ELSŐ FÜZET.

VILÁGTÖRTÉNET.

A'

LEGRÉGIBB IDŐKTŐL

KORUNKIG.

ÍRTA

BAJZA.

NÉGY KÖTETBEN.

Mi [illegible]lhatatlan kellékek előhaladott korunkban 's új életre ébredt nemzetünknél a' történettudományi ismeretek, felesleges volna hosszabban fejtegetni. Nincs osztálya az embereknek, mellyhez a' történettudomány általában, de kivált a' világtörténet tanulságosan ne szólna. Történettudományi ismeretek nélkül valódi miveltség nem igényelhető, de meg sem szerezhető. A' mi emberibb korszakunk' előhozására, így szól egy jeles történetiró, minden előbbi korszakok, habár öntudatlanúl is, fáradoztak, és mind azon kincset, bár szellemit bár anyagit, mellyet szorgalom

vagy lángész, ítélet vagy tapasztalás, annyi századok alatt az emberiség' hasznára előteremtének, a' mi tulajdonunk. Ezen javakat, mellyek megszokott szemlélés és háborítatlan birtok által mindennapiakká váltak előttünk, az emberiség' drága javait, mik gyakran a' legjobb és legnemesebb halandó' vérén vásároltattak, és annyi nemzedék' nehéz munkáján szereztettek meg, becsülni a' történettudomány tanít. Annak látása, mit nyerénk őseink' fáradsága által, fölébreszt bennünket ama' szép hálára, hogy érette mi is törekedjünk unokáink' számára maradandó javakat hagyni magunk után, hogy védjük azon igazságot és jogot, mellyeket eldődeink olly sok csatával birtak kiviní, becsüljük a' bölcseséget és erényt, mellyek hőseiket letűnhetlen fénynyel ragyogják körül, szóval okúljunk apáink' jó és balszerencsésen.

Fájdalom, minden jeles tulajdonai mellett, nálunk a' történetirási mező általában, különösen pedig a' világtörténeti, igen hanyagúl van mivelve. Világtörténeti munkát eredetit, melly a' nagyobb közönségnek olvasmányúl szolgálhatna, tudtomra egyet sem mutathat a' magyar irodalom. Mit e' nemben bírunk, csak apróbb iskolai könyvek, vagy, ha nagyobb terjedelműek, régi elavult eredetieknek fordítása. Valamennyi közt legtöbb becsű a' derék Budai Ézsaiás' „Közönséges historiája", melly azonban szinte csupán tanulóknak van szánva 's csak a' római keleti birodalom' elenyésztéig terjed.

Irodalmunk' e' nagy hiányának, mellyet az olvasó közönség régóta érez és panaszol, némi pótlására, tökéltem el magam a' derék Hartleben K. A. pesti könyvárus' felszólítására, egy terjedelmesebb Világtörténet' irásában kicsin erőmet megkisérteni. Nem szakbeli tudósoknak, hanem a' mivelt nagy közönségnek 's a' már érettebb és gondolkodó ifjuságnak szándékozom olly olvasó könyvet adni, melly szükséges történeti alapossággal egyszerű és világos előadást párosítván, ne csak tanítson, hanem gyönyörködtessen is, és ügyekezém, nemesebb értelemben vett népszerű irás által is érdekessé tenni tárgyamat.

BAJZA'

VILÁGTÖRTÉNETE.

I. KÖTET.

Tört 80

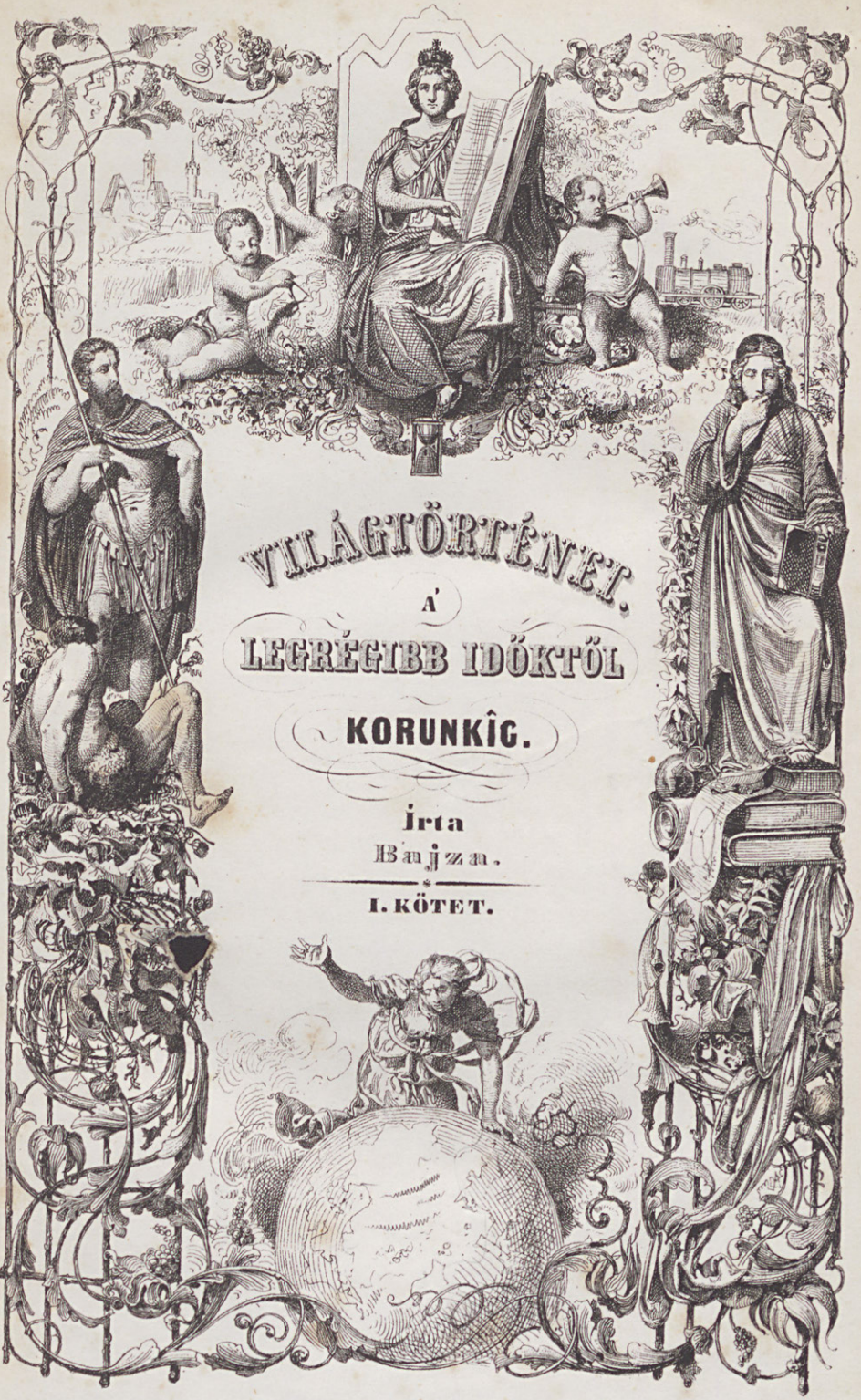

VILÁGTÖRTÉNET

A'

LEGRÉGIBB IDŐKTŐL

KORUNKÎG.

Irta

Bajza.

I. KÖTET.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA
DEBRECEN

VILÁGTÖRTÉNET.

A'

LEGRÉGIBB IDŐKTŐL

KORUNKIG.

ÍRTA

BAJZA.

ELSŐ KÖTET.

A' HAJDANKOR.

6. i
II

PEST, 1846.

HARTLEBEN K. ADOLF' TULAJDONA.

108116

~~12342~~

384-1922/23

Nyomatott Trattner-Károlyinál.

ELŐBESZÉD.

A' történettudomány ifju korom óta kedvencz tanulmányaim' egyike volt: de azt szakképen mivelnem mind körülményeim felette nehézzé tevék, mind irodalmi ügyeink' azon aggasztó állása, miszerint olvasó közönségünk minden terjedelmesb és komolyabb tudományos foglalkodásra hidegen tekint, tiltá. Megküzdeni az ellenszegülő akadályokkal, éreztem ugyan magamban kitartó akaratot, de hozzá nem voltak hatalmamban elégséges eszközök, azért lelkembe zárva kedvencz eszméimet, olly irodalmi vállalatokra fordítám parányi erőm', mellyek előtt töröttebb ösvény nyilt, mellyekre a' kor inkább fogékonynak látszott. Minden, mit a' történettudományi szakban tehettem, néhány kisebb czikkek' dolgozása 's fordítások voltak.

Azonban évekig tartó 's néha nagy fáradságokat igénylő, a' történettudományival nem rokon szakbeli, foglalkodások közepett is, soha nem aludt ki lelkemből a' vonzalom az egyszer megkedvelt tudománynemhez. Fösvényül megtakarított időmet folyton és szakadatlanúl ennek szentelém. Készültem és ismerkedém a' mezővel, mellyre lépnem ifjukorom ótai vágyam volt. És ezen tanulmányoknak szánt perczeimet tartom még ma is, ha visszatekintek irói pályámra, éltem' legépületesebb és gyönyörködtetőbb szakának. Ifju

képzeletem örömmel andalgott a' hajdankor' képein, mellyeket nagy történetirók' mesteri keze ábrázolt előmbe. Mind becses ismereteket, mind szellemi élvet meríték magamnak belőlök, mert tanulságos és felette vonzó az őskorok' eseményeinek olvasmánya, maga a' celta Ossián is, midőn a' zene' édes és mély hatását akarja festeni, azt semmi máshoz nem tudja hasonlítani, mint emlékezéshez a' hajdankor' napjaira. Korommal együtt nevekedett bennem az eltökélés, a' történettudományt foglalkodásim' fő tárgyául tenni. De a' sors úgy akarta, hogy szándékom teljesülést nem előbb, csak akkor érhete némileg, midőn a' hét évig elfoglalt Athenaeum folyóirat' szerkesztésével felhagytam volt. Azóta e' pályára van függesztve úgy szólván egész figyelmem 's minden, bár kedvező föltételek alatti felszólításokat is szakomtól idegen irodalmi vállalatokra, mik hosszabb időre elfoglalnának, elhárité magamtól.

Illy eltökélés és szándék között lepett meg egy vágyaimmal öszhangzó bizodalmas felhivás. A' szilárd vállalatairól ismeretes Hartleben Konrád Adolf, pesti könyvárus és kiadó, arra szólíta fel, irnék számára egy világtörténetet egészen a' Becker' hason tárgyú munkája' nyomain, mellynek, Woltmann és Loebell' átdolgozása után mind a' mellett, hogy XIV jókora kötetre terjed — már hetedik kiadása forog a' német közönség' kezében; olly föltéttel azonban, hogy Beckert tetemesen megrövidítvén, mindent elhagyjak, mi nála netalán szakbelieket érdeklő körülményesség miatt van adva, és csupán a' mivelt olvasókra nézve tudni méltó 's egyszersmind élvezetes oldalokat emelvén ki, a' világtörténetnek mintegy velejét adjam, az az, olly olvasmányt a' nagy közönség' számára, melly ne csupán tanulságos, hanem egyszersmind gyönyörködtető is legyen;

jól tudván az irodalmi téren sokat tapasztalt és gyakorlati férfiú, miképen olly világtörténeti munka, melly magán igen tudományos szint viselend 's a' történeti criticának, hogy úgy mondjam, könyvtári szagától leend áthatva, nem fog a' magyar olvasó nagy közönségnél szerencsét tehetni.

A' milly mértékben megörvendeztetett a' bizalmas felszólítás, úgy más részről komoly hangulatba tevé az kedélyemet. Örvendettem, hogy régi vágyaim' egyikének valósítására eszköz ajánlkozik és pedig aggodalmai nélkül a' könyvkiadással járó nehézségeknek, mellyek honunk' tudományos pályán foglalkodó iróit olly nagy súlylyal nyomják: de viszont kedvetlenséggel tölté el lelkemet annak meggondolása, hogy olly vállalkozó kiadó is, és a' bátrabbaknak kétségtelenül egyike, mint Hartleben könyvárus, annyira óvakodó a' tudományosb vállalatokban, 's úgy ismeri a' magyar olvasó közönséget — 's ki ismerhetné jobban mint könyvárus? — hogy azt még mindig csak mesterkélt útakon lehet mintegy öntudatlanúl komolyabb olvasmányokhoz csábítani. De engednem kelle a' körülmények' parancsának és, némi kölcsönös lealkuvások és kikötések után a' munka' mikénti irására nézve, szerződésre léptem kiadómmal 's most kötelességemnek ismerem az olvasót azon szempontra állítani, mellyből a' jelen Világtörténetet tekintenie kell, ha azt méltányosan megitélni akarja.

Világtörténet' irójától nem követelhetni józanon azt, mit egyes nép vagy időszak' története' irójától: hogy minden megközelíthető kútfőket saját szemeivel átvizsgált legyen. Sokan vannak, kik egész életöket vagy annak nagyobb részét töltötték el egyetlenegy időszak' vagy nép' történetének forrásokbani vizsgálatával; egyik a' hajdanidőt, másik a' kö-

zép vagy újabb kort tevé fürkészetei' tárgyává, harmadik ismét a' görög, római, byzanti vagy germán régiségeket, és végtére — ha őszinte volt — mindenik megvallá, hogy egy egész életen át, legnagyobb erőfeszítése' daczára, még utódainak is elég tág mezőt hagyott maga után böngészetre. Mit mondjunk ehhez képest a' világtörténeti fürkészetre nézve? Mennyivel kevesebb lehetség van itt az események' végetlen tengerének forrásokbóli merítésében! Azért világtörténetiró, ki minden kútfőket ön itélettel átvizsgált és egészen saját vizsgálatai' vezérfonalán irta volna munkáját, még eddig egyet sem ismerünk. Minden egyes monographiáknak csak puszta átolvasására is több idő kivántatik, mint mennyi embernek rendszerint itt a' földön jut, pedig a' puszta átolvasás még nem is elegendő a' történeti criticához, oda sokkal több kell. E' tekintetben egyes ember feszített szorgalommal sem tehet többet, mint ha az emberiség' életének fő perczeit, a' legnevezetesb eseményeket, vizsgálja át a' magok forrásaiban önitéletűleg, kisebb fontosságú targyaknál pedig más vizsgálók' bizonyításain indul el. A' világtörténeti buvárkodásnak még e' második, az elsőnél sokkal könnyebb neme is, olly nagy vállalat, mellyet magyar irótól jelen körülmények közt nem kivánhatni. Ehhez is egy élet, és pedig számos évtizedekig nyúló 's nem csüggedő szorgalom kell, mellyeknek fáradságát e' hazában sem egyes pártfogók, sem olvasó közönség' elismerése és részvéte nem jutalmazza meg, és anyagi vagy szellemi ösztönök nélkül a' puszta öntudat elcsügged, és a' legszebb lelkesedés' szikrái is lassanként elhamvadoznak. Országos figyelem és pártolás pedig, mit a' történettudományok közel ezer éves alkotmányú nemzettől olly méltán igénylenének, még eddig nem nyilvánitá magát, de könyvtáraink is — mik nélkül a' történettudományi fürkészet lehetetlen — igen fösvényűl birnak csak

segélyt nyujtani. A' magyar irónak tehát a' világtörténeti szakban csak két lehetség marad nyitva, vagy külföldi jeles munkákat fordítani, vagy kedvezőbb esetben, a' legtöbb hitelt érdemlő második kézből kölcsönzött anyagot állítani össze körülményeink, értelmi fokozatunk és fejlődésünkhöz alkalmazottan. E' pályán magát a' történettudomány' anyaggyüjtő szakát ugyan nem gyarapíthatni, de azért a' philosoph fej, és lelkes előadó' számára koszorúk itt is virúlnak 's a' fensőbb történeti criticának, melly az események' lánczolatában az egybeforrasztó erőket keresi, még eléggé szép és gazdag mező nyílik.

Ez utóbbi ösvényt valék kénytelen én is e' munkában választani: nem mehetvén az eredeti kútfőkig, második, de hiteles kezekből kölcsönzém az anyagot. Nem kötém magamat sem Beckerhez — kiadóm' felszólítása szerint — sem semmi egyes tekintélyhez, hanem használva mind azon világtörténet-irók' munkáit, kiket egy vagy más tekintetben alaposaknak ismerek, 's kik felett mind az idő, mind a' tudományos critica kimondta kedvező itéleteit, az ő vezérletök' nyomán irtam e' világtörténetet; szolgailag egészben senkit nem utánozva, hanem annyi szabadsággal használva mindeniket, mennyit az magának mindig veszen, ki önállólag is bir gondolni és itélni. Mit bővebb megfontolás után egyik kiválasztott kalauzomnál homályosnak vagy hiányzónak találtam, a' többiből ügyekeztem felvilágítani, vagy kiegészíteni, nagy figyelemmel levén mindenkor arra, ha vezetőim egymástól eltértek, hogy én azon ösvényen maradjak, melly a' valószinűhöz legközelebb áll, 's ekként a' világtörténeti fürkészetek' eddigi eredményeit okok és következmények' kapcsolatában ügyekeztem adni a' lehető legnagyobb hűséggel, nem azon czélból, hogy munkám szakértőket oktasson, hanem, hogy a' miveltebb olvasókat 's az érettebb ifjuságot

a' világtörténeti ismeretekbe avassam, különösen pedig a' történeti tudományoknak, az életbölcseség' e' biztos és gazdag kútfejének, melly kivált kormányra befolyással biró nemzetnek, mint a' magyar, olly múlhatlanúl szükséges, tanulására ébreszszem.

Az emberi nem' fejlésének fokonkénti meneteleit, a' mivelődés' elő vagy hátra lépéseit, a' népek' állodalmi szerkezetét, egyenként és az egészhezi összefüggésben, törvényhozást, igazgatást, vallást, szokások és erkölcsöket, a' rendek és osztályok' fejlődését, tudományok 's müvészetek' állását, mint az erkölcsi világfolyás' legfőbb tényezőit, tartám leginkább szemeim előtt. Vezéreim a' következő, kitünő jelességű irók voltak: Heeren, Eichhorn, Pölitz, Bredow, Müller János, Luden, Becker, Wachtler, Wachsmuth, Gibbon, Schneller, Lacépède, Rotteck, Haug*), Hegel, Guizot, Kortüm, Leo, és kit legelőbb kell vala említenem, az alapossága miatt méltán ünnepelt Schlosser, 's többek. Mind azon történeti anyag, mellyet itt az olvasó általam feldolgozva 's czélomhoz alakítva veszen, tőlök van kölcsönözve. Itt ott, ha nézetimmel egyeztek és kitűzött irányomhoz alkalmazhatók voltak, némellyiktől egész szakaszokat átvettem, mit annál kevésbbé tartózkodom itt őszintén nyilvánítani, mert méltatlannak tartom magamhoz még csak árnyékát is az olly gyanúnak, mintha idegen tollakkal akarnám magam' ékesíteni, és, mert nem én vagyok első a' világtörténet-irók közt, ki hasonlót

*) Die allgemeine Geschichte von Dr. Carl Friedrich Haug, ordentl. Prof. der Geschichte in Tübingen. Erstes Heft. Stuttgart 1841. Kár, hogy e' derék tanár sokat igérő munkájából mind eddig csak egy füzet jelent meg. Mit én e' munkámban a' földteke' alakulásáról, első emberpár és emberfajokról mondok, az ő, itéletem szerint, helyes nézetei szerint van adva.

teve. Az egyszer jól mondottat máskép mondani akarni, azért, hogy új és eredeti legyen, csak az fogja, ki irásával nem annyira használni, mint dicskoszorút nyerni törekszik. A' jobb világtörténet-irók közt talán egy sincs, ki elődeinek dolgozatait egyszer másszor egészen a' szavakhoz tapadásig ne használta volna*) A' dolgozatok' e' nemében nem a' másoktóli eltérés és különbözésben áll az eredetiség, hanem a' czélszerű választásban, ügyes egybeállitásban 's általaban a' fő érdem azon szellemben alapodik, melly az egész munkát átlengi, azon okszerűségben, melly által az események' hosszú sora egymásközti egybeköttetésbe hozatik. Az eredetiség' e' neméhez, úgy hiszem, szabad leszen jelen munkámnak szerény igényeket tartani.

Igazság-szeretet, a' lehető legnagyobb részrehajlatlanság, voltak az egész munka' folytában vezéreim 's az összes emberiség' érdeke, mellynek minden egyéb tekintetet alárendelni kötelességemül néztem, legfőbb jelszavam. Arra azonban, mit némellyek történetiróban keresnek és sürgetnek: a' teljes, tiszta tárgyilagosságra, nem törekvém. Gondolkodók rég tisztában vannak az iránt, hogy a' történetirás, valamig csak emberek fogják azt kezelni, nem maradand az alanyiságtól menten 's az iró' egyéniségéből mindig fog valami bele vegyűlni. „Emberben az érdek észrevétlen és nem akarva is elvek' természetét ölti magára 's a' hajlamok az itéletekben is kifejezik magokat“ úgymond Rotteck. Azért nincs is történetiró érdek és részrehajlás nélküli, mert a' szívnek örökké fenn maradand befolyása az észre. A' régi

*) A' jeles Bredow, kinek kisebb Világtörténete eddig huszonkét, a' nagyobb tizenkét kiadást ért, és maga Pölitz, nagyobb Világtörténete' előszavában, 's egyebek, szinte illy gyónást tesznek magokról, hogy elődeik' némelly helyeit szóról szóra átvették saját munkáikba.

történetirók a' hányan vannak: Thucydides és Xenophon, Sallust és Tacitus, stb hazájok, annak szokásai és honfiaik iránt részrehajló előszeretetet tanúsítnak 'S e' részben általában csak fokozati különbség is lehet. Törekednünk kell a' pártatlanság és részre-nem-hajlás' lehető legfensőbb fokozatáig emelkedni, mert tőlük teljesen menekedni emberi gyarló kebel nem foghat soha.

Még egyet kell e' helyt érintenem. Úgy vagyok meggyőződve — 's ebbeli nézetemet nagy példák és nagy tekintélyek' világos nyilatkozásai is támogatják — miképen a' történetirás az által, ha csupán észhez szól 's az emlékezetet törekszik gazdagítani ismeretekkel, hivatását csak félszegen és egyoldalúlag teljesíti. Történetirónak a' kedélyre és érzésekre 's a' képzelmi erőre is kell hatni, az akaratot és erkölcsi erőt edzeni, szeretetet lehelni az emberi kebelbe az erény, és gyűlöletet a' vétek iránt 's lelkesülést gerjeszteni nagy tettekre 's mint egyvalaki Livius' tekintélyére hivatkozva mondá, a' történetirásból meg kell tanulnunk, ismét történetet és pedig jobbat csinálnunk. „A' tudomány kétségkivül szép és magában is méltó az emberi fáradságra, de ezerszerte szebb, ha hatalommá leszen és erényt szül. Ez az, mit vele eszközlenünk kell. Igazakat fölfedni, azokat kültettekben a' társadalom' üdvére valósítani, magunkban pedig hitté és meggyőződéssé érlelni, mellyek képesek legyenek belénk erkölcsi erőt és önzetlen akaratot lehelni, mik eme' világban az emberek' erejét és becsét képezik, ez háromszoros feladatunk, erre kell irataink által törekednünk," igy szól Guizot. A' jeles történetbuvár és sok tudományu Heeren pedig egyenesen kimondja, hogy „képzelmi erővel és kedélylyel — az az, élénk érzettel minden emberi iránt — kell birni a' történetirónak, 's „kedély nélkül, úgymond

még nem vált senki nagy történetiróvá» A' kedélyből ered azon tárgy iránti részvét, melly emberi ügyek és viszonyok körül forog 's ezen részvét szüli a' történetiró' lelkesedését, mi nélkül a' történetirás, ha még olly tudományos és alapos is, holt és élettelen lesz. Illy lelkesedés gyúlasztá a' nagy régieket, illyen Müller Jánost és Schillert, a' német irodalom' ünnepelt történetiróit, illyen Rottecket, kinek Világtörténetéből 100,000 példánynál több forog az olvasó sereg' kezében.

E' nézetek tökéltek engem is arra, hogy a' mit adok ne csak alapos, az az történetileg igaz, hanem élénk, képzelethez és kedélyhez szóló is legyen, 's az olvasót ne csak oktassa, hanem minden nemesre és nagyra lelkesítse is. Ügyekeztem tárgyamban, hol helye volt, élenkebb előadás által is lehelni életet, a' nélkül azonban, hogy e' miatt a' történeti valóságon — mi e' tudományban leglényegesb — legkisebb csorba ejtessék. Czélom, mint már érintém, hasznos és egyszersmind kellemes olvasmányt nyújtani a' közönségnek, mit az imént magyarázott módon hiszek eszközölhetőnek.

Minthogy kiadóm négy kötetre kötelezte magát 's az egésznek meghatárzott számú íveken túl terjedni nem szabad, fukarkodnom kelle a' helylyel és szigorúan válogatnom a' tárgyakat, mellyek szükségképen kiemelendők 's lenyesegetnem, miket elhagyni az egésznek csonkulása, vagy az okok és következmények' lánczolatának megszakadása nélkül lehetett. A' forrásokra utalást nevezetesen többnyire el kelle hagyogatnom, részint mert ez kiadómnak is általán kifejezett ohajtásával egyezik, részint mert a' források' egyszerű megnevezése azon olvasóknak, kiket szem előtt tartottam, nem is fogott volna czélszerű lenni; egész helyek'

idézete által pedig az ívék' száma szükségkép nevekedvén, a' jegyzetek miatt a' szöveget kell vala rövidítenem, mit senki nem fogott volna helyeselhetni. Legyen itt azonban egyszer mindenkorra megmondva, hogy a' fönebb idézett iróknál, kivált Müller Jánosnál és Schlossernél, kik többnyire forrásokból dolgoztak, mellyeket ez utóbbi szorgalmasan idéz is, a' szakértők mind azt, mi iránt netalán kétségök támadna, igazolva találandják.

Ha munkám által, mellyet én csak parányi erőm' kisérletéül akarok tekintetni 's távol vagyok a' tökély' minden igényeitől, csak néhány olvasót nyerhetek is meg a' történettudománynak, ha csak egy pár kebelben ébreszthetek is szikrát a' hajdan idő' nagy képei által, mellyeket híven visszatűkrözni törekedtem, az iránt, a' mi nemes és dicső, ha a' hazafiság' szent lángját csak egy pár ifju kebelben is fölgerjeszteni, vagy a' fölgerjedettnek élénk táplálékot adni képes valék, 's a' magyar irodalom' nagy épületéhez csak egykét fövény szemmel járulhattam is, öntudatomban meg fogom lelni fáradságom' jutalmát.

Pest, juniusban, 1845.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

A' SZERZŐ.

BEVEZETÉS.

I.

A' jelen század, mint a' természeti 's erkölcsi erők' törekvéseinek e' koriglani eredménye, mint utolsó szeme a' világalakulás' több ezer éves szakadatlan lánczának, bámulandó tűkrőt mutat, mellynek változatos képei mintegy önkényt hivják fel az embert eszméletre. Milly tünemények jelennek meg a' vizsgálódó lélek előtt! Népek' milliói mint hangyaboly rajzanak a' földtekén, különvált kisebb 's nagyobb csoportokban, hasonlitva egymáshoz általánosságok és viszont különbözve számtalan részletességek által; elszakadozva egyes állodalmakra és mégis egymáshoz annyi kapcsokkal szövődve, mintha egyetlen nagy család' tagjai volnának. És ezen kapcsok' egymáshozi forradását, mit különben semmi joghatalom, csak vad erőszak fogna népek és népek közt összetartani, mint őrzi az érdek és vas szükség! Itt a' tökélynek már magas fokára emelkedett polgári szerkezetet látunk; nemzetet szabad intézvényekkel, melly szabályozott formák közt maga kormányozza magát: amott viszont zsarnokkény alá hajlott rabcsoportot. Itt virágzó városok tűnnek fel előttünk az életerő, az óriási fokra hágott miveltség' minden jeleivel; utczáikon hullámzó népsokaság, mellynek már külsején megismerhető a' jólét és bátor tekintetében a' megelégedés' önérzete; roppant paloták és templomok, mesterséges szerkezetű hidak, tágas kikötők, mellyek a' világ' legtávolabb tartományaiból egybesereglett gályákkal rakvák, érkezők 's távozóktól forrongó csatornák, útak, tündéri kertek, termékeny szőlőhegyek és gabonaföldek, mellyeknek sárguló gazdag kalászain, és folyam öntözte rétek, mellyeknek zöld bársonyán leigézve mulat a' szem. És amott ellentéte mind ezeknek; tárgyak, mellyek szánattal és keservvel töltik el a' lelket. Egyeseknek ezerek' nyomorán alapított jóléte, határtalan hatalom milliók' élete 's jogai felett egyetlenegynek kezében; semmi korlátozó formák személy vagy vagyonbiztosítékúl, ingatag

's egyéni szeszélytől függő törvények, ellenőrségtelen tisztviselői eljárás, nyomor és inség a' jogtalan nép' egész külsején és félénkül lesütött ábrazatán a' lélekzsibbasztó nyomatás' kiáltó bélyegei; áldáshozó rónák helyett hanyagúl mivelt földek, hol dögvészes levegőű mocsárok, sivány homoktorlatok 's egy általános gyász kietlenség felett komorodik el a' néző.

Ez annyira különböző tünemények' látására mintegy önkényt támad fel gondolatunkban a' kérdés, valljon mind ezeknek szükségkép igy kell-e lenni, igy vannak-e öröktől, 's igy lesznek-e végetlenig? egyik nép jólétre, másik inségre van-e és mi bűn miatt kárhoztatva? Valamelly hajthatatlan végzet intézi-e az emberi nem' sorsát, vagy annak sok ezredes életében jó és balszerencse, némi okok által föltételezetten, saját kezében van letéve és szellemi szabadságára hagyva? És ha igen, mellyek amaz okok és körülmények, mellyek itt egy népet a' jólét és miveltség' annyi áldásaival halmoztak el, amott pedig egy másikat olly sanyaru létre kárhoztattak? . . . Ezen nagy, egyes embert úgy valamint egész nemzeteket 's az összes emberi nemet olly rendkivül érdeklő kérdésekre a' történettudomány válaszol. Meggyőző és nyugtató feleleteket okoskodás' utján ezekre nem nyerhetni; csak a' tapasztalások, mellyeket a' történetirás az idő' emlékeiből szedett össze és világoktató lapjaira jegyzett, adnak felőlök kielégítő tudósítást.

A' történetirás évezredek' ajkaival felel a' kérdezőnek 's fölleplezvén az egész hajdant, magyarázatot ad a' jelen' tüneményeihez és sejteni hagyja a' jövendő' titkait. Ő mondja meg, mi volt az emberi nem valaha, melly okok és következmények' lánczolata által vált azzá, a' minek ma látjuk. Ő állitja előnkbe az események' azon hosszú sorát, mellyek tényezői voltak a' jelen állapotnak. Ő ad számot azon körülményekről, miképen lett kevés különvált családokból szövetség, ebből város, városokból birodalom; mint lett e' vagy ama' nemzet kicsinből nagygyá, 's nagyságából mint sülyedett le, mint állott elő itt egyszerre, mint valamelly üstökös, egy erőteli nemzet, más nála miveltebbeket legyőzve, meghódítva, elnyomva 's feltüntével rettegő népek' szemeit vonva magára, 's majd ismét a' nélkül, hogy állandó virágzási kort élhetne át, nemsokára jelentés nélküli állapotba sülyedve és soha többé fel nem tünve.

II.

A' történettudomány legszélesb értelemben körébe zárja az összes kültapasztalás' egész birodalmát, a' multat és jelent, minden egymás melletti tüneményeket a' térben és egymás utáni változásokat az időben. Két nagy térre oszlik fel tudniillik e' tudomány, mellynek egyike elbeszél, másika leír; amannak a' mult, ennek a' jelen tárgya; az első az időkbeni eseményeket, a' második a' térbeni változásokat adja. Emez magában foglalja a' természet-rajzot és földiratot, amaz a' természetnek 's embereknek történetét. E' szerint az összes történettudomány' terjedelme megmérhetetlen és csupán maga az időbeni eseményeket tárgyazó rész is roppant nagy. Kezdet óta maiglan végig nem látható milliója özönlött át a' változásoknak a' földtekén, mellyek birodalmába tartoznak.

De e' változásoknak, voltak legyen bár világesemények, mindenike nem jutott el tudomásra. A' történetirás előtti őskorban végvégbement események, még a' földteke' alakulásainak világromboló nagy forradalmai is, történetileg be nem bizonyitható tények. Sok, mi tudva volt is, föl nem jegyeztetett, csak vándor regeként élt a' népek' ajkain, ezer változásoknak alá vetve, és ha minden föl volna is jegyezve, nem használhatná a' történettudomány, mellynek feladata nem az, hogy minden még olly parányi körülményt is felszedve egymásra halmozzon, hanem az, hogy az emberi elmével felfoghatatlan, emlékezettel kimerithetetlen események' tömkelegében kellő választás, czélszerü osztályozás és rend által végig látható egységet találjon ki 's az elszórt töredékeket észszerüleg összekötvén, belőlök rendszeres egészet alkosson. Tudományos nevet csak az ekként egybeállított történetirás érdemel; az események' rendszeretlen halmaza, bár nem becs nélküli, de koránsem az, mire a' történettudomány hivatva van. A' czélszerü egybeállítás által nyert egységben van a' történettudomány' egyik fő becse, mellynek elérése felé törekedni úgy lehet, ha csupán olly adatok és tények soroltatnak elő, 's emeltetnek ki, mellyek a' kitűzött irányhoz képest fontosak. Fontosságuk változik a' szerint a' millyen szándék van velök egybekötve. Ki egyes ember' életét irja meg, parányi körülményeket is nevezeteseknek

fog találni ha hőse' jellemzesére szolgálnak; egy egész nemzet' történetirója már kerülni fogja a' nagy részletességet 's csak a' nemzet' alakulásai' adatait állítandja elő; ki pedig az embernem' történetét akarja ábrázolni, az az események' nagy özönéből csak ollyasmiket fog kiemelni, mellyekből az emberiség' fokonkénti fejlése 's jelen állapotjába jutása megismerhető.

Sok fajai vannak tudniillik a' történetirásnak 's mindeniknek külön czélja. Tárgyilag véve van állodalom, vallás vagy egyház, irodalom, kereskedés, egyes nemzet' vagy világ' története stb mellyek ismét, idő és terjedelem szerint, osztályozhatók. Vannak ismét fajok az előadás' jelleme és módja által különbözők. A' tényeket 's adatokat egybegyüjtő és ezeket ismét okok' és következmények' kapcsolatában egybeállító történeti iratok közt is felette nagy a' különbség.

Jelen könyvnek a' világtörténet leszen tárgya, az az, a' föld' és az emberfaj' fő eseményeinek 's változásainak összefüggő előadása, mellyből a' jelen 's multkori állapotok lehetőleg megismertethessenek. Hogy kitűzött czéljának megfeleljen, minden események, voltak bár hely és korszerűleg fontosak, nem fognak benne előszámláltatni, hanem csak azok, mellyek egyes nép és kor' fejlési körén túl egész emberi nem' sorsára közvetve bár vagy közvetlen befolyással voltak, akár gátolák azt előhaladásaiban, akár segélték; azok, mik világeseményeknek nevezhetők, mert az anyagi és erkölcsi világ' alakulásainak tényezői gyanánt jelennek meg, vagy ezekhez legalább magyarázatúl szolgálnak. Vannak egyébiránt kisebb tények is, mellyek, noha még magokban véve nem világesemények, kiemelendők a' világtörténet' lapjain, ha azokkal vagy ok vagy eredményképen egybekapcsolvák, ha azok' eredetének vagy hatásának eszközlői voltak. Mert nemcsak népigázó háborúk, trónfelforgató forradalmak, hordanak magokban nagy következmények' magvait: sőt a' zajtalanabb változások, mellyek csendben támadnak, kezdetben észrevétlen, noha fokonként nevekedő hatással munkálnak, nagyobb és maradandóbb sikerűek gyakorta, mint bár mi erős hadvészek. Magok a' legzajosabb forradalmak sokszor csendes alig észrevehető erkölcsi okok munkálatának voltak eredményei, mire világos példa az emberi történetek' legnagyobb vihara, a' franczia forradalom, melly a' társasági viszonyokban mindent, a' mi fenn

állót csak talált, gyökerében megingatott. Magának az ezredekre kiható keresztény vallásnak vagy Luther' nagy mozgalmainak szülő okai kezdetben alig észrevehetők, haladásukban mi felette lassúak, 's eredményben mégis nem nagyobb és maradandóbbak-e mint Tamerlan vagy Atilla' vészteli megjelenéseik, mellyek mint orkán, egy időre egész világrészeket dultak fel? vagy ki kétli, hogy a' világhajós Columb és Gutenberg' élete enyészhetlenebb hatású az emberiség' történetében, mint Cyrus vagy macedói Sándor, Dsengiskán vagy XII. Károly, a' rettegett hódítók és hősek?

A' föld és emberfaj' változásait mondottuk a' világtörténet' tárgyainak, mit értünk alattok, közelebbről lesz meghatározandó. A' föld' változásait vagy természeti erők vagy emberi kéz eszközlik 's mindkettőnek nagy befolyása van az emberi fejlődésre. A' természeti erők' hatása szembeötlőbb; volkánok, árvizek, szélvészek, időjárás, kézzel fogható nyomokat hagynak magok után: mit az emberi erő véghez viszen a' föld' változásaira nézve nem olly hirtelen és gyors, de olly nagy, hogy csaknem hihetetlenséggel határos. Kietlen földeket termőkké teszen, mocsárokat száraszt ki, kártékony folyamokat szabályoz, vadonokat irt, magától a' tengertől elszakasztott világrészeket köt egybe, egyik föld' növényeit, állatait a' másikra ülteti át, meghonosítja a' legidegenebbet, megváltoztatja magát az időjárást. Még bámulatosbak a' változások, mellyeken maga az ember átment és megyen. Mennyi különbözés külsején szín, nagyság, arczvonás' tekintetében, mennyi változatosság hajlamaiban, értelmisége 's erkölcsében, népek, osztályok, eldődök és unokákat tekintve! Természeti erők hatnak erkölcsi álapotjára 's viszont ezek amazokra. Az éghajlat fő befolyást gyakorol rá. Mi egészen más testi és lelkileg a' forró és mérsekelt, vagy hideg égöv alatt élő ember és ember! Gondolkodása és érzelmei, vallása és elvei, gondja és foglalkodásai mennyire függők az éghajlattól. Erkölcsi okok, még a' természetieknél is hatalmasbak. A' társadalmi állapot, kormányszerkezet, foglalkodás, vallás, maga a' divat, kiszámithatlan befolyásúak, mind a' test, mind a' lélek' tulajdonaira. Pásztor, földmives, iparüző, kereskedő, pap, katona, tudományos ember, mind annyi különböző fokozatot képeznek. A' vallás' szelleme, tanainak iránya, a' papság' esze és érdeke szerint nagy hatást

gyakorlott örökké a' népek' előmenetelére vagy romlására. A' vallásnak a' szív és lélek' minden redőibe van befolyása, az emberek' azon tetteire, mellyeket a' törvényhozó' szeme nem lát, a' bíró' karja el nem ér; és e' szerfeletti befolyás volt oka, hogy annyiszor használtatott uralkodók, törvényhozók 's magok annak szolgái a' papok által nemcsak szent, hanem még vétkes czélok' eszközéül is. A' divateszmék' uradalma is nagy változásoknak oka az emberiség' történetében. Mennyi szent ügy, mennyi nagy ember lett a' legesztelenebb divateszmék' áldozatává a' világkorok' nagy folyamában!

Ezek kitünőbb, de nem egyedüli tényezői az ember' különböző állapotjának. Sok változást véletlenség idéz elő, például azon befolyások, mellyeket valamelly nép idegen néptől veszen át, vagy mit az egyes kitünő egyéniség által előidézett korszellem, uralkodóvá vált eszme, hozott létre. Mind ezeket 's a' minek csak közelebbi vagy távolabbi vonatkozása van a' föld és emberiség' sorsára, a' világtörténet felkutatván a' külön történetekben, azokból egybehangzó szövedékben emeli ki a' legfontosbakat, miknek a' világ' mostani alakjára, a' jelen nemzedék' állapotjára lényeges és felfogható befolyása volt, ellenkező ösvényt követvén mint magok a' világesemények; azok tudniillik a' dolgok' eredetétől lefelé a' mostani alakulásokig szállanak, a' buvárkodó történetiró pedig a' mostani viszonyoktól fölfelé megyen azok' kezdetéig, 's megtalálván az okok és következmények' odáig nyúló szakadatlan fonalát, ennek vezérleténél fogva fordúl vissza a' legrégibb emlékektől a' jelen kor' tüneményeihez, hogy azokat megértvén, mások előtt világosságba hozhasa.

III.

Illy tárgyakkal foglalkodván a' történettudomány általában, különösen pedig a' világtörténet, magától értődik megmérhetlen haszna. Ő, mint a' nagy tapasztalásokon átment agg ember, legtekintélyesebb életbölcse és oktatója az emberi nemnek; tanit és serkent, birál és int, gyönyörködtet és lelkesít. Az által, hogy az emberiség' mindenkori állapotjának ismeretére vezet, egyszersmind egy más nagy kincscsel jutalmazza az embert, tudniillik a' jövendő' leple mögé hagyja tekinteni a' halandó szeme-

ket, 's jót és gonoszt előre sejteni engedvén, amaz után törekedni, emezt kerülni tanít. Mert a' miként a' mult a' jelent szülte, úgy hordja ez méhében a' jövendőt. Hasonló okok rokon körülmények közt hasonló eredményt hoznak elő 's valamint a' multnak eseményei magyarázatúl szolgálnak a' jelen' megértetésére, úgy a' jövendőt a' múlt és jelen' tüneményeiből ha bizonyosan látni nem is, nagy valószinűséggel gyanítani lehet. Ama' hosszú útnak áttekintése, mellyen az emberi nem annyi változások alatt mostani vizonyai közé jutott, már maga eldöntő választ adhat ama' nagy kérdésre: valljon az emberiség, egészben véve, előre vagy hátra ment-e, vagy örök körben forogván, előmenetel és visszaesés' végetlen hullámzásai között lebeg. Ismereteink felette hiányossak fognának lenni, ha csak a' szűk jelenből volnának meríthetők; egyik nemzedék a' másik után még ősz fürtök alatt is gyermekeszméket hordana. Maga a' gondviselés teremté embernek a' történettudományt, ezen összekötő lánczát az időknek és a' világtörekvések' eredményeinek, melly az ősök' fáradalma' gyümölcseit elrakja az unokáknak és nem engedi a' jelent a' jövendőknek elveszni. Ügyel az előidők' tapasztalataira, följegyzi azokat híven, hogy mit az emberész és szorgalom gyakran rendkivűli és tartós erőfeszitéssel az ismeretek' birodalmához kapcsolt, az a' tudatlanság' siket és vak éjébe soha többé vissza ne essék, hanem fenn maradván a' későbbi nemzedékeknek, belőle gyarapodjék az egész nem. Nélküle minden kornak külön ösvényt kellene járnia, 's nem ismervén a' már törött pályákat, magának újakat törnie, hasonlólag elveszendőket a' jövendő időkben. Ő minden nemzedékeket egy lánczba fűz, 's az összes népeknek, egész emberiségnek szakadatlan öntudata. Övé minden hagyományok' kincsei. A' népek' ismereteit, eszméit, érzelmeit, mit a' bölcsek az őskorban gondoltak és tanitának, közli a' legkésőbb utódokkal 's ezek az elődök' nyomaiba hágva munkálkodásaikat ott kezdhetik, hol amazok végezték.

Tanít a' történettudomány és szerencsésebb oktató a' bölcselőnél, mert nem elvont eszmék, hanem példák által oktat, a' száraz erkölcsszabályok helyett cselekvő személyek' előképeit állitja fel, mellyeknek példája csáberővel vonz és buzdít. Maga a' jog és erény is nagyszerü előképektől nyeri hitelességét és győző erejét. Egy Hunyadi János, egy Washington' élete, kel-

lő szempontból felfogva, lelkesen ábrázolva, inkább hat mint bármi ügyesen szerkesztett erkölcsi tanitás.

De nemcsak oktat, ébreszt és lelkesít egyszersmind a' történetirás, edzi és szilárditja a' kebleket az erény' útain. Kinek nem hevűl keble, midőn Plutarch' nagy emberei' életét olvassa? Ki tud lelkesedés nélkül emlékezni a' Cheronaea mellett utólsó emberig elhullott thebai szent csapatra, a' Zama melletti csatára, hol egy nemzet a' maga lételeért utolsó véres harczot viv? Kinek szemei maradnak szárazon a' görögök' egyik legnagyobbikának Mantinea melletti elesténél, vagy a' nándori és lützeni hősek' halálán, kiknek mindkettejében milliók' reményeit fedezte be a' sír? Hány ifjúban gyujta szikrát dicsőséggel teljes pályára, nagy tettekre, a' történeti Musa? És a' haza- és a' szabadságszeretet' érzelmeinek olly hatalmas ébresztője, olly folytonos táplálója nincs semmi sem, mint a' történetirás. Nem szeretheti hazáját, ki nem ismeri mind multját, mind jelenét, vagy ha igen, csak ösztönszerűleg, de nem szive' lángjából. És mi bátorithat a' szabadságra, mi buzdíthat annak szeretetére, hanemha a' történetirás, melly bizonyítja, hogy a' szabadság lehetséges, hogy nem üres ábrándkép, hanem a' társadalmi lét' legszebb valósága. A' szabadság' vértanúinak példája, a' Gracchusok vagy Sidney Algernoon, hány hazafit nem edzett törhetlen szilárdságra!

A' történetirás valamint dicsőitője az erénynek, úgy kérlelhetlen sujtója a' bűnnek, és általában legrészrehajlatlanabb törvényszék idők és emberek felett. Hányszor ismertetik félre az erény, üldöztetik az ártatlanság és rágalmaztatik gúnyszájjal az erkölcs ez életben! Az álnokságnak, a' hatalomnak gyakran sikerül kortársait elámítani, egyesektől maga részére magasztalásokat kicsikarni, vagy vásárolni, 's a' legroszabb esetben a' gáncsoló szót elnémítani. De megvesztegetni, elrettenteni csak egyes történetirókat lehet, a' történetirást nem; az egykorú történetirás ezer szemmel néz, ezer füllel vigyáz az eseményekre, és ha egyébként nem lehet, titokban jegyez az utókor' számára, melly előbb vagy később felfödözi a' valót. Részrehajlás és szenvedély nélkül vizsgál, hallgat ki tanúkat, 's birálja a' tetteket 's dicsőséget vagy gyalázatot érdem szerint oszt. Néha tanúk' nem léte, vagy bizonyítványaik' hiánya miatt, ámbár nehéz, de lehetséges

még őt is elámítani: azonban sokak' itéleti élével vizsgálván, nyugalommal fontol, a' bizonytalanok felől kétséggel nyilatkozik 's csak azok felett mond határzott, maradandó itéletet, mik kérdésen fölül állanak. Meddig emberek lesznek, utálattal fognak Nero és Marat' nevei említtetni, szeretet és sajnálattal Socrates és Hunyadi László, áldással szívben és ajkon Traján és Marc Aurél. Az emberek' emlékezetében, az az a' történetekben, jó névvel fenn maradni, olly érzés, melly iránt az, ki életében erényért, becsületért hevült, nem maradhat egykedvű; és még azon zsarnok, vagy ámító és fondor is, ki egész életében szerencsés vala, megdöbben és remeg belsejében, valahányszor a' történetirás' kérlelhetlen birószékére gondol, melly egykor igaz itéletet mondand felette. Ennek félelme nem egyszer ösztönzé a' gonoszt hajlamai' ellenére, legalább látszatra, jót tenni, valamint más részről a' megsértett jogot és bántott ártatlanságot fölemelte és felbátorítá, 's így a' történetirás a' sors és emberek' igaztalanságainak kárpótlója és kiegyenlitője leszen.

De hogy eme' magas hivatásainak megfeleljen és tisztét teljesíthesse, legfőbb és mellőzhetlenebb kötelessége a' történetirásnak, az igazmondás és szigor a' tények' valósága iránt. Csak abban, mi valódilag megtörtént, rejtezhetik kulcsa a' gondviselés' nagy czéljai' magyarázatának, nem pedig abban, mit a' gyarlóság' érdekei meghamisítának. Semmit ne merjen a' történetiró, mi nem igaz, és semmit ne rettegjen mondani, a' mi igaz. Legfőbb legyen előtte az emberiség' ügye, haza és szabadság és ezek' körében virágozható minden nagy és dicső, 's legyen bátor hirdetni ama' nagy igazságokat, mellyektől át van hevülve, lelkesedett szóval, de tárgyához méltó és férfihoz illő komolysággal, nem sóvárogva hatalmasok' kegyeért, nem rettegve azok' haragját. Az illy jellemű történetiró, kellő ismeretekkel felkészülve, a' beszéd' hatalmával megáldva, leszen aztán világoktató, véde az emberiség' legszentebb ügyeinek, a' haza és szabadságszeretet' szónoka, mint Thucydides és Tacitus, Sallust és Gibbon 's neve ünnepelt, mint azon nagy embereké, kiket megvesztegethetlen szavakkal dicsőit, és nem halandó, mint azon magas eszmék, mellyeket lelkesülve hirdet.

IV.

Azon eszközök, mellyek által a' természeti és emberi erők' nyilatkozatainak emléke fentartatik, történeti forrásoknak nevezetnek. Kétfélék ezek: szándékosak, millyenek minden emlékek, és szándéktalanok, mikhez a' mult idők' minden maradványai tartoznak, mellyek mint a' természeti és erkölcsi lét' kifejezései, a' korok' viszonyait tükrözik. Minél gazdagabbak, érthetőbbek és bizonyosbak az adatok, mellyek ezen forrásokból merítvék, annál tisztább és valóbb képe tűnik ki belőlök az emberi állapotnak. A' források' becse igen különböző, azért nagy vigyázattal kell őket használni, 's hogy ezen foglalkodás mind biztosabbá, mind könnyebbé váljék, segédtudományokra van szükség.

Segédtudományai a' történetbirálatnak az időtan és földirat, népisme, pénz-, okirat- és czímertan stb. Ezek közől külön szólni csak a' két elsőbbikről fogunk, a' többinek tárgyalása nem tartozik czélunkhoz, azért utasítjuk az olvasót olly munkákra, mellyekben szakilag tárgyaltatnak.

Egyes ember' életében is sok történhetik, annál inkább egész nép vagy az emberiségében, miről nem marad fenn emlékezet. Ezen kivűl az emberi cselekedeteket czél és eltökélés előzi meg 's gondolatok és érzelmek követik, mellyek felől gyakorta sem szó sem jel nem beszél. Ezért a' történetirás, mint az emberéletből emlékezetek' álrázolata, szaggatott és hiányos. Hogy valódi képe lehessen az emberi életnek, nemcsak arra van szükség, hogy a' vizsgáló magát bele helyezze az eseményekbe, hogy az emlékezésekből az egyes tényeket, mennyire csak lehet, egybefüggve sorozza elő 's egységben tekintse át, hanem szinte szükséges az is, hogy azon életnek, melly a' tényben munkált vagy szenvedett, szellemébe és értelmébe ügyekezzék behatni. Mert a' hol forrás nincs, vagy szűken szivárog, nem marad egyéb hátra, mint az emberi természet a' maga különbféle nyilatkozataiban, vizsgálva emberek, népek, állodalmakban, 's az összes emberiségben. Ki e' nemű buvárkodást meg sem kísért, vagy eredménytelenül, az egyes tényeket sem maga meg nem foghatja, sem másoknak egyebet töredékes, összefüggés nélküli, és kiszakasztottnál, nem képes előállítani.

Az irás' feltalálása, vagy inkább annak általános használata előtt a' történt dolgok' fentartása emberi emlékező tehetségre volt bízva; minthogy azonban ez hűtelen 's benne a' későbbi fogalmak, eszmék letörlik, vagy legalább kevésbbé élénk színűekké változtatják a' korábbiakat, természetes volt, hogy az eldődök' tettei és sorsa felőli tudósítások nemzedékről nemzedékre kevésbbé körülményes előadásban maradtak fenn 's utóbb csak a' legnagyobb általánosságban beszéltettek, míg végre egészen elborítá őket a' feledés' homálya. Csak a' leírt események teljesen változatlanok és maradandók. Azért azon egész korszak, melly az irás' feltalálását és közönségesb használatát megelőzte, bizonytalan, 's csak homályos népmondák, hitregék, és szóhagyományokban maradt fenn, a' mennyiben ezeket is későbbi történetirók följegyzették. A' legrégibb idők' forrásai tehát illy hagyományok, mondák és hitregék. A' hajdankorban az emberiség elvont fogalmak és észrevételek' értésére nem volt megérve, azért a' szellemi tárgyak' megmagyarázásához képekbeni előadásokra volt szükség. Innen a' hajdani papok és bölcsek, népek' vénei, jelvekben (symbolum) oktaták a' népet, 's látható jegyekben, mellyek képzeletéhez szóljanak a' sokaságnak; és itt van a' hitregék' eredete. Nem önkény, hanem szükség találta fel azokat. Eredetileg mindig való elemeket foglalnak magokban 's ez által különböznek a' mesétől. Azonban kisebb nagyobb mértékben költészet is vegyűl beléjök, mikor tudniillik az előadás csupán lepel. Például: ha a' természeti erők istenekké személyesíttetvén, nekik olly tettek tulajdoníttatnak, mellyek ama' természeti erők' sajátságaira vonatkoznak; illyen többek közt a' viharokat támasztó tengeristen; vagy mikor valódi tények, mellyeknek emlékezetét szándék volt fentartani, a' gyermeki érzékekhez közelebb hozattak, például: mikor egy egész néptörzs' tettei egyetlenegy hős' személyére ruháztatnak. Itt a' mondák' elhomályosodása az idők' folyamában és a' hitregei előadás egybefolynak; a' hősekre költött istentőli származás és az istenek' közvetlen befolyása az emberek' tetteire, az istenek' történetét és a' hősmondákat a' legszorosb' erintkezésbe hozzák. Ezekhez járul az emberi természetbe oltott, 's nemünk' hajdani időszakában kétszerte élénkebb hajlam a' csodásra, és mind ez aztán hitregék, csodatörténetek 's mondákkal átszőtt kort támaszt a' világos és bizonyos történeti idő-

szak előtt. E' mondák a' későbbi nemzedékek' számára költészet' leplében tartattak fenn, mivel az idő költői szellemű volt és a' közlés' eszköze költészet, melly a' képzelet' ama' képein csapongásainak legszabadabb mezőt talált.

E' hitregék 's költeményekben a' népek' hajdankora és első fejlődése felől a' legfontosabb adatok rejteznek, de azok' magyarázata felette nehéz 's a' legnagyobb vigyázatot és óvakodást igénylő munka, ha a' valónak feltalálása komoly czélunk. Azért van e' részben annyi habozás; egyik magyarázat kitolja helyéből a' másikat, a' nélkül, hogy csak valószinű, nem is mondjuk, bizonyos eredményekre vezetne. Némelly történeti személyek' létezése a' hajdankorban alaptalanúl tagadtatott csak azért, mivel az hitregei is lehetett, mig mások valódi tényekül vétettek első pillanatra, holott azok nem voltak. Névszerint, az eposi költeményekkel a' legvigyázatosb módon kell bánni, mert tartalmuk, ha a' csodásból kivetkeztettük is, még azért nem mindig való tény. Amaz általános esemény, hogy a' görögök egykor Ázsiába menvén, ott elrombolák Tróját, megmaradt az emlékezetben, de a' közelebbi körülmények elfelejtettek, vagy eltorzíttattak, azért az eposi költő azokat, természeteseket és csodásokat egyképen, hozzájok költé. Történeti valóság azon értelemben, mint azt mai nap veszszük, tudniillik az elbeszélésnek minden körülményekbeni szoros egyezése a' ténynyel, ama' korban, midőn az eposi költemény a' történetirás' helyét pótlá, nem követeltetett. A' valóság, mit az epos igényel, csupán a' benső költői valóság, az az a' cselekvő személynek tulajdonított érzemény, kedélynem, szenvedély' egybehangzása az emberi szív' sajátságaival és természetével.

A' sajátképeni történeti kor' irói közt meg kell különböztetni az egykorúakat a' későbbiektől, mivel szabályszerűleg a' hitelesség azon arányban fogy, mellyben az iró az általa leírt esemény' korától távolabb élt. És szorosan véve csak az egykorúak is azok, kiknek iratai forrásoknak neveztetnek; ezen név azonban ki szokott terjesztetni olly munkákra is, mellyek magokban eredeti adatokat, az az utóbb elveszett egykorú irókból merítetteket foglalnak. A' források azért érdemlenek elsőséget azok felett, mellyek belőlök csak merítvék, mert ez utóbbiak emberi természetünknél fogva, melly mindent egyénileg ügyekszik alakítani, már más, az eredetitől eltérő színezetet vesz magára.

A' történetbirálat felette nehéz, minden lelki erőinket igénylő gond, melly az eredeti tudósításokból merített történeti adatok' vizsgálatával foglalkodik. Ügyes és lelkes használata által a' források után sokkal később írt munka néha hitelesebbé tétethetik, mint maga az, mellynek írója szemtanú volt, vagy igen közel élt a' leírt eseményhez.

A' hajdankori események és állapotok' ismeretére nemcsak a' tulajdonképi történetirók használtathatnak, hanem a' földleirók, utazók, sőt magok a' szónokok és költők is, kiknek szokás és erkölcs-festéseik, jóllehet költött eseményekhez kötvék, igen való és felfogható képét adják az időnek.

Hasonlólag a' felirások, építészi emlékek, festészi és szobrászi művek, pénzek, czímerek stb, részint, mert az idő a' maga műveiben tükrözi magát, részint az események' magyarázatául és nem ritkán kiegészítéseül szolgálnak.

V.

Minden megtörtént dolognál két kérdés szokott előnkbe ötleni, egyik *hol*, másik *mikor* történt valamelly esemény. Az elsőre a' földisme, a' másodikra az időtan felel, 's azért e' két tudomány igen helyesen „a' történettudomány' két szemének" neveztetik. Mi, mint két legfőbb segédtudománynak, egy pár rövid szakaszt fogunk nekik e' helyt szánni.

A' földisme vagy földleirás, a' szerint a' mint vagy az események' szinpadának, vagy a' végbement változások' tárgyának nézetik, vagy segédtudomány vagy kiegészítő része a' történettudománynak. Ő a' földet 's annak fölületét kül és beltulajdonainál fogva ismerteti meg. Három neme van: mathematicai vagy csillagászi, természettani és történet-politicai. A' csillagászi a' föld' viszonyainak más égi testekhezi vonatkozásaival foglalkodik. A' földet alakja, nagysága és terjedelme szerint vizsgálván, képzeleti vonalokat és pontokat rajzol (millyenek az egyenlitő, délvonal, földsark stb), hogy a' föld' fölületét éghajlati különbözés szerint bizonyos szakaszokra osztályozhassa, kiszámitja a' föld' forgását saját tengelye 's a' nap körül, és megmagyarázza az ebből keletkezett tüneményeket. A' természettani rész a' földet mint magánálló testet természeti tulajdonságainál

fogva irja le, tekintettel hegyek, folyamok, termékekre. A' történet-politicainak tárgya az országok és emberek' politicai osztályozása, nyelv, ipar, név, külmiveltségnél fogva, 's a' történettudósra nézve különösen fontos, mert a' földnek és viszonyainak ismerete nélkül a' történettudomány fel nem fogható. Ennek fejlődése a' föld' fölületének jellemétől, hol az események végbemennek, van föltételezve, mivel, mint fölebb láttuk, a' népek' lényegére nagy befolyása van.

A' hajdankorban a' földnek csak egy kis része volt ismeretes, és a' legrégibb földleirási fogalmak felette homályosak valának. Keleti Ázsiáról Perzsiában éltek némi szóhagyományok, mellyek China és Indiára is kiterjeszkedtek 's hitregék és homályos mondákban emlékeztek nyugot és éjszakról is. A' phoeniciek voltak első nép, kik kereskedés, hajózás és gyarmatítás által kezdették ismerni a' föld' több részeit. Nemcsak a' közép és atlanti tenger' partvidékei felől volt tudomásuk, 's Afrika' éjszaki és nyugoti, hanem éjszaki Európa' némelly tengerpartjai felől is, 's mind a' mellett, hogy kereskedési önhaszon miatt titkolák tapasztalataikat, mégis azokból eltorzítva bár, sok eljutott más népekhez és az aramiák, zsidók, görögöknél világos nyomai vannak. Valódi örököseik a' földismeretben a' carthagóiak voltak, kik Afrikára nézve ezen ismereteket még nevelték is (*Hanno* 490 Krisztus előtt). A' görögök' régibb földismerete igen szűk körű és bizonytalan mondákon alapúlt. Egész tudományos nézetök rejtelmes cosmologiából állott. *Herodot* (456 Kr. el.) alapítá meg Előázsiának és Aegyptusnak közelebbi ismeretét 's utazásaiban olly tudósitásokat gyüjte, mellyek kevés kivétellel mind valóknak bizonyodtak be. A' honi földnek és azon népeknek ismerete, mellyek a' görögökkel közelebbi érintkezésbe jöttek, lassanként nevekedett. Caryandabeli *Scylax* (390 Kr. e.) leirta a' középtenger' partjait, az Euxin tengert és nyugoti Afrika' egy részét. A' Strabon és I. Pliniusból ismeretes marseillei *Pytheas* (320 Kr. e.) a' földleirási vizsgálatokra a' csillagászatot alkalmazá és éjszak-nyugoti Európát ügyekezett kifürkészni. *Aristoteles* (335 Kr. e.) volt első, ki a' földleirási tudományos rendszert fölállita. Macedoni Sándor' hódításai a' görögök' földismeretének tökéletesitésére eredménydús befolyással voltak. Közép és déli Ázsia ismertebbek lettek 's a' szerencsés győzőnek szivén feküt birodalma' megvizs-

gáltatása, mint *Nearchosnak* a' perzsa tengeröbölbeni parthajózása bizonyitja (334 Kr. el). A' földleirati ismeretek Alexandriában találtak mivelőkre. *Erathostenes* (238), *Hipparchos* (191), *Poseidonios* (86) által, kiknek előmunkálataikoz *Strabon* (20 Kr. ut.) tartalmas munkája, *Marinos'* rendszere (155) és *Ptolemaeus Claud.* (161 Kr. ut.) szorozhatók. A' hadias rómaiak az akkor ismeretes három világrészben nevelték a' földirati ismereteket, és nyugoti Európának minden lakott éghajlatait, Afrikában Aegyptust, és az egész Ázsiát ismerték 's alkalmat szolgáltattak a' földleirat' tudományos kidolgozására, mellyben különösen *Pomponius Mela* (48), az idősbik *Plinius* († 79 Kr. ut.) és mások tűntek ki. Általában háborúk, kereskedés, hajózás, népvándorlás, vallásterjesztés, szándékosan tett utazások és fölfedezések, a' föld' tulajdonságai, nagysága, és fekvése iránt mindinkább nevelték az ismereteket.

Középkorban a' kereszténység munkált a' földleirati ismeretek' terjesztésén. Különösen a' kereszthadak keletet ismertették meg 's a' vallásterjesztés' buzgalma sok ajtatos hittanitót vitt a' legtávolabb földrészekre. Igy a' sajátképeni Németország *Bonifacius* (775 Kr. ut.), Németország' éjszaki része szent *Otto* (1124), Svédország *Angsar* (836) által fürkésztettek ki. Közép keleti Ázsia, és a' mongolok' lakja felől több utakon jöttek tudósitások. Arab hadak behatottak éjszaki Afrikáig, keleti és déli Ázsiába; arab kereskedők egész Chináig 's a' hindu szigetekig és benső Afrikába. A' germánok, szlávok és más népek' vándorlásai Középeurópa' közelebbi ismeretét eszközlék. A' normannok' tengeri és szárazföldi utazásaik' által távol országokkal ismerkedtek meg, új fölfedezéseket tettek, és saját földük 's az általok beutazott földrészekkeli ismeretöket közlötték más népekkel. Az iránytű' feltalálása által nagyobbszerű vállalatok 's felfedező utazásokra nyilt pálya és a' földnek legtávolabb tartományai érintkezésbe hozattak egymással; a' könyvsajtó' feltalálása pedig hatalmas eszközévé' lőn a' földleirási ismeretek' terjesztésének. A' portugallok' tengeri utazásai *hajós Henrik* (1410 Kr. ut.) alatt Afrika' partjain, 's a' *Diaz Bertalan* által egész a' Jóremény' fokáig (1486) *Covillan Péter*' szárazföldi utja Indiába, és Aethiopiába, a' Keletindiába vezető út' fölfedezése *Vasco de Gama* (1498) és végtére az új világ' feltalálása *Columb Kristóf* által

(1492) a' tapasztalati földismének nagyobb és terjedelmesebb kiszámolására vezettek.

Amerika' fölfedeztetése új utazási vállalatok' szellemét ébreszté föl, és a' feltalált földrészeken keletkező gyarmatok kereskedés' tekintetében és a' miveltség' terjesztésére szerfelett hasznosak voltak. A' XV. századba és a' XVI-diknak elejére esnek legtöbb fölfedezések. A' spanyolok, és portugallokon kivűl hollandok, angolok, francziák 's magok az éjszaki népek minden emberkorban messzebb terjeszték hajózásaikat és mélyebben hatottak az újan fölfedezett világrészekbe. Igy fedeztettek föl lassanként Amerika' eddig ismert tartományai és Austrália' szigetei. Csak benső Afrika maradt iszonyú és igen forró pusztái miatt, hol az utazás nehéz és veszélyes, ismeretlen 's egész mai napig kevés tudomásunk van felőle. Európán kivűl legismeretesbek Ázsia' tartományai, mit leginkább oroszok és angoloknak köszönhetni. Azonban India' éjszaki vidékei, Tibet és az Indus folyamon túli országok, valamint Borneo, Sumatra, Java stb nagy szigetek még nincsenek elegendőleg kifürkészve.

Versenyezni kezdvén a' népek az új világrészek' fölfedezésében, mire őket érdek és a' gyarmatokbóli haszon is vezette, mind inkább fölébredt a' földleirati ismeretek' szerzése iránti szorgalom, mi által szaporodván a' vizsgálódások, nevekedett a' föld' fölületének ismerete. Ügyekeztek a' föld' fekvését, határait, egyes részeit szorosabban megállapitani és kezdtek teljes földképek készülni, mi fő része a' földleirási tanulmányoknak 's igy leve e' tudomány mindig teljesebb és elterjedettebb.

VI.

A' földleirásnál nem kisebb fontosságú a' történettudományra nézve az időtan. Időszámitás nélkül a' történeti ismeretek merő zűrzavarból állanának. Az időszámitás a' végetlen időnek bizonyos részekrei osztásán alapodik. Egyik nap' keltétől vagy nyugtától a' másikig tartó időköz szolgált a' felosztás' első fogalmául. Nagyobb szakaszt képezett aztán azon időköz, mellyben a' hold' különböző fényképei megújulnak, mi h ó n a p n a k neveztetik, végtére az, mellyben a' nap' föld körűli látszólagos futásában ugyanazon pontra tér vissza, általa az évszakok' körpályáját be-

végzi, mi évnek mondatik, mellynek meghatározására tizenkét hold-hónap szolgált, mivel ennyinek elforgása alatt az évszakok legalább nagyban lefolynak. Minthogy pedig az időszámitás az égi testek' vizsgálatán alapúl, pontossága a' csillagászattól függ, azért az a' népek' tudományos mivelődésével tökélesült, 's a' hajdankorban a' tudományosság' nagyobb elzárkozása miatt egyes népeknél igen különböző volt. Ismerünk aegyptusi, zsidó, görög és római időszámitást és alaposan gyaníthatni, hogy a' chaldaeaiak is saját időszámitással éltek. Az évre nézve a' különbözések három formára vitethetnek vissza, mellyek szabad holdév, szabad napév, és korlátolt holdévnek neveztetnek. A' szabad holdév egészen független a' nap' forgásától és tizenkét holdhónapból áll; a' szabad napév semmi tekintettel nincs a' hold' forgására, hanem azon időt foglalja magában, mellyben a' nap az ég' azon pontjára tér vissza, honnan kiindult volt; a' korlátolt holdévnél nap és holdforgás együtt vétetnek tekintetbe, és mivel a' holdév kisebb, pótlások által egyenlíttetik ki a' napévvel.

Még nagyobb különbözés uralkodik a' korszakokra, az az olly eseményekre nézve, mellyek valamelly népnél az évszámitás' kézdő pontjául szolgálnak és ennek következtében az aerákban, azaz valamelly polgári korszaktól számitott évek' sorának egymásutáni következésében, minő a' keresztény népeknél általánosan bevett aerája Kristus' születésének. A' világtörténetnek általános aerára van szüksége, hogy a' minden idők és népek' eseményeit erre vigye vissza, és most az a' kérdés, mellyik erre legalkalmasabb?

Ha az emberi nem' kora, vagy azon időpont, mikor a' föld' mostani alakját nyerte, szorosan meghatározható volna, úgy az ezen korszaktól kezdődő idő a' világtörténetben elsőséggel birna minden egyebek felett. 'S a' történetirók csakugyan sokáig ezt használták, mellynek meghatározásánál a' chronologok az ó szövetség' számait vették számitási alapúl, és a' teremtést mintegy négy ezer évvel korábbinak tették keresztényi időszámításunk' kezdeténél. És hol csak általános, körülbelüli időről van szó, ennek eredményében megis nyugodhatni. Akartak ugyan a' földnek sokkal nagyobb kort tulajdonítani, mit a' hinduk, aegyptusiak és chaldaeaik' szóhagyományaira alapitának: de eme' hagyományok

szűkölködnek minden történeti hitelességben; és korunk' legalaposb természetbuvárainak földtani vizsgálataik olly eredményt mutatnak, melly földünknek Biblia szerinti korához közel áll.

Evvel azonban még nem nyertünk határozott korszakot az időszámitásban. A' világ' korszakának Biblia szerinti számitása olly ingatag alapon épül, hogy a' chronologok' rendszere száznál több különböző adatot nyujt. Így például, hogy csak néhány ismeretesbet említsünk, kereszténi korszakunk' első éve a' teremtés óta Scaliger és Calvisius szerint a' 3950-dik év, Petavius szerint 3984, Usher szerint 4004, Frank szerint 4182. Hogy tehát valamelly adatot a' világ' évei szerint megértsünk, tudnunk kell, mellyik rendszer után van értve, azaz mennyi évet kell számítani Krisztus' születése előtt vissza felé a' teremtés' fölvett időszakáig. Krisztus' születési éve, vagy a' mi világkorszakunk' első éve, pontos 's azért sokkal természetesebb és bizonyosabb minden adatokat ezen alapra állitani és megmenekedni ama' nehéz átszámitásoktól. Azért a' hajdankori történetekre nézve is a' Krisztus' születése előtti évek szerinti számítás legtöbb tetszést nyert, ámbár ebben is azon alkalmatlanság van, hogy hátra felé kell számitani; azonban még e' mellett a' görög történetekben az olympiadok, és a' rómaiakban a' város-épités szerinti számításban kell ügyességet szerezni.

VII.

Hogy a' történeti események' vég nélküli sokasága áttekinthetőbb legyen 's az emberi emlékezet a' tények' nagy tömkelegében magát könnyebben tájékozhassa, a' világtörténet' folyamában némi megállapodási pontok tűzettek ki, mellyekből részenként lehessen átpillantani azt, mi egészben egyszerre végig láthatlan volna. Mint ki a' terjedelmes tájnak tárgyait egyszerre fel nem foghatván, egyenként szemléli azokat 's aztán részenként fogva össze egy egészszé kapcsolja, úgy tesznek a' világtörténetirók is, világkorokra és időszakokra osztván az események' nagy tömegét. Világkort négyet lehet és szoktak a' történetirók megkülönböztetni, mellyek *ó világ*, vagy *hajdankor*, *közép*, *új 's legújabb* kornak neveztetnek. Ezen felosztás nem esetleges vagy önkényes, hanem a' legokszerűbb nézeteken épül. E' négy világ-

kornak tudniilik mindenike egy egy különvált egészet képez 's egymástól annyira lényegesen különböző jellemű, annyi felötlő sajátságokat, sőt egymás közt néha felötlő ellentéteket is mutat, hogy mintegy mondani lehetne új, a' többitől eltérő erkölcsi világot zár magában, a' minthogy mindenik külön bélyegző névvel is szokott neveztetni, például az ó világ, mellynek a' többitől eltérő ó szine és jelleme van, a' középkori vadság, újkori állodalmi rendszer 's a' legújabb forradalmi korszak.

A' *hajdankor* a' világ' kezdetétől számíttatik és a' római nyugoti birodalom' megbukásaig tart, mikor a' régi egész erkölcsi világ elenyészik 's helyébe a' keresztény-germán állodalmakkal új formák kezdenek uralkodni. Ez időben veszi kezdetét aztán a' *középkor* és terjed a' tizenötödik századig Kr. után, mikor a' tudományos mivelődés, könyvsajtó, a' háborúban lőporrali élés nagyobb kiterjedést nyernek 's a' tengeri utaknak 's egy egészen új világrésznek fölfedeztetése 's csakhamar a' reformatio is más alakulást ad az európai 's általa a' világviszonyoknak. Az *újkor* az Amerika' fölfedezése óta folyt időszakot a' franczia nagy forradalomig foglalja magában, körülbelül három századot. A' *legújabb* kor pedig a' franczia forradalommal kezdődik 's határait csak az utóvilág fogja láthatni.

A' világkorok ismét kisebb részekre, mellyeket időszakoknak nevezünk, oszthatók. Ezek' meghatározásában már jobban eltérnek a' világtörténet-irók egymástól, mint a' világkorokra nézve, 's minden világkorban majd több, majd kevesebb időszakok vétetnek föl.

A' világtörténetiró' elébe azonban nem annyira az idő szerinti felosztás, mint inkább az események' előadása' módjában gördűlnek elő a' nehézségek. Mert sokfélék az emberi állapotok és az egyes cselekvények' okai szövevényesek, számosak a' népcsoportok, mellyeknek mindenike saját cselekvési vagy szenvedési kört tölt be. A' világtörténetnek, mint a' világfolyás' hív tükrözőjének, egyenlő figyelemmel kellene minden egyes kört kisérnie és az állapotok' minden változásait a' mint egyik a' másikból foly, egyik a' másik által föltételeztetett, ábrázolnia. Azonban ez lehetetlen, mert semmi olly teljességben, miként az a' lélekben él, elő nem adható; az eseményeket egyszerre nem, csak egymásutáni következésökben lehet elbeszélni 's azoknak egy egészszé

ábrázolását az olvasó' képzeletére 's értelmére bízni. Akármi szempontból rendeztessék tudniillik a' tények' egymásutáni következése, mindig kitünő leszen, hogy mi az áttekintést és felfogást egy részről könnyíti, más részről ismét gátolja. Ha például az egyes népek' történetét eredetöktől enyésztökig megszakasztás nélkül adjuk elő, sorsuknak benső egybefüggését világossá teendjük ugyan, de elvész szemeink elől a' külső szinte hatalmas és gyakran messzéről munkáló elhatározó okok' áttekinthetése, a' világfolyás' általános felfoghatása és az emberiség' összes állapotjának ábrázolata. Ha pedig ezen állapotnak képsorát apró időszakokra osztva adjuk elő egymás után, akkor feldaraboljuk a' népek' történetének érdekes fonalát 's ennek elszakgatott adatait alig leszünk képesek többé eszméletünkben egybefoglalni. Ha továbbá a' találmányok' fő rovatai vagy az emberek' természeti és társadalmi viszonyai szerint 's ezen viszonyok' változásaihoz képest sorban, mint meg annyi egyes dolgok állíttatnak össze, akkor szemeinknek egyik néptől a' másikhoz, országtól országhoz kell csapongania szakadatlanúl 's felhordatván minden országban a' nevezetesb tények rovatok szerint, akkor a' helyszerű ismertetések miatt elvesznek a' valódilag világtörténeti és tisztán emberi nézetek.

De bár az idő' egysége, vagy a' *synchronisticai* mód, a' tér' egységénél, vagy *ethnographiai* módnál czélszerűbb előadási eszköznek látszik is a' világtörténetben 's a' közép és újabb századoknál legalkalmasabb, az ó világ' történeteinél az időszakokrai osztályozás azon ki nem kerülhető bajjal jár, hogy egyik fő népre, a' rómaiakra, nézve a' korábbi szakaszok épen nem fontosak 's az ő történetöket erőszakosan és kellemetlenül zavarják meg; ez okból czélszerűbbnek találtuk az ó világ' történeteiben a' két mód közől szorosan egyikhez sem ragaszkodni, hanem a' kettőt némileg egybekötni. E' szerint mi az ó világ vagy hajdankor' történeteit három könyvre osztandjuk:

I. könyv szóland Ázsia és Afrika' fő népeiről, körülbelül a' görög perzsa háborúig. A'

II. könyv a' görögök és macedóiak' történetét ábrázolandja, melly magában fogja foglalni a' perzsa birodalom' elenyésztét. A'

III. könyv a' rómaiak' történetét egész a' nyugoti birodalom' végeig.

A' HAJDANKOR.

VILÁG' KEZDETÉTŐL A' RÓMAI NYÚGOTI BIRODALOM' VÉGEIG.

ELSŐ KÖNYV.

VILÁG' KEZDETÉTŐL A' GÖRÖG-PERZSA HÁBORÚIG.

(480. évig Kr. el.)

A' TÖRTÉNETIRÁS ELŐTTI KOR.

1.

A' FÖLD' ALAKULÁSA.

Valamint az egész világegyetem, úgy a' föld 's emberi nem' kezdetéről hallgatnak minden történeti emlékek, és így, mint a' bebizonyíthatás' határain kivűli dolgok, nem tárgyai a' történetirásnak: de az embert veleszült vágy ösztönzi, mindent a' maga első eredetéig fürkészni 's ezen vágynak engedve mondjuk itt el, mit a' természettudomány és bölcselet az emberi nemnek és azon honnak, hol ezredek óta él és tenyész, kezdetéről kifürkészett és valószinűvé tett.

A' természettudománynak egyik nem régóta mivelt ága, a' földtan, tüzé ki magának feladatúl a' földnek őstörténetét annak mintegy keble' mélyéből fölidézve megszólaltatni, és vizsgálatainak fő eredménye némiekben meglepőleg egyezik a' világeredet' azon eszméivel, mellyek a' legrégibb népek' ősmondáiban élnek.

Mi a' föld' alakulását illeti, felőle a' földtani vizsgálatok' nyomán azon hit van, hogy a' föld a' maga első híg állapotjából lassankénti sürűdés és a' zűrtömegnek folytonos elválása és fejlődése által mindinkább határzott és szilárd alakot nyerve, azon, vagy hasonló erők' összehatásából támadt, mellyek, bár hasonlíthatlanúl kisebb hatalommal, még jelenleg is a' nagyobb érettségre jutott természetben folyvást munkálnak. A' földkéreg' ezen vál-

zásainak életmüves lények' egymásutáni következése felel meg, mellyek' látszólagos zűrzavarában világosan látható bizonyos szabályszerű előhaladás mindig nemesebb és élőbb alakokra. Mennyire eddig a' föld' mélyébe hatni lehetett, azon nézet uralkodik, hogy a' föld' magkövét vagy mereven vázát a' granit és zagyla (Gneus), ismeretes vegyfolyamatok és hatalmas tűzerők' eme' rejtélyes készítményei, képezik. A' roppant, egy alakú, rétegetlen, de jegedési képződésekkel vegyült tömegekben még semmi életnek nincs nyoma. Ezek' elmállott fölületén az életműtelen lényektől alig különböztethető képletek, mohok, növényállatok és puhányokban mutatkozik csak először élet. Ezeken fölül sok ezer lábnyi fekvetekben a' telepek vannak elterülve, az egész földet egykor befedett, tekenős állatoktól hemzsegő üledéke a' világtengernek, mellyből ezek felváltva majd lassanként kiemelkedének, majd ismét a' rajtok buján tenyésző növény és állatvilággal új borítékok és emelkedésekül a' vizekbe sülyedének. Ezen növények 's állatok, mellyek közt óriási falombok, fűvek, nádak, tekenősbékák, szörny alakú gyíkok vannak, a' híg elemnek uradalmára mutatnak, melly az egész földön egyenlőleg elterjedt hőséggel együtt képzelhetővé teszik ezen időszak' hatalmas tenyésző erejét. Meglehetős határozottsággal lehet az ezután következő világkor' kezdetét megmondani, mellyben többek közt a' mostani életmüves lényekkel rokon teremtmények: a' melegvérű, élő magzatokat szülő, hangképes földi állatok az újan képződő megszáradott szilárd földön föllépték. A' magas hegyek, mellyekre a' szárazföldek támaszkodvák 's mellyektől alakjaikat nyerik, ezen aránylag ifjabb időhöz tartoznak. Ezek nem támadtak, mint egykor gondoltatott, nagy, még a' Himalája' csúcsát is meghaladó víz által, hanem, miként vadúl elszakgatott, elrombolt és vizirányos rétegű alakjaik bizonyítjak, földalatti tűzerő által emelkedtek ki, részint egyszerre, részint egymásutáni lökésekben a' föld' mélyéből a' fellegekig. Általában ezen világkor nem a' régi nyugalmas fejlődésnek, hanem mindenütt az elemek' szertelen vad harczának nyomait mutatja; sebes viharszerű mozgalmakat, számnélküli tűzrohanásokat, erőszakos orkánokat, mellyek egész őskori óriáserdőket sodrottak le, a' tenger' többszörös becsapásait és visszafolyását, mellyek által a' föld és tengerlakók' egész nemzedékei eltöröltettek. Csakhogy ezen forradalmak nem voltak többé olly egyetemiek, a' kép-

ződési korszakok nem olly tartósak, mint az előtt, 's a' rétegek sem olly tömörek többé. Minél tovább jövünk vizsgálódásainkkal föl felé, annál inkább tapasztalni, mint képzé magát a' hegyek' folytonos rombolása, a' kemény anyagok' feloszlása, elmorzsálódása és vegyűletével a' lágyabb termő föld, melly a' meleg vérü négylábúak másod fajának, az őskori mammuth, mastodon, orrszarvúnak, az oriási kérődzők, hienák, medvék, oroszlánoknak szolgált lakúl és egyszersmind sírúl. Maradványaik az úgy nevezett vízözön, vagy hajdanibb uszadék-föld' anyaga és iszapjában hevernek, melly, minthogy tengeri állatok nem találtatnak benne, kétségkivűl édes vizek' áradása által támadt. Sehol sem emelkedik a' hegyek' magasságáig, hanem szabályszerűleg völgyek és síkokon terül el, annak bizonyságául, hogy a' föld' fölületének, bár mi nagy változásokon mehetett is egyes részeiben át, mostani alakja már megvolt. Eme' vízözön vagy vízözöni kor, mellyben amaz ősállatok' világa elenyészett, minek helyébe a' mi földkorszakunk' kevésbbé vagy jobban különböző nemzedéke jött, éghajlatilag is időszakot alkot. Ezen időpontig a' pálma az éjszaki szélesség alatt is virúl, a' keleti tenger melléki borostyánkő-erdők meleg légmérsékre mutatnak 's olly állatok is megéltek itt, mellyek most csak déli országokban találtatnak, millyenek az elefánt és orrszarvú, holott mióta a' melegvérü állatok megjelentek, lassankénti csökkenés észrevehető és a' vég fordulatpontnak, úgy látszik, hirtelen meghülés volt következése, mi a' földet saját csökkent melegsége mellett függőbbé tette a' nap' befolyásától 's ez által az évszakok és éghajlatok közti különbséget határzottabban kiemelé, mik olly változások valának, mellyeknek a' régi és szilárdföld' éjszakibb részein nagy átalakulást kellett magok után vonniok.

És így, ha, mint legtöbben vélik, a' vízözön éles határt von az őskori és mostani világ közt, akkor ama' nézet, mi szerint az ember a' házi állatokkal együtt, mellyekkel a' földön elszéledt vala, a' maga egész létével és történetével ezen utóbbihoz tartozik, magától igazolva van. Támogattatik e' nézet azon észrévetel által, hogy ama' számnélkűli maradványok közt, mellyek naponként kiásatnak, mind eddig kétségenkivűli ásvány-embercsont egy sem födöztetett föl. Azonban még maga ezen föltétel iránt is némi aggodalmak keletkeznek. Ugyanis, az ősvilági és

mostani állatok közt Cuvier szerint néha olly észrevehetlen a' különbözés, hogy ezek amazok' származékainak tekinthetők 's ezen kivül a' jelen világkorhoz kétségtelenül tartozó színföldben, gyeptőzeg-mocsárokban ősrégi emberi szerszámok, például kő szekerczék mellett ősvilági szarvasok, lovak stb találtatnak. Ama' vízözön tehát a' korábbi világot nem irtotta el egészen és közvetlenül és annál kevésbbé, hogyha nem egy, hanem több helyenkénti özönök voltak. Hasonlithatlanúl valószinűbb azon nézet, miszerint éghajlati változások következtében bizonyos fajok, lassanként elsilányodván, kihaltak, mialatt mások testi tulajdonságaik' némi könnyed módosulása által az új körülményekhez simulának. De ha az állatokra nézve illy átmenetel látszik, semmi sem áll ellent azon lehetőségnek, hogy az ember, ezen életművileg leghajlékonyabb lény is, ama' vég fordulatpontot, habár változás nélkül nem is, de túl élte 's itt az emberfajok' különbözésének rejtélyes keletkeztére gondolhatunk. Való, hogy ez által ama' bizonyítvány, melly az embercsontoknak ősvilági állatok közti találtatásából vonható volna az embernem' korára nézve, gyengülne, és annak eldöntése, mellyikéből ered a' két világkornak, nem kissé nehezednék. Így az újabb fölfedezések iránt déli Franczia-ország' csontbarlangjaiban, hol orrszarvúak, hienák, medvék és házi állatok közt egész tömegben és állítólag ugyanazon minőségben embercsontok is fedeztettek föl, eltekintve egyéb támasztható ellenvetésektől, kétes maradna, valljon nem mind összesen vízözön időbeliek-e. És itt bukkanunk először magára a' történettudományra, mellyet e' kérdés' megfejtésében, úgy látszik, főszavazat illet. Tudva van, miképen legtöbb népeknek, még Amerika' vadtörzseinek és a' csendes óczeán' rideg szigetlakóinak is, első legerősb emlékezései közé tartozik az, hogy egykor az embernem erőszakos vízözön által, néhány csodálatosan megmenekültekig, egészen elveszett; és ezek olly mondák, miktől minden történeti tartalmat megtagadni nincsen ok. Csekély mellékkörülményekbeni megegyezésök is egymás közt arra mutat, hogy bennök egy és ugyanazon eseményről van szó, melly a' maga iszonyúsága által az emberiség' fiatal emlékezetébe mélyen bevéste volt magát. Nem tagadhatni ugyan, hogy ezeknek még egyes dolgokbani összehangzásából azt is lehetne következtetni, miképen itt csak ugyanazon egy monda van előttünk, melly egy

pontból és csak későbbi időkben terjedett volt el a' különböző népek közé: azonban ez sem volna képzelhető, ha hasonló, lehetőleg más csatastrophákra vonatkozó, emlékezésekre összekötő pontok nem találtattak volna. Megkisértetett a' színföld' mélyéből, vagy a' vizek' iszapjából a' vízözön' korának kiszámitása. Bár mi bizonytalanok legyenek az eredmények egyes dolgokban, de mégis minden egy nem igen nagy korra látszik mutatni, és Cuvier más geologokkal együtt, nagy elhatározottsággal oda nyilatkoznak, hogy a' végső nagy forradalmat, melly földünket érte, 5—6000 éven túl tenni nem lehet. A' mósesi okirat' zsidó szövege szerint mintegy 4,200, a' hetven tolmács szerint 5,000 év folyt le Noe' vízözöne, a' chinaiak által emlegetett Fuhi alatti vízözön óta pedig 49,000 év, mellyel a' hindu Kali-Yugé körülbelül egyezik.

2.

AZ EMBERNEM.

Az embernem kortársa és tanúja volt földtekénk' végső forradalmának, mi testi szerkezetére, eszméire, elszaporodására nem maradhatott nagy befolyás nélkül. Az ő keletkezése egy korábbi fiatalabb és testi létének kedvezőbb teremtési időszakhoz tartozik, azonban hogy szellemi fejlésének a' kevésbbé erőszakos, jobban súlyegyenbe jött természetnek következő világkora volt kedvezőbb. Amaz első időszakon túl minden még olly általánosságban tartott sejtés is vakmerő fogna lenni. Az évek' ama' százezrei, mellyekről a' chinaiak, aegyptusiak regélnek, kétségtelenül hitregei és csillagászati időszakok. A' mósesi időszámitás, meglepő ellentétben emezekkel, az emberi nem' eddigi korát nem egészen 6,000 évre teszi, a' hetven tolmács szerint nem messze 7,000 éven fölül, a' mi dicséretes bizonyitványa az ő józanságának, de mind e' mellett még nem elegendő kezesség ez adat' valódi történeti jelleme felül. A' történeti világnak már első szürkületével, több mint 2,000 évvel Krisztus előtt, némelly népeknél, például a' chinaiak 's aegyptusiaknál, a' polgárodásnak olly állapotját látjuk, melly hosszabb mivelődési időre látszik mutatni. De ha erre semmi fontosságot nem tehetni is, mivel sem

a' kezdetpont, sem a' körülmények, mellyek a' fejlődést talán szerfelett elősegélték, előttünk nem tudvák és általában ez semmi időmérték szerint ki nem számitható, mégis az aegyptusiak' történeti időszámitása, melly hasonlíthatlanúl nagyobb régiségbe vezet föl, olly figyelmet nem érdemel, mi a' legújabb fölfedezések felett elsőséget igényelne. Valamint a' régi mivelt népek a' magok szűk szóhagyományaikat a' történetirásitól idegen érdekből megmérhetlen időszámitási rendszerré alkották, úgy más részről a' dolog' természetében fekszik, ha az egyszerű természeti népnél, mellynél egyik nap a' másikhoz hasonlíta, századok, mellyek semmi rendkivűli események által meg nem jeleltettek, egy perczczé folytak össze, és mi a' nagy távolságban egymástól elválva volt, közvetlen közelségben egygyé lőn.

Különösen az emberiség' őstörténetéről, vagy azon korról áll ez, melly az emberi nemnek egyes nép-történetek előtti sorsát és állapotját foglalja magában. A' földnek őstörténete fris vonásokban maradt fenn a' maga sírjában; egy fölfedezett csont, egy növény' lenyomata czáfolhatlan bizonyitványokat ad felőle: az ősi ember' képe ellenben sehol sincs meg és még az emlékezést is felőle csaknem nyomtalanságig eltörlötte az idők' folyama. A' sajátképeni történetirás, melly később fejlődött értelmes vizsgálódást teszen fel és az irás' mesterségének használatától függ, igen új eredetű; túl rajta a' mondák' birodalma fekszik, melly érthetetlen, homályos és magyarázata fölötte nehéz, de mind e' mellett is megvetni őket nem kell, mert az időnek, mellyben erednek, tiszta tűkrei. Illyen nevezetesen Móses' első könyvének legelső tizenegy fejezetében a' zsidó nép' mondája, a' hajdankor' legnevezetesebb emlékeinek egyike. Ezen monda' egyes nyomait és töredékeit föllelhetni különböző népeknél, mellyek egy 's ugyanazon régibb forrásra mutatnak; mindazáltal a' bennök csodálatos mélységgel párosult gyermekded együgyűség kezeskedik a' felől, hogy a' zsidó mondában ama' közös forrásnak legtisztább kifolyása maradt fenn, habár irásba foglaltatása' idejéig, mi a' zsidó irodalom' virágkorát nehezen haladja meg, az elbeszélésben óhatatlan változásoknak lehetett is kitéve. Benne minden esetre egyes pillanatok vannak a' sötétség lepte őskorba és nem ritkán rejtélyes jelentések, mellyek kiegészitést és magyarázatot várnak. Mi e' czélra hatalmunkban áll, először a' hasonlatosság, vagy an-

nak tekintetbe vétele, mi hasonló esetekben a' természetben, történetben és egyes ember' életében általános szabálynak mutatja magát; továbbá következtetések későbbi történeti tényekből a' legrégiebb népek' állapotjából, melly még mindenhol magán viseli az előre haladt fejlődési fokozatok' jeleit; végtére következtetések sokkal ifjabb, de még a' természethez közelebb álló népek' állapotjából és aztán óvatos szemlélete a' jelenidő' ethnographiai tüneményeinek. Fő kulcsot pedig a' magas régiség' szelleméhez a' nyelvvizsgálat igér. Mit emez egyesített eszközök' segedelmével nyerünk, csak kevés szakgatott tények ugyan, de a' mellyek elégségesek lehetnek az őstörténet' legáltalanosabb körrajzokbani ábrázolatához.

Az ősmonda az embernemet egyetlenegy pártól származtatja, melly vélemény már a' hajdankorban sok ellenmondással ostromoltaték, részint nemzeti büszkeségből, melly őslakosi elsőséget igényelt, de még sokkal inkább a' XVIII. század' physiologiája által. A' népek' testi jellemének feltünő különbözése nemcsak a' szín és haj' küljeleiben, hanem még a' szilárdabb belrészekben is, különösen a' koponyaalkatban és ezen jellemek' átöröklött maradandóságában, mellyekre tapasztalás szerint az éghajlatnak sincs hatalma 's csupán vegyülés' utján változnak, szolgáltatott okot arra, hogy több eredetileg különböző, talán a' földalakulás' más és más időszakaiból származó emberfajok gondoltassanak. Mint minden nagyobb szárazföldnek saját növényei és állatai vannak, úgy a' föld' különböző részei sajátságos embertörzseket hoztak világra, mellyek aztán elterjedésökkor éghajlat' befolyása 's más törzsekkeli érintkezés által a' különféleség' ama' sokaságát szülték. Ezen nézetnek a' történetirás is kedvezni látszott, mennyiben az kezdet óta szellemileg is igen sajátkép bélyegzett népek' sokaságát mutatja, azonban hogy a' korábban hitt egység minden tapasztaláson túl fekszik 's minden kisérletek, amazt erre' valósággal visszavihetni, balúl ütöttek ki. Eldöntő fontosságúnak látszott végtére a' mélyebb vizsgálodás után kitetsző különbözés a' nyelvek' alkotásaiban, mi szerint közszármazás vagy átmenet lehetetlennek mutatkozott.

Ezen áltétel, mert nem egyéb az, fölszinessége által ajánlkozott. Azonban nem feloldja, hanem ketté vágja a' csomót, és azon nehézségek helyett, miket elháritani akar, még újakba bo-

nyolít, mellyek, mihelyt az emberfajokra jövünk, azonnal mutatkoznak. Némellyek három emberfaj' létezését állitják: a' *kaukazit*, *mongolt* és *négert*, mások ezekhez még az *amerikai* és *austráltt* teszik, mások ismét, mint Desmoulins és Bory de st. Vincent, ezen számot 15 — 16-ra emelik, végtére mások, mint van der Hoeven, megvallják, hogy nagyobb osztályzások sajátlag nem lehetségesek, annyira észrevétlen folynak egymásba az árnyazatok 's olly sokféle viszonyokra oszlanak és vegyülnek a' fajokat jellemző bélyegek. Csak ha túlságokba megyünk, tűnnek ki szembeötlőleg a' különbözések, azonban az átmenetek még itt sem hiányzanak. Nem vétetett figyelembe, miképen a' négerek közt európai alakú, sima hajú, veresbarna szinű népek is léteznek és azon négerjellem, melly közönségesen szem előtt tartatik, többnyire csak a' mély mocsáros völgyekben található. Portugall zsidók Loangóban három száz év alatt négerszerűek lettek és négerek, legalább egyes esetekben, megfejéredének; hasonlólag idegen fajok' egyes jelei szórványosan, részint pedig átörökölten is, bizonyos családokban még európaiak közt is előkerűlnek, annak bizonyságául, hogy létrehozatalukra nem volt szükség külön teremtetésre. Még súlyosabb azon észrevétel, miszerint ugyanazon fajban néha még az állatok közt erősebbek jelennek meg és hogy más éghajlatok alá vitel, valamint szinte mesterségesen megváltoztatott életmódnál fogva, néha rövid idő alatt ugyanazon törzsből a' fajnak új játékai örökűlő jellemmel erednek, mellyek időhosszaság által megszilárdúlván, csak vegyület' közbejöttével térnek vissza eredeti jellemökre. Mivelt növényeink és házi állataink ezen úton olly átalakulást szenvedtek, hogy néha felette nehéz eredeti törzseiket kitalálni. Annál több okkal lehet az embernél illyesmit várni nagyobb képezhetősége miatt, és mivel el van szórva minden égövek alatt, 's, a' mire mind eddig kevés figyelem volt, szellemének nagy hatása miatt testére. Tapasztalatink csak egyes példákat és hasonlatokat mutatnak, minek kellett e' részben nagyban végbemennie. De az embernek testi képződése általában az öntudatlan gyermekkorba esik, holott a' mivelődés által megerősödött szellem a' természet' hatásainak már csak igen kis tért enged és talán sok századai folytak el az egyenlő háborítatlan létnek és mindig mélyebb benövésnek egy sajátságos helyszerű természetbe, mik által lassanként amaz elpusztíthatlan bélyegek a' fajnépekbe nyomúltak.

Mind ezen sajátságok, miként az most már mindig jobban és jobban elismertetik, lényegetlen 's ezért változandó külsőségek, ellenben minden lényeges életműködésekbeni megegyezés, a' minden nyelvekben kifejezett gondolkodástörvények, ellenmondhatlanúl minden emberekben egyenlő természeti hajlamot bizonyítanak. Még amaz egyetlen biztos jel, mi által a' természetbuvár a' csupa elkorcsulást vagy elhajlásokat a' különböző eredeti nemektől megválasztani birja, a' gyümölcsöző vegyülés is megvan ezen fajoknál. Ezekkel az emberi nem' egységének 's a' közös eredetnek lehetsége be van bizonyítva, csupán az kérdés még, valljon a' közös eredetnek vannak-e bizonyos nyomai is?

E' tekintetben a' nyelvvizsgálat ad némi felvilágitást. Nem a' nyelv' alkotásában, hanem annak anyagában, mellyet minden nép saját módja szerint alakíta, az egyszerű gyökszókban, kell keresni a' nyelvközösség' eredeti elemeit, miből aztán a' közös törzsök szükségképen következik. A' nehézség, mellyet a' gyökszók' egész a' megismerhetlenségig menő eltorzitása okoz, nem egészen legyőzhetlen, mióta a' hangváltoztatások' szabályszerüsége fölfedeztetett. Ez irányban még kevés történt ugyan 's a' módszeres mélyebb vizsgálat általában néhány évtized óta foly és sok nyelv, főkép pedig az e' kérdésnél fölötte fontos néger népé, alig van ismerve, mégis mind ezek' daczára nem kevés az eredmény. Be van bizonyitva az *indogermán* és *semi* törzsek' eredeti egysége, az az Ázsia és Afrika' nagyobb részének 's csaknem egész Európának lakóié, az úgy nevezett mongolnépek' rokonsága pedig emezekkel olly valószinűvé téve, hogy már csupán ez által is alapjában megingattatott a' fajok' rokontalanságának föltéte. A' keletázsiai mongolokra viszont nyelvészeti tekintetben a' még annyira rejtélyes amerikai népek utasítnak bennünket a' szavaknak egy egész serege által 's a' délkeleti szigetvilágban messze elterjedett malayi törzsek is mutatnak már egyes kapcsolati pontokat. Többet pedig részenkénti hasonlatnál nem is várhatunk.

Az ősnyelvnek a' népek' egymástóli elszakadása' idején igen szegénynek és határozatlannak kellett lenie. Minden nyelvek' kimiveltetése, minél fogva gyakorta a' régi gyökök újabb elnevezések által kiestek, sokkal később időszakbeli. Nevezetesen a' vadaknál 's olly népeknél, mellyek hangokat jegyezni nem tudnak, a' legnagyobb önkény uralkodik.

Gyengébbek' a' történeti adatok a' közös származás mellett. Nagy fontosság tétetett valaha a' népek' erkölcsei, és szokásai intézvényei és vallása és csillagászati fogalmaira, holott ezek' nagyobb része, például a' csillagimádás, a' hét számnak szentsége, a' törzsek' szerkezete stb eff. az általános emberi hajlamokból és fejlődési szabályaikból is megmagyarázhatók; mások, mik megegyezés' tárgyai, például az állatkör (zodiacus) nehezen felvihetők a' régiségbe 's azért csak később közöltethettek egyik nép által a' másikkal. Szinte ez eset lehet a' mondákra nézve. Ahhoz mindazáltal nagy mértéke kell a' kétkedésnek, hogy annyi népnek egyezése az ősmonda, közös származásbani hit, és kiindulási pont' egysége rokon vándorlási regék iránt félreismertessék, kivált midőn ezek még nyelvrokonság által is támogattatnak. Minden történeti népeknél, mellyeknek mondáik vagy történetök van, 's a' világtörténetben szerepet játszottak volt (az egyetlen aegyptusiakat kivéve), kisebb vagy nagyobb bizonyossággal lehet ezt kimutatni és csupán a' vad, rideg, mivelődésnek meghalt törzsek, vagy ollyak tesznek kivételt, mellyeknél a' régi szóhagyománynak minden nyoma elveszett. De ha a' föld' minden emberi lakóinak egyfajúsága be nem bizonyíttathatik is, a' felhozott okok egybevéve igen valószinűvé teszik azt.

3.

AZ ELSŐ HAZA, 'S ELSŐ ÁLLAPOT.

Föltéve, mi a' fönebbiek után leghihetőbb, hogy az emberi nem egy pártól sarjadott el, érdekes volna tudni, hol volt ezen első párnak, ezen első embereknek hazája. Hogy sem Amerikában, sem Ausztráliában nem lehetett, igen valószinű, részint mert eme' földrészek természetileg 's ethnographiailag kevésbbé érettek és kifejlettek, részint mert a' földnek vizes felében fekszenek. Európa is fiatalabb eredetűnek látszik 's embereit és állatait tekintve Ázsiától függő. Afrika mellett az aethiop és aegyptusi miveltség' régisége szólhatna, azonban semmi monda nem emlékezik valamelly népnek onnan történt kivándorlásáról és már földirási tekintetben véve is, elzárt alakjánál fogva sem volt erre alkalmas. Minden arra látszik mutatni, hogy az emberi nem' bölcseje, első

hazája Ázsiában keresendő. Ez a' legnagyobb és legkifejlettebb földrész; kelettől nyugotiglani kiterjedése 's egy középponti felföldből sugárszerűleg elterülő szerkezete, valamint más földrészekhezi helyezete igen kedveznek a' minden iránybani kivándorlásnak; itt tenyésznek a' legnemesb állatok, a' növényi és ásványi legbecsesebb kincsek, a' házi állatok, vetemények és gabonáknak ez valószinű hazája, egy messze terjedett és sokképen előre haladt ősmiveltség' széke, 's végtére azon föld, mellyre minden történeti nyomok, minden régi szóhagyományok utalnak. Ez okból a' történetirók többnyire ezen világrészt hiszik az emberi nem' első fészkének.

Nagyobb nehézség van, azért jobban is eltérnek a' vélemények az iránt, mellyik része vagy tartománya volt legyen Ázsiának az, honnan az embernem a' világra elszéledt? A' zsidók Armenia' éjszaki részén képzelték a' paradicsomot, hol a' Tigris és Euphrat folyamok' forrásai vannak. Az özönvizről szóhagyomány, melly a' paradicsomról mondával összefüggő egészet képez, a' zsidók, valamint a' chaldaeaiak által az Ararát' hegyével tétetik kapcsolatba. Azonban a' mósesi iratban van emlékezés egy keletről távolabb származásra, hová az Éden világosan helyeztetik. A' *Gichon*nak a' középkori Dsichonnali (Oxus) hasonlata, *Kus* ország, mellyet ez öntöz (a' keleti hinduk és aethiopok), az arany, a' bdellium és a' drága kövek, mellyek a' *Phison* mellett találtatnak, magok a' paradicsomi őrök, a' kerubimok (Herodotnál aranyőrző griffek, a' perzsáknál Simurg) *Oxus*' forrásához a' *Paropamisushoz* vezetnek, *Turkesztán* és *India*' hegyei közé, ama' drágaságok' bányáihoz és hitregei csodaalakok' honához. Itt is van színhelye az özönviznek és Satjavrata, a' hindu Noe, a' *Himavan* hegyre köti bárkáját.

Ezért sokan Indiát, névszerint *Kasemir*' paradicsomi völgyét, tevék az embernem' ős hazájává. Azonban India örökké magához köté lakóit és magához vonta az idegeneket, népvándorlásoknak innen a' szárazföldre legalább nincs nyoma. A' sanscrit nyelv, melly az ázsiai és európai törzsrokon nyelvek' anyjának gondoltatott, legújabb vizsgálódások szerint amazoknak csak egyik testvére. A' hindu miveltség' nagy régisége és messze terjedő befolyása iránti túlságos képzelgések annyira mérsékelvék már, hogy nincsen ok többé az első hont itt keresni. Magának e' népnek világnézete egy más földre útal, túl a' hegyeken, mellyektől az körül van véve, mint első hazára.

A' Himalája és Kuenlun' hegylánczain, 's a' tüzhányó Tianschan vagy ég' hegyén túl éjszak felé, Mustag és Belur' havasaitól nyugotra, keleti Turkesztánnak egy nagy sikja terül el, a' tengerszínen fölül mintegy ezer lábnyira fekvő söppedék, melly keletre, a' chinai mondák szerint, egykor tengerhez hasonló Lop' tava felé lejt. A' vizeknek középázsiábani gyors elapadása miatt nagyobb részint homokpusztává vált e' sík, melly a' termékeny földrészeket mint virányokat (oazokat) veszi körül. Az enyhe, mindig tiszta ég alatt, ködtől áztatva itt minden európai gabna és gyümölcsfajok, dél' termékeivel együtt, nagy bőségben teremnek. A' közel pusztákon vadúl csapong a' teve, ló, szamár, ökör és juh. Az érczekben dús hegyek, mellyekből az ázsiai nagy folyók fakadnak, gazdag legelőkkel födvék. Ezen tartomány, mellyben sok az ősmonda által homályosan jelelt vonásokat föllelhetni, olly mértékben egyesíti magában az első ember' létének, mivelődése' legkorábbi fejlésének, 's a' természet által kijelelt utaknál fogva, mellyek kelettől le nyugot felé vezetnek, könyebb elterjedésének föltételeit, a' hogyan semmi más tartomány nem. Ha evvel egybehasonlitjuk magokat a' vándorlási mondákat, a' chinaiak innen mentek közép Hoanghóba, hazájok' bölcsőtartományába; nyugot felé vonult a' Zendavesta' névtelen ősnépe, melly hihetőleg a' perzsák és hinduk' még el nem vált törzsét foglalta magában, a' Jaxartes és Oxus' sikjaira. Vannak nyomai a' semiták' ezen vidékről származásának is; Turkesztan' sikjára vezetnek a' római tudosítások is, és a' chinai évkönyvek, ennek magas termetű, kék szemű, rőt hajú népei felől. Az amerikai vándorlási mondák éjszaknyugotra, Ázsia' legközelebbi átmeneti pontjaira, utalnak, és az amerikai népek' némelly sajátságai keletázsiai, vagy szibériai eredetet hagynak nagy valószinőséggel sejteni. Tahiti regék szerint végtére az emberi nem' első hona távol éjszaknyugoton van, valamint a' *havai* és *javai* nyelvekben is nyugot elül áll. Mind ezen különböző sugárzatok egy középpontra, Középázsiára, utasítnak. [1])

---

[1]) Az aegyptusiaknál nincs nyoma emez ázsiai ősmondának, 's ők eredetöket egészen más irányból, dél felől, látszanak levezetni. Ki tudja a' néger nyelv' vizsgálata 's egybehasonlítása a' régi aegyptusi nyelvvel, nem vetend-e világot az első haza és első nép iránti bizonytalan sejtelmekre?

A' milly kétséges, melly tartomány, vagy földzug az, melly az első emberek' fészke volt, szinte olly bizonytalan, mellyik volt legyen az első nép, mellynek tovább széledése által támadtak a' jelen világ' olly tömérdek sokaságú népei. Némellyek a' zsidókat, mások a' hindukat, mások ismét a' chinaiakat vélik ősnépnek, de egyiket olly kevés alappal mint a' másikat. A' chinaiak nyelvök' egytagúsága miatt gondoltattak első népnek, azonban ők is nem egyebek, mint kik nyelvök' kifejlésének gyermekies fokán legtovább megmaradtak. Általában fölötte nehéz, talán soha nem sikerülhető törekvés is a' változások' évezrei után a' történetirás' népei közt az ősnépet keresni; talán, mint az ősapa a' maga utódaiban, él még valamellyik népben, apái 's nagy apái' eltüntével (és meg lehet, nem is azok' valamellyikében, mellyek legelőször tüntek föl a' világ' színpadán,) az ős nemzet, hű maradván őskora' jellemèhez.

Az emberek' első állapotjáról szinte nincsen történeti adatunk, 's kénytelenek vagyunk megelégedni képzelet alkotta valószinűségekkel.

Hihető, hogy az első embereket a' gondviselés olly vidékre helyezte — mint fönebb is már megjegyeztetett — melly gazdag volt a' táplálásra szükséges termékekkel, mellynek levegője mérsékelt vala, hogy az ember se a' hideg, se az igen nagy hőség által, mellyek ellen magát védni még meg nem tanulta, ne háborgattassék. Ők és első magzataik munka nélkül éltek abból, mit a' föld' önkényt és vadúl termett. Első táplálékaik fák' gyümölcsei lehettek. Nem ok nélkül gyaníttatik, hogy a' kókuszpálma nagy szerepet játszhatott az első emberek' szükségei' fedezésében [2]). Körül vala véve az ember hihetőleg azon állatoktól, mellyeket később magához szoktatván, háziakká tett és segedelmére használt. És valameddig az első emberek' száma kicsin volt, nem kelle élelemhiánytól félnie, mert tápot a' természet bőven adott. Táp után első gondnak kellett lenni az öltözékre,

---

2) E' fának szép sudár növése van, öt rőfnyi hosszú levelei és olly nagy diókat terem, hogy egy egy tiz fontnyi súlyú. Egy dióban annyi kókusztéj van, mellyel egypár ember elolthatja szomját. Mind hele, mind gyenge rostjai tetején megehetők. Virágbugájából pálmabor készül, 's ebből ismét czukor, arrak és eczet; nagy leveleiből kosarak, legyezők, kalapok, gyékények, diója' héjaiból edények, kanalak, rostjaiból rugalmas kötelek stb.

mit részint időváltozás, részint az emberbe oltott szemérem tevének szükségessé. Első ruházatúl, mint a' mósesi hagyomány is mondja, falevelek szolgálhattak, utóbb megölt állatok' bőre. Valamint öltözékre, úgy laképítésre sem volt az embernek szüksége, meddig kis számmal levén, első fészkében megfért, és közelében elég tápot talált. De mikor az elszaporodás 's ebből következett élelemhiány durvább éghajlat alá kényszeríté, fölébredt benne mindkettő' szükségének érzete. Az első lakok barlangok lehettek, és alkalmasint sok idő telhetett bele, mig az első kunyhó épült.

Igy éltek az emberek tétlenségben, melly állapotot a' fáradságos munka által sanyart későbbi nemzedékek, mint boldog tétlenség' korát magasztalták, 's azt a' szívtisztaság 's erkölcsi jóság' eszméivel kapcsolván egybe, a' világ' aranykorának nevezték, minek az ősmondákban és régi irókban olly sok nyoma van. De jól mondatott, miképen a' bölcseségnek anyja a' szükség. Emberben a' restségre nagy hajlandóság van; sokaknál a' szükség amaz egyetlen eszköz, melly cselekvésre ösztönöz. És minél vadabb, ügyetlenebb, értelmetlenebb az ember, annál hajlandóbb munkátlanságra. Azonban a' természet gondoskodott eszközökről, mellyek őt a' tunyaság' alacsonító állapotjából kiemelkedni izgassák. Megtámadá őt szükségekkel, mellyek ellen kénytelen volt magát védeni. Vadállatok rohanák meg 's ótalmazni kelle magát ellenök, eleinte kezeivel, utóbb kővel, fával 's minden nemével a' mesterség' nélküli fegyvereknek, miután pedig ezeket sem látná elégségeseknek, némi egyszerű mesterséggel készített fegyvereket használva, millyenek lehettek az éles kővel meghegyezett, vagy egyik végén vastagabnak hagyott faág, vagy a' szíjban eldobott kődarab. Buzogány és parittya és fagerely igen régi fegyvernemei az embernek a' Biblia szerint is. Ez egyszerű fegyverek addig használtathattak, míg az ember az érczekkeli bánást megtanulta, mert azon túl lassanként sok fegyvernek és hasznos szerszámnak jutott birtokába. Az így megölt állatok' bőrét öltözékűl és sátorúl használta, húsokat pedig megizlelvén, és jónak találván, étkévé tette 's ekkor ébredhetett legelső ösztön emberben a' vadászéletre, mi egyike legrégibb és elsőbb foglalkodásainak, melly testét is gyakorolván és szilárdítván, a' vele egybekötött veszélyek által a' lelket is ösztönzé eszmélni, gondolni és magát feltalálni.

Annak látása, hogy némelly állatok kevésbbé vadak 's könnyen csatlakoznak az emberhez 's ha nála táplálékot nyertek, örömest követik őt, igen korán eshetett meg. A' Bibliában már Ábel pásztornak mondatik. Az ember egybegyüjté a' megszelidíthető hasznos állatokat, millyenek a' juh, kecske, szamár, szarvasmarha stb, táplálta és ápolá őket, húsokat, bőrüket és gyapjukat használva. A' pásztor, ki egy helyben, hol gazdagabb legelő volt, tovább időze, tanyát készíte magának, mert barlang nem mindenütt volt található. Az első tanya vagy lak nem igen állhatott egyébből egyberakott falomboknál, a' nap' heve és eső ellen. Mihelyt azonban a' legelő elfogyott, tovább és tovább kellett költözni olly vidékekre, hol még emberláb nem járt 's így kelétkezett a' pásztori vándorélet, minőt még most is látni egész népeknél Középázsiában, a' Caspi tengernél, és messzebb keletre.

Az emberi nem' valódi képződési korszaka a' földmivelés' feltalálásával kezdődik. Mellyik nép volt legyen első, ki azon gondolatra jött, hogy a' földet felássa, bele magvakat hintsen 's bevárván azok' kikelését, növését, 's naphév általi megérlelését, learassa, senki sem tudja. E' találmány felette régi lehet. A' Bibliában már Kain földmivesnek mondatik; Ábrahám' idejében Aegyptusban már virágzik a' földmivelés. Mi vezethette az embert a' földmivelésre először, csak sejteni vagyunk képesek. Bizonyosan az isteni gondviselés olly látszólagos véletlenségeket hozott egybe, mellyek az ember' figyelmét fölébreszték és a' figyelmes léleknek könnyíték a' feltalálást. Talán valamelly gyengébb és kisebb számu nép, erősebb 's nagyobb számú által járhatlan hegyek és folyóktól körül vett völgybe szoríttatván, midőn a' mezőt barmai lelegelték, a' vadúl termő gabonát pedig maga fölemészté, szükség által kényszerült termesztésre. Lehet, hogy egy a' többinél leleményesb eszű csupa időtöltésből és mulatságból akarta azt mesterség által megkisérteni, mit a' természettől látott, midőn a' lehullott magot újra kikelni és teremni tapasztalá. Hogy a' földmivelés eleinte igen nyomorú állapotban lehetett, gondolható abból, mi a' vad népeknél napjainkban tapasztaltatott. Peru' lakói 1528-ban, mikor a' spanyolok először közéjök jöttek, sem ekéről sem vonómarháról nem tudtak semmit 's mégis mivelték a' földet, átszurdalták azt tudniillik fa ásókkal 's a' magvakat bottal fúrt likakba hintették. Afrika' nyúgoti partjain, a' Senegal melletti négerek, a'

mezőt kardjaikkal vagdalják fel és a' Canári szigetek' régi lakosi éjszaki Afrika' nyugoti partjain a' földet ökörszarvakkal túrják fel. A' hajdani Aegyptusban már ismertetett az eke, hasonlólag a' chinaiaknál egyike volt az a' legelső találmányoknak.

A' földmivelés' feltalálásának sok nagy következményei lettek az emberi nem' hasznára, és az emberiség' első legnagyobb jóltevői a' földmivelők voltak. A' földmíves örömest maradt egy helyben; a' vidéket, kivált ha az termékeny vala, megszerette, mert a' szokás emberben második természetté könnyen válik. A' helyváltoztatás nehezebb is volt neki, mint a' pásztornak vagy vadásznak. Az aratás által nyert gabonát elrakhatnia nem volt elég alkalmas a' földben ásott verem, ott az gyakran megdohosult, vagy kicsirázott; szárazabb rakhelyről kelle gondoskodnia. E' czélra építésre volt szükség és pedig mesterségesebbre magánál az ember' lakánál. Ez saját lakja' tökéletesítésére vezette őt. A' kényelmesb lakás, házi szerek' feltalálását vonta maga után és így tovább. Nevezetes eredménye volt a' földmivelésnek, hogy általa több család közelebb érintkezésbe jött egymással. 'S a' sajátképi történetnek ott van kezdetpontja, hol többen nagyobb társaságba állanak. Az egyéni közeledés' első lépcsője az egymásrai hatásnak; egyik a' másik' tettére figyelve, szavára hallgatva, tanúl, tapasztal; föléb red benne a' verseny' ösztöne, ügyekszik egymást kényelem, jólét és ismeretekben fölül haladni, 's e' szellemi vetélkedésből mindig több javítások, új találmányok erednek, mellyek az életet könnyítik, a' lelket vidámitják, fölébresztik az emberben szunyadozó erőket 's a' fejlés mindig és mindig nagyobb fokozatra hág.

Az emberi haladás' eszközei közt egy sem volt olly nagy befolyású, mint a' beszéd' feltalálása. Ez az emberlétnek úgy szólván föltétele volt. És e' hatalmas eszköz is a' szükség' szüleménye lehetett. Az érzés egyes hangokban fejezte ki magát, mellyeknek egybeköttetése és ismétlése által a' beszéd képződött, az emberi képzeletnek és érzésnek, a' mint azt az öntudat észrevette, kifejezése. A' képzelet', érzés és törekvések' körének terjedése által gazdagodhatott a' nyelv és főleg a' szorosb társasági élet által nyerhetett változatosságot, bőséget és hajlékonyságot, mert minden előmenetel, új találmány, új kényelem' megjegyzésére új szóra van szüksége a' beszélőnek. Utóbb a' nyelvnek a'

költő ada legnagyobb jelentőséget és ifju erőt, szépséget és hatalmat.

4.

A' TÁRSASÁGI LÉT' ELSŐ VISZONYAI.

A' társasági első viszonyok a' pásztor 's vadászéletből, leginkább pedig a' földmivelési foglalkodásból keletkeztek. Az első emberek eleinte egyes családokra elkülönözve éltek egymástól. Közös foglalkodás tartá össze a' családokat, mig törzsekké 's a' törzsek népekké nevekedtek. Egyes családok, vagy törzsek, közös család-apa vagy törzsfőnök' kormánya alatt állottak, ki egyszersmind birói és büntető hatalmat gyakorla eleinte belátása, később szokás és bizonyos általános szabályok szerint, mellyek a' jognak és jogtalanságnak emberkebelbe oltott fogalmaihoz képest váltak divatosakká. Illy fogalmak lehettek például ezek: egy embernek sem szabad a' más' tulajdonát elvenni; nem szabad másnak személyét bántani; ki mást meglop, rabol, gyaláz vagy ver, büntetést érdemel. Valamint illy gondolatok már a' gyermekben fölébrednek, úgy az emberi nem' legkorábbi századaiban divatosak lehettek. Ezen állapotban legfőbb joggal az birhatott, kinél legtöbb hatalom volt; mit ő teve, a' többinek tűrnie kellett, mert erejök nem volt ellenszegűlni. Igy, meglehet, a' föld' némelly részein egyes emberek erőszakkal levének uralkodókká: azonban az erőszak nem mindenhol lehetett oka egyesek' uradalmának. Az emberben magától is fölébredhetett azon alkalmatlan, bizonytalan és bát (securitas) nélküli lét' érzete, melly onnan eredt, hogy a' törzs minden tagja azt tehette, mit akart. Át kezdék látni, hogy az ember a' valódi szabadság' élveit nem érhetendi el olly állapotban, hol mindenki korláttalanúl követheti szeszélyét és szenvedélyeit. Történhetett, hogy egyes kis társaságok más nagyobbak által megtámadtatván, méltatlan bánást tapasztalának és érzeni kezdették, mi szükséges volna minden erőket egy czélra egyesíteni 's egy akaratnak engedelmeskedni, és volt alkalmuk tapasztalni, miként buzdítja egyes ember' vitézsége a' többieket is, 's igy önkényt egynek veték alá magokat, egy vezérnek, főnöknek vagy királynak, ki őket mások' bántalmai ellen védte, vagy az által is, hogy azon társaság' tagjai-

nak bántalmát mint biró torlotta meg, vagy őket ellenséges idegen törzsek ellen csatába vezérlé. Voltak olly népek, kiket külső erőhatalom hódíta meg 's vetett egyesnek parancsa alá. A' vadásznép, melly megszokván fegyverét vadállatok ellen használni, igen könnyen jöhetett azon gondolatra, hogy békés földmívesek ellen fordúljon, 's az élelmet vagy ruházatot, mellyet csak földmivelési életmód adhatott nagyobb mennyiségben és tökélyben, erőszakosan vegye el a' munkástól. Annak kényelme, hogy fegyveres ügyesség által magokat mások által tápláltassák, ruháztassák könnyen szövetkezésre birhatta a' vadászokat, illy szövetséges csoport beronthatott a' nagyobb népességű csapatok' lakaiba és őket meghódíthatta. Annak, ki őket vezérlette, egy illy hóditás hirt nevet szerezhetett, 's a' hír egész seregeket csábíthatott hozzá, hogy vezérlete alatt hőstetteket vigyenek véghez. Minthogy az illy megrohanás és hódításokat tervszerűleg kellett elintézni és kivinni, miket a' vezér rendezett, ennél fogva ő hallgatag némi szereposztási hatalom' birtokába helyezte magát és saját akaratát társai' akaratává tevé. Társai megszokták lassanként őt ellenmondás nélkül követni és élesebb eszének alávetni magokat. Ha személyes vitézség, erő, merészlet, párosultak benne, félelem és csodálat gerjedt iránta; ha személyvita keletkezett köztök, ő, a' mindenek által bámult és rettegett, intézte el, mintegy természetes birájok, ügyeiket, 's lassanként alig észrevétetve vezéri és birói méltóságra jutott. A' zsákmány' felosztásakor neki adatott a' legnagyobb rész 's ennél fogva gazdagabb is lön a' többinél, mi által magának párthiveket és személyes barátokat szerezhetett. Illy eszközök által olly hatalommal kerithette magát körül, millyen akár mellyik fejedelemé. A' pásztort és földmivest ő védhette idegen megtámadások ellen, 's ezért azok iránta hálásak levének és hálajelűl koronkénti ajándékokkal kötelezék le, mellyekből idővel adó vált.

A' királyság' illy forma eredetének már van nyoma a' történetekben. Nimród felől mondja Móses: „hatalmas kezde lenni a' földön" 's azt veti utána, hogy „ügyes és hires vadász vala." Illyenekről beszél már az Ilias is. Eleinte vezérei voltak valamelly harczias csoportnak, vagy vadállatok, szörnyetegek, sárkányoknak győzői, mellyek az embereket rettegteték, és igy nemzetök' jóltévői. Vezérekből lassanként birák, zsákmánynyal párt-

híveket gyüjtők, kiknek erejével félelmesek és hatalmasok levének. Végtére erőszakkal trónra ültek. Oedipus azért lön királylyá, mert a' Sphynxet elpusztította. Igy szerzettek magoknak Perseus, Hercules, Theseus, halhatatlan hírt.

Ázsia, hol illy események sebesen következtek egymásra, úgy szólván ősképét mutatja az egész földön végbement hasonló tüneményeknek. Innen vannak első hiteles tudósításaink 's a' legrégibb történetek és a' Móses' neve alatt fenn maradt irat ide vezetnek.

A' világ' első királyságai igen kicsinek lehettek. Minden városnak és falunak saját királya volt. A' kicsin sodomai völgyben Ábrahám' idejében öt király volt. Aegyptustól Palaestináig, alig nyolczvan mérföldnyi téren, hetven királyt győznek meg Izrael' népei. A' legrégibb nagy királyságok Assyriában (Babylon, Ninive) és Aegyptusban voltak 's úgy látszik, ez utóbbi vala az első állodalom, melly határzott törvények szerint volt szabályozva. Assyriában vad önkény uralkodott.

Mikor az állodalmak nagyobbakká lettek, a' fejdelem nem győzte az ország' ügyeit maga végezni. Segédeket kelle maga mellé választani, kik nevében az alattvalók közt igazságot szolgáltattak. E' czélra a' nép' legbölcsebbjeit, tapasztalt embereket és véneket választá. Ezek közt is az érdemes ember' tekintélye könnyen átment maradékaira és kidőlvén az apa, fia lépett helyére. Illyenekből támadhattak legelőbb a' nemesek, de támadtak később a' győzőkből is, kik az országot meghódítván, magok közt felosztják 's a' régi lakosokat szolgáikká tették.

A' TÖRTÉNET' KEZDETE.

A' világtörténet, források' hiánya miatt, nem mehet vissza minden népnek bölcsőkori viszonyaihoz, nem követheti a' legmesszebb hajdankornak minden vándorcsoportját legelső család-kunyhójáig és a' különnemű mondák' nagy tömegét, mellyek a' régi nagyobb népeknél fenmaradtak, sem megmagyarázni, sem ellenmondásaikat egymás között megegyeztetni nem képes, és ha mind ezt eszközölhetné is, czélján kivűli volna. Az első világbirodalomig, mellyet Cyrus alapíta, kénytelenek vagyunk megelégedni avval, ha a' régi világnak egyes kis városokból támadt állodalmait a' lehetségig leábrázolván, egymás közti egybeköttetéseiket kitüntethetjük, és amaz első nagy világbirodalommali egybe olvadásukat kijelelhetjük.

Első, mi a' régi népeknél szemünkbe ötlik, azon sajátság, hogy mindenik csak nem egészen külön szakadva élt egymástól, magát jobbnak, mintegy isten által kiválasztottnak, tartá a' másik felett. Egyik a' másikra megvetéssel tekinte, mintha méltatlannak tartaná arra, hogy vele a' miveltségnek egy fokán álljon. Mindenik azon hitben él, hogy veszítend, ha tudománya és mesterségei más nép által is ismertetni fognak. Csupán a' rómaiak tettek e' részben kivételt, de e' kivételre a' görögöknél van az átmenetel. E' különszakadás teszi olly nehézzé a' hajdankor' állapotját teljes átpillanható képben ábrázolni, minden nemzetet egyenkénti elszigeteltségében kell figyelembe venni. Feltünő továbbá az is, hogy a' legkorábbi keleti népek' miveltsége kevésbbé vagy jobban korlátolt maradt és csak a' görög néppel kezdődik az emberiség' fejlésének valódilag szabadabb neme. Néhány keleti nép ama' hajdani időnek jellemét maiglan megtartá. Illyenek például a' chinaiak és hinduk, a' legrégiebbek a' most külön állodalmakként fenn álló népek közt. Ezért mindkettő tükörül szolgálhat, millyenek voltak a' hajdankor' állodalmai és melly következményei leendettek az emberiségre nézve, ha örökké azon

állapotban maradtak volna. Ezen két népnek egyike a' mongol, másika a' kaukazi fajhoz tartozik, és az ő történetök nemünk' azon két fő osztályának első időszakaiba vezet, mellyek kezdet óta kizárólag magok képezték az emberiség' történetét. A' chinaiak egyszersmind azért is fontosak a' történeti tanulmányokban, mivel legmiveltebbek levén a' mongol népek közt, ezen törzsnek a' maga miveltségébeni fő jellemvonásaival ismertethetnek meg bennünket. A' mongol népek nevezetesen China, Hátulsó-India, és Japanban bizonyos fokára emelkedtek a' polgárodásnak, de azon túl minden századokon át ugyanazon fokon vesztegelve maradtak. Többi népei ezen fajnak a' vándor állapotot soha sem vetkezték le.

A' kaukazi fajbeliek közől csak a' hinduk tarták meg az őskori miveltséget minden változás nélkül maiglan. Minden más ezen fajú népek, kik magasb miveltségre vergődtenek, kiléptek ama' korszakbeli állapotból, előre haladó művelődést fejtének ki, mellyben majd egyik, majd másik nép került a' többi elébe. Ezért maradt eme' törzs örökké, a' legkésőbb időkig, az egész ember-nem' vezetője, és ő képezte, a' történet óta maig, az emberi nem' magkövét 's azon középpontot, melly körül az egész világtörténet forog.

Egészen másképp áll a' dolog a' régi világ' lakóinak harmadik fő osztályával, a' néger törzszsel. Eme' nagy számból álló népcsoport, melly mindig az afrikai világrészre volt szorítva, majdnem egészen befolyás nélküli a' többi emberiség' sorsára. A' néger nép' legnagyobb része soha sem emelkedett sajátképeni miveltségre, és ama' kis rész, melly annak első fokáig ment, olly kis mértékbeni fejlődést nyert, hogy története csupán véletlen külső események' változásaiból áll. Azért felőlök a' világtörténet' folyamában alig van egypárszor emlékezés. Csak a' hajdankorban némi a' görögökhöz hatott homályos tudósitás szerint ért el a' négerfajnak egy része, mint alább látni fogjuk, magasabb miveltséget, mi által éjszaki Afrikában nevezetes szerepet játszottnak mondatik.

A' CHINAIAK.

China, melly a' lakosoknál „Tath-sing-koun"-nak, az az mennyei országnak, az araboknál Sinának neveztetik, a' régi világnak csak nem minden népei előtt ismeretlen volt. Sem a' zsidók és görögök, sem a' rómaiaknak nem volt tudomása ezen nevezetes birodalom felől, melly hajdani idők óta nevekedve, napjainkban a' kormánya alá vetett országokkal együtt csaknem 100,000 négyszög mérfölddel nagyobb mint Európa, és maga a' sajátképeni China is, Maltebrun szerint, csaknem 70,000 négyszög mérföldnyi terjedelmű. Határai óriási hegyek és a' csendes tenger, mellyek éjszak felől Sziberiától választják el, nyugotról a' bucharaiak és afgalinok' állodalmától, délnyugotról az angol keletindiai birtokoktól, mikhez délről a' hátulsó-indiai tartományok csatlakoznak egész Tunkinig. Keleti határait a' tenger képezi. Egész birodalom mérhetlen hegylánczolattal és hatalmas folyamokkal van átszegdelve. Népessége, 1813-i számítás szerint, közel 370 millió, 's igy 100 milliónál többel haladja meg az európait.

A' chinaiak legmiveltebb népe a' mongol fajnak és miveltségök igen régi; állodalmuk pedig minden most élő népekéi közt legrégibb. A' világtörténetben igen nevezetes nép, nem mintha az emberiség' fejlődésére befolyással volt volna, hanem leginkább azért, mivel későbbi miveltségének jelleme igen hasonló az őskorihoz és olly példány-nép, melly korábbi nem csekély miveltsége' daczára, később mozdulatlan merevenségben ugyanazon egy fokán maradt szellemi fejlődésének. A' régi görögök és rómaiakkal, kik *Seres*-eknek nevezik őket, semmi más kapcsolatban nem állottak, mint hogy macedói Sándor király' idejében Bucharában a' selymet chinai kereskedőktől vették. Vannak azonban a' chinaiaknak történeti munkáik, mellyeknek iratása Krisztus' születését sok századdal előzi meg. Régi idők óta tudniillik egész korunkig jegyeztetik szakadatlanúl China' története, különös e' czélra szánt munkákban. De az ősrégi kor ezekben is csak mesés események-

ben van ábrázolva 's ugyanazért felette bizonytalan. E' mesés idő egész a' 3082. évig terjed Krisztus előtt, a' valószinű tudósítások pedig nem mennek felebb a' 782. évnél.

A' chinaiak' ősei igen hihetőleg — miként Klaproth is vélekedik — az éjszaki China' nyugoti részén fekvő Kuenlun hegyek közől vándorlottak be. Melly időben? senki sem tudja. Ők nem őslakói a' földnek, mellyen most élnek. Midőn bejövének, már egy népet leltek itt. Ezeket meghódíták, nagyobb részint pedig elirtották azon kevés fenn maradtakig, kik *Miaot-se* név alatt ma mint vadak tengenek nyugoti és nyugotdéli Chinának csaknem járhatlan bérczei közt. Ezen első ősök China' közép részén telepedtek le 's itt kezdett első mivelődésök fejleni. A' fejlődés emez első korát lehetetlen kifürkészni, de annyi bizonyos, hogy az felette régi.

Őskoruk' mesés mondáiban nevezetes az, hogy ők is beszélnek nagy vízözönök felől, mellyek az emberi nemet néhány kevés fenn maradtakig elpusztíták. Két illy vízözönről van nálok főleg emlékezet. Egyik szerintök 2,600 évvel Kr. előtt *Fuhi* fejdelem' idejében volt, a' másik pedig *Yao* alatt, kinek uralkodása a' 2,350-dik év körül volt Kr. el. E' fejdelmek' mindketteje felől azon vélemény van, hogy a' mivelődés' alapítói 's jeles törvényhozók voltak. Yao felől mondatik, hogy első ásatta ama' nagy csatornákat, mellyek által az éjszaki Chinát egykor csaknem elborító vizek lecsapoltattak, és az ország' benső tartományai egymással nagyobb kapcsolatba hozatának. Eme' homályos korszaknak többi fejdelmei közt még *Vu-vang* nevezetes. Ő a' chinai császár' hatalma alatti egyik tartomány' fejdelme volt, de más nagyokkal szövetkezvén, ura ellen lázadt, azt megdönté (1,122. évb. Kr. el.) és trónra magát emelte. Minthogy maradékai is meg tudták magokat a' császári széken tartani, ő leve a' *Csehu* név alatt ismeretes uralkodó ház' alapítója. Ez uralkodás 1122-től a' 248-ig évig tartott Kr. el. 's ennek mintegy közép idejétől kezdenek China' történetei bizonyosak lenni.

Egész Vu-vangig apai vagy patriarchai kormányzás divatozott Chinában. A' nép egyetlenegy családnak nézetett, mellynek apja a' fejdelem 's neki mint egyes családfőnek mindenki föltétlen engedelmességgel tartozott. A' csehuk' uralkodása alatt ezen kormányzásmód megváltozott. Vu-vang más nagyok' segedelmével

emelkedvén trónra, azok nem ismerék el őt korlátlan uroknak, hanem az országot magok közt apró fejdelemségekre osztották. A' császárt fejöknek nézték ugyan, de nem voltak minden tekintetben kötelezettei, hanem ön uradalmaikban nagy részint szabadon kormányzottak. Eme' hűbérszerű kormánynak azon káros oldala volt, hogy általa a' főuralkodó' ereje gyengűlt, de haszna viszont az, hogy a' tartományi egyes uralkodások által a' polgárodás egész országban sokkal inkább terjedt, mint ha egy pontra volt volna szorítva. A' sokféle udvarok a' mesterség, ipar és kereskedésnek nagyobb élénkséget adtak. Ezek által ismét a' népesség gyorsabban nevekedett; a' fejdelmek' székhelyei városokká lettek és a' városok' számát az ipar és kereskedés' virágzása mindinkább szaporítá. Ez időben nyerte China egy részét azon miveltségi állapotjának, mellyet mai nap is mutat, mert a' földmivelés mellett az ipar is kezdett gyarapodni és itt van kezdete ama' roppant népességnek, melly bámulattal tölti el az embert, melly ez országban nagyobb, mint bár mellyik birodalmában a' világnak.

A' Csehu-ház' uralkodásakori legnagyobb nevezetességek közé tártozik az is, hogy ez időben élt a' chinaiak' legnagyobb bölcse, *Kon-fu-cse*, vagy, mint nálunk neveztetni szokott, Confucius. Melly években élt legyen, nem tudátik bizonyosan, de igen valószinű, hogy 484. év körűl Kr. el. 's így azon időtájban, mellyben Xerxes. A' chinai irodalomnak, hitvallásnak és mai állodalmi szerkezetnek ezen férfiu volt sajátképeni teremtője, mit azonban nem úgy kell érteni, mintha ő egészen új eszméket, életmódot és állodalmi formákat hozott volna be, hanem, valamint egyéb korszak-alkotó nagy emberek, reformator volt, az az kifürkészvén, mi népénél sajátságos, azt vallási élet, szellemi mivelődés és állodalmi viszonyokban a' nép' jellemèhez alkalmazva javítá. A' chinaiaknál régi idők óta uralkodó magasabb dolgok iránti eszméket felkutatván, a' tanokat egybegyűjté, mellyek China' hajdankori bölcseitől eredtek és megvizsgálta a' népnél második természetté vált szokásokat. 'S így az által, hogy az elenyészetteket vagy visszaállítá, vagy új rokon neműekkel pótlá, mindnyáját egy egészszé képezven, belőlök mintegy új életszikrát gerjeszte honfiai közt. E' szerint ő nem teremtője sajátképen a' chinai mivelődés, vallás és állodalmi szerkezetnek, hanem egybegyűjtője,

rendezője és helyreállítója a' réginek, melly a' nemzetben eredetileg sajátszerű volt. Különösen a' chinai állodalomra nézve az által volt káros vagy hasznos, de minden esetre nagy eredményű hatása, hogy népét ismét a' régi patriarchai intézvényekhez szoktatta, és annak ujdoni helyreállását eszközlé, mi halála után két száz évvel később az összes birodalomra nézve csakugyan végbe is ment. Confucius felől egyébiránt megjegyzendő, hogy ő Lou' (Shan-tong) fejdelem' ministere volt, de utóbb elvesztvén az udvari kegyet, szigorú erényei miatt, mint menekvő és számüzött Sum tartományba vonúlt, hol erkölcsöt, gondolkodástant, kormánytant taníta és sok ezer követői voltak, 's ámbár éltében üldözött vala, holta után általános tiszteletben részesűlt 's maig is honfiai közt legnagyobb embernek tartatik 's templomok és oltárok vannak emlékének szentelve. Ha tán némi túlzás van is benne, mit a' chinaiak felőle mindent mondanak és hisznek, de fenn maradtak egyes mondatai, mellyek, mert örök igazságokat fejeznek ki, bizonyítják, hogy ő is a' maga korában rendkivűli ember lehetett. Illy mondatok például: „Soha sem fog olly nemzet elenyészni, melly magában bízik;" vagy „Ki győzelmi babér után törekszik 's vérontást és csatákat kedvel, megérdemli hogy az emberek' lajstromából kitöröltessék;" vagy „Tégy világosan 's ne tedd azt másokkal, mit magadnak nem ohajtanál," Confucius' örök bölcseségű mondatai közé tartoznak. „De mit tehet a' bölcsnek szava a' természet' menetele és korszellem' ellenében? Confucius sok jót teve egyes dolgokban, de nemzetének eredeti és éghajlati jellemét le nem győzhette, 's egészben véve csodálatosabb, hogy a' chinai nép közt Confucius támadhatott, mint az, hogy e' népet át nem alakíthatá" (Rotteck). Ő utána egy más férfiú is lépett föl, kinek neve *Mung-cse*. Ez is Confucius' szellemében tanított 's amaz után legnagyobb embernek tartatik honfiai közt.

Mintegy két száz évvel Confucius' halála után (Kr. el. 248. év körűl) egyike China' leghatalmasb fejdelmeinek, *Csvang-siang-vang* megbuktatván urát, az akkori császárt, véget vete a' Csehuház' uralkodásának. Ön magát kiáltatván császárrá, egy új fejdelmi ház' alkotója lőn, melly *Csinn*ek neveztetik, de a' 206. évben ismét elűzetett a' trónról. Ő és legközelebbi utóda *Csing-vang* megdöntögeték az ország' apróbb fejdelmeit, minden ré-

szeket egy egészszé olvasztának és vissza álliták a' hajdani patriarchai rendszert. Csing-vang hódítások által is nevelte birodalmát Ezen császárnak, ki egyike vala a' leghíresebb chinai fejdelmeknek, tulajdonittatik a' chinai nagy fal' építtetése, melly most dőledező állapotban van. Ezen fal, melly sok kanyarúlatokban hegyen völgyön átvonul egész a' tengerig, a' sajátképi China' éjszakkeleti részét a' szomszéd rabló tatárok ellen ótalmazta. Hosszában mintegy 300 geogr. mérföldre terjed és magassága egyremásra véve 26, szélessége 15-16 lábnyi. Néhol 5,200 lábnyi magas hegyeken megy át 's a' mélyebb völgyek és vizek felett ívekre van rakva. Alig lehet megfogni, honnan vétetett illy iszonyú építéshez az anyag, és hogyan vitetett az fel olly járhatlan magas hegyekre, csak nem a' felhőkig. Minden háromszáz lábnyira tornyok vannak a' falra építve, mellyek a' falon túl 12-13 lábnyi magasak. E' fal most már minden jelentőségét elveszté, 's a' chinaiak igen egykedvűleg tekintenek rá; az ellenség hajdani időkben is gyakran átment rajta. Azon nagy tömeget, mellyből e' fal épült, legvilágosabban képzelhetni Barrow angol mérnök' számitásából, melly szerint Anglia és Skótziának minden házai (1,800,000 házat felvéve, 's minden házat 2,000 köblábra számítva) összesen nem tesznek annyit, mint ezen chinai fal. Mennyi idő és ember kellett ezen óriási munkához! mellynek romjai, ha szólni tudnának, hihetőleg a' legkegyetlenebb zsarnokságról és milliók' véres veritékéről tennének bizonyságot. Egyébiránt e' falat más két kis fejdelem épité részenként és Csing-vang csak bevégezte. E' császár felől mondatik még az is, miképen ő, hogy korlátlanúl uralkodhassék, minden régi jogszokásokra emlékezést eltörlött, és azokat kivéve, mellyek a' földmivelést és gyógytudományt tárgyazták, minden iratokat megégettetett. De ez adat hihetőleg nem egyéb költeménynél. Mert a' *King* nevezetű könyvek, mellyeknek megsemmítése leginkább érdekében állott a' császárnak, fenn maradtak, holott más régibb könyvek olly tudományokat 's mesterségeket tárgyazók, mellyeknek a' császár nem volt ellensége, elvesztek.

A' csínek' kormányát is forradalom dönté meg és az utánok következő tizennégy századon át új uralkodó házak támadtak és enyésztek el, mellyek között leginkább a' *Song*-ok' háza érdemel figyelmet. Ezen hosszú időszak alatt következők a' ne-

vezetesb események. Az 57. évben Kr. el. jöttek először a' japániak (kik a' csínek alatt kivándorlott chinai gyarmat' maradékainak tartatnak) Chinával újdoni érintkezésbe. Követek küldettek t. i. e' néptől ajándékokkal China' császárjához. A' japániak, kik chinai tudósítások szerint ekkor még fél vadak voltak, ez idő óta kezdtek a' chinaiaktól, kikkel ezentúl egybeköttetésben állottak, némi mivelődést átvenni. Ugyanez időben töretett meg egy harczos és rabló nép' hatalma, melly China' éjszaki részén lakván, századok óta zaklatta a' császári birodalmat. Ez a' *Hiongnu* nép volt, kikről azt vélik némellyek — maga az alapos Schlosser is — hogy törökfaj volt. E' nép részint meghódíttatott, részint nyugot felé távolabb tolatott. Vannak, kik a' hiongnukat a' *hunnok*-kal egy népnek gondolják, de e' véleménynek nincs egyéb alapja, mint a' két név közötti gyenge hangrokonság. A' 386. évben Kr. ut. a' birodalom két részre szakadt, éjszakira és délire 's két külön császára volt, de 581. évben ismét egybekapcsoltatott. Ez időkben, valamint már előbb 's utóbb is, török és mongol népcsapatok rontottak be gyakran a' birodalom' határain, pusztulást hozva és hagyva magok után. A' könyvnyomtatás Chinában 930. év körül találtatott fel, de az különbözött és még most is különbözik a' miénktől, mert nem szétrakható betük, hanem fatáblák által, mellyekre egy egész lap van metszve, eszközöltetik.

A' songok' uralkodása (960—1280. évig Kr. ut.) a' tudományok és mesterségek iránti szeretet által volt kitünő, és a' mi legfőbb, a' gondolkodás' szabadságát és az idegen népekkeli közlekedést nem korlátolák. De épen ezért minden később kori chinaiak által keserűséggel emlegettetnek, hogy eltérve az ország' régi jó szokásaitól, külső vadnépek által nemcsak magok' uralkodása megdöntetett, hanem saját romlásukba a' hazáé is bonyolíttaték. Ha ezen császároknak, kik még most is minden újításnak és idegen népekkeli közlekedésnek rettentő példáiúl szoktak felhozatni, törekvése meggyökerezhetik, úgy China előhaladó fejlést nyert volna, és az összes emberi nemmel, mellytől sok századok óta elszakadva volt, ismét egyesül vala. A' songok egyébiránt Chinának csak déli és közép részein uralkodtak, az éjszaki tartományokat más uralkodó házak birták függetlenül. Ez éjszaki részeket utóbb a' mongolok hódíták meg,

kik uradalmukat délre is kiterjeszték és kényszerítették a' songházbeli császárokat is adófizetésre. Végtére ama' nagy hódító Dsengiskán alapítá meg roppant birodalmát és fegyveres hatalmának China is egészen meghódolt. 1280-ban a' songházbéli utolsó császár elűzetvén, az egész chinai nép Kublai kánt, Dsengiskán' unokáját, ismerte urának.

A' mongol uralkodás 1280-tól 1368-ig tartott. A' császároknak *Yven* volt családnevök és szokásaikban egészen különböztek a' chinaiaktól. Ők is, valamint a' songok, megengedték az idegen népekkeli közlekedést 's ez időben jöttek hozzájok nyugotról keresztény püspökök, mint hittanítók, mi egész a' mongolok' megbukásaig tartott, és ama' hires velenczei Marco Polo, kinek leirása még ma is egyik fő kútfeje ez országróli ismereteinknek, ekkor tette utazását Chinába. Az yvenek' vallása, az úgy nevezett *Lama*-hit is ekkor vert Chinában erősebb gyökeret. 'S így ez ország a' mongolok alatt még közelebbről érintkezett az idegen miveltséggel és szokásokkal, mint a' songok' korszakában. De mind e' mellett a' népben semmi lényeges változás nem történt, hanem minden idegenszerű akkor is, mint mindig, vagy hirtelen elenyészett, vagy átolvadt a' chinai jellembe.

1368-ban fellázadván a' chinaiak, egy különben közönséges származású ember' vezérlete alatt, kinek neve *Csu*, 's ki később *Hong-vu* név alatt császárrá lőn, lerázták magokról a' mongol igát, és Hong-vu egy új uralkodó háznak, mellynek neve *Ming*, lőn alapítója. E' ház 1644-ben bukott meg, forradalom' következtében 's az ez által becsalt idegenek' erejével. Szerencsével tűzvén ki tudniillik egy különben köz sorsú chinai a' forradalmi zászlót, behivák a' China' éjszakkeleti részén lakó *Mandsu* népet, melly a' mongol faj' tunguszi ágához tartozik, segedelmül. Ezek megjelentek, elűzték a' bitort, de helyébe aztán saját fejdelmöket ültették a' chinai trónra. Ezen mandsu császár' utódai közől, kiknek uralkodó háza *Tai-csin*nek neveztetik, és még most is a' császári széken ül, *Kang-hi* (1661—1722) és *Kienlong* (1736—1799) a' legnevezetesebbek. De ezek is, bár idegen származásúak, semmi változást nem hoztak a' chinai jellembe, sőt inkább saját nemzeti lényök alakúlt át chinaivá.

Ezek emlékezetre méltóbb pontjai a' chinaiak' történetének, mellyek, bár mi röviden adattak is, elégségesek, hogy belőlök az olvasó képet alkosson eszméletében, e' nép' fő jelleme felől. Azon elszigetelt állapot, melly által e' nép magát az emberiség' egyéb fajaitól elválva tartja, a' birodalom' roppant terjedelménél fogva volt lehetséges, mit utóbb a' nép' nagy száma is elősegélt. China a' földnek, termékeknek, éghajlatnak olly sokféle változatait foglalja magában, hogy a' külfölddeli közlekedést, az idegen készítményeket, sokkal inkább nélkülözheti, mint a' mivelt népektől lakott egész Európa, és alig van a' földtekén több olly magánálló és idegen segélyre olly kevéssé szorult tartomány, mint China.

Legfelötlőbb vonása a' chinai nép' természetének a' változatlanság, az az hajdankortól mostanig örök hiánya az előhaladó fejlődésnek. Állodalmi szerkezet, uralkodó eszmék, kézi mesterségek stb, harmad fél ezer év óta csak igen kis mértékben változtanak, annyira, hogy általán lehet mondani: ugyanazok maradtak. A' népek' történetében példa nélküli lassúság és merevenség által tűnik ki e' néptörzs, miknél fogva a' régihez, a' hagyományozotthoz forradva szeret maradni. Jellemében eme' sajátság olly erős, hogy bár mi idegen elem vegyült is valaha szokásai közé, az nem benne tett változást, hanem inkább ő olvasztá át és alkalmazta azt ön sajátságaiba. 'S e' népet annyira értelmi népnek nevezhetni, mennyire tán egyet sem: de a' mi aztán emberi kedélyre, képzelmi tehetségekre vonatkozik, az nagy mértékben kifejtetlen is maradt. Minden, mi az érzéki szükségekre szolgál, a' legrégibb korok óta rendezve és bevégezve volt, minden mi kedélyre és képzeletre hat, még most is durva, gyámoltalan. Irodalmuk nagyobb részint puszta értelmi művekből áll. Olly magasabb költészeti elmetermékek, mellyek miatt más szellemileg nagy nemzetek mellé lehetne őket helyezni, egészen hiányzanak nálok. Költészeti élvet az ő életök egészen nélkülöz, a' költészet nálok mereven mulatság és szórakozás' tárgya, nem pedig mint más népeknél, dicsőítője az életnek és mélyebb, tartósabb élvezet' forrása. Képző művészetökben a' hasznos és czélszerű, a' mesterkélt és kiszámított eszméje tűnik ki, és nincs az, mint Európa' mivelt nemzeteinél, a' szépség' eszméjének alárendelve. Vallásuk nem a' kedélyben

gyökerez, hanem az észben, ezért a' köznépnél nem is áll az egyébből babonás képzelmények és szokásoknál, a' mivelteknél pedig puszta bölcseletté és erkölcstanná lesz. Szinte hiányzik nálok a' magasabb becsületérzés; azért történeteikben nem találjuk ama' honszeretetet, nemzeti lelkesedést és bajnokiságot, mellyeknél fogva más népek egész korszakokon át egymás fölébe emelkedni, 's az egykorúak és utódok' tiszteletét kivíni törekedtek. Egyeseknek, valamint az egész összes népnek ügyekezetét, vágyait, az érzéki szükségekre túlnyomólag fordított figyelem vezetik. És ezért nálok, mi a' külső élet' szükségeit illeti, mint az ipar, földmivelés, csatornák, már régi időkben kifejtve és tökéletesítve voltak, mi pedig a' kedélyre és képzelmi erőre hat, minden időkben durva és miveletlen maradt.

Az uralkodás' alapjelleme kezdet óta patriarchai. A' nép egyetlen családot képez, mellynek egyedűli korlátlan hatalmú feje a' császár. Iránta a' legnagyobb tisztelet van, melly kiterjed nevére, palotájára, még öltözetére is, mi annál mélyebb alapú, mert a' fejdelem nemcsak czímeztetik „ég' fiának", hanem annak tartatik is. Föltétlen engedelmesség, millyen a' gyermekeké apjok iránt, legfőbb, legszentebb törvény. Az állodalom' polgárai közt nincsenek öröklött jogok, az ország' egyedűli nemessége a' császári család. Ezen kivül Confucius' maradékai birnak némi örökölt jogokat, különben születésnél fogva minden chinai egyenlő. Azonban a' chinai állodalomnak fölebb nyilvánitott alapfogalma' daczára, és mind a' mellett, hogy a' császár névnél fogva korlátlan hatalmú, az ország nem tiszta monarchia, hanem a' császár maga is függ ama' változatlan szellemtől, melly régi idők óta uralkodik a' chinai népen 's mellytől az egészen át van hatva, és a' nemzetnek ősi intézvényei, szokásai és erkölcseitől. Az ország' kormánya a' tudósok' kezében van 's a' tisztviselők ezek közől választatnak. Az országtanácsot a' legtanultabbak képezik, melly a' császár' elnöklete alatt törvényeket hoz, és minden ügyeket mint legfelsőbb törvényszék dönt el. Tehát a' monarchia' puszta formái közt sajátlag aristocratia uralkodik, ámbár nem örökösülő, tudniillik a' tudósok' aristocratiája. A' tudósok — de koránsem ollyanok, mint kik Európában miveltek neveztetnek — hanem azok, kik megvizsgáltatván, bebizonyíták, hogy a' tudás' megkivántató töme-

gével emlékezetök eléggé el van látva, legtekintélyesb részét teszik a' chinai népnek. Közöttük a' *mandarinok*, az az tisztviselők, képezik a' legfőbb osztályt. Ezeknek az állodalom' minden egyéb polgárai mélyen alatta állnak, kivált az iparűző osztály vagy sajátképi polgárrend, melly Európában a' népek' magkövét képezi, melly ennek minden világrészeken uralkodást szerzett, 's mellynek a' mivelt állodalmak hatalmukat 's nagyságukat köszönik, Chinában igen meg vannak vetve és csak póroknak nézetnek. A' mandarinok ismeretök' fokozata szerint kilencz különböző rangosztályra szakasztvák, 's egymásnak rang szerint alárendelvék. Mindenik rabszolgája annak, ki előtte, és ura, ki utána van.

Miként a' tisztviselők, úgy osztályozvák fokozat szerint rangokra a' városok és faluk is. Az ország' igazgatása a' legapróbb dolgokig bizonyos szabályokhoz van kötve. Minden vitatkozások már a' hajdanidő óta irásban történnek, 's azért olly hosszadalmasak és gyalárszerűek. A' magánügyek is szabályokhoz kötvék, 's mondhatni, Chinában minden a' mi történik, szabályok szerint van. Senkinek sem szabad nyilvánosan saját kényelme szerint élni. Még öltözetök, házi bútoraik is, rendőrségi szabályozás alatt állnak. Meg van határozva, hogyan építse házát a' tulajdonos 's ebben szinte rangfokozat van, 's bár mi gazdag legyen is valaki, ettől eltérni tilalmas. És így a' chinai állodalom nem egyéb, mint nagy rendőri intézet. A' fő eszközök, mellyekkel ez igazgattatik és fenn áll, az iſjaknak betanított erkölcstanok, a' rangkülönbözés' ingere, és végtére a' botozás, mellynek minden rendek, az egy császárt kivéve, ki csak istennek számol, alávetvék.

Ezekből nyilván van, hogy itt életről, politicai fejlődésről szó sem lehet. Az egész testület nem egyéb gépnél, mellynek minden mozgása előre ki van szabva, mint az óráé, vagy miként egy chinai ember maga mondja: „A' chinai állodalom nem más, mint mindig ugyanazon egy úton járó szekér, mellynek kocsisa a' császár, ennek kezei a' fő tisztviselők, a' többiek pedig gyeplők; a' féket törvények, a' büntetést korbács képezi."

Miként az állodalom, úgy az ipar és mesterségek is főkép a' régi szokástól függők, 's az által kitünők, hogy ősrégiek és igen keveset változtak. Némelly része magas tökélyig van emelve, de már sok század előtt azon ponton álla, hol

mai nap: más ellenben ma épen olly tökéletlen, mint a' hajdankorban volt. A' föld még ma is azon szabályok szerint miveltetik, mellyek a' legrégibb chinai könyvekben foglaltatnak. Mikor nagy és hosszasabb háborúk és a' mongolok' berohanásai sok földmivelő embert elfogyasztának, a' császár vonó marhákat osztatott ugyan ki és megtiltá a' szarvasmarha' mészároltatását, de mihelyt csak lehetséges lőn, visszatértek a' régi módhoz és emberek vonták az ekét mint előbb, és vonják még ma is. Vízépítészet, csatorna-ásás olly állapotban vannak, mint hajdan. Még mindig igen kis, mintegy fél fillérnyi értékű pénzek veretnek, vegyítvék réz és ón-anyagból; ezen pénzek átlikgatvák, mellyekből aztán 100 darab szokott egy zsinegre fűzetni; részint ezüst darabokkal, mellyek súly szerint becsültetnek, részint európai spanyol tallérokkal vegyest. Ellenben régóta készítenek igen jó porczellánt. Iróeszközökkel sokkal jobbakkal birtak, mint a' minőt a' hajdani népek' valamellyike ismert, már azon korban, melly a' chinaiak' történetileg bizonyos időszakát megelőzi, 's azon papiros, mellyet ma használnak, már 750 évvel Kr. el. feltalálva volt. A' gyapju és gyapott-szövet' készítése, sok szerszámé és házi szereké, egész az őskorig felvihetők. Selymet, melly ezen nép' találmánya, több mint harmadfél ezer év óta készítenek. Ez az országon kivül az egész hajdankorban igen ritka és drága szövet volt. Európában Justinian' görög császár' idejében kezdődött a' selyemkészítés, és aztán sokkal később terjedt el Olaszország' déli vidékeire. A' hajdani rómaiak és görögök Bucharán át kapták azt a' chinaiaktól.

A' chinaiak' szellemi élete, mint a' fölebbiek után gondolható, felette különbözik a' miénktől. Nálok minden tanulás és tudás nagyobb részint csak kül haszonra számított puszta emlékezeti dolog. Az ifjuság' tanításának czélja az erkölcstant és őseitől maradt ismereteket könyvnélkül megtanúlni, hogy a' legközelebbi nemzedék alkalmassá tétessék ugyanazt űzni, mit eldődei. A' fiatal szellem' kifejtéséről önálló gondolkodásra és képessé tételéről arra, hogy minden emberre nézve fontosat megismerjen és megitéljen, még csak gondolat sincs. Illyesek helyett a' puszta emlékezési tudás és foglalkodási ügyesség mellett csupán a' hasztalan szőrszálhasogatások és üres fejtörések vannak megengedve. Maga a' chinai irás is nagy akadálya a' kifejlés és valódi szellemi mivelődésnek. Az tudniillik nem áll betükből, az

az jelekből egyes hangokra, hanem olly jegyekből, mellyek egy egy bizonyos fogalmat fejeznek ki. A' jegyek ismét mind számos kisebb úgy nevezett alapjegyekre vagy kulcsokra oszthatók, mellyek egymás közti különböző egybekötés által fejezik ki a' különböző szavakat. E' szerint a' chinai irás' megtanulása nem olly nehéz mint nálunk sokan képzelik, de mégis sokkal több időt kiván, mint az olvasásé más népeknél, mellyeknek betűirása van.

Könyvnélküli tanulás és képesség azt a' külső élet' hasznára fordítani, az, mit a' chinai miveltségnek tart és nevez; szellemi függetlenség, költészet, szép müvészetek, sem nem birnak tekintélylyel, sem nem adnak azt. Ezen fölül mind a' miveltség, mind a' tudomány a' kormánytól függők 's általa épen úgy szabályoztatnak, mint nálunk a' súly és mérték. Kormány határozza meg a' nevelés' módját és tartalmát, ő készítteti a' szükséges könyveket, azokat, kik tudományos pályára léptek, többszöri vizsgálat alá veti; ő ad nekik mint tudósoknak rangot és helyet, a' mi nálunk a' mivelt osztályok' itéletétől függ. Katona, valamint polgári tisztviselő, egyképen vizsgálatra szorítattnak. Az egész tudós világ rangfokozatokra van osztályozva, mellyeket nem lehet átugorni, és mindenik' számára törvényszerű szabályok határozvák. A' mivelődés' élére állani, itélet által a' nemzet' szellemére befolyást gyakorlani, csak annak szabad, ki mind ezen fokozatokat már túllépte és saját magát a' szabályok szerint mintázta.

Egyébiránt a' chinaiaknak még szellemi miveltsége is ősrégi. Confucius volt azon férfiú, ki első alapítá meg annak jellemét. Azért munkái a' tanulás' fő tárgya, és a' vizsgálatok' szerencsés eredményére nézve igen sok függ attól, ha valaki nemcsak nézet és gondolkodásmódban, hanem a' puszta irási sajátságra nézve is, hozzá hasonlítani törekedett.

Sem czélunk, sem helyünk itt a' chinai könyvészet' mérhetlen tömkelegébe bocsátkoznunk, csupán egy pillanatot vetve az egész irodalom' alapjára és forrásaira, az első törvényhozókra és a' legrégibb időbeli fő munkákra, fogjuk kiegészíteni az eddig mondottakat. Valamint a' *Vedák* és az egész szent irodalom' gyűjteménye, a' hinduk' mesés mondái szerint, egy régi szent szóból, vagy a' perzsák' *Zendavestája* a' hajdani korok' tudományaiból vannak egybeállítva propheták és szent tanítók által, úgy a' chinai iroda-

lom' alapitója Confucius is, csak gyüjtője volt a' régibb népeszméknek, vagy inkább rendbe szedője a' nép' bölcsei által feltaláltaknak. Mint Zoroaster és Móses, Lycurg és egyebek, a' bizonytalan és ingatag alapú hagyományoknak adtak szilárdabb állandóságot. Ő sem papi osztályt behozni, sem uralkodók' rendét alapítani, sem nemeseket a' pór' költségén hősekké tenni nem akart; hanem az egyszerű tant, melly a' legrégibb Ázsiában uralkodó volt, kifejteni és az előkorból gyüjtött példák által felvilágositani. A' nyelv, stylus és irás' természete, mellyekkel élt, a' legegyszerűbb dolgokat szövevényes rejtélyekké teszi. Jóllehet azonban Confucius nemzetének papokat nem adott is vezetőkül, de mégis egy sereg gyalárt és iskolatudóst nélkülözhetlenné tett nekik, és az illyenek közt Mungcse a' leghíresebb. Miként függnek egyébiránt Confucius' tanai a' Kingek' legrégibb irodalmával össze, nem akarjuk vizsgálni, mert az épen olly homályba van burkolva, mint visszaállíttatásuk a' teljes megsemmisülés után. Mint bizonyosat állíthatjuk, hogy a' Kingek' szerkesztése, mellyek olly nagy tekintetűek Chinában mint Indiában a' Vedák, nem tétethetik a' legrégibb korba, ámbár tartalmuk ősidőbeli, és a' chinaiak' egész legkorábbi története belőlök meríthető. A' Kingek öt munkából állnak, mellyek felülmulhatlanoknak 's némi tekintetben szent könyveknek nézetnek. Részint Confucius szerkeszté őket, részint gyüjté a' hajdankori iratokból. Nevök *Y-king*, *Csu-king*, *Csi-king*, *Li-king* és *Csun-csieu*. Tartalmuk az erkölcsi és polgári kötelesség' tanai, költemények és China' régi történetei. Leghíresebb és fontosabb valamennyi közt a' Csuking, Chinának a' Kr. előtti 620. évig terjedő története, mellyet Confucius azon szándékkal irt, hogy kormány-bölcseséget és polgári élet' valódi elveit tanitson. Azért igen gazdag az jeligékben, eszélyesség' szabályaiban és nagy emberek' beszédeiben, mellyeknél föl van jegyezve, melly alkalomra mondattak. A' Kingeken kivül birnak a' chinaiak más munkákat is a' régi időkből, mellyeknek némellyike tekintélyre nézve mindjárt a' Kingek után tétetik. Ezek *kis* Kingeknek neveztetnek. Egyike a' chinai irodalom' legnevezetesebb munkáinak a' birodalom' évkönyvei, mellyek körülbelül egy századdal előbb kezdődnek Krisztus' születésénél, 's a' mai uralkodó házig folytatvák. Hatvan igen vastag kötetből állnak 's nemcsak az állodalom' történetét foglalják magokban, hanem a' kereskedését,

találmányokét és irodalomét, 's ezeken kivűl földleirási és statisticai adatokat is.

Miként az oktatás, úgy a' vallás is, az állodalom' czéljának van alárendelve, vagy inkább ennek volt az örökké feláldozva. A' császár' vallását kell mindenkinek név és forma szerint felvennie, hiszi-e aztán azt vagy nem, közönös dolognak nézetik. Ezért Chinában minden vallás, melly az állodalomhoz simúl és a' chinai szellemhez alkalmazkodik, tűrve van. Ez okból nem gyökerezhetik ott meg a' keresztény vallás, melly természeténél fogva önálló. Minden hitvallásnak teljes szabadsága van, melly a' kormány' tekintélye és az állodalom' szelleme ellen nem lép föl. Olly népnél, hol a' kedély olly kevéssé, az ész pedig olly túlsúlylyal van kifejtve, a' sajátképi vallásszükség igen kis mértékben létezik, és valóban itt a' vallás nem is áll egyébből, mint erkölcsi kötelességek' gyakorlatából 's ezen fölűl még vagy bölcsészeti tanok, vagy puszta szertartásokból. Ez okból a' Chinában uralkodó három vallás közt nincs legkisebb ellenkedés, sőt a' népnek nagy része mind a' háromnak imaházát látogatja. E' három vallás Confucius, Lao-cse, és Fo' hittanai. Az első a' legfőbb miveltek és tudósok' vallása, vagy, mivel ezek kormányozzák az állodalmat, úgy nézhetni azt, mint sajátképeni állodalmi vallást, kivált miután ugyanazon elveken alapúl, mellyeken maga a' kormány-rendszer is. Hisz ugyan egy istenben, ki *Schang-ti*-nak neveztetik, és égben lakozik, de nem rendel semmi imádkozási módot 's az ember' kötelességeit nem teszi istenneli viszonyoktól függőkké, annyira hogy a' Confucius' tanainak híve egyszersmind más vallási elveknek is hódolhat. Az isteni lény' titkáról 's általában érzék feletti dolgokról, vagy az ember' halál utáni állapotja felől, nem akart Confucius semmi felvilágítást adni. Neki csak e' világgal 's viszonyaival volt dolga. Tanai utasítások a' valódi boldogságra, melly szerinte az önismeretben, természetünk' nemesebb része' uralkodásának megnyerésében, a' kötelesség-teljesitésében és mások iránti jó akaratban áll. E' vallásban is, mint a' chinai népben általában, a' szülék és állodalom iránti engedelmesség egyike a' legnagyobb erényeknek. Innen támadt ezen vallás' híveiben az ősek és hajdankori nagy emberek iránti tisztelet, innen azon kegyelet, melly maga Confucius iránt is tanúsíttatik. Az istenségnek magának csak a' császár áldozik, ki annak képviselője és az égnek fia.

A' második uralkodó vallás kevéssel ezen tan' behozatala előtt Lao-cse vagy Lao-kiün, Confuciusnak egy idősb kortársa által alapíttatott. Neve *Tao-cse*. Ez egy ősrégi, Ázsiában honos, világnézetből eredt, miszerint mindennek eredeti alapja egy legfőbb és örök szellemi lény, és a' többi lelkek csak ennek kifolyásai. Lao-cse ezen vélemény' következtében lélekvándorlást taníta, az az: egy más népek közt is divatos hitet, miszerint az ember' lelke, ha vétektől tisztán marad, halálakor ismét visszatér az isteni lénybe, ha pedig az életben elfajúl, annak végével a' testi világ' más alakjaihoz köttetik. Azért ő a' külsők' megvetését, a' kivánatok és szenvedélyek' elnyomását hirdette 's az ebből keletkezett léleknyugalmat a' legfőbb jónak nyilvánítá. Ezen tannal annak követői lassanként a' leggonoszabb babonaság' zűrzavarába tévedtek és a' Tao-cse vallás most a' kuruzslat és jóslatok, a' legcsodásabb eszmék és törekvések' hitének vegyűlete, millyen például a' halhatatlanság' italának és a' bölcsek kövének keresése.

Leginkább el van terjedve a' harmadik, a' *Fo'* vallása, mi nem más mint az Indiában támadt és megváltoztatott *Buddha'* tana, mellyet a' chinaiak „Fo"-nak neveznek, ki talán kortársa volt Lao-csének. E' vallás a' mi időszámításunk' 58. évében jött Chinába, de csak a' 265. évben nyert általános elterjedést. Ez, mellynek papjai Bonczoknak neveztetnek, nem más, mint a' mongolok, hátsó-indiabeliek, és tibetieknél uralkodó szinte babonasággal eltorzított buddha-vallásnak, melly Európában gyakran Láma' vallásának is neveztetik, 's mellyről a' hinduk' történetének szánt szakaszban fogunk szólni, elfajulása. Mostani állapotjában pedig a' csalás' vallása, melly által egy sereg pap, barát és apácza, kik állítólag istenekkel a' legközelebbi érintkezésben vannak, a' nép' rovására henye életet élnek, és sajátképeni erkölcstan helyett babonás szertartásokat és papok iránti engedelmességet tanít.

Visszatekintve a' mondottakra, a' chinai népben látjuk, mivé válik még a' milliókból álló nemzet is ezredek alatt, ha a' többi népekkeli érintkezéstől ön vétke vagy sors által elszakasztatott, ha saját körülményeinél, mellyekbe vagy balitélete vagy zsarnoki nyomás bele kényszeríté, egyebeket sem ismer, sem ismerni nem akar. China negyedfél ezer éves élete után nem egyéb, mint olly zugnépe a' földtekének, melly gyászemlékül és tanulságos intő

jelűl szolgáland a' megállapodás' embereinek az iránt, mi létre jutnak a' népek, ha a' szabad kifejlés' haladásainak ellenszegűlnek és magokat a' mivelődés' törvényei elől elvonják. Az illy népnek végtére azon teher, melly föld' poráig nyomja, szükséges állapotnak látszik, és abban, hogy magát a' szolgaság' keserű falatjaival táplálja, nem lát semmi borzasztót.

Azonban bár ezredek óta állnak elszigetelten, sokáig ez állapotban már ők sem fognak maradni, és a' világ' népei, különösen az európai népek' mozgalmaitól és a' tizenkilenczedik század' mivelődése' mindenszerte terjedő hatalmától többé nem fognak elzárkózhatni. Az angolok hatalmasan kezdik döntögetni az erkölcsi elszigeteltség' sok századú falait, 's eljövend az idő, mikor néhány száz millió emberrel fog nevekedni azok' száma, kik a' szabadság' istenének oltáránál áldoznak.

A' HINDUK.

A' történetirás *Hindosztán* név alatt általában a' Ganges és Indus folyamok közti nagy terjedelmű ázsiai földrészt ismeri, a' nyugotázsiai népek' legrégibb földirataiban pedig *India'* neve alatt az egész ismeretlen Keletázsia értetik. Napjainkban, megkülönböztetés végett Nyugotindiától, *Keletindiának* neveztetik. Terjedelme olly nagy, hogy világrésznek lehetne inkább nevezni, mint sem országnak. Határai éjszakról Tibet és azon többi országok, mellyeket a' chinai birodalom magában foglal, Keletről Hátsó-India, délről az indus tenger, nyugotról Beludsisztán és Kabul. A' régi világnak kevés országait öntözé annyi folyam; ketteje ezeknek az *Indus* és *Ganges*, a' világ' legnagyobbjai közé tartozik, 's nagy termékenységét nekik köszöni India.

A' hinduk legkeletiebbek ama' számos egymással rokon népek közt, mellyek *indo-germán* vagy *indo-európai* néptörzs' neve alatt együtt véve neveztetnek. E' népcsoport, melly a' kaukazi faj' legmiveltebb részét foglalja magában, leginkább el van terjedve a' földön. A' Ganges' torkolatánál kezdve közép- és éjszaknyugoti Ázsián és Európán egészen át Amerikáig, hol minden európai származatu lakosok ide számítandók, indo-germán törzsbeli népek laknak. Az indo-germán törzs hat alosztályra szakad, mellyeknek mindenike nagy számu népekből áll, egymáshoz ismét közelebb rokonokból, mint más ugyanazon törzsbeli népekhez. Ezek közt a' hinduk azon osztályhoz tartoznak, melly az indus népág' nevét tőlük nyerte. A' hindukon kivül még más két népből áll az, a' Hindukus-hegyeket lakó *kafirok*, és a' sok országokon elszéledt *czigányokból*, kiknek hindukkali közel rokonsága csak a' mi korunkban fedeztetett fel nyelvök' tanulása által. Indiában egyébiránt ősidők óta él néhány nép, millyenek a' *tudá-k, kuliek*, *bill-ek* 's egyebek, mellyek miveletlenek maradtak, 's a' hinduktól mélyen megvetvék. Ezek azonban sem a' hindukkal, sem az indogermán törzs' egyéb ágaival nem rokonok 's mind eddig

egyik ismert néptörzszsel sem hozathattak rokonságba. A' hinduk magok külön népségekre oszlanak; illyenek a' *mahrattok, rajeputok, sikek,* és *kasmiriak.* Általános i n d u s nevöket a' régi perzsáktól nyerték, mit azok az Indus' folyótól kölcsönzének. Eredetileg *hindunak* mondatott az, 's az európaiak változtatták a' régi görögök' ideje óta indussá. Amerika' fölfedeztetésekor eleinten ezen új száraz föld India' egy részének tartatott, 's ezért nyertenek a' benszülött amerikaiak indus nevet, ámbár azok sem a' hindu népághoz, de még csak a' kaukazi fajhoz sem tartoznak. Újabb időben megkülönböztetés végett Amerika' őslakóitól *hinduk*nak vagy *indok*nak, az amerikaiak pedig e' név' spanyol alakja szerint *indiánok*nak neveztetnek.

A' hinduk a' világ' legrégibb népei közé tartoznak és időszámításunk előtt sok századdal mint külön álló nép léteztek. Legrégibb történeteikből semmi bizonyosat, de még valószínűt is keveset tudunk. Mit saját történetkönyveikben népök' legrégibb kóráról magok beszélnek, bizonytalan és ellenmondó tudósításokból áll. Más népek, mint például a' görögök, kik felőlök irtak, csak később jöttek velök érintkezésbe. Azért ránk nézve a' hindu történetek Krisztus előtt csak mintegy 300 évvel kezdődnek, mikor macedói Sándor király e' nép' egy részét meghódította. A' görögök beszélnek ugyan hódító táborozásokról, mellyeket Hercules és Bacchus félistenek, Semiramis assyriai királynő, az aegyptusi Sesostris és perzsa Cyrus, Indiában viseltek volt, de mind ezek nem egyebek hitregéknél 's belőlök csak annyi bizonyos, hogy az assyrok és perzsák' uradalma egész az Indus folyamig terjedett, 's hogy amaz időben India már nagy népességű és gazdagságú ország volt. Legbizonyosabb az, hogy sajátképi történetirást azért nem találunk a' hinduknál, mert nem volt történetök, az az nem voltak olly pontjaik, mellyek a' szellem' fejlésében lényeges korszakot alkottak volna. Mind e' mellett azonban legrégibb állapotjokról sokat tudunk, magok a' görög irók által is, mellyek igen egyeznek az újabb korban fölfedezett honi forrásokkal, millyenek a' *Vedák, Menu' törvényei* stb. Ezen tudósítások' valóságát a' mai viszonyok is erősítik, mellyek sok tekintetben épen azok, mik évezredek előtt voltak.

Úgy látszik, miképen Indiában nem a' hinduk voltak első megtelepedők, hanem ama' más származatú nyelvű és szokású

miveletlen népek, mellyek némelly vidékeken most is élnek, lakták hihetőleg a' hinduk' bejövetele előtt e' földet 's ezek által tolattak ki annak nagyobb részéből. Hitregéik szerint a' hinduk éjszaknyugotról jöttek 's hihetőleg a' Ganges' vidéke felső részén telepedtek meg először. Talán ezért is tekintik India' eme' vidékét szentnek és a' Himalája' szomszédjában fekvő Meru hegyet a' föld' középpontjának és némelly isteneik' székhelyének.

A' hinduk' bizonyos történetéből a' nevezetesb pontok következők. Macedoi Sándor Kr. el. 327. évvel kezdé hódító hadmenetét India felé, mellynek nyugoti része akkor több állodalmakat képezett. Ezek' uralkodói közt *Porus* és *Taxiles* a' legnevezetesbek. A' mai Kabul és Pesaur városok' vidékein ment be Indiába, de mivel tábora a' tovább menetelnek ellenszegűlt, a' mai Pendsab ország' keleti határait közelítette meg. Meghódítá nyugoti Indiát, 's mielőtt 325. évben ismét eltávoznék, több fejdelmeket tőn, hogy annak egyes részeit az ő nevében igazgassák. Sándor' halála után *Sandrocottus* nevű hindu, nyugoti India' uralkodójává tolakodott fel, és sikerült neki a' keleti tájakat is, vagy a' Ganges körűli nagy országot birodalmához csatolni. Őt nem sokára I. Seleucus, ki Syriától egész Indiáig uralkodott, támadá meg. Benyomúlt egész a' Ganges' középfolyásaig és Sandrocottusnak uráúl kelle őt ismernie. Sandrocottus' maradékai az időszámításunk előtti egész második századig uralkodtak Indián 's ennek egyik unokája volt az, ki a' buddha-vallásra lépve, ezen hitet állodalmi vallássá emelte. India' ezen uralkodói eleinte a' syiriai korona' hűbérenczei voltak, később függetlenekké tevék magokat, de csakhamar újra meghódíttattak III. Antioch, syiriai király által. Nemsokára ezután nyugoti India az éjszaknyugoton keletkezett bactriai görög birodalomtól lett hosszasb időre függővé. A' syirok és bactriaiakkali viszonyok' következtében a' hinduk sokáig élénk közlekedésben állottak a' görög nyelvű erkölcsű és miveltségű népekkel. Ez nem lehetett nevezetes befolyás nélkűl rájok, különösen irodalmukra, a' minthogy nagyobb része annak, mi a' két nép között egymáshoz hasonlónak látszik, nem a' hinduktól a' görögökhöz, hanem megfordítva ment által.

Emez időkben két nevezetes hindu király élt, kik többször említtetnek: *Vikramadytia* és *Salivahana*, sok mondák és költemények' tárgyai. Az elsőnek uralkodása a' hindu tudomány

és művészet' virágkoráúl hirdettetik. Ezen királyok' neveihez két külön időszámítás van kötve, mellyeknek egyike (Salivahanaé Kr. ut. a' 78. évben kezdődik) kevésbbé nevezetes; a' másik azonban (Vikramadytiaé Kr. el. 56. évvel) Indiában még most is divatos.

Megdőlvén a' bactriai uralkodás, India' egyes részei mindig a' perzsa fejdelmeknek voltak alávetve. Ezer évvel Kr. ut. pedig egész országot mahomedán népek hódíták meg 's ez idő óta a' hinduk soha sem voltak függetlenek.

Valamint India maga mindig a' vágyak' hazája volt, 's még ma is csodaországnak 's tündér világnak tetszik, úgy népe is, ősidők óta változatlanúl, sajátságai által különös érdekű maradt. A' legrégibb időktől minden népek ez országra függeszték szemeiket, hogy útat leljenek a' bűvös tartomány' kincseihez, mellyek a' legbecsesbeknek tartattak, mit a' föld terem. Ez a' gyöngy, gyémánt, rózsaolaj 's illatszerek' hazája, 's alig van keletnek vagy az európai nyugotnak népe, melly itt egy darabka földet ne ügyekezett volna magának szerzeni. A' hinduk minden más népektől még a' hasonlólag ősregi chinaiaktól is nagy mértékben különböznek. A' chinaiak egyoldalú értelmi nép, a' hinduk ellenben az érzelem és képzeletnek népe; bennök amazoknak fogalmak, tények és szemlélet iránti érzéke csaknem egészen hiányzik, ellenben igen magas költői szellemmel birnak, mi a' chinaiakban nincs. Továbbá a' hindukban igen nagy hajlam van a' homályos és rejtelmes iránt, vallások is telve különféle hitregékkel és ábrándokkal az istenség és annak emberekhezi viszonyai felől; a' chinaiak' fő vallása ellenben csupán erkölcsi tanok és külső szertartásokból áll. Van azonban egy vonás, mellyben e' két nép egymáshoz hasonlít: a' megállapodás. Az ő létök 's életökben sincs előhaladó fejlődés 's állapotjok nagy részben két ezer év előtt, vagy még korábban is, ugyanaz volt mint ma.

Szellemi életök a' vallási érzelem, bölcseleti képzet, és költészi szemlélet' örök egybezavarásában áll, mert a' lélek ezen benső izgalmai nálok soha sem egyenként, hanem csak egymással összeköttetésben munkálnak. A' józan észnek és tapasztalásnak pedig, a' valódi szellemélet' e' két birószékének, nálok soha sincs eldöntő erő adva, 's e' sajátságuk miatt minden vallási lelkesülésök és ábrándjok, bölcseleti képzetök' minden sokfélesége

's költői képeiknek minden gazdagsága mellett, sem valódi vallás, 's a' dolgok iránti józan nézet, sem valódi költészet nincsen nálok.

Vallásuk az idők' folyamában négy fő felekezetté alakúlt: a' *Brama*, *Buddha*, *Dsaina* és *Sik'* vallásává. A' két utóbbi az új hindu történetekhez tartozik, mert ez előtt csak néhány századdal keletkezett. A' buddhaismus a' brámavallás' reformatiója, a' bráma-vallás pedig azon hit' elkorcsulása, melly Indiának legrégibb időbeli vallása volt 's a' természetben uralkodó erők' imádásában állott. A' bráma-vallás' tanai szerint a' világot az istenség alkotá, melly rendet hozott be, miszerint az önmagától mozog, de koronként rendetlenségbe jövén megállapodik; ekkor az istenség mindig ember vagy állat' képében jelenik meg a' rend' visszaállítására. Háromság, az az három fő istenség létezik, melly *Trimurti* az az „három alakú" neve alatt foglaltatik egybe. A' hármak' egyike *Brama*, a' teremtő, *Visnu*, a' megtartó, és *Siva* a' romboló. Közölök a' Visnu az, ki koronként megtestesülten a' földre jő, hogy annak felbomlott rendét ismét helyre állítsa. Illy megtestesülések' egyikében *Krisna* nevet nyert 's ezért gyakorta e' név' alatt is tiszteltetik. E' három fő istenségen kivül a' bráma-vallás szám nélküli majd kisebb majd magasabb rangú istenséget ismer, valamint ezeknek ismét millió szolgáját és szolganőjét. Még állatok és növények is, mindenek felett pedig a' tehén, szenteknek tartatván, tiszteltetnek.

A' föld keletkezése és változásairól, valamint az istenek' életéről 's egymás közti viszonyairól, számtalan, némi részben ész nélküli, regék forganak. Mi az emberiséget illeti, e' felől a' bráma-vallás azt tanítja, hogy eredetileg csak szellemi világ és szellemi lények teremtettek, azonban ez utóbbiak elpártolának az istenségtől, 's azért látható világ teremtetett, hogy az elpártoltak ebbe száműzetvén, alkalom adassék nekik saját erejöknél fogva fölemelkedni, 's a' mint ez valamelly lénynek a' testi világban sikerül a' szerint megy által holta után nemesebb testbe. 'S így a' brama-vallás lélekvándorlást tanít 's e' világbani életet büntetés és kísértés' idejének mondja. Az eszközök, mellyek által az istenihez közelebb emelkedhetni, imádság, áldozatok, vezeklés, és tisztulásban állnak, melly utóbbi czélra a' Ganges' vize legszentebbnek tartatik; továbbá zárándoklások e' víz' forrásaihoz,

's emberek 's állatok iránti jótékonyságban. Maga az istentisztelet igen csillogó és sokféle szokásokból van szerkesztve, mellyek némi részben minden valódilag vallásos ember' érzetét a' legmélyebben sértik 's bennök istennek felavatott szűzek' táncza, kik *Bajaderek*nek neveztetnek, nagy szerepet játszik. Ezen vallás' szent nyelve a' *sanscrit* 's a' Vedák tartatnak legszentebb iratoknak.

A' brama-vallás mellett ennek sarjadéka a' *buddhaismus* terjedt el Hindosztánban 's később Tibetben és a' mongoloknál, még magánál a' brama-vallásnál is jobban. Már alexandriai Clemens is emlékezik ezen vallásról, mint a' melly Krisztus előtt régen létezett. Hogy azonban Buddha Ceylonban született, és pedig Kr. el. 1029. évvel, hogy tana Ceylonban és a' Gangesen túl eredeti tisztaságában tartotta legyen fenn magát, 's hogy a' Gangesen innen a' Buddhából csináltatott legyen Visnu, kik ugyanazon hitregei személyek, mint némelly irók állítják, mind ezek bebizonyíthatlanok. [1]) Legvalószinűbb, hogy a' brama-vallás előbb alakúlt papi csalás' rendszerévé, 's hogy a' buddhaismust mint a' brama-vallásból származó, és ama' papi rendszernek eredetileg ellenszegülő, később azonban szinte papi hatalommá és bálványimádássá vált hittan gyanánt kell tekinteni. [2]) A' Gangesen inneni félszigeten, hol a' kaszt rendszer a' magasabb osztályokat a' brámák' számára megnyerte volt, a' buddhaismus nem maradhatott fenn tartóslag; hosszú küzdés után végtére hátsó Indiába és Tibetbe huzódott vissza, és mivel itt kaszt-rendszer nem állott útjába, paposabb és ravaszabb lőn és hasonlólag cseltanná alakúlt.

A' buddha-vallás szerint az isten és természet egy, 's a' látható és láthatatlan világ csak különböző állapotjai és részei ugyanazon egy lénynek. E' lény nem személy, hanem maga a' lételi, melly örök idő óta van 's két állapottal bir, a' cselekvés és nyugaloméval. A' nyugalom a' legtökéletesebb állapot; az istenségnek cselekvésbe átment erői: a' természet és világ, mellyek szünet nélkül amaz első állapotjukba iparkodnak visszatérni. Nyu-

---

[1]) Götting. Anzeig. 1819. 9. sz. Ozeray' buddhaismusróli iratának jelentésében.
[2]) Schmid' illy czimű munkájában: Forschungen im Gebiet der älteren rel. polit. und liter. Bildungsgeschichte der Völker Mittelasiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeten v. Isaak Jakob Schm. Sct Petersburg 1824. 186 lap és Erskine (Transactions of the litterary society of Bombay III. kötet. szinte ezt látszanak hinni.)

galomba a' világ' lényei azonban csak folytatott vándorlások által, alacsonabb nemű testekből magasabbakba, juthatnak, mig végtére embertestbe érnek; ebből a' buddhaismus' szabályainak betöltése által lassanként az ősléttel egybeforradván, mennek át nyugalom' üdvébe. Koronként föl-fölemelkedik egy egy ember még földi életében a' legnagyobb tökélyig, az illyen aztán Buddhának az az bölcsnek neveztetik, ki törvényeket alkot, mellyek az emberiségre nézve addig szolgálnak cselekvési irányúl, míg ismét más ember emelkedik a' Buddha' tökélyére. Egyike ezen Buddháknak, kit a' buddhavallás' követői valamennyien szent gyanánt tisztelnek, *Gautama*, volt ezen vallás' alapítója. Buddha vagy másképp Gautama, vagy *Sakja-muni*, a' mondák szerint, *Sudhodana* nevű magadhai király és *Maja*' jegyesének gyermeke volt, ki őt szeplőtlen szüzeségben szülte. A' nyugalmi boldogság' elérhetésének fő eszközei a' Gautama által szabott kötelességek' teljesítése, a' világrend' szemlélése és vizsgálata és olly vezeklések, mellyek által ember a' külső dolgoktól függetlenné válik. Ezek a' buddha-vallás' fő tanai, mellyek szinte mint a' brama-hit lélekvándorlást hirdetnek, mi szerint azonban, különbözőleg emettől, hol néha az istenség látható alakban jelenik meg a' földön, koronként egyes emberek isteni magasságra emelkednek föl. A' buddha-hit szerint isten, mint külön lény nem létezik, hanem csak nyugalom' állapotjában levő őserő, 's minden szellemi és testi lények csak ennek részei, mellyek cselekvésbe léptek, de nyugalom és amaz őserőveli egybekapcsoltatás után vágyódnak. E' szerint a' buddhaisták nem hiszik Trimurtit vagy szent háromságot, 's a' bráma-vallás' egyéb isteneit, hanem az őslételt 's világrendet, a' különféle Buddhákat 's más istenségek és szellemeket tisztelik, mert utóbb lassanként az ő vallásuk is bálványimádássá fajult. Ők tisztelik Buddháik' ereklyéit is, holott Brama' követői minden holttestet, mint tisztátalant utálnak. Vannak továbbá áldozataik, mellyeknek azonban nem szabad véreseknek lenni, igen sanyarú bőjtjeik, 's rendkivüli csillogású istentisztelő ünnepeik. A' braminok' szent iratait megvetik, 's magokéi, hogy amazoktól megkülönböztessék, a' *pali* nevű nyelven irvák. A' kaszt-intézvényt, mint felette kártékonyt, kárhoztatják. Papjaik, kik *Bonczoknak* neveztetnek, minden osztályból lehetnek. Nőtleneknek kell ugyan lenniök, de csak meddig papok; tetszésök

szerint vissza léphetnek a' világi rendekbe és ekkor szabad házasodniok. Különben a' buddha-papok együtt élnek kolostorokban, mellyek az imaházak' közelében építvék.

A' hinduk' sokféle nyelve egymással mind rokon 's valamennyi az indo-germán nyelvtörzshöz tartozik. A' czigányok 's kafirokéval 's a' Java' szigetén szent nyelvűl használt *kavi* nyelvvel legközelebb atyafiságban áll. Legnevezetesebb hindu nyelv a' *sanscrit*, melly a' perzsa nyelvcsaládhoz tartozó *zend* nyelvvel minden indo-germán nyelvek közt legrégibb 's az egészen kiveszett ősnyelvhez, mellytől mind emezek származnak, legközelebb gondoltatik állani. A' *görög, latin, lett* és *szláv* nyelvek rokonok a' sanscrittal. A' sanscrit egykor India' egyik népnyelve volt, de Krisztus előtti néhány század óta senki nem beszéli. Egyike ez a' legtökéletesebb nyelveknek, mellyeket ismerünk. Indiában, mint szent nyelv istentiszteletre használtatik, 's az irodalomnak is főnyelve. Innen van neve is, mert sanscrit annyit tesz, mint szent, tiszta, vagy clasicai nyelv, ellentéte a' köz vagy népnyelvnek. Minden mivelt hindu érti e' nyelvet. Másik nyelv a' hindu nyelvcsaládból a' *pali*, melly szinte régóta nem beszéltetik 's most a' hátsó-indiai buddha-követők és a' Ceylon szigetbeliek által használtatik istentisztelet és irodalom' nyelvéül. És a' sanscritnak legidősbik leánya gyanánt nézhető. Harmadik holt nyelv a' *prakrit*, mellyen a' Dsaina felekezet' szent iratai irvák. A' prakrit szó alacsonabb vagy közönségesebb nyelvet jelent 's gyakran minden hindu nyelv értetik alatta a' sanscritot kivéve. Vannak még ezeken kivűl a' különböző tartományokban beszélt több népnyelvek, mellyek szinte a' sanscritból erednek, de csak mint unoka-nyelvek. Illyen huszonhat van. Ezek közt van a' *hindi* és *hindusztani* nyelv, amaz közép Indiának mostani költészi nyelve, emez a' mivelt hinduk, valamint a' mohamedánok 's európaiak' közlekedési nyelve.

A' hindu irodalom ollyan, mint a' hinduk' egész lénye: az eszmék és költői vallási érzelmek' félig homályos vegyűlete, mellyben sem tartalom, sem alak' tekintetében rendet és egységet nem találhatni. Csaknem minden hindu munkák, magok a' tudományosak is, költői alakban szerkesztvék. Betűirása a' hinduknak igen korán volt és legrégibb nyelvök, a' sanscrit, igen régen ki van mivelve, azért irodalmuk is, mellynek nyelve legin-

kább a' sanscrit és prakrit, igen régi. A' mik benne hindi és hindusztani nyelveken irvák, többnyire sanscritbóli fordítások. A' buddha-követők által irt munkák azon időből, mikor felekezetök még Indiában fenn álla, többnyire elvesztek. Ezek nagyobb részint pali nyelven voltak irva.

A' brama-követők' legrégibb 's egyszersmind legszentebb iratai a' Vedák, melly négy van: *Rics*, *Jadjus*, *Saman* és *Atharvan*. Bennök, minthogy igen régen irattak, még látszik az egyszerű, bálvány-imádástól szabad vallás a' hindu nép' korábbi időszakából. Nyelvben és szellemben különbözők, mert nem egy kéz és idő' mívei. A' Vedáknak mindenike két részből áll: liturgiai és tanító részből. Amaz imákat és hymnusokat, ez ellenben vallási, csillagászati és orvosi tárgyú tanok és szabályokat foglal magában. Mai nap ezen könyveknek már nem tartalma többé, hanem csak szavai tartatnak épületesek és fölemelőknek, mellyeket csak el kell mondani, habár vissza felé is, 's bennök üdvezítő erő van. A' Vedák után legszentebb könyvnek tartatik a' *Menu*, vagy *Manu*, állítólag egy régi uralkodó' törvénykönyve. Ezen munka' iratási kora nem tudatik; a' hagyományok 2,300 évig mennek vissza Kr. el. Benne a' nap' fiainak uralkodó házáról van szó, mellyet a' hold' fiaié követett. Annyi bizonyos, hogy e' munka is igen régi. A' kasztok, mellyekről a' Vedákban még semmi nyom, itt már megvannak, 's isteni intézvény gyanánt adatnak elő. Ezen könyv és törvényei, mint belőle első pillanatra látszik, arra volt számitva, hogy a' papságnak és kaszt-rendszernek legszigorúbb zsarnokságát a' polgári jogban, az az a' magányviszonyokban is érvényessé tegye. A' munka' kezdete vallástani, 's a' teremtésről 's az egész hindu tanrendszer' öszfogalmáról szól. Mindjárt a' második fejezetben megjelennek a' bramínok, kiknek kötelességeik apró foglalkodásokra szoritvák, jogaik ellenben nagyok és végetlenek, 's minden sorban parancsolvák. Még a' bot is, mellyet valaki visel, mutatja rangját: a' braminé fején fölül ér, a' katonáé homlokig, a' kereskedőé orrig 's így tovább le felé. A' 7-dik szakaszban, hol a' katonai kaszt' kötelességei előadvák, igen világosan látható az egész könyv' czélja. A' királynak fő kötelességéül tétetik a' braminok' tisztelete 's parancsoltatik, hogy iránok engedékeny legyen 's hagyja magát egészen általok vezettetni. Elmondatik több példa, mi

rosz volt legyen azok' dolga, kik a' braminokra nem hallgattak, és milly szerencsések valának, kik iránttok engedelmesek maradtak. A' 135-dik szakasz azt rendeli, hogy a' király a' braminoktól semmit el ne vegyen, ha mindjárt éhhel halna is. A' braminok' tekintélyének fentartására kegyetlen, a' legkeményebb kifejezésekben írt büntetések vannak téve.

Más szent iratok, mellyek azonban nem a' legrégibb korbóliak, az *Upavedák* és *Vedangák*, vagy veda-magyarázó iratok, és a' *Puranák*, számos hosszabb költemények, mellyeknek tárgyai a' világ' teremtetése, istenek és félistenek' tettei 's mondák a' legrégibb hindu-történetekből, a' legcsodásabb és esztelenebb mesékkel vegyítve. A' szent iratok közé tartozik két hőskölteméný is: a' *Mahabharat* és *Ramayunu* vagy Ramajanam, mellyeknek elseje az uralkodó család' viszályait, az utóbbi Visnu' tetteit, megtestesülése' egyik szakából, tárgyazza, számos közbeszövésekkel. Birnak a' hinduk bölcseleti, nyelvtani 's más tudományos iratokat is, mind a' régibb mind az ujabb időkből, sanscrit nyelven, mert ezen népnek veleszült hajlama a' szemlélődő életre, gyakori elszaggatatása kisebb állodalmakra, 's az ezekből támadott sok udvarok korán előmozdítólag hatottak a' művészetre 's tudományokra. Gazdag a' hindu irodalom mind sanscrit, mind egyéb nyelveken, mindennemű költészeti munkákban. Különösen érdekes meséik, regéik és beszélyeik vannak, egy részben az arab regéknek is forrásai, és végtére színműveik, szomorú és vígtartalmúák, mellyeknek tárgyai részint a' polgári élet' eseményei. Bennök a' népi szójárások is igen ügyesen használvák; a' sanscrit istenek és magasabb rangúak' nyelve, a' szójárások pedig a' többieké. Közöttük legnagyobb hirben áll »Sakontala,» melly *Kalidasa* költő' művének tartatik. Ő mondatik legnagyobb színmű-költőjüknek, de kora ennek sem tudatik bizonyosan, hihetőleg nem sokkal előtte élt Krisztus' születésének. Más nevezetes embere a' hindu irodalomnak *Vyasa*, ki Krisztus előtt néhány századdal éltnek mondatik. Sok munkák tulajdoníttatnak neki, még a' Vedák és Puranák' elrendezése és felosztása is.

Miként az irodalom, úgy a' művészet is a' vallásból fejlődött ki. A' legrégibb fenn maradt művek nem a' Brama, hanem a' Buddha-vallás' sajátjai. Eme' vallásfelekezetiek' munkáinak mondatnak azon barlangművek, mellyek India' némelly helyein talál-

tatnak. Imaházak, lakok és folyosókból állnak ezek, mellyek egymás mellett és felett a' sziklákban kivágva vannak. Közöttük legnagyobbak az *elloraiak*, mellyek több mint egész órai messzeségre tartanak egy hegy' bensejében, és véseményekkel gazdagon ékesítvék. Illy nemű híres művek az Elephante, Salsette szigetek' sziklatemplomai, és a' mavalipurami hét pagod, úgy a' chalambroniak, hol három száz hatvan lábnyi hosszú és két száz hatvan lábnyi magas oszlopcsarnok közepett van a' szentély (sanctuarium). Közel ezer oszlopon, mellyeknek mindenike harmincz lábnyi magas, áll a' lapos fedél. Három ezer pap végezte e' helyen az istentiszteletet. Illy roppant munkák csak papi hatalomtól függő nagy néptömeg által 's vallási buzgalomtól ösztönöztetve, hajthathattak végre; emberek' nagy száma 's babonaság mellett a' legnagyobb tűrödelem és kitartás kellett hozzá, hogy a' legtökéletlenebb szerszámokkal illy rendkivüli készíttethessék. A' buddha-követőknek egyébiránt két sajátságos épületnemök van: a' stupák és pagodok. A' stupák kupola alaku kőépületek, mellyekből sok maradt fenn Indiában az ottani buddhaismus' későbbi korából a' szentek' ereklyéinek fentartására. A' pagodok, mellyek a' buddha-felekezetűek' tartományaiban igen gyakoriak, torony alakú épületek a' templom' legszentebb helyein felállítva, mellyeknek nem látszik más czélja lenni, mint hogy az imádkozásra szánt helyek' szentségét még későbbi időben is észrevehetővé tegyék. A' szobrászi és festészi műveket egy angol művész (Hodges festő), ki valamennyit látta, csak durva kisérleteknek mondja, mellyek egy fokra teendők a' déli tenger' szigetein láthatókkal. Ellenben, ugymond ő, ezen művek' mechanicai része gyakran igen jeles. Rajtok egyébiránt kitünő bélyeg a' természetfeletti nagyság, az emberinek állati testidomokkali természetlen egybetétele, a' test' egyes tagjainak utálatos sokszorozása és az ábrázolt istenségek' jellemző tulajdonainak túlzott felhalmozása. Minthogy a' művészet a' vallás és papságtól volt függő, így a' szabadon alkotó képzelmi erőnek nem engedtetett mező. Azért mindig hasonló maradt az magához 's a' különböző századok' műveit felette nehéz egymástól megkülönböztetni. Hiányzott benne a' sajátképeni fejlődés 's a' nyugoti népekkel hasonlítva, a' hinduk csak korai kezdettel dicsekedhetnek, de nem örvendetes tökélyre emelkedéssel.

Hasonló kora mivelődést és előhaladási hiányt tapasztalni a' mesterségekben. A' földmivelés mellett, melly valamennyi kül foglalkodások közt mindig leginkább becsültetett, e' népnek nevezetes ipara volt a' legrégibb időkben. A' hindu kézi munkákban sok veleszült ügyességgel bir, mi már macedoi Sándor hódító' hadviselése' korában bámulatra ragadta a' görögöket. Ők ülő, gépi foglalkodásra természettől hajlandók, idegen készítményekre nem igen van szükségök; birnak sok olly termékekkel, mellyek régi idő óta más népek által gondosan kerestetnek 's nálok a' más népekkeli közlekedés, mind a' mellett, hogy az idegenektől vonakodnak, soha sem volt tilalmas, miként a' chinaiaknál, sőt a' népnek egyik tiszteltebb osztálya által kereskedés űzetett a' külfölddel. Ezen tüneményekből magyarázható a' hindu szorgalom és kalmári tevékenység' nevezetes foka 's régi kora. Azonban állodalmi intézkedések 's törvények által itt is gátolva látjuk a' szabad kifejlést. Már Krisztus' születése idejében különös öröklött hivatalokat találunk minden egyes község' foglalkodásiban. A' szövés nálok, meddig csak a' történeti emlékek fölmennek, mindig nagy ügyességgel űzetett. A' kereskedés is korán kifejlett foglalkodásuk volt, 's már Kr. szület. előtt készített nagy útak, mérföld-mutatók 's vendégfogadók léteztek nálok az útasok' számára. A' kereskedői rend az ország' első rendei közé tartozik, 's kereskedőket, kik banjanoknak neveztetnek, nyugoti Ázsiának minden részein már a' régi korban találunk.

A' hinduk' polgári élete és sajátságos állodalmi intézetei a' brama-vallással szorosan egybe vannak fonva. A' hindu állodalom' alapja és egész sajátképeni lénye a' kaszt-szerkezetben gyökerezik. A' kaszt-rendszer egyike a' hinduk' legrégibb intézvényeinek 's abból áll, hogy a' nép néhány örökösülő rendek vagy osztályokra, mellyek kasztoknak neveztetnek, van szakasztva. E' kasztok foglalkodás, jog és kötelesség szerint különböznek egymástól 's istenség' akaratából létező változatlan osztályokúl nézetnek. Mint támadt legyen eme' kasztrendszer, még eddig nem volt kifürkészhető. Annyi bizonyos, hogy igen régi. Hihető, hogy ez a' fiaknak apai viszonyokbani öröködésében veszi eredetét, melly később törvény által lett átléphetlen korláttá, vagy meglehet, miveltebb és erősebb néptörzs jött a' gyengébb és vadabb őslakók közé 's emezeket vagy meghódítá,

vagy miveltsége által olly tekintélyt szerze magának, hogy az őslakók neki önkényt engedelmeskedtek. Erre látszik mutatni azon igen nevezetes tény is, mit újabb utazók vallanak, hogy a' fensőbb kasztbeliek világosabb bőrszín és szebb arczvonások által különböznek a' többi néptől.[3]) Valószinű, miképen emez a' többinél szellemi és testi tulajdonokban erősebb törzs, hogy uradalmát megörökítse 's lázadások ellen biztosítsa, annak az alattvalók' szemében isteni intézvény' tekintetét adta. A' vallást hitregékkel és istentisztelő szokásokkal szőtte át 's az isteni dolgok iránti hagyományos tanokat mesék és képekbe burkolá, magának is mélyebb tudomány, nagyobb szentség 's a' papságra kizárólagos jog' színét adván, és a' népnek hirdetett vallási tanokban uradalmát istentől rendeltnek állítván. Igy támadhatott a' legfőbb, az az papi kaszt, mellynek tagjai *bramánok*, vagy braminoknak neveztetnek ; ez aztán, hogy állását külhatalom által is biztosítsa, a' nép' vagyonosb és harczias családait a' többi felett némi előjogokkal ruházta fel 's külön kasztot képeze belőlök. Illy módon támadt igen korán négy kaszt, úgy mint a' papok vagy *braminoké*, a' hadfiaké, kik *ksatriáknak*, a' földmíves és kereskedőké, kik *vaisáknak*, és a' mesterembereké, kik *szudrák*nak neveztetnek. Közöttük a' három első magasabb és nemesebb kasztnak tartatik, a' harmadik már ollyannak, melly amazok' szolgálatára teremtetett. Ezeken kivűl még igen számos emberekből álló osztály van, mellynek tagjai *pariáknak* neveztetnek. Ez osztály nem tekintetik külön kasztnak, sőt még csak a' hindu néphez tartozónak sem. Ők hihetőleg a' nem-hindu származású meghódított népek' maradékai. Még most is, mint hajdani időkben, mikor *csandaláknak* nevezettek, a' legmélyebb megvettetés' tárgyai, 's nem is nézetnek emberekűl. Ők nemcsak a' legnyomorúbb munkákra kárhoztatvák 's minden többi kasztbeliekkeli társalgástól örökre kizárvák, hanem meg vannak fosztva a' legelső emberjogoktól, sőt meg a' vallástól is. A' pariák ellen elkövetett vétségekre még csak büntetés sincs szabva a' törvénykönyvekben. Senkinek sem szabad pariával érintkezni, annak puszta nézése is szentségtelenít 's árnyéka, ha braminra esik, megmocskolja azt, 's miatta a' bramin a' pariát megölheti. A' pariák megmocskítnak minden személyt és dolgot, azért

3) Ritter, Erdkunde stb. Berlin, 1817—22. I. Thl. 803. lap.

nekik a' jobb születésüek' lakába, pagodjaikba stb még belépni is tilos. Nekik saját kútjaikból kell inniok, saját nyomoru kunyhóikban lakniok, távol a' városok és faluktól, 's olly ruházatot mint másoknak viselniök nem szabad[4]). Azonban megvettetésök Indiának nem minden vidékein hason mértékű.

A' kasztokról a' szentnek tartott Menu' törvénykönyve azt tanítja, miképen a' braminok Brama' szájából, a' ksatriák' karjaiból, a' vaisák czombjaiból és a' szudrák lábaiból eredtenek. Azért a' braminok' hivatása a' szent igéveli foglalkodás, a' katonáké mások' védelmezése, a' vaisáké az élet' fentartására szükséges eszközök' termesztése, a' szudráké pedig a' fölöttök álló osztályok' szolgálata. Ezen hivatások öröklöttek 's kik különböző kasztbeli szülektől származnak, ezen négy osztály' egyikéhez sem tartoznak, hanem vegyes kasztot képeznek, tagjai nagy számmal vannak 's Menu' törvénykönyve állásuk iránt határzott szabályokat foglal magában. A' három első kaszt' tagjai kétszer születtek' nevét viselik, mert fölserdült korunkban ünnepélyesen avattatnak saját kasztjokba, mi „másodszori születésnek" tartatik. A' szent iratok' olvasása csak a' három első kasztbelieknek van megengedve, a' szudráknak ellenben még csak hallgatni is, midőn olvastatnak, kemény büntetés alatt tilalmas. A' vallásgyakorlatok is különböznek minden kasztban 's alsóbbnak felsőbbét nem szabad használni.

A' braminok, Menu' könyve szerint, arra hivatvák, hogy a' Vedákat olvassák 's magyarázzák 's az istentisztelethez tartozó foglalkodásokat végezzek. Földeik adómentesek, alamizsnát elfogadni csak nekik van joguk, más kasztbelieknek csak adni szabad azt; földmivelést, állattenyésztést, kereskedést 's egyéb efféle foglalkodást csak éltök' fentartására enged meg nekik Menu' könyve. Nem mindnyájan papok, vannak közölök kereskedők, katonák, orvosok és országtisztviselők. Sokan tanítók 's tudományokkal foglalkodók. Bár mire adják azonban magokat, ügyel-

4) G. F. Kolb, Geschichte der Menschheit und der Cultur. Pforzheim 1843. I. 62 's 63. l.—Kolb szerint a' pariák' száma jelenleg mintegy 35 millióra megyen, tehát annyira mint Francziaország' népessége. Maduraországban *pallik* és a' malabari partokon *puliak* neve alatt élő emberek vannak, kik némileg magok a' pariák alatt állnak, még csak házat sem szabad építeniök, hanem szalma és gallyfödelek alatt lakniok, mellyek négy bambusz rúd által tartvák 's minden oldalról eső, szél, és hidegnek nyitvák. Vad állatokként élnek, sűrű fákon fészkeket csinálnak; az országúton nem szabad mutatkozniok 's ha valakit észrevesznek, kiáltás által kell magokat jelenteniök.

niök kell, hogy a' kiszabott életmódot megtartsák, mert ez adja tekintélyök' egy részét 's kötelességök' elmulasztását csak bűnbánás és sanyarú vezeklés által lehet jóvá tenniök. Megölniök semmi teremtményt nem szabad — talán csak a' pariát, mint fönebb láttuk — hanem ha áldozat végett; nem szabad más kasztbeliekkel együtt enniök, mosakodniok gyakrabban kell mint másoknak stb. Ők származatuk szerint még többféle osztályokra szakadnak 's az iránt ok bizonyított tisztelet' mértéke főkép foglalkodásaiktól függ. Legnagyobb tisztelet' tárgyai azok, kik a' vedákat magyarázzák. A' katonai kasztnak eredetileg az ország' védelme volt feladata, későbbi időkben mindazáltal hadsereg a' hindu nép' más osztályaiból is gyűjtetett. Ezen kivűl régi idő óta azon elv is állott, hogy az ország' fejedelmei a' katonai kasztból vétessenek, de ez nem mindig követtetett 's voltak fejdelmek a' más két osztálybeliek, sőt még a' szudrák közől is. A' vaisák a' földmivelés, állattenyésztés és kereskedés' becsben álló foglalkodásait űzték, azonban szabad volt a' negyedik kaszt' dolgait is űzniök. Ők némi adóra is voltak kötelezve. A' szudrák, kik a' hindu nép' igen nagy részét teszik, sajátlag a' három nemesebb kaszt' szolgái 's ezért uraiktól a' szükséges tartatást nyerik. A' törvénykönyv egyébiránt megengedi nekik azon esetre, ha szolgálatot nem kapnak, kézi mesterséget űzni, de vagyont gyűjteniök tilos. A' szudrák' állapotja idő' folytával egészen más lőn 's jelenleg ők képezik a' sajátképeni iparüző osztályt 's ezen kivűl foglalkodnak földmiveléssel is.

Eme' fő osztályok, vagy kasztokon kivűl, mellyekből a' második és harmadik idő' jártával nagyobb részint elenyészett, léteznek ezeknek több czéhszerű alosztályaik, mellyek egyes foglalkodásaik szerint képződtek és Indiában kezdet óta uralkodó ama' képzeleten alapúlnak, miszerint az emberek' munkálkodásának örökösűlőnek kell lenni. Ezen alosztályok az idegenek által gyakran a' sajátképi kasztokkal zavartattak össze, innen van, hogy nem ritkán több kasztok felől olvasunk 's hogy például a' görög történetirók hétről emlékeznek.[5])

---

5) Sokan azok közől, kik nem bramínok, ügyekszenek ujjá születés által azokká lenni. Ez végetlen nélkülözések és kínok által eszközöltetik. Az illy bramínokká lenni vágyók *Yogi*nak neveztetnek. Egy angol, ki utazása közben a' tibeti Dalai-Lamához, egy illy yogival találkozott, a' következőket beszéli: E' yogi már a' második fokig jutott a' bramini hatalom' elnyerésében. Az

A' kasztrendszer sarkpontja az egész állodalmi rendnek 's ez egyszersmind a' hindu népen rágódó 's azt emésztő íz. Mi alatt egy részről a' közvallás idegen népek' ellenében minden kasztokat szorosan egybekapcsol, más részről kölcsönös balitéletek, 's a' főbb kasztoknak az alacsonabb iránti gőgje és ezeknek viszont főbbek iránti idegenkedése által annyira el vannak választva, hogy közös érdekekből, 's hasonló ügyekezetről a' fensőbbek' bitorkodása elleni egyesülésre nézve még csak álmodni sem lehet. A' kaszt intézvény 's ennek szentsége 's szükséges volta iránti mélyen meggyökerezett képzelődés által Indiában a' papság szilárdan meg van alapítva, melly semmi nemzeti kifejlődést nem tűr 's meg nem enged. 'S bár mi állodalmi szerkezet mellett, melly mint a' hindu, változhatlan, semmi nép sem emelkedhetik valódi nemesebb 's jobb létre. A' kasztok és alaposztályaik ugyanannyi sorompók, mellyek által a' nemzet egyes köz törekvést lehetetlenné tevő részekre van szaggatva. Minden résznek meghatározott életmód és mivelődés-nem van elébe szabva, mellyen kivűl minden más tilalmasnak és vétkesnek ábrázoltatik előtte. Ez által a' hindukban az emberi természetnek azon nagyszerű tudata, miszerint ő magát valami közös lénynek gondolja 's hiszi, már kezdetben elfojtatott. Ennél fogva ott minden egyéniség meg van semmitve, az egyes, istentől nyert erő' szabad mozgása és fejlése akadályozva és a' nép' többsége mások' teherhordó állatjává alacsonítva. A' hazának nagy eszméje, melly annyi más népeket magas tettekre tüzelt és kifejlettebb nemzeti életre emelt, az egész hindu népnél ismeretlen eszme 's Hamilton Walter szerint a' honszeretet és polgári szabadság' eszméire még kifejezésök sincs a' hindu nyelveknek. Mindenki

---

első fokon az által ment keresztül, hogy tizenkét évig folyvást lábain állott, a' nélkül hogy leülne vagy lefeküdnék. Eleinten, mig hozzá szokott állva aludni, fához kötötte magát kötéllel. A' második fokozatot ollyképen teljesíté, hogy tizenkét évig folyvást fejére kulcsolá kezeit 's már körmei csak nem benőttek volt kezeibe. A' harmadik fokozat nem mindig egy módon végeztetik. Többnyire egy naphosszat öt tűz közt kell a' yoginak kihúznia, t. i. a' nap és a' világ' négy részei felé rakott tüzek közt. Ehhez járúl a' tűz feletti forgattatás, melly három óranegyedig tart. Angolok, kik illy jelenetnek tanúi voltak, beszélik, hogy az illy embernek fél óra mulva teste minden részeiből vér buggyant ki 's midőn levétetett a' tűzről, azonnal meghalt. Ha ki még ezen próbát is kiállotta, elevenen eltemettetik, azaz állva a' földbe tétetvén, behányatik, 's három óra és háromnegyed mulva kivétetvén, ha még él, eljut a' braminok' benső hatalmára. Hegel, Vorl. üb. die Phil. der Geschichte. Berlin 1840. l. 182.

csak a' maga kasztjának vagy czéhének él, 's növényként saját földéhez van bilincselve. Mi csoda, ha ezen nép minden külföldi iránti idegenkedése' daczára és mind a' mellett, hogy idegenekkeli harczaiban vitézül küzde, kezdet óta valamennyi hódító előtt leroskadott. Az átléphetlen korlátok által, mellyek közé az ember Indiában szorítva van, az élet ugyan nyugalmas és kéjelmes lőn, de egyszersmind egyhangú és üres 's szükségképen puhaságra és érzékiségre vezetett. Az ember megszokja itt csak a' tengési állapotban és nyugalomban keresni boldogságát; méltósága' lealacsonodását nem érzi többé, vagy végtére odáig jut, hogy lealacsonodásában még büszkélkedjék is. Igy Indiában az élet a' fensőbb osztálybelieknek kezdet óta kellemes álom volt, az alsóbbaknak nyomasztó fáradság és durva érzékiség' egymás' váltogatása, valamennyire nézve férfiatlanító elpuhulásba sülyedés.

A' k o r m á n y n e m, a' szentiratok szerint, örökösülő monarchia. E' népnek már régi történetében az országot négy kisebb fejdelemségre látjuk osztva, mellynek kormányzói, kik *radsák*-nak neveztetnek, mint hűbérenczek egy közös fő úrnak, úgy látszik, többnyire a' Ganges folyó' felső felében fekvő Magadha országnak, voltak fejdelmei. Tehát Indiában nagyobb részint amaz úgy nevezett hűbér-rendszer létezett, mit annál inkább nevezhetni így, mivel a' régi hindu jogfogalmak szerint föld és telek a' király' sajátjai voltak. A' király, valamint a' kisebb fejdelemségek' uralkodói, braminok által neveltetvén, általok is avattatnak fel trónra lépés' alkalmakor. Braminok viselték a' legfőbb országhivatalokat is 's mivel Menu' törvényei a' királynak a' braminok iránt tiszteletet és engedelmességet parancsolnak, a' király többnyire nem volt egyéb mint eszköze a' papi akaratnak, és a' kormány teljesen a' bramin kaszt' több férfiainak kezében volt.

Minden egyes fejdelemségek, ha mindjárt hűbérségek gyanánt más nagyobb országhoz tartoztak is, mind régente mind jelenleg, egészen elzárt 's a' többi országtól külön váltak valának. Szinte így van egyes kerület, város és minden falu. Az egésznek ezen részei mind külön igazgatással birnak 's minden alattvalónak csak saját előjárója felől van tudomása, az egész felől semmi. A' faluk egyes örökösülő tisztviselők által kormányoztatnak 's az ország' fejdelmével semmi egyéb vonatkozásban nincsenek, mint hogy annak meghatározott adót fizetnek. Az aratási jövedelem a'

falu' közös vagyona 's miután ebből az uralkodó' adója, 's a' kerület' papjai, falu' braminjai, örökösült tisztviselői, kézművesei, orvosa és zenészének fizetése, valamint más felvidítás végett fogadott személyeké, födözve van, a' maradék a' földbirtok' mennyiségéhez aránylag osztatik fel.

A' törvényszékek' választott bíróságok, mellyeknek ülnökei a' kasztok' fejeiből vagy a' családok 's községek' tagjaiéból választatnak. Ezektől a' király által nevezett felsőbb törvényszékekhez vihetni az ügyeket. A' törvény a' szent könyvekben foglalt határzatok szerint szolgáltattatik ki, mert ezek nemcsak vallási kötelességeket tárgyaznak, hanem egyszersmind a' polgári életnek törvénykönyvei is. Mint van akadályozva a' fejlődés olly népnél, melly változhatlan polgári szerkezethez, és papi bilincsekhez van kötve, az az Indiában még most is divatozó büntetésnemek és bizonyítási eszközökből látható. Mi alatt más fejlődő miveltségű népeknél a' büntetések idő' haladtával mindig enyhebbek levének, Indiában még ma is a' legkegyetlenebbek. A' régi görögök és a' középkori keresztény népek, mivelődésök' előhaladtával, elhagyták az ugynevezett istenitéleteket 's helyettök a' tanu-bizonyságot fogadták el, a' hinduknál ellenben mai nap is szokásban vannak 's tűz és vízeni vizsgálatok 's egyéb babonás szertartások.

Ha a' mondottakból vég eredményt felállítani akarván, kérdjük: mi viszonyban áll és állott az ősrégi India az emberiségnek története és fejlésével? azt kell felelnünk, hogy emberiséghezi viszonyait általában történetileg előadni lehetetlen, mivel az e' czélra szükséges adatok hiányzanak, 's maga India' neve a' régi korban olly sok jelentésű volt, hogy iránta eligazodni nem könnyű. A' hindu nyelv' kora kimiveltetése, a' betűirás igen régi feltaláltatása, némelly mesterségek' tökélye, a' kaszt-intézet 's a' papi állodalom tagadhatlan tények, ezekhez lehet még sorolni a' tulzott szerzetesi intézetet, egy képzelgő bölcseletet, melly a' pórnép' számára szánt rendkivűli csillogványú és buja istentisztelettel egybekötve, a' legrégibb idő óta sajáti lehettek Indiának: de valódi egybefüggését más népek' történetével nagy Sándor' ideje előtt senki sem volt képes még eddig kimutatni, 's bár örömest megvalljuk, miképen nekünk európaiaknak egészen új világ nyilt fel, mióta a' hindu irodalomhoz férkezhettünk, 's e' nép' szokásaival, kormányszerkezetével megismerkedénk, mindazáltal abban, mit

hajdani müveltség' gyümölcsei gyanánt nézünk, India' bölcseségének semmi világosan kimutatható része nincs. Ki a' hindu régiségeket tanulja, sok mély bölcseleti gondolatokat nyerend, képzelete sok új kép és költészi érzelem által fog felizgattatni, legnagyobb nyeresége azonban az leszen, hogy a' hangosan magasztalt őskori intézvényekkel meg fog ismerkedni, mellyekben sok visszaohajtani valót nem találand.

Némelly irók amaz európai miveltséget, melly a' hinduknál az angolok által terjesztetni kezd, igen drágának tartják azon szenvedésekért, mellyekkel India' békés lakói gyötretnek. De mi nem osztozhatunk e' véleményben. Tagadhatlan, hogy az angolok sokkal emberibb módon bánhattak volna e' néppel: de mind e' mellett az európai miveltség' világa nagy nyereség a' hinduk' 's az egész emberiségre nézve. Maga a' pariák' sorsa, annyi millió népé, olly iszonyú állapot, mellynek eltörlesztését minden áron kell ohajtanunk, a' mi előbb utóbb be is fog következni az európai emberibb miveltség' hatása által. Ezen kivül a' bramin vagy papi mondhatlan zsarnokságban az emberi fejlődésnek mennyi szikla és akadály szegül ellene! Valóban az emberiség' barátjának ohajtania kell, hogy a' hindu vallási és polgári intézvények, a' kaszt-rendszernek e' kárhozatos kifolyásai, elenyészszenek a' föld' színéről 's annyi millió nép visszanyerje emberi jogait. 'S úgy hiszszük, amaz szükségképeni föltéte emennek.

A' hindu nép rémképül áll minden időknek, mint tehet gazdag tehetségekkel megáldott, roppant számú népet is, mint a' hindu, élő géppé a' papi zsarnokság, melly a' szellemet örök sorompók közé zárja, melly korlátolja az ész' világának útját, 's az isteni akarat' örök folyamának emberi csalással merészel gátokat vetni.

A' BABYLONIAK ÉS ASSYROK.

Indus' vizének nyugoti homoksivatagától kezdve, Euphratnak szinte nyugoti homokrónájaig, éjszakról a' Caspi tenger és Jaxartes, délről az Ormus körüli öböl által kerített 53 ezer négyszeg mérföldnyi tartomány képezi benső Ázsiát, melly a' Zendavestában *Erinne*, a' görögöknél *Persis*, a' rómaiaknál *Parthia*, napjainkban *Iran* nevet visel. Ide helyezi Móses az emberi nem' bölcsejét 's első miveltsége' fészkét. E' tájakon bontakozik ki szemeink előtt az ősvilág' homályából öt birodalom: *Babylonia*, *Assyria*, *Media*, *Bactria* és *Mesopotamia*. Világtörténetünknek — mert China és India, mint láttuk, tőle elszigetelten álltak — első állodalmai Euphrat és Tigris folyamok' partjain elmelkedtek föl.

Onnan, hol az említett két víz az armeniai hegyek közől kiszabadúl, egész odáig, hol egymásba ömölvén a' perzsa tengeröbölbe szakad, olly tartományok fekszenek, mellyekben a' kisszerű jelenhez nagy emlékezetek kötvék. Alsó Euphrat mellett Susianától, (Chusistan) egész az arab pusztákig terül el a' hajdani *Babylonia* (Irak Babeli) körülbelül olly terjedelmű mint a' mai Portugallia, a' legszebb mezők és legbujább szántóföldek' hazája, meddig csak a' folyam' áradásai hatnak, melly régente csatornák által vezetve, épen olly áldáshozólag mint az aegyptusi Nilus termékeny virányokat varázsla a' kopár homokpusztákra. A' csatornák nagyobb részben ma már beomladozvák és az országnak fele kietlen. Félig elporlott téglahalmokban látni itt emlékeit a' hajdankori fénynek, mellyek egy roppant városnak, paloták, tornyok és imaházaknak helyeit mutatják. A' kőben és fában szegény ország nem szolgáltatott töredékeny vályog és téglánál egyéb épitési anyagot, azért nagy számú óriási művei a' vizenyős földbe sűlyedezének. Éjszak felől Babyloniát az úgy nevezett „médok' kőfala“ választja el Mesopotámiától, nyugotra a' perzsa tengeröböl nyílik, keletre pedig Susiana. Az egész tartomány róna, csak Arabia

felől emelkednek némi apró halmai. Két fő tartományra oszlott hajdan: a' sajátképi Babyloniára, melly az Euphrat és Tigris között feküdt 's a' médok' falánál Mesopotamiával volt szomszéd, és Chaldaeára, melly az Euphrattól az arab pusztákig nyult. A' halomtalan sik föld már a' természettől csillagvizsgálatra volt képezve, mert a' szemnek terjedelmes látkört nyitott. Nappal a' hőség nyájakat és pásztorokat álomba szenderített; a' mező' fiai éjjeli legeltetések alatt vevék észre, miképen a' csillagok' járása az évszakok és földmivelés' változásaival összhangban van. Igy kezdődött a' csillagimádás, így nevezék a' napot ég' urának, *Bél*nek.

Az assur népnek, vagy *assyroknak* hazáját (részét a' mai Kurdisztánnak), mellyet Mesopotamia, Armenia, Media, Susiana kerítették, a' Tigris folyam választá el Babyloniától. Ez ország körűlbelül olly nagy mint Nápoly és Sicilia, többnyire hegyes, gyönyörű völgyek, síkok, termékeny mezőktől átszegdelve, 's mind ezek, mind két nagyobb folyója, a' *Tigris* és *nagy Zabathus*, földmivelés és kereskedésre látszottak meghíni az embert, azonban az örök bolygású pásztornépre, kik vésztelí henyélés és rabló munkásság között csapongtak a' senki által nem birt szabad vidékeken, nem volt hatásuk. A' legrégibb idők óta harczos népcsapatok' hazája volt e' tartomány, és ősfészke a' hodítás' vad szellemének, melly, egy történetiró' kifejezése szerint, pusztítóbban fú Kurdisztán' kénhegyeiből mint a' halállehellő *szamum*. Még a' mai *kurdok* is vándor életű nép, melly az orosz határseregeknek sok munkát ad, mellyet a' perzsa hatalom nem bir megigázni. Büszke, bátor, tűzzel teljes tekintetű szép emberek, jó lovagok, ügyes lándsavivók, kedvelői a' zenének 's népök' eseményeit régekben éneklik.

A' babyloniak 's assyrok, valamint az aegyptusiak is, azon néptörzshöz tartoznak, melly *semita* vagy *arami* törzsnek neveztetik *Semtől*, bibliai ős apjától, vagy *Aramtól*, az az Syriától, a' semitai népek' fő lakhelyétől. Ide számíttatnak a' régi népek közől a' zsidók, arabok, syrok, phoenicziek és punok vagy carthagóiak. Újabb nyelvfürkészet' következtében kétkednek ugyan némellyek a' babyloniak, assyrok és aegyptusiakat a' semitai néphez számítani, azonban nekik más rokonságot kimutatni nem képesek. A' koptusok, kur-

disztáni nestoriánok, maroniták és drusok szinte semitai ivadékok. Nyelveiknek sajátságos jelleme különbözik az indogermán népekéitől.

A' babyloniak 's assyrok felől csak töredékes tudósításokat birunk Moses, Herodot, Ctesias, Diodor, Justin és Arrhian után. *Berosus*nak, állítólag Bél' papjának Babylonban, fenn maradt tördékei kétes hitelüek.

Babylonia' népe és országa régibbnek tartatik mint Assyriáé, Assyria, Móses szerint, Babyloniából népesült meg és Babel vagy Babylon városa' épittetése az emberi nem' legkorábbi történeteibe esik, 's a' legrégibb emlékezetben mint a' polgári társulat' első fészke és a' miveltség' első hazája jelenik meg. E' déli égöv alatt az emberek, kik a' földmivelésre adák magokat, korán képeztek városi életet 's a' világ' közlekedése és kereskedelme e' földről hol Előazsia' legrégibb városait találjuk, soha sem enyészett el teljesen. Babylonia, többszöri meghódíttatás után is, középpontja maradt a' nyugotázsiai kalmárkodásnak 's maga macedói Sándor olly fontosnak találta e' helyet, hogy újonnan alapított birodalma' középpontjává szándékozott tenni. Halála után eme' vidéken emelkedett a' Seleucidák alatt *Seleucia*' városa, és a' parthusok' uradalmakor *Ctesiphon*. Az arabok, kik emezt is elpusztíták, helyébe *Bagdádot* épiték 's *Ormust* 's a' hajdani dicsőség' végsugárai még napjainkban is felcsillámlani látszanak a' félig rommá lett Balsorán.

Valljon Babylonia' ősnépe Indiából, vagy az arab pusztákról szakadt-e eme' síkokra, nem határozhatni meg. A' legrégibb monda, melly Babylonia felől emlekezik, állandó lakhelyben élő 's politicai szerkezetében előhaladó népnek ábrázolja. A' görögök *Belust* nevezik a' babyloniai állodalom' alapítójának, talán *Bél* (Bál: nap) imádása miatt, melly itt honos volt, mert a' földmivelésre teremtett felhőtlen egű földön az égi testek' vizsgálata szorosan egybe vala kapcsolva az élet' mindennapi foglalkodásaival, 's a' csillag-szemlélés könnyen vált csillagimádássá. Azért ez ország' papjainál csillagjóslat és istentisztelet legbensőbb egybeköttetésben állottak. Innen eredt amaz óriási, de gyermeki kábasággal teljes terv, miszerint egymásra tornyozott falormok' segedelme által magának a' fénynek istenéhez akartak felhatni, 's épiték a' világhirű Bábel' tornyát, melly aztán pa-

pok' lakja lőn, honnan a' tamadó 's enyésző csillagokra ügyeltenek.

Móses szerint Babylonia volt az első birodalom 's azt *Nimród* alapítá. Nimród hatalmas vadásznak festetik, ki az arab pusztá felől egy harczos csapat' élén Babylonia' békes síkjaira rontván, annak népét meghódítá 's Előázsiában legalább az első szerencsés bitor leve. A' perzsa tengeröböltől egész Armenia' széleig uralkodott. A' mondák a' babyloni birodalmat Nimród' korától kezdve *Sineárnak* nevezik, melly név majd egyes helyet, majd kerületet jelentve, eme' vidékeken egész a' középkoriglan fenn maradt. Négy város: Babel, Edessa, Nisibis, Ctesiphon felől van ez országban emlékezet, mellyek közt Babel lőn legnevezetesebb. Hasonlólag Assyria' négy városai között: Resan, Rechoboth, Calach és Ninive, ez utóbbik emelkedett legnagyobbá. Talán Nimród' beütése okozta, hogy az assur vagy assyriai vándor népcsapat a' Tigris folyamon túl futamodván, ott lassanként megtelepedett, egymással szorosabb viszonyokba szövődött és ama' négy várost alkotá.

A' zsidó évkönyveknek Sineár felőli általános emlékezése után e' tartomány ismét a' hitregék' homályába vonúl. Nem levén a' zsidónép ez időben Babyloniával egybeköttetésben, nem volt, alkalma felőle szólni. Mit a' későbbi görögök, Herodot és Ctesias, kik Babylonia' mesés korából töredékeket hagytak fenn, írnak, nehéz időrendbe hozni. A' földmives 's iparüző babyloniai nép ezen foglalkodásai' következtében szelídebb jellemű lőn, kényelemhez és lágyabb életmódhoz szokott 's azért a' körűllakó vad és erősebb népektől sok elnyomatásokat kelle tűrnie. Ezentúl a' történetekben ugy jelenik meg, mint az assyriai hatalomtól megtört nép *Ninus* assyriai király alatt, ki az assyriai birodalom és Ninive' városa' alapítójának mondatik. Ez idő óta Babylonia századokig Assyria' tartománya volt. Ninus, ki felől a' hajdankorban sok mesés tudósítások vannak, nagy hódítónak festetik. Némellyek szerint 2,000 évvel Kr. el. mások szerint 800 évvel később élt, 's meghódítá egész nyúgoti és közép Ázsiát. Midőn Bactra' városát sokáig hasztalan ostromlaná, egyik vezérének neje, *Semiramis*, találta ki a' város' bevételének módját. Hatalmába kerítvén a' várost Ninus, nejevé fogadta Semiramist, miután annak első férje magát meggyilkolá.

A' Ninus által alapítottnak tartott *Ninive* később egyik legnagyobb városa lett a' hajdankornak. Kerülete három napi járó föld volt, 's lakosai, Jónás próphéta szerint, két millió lélekre számíthatók. A' város' falai száz lábnyi magasságúak voltak, 's olly szélesek, hogy rajtok három szekér egymás mellett megfért, a' falakból 1,500 védtorony, mindenik 200 lábnyi magas, emelkedett ki. E' város időszámításunk előtt mintegy 600 évvel romboltatott le a' médok és babyloniak által. Később azonban vagy helyén, vagy közelében egy új város épült, szinte Ninive név alatt, mellynek romjai még ma is látszanak.

A' zsidó tudósításoktól igen eltérő görög mondák, kivált Ctesiásái, Ninus' utódául Semiramist nevezik, melly névhez a' szóhagyomány harczias tettek és fényes vállalatok' mondáit kapcsolja. Miután csaknem minden nép' legkorábbi történetében van illy hitregei név, mellyhez a' hajdan idő' legnevezetesb eseményei kötvék, nem csodálkozhatunk a' Semiramis felőli mesés híreken. A' regék szerint Semiramis Derceto nevű syriai istennő' leánya volt, ki szégyenletében ezen gyermekének születése miatt, egy tóba ölte magát 's hallá változott. Ezért nem ettek a' syriaiak halat. Ascalonban tengeri hölgy' képében, melly félig asszony, félig hal vala, imádtatott. A' gyermek, születése után, a' kősziklákon hagyatott, hol sokáig röpke galambok tápláltak. Innen a' Semiramis név is, melly hegyigalambot jelent. Végre pásztorok lelték meg az elhagyott lánykát 's a' királyi juhászat' főnökéhez, Simmához, vivék. A' gyermektelen, gyermekéül fogadá őt. Később a' fölnevekedettel Menon ismerkedvén meg, nőül vette őt. Ez tapasztalva neje' észtehetségeit, semmi nevezetest nem tőn tanácsa nélkül 's azért, mikor Ninus király, kinek Menon egyik hadvezére volt, Bactrát ostromlaná, 's az nem sikerülne neki, nejét hozá a' táborba. Ez katonának öltözvén, kifürkészte a' helyet, honnan az erősség bevehető, 's a' legbátrabbak' élén felhágván a' falakra, urává tevé Ninust mind a' városnak, mind tömérdek kincseinek. A' király hevesen bele szerelmesedett a' szép, okos és hős asszonyba, mi annyira bántá Menont, hogy kétségbeesésében ön gyilkossá lőn. Most Semiramis Ninus' neje lett 's együtt uralkodott férjével Babylonia és Assyria' birodalmán. Ninus' elhunytával, fiának *Ninyasnak* kiskorúsága alatt, országlott negyven két egész évig. A' hajdankor uralkodás-

ra termett, vállalkozó, harczias személynek képzelte e' nőt, 's e' képzelet szerint számos nagy tetteket és műveket tulajdonit neki. Mondatik felőle, hogy egy részről egész Indiáig, más részről Afrika' bensejéig vitte hódító fegyvereit, Babylon' városát újra alkotá 's a' legnagyobbszerű palotákkal díszesítette, birodalmában pedig útakat és csatornákat épített. Későbbi időkben, ezen mondákhoz alkalmazottan, minden nagyszerű mű, mellynek eredete nem tudatott, neki tulajdonittaték. Babylon' városának, mellyet a' keleti regék szerint Semiramis a' maga építményei által világcsodává tett, de a' mellynek nagyszerűsége más valószinűbb tudósítások után a' sokkal későbbi Nebukadnezar királynak tulajdoníttatik, miként a' régiek irják, tizenkét mérföldnyi terűlete volt 's 350 lábnyi magas és 87 lábnyi széles fallal kerítve. A' négy szöget képező városnak minden oldalán 25 kapun lehetett bemenni, és így öszvesen a' négy oldalon 100 kapuja volt. A' falak néhány száz védtoronynyal voltak ellátva 's kivülről mély árkokkal kerítve, mellyek színig valának vízzel. A' város' közepén folyt az Euphrat. Két partján szemközt két nagy királyi palota emelkedett. Babylon' közepett egy nagy torony állott Belus isten' tiszteletére. Legnevezetesb műve azonban e' városnak ama' híres *függő kertek* valának, az az falakká rakott nagy kőtömeg, négy roppant dombterűvel, mellyek olly vastagon voltak földdel fedve, hogy a' legnagyobb fák' gyökereinek elegendő helyűl szolgáltak 's minden emelkedéseik más és más növény-nemekkel ültettetvén be, a' leggyönyörűbb kertet képezték. Az emelkedések' legbensőbbikén vízüreg volt, melly bizonyos gép által a' folyamból töltetett meg 's a' kert' öntözésére szolgált. [1]) Az egykor olly nagyszerű Babylonból, melly már Krisztus' születésekor csaknem egészen omladék volt, ma csak romhegyek és töredékek látszanak. A' Semiramis felől keringő regékből annyi lehet történetileg igaz, hogy a' legrégibb korban eme' tartományok fölött egy királynő uralkodott, ki szerencsés ütközetek által nevelte hatalmát és nagy építményekben örökité hírét, 's nevéhez aztán a' babonára hajlandó nép csodaregéket szőtt.

---

1) E' függő kerteket Berosus Nebukadnezar által építetteknek mondja Amyte nevű neje' szamára, ki méd származatú levén, örömest látott a' sík Babyloniában ollyasmit, mi hegyes hazájához hasonlított. S. I. Baumgarten's Allg. Welthistorie. III. Bd. 735 l.

Mialatt Semiramis Indiában járt, így ír felőle Ctesias, és ott szerencsétlenül harczolt, fia *Ninyas* otthon összeesküvést rendezett ellene. A' királynő nem birván a' pártütővel daczolni, lemondott a' trónról fia' javára. Holta után az assyrok több népekkel együtt galamb' alakjában imádták.

Ninyas megelégedett a' rámaradt birodalom' terjedelmével, de a' történetirás nem tevé világossá, ha e' megelégedés bölcseség, vagy kényelem, vagy tunyaság' eredménye volt-e. Ő asszonyainak termeibe rejtezék, őrökkel vevé magát körül 's évenként hadszemlére parancsolá táborait Ninive' városa mellé. Ninyas után, kinek halála felől hallgat a' történetirás, harminczkét fejdelem űlt Assyria' trónján, kik felől neveiknél alig tudunk egyebet.

Az assyriai uralkodók és hódítók' egy másik sorát a' zsidó irókból ismerjük, mert a' zsidónép' története Assyriáéval közelebbi kapcsolatban áll. Ezek közt első helyet foglal *Phul.* Ő a' 773. év körül a' zsidó népet 's vele szomszéd Syriát vagy Damascust támadta meg, de pénz által meghagyá magát engeszteltetni. Utána *Tiglath Pileser* következett, kit Ahas Juda' királya kért volt fel segédül, midőn ellene Izrael és Syria' uralkodói szövetkezének (740.); Tiglath segélte őt, 's elfoglalá egész Syriát és Izrael' nagyobb részét. A' meghódított országok Assyria' tartományivá levének 's lakói' nagyobb része a' Caspi tenger' mellékére hurczoltatván, gyarmatokat alapíta. Assyria' fejdelmének Juda' királya is meghódolt, adót fizete 's Jehova' egyházában helyet kelle engednie Assyria' bálványisteneinek. Az assyriai birodalom *Salmanassar* alatt (730.) érte el fénypontját, kinek uradalma egész a' középtengerig terjedt. Úgy látszik, Babylonia is ez időben jött assyriai hatalom alá, de később — melly időben, nem tudni — ismét függetlenné tette mágát. Phoenicia, Tyrust kivéve, assyriai tartomány volt. A' Salmanassar után következő *Sanherib* alatt már hanyatlani kezdett az assyriai hatalom. Sanheribet fiai ölték meg, mit *Assarhadon*, assyriai alkirály Babylonban, látván, elfoglalá a' trónt 's a' gyilkos fiakat kiűzé az országból és nyolcz éviglen uralkodott Assyria és Babylonián. Ezután *Samuges* jött, végre pedig Tonosconcoleros vagy *Sardanapal.* Ez éjt és napot tobzódásban tölte ágyasai és heréltei közt. Női köntösökben járt, az aszszonyokkal versenyt font 's mint hölgyei'

legeszteleneb̄bike, arczait festé. Látván az elpuhúlt gyáva fejdelmet az assyriai és babylonai hadak' vezérei, *Arbaces* és *Belesis*, miután az arab és bactriai seregeket is, mellyek Sardanapal' védelmére jöttek, magok' részére csábíták, berontottak Ninivébe, egy a' Tigris' áradása által okozott falnyiladékon, hogy a' királyt elűzzék. Sardanapal, kétségbeesve, egy nagy máglyát építtetett, azt száz helyen egyszerre meggyujtatá és rajta magát, asszonyai, heréltei és tömérdek kincseivel együtt, tűz' martalékává tette.

Ezután, úgy látszik, a' méd Arbaces által elfoglalt assyriai birodalom médok' uralkodása alatt volt egy ideiglen, míg egy helytartó ismét lerázta az igát, 's új birodalmat alkotott. Ezt ismét *Nabopolassar* hóditá meg. Ő mint assyriai helytartó Babylonban (Kr. el. a' 600. év körűl) függetlenné tette magát, 's Cyaxares méd királylyal, kinek leányát Nebukadnezar nevű fia nőül vette, egyesülvén, megtámadák és elfoglalták az assyriai birodalmat. Ezentúl a' babyloniak, kik *chaldaeaiaknak* is neveztetnek, lettek hatalmasbakká. Újabb irók' velemenye szerint a' chaldaeaiak nem sokkal ez előtt éjszakról jött hegyi nép valának, kik magokat Nabopolassar alatt tevék függetlenekké. Igen hihető, hogy a' chaldaeaiak azon nép, melly ma kurdok' nevét viseli. Ez erős harczszomjas törzs nem sokára nagyobb részét képezte a' babyloni népségnek, hol a' papi kaszt tőle nevezte magát 's e' szerint a' „chaldaeus" név kettős értelmű, majd a' népet, majd a' paposztály' tagjait jelenti. Nabopolassar, a' babyloniai új uralkodó ház' alapítója, maga is chaldaeai volt.

Nabopolassar után *Nebukadnezar*, ennek fia, következett, ki 604. évben Kr. el. *Karchemis* vagy Circesium város mellett az aegyptusiakat megvervén, Necho nevű királyukat meghódítá, elszedé az általok előbb elfoglalt országokat, Joakim judaeai királyt alattvalójává tevé, Jeruzsálemet elpusztítá 585-ben és lakói' nagyobb részét Babyloniába vitte; elfoglalta Phoeniciát is, mellynek fővárosát, Tyrust, 13 évig ostromlá, de nem bizonyos, ha bevette-e. Mondatik, hogy az Aegyptussal szomszéd afrikai tartományokat is adófizetőivé tette. Eme' nagy hóditó volt hihetőleg, ki a' Semiramisnak tulajdonított csodaépítményeket alkotta. Nebukadnezar' halála után *Evilmerodách*, ennek fia, uralkodott, ki alatt hanyatlani kezde Babylonia' hatalma 's utóbb Cyrus, megvervén hadseregeit, bevette Babel' városát (539. Kr. el.).

Ez valószinű, de nem bizonyos története az Euphrat és Tigris folyamok' partjain ragyogott hatalmas két birodalomnak.

Mi az assyrok' szokásait, polgári életét és vallását illeti, felőlök olly kevés tudósitás szól, hogy iránt ok egészen bizonytalanságban vagyunk. Többet tudunk Babylonia' belviszonyai felől. Mindkét országban határtalan hatalmú királyok uralkodtak 's a' nép' kormányszerkezete ugyanaz volt, melly azóta Ázsia' nyugoti felében fenmaradt t. i. tisztán kényúri. Vallásuk nap, hold 's a' föld' tenyészerejének imádása. Istentisztelet 's népnevelés egészen a' papi kaszt' kezében volt. E' papi kaszt mellynek legkorábbi viszonyait nem ismerjük, később nemcsak születés által szaporítá tagjait, hanem a' többi babylonai népből is, még idegenek is, mint Dániel propheta, tudományos ismereteik miatt, a' király' parancsára tagokúl avattatának. A' papok, kik utóbb chaldaeaiaknak, vagy perzsa módra *magusok*nak is neveztettek, el valának osztva az országban és a' számokra külön szakasztott telkekből éltek. Több alosztályokat képezének, 's egy a' király által nevezett főnök alatt voltak. A' csillagászattal a' babyloniak már az ősrégiségben foglalkodtak. Erre maga a' föld, a' pásztorélet, miként érintetett, vezette őket, és az időnek égi testekből vizsgálását az évenkénti vízáradások is szükségessé tevék. De semmi ok és tudósítás nincs, melly hinni kényszerítene, hogy a' csillagásztudományt magas fokra emelték legyen. Az Euphrat' gyakori kiöntései miatt az építészet is korán szükségessé leve. Hogy az az akkori időhöz képest meglehetős fokra emelkedhetett, bizonyítják a' tömérdek vízvezetvények, paloták, tornyok stb. Falaikat tégla 's vályogból rakták leginkább, de faragott kövekből is, mint a' romok ma is bizonyítják. A' mérnöki tudomány, mellyet az építés teve szükségessé, nehezen emelkedett az egyszerű földmérés' első elemeinél fölebb.

A' rabszolgatartás nagy divat volt a' babyloniaknál, de szolgáikkal elég szelíden bántak. Hogy szolgáik az év' bizonyos napjain uraik által szolgáltattak legyen, a' regék' sorába tartozik. A' nők' sorsa olly rosz állapotban volt, mint egyéb ázsiai népeknél. Soknejűség volt szokásban, miből minden időben és minden népeknél a' nőnem' elnyomatása következett. A' fölserdült szűzek vásárra vitetvén, a' férfiak' buja vizsgálatának tétettek ki, és valódi árrverés' útján adattak el, a' szépek a' legtöbbet igérőnek, a'

rútak a' legkevesebbet követelőnek. Az elsőbbekért fizetett díj az utóbbiak' kiházasítására fordíttatott. Minden nő egyszer életében köteles volt Mylitta istennő' templomában leülni, míg valaki az ide tóduló idegenek közől egy pénzdarabot vetett ölébe, mi a' papok' tulajdona lőn, melly tett után a' nő félre vonulva, köteles volt magát az idegennek buja kénye alá vetni. Betegeiket kitették a' vásártérre, hogy az átmenők tanácsokat adjanak neki, miként gyógyítsa magát, mi jó indulatra mutat, de egyszersmind arra, hogy a' gyógytudomány bölcsejében volt. A' földmivelés, mellynek az ország olly igen kedvező volt, meglehetősen képezve lehetett. A' föld, Herodot' bizonyítása szerint, igen termékeny volt, az elvetett gabona kétszázszor annyit termett, a' köles olly magasra nőtt mint a' fa, a' buza' levelei két újnyi szélességűek voltak. Az ipar' legfontosabb tárgya a' gyapju és lenszövés volt. Sehol olly élénk szinű szövetek nem festettek, mint itt. Bibor takarók, jó illátu vizek, mesterségesen metszett és pecsétgyürűkbe foglalt kövek, czifra pálczák stb készíttettek. Élénk kereskedés folyt egy felől Media és Perzsia, más felől Előázsia felé, mit azonban nem a' mai, hanem csupán a' régi világ viszonyaival aránylag kell képzelni. Hogy Indiával közvetlen kereskedési kapcsolatban állottak legyen, nem hihető[2]).

Babylonia' lakói egyébiránt úgy látszik, meglehetősen szelíd 's az elővilág' durva népeihez képest finomúlt emberek, de egyszersmind elpuhúltak, kik pompát és tobzódást kedveltek 's erkölcsileg lesülyedtek valának. A' zsidók a' babyloni fogságból ismeretök és szokásaikban lényegesen gyarapodva és finomúltan tértek meg. Diodor tudósít, hogy a' babyloniak hadi foglyaikat kicserélék, mi szinte emberibb gondolkodást tanúsít. Egészen vad nép az elfogott ellenséget legyilkolja.

---

2) A' babyloniai kereskedésről Heeren terjedelmesebben szól. Lásd: Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. I. Th 2. Abth. 128—173.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

A' PHOENICIEK.

A' közép vagy földközi tenger' ama' partvidéke, melly a' hajdankorban sajátképeni *Phoenicia* nevet viselt, egyike volt az ó világ' legkisebb tartományainak. Keskeny tengerpart, hosszában alig 30, szélességében sehol nem több 5 geogr. mérföldnél 's egész területben öszvesen 240 □ mf. Határai éjszak és kelet felől Syria, délről Palaestina, nyugotról a' középtenger. Egy felől hullámok kerítéḱ, más felől ama' magas hegyek, mellyek a' történetekben *Liban* név alatt ismervék. Közöttük *Hermon* a' legmagasabb csúcs, mellyről Tacitus csodálkozva említi, hogy égető hőség közepett is hűs és hóval fedett. Eme' hegyeken termettek a' hajdani világból korunkig elhirhedt czedrusok. A' tartomány itt ott jó, de nagyobb részint homok és kopár szikla. Apró folyói, mellyek Liban' völgyeiből fakadnak, hóolvadáskor szertelen nagyra szoktak áradni 's elöntve a' földeket, az útast veszélynek teszik ki, és a' lakosokra nézve is kártékonyak. E' folyók közt a' régi korban legnevezetesebb volt *Adonis*, melly áradás' idején a' magával sodrott veres földtől vérszint kapott és a' népnek babonás regék' tárgyául szolgált. Az ország két részre oszlott: bensőre és tengermellékire. Egyik úgy mint a' másik jólét és virágzat' jeleit mutatta azon időkben, mikor még Phoenicia szorgalma' teljes fényében ragyogott, 's el vala szórva élénk kereskedő városokkal. Hihetőleg ősidőkben a' tenger, melly e' sziklapartokhoz erős rohanással veri habjait, szaggatta el a' száraz földtől ama' fokokat, mellyek nem messze a' tengerszélektől, mint szigetek lebegtek a' vizek közt 's mivel rajtok népes városok állottak, nem kevesbbé valának nevezetesek a' szárazföldi Phoeniciánál.

Phoeniciának legéjszakibb határvárosa *Aradus* volt (a' zsidóknál Arvad), melly tengertől körül mosott sziklaszigeten fe-

küdt 's vele szemközt a' szárazföldön *Antaradus*. Dél felé mintegy négy mérföldre *Tripolis* és hasonló távolságban az ország közepett *Byblus* (most Dsibili vagy Eisbile) a' Lycus és Adonis folyamok közt. Ettől ismét délre *Berytus* (ma Beiruth). Utána következett hasonló távolságra *Sidon* (ma Saida, Saëd) ez ország' legrégibb városa; és végtére a' déli határon négy mérföldel távolabb, *Tyrus*, minden phoeniciai városok' királynéja. Közben kisebb helyek' sokasága volt, mind nevezetes gyárok 's kézműhelyekkel, 's a' 25—30 mérföldnyi parthosszanti tér közbe szórt kertek 's mezei lakokkal egy összefüggő egésznek volt tekinthető, melly 7—8 független városkerületre oszlott, 's hajókkal megrakott réveivel olly kedves tünemény lehetett a' szemnek, mihez a' hajdani világban semmi sem volt hasonlítható, 's a' messzéről közelgő útasban magas fogalmakat ébreszthetett a' nép' gazdagsága, hatalma és vállalkozó szelleme felől.[1])

A' phoeniciek, szinte egy ága a' semitai törzsnek, a' legrégibb időben a' perzsa tengeröböl' mellékén laktak 's innen költözének emberi emlékeket túlhaladó időkben, a' középtengerpart' azon részére, melly aztán tőlök vette nevét. Nyelvök a' régi kananiták' nyelve volt, azaz a' zsidó nyelv' szójárásainak egyike. E' nép egy az ó világ' amaz igen kevés nemzetei közől, melly virágzását nem fegyver és hódítás, hanem a' polgári béke' áldásai által szerzette. A' világtörténet' olvasója, kifáradva a' hajdani népek' folytonos romboló és harczias jelenései' szemléletében, örömest mulatna az ipar és kereskedés' népének kifejlési történeténél, ha az kellő világításban ábrázoltathatnék, de fájdalom, mit a' phoeniciek felől tudunk, csak nagy fáradsággal egyberakott töredék-adatok.

Ez a' legrégibb általunk ismert nép, mellynek benső polgári intézkedései valóságos szabad kifejlést engedő alapon nyugodtak, 's összes viszonyai a' közlekedés és kereskedés' előmozditására voltak főleg irányozva. Hogyan jutának el fokonként ezen viszonyokig 's ez üdvös állapotba, azt némelly irók, kik mindent meg szoktak és tudnak magyarázni, igen természetesen fejtegetik, elmondván, miképen a' phoenicieket a' szükség tette szorgalmas

1) Heeren főnebb idézett munk. I. 2. Abth. 7—8 l.

iparüző és kereskedő néppé, miután földjük nem vala képes annyit termeni, mennyi táplálásukra elégséges fogott lenni, hogy szomszéduk levén a' tenger, melly mintegy kinálkozott volt nekik és a' Liban' czedrusai elegendő fát szolgáltatván hajóépítésre, hajósok levének 's az első nyereséges kereskedési kisérletek többek és nagyobbakra ösztönzék őket. De bár mi sok valószinűt 's talán igazat is foglalnak magokban e' magyarázatok, ki nem elégítők, mert más népei is vannak a' régi világnak, hasonló kedvező körülmények közt élők, mellyek mégis azon tekintetekben, mint a' phoeniciek, kitünők nem lettek. Ők már eredetileg lelkes, munka-kedvelő, szorgalmas nép lehettek, 's jöttek legyen bár mi földrészre, kivéve azt, melly minden iparnak ellenszegűl, ki fogtak volna emelkedni. És ez az, mit a' valódi történetvizsgáló körülményesen, de nem puszta okoskodás, hanem adatok' nyomán tudni ohajtana, hogy nyilvánossá tétethetnék, miképen vont egy fejlődési lépés maga után másikat, egyik találmány másikat, szóval, tudni egész gondolkodás, érzés és ismeret-körüket. Ez felette nagy érdekű fogna lenni 's olly tanulságos mint a' görög történetek' bár mellyik legszebb szaka. Azonban kútfők' hiányában meg kell elégednünk szakgatott tudósításokkal.

Kezdetben a' phoeniciai városok közt Sidon vala a' leghatalmasabb és a' kereskedés' és ipar' fészke. Már a' zsidó József' idejében úgy említtetik, mint Aegyptussal kereskedési egybeköttetésben álló hely. A' zsidók' Aegyptusbóli kiköltözésekor pedig az országban terjedelmes uralkodású városnak festetik. A' sidoni tarka ruhakelmék már Homer' idejében híresek voltak. Sidon Phoenicia' más pontjain igen korán alapíta gyarmatokat, nevezetesen a' később olly hatalmassá vált Tyrust. Midőn Phoeniciát még kóbor népek és miveletlen tartományok környezték, Sidonban már meglehetősen kifejlett miveltség volt. Mikor pedig a' zsidók Palaestinát elfoglalván, földmivelést kezdtek űzni és Syria' szomszéd népei is némi miveltségre vergődtek, Phoenicia a' lassanként szükségesebbé vált ipar és kereskedés által mind inkább felvirágzott. Sidon' városa 1,500, vagy tán 2,000 évvel is Kr. előtt korábban épűlhetett.[2])

2) Bredow, Umständlichere Erzählung der merkwürdigen Begebenheiten. Altona 1840. VII. Aufl. 136. l.

Sidon' gyarmata volt, mint mondatott, és eleinten csak áruinak rakhelye *Tyrus*. A' régi Tyrus a' tengerparton épült, Josephus szerint, 240 évvel Salamon' temploma építtetése előtt, Justin szerint pedig Trója' pusztulásánál egy évvel korábban, de elfoglaltatván hosszas ostrom után Salmanassar király által, a' lakosok' vállalkozóbb része a' szemközt álló szigetre menekült 's itt alapíta később egy a' régihez hasonló virágzatú várost. Plinius szerint a' sziget a' parttól csak 700 lépésnyi távolságra volt. A' szigetnek nem vala nagy terjedelmű; a' város' falait, mellyek épen szélén állottak, a' tenger' habjai mosták. Házai több emeletűek voltak, és Strabo szerint magasbak mint Rómában. Falai 150 lábnyi magasságúak és aránylagos szélességűek. Dávid és Salamon királyok' korában ez volt Előázsia' legfényesebb városa 's némi tekintetben magán Sidonon, sőt egész Phoenicián uralkodott. Az üveg, bíbor és karmazsinnali kereskedést ők birták kizárólag. Az öntés, aranyozás, szövés és hímzés, a' képző művészetek 's egyéb díszítő mesterségek nagyban űzettek. Nagy hajókkal eveztek volt a' keleti középtenger' partvidékeihez, valamint a' verestenger' mellékéről az általunk ismeretlen Ophir nevű tartományba. Hiram nevű királyuk szövetséget kötött Dávid és Salamon zsidó királyokkal, mellynek következtében a' zsidó seregek' hódításai a' tyrusi kereskedésnek igen kedvezőkké váltak. Tyrusi építészek ügyeltek a' jeruzsálemi Salamon-templom' építésére. Virágzott a' tengeri kereskedés mellett Tyrusnak szárazföldi kereskedése is egész Ázsia' bensejéig, kiterjedve az újonnan épült Tadmor vagy Palmyra' városán át az Euphrat mellett fekvő Thapsacusig. 920. évben Kr. el. alapult Afrika' éjszaknyugoti partján az első phoeniciai gyarmat, *Auza* városa, miután a' tyrusiak már előbb Cyprus' szigetén megtelepedtek. Ekkor terjeszkedének ki Creta, Rhodus, Thason és egyéb szigeteire a' görög tengernek, hol többek közt bányászatot űztek és a' szárazföld' partjain egy felől közlekedésbe jövének a' legrégibb görögökkel, más felől gyarmatokat telepítének Sicilia, Sardinia és Corsicába. 880. évben telepíték a' tyrusiak a' később olly nagy ragyogásra és hatalomra emelkedett *Carthagót*, melly a' mai Tunisban feküdt. Dydo, Pygmalion nevű tyrusi uralkodónak húga, volt e' nevezetes város' alapítója. Carthago' alapítása idejében a' phoeniciek kiterjesztek hajózásaikat a' középtenger' legszélsőbb végéig, elértek Spa-

nyolországba, és Andalusiában többek közt *Tartessust* és *Gadest* (a' mai Cadixot) alapíták.

Midőn Babylonia és Assyria hatalmassá lőn, Salmanassar király Phoenicia ellen vitte hadait és kényszeríté azt meghódolni. Csak a' tyrusiak nem akarának igába hajolni. De végtére a' győző e' várost is hatalmába keríté. Ekkor menekültek, mint fölebb érintők, lakóinak lelkesebbjei a' szomszéd kis szigetre és ott új Tyrust alapíták, melly azontúl széke lőn a' tyrusi fénynek és hatalomnak[3]). A' szigetre menekült derék csapat itt bebizonyítá, mire nem képes a' honszeretet, ha vele kitartás és ügyesség egyesülvén, némi szerencsében részesül. 60 nagyobb és 800 kisebb hajóval akartak az assyrok a' szigetre szállani 's a' tyrusiak 72-vel verték vissza őket. Öt évig védték magokat, 's bár az ellenség' ereje igen nagy volt 's a' szigetiek iható víz' hiányában szenvedtek, az assyrok végtére mégis kénytelenek voltak az ostrommal minden siker nélkül felhagyni. Tyrus újra felvirágzott 's hatalma' tetőpontját épen akkor érte el, mikor Babylonia és Assyria is legfényesebb korszakát élte. A' tyrusi hajókon sidoniak és arabok szolgáltak matrózokúl, hadi hatalmukat pedig Afrika' éjszaki partjairól, a' veres tenger mellől és Perzsiából szerzett zsoldosokból alakíták. Volt egy nagy kereskedelmi flottájok és díszes készületű hajóik, mellyekről mondatik, hogy drága és ritka fákkal kirakottak valának, 's ünnepélyes alkalomkor finom gyapotszövetű vitorlákkal ellátvák.

Nebukadnezar' hódításai új veszélylyel fenyegették a' tyrusiakat. A' többi phoeniciek meghódoltak e' nagy hatalmú győzőnek, de a' tyrusiak, mint Salmanassar' idejében, ismét szigetvárosukba menekültek, és bár a' babyloniai sereg tizenhárom évig állott Phoeniciában e' kis szigetfokot ostromolva, a' tyrusiak mégis megtar-

3) Új Tyrus' alapításának kora iránt megoszlanak a' vélemények Sok történetiró Nebukadnezar' ostroma idejére teszi azt. Mi e' részben Schlosser' véleményét követtük. Josephus Flavius azon hitben van, hogy a' szigetbeli *új* Tyrus előbb épült mint a' tengerparti *ó* Tyrus, melly csak azután alapíttatott, mikor a' szigetlakók elszaporodván, kis szigetökben meg nem férhettek. Azonban ó Tyrus előbb lett virágzóvá 's fénye és hatalma akkor ment át a' szigeti városba, miután Salmanassar által elromboltatott, 's innen a' két város ó és új neve. Vesd össze Baumgarten Welthistorie II 249. l (178. jegyz.)

ták függetlenségöket. Csak a' régi Tyrus került Nebukadnezar' hatalma alá, ki annak minden lakóit rabúl hurczolá Babyloniába.

Midőn Cyprus egész Előázsia felett kiterjesztette hatalmát, Phoeniciának összes népe, némi föltételek alatt, önként aláveté magát a' perzsa hatalomnak. Tengeri szolgálatra és adóra kötelezék magokat, de különben teljesen szabadok valának; magok kormányzák magokat, megtarták régi polgári intézvényeiket 's egyes városok' követeiből alakúlt gyüléseken rendezték közös ügyeiket. Helyzetöket csupán azon nyomások tették terhessé, mellyeket magoknak a' perzsa helytartók és tisztek engedének. Ez főleg Sidonban volt érezhető, melly ekkor már ismét túlvirágozá Tyrust és a' phoenici tengerészetnek középpontja lőn. Különben a' phoeniciek és a' kisázsiai meghódolt görögök képezék a' perzsa tengeri hatalom' szinét. Az időszámításunk előtti negyedik század' közepén a' phoeniciek Sidon' izgatására 's vezérlete alatt nagy lázadáshoz csatlakoztak, melly Aegyptusban ütött ki, 's innen terjedt el Ázsiába. De a' lázadás czéljai nem sikerültek 's a' phoeniciek kénytelenek voltak újra hódolni a' perzsa hatalomnak. Mikor a' perzsa seregek' közeledtét látnák, a' phoeniciai városok önként aláveték magokat azok' hatalmának, csupán Sidon követte vetélytársának Tyrusnak hajdan két ízben mutatott példáját: elégeté hajóit, hogy menekvésben senki ne tápláljon reményt 's mikor egy velök szövetségben álló fejdelem' árulása által Sidon a' perzsa király' hatalmába esnék 's ez polgárainak legnemesbbjeit gyilkoltatni kezdené, felgyujták a' várost 's magokat kincseikkel együtt tűz' martalékaivá tevék. Fölépült ezután ismét Sidon és 20 évvel később megint népes és virágzó volt, de időközben Tyrus kereskedése által újra fölébe emelkedett.

Meghóditván nagy Sándor Kr. el. 333. évben a' perzsa birodalmat, a' phoenici városok önként fejet hajtának a' győzőnek, az egy Tyrust kivéve, melly ekkor már csak a' szigetvárosból állott. A' legelszántabb és kitartóbb bátorsággal szegültek a' tyrusiak az ostromló nagy hatalom ellen; nagy Sándornak egész hadi mesterségét és seregeinek egész hőserejét kellett használnia, hogy őket megigázza, 's mindezek' daczára a' várost csak hét hónapi erős ostrom után vehette be. Az ellenszegülőknek kegyet-

lenül kelle lakolniok; valahány közölök a' győző' hatalmába kerűlt, rabszolgaként adatott el. Tyrus ezután ismét fölemelkedett, de a' phoeniciek' kora már lejárt. A' világkereskedés Aegyptusnak nagy Sándor által alapított városába *Alexandriába* ment át, és Phoenicia' kereskedési fontosságának végmaradványait is elveszíté 's ezentúl más birodalmaknak önállástalan tartományává hanyatlott.

Phoeniciának már geographiai és helybeli viszonyai mutatják, hogy népe nem válhatott, miként az assyrok, babyloniak vagy perzsák, hódító nemzetté: sőt ellenkezőleg, örvendett és örvendeznie kellett, ha parányi tartományát az ázsiai dúló hatalmak' berohanásai ellen védhette, vagy szükség' esetében, szabadságai' fentartása mellett, önkénytesen a' hódítók' karjaiba vetheté magát. Ehhez járult, hogy korán eltünvén e' népből a' kóborlás' vágya, városokba települt, hol az együttlét mindenkor szelídebb és szabadabb lelkűletet fejt ki. Phoenicia' polgári szerkezete városszerkezet volt. Tartománya olly valami egy és egész, mit phoeniciai állodalomnak lehetett volna nevezni, semmi időben nem volt. Minden egyes nevezetesb város és a' hozzá tartozó környék saját alkotmánynyal és kormányzati intézvényekkel birt, 's élén, miként Damascus vagy más syriai városokban, egy örökösűlő vagy meghatározott ideiglen terjedő uralkodású úgynevezett kis király állott, vagy végre köztársasági alkotmánya volt, mint az újabb Tyrusnak hol nem voltak királyok, hanem *suffetek*[4]). E' városokban gyakoriak valának a' politicai forrongások, mint azt az elégűletlenek' kivándorlásai tanusítják, kik eleinte a' phoeniciai partokra telepedének, mig azok egészen elfoglalva levén, idegen országokban nem kényszerűltek gyarmatokat alapítani. Semmi közös monarchiai vagy köztársasági kormány nem kapcsolá ugyan ezen városokat együvé, azonban mégis némi szövetségek voltak köztök, mellyek aggasztó esetekben általános frígyekké váltak, ámbár néha megtörtént, hogy érdekeiket veszélyes körülmények közt is elválaszták egymástól, 's nem nyúltak közös eszközökhöz. A' phoeniciai szövetség' élén mindig a' legnevezetesebb város állott,

4) A' suffetek' neve a' zsidó *sofetim* szótól ered, mi bírákat jelent, ez volt neve a' zsidóknál sok ideig azon fő tisztviselőnek, ki, mielőtt királyaik lettek volna, a' nép' feje volt.

eleinte Sidon, később Tyrus 's ez még afrikai és spanyolországi gyarmataikban is megtartatott, hol Carthago és Gades Phoenicia' telepítvényei közt első helyeket foglaltak el, mert ezek rendszerint, kisebb nagyobb mértékben, az anyaország' politicai szerkezetét követték. A' phoeniciai városok' királyai, kik még a' perzsa időszakban is, mint adófizető fejdelmek léteztek, nem voltak a' babyloni kényurakhoz hasonló uralkodók: a' nép' tevékeny szelleme, vállalkozó indulata, különösen pedig munkát igénylő földjük és éghajlatuk is megőrzé őket a' babyloni elpuhalástól 's nem engede kényuraságot támadni, melly leginkább az erővesztett, erkölcs nélküli, és szellemi tekintetben kevéssé mivelt népek közt verhet legkönnyebben gyökeret. Kereskedő állodalmak különben is csak polgári szabadság' befolyása alatt virulhatnak, ámbár a' kereskedő köztársaságok' kormányzási szelleme rendszerint aristocratiába megyen át. A' phoeniciai városokban királyok mellett nagy befolyású tisztviselők ügyeltek a' közdolgokra, kik a' királylyal egyetértőleg idegen hatalmakhoz követeket is küldének, 's királyi és főtisztviselői hatóság féltékeny ellenőrséget tartának egymás felett.

Mi a' phoeniciai kereskedést és hajózást illeti, mellyek által e' nép olly nagy fontosságot nyert a' világtörténetben, ezeket az irók gyakran igenis túlzottan ábrázolák. Az tagadhatlan, hogy a' régi világ' nyugoti szárazföldének minden népei közt a' phoeniciek voltak elsők, kik tengeren hajóztak és a' hajózási ismereteket kifejtették, azonban olly távol országokig, miként felőlök regéltetik, vagy épen nem jutottak el, vagy legalább olly korán nem, mint állíttatik. Spanyolországban igen hihetőleg a' Kr. el. kilenczedik század előtt nem voltak, ámbár a' Móses' első könyvében előforduló *Tarsis* szót Tartessussal egy jelentésűnek szokják is tartani 's így az eme' partokrai hajózást sok századdal korábbinak gondolni. Hasonlólag Európa' éjszaknyugoti partjaira az úgynevezett *Cassiteredekhez*, vagy britt szigetekhez, honnan ónt szoktak volt hordani, csak később jártak. Állítólagos hajózásaik a' keleti tengerig, valamint Afrika' körűlhajózása is, alkalmasint puszta mesék. A' régi időkben aranynyal egyértékűnek tartott *borostyánkő* (electron) is, melly a' keleti tenger' partjairól kerűlt, bizonyosan nem általok hozatott onnan, hanem az éjszaki tenger mellől, hová az éjszaki

Németországban lakó népek' cserekereskedése vitte volt. Mi távolságig jutottak legyen hajózásaikkal a' verestenger' mellékéről, nem tudhatni.

Kereskedésök' czikkjei nemcsak idegen árúk voltak, mellyeket egybe hordának 's ismét eladtak: saját városaikban is nagy ipar volt és sok kézmesterségek virágzottak. Volt kiterjedett szárazföldi kereskedésök is karaván ok által Gerráig Arabiában, Babylonba és Palmyrába egész Armeniáig. Gyármunkáik közt a' festés, kivált a' bíborrali, fő tekintetű volt, az ékes festésű sidoni szövetek igen korán híresek valának. A' fényűzési öltönykelmék, királyok 's más nagyok' számára, Phoeniciából kerültek Nyugotázsiának minden tartományaiba. Mivel általában a' gyapjút volt szokás nálok megfesteni, a' szövés a' festéssel szükségkép szoros kapcsolatban állott. A' szövés Sidonban, a' festés Tyrusban volt nagyobb tökélyre emelve. Általános azon vélemény, hogy üveget ők készítettek legyen elsők, 's készítésmódját, a' monda szerint, véletlenség találtatta fel velök, midőn t.i. a' Sidon melletti homokos földön tüzet gerjesztvén, főző edényök' támasztékául egy darab salétromot (melly egyike volt árúczikkjeiknek) használtak, mi a' homokkal és hamuval egybeolvadván, üveg-anyaggá alakúlt. Az ó világban divatos bíbornak feltalálása is, melly szinte nekik tulajdoníttatik, véletlen volt. Egy phoeniciai pásztor, nem messze Tyrustól, a' tengerparton legeltetvén nyáját, kutyája, melly egy tengeri csigát ketté harapott, véres szájjal jött hozzá. A' pásztor gyapjúval törlé le a' vért róla, de az eb' száján sehol nem talált sebet, a' gyapjú azonban gyönyörű veres színt kapott. E' veres szín általános tetszést nyert, 's fürkészet után kiviláglott, hogy a' tyrusi partokra hányódott kagylókban van illy szép veres szín. E' tyrusi bíbor az ó világban a' legnagyobb drágaságok közé tartozott, 's csak királyok 's igen gazdag emberek viselhették. A' tyrusi vászon is híres vala. Arany és borostyánkőből mesterségesen egyberakott lánczok 's elefántcsontbóli művek is készíttettek a' phoeniciaknél. Izlésöknek híre olly nagy volt, hogy minden, a' mi szép és fínom vala, *sidoni műnek* neveztetett.

Az ázsiai szárazföldi kereskedésnek Phoenicia' városaiban volt határa. Itt folytak össze csere által a' hindu és arab ke-

reskedési czikkek, itt volt vására a' *Kobi* pusztákbóli aranynak, a' spanyol ezüstnek, az ónnak és borostyánkőnek, itt találkoztak egybe a' legtávolabb tartományok' kereskedői; ide hordák a' vándor népek a' phoeniciek' számára messze országok' árúit 's elvitték, miket értök cserébe nyertek. E' tekintetben a' midianiták' arab törzse volt a' tyrusiakra nézve nevezetes, valamint általában a' szárazföldi kereskedésnek Arabia fő pontja, mert az arabokkali közlekedést a' nyelvrokonság is könnyítette. Ezen fölűl nevezetes kereskedést űztek Aegyptusban borral és hímzett művekkel. Palaestinából cserében saját áruikért bort, olajat, balzamot kaptak. Minthogy Palaestina a' terméketlenebb Phoeniciának úgy szólva gabnafölde volt, könnyen megmagyarázható azon jó egyetértés, melly a' phoenici és zsidó nép között uralkodott. Mi élénk lehetett a' Tyrus és Babylon közti karavan-kereskedés a' pusztákon át, bizonyítják ma is *Baalbek* és *Palmyra'* romjai, melly városokat Salamon király épite vagy újított ki, nyugpontokúl a' sivatagokon átvonuló karavánok' számára. Armeniából végtére 's a' vele határos éjszaki országokból rabszolgákat, lovakat, rézedényeket 's egyéb tárgyakat kaptak. Igy ezen kis földrészre szorúlt nép rendkivűl terjedelmes és békés kereskedelmi közlekedésben állott minden irányban, 's ez által a' népek' egyesülését a' régi világban sokkal inkább elősegélte, mint más berohanó népek' vad diadalmai.

A' kereskedéssel bensőleg egybekötve volt a' gyarmatügy. Gyarmataik' száma rendkivűl nagy volt. Az elsők úgy látszik a' görög szigeteken támadtak, de később, midőn a' görögök magok is élénk kereskedést kezdtek űzni, a' phoenicieknek innen hátrálniok kelle, 's lassanként más vidékek felé fordultak. Sicilia, Malta, Sardinia, Corsica, Spanyolország és éjszaki Afrika ada helyet gyarmataiknak. Strabo szerint 200 spanyol hely phoeniciai eredetű. Az éjszakafrikai partokon Utica, Carthago, Auza, Adrumetum, a' két Leptis és Tisdrus állottak; a' verestengernél Elat és Eziongeber, a' perzsa öbölnél Tylos és Arados. E' gyarmatok szabad alkotmánynyal birtak. Többnyire nem állottak anyaországuk' gyámsága alatt, nem zsákmányoltattak tőlök, hanem függetlenségök' élvezetében épen olly önállólag virágozhattak fel, mint amazok.

A' föld' tulajdonsága miatt Phoeniciában a' földmívelés soha sem lehetett a' nép' fő foglalkodási ága. Szükség volt gabona' behozatalára részint Kanaanból, részint a' gyarmatokból. Könnyen gondolható egyébiránt, hogy a' nagy népességű tartomány' földei a' lehetségig jól valának mivelve és viruló kertet képeztek.

A' szellemi mivelődés mint czél tőlük idegen volt; mint kereskedőknek az anyagi gyarapodás volt mindenek fölötti. De maga a' puszta anyagi szorgalom sok tekintetben tudományos mivelődésre kényszerít. A' hajózás közvetve és közvetlenül találmányokat és fölfedezéseket idézett elő és a' népekkeli közlekedés, idegen tartományok, népszokások' látása, gazdagítá ismeretök' körét. A' phoeniciek mondatnak a' betűirás' feltalálóinak, mi ha bebizonyíthatlan is, az kétségtelen, hogy a' görögök azt tőlök vették, kiktől aztán a' rómaiak. Ők voltak az első számolók is, mire a' kereskedés vezette őket. A' csillagászat is mivelve lehetett nálok, mert hajóikat iránytű nélkül a' gönczöl csillagok után kormányzák. Építők is voltak, mint magas épületű és kerített városaik mutatják; Salamon' templomát is Jeruzsálemben ők építék. A' hajózást azon legmagasb fokig emelték, hová iránytű nélkül lehetséges volt, azonban sajátlag csak parthajósok voltak 's a' világtenger' távolára nem bocsátkoztak, 's azt tenniök vákmerőség is leendett. Honi történetiróik felől is van emlékezet. Köztök legnevezetesb Sanchuniaton, ki Phoenicia' őstörténeteit írta meg, de belőlök csak töredékek maradtak görög fordításban. Vallásuk emberáldozattal egybekötött bálványimádás volt, mellyben a' nap' istene *Baal* és egy más isten, kit a' görögök *Herculesnek* neveznek, fő szerepet játszának. A' papok' tekintete, ha talán az ó világi divat szerint nagy volt is, olly népnél, melly mindent a' kereskedéssel tett öszhangzatba, soha sem juthatott az élet' minden viszonyait átható kiterjedésre, minő az más népeknél volt.

A' hadügy kevés fontosságúnak nézetett. Törekedésök inkább szellem, mint fegyver általi hódítás volt. Cyprus mégis és a' spanyol birtokok fegyverrel hódíttattak meg, valamint magok az afrikaiak is, 's láttuk Tyrus és Sidon mennyi vitézséget, erőt és kitartást fejtettek ki önvédelmökben.

Ez vala rövid vázolatban sorsa Phoenicia' népének, az emberi nem' egyik legdicsőbb fajának, melly élénk, szorgalmas és találékony elméű volt 's a' végzettől arra meghivatva — melly tisztét nagy részben teljesíté is, még inkább teljesítendő, ha a' hódítók' dulásaitól békén marad — hogy az összes emberi nem' fejlését hatalmasan elősegélje. Illy nép méltó vala világ' végeig fenmaradni!

A' ZSIDÓK.

A' zsidó nép nem tettei, hóditása és birodalma, hanem sajátságos politicai és vallási szerkezete, az egyetlen istennek nála korán keletkezett imádása, szent iratai, gyászos sorsa, és legkésőbb időkigleni fenn maradása által nevezetes. A' vele egykorú régi népek' egyikének sem maradtak annyi irott emlékei, egynek sem olly régi időkből, és olly hiteles története mint neki. De mind e' mellett, ha a' keresztény és mahomed-vallás nem a' zsidó vallásból ered vala, e' nép kevés világtörténeti fontossággal birand, mert sem honának terjedelme vagy nagy népessége, sem ipara vagy politicai állása, sem befolyása által Előázsia' sorsára, nem hasonlítható az assyrok és babyloniak, phoeniciek vagy perzsákkal. Még legvirágzóbb korszakában, Dávid és Salamon királyok alatt is, hatalma nem terjedett volt nagy földrészre, az ázsiai erőszakos hódítóknak, millyenek Salmanassar és Nebukadnezar, Cyrus és Sándor, soha sikerrel ellenállani nem birt 's általok könnyeden 's csak amúgy átmenőleg meghódíttatott.

A' zsidó állodalom' története azon időben kezdődik, mikor Józsue Palaestinát elfoglalván, az arab puszták' negyven évü vándoraival a' Jordán' mellékein megtelepedett; a' népé magáé azonban Ábrahámmal.

Az mintegy 1200 évvel történt a' vízözön után, hogy egy gazdagsága, esze, és jámbor élete által tiszteletre méltó emír (így neveznők őt ma), kinek neve *Ábrahám,* az Assyria és Babyloniában nevekedő királyi hatalom alól menekedni akarván, nyájait Kanaan' földére hajtá, mellynek mezői akkor még nem igen valának mivelve. A' pásztorcsapat, mellynek élén e' tisztes családapa megjelent, nem volt ugyan vad és durva, mint általában a' pásztorélet a' vadászéhoz képest szelídebb szokott

Debreczeni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Könyvtár

lenni, de mégis a' miveltségnek igen alacson fokán állott. Ábrahám egyetlen istenének babonáktól tiszta imádása és személyes becsületessége által olly kitünővé lőn, nemcsak a' zsidók' szemeiben, kiknek törzsapja, hanem a' puszták' legrégibb törzsei 's ezek unokái előtt is, hogy neve a' keleti népeknél maig is fenn van. Ő méltó is vala tiszteletre, mert elhagyta a' földet, mellyen idegen szokások, idegen nép' kényének rabjává kell vala lennie. Egyik évbeni szük termés és legelőhiány kényszerité őt pásztorcsapatával és nyájaival Aegyptusba menni, hol már teljesen rendezett állodalmat talált. Visszajövén a' kanaani mezőkre, a' körülmetélkedés' divatát, hihetőleg Aegyptusban látva azt, hozta be népe közé. Vele járt Loth nevü unokaöccse is Aegyptusban, ki szinte nyájak' tulajdonosa és jó módú pásztorember volt. Visszajöttében Ábrahám Lothnak a' Jordán melléki termékeny tájakat, névszerint Sodoma' völgyét, engedte át, maga Hebron' vidékén, közelebb a' tengerhez, telepedvén meg. Őt a' szomszéd népek *hébernek* nevezték, mi túl részről, távolból jöttet, vagy idegent jelentett, 's innen nyerte a' zsidónép a' *héber* vagy *hebraeus* nevet. Loth nem tőn legjobb választást. Szomszédjában több idegen néptörzs' városai feküdtek, mint: Sodoma, Gomorra, Adana, Zeboim, Zoar, 's mindeniknek saját királya volt; az Euphrat folyamon túl pedig számos nép lakott, mellynek harczias királya, *Kedorlaomer*, gyakran megtámadta őket, nyájaikat elhajtá, és népeikből is foglyokat vitt; sőt egy ízben magát Lothot is elfogta 's rabúl vivé. Hallván Ábrahám rokona' bal eseményét, egybegyüjté minden szolgáit, és 318 fejből álló sereggel éjnek idején véletlenül megrohaná és megverte a' rablókat 's mind zsákmányaikat elvevé, mind a' foglyokat, kik közt a' szomszéd királyok' alattvalói is voltak, kiszabadítá. E' tett olly hírt és tekintélyt szerze neki, hogy Sodoma és Salem' királyai személyesen jövének megismerkedni népeik' szabadítójával. Ábrahámnak több gyermekei voltak, kik közt a' tizenkét fimagzattal megáldott *Jakab* nevezetes. E' fiaknak nevei, kiktől ugyanannyi zsidó törzsek erednek, következők: *Ruben*, *Simon*, *Levi*, *Juda*, *Isasar*, *Sebulon*, *Naftali*, *Gad*, *Asser*, *József*, vagy ennek két fia *Efraim* és *Manasse*, és *Benjamin*. Közölök József, apjának kedvencze, különös sors által kalmároknak rabúl adatván el,

Aegyptusba vitetett, hol véletlenül Pharao' kegyeibe jutván, esze és jámborsága által fényes hivatalra emelkedett. Ezután egy aegyptusi pap' leányát vevé nőül, mi által a' nagy hatalmú papi kaszttal jöve egybeköttetésbe. Ő volt az, ki testvéreit és zsidó rokonait Aegyptusba hozván, a' gazdag legelőű Gosen' földére telepíté (Kr. el. 1900 évv.).

Négyszáz harmincz évig laktak volt a' zsidók Gosenben és igen nagy számra szaporodának. Az aegyptusiak' szemeiben, kik a' pásztoréletet gyűlölték 's különben is a' más hitűek és idegeneknek ellenségei voltak, megvetés és üldözés' tárgyai lőnek. Minthogy nagy elszaporodásuk az aegyptusi állodalomnak veszélyes is kezde lenni, a' kormány kemény nyomásokkal sanyargatta őket. Nehéz munkákra szoríttatának, 's az üldözés végtére olly fokra hágott, hogy Aegyptus' királya parancsolatot adna, miszerint minden a' parancs' keletkeztén túl születendő zsidó figyermek vízbe vettessék. Fellázadni, illy hallatlan gyötretések alatt, olly jól rendezett kormány ellen mint az aegyptusi volt, nem vala tanácsos, de illyesmire az elsilányúlt szellemű zsidó népben bátorság és erő sem volt. Azonban a' nyomás' e' keserű korszaka meghozá a' szabadulás' óráját, mert ez időben lépett föl a' zsidónép' lángeszű férfia, a' védő, szabadító és törvényhozó Mózes.

Jochebed nevű zsidóanya figyermeket szült, kit a' királyi parancs' következtében vízbe kell vala vetnie, de az anyaszeretet három hónapig rejtegetett az aegyptusi kémek elől 's midőn nem remélte tovább titkolhatni, papyrusz-ágakból font 's gondosan beszurkolt hajócskában tett ki a' hullámokra, olly helyén a' folyamnak, hol az aegyptusi szűzek fürödni szoktak. Mirjamnak, Jochebed kis leányának, a' parton kellett állania, és a' hajócskára ügyelnie. A' véletlenség úgy akará, hogy a' hajócskát egy királyi hölgy, Pharao' leánya, találta meg. Midőn a' kis Mirjam látná, hogy a' királyleány a' csecsemőt szánakozva vette ölébe 's vele enyelegni kezde, örömmel futott hozzá, kérdve: nem parancsol-e dajkát a' gyermek' számára? A' hölgy igennel válaszolt, 's Mirjam saját anyját hozta el, ki nem ismertetve, gondolhatni, melly hű ápolója lőn maga gyermekének. A' királyleány gyermekéül fogadta a' talált csecsemőt és *Mósesnek* (koptus nyelven moudsenek, mi vízből szabadítottat jelent) nevezte el. E' gyermek aztán az aegyptusi udvarnál nevekedett föl, 's itt

élvén egész negyven éves koráig, beavattatott az aegyptusi papok' minden bölcseségeibe, mellyek ama' korban a' világ' csaknem minden tudományát magokba foglalták. Képzelhetni, hogy az anyja' ápolása alatt nevekedett Móses megtudá származását, és szülője tejével zsidó felei iránt rokonszenvet szítt vala magába. Sokáig nézhette ő elkeseredéssel, mint sanyargattatnak vérei, mig végre egy jelenés' alkalmakor elhagyá türelme és fellázadt benne az indulat. Egy aegyptusi poroszló tudniillik Móses' szeme láttára egy zsidót kegyetlenül megkínozott, mire Móses annyira felharaguvék, hogy az aegyptusit azonnal megölné. A' büntetésnek, melly rá e' gyilkosság miatt várt, kikerülhetésére elhagyá az udvart és a' Sinai hegy' közelében élő zsidó törzsekhez menekült. Itt pásztoréletre adván magát, elvette Jethro arab emírnek Czippora nevű leányát, hol negyven évig élt, ipa' nyáját őrizve az arab pusztákon. A' magas Sinai és Hóreb hegyek' ormain bolyongva nyájával, gyakran andalogtak szemei ama' tájak felé, hol a' vérei által sokat magasztalt Kanaan, őseinek egykori boldog hazája, feküdt, és nem egyszer emlékezett fájdalommal Aegyptusban sanyargó rokonaira. Illy andalgásai között született meg lelkében azon gondolat, melly utóbb férfias eltökéléssé ért, hogy az elnyomott zsidó népet Aegyptusból ősei' földére vezesse. Szónoki tehetséggel megáldott korosabb testvérét *Áront* maga mellé vevén, megjelent az aegyptusi király előtt, és a' lángeszű férfiúnak sikerült rábírni a' fejdelmet, hogy a' zsidó népet Aegyptusból elbocsássa. A' gósenföldi zsidókat az Arabiában lakókkal egyesíteni akarván, hogy csapata erősebb legyen, nem a' pelusiumi földszorulaton vezette őket Kanaan felé, hanem a' verestengeren át az arab pusztákba. Mikor az egész sereg együtt vala, nagy számú de durva, 's vadságból ki nem vetkezett nép' élén látta magát, mellyben igen kevés szellemi erőnek voltak jelei. Századok alatti rabszolgaságban e' nép' lelke annyira elaljasodott, hogy vándorlásai alatt nem egyszer kivánkozott vissza aegyptusi bilincseibe. Az éles eszű Móses látta, miképen e' néppel Kanaant mostani birtokosaitól visszafoglalni nem lesz képes, azért eltökélé, bevárni míg az öregek kihalnak, az ifju nemzedékben pedig a' szabadság, jog és kötelesség, vagy törvény' becsülése iránti eszméket ébreszteni fel és meghonosítani. E' czélból sokáig időzött olly országban, hol népe idegen szokások' befolyásától menten maradhatott.

Aegyptus' határaitól az Euphrat' torkolatáig két száz óra hosszat tartó homoksivatag van, hol az arab tengeröböl két ággal a' száraz föld közé nyúlik. Magas hegyek emelkednek itt, mellyek közt legelők, gyönyörű völgyek virulnak, de köröskörűl a' természetnek minden elevensége homoksírba látszik temetve lenni. Messze Kanaan felé sem bokor sem fűszál nem él, csak homokhullámok 's a' végetlen ég látszanak, és a' sziklahegyek' földingáskor legördült romjai itt ott tűznek régi jeleit mutatják. Legmagasabb csúcs a' *Sinai*' granit orma. A' hegygerinczek, legelők, bájos virágillatot lehelnek, a' barlangokban hűs van, sőt hó és jég is, az alatt, mig a' rónákon égő homok habzó lángtengerhez hasonlít, mellynek borzalmas gőzkörében minden tárgy nagyszerű és csodás leszen, a' kisded kóró nagy szálfának, a' madár tevének látszik, a' viharok hegyekké tornyozzák fel a' homokot, 's a' hegyeket ismét síkokká lapitják. Némelly helyeken források fakadnak, magas pálmák vetnek árnyékot, a' nyájaknak pihenő és legelőűl ajánlkoznak, gyógyerejű fűvek virulnak, és manna terem. E' különös ország' természeti csodáival, mellyeket a' negyven évig itt pásztorkodott Móses ismert, gerjeszte tiszteletet és bizodalmat az ellene sokszor zúgolódó népben mind maga mind azon egyetlen isten iránt, kinek nevében intézkedett. A' Nilustól idáig megfoghatlan dolgokat, csodatűneményeket mutata népének. Mert valljon nem kellett-e az együgyű góseni rabszolga' szemeiben csodának látszani, midőn a' Nilus (talán olly okból, mint Phoeniciában nagy áradáskor Adonis) egyszerre vérszinű hullámokat hányt, midőn iszapjaiból, mi ma is történik, ezrei hemzsegtek föl a' legundokabb férgeknek, 's az iszap' párolgásai dögvészes betegségeket támasztának. Vagy nem volt-e csoda a' napfogyatkozás, és mikor apály és áradat' idején a' vidékkel ismeretlen népet a' tengeren száraz lábbal átvezette, az égő homoksivényen bolygó szomjazóknak egyszerre forrást mutatott, az éhezőket olly vidékbe vitte, hol ezer növényszárakon függött a' tápláló manna, midőn a' Sinai-bérczek' barlangjaiból égdörgések bömböltek 's a' hullámzó homoktenger fölött a' délibáb csodás tüneményeit mutatta? Igy kelle magát Mósesnek a' természet, vagy mi egyet tesz, isten' csodáival fölfegyverzenie, hogy a' hitetlen és lázongó népet féken tartsa? Jehova villámok' dörgése közt szólal meg a' Sinai hegy' felhőiből és isteni ajkairól a' tiz pa-

rancs hallható. A' zsidó nép bámulat és ijedelem közt vonul visz-sza a' szózat után, és könyörög Mósesnek, hogy jövendőben ő maga szóljon Jehovával, mert ha nekik e' velőket rázó hangokat még egyszer hallaniok kell, ijedelmökben szörnyű halált halnak. Ők meg vannak győződve Móses' isten általi küldetéséről és fogadják, hogy a' törvényeknek, mellyeket Jehovától hozand, föltétlenűl engedelmeskedni fognak. Igy alkotá Móses azon törvényeket, mellyekben minden idők' nagy elméi bámulják mély belátását, és törvényeit valódi isteni munkának nézik. Negyven egész évig kalandozott ő népével az arab pusztákon, míg t. i. a' nép' vénei kihaltak és az ifju nemzedék már más eszméket táplált lelkében, mint atyái, és ekkor akará őket bevinni az igéret' földére, de e' szerencse nem adatott neki. Kanaant elkezdé déli oldaláról ostromlani, de siker nélkűl, aztán megkerűlé Edomot, és kelet felől a' Jordánnak ment, de itt megérzé, hogy vége közeledik. Egy tetőről még egyszer végig hordá szemeit a' szép országon, melly megerősödött népeé leend vala, és elköltözött atyáihoz. Ő egyike volt a' legnagyobbaknak, kiket a' világtörténet reformatorok gyanánt fel tud mutatni. Hová temetkezett legyen, egész mai napig senki sem tudja. Azon idő óta, mikor 120. évében meghalálozott, három ezer év 's néhány század haladt el a' földtekén 's az ő emléke olly tiszteletben áll keleten, valamint nyugoton és éjszakon, minőben talán egy halandóé sem.

Móses maga csak azon tartományt foglalta el, melly a' Jordán' keleti részén fekszik, 's itt telepedtek le Ruben és Gad' törzsei és Manasseének fele; a' sajátképi Palaestinát, hová a' többi törzsek szállottak, Józsue' fegyverei hóditák meg, kit Móses teve maga helyébe népvezérré. Ő hat éviglen folytatott véres háborúban a' kanaanbéliek nagyobb részét elirtotta, s' csak kevés maradékaikat szenvedte meg az országban rabszolgákúl. — Itt lesz helye megismertetnünk az olvasóval az elfoglalt Kanaant.

Azon kis ország, mellyet Móses *igéret' földének*, a' Messiás utáni kor *szent földnek* nevezett, a' phenicieknél *Kanaánnak*, a' zsidóknál *Judaeának*, a' görögöknél *Palaestinának*, a' rómaiaknál *Philisteának* mondatott. Éjszakra Syria és Phoeniciával volt határos, keletre az arab pusztákkal (de Salamon király alatt éjszakkeletre egész az Euphratig nyult), délre Aegyptussal, köves Arabiával és a' halotttengerrel, nyugotra pedig a' közép-

tengerrel. Terjedelme éjszakról dél felé 31, kelettől nyugot felé 20 mfd 's egészben 465□ mfd, 's igy körülbelül olly nagy mint Schweiznak fele. Az Antilibán' gerinczeitől éjszak felől délre két hegyláncz vonúl, egyik nyugot másik kelet felé. Az első a' sajátképi Judaeában terjedvén ki, leginkább a' halotttenger' déli részén fekvő magas hegyekkel, mellyeket Ptolomaeus fekete hegyeknek nevez, csatlakozik, és sziklás Arabia' tengeröblénél *Sinai* és *Horeb*' ormaival végződik. A' szent irásban sokat emlegetett Izrael vagy Ephraim hegyek és a' velök egybefüggő Juda' hegyei része eme' hegylánczhoz. Juda' hegyei Jeruzsálemtől délre a' halotttenger felé huzódnak. A' keleti hegyláncz a' hófedte Hermonnal kezdődik, mellynek „harmata, mint a' szent irás mondja, Sion' hegyére, az oroszlánok' tanyájára, és leopardok' ormaira hull." E' hegyláncz dél felé a' halotttenger' keleti részén lelapulván, egyfelől Edom' hegyeivel csatolja össze magát, más felől pedig a' fekete hegyekkel 's hasonlólag a' Sinai és Horeb bérczekkel végződik. A' tenger felé lapályosodik az ország, mialatt a' puszták' keleti része felé fordult hegyek magasak és meredekek. Eme' két hegylánczolat közt foly a' *Jordán*' vize; egyetlen nevezetes folyója Palaestinának. Fő ere Hermon' déli részén *Paneas*' város melletti sziklabarlangban fakad. Alább *Julias*' városa' mellékén a' *galilaei* tengert vagy *Genezareth* tavat képezi, melly monor alakú 's hegyektől van körűlvéve. Partjai csodaszépségűek. Környékén mindennemű fák és növények virúlnak, szőlő, olaj, dinnye, 's százféle egyéb ízletes gyümölcs, és gabona nagy mennyiségben terem. Alább a' Genezareth' tavától mintegy 15 mfdre, miután egy sivatag pusztán folyt volna keresztűl, a' *sós* vagy halotttengerbe rohan és ennek kebelében enyészik el. A' milly termékenyek és regényesek Genezareth mellett 's fölűl rajta Jordán' partjai, olly terméketlenek és sivatagok itt. A' völgy szomorú, növénytelen és homokos; mind maga a' természet borzasztóvá, mind a' szóhagyomány rémmesék' színhelyévé tette e' helyet. Keserű vizében meg nem élhet a' hal, levegőjében a' madár, a' hullám kiállhatlan bűzű kátránt hány a' partokra. Alacson víznél borzasztó romok látszanak ki belőle, mellyek a' rege szerint, az elsűlyedt Sodoma és Gomorra' omladékai. Mert itt feküdt, úgy mondják, az istentől megáldott *Siddim*' völgye, virágzó városaival, de a' gyántával megtelt föld, aláásatva az itt el-

enyésző Jordán' habjaitól, meggyúladt 's a' felette álló városok kiégett gyomrába sülyedezének. Néhol a' Jordán' partjain olly magas nád és sás terem, hogy tőle a' folyót alig látni és rejtekeiben oroszlánok és egyéb vad állatok fészkelnek. Palaestina az új szövetségben *Judaea*, *Samaria*, *Galilaea*, és *Peraea* nevű tartományokra van osztva. Judaea a' tenger mellett feküdt, Samaria középen, Galilaea éjszakra, Peraea túl a' Jordánon. Nevezetesb városai *Caesarea* Judaeában, melly Jeruzsálem' elromboltatása után fővárosa lőn Judaeának; *Joppe*, vagy az ó szövetségben *Japho*, melly Mela és Plinius szerint régibb a' vízözönnél; *Gaza*, mellyet nagy Sándor öt hónapi ostrom után birt bevenni; *Jeriko*, híres pálmaerdői és balzamkerteiről, *Samaria*, *Nazareth* és a' világhirű *Jeruzsálem* a' zsidó nép' virágkorában, Dávid és Salamon alatt, az ország' fővárosa. Némellyek szerint e' város már Ábrahám' idejében állott, és akkor *Salem* nevet viselt. Utóbb *Aelia Capitolinának* neveztetett, 's régi nevét a' kereszthadak' korában nyerte vissza. Egyike volt ez a' legszebb városoknak. Négy hegyen, vagy inkább egy hegynek négy halmán vala épitve. Egyike ezeknek *Sion*' hegye volt, mellyen Dávid király' laka állott 's a' város' felső részét képezte. *Morjah* halmán állott a' híres Salamon-templom. A' harmadik halmon, mellynek neve *Akra*, Salamon' palotája épült, és ez a' negyedik halommal, mellynek neve *Bezetha*, a' város' alsó részét tette. Volt idő, mikor lakosai' száma 150,000-et tett. Erős falakkal és őrtornyokkal vala megerősítve. Nyugoti részén volt a' *Calvaria* hegye és a' délin *Ben Hinnom*' völgye; kelet felé *Kidron*' pataka, 's nem messze partjaitól az *olajfák' hegye*, a' legmagasabb tető e' vidéken, honnan az egész városra, 's a' világ' négy része felé lehetett látni. Jeruzsálem' környékén fekszenek a' keresztény világnak legszentebb emlékű helyei. Itt van a' *gonosz tanács' hegye*, hol, mint mondatik, a' főpapok Krisztus' halálát elhatározák; a' bálványozástól úgy nevezett *botránhegy*, a' *Gethsemane* kert, melly körül van falazva 's benne még nyolcz régi olajfa áll. Dél felé mintegy két órányira Jeruzsálemtől fekszik *Betlehem*, ma kisded falucska, mellynek egyik kápolnájában egy márvány lapra vésve e' szavakat olvashatni: Hic de virgine Maria Jesus Christus natus est. — Palaestina egyébiránt, kivált Galilaeának nevezett része, egyike volt a' vi-

lág' legtermékenyebb tartományainak. Termett mindenféle olajat, fügét, granatalmát, szőlőt, dinnyét stb, nagy mennyiségben 's igen alkalmas volt juh és szarvasmarha-tenyésztésre. Hogy ma terméketlenné leve, munkátlan és rablásból élő lakosainak tulajdonítható.

Ez országot foglalta el Józsue Móses' halála után a' zsidó nép' számára. A' bennszülöttek részint elűzetvén, részint kiirtatván, az ország a' tizenkét törzs között osztatott fel. Mig Józsue élt 's a' nép közt voltak olly vének, kik Móses vagy Józsue' korában nevekedtek, megmaradt a' mósesi intézvények' tekintélye. Felosztatván azonban a' termékeny tartomány, a' tizenkét törzs ugyanannyi patriarchai democratiákat alkotott, mellyeket csak egy közös országgyülés 's egy főpap alatti közös istentisztelet tartott össze. Minden törzsnek saját tartományi szerkezete volt, mellyet a' családfő kormányzott, ámbár névnél fogva az egész még mindig egybeköttetésben állott. A' városokban külön tisztviselők voltak, kikhez irástudók valának kapcsolva a' levi törzsből, különösen, hogy a' családok' nemzékrendét följegyezzék. De csakhamar féltékenység és viszály keletkezett a' különböző törzsek közt; a' mósesi törvény mindinkább csökkent tekintélyében és bálványimádás kezdett elharapozni. Egyes hősek harczias szelleme (millyenek *Gédeon, Jephta* és *Sámson* voltak), kik a' nemzetből koronként támadoztak, mentette meg őket, hogy a' szünetlen lázongó régi lakók, a' Jordánon túl, honnan jöttek vala, nem űzték őket. A' mósesi intézvények' fentartása, valamint a' birói hivatal' viselése is, a' leviták' papi törzsére volt bízva, kik nem kaptak külön földet egy tagban, hanem birtokaik, más törzsek' földei közt valának elszórva. Ez osztály' rendeltetése egészen az alkotmány' fentartására levén alapítva, mi nélkül nem is volt gondolható, érdeke is annak fenmaradásához volt kapcsolva, attól nyerte becsültetését, befolyását, politicai létét. Ezen törzsből származott volt maga Móses is 's fényének sugárai visszaestek e' törzsre, különösen pedig a' főpapra, ki, mint az egész törzs' feje, annak egyszersmind egybekötő pontja volt. Ha eme' rend' egyes tagjai hivatásukat netalán elhanyagolták, ő téríthette vissza kötelességökhöz és akadályozhatá a' kaszt' teljes elenyésztét. Az összes papok, törvénytudók, és birák' ezen fejének hatalma kiterjedett minden törzsek' tartományaira, kik közt a' levi-

ták elszórva éltek, nem tartozván semmi egyes törzshöz, hanem az egész nemzetben 48 nekik szánt városban lakván. Nem engedelmeskedtek senkinek, csupán fejöknek, kinek tisztsége örökülő joggal az Áron' családjához volt kötve. Mit és mennyit lehete köszönni a' Józsue' halála utáni zavaros időkben az alkotmány' fentartására nézve eme' rendnek, a' „birák' könyve", melly Józsue' halálától Sámuelig megyen, részletesen nem adja elő, úgy látszik, hogy a' bálványozás' általános hajlamától még e' rend sem maradt egészen szabad, de mind e' mellett azon tekintélyét még is megtartotta, mellyben minden papi osztály részesült a' magasabb miveltségben elő nem haladt régi népeknél. Voltak ez időszaknak *prophetái* is, kik a' nemzeti istenség' tiszteletét szilárdíták.

Amaz országos viharok közt, mellyek ez időben a' zsidó népet sujták, a' papoknak csaknem sikerült a' kormányt egészen magokhoz ragadni, és teljesen papi uralkodást alapítani. Legalább *Sámuel*, a' főpapi ház' nevendéke 's maga is pap, és propheta, erélyesen ragadta meg a' kormány' gyeplőjét 's a' bálványimádás miatti köz bünbocsánat által ügyekezett Jehova' kizárólagos tiszteletét, a' különböző törzsek' egyetlen egyesítő pontját, ünnepélyesen visszaállítani. A' bálványozást mindenfelé elnyomá, és hogy a' nemzet soha se maradjon férfiak nélkül, kik a' mósesi intézvények' szellemét fentartsák, kétes esetekben eldöntő itéleteket mondjanak, olly intézetet alapíta, hol — ki nem zárva egyéb tehetségdús ifjakat sem — leginkább a' leviták oktattassanak zene, költészet, természettudomány, honi alkotmány és vallási szokások' kormányát illető ismeretekben. Ez volt amaz úgy nevezett *próphetàk' tanodája*, melly felől kevesebb történeti tudósításaink vannak, mint a' mikből szellemét és rendeltetését szorosan meghatározni birnók. Annyit azonban több évek' folytában egész a' babyloni fogságig bebizonyitának emez iskola' nevendékei, hogy benne nemzeti jellemű irányt kaptak, mi által hasonló szellemben hatottak a' népre.

Mivel ezen tanodában nem minden pap képezhette magát, a' levita-rendnek legnagyobb része durva és tudatlan 's egyébre a' szokott isteni tisztelet' szertartásainál nem volt alkalmazható. Úgy látszik, emez intézetből keletkeztek különösen az egyházi énekesek, a' nemzet' lantos költői és a' papok' azon része, melly később a' királyok' uralkodása alatt az udvarnál élt, 's magokkal a'

fejdelmekkel szorosabb egybeköttetésben állott. Mivel a' papi rend' ezen része a' tudományoknak kizárólagos birtokában volt, nagy tekintélylyel birt a' nép előtt, és maga Dávid serdülő korában a' propheták' tanodájában képzé magát jövendő hivatására. Innen kerültek ki több más férfiak is, kik tehetségeiket kifejtvén, érettebb elme' által magokat egyéb nevendékek felett kitűntették. A' nemzet látnokok és propheták' nevei alatt ismerte őket. Ők valának a' mósesi törvények' sajátképi megmagyarázói és mint olly férfiak, kik közvetlenül a' nemzeti isten' nevében szóltak, mennyire a' körülmények' mostohasága engedte, javíták is azokat. A' szokott jóslatok, mellyek a' népre hatottak, a' főpapoktól jövének ugyan, kikre az *Urim* és *Thummim* (világosság és jog) bízva volt, azon jóslatok' ellenben, mellyek eme' férfiaktól keltek, hasonlatlanúl fontosbak valának. Költői lelkesedéssel zengtek azok ajkaikról 's komor vagy vidám képekben festve a' jövendőt, 's a' népet erényre intve, és fenyegetve a' Jehovától elszakadás' esetére, keblök magasabb hatalmú erők' forrásának nézetett. A' nép nem volt képes ezen magasabb erő' fölébe emelkedni. Ezen a' többek közől kiváló emberek magasb erkölcsiséget és tisztúltabb istenimádást ügyekeztek kortársaik közt megalapítani, erélyesen korholák a' nép' intézvényei' hibáit, a' papokét 's magok a' királyokét is. Ők voltak eszközök, hogy a' nemzet' szellemi 's erkölcsi miveltségben előmenetelt tett. Mert az alatt, míg az egyházi énekesek hymnusai, dalai (millyeneket a' zsoltárok közt találunk) lyrai lelkesedéssel ábrázolák Jehova' fenségét és az erény' magasságát, a' propheták' jóslatai a' messze távolban olly jövendőt festének, mellyben igazság és erény fognak uralkodni 's általok a' nemzet a' legboldogabb napokat élni. Minél aggasztóbb és komorabb leve később politicai tekintetben a' nép' állapotja, annál komolyabb és gyászosabbá vált a' propheták' hangja, de szózataik egyszersmind magasabban emelkedtek, mellyek a' nemzet eljövendő nagy királyának, *Messiásnak,* közelgő boldog korszakát festék. Ezen látnokok és propheták által nyerte a' zsidó nyelv és költészet mivelődését és általában magasabb irányát az akkori szomszéd nyelvek felett az által, hogy erkölcsi és vallási tárgyakkal foglalkodott, 's egy alapra, az egyetlen isten' fogalmára, támaszkodék, melly fogalmat a' propheták tisztán felfogtak és világosan ábrázoltak. A' zsidó alkotmány' elhanyatlásával a' pro-

pheták' tanodájának jeles intézete is elenyészett. Csupán egyes emberek léptek föl még a' későbbi időkben, kik utánozák ugyan elődeiket, de nyelvtisztaság, merész képek' feltalálása és fentebb lyrai szárnyalat' tekintetében mögötte maradtak példányaiknak. A' babyloni fogság' idejében a' propheták' szózata üresen hangzott el, mert akkor már ezen intézet nem létezett, 's igy nem volt több propheta Judaeában.

Sámuel a' propheták' tanodája alapításával nemzete előtt halhatatlan érdemeket szerzett magának, valamint általában ő volt amaz erélyes férfiú, ki nemzete' teljes elhanyatlását gátolá 's a' népet ismét egy egészszé forrasztotta. Jámbor, szigorú igazságú, mély belátású ember volt; a' philistaeusok' fenyegető hatalma ellen felgerjeszté nemzetében a' bátorság és honfiság' lángját, 's föleleveníté újra a' félig elaludt nemzeti érzelmeket. Azonban ő maga nem volt hadtudományban jártas, 's igy részint, hogy a' philistaeusok megigáztathassanak, részint mert a' fölébredt nemzeti szellemmel harczias bátorság is gerjedett és vágy az ellenségen diadalmaskodhatni, a' királyi hatalom' eszméje támadt föl a' zsidó népben. A' szomszéd nemzetekhez hasonlólag olly személyt ohajtának magok fölébe, ki, mint egyeduli 's maradandó feje a' törzseknek, őket egyesítse 's a' mikor kell, az ellenség ellen harczba vezesse. A' király' eszméje egyenes ellentétben levén Móses' törvényhozásával, melly szerint az állodalom' feje Jehova volt, kinek parancsai szerint kelle az országot kormányozni, Sámuel a' mósesi intézvények' híve, és szigorú őre, mindent elkövetett, hogy a' zsidókat a' királyválasztás' eszméjétől elvonja, de az neki nem sikerült. A' nép hihetőleg rettegni kezde a' Jehova' neve alá rejtezett 's naponként nevekedő papi uralkodástól és hajszálnyit sem engede Sámuel' ellentörekvéseinek. Igy ellen nem szegülhetve többé az erős sürgetéseknek, Sámuel egy a' Benjámin' törzséből eredt férfiút, *Sault,* kente föl királylyá, ki az ammonitákon vett győzelme után a' nép által fejdelemmé is fogadtatott (1095. Kr. el.). Saul deli termetű, szép férfiú vala, vitéz és bátor, 's e' tekintetben többször ki is tünteté magát, de nem volt uralkodásra termett 's kormányi ügyekben több botlást követett el. Győzelmeiben elbizakodva, és a' főpapi gyámkodás alól is menekűlni ohajtva, pártfogóját Sámuelt mellőzni kezdé, mi által az megbántódván, a' propheták' tanodájában nevekedett 's Juda' törzséből szár-

mazott ifju hős *Dávidot* kente föl titokban ellenkirályúl, és ekkor a' papi kaszt Sámuellel együtt elfordult az egész uralkodó háztól. Saul egy elvesztett csata után öngyilkossá lőn, a' nép azonban családjához hű maradt, és Dávid csak hét év mulva juthatott a' királyi szék' nyugalmas birtokába, midőn Saul' egyetlen élő fia, *Isboseth,* kihez tizenegy törzs csatlakozott, valamint hadvezére *Abner* is, Joab' orgyilkossága által elestek volt. Eme' tizenegy törzs csak ünnepélyes egyezkedés' következtében veté magát alá Dávidnak (1048.).

Az állodalom már Sámuel alatt lőn ugyan szövetséges alkotmányból monarchiává, de még udvar és állandó kormányszék nélkül. A' kormány Dávid és Salamon alatt nyert külfényt is. Dávid' uralkodása és utána következő fiáé, Salamoné, fénypontjai a' zsidó nép' történetének. Dávid magas szellemű, nemes gondolkodásu, szép lelkű ember volt. Mind jóra mind roszra sok erővel birt, de eléggé nagy vala hibáit megismerni és megbánni. Erényei, magas tulajdonai, nemes izlése és költői gazdag tehetsége által nagy nevet szerze magának mind a' daliák, mind a' bölcsek' sorában. Fiatal korának merész tettei bámulatra ragadák a' népet, Saul általi üldöztetése, 's mégis iránta mind végig megtartott hűsége és magasszivű bocsánata, szánakozás és szeretet' tárgyává tevék őt. Azért Saul' házának romlása után nem volt nehéz a' hős lelkű királynak maga körül nemzete' hőseit egybegyűjteni 's velök a' népben vitézi erőt ébresztve a' régi gyávaságot kiirtani. Korában a' zsidók szerencsés csaták által rémei lettek a' szomszéd népeknek. Az edomiak és kanaanbéliek 's a' hamathi syrok' nagyobb része teljesen meggyőzetének. Dávid diadalmas fegyvereit egész az Euphratig vitte, és *Zoba* fejdelem 's az assyriai király, kik nyugoti Ázsián hódításokat szándékoztak, hazájokba túl az Euphraton visszaűzetének. Az Euphrattól 's azon hegyektől kezdve, hol forrásai vannak, a' középtengerig, a' phoeniciai partoktól az arab öbölig terjedt birodalma, és ha *Joab* vezére, kiben fő hadi ereje volt, vele véleményben nem különbözik, még tovább is terjesztendé országa' határait. Pártján eme' durva de erős dalia, közepette lángeszű férfiaknak, kiket maga körül udvarába gyűjte, támogatva az összes papság által, melly őt szerette, mert bánása iránta hizelgő volt, 's annak érdekeit a' magáéval egybe tudá

kötni 's végtére saját nagy elméje' segedelmével magas hatalommal uralkodott Jeruzsálemben. Országát nemzeti katonasággal védte, mellyből hónaponként felváltva 24,000 embernek kelle szolgálatkészen állani. Mivel látta, hogy népének szüksége van a' kereskedésre, utakat nyitott 's alapját veté azon kereskedési tevékenységnek, mellyet utóbb Salamon fejte ki. Az állodalom' benső rendezése iránti intézvényei, mentek minden kényuraságtól, igen eszélyesek és igazságosak valának. Ő meghagyá a' törzsek' fejdelmeit, meg a' népek' véneinek tisztes állását a' kerületi kormányon; a' birákat és tisztviselőket a' városok' legtekintélyesebb polgáraiból nevezte, tábora' élére olly férfiakat állitott, kik, mint Joab, szükség' idejében bizonyiták magokat híveknek. Jeruzsálemet ő tevé népe' fővárosává 's a' királyi hatalom' székévé, és az által, hogy a' zsidó nép' legnagyobb szentségét, a' *frigyszekrényt*, itt tette le, a' nemzeti istentisztelet' közép pontjává. Templomot is akart épiteni Jehova' tiszteletére, de Nathan főpap akadályozá őt ebben, azt adván okúl, hogy neki, hadi embernek, ki vért onta, nem lehet istennek házat épiteni. Alatta és Salamon' idejében, kik mindketten irók voltak, kezdődött a' zsidó irodalom' aranykora. A' zsidó lantos költészetnek és egyházi zenének Dávid király volt fő előmozditója, ki maga is nagy ügyességű lantverő volt. Kormányának vége lázadások által zavartatott, mellyeknek élén saját fia *Absolon* állott, ki a' polgári zürzavarban éltét is veszité. Dávid, ámbár nagy terjedelmű birodalmon uralkodott, szokásai 's életmódjában egyszerű volt 's állodalma' vagyoni ügyeit takarékosan kezelte. Hogy Uriahnak nejét elcsábitá, 's magát a' derék és hozzá hű daliát, buja vágyaitól ösztönözve, megölette, letörölhetetlen folt maradt a' különben fényes és nagy király' életén.

Az erőt gyengeség, a' munkásságot élv követte fiának, Salamonnak, országlása alatt, ki 1014-től 975-ig uralkodott. Bölcseségének, még mielőtt trónra lépett, nagy volt híre, 's a' népben nagy várakozást gerjeszte, minek azonban csak kevés ideig felelt meg 's ekkor is nem teljes mértékben. Ama' virágzó, nagy hatalomban emelkedő országot, mellyet Dávid alapíta, egy, Salamonnál élesebb belátású utód, fegyver által uralkodó birodalommá tett volna, vagy, ha a' békét inkább kedvelé, állodalmát rendezte volna gazdaggá, boldoggá és nagygyá hosszú időkre

kihatólag. Salamon mindkettőt elmulasztotta. Megalapítván az ellene szegült párt' vérén uralkodását, a' kanaanbeliek' csekély maradványát meghódítá ugyan, de a' nevezetes Edomot 's Dávid' győzelmeinek legszebb gyöngyét, az erős Damascust, elveszítette. Nagyhatású és fényes fejdelem volt, tagadhatlanúl sok jót teve, de nem keveset ollyat is, mi népének kártékony vala. Ama' jólét és nagy hatalom, mellyre a' zsidó nép Dávid alatt emelkedék, tevék lehetségessé ama' fényes udvartartást, városok' alapitását és nagyszerű épületek' emelését, mik kormánya alatti nevezetességek gyanánt emlegettetnek. Legnevezetesebb építkezései voltak *Jeruzsálem' temploma*, az általa alapított *Tadmor* vagy *Palmyra* és az újra megerősített *Baalbek*. Palmyra kereskedés végett építtetett Damascus és az Euphrat közt, a' syriai puszták' egyik virányán. Fő rakhelye volt ez az ó világban a' karavan-kereskedésnek, 's nyugoti Ázsia' egyik legfényesebb és gazdagabb városa. A' jeruzsálemi templom Morijah' halmán épült, külföldi munkások és müvészek, leginkább tyrusiak' segedelmével, mert magok a' zsidók ipar és müvészeti szakban igen hátra voltak. E' templom egyébiránt nem müvészi szépség, hanem fény és drágaságok által, mellyekkel feldiszíttetett, volt nevezetes. Salamon király a' szomszéd phoeniciek és aegyptusiakkal szorosabb viszonyokba lépett; a' phoeniciekkel nevezetesen különös kereskedési vállalatokba is bocsátkozott. Ez az ő kincstárát gazdagítá ugyan, de a' nemzetre nézve káros volt, mert a' kereskedés nem zsidók, hanem phoeniciek által és phoenici hajókon űzetett. Salamon' tengeri kereskedése az arab öbölből indúlt és az ismeretlen Ophir országig terjedt. Valamint kereskedést a' mósesi törvényhozás' ellenére űzött, úgy a' hadügyet is megváltoztatván, aegyptusi mód szerint rendezte el, tudniillik lovasságot hozott be, mi Móses' törvénye szerint tilos volt. Lovak Aegyptusból szereztettek, mert Arabiában azon időben még nem volt lótenyésztés. Minél inkább korosodott Salamon király, annál jobban közeledett napkelet' kényúri udvarainak szokásaihoz és annál inkább idegenité a' népet magától. A' pompát és pazarfényt olly fokra emelte, hogy népére nézve nyomasztó kezde lenni. Háremet állíta, mellyben ezer ágyast tartott. Innen osztogatá, keleti szokás szerint, a' nélkül, hogy alattvalóinak fejdelmi személyéhez közeledni lehetett volna, kényúri parancsait

jobbágyai' kizsákmányolására 's végtére ő, az isten' népének feje, a' Jehovához hű Dávid király' fia, bálványimádással is megfertőztette magát, miért a' papok aztán részint őszinte vallásosságból, részint önérdekből, a' titkon forrongó elégületlenséget lángra lobbanták a' népben, minek az lőn következése, hogy Jeroboam ellenkirályúl kenetett fel, de még most meg nem állhatván Salamon' hatalma előtt, Aegyptusba futamodott. Salamon 74 éves korában halt meg; míg ifju vala, méltán neveztetett bölcsnek, de agg korában bölcsesége balgatagsággá vált.

Halála után bekövetkezett a' zsidó népre a' pusztulás. A' tíz törzs' vénei egybejövének tanácskozni, miként hárítsák el jövendőre fejök felől a' Salamon alatt keletkezett kényúri országlást, 's *Rehabeam*, Salamon' fia és utóda' elébe azon kívánságukat terjeszték, hogy az apja által gyakorlott önkényü kormányról tegyen le 's a' nép' eddigi nyomatását szüntesse meg. Rehabeam nem engedett kérésöknek, hanem nyersen visszautasítá őket, mire azok *Jeroboamot* emelték királyi székre. Csupán Juda és Benjamin törzsei ismerték el Salamon' fiát királyúl (975. évb.) Igy a' fényes birodalom két részre szakadt, mellyek' egyike *Izrael*, másika *Juda'* országának neveztetett, amannak Jeroboam, ennek Rehabeam voltak fejdelmei. Judának fővárosa Jeruzsálem maradt, Izraelé eleinten *Sichem*, aztán *Tirza*, végre az elszakadás' hatvan éve után *Samaria*. Izrael' országa 250 évig állott 20 király alatt, kik közől már a' harmadik nem volt Jeroboam' vére. Juda 390 év mulva omlott le, miután szinte 20 király' uralkodását érné, kik mind Rehabeam' családjabeliek voltak.

A' zsidó nép' politicai szakadásához vallási is csatlakozott, 's igy két hatalmas ok munkált a' nemzet' elhanyatlására. Jeroboam, minden gondját arra irányozá, hogy Izrael újonnan alkotott birodalmában saját magánálló életet támaszszon. E' végre Sichem' városát megerősítvén, birodalma' fővárosává tette, 's hogy saját népe előtt Jeruzsálem' tekintélyét minél előbb csökkentse, aztán megsemmítse, két arany borjút készíttetett 's egyiket délen *Bethelben*, másikat *Dánban* országa' éjszaki részén állíttatá fel, mint isten' képeit, mellyek a' népet Aegyptusból kivezették volt. Ezen helyeken templomok emeltetének, ünnepek tartattak, 's a' nép, a' helyett hogy a' távol Jeruzsálembe, vallása' szent városába, zarándokolna, ide gyülekezett volt. A' király papokat nem Levi' tör-

zséből, hanem a' népből választa, mert Levi' családja Juda' királyaival az új kormányra nézve aggasztó kapcsolatban állott. E' miatt sok levita és vallásos izraelita Juda' birodalmába vándorolt Izraelből, mert ott volt Jehova' valódi egyháza, ott a' frígyszekrény, következőleg az igaz istentisztelet. A' közvélemény' ezen súlya, a' bevándorlások 's az erős Jeruzsálem tevék aztán, hogy Juda a' nagyobb és népesebb Izraellel súlyegyenben birt állani. Valódi kibékülés a' két felekezet közt nem volt többé remélhető, 's folytonos viszályokban élve, egymás erejét emészték. Nevelte a' roszat, hogy a' népek és magok az udvarok' jelleme mindinkább aljasodott és silányúlt. Hamis eskü és árulás, pártdüh és esztelenség 's vadság' minden nemei, a' legmélyebb elfajulással párosulva, tünnek fel előttünk eme' kor' történetében, és ha azon nyomorok, mellyek ezentúl e' népet szünetlen ostorozák, isten' büntetésének ábrázoltatnak, meg kell vallanunk, hogy az őket legalább nem sujtá igazságtalanúl. Olly nép, melly honi szokásait, nemzeti istenét, megtagadta, 's annyira elfeledé, hogy még a' törvények' szent könyvét is (630. év körűl Jósias alatt) csak véletlenűl tudta megtalálni, és annak tartalma magát a' királyt megrémíté, nem maradhatott olly erőben, hogy magát fentartsa; annak, mint történt, hódítók' martalékává kellett lennie.

Épen ez időben emelkedett föl Assyria és Babylonia' hatalma, melly az aegyptusi királyokéra irígy szemmel nézett. Balszerencséje volt az erkölcsi erejében lehanyatlott zsidó népnek, hogy birodalma a' két viszálkodó nagy hatalom közt állott, és sem nem vala elég bölcs közönös állásba helyezni magát, sem elég erős, egyik vagy másik' részére csatlakozva, ellensúlyt képezni; 's így végtére áldozatúl kelle esnie. Valódi nemzeti érzelmek és hazafiságtól lelkesűlt prophetái' helyébe udvari propheták léptek, az az hazudók és megvásárlott hizelgők, 's igy senki nem volt többé, ki által a' nép' hangulata tudomásra jött volna. Férfiak, nemzeti érzelmekkel keblökben és igazság' szózatával ajkaikon, mint *Illés* és *Eliza*, ritkán léptek föl. Magok Juda' fejdelmei, hol valódi propheták is szólamlának meg, mint *Amos* és *Micha*, és a' magas lelkesedésű *Ézsaiás*, idegen népekkeli egybeköttetés által aegyptusi, babyloni és phoeniciai bálványimádásra vetemedtek. Mindkét ország idegen népekkel szövetkezett, ollyakkal is, kik valaha a' zsidó királyi szék' alattvalói voltak, de elszakadáskor

felszabadíták magokat 's egyen- vagy túlsúlyt is nyerve ellenökben, a' zsidók' szokásait magokéiba olvaszták, és a' megszakadt két országot egymás' rongálásában segélték.

Izrael' népét Salmanassar király tette semmivé (722). Utolsó királya *Hosea*, népe' nagyobb részével együtt, kényszerült Palaestinát elhagyni, és Salmanassar' birodalmának távol vidékeire költözni. E' távollét' időszaka az, mit a' zsidók *assyriai fogságnak* neveztek. Helyökbe babyloni és sidoni népek telepíttettek Palaestinába. Ezeket utóbb a' leviták megtéríték és egyesítették a' hátra maradt izraelitákkal, kik idő' jártával törzsapái levének a' zsidók által gyűlölt samariabeieknek. Juda' országát Nebukadnezár pusztítá el Jeruzsálemmel együtt (585. Kr. el.), és királyával *Sedekiassal* Babyloniába hajtotta az úgy nevezett *babyloni fogságba*, melly 604-ik évtől szokott számíttatni és terjed 535. évig Kr. el. mikor Cyrus perzsa király megengedte nekik a' hazájokba költözést. Ez idő óta mint perzsa alattvalók éltek hazájokban. A' visszaköltözöttek mind leviták 's Juda és Benjamin' törzséből származottak valának 's azért ez idő óta Juda' népeinek neveztettek. Mi lett legyen a' többi tíz törzsből, nem tudni.

Ez a' zsidók' legrégibb történetének vázlata. Most vessünk a' nép' életére 's társadalmi viszonyaira egykét pillantatot. A' zsidók csak Móses által lettek politicai értelemben néppé. Társadalmi szerkezetök Mósesig egyszerü patriarchai volt, melly inkább családi, mint polgári rendszabásokon épült, mellyek fölött Aegyptusban még a' Pharaok' hatalma is uralkodott. Azonban közös eredet, közös szokások és szóhagyományoknál fogva, leginkább pedig Jehova' imádása által, egymással szoros kapcsolatban álltak 's mind az ezekből képződött különváltság, mind a' népszám éretté tette őket a' függetlenségre. Móses, ki Jehova' nevében szabadítójuk volt az aegyptusi szolgaságból, fejök és törvényhozójuk lőn és maradt mind végiglen. A' dolgok' rendes folyama szerint ezen viszonyból föltétlen kényuralomnak kell vala támadnia, azonban a' vándor 's patriarchai erkölcsökhöz szokott népben, mint ma is az arab puszták' szerte bolygó fiaiban, bizonyos egymástól öröklött szelleme élt a' szabadságnak, a' mély belátású Móses pedig, valamint később a' vallásalkotó Mohamed is, tisztelte a' családok és törzsek' uralkodása fogalmait. Mind e' mellett több alkalmaknál — például az arany borjú' imádásakor — bebizonyúlt,

hogy ott, hol a' kormány isten' nevében közvetlenül igazgat, népakaratról vagy köztársasági igazgatásról szó sem lehet többé, és hol a' törvényszegés egyszersmind istentagadás is, a' kormány' jelleme kérlelhetlen szigorrá válik. Móses' magas czélja, miszerint népéből, Jehova' imádása által 's annak nevében gyakorlandó papi uralkodással (theocratia) szilárdan egybekötött erős népet alkotand, nem ment egészen teljesülésbe. Neki magának is már sok ellenmondást kelle tapasztalnia és halála után több intézvényei változtatva lőnek. A' minden törzsek közé elosztott leviták, 's köztök kivált Áron' családja, mellynél a' papi tisztség öröklött és kizárólagos volt, a' tudományos ismereteknek egyedűli őrei voltak 's ez által a' legfontosabb hivataloknak és magának a' birói tisztségnek birtokában; és a' főpap, kinek ajkai által nyilvánítá isten' állodalmi ügyeket illető akaratát, általános köteléket alkottak ugyan, melly az egész nemzetet egybekapcsolá, de a' zsidók' Jehovátóli többszöri elpártolása, valamint idegenekkeli vegyülése és a' törzsek' állandó különváltsága által a' kapcsolék igen megtágúlt. Még Palaestinábani megtelepedésök után is, mikor vándor életmódjukat földmíveléssel cserélték föl, függetlenségről régi fogalmaik és a' törzsek' főnökeinek, valamint a' nép' véneinek is tekintélye uralkodó maradt 's a' zsidók tizenkét független szabad állodalmat képző és csak igen tágan egybekötött szövetségből állának inkább, mintsem egy nép voltak volna, miként ezt a' sok belháború 's egyes törzsek' külön vállalatai mutatják. Azon szükség, melly őket közvezérek vagy *sofetimek*' nevezésére kényszeríté, és a' papok' buzgalma koronként meg-megújítá a' szövetséget, végtére pedig sikerült a' papi akaratnak Eli és Sámuel' személyeikben a' főpapi és sofetimi hatalmat egyesíteni és öröklötté tenni. Igy aztán egyfelől papi zsarnokság, másfelől a' fejetlenség' borzalmai által fenyegetve, a' királyságban kerestek menedéket. És Saul, az első király — papoktól választva, üldözve és levetve — úgy jelenik meg, mint a' népfölség' védője a' papi bitorlások ellen, 's végre mint ezen törekvéseinek áldozata. Dávid alatt a' papi és királyi hatalomnak veszélyes szövetsége támadt; a' Salamonnal behozott trón-öröködés pedig a' népet a' királyi kény' martalékává tette. És most egyszerre megváltozának a' szerepek 's a' papok, kivált a' propheták, a' népjogoknak jótékony és szilárd, bár néha önző, védői levének a' királyi önkény ellen. 'S így a' zsidó

kormányszerkezet' minden változásain keresztül egy hatalom, a' papi tűnik ki, mint eredeti alapja a' nemzeti egyesületnek, mint fenmaradásának folytonos elve, mint elnyomó uralkodás, mint a' kényuraság' korlátozója, de még mint illyen is a' köztársasági szellemtől idegen, és lénye' bensejében kényuraságtól áthatott 's erre törekvő.

A' zsidók' népéletéből, miveltsége és szokásaiból a' következőket tartjuk följegyzendőknek. Voltak nálok nagy számú rabszolgák, kikkel a' szerint bántak, a' mint azok vagy hadi foglyok vagy született zsidók voltak. A' zsidó eladhatta magát szolgául. Rabszolgák' gyermekei rabszolgáknak születtek. A' rabszolga nőnek, ha kivántatott, ura' ágyasául kelle magát engednie. Ki más rabszolgáját megölte, annak csupán pénzbeli értékét kelle megtérítenie. Urának maga rabszolgáját megölni ugyan nem, de verni szabad volt; ha szemét vagy fogát kiütötte, a' szolga megnyerte szabadságát. Ázsiai szokásként, soknejűség volt divatban; a' nőket el lehetett adni. A' férj helyes ok nélkül is elválhatott nejétől; a' nő ellenben csak ritka esetben és csak törvényes úton. A' kártékony soknejűség csak a' babyloni fogság után kezdett szűnni. Örökséghez csupán figyermekeknek volt igénye. Az első szülött két részt kapott az apai vagyonból. Leány csak azon esetben nyert igényt szülei' vagyonára, ha törzsebelihez ment nőül. Az apának joga volt fiát eladni 's leányának olly férjet választani, minő neki tetszett. Idegen népek iránt a' zsidók lenézők és megvetők voltak és szertelenül kegyetlenek, mi abból önkényt következett, hogy magokat isten' választott népének hitték. Hadi foglyaikat kínzották és ölték. Csupán a' szűzek' életének kegyelmeztek, de ezeket aztán ágyasokká kényszeríték. A' zsidók' életrende, tisztaság' fentartásán túl, arra is volt számítva, hogy idegen nép ne vegyülhessen közéjök. Miveltségi állapotjukat divatozó büntetéseik mutatják. Móses' büntető törvénykönyve a' rettentési elvnek hódol 's benne javításról nincs szó. Hasonlónak hasonlóvali büntetése volt divatos: szemet szemért, lábat lábért. Gyilkosságot nem hatóság, hanem a' meggyilkolt' rokonai boszúltak meg, 's a' *goeltől* (boszúlótól) függött annak kisebb vagy nagyobb kegyetlenséggeli kivégeztetése. Menyasszony, ki magát szűznek hazudta, megkövezteteti. Ha magát egy egész város tette bálványimádással vétkessé, minden benn találtató ember, állat, és dolog elpusz-

títtatott. Tudományos miveltségök csekély volt, 's az is csak a' leviták' birtoka. Írni kevés tudott. Leviták voltak az orvosok is. Magasabb építészethez nem értettek; még Salamon' templomát is phoeniciai müvészek emelték. Földmívelésen kivül semmi iparág nem üzetett, Saul' korában még csak fegyvergyártóik sem voltak. Csak a' babyloni fogság után emelkedett nálok valamennyire az ipar. A' földmívelés becsben volt ugyan 's meglehetős fokra emelve, de némi balrendeletek által gátolva; példáúl: minden hetedik évben tilos volt földet mívelni 's ugyanazon földet egyszerre kétféle maggal vetni be. Földtulajdon nem létezett, csak haszonbér 's földet eladni csak ötven évre lehetett; a' földmívesnek három tizedet kelle fizetni, egyet a' leviták', egyet a' király' számára, egyet végre az áldozati torhoz. A' kereskedést tilalmazák a' mósesi törvények. Salamon alatt történt e' részben változás, de ez is, mint fönebb láttuk, nem a' népnek gyümölcsözött.

Ezek szerint a' zsidó nép, mellynek iratai a' vallásra, tudományra, régibb müvészetre 's az előázsiai és aegyptusi történetekre nézve olly igen nevezetesek, soha sem lehetett azzá, mivé bölcs törvényhozója tenni akarta, földmivelés által virágzó néppé; mire Palaestina' földe is mintegy rendeltetve lenni látszott. A' költészetet kivéve, a' müvészetnek egy ága sem emelkedett föl nálok, magasabb tudományok soha sem jutának némi fensőbb fokig 's érettségig. Egyoldalú politica, megoszlott érdek, olly népek 's uralkodókhozi hajlam, kik a' kor' szerencsés hódítóinak sikeretlenül szegültek ellene, belül erkölcsi elpuhulás és hanyatlás, prophetái' erélyes szavainak ellenére, kiket gyülölt és meg is ölt, minden saját cselekvőség és polgári jólét' tekintetébeni verseny' hiánya a' szomszéd népekkel, mind ezek együtt véve eszközlék a' tisztultabb vallása, theocratiai szerkezete, szent könyvei, kitünő hősei, királyai és prophetái által a' hajdankorban igen sajátságos és nevezetes népnek gátolhatlan enyésztét.

A' ZSIDÓ IRODALOM.

Ha a' zsidó irodalom, mint az egyetlen isten' imádása által nagy befolyásúvá vált népnek vallási és történeti okirata, tartalma és egyszerűsége, igénytelensége és történeti tudósításainak gazdagsága, 's mind eddig alig utól érhetett fenségű, erejű

és eredetiségű költészete által kitünő nem volna is, már azon körülmény miatt nagy figyelmet érdemlene, hogy a' történetirás' legrégibb koráig fölvihető. De nem csupán régiségök az, mi a' zsidó irási emlékeket olly fontosakká teszi, hanem beltartalmuk 's azon irány, mellyet tőlök későbbi korok vettek és sok századokon át erkölcsi mivelődést eszközlő hatásuk, adnak nekik minden gondolkodó 's valódilag mivelt ember előtt olly becset és nevezetességet, minőt kevés nép' irodalma érdemel.

A' zsidó irodalom, vagy, miként gyermekkorunk óta nevezni megszoktuk, *ó szövetség* (ó testamentom) legrégibb történeti és földirati tudósításokat szolgáltat, nemcsak saját népe, hanem mind azok felől, kik a' zsidók' közelében laktak, vagy velök akár baráti akár ellenséges viszonyokban állottak, sőt Előázsiának még egyéb állodalmai felől is. Vannak ugyan eme' földirati tudósításokban hiányok és a' történeti adatokban a' mythosi színezet félreismerhetlen, de nélkülök számtalan becses adat annyi idők' elfolyása alatt örökre kiveszett volna. E' zsidó okiratok házi és nyilvános életébe vezetnek benünket egy sajátságos népnek, megismertetnek egy olly nemzet' erkölcsével és szokásaival, melly kicsin ugyan, de eredeti 's eredetiségét megtartja még akkor is, midőn az állodalmak' sorából elenyészik.

Ez irodalom az emberiség' őstörténetével kezdődik, mellyet rövid, de erős és szembetünőleg élethűnek látszó vonásokban fest. A' patriarchák és ősapák' életében valódi pásztorkölteményi világot látunk ábrázolva, a' történeti iratokban itt ott, 's a' kisded *Ruth* könyvben pedig jeles családi képeket. A' birák' könyvében 's egy részében Sámuelének egy szabad, de még kiskorú állodalom' népélete tükröződik, 's általában a' zsidónép' egész története, Aegyptusbóli kivándorlása óta egész elenyészteig, igen tanulságos. A' mósesi törvényekben van felállítva a' zsidó alkotmány' eszmélye, egy igen népszerűen gondolt és következetesen keresztül vitt theocratia, a' későbbi keresztényi hierarchiának példány- és előképe, méltó tárgyaúl mélyebb vizsgálódásoknak. A' hazafiúlag vallásos népvezetők és képviselők, kik propheták' neve alatt az egésznek üdvére munkálnak 's kiknek lelkesült beszédei a' zsidó irodalomban nagyobb részint fenn maradtak, minden embernek, de főleg a' politicusnak, 's az emberi lélek' vizsgálójának igen érdekes tünemények. Még ott is, hol ez iratokban

a' zsidó nép' története volt az irány, becses vonásokat találunk a' chaldaeaiak, assyrok, phoeniciek (kananiták), perzsák és végre az aegyptusiak' története, erkölcse és szokásai felől. Bennök találjuk egy sajátságos napkeleti bölcseletnek legnevezetesebb tételeit, valamint a' keleti természettudományt is. De valamennyi felett nagyobb becsű az erkölcsileg vallásos eszmék és szabályok' nagy gazdagsága, melly a' régi zsidó iratokban el van hintve és szám nélküli emberekben annyi időkön át a' legszebb erkölcsi és vallásos gyümölcsöket termette. Az ó szövetség' vallási nézetei nem emelkednek ugyan fel a' kereszténység' tiszta fogalmai és szellemiségéhez 's a' hitregés és babonástól nem egészen mentek, erkölcstanaik nem ritkán a' külszerencsét teszik az erény és jámborság' indokául; sokszor tűnik ki belőlük mindennek a' mi nem zsidó, kárhozatos lenézése; azonban nem kell feledni, hogy ez iratok a' babonás és sokistenű ázsiai népek' vallásrendszerei közepett hirdették az egyedűl józan és emberhez egyedűl méltó egyistenség' eszméjét, 's általa költének valódi vallásos érzelmeket. A' zsoltárok' némellyikében isten' nagysága és dicsősége, jósága és szeretete a' maga teremtményeihez, olly szemlélhetőleg vannak ábrázolva, hogy azokat a' mi korunk' legnagyobb költői is alig birnák erő és fenségben, sajátság és egyszerűségben meghaladni. Nemcsak érdekessé, hanem világtörténeti nevezetességűvé leszen végtére ez irodalom azon összefüggés által, melly közte 's a' kereszténység közt van, mert a' keresztény vallás a' zsidó irodalom' kifolyása 's embernemesítési magas eszméit ezen építette.

Ez irodalom' sajátképi kezdete meg nem határozható. Valószinű, hogy az irásra első alkalmúl a' törvények és rendeletek' följegyeztetése szolgált, aztán jöttek a' szerződések és alkuk, mert illyesekre szokott használtatni legelőbb is, mihelyt valamelly népnél meghonosulni kezd, az irás' mestersége. A' nemzékrend' szorgalmas feljegyzése, mi a' zsidóknál felette régi divatú volt, képezhette az átmenetet a' könyvirásra. Illy családlajstromokat találni a' Genesisben, mellyek között néha a' bejegyzett személy' egyes tettei is említtetnek. Egyes emberek saját családok' nemzékrendét jegyezték föl itt ott rövid történetekkel toldva, 's e' történetekből alakúlt utóbb a' nemzet' története. Van nyoma annak is, hogy olly népdalok, mellyek nevezetes eseményeket dicsőítének

és ez által a' nemzeti becsületet emelték, igen korán följegyeztettek. A' „Pentateuchban" van illy dalgyüjteményről emlékezet: „Jehova' háborúinak könyvéről." Az irás' ezen állapotja addig tarthatott, míg a' nemzet' kebeléből egy tanultak' rende támadott, mit igen elősegélhete a' propheták' tanodája. Az irodalom' virágzata e' szerint azon korban kezdődik, midőn a' propheták' kora felviradott. Különösben a' propheták' beszédei szolgáltak irás' tárgyaúl. Szellemi élete a' zsidó népnek akkor volt leginkább fölébredve, mikor politicailag a' nemzet már lehanyatlott: ez oka, hogy épen a' fogság' ideje felé, sőt alatt keletkeztek a' zsidó iratok' legnevezetesbjei. Ez időben támadt fel azon eszme is legelőször, hogy a' korábban öszvejegyzettek egybegyüjtessenek; de nem ismertetvén a' valódi critica' elvei, igaz hamissal kevertetett egybe, miknek elválasztása az ujabb idő' kötelességévé lőn. A' fogság' utáni korszak nagy buzgalmat fejte ki az irodalom iránt. Álnevü iratok támadoztak többnyire a' korábbi időszakok' ünnepelt nevei alatt, minek czélja az volt, hogy e' jó szándékú csellel nagyobb hitel szereztessék a' hasznos iratoknak. Eme' későbbi időből ered a' *Koheleth*, mellyet Salamon nem irhatott, Dániel' könyve, egy vigasztaló irat a' makkabaeusok' korából stb. Nevezetes, hogy ez időben már panasz van a' sok könyvcsinálás ellen (Pred. 12. 12.), holott a' hozzánk jutott iratok nem igazolják a' panaszt.

Tagadhatlan, hogy a' legrégibb szóhagyomány, melly betükbe foglaltatott, a' zsidóknál és pedig Móses' könyveiben található. Ki a' vándornépi szokásokkal 's kelet' szellemével megismerkedett, meg fogja vallani, hogy Móses' első könyve' tudósításaiban apától fira öröklött ősrégi monda van, melly az Euphraton túli országokból hozatott és Aegyptusban, mint hajdani boldog idők' drága emléke, őriztetett meg, 's hajlandó leszen megengedni, hogy sok vagy Mósestől nyert határzott alakot, vagy általa iratott is le először. Azért Móses' első négy könyvét nagyobb részint, ha mindjárt nem mostani alakjában is, Mósesre magára kell visszavinnünk; az ötödik bizonyosan később, a' királyok' idejében, részint a' többi négyből, részint papok által fentarthatott tudósításokból állittatott egybe. A' *Józsue, birák* és *Sámuel' könyvében* régi énekek, nemzékrend 's egyéb tudósítások szolgáltak alapúl, miken a' többi épült, ugy hogy emez egyes beszélyek, mellyek olly dolgokra vonatkoznak, mik a' nép' emlékezetében éltek, 's mindenhol éne-

keltettek, időről időre változva a' nép közt elterjesztettek, míg az egésznek azon alakja lett, mellyben most látjuk. A' költői művek, mellyek eme' könyvekben foglaltatnak, egyes esetekben későbbkoriak is lehetnek: de általán azon időbeliek, mellyekre vonatkoznak. A' *királyok' könyve* és a' *krónikák* mindenütt későbbi időt árulnak el. A' költészeti könyvek közt *Jób,* bár mi tartassék kora felől, nem mutat zsidó fogalmakra. Egészen más jelleme van mint a' többi zsidó költészetnek. E' merész költészetet, sajátlagos tanmódot, éles és gyakorta keserű hangot az arab költészet' legszebb korában az araboknál találjuk fel ismét. A' kétkedő költészet, valamint Móses' első könyvének egyes darabjai is, arra vezetnek bennünket, hogy a' puszták' szabad lakóiban tiszta fogalmakat tegyünk fel minden polgárosodás előtt az isteni lény és emberi élet felől. Dávid, a' zsidó egyházi zene' teremtője — ügyesebb az énekben és előadásban, mint a' sajátképi költésben — a' költészet' azon új nemének is teremtője volt, melly tőle származott át a' keresztény népekre. Dávid' szent énekei közé vegyíttetett később minden, a' mi hasonló nemű volt. Salamon a' keleti bölcseletben nevekedett föl 's általa nyerte mivelődését; ez szól minden iratból, melly övének mondatik. Parabolák, mondatok, talányok, a' legrégibb formák, mellyekben tanitások adattak. Nehéz azonban elhatározni azokból, mik Salamonnak tulajdoníttatnak, mennyi sajátlag övé. A' zsidók' többi költeményei, nagyobb részint vallási, erkölcsi és politicai tartalmúak, egyes gyüjteményekben foglaltatnak, mellyeknek mindenike egyegy propheta' nevét viseli homlokán, ki azok' fő tartalmát szerzé. Ezek közől *Ezechielt* kell különösen kiemelnünk, kiben ismét a' kitünő *Ezsaiást* lelni föl ugyan, és pedig kisebb mértékben, de a' kiben chaldaeai és babyloni hang uralkodik, melly korának jellemét teljesen kifejezi. Jelves modora, ama' mennydörgő szekér, 's mellyek azt vonják, a' mennydörgő lovak, a' zafir trón, a' szivárvány' színeiben ragyogó boltozat, a' babyloni templomra és királyi udvarra emlékeztetnek. Ezechiel' költeményének ezen jelves része az, mi az emberiség' történetére nézve nevezetes 's a' középkor' költészetére és szobrászatára, valamint istentiszteletére nagy befolyással volt. A' patmosi látnok (sz. János) ki szent drámáját költé, Ezechiel' forrásából ivott 's az egyház' atyái tőle vettek képeket és felöltöztetést. Minden mysticusok és képfaragók Ezechielből szed-

tek utasítást, hogyan adhassanak a' keresztény istentiszteletben a' pogány képeknek helyet, 's a' középkor' keresztény költőinek féktelen képzelete örvendett az iszonyúnak, a' túlvitt csodásnak, melly keleten és éjszakon őshazája' költészetével olly igen egyezett. Hogy neve alatt sok középszerű szavalatok, panaszok, és leirások vannak a' perzsa időszakból, azt az utolsó fejezetre tett egy pillantás is elárulja. Még sokkal nehezebb *Dániel* mint Ezechiel felől határzottan szólni, mert igen valószinűtlen, hogy csak egyes darabok is, azon babyloni király' korából valók, ki a' zsidókat fogságra hurczolta. Nagy része azon csodás és mesés történeteknek, mellyeket Dániel propheta' neve alatt birunk, későbbi időből, talán a' Seleucidákéból valók. Az arami nyelven irott részben igen fontos adatokat lelünk a' régi ázsiai történetekre nézve. Ebben van a' babyloni kor' gondolkodásmódja és szokásainak, valamint régi nyelvének is egyetlen maradványa. A' jelek és álmok' magyarázatának egész módja, a' papi kaszt' szerkezete, a' babyloniai utolsó uralkodók' életfolyása, valamint a' médperzsa időszak felőli egyes vonások, eme' töredékekben lelhetők. Minden későbbi elméleteik a' zsidóknak, mellyek Móseséitől eltérők, Dánielből származtathatók.

Elterjedvén és meghonosulván Előázsiában a' görög miveltség és vele a' görög elmetermékek, általok a' zsidó irodalom saját népénél is háttérbe tolatott. Egy része a' zsidó népnek, melly görögök alatt, vagy olly népek közt élt, hol a' görög nyelv közönséges lőn, nem nélkülözhette a' görög nyelv' tudását 's ezt megtanulván, saját nyelvét kezdte elhanyagolni, melly neki viszonyai közt kevésbbé volt szükséges, 's lassanként a' görög nyelvű iratokat kedvelte meg. A' zsidók' görög nyelvre fordított munkáik nemcsak külföldön lettek kapósabbak, hanem magában Palaestinában is, hol ez újítás divatos lőn. Igy a' Krisztus előtti második század óta kétféle könyvek készültek: zsidó és görög nyelvűek 's kétféle iratai támadtak a' zsidó nemzeti irodalomnak: egyik az ó szövetségi canon, másik az apocryphok' gyüjteménye.

Tárgyát tekintve, a' zsidó irodalom sem változatos, sem sok oldalú. E' részben a' mósesi törvény és azon elvek, mellyeken a' zsidó alkotmány, mint lényeges támaszpontokon nyugodott, akadályozók voltak. Tilalmas levén a' külfölddeli összeköttetés, nem lehetett eszmecsere, nem gazdagodhatott az elme más népek' ismereteivel és az idegen találmányok a' zsidókra nézve nem

is léteztek. Magának a' népnek helyzete és sorsa nem kevéssé gátolá az irodalom' több oldalú kifejlését. A' legkorábbi vándor élet, a' későbbi földmivelés, a' vad pusztákoni bolyongás, a' birák alatti szabadító csaták csak a' költészetnek és történettudománynak adtak anyagot; a' tudományok még a' királyok alatt sem gyarapodtak, 's az egész mívelődési kör igen egyszerű és korlátolt vala. Az egyetlen személy, ki, az ó szövetség' bizonyítása szerint, tudományos ismeretekkel birt, Salamon király volt. A' tudományos miveltséget minden népeknél a' költészet előzi meg; a' zsidók pedig megszűntek önálló nemzet lenni, mielőtt tudományos fejlődéshez jutottak. Ez oka, hogy irataik csupán költői és történeti tárgyúak, mellyeknek mindkettejét erkölcsi és vallásos szellem lengi át.

Mi a' *történeti* iratokat illeti, a' zsidókat, mint általában a' keletieket, nem lehet ugyan jó történetiróknak nevezni, de más keleti társaik felett ők még is jóval fölül állanak. Mentek a' keleti történetirók két túlságától: sem olly szárazok és választás nélkül rendetlenek az események' elbeszélésében, mint a' krónikák' szoktak lenni, sem olly dagályos és szónokló előadásúak, hanem egyszerűek, nemesek és felesleges czikornyáktól mentek, ámbár a' csodák' hitétől, a' keleti történetirók' ez általános gyarlóságától, ők sem szabadúltak meg. E' munkák' nagyobb részében nincs tiszta történet, hanem kivált a' legrégibb korbeliekben népmondák és szóhagyományok, mellyek kezdet óta ajakról ajakra szálltak, mig végre írás által állandóságot nyervén, mind további eltorzulások meggátoltatott, mind a' végenyészettől megmentettek. Az újabb idő az illy tudósításokat, nem lelvén alkalmasabb szót, *mythosoknak* nevezte, melly név alatt nem azt kell érteni, mintha a' bennök foglalt tények készakarva hamisíttattak volna meg, hanem e' szó mintegy intő jel, hogy a' mit mythosnak nevezünk, nem tárgyilag igaz tény, az az nem ollyan, mellyet szemtanú írt le közvetlenül az esemény után, hanem ollyan, melly szájhagyomány által fölékesítve, csodássá és rendkivülivé festetett ki, mielőtt az elbeszélőnek tudomására jutott 's leirhatta volna, következőleg annak meghamisittatása nem a' leiró' vétke, hanem a' kornak és körülményeknek tulajdonítandó 's igy teljességgel nem ismeri ezen történeti könyvek' jellemét, ki azt állítja, miképen Mósestől egész az igéret' földe' meghódítá-

saig elfolyt korszak' története szándékosan van meghamisítva magok a' zsidó papok által, a' papuralkodás' érdekében; mert a' korábbi események felőli későbbi tudósítások mindig critica nélkűliek 's csupán azon időnek, mellyben keletkeztek, 's a' benne uralkodó nézeteknek tűkrei. Minél míveletlenebb valamelly nép vagy idő, annál kevesebbet ért a' tisztán tárgyilagos előadáshoz, 's annál inkább vegyíti elbeszéléseibe saját nézeteit. Bármi természetes és egyszerű is ezen elv, mégis alkalmazása csak az ujabb időben képződött ki, és jutott érvényességre, mert sokan az ó szövetség, mint a' kereszténynek' szent könyve iránti tiszteletet gondolták csökkenteni, ha annak minden szava kétségenkivűlinek nem vétetett, 's némi merészség kellett hozzá, hogy valaki illy nézetekkel föllépjen, holott a' Biblia' ellenségei és vallás' gúnyolói nem azon úton némíttathatnak el, ha a' vakon hivés mintegy rájok parancsoltatik, hanem ha a' megfoghatlanok észszerűleg megmagyaráztatnak, mi az imént érintett nézetek szerint legalkalmasabban történhetik a' nélkül, hogy vele valaki a' vallást bolygassa. Ha ohajtjuk, hogy szavainknak súlya legyen, nem elavult igékben, hanem olly nyelven kell szólnunk, mellyet kortársaink értenek. A' zsidó mythosok magában a' népéletben támadtak és terjedtek el, 's úgy jelennek meg, mint egész nemzedékek' termékei, mellyekből a' nemzet' jellemét és miveltségi fokát ismerhetni meg, mert bennök a' népélet' kitörölhetlen vonásokkal van festve, 's híven visszatükrözve a' zsidó nép' vallásossága, nemzeti gőgje, idegen népek iránti ellenséges indulata és csodák iránti mélyen meggyökerezett hite, mit valódi csodakórságnak lehetne nevezni, mellyet maga Krisztus is kárhoztat (János 4. 48.). A' népnek ezen sajátságai átmentek történetiróikra is 's általa munkáik különös alakot nyertek. Történetiróiknak sajátságos pragmatismusa van, mellyet igen jellemzőleg theocratiai-vallásosnak lehetne nevezni. Szerinte minden történeti események közvetlenül istennek tulajdoníttatnak. A' nélkül, hogy a' középokok fürkészetével sokat törődnének, egyenesen a' minden dolgok' végokára szöknek: Jehovára, ki törvényhozó, kormányzó és vezér. 'S így a' mit ők elmulasztának, a' közvetlen okok' fürkészetét, nekünk ujabb kor' fiainak kell végrehajtanunk, 's az eseményekbe természetes egybefüggést hoznunk, 's azokat lélek és természettani alapokra állítanunk, a' nél-

kül, hogy az isteni gondviselés' nyomait, melly minden történetben, különösen pedig a' zsidókéban látható, szemünk elől elvesztenők. Isten' akaratának ereje munkál a' világegyetemben, és nyilatkozik minden teremtéseiben, de ez eszmét nem kell olly vaskos anyagiságban gondolni, mintha leszállna egeiből és a' szántóvető' kezeit eke' szarvára illesztené, hogy a' föld megszántassék, vagy a' gyermeket iskolamesterként betűirásra tanítaná. „Azon isten, ki magában foglalja a' törvényt, és a' törvényben a' maga lényét lassanként a' véges szellemnek kijelenti, nemcsak nagyobb és fensségesebb, mint az, ki az emberi müvész' számára egyes dolgokat képez: de a' történetirót sem veri olly bilincsekbe, mellyek a' szabadabb világnézetet, mi nélkül a' történetirás lehetetlen, elég sokáig korlátolták (Schlosser)." Midőn a' theocratia' kötelékei a' nemzet' feloszlásával megtágultak, ezen pragmatismus is elenyészett lassanként 's az elbeszélés a' tisztán történeti előadáshoz közeledett, miként *Esraban* és *Nehemiában* látható. Az ó szövetség' történeti munkái közé dalok is vannak szőve. Ez szokott dolog a' keleti népeknél, nevezetesen az araboknál, 's a' szerint tekinthető, mint a' római 's görög történetiróknál a' beszédek. Ezek rendszerint a' mindennapi beszédtől távozó, fentebb 's költőinek mondható prósában irvák. Különben a' zsidó történeti nyelv egyszerű, ment minden mesterséges és szövevényes körmondatoktól és beszéd-czikornyáktól.

A' zsidó irodalom' legragyogóbb oldalát a' költészeti iratok képezik, mellyek régóta általános figyelem' tárgyai, ámbár becsöket csak az újabb kor birta méltánylani 's e' tekintetben a' lelkes *Herdernek* van enyészhetetlen érdeme. Fenség, képdús beszéd 's az erkölcsileg vallásos tárgyak iránti előszeretet, különböztetik meg e' költészetet, mellyekben a' vallásos mellett félreismerhetlen a' nemzeti irány is. A' nemzeti gőg, idegenek' megvetése, a' csodás és szokatlan események utáni kapkodás itt is erős vonásokban láthatók. Isten a' természetben és kijelentésben mint világteremtő és kormányzó, mint a' zsidó nép' védistene, a' természet a' maga pompája és szépségében, hymnusokra, magasztaló szavakra lelkesítők, majd a' sínlődő jámbornak panaszhangjai hallhatók, a' mint segélyért kiáltoz, majd az inségből szabadulás' örömriadása és a' szerencse' ajándéka miatti vidor kedv, a' bűnbánó' fájdalmas imája, a' bizakodó hálás kedély'

benső ömlengése, a' megadás és tántorodhatlan engedelmesség igérete Jehovának. Az ősapák' változandó életsorsa nemcsak tárgyat és képet adának nagy mennyiségben a' multból, hanem sok ösztönt is eposi ábrazolatokra. Azon szent hely' fénye, mellyet Jehova lakúl választa magának, az áldozati és egész istentiszteleti szertartás, a' szent város, a' drága hon, annak regényes vidékei, szelid virányai, gazdag tért adának a' költői léleknek. Azonban mindig és mindenütt vallási vonatkozások, a' zsidóknál sajátságos alakban, kivéve az Énekek' énekének szerelmi költészetét és amaz apró dalokat, mellyek lakomáknál énekeltettek 's a' prophetákban itt ott töredékekben maradtak fenn. Nem kell feledni azonban, hogy mikor zsidó költészetről van szó, mindig csak *lantos költészet* értendő, mert van ugyan benne eposi elem is, sőt némellyek drámait is találnak, de azért még sem mondhatni, hogy epos és dráma mivelve lettek volna. A' lantos költészet ódák és dalokból áll, minő a' zsoltár-gyüjteményben elég van; tanköltemények ekből (gnomák, emlék-mondatok), millyenek Salamon' mondatai és Jób' könyve; talányok, mesék, parabolák és a' prophetai költészet (saját forma a' zsidóknál); népi beszédek, költői nyelvben. Vannak gyönyörű szerelemdalai is a' zsidó költészetnek, mellyek Salamonnak tulajdoníttatnak, de e' véleménynek nincs elegendő alapja. Leginkább Dávid király' korában virágzott a' zsidó költészet. Dávid maga is sok költeményt szerze, mind vallásos szelleműeket; alázatosság és megnyugvás a' nemzeti isten' akaratában, népe' láthatlan fejdelmében, kinek ő maga is engedelmes szolgája, 's bizalom eme' hatalmas úr' segedelmében, ki az égi seregek' vezére, bélyegzik dalait, mellyekben azonban itt ott költői szellem hiányzik. „Jellemének fővonása, mint Herder mondja, valódiság volt, énekei életének, érzelmeinek és korának hiv tükrei, mellyeket Luther méltán nevezett kertnek, hol minden szép virág fesel, de viharos szelek is dühöngnek.“

Sokan a' zsidó irodalom' fenmaradását abból magyarázzák, miről magokban a' zsidó iratokban néhány helyt említés van, hogy tudniillik az iratok a' templom' levéltárában őriztettek. E' véleménynek azonban kevés alapja van, mert az itt őrzött iratok, mint világosan mondatik, csak az egész népet illető okiratok voltak, millyenek Móses' törvényei 's azon tanácskozások' jegyző-

könyve, mellyeket Józsue tartott halála előtt a' néppel, vagy a' választási szerződés, mellynek Saul' trónra emeltetésekor aláveté magát. Hogy minden irodalmi termékek a' levéltárba tétettek volna, arról nincs említés, de azon körülmény, hogy sok közölök elveszett (mint a' nem létezőkre történt gyakori idézések bizonyitják), mutatja, hogy e' vélemény helytelen. Sokkal hihetőbb az, hogy a' fogság után a' papok, prophetàk és magányos személyek' kezeiben egy vagy másik iratból példányok maradtak fenn, mellyek a' honi irodalom iránt fölébredt lelkesülés' korában mind kifürkésztettek, és ezen fürkészet ébreszté fel az egybegyüjtés' eszméjét.[1])

1) Hasonlítsd össze: Schlosser, Universalhistorische Übersicht der Geschichte der alten Welt und ihrer Cultur. Frankfurt am Main, 1826. I. 235—242. és Allgem. Encyclopaedie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber: a' „Hebraeische Literatur" czimü jeles czikket, mellyben Hoffmann bőven és kimerítőleg tárgyalja a' zsidó irodalom' történetét.

AZ AETHIÓPOK.

Mit az aethiópok felől tudunk, olly kevés és bizonytalan, hogy a' világtörténeti befolyású népek' sorában bizvást említetlen hagyhatnók, ha nem volnának történetirók, és pedig tekintélyesek, kik az aegyptusi miveltség' eredetét az aethiópokétől származtatván, ezekét pedig a' hindukétól, e' népet az emberi mivelődés' egyik összekötő lánczszemének nézik.

Aethiopia és az aethióp nép' neve alatt a' régi iróknál sok országok és sok törzsek értetnek. A' görögök szerint mind azok aethiópok valának, kik az általok ismert földrésznek déli szélén laktak. A' Bibliában *kusiták* vagy *szerecsenek* neve alatt fordulnak elő. Az arab tengeröböl, mintegy a' természet által képzett délvonal, keleti és nyugoti aethiópokra osztá őket és Strabo állítja, miként ezen osztályozást, melly szerint a' keletiek Ázsiában, a' nyugotiak Afrikában laktak, követte Homér is. Herodot szinte keleti vagy ázsiai, és nyugoti vagy libyai aethiópokról beszél; a' keletiek' sima, a' libyaiak pedig göndör hajúak, azaz négerek, kiket Diodor még inkább bélyegez, midőn őket tompa orrúaknak mondja. Ptolemaeusnál Aethiopia' éjszaki határa Aegyptus és Marmarica, keleti az arab tengeröböl és az erythraei tenger az egyenlítő vonal felé délre a' zanguebari partmelléken; mi távolabb délszakra fekszik, ismeretlen föld. Nyugoti határain egy képzelt vonal húzatik, melly Aethiopiát Libyától választja el. Benső Aethiopia, mellyet ő (L. IV. C. 9.) említ, 's melly Libyán alól fekszik, kiterjed egész az atlanti tengerig, az egyenlítő' közelében még később is aethióp' tengernek nevezettig. Eme' benső Aethiopiánál emlékezik a' *hesperiai* aethiópokról, kiket Strabo és Mélánál is föllelünk. Strabo szerint a' nyugoti aethiópok' hazája az oczeán partjai' hosszában nagyobb részint lakatlan, 's telve van vadállatokkal. „Afri-

ka' nyugoti részén, úgy mond Méla, szinte vannak aethiópok, de nem ama' gazdagok (Aegyptus' déli oldalán) hanem kis emberek és miveletlenek, kik hesperieknek neveztetnek.» E' szerint Aethiopia Ptolomaeus' értelmében Nubián, Abyssinián, a' dankali és somauli partvidéken, az ajani és zanguebari tengerpartokon egész a' Delgado fokig, 's innen, mint benső Aethiopia, nyugot felé Sudán és felső Guineán át egész Sierra Leonéig terült.[1]) Maga a' görög *aethiop* név, mi elsült, elbarnult arczút jelent, igen határozatlan 's minden forró égali fekete emberre illik. Akár lakjaik, akár életmóduk vétessék tekintetbe az aethiop nevű népeknek, semmi esetben egy törzsnek nem nézethetnek. Közölök nem mindenik volt néger, az az göndör, gyapjas hajú; azonban Ázsia és Európa' egyéb lakóitól feltünőleg különböztek teljesen fekete bőrszinök által. Szorosban meghatározva, hazájok azon országokban volt, mellyeket ma *Nubia* és *Abyssinia* (Habesch) név alatt ismerünk.

Az aethiópok' nagy része vándor életű volt. Némellyek földmivelők, mások barlanglakók az arab tengeröböl' hosszában elnyuló hegyek közt, mellyek közép Afrikába beszögellenek. Némellyek vadászatból, mások ismét a' tengerpart' mellékein halászatból éltek. A' sajátképi vándorok a' barlang lakók voltak, kik csupán esős időszakok alatt vonták meg magokat nyájaikkal a' sziklákba mesterségesen vésett üregekben, mihelyt pedig a' kiderült ég megengedte, nyájaikat a' termékeny völgyekbe terelték.

A' hajdankor' mivelt nemzeteinek legkorábbi mondáiban emlegetvék az aethiop népek. Az aegyptusi papok' évkönyvei beszélnek rólok; az Euphrat és Tigris melléki nemzetek' hőseik és hősnéik' győzelmei 's hadmenetei felől szóló mondáikat aethiop költeményekkel ékesgetik; ragyogó szerepet játszanak ők a' szinte igen régi görög hitregékben. Mikor a' görög nép Olaszországot és Siciliát még nevéről is alig ismerte, az aethiop név már költőik' ajkain forgott. Szerintök ezek a' legtávolabb népek, legigazságosbak az emberek közt, kedvenczei magoknak az isteneknek. Olymp' lakói hozzájok utaznak részt venni ünnepeikben; áldozataik minden halandókéi közt legkedvesebbek. Igy je-

1) Lásd L. Georgii, Alte Geographie, beleuchtet durch Geschichte, Sitten, Sagen der Völker etc. Stuttgart 1838. I. Abth. 370. 's köv. l.

lentek meg már Homér' énekeiben; és később is, a' hiteles történetirás' korszakában, fenn maradt felőlök a' régi világ' eme' magasztaló véleménye. Mind ezek, ha tán a' felőlök regélő eredeti mondák költői czifrázatokkal ékesíttettek is, nem lehettek merő költemény. Eme' legrégibb tudósításoktól meg kell különböztetni a' későbbieket Pliniusnál, ki sok városok és várak felől emlékezik, a' Nilus' két partján Syenétől Meroéig fekvőkről, mellyek hihetőleg az első Ptolemaeusok' uralkodása idejebeliek, mert nekik volt terve az Aegyptus és fensőbb Aethiopia közötti vándor törzseket állandó lakhelyekhez szoktatni, 's ennél fogva oda kereskedő útat nyitni, jóllehet e' tervvel később ismét felhagyának.

Az arab tengerölbölnél elterjedt aethióp törzsek közt laktak a' *macrobiak* (hosszú életűek), Herodot szerint a' legdélibb részeken, hihetőleg a' zanguebari tengermelléken, mert ezen aranypartokra utalnak ama' tudósítások az arany szerszámok, sőt még arany bilincsek felől is, mellyekbe, vas' szükében, rabjaikat lánczolák. Cambyses, Cyrus' fia, midőn Aegyptust meghódítván Meroéig jött, követséget külde ajándékokkal a' macrobiak' királyához, mellynek tudósítást kell vala hoznia ezen ország felől. Követei itt egy várast találtak, mellyet igen egyszerűen király kormányza, 's az érczek' feldolgozása, a' börtönök, a' halottakkali bánás (mellyek mint Aegyptusban gipszszel vonattak be) már a' társadalmi mivelődésnek bizonyos fokára mutattak. Hihetőleg Cambyses' kora halála hiúsítá meg ezen tervet, miszerint eme' tartományok felé hódítási kisérlet tétessék: azonban Herodot a' hódítás' ezen eszméje által nyert a' macrobiak felől tudósítást.

Úgy látszik egyébiránt, hogy nem ezen vándor és barlanglakó törzsek lehettek azok, mellyekről a' hajdankor' ama' nevezetes mondái emlegetőztek, hanem azon aethiópok, kik a' *Meroe* név alatt ismeretes állodalmat alapíták, imaházakat 's egyéb nagy épitményeket emeltek, 's ha tán betűirást nem is, a' képekkeli irást ismerték, és saját meghatározott állodalmi szerkezettel birtak.

Meroe állodalom 75 mérföldnyi hosszú és hol legszélesebb 25 mérföldnyi széles, paizs alakú sziget, vagy az Astapus (Bahr el Abiad) és Astaboras (Tacazze) folyamoktól, vagy inkább Nilus' két ágától, mellyek egymásba ömlenek, kö-

rűlfolyt tartomány volt, Afrika' azon részén, hol most a' Senaar királysághoz tartozó *Atbar* nevű ország fekszik. Hegyek és erdőkkel vala átszegdelve, mellyek közt az elefantok és orrszarvúak, oroszlánok, párduczok, és nagy kigyóknak szertelen sokasága tenyészett és lakott. A' föld drága köveket, aranyat, rezet, vasat és sót termett, valaminthogy ma is finom aranyat, sót és elefántcsontot szolgáltat. Lakosai vadászok, pásztorok és földmivelők voltak; testöknek csak egy részét leplezvén el, meztelenűl jártak, 's gyakori csatákba keveredtek a' lybiai népekkel, kik a' keleti partokon törekvének megtelepedni. A' kormány egy papi törzs' kezében volt, melly sokszerű elágazásokban egész Aegyptusig elterjedett vala, 's királyt a' legfensőbb istenség' (Ammon vagy Osiris) kijelelése szerint maga kebeléből választa, és eme' tartomány' kereskedésének kizárólagos vezetője volt. Az itt emelt nagy építmények felőli tudósítások, mellyeket Herodotnál olvasunk, egészen egyeznek avval, mit a' szkót Bruce a' mult század' második felében a' Nilus' forrásaihoz tett utazásában ezen vidékek' bámulatra méltó romjain talált. A' papi törzs a' népet és királyt egyképen függésben tartotta. A' vallási szertartások és a' jóslás' igazgatása által a' népnek erkölcsi, a' kereskedés' vezetése által pedig érzéki szükségeire hatott. Diodor' tudósítása szerint ha jónak látta, parancsot külde a' királyra, jelentvén neki, miképen isten' akarata az, hogy a' király meghaljon. Tehát itt is isten' nevében uralkodó papkormány' nyomai! A' nép, melly eme' papi hatalom alatt álla, vagy vándor állapotban élt, vagy talán gyarlón épített lakaiból egy sem tartá fenn magát. Meroéba vándorolt ki azon aegyptusi katonai kaszt is (állítólag 240,000 hadfi) Psammetich alatt, és — mint Heeren véli — a' mostani *Gojam*' vidékén telepedvén le, saját, de Meroetól függő társulatot képezett.

A' hajdankori miveltség' ezen vidékeken találtató emlékei, egészen a' helyszerűnek és sajátságosnak bélyegét viselik magokon, 's eme' néptörzsek' fejlődéséből az éghajlat, föld és ottani szükségek' befolyása alatt képződötteknek látszanak. Meroénak egyik gyarmata a' lybiai puszták közt fekvő *Ammonium* volt, Ammonnak híres jóshelyével (oraculum), hol szinte papi kaszt uralkodott, melly királyt maga kebeléből választa. Ammonium azon karavánoknak, mellyek éjszaki Afrikából Meroéba jártak,

nyugpontúl szolgált. Egy másik gyarmata *Theba* volt felső Aegyptusban. Ez állodalom több politicai változáson ment ugyan át, mintsem anyaországához olly hasonló maradhatott volna, miként a' lybiai puszták közepett fekvő Ammonium, mellyre nézve sem tovább fejlődésnek, sem nevekedésnek nem nyilt alkalom: azonban Ammonnak hasonló imádtatása itt is, 's a' hatalmas papi kaszt 's annak Meroévali egybeköttetése, támogatva magoknak az aethiópoknak Diodornál olvasható állításával, miszerint Ammonium' alapítói ők voltak, e' mondának nagy valószinűséget adnak. Ezen messze kiterjedett papi kaszt felőli nézet nagyobb világot nyer, ha meggondoljuk, miképen Ammonium, Theba és Meroe főhelyei voltak az afrikai karaván-kereskedésnek, melly a' papi kaszt' kezeiben volt. E' kaszt épité a' Nilus' mentében ama' büszke palotákat és templomokat, nagy kereskedési épületeket, mellyek isteneiknek szentség, nekik lak, karavánaiknak pedig nyugpontok gyanánt szolgáltak. Eme' kasztnak köszönhették igen hihetőleg Meroe és a' felső-aegyptusi állodalmak alapittatásukat, csakhogy természet szerint emezek az ázsiai idegen népek' betódulásainak hasonlíthatlanúl jobban voltak kitéve, mint a' puszták, tenger, hegyek és más népségek által környezett Meroe. Aethiópia és felső Aegyptusnak a' magas régiségben olly szoros egybeköttetéséből magyarázhatni csak meg, hogy az aegyptusi legrégibb állodalmak a' magok' eredetét egy részben Abissyniából származtatják, hogy Theba és Meroe közösen alapítanak egy gyarmatot Lybiában, hogy az aethióp hódítók több ízben benyomulnak Aegyptusba 's viszont az aegyptusi királyok Aethiopiába rendeznek hadmeneteket, hogy mindkét országban hasonló istentisztelet, szokások, képekkeli irás találtatnak, 's hogy a' megelégületlen és Psammetich által megbántott katonai kaszt Aethiopiába vándorolt ki. A' déli országok' termékeit az aethiópok terjeszték el Aegyptusban. Mert valljon honnan vették volna az aegyptusiak ama' fűszereket, mellyekkel évenként annyi ezer halottaikat balzamozák? honnan ama' füstölő szereket, mellyek oltáraikon égtek, ama' mérhetlen mennyiségű gyapottat, mellybe lakói öltözködének 's mellyeket magok csak igen szűken termesztettek? Honnan eredtek továbbá Aegyptusban ama' korai hírek az aethióp arany országok felől, mellyeket Cambyses fel akart keresni 's miatta seregének felét elveszíté? Honnan ama' sok elefánttetem és

ébenfa, melly a' görögök és zsidók' legrégibb müveit ékesíté? Honnan általában az aethióp névnek olly korai elterjedése, melly annyi népek' mondáiban csillog, mellyet mind a' zsidó, mind a' görög költők ünnepelnek? Honnan mind ez, ha ama' puszták, mellyek ezen népeket körülvették, őket az éjszaki országoktól örökre elválasztva tartják vala?

Nem vezetnek-e ama' kevély egymáshoz hasonló emlékek' romjai, mellyeknek hosszú sora Elephantine mellett (az aegyptusi határszéleken) megszakadván, a' sivatagon túl Meroéban ismét elkezdődnek 's aztán egész Axumig és Azabig terjednek, hasonló miveltségű és tevékenységú népre? Meroe tudniillik az első termékeny ország volt, mellyet a' lybiai sivatagokat átküzdött vándor megpillantott, 's mintegy a' természettől magától az éjszaki karaván' számára nyugpontúl kijelelve. Ez egyszersmind egyike volt a' legszélsőbb arany országoknak Aegyptus felé, mellynek egybeköttetése a' déli országokkal az őt minden részről körülvevő folyók által vala könnyítve. Boldog Arábiávali egybeköttetését könnyíté a' csekély távolság, 's meddig csak Yemen az arab és hindu kereskedés' birtokában maradt, természetes vásártére volt emez országok' árúczikkjeinek. Az afrikai kereskedésnek a' veres tengeren át Arábiába a' babel-mandebi út mellett *Azab* volt határpontja, ezen tengernek partján, hol az áthajózás déli Arábiába csak kevés óráig tart, hol hajdani óriási épületek' romjai láthatók, mellyek csupán a' terjedelmes kereskedés' rakhelyei gyanánt szolgálhattak. Azab és Meroe közt fekütt *Axum*. Eme' várost és állodalmat sem Herodot, sem Strabo nem ismerik. Bruce szerint az abyssiniai krónikák mondják, miként 1400 évvel Kr. el. számos külön nyelveket beszélő népek jöttek Palaestinából az országban lakó kusiták közé, 's ezek építették Axum' városát. A' mai abyssiniak dicsekszenek, miképen királynéjok' egyike, kit ők *Maguedának* neveznek, meglátogatá Salamon királyt, 's azt állítják, hogy Salamonnal egy fiat nemzett, kinek neve *Menilech* volt, 's ettől származnak mostani királyaik egyenes vonalban. Axum' romjai, úgy mond Bruce, igen terjedelmesek, de más régi városokhoz hasonlólag csak nyilvános épületek' maradványait mutatják. Egy nagy téren, hihetőleg a' város' közepén, 40 obeliszket látni, mellyeknek egyikén sincs hieroglyph, 's mindenik egyetlen darab gránitból van faragva. Dél felé ezen obeliszkektől egy

veres márvány hegyben vágott út viszen, balra tömör karfalakkal ellátva. Ezen falakon erős talapok állnak, mellyeken istenek' szobrai voltak. Vannak olly talapok is, mellyeken sphinxek állottak. Egy templomnak egyedűli maradványai: egy sor rendkivűl szépen dolgozott gránit lépcsőzet A' piacznak egyik szögletén, hol ezen templom állott, ma Axumnak kis temploma van, mellyben az abyssiniai nép a' frigyládát és a' szent irásnak Salamontól származó egy kéziratát véli őriztetni.[2]) Különben Bruce több ízben említi, miképen egész Abyssiniában csak Azab, Axum és Meroe mellett találni emez óriási épitmények' romjait, 's hogy alakjok nagy régiséget 's ugyanazon néptőli közös eredetet tanúsít. Eme' romokkal nem kell a' városok' ujabb kori értelmébeni képét összekötni; más világ volt a' hajdanvilág, mint a' miénk 's az emberi nem' fejlődése is más Afrikában mint Európában. Eme' templomok 's obeliszkekkel ékesített helyek nem városok voltak, hanem a' kereskedés' vásártérei és rakhelyei, hol több világrészekbőli különböző népek' karaványai, ezen templomokban lakó istenségek' védelme alatt ide gyülekezének 's a' kereskedés' kincseit kölcsönösen kicserélték. Azabtól a' hindu oczean mellett egész Aegyptusig és Carthagóig, a' középtengernél Ázsia és Afrika' termékei ezen kereskedői utakon vitettek tovább és cseréltettek ki. Hogy ez a' vallás' védelme 's egy hatalmas és gazdag papi kaszt' befolyása alatt történt, az a' kereskedő törzsek közti igazság' kiszolgáltatására, valamint magára a' kereskedésre nézve is jótékony sikerű volt. Egyébiránt a' karaványjárók Afrikában és Ázsiában vándorló pásztornépek voltak. Emberek, bizonyos helyhez és városbani lakáshoz szokvák, nem alkalmasok a' mozgékony karavan-életre. Ez életnem, de a' tevékkeli bánás 's az árúk' le és felmálházása is leginkább vándornépeknek való foglalkodás. Ez a' carthagói karavánokról, a' *lotophag* és *nasomon* népségek, valamint az arab *midianok* és *edomiak* felől történetileg be van bizonyítva, miért ne volna tehát hasonlólag igaz ama' nagy kereskedői úton Ammoniumtól Azabig, miután az arab tengeröből' partjainál még most is hasonló vándor törzsek csaponganak?

Az istentisztelet, melly Meroe, Theba és Ammoniumban divatozott, Ammonnak imádása volt. Ammont a' görögök Ju-

2) Georgii' idézett munkája' 388. l.

piterrel hasonlítják. Ő egészen öszhangzott a' hajdankor' egyszerű szellemével és megfelelt helybeli szükségeinek. A' papok, így beszéli Diodor, arany hajón hordozták az istennek drága kövekkel kirakott képét, 's a' nép magasztaló énekekkel ünneplé e' menetet. Mivel Theba' romjai közt Osymandias' templomában egy illy menet' ábrázolata még megvan, 's hasonló festvényekkel több aegyptusi templomok' falai födvék, mint ezt a' francziák' Aegyptusbani táborozásakor több azt kisérő tudósok és müvészek leirák, 's mivel Plinius mondja, hogy a' Nilusnak sok sziklái és zuhatagai miatt a' hajózásra e' folyamon apró hajók használtattak, mellyeket az árúk' kirakása után az emberek a' zuhatagoknál szétbontának és vállaikon tovább vittek, míg a' zuhatagok elhagyatván, az árúk ismét hajóra szállittatának, 's mivel ezen utóbbi szokás Aegyptusban még most is megvan, mindezekből azon eredmény látszik következni, hogy Ammon' tisztelete első eredetében a' Meroe és Aegyptus közti nilusi hajózás' jelve volt.

Magas tudományos miveltséget nem lehet Aethiopiában keresni; azt semmi történeti nyomok nem jelentik. Itt csak az juthatott létre, mit a' helybeli viszonyok föltételeztek. Illyen lehetett a' karaván-törzsekre nézve némi csillagászi ismeret. Diodor' világos tanúsága szerint az aethiópok nem ismertek betűkkeli, hanem csak képekkeli irást, minek nyomait Meroe és Axum' omladékain láthatni: de a' képekkeli irást, szinte Diodor' bizonyítása szerint, ők találták fel, 's így azt az aegyptusiak tőlök vették. Mi az épitészetet illeti, az aethiópok óriásszerű izlése hihetőleg hajdani és sokáig fenn maradt barlanglakosi életökből fejlődött ki, mikor gránit üregeket kelle lakúl alakítaniok, melly munka ezen kőtömeggeli bánáshoz szoktatta őket. Ezen kivül Diodor szerint Meroe állodalomnak arany, ezüst, réz és vas bányái voltak.

Az aethióp katonák szertelen nagy lándsákkal és íjakkal fegyverkezének. Sok helyen még a' némberek is fegyvert viseltek. De voltak a' mondák szerint egészen békes indulatú törzsek közöttük. A' *garamantok* a' nagy pusztáknak egyik virányán laktak, nevökhöz hasonló nevű városban, távol minden összeköttetéstől, nem ismerve a' fegyverreli bánást. A' *hesperiek* egész az Atlas hegyekig terjedtek, 's azon szigetekig, mellyeket mi boldogoknak nevezünk. Ezek ősidőkben is sok élvek és kincsek'

birtokában voltak. Az arany almákat termő kertek, mellyek' elrablására, a' monda szerint, Hercules kiment vala, az ő tartományaikban voltak.

Az aethióp miveltség-e aegyptusi eredetű, vagy megfordítva, vagy a' mi hihetőbbnek látszik, az a' hinduktól szállván alsó Aegyptusba, innen terjedt a' Nilus' völgyén fölfelé Aethiópiába, ezen kérdés' megfejtése rég foglalkodtatja a' történetirókat, de iránta teljes felvilágosodást nyerni nehéz vagy tán lehetetlen, mert az olly tények felőli tudósításoktól függ, mellyek régiebbek magánál a' történetirásnál. Két körülmény bizonyos: egyik, hogy Meroe a' legrégibb időkben nevezetes hatalomnak és hajdankori miveltségnek volt fészke, mellyet nagyobb kifejlésre érve a' régi irók Aegyptusban ábrázoltak le. Ha ezt a' régiek, nevezetesen Diodor, nem bizonyítanák is, ha Plinius' tudósításának hitelességét, miszerint Meroeban 4000 müvész élt, kétségbe vonjuk is, Meroénak 's egész Nubiának omladékai a' nilusi partokon szólnának mellette. Itt templomok' romjai, vésemények, hieroglyphek, barlangok, sír-üregek 's egyebek nagy mennyiségben láthatók, minők Aegyptusnak csak alsó részén vannak. Második bizonyos körülmény az, hogy Meroenak vagy általában Aethiopiának és Aegyptusnak miveltsége és vallása közös forrású, volt legyen ezen forrás a' Nilus' völgyében vagy bár hol; mit Diodor' tudósításain fölül az is tanusít, hogy ammoni Jupiter' oraculumát a' lybiai pusztákban Meroe és Theba' papjai közösen alapíták. Továbbá: a' két ország' épitményeinek romjai, mellyek bár némi külön sajátságokkal birnak is, de fő vonásokban hasonlítnak egymáshoz. Ezekhez sorozandó, hogy Bruce a' kék Nilus' forrásánál ismét föllelte a' nilusi istentiszteletet, melly különösen Aegyptusban fejlett ki, és hogy a' körülmetélkedés [3] egész Nubiában és Aegyptusban, valamint régente, úgy ma is divatos.[4]

3) A' mai Nubiában 's hihetőleg a' régi aethiópoknál is, még a' leánygyermekek is alá vannak vetve a' metélésnek. L. Burkhards Reisen in Nubien. Herausgegeb. von W. Gesenius Weimar 1820—24.

4) Schlosser előtt az látszik valószinűnek, hogy az aegyptusiak' ősei Arabián és a' bab-el-mandebi úton át Nubiába jöttek 's innen később Aegyptusba. Tehát azokhoz látszik hajlani, kik az aegyptusi miveltséget a' hinduktól származtatják. Universalhistorische Übersicht stb. I. Th. I. Abth. 179. lap.

AZ AEGYPTUSIAK.

I. AZ ORSZÁG' KÉPE.

Aegyptus' földéhez érvén, egy rég elenyészett nagyság' sirjára lépünk, melly felől ha a' történetirás hallgatna is, bámulatos emlékek' ezre beszélne. Egész földtekének nincs talán tartománya, melly annyi nevezetességgel birna mint Aegyptus, eme' folyama és növényzete, állatai és obeliszkjei, gúlái és catacombái, halott és élő lakói miatt a' régi és mai világban egyképen csodált ország, melly egyetlen a' természetben, és egyetlen a' történetkönyvekben! Eme' földön egészen saját világ nyílik fel szemünk előtt; itt minden különös, nevezetes, meglepő, ritka és megfoghatatlan! A' titoktelinek, a' rejtélyesnek itt van hazája, hol a' történetbuvárt sürű homály fogja körül, de a' mellyen sugárok rezgenek át, mellyek' sejtelmeit minden emberi emlékezéseken túl fekvő idő felé ragadják. A' hajdankor' legelső népei mindennek, mi a' maga nemében jeles volt, e' földhöz kötötték eredetét, 's mi újabb kor' emberei is, az emberkéz' hajdani alkotványainak töredékei által, mellyek e' földön olly nagy mennyiségben elszórvák, a' halandók' munkái és törekvései' azon korába emeltetünk képzeletinkben, mellyekből egyetlenegy hang nem zendül, egyetlenegy betű sem szól többé hozzánk. Valóban, ha mind azt átgondoljuk, mit régi irók, újabb utazók és történetbuvárok az aegyptusiak' élete és szokásai felől följegyzettek, 's e' nép fennmaradt csodaműveiben is igazolva láthatók, csak akkor leend némi képzeletünk felőle, mi roppant életmozgalom lehetett az, mellynek valaha ez ország tanúja volt!

Aegyptus — a' zsidóknál *Mizraim*, a' koptusoknál *Khemi*, az araboknál *Mesr* 's a' törököknél *Kibt*, az az koptus ország — európai nevét a' Nilustól vette. *Aigyptosnak* nevezteték a' legrégibb görögöknél azon híres folyam, melly nélkül ez ország lakhatlan sivatag volna, melly néven aztán a' görögök és rómaiak

's utánok mi európiak az egész tartományt nevezzük. Aegyptus a' szárazföld' azon országainak egyike, mellynek határai semmit, vagy igen keveset változtak. Szorosb értelemben véve mindig a' Nilus' völgyéből állott az, a' folyam' végső zuhatagaitól kezdve a' földközi tengerbe nyúló torkolatáig; de tágabb értelemben azon nagy sivatagok is hozzá számítandók, mellyek a' lakott völgy' két oldalát kerítik. Határai keletről az arab tengeröböl 's a' mai suezi földszorulatnál köves Arabia és Palaestina, nyugotra Lybiának sivatagai, délre Aethiopia' azon része, melly ma Nubiának neveztetik, éjszakra a' földközi tenger. Délre ez ország a' forró égövhöz közel kezdődik 's innen a' földközi tengerig 120 mérföldnyi hosszú és 40 mérföldnél sehol nem szélesb tartományt képez. Egész területét, melly azonban szorosan meg nem határozható, mintegy 6000 □ mföldre tehetni 's így valamivel többre mint Németország' fele, de ebből a' mivelt és lakott rész — a' Nilus' völgye és a' Delta — nem több 800 □ mföldnél. Legéjszakibb része, vagy alsó Aegyptus, terjedelmes lapály, mellyet az itt ott több ágakra szakadt Nilus szegdel át 's nyugotra a' lybiai, keletre az arab pusztákkal függ egybe; az ország' ennél sokkal nagyobb többi része, melly közép és felső Aegyptusnak neveztetik, a' Nilus' vizétől keresztül folyt hosszú völgy, mellyet nyugot felől a' lybiai, kelet felől az arab hegyláncznak nevezett két bérczágazat képez. Eme' hegyek, mellyek hol két, hol három mérföldnyi távolságra vannak a' Nilus' partjaitól, Aegyptus Arábia felőli részén gránitból állnak, tovább éjszak felé homokkőből; Theba' városa' környékétől pedig alsó Aegyptus' határaig krétából és mészkőből. Magasságuk nem igen nagy 's egyes ritkás cserjéket kivéve, mellyek itt ott elszórvák, semmi növényzet nincs rajtok. A' két hegysor' tulsó oldalát sivatagok kerítik, mellyek keletre az arab öbölig, nyugotra a' lybiai nagy pusztákig terűlnek. Dél felől Aegyptus csaknem egészen el van zárva a' többi világtól, mert a' Nilus itt is sivatagok közől foly és zuhatagok miatt alig járható. Nyugotra a' veres tengerig magasabban fekvő vidékei vannak, hol bizonyos időszakokban esőzések lepik meg a' tartományt, mellyek aztán itt ott forrásokat képeznek 's a' források körűl apró virányokat, lakúl némelly vad emberfajoknak (hihetőleg a' hajdani barlanglakók' ivadékainak) és legelőül nyájaiknak. A' Lybia felőli homoktengerből mint szigetek tűnnek ki egyes

vidékek, mellyekben forrás van és zöld mező. Ezek az arabok által *vahknak* vagy *vadiknak*, az európaiak által pedig régi aegyptusi néven *oazoknak* neveztetnek. Ezek mélyebb helyei a' pusztáknak, hol a' magasabb föld' tövéből vizerek fakadozván fel, életet adnak a' növényzetnek. Köztök legnevezetesb *Siwah*, régente *Ammonium*, *el Bahryeh*, *Trarafreh* és *Dakhel* 's a' legdélibben fekvő *el Khargeh*, a' régieknél nagy oáz.

Aegyptus már a' hajdankorban Nilus' ajándékának neveztetett, mert valóban e' folyam nélkül olly sivatag volna, mint szomszéd országai azok. Némi apró permetezéseket kivéve, alsó Aegyptusban eső felette ritkán esik, felsőben 15-20 évben egyszer, 's igy egyetlen növényszál sem élhetne benne, ha a' Nilus nem öntözné. A' Nilus egyetlen folyama Aegyptusnak, kivűle nemcsak semmi folyó vize nincs, hanem még a' források is olly ritkák, hogy csaknem minden ivóvizet ennek hullámaiból kell merni. Vizének színe csaknem mindig homályos és vereses, de azért jó izű, egészséges, és már a' régi világban termékenyítőnek tartatott.[1] E' híres folyam, mellynek ugy látszik eredetét a' régiek nem tudták, a' *Holdhegyekből* ered, hol *Bahr-el-Abiadnak* vagy *fehér folyamnak* neveztetik. Ezen név alatt öntözi Dongát, a' schelukok' tartományát 's Denkát 's miután Sennaarban jobbra Dar-el Ariét érintené 's balra Kordofát elhagyná, jobb felől *Bar-el-Azreket* vagy a' *kék folyót*, melly Abyssiniából jön és több földirók által a' Nilus' fő ágának tartatik, veszi magába. Evvel egyesülvén Nilus nevet kap 's e' név alatt foly keresztül Nubián, és átrohanva a' Philae melletti zuhatagokon, megy be Aegyptusba a' mostani Assuan (régen Syene) mellett. A' magas Nubiának sziklamedreit elhagyván, többé nem rohan hegyi vad folyamként, hanem csendes méltóságban mint áldáshozó víz lejt éjszak felé. A' régi Memphis' helyén 's mai Kairón alól több ágakra szakadva, mellyek közt a' legnyúgotibb *Rosette* és legkeletibb *Damiette* nevezetesbek, omlik a' földközi tengerbe. A' Nilus minden évben

1) „Mulierum partus insigniter adjuvat" ugymond Galenus. — Strabó (XV. 1018) szerint némelly aegyptusi asszony a' Nilus' vizének ereje által néha két pár ikret is szül. Aristoteles említ egyet, ki hat gyermeket szült. A' Konstantinápolyban magát már betegen érző Schubert ezt irá: „Der Genuss der aegyptischen Frühlingsluft und des gesegneten Wassers des Nilus stärkten mich so sehr, dass ich mich bald wieder frisch und gesund fühlte." Evangel. Kirchenzeitung 1837. Nr. 84.

ki szokott áradni. Aethiopia' felső részén, tudniillik, majustól septemberig folyvást tartó esőzések vannak, mellyekről az ottani folyamok megnövekedvén, magas áradásaikkal mind a' Nilusba ömlenek. Eme' roppant viztömeg junius' közepe' táján éri el Aegyptust 's ez idő óta elkezdvén a' Nilus áradni, augustus' első felében túl csap árkain 's elönti a' partmelléki tartományt, folyvást nevekedve egész septemberig. Ekkor szűnni kezdvén Aethiopiában az esőzések, a' víz is lohad, de olly lassan, hogy az áradat még october' elején is tart 's csak vége felé tér vissza medrébe. Meddig a' folyam' árja ér, addig az ország' földe termékeny; hol az megszűnik, kezdődik a' növénytelen sivatagság. E' szerint a' Nilusnak Aegyptusban két medre van, egyik kicsin, mindig vízzel telve, másik áradáskori. Minden föld, melly az utóbbin kivűl fekszik, terméketlen kopárság, 's olly éles határvonallal van az áradassal öntözött földrésztől megválasztva, hogy csaknem azt mondhatni, miképen itt egyik lábbal termékeny földön, másikkal sivatagban áll az ember. A' Nilus' árja egyébiránt nemcsak nedvezi, hanem egyszersmind trágyázza is a' földet, termékeny iszapot hozván magával Nubia és Abyssinia' hegyeiből. Az áradás nem minden évben hasonló; néha olly csekély, hogy csak kis terjedelmű földet öntöz meg, és ekkor szűk aratás következik. Hogy a' termékenység neveltessék, már régi időkben gátok és csatornák építtetének, mik által a' víz még az áradás' idején túl is mesterséges lecsapolásokkal nedvezte a' földeket. Újabb időkben ezen vízvezetvények igen elhanyagolvák 's azért az ország nem olly termő mint hajdan, mikor hét termékeny év elégséges volt hét terméketlent gabonával ellátni, miként az a' zsidó József' korában történt.

Aegyptus, mellynek földmivelése, kivéve a' földöntözés feletti gondot, minden egyéb munkát csaknem feleslegessé tesz, hajdanában nagy népességet volt képes táplálni. Görög irók állitják, miképen az országnak perzsák általi meghódítása' idejekor 2000 nagyobb várost és helységet számlált. E' szám alkalmasint nagyítva van, azonban nagyítása által is valószinűvé teszi, mi számos lehetett Aegyptus' népessége más országokéihoz mérve. A' lakosok' száma hajdan 7 millióra tétetett, holott a' mai népesség' száma másfél és harmadfél millió közt ingadoz. Aegyptusnak levegője is egészséges; a' lázas betegségek, mellyek más,

víztől elöntetni szokott, országokban gyakorta dühöngenek, itt nem uralkodók, mert a' mindig felhőtlen nap' égető heve az apadás után a' föld' nedvességét azonnal felszárasztja.

Aegyptus eleinte felsőre és alsóra osztatott: *felső*nek a' déli, *alsó*nak az éjszaki rész neveztetvén. Később azonban alsó Aegyptustól mind az elválasztatott, mi még a' két hegylánc közt feküdt, és *közép* Aegyptusnak nevezteték, a' legdélibb rész pedig Aethiopia felé felső Aegyptus volt. Felső Aegyptus *Thebais*nak, közép *Heptanomis*nak, alsó pedig *Delta*nak is neveztetett, mert *delta* görög betű e' tartomány' alakjához hasonlíta.

Az aegyptusi nép' jelleme sokkal nagyobb mértekben volt földe' sajátságától föltételezve, mint bár melly más népé 's azért ezen nemzet' kifejlésének megértésére terjedelmesebben vázoljuk az ország' földirati arczképét.

Felső Aegyptus' legdélibb városa *Philae* volt, a' Nilus' közepén hasonló nevű szigeten. Ennek közelében szinte szigeten *Elephantine*' városa. Ezekhez nem messze a' Nilus' zuhataga van, 's a' zuhatagon alúl a' hajdani *Syene* (ma Assuan), mellynek nevétől egy a' gránithoz hasonló sziklafaj *syenitnek* neveztetik. Legnagyobb városa felső Aegyptusnak *Theba* volt, melly a' Nilusnak mindkét partján feküdt 's négy □ mföldnyi tért lepett el. Ez vala az aegyptusi történetek' legrégibb korában az ország' fővárosa 's a' királyok' lakhelye, és a' lakosok' véleménye szerint, a' világ' legrégibb városa, 's a' hajdankorban kétségkivül a' legnagyobb is. Diodor azt hiszi, hogy Osiris, mások hogy Buziris nevű király építteté. Mikor a' kormányszék Memphisbe tétetett át, hanyatlani kezde a' város, Cambyses perzsa király' berohanásakor pedig nagy rombolásokat állott ki. Ma Theba' síkján az aegyptusi alkirály' czukor és gyapot-ültetvényei vannak, és tanyák, mellyek a' karavánokat a' naphév ellen védik, mi itt némelly időkben olly rendkivüli, hogy ha az ember kövecset emel föl a' földről, megégeti újjait. A' romok, mellyek itt vad rendetlenségben elszórva állnak, vagy ledőlve hevernek, bámulatra ragadják a' nézőt. A' Nilus' jobb partján vannak a' *luxori* és *karnaki* templomok, mellyek nevöket a' rajtok fekvő faluktól nyerték. A' luxori templom' hossza 500 lábnyi. Innen a' karnaki templomig, a' több mint másfél órányi téren, az óriásszerű *sphinx*-szobroknak valódi sétasora volt. Egyike illy sétasorok-

nak mintegy 600 illyszerű szobrokból állott. A' karnaki romok a' legnagyobbak a' mai Aegyptusban, ezeknek körüllovaglása másfél óráig tarta a' franczia tudósoknak, kik Napoleon' táborozásakor itt jártak. Itt állott egy palota, melly mindent fölülhalad a' mi Aegyptusban nagy. Fő terme 318 láb hosszú és 159 láb széles. Van benne 134 szobor, mellyek közől a' legvastagabbiknak átmérője 11 láb; fejeik 64 lábnyi területűek 's egynek egynek lapján száz ember kényelmesen állhat. A' termek és csarnokok festvényekkel födvék, mellyeknek színeik néhol még ma is teljesek élettel és friseséggel. Látni táborokat, csatákat, diadalmakat, hálaünnepeket, áldozatokat, szóval a' régi Aegyptus' egész életét ábrázolva. E' palotának romjaihoz képest a' mi korunk' építményei csak gyermekjátékok. „Itt minden olly roppant tömegű, úgy mond Prokesch [2]), hogy általok a' képzelmi erő szinte kínpadra feszíttetik, 's nem hiheti, hogy valaha nagyobb építmény gondoltathatott.“ Cambyses és a' perzsák egész századig pusztítának rajta 's mégis az utóvilágnak eleget hagytak mi bámulattal emelékeztesse egy rendkivüli népre, melly illy műveket előállítani képes volt. A' Nilus' bal oldalán vannak a' *medynet-abui* szinte nagyszerű templom- és palota-romok, valamint más templomok' romjai is. Ezen városrész *Memnonium*nak is neveztetik. Itt vannak a' *Memnon-szobrok*, mellyek' neve a' népnél *Thama* és *Chama*. Magasságuk 61 láb 's mindkettő egyegy kődarabból készült. Ezeknek egyikéről a' régi világban azon hit volt, hogy naptámadatkor zeneszerű hangokat szokott adni. Felőle sok régi iró, sőt néhány ujabb is, mint valóról beszél. Prokesch és Champollion azonban, bár csupán ezért lesték itt a' hajnalt, semmit nem hallottak. Itt vannak Osymandias' király' sirjának nagyszerű romjai is 's ugyanezen király' egy szobrának omladéka, melly egyik vállától a' másikig 21 lábnyi széles. Úgy mondatik, hogy eme' szobron illy felirás volt: „Én Osymandias vagyok, a' királyok' királya, ki tudni akarja milly nagy valék 's hol nyugszom, rombolja el műveim' egyikét.“ Bár mi bámulatra méltók egyébiránt e' helyt az aegyptusi művészet' földfeletti művei, nem kevesbbé azok a' földalattiak is. Az egész libyai hegyláncz üreges, és azoknak mumiáit rejti, kik hajdan Theba' lakói voltak. Eme'

2) Prokesch, Erinnerungen aus Egypten und Kleinasien. Wien 1829—31.

szikla-sírok közt legnevezetesbek a' *Biban-el-Moluki* völgyben levő királyi sírok. Nagysággal és díszszel különböztetik meg magokat 's bennök királyi holtetemek nyugodtak, de már régóta rombolás és fosztás' tárgyai. A' papok' bizonyítása szerint Diodornál, 17 illy sír létezett. „Ki ezeket ábrázolni akarná, úgymond Prokesch, köteteket kellene irnia, 's bár mi hű volna az igazsághoz, a' miket mond, mind az álomnak látszanék az olvasó előtt. Ezen szám nélküli folyosók, szobák, teremek a' szikla' közepébe vésve, ezen millio kép és hieroglyph, ezen fény 's a' színek' elkophatatlansága, mintha most festettek volna, messze túl haladják a' végrehajthatás' mai mértékét. (Erinn. 1. Th.)" Eme' szik-labarlangokban ma veszélyes járni. A' lég, mint fűtött kemenczében, fúlasztó meleg; a' mumiákkal tele tömött folyosókon minden pillanatban egyikére lép az ember a' régi Pharaók' kortársának 's az ez által támadt porfelleg csaknem megfúlasztja. A' fáklya e' gyúlékony anyag közt könnyen tüzet gerjeszthet, mellytől e' tömkelegben a' múmia-kútak közt, alig lehetne menekedni. Milliója tanyáz itt a' denevéreknek, mellyek minden szegeletben százanként röpkednek az itt járók' fejére és fáklya-világára. Thebától le felé *Tentyra* város' omladékai vannak. Ezek egy templom' bensejében leábrázolt állatkör miatt lettek nevezetesekké. Ez állatkör azonban, melly most Párisban van, nem régi aegyptusi mű, hanem mint maga a' templom is, római korbeli.

Közép Aegyptusban említésre méltó az *Arsinoe* (ma el Fayum) melletti kerek nagy róna. Ezen termékeny lapály egy völgytorok által függ össze a' Nilussal, különben a' nyugoti részen fekszik 's hegyek és pusztáktól van körül véve. A' Nilus' vize idáig egy csatorna által, melly Józsefcsatornának nevezteték, van vezetve. E' csatorna a' *Moeris*' tavában végződik, melly igen régi időkben hasonló nevű király' parancsára keszitettnek mondatik, de hihetőleg természetes viztartó volt 's Moeris király alatt csak nagyobbíttatott. Herodot szerint ezen tó' kerülete 3,600 stadium, 45 geogr. mrfd. és 50 ölnyi mély. Közepén két gúla állott 50 ölnyire a' víz alatt 's ugyanannyira a' víz felett, 's mindkettőn egy egy kő colossz. Ma a' tónak csak 15 geogr. mfdnyi kerülete van és a' gúlákat nem látni többé. Ezen tó és csatorna' vize által Arsinoe' környéke egyike volt a' hajdani Aegyptus' legtermékenyebb tartományainak. Olaj egyedül itt termett, 's ezen-

kivűl igen jó bor, gabona, kerti növények stb nagy mennyiségben. Ma is egyik ez Aegyptus' legtermékenyebb vidékei közől. Benne a' pálmaligetek, olajerdők és rózsaültetvények egymást váltogatják. A' tó' délnyugoti részén néhány órányira nagy omladékok és kőtömegek látszanak, mellyek a' híres *Labyrinth'* romjainak tartatnak. Herodot szerint „a' Labirynth olly nagy volt, hogy Görögország' minden épületei összesen nem kerültek annyi munkába és fáradságba mint ez." Felőle részletesebben az van megirva, hogy 12 egyesített palota volt 3000 szobával, mellyek' fele föld alatt, másik fele föld felett állott. Az egész négyszegletű épület volt, mellynek mindenik oldala 650 lábnyi hosszú. A' folyosók és szobák' sokasága miatt, mellyek közt vezető nélkűl könnyű vala eltévedni, a' Labyrinth' neve minden olly hely' bélyegzésére használtatik, hol a' tájékozás könnyen eltéveszthető. Méla azt hiszi (1. 9.), hogy a' Labyrinthot Psammetich király épité, más régi görög irók, hogy Aegyptusnak 12 egyszerre uralkodó királya: de egyik véleményben sincs sok hihetőség. Mi czélja lett legyen e' roppant épitménynek, bizonyosan nem tudhatni.

Memphis, az ország' egykori fővárosa, a' Nilus' nyugoti partján feküdt, ott hol az egymáshoz utólszor közeledő hegyek a' nyugoti és keleti részen völgyet képeznek. A' város' kerülete $3\frac{3}{4}$ geogr. mfdet tett, 's az ellenség és a' Nilus' áradási ellen is magas bástya által védetett. E' várost mai nap látható maradványai nem mutatják olly nagynak, mint volt, mert omladékai' nagyobb részét a' puszták' homokja 's Nilus' iszapja elborítá. Ezen romok' közelében a' folyam' nyugoti részén állnak több csoportokban körülbelűl negyven számmal, mintegy örök időkre alkotva, Aegyptus' legnagyobb gúlái. Köztük legnevezetesb azon három, mellyek a' hely' nevétől általában *ghizei* gúláknak nevezteinek, különösben pedig *Cheops*, *Chephren* és *Mycerinus'* gúláinak, mert eme' három király tartatik épitőjöknek. A' három közt, valamint a' világ' épitményei közt is, mellyeket ismerünk, legnagyobb Cheops' gúlája. 203 kőrétegből áll és függőleges magassága 468 párisi láb 's mindenik oldalának hossza $716\frac{1}{2}$ láb. Fölűl mai állapotjában 31 lábnyi átmérőű lapja van 's 38 lábnyi magasságra nyilás van belsejébe. Chephren' gúlája 428, Mycerinusé 307 láb magas. Herodot beszéli, miképen

Cheops' gúlája' építészi anyagának egybehordásával 's fölépítésével 20 évig 100,000 ember foglalkodott. Az egész gúla fekete, nehezen faragható kőből vég nélküli tartósságra van építve, és ma is, annyi ezer év után, mióta hihetőleg áll, semmi erő által meg nem rendítve sértetlenül emelkedik a' nap' tündöklő fényébe. Rá a' fölmenetel fárasztó, de annak, ki nem szédül, nem nehéz. Csúcsáról nagy messzeségre ellátni. A' lábánál álló ember felőlről nézve kis féregnek tetszik. Valamint ezen gúlának, úgy a' többieknek is alapjaiktól nagy magasságra, és valamennyinek éjszaki oldalán, nyilás van, hol alacson bejáráson belsejökbe mehetni. Cheops' gúlájában mély akna van, 's fel és le felé vivő igen meredek folyosók, 's néhány szoba, mellyeknek egyikében hosszúkás kőszekrény van, mi királyi koporsónak tartatik, mellyben mumia volt. Ehhez hasonló, mellyekbe eddig bemenni lehetett, a' többi gúlák' benseje. Közel a' ghizei gúlákhoz van a' föld' sziklájából faragott, tehát a' földdel egybe nőtt *Sphinx'* szobra, hosszában 117 párisi láb, melly most egész nyakig homokkal van temetve. Homokból kiálló része 27 láb magas 's fejének kerülete homloka körül 81 láb. Némellyek azt hiszik, hogy belőle föld alatti aknák által a' gúlák' legnagyobbikába volt járás.

Alsó Aegyptus' fővárosa *Heliopolis* volt. Nevét, mi napvárost jelent, a' görögöktől nyerte, mert Heliopolis a' napistennek vala szentelve, 's itt volt leghíresebb temploma 's évenként itt üllték ünnepét. Aegyptusi neve *On* volt 's e' néven fordúl elő a' Bibliában is József' eseménye' elbeszélésében, kinek neje az itteni fő pap' leánya volt. A' heliopolisi papok, Herodot szerint, a' legnagyobb történettudók voltak. A' három papi tanodának egyike itt volt, a' más kettő Thebában és Memphisben. Strabo beszéli, hogy látta itt azon házakat, hol Plato és Eudoxus több éveken át laktak, a' papokkal társalogva, hogy azoktól a' tudományokba avattassanak. E' vidéken gondoltatik a' suezi földszorulat felé a' zsidók által lakott *Gosen* föld. Itt voltak *Kanopus* és *Pelusium* városok, egyik nyugot, másik kelet felé, mellyek mellett a' Nilus' legszélsőbb két ága a' földközi tengerbe szakadt. *Saïs*, melly a' Delta' bensejében feküdt, Heliopolis után leghíresebb városa volt alsó Aegyptusnak. Strabo szerint itt van Psammetichus király eltemetve. Amasisnak, a' régi Aegyptus'

utolsó királyai' egyikének, itt van egy kis temploma, melly egyetlen kődarabból van faragva. A' templom Elephantinében készült 's 3000 ember három évig foglalkodott vele, mig Saïsba átvitte. Hossza 34, széle 24½, magassága 12 láb. A' hires *Alexandria* Aegyptus' függetlenségének elhanyatlása után építtetett macedóni Sándor által a' földközi tenger' partján.

II. AZ ESEMÉNYEK' FOLYAMA.

A' Kr. szül. előtti nyolczadik századon fölül lehetetlen az aegyptusiak' történetét egybefüggőleg megírni. Miket felőlök az ó szövetségben találni, még mindenek közt a' legbiztosabb adatok; miket a' régi görögök irnak, azokban sok való van, kivált Herodot' tudósításaiban, de egy részök nem egyéb, szóbeli könnyen hitt előadások' másolatánál. Az állitólagos aegyptusi pap Manetho' töredékei, noha levéltárakból mondatnak egybe szedetteknek, szinte igen kétesek. Vannak ezeken kivül régi aegyptusi kéziratok, épitészi emlékek és hieroglyph felirások, mellyek sokat felvilágitanak. Mit azonban mind ezekből a' mondott időszakon fölül a' történetirás egybeállítani bir, csak a' nép' állapotja felőli egyes tudósitásokból áll, 's nem mutatja az események' egybefüggő fonalát.

Az aegyptusiak nem néger nép, hanem kaukazi faj, mint ezt a' történeti tudósitások és mumiákon tett vizsgálatok kétségtelen világosságba állitják. Közelebbi rokonságuk azonban eme' faj' valamellyik népcsoportjával még nincs határzottan kimutatva. Aegyptus' mai keresztény lakói, a' *koptusok,* a' régi aegyptusiak' ivadékainak tartatnak, 's nyelvök kétségkivül amazok' nyelvéből ered. Valószinű, mint már fölebb is aethiópokról irt szakaszunkban érintők, miképen Arabián át a' bab-el-mandebi úton jöttek Nubiába 's innen utóbb Aegyptusba. Nubiának és a' fölebbi nilusi tartományoknak lakóival szakadatlan közlekedésben állottak. Az ottani régi népek velök rokon törzsűek voltak; épületeik és szoborműveik' maradványai, mellyek még most is láthatók, az aegyptusiakhoz hason bélyegűek.

Aegyptusnak felső része korábban volt lakva, mint alsó, de Ábrahám' idejében (2000 évv. Kr. el.) már ez is nemcsak népes és virágzó, hanem némi miveltségnek is fészke vala. Kez-

detben több apró állodalmakra volt szakadozva, mellyek lassanként olvadtak össze nagyobb tömeggé. Theba és Memphis emelkedtek a' többiek' fölébe 's nagyok és hatalmasokká váltak. Alsó Aegyptus legkésőbb népesült meg.

Herodot és Diodornál, valamint Manethonál is, hosszú sorát olvassuk az aegyptusi királyneveknek; de e' névsorok nem egyeznek egymással, mivel hihetőleg különböző helyek' papjainak mondái és szájhagyományai után irattak le. Valamennyinél *Menes* neveztetik első királynak; az utána következők' egyike, kinek szinte mint amannak nem tudni korát, *Osymandias* volt. Az Ábrahám és József' idejebeli királyok sincsenek tudva. Egyike a' legbizonyosabb tényeknek ezen történeti nagy homályban az, hogy nemsokára Ábrahám' idején túl Aegyptust szomszéd kóbor néptörzsek rohanták meg 's az ország' nagyobb részét megigázták. Alsó Aegyptus' mocsáros vidékei és legelői, így vélekednek némellyek, hol aegyptusi pásztor családok éltek, gyakran bizonyos föltételek mellett idegen kóbor népcsoportoknak adattak át használatúl, mint például Gosen a' zsidóknak. Ezen népcsapatok néha olly nagy számra nőttek, hogy berohanásokat kisértének meg Aegyptus' miveltebb részeibe, 's annak mind függetlenségét, mind miveltségét veszélynek tették ki. Illy veszély érte Aegyptust nemsokára Ábrahám' ideje után. Nagy számú pásztornép, kik *Hyksosok*nak neveztetnek, 's kiknek származata nincs tudva, elfoglalta alsó és közép Aegyptust és századokig tartá hatalmában. Végtére, hihetőleg nyomásaikat nem türhetve tovább, föltámadának az aegyptusiak és kiűzték hazájokból emez idegeneket, mint némellyek hiszik, 1700. év körül Kr. el. mert bizonyos időszámok eme' hajdani századokban épen nincsenek. A' Hyksosok' uralkodása alatt, melly tizenhetedik dynastiának mondatik lenni, jött József Aegyptusba, Móses pedig a' tizen nyolczadik alatt vitte ki innen a' zsidó népet. Ezen dynastia alatt volt az aegyptusi mivelődés' virágkora. Ezután mintegy ezer évnyi időszak következik, melly alatt Aegyptus' némelly királyai országuk' határain túl is terjeszkednek 's magokat hatalmas hódítók és uralkodóknak mutatják. Emez időszak' elején, mikor még Ázsiában egy nagy országot sem ismerünk, Aegyptus az egész akkori világban legmiveltebb és leghatalmasabb, mellynek közép-

pontja, következőleg az egész emberi mivelődés' széke, a' nagy régiségű Theba volt.

Az időszámításunk előtti 15. században Moeris király uralkodott, ki nagy épületeket emelt, 's ama' csatornát a' Nilustól a' fayumi lapályra, 's a' vele egybekötött Moeris' tavát építteté és nagyobbíttatá. Ennek utódai közt Herodot szerint leghíresebb volt *Sesostris,* miként a' görögök nevezték, úgy látszik azonban, hogy az aegyptusiaknál neve Ramses vagy Ramesses volt, kinek uralkodását a' 14. századba kell tenni Kr. el. A' mondák azt mesélik felőle, hogy 600,000 gyalog, 24,000 lovas, 27,000 hadszekeresből álló táborával ment vala hódításokra 's hogy ezen sereggel, valamint a' verestengeren 400 hadi hajóból álló flottájával, Aethiopiát és Ázsiát egész a' Gangesig, a' scythiai népeket egész a' Donig meghódítá, aztán Európába ment, itt egész Thraciáig nyomulván. Bár mi nagyításokkal legyen is a' Sesostris név elhalmozva, annyi igaz, hogy létezett egy aegyptusi fejdelem, ki országa' határain túl hódításokat teve. Hadviseléseit leábrázolva láthatni még ma is sok aegyptusi emlékeken, hol általában egy király sincs annyira dicsőitve, mint eme' mesés Sesostris. Minthogy azonban az ó szövetség' irataiban nincs felőle emlékezet, hódításait Aethiopián, Arabián és a' perzsa öböl' vidékein túl nehezen terjesztette. Aegyptus' felosztása 36 *nomosra,* vagy kerületre, valamint az ország' megerősítése a' keleti népcsapatok' beütései ellen 's több csatornaépítés, neki tulajdoníttatnak.

Rhampsinit, ki 1200 év körül Kr. el. élt, Memphis' városát nagy épületekkel diszíte. Ennek közvetlen utódai *Cheops* 's *Chephren* és Cheopsnak fia, *Mycerinus,* azon fejdelmek, kiknek a' görög történetirók a' ghizei nagy gúlák' építését tulajdonítják. Mivel a' gúla-építés által igen nyomatott, ezen zsarnok fejdelmeket gyűlölte a' nép, kivált a' papoknál, kik' akaratának ellenszegűltek 's még a' templomokat is bezárátták, igen rosz emlékezetben maradtak. A' három közt azonban Mycerinus kivételt tesz. Ő mint igazságos és szelid fejdelem dicsértetik. Némelly régiségbuvárok úgy vélekednek, hogy ama' három király' neve alatt sokkal korábbi időket kell érteni, 's újabb időben többen hiszik, miképen ama' gúlák Kr. el. 2000 évvel, vagy ennél is korábban épültek, és általában az emberi kéz' legrégibb művei, mellyek fennmaradtak. E' vélemény azon épül, hogy a' gúlák'

közelében fekvő sziklasírokban olly királyok' neveit olvashatni, kik a' szóhagyomány után összeírt királynevek' sorában nincsenek meg, 's hogy a' Sphinxen egy hieroglyph irás van, melly Moeris és Sesostris közti időből való. Egyébiránt a' gúlák' valódi kora soha sem lesz meghatározható, mert rajtok sem felírás, sem szobrászi munka' nyomai nincsenek.

A' nagy gúlák' építői után jött korszak ismét mély homályba van borúlva, csak az ó szövetség' tudósitásaiból csillámlik rá némi fény. Benső nyugtalanságok, idegen népek' becsapásai 's aethióp fejdelmek' győzelmei rázták meg az ősrégi birodalmat, melly lassanként megszűnt elszigetelten állani 's folytonos érintkezésbe jött az előázsiai birodalmakkal. A' zsidó Salamon királylyal az egykorú aegyptusi király eleinte barátságos lábon állott, de e' viszony később ellenséges lőn, mert a' pártütő *Sesonk* vagy *Sisak*nak sikerült az aegyptusi királyt forradalom által megbuktatni 's magát királyi székébe emelni. Ezen új király Jeroboamot segíté Rehabeam ellen, megsarczolá a' zsidó népet és elfoglalta Jeruzsálemet, elrablá az ottani templom' minden drágaságait (971. Kr. el.). Ezután ismét merő homály és zavar Aegyptus' története.

Az aethiópok, kedvezvén nekik, miként látszik, a' papi és katonai kasztok közt forrongó viszály, beütének Aegyptusba, és elfoglalák azt. Herodot *Sabacó*nak nevezi a' hódítót, ki az aethiópokat vezérlette, a' Kr. előtti nyolczadik század' közepén. Sabaco, ki a' Bibliában *So* vagy *Seve* néven neveztetik, 765—715-ig uralkodott. Ekkor történt, hogy, Sabaco megtagadván Hosea zsidó királytól a' kért segedelmet, Izrael megdőlt az assyriai nagy hatalom alatt, 's az assyrok' birodalma szomszéda lőn Aegyptusnak. Sabaco' halála után, egy görög iró szerint, egy papi kasztbeli embernek, *Sethos*nak, sikerült trónra emelkedni, de valószinűbb tudósitások szerint *Sebichos*, Sabaco' fia, lett trónutód, kinek halála után *Tharak*, vagy *Thorhaka* nevű aethióp király foglalta el Aegyptus' trónját. Ez keveredett aztán az assyr Sanheribbel háborúba. Thirhaka nagy erővel indult az assyriai hadsereg ellen, de Sanherib' tábora' nagyobb részét dögvész pusztítá el Palaestinában 's igy az aegyptusi seregek ütközet nélkül fordultak vissza.

A' következő ismét összefüggés nélküli történetű időben az aethióp királyi törzs elüzetvén, fejetlenség harapozott el az ország' kormányában, mellyből tizenkét, hihetőleg hadi kasztbeli, előkelő férfi emelkedvén ki, Memphisben egyesült. Ezek aztán az ország' kormányát hatalmukba keríték, tizenkét részre osztván magok közt Aegyptust. Ez időszakot a' görögök *dodecarchiának* vagy tizenkettők' uralkodásának nevezték. A' hires Labyrinth e' tizenkét fejdelem által épittetnek mondatik, mit mások magának Psammetichnek tulajdonítanak, mások ismét jóval korábban épültnek hisznek. A' jóslat azt mondá e' fejdelmeknek, hogy az van közölök egyedüli uralkodásra meghíva, ki a' memphisi isten' templomában réz edényből áldozandik. Nemsokára, midőn a' fejdelmek a' nevezett templomban közösen áldoznának 's a' fő pap mindenik' számára a' szokott italáldozatnak arany csészét rendelne, tévedésből csak tizen egy csésze hozatott a' templomba. Psammetich, ki utolsó volt az áldozók' sorában, ezt látván, réz sisakját vevé le fejéről 's azt használta csésze helyett. A' többi fejdelem ezt szándékos tettnek nézé, azért megfosztván Psammetichet uralkodói hatalmától, száműzte őt a' tengerparti mocsáros vidékekre. A' száműzött meg akarván e' méltatlanságot boszúlni, megkérdé ez iránt a' jóslatot, mellytől azon választ nyerte, hogy a' boszú' ideje akkor érkezendik meg, ha réz férfiak fognak a' tengerből felmerülni. E' jóslat az által nyert teljesülést, hogy réz fegyverzetű cariai és görög kalózok szállottak ki hajóikról alsó Aegyptusban. Psammetich, megismervén bennök boszúja' eszközeit, fényes igéretekkel magához hódítá őket 's megverte velök a' többi fejdelmeket, 's urává lön Aegyptusnak, a' Kr. el. hetedik század' közepén.

Psammetich ezentúl mindig tartott illy idegen zsoldosokból álló hadakat, mellyek igen ragaszkodának hozzá 's általok erősítette meg uradalmát. Hihetőleg ezért boszonkodék meg rá a' honi katonaság, melly az országból kivándorolván, Aethiopiába keresett magának új hont. A' papi kaszttal azonban, úgy látszik, nagy egyetértésben volt Psammetich, mert Memphis' fő templomát is nagy díszszobrokkal ékesítette. Ezen király' kormányával új és az eddiginél bizonyosabb korszaka kezdődik az aegyptusi történeteknek. Ellenére az eddigi szokásnak, melly idegeneket nem tűrt az országban, Psammetich elősegélte az idegenek' be-

jövetelét. Ügyekezett a' görögökkel kereskedési egybeköttetéseket szőni 's általa honfiai közé görög miveltséget szivárogtatni. Terve vala országa' határait is messzebb Ázsia felé terjeszteni, a' philistaeusokat meg is győzé, de fegyverei' tovább vitelében halála gátolta.

Utána fia *Necho* jött a' kormányra (617. Kr. el.), ki apja' terveinek a' kereskedés és hódításokra nézve folytatója volt. Ő tengeri haderőt alapíta 's kereskedés végett a' verestengert a' földközivel akarta egybekötni. E' második terve, nem tudni mi okból, az első pedig, értelmes tengerészei nem levén 's a' phoeniciekbe nem bizhatván, hogy saját hazájok ellen neki híven szolgáljanak, nem sikerült. Mondatik, hogy Afrika' partjait, hihetőleg hódítási czélokból, körülhajóztatá. Kiindult Babylonia' meghódítására, útközben megverte és adófizetővé tette Jozsua királyt, ki mentében gátolni akarta (611. évb.), elfoglalta Babyloniának minden tartományit Palaestinától az Euphratig, de szerencsés táborozásának a' hős Nebukadnezar egyetlenegy csatában Circesium mellett véget vete. A' babyloni király teljesen megverte őt, visszafoglalván tőle minden meghódított földeket, annyira, hogy nem maradt egyebe Aegyptusnál.

Fia *Psammis*, vagy II. Psammetich, 594—588-ig uralkodott, ki Aethiopia felé viselt háborút, de hihetőleg nem nagy sikerrel, mert felőle nem maradtak fenn részletes tudósitások. Ennek fia *Apries*, a' Bibliában *Pharao Hophra*, (588—563-ig) a' phoeniciek ellen szerencsés hadat viselt. De hadi vállalatai, önkénykedése, kegyetlenségei, idegenek iránti kedvezése, kikből seregei' nagy része állott, általános elégületlenséget szültek az aegyptusiakban 's midőn Cyrene nevű görög gyarmatot megtámadván, általa visszaveretnék, hadának aegyptusiakból álló része tőle elszakadt és Amasist, tábornagyai' egyikét, kiáltá ki királyúl. Most a' két fejdelem közt csatára kelt a' dolog; Apries' idegenei hősileg harczolának, de végre az aegyptusiak' túlnyomó ereje által meggyőzettek, 's Apries maga is fogságba esett. *Amasis* szelíden bánt foglyával, Saïsba vivé őt, hol akkor az uralkodók' székhelye volt, királyilag viselte magát iránta, életének meg akart kegyelmezni, de engednie kellett az ellene elkeseredett aegyptusi nép' dühöngésének, melly kiadatni kivánta őt, mi megtörténvén, a' szerencsétlen fejdelmet meggyilkolá. Ez időben,

hihetőleg Apries és Amasis' egymás elleni háborgásakor Nebukadnezar beütvén Aegyptusba, elfoglalta azt. Nebukadnezar' halála után hirtelen lehanyatlott a' babyloniai hatalom 's Aegyptus ujra visszanyeré függetlenségét.

Amasis 563—521-ig uralkodott. Ő a' tronváltozások alatt ingataggá vált rendet visszaállítá, biztos és szilárd kézzel kormányzott, görög zsoldosokat veve hadi szolgálatába, mert ezek jobb katonák voltak az aegyptusiaknál. A' görögökkeli közlekedést 's általában a' kereskedési ügyet valamennyi aegyptusi fejdelem közt jobban előmozdítá. A' görögöknek gyarmatításokat engede, szabadságot ada templomokat építeni 's bennök nyilvános istentiszteletet. A' görög templomokat drágán megajándékozta, nevezetesen a' hires delphii templom' kijavítására nagy mennyiségű segedelmet adott. Voltak a' görögök közt számosb szövetségesei, kik közől Polycrates Samos szigetbeli uralkodó' egyike a' nevezetesbeknek. Aegyptus Amasis' kormánya alatt igen boldog helyzetben volt. Jóléte folyton nevekedett, mi által Amasisnak is eszközök jutának országa' néhány városait, különösen Memphist és Saïst, új nagyszerű épületekkel, több templommal és szoborral díszesíteni. Azonban a' szerencse' változandóságát Aegyptusnak is éreznie kellett, mert még Amasis' életében feltámadott a' vihar, melly függetlenségét semmivé tette. Amasis' uralkodása' idejében alapíttatott meg Ázsiában Cyrus által ama' világhirű perzsa birodalom, mellynek második fejdelme, Cambyses, alig lépett trónra, azonnal eltökélte Aegyptus' meghóditását. Amasis' halála után hat hónappal Aegyptus perzsa tartomány lőn. A' phoeniciek, samosi Polycrates és Cyprus' lakosai, kiket Amasis korábban hatalma alá hajtott, készek valának magokat az ellenséghez csatolni és segélék a' perzsa tengeri hadat. A' görög zsoldos hadnak egy tábornagya, kit Amasis megbántott, átment Cambyseshez, 's az aegyptusi viszonyokat ismerve, jó szolgálatokat teve a' perzsa hadviselésben.

Amasisnak fia, *Psammenit*, csak azért látszott trónra lépni, hogy azt kénytelen legyen a' perzsáknak engedni, mert alig fél év mulva (525. Kr. el.) a' perzsa király' foglya lőn. A' két ellenséges tábor Pelusium' városa mellett találkozott egybe 's itt volt az eldöntő harcz. Mihelyt a' perzsa seregek ide érkeztek, megütközött a' két király vezérlette tábor. Véres csata keletkezett,

mellyben az aegyptusiak, hosszu és makacs tusa után, meggyőzetének. Még hetven év után is, mikor a' görög történetiró Herodot itt járna, ezen ütközet' halottainak csontjaival terítve látta a' csatamezőt, mellyek közt a' töredékeny perzsa koponyákat a' kőkemény aegyptusiakétól meg lehetett különböztetni, mit abból magyaráztak meg neki, hogy a' perzsák fedett fővel, az aegyptusi köznép pedig mindig fedetlennel járt, fejét napnak és levegőnek kitéve és haját is nyirve. A' megvert aegyptusiak visszavonúltak Memphisbe, de Cambyses tíz napi ostrom után e' várost is bevette 's az aegyptusi király' hadaival együtt perzsák' fogságába jutott. Mi vége lett legyen, nem tudni. Irják felőle, hogy egyetlen fia' kivégeztetését 's azt, midőn leánya rabszolga köntösben az ő börtöne' ablaka alatt vizet horda, könyezetlen nézte, 's csupán akkor fakadt volt sirásra, midőn egy öreg aegyptusit, barátját, ki minden vagyonát elveszté, koldulni látta. Kérdeztetvén ennek oka felől, azt válaszolá, hogy ő csak barátja' balszerencséjét tudja megsiratni, mert gyermekei' sorsa nagyobb, hogy sem rajta csupán könyeznie lehessen.

Cambysesnek egyébiránt sok vad tettek tulajdoníttatnak. Számos templomot és sirt kifoszta, és szétrombolt 's kigúnyolta az aegyptusiaknak még vallási szertartását és fogalmait is. De eme' tudósítások' nagyobb része koholt vagy nagyított 's az aegyptusiak Cambyses elleni nagy gyűlöletéből veszi eredetét.

Aegyptus ezentúl perzsa tartomány maradt, még 200 évvel később a' macedóni hódító az egész keleti világot másként alakitván, ezen ország a' görög királyok' uralkodása alatt ismét több időre szabad lőn. A' régi aegyptusi szokások fentarták ugyan magokat a' perzsa uradalom alatt, sőt még azon túl is, de korábbi fontosságukat többé nem nyerték vissza. Aegyptus egyike vala amaz őskori állodalmaknak, mellyekben a' népek csak papi gyámkodás alatt fejlettek ki; most pedig a' világnak egy új korszaka kezdődött, 's benne csak az virágozhaték és érhetett meg, mi szellemèhez arányzott vala. Amaz elvek és nézetek, mellyek benne sok századokig uralkodának, nem illettek az újabb kor' szellemébe, azért ezen nép' ősrégi miveltsége az maradt, mi a' perzsa-hódítás óta volt: tanulságos romtömeg a' történetirók' számára.

III. TÁRSADALMI VISZONYOK.

A' régi Aegyptusban minden állodalmi intezvények' alapja, szinte miként Indiában, a' népnek kasztokra osztályozásában volt. Hihető 's nincs egészen történeti alap nélkül azon vélemény, miszerint a' kasztviszony idegen törzsek' bevándorlása által képződött, kik nagy változásokat hoztak mind a' mivelődési, mind a' vagyoni állapotba. Nincs kétség benne, hogy Aegyptusban is különbféle emberfajok jöttek össze 's hogy mind a' miveltség, mind az állodalombani uralkodó hatalom a' fehérebb szinű törzs' birtokában volt. A' fenn maradt emlékeken a' felsőbb kasztbelieket világosabb szín által látjuk az alantabbiaktól megkülönböztetve.

Azon tisztelet, mellyel a' népek a' papok, mint a' miveltség' első kifejtői iránt hálából viseltettek, a' papi kasztot Aegyptusban is a' legtekintélyesb osztálylyá tevé. A' családok, mellyek ehhez tartozának, legkitünőbbek és gazdagabbak voltak az országban, a' telkek' legszebb és legnagyobb része sajátjuk levén, tulnyomó befolyást gyakorlottak az egész népre; vallás' szolgái belőlük váltak, a' vallási szertartásoknak és tudománynak, magának a' müvészetnek és kézi mesterségeknek kulcsa kezökben volt, kezökben az egész polgári élet. Birák közőlök választattak; ők voltak az orvosok, építészek és minden, mi a' népnek szellemi irányt adott. A' király' oldala mellett ők állottak mint tanácsosok, 's mivel a' királyok az uradalmi ügyek' elintézése és idejére, valamint az istentiszteletbeni szokások és házi életre nézve igen szoros vallási szabályokhoz valának kötve, ezeknél fogva nagy függésben voltak a' papoktól 's hogy egészen azok' vak eszközeivé nem alacsoníttattak, csupán azon hatalom volt oka, minél fogva a' hadsereg az ő rendelkezéseiktől függött. Papi kasztbeliek voltak az ország' legfőbb tisztviselői, állásuk független, adótól ment vala, 's a' mivelhető föld' harmada övék. Fejök a' főpap volt, a' király után második személy az országban. Magának e' kasztnak is egyébiránt több alosztályai voltak, fentebb és alantabb rangúak. A' vallás' titkaiba trónra léptekor a' király is beavattatott: kivűle más kasztbeli nem juthatott azok' tudomásába. Újabb vizsgálatok után bebizonyúlt, mi előbb két-

ségbe vétetett, hogy nemcsak papok, hanem papnék is léteztek, kik a' királyi családból vagy papi kasztból származtak. A' papok' élete egyébiránt szigorú szabályoknak volt alávetve. A' tisztaság fontos külerénynek tartatott, 's ezért nappal kétszer, 's éjjel ugyanannyiszor kellett fürödniök, gyapott-szövetet nem volt szabad viselniök, testöktől minden szőrt le kelle borotválni 's ezért az aegyptusi festvényeken hajatlan fejök és arczokról könnyen megismerhetők. Még étkeik is szabályozva voltak: disznóhúst, halat, borsót, lencsét, hagymát tilalmas volt enniök. Böjtjeik néha hosszabb ideig tartók voltak.

A' papi kaszt után rangfokozatban a' hadi következett, mellynek Aegyptusban nagyobb tekintélye volt mint más népeknél, mert a' rabló népek' becsapásaitól folyton fenyegetett országnak nagy szüksége volt hadi erőre. A' papi kaszt és ez bizonyos nemesi osztályt képzettek. Ez is adómentes vala és családonként felosztott földbirtokai voltak, haború' idejében pedig azon fölül még zsoldot huzott. A' hadfiak' száma többre ment 400,000-nél, de béke' idején csak 180,000 volt szünet nélkül fegyverben. Az ország' hadi tekintetben két részre vala osztva 's a' katonák, a' szerint a' mint vagy egyik vagy másik részben laktak, *kalasirok* vagy *hermotybiek*nek neveztetének. Vezérök a' király maga volt, tábornagyaik királyfiakból, vagy a' hadi kaszt' előkelőiből választattak. A' hadak gyalogok és hadszekeresekből állottak. Lovas katona az aegyptusi festvényeken egyszer sem fordúl elő, ámbár a' lovaglás szokásban volt 's az aegyptusi lovak idegen országokban is híresek valának. Mivel azonban az ó szövetség többször említ aegyptusi lovasokat, azt kell hinnünk, hogy illyenek is léteztek. A' had' derekát nyilazók tevék, kik részint gyalog, részint szekerekről harczoltak. A' hadszekerek két kerekűek voltak, 's úgy készítvék, hogy a' csatázónak benne állania kellett. Fegyverök: pánczél, paizs, sisak, kard, lándsa, hajító dárda, szekercze, buzogány, parittya, nyil; hadi zeneszereik: harsona és dob. Voltak zászlóik is.

A' többi osztályokat e' kettőn kivűl népkasztnak nevezhetni, mellyek a' nép' állodalomnak szolgáló és adófizető részét képezték. Ide tartozott az egész iparüző osztály, a' földmivelők, pásztorok stb. A' kasztintézvények' alapvonásai közé tartozott a' rendnek öröködése, tilalom azon kasztból, mellyben va-

laki született, másba áttérni, korlátozás a' tudományban, 's az alsóbb kasztoknak határtalan alárendeltsége a' papi alá, melly nekik mindenben, még csak az ételben is, törvényeket szabott. A' kanászoké különösen megvetett osztálynak nézetett; semmi más rendhez tartozó aegyptusi nem léphetett ezekkel házassági szövetségbe; szent helyekre nem volt szabad belépniök; gyalázat és megvetés volt rájok nehezedve, mint a' hindu pariákra. — Voltak az aegyptusiaknak rabszolgáik is, fehérek és feketék 's ezek nemcsak hadi foglyokból lettek, hanem, mint a' zsidó József' története mutatja, sajátképi rabszolgakereskedés is létezett. A' meghódított népek többnyire az állodalom' földrabjainak nézettek 's ennek szolgálatára használtatának. A' kasztrendszer olly mélyen volt az aegyptusi nép' lelkében gyökerezve 's nézetei és szokásaival egybe olvadva, hogy még az ország' függetlenségének elenyészte után is századokig fenn birta magát tartani, minden viszálkodások' daczára, mellyek a' külön kasztok közt többször támadtak.

A' kormány theocratiai volt inkább mint monarchiai. Igen valószinű, hogy az ország Menes előtt, ki első emberi királynak mondatik (mert előtte állítólag istenek uralkodtak, mint a' zsidóknál Saul előtt), tisztán papi kormány volt. Ez annál hihetőbb, mert a' papok a' királyokat később is igen korlátolt állapotban tartották. A' trón örökölt vala, 's a' királynak látszatra nagy hatalma volt, de valóságban nem. Papi fő tisztviselőktől körűlvéve, 's az ország' régi szokási és törvényei által, mellyeket a' nép szenteknek tarta, korlátolva, alig volt önakarata. Diodor írja, miként a' fő ügyek iránt legelőször mindig papok kérdeztettek meg. A' királynak még házi élete is szigorú szabályoknak volt alávetve. Étel és italnemek, mellyeket élveznie megengedtetett, ki valának szabva, szinte így az órák, mellyekben hölgyei közt mulatnia, fürödnie vagy dolgoznia szabad volt. Bort inni minden aegyptusinak meg volt engedve, egyedűl neki nem. De mind e' mellett azon intézkedésnél fogva, miszerint a' fegyveres erő kizárólag hatalmától függött, az erélyesebb fejdelmek többször kiszabadíták magokat a' bilincsekből. Berohanó idegen népek elleni egypár szerencsés csata tekintélyt és ragaszkodást gerjeszthete a' hadakban a' király' személye iránt 's e' ragaszkodás hatalomra segítheté őt.

A' király' személye egyébiránt nagy tiszteletben volt. Különös öltözet, pásztori bot, és strucz-tollakból készült legyezők, mellyek fölébe tartattak, voltak méltósága' jelei. Festésekben és véseményeken, valamint a' királyi zászlókon keselyű és földteke' képe által allegoriailag ábrázoltatott; ez sajátkép a' napnak volt jelképe, hogy miként amaz az égen, úgy a' földön ő legfőbb uralkodó. Innen ered a' *Pharao* vagy sajátkép *Phra* név is, mi aegyptusi nyelven napot jelent. Ha a' király meghalt, holteste és sirja fölékesíttettek, 72 napig országos gyász volt, az az minden templom bezáratott, a' nép gyászjeleket viselt, imádkozott, megtartóztatta magát a' húsevés és boritaltól. A' bebalzamozott holttest a' sírüreg' nyilásához tétetvén, felette a' papok dicsérő beszédet mondának. Ha a' nép a' megholtnak kormányával meg nem volt elégedve 's a' dicsérő beszédet morgással fogadta, ugy a' testtől megtagadtatott a' királyi sír általi megtiszteltetés 's mint bármellyike a' köznépnek, közönséges sírba temettetett. Mint nevezetességet érdemes említenünk, mit Diodor följegyze, hogy a' király kormányi ügyekben nem volt felelős, hanem csak tanácsosai. Tehát a' mai alkotmányos elvnek eredete már a' régi Aegyptusban volna!

Az ország' kormánya következő volt. Aegyptus számos *nomokra* vagy kerületekre osztatott fel, 's mindeniknek feje egy tisztviselő volt, ki a' kormányi ügyeket igazgatá. A' nomok ismét apróbb megyékre osztattak, mellyeknek élén kisebb tekintélyű tisztviselők állottak. A' törvényhozásról keveset tudunk. Ha a' mósesi törvényhozásnak, melly különben még a' Pharaók' virágzó kora előtti időszakbeli, az aegyptusi szolgált példányúl — min nem igen kételkedhetni — úgy ez maga elég bizonyság, hogy az nem volt kevésbbé kifejtve mint bármellyik népénél napkeletnek. Egyes fejdelmek, különösen Bochoris Diodornál, mint bölcs törvényhozók magasztaltatnak. Mi magokról a' törvényekről följegyeztetett, azokból az aegyptusiaknak némi sajátságai tünnek ki. Törvényhozásuknak egyik fő elve abban állott, hogy a' bűnösnek ne lehessen egyszer elkövetett bünét ismétlenie, azért a' hamispénz-verőnek kezei, mellyekkel pénzt csinált, elvágattak; ki az ország' titkait ellenségnek árulta el, nyelvétől, mint bűne' eszközétől, fosztatott meg. Másik elv a' bün' véghezvihetésének gátlásából állott. Ennek következtében, ki gyilkossági szándékot

látott 's azt nem ügyekezett akadályozni, magához a' gyilkoshoz hasonlólag büntettetett. Tartozott mindenki a' bűnt, mellynek tanúja volt, bevádlani 's ha azt elmulasztá, megvesszőztetett 's három napi böjtre ittéltetett. Hamis vádló a' bevádlott bűn' büntetésében marasztaltatott el. Harmadik elv vala, hogy a' bűnös még holta után is vádolható, 's ha rá vétek bizonyodik be, az eltemettetés' tiszteletében nem részesül. Gyilkosság keményen büntettetett; még a' rabszolga' megöletése is, ha szándékosan történt, halált vont maga után. Szülék azonban gyermekök' meggyilkolásaért nem ölettek meg, hanem büntetésül meggyilkolt gyermekök' holttestét katonai őrség mellett három napig karjaikon kelle tartaniok. Ebben azon ál nézet vezérelhette őket, hogy a' ki életet adott, annak elvétele által nem olly bűnös, mint más, ki az elvett életet nem adta. Törvényszéki tárgyalásokon vádló és vádlott jelen lehettek, de szólniok nem volt szabad, az első irott vádat adott be, és az utóbbi védelmét a' törvényszék előtt írta meg; ezután hozatott ittélet.

Az aegyptusi vallás eredetileg igen egyszerű volt. Egyetlen, láthatatlan, legfőbb lénybeni hivésben állott az. Ama' sok isten, melly tiszteltetett, sajátlag csak eme' lény' különböző tulajdonai' 's nyilatkozatának személyesítése volt. E' szerint e' vallásban minden jelvszerű volt. Igy azonhan a' vallást csak a' papok fogták fel, kik annak valódi ismeretébe avatva voltak. A' nép' nagy tömege ezen istenségek' valódi létezését hitte, 's a' felőlök beszélt regék, mellyek a' vallástan' allegoriai ábrázolatai voltak, általa betű szerint igazaknak vételének, miből aztán bálványimádás lőn, 's mivel a' papság szándékosan elrejté a' nép elől az igazságot, a' leggonoszabb babonaság fejlett ki. Ehhez járult, hogy a' halálon túli élet felől való képzelődés a' népet a' vallási szokások' teljesítésében szerfelett aggodalmassá tette, mi által lassanként mindig babonásbbá leve, elannyira, hogy végtére az aegyptusi vallás valódi képtelenséggé fajult 's magok a' régi pogány népek' szemében iszonynak tárgya lőn 's benne az eredeti tiszta forrást alig lehetett többé fölfedezni. Mi a' halál utáni életet illeti, e' tekintetben az aegyptusiak lélekvándorlást hittek. Véleményök szerint az emberi lélek, születése előtt, mindenféle szárazföldi, vízi és levegői teremtményeken átvándorol, holta után pedig az alvilágba jön, mellynek neve Amenthi, hol annak istene,

Osiris elitéli. Ha tisztának és jónak találtatik, szebb világba jut, hol háborítatlan boldogságban él, ha pedig vétkek terhelik, a' pokolban kínok által büntettetik, aztán állat' testébe megyen, 's legalább 3000 évig kell különféle állatfajok' testein átvándorolnia, mig végtére visszatér emberi létébe és pedig korábban birt saját testébe.

Ama' legfensőbb lénynek, mellynek tulajdonságai a' papok' titkos tana szerint az aegyptusiaktól tisztelt sok istenek által ábrázoltattak, nem volt semmi neve és semmi alakban nem képzeltetett. Ezeken kivül tiszteltettek több városok, vidékek, hónapok és napok' védistenei is. Volt istene a' gonoszságnak is, kinek neve Tiphon. Valamennyi isten közt Isis és Osiris voltak azok, kik legnagyobb tiszteletben állottak és minden városokban imádtattak. Egyes istenek' lényének magyarázatában már a' hajdankori irók is különböző véleményben voltak. Igy Osiris és Isis majd napnak és holdnak, napnak és természetnek tartatott, majd a' gyümölcshozó Nilus' vize' és a' föld' személyesítésének. Egyes istenek' lényének biztos megismerése az által is nehezül, hogy magok a' hajdani aegyptusiak gyakran egyik istenség' jellemét és sajátságát másra is ruházták. A' templomok rendszerint több isteneknek voltak szentelve 's az istenek ez által több csoportozatokra oszlának. Ezek egyes városok szerint különbözők voltak. Az istenek' általános ismertető jelei, mellyek azok' ábrázatain ritkán hiányzanak, a' királyi pálcza, az úgy nevezett nilus-kulcs 's a' férfi-isteneknél föl felé irányzott szakáll-fonadék az állon. A' nilus-kulcsnak nevezett jel T betűhöz hasonló pálcza. E' jel az élet' jelve volt, melly felől régebben a' tudósok úgy vélekedtek, miképen általa a' jólet' jelveztetett, mit az istenség a' Nilus' rendszerinti áradásaival az aegyptusiak iránt bizonyíta 's ezért ruháztatott rá a' nilus-kulcs név. Az istenek háromképen ábrázoltattak: vagy merően emberi alakban, mellyel azonban az istenség' különös tulajdonai kapcsoltattak egybe, vagy emberi testben, de a' mellynek állatfeje volt, ezen istenségnek szentelt állaté, vagy végre egészen ezen állat' alakjában, melly aztán az istenség' tulajdonaival ékesíttetett fel. Hogy állatok szenteknek tartattak és tiszteltetének, annak valószinűleg több oka volt, főleg azonban ama' haszon, mellyet némelly állat az embernek szolgáltat; továbbá lélekvándorlás' hite miatt is,

vagy mivel valamelly állat bizonyos okból egy vagy más isteni tulajdonság' jelvéűl tekintetett. Illy állat, valamint növény is, igen sok volt, 's köztök kivált nevezetes a' különös jelekkel ellett bika, melly *Apis*nak neveztetett. Az istentisztelet látványos pompából 's nagyobb részint undok szokásokból állott. A' vallási ünnepek és búcsújárások igen gyakoriak valának; az istenek' templomaira és hitregék' ábrázolatára roppant kiadások pazaroltattak 's az alsóbb kasztok' egész ereje és munkássága felhasználtatott.

A' vallásos hittel szoros egybeköttetésben állott a' halottak' nagy divatban volt bebalzamozása. A' balzamozás' módja a' megholt' családjának vagyoni tehetsége szerint különbözött. A' szegények' holttestei néhány hétig bizonyos folyadékban tartattak, melly a' rohadást gátlá, 's aztán durva szövettel vagy gyékénynyel fedettek be; a' gazdagokéi ellenben nemcsak rohadást gátló drága vegytani szerekkel védettek, hanem sok és egy részben igen fínom lenszövetekbe takartatván, ékesen felczifrált kő vagy fa koporsókba tétettek, mert a' halottak' laka, a' régi aegyptusiak' képzelete szerint, az embernek sajátképi és örök laka, az általa éltében lakott ház pedig csupán ideigleni tanya. Még most is találni Aegyptusban számos mumiát; a' legszebbek és gazdagabbak rég kinyittatván drágaságaiktól megfosztattak, a' többit pedig felső Aegyptusban az arabok fa' szükében régóta olcsó tüzelékűl használják. Szokás volt a' halottakat áldozatokkal is megtisztelni, mik' altal némi egybeköttetés maradt fenn közöttük 's az élők közt. Sajátságos volt (mi a' halál' eszméjéveli megbarátkozás 's az életről komoly nézet' bizonyítványa), hogy gyakran ünnepélyes lakomáknál, vigalmaknak közepette, mumiát ábrázoló fából faragott alak, vagy néha valódi mumia vitetett el a' vendégek mellett, nem azért, mint némellyek hiszik, hogy jelentessék vele, miképen az élet rövid, azért azt mindenki élvezze, hanem, hogy a' jelenlevők mérsékletre 's az élet' magasabb czéljaira intessenek.

A' köznép' életmódja egyszerű 's ezen égaljhoz mért vala. A' közönséges kenyér, minő nemrégiben a' sírokban találtatott, durrahból vagy szerecsenkölesből (Mohrenhirse) készíttetett. Ezen kivűl volt kenyerök más gabna-nemekből 's lotus-magból is. A' lotus tavi növény volt; ennek gyökeit is megették és illatos virága miatt igen kedveltetett. Különben étkeik hús, gyümölcs és

kerti veteményekből állottak. A' sertéshús tiltva volt. Bort az előkelőbb osztálybeliek sokat elfogyasztának; készítettek sört is árpából. Szokott italuk a' Nilus' vize volt, melly még ma is igen egészségesnek tartatik. Áradás' idejére, mikor a' folyam iszapos szokott lenni, a' víz edényekben tétetett el. A' magasabb rendűek' laka igen díszes volt, és sokféle bútorokkal ellátva. Az emlékeken látható ábrázolatok bizonyítják, hogy voltak terjedelmes és szép mulató kerteik is. A' körülmetélkedés, mint Herodot bizonyítja, divatban volt. A' nőknek függetlenebb és szabadabb' állásuk volt, mint különben keleten szokott lenni. A' soknejűség meg vala ugyan engedve, de nem volt igen divatos. A' nők, keleti szokás' ellenére, a' férfiakkal vegyest társalgának.

Az aegyptusi papság már a' magas régiségben némi tudományos ismeretek' birtokában volt, de ama' szigorú formák, mellyekbe nálok minden bele kényszeríttetett, gátola minden szabadabb szellemi szárnyalatot, és élénkebb tovább fejlődést, gátolá továbbá az, hogy a' magasabb miveltség a' népnek csak egy részére volt szorítva kizárolag; hogy az irószerek igen drágák voltak, 's végtére maga az aegyptusi irás is nagy akadály volt. A' papirosnak egy neme, mellyet ők találtak fel, régi idők óta használtatott általok. Ez a' *papyrus* nevű vízi növényből készült 's tőle vette a' nevet, melly a' nyugoti népek' nyelvében is azon anyagot jelenti, mire írni szoktak. Ezen papiros használtatott nálok, átvétetve más népek által is, míg a' pergamen, Kr. el. két századdal feltaláltatnék.

Irás háromféle volt Aegyptusban: a' *hieroglyph*, a' *hieraticai* és *demoticai* vagy közönséges. E' három egymásból vette eredetét. Az első, a' hieroglyph, azon tárgyak' ábráinak rajzolata volt, mellyekről beszéd vala. Az aegyptusi irások' maradványain mintegy 800 illy ábra van. A' hieraticai irás a' hieroglyphek' megrövidítése volt, vagy első átmenet rajzolásról írásra. A' helyett tudniillik, hogy az egész ábra lerajzoltatnék, annak csak egy része ábrázoltatott, például oroszlán' ábrája helyett testének csak hátsó része. A' demoticai irás végre csak a' hieraticainak megrövidítése volt, 's a' gyorsabb irás' szüksége által támadt. Benne a' jelek nemcsak megrövidítvék, hanem kisebb számmal is valának, mint a' hieraticai irásban, mellyben annyi jel volt, mennyi a' hieroglyphben. Hogy a' hieroglyph

irás, a' maga eredeti minőségében, a' mellyben csak mivelet-len népnél tarthatja fenn magát, csak egyetlenegy mondat' le-irására sem használtathatott, nem nehéz átlátni. Ezért már régi időben a' tárgyak' csupa rajzolásán kivűl az aegyptusiaknak más jegyekkel is kellett birniok, mellyek vagy jelképesen jegyeztek meg valamelly tárgyat, vagy az azt kifejező szó' hangját adták vissza, sőt a' tulajdon nevek' irása' czéljából korán kellett a' betűk' feltalálására átmenni. E' szerint az aegyptusi hieroglyph-irás korán elveszté eredeti tulajdonságát és a' rajzolásnak há-rom különböző nemeiből állott: tudniillik egy jókora számú raj-zolható jegyekből, ezen kivűl jelvezhetőkből, millyenek példáúl a' fölemelt kezek az áldozás' fogalmára, valamint szinte az úgy nevezett phoneticai vagy határzott jegyekből, mellyek az egész szónak vagy betűnek csupán hangját fejezték ki. Az aegyptusi betűk úgy támadtak, hogy a' tárgyak' jelvezhető vagy másol-ható jegyei olly betű gyanánt használtattak, minőkkel azok' ne-vei kezdődtek, példáúl a' sasnak jegyét, melly aegyptusi nyel-ven *ahom*-nak mondatott, *A* betű gyanánt. Azonban csak bizo-nyos számú szavak voltak azok, mellyeknek másolható jegyeik egyszersmind betűk gyanánt használtathattak, és minden betűre több jegyek is voltak. E' szerint az aegyptusi hieroglyphek a' be-tűk' nagyobb száma 's azoknak rajzolható és jelvezhető jegyeivel egybeköttetése által különböztek a' mi irásunktól. Végtére újabb időben oda jutottunk, hogy emez irások némi részben elolvas-tathatnak. Egy nem régiben talált kő tudniillik, melly r o s e t-t e i f e l i r á s n a k neveztetik, három felirást foglal magában, mellyeknek egyike görög 's a' többek közt azon tudósítást tartal-mazza, hogy a' kőre egyszersmind hieroglyph és demoticai irás-ban is ki van vésve. Mind a' mellett, hogy ezen kő' hieroglyph irásának eleje le van törve, mégis egy hieroglyph ábécze állítta-tott belőle össze, különösen az által, hogy a' többször előfor-dúlt tulajdon nevek kikerestetvén, egymás közti egybehasonlítá-sukból az egyes betűk kitaláltattak. — Mi végtére az aegyptusi irásnemek' használatát illeti, a' hieroglyph irás nem volt, mint sokan hiszik, papok' titka, hanem, hajdankori irók' bizonyítása szerint, azokat minden jó nevelésü ember tudta olvasni, 's az aegyptusi sírokban a' legközönségesebb mesterember' szerszámain használtaknak mutatkoznak, miből azt kell hinnünk, hogy ez

irás ezek által is olvastatott. Főleg azonban nyilvános épületek' felirásaira használtaték. A' hieraticai' irás volt az, mellyel közönségesen a' papok éltek. A' demoticai leginkább a' mindennapi életben volt divatos.

A' tudományos miveltség általán szólva Aegyptusban nem állott magas fokon. A' gyógytudomány, melly szinte a' papok' tulajdona volt, ámbár maga az orvoslás korán űzetett, már csak azért sem tehetett nagy haladást, mert az aegyptusiak sem vegytant, sem boncztudományt nem ismertek. Minden betegséget a' tápszerektől hittek eredni 's így böjt és gyomortisztítók voltak legszokottabb gyógyszereik. A' test' külön részeinek betegségére különös orvosok voltak. Régi idők óta használt gyógyszernél egyebet adni a' betegnek halálos büntetés alatt tiltva volt, mi maga elégséges vala az e' tudománybani előhaladás' gátlására. — A' Nilus' áradásai, 's a' földmivelés korán vezethették őket földmérési ismeretekre, azonban mérnöki tudományuk még sem emelkedett magasbra a' legegyszerűbb méréseknél. A' mezők' öntözése, mi nálok olly fontos volt, minden időkön át egyképen végeztetett. Géptani ismereteik hasonlólag igen szűk körben forogtak. Roppant nagy kőtömegeket, mellyeket épületeikben látni, tömérdek népsokaság felette sok idő alatt volt képes nagy messzeségekre áttenni, olly egyszerű gépek' használata mellett, minőkkel ők birtak.

Az aegyptusi emlékekben talált szerszámok 's egyéb tárgyak a' küléletnék olly kora és messze haladt kifejlését tanúsitják, melly bámulatra ragad. A' kézi mesterségekben magas fokra emelkedtek. Azonban, mint minden más dolgokban, itt is azt tapasztalni, hogy igen korán megállapodtak volt a' tökély' bizonyos pontján és nem mozdúltak tovább. Mit később előállításának, csak a' korábbiak' ismétlése volt, vagy visszalépés ezektől is. Továbbá ollyasmit tapasztalni, hogy mint gyárainkban a' munkások' egy osztálya a' gyártmányok' meghatározott részét készíti, úgy Aegyptusban is egész nemzedékeken át ugyanazon munkát a' munkások' egy arra rendelt osztálya készíté. Ez által a' nép egyetlenegy szakban nagy ügyességet nyert ugyan, de egyszersmind merő géppé alacsonodott. Gyártmányaik sokfélék valának: házi szerek, fegyverek, ruha-kelmék. Szöveteik finomak, erősek és szépek voltak, kender, gyapju, gyapott, vagy

a' két utóbbiból vegyített anyagból készítvék. Értettek az aranyozáshoz; voltak fazekas és asztalos-müveik, és legrégibb sírjaikban üvegedények, üveg-czifrázatok és üvegkészítés' ábrázolata találtatik. Igen ügyesek voltak a' festett üveg' és hamis drágakövek' készitésében, értettek az üveg-porczellán és zománcz-csináláshoz. A' bőrt úgy csáválták, mint napjainkban, formákba tudták azt nyomni és bőrkészítményeiket kiálló czifrázatokkal ékesíték; ismeretes volt előttök egy neme a' kordovánnak is; a' bőrre saját fénymázt találtak fel. A' színeket ellenben, mellyek közől a' zöldet, vereset, kéket és sárgát használták leginkább, igen tökéletlenül készíték és vegyítették. Egy szövetöket, melly *byssus*nak neveztetett, 's melly felől nem bizonyos, gyapott vagy kenderszövet volt-e, a' régi irók igen magasztalják.

A' földmivelésnek a' természeti viszonyok rendkivül kedveztek. A' Nilus által évenként elöntött vidékeken még csak szántani sem volt szükség vetés előtt, még kevésbbé trágyázni, és mégis minden 4—6 hónapban gazdag aratás következett. A' föld' munkáltatása silány volt, 's a' földmivelésben nem vas, hanem csak fa szerszámokkal éltek. Az elvetett magot sertésekkel tapostatták a' földbe. Legkárosabb azonban az volt a' földmivelésre nézve, hogy a' földmives nem birt saját telekkel, sőt azt nem is szerezhetett.

A' kereskedés idegen országok és népekkel igen élénk nehezen volt. Nincsenek adatok, mellyek ellenkező hitet gerjeszthetnének. A' tevéknek, Champollion' bizonyítása szerint, sehol nem találni legkisebb nyomát is, 's azok csak később hozathattak be Arabiából. Pedig tudva van, mi elkerülhetetlenül szükséges állatok ezek napkeleten a' közlekedésre. Nagy lehetett ellenben a' benső kereskedés és közlekedés, mivel a' Nilus' partján az aegyptusi nép' legvagyonosabb miveltebb és számosb része lakott, és mivel csatornák által a' szomszéd termékeny tartományok is az ország' fő üterével, a' Nilussal, összeköttetésbe hozattak. Herodot a' Nilust egészen ellepve látta kisebb nagyobb hajókkal, az az ember- és teher-szállítókkal.

A' müvészet szinte a' veszteglésnek és a' kifejlés' hiányának nyomait mutatja. Ez is papi törvények által volt korlátolva 's leginkább az istentiszteletre vonatkozott és csak igen kis mértékben egyéb életviszonyokra. Nekik elődeik' tökéletlen pél-

dányaik mellett kellett maradniok, a' művészeknek tilos volt a' vallási tárgyak' alakjait és idomait másképp ábrázolni mint szokásban volt. Azért műveik ezredek előtt és után sem tökéletesbek, sem hiányosbak nem, hanem egymáshoz hasonlók voltak, miként ha egy kéz készítette volna. 'S ez nálok nem változott meg akkor sem, mikor görög uralkodók alatt a' görög művészetet megismerték. Az élő lények' ábrázolataiban nincs öszhang a' test' egyes részei és az egész közt. A' jelenések' előadásában sem perspectiva, sem sajátképi csoportozás nincs; nincs élet, kifejezés, érzés és szenvedély. A' király' arcza épen az, mikor mint harczoló, vagy isteneknek áldozó festetik. Mindenütt elárulják az aegyptusi művészek tehetetlenségöket a' szépség' eszményének megismerésében és visszaadásában a' testi világ' alakjaiban. Gratia sincs műveikben; és szebb alakokat csak építészi czifrázataikon, bútoraikon stb láthatni. Különben feltünő az, hogy nálok az állatok több valósággal ábrázolvák mint az emberek

A' szobrászat óriásszerűsége által tűnik ki, de hiányzik benne mindenike az imént előszámlált tulajdonoknak. Dombormüveik nem egyebek festvények' másolatainál 's nagyobb részint úgy is dolgozvák, hogy a' falakra elsőben képek rajzoltattak 's aztán a' kő az ábrák mellett elfaragtatott. E' domborművek gyakran be is vannak festve. Egy ábránykép, melly az aegyptusiaknál kőből képezve gyakran látható, és sokszor emlegettetik, részletesb leirást igényel. Ez a' *Sphinx*, vagy az oroszlán-test' ábrázolata, valamelly más állat' vagy sokszor ember' fejével. A' sphinxek leggyakoribb fajai az ember-, kos-, és sasfejű oroszlán. Az első faj, melly a' bölcseség' testi erőveli egybeköttetését akarja jelenteni, az, melly müvészeink által leginkább utánoztatik A' sphinxek általában királyok és istenek' jelvei voltak 's mint illyek az őket jelentő állatfejről 's ennek ékítvényeiről ismertethettek meg. Ha a' sphinx királyt jelentett, annak neve mellé iratott.

Az építés' művei nem sajátképi művészet által gerjesztenek bámulatot, hanem roppant térbeni viszonyaik, a' munka' géptani nagysága és azon műtani ügyesség által, mellyek rajtok szemlélhetők. Aegyptus' nyilvános épületei, mellyek' omladékai most is minden utazót bámulatra ragadnak, olly papi korszak' művei voltak, mellyben illyszerű vállalatokra az egész összes nép' ereje használtatott. 'S egy munkán egész néptömeg élő gép gyanánt

dolgozott. Ezen kivül védelemre szorúlt vagy erre kényszerített idegen népek is erőszakoltattak illy építmények' emelésére. A' kitartás és tűrödelem, melly illy munkákhoz kivántatott, annál bámulatosbak, mivel az aegyptusiak épen a' legkeményebb kövekből, millyen a' granit, syenit, és bazalt, dolgoztak, és e' nehéz munkákat olly időkben hajtották végre, mellyekben — mint meglehetős bizonyossággal tudjuk — még nem éltek vas szerszámokkal 's ezek nélkül is hieroglypheket másfél ujnyinál nagyobb mélységre igen élesen be tudtak vésni e' nagykeménységű kövekbe, annyira, hogy valóban megfoghatatlan, milly eszközökkel birták réz és bronsz szerszámaikat illy rendkivül keménnyé edzeni.

Az építészet' legrégibb müvei felső Aegyptusban vannak. Az aegyptusiak részint sziklákban építének, azokat mélyen kivájva, részint vályogból és négyszegre faragott kövekből. Ez utóbbiak nevezetesen templom-építésre fordíttattak. Eme' faragott kövek olly nagy darabokban használtattak, hogy például a' karnaki-palota' omladékiban egy homokkő darab van befalazva, mellynek hossza 40, széle 5 láb. Fából, mi a' faszegény országban igen természetes volt, keveset építettek. Valamennyi templom' fedele, rendkivül kevés kivétellel, viziránys négyszeg kőlapokból állott. A' boltozás' mestersége kevéssel a' perzsák általi meghódíttatás' ideje előtt jött csak divatba, noha némellyek azt gondolják állíthatni, miképen az aegyptusiak e' mesterséget sokkal korábban értették. Annyi azonban igaz, hogy nálok boltozatokat előbbi időből nem találni 's hogy általán az egész aegyptusi építészet nem alapodott boltozatos formákon. Az épületek csaknem általában mind bel, mind külfalaikon igen élénk színekkel czifrázvák 's gyakran rajzolványok és hieroglyphekkel megrakvák. Az oszlopzat azon része az aegyptusi épületeknek, mellyen egyedül találni nevezetes különbözést. Templomaiknak a' nagy tömeg, szám, képmüvek és színek' által adtak tiszteletes 's mintegy legyőző hatást.

Az építészet' legnevezetesebb müvei a' sziklasírok, gúlák, templomok és obeliszkek, mellyekből azonban ez utóbbiak csak annyiban sorozhatók a' müvészet' e' neméhez, mennyiben a' templomok' részei valának. Sziklasírok nagy mennyiségben voltak a' Nilus' mindkét partján fekvő hegyekben, főleg azonban a' nyugoti oldalon. Legnagyobbak és legszorgalmasabban dol-

gozottak az úgy nevezett királyi sírok Theba' mellékén, mellyek közől eddig 21 fedeztetett föl 's mellyek valódi halottvárost képeztek. E' sziklasírok, mind nagyságukat és szobáik 's folyosóik' számát, mind pompájokat és feldiszíttetésöket tekintve, igen különböztek egymástól. Valamennyin csak egy ajtó-nyilás van és nappali világ soha sem hat beléjök. Falaik vésemények és rajzolatokkal födvék 's mindennek adják ábrázolátat, mi az embert életében körűlvette: minden nemű kézi mesterségekét, a' földmivelés' foglalkodásiét, a' vadászatét, a' házi kör' jelenéseiét stb. Találtatnak itt minden gondolható szerszámok 's készítmények le egész a' gyermekek' játékáig, mellyek a' halottak mellé tétetni szoktak. Ezek által a' régi aegyptusiak' külső életét minden részleteivel együtt ma már sokkal jobban ismerjük, mint a' hajdankor' bármellyik népeét.

A' gúlák négy oldalú építmények, mellyeknek oldallapjaik háromszögletet képeznek, 's felűl egy élbe futnak össze. Eme mesterséges hegyek szinte sírokúl voltak rendelve. Legtöbb gúla Memphis mellett volt a' nagy temetői téren. Ezek egyik királyi uralkodó ház által, melly Memphist tevé székvárosává, azon czélból építtettek, hogy a' felső aegyptusi sokat csodált sziklasíroknak mintegy versenyalkotmányokúl másnemű óriási művek emeltessenek, hasonló czélokra szolgálandók. Hány gúla van még Memphis mellett vagy általában egész Aegytusban, meg nem mondhatni, mert némellyek igen kicsínek 's könnyen észrevétlenűl maradnak, és némelly omladékokból nem ismerhetni meg bizonyosan gúlák voltak-e vagy más építmények. A' gúlák' négy oldala a' világ' négy része felé volt fordítva. Többnyire mészkőből építvék, vannak azonban téglábóliak is, mások ismét csak szögleteiken négyszögű kövekből, különben pedig téglából. Régente bizonyos síma borítékuk volt granit vagy márványból, mi azonban most már nagyobb részint eltűnt rólok.

Az aegyptusiak' templomai számos kisebb nagyobb téreket foglalnak magokban, és vannak hozzájok tartozott több melléképületeik. Legnagyobb pompájok közönségesen az előcsarnokban és a' *pylonokban* találtatik. A' pylonok két magas a' templom-udvaron álló tömör épület, mellyek között a' főkapu áll; ezek a' templom' legmagasabbra emelkedő része, azonban nem mindenik templomnál találtatnak. Egy pylon előtt többnyire két obe-

liszk volt felállítva. Az obeliszkek, ezen az aegyptusiaknál sajátságos emlékek, mindig egyetlen darab kőből állnak 's magas négy szögletű oszlopok, mellyek alulról fölfelé lassanként vékonyodnak, végre pedig hirtelen kis gúla' alakjában végződnek. Minthogy az első obeliszk, melly Aegyptusból Rómába vitetett, a' nap-istennek szentelt Heliopolis városból vették, Európában azon vélemény támadt, hogy minden obeliszk a' napisten' tiszteletére emelt 's mintegy a' napra mutató oszlop. Ez azonban tévedés, mert az obeliszkek' czélja az, hogy ama' felirások által, mellyekkel oldallapjaik telvék voltak, a' templom' építése vagy nagyobbítása felől tudosítást adjanak 's annak nevét, kinek ez érdeme volt, megörökítsék. Az obeliszkek a' legkeményebb kőből dolgozvák 's noha egy darab kőből állnak, 100—150 lábnyi magasak. A' néhány évvel Párisba vitt luxori obeliszk egy thebai palota előtt állott, és 70 lábnyi magas.

E' szerint az aegyptusi művészet' alkotmányai óriásszerű és bámulatra ragadó jellemöknél fogva kitünők. Van azonban egy más vonás, melly még inkább uralkodó ezen különös nép' művészeti munkáin, mi egyszersmind egész életének fő vonása, tudniillik: ragaszkodás a' hagyományozotthoz. Fejlődés, eme' sajátképi jellemvonása a' nyugoti népeknek, és újabb időnek, a' hajdani aegyptusiaknál 's a' régi kor' papi állodalmaiban általában idegenszerű dolog volt, ezért hiányzik műveiken ama' szellemi friseség és élénkség, valamint nemzeti életökben az egyeniségnek és viszonyoknak ama' különbfélesége, mellyek által az események' változása a' nép' benső életére nézve is fejlesztő és gyümölcshozó lesz. Az ő állapotaik valamint munkáik és szellemi életök fő vonásokban ugyanazok maradtak történetök' egész hosszú ideje alatt. Minden, mi e' népnél sajátságossá vált, olly mélyen meggyökerezett benne, hogy például kasztügyök, művészetök' jelleme, hitregei képeik, 's fogalmaik' zürzavara, egész életök' halálrai vonatkozása 's halottaik iránti rendkivüli gondjok, meg azután is századokig fenn maradtak, midőn a' kor' szelleme rég megváltozott 's az aegyptusiak a' perzsa, görög és római uralkodás alatt más elvekkel 's az élet' más alakjaival ismerkedtek meg. Csak midőn a' kereszténység az egész világot átalakítá 's ezen országban is erős gyökereket

vert, enyészett el végre a' régi aegyptusi jellem, miután óriási művei' egy része már nagy idők óta romokban hevert.

Még állnak Aegyptus' gúlái és állni fognak sok időkön át minden viszontagságos erők' megtámadásai' daczára, és roppant tömegeikkel sokáig fogják, mint legnagyobb alkotmányai az emberi kéznek, bámulatra és mély elmélkedésre ragadni a' szemlélőt, de a' megbántott emberiség fájdalmasan emlékezendik mellettök amaz évek' végetlen sorára, mellyek lefolyása alatt megigázott emberek' ezrei, vagy szűk táplálékon tengő munkások és foglyok, a' dolgozás' egyik leggyötrelmesebb nemére voltak kárhoztatva, csupán azért, hogy a' hiúságnak, vagy vak hitnek, vagy egy ember' milliók' feletti határtalan önkényének emez örök emlékei felállíttassanak.

A' CARTHAGÓIAK.

A' régi világban olly nagy szerepet játszott carthagói nép, büszke városával együtt, rég elenyészett a' föld' színéről. Hajdani dicsőségének alig maradtak csak romjai is, alig egy két bizonyos emléke. Minden felőle beszélő hagyomány elzengett 's ha volt is valaha betűkbe foglalt története, az visszaszerezhetlenül elveszett. Miket *Carthago* felől tudunk, kiengesztelhetlen ellenségeinek, a' görög és rómaiaknak, irígy és szenvedélyes szavaikkal irvák. Herodot, ki különben kevésbbé nevezetes népek felől is olly körűlményesen beszél, meg nem foghatni mi okból, a' korában már nagy hatalmú Carthago felől alig jegyzett fel valamit. Midőn Diodor és Livius, Appian és Justin irtak, Carthago már nem volt. Maga Polybius csak hanyatlásában látta azt 's ő is, az ifju Scipio' barátja, miként a' fönebb nevezettek valamennyien, nemcsak gyűlöletes, hanem egyszersmind hanyag pillanatot vetett hona' elesett versenytársára. És mégis emez egyoldalú, szakgatott és ellenséges indulat sugalta tudósításokból, 's a' mi keveset ezeken kivűl még más iróknál elszórtan találunk, egybeállított története Carthagónak, minden homályossága, hézagai, eltorzítása' daczára, egyike a' legérdekesebb és tanulságosabb lapoknak a' világtörténetben, és sejteni hagyja, mi nagy a' veszteség, hogy e' nép' történetét mind emelkedése, mind hanyatlása' időszakain át teljesen nem birjuk.

A' carthagói állodalomnak, szinte úgy miként a' rómainak, egyetlenegy város volt feje és középpontja, 's ehhez volt egész létele kötve. Éjszaki Afrika' egyik partján, Sicilia' szigetével szemközt, feküdt *Carthago' városa.* A' hely, hol épült, igen szerencsésen volt választva, bensejében egy tágas tengeröbölnek, melly keletre *Bon* (promontorium Hermaeum) nyugotra *Zibib* (promontorium Apollinis) nevű fokok által képeztetett, szóval

ott, hol a' mai tunisi öböl van. Emez öböl' közepéből félsziget nyúlik ki, melly fél mérföldnyi széles. E' félszigetre, csaknem középponton Utica és Tunis közt, mellyek a' város' falairól láthatók voltak, mert az első csak fél, a' második egy mérföldnyi távolságra feküdt, épült Carthago. Egy keskeny földnyelv, nyugot felé a' tengerbe nyúlva, kettős révet képez itt, egyiket a' kereskedő, másikat a' hadihajók' számára, melly egyszersmind a' szárazföldi tavat a' tengertől valasztá el. A' tenger felőli rész egyszerű fallal volt megerősítve, a' szárazföldi szoroson pedig *Byrsa* erősség vala építve 's kivülről megtámadás ellen 36 lábnyi széles háromszoros fallal védve. [1] A' rómaiak nagyítják ugyan győzelmök' dicsőítésére a' dolgot, azt állitván, hogy a' város öt geogr. mfdnyi területű volt, és lakosai' száma 700,000 ment, de ezen nagyítás' lehetsége is mutatja, miként Carthago' fénye még az utóbbi időkben is nem csekély volt.

Carthago' afrikai birodalmának' határai egyébiránt dél felé a' Triton' taváig terjedtek; már e' tavon innen sivatag puszták kezdődtek ugyan, azonban egész a' tóig állottak városok Carthagóhoz tartozók, mellyek a' római háborúk alatt romboltatának el. Kelet felé Cyrene feküdt, nyugotra nem mondhatni meg bizonyosan határait. Hiteles történetirók egész a' gadesi tengerszorulatig terjesztik nyugoti határát, legvalószinűbb azonban, hogy eme' vidéken, hol kóbor népek csatangoltak, addig terjedtek Carthago' birtokai, meddig a' föld miveltetett. Éjszakra a' földközi tenger feküdt. Maga a' carthagói respublica' földe igen mívelt 's ennél fogva termékeny volt. A' gabona százszorosan fizetett, a' szőlő évenként kétszer termett. Mikor Agathocles hadseregeivel itt járt, mindenfelé kerteket, ültetvényeket látott virító állapotban, patakok és csatornák' vizeivel öntözvéket. A' mezőket ménesek és nyájak lepték el 's a' siciliai hadsereg nem győzé bámulni a' vidék' szépségét és gazdagsagát. A' tartomány' levegője is egyike volt a' legjobbaknak. [2]

Afrika' éjszaki termékeny partjain ősidők óta számos népség kóborolt vad szabadságában, kik szokásra 's eredetre nézve különböztek egymástól, de mind a' mellett a' régi irók által egyet-

1) A' régi Carthago' fekvéséről nehéz tiszta fogalmat nyerni. Fő forrás e' tekintetben Appian (Lib. I. c. 95.) 's ennek leirása is homályos és zavart.
2) Hasonlitsd Heeren és Georgii' id. munk.

lenegy közös néven *lybiaiak*nak neveztetnek. A' vidék' termékenysége igen vonta magához az idegeneket, mihelyt a' népek' közti közlekedés fölébredt 's az ember tengerhullámra bocsátkozni mert. A' hajózás' mesterei, a' phoeniciek, legkorábban jövének ide, gyarmatokat kezdtek alapítani. 900 évvel Kr. el. a' tyrusiak Byrsa nevű várerősséget építék, évenkénti adó' igérete mellett, az afrikai fejdelmek' engedelméből. A' hely' fekvése virágzó kereskedést igérvén a' földközi tengeren, lassanként több csapatok is vándorlának be Phoeniciából és nevekedett a' népesség. Az utolsó 's hihetőleg legnagyobb csapat egy *Dido* vagy *Elíza* nevű vállalkozó nőnek vezérlete alatt jött. E' nő, a' mondák szerint, Ithobal tyrusi királynak volt unokahúga, ki Acerbus vagy Sichaeus nevű Hercules istenség' papjához, egy gazdagsága, esze és erényei miatt általánosan tisztelt emberhez, ment vala férjhez. Pygmalion Tyrus' királya, Didónak bátyja, a' kincsekért vért ontani is kész zsarnok, hogy Sichaeus' nagy vagyonát magáévá tegye, az isten' szolgáját titokban a' templom' oltára mellett legyilkoltatá. De nem érte czélját, mert Dido, a' megöltnek özvegye, megtudván a' gyilkosságot — a' monda szerint a' megölt' árnyéka jelent meg neki elmondani a' csínt — meghiúsitá a' király' szándékát, mert összeszedve férje' minden kincseit, egy nagy csapat hozzá hű 's a' király' zsarnokságát megúnt tyrusival tengerre szállott. Sok bolyongások után a' menekvők' hajója Cyprus szigeten kötött ki, hol fölszedvén egy sereg fiatal hölgyet, velök az afrikai partokra evezett és itt Byrsa' környékén várost alapíta (880 év körül Kr. el), mellynek *Kart hadath* (új város) nevet adott, miből a' görögök Carchedon-t a' rómaiak Carthagót csináltak. A' város, úgy szólván észre sem vétetve a' történetirás által, királyok alatt nevekedett, kiknek hatalma hihetőleg, mint egyéb phoeniciai városokban, tanács által korlátoltatott, és Phoenicia' gyarmatai közt Afrika' éjszaki partján az leve, a' mi Phoeniciában Tyrus volt: az ottani telepítvények' feje, mellyel következő századokban Utica, Leptis 's más független városok csupán szövetségi viszonyban állottak. Ez állodalom a' maga királyai alatt még kicsin 's a' történetirás előtt ismeretlen, de phoeniciai miveltsége által az afrikai kóbor népek mellett nem volt nehéz fölemelkednie 's már korán annyi erőt érzett magában, hogy az afrikai fejdelmeknek

fizetni szokott adót lerázta nyakáról és a' földmivelést, mellyet városa' termékeny kerületében alapittatása óta sikerrel űzött, kiterjeszté az ország' déli részei felé is 's több kóbor csapatokat részint erőszak, részint fortély által maradandó lakhelyhez szoktatván, általok gyarmatokat alapíta. Valahányszor maga a' város belső szaporodás vagy kivűlről bevándorlás által magát tulságosan népesnek érzette, 's egyes családainak a' táplálék' keresete megnehezült, szegényebb polgárainak egy seregét olly vidékekre telepité, mellyek többre valának alkalmasok, hogysem puszta pásztortanyákúl szolgáljanak. Földet ada nekik mivelésre, évenkénti gabna-adó' föltétele alatt, mert földmivelés és kereskedés voltak kezdettől végig leghatalmasabb emeltyűi a' carthagói állodalomnak.

Három ok munkált főkép, hogy a' carthagói állodalom virágzó legyen és magasra emelkedjék. Egyik, hogy Assyria és Babylonia' hódítói jókora sereg szabadság-szerető tyrusi polgárt Carthagóba üztek, és végre mivel Phoenicia' városai elsőben az assyrok és babyloniak, aztán a' perzsák által megigáztatván, gyarmataik, mellyek eddig az anya-állodalomnak engedelmeskedtek, most az afrikai szabad állodalomhoz csatlák magokat. Másik körülmény, melly a' carthagóiakat uralkodó néppé tette, Olaszországgali egyebeköttetésök, valamint szinte azon hadi erő, mellyet a' tyrrheni tengeri rablók' ellenébe felállítniok kelle és ezekkeli egyesülésök a' görögök ellen. Harmadik körülmény végre gyarmataik' szaporítása idegen partokon, hol hadak tartattak, mellyek aztán otthon használtattak. 'S azért nincs ok csodálkozni, hogy Justin szerint Darius' korában az afrikai népek hűbér-urakból Carthago' vazalljai lettek 's hogy Polybius szerint ugyanez időben a' carthagóiak és rómaiak egy szerződés által Olaszországnak és Afrikának viszonyait és közlekedését mindkét részről szövetséges társaik' nevében rendezték. Mihelyt Carthago uralkodó állodalom volt, mielőtt még Róma Olaszországot meghódítaná, Siciliát és a' középtenger' minden partjait elfoglalta volna, ha mind a' sors, mind alkotmánya, a' külső hódításokat és hadakat nem pártolja olly kevéssé. Sorsnak mondjuk azt, mert épen ellenkezőleg mint Róma, Carthago a' görögökkel volt kénytelen küzködni épen azon időben, mikor ezek teljes erejökben virágzottak, mikor vadnépek által fenyegetve egyesülten valának 's a' doriai Sicilia a' Görögországban győző és

uralkodó törzsnéptől a' carthagói zsoldos hadak ellen minden időben segedelmet várhatott.

Illy respublicában, mellynek élén király állott, nem maradhattak ki a' forrongások 's hihetőleg néplázadás' alkalmával történt az, hogy a' királyi hatalom megdöntetvén, a' fő tisztség két *suffetre* ruháztatott. Mikor történt legyen ez, senki nem tudja. A' respublica' eredeti rendszere, miszerint a' kereskedés és hajózás' előmozdításával terjeszkedett, ezen változás által maga belszerkezetében nem háboríttatott. Nemsokára a' kis syrticai tartományig minden szántóföld az ő birtoka volt, 's fel vala gyarmatok közt osztva, hol részint lybiaiak, részint szegényebb carthagói polgárok voltak megtelepitve. A' keleti részen egész Byzatiumig minden földmivelő gyarmat nyelvben és szokásokban teljesen carthagói jellemü lön 's azért *lybophoenicieknek* neveztettek, ellenben a' déli és nyugoti részeken a' carthagoisítás nem sikerült egészen. Kevesebb carthagói küldetvén ezen vidékekre, itt mindenki lybiai maradt nyelvben és szokásokban. Igy tétettek lassanként a' foglalások a' szárazföldön.

Azonban a' hajós nép, a' phoeniciek' vére, evvel nem elégedett meg: foglalásait kiterjesztette a' tengereken is. Előbb Sardiniát és a' közel Corsicát, Maltát, a' baleari szigeteket kapcsolá birodalmához. Ennyire jutván, legszebb korszakát kezdé élni 's valódi hatalom és virágzás' képeit élvezni. Képes lőn legnagyobb gyarmatításainak kettejét egyszerre végrehajtani. *Hanno* 570. évb. Kr. el. 30,000 lybophoenicivel elhajózott, hogy a' gyarmatitást, melly eddig az éjszaki partokon Hercules' oszlopaiig terjedett, a' nyugoti partokon tovább folytassa és Cerneig hat gyarmatott alapíta, mindeniket körülbelül 5,000 lybophoenici néppel telepítvén meg, hogy képesek legyenek a' vad afrikaiak' megtámadásainak ellenállni. Cernétől tovább folytatta utját Hanno a' Senegalig és Gambiáig 's végtére elérte az aranyországot, mellyet mi Guineának nevezünk, hová ő aztán évenként eljárt a' legnagyobb titokban. Hannoval egy időben hajózott el Himilcon, hogy a' spanyol és lusitaniai partokon alapítson gyarmatokat, melly szándéka sikerült is. És most semmi sem hiányzott a' carthagóiaknak, hogy uradalmokat a' középtengeren századokra megalapítsák, mint Sicilia,

mellynek birtokáért egész az első ugynevezett *puni* háborúig szakadatlan harczolának, miként alább látni fogjuk.

'S íme ezen kevés az, mit a' carthagoi első időszakbeli külesemények felől tudunk, vannak azonban ezeken kivűl a' régi iróknál itt ott elszórt egyes vonások, mellyekből a' nép' viszonyai felől némi vázolatos képet ábrázolhatni. Mielőtt azonban ennek festésére átmennénk, szabad legyen Carthagónak hihetőleg első időszakából a' polgári erénynek egy szép képét pár szóval legalább megemlítenünk.

Azon időben, mikor Carthago Afrika' nagyobb részének urává lőn, a' szomszéd cyreneiek is gazdagok és hatalmasok valának. E' két állodalom közt a' természet sem folyó, sem hegy által nem jelelt ki határvonalt 's e' miatt hosszadalmas háborgás folyt közöttük. Ennek valahára véget vetendők, mindkét fél úgy egyezett meg, hogy a' két fővárosból ugyanazon perczben két követ induljon ki, és azon pont, hol egybetalálkozandanak, legyen a' két város közötti határvonal. Carthagóból *Philen* nevű két ifjú testvér indult el 's olly sebességgel ment, 's olly nagy darab földet hagyott maga megett, hogy az a' cyreniek előtt hihetetlennek látszott 's azt állítak, miképen a' két ifjú a' meghatározott idő előtt indult meg, minek következtében a' két város közötti egyezést csak akkor akarák érvényesnek ismerni, ha a' két ifju annak bebizonyítására, hogy semmi csalás nem követtetett el, magát azon helyen, hol a' cyrenei küldöttekkel egybetalálkoztak, elevenen eltemettetni engedi. Az ifjak megegyezének a' halál' e' rémítő nemét kiállani, és eltemetteték magokat. Háladatos hazájok két oltárt emelt sirjok felett, mellyek Philen testvérek' oltárainak neveztettek, 's nagy tiszteletben részesité őket, 's azontúl a' két oltár volt Carthago és Cyrene között a' határpont. [3])

A' carthagói állodalomnak eredetileg kereskedés volt alapeszméje, mellyet az első megtelepedők Phoeniciából hoztak volt magokkal. De ez nemsokára megváltozott. Az afrikai harczos kóbor népcsapatokból könnyen szerezhetvén zsoldos katonaságot, a' nélkül hogy saját véröket kelle feláldozni, kedvök ébrede eme' zsoldosokkali hódítások által terjeszteni birodalmukat. A' sajátlag carthagóik' száma az összes hadseregben mindig igen kicsin volt,

3) Lásd ez eseményt Sallustnál: Bell. Jugurthinum cap. 79. Valerius maximus V. 4. Mela I. 7.

70,000 harczos közt alig 2,500. Ez vala oka, hogy Carthago legnagyobb csatavesztései után sem látszott meggyengültnek. E' toborzási mód eleinte hasznos volt birtokai' nevelésére, de ez volt egyszersmind az, mi később megdönté az állodalmat, midőn a' rómaikkal elszánt csatába keveredének 's Róma' katonái' ellenébe hazafiúi lelkesedésre nem képes zsoldosokat kelle állitaniok.

Carthago' kormánya, ha előbb netalán királyok' kezében volt is, mit bizonyosan nem tudunk, később kétségtelenül respublicai alakot nyert. Legfőbb tisztviselői, a' suffetek, kiket Livius a' római consulokhoz mond hasonlóknak, a' nép által választattak meghatározott időre és korlátolt hatalommal. Az állodalmi ügyeket egy tanács intézte, mellynek elnöke, hihetőleg suffet volt. A' tanács számosakból álló magába zárt összeség vala. Javaslatok a' nép' elébe, úgy látszik, csak akkor vitethettek, ha a' suffet és tanács' többsége véleményben egyeztek. Igen valószinű, hogy béke és haború iránt ezen közönséges népgyülések határozának 's ők erősítének meg minden törvényt. A' tanácsban egy kisebb választmány is volt, mellyet Polyb *gerusiának* nevez, 's hihetőleg a' tanács' legöregebb tagjaiból állott. Polgári és hadi hivatalok el valának különözve. A' hadvezérek nem tartoztak a' tisztviselők közé; korlátlan hatalommal voltak ugyan felruházva, de oldalok mellett a' tanácsból egy választmány volt, mellytől az idegen népekkeli alkuk és szerződések függöttek. Miután pedig több diadalmas hadvezér, kivált a' hatalmas *Mago*-családból, az állodalom feletti fő hatalmat törekednének magokhoz ragadni, és már előttök *Malchus* hadvezér Carthago' megigázását megkisértette volna, a' carthagói előkelő családók' tagjaiból választva a' százak' tanácsa állittatott fel, kiket Aristoteles a' spartai ephorokhoz hasonlít. E' tanács, Livius szerint, itéletet mondhatott a' polgárok' vagyona, becsülete és élete felett. Tagjai eleinte nem voltak holtiglaniak, csak Hannibal' idejében lettek azzá, ki megkisértette ezen tanács' zsarnokságát megdönteni. E' tanácsnak rémítő hatalma volt. Szerencsétlen hadvezérek inkább öngyilkosok levének, mintsem magokat előtte védelmezni elszánnák. Vagyon, élet, becsület nem birt ellenökben semmi báttal; ki közölök egyet megsérte, valamennyit ellenségévé tette, ugymond Livius. Nemesség, úgy látszik, Carthagóban nem létezett, hanem egyes

családok részint elme, részint gazdagság által emelkedének különös tekintélyre, mellyeknek tagjai aztán gyakorta egymás után suffetek és hadvezérek lettek 's némi oligarchia támadott. A' római irók alig találnak kifejezéseket a' carthagói nép' hitetlenségének festésére 's ők tevék a' közmondássá vált »punica fidest» is olly nagy hirűvé. Azonban e' festéseknek sok hitelt nem adhatni, miután engesztelhetlen ellenségtől jőnek. A' carthagóiak hihetőleg nem voltak e' részben is roszabbak, mint egyéb akkori népek, mint magok a' rómaiak is, kik esküvel erősített szerződéseiket nem egyszer megszegték. Hihetőleg a' carthagóiaknak nem erkölcsi romlottsága, hanem férfias ellenállása volt azon ok, melly miatt a' rómaiak e' népet még elenyészte után is gyalázták.

Vallásuk felől keveset tudunk. Egyes tudósításokból annyit vehetni ki, hogy azon isteneknek voltak tisztelői, mellyeknek a' phoeniciek. Sabaeismus divatozott nálok, *Baal*nak vagy *Moloch*nak különös tisztelete mellett, kinek embereket is áldoztanak. Imádtatott nálok *Astarte* és *Melkarth* (Hercules), kinek számára templomok nemcsak a' phoenici és afrikai, hanem a' spanyol partokon is építtettek. E' vallás némi változással megmaradt a' nemzet' elenyészteig. Különben a' carthagóiak vallásügyekben türelmesek voltak. Siciliai alattvalóik' számára magok vitték be Ceres istennő' tiszteletét.

Számos népekkeli közlekedésök és szabad intézvényeik lényegesen elősegélhették szellemi mivelődésöket. Irodalmuk, úgy látszik, volt, már azon időben, mikor még a' rómaiak egy nevezetes iróval sem dicsekedhettek. Carthago' elpusztítása után a' győzelmesek az ott lelt könyvgyüjteményeket az afrikai fejdelmeknek ajándékozák. Sallust [4]) emlékezik bizonyos pun könyvekről, mellyek Hiempsal (afrikai fejdelem) birtokában voltak, 's mellyeket Heeren carthagói nyelven irt történeteknek vél lenni. [5]) Mago suffetnek gazdasági munkáját, melly 28 könyvből állott, a' rómaiak D. Silanus által római nyelvre fordíttatták. A' belőle fenmaradt töredékek Pliniusnál [6]) mutatják, hogy e' munka kiterjeszkedett nagy részletességekben a' földmivelés' minden ágaira. Illy nagy munka sem első sem egyetlen nem lehe-

4) Bell. Jugurthinum cap. 17.
5) Ideen stb. II. Th. 1 Abth. 19. l.
6) Plinius, XVIII. 3.

tett. Igen sajnos, hogy Plinius' történeti munkája, mellyben hazája' háborúit Rómával megirá, elvesztek.

Cornelius Nepos emlékezik magának a' nagy Hannibalnak egy történeti munkájáról, mellyben Manlius Vulso' ázsiai hadviselését irja le. Van müvészeti munkáknak is nyoma. Elisben Juno' templomában elefanttetemből faragott képek voltak Boetos carthagói müvésztől, mint Pausanias és Plinius mondják. Scipio Aem. Carthagóban sok müvészeti munkákat talált, és diadalmeneténél Carthagóból hozott szobrok is voltak, mint Appian állitja (Bell. punic. c. 136.).

A' földmivelés nagy tekintetben állott. Carthago' legkitünőbb férfiai büszkélkedtek, ha a' mezei gazdálkodást sikerrel üzhették. Agathocles és Regulus nem győzik magasztalni a' viruló kertek, szántóföldek és mezőket, mellyeket itt jártokban láttak. Hogy Carthago, e' phoeniciai gyarmat, e' kereskedő nép, mellynél nagy vala a' fényüzés, az iparban alacson fokon állott legyen, nem képzelhető, de e' tekintetben nem birunk tudósításokkal.

A' kereskedés igen élénk volt. Kiterjedett a' földközi tenger' minden nyugoti partvidékeire 's az afrikai 's európai tartományokban Hercules' oszlopain túl. Ugy látszik ellenben, hogy Siciliától nyugot felé tengeren nem igen volt nagy, kivéve talán Aegyptusba. Volt azonban a' tengeri mellett kitünő szárazföldi kereskedésök, Aegyptus és benső Afrika felé. Ők valának gyaníthatólag elsők, kik a' közlekedést készített utakkal is előmozdíták. Áruczikkjeik közt akkori szokás szerint rabszolgák állanak fő helyen; ezeken kivül kereskedtek öszvér, teve, arany, ezüst, drága kövek, gyöngy, bibor, pálmaszilva, gabona, só, gyapju, viasz, méz, olaj, bőr és szövetekkel.

Valamint a' phoenicieknél, úgy nálok is nagy fontosságú volt a' gyarmatügy 's benső egybefüggésben álla a' kereskedéssel. Phoenicia' lehanyatlása után annak gyarmatait nagyobb részint a' carthagóiak kerítették birtokukba, és ezeken kivül, mint láttuk, számosakat magok alapítának. A' hatalmuk alatt álló városok' száma olly nagy volt, hogy közölök csak Agathocles két százat hódított meg. A' carthagóiak' gyarmatai egyébiránt nagyobb részint igen függő állapotban voltak az állodalom' fő városától, 's felettök zsarnoki kormány gyakoroltatott. A' város

gyarmataiból csupán hasznot ügyekezett húzni részint adó, részint a' bányák' kizsákmányolása, vagy kereskedés által. Hogy minden nyeremény a' fővárosba folyjon össze, a' gyarmatoknak tiltva volt a' szabad kereskedés. Carthago' hatalom-parancsai kiterjeszkedtek gyarmatai' minden viszonyaira. A' Sardiniába telepített népeknek eltiltá a' földmivelést, 's életszükségeiket 's mindennemű kellékeiket a' carthagóiaktól kelle iparkészítményeiken cserélni. Illy helyezetek közt gyarmatai nem lehettek a' carthagói uralkodás' hívei 's innen magyarázható, hogy Agathocles és Regulus olly könnyeden tehetének foglalásokat Afrikában. Ők az ellenség' megjelenését zsarnokaiktóli szabadulások' jeleként nézték.

A' PERZSÁK.

I. FÖLD, NÉP, ÉS VALLÁS.

Mint tenger a' folyamokat, úgy nyelte el az eddig előszámlált népek' nagyobb részének történetét a' perzsáké, kik elsők alapítának egy nagy világbirodalmat, 's uradalmuk alatt három világrészt kapcsolának egybe.

A' perzsa birodalom, legnagyobb kiterjedése' korában, az Indus és Oxus folyamoktól Közép- és Előázsián át, a' tengerszorúlaton innen egész Olymp' hegyéig, és Afrikában a' lybiai pusztákig terjedett. Éjszakon a' fekete, és Caspi tenger, 's e' kettő közt elvonúló kaukazi hegylánczok képezék természetes határát, délre pedig az indus, és perzsa tenger az arab félszigettel, mellynek végtelen homok sivatagai sikeretlenné tették e' világrészen a' perzsák' további hodítását. E' roppant birodalomhoz tartoztak e' szerint: Kisázsia, Syria és Phoenicia, Mesopotamia és Babylonia, Armenia és Media, Aria és Susiana, Parthia és Hyrcania, Bactria és Sogdiana, Carmania egész az Indusig, 's igy, az afrikai, és európai részeken kivül, vas pálczája alatt nyögött Ázsiának a' régi világban ismeretes csaknem minden tartománya.

Maga a' sajátképi Perzsia (*Persis*, *Fars*, *Farsistan*), mellytől ama roppant birodalom nevét nyerte, azon tengerrész mellett feküdt, mellynek neve perzsa öböl. Határai keletre Carmania, éjszakra Media, nyugotra Susiana, és délre a' perzsa tengeröböl. Terjedelme nem volt sokkal nagyobb Magyarországénál, de mind e' mellett éghajlata, Strabo szerint, háromféle, 's egymástól igen különböző. A' tengermellék, melly most Germasir, vagy Dastistan nevet visel, nyáron kiállhatatlan forró. Égető szelek sodorják fel a' légbe a' sivány homokot, 's a' terméketlen éghajlat alatt pálmán kivül semmi gyümölcs nem tenyész. A' népesség ezen részen mindig kicsin vala, 's

csupán azért virágzott itt egypár különböző időkben elhíresült vásárlási hely (millyen *Ormus*, *Siraf*, *Bender Abassi*), mert benső Perzsiát a' tengerrel e' tartomány köté össze. Eme' mély keskeny lapályból szoros hegyi útakon menni Perzsiának felföldére, mellyet hegyágazatok választanak el a' tengermelléki vidéktől. E' részen igen boldog éjhajlat terül el. Az éjszaki havas hegyekből számos apró folyam fakadoz, mellyek' termékeny völgyei igen gazdaggá, és kiessé teszik Perzsiának e' közép részét. Illyen völgyróna az, hol egykor Persepolis a' hegyek alatt feküdt, 's a' régiek által mind termékenysége, mind egészséges levegője miatt magasztaltatott, épen úgy, miként ma Siras „a' rózsák, és fülmilék' tavaszkerte" Perzsia' költői által. Éjszaki Perzsia zordon, és kopár hegyekből áll. Ennek levegője hideg, földe terméketlen, de egy része legelőnek alkalmas. Itt a' tél novembertől martiusig tart, 's havat és jeget hoz magával, 's olly erős hideget, hogy — mint Campbell' naplójában olvasható — a' viz a' szobában pillantat alatt jéggé fagy. Hajózható folyama Perzsiának egyetlenegy volt, az *Araxes*, melly a' Medus, ma Polwar' vizével egyesülvén, az ország' legnagyobb benső tavába, *Bachteganba*, ömlik. Eső itt ritkán esik, és soha sem áztatja meg eléggé a' földet, melly nagyobb részint csatornák által tétetett hajdan termővé. Az ország különben sok nemes gyümölcsöt terem, millyenek a' pálmaszilva, a' baraczkok' több faja, granátalma, narancs, igen ízletes dinnye, és rendkivül nagy szemü szőlő; továbbá igen szép tiszta búza, árpa, ris, köles stb. Szépek a' perzsa lovak, számos a' teve, szarvas marha, szamár; vannak vad állatai: oroszlánok, tigrisek, leopárdok, medvék, sakálok, skorpiók, és mindenféle madárfajok.

Városai közt nevezetes volt *Persepolis*, melly az Araxes, ma *Bendemir*, mellett feküdt. Úgy látszik e' város a' honi isteneknek volt széke, 's a' királyoknak laka, és temetkező helye. Perzsia' minden kincsei itt voltak egybe halmozva. Sok várost foglalt el nagy Sándor, de a' Persepolisban felzsákmányolt kincsek' mennyisége, Curtius' vallomása szerint, fölül haladta valamennyiét. A' királyi palota, a' mint Diodor leirta, háromszoros fallal volt keritve. Az első 16, a' második 32 rőfnyi; a' harmadik, melly négy szegletet képezett, 's igen kemény kövekből volt rakva, 60 rőfnyi magas volt. — Minden oldalán réz kapuk

valának és 20 rőfnyi magas palánkok. A' palota' romjainak keleti oldalán hegy van, melly „királyhegynek" neveztetik, mert benne voltak a' királyok' sirjai. A' hegy' benseje ki volt vájva, 's közepén lakokat foglalt magában, hol temetkező helyek voltak. A' palotában királyok' és vezerék' elfogadására fényes szállások, és czélszerűleg készült kincstermek. Ez épületet, vagy legalább egy részét, nagy Sándor gyujtotta fel. Sirástól éjszaknyugotra egy kitűnőleg kies, buja termékenységű, 's névszerint jeles bort termő róna van, melly Rachmed nevű, szürke márványkőből álló, hegyhez támaszkodik. E' hegy' lejtőjén hevernek egy részben még fallal keritve Persepolis' nagyszerű omladékai, emlékei a' perzsa nép' legvirágzóbb korának. Távolról nagy szinkörnek (amphitheater) látszanak, mert a' hegy félhold' alakjában veszi őket körül. A' mai perzsák e' romokat *Dsemsid'* lakának, legrégibb királyaik' egyikeének, nevezik, ki szerintök a' város' alapitója volt. Neveztetik *Csilminarnak*, vagy „negyven oszlopnak" is, mert a' mohamedánok Perzsiába jövén, még 40 álló oszlopot láttak itt. E' romok' éjszaki részén csiszolt márványnyal kirakott, 's nyughelyekkel ellátott fő lépcsőzet van, nagy és tágas, 's olly szilárd épitésű, hogy még ma is ép, és séretlen. Ez hihetőleg a' várhoz vezetett. Az említett oszlopokból délfelé még 16 áll, kisebb 's nagyobb, 's közölök némellyiknek Niebuhr' itt jártakor még fejezete is meg volt. Ez vala, úgy látszik, a' Diodor által emlegetett „négyszeg." — Még megvannak a' kincstárok is, eme' sziklába vésett szűk folyosók, mellyek nagyobb csarnokokba vezetnek. Morier szerint, ki szinte járt Perzsiában, az itteni szegény népnél azon monda kering még ma is, hogy itt nagy kincsek vannak elrejtve. Chardin, és Niebuhr utazók meglelték Diodor' királyhegyén a' királyok' sirjait, ezen a' hegy' márványába vésett teremeket is, oszlopaik, ábráik, és más ékitvényeikkel. Az épület' falain emberek, lovak, 's egyéb állatok' kőbe vésett ábráik szemlélhetők. A' Csilminarból *Istakarba*, az az későbbi Persepolisba, vezető úton szinte vannak romok, ábrák, és sirok. Itt már a' lovak görög szerszámúak, és az emberek macedoni sisakúak. Heeren ezeket a' Sassanidák' korabeli müveknek tartja. A' perzsa romok' képe Niebuhrnak, miként fia vallja, egész életében kitörölhetlenek voltak emlékéből; ezt tartá a' legbecsesebb gyöngynek mindenek közt, mi-

ket hosszú útjában látott. — Hét órányira Persepolistól *Siras'* városa épült, a' Sassanidák, 's később az arab kalifák' széke, 's még ma is nevezetes város. Innen nyugotra *Kasrun* fekszik, 's éjszakra a' *chapouri romok*, mellyeken szinte ábrák láthatók. Ez Sapor' király' idejében királyi lakhely volt, 's az *amaï* ábrák a' királynak Valerian római császáron nyert győzelmét mutatják. — *Pasargada*, Perzsia' legrégibb fővárosa, délkeletre feküdt Persepolistól. Ezt Cyrus alapitá Astyagesen vett győzelme' emlékeül. Nagy Sándor még látta itt Cyrus' sirját, és arany kaporsóját egyéb drágaságokkal együtt. Pasargada' romjai a' moorgabhi rónán fekszenek, és ma Medsed-madre-nak neveztetnek. Media' határán *Aspa* (talán Ispahan) állott. —

A' perzsa öböl és Caspi tenger, Tigris és Indus folyamok közt ősidők óta rokon népek laktak, kik az indo-german néptörzsnek perzsa, vagy médperzsa ágát kepezik. Ezen ághoz a' régi népek közől a' *médok* és *perzsák*, *bactrianok*, és *sogdianok*, a' Kaukazban lakó *alanok*, és igen hihetőleg a' *chaldaeaiak* tartoztak. A' mostani népek közől a' *tadsik* vagy is új perzsák, kikhez a' *bucharaiak* is tartoznak, a' Perzsia, és India' némelly pontjain lakó *parsik* vagy *gueberek*, a' *kurdok* (hihetőleg a' chaldeaiak' utódai) az *afgahnok* és *beludsok*, 's a' Kaukazban lakó *ossetek* ide számitandók. E' népek' nyelve összesen egy külön nyelvcsaládot képez, melly ága a' nagy indo-german törzsnek. Közöttük legrégibb az úgy nevezett *zend*, melly már jóval Kr. előtt megszűnt élő nyelv lenni. Hajdani időkben ez a' zoroasteri hitvallás' követőinek szent nyelve, mellynek legrégibb valláskönyve a' Zendavesta is ezen nyelven van irva. A' zendből fejlett ki a' régi perzsa nyelv, vagy azon perzsák' nyelve, kik Cyrustól kezdve Dariusig Elő-ázsia, és Görögország' történetében olly nagy szerepet játszottak; ebből ismét a' parsik, vagy gueberek által beszélt nyelv, és emebből az új perzsák, és bucharok' nyelve. Midőn erről gyakorta mondani halljuk, hogy a' német nyelvvel nagy hasonlatossága van, csak olly hasonlatosság értendő, melly minden a' német nyelvet is magában foglaló nagy indo-german nyelvtörzs' nyelvei közt van, mert közelebbi rokonsága a' perzsa nyelvnek a' némettel nincs. Egy más, a' perzsa ághoz tartozó nyelv- a' *deri*, melly sajátlag csak finomabb szójárás volt, 's a' középkor' elején Perzsia felett

uralkodó Sassanidák' udvarában élt. Végtére a' fenebb előszámlált népek' nyelvei is a' perzsa nyelvcsaládhoz tartoznak. A' perzsa nyelvek közt még a' *pehlvi* szokott említtetni. Ez a' parthusok és sassanidák' uralkodásakor a' zoroasteri hitnek zend helyetti szent nyelve volt, de különben sehol sem használtatott. E' nyelv a' perzsával épen nem rokon, 's még csak az indo-german törzshöz sem tartozik, és semmi nyelvtörzsek mellé nem tétethetik, azon nép sincs ismerve, melly valaha beszélte. Csak' sejthetni, hogy a' régi parthusok' nyelve volt. — Miként a' pehlvi nyelvvel úgy vagyunk magával a' parthus néppel, melly nem sokkal előbb Kr. születésénél lépett föl. Nem tudni, micsoda néphez tartozott, és semmi által nem támogatható puszta sejtés némelly tudósoknál, hogy az a' perzsa ág' egyik népe. Mások ellenben a' török népek' egyikének vélik.

A' perzsa történetekben sokszor említtetik még egy szomszéd nép, melly a' Caspi és fekete tenger' éjszaki részén az Aral' tavától egész az al-Dunáig igen apró csapatokra oszlott. Ezek mind kóbor életet éltek, és *massageták*, *roxolanok*, *jazygoknak* stb neveztetének. A' görögök, és rómaiak ezeket mind a' scythák, és sarmaták' nevei alá foglalták; a' régi perzsák által ellenben *sakok*nak neveztettek. Némellyek' gyanítása szerint ezek a' perzsákkal voltak rokonok; mások ellenben a' szláv népághoz számitják. Sokkal valószinűbb azon vélemény, miszerint ezek nem egy nép' ágainak nézendők, hanem különböző eredetű, és nyelvű népek, kiknek csak életmódjában volt némi hasonlat, 's ezért a' perzsák, görögök, és rómaiak által amaz egy név alá foglaltattak. Közölök némellyek perzsa, mások török eredetűek lehettek, mások végre a' finn népekhez tartozhattak.

A' perzsa törzsnép' hazájául fenebb kijelelt földrész gyakran *Iran*, és *Aria* név alatt is kerül elő, közönségesebben azonban eme' két név alatt a' Tigris folyam, perzsa és Caspi tengertől az afgahnok, és beludsok' nyugoti határaig terjedő tartomány értetik. — Az Oxus, vagy Amu folyamon túl fekvő ország *Turannak* neveztetik, melly elejétől fogva más törzsű vadabb erkölcsű, és ellenséges indulatú népek által volt lakva.

Ama' terjedelmes földrész' éjszaki szögletén feküdtek hajdanában *Sogdiana*, és *Bactriana* nevű országok, mellyeknek

MAGYAR KIRÁLYI TESZTVÉR-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

elseje a' mai nagy Buchara' éjszaki, másika déli részen volt. Az egész nyugoti szegletet ellenben *Media* foglalta el, melly a' Caspi tenger, Armenia, Assyria, Parthia, és Perzsiával volt határos, 's a' mai orosz *Schirvan* és perzsa *Aserbidsan, Ghilan, Masanderan*, és *Irak Adsemi* tartományokat foglalta magában. Délre Mediától *Elam* ország feküdt, a' mai Kusistánnak egy része Babylonia, Media, Perzsia és a' perzsa öböltől keritve; egykor hosszabb ideiglen Mediával levén egyesítve, neve a' Bibliában Media' nevével egy jelentésű. *Parthia*, melly a' hajdankor' későbbi történetében játszik szerepet, Mediának keleti, és a' Caspi tengernek délnyugoti részén feküdt. Eme' nagy földtéren, mellynek a' hajdankor' történetére nézve nevezetes részei itt előszámlálvák, igen korán fejlett ki egy olly vallás, és miveltség, melly eredetileg Bactriából, vagy a' mint neveztetni szokott, keleti Perzsiából vette eredetét, és elterült emez egész nagy földrészen. A' perzsa népeknek e' legkorábbi ideje, miveltsége, és vallása felől nincsenek biztos tudósításink hagyományozva. Csupán emez utóbbinak, a' vallásnak, későbbi maradványaiból, 's a' perzsa történetirók' és költők' beszéleteiből látjuk, hogy eme' vidékeken miveltség valóban létezett, de felőle ezen segéd-eszközök után csak általános ábrázolatot adhatunk.

A' rokon törzsű népeknek, mellyek e' földrészen laktak, régi idők óta közös vallásuk volt. E' vallás egy legfensőbb istenség' tiszteletében, mellynek eleme a' világosság, és a' világosság' jelvének a' tűznek imádásában, valamint egymás lénybeni hitben, névszerint a' sötétség és gonoszság' istenének hitében állott. Az illy hitet követő népek már igen korán némi fokán állottak a' fensőbb miveltségnek, 's legrégibb történetök' fő részét folytonos háborúk képezék Turan' vad lakóival. — Ennyi mind az, mit a' méd-perzsák' régibb koráról bizonyossággal mondhatunk. Mit a' perzsa történetirók, és költők ama' koroknak királyairól, és ezek' tetteiről beszélnek, költeményekkel felczifrázvák, 's egymásnak ellenmondók. Ezen királyok közt, kik az újperzsa hősköltemények' tárgyai, leghíresebbek: *Kajumarath*, Balka, baktriai városnak, és egy uralkodó háznak, melly *pischdad*nak neveztetett, alapitója, *Lahorasp*, és ennek fia *Gustasp*, továbbá *Feridun*, *Dsemsid*, Persepolis' állitólagos

alapítója, 's ennek unokája *Rustun*, és *Kaï-Kosrú*, a' Kajanidák' uralkodó családjának alapitója.

Fölemelkedvén Assyria és Babylonia' birodalmai, a' perzsa népeket hatalmok alá veték, 's ők ezek' alattvalói maradtak mind addig, mig azok hanyatlani kezdvén, megsemmisülésök bekövetkeznék, a' mikor aztán ők ragadák magokhoz az Előázsia' feletti uradalmat. Egy időben, mellyet meg nem határozhatni, egy reformátor lépett föl köztök, kinek neve *Zerducst*, vagy *Zoroaster*. Ez az elhanyatlott régi hittant helyre állitá, 's a' vallási szertartásokat ujra rendezé, neki tulajdonittaték aztán maga ama' későbbi tan is, 's minden régi intézvények' ismételt megújításai, minek aztán az lőn következése, hogy életkora majd vissza a' legnagyobb régiségbe, majd Cyaxares méd király' uralkodása' idejére, majd pedig a' perzsa Darius Hystaspesére tétetett. A' régi perzsa vallástan mostanig fenmaradt hívei, kik parsi, és gueber nevek alatt Perzsia és Indiában élnek, egy könyv' szerkesztését tulajdonitják neki, melly *Zendavestá*nak, élő szózatnak neveztetik, 's nekik legszentebb könyvük. E' könyv a' régi perzsa hittant tartalmazza ugyan, de nem Zoroaster' munkája, mind a' mellett, hogy az ő tanának sok eltorzításait foglalja magában a' hindu vallásból átvett tételek által, mivel a' zoroasteri vallás' követői a' hindu vallással a' középkor' kezdete óta érintkezésben állottak. Különben eme' vallásnak még más szent iratai is vannak, mellyek még kevésbbé zoroasterei, és régi korból származvák. Zoroaster' tana szerint, mint a' Zendavestából kivehető, létezik egy legfőbb teremtetlen őslény, kitől *Ormuzd*, a' jónak és fénynek, és *Ariman*, a' gonosznak, és sötétségnek istenei erednek. A' világ eme' két istenség által teremtetvén, jó, és rosz, tiszta, és tisztátalan dolgokból áll, 's rajta ezen két istenség, örök harczokban egymással, uralkodik. A' hadseregek, mellyekkel e' két istenség egymást megharczolja, fentebb és alantabb rendű szellemi lényekből állnak. Ariman' szellemei *dew*-eknek, Ormuzdéi közt pedig az első rangúak *amschaspand*-ok, a' másod rangúak *ized*-ek, a' harmad rangúak *ferwer*-ek, vagy *feruer*-éknek neveztetnek. Ezen harcz, mellyben az embernek is Ormuzd' pártján küzdve részt kell venni, Ariman' teljes legyőzésével fog végződni. A' tüz, mint a' sötétségnek világot terjesztő ellensége, a' zoroasteri vallás' követői előtt szent, 's ezért e' val-

lás tűzimádásnak is neveztetik. A' nap, víz, föld, szelek, az az a' természetnek nyerserői, szinte imádtatnak templom, oltár, és képszobrok nélkűl, künn a' szabadban, a' legmagasb hegyeken. Az áldozás tiszta helyen hajtatott végre tüz nélkűl. Az áldozatbarom imádságok közt bonczoltatott fel, 's a' fűre teríttetvén, a' magus' szent imádsága után az áldozók által elvitetett, és kény szerint használtatott. Vannak rémitő vallási babonának is nyomai a' perzsáknál, mellynek következtében még a' görög háború' idejekor is ember-áldozatok voltak divatban. Különben a' Zendavesta, ha bár nincs is benne történeti egybefüggés, a' hajdani bölcseségnek mély értelmű emléke, nagy tapasztalások és nagy mozgalmakra mutat, 's annak bizonysága, hogy az emberi szellem Ázsia' bensejében már korán mély eszmékkel foglalkodott világ, élet, 's politica felől: de a' legmélyebb lélek sem birt, annál kevésbbé a' való élet, a' kényuralom fölé emelkedni. Mert bár Zoroaster ama' legmélyebb ellentétet, mit ember gondolni bir, a' jó, és rosz alaperejének ellentétét, mellyek egymással harczolva az életet 's annak tüneményeit alkotják, felfogta volt, mégis Ormuzd és fényvilága, Arimannak, és segédeinek ellenében, olly módon alakúlt, hogy a' földi zsarnoknak törekvési példányúl szolgálhatott.

II. A' NÉP' TÖRTÉNETE.

Mi a' zend népnek általában, különösen pedig a' perzsáknak őstörténetét illeti, senki sem képes megmondani, melly időben kezdődött nálok rendezett társasági élet. A' Zendavesta, egyike az emberi nem' legrégibb okiratainak, beszéli, hogy e' nép éjszakon lakott, de az éghajlatban történt hirtelen változás miatt más hont keresve, délre kényszerűlt vándorlani. És valóban olly időkben, mellyek fölűl vannak minden emberi tudáson, éjszaki Ázsiában a' természetben nagy változások mentek végbe. A' zendek a' hindukkal együtt, ugyanazon őshon' gyermekei, éjszakról jöhettek délre, mert e' két fő nép közt közel rokonság volt. [1] A' hinduk kelet, a' zendek nyugot felé vándorlának. Hol, hogyan, milly viszonyok közt kezdődött azon miveltség, mellyen

1) Rhode, Die heilige Sage, und das gesammte Religions-system der alten Baktrer, Meder, Perser, oder des Zends-Volkes. Frankfurt. 1820. 66.

a' zend családot később látjuk, mikor rá bizonyosabb történeti világ derült, meg nem mondhatni. Úgy látszik azonban, hogy éjszak-keleten, Bactriában, támadott az, 's innen terjedett el a' többi zend népekhez, noha nem egyenlő mértékben, mert a' bactrok, médok, ariánok, perzsák, susiánok miveltebbek voltak a' szegény carmánok, és gedrosok, vagy a' vad kadusiak, és kossaeiaknál. Bactriából uralkodtak a' pischdadiak, 's kajaniak' királyi családaik is a' zend népeken. De a' bactriai hatalom eltűnik utóbb a' ninivei assyrok' nagyobb ereje előtt. Körülbelül 520. évig uralkodtak az assyrok déli Ázsia' közepén. És ez minden, mit a' zend népek fél ezred éves kora felül kivehetünk. Hallgatás és homály burkolja ez időbeli állapotjukat, szabad tért engedve a' képzelet' csapongásinak. A' Kr. sz. előtti hetedik században kezdődik a' perzsa népek' általunk ismert valódi története. Ez időben szabaditá ki magát e' népek' egyike, a' médok, az assyriai iga alól. — Az eddig egymástól elváltan élt törzsek, mellyek közé a' médok is tartozának, egy egészszé szövetkeztek. Egy ideig törvény nélküli állapotban éltek, aztán *Dejocest*, a' bölcsesége, igazságszeretete által nagy tekintélyre emelkedett méd férfiút, 710. év körül királyuknak választák. Ő egy erős várat épite magának, 's körüle várost, mellynek neve *Ekbatana* volt. Igazságszeretetét, melly neki koronát szerzett, megtartá egész uralkodása' idején át, de hogy királyi tekintélyét azok közt, kik vele egykor egyenlő rangúak valának, fentartsa, azon szokást hozta be, miszerint alattvalói' ügyeit szolgáival intéztette, 's maga elébe csak azt bocsátá, ki környezetéhez tartozott. Utána *Phraortes* nevű fia következett, ki első hóditá meg a' sajátlag úgy nevezett perzsákat több ázsiai népekkel együtt, de midőn az assyrokat megtámadná, meggyőzetett, a' csatában maga is éltét veszitvén. Fia *Cyaxares*, hogy apja' halálát megboszúlja, fölkelt az assyriai birodalom ellen, de midőn Ninive' ostromához fogna, éjszakról váratlan a' hadias és marczona scytháknak egy végetlen hada csapott be, és elönté Media' virágzó földeit. Cyaxares, felhagyva Ninive' ostromával, ellenök vitte hadait, de meggyőzetett, és e' durva jövevények 28 évig rablák, és pusztíták messze egész Aegyptus' határaig országát; míg végre vagy fortélylyal, vagy erővel sikerült Cyaxaresnek őket kiűzni. Ezután Nabopolassar babyloniai királylyal

egyesűlve, bevevé ostrommal Ninivét, és véget vete az assyriai birodalomnak. A' kisázsiai lydokkal is háborúba keveredett volt Cyaxares, melly néhány év mulva fiának, *Astyages*nek, *Alyattes* lyd király' leányával egybekelése által egyenlíttetett ki. A' méd-perzsa uralkodásnak Ázsiában Cyaxares' sajátképi alapitója, mit ő nemcsak birodalmai' terjesztése, 's haborúk által eszközle, hanem azon régi szokások, és intézkedések' visszaállítása által is, mellyek Iran' népének hajdani idők óta sajátjai voltak.

Cyaxares fia, és utóda, *Astyages*, az utólsó méd király; ő ellene lázadt fel a' médok' uralkodása alatt levő perzsa nép, mellynek nem csak ön felszabadítása sikerűlt, hanem egyszersmind a' médokat is egész országostúl hatalmába keríteni. Eme' nagy forradalmat Cyrus hajtá végré, kinek születése, és fiatalkori története iránt semmi biztos adataink nincsenek, csupán egy, Herodot által feljegyzett, perzsa rege él, melly inkább jelentékeny mese, mint valódi esemény' szinét viseli magán. Belőle azon tanulság tünik ki, hogy a' nagyokra termett szellem minden elnyomások' daczára végre mégis megleli rendeltetését, 's pályáját.

A' rege szerint Astyages *Mandane* nevű leányától születendő unokáját többszöri csodálatos álmaiban, mint egész Ázsia' jövendő urát látta, 's mint ollyat, ki egykor őt trónjától megfosztandja. Hogy álma' teljesülését elháritsa, eltökélé leányát nem adni tekintélyes férjhez. Tervét végrehajtandó, egy Cambyses nevű perzsához adta nőül, ki szelid, csendes ember volt, 's kit perzsa létére alacsonabb állásúnak nézett, mint valamelly közép rangú médot. Midőn Cambysesnek fiú gyermeke születnék, Astyagest a' babonás félelem azon vétkes szándékra tökélte, hogy a' fi magzatot elveszítse. E' végre egyik hű alattvalóját, a' méd *Harpagot*, bizá meg, 's kezébe adva a' csecsemőt, parancsolá, hogy azt ölje meg. Azonban Harpag rettegve a' tett' jövendő balkövetkezményétől maga nem teljesíté a' gyilkolási parancsot, hanem egy pásztor embert bizott meg vele. A' pásztor, a' helyett, hogy a' gyermeket megölné, sajátjává fogadta őt, 's tulajdon halva született gyermekét mutatta elő mikor Harpag' kémei jöttek megtudni, mi történt legyen a' gyermekkel. A' csecsemő nevekedék teljes szépségben, és erőben, 's csakhamar kitűnt a' többi pásztor-gyermekek között élénk esze, bátorsága, és magasra törő

lelkűlete által. Tiz éves korában a' következő esemény által lön származata fölfedezve. A' falu' gyermekei együtt játszván, őt magok közt királyúl választák. A' játék-király parancsokat osztogatván alattvalói közt, történt, hogy azok' egyike nem teljesité parancsát, a' miért a' kis király őt megostorozá. A' megbüntetett gyermek' Artambares előkelő médnak fia, panaszt teve ez iránt apjánál, ki aztán a' királytól kért elégtételt. Astyages maga elébe idézteté a' pásztort, és vádlott gyermekét, ki midőn kérdőre vonatnék, feltünő bátorsággal válaszolt, azt állitva, hogy neki, mint közakarattal választott királynak, joga volt az engedetlen alattvalót megbüntetni. A' király, ki előtt feltűnt a' pásztorgyermek' sorsát és korát felűlhaladt bátor és okos beszéde, figyelmesebben vevé őt szemügyre, és annak arczvonási, 's magáéi közt felötlő hasonlatosságot talált. Kérdőre vonatván a' pásztor, eleinte tagadá a' valót, de megdöbbenve a' király keményebb fenyegetéseire, mindent elmonda, mi a' gyermekkel történt. A' király szinlé, mintha nem haragudnék Harpagra, 's meghivá őt asztalához. Midőn a' lakomának vége volt, kérdé Harpagot, hogyan izlett neki a' hús-étek? Az megelégedését jelentvén, a' király tudtára adá, miként tulajdon gyermeke' husával vendégeltetett meg. Harpag e' vad tettet szinlett nyugalommal hallgatta, de magában boszút tökélt el. A' feltalált gyermek iránt, ki előbb Agradatusnak, ezentúl pedig Cyrusnak neveztetett, újra megkérdé Astyages a' maga jósait, kik azt válaszolák, miképen a' jóslat teljesülve levén az által, hogy Cyrus gyermekek' játék-királya volt, tőle többé Astyagesnek nincs ok félnie. Erre a' király vissza küldé unokáját Perzsiába szüléihez, kik a' rég holtnak gondoltat mondhatlan örömmel fogadták. A' gyermek felnőtt, 's legvitézebb, és kedveltebb lön honfiai közt. —

Azonban Harpag keserűen emlékezék arra, mit vele Astyages tön. Eltökélé, hogy a' királyt megdönti, és helyébe Cyrust emelendi trónra; e' végre arra izgatá Cyrust, lázítaná fel a' perzsákat a' médok' zsarnoksága ellen. Ezt kieszközleni olly kedvelt embernek minő Cyrus vala a' perzsa nép közt, melly különben is rég nézte haragos szemmel a' médok' uradalmát, nem volt nehéz. Hallván Astyages Cyrus' mozgalmait, maga elébe idézte őt, mire ez válaszolá, hogy meg fog jelenni előbb mint Astyages ohajtaná. Erre Astyages fölfegyverzé a' maga médjait, és — mi-

ként ha bal sorsa vakitaná meg — a' mélyen megbántott Harpagot tevé hada' fővezérévé. Csatára kerülvén a' dolog, Harpag az egész méd táborral átment Cyrus' seregeihez, ki fogolylyá tevén Astyagest, megfosztá trónjától, 's helyébe maga ült az uralkodó' székébe. — A' fogoly királylyal azonban nemesen bánt, tiszteletet, 's nyájasságot mutata iránta, és nyugoti Perzsiában egy tartományt ada neki, hogy jövedelmeiből éljen. Igy jöve a' perzsa nép a' méd' helyébe, 's így lön Előázsiának ura. —

Cyrus a' médperzsa birodalmat nagyszerű hodításai által tevé olly roppant terjedelművé. Legelsőben is Bactriát foglalta el. Ez után kis Ázsia ellen fordità fegyverét, mellyet akkor különböző származatú népek laktak; névszerint a' legkeletibb részen *ciliciak*, és *cappadociak*, nyugoton *phrygiaiak*, *cariak*, *lydok* és *mysiaiak*; a' tengerpartokon bevándorolt népség honolt, nyugoton t. i. görögök, délen phoeniciek; más törzsek ismét a' hegyekben, leginkább éjszak-keleten. E' különböző népek által alakitott állodalmak közt *Phrygia*, és *Lydia* népei voltak a' nevezetesbek. Amaz időben, mikor a' scythák felső Ázsiát elözönlötték, éjszakról egy más nép is tolakodott be Előázsiába. Ezek a' *cimmeriek* valának, kik egy ideig megigázva tartották a' fél sziget' lakóit. Ezeket aztán a' lydoknak sikerült elűzni, kiknek állodalma lön azontúl Kisázsiában a' leghatalmasb. *Croesus*, a' lydok' legutolsó királya, kinek gazdagsága, közmondássá vált, meghódítá a' tengerparti görög gyarmatokat, kikkel eldődei hosszu időkiglen folyton harczolának. Alatta a' lyd birodalom a' földközi tengertől Halys folyamig, 's Pamphylia, 's Lyciáig tarta: de alig érte el ezen terjedelmét, azonnal meg is döntetett. Mert, miután a' méd birodalommal az ennek hatalma alatt állott Cappadocia is Cyrus' uradalma alá kerűlt, a' mindig tovább törekvő hódító olly közel jöve a' lyd birodalomhoz, hogy végre Croesusnak eldöntő csatában kell vala sorsát koczkáztatnia függetlensége' megtarthatása végett. Croesus' hadseregében szabályzottabb hadi fegy volt, és több gyakorlat, mint Cyruséban, 's a' hatalma alatti népek, kiknek szokásait, és kormányszerkezeteit nem bolygatá, hívek valának hozzá. — Azonban seregei kis Ázsia' különböző népeiből állottak, kiknek mindnyáját saját fejedelme, mind Croesus vazallja, vezérlé, míg a' perzsa tábor' dereka médok, és perzsákból álla, 's föltétlen engedelmesség-

hez volt szokva. Croesus az által rohant leginkább veszélybe, hogy a' perzsa haderőt megveté, azt rendhez nem szokott tömegnek tartván, mellyet nem lehet gyorsan megindítani, 's fentartóztatására az ország' határain kevés erő is elégséges leend. — Balvéleményében eltökélte vazalljai' seregeit haza bocsátani. Cyrus hasznát vevé a' ballépésnek. Gyorsan átment a' gyengén őrzött határokon, rövid ostrom után bevette *Sardest*, Lydia' fővárosát, és elfogá magát a' lyd' királyt (552. év. Kr el.). Croesus, kit egykor, királyi nagysága' érzetében felfuvalkodván, *Solon*, görög bölcs, az emberi sors' változandóságára emlékeztete, hirtelen hanyatlott le a' szerencse' tetőpontjáról. Midőn a' mágyán állana, hogy Cyrus' parancsára lángok' martalékává tétessék, háromszor kiáltá fel Solon' nevét. Kérdeztetvén ennek oka felől, elmondá, miként a' bölcs görög el nem vakítva királyi fénye, és gazdagsága által, őt a' szerencse' napjaiban, az emberi dolgok' mulandóságára figyelmezteté, 's hogy most győződik meg szavai' valósága felől. Beszéde a' perzsa hódítót megdöbbenté. Meggondolá, hogy ez emberi sorsnak ő is alá van vetve; megesett szíve a' megdőlt fejedelem' sorsán, kinek bukásán épült az ő szerencséje; megajándékozta őt életével, 's ezentúl tisztelettel, 's barátsággal viseltetvén iránta, többször élt tapasztalás sugalta tanácsaival. Nevezetesen, mikor a' lydok nemsokára a' perzsák' eltávozta után Cyrus ellen föltámadnának, 's Cyrus büntetésül rabszolgákká akarná őket tenni, Croesus azt tanácslá, hogy olly szokásokat, 's életmódot hozzon be közéjök, mi által jövendőre megszűnjenek veszélyesek lenni. „Tiltsd el nekik, úgy mond, a' fegyverviselést, parancsold meg, hogy gazdagon, és kényelmesen öltözködjenek, hogy gyermekeiket lantverésre, énekre, és kalmárkodásra tanitsák. Nemsokára látni fogod, ó király! miképen az erős lyd ferfiak is asszonyokká levének, és nem lesz okod tőlök többé félni.“ — Cyrus megfogadá a' tanácsot, mit Croesus azért ada, mert elég balga volt az elkorcsulást kisebb rosznak hinni a' lydokra nézve a' rabszolgaságnál; úgy teve mint némelly kába szülők, kik inkább tűrik gyermeik' gyalázatát, mint halálát. Cyrusnak nem vala többé baja a' lydokkal, azok erőtlen, és becstelen emberekké váltak, kiket senki többé nem félt, nem tisztelt. — Lydia után a' többi kisázsiai népek hódíttattak meg,

különösen a' görög gyarmatok, *Miletet* kivévé, mellyel Cyrus barátságosan egyezett volt meg. —

Cyrus a' meghódított népek' alkotmányait nem bolygatta. Ők magok kormányzák magokat, csupán egy általa nevezett perzsa, vagy méd tisztviselő ügyelt fel rájok. E' bánásmód a' régi keleti népeknél általánosan divatos volt, 's egy részben még ma is az. Egész Cyrus' koráig nem ébredt fel azon eszme, miszerint a' meghódított népekre a' győző' kormány-rendszere tolatnék; mindenik meghagyatott saját szokásai mellett, 's ha valamellyik nép' hűsége iránt gyanú keletkezett, inkább távolabb vidékekre telepittetett, hogysem módjában bolygattatott volna. Kisázsiának két városa, *Teos* és *Phocaea*, nemcsak saját megszokott módjok szerint magok akarák álladalmukat tovább is kormányozni, hanem egyszersmind minden idegen uralkodástól függetlenek kivántak maradni, azért inkább elhagyák hazájokat, hogysem a' perzsa uralomnak meghódolnának. Teos' lakói nőik, 's gyermekeikkel a' thraciai partokra evezvén, ott *Abdera'* városát alapíták, melly később elég szerencsétlen lön lakosinak bárgyúságáról elhírhedni. A' phocaeaiak hajókra rakván nőik', 's gyermekeiket, *Corsicába* evezének, és ott telepedtek meg. Mielőtt azonban ide érnének, még egyszer vissza fordulván, kiszállának a' honi partokra, 's ott megrohanva leöldözék a' perzsa hadőröket, 's valamennyien megesküvének csak akkor térni vissza a' szabadsága vesztett Phocaeába, ha azon darab vas, mellyet vizbe vetettenek, majd annak színén felmerülend. Alig érinték azonban Corsica' partjait, fölébrede lelkökben a' honvágy, 's feledve esküjöket, sokan visszamentek hazájokba, alávetvén magokat a' perzsa hatalomnak. A' hátra maradtak több évig laktanak Corsicában, de a' toscánai tengeren uralkodó carthagóiak és etruscok által háborgatva, ismét hajókra szálltak, 's alsó Olaszország' partjaira telepedtek. Itt sem állapodhatván meg, elevezének *Massíliába,* a' mai Marseille-be, mellyet száz évvel előbb ők alapitottak volt, 's az mostantól fogva lassanként egyikévé lön a' középtenger' nyugoti része' legnevezetesb városainak.

Mivel a' babyloniai uralkodók Croesussal szövetségben állottak, Babylonia is bebonyolodék Lydia' sorsába. Cyrus megszállá Babylon' városát, de erős falai miatt csak hadi csellel vehette be. Lecsapolván tudniillik az Euphrates' vizét, azon tóba, melly Baby-

lon' királyainak egyike által épen e' végből közel a' városhoz ásatott volt, katonáit a' folyam' medrén át lopóztatá a' városba, és így vette azt be. Herodot, hogy képzelhetővé tegye Babylon' városa' roppant terjedelmét, beszéli, miképen a' város' közepén még semmit sem tudtak felőle, 's vigadozva ültek ünnepet, mikor annak már egyik végét az ellenség el is foglalta. Igy esett el a' büszke fővárossal az egész babyloniai birodalom, és utólsó királya lekonczoltatott a' betóduló perzsa katonák által (539. Kr. el.). Úgy látszik, egy aegyptusi táborozás is forgott Cyrus' elméjében, mert a' zsidóknak adott engedelem, miszerint a' babyloni fogságból hazájokba vissza térhettek, nehezen volt tisztán könyörület' érzete, hanem előre számolás, hogy eme' népnek Aegyptus' szomszédjában megtelepedése által egykor a' perzsa hadaknak biztosabb út nyiljék azon ország felé. De a' Babyloniában élő zsidóknak csak kisebb része élt a' haza térhetés' szabadságával. A' vissza tértek Palaestina' egy részét a' samaritanok által elfoglalva találták, melly nép félig pogány, félig zsidó volt, 's a' tiz törzs' maradékainak idegen népekkeli vegyületéből eredt. Ezen samaritanok ohajtottak egyesülni a' jövevényekkel, de a' zsidók vissza utasiták őket, mint tisztátalanokat, 's ez idő óta a' két nép között dühös nemzeti gyűlölség támadt. A' samaritanok mindent elkövettek, hogy a' templom' újra építését, mellyre a' zsidók készületeket tettenek, akadályozhassák, 's több izben eszközlék ki ez iránt a' perzsa udvar' tilalmát. Végre mégis megnyerék a' zsidók a' szabadságot, és fölépíték azt, 515. évb. Két jeles férfiú, *Esra* és *Nehemia*, nagy érdemeket szerzettek magoknak intézkedéseikkel az állodalmi és vallási ügyekben. Ezentúl fő papok állottak a' nép' élén, melly a' szelíd perzsa uralkodás alatt nyugalmas napokat élvezett. Ézsaiás prophetánál egy szép költői képet olvashatni, mellyel Cyrusnak népeket győző hatalma ábrázoltatik. »Megfogá isten Koreschnek (Cyrusnak) jobb kezét, hogy előtte a' népeket megfutamtassa, a' királyokat lefegyverezze, a' kapukat kinyissa, előle el nem zárhatókat. Isten előtte megyen vala, a' meredeket síkká változtatván, a' réz kapukat, és vas závárokat széttörvén, és kincseket ad vala neki, mellyek a' sötétségben hevertek, és gazdagságot, mellyet boltozat rejte.» — Phoenicia, melly ez időben már Babylonia' hatalma alatt állott, Cyrust minden ellenszegülés nélkül ismerte el urának.

Meghódítván Cyrus Előázsia' népeit, nagy birodalmában egy új fő várost alapíta Perzsia' dél nyugoti részén, mellynek neve *Susa* lett. — Végső táborozásai 's 530. év körül történt halála felől ellenmondanak egymásnak a' hajdankorból fenmaradt tudósítások. Ezek közt legvalószinűbbnek az látszik, hogy Cyrus a' Caspi tenger' keleti részén, a' mai turkománok' országában kalandozva élő *derbikek* ellen harczolván, azoktól megveretett, és maga is megsebesült: de mind e' mellett egy a' derbikek iránt régóta ellenséges indulatú scytha néptől segíttetve, ujra ellenök indúlt, 's győzött ugyan, de a' csatában megsebesülvén, sebében meghalt. Más tudósítás szerint Cyrus a' Caspi tenger' keleti részén lakó scythák' *Massagetha* nevű népcsoportját támadta meg, melly fölött ekkor *Tomyris* királynő uralkodott. Országukba érvén, csakhamar egy cseles visszavonulást tön, de maga után sok bort hagya hátra; az őt üldöző massagethák lerészegedvén a' bortól, részint meg öletének, részint elfogattak. Vezérök, Tomyris királynő' fia, ki szinte elfogatott, meggyilkolá magát. Ekkor Tomyris egy újonnan gyűjtött sereg' élére állván, a' két nép között rémitő csata keletkezett, mellyben a' perzsák megveretvén, hős királyuk is halva maradt a' vér' mezején. Tomyris, ezt veti utána a' rege, levágatván holttetéméről Cyrus' fejét, embervérrel megtöltött tömlőbe tétette azt, hogy „lakjék jól vérrel, ki teljes életében, ugy mond, azt szomjúhozott." — Van azonban más tudósításunk, mi e' mondának legalább utóbbi részét ledönti, melly szerint Cyrus' holtteteme Pasargadában temettetett el, hol, két századdal később, nagy Sándor is megmutattatá azt magának, és e' szavakat találta sírjára vésve: „Oh ember, én Cyrus vagyok, ki a' perzsáknak a' fő uradalmat szerezte, és Ázsiában parancsolt, azért ne irígyeld tőlem e' sírt." [2]

Bár mi kevés igényt tarthat is az, ki csupán hódító volt, világtörténeti fontosságra, Cyrus' hódításainak még is nagy következményei voltak Ázsiára, 's az emberi nem' fejlődésére nézve az egész következő időszakban. Magok a' vad perzsák, miként a' hajdankor' hódító népei mind, a' meggyőzött népek' szokásai, és befolyásai által elpuhúlának, ha bár rangra nézve

---

2) Xenophon szerint Cyrus nem csatán, hanem otthon békében halt meg.

mindig elsők maradtak is egész perzsa uralkodás alatt: de a' többi ázsiai népek eme' hódításoktól kezdve egymás ismeretségébe jutának; az első hadviharok' lecsillapulta után közöttük a' kereskedési közlekedés ismét föléledt, tágult, és gyarapodott; az ország már Darius alatt helytartóságokra osztatott, 's azon kisérlet által, miszerint a' perzsák Európába is át akarák hozni győzelmeiket, innen előkészítteték ama' nagy csapás, melly macedoni Sándor alatt a' korán elgyengűlt perzsa birodalmat érte, 's ezekkel új erőteli életet vitt Ázsiába. Mind ezen események által egybefüggő változásoknál fogva egyszersmind az eszmék és készitmények' kölcsönös cseréje könnyebbült, 's iparköri szorgalom, népek' egyesülése, tudomány-mivelés is előmozdittattak és emelkedtek. —

Cyrus' halála után fia *Cambyses* következett a' perzsa királyi székben, ki 530—522-ig uralkodott. Ez elmetehetségben ifjabb testvérénél, kit némellyek *Smerdis*, mások *Tanyoxartes* néven neveznek, gyengébb vala, 's kemény indulata miatt a' perzsáknál épen nem volt kedves. Benne apjának hódításra vágyó szelleme vadsági, és kegyetlenségi hajlammal egyesült, mi különben is korlátlan hatalmú uralkodóban könnyen szokott támadni. Ő apja' hóditásaihoz még a' gazdag, és virágzó Aegyptust akará kapcsolni, mellynek királya *Amasis* által magát személyesen megsértettnek hitte. Ama' borzasztó kegyetlenségek' sorát, mellyek az Aegyptus elleni háborút jellemzik, az aegyptusi hadak közt levő görögök, és cariak nyiták meg, avval, hogy az áruló *Phanesnek* hátra hagyott gyermekeit a' két tábor' szeme' láttára lekonczolván, azok' vérét borral vegyítve egy nagy üstből itták. Erre következett a' csata Pelusiumnál; a' perzsák mint fentebb láttuk, győztek, és az aegyptusiak hátrálván, Memphisbe menekültek. *Lybia* és *Cyrene'* népei megrémülve e' csata' hirén önként meghódolának Cambysesnek. Miután Memphist bevette, Saïsba ment, hol elég vad, 's egyszersmind balga volt, Amasis király' holttetemeinek meggyalázásában gyönyörködni. Itt tökélte el magát a' távol Aethiopiát is birodalmához kapcsolni. Először kémeket külde a' macrobiakhoz, kiknek azt kelle színleniök, mintha a' perzsák velök barátságos szövetkezésbe ohajtanának lépni. De az aethióp király átlátta cselöket, 's e' szavakkal szégyenítve utasitotta el őket: „Vigyétek eme' kéziat

királytoknak azon tanácsommal, hogy addig ne közeledjék Aethiopiához, mig a' perzsák illy keménységű íjat olly könnyen, miként mi, felhúzni nem birnak, 's köszönje istenének, hogy az aethiópoknak még nem juta eszébe idegen vagyont foglalni.»

Cambyses ezen üzenetre felforrott mérgében, 's azonnal mozgásba tevé hadait Aethiopia ellen. Thebánál 50 ezeret szakasztván ki seregéből, az ammoniak' meghódítására küldötte: de eme' szerencsétlenek vagy a' szállongó homok által eltemettetve, vagy a' mérges széltől, vagy végtére az elkeseredett lakosoktól megöletve — mert szentségei' védelmére még a' rabszolgában is óriási erő ébred — nem tértek többé vissza. A' Cambyses által Aethiopia felé vezetett hadsereg szinte szerencsétlenül járt; már öt napi távolságra elfogyott minden tápszere, rémitő éhséggel kelle küzdenie annyira, hogy végre a' katonák egymás' holttestére koczkázván, kire a' sors esett, felmészárlák, és husát megevék. Ezen borzasztó sivatagban nem zöldelt fűszál, nem adott fa' árnya a' nagy forróságban enyhelyet, 's a' perzsa seregek, minden hódításról lemondva, kényszerültek visszatérni. A' felfuvalkodott király Thebán tölté boszúját, szerte rombolván annak nagyszerű épületeit. Memphisbe érkezvén, itt az aegyptusiakat nagy örömben lelte, mert — mire a'babonás nép rég várt vala — megszületett *Apis* (ökör' alakjában imádott istenök) az isteni segedelem' jele. A' papok áldozat-tétellel, és imádságokkal voltak foglalatosak, 's a' nép Apis' bucsúmeneteit örömrivalgással kisérte az utczákon. A' vidám ünnepélynek Cambyses borzasztólag vete véget. Ő Apist maga elébe hozatván, testébe gúnykaczaj közt tört döfe, 's megparancsolá a' papokat megkorbácsolni, a' népet fegyverrel szétűzni, 's a' város' előjáróit kivégeztetni. Hogy a' papi kasztnak minden tekintélyét megdöntse, bevezetteté magát a' legszentebb helyekre, 's ott az aegyptusi vallás' minden szertartásait kigúnyolá. Kedélye' természetes vadságát még inkább nevelé az erős borital, 's a' mindentehetés' szabadsága által érzései a' legfensőbb fokig megkeményültek. Smerdis testvérét, ki Cyrus' rendelése szerint mint bátyjának helytartója csaknem korlátlan hatalommal uralkodott a' perzsa birodalom' éjszak keleti részén, megölette. Testvér húgai közől kettőt háremébe vett föl, mi a' perzsáknál szokatlan levén, iránta a' papok' véleményét kérdette meg, de azok gyávák valának

nem hiedelmöket nyilvánítani, hanem ravasz fordulattal kikerülni az egyenes feleletet, azt mondván, miként „olly törvény ugyan nincsen, melly a' testvérek közti házasságot tiltaná, de van ollyan, melly a' királynak mindent, mit tenni akar, megenged." Később teherben levő hugát haragjában úgy rúgta meg, hogy az ennek következtében meghalt. Az agg Croesusra, ki őt, valamint az előtt apját is táborozásaiban követte, nem egyszer sikerült őt némelly kegyetlen szándékaitól elvonni, azonban bosszúálló természetét ez is rettegte. Egy izben azt kérdé tőle Cambyses, apját Cyrust, vagy őt tartja-e nagyobbnak? mire Croesus eszélyesen kitérve felelt: „Véleményem szerint, ó király, még nem vagy hasonló apádhoz, mert még nincs fiad, minőt apád tebenned hagyott." Egy izben Croesust is agyon akará nyilazni, 's az csak futással menthette meg magát. Kérdezvén Prexaspes nevű kegyenczét, mit beszélnek felőle a' perzsák? az azt adá válaszúl, miképen dicsérik ugyan, csupán az nem tetszik nekik, hogy kissé a' borivásnak adta magát. „Tehát azt hiszik — igy szólt ő, ekkor is bortól gőzölvén feje — hogy a' bor eszemet háboritja meg; ezt azonnal meg fogom előtted czáfolni." — Ezzel fogá kéziját, mert rendkivűl ügyes nyilas volt, és Prexaspes' fiát, ki távol az udvarban állott, lelőtte. Ez után a' gyermek' holttetemét felbontani parancsolá, 's midőn szivét kimetszenék, megmutatá, hogy az épen középen volt átlőve. „No's Prexaspes, hiszed-e még, hogy a' borital elveszi eszemet? Ismersz-e embert, ki ugy lőjön mint én?" — „Nem, valóban nem, rebege a' szerencsétlen apa, azt hiszem, hogy maga az isten sem fogná azt igy bebizonyítani, mint te, oh király!"

Illy tettek, mellyeket felőle Herodot jegyzett föl, az ázsiai népeknél nem igen valának feltünők, mert zsarnoki trónokon a' király közvetlen ura életnek, és vagyonnak. Meg kell azonban jegyeznünk a' történetirás' részrehajlatlan birószéke előtt, hogy miket Herodot Cambyses' kegyetlenségéről följegyzett, aegyptusi papok' beszédéből merítette, kik irántai gyülölségből, mert őket, és vallásukat üldözte, mindent nagyítva adának elő, noha annyi igaz, hogy Cambyses' lelkében csakugyan több hajlam volt a' kegyetlenségre, mint a' perzsa fejedelmek' bár mellyikeében.

Ki tudja, meddig dúl vala még Cambyses Aegyptusban, ha tudósítást nem veszen, miszerint hazájában lázadás ütött ki.

E' hír őt gyors visszatérésre tökélte. De hazáját nem láthatta meg többé, mert kardjával véletlenül megsértvén magát, halálos sebéből többé fel nem gyógyúlt. Haldoklásakor megvallá Smerdis' öcscsének megöletését, mi mind addig titokban tartatott, 's helyette Smerdis név alatt egy magus uralkodott. Ezen *ál Smerdis*, még Cambyses' életében egy izben fellázadt volt, és Cambyses' öcscsének neve alatt királyúl tolá fel magát. Cambyses' halála után a' magusok' kasztja által segélve, kik a' méd hatalmat akarák vissza állitani, kilencz hónapig birta magát fentartani, mert a' nép a' Cambyses, és Smerdis között létezett ellenségeskedés által eltévesztve, nem hitt a' haldokló Cambysesnek, 's az ál Smerdist valódinak tartva, 's ezen kivűl a' régóta tartó háborúkat megúnva, örvendett, hogy az ál Smerdis szerette a' békét, és a' neki háborúkra nem kellő adókat elengedte. Végre a' pasargadok' törzséből származó hét legtekintélyesb hadvezér összeesküdött a' trónbitorló ellen, mert ennek egyik nejétől kitudták, hogy a' valódi Smerdis csakugyan nincs életben, mire csalhatlan bizonyitvány az vala, hogy az ál Smerdisnek ép fülei voltak, holott a' valódiét apja, Cyrus, bizonyos büne miatt büntetésül levágatta, mit az ál Smerdisnek a' szokásban levő divat által, miszerint a' perzsák mindig fedett fejjel jártak, sikerült mindenki előtt eltitkolni, kivéve a' személye körül forgó udvaronczokat, és nejeit. — Miután az összeesküttek e' felől bizonyosok lettek, egyik napon fegyveres kézzel Smerdis' palotájába törvén, megöldözék mind a' trónbitort, mind azon többi magusokat, kik vele szoros szövetségben állottak (521. Kr. el.).

Minthogy Cyrus' maradékaiból senki sem volt többé életben, a' hét összeesküdt hadvezér tanácskozott, ki legyen közőlök király, 's végtére *Dariust*, Hystaspes' fiát, egyikét a' hétnek, választák, mivel ő az Achaemenidák' családtörzséből eredt, és Cyrusnak *Atossa* nevű leányát birta nőül. I. Darius, vagy miként emez új perzsa uralkodó család' alapítója neveztetik, Darius Hystaspes 521—485-ig uralkodott. Ő nemcsak hódításai, és hadi tettei, hanem a' perzsa birodalom' új rendezése miatt is egyike Perzsia' legnevezetesb fejdelmeinek. Első föllépése érőteli, és szilárd volt, hogy mindjárt kezdetben megtörje a' vele daczoló perzsa nagyok' negédét. — *Intafernest*, a' hét összeesküdtek' egyikét, ki a' királyhoz bemenni akarván 's az őröktő

gátoltaték, kardjával azoknak orrát fülét levagdalá, fiai és rokonaival együtt elfogatá és később azon gyanúból, hogy lázadást tervezett, kivégeztette. *Oroetest*, sardesi alkirályt, ki Darius' hozzá küldött követét megöletvén, ez által a' királyt megsérté, szinte kivégeztette.

Egyesek' negédénél azonban veszélyesebb volt Babylonia' lázadása. Babylonia már az ál Smerdis, vagy inkább magusok' erőtlen uralkodása alatt titokban készült vala elszakadni. A' lázongók végre most levének készen terveikkel. Hogy a' megerősitett városban élelmök tovább tartson, megöldözék feles számú asszonyaikat, 's engedetlenségöket az adó' megtagadásával kezdették. Darius maga szállá meg, hadseregei' élén, Babylon' falait, mellynek roppant bástyái megett a' lakosok csak gúnyolának minden megtámadást. Husz hónapig állottak itt a' perzsa seregek, mindent, még Cyrus' egykori hadi cselét is, megkisértve, de hasztalan, a' várost bevenni nem birták. Gyalázatos visszavonulás, és e' nevezetes nagy tartomány' elvesztése látszott Dariusra várakozni. Ezen nagy szükségben *Zopyrus*, egy ifju perzsa, fia ama' hét vezér' egyikének, tökélte el magát olly tettre, melly csodálatra méltó hűséget, de egyszersmind legnagyobb alávalóságot tanúsít. Ő tudniillik elvágta orrát, füleit, testét összeverdesé, 's úgy ment be a' babyloniak közé jajveszékelve, és szidalmazva a' perzsa királyt, mintha ő csonkíttatta volna meg illy rútúl, mivel azt tanácsla neki, hogy Babylon' ostromával hagyjon fel. E' csalárdság által sikerűlt magát a' babyloniak' bizodalmába beszinleni, ezek néhány kis csapataik' vezérletével bizták meg, mellyekkel kirohanást tön a' város' falai közől, 's miután tiz ezeret a' perzsa seregből, kik Dariussali összebeszélkezés szerint közel a' bástyákhoz állittatának, bekerített volna, azok' nagyobb részét lekonczoltatá. Ezen kivűl néhány nap mulva egy más kirohanáskor, két ezer perzsa katona' élete áldoztatott fel mint gyalázatos eszköze a' hódítás' czéljának. Zopyrus' e' viselete annyira tetszett az elámitott babyloniaknak, hogy őt minden seregeik' hadvezérevé nevezték, 's kezébe adták Babylon' városa' sorsát. Zopyrus, élve hatalmával, kinyitván Belus, és Cisia nevű kapukat, átadta a' várost a' perzsa királynak. Tette' jutalmául babyloniai helytartóvá neveztetett, és holta' napjáig húzta e' gazdag tartomány' jövedelmeit; Babylon' városa pedig kegyetlenül lakolt,

falai' egy része ledöntetvén, és három ezer polgára végeztetvén ki. Eme' keménysége mellett azonban a' nagy lelkü és épen nem kegyetlen királynak, jól esik olvasnunk azon nyilatkozatát, miszerint húsz olly városért mint Babylon nem adná, úgymond, ha Zopyrus' tagjainak épségét vissza állíthatná.

A' babyloni lázadáson kivül volt egy másik szinte veszélyes, mellyet Dariusnak le kell vala győznie: a' kis ázsiai görögök' forrongása, melly hosszas, csak Perzsia' elhanyatlásával végződő háborúkra szolgáltatott alkalmat. Ezt azonban a' görögök' történetében adandjuk elő. —

Darius folytatá a' hódításokat, mellyek által két előde a' perzsa népet Ázsiában uralkodóvá tette. Seregeinek egyike éjszaki Afrikába nyomúlt egész a' nagy *Syrtig*, vagy a' Barca, és Tripolis közt fekvő tengeröbölig, de Cyrene görög gyarmat, 's az afrikai csorda-népek által megveretve, nagy veszteséggel Aegyptusba tért vissza. *Scylax*, Darius' szolgálatában álló tengerész, a' király' parancsából Nyugotindia' kifürkészésére indult vala el az Indus folyamon le felé, 's miután onnan az indus oczeanon, és veres tengeren át visszatért, Darius egy hadsereggel Indiába ment, 's ezen ország' nyugoti részét adófizetőjévé tette. De nemcsak itt, az ellenkező részen is tágitá birodalma' határait. Hidat vervén a' konstantinápolyi szoroson, egy nagy hadsereggel Európába jött át, 's ő vala az első ázsiai, ki e' földrész' népeit megharczolá. E' hadviselés a' scythákknak nevezett népek ellen irányoztatott, kik több ízben tevének rabló becsapásokat a' perzsa birodalom' fekete tenger melletti részeibe. Darius éjszaki Törökországon ment át a' scythák' országába, melly az al Dunánál kezdődött. E' hóditási terv azonban nem sikerült, sőt a' perzsa tábornak csaknem teljes megsemmisülésével végződött. A' scythák a' helyett, hogy csatába bocsátkoznának, nyájaik, és sátoraikkal hátráltanak a' perzsa seregek előtt, 's olly vidékekre csalván őket, mellyeknek kevés részein miveltetett a' föld, 's nehéz vala tápot szerezni, csaknem kétségbe ejték a' perzsa hadakat. Dariusnak tétlen kelle visszafordulnia, és utjában még létele is koczkán forgott, mert a' kisázsiai városokbeli görögök, kiket ő a' Duna' hidjának őrizetére hagyott volt, egymással azon tanácskozának, valljon nem jó volna-e a' hidat felszakgatni, és a' perzsa királyt seregével együtt a' scythák' martalékául hagy-

ni, magoknak pedig lehetséget nyitni a' perzsa igáboli menekvésre. Mindazáltal a' főnökök' nagyobb része, kik saját városaikban mint perzsa vazallok csaknem korlátlanúl uralkodának, 's a' vissza állított függetlenséggel hatalmukat bizonyosan elvesztendők valának, ellenszegültek a' szándéknak, 's csak igy menekűlt meg Darius. Ő maga vissza vonúlt Perzsiába, egyik hátra hagyott vezére pedig meghóditá Thracia' egész déli tengerpartját, 's Macedonia' uralkodóit perzsa alattvalókká tevén, a' perzsa birodalom' határait egész Thessaliáig terjesztette.

Darius' kormánya végső éveit a' görögök elleni háború foglalta el, 's ennek gondjai közepett lepte meg a' halál 485. Kr. el. Valamennyi király közt, kik Cyrus után Perzsián uralkodtak, Darius Hystaspes volt a' legkitünőbb szellem. Hosszú, tettekben gazdag uralkodása alatt emelkedett a' perzsa birodalom' hatalma, és virágzása' legfentebb fokára. Ő, miként már érintők, nem csak hadi tettek, és hóditások, hanem a' perzsa birodalom' benső elrendezése által is nevezetes. Azon zavarok, mellyek Cambyses távollétekor a' miatt támadának, hogy a' helytartók, hadvezérek, és meghóditott fejedelmek' egymás közti viszonyai nem voltak szorosan meghatározva, hihetőleg igen észrevehetővé tették a' sajátképi állodalom-szerkezet' hiányát, 's ez ébresztette föl Dariusban az eszmét, hogy birodalma' kormányának szilárd, és határzott alakot adjon. Ő intézkedéseit a' régi perzsa szokásokon, és törvényeken alapitván, állodalmi rendezéseit a' régi vallástanokkal hozta kapcsolatba, mellyek már előbb Cyaxares méd királyt is hasonló körűlmények közt vezették volt, 's mellyeknek egy időben Zoroaster ada új életet. Azonban a' perzsáknál is az történt, mi gyakorta szokott, a' zoroasteri tanok' egy részben jeles szabályai Darius által saját képi törvényekké tétettek ugyan, 's az uralkodás, és kormány' felállított elvei magokban jók voltak, de azok' kivitele az elmélettől igen különbözött, 's mi az állodalomban történt, annak nagyobb része egyenes ellentétben állott a' felállitott elvek, 's szabályokkal. Darius' állodalmi intézkedései, vallási szabályokra alapított kényuralom volt, mellyekben az uralkodó mint valamelly megszentelt lény, magasan állíttatott a' nép' fölébe, és egyszersmind megközelithetlenné tétetett. Az ország harmincz helytartóság, vagy satrapiára osztatván, mindenik' kormánya

külön satrapára bizatott, 's valamennyire ki volt vetve a' szabályszerű adó. Ez intézkedés a' kormányt igen egyszerűvé, de egyszersmind önkényessé, és egyalakúvá is tette. A' satrapiákban egyetlen egy ember' kénye uralkodott; minden satrapának saját udvara volt, melly fénye, és buja pompájának példája által megvesztegetőleg hatott a' nép' érkölcsiségére. Egyik satrapa gyakorta olly nézetek szerint sáfárkodott, melly a' szomszéd satrapáéval a' legkiáltóbb ellentétet képezé. A' Darius utáni időkben a' satrapák csaknem mindig ellenségei voltak egymásnak, 's az ország' helytartóságai ugyanannyi külön állodalmakat képeztek, mellyek igen gyenge kötelékekkel voltak egymáshoz kapcsolva.

Perzsiának Darius utáni eseményei egész a' birodalom' lehanyatlásáig a' görög történetekkel vannak egybeszőve, 's azért avval egybekapcsoltan fogjuk később előadni, ez úttal pedig Darius Hystaspes' utódait csak elősorolandjuk, nevök mellé egykét észrevételt csatolva.

I. Darius után ennek fia I. *Xerxes* következett, ki 485 – 467-ig uralkodott, 's mint udvari összeesküvés' áldozata esett el. Utána fia I. *Artaxerxes* jött, ki „hosszú kezűnek" neveztetett. Uralkodását egyik bátyjának, 's egyik udvaronczának, ki őt trónra emelé, megöletésével kezdette. Ő 467—424-ig uralkodott. Ennek utóda II. Xerxes volt, kit uralkodása' 45-ik napján féltestvére ölt meg, és *Sogdianus* név alatt magát emelte trónra, de a' forbát csakhamar utól érte, mert hetedfél hónapi uralkodás után szinte testvére által öletett meg, kinek neve *Ochus* volt ugyan, de II. *Darius Nothus* név alatt országlott 423—404-ig. Őt korosabbik fia, II. *Artaxerxes* követte, ki nagy emlékezete miatt *Mnemonnak* neveztetett. Ez mindjárt trónra léptekor egy jeles öcscsével, az *ifjabb Cyrussal*, ki ellene lázadt volt, háborúba keveredett, melly Cyrusnak csatábani elestével végződött. II. Artaxerxes 404—367-ig uralkodott. Halála után ifjabb gyermekeinek egyike, Ochus, vagy III. *Artaxerxes* családja' egy részének meggyilkolása által nyerte el a' trónt. Ő 364—339-ig űlt Perzsia' trónján, 's ministerei' egyike által mérgeztetett meg. Utána ifjabbik fia *Arses* következett. Ez is, miután 339—336-ig uralkodott, ugyanazon minister által végeztetett ki, 's az most III. Dariust, ki *Codomannus*nak nevezteték, 's II. Darius' unokája volt, emelte trónra. Ő volt Perzsia' utólsó királya. Ő 330. evb.

Kr. el. veszité el a' nagy Sándorrali harczban mind trónját, mind életét.

I. Darius alatt a' birodalom' legnagyobb terjedelmekor kezdődött el a' perzsák' elfajulása, és hatalmuk' sűlyedése. A' perzsa király uradalma ekkor az Indus folyamtól Thessalia' határáig, és nyugoti Aegyptusig, a' perzsa, és arab öböltől pedig a' Caspi tenger' keleti sivatagáig, és a' Kaukazig terjedett, melly utóbbinak lakói még a' perzsa birodalom' népei közé számittattak. Daczára azon szabályozott rendnek, mellyet I. Darius ezen nagy tartomány-tömeg' kormányzásába behozott, és daczára Zoroaster' egyszerű tiszta tanainak, mellyeket az uralkodó nép követett, a' birodalom nevekedő zűrzavarnak és egy fokonként nagyobbra emelkedő erkölcsi elfajulásnak képét mutatta.

A' perzsák' története a' görögökkeli háborúk' kezdete óta csupán az udvari cselszövények, 's a' helytartók, 's hadvezérek' fondorkodásai, a' benső nyugtalanságok, erkölcsi és vallási tévedések, 's a' görögök elleni ferde vállalatok felőli tudósításokból állanak, mik által a' nyugoti birtokok elvesztek, 's eme' derék nép gyakori zsakmánylásra, és hóditó háborúkra ösztönöztetett a' perzsa birodalom ellen. Az udvaronczok, 's első tisztviselők többnyire elpuhúlt önzők voltak, a' helytartók pedig uralkodni vágyó kényurak, kik egymás' megbuktatásán törekedvén, egymást megharczolák, kik előtt a' király csak puszta fény, megszentelt név volt, kivel, mint később a' nagy mogol' birodalmában, napjainkban pedig Törökországban, a' nép ámittatott, hogy emez árnyékkép alatt annál tágabb mezeje legyen a' korlátlan cselekvésnek, és uradalomnak. Árulás és cselszövény' minden nemei voltak napi renden; kegyenczek, és ágyasok uralkodtak a' fejedelmeken. Már Darius Hystaspes' idejében a' király egyik nejének, ki Cyrus' leánya volt, sikerűlt csaknem minden hatalmat kezére keríteni, 's a' dolgokat úgy intézni, hogy, nem miként Darius akará, első házasságabeli egyik fia, hanem ezen nő' gyermeke, Artaxerxes, lett trónutóddá. A' királynék' befolyása Perzsiában uralkodó szokás lőn, és sajátlag törvényszerű. Ezek, és még azok is, kik nem tekintettek a' király' valódi nejeinek, egész tartomanyokat kaptak saját birtokúl, és rendelkezésök alatt álló hadseregeket. Még a' kegyenczek, és idegenek is, kik az udvarnál szerencsét tettek, egész kerületekkel ajándékoztatának meg a'

nélkűl, hogy azok' lakói ez iránt megkérdetnének. E' mellett a' bűntetésmód valóban lázitó volt. Csonkitás, nyársalás, és azon emberietlen vadság, miszerint a' vétkes, vagy vádlott a' nap' heve, vagy bogarak' csipése által kínoztatott halálra, divatosak voltak. 'S valamint ezen iszonyúságok, a' zoroasteri tanok' ellenére szokásba jöttek, színte úgy terjedének el a' babyloni csillagjóslatok és álomhüvelyezések, az aegyptusiaktól eltanult mentőszerek' (amuletek) használata, 's más részint utálatos babonák, még bálványimádás is, egybe kapcsoltattak a' tűzimádással, mind a' mellett, hogy ez a' maga eredeti lényében ellensége volt minden efféle hitbeli tévedéseknek. Még emberek is áldoztattak, és nem volt ritka, hogy engesztelő áldozatúl a' korosabbakért gyermekek is élve temettetének el.

Mennyire különböző volt ezen állapottól a' korábbi perzsa nép' élete, és jelleme! — Ama' régibb perzsák, kikkel Cyrus az ázsiai birodalmat alkotta, 's kiken ezen nép' sajátképi, és eredeti bélyegét ismerjük meg, sok tekintetben igen hasonlítának a' régi germanokhoz. Életök egész Cyrusig természeti állapot volt, távol egyébiránt minden vadságtól. Kitünő volt igazságszeretetök; egyik törzset a' másiknál nemesebbnek tartották ugyan, de amaz átléphetlen korlát ember és ember közt, millyet Indiában, és Aegyptusban láttunk, nálok teljesen ismeretlen tünemény volt. Némi gyakorlati erkölcsösség uralkodott köztök, nem mint kimondott törvény, hanem mintegy bennök támadt, 's velök szült szokás, és lelkület. Mivel életök csak megszokás, nem pedig rendőri, vagy isteni parancs által volt szabályozva, igen könnyen vettek át idegen módot, idegen erényt, és vétket, mihelyt avval érintkezésbe jöttek; olly vonás, melly a' német népnek is nagy mértékben sajátja, 's a' mai perzsákat is bélyegzi még. Végre hasonlólag a' germanokhoz, a' régi perzsákban nagy hajlam volt az ivásra, még tanácskozni is bor mellett szoktak volt, csupán a' határzást halaszták az utána következő napra. Miután ugyanezen perzsák egy nagy birodalmat szereztek magoknak, régi erkölcseiktől elfajultak, 's hajdani szokásaik' egyszerűségével minden jó és nemes, mi a' perzsa törzsben meg volt, örökre elenyészett. Daczára urodalmok' nagysága és fényének, valamint az általok meghóditott népeknek, úgy nekik magoknak is azontúl szomorú sorsuk volt. A' perzsa állodalom azon idő-

ben a' világ' legnagyobb, és legszebb részeit foglalta magában, de mivel a' tartományok' függetlenségökkel saját éltöket is elvesziték, elhervadt bennök minden virágzat. — Nemsokára a' perzsák' nagy birodalmában nem volt semmi nemzeti érzés, és általában semmi törekvés az emberiség' magasabb czéljai felé. Az emberi boldogság evés-ivásban, a' parancsok' teljesitésében, 's abban állott, hogy néha gyönyörök közepett pihentek ki a' munkától. Az állodalom' polgára szántott és vetett, szőtt és épitett, és koronként háborúba engedé magát űzetni, mellyben szíve nem vett részt, 's az egész nagy birodalom' népessége birkanyájhoz hasonlita, melly gazdag mezőkön legelészett mind addig, mig farkas' martaléka nem lön.

III. TÁRSADALMI VISZONYOK.

A' perzsa nép több törzsekre oszlott. Közöttük a' három nemesebbnek a' *pasargadok*, *maraphiek*, és *maspiek*' törzse tartatott. A' pasargadok közt ismét az *Achaemenidák* voltak legkitünőbbek. Herodot tudósit, hogy Perzsia' fejedelmei csak ezek közől vétettek. Ezeken kivűl három más törzs földmiveléssel foglalkodott, négy pedig, mellyek legutolsóknak tartattak, kóbor életet élt. Milly viszonyok állottak legyen a' nemesb, és nemtelenebb törzsek közt, a' felől nem birunk bizonyos tudósitásokat. A' médok is igy valának osztályozva, 's közöttük hat törzsről van emlékezet, mellyeknek egyikét a' *magusok* képezék. Ezeké ugyan papi osztály volt, de a' Zendavestában semmi ollyast nem találhatni, mi arra mutatna, hogy örökösűlő papi kaszt létezett volna. Ez osztályozások némi részben a' perzsa föld' természetében állapodnak, melly nem minden vidéken kedvező az egy helyben maradó életnek, hanem pásztorkodásra, és kóborlásra kényszeríti az embert. Még a' mai perzsa nép' egy része is vándorló pásztor törzsekből áll.

A' perzsák a' meghóditott népeket eleinte vallási szokás, és szertartásukban sokképen háborgaták, és sértegeték, mert a' zend népek általában kép nélkűli istenségek' imádásához voltak szokva. Azért a' láthatókká csinált isteneknek, kiket utáltak, templomaikat gyakran szétrombolák. Igy teve Cambyses Aegyptusban, mint láttuk, igy Darius Babylonban, elpusztitván Baal'

templomát. Később azonban átlátták, hogy a' népeket e' tekintetben tanácsosabb kimélni. Az aegyptusiak iránt Darius már engedékenyebb volt mint előde, míg csak ellene nem lázadtak, a' mikor, természetesen, keményen büntető őket.

A' perzsa birodalmat kormányzási tekintetben kétfélének nézhetni. Ollyannak, melly felett a' király közvetlen, 's melly felett csak közvetve uralkodott. Ez utóbbi a' kisebb rész volt. Emezeknél nem perzsákból, hanem belföldiekből állottak az alkirályok, és helytartók, kik mindnyájan meghunyászkodó szolgái valának a' perzsa fejedelemnek. Két dolog igen gyengíté a' perzsa birodalom' tartósságát. Egyik, hogy nem volt nemzeti birodalom, mert a' zend családon kivül sok idegen népeket, kik szükségkép nemzeti függetlenségre törekvének, foglalt magában; másik az, hogy számos meghóditott népeknél, mint mondók, azok' törzsebeli, és nem perzsa helytartókat hagytak a' kormányon, kik a' perzsáktóli függetlenségen erélyesben munkáltak magoknál a' népeknél.

Az egész birodalom' élén a' perzsa király állott, kinek címe „nagy király" vagy „királyok' királya" volt. Elméletben semmi nem létezett, mi hatalmát korlátolná. Akarata polgári, és vallási törvény volt, 's földi istennek nézetett. Senki nem közeledheték hozzá a' nélkül, hogy fejét poriglan hajtaná, kezeit háta mögé rejtvén. Azon szerencse, hogy királyát láthassa, a' népnek ritkán jutott. A' király előtt mindenki semmi volt; egyképen rabszolgának nézett minden embert, és mindent, a' mi létezett, tulajdonának. Engedelme nélkül a' palotába lépni, a' trónt megérinteni, vagy királyi öltözetet viselni, bűn volt; 's rendkivüli nagy bűn a' nőre tekinteni, ki a' királyhoz vezettetett. Mikor a' hárem kiment, mindenkinek el kelle előle futni. A' király' arany képszobra minden városban fel volt állitva, mellyet mindenkinek tisztelettel jesen kellett köszönteni. E' földi istennek születés-napja az egész birodalomban nagy napként ünnepeltetett. Ha eme' földi istenség meghalálozott, kioltaték a' szent tűz, és a' törvény öt napig hallgatott. A' királynak e' földöni isteni hatalmában helyezett hit mélyen vala a' perzsa' szivébe oltva; alázatos hallgatással veté alá magát akaratának. Ha királya' parancsából ízekre vágatni határoztaték is, még megköszöné, hogy királya kegyes volt róla megemlékezni. Illy emberi

méltóságot alacsonító állati ösztönné fajúl sok százados nyomások alatt emberben minden magasabb érzés! De a' király' hatalmábani vak hit, valamint más népeknél, hol uralkodóvá lön, úgy a' perzsáknál sem akadályozá, hogy egyesek a' földi isten' meggyilkolásával, 's trónja' elfoglalásával segítsenek magokon, nem akadályozá a' lázadásokat, nem azt, hogy a' semminek nézett rabszolga ura' koronája után nyúljon, mert a' keleti szellem tele van ellenmondásokkal. A' nagy király nagyságához mérsékelt módon élt. Roppant volt a' gazdagság, pompa, és fény körűle, mellynek festésére a' görögök alig lelnek szavakat. Az udvar, mellynek neve közönségesen kapu (porta) volt, évszakonként vándorolt a' fővárosakban. A' tavasz Ecbatanában töltetett. Polybius szerint itt a' királyi polota ezüst téglával volt fedve, 's bensője arany, 's ezüst lapokkal kirakva. Tobzódás, és gyönyör' minden nemei vertek magoknak lakást e' palotában. Saját tisztviselők léteztek, kiknek kötelessége volt új étkeket feltalálni, lakomákat rendezni; új gyönyörök' kitalálására jutalmak voltak téve. Mit a' roppant birodalom legjobbat tenyészteni, vagy készíteni birt, mind annak a' királyi udvarba kellett jőni. Evésben, vadászatban, buja tánczosnők' nézésében, a' hárem' női közt, szóval, mindenütt hajhászva volt a' kéj, és gyönyör. A' háremben annyi nő tartatott, mennyi napja volt az évnek, kik heréltek által őriztettek a' legnagyobb szigorral. A' sajátképi királynék azonban, kik fölűlálltak minden gyanún, szabadon éltek. A' trónhoz csak emez utóbbiak' gyermekei birtak joggal. Az udvar' népe, midőn egyik fővárosból a' másikba költözék, egész tábort képezett, 's mint ellenség kiélte, és pusztította a' vidéket, mellyen átvonúlt. A' király' testőrei Cyrus' idejében 10,000 perzsa katonából állottak, kiknek előkelő házakból kelle származniok. A' király inkább ura, hogysem kormányzója volt birodalmának, 's azért ministeriumra nem is volt szüksége. Csak úgy nevezett rokonaival tanácskozott, szándékba vett intézkedései iránt. Az ügyek nem ritkán a' hárem' hölgyei, és heréltei által, kik már Cyrus' és Cambyses' idejében nagy szerepet játszottak, intéztettek el. A' mi fogalmunk szerinti állodalmi tisztviselők a' királyi írászok voltak, kik a' parancsokat elkészíték, szétküldözék, és a' királyi levéltárakra ügyeltek.

Debreczeni M. Kir. Tisza István Tudomá... Könyvtár

A' kormányzásban két szempont tűzetett ki. Egyik szerint az vala czél, hogy a' meghóditott tartományok engedelmességben tartassanak, 's a' király és országnagyok' javára, kik pazar életet éltek, kizsákmányoltassanak. A' második, hogy egyszersmind azon nagyok is, kik által a' király a' birodalmon uralkodik, fékezve legyenek. Könnyebb zabolázhatás miatt állittattak fel a' helytartóságok. A' sajátképi Perzsia nem számíttatott a' satrapiák közé, és adót sem fizetett, hanem csak hadi szolgálatra köteleztetett. Megmaradt-e ezen elsősége egész a' birodalom' végeig, igen kétséges. Legalább Ariobarzanes, ki nagy Sándor' ellenében Perzsiát védte, az irók által satrapának neveztetik. A' satrapiákban koronként király' biztosai jelentek meg hadseregek' élén, és vizsgálódtak, rendben van-e minden, 's ha valami helytelent találtak, elháriták, ha pedig nem tehették, gyorsan tudósíták a' királyt, hogy rögtön szükséges eszközöket használjon. Ezeken kivűl léteztek rendes tisztviselők, kik a' „király' szemei, és füleinek" neveztettek, kiknek mindenre kellett ügyelniök, mi az országban történt, 's bizalmatlanság, vagy gyanú' okáúl szolgálhatott. Az egész birodalom fő irányokban némi királyi posta hivatalokkal volt átszegdelve, mellyek az udvar' parancsait minden irányban tovább, és a' mindenhonnani tudósításokat az udvarhoz küldözék. Egy napi távolságban minden vonalon egy lovag volt készen a' tudósítások' tovább vitelére. Ezen postai intézkedés még Cyrus' idejében vette kezdetét.

A' tartományokat nagy terhek nyomák; a' királynak rendes pénzadót kelle fizetniök, és gyakor izben rendkivűlieket is, ezen fölűl az udvart roppant kiséretével együtt élelemmel tartani, 's még marhákat, és gabonát is szolgáltatniok. Ezek után jöttek a' satrapáknak fizetni kellő adók. Képzelhetni az alattvalókat nyomó tehernek mi nagynak kellett lennie, ha meggondoljuk, mi hihetetleneket beszélnek az irók a' királyi udvarok, és satrapákéi felől pazarlás' tekintetében. A' helytartóságokban tanyázó hadseregek nem állottak ugyan a' satrapák, hanem külön hadvezérek' parancsa alatt, de azért a' satrapák tudtak magoknak külön hadseregeket is állitani.

Csak erőszak tarthatta a' zend-népeket össze, és ismét csak erőszak a' zendek közé nem tartozó népeket a' birodalomhoz, 's azért a' hadügy fontos része volt a' perzsa uralkodásnak. A'

Debreczeni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Könyvtár

haderő szárazföldi katonaságból állott. A' zend nép általában idegenkedett a' tengertől, 's a' régi perzsa birodalom olly kevéssé birt saját nemzeti flottával, mint a' mai. Hadi flottára levén szükségök, azt a' meghóditott népeknek kellett kiállítaniok, 's a' hajókon levő idegenek közé perzsa, és méd katonaság vegyíttetett, mivel amazokban nem volt bizodalom. A' szárazföldi had szabályszerűleg állandó seregekből vala képezve, mellyekkel a' birodalom' nevezetesebb pontjai voltak megrakva. Úgy látszik, eme' seregek azon országok' népeiből állittattak össze, mellyeknek nemesi rendével a' király szorosb kapcsolatban állott, mert e' nemesi rendnek magának is érdeke a' birodalméval volt egybeforradva. Illyenek voltak a' zend nép' főtörzsei: a' perzsák, médok, bactriánok, parthusok, hyrcaniak, susiánok. Ezeknek vitéz szelleme kétségbe nem vehető. A' sajátképi perzsák lovasok voltak. Fegyverzetök nehézkes vala, 's miattok a' csata' hevét nem sokáig állhatták ki. Voltak perzsa parittyások. A' sajátképi Perzsia nagy erőfeszítés nélkül 100,000 harczost kiállithatott. A' zend néphez nem tartozó idegenek úgy látszik nem vétettek föl az állandó seregek közé. A' hadsereg zsoldosok által, minők már Cyrus' idejében használtattak, szaporíttathatott igen nagyra. Az utolsó Darius alatt a' görög zsoldosok' száma feltünőleg nagy lehetett. Nagy táborozások' alkalmával, mikor a' perzsa fejedelem az ország' határain kivül viselt háborút, nem találtatott elegendőnek az állandó hadsereg, mivel a' meghóditott népeket is kelle őrzeni; sőt illyenkor még a' zend népek sem voltak elegendők, holott okos intézkedések szerint ezek' száma a' legnagyobb vállalatokat is képes volt kivinni. Illy esetekнél a' perzsák a' legnagyobb balgaságokba tévedtek, azt hivén, hogy nagy tömegekkel nagy győzelmeket nyerhetni, és mindent ki lehet vinni. Nem birták felfogni, hogy mérték feletti nagy számot sem táplálni, sem az ütközetben kellőleg vezérleni nem lehet. Az ország' fegyverfogható népeinek nagyobb része, melly kellőleg még csak fegyverezve sem, annál kevésbbé volt fegyverben gyakorolva, a' birodalom' valamellyik pontján egybe csődíttetett, 's mint csorda ezeren, és tizerenként megszámláltatván, 's zend törzsbeli nemesek' parancsa alá adatván, háborúba indíttatott. A' király' testőrei, és a' perzsa hadak középen mentek. A' birodalom' határain kivül — mint a' görögök ellen: tábo-

rozáskor is történt — a' mi fegyverfogható népet csak leltek utjokban, mind táborukhoz kapcsolák, 's igy a' szám nőttön növekedék, de egyszersmind a' zűrzavar is. Hova aztán az ekként szerkesztett perzsa tábor beütött, ott az első hadcsapatok egy pillanat alatt minden élelmet fölemésztettek, semmit nem hagyva az útócsapatoknak. A' lakosság elfuta előle, 's három négy hónap elegendő vala, hogy az illy hadsereg magát csata nélkűl is fölemészsze. Ha pedig ütközetre kerűlt a' dolog, a' valódilag gyakorlott, és vitéz szellemű csapatokat a' gyakorlatlanok, és gyávák' nagy tömege, melly leste az elfuthatás' pillanatát, csak akadályozá, és zavarta. Az ellenségnek csupán a' tábor' közepét, hol a' perzsa csapatok állottak, kelle megverni, és az egész nagy tömeg meg vala győzve, mert az egyetemes zűrzavarban a' vitézeket is magával sodrotta a' gyávák' futása. A' görögök elleni táborozás bizonyitja, hogy az illy had, minél nagyobb, annál könnyebben megverhető volt. Ostromlásról fogalmuk sem volt a' perzsáknak, azért a' mitől hadvezéreik leginkább rettegtek, a' megerősített helyek' ostroma volt.

A' perzsáknál divatos családi kényuraság magától a' korlátlan uralkodótól eredő nyomásnál is kártékonyabb befolyású volt. Amaz csak egyeseket teve boldogtalanokká, ez az egész nemzetet: minden családot kivétel nélkűl. A' soknejűség általánosan divatos volt, mi maga elégséges vala a' nemzetet megrontani, mert ez a' kényuralmat a' családokban alapitván meg, erős támaszává leszen a' zsarnokságnak. A' gyermekek' legelső nevelése kivétetett az apa' kezéből, és állodalmi ügygyé tétetett. Herodot irja, miképen az apának saját gyermekét öt éves kora előtt látnia sem volt szabad, mi ugyan nem egészen hihető, de sejtelmeket ébreszthet bennünk, millyenek lehettek a' perzsák' házi viszonyai. A' perzsa nép egyébiránt büszke, és önhitt vala, magát első, és legjelesebb nemzetnek, 's a' földön mintegy középponti népnek vélvén, olly képzeletben élt, hogy minél távolabb lakik valamelly nép tőle, annál miveletlenebb; minél közelb, annál nemesebb.

Valódilag emberi szellem-miveltség nálok soha nem fejlett ki, 's nagy birodalmuk' minden fénye, és gazdagsága' daczára, sem tudományos, sem müvészeti tekintetben nem emelkedtek az akkori míveltebb népekkel aránylagas fokra. Még

a' kül életre vonatkozó dolgokban is nélkülöztek minden magokból kifejlett szellemi cselekvőséget. Orvosaik, például, egész a' birodalom' végeig, vagy aegyptusiak, vagy görögök voltak, és perzsa orvos felől sehol nem olvasunk. Háborúban mindenre, mihez csak tudományos ismeret volt szükséges, idegeneket használtak. Még a' napok, és évek' felosztásában is nagy hiányt tapasztalni, csak azt sem valának képesek felfogni, és használni, mit már előbb a' chaldaeaiak, és babyloniak feltaláltak, holott ezek nekik alattvalóik levén, velök közelebbi érintkezésben állottak, 's mikor például Darius a' scythák ellen menvén a' Dunán átkelne, a' hátra hagyott hadvezéreknek, kik a' Duna mellett őrködének, egy szíjat ada 60 csombókkal, mellyekből minden nap egyet kelle feloldaniok, hogy megtudják, mikor fog két hónap elfolyni, midőn Darius hozzájok visszatérend. Valódi vadnéphez illő naptár! Ha mi kis tudományosság netalán létezett közöttük, annak is a' mágusok voltak kizáró birtokában. Művészetökben, miként az épitészeti romok mutatják, fő jellem az óriásszerű volt. Ha lett volna is művészetők a' zsarnok kormány alatt, mint Herodot igen jól jegyezte meg, nagyra nem emelkedendett.

A' földmivelés — mint a' Zendavesta' több helyei tanusítják — fontos foglalkodás volt a' perzsáknál. A' hihetőleg más népeknél tanult folyam-csapolásoknak, és csatornáknak, mellyek által földeiket öntözék, sok nyomait látni nálok. Az Oxus folyam 40 ágra szakasztatott, hogy általa egy nagy róna öntöztessék. Azonban a' zsarnokkény, a' szertelen adók, nagy akadályára szolgálhattak a' földmivelésnek. —

A' kézművesek a' Zendavestában mint legalacsonabb rend jelennek meg, miből gondolhatni, hogy az ipar nem nagy becsben állott nálok. A' finomabb öltözetek méd készitmények valának. Csak a' szövés, és festés, hihetőleg a' szegényebb osztály' szokott foglalkodása, és általában minden iparmű' kezdete a' hajdankorban, voltak Perzsiában aránylagos virágzatban, miként Ctesiásból látható. Kereskedő nép a' perzsa szinte nem volt, legalább nem lelünk nálok semmi intézkedést, mi ezt előmozditotta volna. Verett pénzzel a' lydok ismertették meg őket, és Darius kezdett azt készittetni.

A' történetirók számtalan vonást jegyzettek föl a' perzsák' durva és méltánytalan bánásaik felől más népekkel, de ollyakat,

mellyek jótékony hatásuak leendettek, 's nemesb fejlődést valának eszközlendők, nem mutathatni. Ama' roppant befolyás, mellyet a' perzsák annyi népekre, olly végetlen földrészre gyakorlának, csupán romboló nem pedig alkotó és képző természetü volt. Dulás és vér, jaj és átok, nyomor és inség bélyegzé nyomaikat a' hol keresztül mentek, 's egyetlenegy emléket nem találni tőlök, melly az utóvilág előtt nemesebb, 's emberibb jellemnek volna tanúja. —

'S igy a' világbirodalom, mi olly nagy csodálat' tárgya szokott lenni, legelső feltünésében is olly eredményt mutat, mi az óriásilag egymásra tornyosúló országokra nézve, mellyek sem kül, sem belsőleg nem állanak szilárd alapon, épen nem kedvező. A' perzsa kényuralom közelben nyomasztó, vérszomjas, és kegyetlen vala, távolban pedig daczolának vele, és tehetetlenségével a' nemzetek. Xerxes' korától kezdve forradalmak, megvesztegetés és árulás, gyilkosság és szerencsétlen csatázások, ingatag és czélszerűtlen kormányzási lépések az egyeduli nevezetességek, mellyeken ezen állodalom' kór életének története áthalad. Az előkelők' szelleme elfajult, és lesülyedt; erkölcstelenség uralkodtak Euphrattól kezdve az Indus, és Oxus folyamokig, 's ha van nép, mellynek története súlyos szavakban tanitja, miképen a' korlátlanság ön magát szétrombolja, és hogy a' határtalan, és csaknem törvény nélküli hatalom a' legrémítőbb gyengeség, 's minden puhálkodó satrapa-kormány uralkodónak, 's népeknek egyképen méreg, ugy a' perzsa nép az. Semmi nemzetre nem volt e' népnek jótékony befolyása. Fenn álló formákat lerombolt a' nélkül, hogy helyökbe jobbakat vagy csak hasonbecsüeket is állitott volna; a' meghóditott népeket nem köté bölcs törvények, és intézkedések által egymáshoz. Tudományos, erkölcsileg-vallásos, vagy széptani miveltség idegen volt tőle, mert hol satrapák szivják nadályokként a' tartományok' vérét, hol soknejüség divatozik, ágyasok, és heréltek uralkodnak, ott nem tanyáz erkölcsiség, és jólét. Az utólsó perzsa király, kit nagy Sándor' hatalma tört meg, jobb sorsot érdemlett, de őt, a' vétlent, eldődei' büneiért lakoltatá a' szigoru Nemesis, lesujtván fejéről a' koronát. Ezentúl a' görögök' befolyása által e' birodalom' tartományai legalább egy részben uj emelkedést nyertek. A' görög müvészet, és hitrege el-

terjedt Ázsián, és Zoroaster' tana, melly kényuralmi birodalomra volt számitva, felső Indiának egyik szögletébe menekült; a' keleti költészet helyet engede a' görög éneknek. Csupán a' vallási eszmék nem irtathattak ki egészen, hanem görög fogalmakkal vegyülvén, azon keveréket szülték, melly később mint keleti bölcselet, mint gnosticismus, és cabalismus jelenik meg Előazsiában. —

MÁSODIK KÖNYV.

A' GÖRÖG-MACEDONI IDŐSZAK.

(A' 146. évig Kr. el.)

A' GÖRÖGÖK.

ORSZÁG ÉS NÉP.

I.

A' hajdankornak általunk eddig vázolt képei részint álmok és sejtelmek, részint töredékei a' történetirás' születése előtt össze omlott régi világnak, mellyekbe némi összefüggést nagyobb részint csak képzelmeink' segedelmével hozhatunk. Keleti Ázsia az újabb időben kezdett mesés homályából kibontakozni; Előázsiában és a' szomszéd Aegyptusban minden úgy jelenik meg, mint rom, vagy nekünk más kor és föld' embereinek megfoghatlan csoda; Babylon, Phoenicia és Carthago' irott hagyományai, ha voltak is valaha, ránk nézve nem létezők többé; Aegyptus elvirágzott, mielőtt a' történetirás' világa rá derülhetett volna. Tehát minden, mit birunk, néhány fonnyadt levél az ősvilág' nagy fája' ágairól, nagyobb reszint mondákon épült regék, csak porai a' rég elhamvadott emberiség' életének, csak álmai egy roppant ősvilágnak, mellynek lételét itt ott óriási maradványok tanusítják.

A' görög világra tekintvén, szemeink előtt a' történetirás' hajnala kezd felnyílni. Ők, más népekkel hasonlítva, korán jártasok levének az irás' mesterségében, és több törzsek' alkotmányában már ösztönei voltak annak léteve, hogy nyelvöket költőiből prosává, 's ezt ismét a' bölcselet és történetirásig emelve, miveljék. A' történeti bölcselet úgy tekinthet a' görögök' hazá-

jára, mint születéshelyére, 's mint ollyanra, hol első szép ifjukorát élte le. Már a' regélő Homér, meddig csak ismeretei terjednek, több nép' szokásait irja le; az argonauták' dalnokai, kiknek viszhangja fenmaradt, ismét más nevezetes vidékekre terjeszkednek ki. És mikor már a' sajátképi történetirás a' költészetből kivált, Herodot bejárván sok országokat, gyermeki kíváncsisággal irá egybe, mit láta és hallott. Későbbi történetiróknak, habár csak hazájokra Görögországra szorítkoztak is, sokat kelle elmondaniok más népek felől is, mellyekkel a' görögök érintkezésbe jöttek, így ismertetett meg például nagy Sándor' hadviselései által a' világ. Rómával, mellynek a' történetirásban a' görögök nemcsak vezérei, hanem történetirói lettek, még inkább terjedt ez ismeret, és siciliai *Diodor*, a' görög, *Trogus Pompejus*, a' római, már mertek ollyasmihez fogni, mi a' világtörténethez némileg hasonlíta. És így örvendhetünk, hogy olly nép' történetéhez jutánk, mellynek eredete és legrégibb korszakai szinte bizonytalanok ugyan, 's legszebb művei mind irásban mind művészetben, népek' dúlása és idő' emésztése által elvesztek, de mind e' mellett is felőlök dicső emlékek beszélnek. Az eddigi népeknek csaknem mindenikét idegenek által ismerjük, a' görögöktől ellenben történetirók maradtak fenn, minőket semmi népek és korok nem mutatnak, kik a' görög élet és mivelődés' felől hiteles tanúságot tesznek.

Ó Görögország, a' hajdankor' eme' nevezetes tartománya, egy nagy félsziget, melly korunkban az európai Törökország' egy részét, és a' hamvaiból újra feltámadt és napjainkban alakúlt Görögországot képezi. A' legrégibb időben nem birt általános névvel, illyet még maga Homér sem ismer, hanem minden népcsoport saját nevétől nevezte az általa lakott vidéket. Így *Hellas* eleinte csak egy tartományka volt Thessaliában hason nevű városka' környékén. Később Hellas név alatt értettek minden görög szabad állodalmak Pelloponnesust kivéve; még ennél is később a' spartaiak csak Peloponnesust akarták Hellasnak tudni. Végre Hellasnak neveztettek legtágabb értelemben minden állodalmak az ioni és aegei tengerek közt, Macedoniától kezdve a' földközi tengerig, bele értve magát Macedoniát és Epirust is. A' rómaiak elfoglalván Görögországot, *Achajának* nevezték, de e' név alá Macedoniát és Epirust nem foglalák. A' *Graecia* ne-

vet a' latinok adták neki népei' egyikétől, mellynek egy része Olaszországba vándorolt ki; mások szerint Graecia (graikoi) az epirusi hegyi népek' nevétől ered. A' monda szerint végre *Graicos*tól, Thessalus' fiától, vették a' nevet, melly eleinte graici, graeci volt, miből a' magyar *görög* név is származott.

A' szorosb értelemben vett Görögország nem volt nagyobb mint a' bajor és würtembergi királyság együtt. Hossza déltől éjszakig 55, széle nyugottól keletig 35 mfd, 's egész területe 1850 □ mfd. Határai éjszak felől, Macedoniát bele nem értve, a' *cambuni* és *cerauni* hegyek voltak, keletre az aegei, nyugotra az ioni tenger, mindkettő csak a' földközi tenger' része, melly dél felől körülözönli. Az ország közönségesen három részre osztatik: éjszaki, közép, és déli Görögországra. Mindhárom felől annyit fogunk itt részletekbe bocsátkozva elmondani, mennyi a' régi görög' történetek' értésére szükséges.

Az oetai hegyláncz, melly távolabb nyugot felé vonulván *Othrys* és végre *Pindus* nevet vesz föl, 's miután éjszak felé kanyarodott, a' macedoni hegyekhez csatlakozik, közép Görögországot az éjszakitól választja el. Emez éjszaki résznek két tartománya van, keletre *Thessalia*, nyugotra *Epirus*. Thessalia egyike volt a' legnagyobb görög tartományoknak, hossza éjszakról délre 15 mfd, széle nyugotról keletre 16 mfd. A' természet rendkivül kedvezett neki. Három oldalról a' fennt nevezett hegyek keríték; kelet felé az aegei tengerpartokon emelkedének az *Ossa* és az istenektől lakott *Olymp* hat ezer lábnyi magas orma. A' tartományt a' Pindusból fakadó *Peneus*, melly nyugotról kelet felé foly, öntözi. Éjszak és dél felől számos mellékfolyam ömleszti habjait a' görög folyóvizek' ezen legnagyobbjai' egyikébe, mi által az országnak folyók általi olly egybeköttetése volt, millyen a' görög vidékek' egyikének sem, és csak kevés mesterségre lett volna szükség, hogy az egybeköttetés általános legyen. Termékeny földe állattenyésztés, valamint gabnatermesztésre egyképen alkalmas volt. Tengerpartjai, főleg a' *pagasai* öböl, hajózásra szükséges jó révekkel kinálkoztak, és általában e' tartomány alig hagyott valami ohajtani valót. Thessalia volt a' monda szerint, hol a' hellen törzs legelőször adta magát földmivelésre 's honnan a' déli tartományokba elszéledett volt. Thessaliának öt vidéke volt: *Estiaeotis*, *Pelasgiotis*, *Thessaliotis*, *Phthiotis* és *Magnesia*. Vidé-

kei' csaknem mindenikének neve nagy emlékezeteket költött fel a' nemzetnek mind hajdan- mind hőskorából. Igy Pelasgiotis és Thessaliotis. Estiaeotisra a' doriai törzs úgy tekintett, mint fészkére és legrégibb lakára, és ki hallá Phthiotis' nevét említtetni a' nélkül, hogy az Ilias' halhatatlan hőseire, a' nagy *Pelidesekre* ne emlékeznék? Thessalia nagy népességű és városokban gazdag ország volt. *Pherae* és a' gyönyörű rónán fekvő *Larissa* a' vidék' bensejében, *Jolcos*, honnan az argonauták kiindultak, és *Magnesia* a' tengermelléken voltak híresek. 'S hol a' Peneus' vize a' tengerhez közeledik, az Ossa és Olymp egy csoda szépségű völgyet képez, egyikét a' legszebbeknek egész Görögországban, a' híres *Tempét*. De talán épen az ország' gazdagsága volt oka a' thessali nép' romlásának? Ők az érzéki gyönyörökben voltak elmerűlve; a' thessali lakomák híresek valának, de nem a' szellemi művek, 's mind a' mellett, hogy hazájokat az istenekkel gazdag Olymp' bérczei koszorúzták, nálok semmi isteni nem fejlett ki. Csodálhatni-e aztán, ha a' durva érzékiség és önzés mellett itt a' honszeretet kihalt a' keblekből, ha sem hősek, sem költők, kik általa lelkesülhettek volna, nem támadtak? Fejetlenség és zsarnokság váltogatták egymást 's általok a' nép iga alá érlelve, ön maga hajtá fejét előbb a' perzsák, aztán II. Fülöp' jármába.

Túl a' Peneus folyamon elenyészik a' hellenek' tisztább törzse és nyelve. Itt egyéb népségek: a' *perrhäberek*, *athamanok* 's mások hihetőleg illyr eredetűek fészkeltek, kik magokat majd a' thessaliak, majd a' macedoniak közé számíták. Szinte így volt a' nyugotra fekvő Epirusban. Itt ugyan a' *molossok* felett görög család, az *Aeacidák'* háza uralkodott, melly Acchilles' maradékáiból álla, és Dodona' berkeiben a' hellen Zeüsz' jóslatai voltak hallhatók, de a' lakók' nagyobb része, úgy látszik, nem volt hellen vér.

Thessaliából Görögországba egyetlen, természetes út vezet, egy 25 lábnyi szélességű szoros, mellynek egyik oldala meredek hegy, másik mocsáros tenger. Ez ama' nagy hirű *thermopylaei szoros*, hol Leonidas és háromszázai halva maradtak a' csatán. Az Oeta-hegység elveszti ugyan nevét a' Thermopylaen túl, de azért nem végződik el, hanem délkeleti irányban egész a' déli csúcsig, ama' híres *sunìumi* hegyfokig nyúlik. Végormai közől nevezetesbek a' szép fehér márványt tartalmazó *Pentelicus*, a'

méheiről híres *Hymettus*, és az ezüst bányájú *Laurion*. Oeta' nyugoti részén Epirustól kezdve keleti irányban közép Görögországon egy más hegyláncz is vonúl át, mellynek leghíresebb ormai a' 7,500 lábnyi magas *Parnass*, az 5,300 láb *Helicon* és a' 4,000 láb *Cythaeron*. Eme' hegyláncz'. mindkét oldalán kisebb 's nagyobb síkok, hegyek és halmok fekszenek 's Görögország' ezen részének itt ömlenek leghíresebb folyamai: nyugoton az *Achelous*, és keleten a' Copais' tavába enyésző *Cephissus*.

Közép Görögország, melly szorosb értelemben *Hellasnak* neveztetett, 's a' mai Livadiát képezi, nyolcz, vagy ha a' két Locrist kétszeresen számítjuk, kilencz kisebb tartományra oszlott, mellyek nevei: *Attica*, *Megaris*, *Boeotia*, *Phocis*, a' két *Locris*, *Doris*, *Aetolia*, *Acarnania*. Legnevezetesebb volt köztök Attica. Ez földnyelvet vagy félszigetet képez, melly Argolissal szemközt délkeleti irányban 14 mfdre nyúlik az aegei tengerbe. Legnagyobb szélessége, hol a' száraz földdel egybefügg, 6 mfd, 's innen kezdve mindinkább keskenyedvén, a' suniumi magas hegyfokban végződik, hol hajdanta a' tengeren közeledő idegennek Minerva' temploma jelenté a' merészség és bölcseség' istennője által védett országot. Attica' földe nem volt termékeny; soha sem termett lakóinak elegendő gabonát 's ennek szűkét sem Hymettus' méze, vagy Pentelicus' márványa, sem Laurion' ezüst aknái nem pótolhatták: de az olaj, a' szorgalom, és az ország' fekvésének használata kül közlekedésre, a' megelégült népnek mindent adtak, mire csak szüksége volt, sőt, mert kereskedését semmi bilincsek nem korlátozták, még ennél is többet. Csaknem egész tartomány hegyekkel van beszórva, mellyek mérséklett magasságúak 's illatozó növényekkel elhintvék, de sziklások és fátlanok. Alakjaik csodaszépségűek 's az Ilissus és Cephisus stb folyamok, valamint egyéb belőlök ömlő patakok' vizei kristálytiszták és kedves izűek. A' légnek csaknem mindig egyenlő derültsége az épületeknek és hegyeknek saját színt kölcsönöz, és a' szemnek olly kilátást nyit, mellyet alig bir korlátolni a' távolság. „Kétséget nem szenved, mond egy ujabb utazó, hogy itt Görögország' legegészségesb, tisztább és szelidebb éghajlata van; a' nap' sugárai nem terhelők, a' tél' hidege soha sem erős.“ Hol a' hegyek kinyílnak apró síkokat képezve, ott végig láthatlan olajerdők-

kel van a' föld még ma is ellepve. Szebb olajfákat sem Palermo, sem a' genuai Riviera' környékén nem látni. Egykor ezen olajfák a' szent útat, *Ceramicus*' vidékét és az academia' kerteit árnyékozák 's habár az istennő maga és tanítványai nem mulatnak is itt többé, az ajándékok' legbecsesbikét, mellyel kedvencz népét gazdagítá, az utóvilágnak hagyta volt.

Ki Corinth és Megarából jövén az *Isthmuson* ment át, az utóbb nevezett várostól két mérföldre a' szent Eleusisbe ért. Itt ünnepeltettek Demeter' titokteli ünnepei. Innen vezetett a' szent út a' hason távolságra fekvő Athenbe.

Athen' városa rónán feküdt, melly délnyugot felé egész a' tengerig és révekig egy mérföldnyire terjedt, más oldalról pedig hegyektől volt környezve. A' rónán több sziklahalmok emelkedtek, mellyeknek legmagasbikán épült a' vár, vagy *Acropolis*. Nevét építőjétől, *Cecropstól* vette, 's e' város maga, különösen a' tenger felé, lábainál terült el, 's *Catapolis*nak neveztetett. A' sziklahegy' ormán 800 lábnyi hosszú és fél ennyi széles lapály volt, mintegy a' természettől arra szánva, hogy az építészet ama' mesterműveit hordja magán, mellyek Athen' dicsőségét távolról hirdették. Ha az ember amaz egyetlen útat, melly hozzá vezetett, hátra hagyá, a' *Propylaeumok*hoz ért 's azok' két szárnyához, a' győzelem' templomához és egy másikhoz, melly Polygnotus' festészi műveivel volt ékesítve. Ama' diszépítmény, a' legragyogóbb emlék, mellyel Pericles a' maga uralkodását megdicsőíté, Mnesicles' munkája, egyszersmind Phidias' bámulandó szobrászműveivel volt ékesítve. Ezek képezék a' bemenetet a' vár' lapályára, mellyen Athen' védisteneinek templomai állottak. Balra volt Pallasnak, a' város' védistennőjének temploma az egből alá esett képszoborral 's a' szent olajfával, és Neptun isten' temploma. Jobbra pedig mindenek közől kiemelkedve a' *Parthenon*, Athen' büszkesége, hol Phidias' óriási Minervája, az olympi Jupiter után legremekebb műve, állott. A' vár' alján egyik oldalon az *Odeum* és Bachus' színháza, hol az isten' ünnepein a' tragicai versenyek tartattak 's amaz örök meserművek adattak elő, mellyeknek korunkig jutott maradványai kétszeres fajdalmakat gerjesztenek az elveszettekért, másik felén pedig a' *Prytaneum*, hol az állodalom az első tisztviselőket és az érdemteli polgárokat szabad asztallal tisztelé meg. Egy kis

völgy, *Coele,* választá el az Acropolistól azon halmot, hol az *Areopag* üléseit tartotta 's ezt ismét a' *Pnyx*től, hol az összegyült nép a' köztársaság' ügyei felett határzott. Még látni itt elrombolhatlanúl, mivel sziklából van vésve, a' szónokszéket, mellyből egykor Pericles és Demosthen hallaták elragadó beszédeiket.

Ki többet óhajt olvasni ama' templomok, csarnokok és szám nélküli művészeti munkák felől, mellyek Pallas' városát ékesíték, forgassa át Pausaniast. Mennyi volt már az ő idejében, ha nem a' legtöbb, de bizonyosan a' legjobb művekből elhurczolva, mennyi elrombolva, és megsemmítve 's mégis, ha olvasunk azok felől, mik magában Athenben, a' többi görög városokat nem is említve, megvoltak, akaratlanúl is azon kérdés támad elménkben, hol lehetett csak helye is ennyi műnek? Athen' egész környéke, kivált a' Piraeushoz vezető ama' hosszú út, mindennemű emlékekkel, különösen pedig a' nagy költők, hadvezérek és kormányférfiak' síremlékeivel, volt ékesítve, kiktől holtok után ritkán tagadtatott meg a' köz hála, habár éltökben nem olly gyakran fizettetett is az le nekik. Kettős fal, éjszaki és déli keríté azon útat két felől csaknem egy mérföldnyire és a' Piraeus 's Phalereus nevű réveket vette körűl. Ezen fal' építése, melly Themistocles' eszméje volt, 's általa is hajtatott végre, az atheniek' legnagyobb művei közé tartozott. Negyven görög rőfnyi magasságra egészen négyszög kövekből épült olly szélesen, hogy rajta két terhes szekér kitérhetett egymásnak. A' *Piraeus*, mellyhez vezetett, valamint *Phalerae* is, piaczai, templomai, vásártérei 's a' kereskedési mozgalom által, melly eleveníté, saját várost képezett, talán élénkebbet magánál Athennél is. Réve hajóállomások és raktárakkal gazdagon ellátva, elég tágas vala három osztályában 400 három-evezős hajónak helyet adni, holott a' Phalereus és Munychius, egy egy csak 50-nek adhattak tért. Mind három rév a' természettől képeztetett a' tenger' öblei által, de a' Piraeus nagy terjedelmén túl még azon elsőséggel is birt, hogy nagyobb bátot nyujta. Az atheni lapály' mind három' oldala felől hegyektől volt körűl véve, mellyek a' várost mérséklett távolságban keríték. Ki az Acropolis és Parthenonból letekintett a' vidékre, kelet felé a' két bérczű Hymettust, éjszakra a' Pentelicust, éjszaknyugotra az alacsonabb hegyek közől kiemelkedő távol Cytheront, pillantá meg. Dél-

keletre a' földnyelvnek csaknem végén feküdt Laurion, csak délnyugot felé csaponga a' kilátás szabadon a' saroni tengerből felett, *Salamis* és *Aegina* szigetein túl *Corinth* magas váraig. A' kerületeknek, mellyekre Attica osztva volt (s illyen több vala 170-nél), fő helyeiből sokat lehete innen látni 's a' hegyeken túl levők' fekvése is könnyen meghatározható volt. Nevezetes város ezeknek egyike sem volt, de közöttük kevés, melly ne bírt volna emlékezetességekkel, istenszobrok, oltárok 's templomokkal, és bár hol járt kelt az athenei polgár saját hónában, mindenütt kelle valaminek jelentenie, hogy Atticában van. Sokaknak már neve is nagy emlékezeteket költött fel, 's egy sem volt egy napi távolságnál messzebb Athentől. Öt órányi távolságra feküdt a' szemközti tengerpartom a' Miltiades dicsőitette mező, a' feledhetlen *Marathon* hosszú keskeny róna-ja; *Sunium* a' félsziget' legdélibb végén hat, Boeotia' határa öt mérföldre.

Boeotia, eme' gyakori ködděl borított tartomány, melly Atticát éjszaknyugot felől kerité, tőle minden tekintetben különbözött. A' Helicon, Cytheron, Parnass és a' tenger felől *Ptoas* hegylánczai által egy nagy róna van elzárva, melly az ország' fő részét teszi. A' hegyekből fakadt számos folyam, mellyek közt legnevezetesebb Cephissus, hihetőleg sokáig megrekedve képezék a' róna' tavait, mellyek közt legnagyobb *Copais*. Valószinűleg ezen folyamok tevék Boeotia' földét a' legtermékenyebbek' egyikévé. Ez volt talán a' legnépesebb vidék is, mert egyik sem mutathatott annyi nevezetes várost, mellyeknek csaknem mindnyája felől emlékezik a' történetirás; tudniillik a' végzet úgy akarta, hogy Görögország' sorsa mindig Boeotiában döntetett el. Plataeánál vivatott ki szabadsága, Cheronaeánál veszett el, Tanagra mellett győztek a' spartaiak, és Leuctránál töretett meg örökre hatalmuk. A' boeotiai városok' fejének tekintette magát a' hét kapujú *Theba*, melly inkább terjedelme, mint épületei által volt kitünő, a' nélkül azonban, hogy valamennyi fejének ismerné. Ezen uralom' követelése Boeotia felett elhatárzottan fontos leve Görögország' történetei' egyes időpontjában.

Atticától Boeotiát a' Cytheron, a' Parnass pedig *Phocis*tól választá el. Eme' kis tartomány délre a' corinthi öböl' hosszában terül el és éjszakra az Oeta-hegyek kerítik. Itt vannak az útak,

mellyek Boeotiából Atticába vezetnek. A' Parnass' elzordonúlt bérczei, mellyekhez valaha Phocis' dicsősége kapcsolva volt, most a' vándornak semmi egyebet nem nyújtanak emlékezeteknél. Délszaki oldalán két hegyoromtól árnyazottan feküdt *Delphi*, kissé túl a' városon a' templom, Apollo' oraculuma. Szám nélküli művészi munkák ragyogtak itt, és itt érlelődtek az *amphictionok'* tanácsában a' hellenek' nemzetjogi első elveik. Ide özönlének az ünnepélyek' napjaiban, midőn a' pythiai játékok vissza és visszakerültek, a' bucsujárók és nézők' seregei, mellyeket csak Olympia' fénye ragyogott túl; itt zendültek meg a' *Castal forrás* mellett ünnepi versenyre a' költők' énekei 's még ezeknél is buzdítóbban a' sokaság' örömzaja. Mind ezeknek még csak nyomait sem hagyá meg a' romboló idő.

Phocis tartomány és a' Parnass választja el a' kettős *Locrist* egymástól. A' keleti rész az *Euripus'* hosszában, vagy ama' hosszú tengerszoros mellett fekszik, melly Euboea' szigetét Boeotiától választja el, 's alig volna benne valami említésre méltó, ha a' Thermopylaek a' görög szabadság' csatáit föl nem idéznék az emlékezetben. „Thermopylae mellett, úgy mond Herodot, a' nyugoti oldalon járhatlan meredekségű hegy emelkedik, melly az Oeta felé kanyarúl, az út' keleti oldalán pedig a' tenger és mocsárok vannak. Az útban magában meleg források buzognak, és Herculesnek egy oltára áll. Ha az ember Trachinból Hellasba megyen, az út csak fél plethrum (50 láb) széles, de itt még nem legkeskenyebb, hanem a' Thermopylaek előtt és mögött, hol csak egyetlen szekér fér meg.“ Igy a' Thermopylaek egyetlen út vala, mellyen Thessaliából Hellasba hadsereg mehetett, mivel a' hegyeken át csak gyalog ösvényen lehete menni 's nemcsak a' perzsa háborukor, hanem Fülöp' idejében is Görögország' kapujának nézetett. Nyugoti Locris a' corinthi öböl mellett feküdt. *Naupactus* nevű öble, mialatt annyi híres város elveszté fontosságát, nevezetes maradt. Ma *Lepantonak* neveztetik, 's talán az egyetlen név, melly új Görögországban szebbé vált.

Hellas' nyugoti tartományai a' zordon *Aetolia*, és az erdő borította *Acarnania*, habár nagyobb terjedelműek is, hírben annyira mögötte állnak a' többinek, hogy itt elég őket csak megneveznünk. A' természet itt is nagyszerű és e' vidékek iránt adakozó volt. Mindkét tartomány Hellas' legnagyobb folyama, az

Achelous mellett feküdt, melly őket egymástól elválasztá, mindkettőnek népe hellen volt, mindkettőt egykor hősek dicsőiték 's mégis az aetoliak szinte úgy mint az acarnaniak barbarok maradtak, míg Athen oktatója lőn az utóvilágnak. Csaknem ugyanazon okok más eredmények' tényezői. Illy nehéz a' népek' mivelődése' történetét kifürkészni!

Görögország' harmadik és legdélibb része a' peloponnesusi félsziget, melly ma *Moreá*nak neveztetik. Ezen keskeny lapály az úgy nevezett Isthmus által függ össze Hellassal. Terjedelme körűlbelűl akkora mint Siciliaé. Közepén magas hegygerincz van, melly több ágakra szakad, mellyek' némellyike a' tengerig nyúlik. Eme' hegyágak közt számos termékeny 's folyamok által öntözött róna van. E' magas benntartomány, melly tengerpartokig sehol nem ér el, amaz a' költők' regéiben sokat emlegetett *Arcadia*. Legmagasabb gerincze *Cyllene*. Az ország már a' természettől pásztoréletre volt teremtve. Mezei és rétjei nyáron is virítók. A' tartomány Schweizhoz 's magok az arcadiak is sokban hasonlítnak a' schweiziakhoz. Szabadság, de egyszersmind pénzszeretet jellemvonásuk, 's hol pénz volt szerezhető, ott mindenütt voltak arcadiai zsoldosok. Leginkább azonban Arcadiának nyugoti fele az, hol Pan a' pásztorsípot feltalálta 's melly pásztorhonnak leginkább nevezhető. Szám nélküli patak, egyik kiesebb a' másiknál, szakad itt le zugva és csörgedezve a' hegyekről. A' növényzet eleven és buja; hüs mindenütt lelhető. A' hegyeken egyik legelő juhnyáj a' másikat éri, meddig csak a' zordon *Taygetus*hoz nem közeledünk, hol aztán kecskenyájak váltják fel amazokat. Arcadia' lakói pásztoréletet élvén, a' szabad téreken tanyázni inkább szerettek mint városban élni, 's mikor városaik különösen *Tegea* és *Mantinea* fölemelkedének, a' köztök keletkezett viszály felforgatá a' nép' nyugalmát és szabadságát. A' görög pásztorélet, jóllehet a' költők szépítették, annyiban mindig elárulta volt eredetét, hogy olly népnél keletkezett, melly nem élt kóbor életet, hanem állandó lakhoz vala kötve.

Peloponnesus nyolcz kisebb tartományra oszlott, mellyek mind Arcadia körül feküdtek. Neveik: *Arcadia*, *Lacedaemon*, *Messenia*, *Elis*, *Argolis*, *Achaja*, *Sicyonia*, és *Corinth*. Mindnyáját az arcadiai hegyekből keletkező folyamok öntözék.

Délre Laconia a' hősek' hazája feküdt. Zordon és hegyes, de mind e' mellett népes tartomány, melly egykor száz különböző várost és helységet foglalt magában. Rajta az *Eurotas*, Görögország' minden vizei közt legátlátszóbb és tisztább, folyt keresztül. Ennek partján feküdt az országon uralkodó *Sparta*, minden fal és kapu nélkül, csupán férfiainak karjai által védve. Egyike volt ez Görögország' nagyobb, de nem legfényesebb városainak, mind a' mellett, hogy több templomai, vására, színháza volt, mellyeket Pausanias elősorol. A' borostyán lepte Eurotas' két partjának az elesett hősek' emlékei voltak fő dísze. Mind ezen emlékek' nyomait eltörlötte az idő és még az is kérdés leve, hol állott a' régi Sparta. Tőle egy mérföldre *Amyclae* feküdt, híres Apollo' oraculuma miatt, három mérföldre pedig *Gythium*, a' spartai rév. Nyugot és éjszak felől a' Taygetus keríté, melly egyszersmind Messenia' termékeny rónájától választá el. Ezen tartomány korán Sparta' zsákmánya leve; de utóbb megboszúltatott, midőn Epaminondas, helyreállítója, megtöré és megalázta Sparta' hatalmát.

Az *Argos'* fővárosától *Argolis*nak nevezett tartomány Arcadiától délkeleti irányban a' tengerbe tizenkét mérföldre nyuló földnyelv, melly *Scyllaeum* nevű hegyfokkal végződött. E' tartomány sok nagy emlékezeteket költe fel a' hőskorból a' görögök' lelkében. Itt feküdt *Tyrinth*, honnan Hercules kiment vala munkáit végzendő, itt *Mycenae*, Agamemnon' székhelye, itt *Nemea* a' Poseidon' tiszteletére tartott játékok' ünnepei által nevezetes. De mind e' mellett Argost az előkorok' dicsősége nem lelkesité. Polgárai közt egy Themistoclest, egy Agesilaust sem nevez a' történetirás, 's e' terjedelmes tartomány soha sem emelkedett föl Görögország' első állodalmai' sorába.

Peloponnesus' nyugóti részen feküdt *Elis*, a' szent tartomány. Terjedelme déltől éjszakig, *Triphylient* is ide számítva, tizenkét mérföldnyi hosszú, és ennek felénél sehol nem szélesb. Sok az arcadiai hegyekből fakadó folyó öntözé termékeny rónáit, mellyek közt mind nagyságra, mind hírre, mert partjai látták az olympi játékokat, első volt *Alpheus*. Forrásai nem messze fakadtak Eurotáséitól 's mint amaz délre kanyarodván a' csaták' honát öntözé, ugy ez nyugotra a' béke' vidékeit. Mert a' Zeüsznek szentelt országban, hol a' hellen nemzet magát ünnepi fény-

ben mutatva, egy nép gyanánt üdvözlé; nem volt szabad a' szent földet vérviszály által megfertőztetni. Átmehettek ugyan a' hadseregek a' szent tartományon, de csak letett fegyverekkel, mellyeket a' határon kaptak ismét vissza. Elis tartomány három részre oszlott; délre feküdt az erdős *Triphylia*, éjszakra a' mély *Elis*, Selleis és Peneus vizektől öntözve, és *Pisatis*, hol Pisa' városa feküdt, melly azért volt nevezetes, mert Olympiát foglalta magában, az az, a' Pisa' környékében fekvő így nevezett vidéket, hol minden ötödik évben ama' nagy hírű játékok tartattak, mellyeket a' pisaiak' meggyőzetése után az eliek rendeztek 's azok ezentúl az ő elnökletök alatt tartattak. Miután ezen elsőségök a' görögök' szemeiben nekik fontosságot ada, 's általa hazájok középponttá lön, 's művészet 's talán gazdagság' tekintetében is első az országban, miután az olympi Jupiter' templomához 's annak ünnepeihez a' görögök' bátorsága, jóléte, dicsősége, sőt némileg fenn maradhatása is kötve volt, csodálhatjuk-e, ha előttök semmi áldozat nem látszott nagynak, mihelyt általa Olympia dicsőíttetett. Közvetlenül az Alpheus' partjain állott *Altis*' platanok és olajfákkal árnyazott szent ligete, melly fallal vala kerítve 's a' művészetnek egy olly szentélye volt, minőhöz hasonlót nem látott többet a' világ. Mert mik az ujabbkori museumok, művésztermek emez egyetlenegy helyhez képest? Ennek bensejében állott a' hellenek' nemzeti temploma, temploma az olympi Jupiternek, az isten' óriási szobrával, Phidias' mesterművével. A' hajdankornak egy művészi munkája sem volt olly egyhangúlag elsőnek ismerve mint ez, és pedig azon időben, mikor még a' görög nemtő' műteremtményei mind megvoltak. Ugyan e' ligetben állottak e' templomon kivűl Juno és Lucina' templomaik, a' színház, a' Prytaneum, 's mindjárt előtte vagy épen benne, a' *Stadium* 's a' nagy irampálya, vagy *Hippodrom*. Az egész erdő emlékekkel és szobrokkal vala megrakva, mellyek istenek, hősek és győzőknek valának emelve. Pausanias ez utóbbi nemből többet említ 230-nál; csupán Jupiternek 20 szobrát írja le, nagyobb részint első művészek' műveit, mert hogyan türethettek volna itt roszak, hol már a' középszerű is meg vala vetve? Plinius valamennyi szobor' számát a' maga korában 3000-re teszi. Ezekhez járultak a' kincstárak (thesauroi) mellyeket annyi város' kegyeleti érzelme, vagy hiúsága, a' mennyit Pausanias felszamlál, itt gazdag ajándék-

dékaival alapíta. A' hellen némi önérzettel hagyá el Olympiáját. Joggal mondhatá, hogy látta a' maga nemében legdicsőbbet a' földön, mit nem idegenek teremtettek, hanem nemzetének volt műve és sajátja.

Elis tartomány a' maga nyugalmát az istenek' védelmének köszönhette, éjszaki szomszéda *Achaja* pedig az emberi bölcseségnek. Egykor ioniak lakván benne, ezen tengerparti tartomány *Ioniának* neveztetett, melly név később is a' Görögország' nyugoti részét körülözönlő tengernek neve maradt. Azonban a' dóriai népvándorlás' viharai közt régibb lakóit achajaiakkal cserélte föl. Achaja, terjedelem, termékenység és népesség' tekintetében, egyike volt a' görög föld' közép tartományainak. Lakóinak jelleme is illyszerű volt. Ők nem törekvének hazájok' nagyítására, nem kül befolyásra; Achaja' nevét sem költők, sem hadvezérek nem dicsőíték. De egy sajátsággal birtak: jo törvényeik valának. Tizenkét városaik, mindenik a' maga kis uradalmában benső ügyeire nézve független, szövetséget képeztek, melly achajai szövetség név alatt már igen régi volt. Egymás közti teljes egyenlőség volt alapja, 's mindenik idegen vala felsőségi követeléstől a' többi felett. Mi nagy példa a' többi görög állodalmakra nézve, ha meg tudák, vagy meg akarák érteni! Igy éltek sokáig boldog nyugalomban, részt nem véve a' szomszédok' háborúiban. Tartományuk senkinek nem vala útjában, senkit nem csábíta maga ellen, ők még a' peloponesusi háborúban is semlegesek birtak maradni. A' macedoni uralom végre felbontá ezen szövetséget is, és, hogy őket eszközökül használja, egyes zsarnokoknak kedvezett. De eljövének az idők, mikor a' Nemesis forbátot gyakorla. Az achajai szövetség megújíttatott, elterjesztetett, 's épen a' macedoni uralkodókra nézve legveszélyesebben.

Sicyon' városának kis tartománya (később ez is az achajai szövetség egyik' lánczszeme) választá el Achaját Corinthtól. *Corinth* terjedelmére nézve egyike a' legkisebb görög tartományoknak. De a' kereskedő városok' fontossága nem függ terjedelmöktől. Velencze a' legvirágzóbb és hatalmasabb volt, mikor még egy négyszeg mérfölddel sem birt az olasz földön. A' gazdag Corinth terjedelmére nézve több mint egy mérföld, magas és meredek hegynek alján terült el. A' hegy' ormán Corinth' vára épült, mellynek neve *Acro-*

corinth vala. Egész Görögországnak alig volt erőseb helye ennél, valamint szinte egy sem, melly olly nagyszerű kilátással birt volna. Alján az iparos és műkedvelő városon és határán, templomai, színházai és vízvezetvényeivel, legelt a' szem. Két réve, *Lechaeum* a' nyugoti, *Cenchreae* a' keleti tengeröbölben, hajókkal telve, és ezen öblök a' közöttük elnyuló Isthmussal szem előtt állának. Távol a' messze kékségben Helicon és Parnass' bérczei emelkedtek és az éles szem kelet felé még Athen' magasabb részét is kiláthatta. Milly képeket, milly érzelmeket gerjeszthettek ezen tárgyak a' görög' lelkében!

Ez volt Görögország' száraz földe, mellyet a' kisebb nagyobb szigeteknek egész koszorúja vett körül. Ezen szigetek mindig görögök által lakatván, Görögország' részeinek nézettek. Csaknem mindenike zöldelő ligetként emelkedett fölül a' tenger' vizein sziklaormokkal, mellyek' alapja a' mélységben feneklett. Nevök többnyire az volt, melly fővárosaiké, a' három legnagyobbikat *Euboeát*, *Cretát*, és *Cyprust* kivéve, mellyeknek mindenike több várost foglalt magában. Csaknem valamennyinek volt híre és nevezetessége. A' termékeny *Corcyra*, miként ma is, révével és hajóival dicsekvék. A' kis *Ithaca* Odysseus és Homér által lett nevezetessé. Délszakon *Cythere* a' paphosi istennőnek volt laka. *Aegina*, bár mi kicsin volt is, sokáig küzdött Athennel a' tengeri uralom felett. 'S mellyik görög hallá *Salamis* nevét a' nélkül, hogy szíve magasabb verjen? A' hosszúra nyúlt *Euboeának* (ma Negroponte) termekenysége volt nevezetes, *Thasosnak* aranyaknái, *Samothrakénak* rejtelmei. A' *Cycladok* és *Sporadok'* tömkelegében, melly most *Archipelagusnak* neveztetik, alig volt sziget, melly tárgyúl nem szolgálhata költői énekre. *Delos* és *Naxos* isteneikkel dicsekvének, *Paros* márványával, *Melos*nak balszerencséje volt emlékezetes. Ha e' víruló szigetek közől sok ma már sivatag lőn, ha a' kies Cythere kopár szikla, ha Samost mocsárok teszik dögvészessé, 's ha itt általában a' természet is megaggottnak látszik, lehet-e mind ezekből a' mult időkre következtetni? Zordonabban és élesebben fúnak most az etesiák a' hegyek' kopárrá vált ormairól, a' puszta lapályok felett megrekednek és bűzhödnek a' patakok, de azért az évszakok' fordúlata, még most is változatos tekinteteket hoz elő a' szemnek. Az útazónak, ki előtt nyári időben

az Archipelagus szomorúnak és pusztának látszik, kevés hónappal később mosolygó vidékek mutatkoznak. Tavaszkor a' szigetek zöld mezővel 's minden színű és illatú virágokkal elhintvék; augustusban pedig, midőn az éjszaki szelek zúgnak, minden kiszárad 's csak őszszel zöldülnek ki ismét a' mezők.

A' szárazföldi görög tartományok mellett e' helyen csak megemlítjük *Macedoniát*, melly a' régiek által nem tartatott görög földnek. Ennek keleti részén feküdt az aegei tenger, a' *Hellespont, Bosporus* és feketetenger mellett az épen nem görög *Thracia*, melly a' mai *Rumili* nevű török tartomány volt. Azon országok, mellyek nyugotra Macedoniától, keletre Epirustól az adriai tengerig nyúlnak, a' hajdankorban Illyria' neve alá foglaltattak.

Ezen rövid pillantat Görögországra, bár mi távol van is attól, hogy a' görögök' hazájának teljes képét adhassa, mégis némi észrevételeket ébreszthet fel a' gondolkodóban, mellyek már előre egy kis világot vetnek a' nép' történetére.

Ezen kis ország egybehasonlítva Ázsia' tartományaival igen élénken mutatja, hogy itt egészen másként kelle az emberi életnek kifejleni, mint az amott lehetséges volt. Görögország' fekvése a' világ' leggazdagabb országai közepett, derült és mérséklett éghajlatával igen alkalmas fészke volt mind az életnek, mind mivelődésnek. A' föld' sajátsága, melly majd termékeny volt egész a' bujálkodásig, majd meddő egész a' szegénységig, de mégis az emberi szorgalommal nem daczoló, alkalmas vala mindenféle termesztésekre. A' zordon hegyek és bájos völgyek' változatossága többféle életnemek' szülője lett; a' mindent körülfogó 's mindent egybekötő tenger mintegy készséggel hatott be mindenfelé 's örvendeni látszott szárazfölddeli egyesülésének, de egyszersmind a' hegyek és folyók az ország' tartományait annyira elszakgatták egymástól, hogy általa kelet és nyugot' lakóinak is szükségkép elválva kellett egymástól élniök. Végre a' közelről mosolygó szigetek, mintegy csábíták az embert a' hajózásra. Görögország már természettől annyira el volt egymástól darabolva, hogy nem könnyen támadhatott benne egyeduralkodás. Thessalia nem könnyen szerezhete magának uralmat túl az Oeta' hegyén, még kevésbbé Hellas Peloponnesuson, vagy emez azon. A' természet maga rakott védfalakat azok' számára, kik szabadok

lenni akartak és tudtak. Mi könnyű vala a' Thermopyleket, mi könnyű az Isthmust védeni és elzárni! Mert a' mit külső hódító tehetett volna, az itt most nem jő tekintetbe, és mit tehetett még ez is, ha a' nemzet maga nem készíté el magának, a' bilincseket? 'S ha bár Görögország termékenységre nézve sok országok által fölülhaladtatott is, mind a' mellett nehéz, Európában legalább nem találni országot, hasonló terjedelműt, hol a' természet az ipar' annyi ágainak részére olly sokfélekép előlodolgozott. A' görög föld nem csupán földmivelő, vagy csupán legelő és kereskedő ország volt, hanem valamennyi együtt és egyszerre, 's még ezen kivűl egyes részek egyre vagy másra kiválólag valának hivatva. Ha a' termékeny Messene gabonatermesztésre, Arcadia nyájlegelőkre volt alkalmas, Attica olajtermesztéssel, Hymettus mézével és Thessalia lovaival dicsekvék. Bányászat nem volt nagy, de Laurion és Thasus' környékén nem ismeretlen. Iparra és kereskedésre a' tengeri városok voltak rendeltetve 's az elszakgatott tengerpartok 's szigetkoszorúk milly ébresztői a' hajózásnak! A' foglalkodó élet' ezen sokoldalúsága szült sokoldalú eszméket és ismereteket és alapja lőn a' nemzet' mivelődésének. Európa' egyik országa sem birt olly kedvező fekvéssel folytonos közlekedésre a' nyugoti földrész' mivelt népeivel. Kisázsiába, Phoeniciába szigetről szigetre vezető út vitt. Az olasz és aegyptusi partok vagy nem voltak távol, vagy az út hozzájok nem veszélyes. Az út a' thessaliai és colchisi partokra már a' mesés időkben megtaláltatott, mennyivel könnyebben amaz országokba, hol a' merész Argót symplegadi szirtek nem gátolák útjában! 'S igy lőn, hogy az egész földtekén nem volt nép, melly azzá vált volna, mi a' régi görög nemzet leve.

II.

A' régi görögök az indogerman néptörzshöz tartoztak, 's névszerint ennek azon osztályához, melly *görög-latin*, vagy *pelasg népág*' nevét viseli. Ezen népcsoport a' hajdankor' nemzetei közől a' görögöket, vagy mint ön magok nevezék magokat, a' helleneket, valamint szinte a' rómaiakat, 's közép 's déli Olaszország' egyéb népeinek nagyobb részét foglalta magában. Olaszország' újabb népei közt egy sincs többé,

mellyet pelasg népág' sarjadékának lehetne tekinteni, hanem valamennyi ama' keverék-népek közé tartozik, mellyeket az indogerman népcsalád' *román* ágának szokás nevezni. Ezek a' hajdankori görögök és olaszokból 's a' germanok és gallokból vegyűlve támadtak. A' régi görögökből csak Török- és Görögország' némelly vidékein maradtak fenn tiszta utódok, az új görögök' nagyobb része pedig keverék a' sajátképi görögök 's másokból, nevezetesen a' szláv népekből.

A' nyelvbuvárkodás által és a' történeti hagyományokból az világúlt ki, hogy az európai történetek' kezdetekor a' görögökön kivűl más két néptörzs is vándorolt be Európába 's a' mostani török 's görög félszigetbe települt le; az *illyr* és *thrák* (thraciai) néptörzsek, tudniillik. Olly okokból, mellyek a' népek' nyelvéből meríttettek, mindkettő külön, a' görögökkel közel rokonságban nem álló, néptörzsekhez tartozik; a' mondák azonban, mellyek Kisázsia 's Európa' legrégibb korából hagyományozvák, a' thrák, illyr, és görög népeknek közös eredetére és közös nyelvére mutatnak.

Az illyr néptörzs Törökország' éjszaknyugoti részén települt le, 's Epirus' éjszáki határaitól 's az ioni tenger' éjszaki végétől az adriai tenger' partjain a' Po' vize' torkolatáig, valamint be felé á' szárazföldön egész a' *Száva* és *Dunáig* Magyarországban. Az illyr törzs' legnevezetesb népei voltak a' *taulantiak*, *liburnok*, *istrok*, *enetek*, és *venedek* az adriai tenger mellett, valamint szinte a' *dardanok* Macedonia és a' mai Servia' határán, a' *pannonok*, kik eleinte a' mostani Bosznyákországban laktak, de Krisztus' születése' ideje körül Magyarországba vándoroltak, melly tőlök némellykor Pannoniának is neveztetett. Az Epirus' lakói vagy *epiroták* képezték az átmenetelt a' görögökről az illyrekre; ezek' nagyobb száma azonban az utóbbiak' törzséhez tartozott. Az illyr népek idő' folytával részint kiirtattak, részint más törzsbeli népekkel vegyültek el, belőlök csak csekély tiszta maradvány áll fenn, melly a' kereszténység közt *albaniak*, a' törököknél ellenben *arnautak*' neve alatt ismeretes. Ezen harczos nép újabb időben nyelvének a' régi illyr nyelvből fenn maradt szavakkali egybehasonlításnál fogva legtöbb nyelvbuvárok által ama' néptörzs' maradékának ismertetett el.

A' thrák néptörzs az illyrek mellett kelet felől és a' régi görögök mellett éjzakkeletre települt le, 's lakföldei a' Dunáig és fekete tengerig terjedének, sőt, a' régi görögök' hite szerint, a' thrák népek ismert legrégibb idők óta Kisázsiában is laktak volt. Néhány századdal Kr. el. ezen néptörzs még messzebb is elterjedt éjszak felé a' Duna' bal partján, és Oláh- 's Magyarországnak egy részét népesítette volt meg. A' hajdankorban kiválólag ezen népek tartoztak hozzá: a' sajátképi thrákok, a' hason nevű földön; a' szinte itt lakó *odrysek*, a' *getàk* Oláhországban, a' *triballok* Serviában, a' Thracia' éjszaki részén lakó *moesiaiak*, kiktől a' régi rómaiak a' mostani Servia és Bolgárországnak *Moesia* nevet adtak, és a' *dákok* vagy dáciaiak, kik Magyar és Erdélyországban a' Duna' balpartján laktak, 's kiktől délkeleti Magyarország, Oláhország, Moldva és Erdély a' rómaiaknál összesen *Dacia* nevet viselt. Továbbá a' régi görögök szerint a' Kisázsiában lakó *phrygiak*, *mysiak* és *bithyniak* a' thrák törzshöz tartoztak. Egy népe iránt azonban a' hajdankornak kétség van, valljon thrák vagy más törzshöz számítandó-e. Ez a' *macedoni* nép, melly egyik tudósnak vizsgálata szerint thrák, másik szerint görög, harmadik szerint illyr népnek tartatik; végre negyedik vélemény szerint, mellyben legtöbb valószinűség van, görögökkel vegyült illyr népnek. A' thrák törzs' népei is elenyésztek az idő' viharaiban. Csak egy keveréknép, mellyet a' rómaiak, szlávok és egyéb népekkel vegyült régi thrákok' maradékai gyanánt kell tekinteni, létezik a' mai világ' nemzetei közt. Ezek a' *vlachok* vagy valachok (oláhok) kik Moldva és Oláhországban, valamint Magyarország, Erdély, a' sajátképi Török és Görögország' több vidékein laknak, 's nyelvökben egy kis maradványát lelhetni az elenyészett thrák nyelvnek.

A' GÖRÖGÖK' LEGRÉGIBB KORA.

I.

A' görögökkel a' világesemények' középpontja Ázsiából Európába tétetett át. Általok az életnek új alakjai, a' kifejlésnek új nemei teremtettek 's az emberi nemnek és történetének az ő hatásuknál fogva megváltozott iránya uralkodó maradt minden következő időkben. Fölemelkedésökkel a' keleti elem' kora lejárt;

az emberiség' keleti része megállapodott, mialatt a' nyugotiak előhaladtak. Keletnek csupán két népe, a' zsidó és arab maradt a' későbbi századokra nézve fontos; amaz, mivel magában a' tisztán emberit meg tudá a' keleti befolyástól őrizni, 's így a' később keletkezett kereszténységnek helyet készite, ez mivel a' nyugoti szellem-iránynak 's ama' világvallás' elveinek némi részben befolyást engedett magára 's ez által a' régi keletinek új életet tudott adni. A' görögök az új kornak élén állnak, 's ennek sajátlagos teremtői.

Mint minden más népekét, úgy a' görögök' legrégibb történetét is homály fedi, csak gyenge sugárok vetnek némi csekély világot őskori állapotjaikra. A' görög földet igen korán olly népek lakták, mellyek magokat nem nevezték görögök vagy helleneknek. Ezen legrégibb népeknél létezett némi csekély a' régi keletihez hasonlító 's így a' későbbi görögtől különböző miveltség. Ama' visszonyok iránt, mellyekben országuk' őslakóihoz származási tekintetben állottak, magok a' régi görögök sem voltak tisztában, 's igy igen természetes, hogy e' tárgyat mi még kevesbbé leszünk képesek valaha felvilágítani, következőleg csak sejtés lehet az, mit e' tekintetben a' következőkben előadunk.

Ama' három néptörzs, melly a' legrégibb időkben Európa' délkeleti részét lakta 's *görög-latin*, *illyr* és *thrák* vagy thraciai törzsnek neveztetik, bevándorlása' idejekor hihetőleg egymáshoz igen közel álla nyelvben és szokásokban, de aztán számos külön népségekre szakadozott, mellyek egymást megharczolták. Ez által némellyek, meggyőzvén másokat, hatalmasbak lőnek 's a' meggyőzötteket saját neveik alá foglalák. E' nevek közt leginkább kitünők a' *pelasgok* és *hellenek*. Eleinte az első név álla nagyobb hírben 's a' második csak emennek elenyészte után leve fontos, míg végre az összes görög nép' nevébe olvadt fel. Homér' idejében még nem volt szó az összes görög nép' megnevezésére. Egy más görög népségnek a' *graikok* vagy *graecoknak* neve főleg Görögország' nyugoti részéről volt ismeretes 's ez az oka, hogy a' régibb italiai népek' által használtatott a' görögök' megnevezésére. Utóbb a' rómaiak terjeszték el e' nevet, mellyel a' hellen helyett a' mai európaiak általában élnek. Pelasgok' neve alatt a' későbbi görögök majd őskoruk' egyik külön népét, majd általában Görögország' régibb összes

népségét értették. Zavar' elkerülése végett legjobb, ha a' szó ez utóbbi értelemben vétetik. Ama' pelasg időszak' népei: *lapithák, perrhaebek, minyek, lelegek, phlegiek'* stb neve alatt jőnek elő.

A' pelasgok, kik talán thrák törzsbeliek voltak, Thraciából vándorlottak be, 's Thessaliában telepedvén meg, innen terjeszkedtek el a' többi görög földre. Behajózták a' tengert, és több görög szigetet népesítettek meg. A' mondák szerint szigeteiken több idegenek jövének közéjök, kiktől az érczekkeli bánást tanulták. Ezen idegenek *curetek, telchinek, corybantok, dactylok* és *cyclopoknak* neveztettek. Honnan jövének 's melly népekhez tartoztak, nem lehet kifürkészni. A' pelasgok által lakott némelly vidékeken némi miveltség létezett. Epirusban a' Zeüsznek szentelt dodonai templomot ők alapíták; Thessaliában és a' Copais tó' termékeny vidékein földet miveltek 's Attica, Argolis és Sicyon virágzók voltak alattok. Uralkodóik közt legnevesebbek Ogyges és Inachus. Ogyges a' monda szerint huszon két századdal Kr. el. uralkodott Attica és Boeotián, mikor e' két tartomány' alvidékeit minden népestől vízözön pusztítá el. A' legrégibb korszakbani legemlékezetesb ország Orchomenos volt, mellynek lakosi *minyek*nek neveztetének; Boeotia éjszaki részén feküdt, Orchomenos nevü igen gazdag fővárosával. A' földet e' nép szorgalmasan mivelé, a' Copais tavat vezetvények által az euboei tengerbe csapolta, 's nagy építményeket emelt, mellyek a' cyclop-falak' építészeti bélyegét viselik magokon. Az úgy nevezett *cyclop-falak*nak, mellyeket a' néphit Cyclopok, a' félistenek' egy neme, által építetteknek vél, romjai még ma is láthatók; nevezetesen egy boltozatszeru építmény Mycenae mellett Argolisban, melly a' tudósok által Atraeus' kincsteremének neveztetik, és eme' város' falainak maradványai egy kapuval, melly felett két kő oroszlán van, a' görög szobrászat' legrégibb faragványa. Más cyclop-építményeket láthatni még Athénben, Argosban, Thirynthben, Orchomenosban stb, vannak maradványaik magában Olaszországban is. Ezen építmények bámulandó nagyságú szikladarabokból emelvék, mellyek szabálytalanúl vannak faragva és vakolat nélkül egyberagasztva. A' belüregeknek boltozati alakjuk van, a' nélkül hogy sajátlag boltozatok volnának.

Mellyik században 's melly nép által épittettek legyen, nincs tudva, igen hihető azonban, hogy a' pelasgok' korából erednek.

A' magasabb miveltség' első kezdete Görögországban is mint mindenhol földmivelésen alapult, mi leginkább a' lapályokon diszlett, hol a' meleg éghajlatok alatt szükséges öntözés a' folyók által könnyebben eszközölhető vala. Ezért az illy lapályok a' görög mondákban „pelasgok' telepeinek" neveztetnek. Mi jelleme volt legyen a' pelasg-időszakban keletkezett müveltségnek, nem tudjuk; a' mondákból csupán annyi világlik ki, hogy az azonkori polgári és vallási élet a' régi keleti elemhez némileg hasonlíta; és ez által különbözött feltünőleg a' pelasgok' időszaka a' görög nép' minden utóbbi időszakaitól, szinte úgy, mint a' cyclop-épitmények a' legközelebbi századokéitól. A' görögök' egész bizonyos történetében nem találjuk papi kaszt' nyomát; napkelet' eme' sajátságos intézvénye a' pelasgok' kora óta általában olly idegen volt a' görög népnél, hogy már Homér' énekeiben befolyással biró papság helyett a' népnek világi feje annak egyszersmind papja is. Azért a' görögök' lelkében olly gyenge volt eme' nekik idegen korszak' emlékezete, hogy még történetbuváraik' sem tudtak felőle többet, mint mi későbbkoriak.

Regélnek a' régi görög mondák gyarmatokról is, mellyek Aegyptusból 's más ázsiai tartományokból igen korán telepedtek a' görögök' földére. Legelső telepedőnek *Cecrops* mondatik, 1582. Kr. el. ki Saisból jött Atticába, hol az ország' királyától barátságosan fogadtatván, annak leányával kelt egybe, és az uralkodásban utóda lőn. Ő alapíta *Cecropiát*, a' későbbi Athent, miveltséget hozott az országba, 's azt egy állodalommá olvasztotta. 1519. körül a' phoeniciai Cadmus jött Boeotiába, itt Cadmea várát épitvén, mellynek alján emelkedett föl később Theba' városa. Ő is uralkodó lön, 's a' lakosok közé müveltséget hozott, nevezetesen a' *betűirást* tőle tanulták a' görögök. Nyolcz évvel Cadmus után az aegyptusi Danaus érkezett ötven leányával 's egy sereg férfival Argos' városa' közelébe, 's elfoglalván a' kormányt, a' lakosok közt szinte, mint ama' két elsőbbik, miveltséget terjesztett. Ezután másfél századnál később, a' Kr. el. XIV. század' közepén, a' phrygiai Pelops jelent meg Peloponnesusban, Elis tartomány' partjain. Ő egyik kisázsiai fejedelem' fia, a' szomszéd Trója' városának királya által üzetvén ki honá-

ból, hívei' egy kis csapatával Görögországba evezett. Elisben a' pisai király' leányával kelt egybe 's annak utóda leve az uralkodásban. A' monda szerint Peloponnesus — Pelops' szigete — tőle vette nevét. Eme' négy bevándoroltnak története annyi mesével van egybeszőve, hogy történeti hitelességet egynek sem adhatni.

II.

Az őskor, vagy pelasgok' kora után egy más következett, melly *hős időszaknak* szokott neveztetni, mert hősjellem és hőstettek a' középpont, mi körűl az akkori görögök' élete forog. E' korszak kissé előbb kezdődik a' Kr. el. 1400 évnél, és körülbelül a' 900-ig terjed. Fénypontja sajátkép az argonauták' hadmenete és a' trójai háború 1280—1180 évig. Ez időben a' pelasgok' neve már el van enyészve, 's helyébe egymáshoz hasonló kisebb népek' serege jelenik meg Görögország' különböző vidékein, kik más és más neveket viselnek. E' népek Thessaliából kerekedének föl 's elöntvén a' görög szárazföldnek, sőt még a' szigeteknek is nagyobb részét, a' pelasgokat részint meghódíták, részint hatalmukat törték meg. Mennyire voltak legyen ez utóbbiakkal rokonok, nem tudjuk. Ők a' görög-latin néptörzshöz tartozának 's a' görögök tőlök származnak. Közös nevök nem volt, 's mikor a' tetteiket éneklő költeményekben összesen említtetnek, egyes köztök hatalmasabb nép' neve alá foglalvák, például *achaiak, hellenek, danaok, panachaiak, panhellenek.*

A' monda szerint minden görögök Deucaliontól, Prometheus félisten' fiától származnak, kinek kora, az időszámításunk előtti tizenhatodik századba tétetik. Az ő idejében volt ama' pusztító vízözön, melly felől minden hajdani nép' mondái beszélnek. Deucalion, így szól a' rege, és Pyrrha, egyetlen lakói valának éjszaki és közép Görögországnak, kik e' nagy veszélyt túlélték, magokat egy hajón mentvén meg, melly kilencz nap után a' Parnass' hegyén kötött ki. Deucalion a' legfőbb isten' parancsából úgy állítá vissza az embernemet, hogy ő és neje köveket hánytak magok mögé. A' Deucalion által hányottakból férfiak, a' Pyrrhaéiból ellenben nők váltak. Eme' görög

Noét mondja a' rege a' görögök' törzsapjának, 's mivel a' görögök' összes neve utóbb hellen volt, Deucalionnak egy *Hellen* nevű fiat ad. Mivel továbbá a' görög nép' szójárásai szerint négy fő törzsre oszlott, mellyek achaiak, ioniak, aeolok, vagy aiolok, és doriaknak neveztetének, a' monda Hellennek három fiat költ, kiknek nevei *Aeolus*, *Dorus*, *Xuthus*; ez utóbbinak ismét két fiat *Ion* és *Achaeust*. Imígy regél a' monda, mi legyen azonban igaz, a' görög nép' eredete, támadása és törzsei felől, az kifürkészhetlen marad.

A' hőskort három fő esemény jellemzi mindenek felett: egy sajátképi állodalmi életnek és kiterjedett tengeri uralomnak alapítása Creta' szigetén Minos király alatt; az argonauták' hadmenete, és a' trójai haború Minos' király' kora a' hős időszak' kezdetére tétetik, az argonauták' hadmenetének kezdete 1263. évre; a' Trója elleni haború végre 1193—1183 Kr. el.

Amaz állodalmi szerkezetet, melly a' görögöknek minden népek közől kizáró sajátja volt, *Creta*ban találjuk fel legkorábban. Cretának *Minos* nevű királya, ki legrégibb görög törvényhozónak tartatik, olly bölcsnek mondatott, hogy a' rege őt és testvérét *Rhadamanthust* az alvilágban bíróvá tette. Törvényhozása minden polgárt egyenlővé tőn 's ügyekezett a' népben szilárd lovagias szellemet ébreszteni és fentartani. Magánybirtok nem létezett, hanem minden közös birtoka volt valamennyinek. A' polgárok együtt étkeztek közhelyen. A' királyi hatalom csak háború' idején volt korlátlan; és a' kormány' fő része polgárokból alakúlt választmány' kezében volt. Földet csak rabszolgák miveltek. Az ifjuságnak közös, szigorú neveltetése volt, melly azt szerénységhez és mérséklethez szoktatta, 's belőlök testben lélekben erős, háborúra alkalmas embereket ügyekezett képezni. Cretának harczias és rendhez szokott népe terjedelmes uralmat szerze magának a' tengeren. Minos megtisztítá a' tengert a' cariai kalózoktól, meghódítá az Archipelagus' minden szigeteit Thraciától Rhodusig, és Creta volt a' legrégibb tengeri hatalom, mellyet ismerünk. A' görög mondák egy II-dik Minos' felől is beszélnek, mások ellenben ennek tetteit is az elsőnek tulajdonítván, csak egy Minost ismernek. A' monda e' II-dik által építteti a' híres Labyrinthot, hol a' Minotaurus nevű vad bika volt elzárva. A' Labyrinthot *Dedalus* épité

az aegyptusi Labyrinth' mintájára. Igen sok sikátorból álla az, 's ki bele ment, a' visszaútat igen nehéz volt meglelnie. Creta' uralkodóinak hatalma Minos után hirtelen lehanyatlott; már a' trójai háborúkor Creta' királyának csak kevés hajói voltak 's a' szomszéd tenger ujra telve volt kalózokkal.

Creta' szigetén kivűl Argolis, Laconia, Corinth, Attica, Boeotia, Aetolia, és Thessalia játszottak szerepet a' görög nép' e' mondákkal gazdag korában. Eme' hősmondákba más tartományok' történetei is befonvák, de nem olly kitünő szerepűek mint emezek. Új bevándorlások' következtében valamennyiből eltűnik a' pelasg elem és népeik új alkrészekből állnak össze. Csupán Arcadia maradt ment e' változástól; az arcadiak sem ki nem űzettek eredeti lakaikból, sem mások nem vándorlának be hozzájok. Ők később is az ország' őslakóinak hirdették magokat; görög eredetűek valának és a' legrégibb idők óta görög nyelvet beszéltek.

Argolisban a' kormány *Danaus'* utódai' kezében maradt. Ennek két unokája, *Acrisius* és *Proetus*, meghasonlás' következtében elosztak egymás közt az országot. Acrisius Argost kapta, Proetus pedig Argolis' más részét, hol *Tirynth'* városát épité. Acrisius' *Danae* nevű leánya Zeüszszel egy fiat nemzett, kinek neve *Perseus*, egyike a' görög hősmondák' legnevezetesebb embereinek. Midőn Perseus felnőtt, Afrikába ment, hogy ott *Medusát*, a' Gorgonok' egyikét, megölje. A' Gorgonok három leánytestvér volt, kiknek kigyókkal fedett fejére a' ki rátekinte, kővé vált. A' három közt csak Medusa volt halandó. Minerva' segedelmével sikerült az ifju hősnek e' vakmerő vállalat. A' kővé merevítő medusa-fejjel Perseus megszabadítá *Andromedát*, az aethiop király' leányát, ki egy tengeri szörnyeteg' martalekául volt szánva. Andromeda aztán Perseus' neje lőn, Perseus pedig Acrisiusnak az argosi királyságban utóda, ki országát nemsokára elcserélte Tirynththel, és *Mycenae'* városát épité. Perseus' egyik unokája *Eurystheus* volt, ki nemcsak Mycenaet birta, hanem ura lőn Perseus' minden utódainak, kik közt legnagyobb hírben állt a' Zeüsz által Alcmenével, Perseus' egyik leányunokájával, nemzett *Hercules*, vagy Heracles. Egyike volt ő a' görög mondák' legünnepeltebb hőseinek. Hercules, ki Alcidesnek is neveztetik, csak úgy menekedhe-

tett meg Eurystheus' hatalma alól, hogy tizenkét hősmunkát hajta végre, miket Eurystheus határzott meg. Ezt bevégezvén, megszabadúlt, de fáradságos hőspályáját tovább folytatta 's még sok fényes tetteket hajta végre. Őt a' görög rege-költészet a' valódi hősnek példányává tevé, ki magát saját testi és erkölcsi ereje által szabadítván meg, a' rosz, aljas, és kártékony' legyőzésével a' világra áldást hoz 's maga is a' hősi erények' magasságaig emelkedik. Utóbb az isteni eredetű Heracles pályájáról letévedvén, baltetteket követ el, 's végre olly mélyen sűlyed, hogy puhálkodás és férfiatlanságig korcsúlván, mint rabszolgája egy lyd királynőnek, női köntösben szolgaleányok' munkáit végzi. Majd újra föleszmélvén, dicsteli pályájára lép. Végre gyötrelemmel zárja be életét 's megtisztúlva a' halandók' minden gyarlóságaitól, istenek közé elmelkedik. Hercules' fiai és utódai, kik *Heraclidáknak* neveztetnek, kiűzetvén hazájokból, csak Trója' pusztulása után jőnek vissza közép Görögországból Peloponnesusba, a' mikor aztán a' félsziget' nagyobb részét hatalmuk alá vetik. Argolisban a' hősnek halála után, mivel Eurystheus maradék nélkűl halt meg, Pelops' fiai, a' Pelopidak' *Atraeus* és *Thyestes*, lettek Mycenae' urai. A' Pelopidák' története undok tettek és balesemények' hosszú sora által lőn nevezetes, mellyekkel eme' ház olly gyászos módon különböztette meg magát, hogy a' későbbi korok tragicai költészetének fő tárgya lőn. Már Pelops' apja, *Tantalus* phrygiai király, kit az istenek minden halandók felett megkülönböztetének, elbizakodásában meg akarván az-istenek' mindentudó tehetségét kisérteni, Pelops nevű fiának húsával vendégelte meg őket. A' megharagudott istenek életre hozták fiát, őt azonban az alvilágra taszíták, hol víz közepett állva, és drága gyümölcsök' látásával ingerelve, örök éhséget és szomjat kell szenvednie, mivel telhetetlen volt, 's a' legnagyobb szerencsétől vétkes felfuvalkodásra engedte magát ragadtatni. Pelops' fia, *Oenomaus* elisi királyt ölte meg, hogy annak leányát és országát birtokába keríthesse. Megölé a' király' szolgáját *Myrtilust* is, ki ezen tettben segéde volt, nehogy az ország' birásában, miként szerződtek volt, vele osztoznia kelljen. Neptun, kinek Myrtilus fia volt, ez idő óta engesztelhetlen ellensége lőn Pelops' családjának 's a' Pelopidák' házának gyilkosság és más iszonyú

tettek jutának örökségül. Pelops' fiai közt Atraeus és Thyestes voltak nevezetesbek. Ezek ellenségeskedésben éltek, megöldözék egymás' gyermekeinek nagyobb részét 's egyéb büntetteket követtek el. Végre Atraeus, Thyestesnek *Aegisthus* nevű fia, Thyestes pedig Atraeusnak *Agamemnon* nevű fia által ölettek meg. Agamemnon elfogá Aegisthust, 's elvevé országát, öszvekelt Tyndareus spartai király' *Clytaemnestra* nevű leányával, vezére lőn a' Trója ellen egyesült görög hadaknak 's végre Aegisthus és hűtelen neje által veszité el életet. Gyermekei, *Iphigenia*, *Electra* és *Orestes*, szinte a' Pelopidák' tragicai sorsára jutának.

Laconia felett Agamemnon' korában *Tyndareus* király uralkodott, kinek *Castor*, *Pollux*, *Clytennaestra* és *Helena* voltak gyermekei. Helena a' legszebb nő volt Görögországban, 's annyi kérői voltak, hogy apja igen aggódék, miszerint mindannyi ellensége leend, ki kezét meg nem nyeri, azért biztositékúl megesketé őket, hogy leányát 's kit az férjűl választand, minden sértés ellen védendik. Helena, *Menelaust*, Agamemnon' öcscsét, választotta, ki később Laconia' ura lőn.

Corinth' legrégibb uralkodójának *Sysiphus* mondatik. Ezt rosz tetteiért arra kárhoztaták az istenek, hogy az alvilágban egy szikladarabot hengergessen hegynek föl, melly azonban ujra vissza és vissza gördült 's ismét fel kelle hengerítnie. Utódai elvesztek az uralmat és Corinth Agamemnon' állodalmai' egyikévé lőn.

Atticába *Erechteus'* uralkodása ideje alatt Hellennek *Xutus* nevű fia jött, nőül vette Creusát a' király' leányát, de utóbb *Ion* és *Achaeus* nevű fiaival együtt el kelle az országot hagynia. Cecrops után a' nyolczadik király alatt, kinek neve Aegeus volt, II. Minos cretai királynak fiát *Androgeust* Athenben meggyilkolák, miért Minos haddal jöve Athen ellen, annak lakóit meggyőzte, és adót vete rájok, miszerint minden kilenczedik évben, két atheni ifjat 's ugyanannyi szűzet kelle Cretába küldeniök, hogy ott a' Minotaurusnak eledelül vettessenek. Ezen adótól Aegeus' fia 's utóda, *Theseus*, szabadítá meg az athenieket. Theseus, ki Kr. el. a' tizenharmadik században élt, Hercules után legünnepeltebb hőse a' görög regeköltészetnek. Ő *Trözen* argolisi városban született, hol apja Aegeus, anyjával együtt hagyta őt, csak akkor engedve meg neki Athenbe jőni, ha felserdülvén egy nehéz szikladarabot, melly alá apja kardot 's egy pár görög czipellőt rejte, fel birand

emelni. Theseus tizenhat éves korában teljesitvén a' parancsot, ezen ismertető jelekkel útnak indult Athen felé. Utjában több hőstetteket vitt végbe. Megölte Periphetes haramiát az Epidaurusnál, Sinist az Isthmuson, ki az embereket lehajtott fahegyre kötvén széttépte; megölé a' birkozó Cercyont, a' haramja Sciront, ki az embereket tengerbe hányta; megbüntette Procrustest, kinek két nyoszolyája volt, rövideób és hoszszabb, a' rövidebbe nagyobb, a' hosszabba kisebb termetű embereket fektetett, 's ha lábok a' nyoszolyából kinyúlt, elvágta, ha pedig azt termetökkel be nem tölték, kinyujtá őket, hogy bele haltak. Atticába érkezvén, itt apjának, ki csak árnyék-király volt, visszaállítá tekintélyét. Az athenieket a' fenebb említett emberadótól következőleg menté meg. A' cretai szörnyeteg' számára áldozatúl küldendő ifjak' sorába vegyülvén, velök ezen szigetbe evezett, azon eltökéléssel, hogy a' Minotaurust megölje. Itt sikerült neki Minos király' leányának Ariadnénak szerelmét megnyerni. A' királyleány fonal-gombolyagot ada neki, mellynek egyik szála' végét a' bemenetelnél megkötvén, azt bemenet közben legombolyitá 's aztán ennek vezérlete mellett tudott a' Labyrinthból visszatérni. A' Minotaurust megölvén, gyorsan hajóra szálla, magával vive Ariadnét, és Naxos' szigetére menekült. Itt megtudván, hogy Neptun maga számára jegyzette el mátkául Ariadnét, a' szigetben hagyta őt. Midőn hazája felé evezett, elfeledé hajóján a' fehér vitorlákat, miként apjának igérte, kitűznik, annak jeléül, hogy vállalatában szerencsés volt, azért apja azt vélvén, hogy Theseus meghalt, tengerbe ölte magát, melly azontúl, miként a' rege tartja, tőle neveztetett aegei tengernek. Aegeus után Theseus lőn Athen' királya, hol mint a' város' nagy jóltevője, századokig nagy hírben élt. Athen' városát Attica' tizenkét kerületének fejévé ő tette, Pallas Athene is általa lőn' a' város' pártfogó istennője. Attica' lakóinak ezen egyesítésén alapodott fő részben azon nagyság, mellyre Attica' népe emelkedett. E' nélkül az, mint Boeotia 's más görög tartományok apró respublicákra szakadozott volna, mellyek nagy fontosságúak soha sem lehetének. A' hálás utóvilág Theseusnak rová fel azt is érdeműl, hogy királyi hatalma' egy részéről a' népszabadság' javára lemondott, 's a' népnek törvényhozás, kormány és biráskodásban nagy jogokat engedett. Mind e' mellett végtére elveszté népének sze-

retetét 's Menestheus által megbuktattatván, Scyros' szigetére menekült, hol megöletett. Az atheniek a' Kr. el. ötödik században hozták vissza hamvait Athenbe, hol neki mint félistennek templom emeltetett. A' görög hősmonda még többeket is regél Theseus felől, miket azonban csak későbbkori költészeti ekítvényeknek tekinthetni. Ő, úgy mondatik, Herculest is elkiséré az amazonokhoz, ott elvette ezen harczias nők' elfogott királynéját, *Hyppolitet*, hű barátságot köte, melly utóbb közmondássá vált, *Pirithoussal*, a' lapithák' királyával; részt vett ennek harczában a' centaurok ellen, leszállt vele az alvilágba is Proserpina' elrablása végett. Pirithous' segedelmével elrablá a' híres Helenát is, de ennek bátyjai kényszeríték őt azt visszaadni. Hyppolit' halála után *Phaedrával*, Ariadne' testvérével kelt egybe, ki fiát Hyppolitust annyira rágalmazá előtte, hogy Theseus megátkozá őt, és Neptun istent rávette megölésére.

Boeotia a' görög nép' mondáiban szinte nagy szerepet játszik. A' legrégibb korban két tartománya volt: Orchomenos és Theba. Az elsőnek minyek, földmives és kereskedő nép, mellynek Theba' tartománya sok ideig adózott, voltak lakói. A' trójai háború után azonban Theba emelkedett fel, melly utóbb elrombolván Orchomenost, Boeotia' fő városa maradt. Theba' története a' phoeniciai Cadmus' megjelentével 1519. évben Kr. el. kezdődik. Cadmust a' monda szerint apja *Agenor* küldötte ki azon parancscsal, hogy elrablott húgát *Európát* keresse föl és nélküle vissza ne térjen. Ő a' delphii oraculumhoz folyamodott tanácsért, hol azon választ nyerte, hogy menjen az első tehén után, mellyet találni fog, 's hol az majd lefeküvendik, alapitson várost. Cadmus követte a' tanácsot, és *Cadmeát* alapitá. Aztán egy közel fészkelő sárkányt megölvén, annak fogait elvetette, mellyekből egy sereg fegyveres ember kelt ki. Ezek lekonczolák egymást 's csak öt maradt belőlök, kik spartoknak (elvetetteknek) neveztetének 's a' thebai nemesség' törzsapái lettek. Cadmus Harmoniát, vagy *Hermionét*, Mars' és Venus' leányát, vette nőül. Lakodalmukat minden istenek dicsőíték jelenlétökkel. Az ajándékok közt, mellyeket az istenségektől nyertek, egyik iránt ok ellenséges isten egy nyakkötőt 's egy köpenyt adott nekik haragjában, mi Cadmus' házára minden időkön át balszerencsét hozott; Cadmusnak egy fia és négy leánya volt 's köztök

ez utóbbiak mind szerencsétlenek. Cadmus' egyik unokáját *Laïust* Amphion és Zethus űzték el. Thebát Cadmea' vára' aljáné' kettő építette. *Amphion* férje volt ama' híres *Niobénak*, kinek gyermekeit, mivel anyjok azok' szépségével kérkedvén, magát Apollo' anyján fölülemelni merészlette, Apollo agyon nyilazta, magát Niobét pedig kövé változtatá. Amphion és Zethus' halála után Laïus visszatért és elvette *Jocastát*, anyját ama' híres Oedipusnak, kiről a' jóslat azt mondá, hogy apját megölendi és anyjának férje leend, 's ezért apja kitevén őt, lábait átdöfé, hogy senki fel ne nevelje. A' gyermeket a' pásztorok a' szomszéd királyhoz vitték, ki fölnevelé 's dagadt lábai miatt *Oedipusnak* nevezte. Fölserdűlvén egy utazása' alkalmával apjával ismeretlenül egybetalálkozván, vitába bonyolodott és megölte őt. Ez időben Thebához közel egy szörnyeteg lakott, mellynek neve *Sphinx* volt. Ez az országút mellett egy sziklán ülve az elmenőknek rejtvényt adott fel, 's mivel azt egyik sem tudá megfejteni, őket a' mélységbe lökdöste, 's általa sok thebai veszté életét. Hogy népét a' szörnyetegtől megszabadítsa *Creon*, Jocasta' fitestvére, és Laïus' megöletése után thebai uralkodó, Jocasta' kezét tette föl annak jutalmúl, ki a' Sphinx' rejtvényét megfejtendi. Ekkor jöve ide *Oedipus*, épen Thebába szándékozván. Ő a' rejtvényt megfejté, mire a' szörnyeteg magát a' mélységbe ölte. Oedipus most Theba' királya lön, nőül vette anyját és vele négy gyermeket nemzett, *Eteocles* és *Polynices* iker fiakat, 's *Ismene* és *Antigone* leányokat. Később véletlen körülmények által megtudván férje' eredetét, a' boldogtalan Jocasta kétségbeesésből megölte magát, Oedipus pedig, megfosztatván alattvalói által az uralkodástól, kivájta ön szemeit, elátkozá fiait, kik apjok' ellenségeihez csatlakozának, Thebát örökre elhagyta, és Antigone leányától vezettetve, sokáig bolyongott ide 's tova, míg végre Athenhez közel meglelte halálát. Eteocles és Polynices meghasonlának az uralkodás felett. Az utóbbiknak el kelle távoznia 's Argosban Adrastus által fogadtatván be, annak leányát nőül vevé. Adrastus aztán Polynicessel és öt rokonával szövetségbe állván, haddal mentek Polynicest a' thebai uralkodásba helyezendők. Ezen háborúnak neve: a' hétnek hadviselése Theba ellen, melly 1230. évre tétetik Kr. el. Adrastuson kivül mind a' hat vezér elveszté életét. Eteocles és Polynices

párbajban ölték meg egymást. Utánok Creon nagybátyjok lőn ismét uralkodó 's egyszersmind Eteocles' fiának gyámja. Ez Eteoclest ünnepélyesen eltemetteté, de Polynices 's a' más öt vezér' holttetemeit vadállatoknak hagyá eledelül a' csatamezőn, halálos büntetés alatt tiltván azok' eltemettetését. Antigone, daczára a' szigoru tilalomnak, teljesíté szerencsétlen bátyja iránti kötelességét, eltemettetvén annak holttestét, miért Creon, mind a' mellett, hogy Antigone fiának Haemonnak jegyese volt, a' leányt élve eltemetteté, de Haemon aztán kétségbeesésből sirjában ölte meg jegyesét. Midőn *Laodamas,* Eteocles' fia, király lőn, a' hét elesett vezér' gyermekei rajta boszulák meg apjokat, háborút hozván Theba ellen, melly tíz évig tartott 's az Epigonok' vagy fiak' háborújának neveztetett. Ennek következtében Laodamas alattvalói' egy részével 1210. évb. Kr. el. Thessaliába futott és helyébe *Thersander,* Polynices' fia, lőn uralkodó, kinek utódaira szinte ránehezült az oedipusi háznak balszerencséje.

Aetolia, melly a' későbbi görög történeteken át az acarnanokkal együtt leginkább hátra maradt volt a' görög miveltségben, a' hőskorban egyenlő fokon állott a' többi görög népekkel. Legnevezetesebb, mit felőle a' hőskorból a' monda feljegyzett, *Oeneus* királynak és két fiának, *Meleager* és *Tydeusnak,* története. Egy rettentő vad disznó, melly calydoni vadkannak neveztetett, pusztitá ez időben az országot. Meleager' vadászatot rendezett ellene, mellyre minden akkori görög hősek meghivatának. A' vad megöletvén, megöletésének dicsősége és bőrének birtoka felett viszály és véres háború keletkezett, mellyben Meleager életét veszté. Oeneus király, testvére' gyermekei által háborgattatván, 's utóbb le is vettetvén trónjáról, fogságba záraték és agg korában olly mostoha sorsban részesült, mi közmondássá vált a' görögöknél. Börtönéből sok idő után unokája *Diomedes* szabadítá ki, éltökkel lakoltatván unokaöcseseit, és újra trónra ülteté őt, hol késő vénségeig dicséretes életet élt. Tydeus, Oeneusnak fia, részt vett a' Theba elleni első táborozásban és ott veszett, Diomedes pedig Adrastus' halála után argosi király lőn.

Thessaliában a' lapithák és centaurok egymás elleni harcza felőli monda egyike a' legrégiebbeknek. A' centaurok'

lakhelyét Thessalia helyett Arcadiában is mondja lenni a' rege. A' centaurok igen durva 's félig ló félig ember-alakú népnek, valamint a' lapithák is igen vadaknak ábrázoltatnak. A' centaurok *Pirithous'* lapithák királya' menyekzőjére hivatván, és ott megrészegedvén, megbántották a' királyt és népét, 's ebből harcz támadt, mellyben a' király és barátja Theseus különböztették meg magokat. A' centaurok elvesztvén a' csatát, elfutának, de ebből aztán hosszas háború támadt, mellynek vége az lőn, hogy Hercules a' centaurokat kiűzte Thessaliából, kik aztán éhség által vesztek el. Minthogy a' legrégibb görög iratokban nincs emlékezet róla, hogy a' centaurok félig állatok lettek volna, az a' régi mondához csak később toldott költemény. — Déli Thessaliának Phthia tartományát phthiotok, achaiak, hellenek és myrmidonok lakták. Ez utóbbiak Euboeából mondatnak beköltözetteknek. Itt lakott Aeacus, ki holta után egyike volt a' három alvilági birónak. Ennek fia *Peleus*, mivel mostoha testvérét megölte, kénytelen volt Euboeából kifutni és a' myrmidonokkal Thessaliába jött, hol nőül vevén a' phthiai király' leányát, az ország felett uralkodó lőn. Peleus és második neje a' tengeristennő *Thetis'* fia volt *Achilles*, a' trójai háború' legnagyobb hőse, ki még apja' életében meghalt. — Délkeleti Thessaliában Pherae tartomány' királya *Admetus*, nejének *Alcestis*nek iránti szerelméről volt nevezetes. Admetus egykor beteg levén, Apollo azon föltét alatt engedte meg felgyógyulását, ha helyette hozzá legközelebb álló embereinek egyike fog meghalni. Alcestis azonnal feláldozá érette életét. Midőn Admetus neje' elvesztésén vigasztalhatlan volna, barátja Hercules az alvilágba ment és visszahozá Alcestist. — Jolcusban, délkeleti Thessalia' tartományában, Admet' idejében *Pelias* uralkodott, kit vagy mostoha testvére Aeson űzött el a' trónról, vagy mint ez utóbbik' fiának, *Jason*nak, gyámja uralkodott. Jason az országon kivűl nevekedett 's már a' calydoni vadászatban mint fiatal hős kitüntette magát. Peliast megintette a' jósige, hogy őrizkedjék azon férfiútól, ki egyik czipellője nélkűl fog elébe lépni. Midőn Jason Jolcusba jött, egy patakon kellvén átkelnie, czipellői' egyikét elveszíté. Pelias' elébe jövén, ez megmondá előtte a' jósigét 's kérdé tőle, mi teendő volna az ő helyzetében; Jason válaszolá, hogy azt, kitől őrizkedni intetett, Colchis' szigetére külde-

né az arany gyapjú' elhozatalaért. Az uralkodni vágyó nagybátya, hogy elveszítse Jasont, megparancsolá neki e' veszélyes vállalat' végrehajtását, 's ez lőn aztán ok és alkalom ama' nevezetes kalandokra, mellyek *Argonauták' hadmenete* név alatt ismeretesek.

Az Argonauták' hadmenete egyike ama zsákmányolásra, kalandokra és hősi dicsre irányzott vállalatoknak, minők a' népek' hőskorában gyakran jőnek elő. Kétséget nem szenved, hogy e' hadmenetnek alapja történeti tény, habár közelebbi körülményei költői ékítvények is. A' monda következőleg regél felőle.

Phrixus, orchomenosi Athamas' fia, hogy gonosz mostoha anyjának üldözéseitől megmenekedhessék, *Helle* nevű hugával egy röpülni tudó arany koson, mellyet Athamasnak Mercur ajándékozott volt, átúszta a' tengert: de Helle nevű húga útközben azon tenger' hullámaiba veszett, melly tőle *Hellespontnak* (Helle' tengerének) neveztetik. Phrixus Colchisban feláldozá a' kost és annak aranygyapját Colchis' királyának ajándékozá, ki azt Marsnak szentelvén, ennek ligetében egy tölgyre akasztá. Mars azután a' gyapjat egy iszonyú sárkány és két tűzlehelő ökör által őriztette. Az arany gyapjú ezentúl, mint bámulandó kincs, nagyhirű és a' harczszomjas görög ifjak' vágyainak czélja lőn, de annak elrablása veszélyes vállalatnak tartatott 's ezért parancsoltatott Jasonnak a' gyapjú' elhozatala. E' czélra a' fiatal hős egy még addig nem látott nagyságú hajót épittete, mellyet *Argó*nak nevezett, 's a' rajta utazók tőle kapák az Argonauták nevét. Ők többen voltak ötvennél 's Görögország' legnagyobb hőseiből állottak. Nagyobb része a' myniek' törzsebeli volt, 's ezért az Argonauták mynieknek is neveztetnek. Vezérök Jason vala 's a' hősek' nevezetesbjei: Hercules, Theseus, Pirithous, Castor és Pollux, Meleager, Peleus 's ama' hires dalnok Orpheus, kiről a' költészet azt regéli, hogy énekének hatalma a' vad állatokat megszelidíté, a' folyókat futásokban megállítá, és a' fákat tánczra gerjesztette. Az utazás többféle kalandok közt Lemnos és Samothrake' szigetein, a' Hellesponton és Bosporuson át a' kisázsiai partok mellett ment Colchisba. Itt a' kegyetlen *Aeetes* király uralkodott, ki azt igéré nekik, hogy az arany gyapjat kiadandja, ha Jason a' tüzlehelő

ökröket eke' elébe fogván, velök négy hold földet megszánt, aztán sárkányfogakat vetend és a' belőlök kikelendő pánczélos férfiakat elirtandja. Jason végrehajtá a' rábizottakat, a' királynak *Medea* nevű leánya' segedelmével, ki bele szerelmesült volt, 's ki a' büvészeti mesterséghez értett. Azonban *Aeetes*, igérete' ellenére, nem akarta kiadni a' gyapjat, sőt eltökélé az Argonautákat meglepni és hajójukat elégetni: de Medea a' gyapjúnak birtokába juttatá a' hőseket 's maga is hajójukra szállván, elevezett velök. Megtudván Aeetes a' történteket, utánok siete. Midőn Medea a' Duna' torkolatánál apja' vitorláira ismert, megszállá a' rémülés és hogy könyörtelen apja' haragját kikerűlhesse, kétségbeesett eszközhöz nyúlt, t. i. *Absyrtus* nevű kis testvérét, ki vele ment volt, megölé, testét eldarabolá és elszórta a' tengerparton. Mig Aeetes fiának tagjait összeszedné, addig Jason' hajói utólérhetlen távolságig vitorláztak. Melly úton jöttek legyen az Argonauták hazájokba vissza, az iránt eltérők a' mondák' adatai. Ez egész rege a' büvésznő Medea, a' költött arany gyapjú, és az Argonauták' egész hadmenete felől azon képzelmekkel rokon, mellyek a' költői tehetségű miveletlen népek' lelkében élnek némi tündér országok felől. Mi lett legyen az arany gyapjúból, a' felől hallgatnak a' mondák. Jason Corinthban élte le végnapjait, hol nejétől Medeatól utóbb elvált és Creon corinthi király' leányával kelt egybe, kit Medea boszúból saját gyermekeivel együtt megölt, maga pedig a' levegőben tova röpült. Jason kétségbeesésből öngyilkos leve.

III.

Az Argonauták' hadmenete után nevezetesebb szaka a' hőskornak a' trójai háború, melly 1193—1183. évek közé tétetik. Görögország' legrégibb történetében egyetlenegy esemény sincs, melly annyira megmaradt az utóbbi nemzedékek' emlékezetében 's olly gazdag forrása lett volna a' költészetnek mint azon hősek felőli monda, kik Európából elsők mentek ki egy ázsiai nép' megharczolására 's rajta győzedelmet vettek. Nem annyira az esemény maga, mint annak előadása 's azon mód, miszerint az tekintetett és ábrázoltatott, vált azzá, mi által a' trójai háború a' következő korbeli görög történetekre olly hatalmas befolyással volt. Azért azt

kifürkészni, mi ezen mondában történeti, kevésbbé nevezetes' mint maga a' mondának részletekbeni ismerete, és azon kor' szellemének való és tiszta felfogása, melly benne visszatükröződik. Maga a' trójai háború kétségbe vonhatlan történeti tény, csupán folyama és okai azok, mik költészeti és mesés lepelbe burkolvák. A' régibb költemények közől, mellyek e' háború felől emlékeznek, kettő maradt fenn: az *Ilias* és *Odyssea*, mellyek' szerzőjének *Homér* tartatik, ki körülbelűl 180 évvel élt a' háború után.

Trója' városa, melly Ilionnak is neveztetett, Kisázsia' tengerpartján feküdt Mysiában, nem messze onnan, hol a' Hellespont vagy Dardanellák' habjai az aegei tengerbe ömlenek. A' város az *Ida'* hegyének alján épült, és *Pergamum* nevű vára volt. A' kisázsiai tengerpartok' egy része a' trójai király' birodalmához tartozott, ki ezen földrészeken leghatalmasb fejdelem volt. A' trójai birodalom' népsége rokonnak látszik lenni a' görögökkel. Már a' trójai háborúk előtt voltak a' görögöknek több ellenséges vállalataik a' trójaiak ellen. Hercules egykor bevette és kizsákmányolá Tróját. A' monda e' híres háború' keletkezését a' Pelopidák' uralkodó házához köti, kik Kisázsiából származtak 's országuktól a' trójai király által fosztatának meg. *Agamemnon* Mycenae', és *Menelaus* Sparta' királya, ezen ház' sarjadéki voltak. Ez utóbbihoz küldte egykor *Priamus*, Trója' királya, bizonyos okból egy követségnek élén *Paris* nevű fiát, ki Menelaus' házánál vendégszeretettel fogadtatott. Menelaus' neje ama' híres *Helena* volt, egyike Görögország' legszebb hölgyeinek. A' trójai királyfi megnyerte a' szép asszony' szerelmét és elrabolta őt. Ezen gyalázatnak megboszúlása leve oka a' Trója elleni háborúnak. Az acarnanokat és dóriakat kivéve, egész Görögország részt vett e' háborúban; más felől pedig Kisázsia' nyugoti tartományai, részint mint alattvalói, részint szövetségesei Trójának keltek föl a' görögök ellen. Tehát az aegei tenger' két partjának lakói, vagy mint a' későbbi görögök mondani szokták, Európa és Ázsia állottak egymás' ellenében: a' görögök' részéről 1186 hajó és 100,000 fegyveres, a' trójaiakéról e' számnak fele.

Első rendű bajnok a' trójai részen *Hector* volt, Priamus trójai király' fia, minden trójaiak közt legbátrabb 's vitézebb,

és *Aeneas* Anchisesnek és Venus istennőnek fia, ki a' trójai királyi család' egyik mellékvonali rokona volt. A' görög hősek közt nevezetesbek voltak: *Agamemnon*, az Atrida, vagy Atreus királynak fia, Mycenae' fejdelme, a' görögök' fővezére, ki Corinth, Sycion, Achaia, és Argolis' egy része felett uralkodott 's egyike vala a' Trója ellen fölkelt leghatalmasb fejdelmeknek; *Menelaus*, ennek testvére, Laconia királya; az isteni *Achilles*, Peleus' fia, ki Pelidesnek is neveztetett, a' Thessaliában lakó myrmidonok és hellenek' vezére, az egész görög táborban legdelibb és vitézebb férfi; *Patroclus*, Achilles' rokona és barátja; *Diomedes*, Tydeus' fia, szinte egyike az ünnepeltebb hőseknek; *Ajax*, Oileus' fia, a' locriak' vezére; *Ajax*, Telamon' fia, Salamis sziget' fejdelme, Achilles után legszebbik és legvitézebbik és ennek testvére *Teucer*; *Nestor*, pylosi király, legkorosabb és tapasztaltabb, kinek neve kora miatt mai napig fenmaradt; *Odysseus* vagy Ulysses, Ithaca' szigetének 's a' vele szomszéd vidékeknek fejdelme, ki leginkább ravaszsága által különböztette meg magát; *Philoctetes* egy thessaliai tartományka' ura, ki legjobb nyilazó, 's Hercules' ama' híres nyilainak tulajdonosa volt; *Protesilaus*, egy másik thessaliai tartomány' uralkodója; az aetoliai *Thersites*, a' legrútabbik, igen gáncsoló természetű, ki kiállhatlan pörlekedő fenyegetései miatt nevét közmondatúvá tette.

Boeotiának Aulis nevű révében volt a' görög hajók' gyülhelye. Itt az Ilias és Odysseánál későbbkori mondák szerint Diana a' görög fővezért, Agamemnont, szélcsenddel büntette meg, mivel egy neki szentelt szarvast lelőtt. Agamemnon az istennő' haragját csak *Iphigenia* nevű leányának feláldozásával engesztelhette meg. De azon pillanatban, mellyben Iphigeniának áldozatúl kell vala meghalnia, Diana láttatlanúl elragadta a' szűzet és Taurisba vivén, ott temploma' papnéjává avatta.

A' trójai háború tíz évig tartott. A' várost, melly erős fallal és árokkal vala kerítve, nem lehetett bevenni. Sajátképi ostromlásmód ez időben még nem ismertetett; tervszerű csata sem folytattatott, hanem az egyes vezérek tevének mindent, mit az ellenség' ártalmára jónak láttak. Legtöbb esetekben a' tábor nem is ütközött meg, hanem a' mindkét részről vezérek gyalog vagy hadi szekéren harczoltak egymással. A' görög táborban minden

egyes vállalatok gyülésben határoztattak el, hol gyakran egyenetlenség és viszálkodás támadott. Illy viszálkodás tört ki egy ízben Agamemnon 's Achilles között, minek következtében Achilles nem akart részt venni többé a' csatában, mit a' görög tábor igen megérzett volt, mert nélküle ütközeteket veszíte. Egy ízben, mikor a' trójaiak csaknem a' görög táborba rontottak már be, Patroclus megszánta őket, és magára öltvén Achilles' fegyverzetét, segedelmökre sietett. Ez olly rémülést okozott a' trójaiakban, hogy visszafutamodának a' város' falaihoz. Csak az egyetlen Hector nem rettent meg. Ő szembe szálla a' vélt Achillessel és megölte Patroclust. Most Achilles, hogy barátja' halálát megboszúlja, újra részt vön a' csatában, és a' trójaiakat városukba űzé. Csupán Hector volt ismét az, ki nem futott, megharczolt a' görög hősek' legnagyobbikával, és annak kezei által esett el. Nem sokára Achillest magát is megölte Paris, nem erő, hanem csel által. Holta után viszálkodás támadt fegyvereinek birtoka felett, mig végre Agamemnon azokat Odysseusnak itélte. E' miatt az elkeseredett Telamon Ajax őrjöngésbe esett és megölte magát. A' ravasz Odysseusnak sikerült Diomedes' segedelmével kilopni Trója' palladiumát, vagy is Pallasnak égből leesett képét, melly azon tulajdonnal birt, hogy a' várost, mellyben őriztetett, megvíhatlanná tette. Végre Philoctet Parist is megölte Hercules' nyilával, 's most eljöve Trójá' pusztulásának napja. A' város csellel vétetett be. Egyik ravasz görög rábirta a' trójaiakat, hogy egy lóalakú nagy faalkotványt, melly istenek által küldetettnek mondatott, az elvesztett palladium' helyébe fogadják be városukba. A' város' falának egy része betöretik 's rajta a' fa ló Trójába vitetik; éjjel a' benne rejtezett görög harczosok kijőnek; ugyan ekkor a' künn levő görög katonák a' falnyilaton betódulnak 's van mészárlás és öldöklés szűn és végnélküli 's a' város görög hatalom' martaléka lesz. A' lakosoknak csak egy részével menekült meg Aeneas. Trója földdel egyenlővé tétetett; helyén utóbb egy új város épűlt, mellynek romjait még ma is megismerhetni. Priamus király fiaival együtt elveszett; neje, *Hecuba*, túlélte a' pusztulást és Odysseus' rabszolganője lőn. *Cassandra* leányát, a' jósnőt, ki megjövendölte Trója' romlását, de senki meg nem hallgatá, Ajax Oileus Minerva' templomából hajánál fogva hurczolta ki, és Agamemnonnak ő is szol-

ganője lett. Midőn Trója' elfoglalása után a' görögök a' zsákmányon osztoznának, Achilles' sírjából egy hang szólált fel, részt követelő a' zsákmányból. A' görög tábor' jósai azt mondák, hogy *Polyxena*, Priamus' szebb leányai' egyike, kit Achilles éltében szeretett, áldoztassék fel a' nagy Pelides' hamvainak és a' szerencsétlen szűz áldozati martalék lőn a' hősnek sírja felett. *Andromache*, Hector' neje, ki a' görög dalokban Hector iránti szerelméről magasztaltatik, Achilles' fiának esett zsákmányúl, utóbb Pergamum kisázsiai városban halt meg. Illy gyász véget ért Priamus' fényes királyi háza.

A' trójai háborút tárgyazó hősdalok és beszédeken kivűl egy egész mondakör van még, melly a' harczból visszatérő görög hősek' sorsát ábrázolja. Valamint amazok, úgy ezen mondák is, mind a' későbbi görögöknek, mind az újabb népeknek, mellyek' miveltsége a' görögön alapodik, költészetére nagy fontosságú. Ezen mondák közt legnevezetesebb Odysseus' haza térése. Odysseus vissza eveztében először a' thraciai, utóbb az afrikai partokra vettetett, innen Siciliába tévedt, aztán a' lipari szigetek' egyikén kötött ki. Itt a' szelek' istene *Aeol* egy tömlőt, kedvező széllel megtöltöttett, ajándékoza neki, ennek segedelmével közel jöve Ithacához, de innen újra, a' tömlő' balúl használása miatt, a' vihar a' középtengerre sodrotta, első ízben az emberevő *laestrigonok*hoz, aztán *Circe* bűvésznő' szigetére, ki emberei' nagyobb részét sertésekké változtatta. Innen Mercur' segedelmével megmenekűlvén, az alvilágba szállott, *Tiresias* jóstól tanácsot kérni. Ezután az ellenállhatlan énekű *Sirenek* közé juta; átment a' veszélyes Scylla és Charibdis közt Siciliába, honnan midőn elevezne, a' vihar hullámsírba temette mind hajóit, mind embereit, egyedül maga menekűlt Ogygia' szigetére, hol *Calypso* nympha lakott. A' nympha hét évig tartá magánál 's halhatlanságot, és örök ifjuságot igért neki, ha nála maradand, de ő vissza ohajtozott hazájába. Tizenkét napig evezett Corcyra' szigetére, honnan végtére Alcinous király saját hajóján küldte Ithacába. Itt házát nagy zűrzavarban találta. Kilenczvennyolcz fejdelem esenge hű nejének *Penelopenak* keze után, kik mind Odysseus' házában élődtek. Ezen felfuvalkodott kérőktől sokat kellett szenvednie Penelopénak, Odysseus' öreg apjának *Laertesnek*, fiának *Telemachnak*, és tanítójának a'

korunkiglan emlegetett nevű *Mentornak*. Odysseus váratlan érkezett meg, megtisztítá házát, vérboszút állva annak pusztítóin, 's hosszú kalandos küzdelmei után további napjait csendben élte le.

IV.

A' trójai háború után igen zürzavaros volt Görögország' állapotja. Belviszályok uralkodtak legtöbb állodalmakban, mikből aztán forradalmak és kivándorlások keletkeztek. A' Pelopidák' egész Görögországban leghatalmasabb háza lehanyatlott hajdani fényéből. A' háború után nyolczvan évvel később, minden állodalmak, mellyek benne részt vőnek, az éjszaki hegyes tartományokból becsapott dóriak és aetoliak' hatalmának hódolvan meg, Görögország más képet vőn magára.

A' görögök a' hőskorban, mint nem nagy számú nép jelennek meg; kis állodalmakra osztvák ugyan, de egymással folytonos egybeköttetésben élnek, és szokás, életmód, nyelv' tekintetében nem nagy különbözésre mutatnak. Derék, harczias faj, mellynek barátságos éghajlat alatt, egyszerű szokásainál fogva könnyű és derült lét juta osztályrészül. Vallás, nyelv, erkölcsök' egyneműsége okozák, hogy noha sok népségre és állodalmakra szakadoztak, mégis, mint tagjai egy egésznek, közel állottak egymáshoz. Sőt a' hőskor' végén rokonság, közös templom és ünnepek által egyes népek még szorosban füződtek egymáshoz. De a' kötelék, melly őket körülfogta, láthatlan volt, 's azért összes névvel még nem is birt a' görög nép. Földmivelés, marhatenyésztés volt fő foglalkodásuk 's némi csekély ipari munkásság. Az aljasabb munkákat rabszolgáik végezték. A' hajózást ismerték, de hajóik még inkábbára csak evező lapát, mint vitorla által mozgattatának. Kereskedést még nem igen űztek; háború és kalóz-élet voltak a' meggazdagodás' főforrásai. Az érczek' több nemeit ismerék 's köztök névszerint a' vasat is, de azok' feldolgozása még sok nehézségekkel járt. A' nők szövéssel foglalkodtak. Fegyvereik és edényeik' leirása mutatja, hogy a' plasticai müvészet (az az a' szép alakok 's azok' ábrázolata) iránt hajlammal birtak. Volt nálok épitészet; városok és faluk emlegettetnek 's tornyok 's kapukkal ellátott falak; a' fejdelmek' házai kőből épültek 's voltak csarnokaik is és kerteik.

A' kaszt-rendszer ismeretlen volt nálok. A' nép nemesek és nemetlenekre oszlott; 's a' kettő közti különbség azon véleményen alapúlt, miszerint némelly családok testi erő' és hadi jelesség' birtokában vannak, 's istenektől az ország' védőiúl rendeltetvék, de mások feletti elsőségi joguk az uralkodás és harczbani nagyobb tehetségben áll. Az alkotmány aristocratailag monarchiai volt; az állodalom, jeles férfiak' egyesülete, mellynek élén egy főnök állott. Ez a' maga határzataiban a' nép' jóváhagyása által korlátoltatott. A' királynak, mint főpapnak és vezérnek, csupán háború alatt voltak uralkodói jogai, különben csak első volt a' nemesek közt. Az isteneknek ő áldozott és biráskodék a' nép' véneivel. Jövedelmei alattvalói' önkénytes ajándékában és a' zsákmányból nagyobb részben állottak. Mindenki tisztelettel viseltetett ugyan iránta, de egyébként csak úgy tarsalgának vele, mint a' nemesi rend' bármellyikével 's ama' keleti szolgaszerű tisztelet és hódolati szertartásoknak már a' legrégibb görögöknél sem voltak semmi nyomai. Fontos ügyekhez a' népnek is szava volt. Vitézség és erő becsültettek, de még inkább a' tapasztalás, ékesszólás 's a' belátás az életbe és annak viszonyaiba. A' háború inkább királyok és nemeseknek, mint a' népnek csatájában állott. A' hadi nevelésnek nem hadvezéreket, hanem bátor ügyes csatázókat volt czélja képezni. Az ostromlás' mestersége még nem ismertetett. Zene és költészet nagy szerepet játszottak eme' harczias népnél 's ünnepeik és hadmeneteiktől elválaszthatlanok voltak. Fuvola és síp pásztorok és parasztok' hangszerei voltak, a' költőké és királyoké lant, mellynek pengése énekkel kisértetett. A' harsona csak a' hőskor' végén találtatott fel. A' dalokat, mellyek élő és holt bajnokok' tetteit zengették, dalnokok költék és éneklették férfiak' körében. E' dalnokok már ekkor is nagy tiszteletben állottak.

Vallás az állodalmi élettel bensőleg volt egybekapcsolva. Olly papságnak, melly befolyással birt, nálok semmi nyoma. Az áldozatokat a' király hajtá végre pap nélkűl. A' dodonai és delphii oraculom már létezett, de még nem birt tekintélylyel. Voltak azonban jósaik, kiknek nagyobb bölcseség tulajdoníttatott és ezek sokszor kérettek meg tanácsért: de befolyásuk ezeknek sem volt, tanácsaik nem mindig követtetének, és néha érezniök kelle a' fejdelmek' haragját. Rendszerezve a' görögök' vallása soha

sem volt, azért vannak benne annyi ellenmondások. Az ezenkori görögök az eget, vagy inkább Olymp' hegyének égbe nyúló ormát épen úgy mint a' földet lényektől lakottnak képzelék, kik külsejök és természetökre emberekhez hasonlók azon különbséggel, hogy amaz égiek láthatlanok, nagyobb erejűek, és a' földi dolgokra befolyással birnak. Képzeletök szerint az istenek' élete hasonló az emberekéhez, csakhogy szebb színezetű és magasabb örömökkel van telve. De mind a' mellett, hogy isteneiket személyesített lényeknek képzelék, még azonkül természeti erők és tüneményeknek is gondolák. Zeüsz például az égény' (aether) istene volt, Apollo a' napé, Neptun a' tengeré stb. Papok felől az Ilias és Odyssea nem emlékezik. Imaház kevés volt, de minden városnak külön zárt helye, hol oltár emeltetett föl. Az istentisztelet áldozat és imádkozásból állott. Áldozat' alkalmával néhány szelet hús égetteték el és bor önteték a' tüzre, a' maradvány pedig elemésztetett. Ünnepeiknek igen derült jelleme volt: lakomáztak, tréfáltak, hadjatékokat tartának 's nevezetes hősek' tetteit énekelték. A' keleti népünnepek' mámorító jellemének nyoma sincs nálok.

Sok századokkal később Európa' éjszaki népeinél mutat a' világtörténet hasonló állapotot, mellynek a' görög hőskorrali egybehasonlitása azon időszak' szellemének felvilágitására szolgál, melly a' népek' életében a' magasabb miveltség első' kezdetét megelőzni szokta, és kivűl esik az igaznak ismert történet' határain. A' walesi régi brittektől, a' britt szigetek' éjszaki részébeni scotoktól, és a' scandinavi germanoktól mondák és dalok jutottak el hozzánk, mellyekben ezen népeknek élete, kevéssel a' középkor' kezdete előtt tükröződik. Uralkodó szellem, életmód és miveltség kevés különbséggel, mit az éghajlat' befolyásának tulajdoníthatni, hasonlít a' görögökéhez. A' különbségek' legfeltünőbbike abban áll, hogy a' görögök a' hőskor alatt szelídültek, nemesedtek, az éjszaki népek ellenben megfordítva hőskoruk' előbbi szakában nagyobbak, magasra törekvőbbek, tisztább és méltósagosbaknak látszanak. A' görögöknél a' belátás, tapasztalás, ékesszólás felebb becsültettek a' testi erőnél. A' görögök egymással kapcsolatban éltek, az éjszakiak ellenben hőskorukban különválva 's később is csak a' hűbéri kapcsolék által némileg egybekötve. A' görögök megkülönböztették a' görögöt és nem

görögöt, az éjszaki hős pedig mindenkinek, kiben hasonló testi erőt látott, hasonló előjogot ada. A' görögnek első volt hazája; minden földön erre gondolt, 's az utána vágyás mindenhová kisérte őt; a' kalandozó éjszaki ember ellenben mindenhol otthon érzette magát; honán kivűl jobb lakföldeket találván, nem vágyott hozzá vissza. A' görögben életvidorság volt, az éjszaki hős népekben pedig méla búskomor kedély. Az éjszaki mogorva volt, mint ege, a' földi életet nélkülözésekről és hasztalanságairól ismerte, 's azért durván meg is vetette 's valódi életet és annak élveit más világban remélt. A' görög derült ege alatt, a' barátságos napfénynél, épen az életet tartá valódi életnek; az alvilági élet a' legnagyobb boldogság mellett is csak úgy jelent meg képzeletében, mint emennek árnyéka; ő szerette az életet, és a' halált keserű csapásnak nézte.

A' DÓRIAK' VÁNDORLÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI.

Részletesebben vázoltuk a' görögök' legrégibb korát, hogy a' vonatkozások, mellyek annak regéire a' görög történetekben kikerűlhetlenek, érthetőbbekké váljanak; most a' trójai háborút követő forradalmakra térünk. A' trójai háborúval végződik a' görögök' sajátképi hőskora és azon költői fény, mellyben emez időszak ragyog, ezentúl eltűnik, a' nélkül hogy még a' való történetirás' hajnala földerülne. Még mintegy fél ezredéves korszak következik, melly közepett állván a' hitregés és teljesen történeti korszak között, egy félig homályos időszakot képez. A' trójai háborútól egész Solonig lefolyt idő' hagyományai nagyrészben ingatag hitelességűek. A' mondák csak lassan vonúlnak háttérbe 's a' való tények felőli hagyományok még mindig igen hiányosak.

A' trójai háború után nemsokára Görögországot olly forradalom érte, melly nemcsak ez országnak, hanem a' földközi tenger melléke' nagyobb részének más alakot adott, a' régi görög állodalmak közől pedig többet megsemmített, helyökbe újakat alapitván.

Elsőbben Trója' pusztulása után mintegy 60 évvel, az eddig Epirusban lakott thessali népség fölkerekedvén, útnak indult, 's azon országba vándorolt be, melly ez idő óta tőle Thessaliá-

nak neveztetik, 's Thessalia' régi lakóit részint kitolá, részint rabszolgáivá tette. Az innen kitolt népcsoportok' ketteje a' boeotiak és dóriak, közép Görögországba nyomúltak. A' boeotiak elfoglalák Boeotiát, meghódítva a' mynieket és thebaiakat; a' dóriak pedig az Oeta hegy' déli részén fekvő Doris tartományt, hol már korábban is egyes csapataik megtelepedtek volt. Ennek következtében Görögország' egy része más alakot nyert. Éjszaki Görögország' és a' Középnek nyugoti fele elveszté azon fontosságát, mellyel a' hőskorban birt; sok századig háttérbe jutván, a' müveltségben mögötte maradt a' többi görög népségnek 's a' közelebbi korokbeli történetekre semmi befolyással nem volt.

De nem csupán emezek, hanem változást szenvedtek Görögország' többi részei is, mert a' közép Görögországba vándorolt dóriak' nagy része számos aetolokkal szövetkezve, ismét megindult 's tovább menvén délszaknak, elfoglalá Peloponnesus nagyobb részét. Ezen vándorlásnak, mellynek kezdete Kr. el. 1104. évbe tétetik, sajátképi okait nem tudjuk. Úgy regéltetik, miképen a' *Heraclidák*, az az' Hercules' maradékai, kiket Eurystheus kiűzött volt hazájokból, a' dóriaknál lelvén menedéket, közöttük telepedének le, kiket aztán egy hódító hadmenetre birtak Peloponnesus ellen, 's azért a' dóriak Peloponnesusba vándorlása a' Heraclidák' visszajövetének is neveztetik. Már *Hyllus* Hercules' fia, Athenből kísérté meg pár ízben atyái' birtokának visszafóglalását, de mindig szerencsétlenül. Ennek holta után mentek a' Heraclidák a' dóriakhoz 's velök Thessaliából Dorisba vándorolván, innen ismét két ízben kisértették meg siker nélkül a' foglalást. Végre Hyllus' másodunokái, *Temenus*, *Cresphontes* és *Aristodemus*, 20,000 fegyveres dóri nép' élén, kikhez Oxylus királyfi' vezérlete alatt számos aetolok csatlakozván, meghódíták — Arcadiát és Achaját kivéve — egész Peloponnesust. Az országából kiűzött Pelopidák' egyikének, *Tisamenes*nek, sikerült az ionokat ismét Achajából kiűzni 's itt egy uradalmat alapitani; Arcadia pedig baráti lábra tette magát a' Heraclidákkal 's az akkori fejdelem leányát Cresphontesnek adá nőül. Az Achajából kitolt ioniak Atticába törzsrokonaikhoz vándorlának, az általok elhagyott tartományban pedig megmaradtak az egykor hatalmas achaiak' egyedül független utódai. Peloponnesusnak legyőzött

achai népsége közől sokan kivándorolván, túl az Archipelagu-son kerestek új hont.

A' dóriak' vándorlásának nagy következményei voltak a' későbbi eseményekre. Peloponnesus a' mint előbb achai volt, úgy ezentúl dóriai ország lőn, és mikép előbb az achai uradalom alatt Mycenae volt túlnyomó hatalmú, úgy most a' dóriak alatt Laconia lőn azzá. A' dóriai állodalom a' maga kifejlésében hadias irányt veve, mi által nagy különbözés keletkezett a' dóriai és nem-dóriai faj között. Peloponnesusnak dóriak általi meghódítása, valamint a' thessalok' beütése a' tőlök nevezett országba, sok kivándorlásoknak lőn oka, 's ez által Görögországnak mind keleti, mind nyugoti részén nagy számú görög gyarmatok támadozának, 's rövid idő alatt a' földközi és fekete tenger' partjait görög népség lepte el. Eme' gyarmatok' jóléte, miveltsége előmozditólag hatott vissza a' sajátképi Görögország' népeire 's a' miveltségnek utóbb olly virágzata keletkezett, melly a' görög nevet minden időkre nagy emlékezetűvé tette.

A' görög elem, vagy ha általánosban akarjuk bélyegezni, az európai elem' sajátságai, ellentétben az ázsiaival, mind inkább kitünők lettek. A' hőskorban még mindenütt királyokat és örökösülő fejedelmi házakat, noha már igen korlátolva, látunk, miután pedig a' trójai háború és a' rákövetkezett dóriai vándorlás a' birtok-állapotot és állodalmi viszonyokat hatalmasan megingatá, megrendítette a' királyi tekintélyt is, mit aztán a' görögöknek mind inkább előre törekvő hajlama a' nép-kormány felé lassanként végkép megdöntött. Azért ezután a' királyi hatalom csaknem minden görög állodalomban eltöröltetett, és helyébe köztársasági igazgatás lépett. Ez ugyan egyik állodalomban korábban, másikban későbben történt, de általában a' dóriai vándorlást követő legelső században. Az ezen időben támadt alkotmányok' szerkezete nagy különbséget mutat. Ezek' alakulásának menete általában véve következő lehetett. A' nemesek, kiket a' hőskorban, mint Homér' költeményeiből látszik, olly fontosaknak tapasztalunk, a' fejedelmi hatalom' megbukása után is nagyobb részint megtarták a' kormányt, 's a' nép örömest engedelmeskedett nekik, mivel uralkodáshoz megkivántató kellékeikhez legtöbb bizalmuk volt, innen uralkodásuk *aristocratiának*, az az jobbak' uralkodásának neveztetett. Mivel azonban a' nemesek hatal-

mukkal visszaéltek 's a' népet nyomták, az lassanként uralkodásukat csak egy kis rész, az az kevesek' sok elleni erőszakoskodásának nézte, mi *oligarchiának* neveztetett. A' hetedik században, midőn a' külföldeli kereskedés szokottabb lőn 's az emelkedettebb életgyönyörök szükségesbekké váltak, a' népnek a' nemesek' ezen kormányávali meg-nem-elégedeséhez még az is jött, hogy a' birtok' becse, a' származási becsülettel szemközt, emelkedett 's ebből is a' népközségnek (demos) a' nemesi családok elleni azon törekvése támadott, minél fogva a' kormányzásban hasonló hatalmat nyerjen, az az *democratia* legyen, egy olly szerkezet, melly, miként az aristocratia oligarchiává igen könnyen fajulhat, úgy ez pórkénynyé, póruralommá vagy ochlochratiává. [1])

A' népeknek az oligarchiávali megelégületlenségéből támadt zűrzavarok nem mentek által azonnal democratiai kormányba, hanem a' népmozgalmak közepett először tyranni hatalom emelkedett ki. *Tyrann* volt görög értelemben mindenki, ha a' fennálló alkotmány' ellenében magát egyeduralkodóvá tolta fel, uralkodott legyen bár elnyomólag vagy szelíden. Fortély vagy erőszak által a' kiemelkedő tyrannok megdönték az alkotmányszerű, felelős kormányokat, és pedig a' nemesek' kormányát gyűlölő nép' segedelmével, mellynek élére állottak, mert a' nép inkább akarta egynek uralkodó hatalmát tűrni, mint az előkelők' sokfejű kormányának nyomását, holott az előbbi által gyakran még súlyosabb bilincsekbe jutott, míg ismét a' tyrann' hatalma, melly nem egyszer firól fira szálla, meg nem döntetett. Ez történt a' hatodik században Görögország' több állodalmaiban, leginkább a' spartaiak' beavatkozása és segedelme által.

A' számos görög állodalmak között lassanként Sparta és Athen emelkedtek valamennyi' fölébe. Ezek' történetében központosúl a' hellen nép' története. Ők képviselői azon két fő törzsnek, melly a' görög nemzetiségen belűl olly nagy ellentétet mutat; Sparta tudniillik a' dóri, Athen az ioni törzsé. Ez ellentét kitünő már ama' nevezetes politicai alakulásban is, mellyet e' két állodalomban két nagy törvényhozó, Lycurg és Solon, kifejtének és megállapítottak. Görögország' történetének legnagyobb

1) Wachsmuth, Hellenische Alterthumskunde 1. Th. 1 Abth. l. 181 és 279.

és tettdúsabb időszakaiban a' többi városok és tartományok többnyire csak mint eme' két hatalmas állodalom' függelékei jelennek meg, mellyekhez még politicai intézeteikben is kevésbbé vagy jobban közeledének, de csak általános jellemben és alapvonásokban, a' nélkül, hogy ama' közeledés a' görög elem' nagy különbféleségeit egyhangúakka és jelleműekké birta volna változtatni.

A' GÖRÖG GYARMATOK.

A' hajózás és kereskedés iránti hajlam, melly a' görög népben igen korán fölébredt volt, a' pelasg és hellen törzsek' vándorlása, egyes városok' rendkivül megszaporodott népessége, a' benső politicai nyugtalanságok, mindannyi összemunkáló okai valának a' görög gyarmatok' keletkezésének. A' trójai háború után némelly kivándorolt görög népcsoport Olaszországban és Siciliában alapíta gyarmatokat. A' dóriai vándorlásra következett öt első században rendkivül nagy sokasága támadt illy gyarmatoknak Spanyolországtól kezdve a' fekete tenger' éjszaki és nyugoti széleig, déli Európának és Kisázsiának tengermellékein, az Aegyptus' nyugoti részen fekvő Barca tartományban, és a' földközi tenger' több szigetein, annyira, hogy a' 600. évb. Kr. el. legalább 250 illy gyarmatot lehete számlálni. Köztök legéjszakibb Tanais volt, a' Don folyam' torkolatanál, legkeletibb Phasis, a' mai Immeritiában, legdélibb Cyrene Afrikában, és legnyugotibb Maenake, a' spanyol Andalusiában. Külön történetében minden egyes illy gyarmatnak volna helye felőlök' részletesebben szólni, 's valamennyinek eseményeit előszámlálni, mi itt csak említendjük a' nevezetesbeket közőlök, egykettőnek történetéből is némi vonásokat adva.

Kisázsiában a' kiűzött ioniakon és aeolokon kivül dóriak is jelentek meg, és e' félsziget' nyugoti partján *Aeolis*, *Ionia*, és *Doris* tartományokat alkoták. Az aeol városok közt a' száraz földön *Kyme* volt legnevezetesb, és Lesbos' szigetén *Mitylenae* (ma Metelino), az aeolok' fő gyarmata. *Smyrna* is aeol gyarmat volt, de utóbb a' szomszéd ioni gyarmatokhoz csatlakozván, ioni városnak tartatott.

Az ioni gyarmatok közt a' görög-ázsiaiak voltak legtekintélyesbek 's köztök *Miletus* nevezetes, fekete tenger melletti, és

Phocaea földközi tengereni kereskedése miatt; továbbá *Ephesus*, hol a' híres Diana-templom állott, *Colophon*, *Samos* és *Chios*.

A' dóriai gyarmatok közt: *Rhodus*, *Halycarnassus*, *Cnidus* és *Cos*, ifjabbak voltak az aeol és ioniaknál.

Mivel ezen kisázsiai gyarmatok egy hosszú tengerparton valának egymástól elszórva és nem is képezének magokba zárt egészet, egyenként könnyen meghódíthatók voltak 's a' szomszéd nagyobb hatalomnak nem birtak sokáig ellenállni, a' mint hogy egy ideig tartó harczok után Croesus lyd király' fegyvereinek összesen meghódolának, mikor pedig Cyrus a' lyd birodalmat megdönté, ugy látszik, az aeolok és dóriak önként aláveték magokat hatalmának, az ioniak közől azonban csupán Milet; a' többi fegyverrel hódíttatott meg, kivévén Phocaeát és Teost, mint felebb (a' 209. lapon) láttuk, mellyek lakói szabadságuk' megmentése végett hazájokat hagyták el. Később a' meghódított kisázsiai görögök Darius Hystaspes alatt megkisérték a' perzsa hatalom alóli menekvést, de sikeretlenül. Az esemény kissé részletesben következendő. Milet' városában a' görög *Histiaeus* volt perzsa helytartó. Ő egyik fő eszköz vala, hogy a' Duna' hida el nem romboltaték 's Darius a' scythák' martaléka nem lőn. Ezen szolgálatáért a' thraciai tengermelléken egy tartományt kapott a' perzsa királytól ajándékba, hol görög gyarmatot alapíta. Ezt a' többi kisázsiai perzsa satrapák használván, ellene a' perzsa udvarnál azon gyanút ébresztették föl, hogy függetlenségre törekszik. Darius a' vádlók' tanácsára Susába hivá őt 's ott letartóztatván, helyébe *Aristagorast*, közel rokonát, tette helytartóvá. A' perzsák ez időben az Archipelagus' szigetei meghódításában fáradoztak. Aristagoras is kiküldetett Naxos' szigete ellen, de megtámadása balúl ütött ki. Mivel ezen költséges vállalat' terhe a' perzsa udvar által reá rovatott, fölébrede benne a' vágy magát függetlenné tenni, és a' görögök közt összeesküvést rendezett. A' helyzetével Susában megelégületlen Histiaeusnak Aristagorashoz irt egy levele is izgatá a' görög nagyokat e' lázadó czélra. Tervökbe vonák az athenieket és Euboea' szigetének Eretria nevű városát is, kiktől több hadi hajókat kaptak segedelmül. A' háborúskodás 502—496. évig tartott, de végre a' perzsák lettek győztesek, és Aristagoras elfutott. Histiaeus, kinek hűsége iránt újra bizalom

ébredt a' perzsa udvarnál, a' görögök' lecsendesitésére küldetvén, honfiai' részére állott, de a' perzsák elfogván, keresztre feszítették őt. Az ioniak' tartományai kegyetlen pusztításokat szenvedtenek a' perzsa hadseregektől 's végre újra meghódíttattak 's a' fellázadott Milet' városa' lakóinak nagyobb része elfogatván a' Tigris folyam mellé telepíttetett. Igy végződött a' perzsa hatalom elleni összeesküvés. Milet utóbb újra felvirágzott 's nemcsak ipara és kereskedése, hanem általában müveltsége által is nevezetes lőn. Thales, és Anaximander görög bölcsek itt születtek.

Samos' szigete, az ioni gyarmatok' egyik nevezetesbike, is megérdemli, hogy felőle különösben emlékezzünk. E' szigetnek kitünő kereskedése volt az afrikai partokon 's úgy látszik a' samosiak voltak elsők, kik a' gibraltari szoroson áteveztenek. Nálok a' művészet igen korán virágzást ért. Samos nevű fővárosuk egyike volt a' nevezetesb görög városoknak még mielőtt Athen fölemelkedett volna. Lakosai örök egyenetlenségben élvén egymás közt, a' zűrzavarból egyes emberek emelkedének ki 's magokat tyrannokúl tolák az állodalom' fölébe. Köztök leghíresebb volt *Polycrates*. Ő sok kisázsiai szigeteket meghódíta, szövetségbe állott az aegyptusiakkal és perzsákkal, 's kincseket gyűjte, hogy nagy hadseregeket és hadi hajókat tarthasson. Minden vállalataiban olly szerencsés volt, mint Herodot beszéli, hogy barátja, az aegyptusi Amasis király, aggodalomba esett miatta, az jutván eszébe, hogy kinek a' szerencse ennyire kedvez, azt utóbb nagy csapások szokták érni. Ez okból kérte őt, engesztelné meg a' sorsot maga iránt, az által, hogy ön maga eszközöljön magának valamelly keserűséget. Polycrates megfogadá a' tanácsot és annak következtében kincsei' legnagyobbikát, egy drága gyürűt, a' tengerbe vetett. Azonban a' szerencse itt is kedvezett neki, mert kevés nap után egy halász meghozá neki a' gyürűt, mellyet egy kifogott hal' gyomrában lelt meg. Amasis ez eseményen annyira megrettent, hogy Polycratesnek felmondá a' barátságot, azon okból, mint Herodot irja, hogy megkimélje magát a' fájdalomtól, mellyet érzenie kellene, ha Polycratesnek még akkor is barátja volna, midőn őt egykor a' balszerencse bizonyosan utól érendi. El is érte őt az útóbb, mert trónjáról levettetvén, megöletett. Polycratesnek fényes udvara volt, nagy épületeket emelt, pártolá a' tudományokat és müvészetet, a' legrégibb könyvgyüj-

temények' egyikét ő alapítá, Anacreon és Simonides görög költők udvarában éltek. De mind e' mellett uralkodása kemény és kegyetlen volt. Pythagoras irántai gyűlöletből vándorolt ki honából Samosból.

Emlékezetre méltó továbbá *Smyrna*, aeol város, melly valamennyi kisázsiai görög városok közt egyedűl tartotta fenn magát mai napig. A' régibb görög időszakban már nevezetes hely volt és most is igen fontos az Archipelagus' keleti részén. A' 700. évb. Kr. el. lépett az ioni szövetségbe, nemsokára aztán egyik lyd király által elromboltatván, csak négy száz év mulva emelkedett fel újra romjaiból.

Lesbos' szigetében *Mytilene* a' bölcs *Pittacus* által nevezetes, ki tíz évi uralkodása alatt jó törvényeket hozván 's az erkölcsöket helyreállítván, eléggé önzetlen vala a' kezében levő korlátlan kormányt letenni. A' híres *Sappho* és *Alcaeus* is, 's a' görög zene' egyik teremtője *Terpander* itt éltenek.

Rhodus' szigetén már a' trójai háborukor virágzottak ipar és kereskedés. Lakói igen korán egész Spanyolországig jártak hajókon. Nagy Sándor' kora után pedig Rhodusnak olly rangja volt az Archipelaguson mint középkorban Velenczének a' földközi tenger' nyugoti felén.

Kisázsia' éjszaki partján, Bythiniában, *Heraclea* feküdt, a' megarabeliek' gyarmata; *Sinope*, *Amysus* (ma Samsun) a' törökök' egyik fő réve a' fekete tengerben, *Cerasunt* (ma Keresun), mellytől a' Kr. szül. ideje körűl Olaszországba átvitt cerasus (cseresznye) nevét vette; *Trapesunt*, ma Trebisonde.

A fekete tenger' keleti partján feküdtek *Phasis* és *Dioscurias*, melly utóbbi' vásárain annyi népség szokott volt összetódulni, hogy régi irók' nagyitása szerint, három száz nyelvet és szójárást lehete itt hallani.

Déli Oroszország' tengerpartjain állott *Panticapaeum* és *Phanagoria*, későbbi időben két fő városa az úgy nevezett bospori birodalomnak; *Tanais* a' Duna, *Olbia* a' Bug folyamok' torkolatánál.

A' fekete tenger' nyugoti részén a' tengeri vásártér *Odessus*, Milet' gyarmata, a' mai Várna' vidékén feküdt, nevezetes kereskedést űzve besózott hallal és hússal.

A' Marmora-tenger vagy Propontis mellett az ázsiai parton *Chalcedon*, az európain *Byzant*. Ez utóbbi egyike a' dóriai gyarmatok' legnevezetesbikének 's történetileg valamennyi görög gyarmatok közt legfontosabbik, a' Kr. el. 659. évb. alapíttatott elsőbb a' megarabéliek, aztán Athen és Milet' lakosi által. Termékeny földön 's a' tengernek hallal gazdag része mellett, derék révvel ellátva, két világrész' határán 's két tenger' összekötő útja mellett, annyi kedvezést nyert a' természettől, mennyit talán a' földteke' egy városa sem. Szinte az ázsiai részen feküdt *Cyzicus* Kr. szül. ideje körül a' régi világ' egyik legszebb és legnagyobb szabad városa. A' Hellespont mellett az ázsiai részen volt *Lampsacus* és *Abydus*, az európai parton *Sestus*.

Thracia és Macedonia' déli partjan *Cardia*, *Abdera*, *Amphypolis*, *Stagira*, Aristoteles' szülő városa. *Olynthus* az aegei tenger' ejszaki partján leghatalmasabb görög gyarmat, és *Potidaea*. Ezen három utóbbi Chalcidike' félszigetén feküdt.

Az aegei tenger' szigetei a' Heraclidák okozta vándorlások által népesedtek meg nagyobb részint. A' Cycladok ioni és dóriai lakosokat nyertek. *Lemnos*, *Thasos*, *Samothrake*, és *Imbros* sokáig megtarták pelasg népségöket. Eme' szigeteken ősrégi, a' görögtől idegen hitvallás létezett, mellyet lényegesen nem ismerünk, de annyit tudunk felőle, hogy a' többi görögök' vallási nézeteire befolyása volt. Széke Samothrakeban vala, 's az ottani papok által rejtelmek és titkos tanok' alakjában közöltetett az avatottakkal. Sok görög kormányférfi, bölcselő és költő avattatá magát ezen rejtelmekbe, mellyek által nem egy keleti hitrege és vallási nézet ültettetett át Görögországba. Nagy szerepet játszott e' részen valaha *Aegina*' szigete, mellynek kereskedése, ipara és hajói voltak 's általok sok kincsek' birtokába jutott. Itt verettek az első görög pénzek a' Kr. el. nyolczadik század' közepén. Aegina' lakói az atheniekkel és samosiakkal folytonos háborúban éltek. Athen utóbb elfoglalván a' szigetet, 's lakóit kiirtván, rá athenieket telepíte. *Creta*' szigetén igen régi idők óta dóriak laktak 's ők alkoták a' főnebb vázolt polgári szerkezetet, melly szerint csak is ezek vettek részt az igazgatásban 's a' többi törzsek elnyomattak. Az ifjuság itt köz nevelésben részesült, mellynek czélja erős és bátor férfiak' képzése volt. Az állodalom által vezetett nevelés, fegyverbeni

folytonos gyakorlás, minden családok' naponkénti együtt étkezése által a' dóriak alatt egy erős leventei lelkületű nép 's élénk közszellem támadott itt. *Cyprus'* szigetének, hol görögök és phoeniciek laktak, termékenysége, kereskedése, phoeniciai babonái, mellyek innen terjedtek el a' görög földre, adtak nevezetességet.

Afrikában *Cyrene* nevű görög gyarmat volt egyik leggazdagabbika a' régi világ' kereskedő állodalmainak. Itt is a' Heraclidák' vándorlása után dóriai törzs telepedett meg. Ez állodalom hatalmas és erős volt egy időben; meggyőzte csatában Apries aegyptusi királyt. Sok harczai voltak Afrika' kóbor népeivel és az erős Carthagóval. Nagy kereskedést űzött a' hajdankorban híres silphiummal, termesztett gabonát, bort, olajat, sáfrányt és déli gyümölcsöket, gyönyörű kertei voltak, mellyekben ama' híres rózsák, liliomok és violák termettek, 's ezekből készíttetett aztán a' legjobb rózsaolaj és egyéb legek (essentiák). Számos juhokat tenyésztett 's lovai a' régi világban legkapósbak valának. A' kőfaragás, érczöntés, pénzverés' mestersége ismertetett nálok 's virágzatra fejlett művészet és tudomány. Gazdagságuk olly kényelmes és puhálkodó életet szerze nekik, hogy miatta a' cyrenei fényüzés és dőzsölés közmondássá lőn.

Alsó Olaszország és Sicilia' gyarmatai a' görög mivelődésre nézve még nevezetesbek valának mint a' kisázsiabeliek. E' gyarmatok olly számosak 's olly nagy befolyásúak voltak, hogy magok az ország' benszülött lakosi' nagyobb része mind Olaszországban mind Siciliában görög nyelvet beszéltek 's görög szokásokat vettek föl. Az egész mai Calabriában több mint más fél ezer éven át görög nyelv uralkodott 's Olaszország' legdélibb végén ezen régi népeknek még ma is vannak görögűl beszélő maradékaik. Ezért neveztetett e' földrész nagy Görögországnak, mi utóbb alsó Olaszországot egész Nápolyig magában foglalta. E' név azonban nem onnan eredt, mintha a' görögök' olaszországi hazája terjedelemre nézve a' sajátképi Görögországot meghaladta volna, hanem, mert Olaszország' eme' része szakadatlan sorban görög gyarmatokkal volt ellepve 's ellentételt képzett az olaszországi más egyes pontokon elszórva fekvő görög gyarmatokkal. Nevezetesbek voltak e' gyarmatok közt *Taren-*

tum, a' mai Taranto, *Metapontum*, *Siris*, *Sybaris*, mellyek' hatalma alatt huszonöt város állott, 's nagy gazdagságában annyira elpuhult volt, hogy a' sybaritai kényelem és puhálkodás közmondássá lőn. Itt feküdt a' nevezetes *Croton*' városa is, melly hires vala lakosainak erkölcstisztasága és egyszerűsége miatt, kik naponkénti testgyakorlatok által erős néppé edződtek. *Milo*, a' híres athlet, és versenyküzdő, itt lakott. Ugy mondatik, hogy a' crotoniakat *Pythagoras* szoktatta a' mértékletesség és egyszerűséghez. E' híres görög bölcs az időszámításunk előtti hatodik században élt. Samos' szigetén született, sokáig élt Aegyptusban, hol a' vallás' titkaiba és papok' bölcseségébe avattaték. Eltelve a' szigorú erkölcsi tisztaság' eszméjével, azon meggyőződésre jutott, miképen minden állodalom' czélja a' polgárok' erkölcsi megnemesülése, 's hogy e' czél, 's az állandó rend és béke csak úgy érethetik el, ha csupán a' jók és bölcsek uralkodnak 's mások ezek által önakarat nélkül vezéreltetnek. Miként keleten kaszt-rendszer által, kik kizárólagos bölcsek és jogosak, 's vallási és politicai nézeteiket titokban tartják és a' néptömeg felett gyámkodnak, úgy gondolta Pythagoras a' görög állodalmakat is hasonló intézvények által tisztább és nemesb jelleműekké tenni. Ő az erkölcsiség és bölcseségnek egy szövetségét szándékozott alapítani, mellybe a' legjobb emberek voltak tagokúl fölveendők 's benne szellemileg és erkölcsileg mivelendők 's ekként a' legjobb oligarchia alakulván, olly férfiak' kezében leendett a' kormány, kik arra legalkalmasbak. Illy eszmékkel jött e' görög reformator Aegyptusból Samosba, de itt nézetei Polycrates alatt nem reméltek meghonosulást, azért Crotonba ment, hol terve' valósítására mindent megérve talált. Ő korának legmíveltebb és tapasztaltabb férfia volt, szép külseű ember, tiszta erkölcsű, ékesszóló 's megjelenésén valami szentféle és prophetai volt. Beszédei és tanai' hirdetése által teljes átalakulást eszközle 's annyira tudta lelkesíteni a' népet, hogy még a' nők is lerakván ékszereiket, azokat Juno istennőnek áldozák. Ő Crotonban ama' híres »pythagorasi szövetséget» alapítá, melly egyszersmind a' legbölcsebb és nemesebb emberek 's legtökélyesb uralkodók' tanodája akart lenni. Ki e' szövetségbe felvétetni ohajtott, szigorú és hosszú próbáknak kellett magát alávetnie, 's általok lelkülete' tisztaságát bebizonyítnia, nevezete-

sen szoknia kelle hallgatagság, pontosság és engedelmességhez. A' szövetségnek több fokozata' volt, 's egyikből a' másikba lépés nevezetes szertartások által szentesíttetett meg. A' pythagoriak közt birtok-közösség volt 's éltök bizonyos törvény által szabályozva. Együtt étkezének; napi foglalkodásuk tudományos tárgyú beszélgetés, imádkozás, közügyek feletti értekezés voltak. Tanaik kétfélék valának: *esoteriek* és *exoteriek;* az elsők titkosak, az utóbbiak népszerűek, azok csupán tagok, emezek mindenki által tudhatók. Pythagoras tanítványai előtt isten által küldött propheta' tékintélyével birt. Vitatkozás közben ezen szó: „Ő (azaz Pythagoras) mondotta" teljes bizonyitó erejű volt közöttök. E' szövetség Crotonban és más alsó-olaszországi városokban nagy tetszést nyert; a' tagok kormányzási bölcseség' egyedűli birtokában lenni állíták magokat, 's a' népnek alázatot, engedelmességet és hivést hirdették. Úgy látszott, hogy Olaszországban kelet' szelleme ébredend föl 's a' görög világban papuralom és szerzetesi időszak kezdődik. Crotonban a' kormány néhány évtizedig a' pythagoriak' kezében volt 's más városok is közel valának már illyesmihez, midőn egyszerre a' görögök velök szült politicai szellemén a' pythagorási intézvények megtörtenek. Mindjárt Sybaris' elromboltatása után egy ember, kit Pythagoras' rende nem vett volt fel tagjai közé, fellázitá a' crotoniakat a' pythagoriak' uralma ellen, megöldökölte a' szövetkezettek' egy részét, elűzte a' többit és megdöntötte állodalmi minden intézvényeiket. Hasonló sors érte a' rendet más városokban is. Maga Pythagoras is vagy megöletett ezen forradalomban, vagy elfutott 's igy a' szerzetesi rend' alapítása a' görögöknél teljesen megbukott. Pythagoras' szövetsége mint titkos társulat, mellynek bizonyos ismertető jelei voltak, tovább is fennállott, de többé nem birt semmi befolyással. Pythagorasnak azonban némi tisztán tudományos nézetei gyökeret vertek, és még sokkal később is egy bölcselő felekezet az ő nevétől nevezte magát. Croton, miután Milo' vezérlete alatt elrombolta Sybarist, leghatalmasabb város lett alsó Olaszországban. Költészet, képző művészetek, 's tudományok, nevezetesen a' gyógytudomány, virágzottak benne. Orvosai legnevezetesbek voltak Görögországban.

Locri., állodalmi szerkezete, legrégibb irott törvényei és *Zaleucus*, híres törvényhozója által, volt nevezetes. Itt volt to-

vábbá *Posidonia* vagy *Paestum*, hol ma is nagyszerű romok látszanak, *Nápoly*, Cuma városa' gyarmata, mellynek hajdani neve Parthenope és maga *Cuma*, melly közel Nápolyhoz feküdt. Cumában híres oraculum volt, mellynek jóspapnéja *Sybillá*nak neveztetett 's nagy tekintélylyel birt Olaszország' népeinél. Ezen papnék által összeirt jóslatok Rómában szent könyvek gyanánt sokáig őriztettek.

Sicilia' szigetének keleti partjain fekvő gyarmatai közt legnevezetesbek *Syracusa, Agrigent, Zankle, Tauromenium*, *Naxos, Catana* és *Megara*. Ezen gyarmatok' által Sicilia is fél görög tartomány leve 's a' görög telepek itt annyira virágzottak, hogy maga Syracusa és Agrigent több lakost számíta, mint ma egész Sicilia. Agrigent legtermékenyebb részén feküdt a' szigetnek 's afrikai kereskedése által rendkivűl meggazdagodván, kerülete négy órai járás, lakosai' száma 200,000 volt. Nagy épületei voltak, mellyeknek romjai ma is bámulatot gerjesztenek. Kormányát és állodalmi életét tekintve, viszonyai hasonlítának Syracusáéhoz 's azért benső történetei' folyama is. Igen korán (Kr. szül. el. az 560, év körűl) a' város egy polgár' hatalmába került, ki magát kényurává tolta fel. A' kegyetlenségeiről híres *Phalaris* volt ez, kinek kinzó eszközei közt, mellyekkel a' lázadókat bűntette, egy bronszból öntött bika volt, mellybe a' szerencsétlenek záratván, megégettettek. *Perillus* nevű művész e' bikát úgy készíté, hogy a' belezártnak hangjai bika' bőgéséhez hasonlítottak. Phalaris próbáúl először is e' művészt égetteté meg benne. Később *Theron* volt Agrigent' urálkodója, ki szelidsége és igázság-szeretete miatt sokáig maradt fenn az emberek' jó emlékezetében. — Syracusa felől bővebben fogunk emlékezni a' római történetekben.

Sicilia' éjszaki partján *Segesta* és *Himera* nevezetesek, mindkettő a' chalcidiak' által alapított gyarmat.

Sardinia, Corsica és Spanyolország' gyarmatai közt egy sem leve különös nevezetességű, ellenben déli Franciaországban a' Rhone mellett épűlt *Massilia* vagy Massalia (a' mai Marseille) nyugoton a' legnevezetesebb görög gyarmat volt. Ez, miként fönebb említők, Phocaea' telepítvénye volt, 's a' Kr. el. 600. évb. alapíttatott. Massilia' lakói Provencenak sziklás földét olajfák' kertévé varázslák. Ők birták Spanyolország felé a' kereskedést.

A' Kr. el. harmadik században keletkezett róma-carthagói háború nagy hasznot hajta nekik, mert a' rómaiak, hogy ellenségöknek ártsanak, mindenkép kedveztek Massiliának, 's midőn Carthago megdöntetett, ezen vidékeken ők levének a' kereskedésben utódai. Massilia Kr. szül. ideje körül a' görög tudományosság' fő széke volt 's a' római ifjuságnál divat vala az itteni egyetemes tanodát járni. Alkotmánya a' legjobbak közé számíttatik, mit a' hajdankor ismert. Nagy gond vala benne az erkölcsiségre. Nőknek a' borital tiltva volt és a' czifrálkodás igen korlátozott. Idegennek, ha a' városba lépett, le kellett tenni fegyverét. Polgárai szerették és pártolták a' tudományokat.

A' görög gyarmatok, mellyek' nevezetesebbjeit itt előszámláltuk, azon állodalmaktól, mellyek által alapíttattak, kezdetben függetlenek valának, csupán az egy Potidaeában van példa, hogy benne a' legfőbb tisztviselő az anyaváros' polgára volt és az által is választatott. De függetlenségök mellett is megtarták anya-országaik iránt a' kegyeletet, olly gyarmatokat kivéve, mellyek anyavárosaikbóli kiűzetés által támadtak. Eme' gyengéd viszony képben is kifejeztetett, mert valahányszor gyarmat alapíttatott, a' tűz, mellyel a' gyarmat' prytaneumának tüze meggyújtaték, az anyaváros' prytaneumából vitetett. A' gyarmat közös ügyekben elsőséget ada anyavárosának; ünnepeire tisztelkedő követeket küldé, annak követeit nagyobb figyelemmel fogadta, mint más állodalomét és legnagyobb szükség' esetén kivül igazságtalan tettnek nézte ellene fegyvert fogni.

A' GÖRÖG NÉP A' HERACLIDÁK' KORA UTÁN.

A' dóriak' vándorlása után kezdett szokásba jőni a' görögök négy törzsrei osztályozása, mellyek mind egy nép' tagjai és Deucalion' maradékai gyanánt tekintettek. Ekkor vevének föl egy összes nevet is a' *hellenekét*, mellynek ellentéte a' szinte ekkor divatozni kezdő *barbar* név volt. Barbaroknak nevezteték eleinte mind azok, kik nem voltak görögök, később a' szó' értelme változott, 's midőn a' görögök miveltségben minden más népeket meghaladtak, becsök' önérzetében ezen szóval a' szabadságtalan, nemtelen, miveletlen' eszméjét kötötték össze. Később, mikor a' görög míveltség a' rómaiakra is átment, mind

azok barbaroknak neveztettek, kik görög és római miveltséggel nem bírtak. A' keresztények a' római miveltséggel a' barbar szót is átvették, 's most az a' mívelt világ' minden nyelvein a' szellemi és erkölcsi vadság' eszméjét fejezi ki.

A' négy törzsnek, mellyekre a' görög nép osztatott, következők voltak nevei: *dóriak*, *ioniak*, *achaiak*, és *aeolok*. A' dóriak legnagyobb számmal Peloponnesusban laktak, ioniak a' szárazföldön csupán Atticában, de ezen kivül mint láttuk, mind a' két törzs számos gyarmatokban volt elterjedve. Mivel Athen' városában ioniak, Spartában dóriak fészkeltek, 's e' kettő volt az összes görög nép' fő állodalma, ezek valának a' legfontosabb törzsek. Az achaiak, kik a' hőskorban fő szereplők valának, utóbb legkevésbbé voltak nevezesek, csupán a' görög történetek' vége felé lettek ismét feltünők. Az aeolok' törzséből a' boeotiak voltak legnevezetesbek, kik egy ízben néhány évtizedig az egész görög nemzet' élén állottak. Ezek soha sem képeztek egy egészet 's némi részben még törzsük' jellemét is elveszíték. Egyetlenegy görög népség, az arcadiak, nem számíttattak e' négy törzs' egyikéhez sem. Ők Görögország' legrégibb népeinek maradékai voltak, kik sem lakjokat nem változtaták, sem más népekkel nem vegyültek.

Görögországnak és gyarmatainak népsége a' maga virágkorában egy messze terjedő nemzetet képezett, mellynek összes száma körülbelül húsz millióra tétethetik. Ők azonban soha sem voltak egy állodalommá egyesülve. Apró független népségekre szakadoztak, mellyeknek egyike sem képezett nagy terjedelmű állodalmat; számos volt közöttük, melly nem vala nagyobb, mint Európa' mostani legkisebb állodalmai' bármellyike. Az összes görög nemzetben a' merészség, erő, értelmesség, a' költészet 's minden müvészetek iránti hajlamnak veleszült jelleme volt kitünő. Egyik népcsoportban egyik sajátság, másikban másik volt nagyobb mértékben, mi által a' mivelődésnek sokoldalúsága támadt. A' dóriak és ioniak nevezetesen a' görög élet' legszebb szakában úgy állottak egymás mellett, hogy egymást kölcsönösen kiegészíték 's a' görög szellemet csak akkor lehet kellőleg felfogni, ha a' maga teljességében áttekintjük. A' dóriai népek közt különösen a' spartaiak és cretaiakban a' szigor 's erő volt túlnyomó, a' boeotiakban a' zordonság és vadság, az atheniek 's egész ioni tör-

zsekben a' mozgékonyság és finomság. Az ioniakban az új dolgok' teremtésének elve volt meg, a' dóriakban a' régiek' fentartásáé; amazok szakadatlanúl más és más viszonyokra törekedtek, ezek erősen ragaszkodtak ahhoz, mit örökségben vettek volt át' 's bele kényszeríték az életet; amazokban vidor mozgékonyság, ezekben komoly megállapodás volt; amazok az ötletnek, ezek a' szokásnak hódoltak, amazok a' fris jelennek voltak erőteli ifjai, ezek a' szigorú hajdankor' őszerű hősei. [2])

Eme' törzsek sokképen vegyűlvén egymással, és a' kereskedés által sok népekkel jutván érintkezésbe, bennök hatalmas szellemi izgalom ébredett, mikre a' derűlt és szelíd égaljnak, mellyben laktak 's a' mérsékelt égöv' legszebb és gazdagabb földeinek nagy befolyása volt; szegénységet e' nép nem ismert, ha illyesmi fenyegette, kivándorolt olly tájra, hol az élet' szükségei könnyebben megszerezhetők voltak. Foglalkodásai földmivelés, marhatenyésztés, kereskedés, hajózás, halászat 's az iparüzés' több nemei, mellyek minden erejöket igénybe vevén, igen elősegélték a' több oldalú fejlődést. 'S mind a' mellett, hogy tevékenységök olly sokféle és különböző volt, birtak némi vonásokkal, mellyekben egymáshoz valamennyien hasonlítának. A' költészet 's müvészet iránti hajlam valamennyiben megvolt; valamennyi szerette az életet ünnepek által, mellyek vallási szertartásokkal valának egybekötve, földeríteni és kellemesebbé tenni. A' görög mivelődés' gondolkodása és erkölcsei' alaplényegének hasonneműsége, közös nyelve, vallása és történeti emlékei által maradt, több állodalmakrai elszakadása' ellenére is, egy nemzet. Az egyes népeket benső kötelék fűzte egymáshoz sokkal erősebben, mint ama' külső latható okok, mellyekben némellyek a' nemzetegység' alapját keresik. Ez okok közt az amphyctioni szövetség, 's a' nemzeti ünnepek, mellyek közt az olympiai játékok voltak legnevezetesbek, szoktak említtetni: de az amphyctioni szövetség a' görögök' fennállása' idejének legnagyobb részében az összes görög népre nézve alárendelt szerepű volt, ez utóbbiaknak pedig a' nemzeti érzés' ébresztése nem volt eredeti és sajátképi czéljok, hanem magok e' nem-

2) Heinrich Luden, allg. Geschichte der Völker und Staaten des Alterthums. Wien, 1817. 205. l.

zeti ünnepek a' nemzeti érzés által nyertek fontosságot, 's így hatottak aztán vissza amarra is előmozdítólag.

Léteztek a' görögök közt állandó szövetségek is, mellyeknek czélja kölcsönös védelem és közügyek' elintézése volt. Illyen volt például az *ioni gyarmatok' egyesülete*, Kisázsiában. A' szövetkezettek' gyülései rendszerint valamelly templom' közelében tartattak 's közös vallási ünnepekkel köttetének egybe, különbözött ezektől azon állodalmak' egyesülete, mellynek neve *amphyctionok' szövetsége* volt. Ennek czélja némi vallási ünnepek közösen üllése, bizonyos templomok' fentartása és védelme 's a' háborúkbani nagy kegyetlenkedés' gátlása volt, midőn az a' szövetkezett népek közt folyt. Ezek tehát templomi egyesületek voltak, politicai czél nélkül, habár néha valamellyik hatalmasabb szövetséges állodalom által ez utóbbi szándékra használtattak is. Nevezetesek voltak ezek azért is, mert szentségök és biztosított ótalmaztatásuk által kincsek' letétele helyéül (némi bankok gyanánt) használtattak, és mivel az ünnepek a' kereskedő népet is magokhoz vonák, rendszerint nagy vásárokkal valának egybekötve. Egyik híres amphyctioni szövetség *Delos*ban volt, mi által e' sziget nagy kereskedési közlekedés' középpontja lön. Legnevezetesebb azonban a' *delphosi szövetség* vala, melly nagy híre miatt kizárólag neveztetett amphyctioni szövetségnek. Ezen amphyctionok' gyülése évenként kétszer, tavaszkor és őszszel, felváltva vagy Delphiben vagy Dianának a' Thermopylaek mellett fekvő templománál tartatott. Az esküből, mellyet a' szövetség' követeinek letennie kellett, világlik ki a' szövetség' sajátképi czélja. Ez esküben fogadák, hogy „Apollo' delphosi templomát egész erejökből védendik, háborúban a' szövetséghez tartozó városokat soha sem rombolandják le egészen, és soha sem fogják el tőlök a' vizet.“ [3]

Apollo' temploma 's a' vele egybekötött oraculum Delphiben nagy fontosságú a' görög történetekben. E' templom a' nemzet' közös szentségeül nézetett és oraculuma nagy tekintélyű volt minden görög előtt. Az állodalmak' főnökei fontos körülményekben ezt használták czéljok' elérésére. A' delphosi

3) Dr. K. Fr. Hermann, Lehrbuch der griechischen Staatsalterthümer. Heidelberg. 1836. 36. l., hol Aeschinesre van hivatkozás.

papság jósigéjében azon állodalom' fejeitől engedé magát vezettetni, kik hozzá folyamodtak. Válaszait rejtvényekbe burkolá, mellyek neki is menekülést adának, 's a' kérdőnek is ohajtottak voltak. A' kétértelmű szót a' kérdő mindig ohajtása szerint magyarázta. Mivel az oraculumhozi folyamodás igen költséges volt, csak közérdekű ügyekben használtatott. Apollo' temploma Delphi városán kivűl feküdt, *Castal* forrásánál, mellynek vize felől azon hit vala, hogy ivása által az emberben költői lelkesülés ébred. Itt egy keskeny és mély üreg volt, mellyből mindig gőz tolúlt ki. A' jósigét papnő szokta volt mondani, ki *Pythiának* neveztetett. Ennek három lábú székre az üreg' fölébe kellett ülnie 's a' gőz által elragadtatásba hozatván, úgy monda jóslatokat. A' templom az ajándékok által lassanként olly' gazdag leve, hogy a' görög történetek' legközelebbi szakában tiz ezer talentumnyi (26 millio forintnyi) értéke volt.

A' nemzeti játékok versenyküzdelmekkel egybekötött vallási ünnepek voltak. Köztök csak négy emelkedett a' görög nép' ünnepeinek tekintélyére, a' többi csak helyekhez kötött volt. E' négy az *olympi*, *pythiai*, *nemeai*, és *isthmusi* játékok voltak, mellyek között ismét az olympiak legnevezetesebbek. Ezek *Olympia*' sikján tartattak Elis tartományban. A' monda még Hercules által alapíttattaknak regéli őket. Nagy tekintélyöket *Iphitus* elisi királytól nyerék. Erről mondatik, hogy Lycurg' segedelmével, ki egykorúja volt, ujra rendezé e' játékokat. Száz évvel utánok (776. évb. Kr. el.) a' győzők' nevei egy nyilvánosan felállított lajstromba irattak, 's mivel e' játékok szakadatlan rendben megtartatának, ez évtől kezdődik a' görögöknél a' biztos időszámitás. A' későbbi görög történetirók a' győzők' névsorát használták, hogy az egyes események' korát határzottan megmondhassák. Mivel a' játékok mindig négy év' elfolyása után tartatának, az idő négy éves szakokra osztatott, mellyek olympiadoknak neveztettek, 's ezen olympiadok' elseje a' 776. évb. kezdődött Kr. el. Minden egyes olympiad vagy egymás után következő rendszám szerint, vagy a' győzők' neveitől neveztetett. Elis tartomány csupán ezen játékok által lőn a' görög világban fontos, 's mivel ezek minden görögöknek szabályszerű egyesítő pontjává tevék, miattok Elis szent tartománynak nyilváníttatott, melly ellen háborút támasztani vagy csak rajta keresztül menni is fölfegyverkezve tilos

volt. Ezért aztán az elisieknek lőn kötelességök az olympiai ünnepek' rendezése, 's a' felvigyázás az emlékek és szentségekre. Játékok' ideje alatt az egymás ellen háborút viselő tartományoknak is le kelle a' fegyvert tenni.

Nem messze Pisától azon helyen, melly Olympiának neveztetett, az Alphaeus folyam mellett, tartattak e' játékok. Itt egy olajfaliget állott, és sok középület. A' liget előtt emelkedett olympi Jupiternek ama' híres temploma, egyike Görögország' legnagyobb épületeinek. A' Kr. el. ötödik század' közepén állíttatott itt fel emez istenségnek óriásszerű szobra, mellyet Görögország' legnagyobb szobrásza, Phidias, elefanttetem és aranyhól szerkesztve készített A' szent ligetben Juno' temploma, több oltár, 's az úgy nevezett *stadium* volt a' *hippodrom* mellett. A' stadium a' küzdők' tére és gyalog versenyfutók' pályája volt, 600 görög vagy 500 párisi lábnyi hosszaságra 's köröskörül emelvényektől környezve, hol a' nézők ültek. Neve a' görögöknél a' geographiai távolságok' megjelelésére is használtatott. Negyven stadium körülbelül egy német mérföldet tett. A' hippodrom a' kocsik vagy lovakon futtatók' pályája volt. Az olympiai játékok minden ötödik év' elején a' nyári napforduló utáni első holdujuláskor ünnepeltettek. Ez ünnepek, mellyekben nőszemélyek nem vehettek részt, öt napig tartottak 's főleg áldozás, istenmagasztaló éneklés, versenyküzdelmek és futásokból álla. A' küzdelmek többfélék voltak, ugymint: versenyfutás, birkozás, öklözés, 's a' discusnak (egy nehéz karikának) lehető magasság és távolságig hajítása, ugrás, versenykocsizás és lovaglás. Nap' keltekor kezdődtek a' játékok, miután az éj istendicsérő éneklés és áldozattételek közt folyt el. A' küzdelembirák a' stadium' korlátain belül ültek 's az athleták vagy küzdők kilépvén, az isteneket hivák bizonyságúl, hogy a' küzdelmekhez tíz hónap hosszat készülének. Ők meztelenek voltak 's testök olajjal bekenve. Ha a' hírnök' eme' hangos kérdésére: „Van-e valaki, ki ezen athletának szemére vetheti, hogy bilincseket hordott vagy illetlen életet élt?" hallgatás következett, elkezdődék a' versenyküzdés. Minden versenyküzdés' jutalma ugyanaz volt, de fő győztesnek az nézetett, ki a' kocsizási versenyben diadalmaskodott, mert ez legnehezebb 's egyszersmind legveszélyesebbnek tartatott. A' kocsizónak állnia kellett kocsiában 's egyszerre több kocsi' szilaj pari-

pái rohantak a' pályára. Némelly kocsi ízekre tört 's a' kocsizó ott lelte halálát. Királyok is nagy becsületnek nézték, legszebb fogataikat az olympiai játékokra küldvén, ott általok jutalmat nyerni, mind a' mellett, hogy magok nem vettek benne részt. Mert nem a' kocsizóé, hanem a' lovak' tulajdonosáé volt a' becsület. Ki fő győztes leve, annak nevét viselte az olympiad. A' jutalombirák csupán elisiek lehettek, kik hellanodikek, az az hellen-biráknak neveztettek. Pályázni csak görögöknek volt szabad, idegenek csupán nézők lehettek. Azon órákban, mikor a' szokott versenyek nem tartattak, az összegyűlt nép görög müvészek, költők és irók' munkáival foglalkodott. Sok iró és müvész azért jöve ez ünnepre, hogy müvét az összes görög nép' küldöttei előtt bemutassa. Ezek' megtiszteltetése és jutalma az elismerésben állott. Az ünnep' végső napja a' győzők' dicsőitésére volt szánva. Ezek a' sokaság' jelenlétében díszes menetet tartának Olympia' szent ligetében. Fényes áldozattétel után, a' győzők' nevei a' gyülekezet' örömrivalgásai közt egymás után kikiáltattak, és mindenike egyszerű olajággal diszesíttetett. Ezen olajágkoszorú, mellyet a' győző később minden ünnepi alkalomkor fején viselt volt, a' legnagyobb tiszteletnek tartott, mi halandót érhet 's rá nemcsak a' győző, hanem a' város is, mellynek polgára volt, büszke vala. A' koszorús athleta szülő városába is ünnepélyesen kisértetett 's új megtiszteltetésekben részesült. Olympiában márványszobor emeltetett számára 's mind az ő, mind városa' neve a' győzők' sorába jegyeztetett. Énekek hirdették hirét a' legtávolabb vidéken és neve zengett, hol csak görög lakott. Nem csodálhatni ezek után, ha, miként beszéltetik, illy félisteni megtiszteltetésben, egy öreg ember győztes fiának megölelése alatt a' mértékfeletti öröm miatt meghalt, vagy azt, mi egy másik aggastyánnal, rhodusi Diagorassal, történt. Ő, ki ifju korában maga is megnyerte volt az olajágat, két fia' kiséretében jött az olympiai játekokra 's olly szerencsés volt, hogy azok' mindketteje győztes lőn. E' fiak koszorúikat atyjok' fejére tevén, hogy őt egész Görögország' szeme' láttára megdicsőítsék, vállaikon hordák körül. Örömriadva magasztalá a' nézők' roppant serege az ifjak' nemes tettét és az apa' nagy szerencséjét, virágokkal szórván be annak ősz fürteit. Egyik a' sokaság közől igy kiálta hozzá: „Halj meg, Diagoras, mert egekbe úgy sem foghatsz

már emelkedni" melly szavak által annak lehetlenségét akarta kifejezni, hogy őt többé magasabb földi szerencse érhesse. 'S valóban ennyi örömet az agg férfiú nem birhatván el, halva hanyatlott le fiai' vállairól.

Az olympiai játékok a' szónak legszorosb értelmében nemzeti ünnepek valának 's több tekintetben előmozdítólag hatottak a' görög életre. Egyesíték rendesen visszakerült időpontokban az egymástól elszakadozott görög népségeket, kik Olympiában az isteni béke' védelme alatt egybejövének 's magokat teljes sajátságaikban mutaták, egyik a' másik érzelmeit szokásait megismerte 's gyakorta hosszú elkeseredett háborúk után egymást ismét mint ugyanazon család' tagjait idvezlé.

A' három többi játék kevésbbé volt nevezetes. Ezek közt ismét a' szinte négy évi időközben előkerülő *pythiai* játékok voltak kitunőbbek, mellyek Delphihez közel Apollo' tiszteletére tartattak. Itt az Apollónak szentelt borostyánágból font koszorú volt a' jutalom. A' *nemeai* játékok Argolis' Nemea nevű városa mellett tartattak Jupiter' tiszteletére, hol a' győzők repkénykoszorút nyertek. Ezek minden második, az *isthmusi* játékok pedig eleinte minden harmadik, utóbb minden ötödik évben tartattak, a' corinthi földszoroson, melly Isthmusnak neveztetett, Neptun' tiszteletére. Itt a' jutalom fenyűkoszorú volt.

KÖZIGAZGATÁSI VISZONYOK EZEN IDŐSZAKBAN.

Mondottuk volt fönebb, hogy a' Heraclidák' vándorlása utáni korszakban a' királyságok' nagyobb része eltöröltetvén, a' kormányzás többnyire respublicai alakot ölte. A' respublicai alkotmányok szabadságra, tevékenységre, 's boldog, megelégűlt életre voltak számítva, de többnyire sok változásokon mentek át. Ezen alkotmányoknak 's általában a' politicai életnek sokfélesége a' görögöknél nagyobb volt, mint minden más népnél. A' görög állodalmak' száma csaknem két annyira ment, mint a' mai összes Európáé, és mégis eme' sok parányi állodalom' alkotmányai egymástól igen különböztek. Ezen kivűl a' görögök' politicai élete a' maga alapelve és az állodalom' fogalmának nagyobb kiterjedése által feltünő. Valamennyi görög állodalomnak, még az aristocratainak is, democratiai alapja volt: nevezetesen törvényhozási és közigazgatási

ügyekben mindenütt a' népgyüléseknek volt része, 's általában egy szabad polgár sem létezett, ki csupán kormányoztatott volna, a' nélkül, hogy maga is a' kormányzásba bizonyos fokig befolyna. A' polgárok eme' jogaikat a' görög történeteknek csaknem végeig nem képviselők által gyakorolták, hanem magokat a' népgyüléseket mindenhol szabad polgárok képezték. A' tisztviselők többnyire csak egy évre választattak 's a' népgyüléseknek voltak felelősek. Spartát kivéve, a' birói hatóságot mindenhol vagy a' népgyülekezet viselte, vagy annak tagjai a' polgárok' összeségéből neveztettek. Az állodalom' fogalma úgy szólván az élet' minden viszonyait körébe zárta. Az nálok nem volt a' polgári élet' puszta alakja, hanem az élet' maga, vagy annak középpontja. Minden magánügy közügygyé tétethetett és az állodalom' ellenében egy görög sem maradhatott tétlen állapotban, és nem élhetett a' mi értelmünk szerinti magánéletet. Az állodalom annyira behatott az élet' minden viszonyaiba, hogy például a' vallás szinte úgy mint az erkölcsök, 's minden közmulatságok nemcsak hatósági felügyelés alatt állottak, hanem egyenest állodalmi ügyek és az állodalmi czélok' egy része valának. Mindjárt a' történeti világosabb korszakban két fő különbség tünt ki a' görög állodalmakban, miknél fogva a' két fő törzs ellentétben állott egymással. Az ioni állodalmakban tudniillik democratai, a' dóriakban aristocratai elem lett tulnyomó. Az ioniak korán lemondván a' hőskor' szokásai és intézvényeiről a' porgároknak mindig nagyobb és nagyobb egyenlőségét, és kormánybani részvétét hozták be, a' dóriak ellenben az ó görög fogalomhoz, miszerint az állodalom' fő kormánya egy kicsin számú tekintélyes családra bizatott, maradt hű és az állodalomnak ezen elven nyugvó szerkezetét nem cserélte föl mással, hanem időről időre a' változott körülmények szerint irányozá. A' dóriak állodalmuk' alapításakor a' meghódított tartományok' lakóit elnyomák 's hogy erőszakos uralmukat megtarthassák, főleg arra kelle ügyelniök, hogy állodalmuk' polgáraiban erőt, merészséget és hadias szellemet fejtsenek ki, és tartsanak fenn. Ennek következtében a' dóri törzs' polgárai lovagias lelkületű urak levének, kiknek fő foglalkodása fegyverbeni gyakorlás és az állodalmi ügyek' vezetése volt. Ezen jellemet egyébiránt csak két dóriai állodalom tartá meg teljesen: a' spartai és cretai. A' többiek kereskedői és ipari munkásságra adák

magokat 's mivel ezen foglalkodással a' kiválólag hadias élet nem volt össze egyeztethető, és a' polgárok külső viszonyaikba nagyobb különbféleség, valamint gyakoriabb változás is jött be, így a' legtöbb dóriai népségeknél a' régi állodalmi intézvények nem tarthatták magokat fenn, hanem vagy az ioniak democratai szerkezetéhez közeledtek, vagy legalább megszüntek hadias irányúak lenni. Sok lényeges vonásokat egyébiránt minden dóriai állodalmak folytonosan megtartottak, hacsak, mint például Tarent, régi időkből hozott aristocratiájokat egészen democratiává nem változtatták.

Mennyi különbözés és sokféleség ezen egyes hatósági testek és hatalmak' szerkezetében, azok' nevében, tagjainak számában, ezeknek ismét választása vagy öröködésében, hatáskörük' korlátaiban, egybefüggésében és ellenőrségében! Es mindenütt mennyi ügyekvés arra, hogy törvények uralkodjanak 's az emberek ezeknek csak szolgái és végrehajtói legyenek! Hasztalan törekvés! Semmi régi (és fájdalom semmi új) törvényhozó sem oldotta még meg ezen csomót. Leggondosabb számolások meg nem birták akadályozni, hogy tyrannismus, ochlocratia, és oligarchia 's kivált ez utóbbi, a' népeket nyomja. Ha ama' sok viharokat, mellyek ezek által a' régi szabad állodalmakban előidéztettek 's az annyi kiontott vért és igaztalanságot átgondoljuk, hajlandók volnánk a' respublicai nyugtalanságot despotiai csenddel fölcserélve látni. Ámde az illy csend nem egyéb megdermedésnél! Mozgásban áll az élet 's nekünk ezen régi respublicai formákat, minden kinövéseik' daczára, legalább mint kisérleteket tisztelnünk kell és azt ügyekeznünk valósítani, mi ránk nézve legfontosb 's mi az ész által el nem utasítható feladat: egy valódi jogszerű alkotmányt.

Ennyit a' görög állodalmak felől általán közigazgatási tekintetben, mert minden egyes alkotmányokat egyenként taglalni nem is fogna világtörténeti érdekű lenni, 's miután Athen és Sparta mintegy képviselője gyanánt szolgálhat a' többinek, felesleges is volna.

SPARTA.

Alig határozák el a' hódító Heraclidák Peloponnesus' felosztását, midőn Aristodemus, kinek Laconia jutott osztály-

részűl, meghalálozott, *Eurysthenes* és *Procles* nevű ikergyermekeket hagyván maga után. Mivel anyjok megoszthatlan szeretetből nem vallá meg, mellyik az ikrek közől korosabb, az végeztetett, hogy az uralkodásban mindkettő utóda legyen apjának és ezek' maradékai is apáik' jogaiban örököljenek. Ez ikrek levének e' szerint alapitói két királyi családnak, mellyek *Proclidák* és *Agidáknak* neveztetének, Proclestől, és Eurysthenes' Agis nevű fiától. Ezen két család Sparta' egész történetén át birtokában maradt a' királyi méltóságnak, és folyvást, nem felváltva, hanem egyszerre, két király volt Spartában: egyik Proclidák, másik Agidák' sarjadéka.

A' Laconiában megtelepedett dóriak az ország' népének legelőkelőbb osztályát képezék és spartaiāknak neveztetének, minthogy Sparta' városában laktak az Eurotas folyam mellett a' Taygetus hegy' aljánál, hol a' halmok, mellyek a' peloponnesusi (arcadiai) legmagasabb hegyekből nyúlnak ki, a' tengerfelé elenyésznek. Az általok meghódított achaiak két fő részre oszlottak; egyik lacedaemoniak vagy periököknek, ország lakóinak, neveztetett, kik személyeikre nézve szabadok valának 's földeiket tulajdonúl birták, de adót fizetének 's az állodalom' igazgatásában kevés részt vettek. Ők nem voltak valamennyien achai eredetűek, hanem voltak köztök dóriakkali vegyes házasságból származottak is. A' másik rész olly achaiakbol állott, kik vagy nem önkényt és bizonyos szerződésnél fogva veték alá magokat a' dóriaknak, vagy, kik később fellázadván, megigáztattak. Ezek elveszték szabadságukat és rabszolgákúl osztatának el egyes spartai családok közt. Ezek' tevének minden szolgálatokat, de megölni őket, vagy külföldre eladni, uraiknak tiltva volt. [1] Ők *helotáknak* neveztettek, a' monda szerint Helos várostól, mellynek fellázadt lakói elsők tétettek rabszolgákká, hihetőbb-

1) Ezen embereknek állapotja borzasztó volt. Nekik kellett a' földet mivelni és a' henye spartaikat táplálni 's munkájok' gyümölcsének csak egy része volt övék. Nehogy a' szabadokkal össze kevertessenek, saját ruházatjok volt. A' legkisebb gyanú ellenök halálos büntetést vont maga után. Szabadsággal csak az állodalom ajándékozhatta meg őket, uraik nem. A' spartai ifjak rajtok gyakorlák öldöklő ügyességöket. Minden ügyekezet arra volt irányozva, hogy a' velök szült emberméltóság' érzete elfojtassék bennök, 's hogy magokat a' spartai szabadoknál alacsonabb lényeknek nézzék. Hogy utálatosakká tétessenek, lerészegíttetének, buja tánczokat járni és magokra gunydalokat kelle énekelniök; szabadsagi és hősi énekeket ellenben tiltva volt, nehogy azok ajkaik által megszentetleníttessenek.

leg azonban egy görög szótól, melly annyit jelent mint »elfogni.» Különben az állodalomnak és polgárainak megnevezésére csak a' spartai és lacedaemoni nevek használtattak.

A' spartai történetek' első századai nem állnak egyébből a' nép, nemesség és királyok közti viszálkodásoknál, és a' koronként felfellázadt achaiak ellen viselt háborúknál. Úgy látszik, polgári viszonyaik nem voltak eléggé határzottan szabályozva, 's ez leve bajaiknak forrása 's ez tevé szükségessé a' Kr. el. 900. év körűl az állodalom' új rendezését a' lycurgi törvények által.

Lycurg felől, kinek neve és törvényhozása régibb és újabb irók' magasztalásainak olly gazdag tárgya lőn, kevés bizonyosat tudunk. Igen hihető, hogy ő a' Kr. el. kilenczedik század' elején élt. Törvényhozása rendszerint a' 884. évbe szokott tétetni. Ő a' korán elholt Polydectes király' ifjabb testvére volt. Bátyja' halála után annak megáldott körülmények közt levő özvegye azon ajánlatot tette neki, hogy ha őt nőűl veendi, férje' születendő gyermekét megöli 's Lycurgot trónra segítendi. Lycurg ez idő óta figyelemmel tartá az özvegyet 's mihelyt fia megszületett, elvevé azt a' természettagadó anyától, kinyilatkoztatván, hogy ő ennek utána csak mint *Charilaus*nak — igy nevezé a' gyermeket — gyáma fog uralkodni. Lycurg tíz egész éviglen utazásokat tett különféle nemzetek között, hogy azoknak szokásaik és állodalmi intézvényeikkel megismerkedjék. Cretában nevezetesen sok ideig mulatott, hogy ama' hires Minos alapította alkotmányt bővebben kitanúlja és honfiainál egykor valósítsa, mihez annál inkább lehetett reménye, mert az a' spartaiakkal rokonvérű dóriai nép' gondolkodásának volt kifolyása 's így a' spartai szokásokba és szellembe könnyebben bele oltható. Távól léte alatt Spartában erős polgári villongások folytak, 's minden jobb kebel rend és béke után ohajtozott, miknek helyreállítását leginkább a' tapasztalt becsületességű és bölcs Lycurgtól remélvén, a' jeles férfiú végre megkéretett, térne vissza a' hon' ügyei' elintézésére. Lycurg visszajött 's Spárta' előkelőbbjeivel szövetkezve és használva a' delphusi oraculum' tekintélyét is, egy olly alkotmányt alapíta, melly a' lángész' bélyegét hordja magán 's mesterműve a' szellem-mélység és következetességnek, de mind e' mellett az emberiség' legfelsőb érdekeit tekintve, bölcs törvényhozásnak nem mondathatik. Ez alkotmány nem volt egé-

szen új, Lycurg csak mint reformator lépett fel, és rendezője volt annak, mi már előbb részint a' cretai, részint a' spartai népnél fenn volt, de vagy elavult, vagy erő nélküli leve. Ezen alkotmánynak alapja mintegy 200,000 helotának rabszolgasága, kik megfosztatva minden emberjogoktól csupán szolgálni születtek 's annak lehetségét eszközlék, hogy a' sajátképi spartaiak minden munkától szabad úri henye életet élve, csupán fegyverben gyakorlák magokat és az állodalmi ügyek' igazgatásában vettek részt. Fő czélja az vala, hogy erős és romlatlan embertörzs' képezése és fentartása által Sparta' függetlensége biztosíttassek, 's ezért törvényhozása általában sokkal inkább a' magánéletre és testi nevelésre volt irányozva, mint az állodalmi ügyekre, mellyekben, úgy látszik, Lycurg keveset változtatott.

Nevezetesebb rendeletei következők. Egy tanács' alakítása, mellynek neve *gerusia*; ennek kelle súlyegyent tartani a' királyok és nép' hatalma közt, értvén a' nép alatt az egyedül jogos spartaiakat. E' 30 személyből álló gyülekezetben a' királyok egy szavazattal birtak, és semmi elsőséggel a' többi 28 tag felett. A' gerontok (gerusia' tagjai) holtokig viselték hivatalukat, 's a' nép által választattak [2]) csupán spartaiak közől, kiknek hatvan évesnél fiatalabbaknak lenni nem volt szabad. Ők képezék a' legfőbb büntető törvényszéket, de nevezetesb tárgyakat tartoztak a' népgyülés' elébe vinni, hol azonban akaratok ellen semmi sem vétethetett tárgyaltatás alá. Népgyülések minden holdtöltekor tartattak. Itt a' királyok elnököltek vagy a' tanács, utóbb az ephorok. A' polgároknak a' felvett tárgyak ellen vagy mellett beszélni nem, csupán felkiáltás által szavazniok volt megengedve. Az ephorok öten voltak, népgyülés által egy évre választvák. Ezek eleinte csupán rendőri hatóság valának, de mintegy száz harmincz év mulva Lycurg után, mint a' néptribunok Rómában, magokhoz ragadták a' legfelsőbb hatalmat, 's magokat a' népjogok' képviselőivé tették a' királyok és tanács' ellenében. Feleletre vonák és megbüntették a' királyokat, a' népgyülést összehivák, és ügye-

2) A' választás' módja különös volt. A' választandók egymás után a' gyülekezetbe léptek 's mindeniknek beléptekor kisebb vagy nagyobb, rövidebb vagy tartósabb tetszés-zajt hallatott a' nép. Bizonyos e' czélra rendelt személyek, kik külön szobába záratván semmit sem láttak, de mindent hallottak, itélték aztán el, mellyiknek megjelentére volt nagyobb és tartósabb zaj, és az leve tanácstag.

lének, hogy határozatai végrehajtassanak. Büntető törvényszéket a' tanács gyakorlott; az enyém 's tied feletti kérdésekben az ephorok, családi ügyekben a' király végezett.

A' földbirtok egyenlően osztatott fel. Lycurg nem hitte, hogy a' birtok' aránytalansága sok hasznos tevékenységet ébreszt, sőt ellenkezőleg úgy gondolkodott, hogy az sok vétkes ösztönök' forrása. A' világtörténet a' figyelmezőt arra tanitja, hogy gazdagság és szükölködés egyképen veszélyesek az erénynek, melly leginkább a' középszerű, de biztos vagyon mellett díszlik. Ő a' birtoknak teljes közössége által akarta a' vagyonnak tökéletes egyenlőségét behozni, 's oda czélozott, hogy a' szükölködés egy polgárt se kényszeritsen mint eddig alacsonságra vetemedni, 's egy gazdag családnak se legyen oka gőgre, mások' megvetésére, csalás és tobzódásra. Elsőség ezentúl erényben és férfiúi tőkélyekben kerestessék. Ezért az egész földbirtokot kilencz ezer nagyobb és harmincz ezer kisebb birtokra osztá, mert kilencz ezer volt a' nemesség és harmincz ezer a'polgárság' száma. Ezen birtokrészeket sem eladni, sem felosztani nem volt szabad. Az öröködés és házasság korlátok közé volt szorítva, nehogy általok az egyenlőség megzavartassék. A' földeket nem volt szabad spartaiaknak mivelni, nehogy a' szorgalmas vagyonilag fölülemelkedjék a' henyén. Heloták valának a' földmivelők.

Ezüst és arany helyett értéktelen vas pénz hozatott be; megtiltatott a' külföldre utazás, megnehezíttetett az idegeneknek a' Spartábani mulatás. Igen hihető azonban, hogy az illyesek nem annyira törvények, mint inkább divatos szokások voltak.

Az étkezés közös és nyilvános volt, minek neve *syssitia* vagy *phiditia* vala, hogy a' tobzódás, az asztali eszközök és étkekbeni fényűzés korlátoltassék, a' pártok' egymás elleni törése barátságos együttélés által enyhíttessék, egyes családok' szövetkezése elháríttassék. Ebből még a' királyok sem vonhatták ki magokat. Mindenki bizonyos mennyiségű adalékkal tartozott ezen közlakomákhoz járulni, 's ki azt megadni nem birta, polgári jogainak egy részét elveszítette. Különben csak a' férfiak étkezének együtt; a' nők otthon. Az ételek a' legegyszerűbbek voltak túlságos bőség nélkül. [3])

3) A' spartai egyszerű étkek közt a' fekete leves hirhedett el, mellynek dicséretére gúnyból az mondatott, hogy a' spartaiaknak nem nehéz a' harczban meghalni, mert a' halál nem olly rosz, mint eme' fekete leves' ize.

A' nők közösek voltak, hogy erős gyermekek nemzessenek. Ezt azonban nem úgy kell érteni, mintha egyik férj a' másiknak nejét szabadon elfoglalhatta volna, hanem a' férjek önként engedék át egymásnak, vagy erős ifjaknak nejeiket, hogy így egészséges szép gyermekeik szülessenek. Mind e' mellett Plutarch arról tudósit, miképen Spartában házasságtörés és nemi kicsapongás' vétkei hallatlanok voltak. Természetesen, miután a' házasságtörés törvény által megengedve volt, 's így véteknek nem nézetett!

Ha gyermek születék, vizsgálat alá vétetett, 's gyengének, egészségtelennek találtatván, a' Taygetus hegység közt egy mélységbe vettetett.

A' gyermekek közösen állodalmi felügyelés alatt neveltettek, és szüléiknek a' hét éven fölüli gyermekek' nevelésére semmi befolyás nem engedtetett. A' nevelés főleg testgyakorlatból állott. A' tagok' ereje és hajlékonysága képeztett legnagyobb gonddal. Az ifjak a' fegyverekkeli ügyes bánásra, engedelmesség, vitézség, becsületök' szeretete, öntartóztatás, türés és ravaszságra szoktattatának. A' szellemi tehetségek' kifejtése nagyobb részint elhanyagoltatott. A' gondolkodó tehetség csak a' gyakorlati életre képeztetett. Arra valának a' nevendékek szoktatva, hogy a' dolgokat hirtelen felfogják 's felölök hirtelen, határzottan és röviden nyilatkozzanak, 's e' részben olly ügyességre emelkedtek, hogy a' laconicai beszéd, vagy rövidbeszédűség mai napig fenn maradt közmondás. A' korosabbak iránti tisztelet és figyelem egyik fő tekintet volt a' nevelésben. Az ifjak öregek' jelenlétében nem kérdetve nem szólhattak, és leülniök tiszteletlenség volt. A' test' erősitése végett a' nevendékek nádon és szalmán háltak, éhséget és szomjat, fagyot és hőséget tűrni tanúltak, az évnek bizonyos napján vérig verettek, 's nagy gyalázat volt csak egy jajszót is hallatni, vagy a' szenvedés' érzését csak arczvonásokban is mutatni. Sok gyermek a' verés alatt halva rogyott le, a' nélkül hogy egy fájdalmas hangot is adna. A' leánygyermekek, hogy erős anyákká edzessenek, hasonló kemény nevelést kaptak; futni, úszni, lándsát forgatni, és fájdalmakat tűrni taníttatának. A' szív' finomabb érzelmeinek és a' sajátképi nőiségnek kifejtésére nem volt ügyelet. Mondatik, hogy a' leányok bizonyos ünnepeken nyilvánosan mez nél-

kűl tánczoltak, az érdemeket énekekben magasztalák 's az iſjak' vétkeit és hibáit gúnyolák. Illyenek valának röviden vázolva a' lycurgi intézkedések, mellyeket annyi régi és új iró magasztalva emleget.

'S meg kell vallani, hogy ez alkotmány nagy csodákat teve, hatalma alá hajtotta a' legerősebb természeti ösztönöket, a' legnagyobb hőstetteket szülte, legvitézebb katonákat, leglelkesebb hazafiakat és legszilárdabb lelkű nőket képezett, Spartát igen sok időre Görögország' fejévé emelte 's több mint öt századig rendületlen állván, miután lehanyatlott, sőt még romjaiban is némi félénk tisztelettel tölté be a' lelkeket. De mind ezek mellett elfogulatlanúl vizsgálva, képtelennek és kártékonynak mondhatni azt, és homlokegyenest ellenkezőnek az emberiség' legdicsőbb czéljaival, mert egy pár száz ezer helotának nyomorán és kebelrázó eltapodásán alkotá 10,000 spartainak állítólagos szabadságát, és 30,000 lacedaemoninak türhető állapotját. Fájdalom, más népeknél is találunk rabszolgaságot, de sehol sem volt ez iszonyuság annyira magának az állodalmi létnek mintegy föltéte, sehol olly bensőleg az alkotmányba szőve, és olly borzasztó túlságig vive mint itt. És mi czélt ért el Lycurg eme' maga nemében csaknem egyetlen intézkedésével? Alapíta hosszú fenmaradásra egy állodalmat, melly embereket nem boldogított. Jogegyenlőséget és szabadságot akart, 's amazt csak egy kis számra nézve, emezt teljességgel nem birt adni, és a' czélt eszköznek rendelvén alá, alkota egy nagyszerű képtelenséget, nem fogva fel tisztán azt, hogy a' legdicsőbb polgári alkotmány is nem magáért, hanem az emberi nem' boldogításáért van, 's hogy csak úgy tökéletes, ha az emberi tehetségek és erők' jó iránybani fejlését nemcsak semmiben nem gátolja, hanem a' lehető legnagyobb mértékben előségéli, 's hogy olly állapot, mellyben minden személyesség elfojtatik, a' legnemesebb, legemberibb ösztönök, a' legszebb természéti érzelmek állodalmi czéloknak nemcsak alárendeltetnek, hanem feláldoztatni parancsoltatnak, illy állapot felségsértése az emberiségnek. Spartában minden másnak hátratételével egyetlenegy erény volt: a' haza szeretet. Szerelem 's barátság' érzelmei nem léteztek, anyaszeretet, gyermekek és szülők, férj és feleség közti viszonyok szét valának tépve, semmi sem volt itt egyéb mint polgár és polgárerény. Munkásság, mester-

ségek és müvészetek' üzése számkivetve, tudományok elhanyagolva, kereskedés 's idegen népekkeli közlekedés tiltva, minden külföldi befolyás' csatornája elzárva, szóval, mint egy jeles német iró megjegyzi, Sparta nem volt egyéb egy nagy katonai kolostornál, mellyben az előhaladó újítás tartatott legnagyobb vétteknek 's a' megállapodás és merevenség' eszméjének emeltetett oltár. És ezen alkotmány minden kényszerítő eszközeivel valljon hová vezetett? Valljon ama' sok ész elleni tilalmak czélszerüek és sikeresek voltak-e? meggátlák-e ama' túlságos mérsékleti szabályok, hogy Cleomenes és mások iszákosság' következtében megőrüljenek? Egy egész hosszu időszak alatt valamennyi spartai királyt durva vétkek miatt elitélve látjuk. A' szemtelen rablásnak mi gyalázatos példái vannak a' spartai hadvezérekben csaknem mindig, de leginkább Pausanias' korszakában! Midőn Pericles vezette Athen' ügyeit, a' legelőkelőbb spartaiak Athen' zsoldjában állottak saját hazájok' elárulására! Mi gyakorlati hasznai voltak tehát a' legszigorúbb öntartóztatas, józanság és egyszerüség' ama' parancsainak?

Ha mind ezeket végig gondoljuk, el fog enyészni ama' fény, mellyel Sparta' egyetlen kitünő oldala a' tapasztalatlan szemeket vakítja. Nem láthatni benne egyebet tökéletlen próbánál, egy ifju világkor' első gyakorlatánál, mellynek nincsenek tapasztalásai és világos belátása a' dolgok' valódi viszonyainak megismerésére. Azonban, bár mi hibás is ezen első próba, az emberi történetek' bölcselő buvárának igen emlékezetes leend. Egy óriási lépése volt ez minden esetre az emberi szellemnek, midőn azt mesterség' útjan kezdte elintézni, mit eddig szenvedély vagy puszta véletlenségek igazgatának. A' mesterségek' legnehezebbikében — a' társadalmi viszonyok' elintézésében — tett ezen első próbának tökéletlennek kelle lennie, de becses maradand az, mert felette fontos, a' legfontosabb ügyben kisértetett meg. A' törvényhozók még sok próbákat fognak tenni, sokáig kellend magokat gyakorlaniok, mig végtére a' társadalmi erők' boldog súlyegyene megtaláltatik. [4])

4) Hasonlítsd: Die Gesetzgebung Lycurgus und Solon (Schillers sämmtl. Werke. Stuttgardt und Tübingen 1825. XVI. B. 110—116. l.) — Rotteck's allg. Geschichte. Freiburg im Breisgau 1832. I. Bd. 256—263. — Friedrich Kolb, Lycurg und seine Gesetzgebung (Staats Lexikon, X. B. 316—326 l.)

MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

Lycurg' törvényeit nem volt szabad leírni, hanem emlékezetben kelle tartani, hogy ne holt betű, hanem élő íge legyenek a' polgárok' lelkében. Ez alkotmány addig tartá fenn magát, míg a' spartaiak, de végtére valódi ököljoggá fajult. Virulása' idejében valódi leventei állodalom volt, 's olly szerepet játszott a' görögök közt, mint Velencze 's az olasz köztársaságok a' középkorban. Az athenaei democratai nyugtalanságok közt élő irók sokat magasztalák a' spartai respublica' állandóságát és Lycurg' bölcseségét, azonban, miként az imént láttuk, benne nincs sok magasztalni való. Maga a' híres spartai egyszerűség és romlatlanság nem erény volt, hanem a' spartai lét' szükséges föltétele. Azonban a' spartai élet, egyoldalúsága és nélkülözései mellett is, birt némi kecscsel 's a' férfiúi lélek találhatott benne érdeket. A' spartainak eszmeköre szűk volt, de ezen szűk körben, nevelés és megszokás által, minden aljas és erkölcstelentől távol tartott lelke megőrzé azon nemességét, melly eredetileg sajátja volt, mig csak a' mindent elromboló idő meg nem semmítette.

Valamint egész életéről, úgy utolsó éveiről is Lycurgnak habozók minden tudósításaink. [5]) Miután alkotmányát életbe léptette, úgy mondatik, eskü által igértette meg a' polgárokkal, hogy míg Delphosból, hová az istenségtől tanácsot kérni volt menendő, vissza nem tér, semmit nem fognak változtatni. Ő vissza nem tért többé, nehogy alkalmat adjon magokat az eskü alól feloldozni, sőt épen ez okból még hamvait is a' tengerbe szóratni parancsolá, nehogy Spartába jussanak valaha. „Mi rendkivűli embernek kellett ezen Lycurgnak lenni, így szól a' lelkes Müller János, ki hazájának gazdagait birtokuk' felosztására és a' pénz' értékének megsemmitésére tudta birni; ki egy egész köztársaságot egyetlen családdá változtatott, 's egy megromlott polgárságba csodatevő hazaszeretetet lehelt, ki olly népet nevelt, melly az ellenség előtt soha meg nem futamodék, még a' Leuctra melletti szerencsétlen napok után sem; olly népet, mellynél még az erkölcsi első elhanyatláskor is hét száz éven át polgári háborúk

5) A' Lycurg' élete és törvényei felől tudósító források elég gazdagok ugyan, de bizonytalanok. Herodot, Plato, Isocrates, Aristoteles, Polybius keveset szólnak; Xenophon világos elfogultsággal. Plutarch legbővebb és részletesebb, de ő ezer évvel élt később Lycurgnál, 's nem válogatta nagy szigorral adatait. Annyi azonban igaz, hogy ő sok jó munkát használt, mik ránk nézve elvesztek.

nem támadtak, mivel polgár polgárnak mindent megbocsátott; olly hadsereget, melly nem kérdette, milly erős az ellenség, hanem hol van, mert nem ismert félelmet; olly ifjuságot, melly teljes volt engedelmességgel, és korosabbak iránti tisztelettel, szilárdan eltökélt Lacedaemon' szabadságért győzni vagy meghalni; olly öregeket, kik' egyike a' leuctrai csatavesztés után száz ifjúval a' berohanó győzőt mentében megállítá; nőket, kik midőn fiaik a' hazáért elestek, nem könnyezének, de igen akkor, ha hadvezéreiket és barátaikat túlélni nem rettegtek; szóval, egy olly nemzetet, melly rövid, szaggatott mondatokban és gyakran némán volt ékesszóló, mellyből harmadfél ezer év nem bírta a' szabadságszeretetet kioltani. Mert midőn uralkodása, midőn maga Lacedaemon is lehanyatlott, sem Róma' ereje, sem a' konstantinápolyi gyenge uralom alatti zavar és megalacsonítás, sem az osman törökök' fegyvere nem tudták egészen meghódítani. A' legnemesebb érzelműek — miként Agesilaus' fia egykor tanácslotta volt nekik — elhagyák a' lehanyatlott hazát 's nőik 's gyermekeikkel a' hegyekbe menekültek. 'S miután mindent elvesztének, önmagokat tarták meg. Gyakran rohantak le a' Taygetusról learatni, mit gyáva honfiak elnyomóik' számára vetettek. Ezen függetlenségben élnek ma is, a' mainai hegyek közt, két fejdelem alatt, elérhetlenül a' janicsároknak. Egy rész Corsicába, más az éjszakamerikai Floridába menekült. Magok a' mainoták egészséges, szép, marczona férfiak, még most is a' lacedaemoniakra emlékeztetők.«

A' Lycurg' korszaka utáni legközelebb időben a' spartaiak meghódíták a' még eddig szabadon maradt achaiai népeket Laconiában, és hosszú elszánt csatába keveredének a' messeniekkel. Az úgy nevezett *messeni háborúk'* elseje, mellyre a' spartaiak' méltatlankodása szolgált okúl, *Aristodemus* messeni királynak egy vérengző tette által lőn nevezetes, ki vallási és hazafiúi vakbuzgalomból saját leányát meggyilkolá. Az istenek nem bocsátották meg e' vértagadó bűnt és Ithome' bevetéle után, hová magokat bevonák, el kelle a' messenieknek fogadni a' legalacsonítóbb és nyomasztóbb béke-föltételeket, mik azonban csak addig tartattak meg, míg erejöket újra összeszedék. Azon magás érdekkel lelkeinkben, mit a' méltatlan elnyomás elleni harcz ébreszt, olvassuk a' nemes *Aristomenes'* tetteit, ki a' második

messeni háború' ünnepelt hőse vala, kinek vitézi ereje, megtörhetlen elszántsága, hadvezéri ügyessége jobb sorsra lett volna méltó, ki csak azért nem soroztatik a' világhirű görög hősek közé, mert magas törekvései nem lettek szerencsés sikerrel koronázva. Az általa több izben meggyőzött spartaiak az oraculum' tanácsából a' híres lantos Tyrtaeust állíták vele szemközt, ki magas ihletésű csatadalaival lelkesíté Lacedaemon' seregeit új és új harczra és győzelemre. Aristocrates, arcadiai király, a' messeniek' szövetséges társa, gyalázatosan elárulta ugyan őket és a' spartaiakhoz állott, mégis Aristomenes az *Ira* nevű hegyi várat tizen egy évig birta védeni Lacedaemon' hatalma ellen, 's midőn végre a' vár új árulás által elfoglaltatott fegyverrel nyitott magának útat a' spartai hadak' aczélsorain és sok kalandok után szabadságért lángoló társaival Sicilia' földén alapított a' messenieknek új hazát, mellynek neve, a' réginek emlékezetére, *Messana*. A' többi hátra maradt messeniek meghajták nyakokat a' spartai emberietlen szolgaságba. Arcadiát a' messeniekéhez hasonló sorstól hegyeinek természeti erőssége, Argost egy távolabb félszigeteni fekvése, melly kevés pontról volt megtámadható, szabadítá meg. Ez utóbbi azonban keményen meg lőn zaklatva, és Sparta' csatázási módját, keménységét és álnokságát nem egyszer volt kénytelen tapasztalni; Cynuria nevű tartománya pedig csakugyan a' lacedaemoniak' hatalmába került. Leginkább I. Cleomenes, spartai király, volt az, kinek sikerült részint fegyver, részint cselek által Laconia' hatalmát emelni, melly a' Kr. el. hatodik század' közepén Peloponnesusban első rangú állodalom leve. Ez elsőségi viszony, melly görög kifejezéssel *hegemoniá*nak (hadvezetésnek) neveztetett, eleinte csak szabad fegyverszövetség volt egyik kitünő állodalom' vezérlete alatt, azonban később az alárendelt szövetséges társaknak függetlensége és szabadsága' csonkítására vezetett. Sparta' hegemoniáját, utóbb, mint látni fogjuk, Athen ragadta el.

ATHEN.

Eme' világhirű város és állodalom, hol a' magasabb szellemi miveltség' világa földerülvén, ezredeken át egész korunkiglan terjeszté áldáshozó sugárait, Spartánál három századdal később jutott el híres törvényhozója, Solon, által szilárdabb politicai

álláspontra. Mivel itt hódítók és hódolók' visszonya nem létezett, a' szabadság' fejlése is a' spartaitól különböző és egészen más irányt vett. Mérsékeltebb és lassúbb volt itt annak menete, de biztos és érett, ugrások, erőszak, és félbeszakasztás nélküli.

A' rege szerint, mint mondók, Athent Cecrops alapíta és ő hintette el az első mivelődés' magvait Attica' földén. Theseus emelte azt az atticai tartományok' fejévé, 's királyi jogaiból némellyeket a' népnek visszaengedvén, ő tevé le a' respublicai alkotmány' első alapját. Theseus' utódai azonban szinte királyoknak neveztettek egész addig, míg a' görögök' lelkében föléb-redt republicanus szellem előtt a' királyi hatalom és tekintély hátrálni kényszerült. Azon időben, mikor a' dóriak Peloponnesusban ama' fönebb említett hóditásokat tették, átnyomulának az Isthmuson is és az atheniek ellen forditák fegyvereiket. A' megkérdett oraculum, úgy mond a' rege, a' dóriaknak győzelmet igért, ha *Codrus* athenaei királyt meg nem ölik. De Codrus, értesülve a' jósige felől, eltökélé hazája' szabadságáért feláldozni életét. Pórköntösbe öltözve, a' dóriak' táborába ment 's ott őket addig ingerlé gyalázó szavakkal, míg egyikkel bajvivásba keveredvén, általa megöleték. A' dóriak megvizsgálván a' pórköntösű embert, megismerék benne Athen' megölt királyát, mi által annyira kétségbe estenek győzelmök felől, hogy felhagyva a' harczczal, visszavonulának Peloponnesusba. Az atheniek királyuk' dicső tettét emlékezetben tartani és tisztelni akarván, igen ügyesen tudák politicai ohajtásaikat a' hála' érzelmeivel egybekötni. Olly király után mint Codrus, ugy mondanak, egy halandó sem érdemes Athen' királyi székébe ülni, azért ezentúl senki más csupán Jupiter uralkodjék a' népen. Az eszmét elég vala kimondani, hogy tetszést nyerjen. A' királyi méltóság eltöröltetik 's Codrus' legkorosabb fia az állodalom' élére állíttatik ugyan, de nem királynak többé, hanem *archon*nak nevezve. Ez új tisztség annyiban hasonlított a' királysághoz, hogy holtiglani és örökölhető, de már respublicai elemmel vegyült volt, a' mennyiben az archontok számot tartoztak adni kormányzásukról. Három száz év mulva (752. évb. Kr. el.) Alcmaeon' halála után, ki tizen harmadik archon volt, tíz évre választattak az archontok 's eleinte Codrus' maradékaiból, de később az eupatridák, vagy nemesi családokból is. 682. évtől pedig egy archon helyett kilencz

választatott, és csupán egy évre. Az archontoknak nemesek közöli választatása által a' korábbi monarchiai elemű kormányzás helyébe az aristocratak' önkénykedése állott be, mi annál nyomasztóbb leve a' népnek, mivel hatáskörük nem volt irott törvények által korlátozva. Ezért a' nép *Draco* nevű archont bízta volt meg egy törvénykönyv' készitésével. Draco elvégzé a' rábizottat, de az általa alkotott törvények nem elégíték ki a' népet. Azok nem az alkotmány' ügyeinek elintézésére, hanem rendőri és büntető eljárásra vonatkoztak, és szertelen szigoruságuk miatt a' nép által vérrel irottaknak mondattak, 's ezért mint czélszerűtlenek nemsokára nagyobb részint el is töröltettek. Athen azonban új zűrzavarok' színhelyévé lőn, mellyeket magok az eupatridák támasztának. Két párt küzde az elsőségért. Egyiknek feje *Cylon*, uralkodási vágytól megszállva, elfoglalta az acropolist, azonban a' nemesség az archontokkal bekeritvén az elfoglalt erősséget, Cylont és pártját ostrom alá vették. Cylon és testvére kiszöktek ugyan a' várból, de a' többi vagy éhség által halt meg, vagy lekonczoltatott. Magok az istenek' oltárai, mellyek Görögországban mindig sérthetlen védhelyűl szolgáltak a' menekvőnek, most nem kiméltettek, hanem mellettök többen leöldöztetének. Ezen istenek elleni vétekben leginkább az *Alcmaeonidák*, egyike Athen' előkelőbb családainak, vettek tettleges részt, 's azért a' bűn' átka különösen e' családra nehezűltnek gondoltaték 's későbbi időkben e' körülmény gyakran használtatott a' pártvitákban a' babonás nép' felizgatására, mi a' bűntett után azonnal elkezdődött 's a' Cylon és pártja elleni gyűlölség csakhamar az Alcmaeonidák ellen fordult, kik a' városból kiűzetvén, helyökbe Cylonnak és pártjának megengedtetett a' visszajövetel. De a' pártküzdelmek evvel sem csillapodtak le 's annyira meggyengíték az állodalmat, hogy Salamis' szigetét a' kis Megara is el birta ragadni Athentől.

Nem csekély feladat vala ennyi szenvedélyt, ennyi polgári viharokat lecsillapítani. De szerencsére egy férfiú élt Athenben, ki a' sorstól épen erre volt hivatva. E' férfiú *Solon* vala, kinek neve méltán ragyog a' minden idők' legnemesebb és bölcsebb férfiainak sorában. Tündöklő elméje, méltóságteli viselete és bölcsesége által már ifjukorában nagy várakozást gerjeszte maga iránt. Mint korának bölcse és kitünő költője, birtokában volt

azon adományoknak, mik által az emberekre hatni lehet. Sokat utazott, nagy tapasztalásokat teve, ismerte korát és körülményeit, szerette embertársait 's azok' tévedéseit harag nélkül, szánalommal tudta nézni. Egyike vala a' világ' ama' hét híres bölcsének, kiknek tudománya valódi életbölcselet volt. Több az állodalom' javára végrehajtott tettei által bebizonyítva ügyességét, köz figyelem' tárgya lőn. Salamis' szigetét, mellyért honfiai hosszasan csatáztak siker nélkül, ő foglalta vissza a' megarabeliektől. Minthogy az amphictionokat is ő birta rá, hogy a' Cirrhaiak ellen, kik az isten' szentségeire merték tenni kezeiket, haborút indítsanak, a' delphosi oraculum' kegyeit is birta.

Solon 1594. Kr. el. archonná választatott. Első, mivel törvényhozói munkálatit megkezdette, az úgy nevezett seisachtheia (teher-könnyités), mi nem volt adósság-eltörlesztés, mint sokan gondolják, hanem abból állott, hogy a' pénzlábat 27—28 száztólival alább szállította 's igy a' forgó készpénz' értékét az újonnan veretendő pénzéhez képest ugyanennyivel emelte, azt rendelve, hogy az adósok a' magok hitelezőiknek a' tartozott összegeket teljesen megfizessék ugyan, de új pénzben, mi által az adósok 27—28 száztólit nyertek. Ezen kivül egy régi törvényt, miszerint a' hitelező adósának személye által fizettethette ki magát 's azt mint rabszolgáját eladhatta, eltörlött. Amaz előbbi rendelet a' szigorú jogfogalommal meg nem egyeztethető ugyan, de szükség által parancsolt mentőszer volt, 's minden esetre szelídebb Lycurg' birtokosztályánál. Az ország szabad leve; a' polgár a' szántóföldet, mellyet előbb csak napszámosként hitelezőjének vetett be, most mint sajátját mivelé; sok külföldre rabszolgaként eladott honfi, ki már anyanyelvét is felejteni kezdé, mint szabad ember térhetett vissza honába. Ez által még nagyobb bizalom ébredt Solon iránt, minek következtében új törvénykönyv' alkotásával bízatott meg.

Nagy nevezetességű alkotmányos intézkedéseit szükség e' helyt röviden vázolnunk. Rendelete' következtében minden athenaei polgár kényszerült vagyonát becsűnek alávetni, 's őket ezen becsű szerint osztályozá aztán négy rendre, mik *phylek*nek neveztettek, jóllehet a' phylek előbb geographiai felosztások voltak. Az első rendet azok képezék, kiknek öt száz véka száraz 's ugyan annyi folyó (például bor, olaj) termékű jövedelme volt. Ezután

három száz véka volt a' legkisebb mennyiség, mi a' második rendhezi soroztatásra megkivántatott, két száz a' harmadik rendhez, két százon alúli, vagy semmi jövedelemmel birók pedig a' negyedikhez tartozának. A' jogok és kötelességek szinte felosztattak a' négy rend között. Az első három rendbeliek közhivatalokat viselhettek, a' negyedikbeliek nem, de a' népgyülekezetben, valamint a' többi rendbeliek, úgy ők is egy szavazatjoggal birtak, 's birák is választathattak közölök 's így a' kormányzásban nekik is részök vala. Adómentesek valának, de a' háborúban mint könnyű fegyverzetű vagy mint tengerész-katonák szolgáltak. A' három első osztálybeliek közől archontok és areopag' tagjai csupán az első rendűek lehettek. Az adó a' jövedelemhez aránylag volt felosztva és a' hadi szolgálat' különbsége is a' különböző rendekhez alkalmazva. Minden rendnek külön neve volt; az első *pentecosiomedimnek*, a' második *hippeisek*, a' harmadik *zeugiták*, 's végre a' negyedik rendbeliek *thetesek*nek neveztettek.

A' népgyülés vagy *ecclesia* legfelsőbb hatalom volt az országban. Ide, ki csak szavazattal birt, köteles volt elmenni, mert Solon gyülölte a' közügyek iránti hanyagságot. Tizennyolcz vagy húsz évesnél fiatalabb polgár nem vehetett benne részt. A' gyülésekben mindenki szólhatott, hacsak ebbeli jogát valamelly vétke által el nem veszítette. Itt választattak az ország' tisztviselői, vagy kik közölök bűnnel vádoltatának, itt tétettek le; itt vettetett ki az adó, szám adatott az országos költségekről, határoztatott béke és háború, 's külügyek iránt általában itt hallgattattak ki az idegen követek; idegenek itt nyerhettek polgárjogot; vallási ügyek, ünnepek, megtisztelések iránt itt keltek határozatok és itt itéltettek el az állodalom elleni bűnök. Nehogy azonban a' democratia a' népgyülések' ezen nagy hatalma által féktelenséggé fajuljon, Solon azt határozá, hogy addig semmi tárgy ne vitethessék népgyülés' elébe, míg a' tanács előbb meg nem vitatta, 's ha mit ez elvetett, azon évben nem vétethetett elő többé. A' népgyüléseken szónokok léptek föl a' nép' akaratát egy vagy más részre hajtandók. Ezek Athenben felette fontos szerepet játszottak és nem ritkán magánérdekek által vezetve, kártékony hatásuk is volt. A' népnek ugyan teljes szabadságában állott valamit elfogadni vagy elvetni, de a'

szónokok minden fogásokat használtak akaratát a' magok' részére hajtani, 's ha ügyesek voltak, a' nagy tömeg' vezérlete hatalmukban volt. Dicső eszköz jót tehetni a' szónoki adomány, de csak úgy, ha tiszta jellemmel párosúlt, különben átka a' szabad állodalmaknak. A' hajdani világ' egyik legnagyobb férfia, Pericles, leginkább ennek köszönhette Athen' szabad népe fölötti csaknem mindenható hatalmát. De Athenben is utóbb a' szónokok sophistákká fajultak 's erényt abban kerestenek, ha a' jót rosz színbe, és megfordítva állíthaták. A' város' közepén egy nagy tér volt, melly prytaneumnak neveztetett, itt gyűlt egybe az atheni tanács, honnan tagjai *prytanok*nak neveztettek. E' hivatalra csak feddhetlen életű emberek választathattak. A' tanács' tagjai eleinte 400-an voltak, utóbb 1000-en 's minden évben újra választva. Mivel a' polgárok' minden osztályából választathattak, úgy tekinthetők mint a' népgyülések' küldöttsége, mellybe lassanként egy időre csaknem minden polgár bejött, hogy egymás felett uralkodjék. A' tanács' tized része, egymást felváltva minden harmincz öt napban, bizottmányt képezett, melly a' nap' nagyobb részét a' prytaneumban töltötte, hogy minden előforduló bajokat azonnal elintézhessen. Tagjai némelly tisztviselőkkel 's azokkal, kik a' hazának tett szolgálatukért erre feljogosíttatának, együtt étkeztek az állodalom' költségén, mi különös megtiszteltetésnek tartatott. Az állodalmi tisztviselők szinte a' népgyülés által neveztettek. Mielőtt hivatalba lépnének, életök' feddhetlensége vizsgálat alá vétetett, 's midőn hivatalukat letették, számot kelle adniok viseletökről. Legfőbbek ezek közt az archontok voltak, kik csak az első rendi polgárokból választatának. Ők számra kilenczen valának, eleinte a' kormány' élén állottak, de a' soloni alkotmány által a' prytanokra ment át ezen méltóság, 's az archontok ezentúl igen korlátozva voltak. Az első archon, kitől az év neveztetett, a' házassági, végrendeleti és gyámsági ügyekben biráskodott, 's neve *eponymos* volt; a' második, ki *basileus*nak (királynak) neveztetett, a' vallási, a' harmadik, a' *polemarch*, a' hadi, a' többi hat, kiknek neve *thesmothetek*, a' törvényes ügyekben volt megbízva.

Hadi ügyekben egyéb iránt a' polemarchnak nem volt nagy befolyása; itt a' legfőbb hatóság tíz úgy nevezett *strateg*-ből vagy tábornokból állott, kik szinte évenként választattak a' népgyülés

által. Háború' idején vagy együtt vagy egyenként vitték a' fővezérséget. Magasabb hadi tiszteket is a' népgyülés nevezett. 18—60 éves koráig minden polgár köteles volt hadi szolgálatra.

A' törvényszékek esküttszékek valának. Az archontok évenként a' harmincz évet meghaladott korú polgárok közől hat ezeret választának ki, kik a' birák' rendét képezték, 's *heliastáknak* neveztettek 's eskü által avattatának hivatalaikba, 's tíz törvényszékre osztályozva, mind polgári, mind bünvádi ügyekben ítéltek. Némelly ritka esetekben egyetlen törvényszékké alakúlva ültek össze. Tehát ez is, mint a' tanács, a' népgyülés' küldöttsége volt. Ország elleni vétkeket maga a' népgyülés ítélt el. A' törvényszékek' elnökei az archontok valának. A' vádak irásban adattak be, tárgyalásuk szóbeli és nyilvános volt. Halálos büntetés háromféle volt; mély üregbe vagy tengerbe löketett a' vétkes, karddal végeztetett ki, vagy méregpohárral. A' számüzetés egyenlőnek tartatott a' halálos büntetéssel, és ez szép önérzetére mutat az athenaei népnek, mert boldog országban a' számüzetés valóban rémítő büntetés. Athen' polgára, ki hazáját elvesztette, az egész széles világban nem talált több Athent.

Igen fontos hatóság volt Athenben az *areopagus*, mellynek tagjai nem évenként, hanem holtig választattak azokból, kik már előbb archontok valának. Ez ősidőktől fennálló 's vallási szentség' fényével körülvett törvényszék volt. Solon még tiszteletre méltóbbá tette, hogy a' féktelenségbe tévedhető népuralkodás' ellenébe oligarchiai ellensúlyt állítson. Szándékos gyilkosság, sebzés, gyújtogatás, mérgezés' vétkei itt ítéltettek el, 's ezen kivül az areopag volt őre az alkotmánynak 's erkölcsöknek. Üléseit éjjel tartotta sötétben, nehogy a' birák a' vádlottnak arczvonásai által megvesztegettessenek. A' vádlónak borzasztó esküt kelle tennie, a' felől, hogy hamis vád nincs szándékában. Vádló és vádlott tiltva valának kedélyre ható beszédeket tartani; szárazmeztelenül csak az ügyre tartozókat kelle előadniok. Ezen egész éljárásnak igen ünnepélyes és tisztelet-parancsoló jelleme volt.

Ezek a' soloni alkotmány' lényegesb részei, melly körül forognak a' következő időkben Athen' benső történetei. Voltak ezeken kivül Solonnak sok egyes rendeletei, mellyek a' polgárok' magányéletét tárgyazzák 's mind annyi jellemzői alkotmányának. Ki a' hadi szolgálatból magát kivonta, vagy mint hádfi magát

gyáván viselte, elveszté tényleges polgári jogait: ellenben a' harczban elvérzettek' gyermekei az állodalom' költségén neveltettek. Minden atheni köteles volt az areopagnak, valahányszor az kívánta, jövedelmeiről számot adni, 's henyének találtatván, megbüntettetett. A' szülék tartoztak gyermekeiket a' foglalatosságok' valamellyik nemére taníttatni, a' gyermekek magasabb polgári jogaik' elvesztésének büntetése alatt kötelesek voltak szűkölködő szüléiket táplálni. A' női piperét, temetési pazarlást, 's egyéb hiúság szülte elfajulásokat, meghatárzott fényüzési törvények korlátozák.

Solonnak egész törvényhozása mutatja az ő embereket és körülményeket szem előtt tartó szellemét, 's azt, mit maga is monda, miképen törvényei magokban véve nem a' legjobbak, hanem jók az athenaei népnek. Ezen törvények a' szabadságot aristocratia által mérsékelt democratiával ótalmazták, 's egyszersmind helyzetre és körülményekre tekintve, a' polgári boldogságot is elősegélték 's abba jólétet miveltséget és emberiességet hoztak. A' régi törvényhozóknak általában azon elsőségök van az újak felett, hogy az embert a' törvényhez, mellyet számára alkotnak, hozzá képezik; hogy a' szokásokat, jellemeket, társadalmi együttlétet tekintetbe veszik, és a' polgárt nem különzik el az embertől, miként az újabb törvényhozók. Nálunk a' törvények nem ritkán homlok egyenest ellenkeznek a' szokással; a' régieknél törvények és szokások sokkal szebb öszhangzásban voltak. Az állodalom kitörölhetlen vonásokkal a' polgár' lelkébe vésve, 's állodalmi testületeikben olly élénk melegség volt, mi nálunk hiányzik. De mind e' mellett a' régiek' dicséretében szükség óvatosaknak lennünk. Általában mondhatni, hogy a' hajdankori törvényhozók' szándéka szép és dicséretes volt, de eszközeik elhibázottak. Ezen eszközök gyakran helytelen fogalmakra 's egyoldalú nézetekre mutatnak. Hol mi igen is hátra maradunk, ott ők igen is előre siettek. Ha a' mi törvényhozóink helytelenül cselekszenek, hogy az erkölcsi kötelességeket és szokásokat egészen elhanyagolják, a' görög törvényhozók viszont abban tévedtek, hogy az erkölcsi kötelességeket törvények' erőszakja által kényszeríték az emberekre. A' tettek' erkölcsi szépségére első föltétel az akaratszabadság 's ezen szabadságnak vége van, mihelyt az erkölcsi erény törvény szabta büntetéssel sajtoltatik ki. Embernek legnemesebb előjoga, hogy ön

maga tökéli el magát 's hogy a' jót magáért a' jóért teszi, semmi polgári törvénynek nem kell parancsolni nagylelkűséget az ellenség, hűséget a' barát, hálaérzetet az apa vagy anya iránt, mert mihelyt ezt teszi, a' szabad erkölcsi érzet félelem' munkájává és szolgai indulattá fajúl.

Solon' egyik törvénye azt parancsolja, hogy minden polgár a' társán esett sérelmet magán ejtettnek tekintse. Magában véve igen jeles törvény, mellynek czélja az volt, hogy a' polgárok egymás iránt meleg részvétet táplálván, magokat egy test' tagjainak nézzék. De ha illy érzet nem önkényt kél a' kebelből, kényszerítés által elérhető-e, és erkölcsileg szép tett-e? Egy másik törvény becstelennek mondja azt, ki polgári lázadás' idején egyik párthoz sem tartozva, semleges marad. Ez által Solon a' polgárokban közügyek iránt a' legmelegebb részvétet akarta fölébreszteni, mert a' haza iránti hidegség polgárban előtte a' leggyűlöletesebb volt. A' semlegesség gyakran illy hidegség' következése lehetett. De itt is Solon elfelejté, hogy néha a' haza iránti legmelegebb részvét parancsolja a' semlegességet, midőn például egyik pártnak sincs igaza, midőn a' haza, bár mellyik győzzön, veszíthet. [1] Továbbá tilalmas volt a' halottak felől roszúl beszélni, élőkről pedig nyilvános helyeken, például, törvényszék előtt, templomban, vagy színházban. A' fiú fölmenteték az apa iránti kötelességektől, ha az őt semmire nem taníttatta. Szép vonása Solon' jellem-szelidségének, hogy gyűlölt dolgokat enyhébb neveken nevezett, például az adót adaléknak, az adósság' megsemmitését könnyítésnek. Mennyivel messzebb látott ő Lycurgnál, világos bizonyság rá azon rendelete is, miszerint törvényeit csak száz évig parancsolja érvényeseknek. A' bölcs férfiú tudta, hogy a' törvények a' mivelődésnek csak szolgái 's hogy a' nemzetek' férfikora más vezért kiván, mint gyermekkora. Lycurg, hogy törvényeit megörökíthesse, a' spartaiak' szel-

1) Egyébiránt nem tagadhatni, hogy Solon itt mélyen bepillanta a' népélet' titkába. A' bölcs politicának örök feladata, a' nyilvános ügyek iránti részvétnek és a' nagy tömeg' azon tehetsége' kifejtésének, miszerint azokra önállólag ügyelhessen, minél szabadabb tért engedni, nehogy erejét a' törvény' szoritó korlátain kisértse meg. A' puszta szenvedély csak akkor nem fogja magát a' politicai érdekek' egyoldalú képviselőjévé feltolni, hanem a' megfontolás fékezve és mérsékelve fog mindenütt munkálni, ha minél több polgár van meghíva a' közügyekre. Ezen igazságot mai napig bizonyitja a' történetirás.

lemi gyermekkorát örökítette meg. Athenben emberekért volt a' törvény, Spartában törvényekért az ember. De Lycurg' állodalma törvényeivel együtt eltünt, holott Solon' csak száz évre számított törvényei sok részben a' római törvénykönyvbe is átmenvén, ma is erejökben vannak. Az idő igazságos birája az érdemnek.

Solon gáncsoltatott, hogy a' népnek nagy hatalmat adott a' népgyülések által, hol a' roppant sokaság mindig nagy zajokat támaszta. Ezen gáncs nem alaptalan. Hibázott, hogy a' népet személy szerint, nem képviselők által hagyta határozni. A' sokaság szegény levén, megvesztegethető is volt. De más részről a' személyes szavazatjognak jó oldala is volt; ez eszközlé tudniillik, hogy a' nép értette a' közügyeket, mi által nemzeti szellem, honszeretet támadt, és az atheni polgári néptömeg értelmiség' tekintetében korán sem hasonlítható az újabb kor' néptömegeihez. Nagy gyülekezetekben mindig van némi féktelenség, kisebbekben némi aristocratai kényuralom; a' kettő közötti arany középszert eltalálni a' legnehezebb feladat, mi a' jövő századoknak tartatott fenn.

Nevezetes marad azon szellem örökké, melly Solont a' maga törvényhozásában lelkesíté, a' józan és valódi kormányböl-cseség' szelleme, melly azon alapelveket, miken minden állodalomnak alapodnia kell, szem elől nem veszíté, tudniillik, hogy a' nép azon törvényt, mellynek engedelmeskednie kell, maga adja magának 's hogy a' polgár az őt illető kötelességeket meggyőződésből és honszeretetből, ne büntetéstőli szolgai félelemből, ne a' felsőség' akaratábani vak és tunya engedelmességből vállalja el. Szép és dicső volt Solontól, hogy az emberi természetet tiszteletben tartá 's nem embereket az állodalomnak, nem czélokot az eszköznek, hanem az állodalmat tevé az ember' szolgájává. Törvényei tág kötelékek voltak, mellyek közt a' polgár' szelleme könnyen és szabadon mozoghatott, és soha nem érzette, hogy általok vezettetik. Lycurg' törvényei vas bilincsek voltak, mellyek' nehéz súlya lenyomá a' lelket. Az atheni törvényhozó polgárai' szorgalma és lángeszének minden pályákat felnyitott, a' spartai elzárt a' magaéi előtt mindent, egyen, a' politicai érdemen, kivül. Lycurg a' henyeséget törvény által parancsolá, Solon szigorúan bün-

tette. Azért Athenben minden erény virágzott, minden müvészet és ipar élt, a' szorgalom' minden idegei mozgásban voltak 's az ismeret' minden mezői miveltettek. Mutathat-e fel Sparta csak egy férfiút Socrates vagy Thucydides, Sophocles vagy Platóhoz hasonlót? Sparta csak uralkodókat és hadi embereket szülhetett; müvészeket, költőket, bölcselőket, világpolgárokat épen nem. Lycurg valamint Solon egyképen nagy, egyképen jeles emberek voltak és mi különbözőleg hatottak ellenkező elveik által! Az atheni törvényhozót szabadság és öröm, szorgalom és bőség, minden müvészetek és erények, Gratiák és Musák környezik, hálásan tekintvén rá, apjok és teremtőjöknek nevezvén őt; Lycurg körül nem látni egyebet zsarnokság és rémteli rabszolgaságnál, melly bilincseit zörgetve nyomora' alkotóját átkozza.

Egy egész nép' jelleme a' törvények' leghívebb lenyomata, 's így azok' értéktelenségének vagy becsének legbiztosabb birája. Korlátozott volt a' spartai polgár' elméje, és szíve ézzéketlen; szövetséges társaihoz büszke és felfuvalkodott, kemény a' meggyőzöttek, emberietlen a' rabszolgák, és szolgai felebbvalói iránt. Alkuvásaiban lelkiösmeretlen és hűtlen, határozataiban zsarnoki 's mind nagyságában mind erényeiben hibázott ama' kedveltető, mi egyedül nyeri meg a' szíveket. Az atheni polgár ellenben társalgásában gyengéd volt és szelíd, udvarias, éber beszédű; barátságos az alsóbbak, vendégszerető és készséges az idegenek iránt. Kedvelte a' puhálkodást és piperét, de ez nem gátolá, hogy a' csatában oroszlánként harczoljon. Biborba öltözve és illatokkal fölkenve, Xerxes' milliói úgy, mint a' zordon spartait el tudta rémíteni. Szerette a' gyönyöröket és lakomát, 's a' kéj' ingereinek nehéz volt ellenállnia, de szemtelen viselet és torkosság becstelenek voltak előtte. Finomság és illedék egy régi népnél sem volt olly közdivatú mint itt. Az atheni nagylelkű volt a' bal-, és állhatatos a' jó szerencsében, 's a' hazáért mindent merni nem került neki áldozatba. Rabszolgáival a' spartaiakhoz képest igen emberileg bánt. Voltak azonban nem dicséretes oldalai is, miket a' történetirás, mellynek nem szabad magasztalóvá alacsonodnia, köteles elszámlálni.

Ezen nép, mellyet erkölcsei, szelidsége és bölcsesége miatt csodálunk, a' leggyalázatosb hálátlansággal mocskolta be magát

nem egyszer legnagyobb férfiai és kegyetlenséggel ellenségi iránt. Szónokai' hizelgése által elrontva, szabadságában daczos és annyi elsőségei miatt hiú, gyakran szövetséges társait és szomszédait elviselhetlen gőggel nyomá, és köz tanácskozásaiban könnyelmű mámor által engedé magát vezettetni, melly nem egy ízben legbölcsebb kormányférfiainak fáradságait semmivé tette és az állodalmat a' romlás' örvényeig sodrá. Minden egyes atheni hajtható volt és lágy kedélyű, de nyilvános gyülekezetekben többé nem az. Ezért Aristophanes a' maga honfiait okos öregeknek festi otthon, de eszteleneknek a' gyülésekben. A' dicsvágy és ujság-szomj egész a' kicsapongásig uralkodott rajtok. Dicsért koczkára tette az athenaei javait, életét, nem ritkán még erényét is. Egy olajág, egy felirás valamelly szobron, melly érdemét hirdette, nagyobb ösztön volt neki magas tettekre, mint a' perzsának nagy királya' minden kincsei. És a' milly túlzó vala a' hálátlanságban, olly kicsapongó a' hálában. Illy nép által a' gyülésből diadallal haza kisértetni, annak ha csak egy napig is beszédtárgyúl szolgálni, dicsvágyának magasabb és valódibb élv volt, mint a' mit fejdelem legkedveltebb rabszolgájának adni képes, mert egészen más dolog is egy büszke, gyengéden érző népet felindítani, mint egyetlen embernek tetszeni. Az atheni embernek örök mozgékonyságban kellett lenni, lelke szünetlen új benyomások, új élvek után sovárgott. Ezen ujságvágyának naponként új tápot kelle adni, nehogy az állodalmi ügyekbeni újításokra forduljon figyelme. Néha egy jó alkalommal adott színmü a' közcsendet mentette meg, gyakran a' bitor megnyerte a' játékot, ha a' nép' ezen hajlamának új gyönyörökkel tuda áldozni. De épen ezért jaj volt a' légérdemesebb polgárnak, ha nem tudott naponként új lenni és nem tudta érdemeit megifjítani.

Elintézvén Solon Athen' ügyeit, megesketé az athenieket, hogy tíz évig az alkotmányon nem változtatnak; ő maga pedig elhagyá a' várost és utazni ment. Bejárta Aegyptust, Cyprust stb, volt Lydiában, Croesus király' udvarában, mint főnebb említők. Tíz év után haza kerülvén, az atheni állodalom' polgárait három pártra szakadva találta. Mivel az új alkotmány által a' hivatalokra csak az első osztálybeli polgárok juthatának el, megkezdődött az egyesek és családok' harcza az elsőség-

ért és befolyásért. Legfőbb hatalom a' népnél levén, hogy kegyeit megnyerjék 's befolyást általa szerezhessenek, a' nagyravágyók neki hizelgének. A' pártok' kettejének két veszélyes ember, *Megacles* és *Pisistratus*, lőn feje. Megacles gazdagsága, Pisistratus lángesze és okos viselete által volt félelmes. Pisistratus' czélja egyeduralkodás volt 's hogy azt elérhesse, a' néppárt' fejévé lőn, mert nyugtalan democratiákban ez a' nagyra vágyás' legbiztosabb útja. Pártja legszámosabb volt és ő személyes tulajdonainál fogva egészen arra meghíva, hogy a' népet lelkesítse és vezesse. Ő közel rokona 's egykori kedvencze volt Solonnak. Ravaszságban és ügyességben ellenségeinek egyike sem mérközhetett vele. Miután a' néptömeggel magát annyira megkedvelteté, hogy az őt vakon követné, egy ízben sápadtan, vérrel, melly a' maga által metszett sebből folyt vala, befecskendve, kocsián elterülten jelent meg a' népgyülés előtt. „Ime atheniek! igy szóla a' tömeghez, nézzétek, miként bántak velem ellenségeim, azért, mivel barátotok vagyok. Életem örök veszélyben forog ha védelmére rendeléseket nem tesztek." E' szavakat hallva baráti, miként előre kicsinálva volt, inditványozák, hogy testőrség rendeltessék, melly őt kisérje, ha közhelyeken megjelenik. Solon keresztül látott ezen javaslat' csalárdságán 's ellenszegűlt, de sikeretlen. Pisistratus megnyeré a' testőröket és nemsokára azok' élére állván, elfoglalá Athen' várát. Rémület fogta el a' polgárokat, leesett a' fátyol a' nép' szemeiről, de későn. Megacles és párthívei elfutának, a' bitor' kezeiben hagyván a' várost martalékúl. Solon, ki előbb egyedűl nem volt elámítható, most is az egyetlen vala, ki meg nem rettent. A' mennyit akkor fáradott polgártársait a' hirtelenkedésben gátolni, mikor még ideje volt, annyit ügyekezett most bátorságuk' fölébresztésében. Midőn látná, hogy törekvései nem találnak viszhangra, hajlékába tért, 's fegyvereit ajtaja elébe rakván, igy szóla: „Megtettem a' mit lehetett a' haza' javára." Ő nem gondolt menekvésre, hanem a' városban maradt, folyvást és kitelhető hévvel korholva az atheniek' balgaságát és a' zsarnok' lelkiösmeretlenségét. Midőn kérdetnék, mi teszi őt merészszé a' hatalmassal daczolni, felelé, hogy aggott kora. Ő meghalt és végpillanatai nem láták szabadon azon hazát, mellynek jevendőjét olly nagy fényben álmodá, mellynek boldogságáért olly híven fáradott. Egyike volt ő azon nagy elméknek, kik' hatása által az emberi-

ség egy egy óriási lépést tesz a' maga fejlődésében, 's törvényhozása egyik legnevezetesebb szakaszát képezi a' hajdankornak. Csaknem minden üdvös és nagy, mit az emberiség Athennek köszön, Solon' törvényhozása' gyümölcsének tekinthető. 2)

Szerencsére Athen nem juta barbar kezekbe. Pisistratus lelkében sok nemesség és szép nagyravágyás volt. Ő tisztelte Solon' törvényeit és erejökben tartotta. Versenytársai által kétszer elűzetvén, kétszer leve újra a' város' urává, míg végre annak egészen nyugalmas birtokában maradt, és ekkor bitorlását haza iránti érdemekkel és ragyogó erényekkel ügyekezett elfelejtetni. Uralkodása alatt nem lehetett észrevenni, hogy Athen nem szabad, olly szelid és nyugalmas volt az, 's nem ő, hanem Solon' intézvényei látszottak kormányozni. Pisistratus nyitá meg a' tudomány 's müvészet' pártolása által Athen' arany korát; alatta kezdett szürkűlni a' görög világ' szép hajnala. Mikor meghalt, atyaként sajnálták. Idomeneus' bizonyítása szerint olly szép és szeretetre méltó volt, hogy Bacchusnak, tehát azon istenségnek, kit szeretetre legméltóbban volt szokás ábrázolni, Athenben létező egy híres fejét, Pisistratus' fejének mondák. De minden jeles tulajdonai mellett bitorlása és az érette folyt polgárvér meg nem bocsáthatók. Volt legyen bár tiszteletre és szeretetre méltó, olly erényért, melly csak akkor gyakoroltatik, mikor az igazságtalan szenvedély ki van elégítve, nem magasztalható. Mi adhata kárpótlékot a' megöltekért, mi az élők' függetlenségének ha bár csak ideigleni elrablásaért?

Pisistratus a' maga jól megszilárdúlt uralkodását *Hippias* és *Hipparchus* két fiára hagyta, kik apjok' szelid kormányát folytatták. Ők a' jövedelemnek csak tized részét foglalák el adó' fejében, háborúban vezérek voltak, az áldozattételt ők végezék, baráti voltak a' tudományok 's müvészeteknek. Hipparch rendelé, hogy a' panathenek' ünnepén a' rhapsodok Homér' költeményeit énekeljék. Anacreon és Simonides kegyenczei voltak. De mind e' mellett a' republicanus szellemű athenei népnek e' bitorlott kormány gyűlöletes volt, azért *Harmodius* és *Aristogitonnak*, kik a' Pisistratidák által személyesen megbántattak, könnyű vala ellenök összeesküvést koholni. Az ös-

2) Hermann, Lehrbuch 227—242. — Schiller, i. h. — Luden, Allg. Gesch. 224—238.

szeesküdtek a' panathenek' ünnepén Hipparchót meggyilkolák. Hippias megmenekett és elfogatá az összeesküdteket, köztök Aristogitont is, kit aztán kivégeztett, miután Harmodius előbb, még a' tett' helyén, a' testőrök által lekonczoltatott volna. Mondatik, hogy *Leaena*, Aristogiton' mátkája, mint büntárs szinte befogatván, nyelvét szándékosan elharapta, nehogy vallatáskor az összeesküdtek' árulója lehessen. A' zsarnokok iránti gyűlölet annyira ment ekkor az atheniekben, hogy Harmodius és Aristogiton' emlékeikre képszobrok állíttattak, neveik diadalokban dicsőitteténck, mint szabadságért elvérzetteké, halott nem ezért, csupán magányboszúból nyúltak fegyverhez.

Ezen túl Hippias zsarnokúl kezde uralkodni. Az elnyomott atheniecknek sikerült a' delphosi oraculum' segedelme által a' spartaiakat megnyerni Hippias ellen. Cleomenes, spartai király, megjelenvén egy hadsereg' élén Hippiast az atheni várba szorította. Az ostrom sokáig fogott volna ellenök tartani, ha Hippias' gyermekei, kiket apjok a' várból titkon ki akart csempészni, véletlen el nem fogatnak, mi aztán kényszeríté őt magát megadni, az uralkodásról lemondani és Athent elhagyni (510. Kr. el.) Hippias előbb Kisázsiába, hol birtokai voltak, utóbb Perzsiába ment, 's egyik izgatója leve a' perzsa királynak a' görögök ellen.

Hippias' elüzetése után két párt keletkezett egymással vetekedve a' fő hatalomért. Egyiknek feje Megacles' fia, *Clisthenes*, volt, másiké *Isagoras*. Clisthenes, hogy magát kedvessé tegye, némieket megváltoztatott Solon' alkotmányában. A' phylek' számát nevezetesen tízre szaporítá és a' tanács' tagjaiét ötszázra. Ez által tekintélye és hatalma olly nagy lőn, hogy vetélytársának, Isagorasnak, Spartába kellett előle menekednie, hol Cleomenes király' segedelméhez folyamodott. Cleomenes fegyveres erővel rontott be Athen' határaiba, bement magába a' városba és kétszáz családot számüzött, de mikor az eddigi tanácsot felosztatni és Isagoras' párthíveiből egy másikat alakítani akarna, az atheniek fellázadván, elűzték őt, Clisthenes pedig számüzött barátival újra visszatért. Cleomenes mindent megkisértett Isagoras' részére, de az atheniek olly vitézül védték magokat, hogy semmit sem hajthatott többé ellenök végre. Ezen helyzetben volt Athen, mikor a' perzsa háború kiütött.

Clisthenes' alkotmányi ujításái között meg kell említenünk e' helyt egy igen nevezeteset, az *ostracismust* is, mi abból állott, hogy olly polgárok, kik rendkivüli érdem vagy szerencse által nagyobb befolyást és tekintélyt nyertek, mint a' menynyi a' respublicai egyenlőséggel megegyeztethető volt, ez által a' polgári szabadságnak veszélyesek kezdettek lenni, némellykor számüzettek, mielőtt a' száműzetést megérdemlették volna. A' száműzetés' e' neme ostracismusnak neveztetett, mivel a' szavazat egy darab cserépre iratott. 6000 szavazatnak kellett lenni, hogy valaki számüzessék; a' számüzés tiz évig tartott, mellynek eltelte után a' száműzött visszatérhetett hazájába. Az ostracismus többnyire a' legérdemesebb polgárokat érte, azért inkább megtisztelő mint gyalázó természetü büntetés volt. Ez intézkedést sokan igen kárhoztatják, azonban az atheni szabad állodalom' körülményeit tekintetbe véve, meg kell vallani, nem volt igen kárhozatos. Hogy visszaélés történt vele, mint történhetik a' legüdvösebb dologgal is, tagadhatlan, de annyi igaz marad, hogy maga a' férfiúi erény is, ha magát a' respublicai egyenlőség' vonalán fölülemelni birja, a' szabadságra nézve veszélyes lehet. Habár szorosan véve igazságos nem volt is, mert általa ártatlanok is fosztatának meg attól, mi szabad polgárnak legdrágább, a' hazától, de, ha vele visszaélések nem történnek, felette üdvös intézvény lehete respublicai állodalomban.

SZELLEMI FEJLŐDÉS.

Mielőtt a' görög történetek' egyik legnevezetesb szakának, a' perzsa háborúknak, vázolására térnénk át, helyén leszen itt egy pillantatot vetni a' görög szellemi élet' első ébredéseire.

Valamint magának a' görög népnek, úgy müvészet 's irodalmának története is mondák és regékbe burkolva kezdődik. *Daedalus* és *Smilis* neveztetnek, csodás mesék' kiséretében, mint legrégibb kori müvészek, és néhány igen régi iró, kiktől állitólag munkák is maradtak, mellyek azonban' későbbi időbeliek, és régiségök puszta költemény. Az első hitregés költők' művei többnyire vallásos tárgyúak és magok is e' költők a' monda' hagyományaiban szent énekesek és propheták gyanánt jetennek meg. Leghíresebb hajdankori költők és irók a' görög népnél *Linus*, ki

Apolló 's a' kitencz Musák' egyike fiának tartatott; *Melampus*, kiről a' rege azt beszéli, hogy az állatok' nyelvét értette és ennél fogva nagy jóstehetséggel birt; *Thamiris*, ki egykor a' Musákat hivta fel versenyre; az úgy nevezett *Sybillák*, vagy az őskor' jósnői; a' vadállatokat megengesztelő, szeleket és folyókat megállító *Orpheus*, és *Musaeus*. Eme' két utóbb nevezetnek' allítólagos munkái is későbbkorbeliek. Nagyobb világosságban áll a' görögök' szellemi fejlődésének története a' hőskorban. A' sajátképi költészet akkor képződött, mikor a' dóriai vándorlás és gyarmatítások után a' nép az életnek szilárdabb formáira ment át 's egyes törzsek az éghajlat' kedvezése, és szerencsés fekvésű honi föld által, melly a' kereskedést és jólétet elősegélte, szebb lételt nyertek volt.

Illy szerencse jutott különösen az ioni gyarmatoknak Ázsiában. A' trójai háború utáni legközelebbi századokban itt támadt fel egy olly szellem, melly a' szerencse' ama' kedvezéseinek minden befolyását egy illy nemzet' dicső korára a' legtökéletesebben festi a' maga bámulatra méltó költeményeiben. E' szellem *Homér* volt, minden görög költők és bölcseknek, kik utána éltek, apja. Ő hihetőleg — mert közelebbi körülményeit a' hajdan' homálya fedi — a' hőskor' végén, Kr. el. körülbelül 1000 évvel élt. Életéből keveset tudunk, csupan az nem kétséges, hogy létezett. Származatra ioni volt, de később még szülővárosa iránt is vita keletkezett. A' régiek' véleménye egyébiránt leginkább oda hajlott, hogy vagy Smyrna vagy Chios volt legyen születése' helye. A' rege vaknak mondja őt, de munkáiban elég ok van, melly az ellenkezőt tanusítja. Két nagy munkája jutott el hozzánk az *Ilias* és *Odyssea*, amaz a' trójai háborút, emez Ulysses' kalandjait adja elő. Ezen költemények olly régiek mint Dávid király' zsoltárai. A' kisázsiai ionok közől Lycurg hozta őket Görögországba; három száz évvel később pedig úgy, látszik, Pisistratus adta nekik azon alakot, mellyben most vannak. Egy tökéletesb kiadást Aristoteles készíte nagy Sándor' számára, ki arany tokban hordá magával, és fejvánkosai alatt szokta tartani. Méltán számíttatnak ezek a' világ' legdicsőbb költeményei közé. A' régiek templomot építének Homér' tiszteletére, mellyben őt istenként imádták, de neki legnagyobb tisztelet azon maradandó hatás, mellyet mivei a' görög népre gyakorlának és még most is gya-

korlanak mind azokra, kik őt felfogni képesek. Az általa énekelett tárgyak csekélyek ugyan előttünk; istenei és hősei, erkölcseik és szenvedélyeikkel, nem mások, mint a' mellyeket neki a' hajdanidő és saját kora átadának; szinte illy korlátolt természet- és földismerete, erkölcs és kormánytana. De azon valódiság és bölcseség, mellyel a' maga világának minden tárgyait egy élénk egésszé szövi, és halhatatlan ábrázolata' minden személyeinek biztos körvonala, azon szelíd mód, miszerint ő olly szabadon mint valamelly istenség, tekint minden jellemekre, 's azok' vétkeit és erényeit, jó és balszerencséjöket elbeszéli, azon zene, melly illy változatos hosszú költeményekben ajkairól szakadatlanúl áradoz, szavai' minden ábrázolatában hangjába lehelve, melly énekeivel együtt örökké él, ez az, mi Homért az emberiség' történetében egyetlenegygyé, és, ha lehet valami halhatatlan e' földön, halhatatlanságra méltóvá teszi. [1])

Homérnak a' görögökre szükségkép másként kelle hatnia, mint mi reánk, kik őt néha némi kénytelen hideg csodálattal, vagy hideg megvetéssel jutalmazzuk. Ő a' maga honfiainak élő nyelven énekelt, egészen szabadon attól, mi később szójárásnak (dialectus) neveztetett. Ő nekik eldődeik' tetteit hazafisággal zengette, megnevezé előttök a' fajokat, törzseket, alkotmányokat és tájakat, mellyek részint mint sajátaik szemök előtt voltak, részint ősi bűszkeségök' emlékezetében éltenek. 'S igy Homér a' görögök előtt több tekintetekben a' nemzeti dicsőségnek isteni küldötte, a' sok oldalú nemzeti bölcseségnek kútfeje volt. A' későbbi költők őt követték, a' tragicusok tőle vettek mesét, a' tanköltők allegoriát, példákat és mondatokat; minden új nemnek első irója az ő munkája' müvészi alkatát választá előképül, annyira, hogy Homér nemsokára a' görög izlésnek zászlóvivője lett 's a' gyengébb fejek előtt minden emberi bölcseség' szabálya. Hatása volt még a' római költőkre is, és nélküle az Aeneis nem születik vala. Még az újabb európai népeket is segíté vadságukból kifejlődni. Olly sokan élveztek benne képző örömet, 's mind a' munkás, mind a' szemlélődő, izlés' szabályait és emberismeretet tanult belőle. Illy szellem, mint ő, azon korban, mellyben élt, 's olly nemzetnek, mellyre hatott, valódi ajándéka a' mive-

1) J. G. Herder, sämmtliche Werke, Stuttgard und Tübingen, 1827 V. Bd. 132 l.

lődésnek, minővel semmi nép nem dicsekedhetik, mert sem a' keletieknek, sem az európaiaknak nem jelent meg kellő időben ifjuságuk' virágkorában; még Ossian sem volt s' maga skótjainak az, mi ő népének.

A' hőskor' lehanyatlása után, a' kilenczedik században, a' szellemi miveltségnek új fejlődése kezdődött és legelőször is a' gyarmatokban. Lycurg' idejében 's közvetlenül utána, több művész és költő lépett fel Peloponnesusban és Siciliában. Erre a' nyolczadik században fejlődni kezdett mind tudomány mind müvészet a' kisázsiai gyarmatokban, a' szigeteken és Nagygörögországban, az erre következett két században pedig leginkább Kisázsiában és a' szigeteken virágzott az. Különösen Aegina és Samos lettek a' görög művészet' székei. Athen csak az ezután következő időben vált a' szellemi élet' középpontjává, de az aztán itt érte el legmagasabb fokát.

Művészség és költészet annyira elterjedtek ez időben a' görög tartományoknak városain, sőt még faluin is, hogy már magok a' régi rómaiak elbámultak rajta, és az még a' mai kor előtt is meglepő és megfejthetlen tünemény. A' görög nép' minden törzsei és ágai részt vettek benne; a' görög élet mindenütt művészség, költészet, bölcselet és törvényhozás által fejlett és alakúlt, és más népek' gazdagsága is, melly kereskedés és kézmüvek által a' görögökhöz szivárgott, előmozditá ezen fejlődést és annak lehetségét eszközlé, hogy a' görög miveltség olly magas fokig 's olly általánosan felvirágzott. A' hőskor és a' perzsa haború közti korszakban némi keleti nézetek is kezdtek leginkább a' gyarmatitás által a' görögök közt elterjedni. A' Homér után készült iratokban olly keleties világ kezd derengeni, mellynek az Ilias és Odysseában semmi nyoma nincsen. A' görögöknek napkeletteli érintkezése aegyptusi rejtelmeket, phoeniciai, phrygiai és lyd fogalmakat hozott a' görög vallásba és bölcseletbe. Divattá kezdett válni, hogy kormányférfiak, költők és bölcsek napkeletnek titkos tanaiban keresték a' valódi bölcseség' kútfejét. Pythagoras, Solon és a' bölcselő Thales ezen időnek tanitványai. Mind e' mellett azonban a' görög szellem túlnyomó maradt, de a' vallási költemények 's maga az istentisztelet némi részben megváltoztatta jellemét. Eszélyes férfiak kelet' rejtelmeit a' democratia' korlátozására is használták eszközül. Bacchus és Ceres' tiszteletin 's

a' fönebb említett samothrakein kivül Atticában az úgy nevezett *Eleusiniák* valának a' leghíresebb görög rejtelmek, mellyek állodalmi felügyelés alatt voltak. Fejök a' második archon volt, főpapjok az Eumolpidák' régi nemzetségéből vétetett.

A' görög szellem' teremtményeinek története, benső kifejlését tekintve, legközelebbről a' hőskor' költészetéhez csatlakozik. A' hősköltészet Homér' korában a' kisázsiai ioniak közt virágzott fel és Chios' szigetén Homér után sokáig némi dalnok-iskola létezett, mellynek tagjai magokat *Homeridák*nak nevezték 's a' homéri költészet' szellemében költöttek. Homér után nemsokára, egész a' Kr. el. hetedik század' elejéig, a' költészet némi ázsiai szint vett magára, mi abból álla főleg, hogy megszünt hősi és eposi lenni, a' költőnek nem az leve többé czélja mint előbb, hogy a' megtörténtet vagy hagyományzottat adja elő tisztán 's a' költészet' világában előadott hadi tettek és kalandok' szemlélete magában véve örvendeztessen, hanem most tanításra volt törekvés és magok a' költő' teremtményei kezdtek fontosaknak tartatni. A' költészet megszünt tisztán hősi és eposi lenni, hanem lett szent és hitregésen történeti. Ezen időszak' költeményei ennek következtében kétfélék: erkölcsileg-vallásosak és hitregeileg-történetiek. Ez utóbbiak' költői *cyclicus* költőknek neveztetnek, megkülönböztetésül a' hőskori rhapsodoktól, mert általok a' görög mondák' egész köre vagy cyclusa, a' dolgok' eredetétől egész Odysseus' halálaig költészileg feldolgoztattak. Ezen költemények messze mögötte állnak Homér' költeményeinek. Neveik a' szerint, a' millyen tárgyuk, cosmo-, theogoniák, vagy genealogiak, titanomachiák vagy argonauticák stb. A' második osztályhoz tartozókat a' nagyobb szám után szent költőknek lehetne nevezni, mivel költeményeik' tárgya istendicséret, erkölcsies vallástanok, életszabályok stb, mellyek azon czélból költettek, hogy általok a' hallgató isteni dolgok és saját kötelességei felől tanulságot vegyen. E' szerint voltak a' theo- és cosmogoniák is dolgozva, azért azon cyclicus költők is, kik imígy készíték költeményeiket, ezekhez számitandók. E' tankölteményekben a' költő nem mint dalnok, hanem mint isten ihlette látnok beszél. A' szent költők közt legnevezetesebb *Hesiod*, ki a' Kr. el. 900 év körül élt. Neve alatt két fő munka jutott el hozzánk; egyik a' Theogonia, mellyben költői képek és

isteni történetek' leple alatt vallástani oktatások vannak elrejtve; a' másiknak czíme: Munkák és napok, mellyben szabályok vannak mezei és házi gazdálkodást, hajózást, nevelést 's a' mindennapi élet' egyéb visszonyait tárgyazók.

A' Kr. el. 700. évtől a' perzsa háborúig a' görög irodalomnak egy új neme támadt, mellynek magvai a' cyclicus és vallásos-erkölcsi költeményekben voltak letéve. Ezen költemények' maradványai, mellyek mai napig megvannak, azt mutatják, miképen ezen időszakban is élénk benső élet létezett 's volt elterjedve egész Görögországban és hogy a' görög nép jelentékeny irodalommal birt, melly azonban nem könyvekben, hanem magában az életben, ünnepek, nyilvános gyülekezetek és lakomák által szállott az utódokra. Ezen időszak' művei politicai vagy erkölcsi tekintetben tan- vagy gyúny-, továbbá lantos, bölcselő és történeti költemények. *Lycurgus, Zaleucus, Charondas* (Catanában) az általok alkotott törvények' főbb tételeit illy tanító versezetekbe foglalák. *Pythagoras* Crotonban, *Solon* Athenben, *Tyrtaeus* Spartában, politicai czéljaik' elérésére költői dalok által ügyekeztek a' polgárok' kedélyére hatni. Tyrtaeus Spartának valódi nemzeti költője volt, csatadalokon kivűl tanító, szelidítő és lélekemelő dalokat is költött, mik a' spartai népből kialvó önbizalmat újra visszaálliták. Ide sorozhatók a' gnoma-költők is, kik egyes mondatokban bölcseséget, jámborságot, eszélyességet tanítottak. A' gnoma-költők közt nevezetes volt *Theognis* és *Phocylides* a' Kr. el. 550. év körűl, valamint *Solon* is, ki költeményei által polgártársait erkölcsileg fölemelni törekedett. A' politicai és gnoma-költőkhöz igen közel áll hatására nézve az úgy nevezett hét görög bölcs. Ezek életokosságuk és kormánybölcseségök által nagy tekintélyre jutott férfiak voltak 's versekbe foglalt oktatásaik által sok tartományokra volt hatásuk. Ők, a' monda szerint, ugyanazon időben benső barátságban éltek egymással és gyakran tartottak összejöveteleket is. Következők számíttattak a' görög hét bölcs' sorába: A' híres törvényhozó *Solon*, miletusi *Thales*, mitylenei *Pittacus*, *Cleobulus*, Lindusból a' rhodusi szigeten, *Periander* corinthusi tyrann, spartai *Chilon*, 's végre prienei *Bias*. — Ezenkori tanköltemények-hez tartoznak a' mese és gúny-költemény is. A' mese-költészetben *Aesop*, Solon' egykorúja, volt nevezetes; a' gúny-költészet-

ben *Archiloch*, ki egyersmind az iambusi vers' feltalálójának is mondatik. E' korból való a' híres lantos költő *Alcaeus* is, a' kisázsiai kényuraknak, leginkább pedig Pittacus, mitylenei tyrannak, ostorozója.

Ezen időszak' második osztályát a' lantos költészet' művei képezik. Kétfélék ezen kor' lantos költeményei: vagy életélvekre hivják fel az embert, vagy minden földi élvek' hasztalanságát tanítják. Nevesebb lantos költők: *Alcman*, *Terpander*, ki egyszersmind a' görög zene' javítója is, *Arion*, *Sappho*, *Erinna*, *Mimnermus*, *Stesichor*, *Ibycus*, a' híres *Anacreon*, ki Polycrates és Pisistratus' korában élt, és egykorúja *Simonides*, az elegia-költő.

Ezen kor' költeményeinek harmadik neme, a' bölcselő, a' theo- és cosmogoniákból fejlett ki, mivel a' világ 's istenek' keletkezése felőli költői mondák, a' természettan, mathesis, csillagászat és bölcselet' első kezdetére vezettek. A' sajátképi bölcseletnek, melly később Athenben vert magának fészket, ezen költemények lettek előkészítői. Három nemre oszlának, mellyek' elseje, a' természet-bölcselet, vagy ioni bölcselet, mert Ioniában támadt a' Kr. el. 600. év körül. Ez gondolkodás és következtetés' utján a' dolgok' őseredetét ügyekezett kitalálni. Nyelve még költői volt. Mileti *Thales* volt legelső bölcselője az ioni iskolának, ki ennél fogva a' görög bölcselet' teremtőjének is szokott neveztetni. Ő minden dolgok' ősanyagául a' vizet tartotta. A' csillagászatot és mathesist is ő ültette át Aegyptusból 's az első görög volt, ki egy napfogyatkozást előre megmondott. Ennek barátja és tanitványa, *Anaximander*, a' dolgok' amaz ősanyagát, nehogy valamelly külön egyes anyaggal fölcseréltessék, végetlennek nevezte. Az utána következett ioni bölcselők közt *Anaximenes* (szül. az 500. évb. Kr. el.) és *Anaxagoras* a' legnevezetesbek. Ez utóbbi vitte be az ioni bölcseletet Athenbe, ő hozá sajátképi rendszerbe és első volt a' görög bölcselők közt, ki a' legmagasabb értelmiséget, vagy egy legfensőbb megismerő lényt állíta ollyannak, ki a' holt (véleménye szerint örök) tömegnek életet, alakot, mozgást és rendet ada. — A' bölcselő költészet' második neme Olaszországban és Siciliában talált legtöbb mivelőre, 's olasz vagy pythagori iskolának neveztetett, mert alkotója Pythagoras volt. Magát a' *philosoph* nevet is Pythagoras

találta fel; a' moralt mint lényegeset ő vette be a' bölcseletbe; a' fensőbbek felőli fogalmakat ő öltöztette mathematicai lepelbe, nagyságoknak bélyegezvén azokat, midőn minden dolgok' ősalapját egységnek, az anyagot pedig kettősségnek nevezte, 's az erényt a' lélek, vagy az egység' öszhangjának nézte. Az istenség, a' pythagorasi tan szerint, a' világ' lelke, az emberi lélek pedig ennek kifolyása, melly több testekeni átvándorlás után amahhoz tér vissza. Pythagoras tette le a' görögöknél a' mathematicai tudományok' szilárd alapját és későbbi időben a' pythagoriak közé tartoztak azon férfiak, kik által a' csillagászat, géptan, és mathesis' más szakai nagy mértékben előmozdíttattak. Harmadik faja a' bölcseletnek Colophon' városában keletkezett, hol egy ideig bizonyos bölcselő költészetnek volt fészke, mellyben *Xenophanes* született, 's a' Kr. el. hatodik század' második felében alsó olaszországi *Elea* nevű gyarmatba áttelepedvén, az úgy nevezett *eleai* bölcselet' alapitója lőn. Tana pantheismus volt, vagy más szavakkal az eleaták azon gondolatból indultak ki, miképen minden dolgok egyetlen egymástól elválaszthatatlan mindenséget képeztek, következőleg isten és világ ugyanaz. Ez eleai bölcselet az első sajátképi rendszer, melly a' görögöknél keletkezett. Eme' bölcselők közt *Parmenides* és *Zeno*, *Leucippus* és abderai *Democrit*, ki a' Kr. el. ötödik században élt, legnevezetesbek. Ephesusi *Heraclit* is Kisázsiában pantheismust tanított. Tanaikat mindannyian tanköltészeti alakban adták ugyan, de már prosában 's ez uton teremték lassanként a' bölcseletet, melly a' legközelebbi időszakban Athenben emelte föl fejét.

Negyedik és végső neme ezen időszak' irodalmi munkálatainak az, melly a' történetirásra képezé az átmenetelt. Ez a' cyclusi költészetből vette eredetét. A' hagyományzott elbeszélések' ujonnan támadt tárgyalási neme, melly a' cyclusi költészet és a' valódi történetirás közt középen áll, *logographiának*, az az valódi történet' prosábani elbeszélésének, mint ellentéte a' mythographiának, az az merő mondairásnak, és az eposnak, vagy a' monda' költői tárgyalásának, neveztetett. A' mult események' valamennyi elbeszélői egész Herodotig, a' logographok' sorába tartoznak; *Herodottal* kezdődik a' valódi történetirás. A' mondának költői tárgyalásából hogyan támadott legyen prosai elbeszélés, 's ebből lassanként valódi történetirás,

nem tudhatjuk, mert az ide vonatkozó iratokból csak igen kevés töredék maradt fenn. A' prosának első használata a' Kr. el. hatodik század' közepére tétethetik, és *Pherekydes* ioni bölcselőnek tulajdonittatik. Legrégibb logograph miletusi *Cadmus* volt, ki hazája' történetét irta meg. Kivűle mileti *Hecataeus*, ki egyszersmind legrégibb görög földiró, és lesbosi *Hellanicus* voltak nevezetesbek.

PERZSÁK ELLENI VÉDCSATÁK.

A' perzsa háborúk' korszaka egyik fénypontja a' görög történeteknek, nevezetes világtörténeti nagy következményei miatt, és felette érdekes már magában véve is, mert alig van lélekre hatóbb látvány, mint független nép' harcza, melly szabadságáért a' kétségbeesés' elszántságával küzd. A' világtörténet egész folyamában sem magasabb lelkesüléssel, sem nagyobb dicsőséggel vivott csata nem volt, mint a' görögöké a' világhódító perzsa hatalom ellen, és olly rendkivűli következmények sem voltak talán még soha harczok' kimeneteléhez kötve mint ehhez. Mert vegyük csak kissé fontolóra, ha e' háborúkban a' perzsa fegyvererő győz, a' görög miveltség' virága a' maga első fejlésében semmivé leendett, és a' roppant terjedelmű perzsa birodalom vagy szakadatlanúl barbarok' rombolásának színhelye, vagy egy nyúgoti China lett volna, sem Phidias, sem Praxiteles nem lehel vala életet a' márványba, Pindar' nem ragad el magas énekeivel, sem Euripides Musája nem tölti el lelkünket félelemmel, szemeinket szánó könnyekkel, Herodot és Xenophon nem hirdetnek nagy tetteket unokákra átzengő szózattal, Plato és Aristoteles nem aknázzák ki az emberi bölcseség' kincseit, Socrates' és Epaminondas' fejét nem ragyogják körűl az erény' dicssugárai. A' szabad alkotmányok' gyönyörű előképei, mielőtt gyümölcsözhettek volna, eltünendettek a' föld' színéről és ha a' szilaj római nép támad vala fel a' perzsa hatalom ellen, nem szelidíttetik meg a' Musa' éneke által. Meghódíthatá, de miveltté nem fogta volna tenni a' világot, és bár lehetséges, hogy a' jótékony végzet egészen más úton, de bizonyosan sokkal később eszközlendette e' csodát és maga az új mivelődés — melly a' régivel a' kettő között fekvő nagy éjek' daczára is olly sokképen egybefügg — nem keletkezhetett volna. Ennyi vala föltételezve at-

tól, hogy a' szabadság Marathon, Salamis és Plataea mellett győzzön! Más részről pedig, ha perzsa háború nem támad, ha a' közös veszély a' görögöket egyesülésre nem kényszeríti, ha bennök lelkesülést 's magas önérzetet nem ébreszt, 's minden erőt ki nem fejt, akkor nem hajták végre e' nagy dolgokat, 's lassan vagy talán soha sem töltötték volna be a' dicsőség' ösvényét, mellynek sarampói most olly hirtelen felnyíltak előttök.

Darius Histaspes, perzsa király, Cyrusnak egyetlen méltó utóda, Görögországnak egész éjszaki határaig kiterjeszté immár hódító hatalmát. Csak alkalomra várt, hogy magát a' szép Görögországot, melly birodalmának gyöngye fogott volna lenni, országaihoz foglalhassa. Az alkalom önkényt ajánlkozott, midőn Athen és Eretria, euboeai város, a' Darius ellen fellázadt kisázsiai görögöket haddal és hajókkal segélték. Semmi a' perzsa királyt annyira nem bántá az egész ioni lázadásban mint az athenaeiek' e' vakmerő tette. Régi irók beszélik, hogy midőn hirét vevé, nyilat löve a' levegőbe, kérve isteneket, engednék e' várost megboszulhatnia, és parancsot ada egyik szolgájának, minden nap, mikor ebédel, e' szavakat kiáltani háromszor ismételve fülébe: „Uram, emlékezzél meg az athenaeiekről!"

Elnyomatván a' kisázsiai lázongások, eltökélé nemcsak Athenae és Eretria' megfenyítését, hanem egész Görögország' meghódítását. E' végre legelőször is *Mardonius*, a' király' veje, küldetett 492. évb. Kr. el. a' görögök ellen, de szárazföldi seregeit Thraciában egy harczias néptörzs, hajóit pedig a' veszélyes Athos hegyfoknál a' tengeri vihar semmivé tette. Következő évben a' perzsák Thasos' szigetét foglalták el és ezen kivül hirnököket küldének a' görög állodalmakhoz, régi szokásuk szerint, földet és vizet kérvén tőlök, mi felszólitás volt, vetnék alá magokat Darius' hatalmának. Theba és csaknem minden boeotiai városok, úgy szinte az archipelagusi szigetek, engedtek e' felhivásnak, csupán Sparta és Athenae nem. Ezek a' perzsa' felszólítását nemcsak megvetve utasíták el, hanem még a' hirnököket is megöldözék. Ezen tettre, mellynek nemtelenségét csak a' nagy ingerültség mentheti némileg, még inkább felbőszíttetvén a' perzsa király, ellenök 490. évb. egy roppant hadsereget külde *Datis* és *Artaphernes*' vezérlete alatt. A' két hadvezér legelőször is elfoglalá Eretriát, annak lakosait rabszolgákúl Ázsiába küldvén, és ez után egyenesen Attica' keleti partjaira evezett,

az athenaeiek ellen. Eretria' eleste után az athenaeiek azonnal segélyért folyamodának a' spartaiakhoz, kik igértek is azt, de csak öt nap mulva indíthatták meg, tiltván őket egy régi törvény hold' töltekor harczba menni. Igy az atheniek magokra valának hagyva, csupán Boeotia' egy kis városkája, *Plataea*, küldött 1000 fegyveres polgárt segedelmül. Szerencsére e' baljóslatú időpontban élt Athenben *Miltiades*, egy chersonesi kis állodalom' fejdelme, 's a' perzsa király egykori vazallja, egyszersmind athenaei polgár, bátor és előrelátó férfiú, ki Darius' scythák elleni táborozása' alkalmával a' Duna' hida' elrombolásával tanácslá a' kisázsiai görögök' perzsa hatalom alóli menekvését. Ő később maga is e' hatalom alól szabadúlni vágyva települt át Athenbe, magával hozva négy hajóját, és nem megvetendő értékű kincseit. Mint gazdag polgár és egyszersmind kitünő hadvezér is, ki egykor Dariust hadviseléseiben kisérvén, megismerkedett a' perzsák' csatázási módjával, 's e' tulajdonainál fogva nem csekély fontosságú ember levén e' vészteli időpontban, egyikévé választatott azon tíz strategnek, kik a' perzsák elleni hadat vezérlendők valának.

Egy kis síkon, *Marathon* városka' közelében, Athentől néhány mérföldnyire, sept. 29. 490. Kr. el. ütközött meg legelőször a' perzsa hadsereg az európai görögökkel. A' strategek, kik közt a' nemes *Aristides* is jelen volt, Miltiadesnek engedék e' napon a' vezérséget. A' strategek' többsége látva az ellenség' hasonlatlanúl nagyobb számát, nem akart megütközni, de Miltiades a' görög lelkesülésre számítva, egész szónoki erejét ráfordítá, hogy Callimachus polemarchot a' megütközésre birja. Elébe állítá, miként most tőle függ Athent szolgaságba dönteni, vagy megszabadítani. Ha a' perzsa győz, ugymond, Athen az ellentáborban levő Hippiasnak fog martalékúl adatni, ellenkező esetben pedig Athen' első városa leend Görögországnak. Hogy pedig Athen' hadai diadalmasak lesznek, ha most megütközendenek, mielőtt bennök a' bátorságot és harczszomjat a' pártszellem megtörné, ő teljesen hiszi. Callimachus végre engede és a' megtámadás elhatároztatott. Miltiades azonnal csatarendbe állítá a' seregeket, jobbra az athenieket, balra a' plataeaikat, középre a' rabszolgákat helyezvén. A' görög tábor Miltiades' parancsa szerint, erős futással rohant az ellenségre. A' perzsák őrültségnek tarták e' cselekedetet és a' kis hadsereget elveszettnek. A' viadal élénk volt; a' perzsák áttörtek a'

Miltiades által szándékosan gyengének hagyott középen, azonban hogy a' két szárny futásra kényszeríté a' perzsák' két ellenszárnyát. Most a' görög fegyverek a' hátrálni kezdő rabszolgák' segedelmére siettek, 's midőn végre a' perzsák itt is megfutamodnának, az atheniek és plataeaiak' merész hada sarkokban vala és csüggedetlenül üzte őket egész a' tengerpartig, hol hét hajójukat elfoglalván, kizsákmányolá a' perzsák' egész táborát, mellyet minden kincseikkel együtt kénytelenek voltak hátra hagyni. Az elbámult perzsa csak most tapasztalá még mennyi hősiség van egy nép' lelkesülésében 's mennyivel többet tehet az erkölcsi erő a' lelketlen nagy tömegnél. Ők a' görögöknek engedék a' legszebb győzelmet, mellyet valaha szabadságért küzdő nemzet kivívott. A' diadal teljes vala a' tizszerte nagyobb számú ellenségen. Az egész róna holtakkal volt fedve. Az atheniek' részéről elesett a' polemarch és két vitéz hadvezér több előkelő polgárokkal együtt, öszvesen azonban csak 192-ten; a' perzsák' vesztesége sokkal nagyobb volt, ők 6400 halottat hagytak a' csatamezőn, kik közt volt az Athenből elűzött Hippias. [1] Másod napra az ütközet után megjelent a' spartai hadsereg is, és hámulattal, talán titkos irigységgel is, szemlélte az elfoglalt perzsa tábort, és köröskörűl a' holtakkal borított rónát. Az elfoglalt zsákmányok közt egy parosi márványdarab is volt, mellyből a' perzsák, győzelmöket bizonyosnak hivén, emléket akartak vésetni. A' koczka úgy fordúlt, hogy az atheniek készíttették belőle Phidias által Nemesisnek, mint az emberi önhittség' büntetőjének, szobrát, a' marathoni síkon állíttatván azt fel. Több emlékei is emeltettek volt e' diadalnak és a' marathoni dicsőség' napja sokáig maradt szent és megünnepelt. E' győzelem' nagy fontosságát Herodot következő szavai jellemzik. „Az atheniek, kik Marathonnál harczoltak, a' mennyire tudatik, az első görögök voltak, kik az ellenséget futással támadák meg, elsők, kik csatamezőn a' méd öltözetnek 's a' médok' (így nevezék a' görögök a' perzsákat) módjara ruházott katonáknak tekintetét kiállották, mert mind eddig a' perzsák és médoknak csak neve is rém vala a' görögök előtt." [2] Milly elszántság és lelkesedés volt ekkor a' görögökben, bizonyítja többek közt *Cynegirus*, a' híres Aeschylus' testvére' hőshalála, ki a'

1) Herodot, L. 6. C. 114.
2) Herodot, L. 6. C. 112.

futó perzsák' egy hajóját jobb kezével akarván visszatartani, midőn az elvágatnék, bal kezével ragadta meg 's ezt is elveszítvén, fogaival tartá mind addig mig össze nem konczoltatott.

Ütközet után a' perzsa hajóhad Attica' déli partjai' hosszában evezett el, hogy a' suniumi hegyfokot megkerűlvén, Athent nyugoti oldaláról támadja meg, de Miltiades, ki e' szándékot sejté, megelőzte, 's ugyanazért megfordulván a' perzsák a' nyilt tengerre bocsátkoztak és elevezének. Hajóikon vivék az eretriai foglyokat is, kik iránt Darius épen olly nagylelkűséget tanúsíta, mint előbb a' milesiek iránt, tudniillik, megajándékozván őket szabadságukkal, birodalma' bensejében adott nekik új hazát.

A' perzsákon vett győzelem magasabb vágyakat ébreszte az atheniek' lelkében. Athenae egyedűl szegűlvén Ázsia' rettegett hatalmának ellene, arra érzé magát hivatva, hogy ezentúl ő legyen azon görög állodalmak' feje, mellyek vagy megrettenvén, vagy kevesebb elszántságot tanusítván, a' görög becsületet és szabadságot martalékúl engedék a' barbaroknak. Uralkodás és hóditásvágy kezde ébredezni az athenaei polgárok' lelkében, miket leginkább Miltiades ébreszte föl. Ő 70 jól felkészített hadi hajót kért azon görögök' megbüntetésére, kik a' perzsának segedkezeket nyújtani elégge vértagadók voltak, azt igérvén az athenaeiknek, hogy őket meggazdagítandja és hatalmukat nevelendi. Nagyot hibázott abban, hogy sajátképi czélját meg nem mondotta, 's azokat, kiket megharczolni akart, még csak meg sem nevezé. E' javaslata által igen természetesen ezen költséges vállalatnak egész kimenetelét 's az iránta felelet-terhet magára vállalá. Megadatván kérelme, egyenesen Paros' szigete ellen indult, mellynek lakói nemcsak meghódoltak volt a' perzsáknak, hanem őket egy hadi hajóval is segélték. Azonban ez úttal a' szerencse Miltiadesnek nem kedvezett. Huszonöt napig hiába ostromolván a' sziget' fővárosát, és maga is tetemesen megsérülvén, végre kényszerűlt, semmit végre nem hajtva, Athenbe visszatérni. Az Alcmaeonidák, kik Miltiades által tolattak volt háttérbe, használták ez alkalmat a' nép democratai féltékenységének felizgatására, mi annál könnyebb vala, mivelhogy az atheniek Chersonesus' egykori uralkodójára mindig némi bizalmatlansággal tekintének. *Xantippus*, az Alcmaeonidák' ekkori feje, bevádlá a' marathoni győzőt, mint ki a' népet nagy igéretekkel ámitá, mellyeket nem

teljesített, mind az állodalom' pénztárát terhelvén, mind pedig számos polgár' életet koczkáztatván, Miltiades sebei miatt még mindig betegen, maga nem védhetvén magát, elitéltetett a' Paros elleni hadmenet' költségeinek megtérítésére, mi 50 talentumnyi (130,000 forintnyi) öszveget tett. Ez öszvegnek azonnali meg nem fizethetése miatt az athenaei törvények szerint minden polgári jogoktól fel vala függesztve, és szükség' esetében a' bebörtönöztetésnek is kitéve. Nemsokára ez itélet után a' parosi ostromnál vett sebe' következtében meghalálozott; ha börtönben-e, mint későbbkori irók állitják, nem bizonyos. [3]) A' marathoni hősnek ezen elitéltetése az athenieknek hálátlanságúl rovatik fel, de nem egészen igazságosan, mert egy részben Miltiades is hibázott, hogy vállalatában legalább nem volt őszinte. Miltiadesnek fia, a' később olly nevezetessé vált *Cimon*, fizette ki utóbb ez adósságot.

Az időtől kezdve, hogy Athenbe visszatért, egész a' parosi szerencsétlen hadviselésig, Miltiades volt az athenaei nép' vezetője. Holta után más jeles emberek léptek nyomába, és valamint minden hatalmassá lett democratiának, úgy Athennek történetei is, mostantól kezdve egyes kitünő férfiak' történetével olvadnak öszsze, azért szükség azok' egyéniségére is nagyobb figyelmet fordítani. Miltiades után *Xantippus*, *Aristides* és *Themistocles*, de kivált e' két utóbbi, levének nagy befolyású emberek. Aristides ki azon évben, mellyben Miltiades meghalt, viselé az első archoni tisztséget, egyike volt a' legtisztább jellemeknek, kik valaha Athenben éltek. Ő egész életén át soha nem engedte magát nagyravágyás, vagy önhaszonnak rabúl, saját java' feláldozásával csupán honáét tartá szemei előtt. Jellemtisztasága és önzetlensége miatt polgártársai méltónak tarták egyikével a' legszebb czímeknek, mit halandó nyerhet, megtisztelni, és igazságosnak nevezék őt. Részrehajlatlan itéletei iránt olly bizalom volt, hogy Athenben sokan a' rendes törvényszéket elkerűlve, hozzá vivék ügyeiket elitélés végett és midőn egykor Aeschylus' ezen szomorujátéka adatnék: „A' hét hadvezér Theba ellen" 's benne Amphiarausra vonatkozó ezen szavakat mondaná a' játszó: „Ő nem

3) Cornelius Nepos, Plutarch, Valerius Maximus és Justinus szerint ő börtönben halt meg, de Herodot erről egy betűvel sem emlékezik, Plato' Gorgiasának pedig egy helyéből az ellenkező nyilvánodik ki.

látszani akar igazságosnak, hanem lenni" valamennyi néző' szemei egyszerre Aristidesre fordultak. Nagyravágyása' egész czélja csupán az erény volt, még a' gazdagságot is megvetette. „Csak az, kiben erő és bátorság van, így nyilatkozott egy alkalommal, magát minden fölöslegtől megszabadítani, ki csak mellőzhetlen szükségeit vágyódik kielégíteni, csak az valódilag szabad ez életben 's az illyen némi tekintetben istenekhez közeledik, mivel nincsenek gondjai és szüksége." Míg mások hazájokat ragyogó paloták, szobrok, egyéb diszitvények és gazdagsággal töltötték meg, az alatt Aristides az erény' meghonositásában fáradozott, ugy mond felőle Plato. Ő Athenben nagy hivatalokat viselt 's mégis végtére olly szegényűl halt meg, hogy az ország' költségén kellett eltemettetni, 's gyermekei' neveléséről is gondoskodni. Illy férfiú volt Aristides. Themistocles ennek nagyrészben ellentéte és versenytársa: merész, magasra törekvő szellem, ki homályos származatát több lelki nagy tehetségeinek fényével dicsőítette meg, ki arra volt már születése által hivatva, hogy egy egész népnek vezetője legyen. Őt kora ifjusága óta nagyravágyás vitte és minden tétova nélkűl haladt elő azon ösvényen, mellyre magas tehetségei képesíték. Már mint gyermek kitűnő volt az ismeretek' azon szakában, melly állodalmi és hadi életre vonatkozott, idegen ellenben minden ollyantól, mi csak a' szív' képzését 's élet' szépitését tárgyazza. Apró történetkék, mellyek fejlődő férfikora' körülményeit tárgyazzák, annak bizonyságai, hogy ő hadvezérnek és kormányférfinak hivatva érzette magát. Midőn egy társaságban lantot adnának kezébe, hogy annak verésével vidítná fel a' jelenlevőket, ezen szavakkal adá azt vissza: „Húrokat pengetni nem tudok, de igen azt, hogyan lehet gyenge és kis állodalmat hatalomra és tekintélyre emelni." A' marathoni csata után, midőn minden ajakról Miltiades' neve zengett, hirtelen megváltoztatta előbbi kicsapongó, szilaj' életmódját, kerülte társait, a' vidám köröket, gondolkodó és méla leve 's egész éjjeleken át nem aludt 's midőn ennek oka felől kérdeztetnék, azt válaszolta, hogy „Miltiades' trophaeumai nem hagyják aludni!" Rendkivűl éber szellem vala, ügyes a' legvéletlenebb körűlményekben magán segíteni, valamint bekövetkezendő eseményeket előre látni, mások' eszméinek hasznát venni, másokat saját akara-

tára hajtani, szóval egyike a' legkitünőbb szellemeknek, kik valaha országok' sorsát igazgatták.

Aristides és Themistocles három évig állottak egymás mellett, mint az állodalmi ügyek' vezetői, egyik mint takarékos sáfára az ország' vagyonának, és mint az igazság' hirdetője, a' másik mint olly kormányférfi, kinek minden eszköz jónak és jogszerűnek látszott, ha a' hon' javát előmozdítá, mert ő lángolva szerette hazáját, mindent elkövetett, hogy azt Görögország' első állodalmává emelje, de benne aztán, ugy látszik minden körülményekből, ő akart első ember lenni, mert nagyravágyása erősebb vala hazaszereteténél. A' cselben sokkal ügyesebb Aristidesnél, félre tolá helyéből e' társát, ki sokszor vala gát szándékaiban, 's kieszközlötte, hogy az 486. évb. Kr. el. ostracismus által számüzetnék. Mondják, miképen egy közönséges polgár, nem tudván irni, magát Aristidest, kit személyesen nem ismert, kérte meg, írná a' cserépre a' számüzetendőnek nevét 's midőn Aristides kérdené, mit vétett az neki? „Semmit, így válaszolt a' polgár, nem is ismerem őt, de boszont, hogy egész világ igazságosnak nevezi." Igy nézte a' pulyaság irígy szemmel örökké az erényt. Aristides nem szólt többet, hanem felirá nevét a' cserépre, melly számüzetésére szavazott. Themistocles' e' tette igazságtalan volt és épen nem mutat szívnemességre, de más részről meg kell vallani, ha maga előtt illy módon nem nyit szabad tért, Aristides gátolni fogta volna őt nagyra törekvő czéljaiban 's kérdés, ha a' különben nemes Aristides ekkor áldozatúl nem esik, Athen el fogott volna-e azon fénypontra jutni, hová Themistocles emelte?

Most egyedűl és versenytárs nélkűl álla Themistocles Athen' élén, és kormányzá a' népet azon nagy befolyás által, mellyet magának kivívott. Vezetése alatt szerencsés háborúk által Corcyra, Aegina és az archipelagusi szigetek ellen, valamint benső mivelődés által is, mellyeknek ő volt eszközlője, az athenaei állodalom magasra emelkedett. Spartát belviszályok háborgatták, de mind e' mellett még mindig elsőnek nézetett a' görög állodalmak közt. Kezdett ébredezni közte és Athen közt a' veszélyes vetélkedés, de ennek kitörését a' perzsa háború még most hátrább tolá.

Azonban Xerxes, Darius' fia és utóda, hogy a' Marathonnál szenvedett gyalázatot megboszulja, huzamos és roppant hadi készületeket teve. A' görögök aggodalommal látták a' vihart fejök fölött össze vonulni. A' nagyobb rész elcsüggede; Sparta és Athen, mellyeket leginkább látszott fenyegetni a' veszély, a' görögök' egy általános szövetkezésében és külső segélyben ügyekezének ótalmat keresni: törekvéseik azonban sikeretlenek maradtak. Némelly állodalmat félelem, másokat intő jósige tartóztatott attól, hogy segédkezeket nyujtsanak. A' szövetséget magánszenvedélyek gátlák. Argos épen most veszté el a' Spartávali háborúban férfiai' virágát, 's a' belviszály még lángolt benne. Sok község már előre meghódolt a' perzsáknak, mások titkos egyetértésben voltak velök. Többeket csak a' vezérállodalmak' tekintélye tartott némi kétes hűségben a' görög ügy iránt. Mind ezek' daczára a' két fő állodalom el volt tökélve a' legvégsőkre. A' spartaiak hős nép valának, az athenieket pedig a' marathoni nap' emléke, diadaljelei és a' csüggedni nem tudó Themistocles lelkesíték. Ez a' nagy ember volt ekkor egész Görögország' lelke. Dicsőségért és honáért lángolva, annak megmentési tervén dolgozva, fáradhatlanúl intézé a' háború' segédeszközeit. Athenben, hol bálványa volt a' népnek, Corinthban, hová a' görög állodalmak tanácskozásra gyűltek 's mindenütt, hol jelenlétét hasznosnak gondolta, vagy büntetett, vagy lelkesített erőteljes szónoklata által; rábirá polgártársait tengeri erejöknek lehetségig feszített nevelésére, mert ezen épité reményei' legnagyobb részét, és ismerve népe' szellemét, öntanácsait ravaszúl Pythia' ajkaival mondatta el.

Közeledének azonban Xerxes' megszámithatlan seregei. Hét nap és hét éj kellett míg átmehettek a' Hellespont fölött vert hidakon 's egész hónap ezen fölül a' kisérő csapatnak. Roppant hajóhad követte a' szárazföldi seregek' mozgalmait. Thrákok, macedoniak, poeonok csatlakozának urok' hadaihoz, mellyek lassan de ellenállhatlanúl özönlék el Thessalia' mezőit egész a' Thermopylaek' szorosáig. Itt a' corinthi szövetséges gyülés' parancsa szerint *Leonidas* spartai király állott hét ezer fegyveressel, hogy a' perzsának Hellasba léptét gátolja. A' tengeri egyesült görög haderő pedig, mellyben Athen' hadi hajói nagy számmal voltak, az Euripuson át *Artemisium*hoz evezett, melly Boeotia és Euboea közt fekszik. Ki legyen a' tengeri hadak' vezére, ez iránt a' corinthi gyülésben vita

támadott. Az atheniek, kik 127 hajót adtak, jogot véltek magoknál tarthatni a' vezérséghez, a' spartaiak pedig megszokott elsőségöknél fogva nem akartak engedni. A' vitát Themistocles' mérséklete és okossága csillapítá le. Tudván, hogy Athen' elsősége önkényt be fog következni, ha ezen eldöntő csatában győzelmes leend, rábirta az athenieket az engedésre és ezek nem ellenkeztek többé benne, hogy a' spartai *Eurybiades* legyen a' tengeri hadak' vezére.

Hogy a' Thermopylaek mellé csak olly kis sereg küldetett, részint az vala oka, mivel Spartában ünnep volt, 's az olympiai játékok is, mellyeket nem volt szabad elmulasztani, ekkor tartattak, részint az is, mivel itt a' szorosnál, hol csak kevés ember állhatott egymással szemközt, nem sokaság, hanem hőserő kellett. Xerxes a' Thermopylaekhez érvén, igen elbámult, hogy egy maroknyi nép akar roppant hadainak ellenszegűlni. Kémeket külde ki, kik azon hírt hozák, hogy a' szoros útat őrző görög hadfiakat, kik a' spartaiak voltak, magokat ékesgetve, hajokat befonni, küzdeni, harczjátékot űzni látták. Nem tudván a' perzsa király e' különös viseletnek okát, a' táborában levő Demaratus, Spartának elűzött királya, magyarázta azt meg, mondván, hogy mind ezen jelek arra mutatnak, miképen a' thermopylaei őrhad el van szánva élet 's halálra megküzdeni, mert a' spartaiaknak szokása illyenkor fejeiket fölékesíteni. Elmondá továbbá a' perzsa királynak, miképen most a' föld' leghősiebb népét látja maga előtt, 's ha ezen győzelmet vehetend, nincs nép többé, melly hatalmának ellenszegűlhessen. A' perzsa király nem ada hitelt e' szavaknak, esteleneknek nevezé a' spartaiakat, ha magokat illy bizonyos veszélynek kiteendik; négy napig várt azon reményben, hogy a' spartaiak el fognak távozni. De azok nem mozdultanak, azért ötödik napon harczba vivé hada' egy részét. A' csata egész estig tartott 's a' perzsák veszteséggel nyomatának vissza. Tapasztalván a' király a' görög vitézséget, eltökélé, hogy hadainak színét az úgy nevezett »halhatlanokat« [4] állítandja velök szemközt. Ezek vitézűl megharczolának ugyan a' spartaiakkal, de semmit nem birva eszközleni, veszteséggel vonultak vissza. Xerxes aggodalomba kezde esni, mert nagy seregével

4) A' halhatlan sereg 10,000 válogatott perzsa katonából állott, melly mivel mindig teljes szamú volt, mert elesettek azonnal új vitézekkel pótoltattak, halhatatlan seregnek nevezetett.

nem állhatott sokáig egy helyen a' nélkül, hogy azt élelem' szüke és betegség meg ne lepje. Találkozott azonban egy honáruló görög, *Ephialtes*, ki a' királyt megszabadítá aggodalmaitól. Ő egy gyalog ösvényt mutatott a' perzsáknak, mellyen a' hegyeken át Hellasba lehetett menni. És ez ember maga átvezette rokonai ellen a' halhatlanok' csapatát. Leonidas, idejében tudósítást vevén e' körülményről, hadi tanácsot tarta, hol minden szövetséges társai hasztalannak nyilvánitván a' további ellenszégülést, vissza akartak vonúlni, csupán Thespiae' városa kis serege tett kivételt. Ezt látva Leonidas, elbocsátá a' többi seregeket, egyedül a' spartaiakat, és Thespiae' 700 főből álló kis csapatát tartá maga mellett 's ezen fölül 400 thebait kezesül, mivel ezek erős gyanúban voltak, hogy titkon a' perzsával czimborálnak. Az ellenség' gátolásáról többé nem lehetett szó, hanem csak dicsőséges halálról és legfelebb arról, mivel lehessen a' perzsának ártani. Az oraculum' jósigéje, melly azt mondá, hogy vagy Sparta vagy annak egyik királya fog elesni, valamint annak meggondolása, mi hatása leend a' görögökre a' hazafiúi feláldozás' nagy példájának, Leonidást a' leghősiebb eltökélésre birták.

A' perzsa had, Ephialtesseli összebeszélkezés szerint, megindult nap' kelte előtt a' véres csatára. Megütközött a' kis görög csapattal, melly olly elszántan harczolt, hogy számos perzsa részint felkonczoltatott, részint a' tengerbe szoríttatott. A' perzsa sereg hátrálni volt kénytelen, és csak korbácsütésekkel lehete katonáit az ütközetbe kergetni. A' görögök, midőn lándsáik eltöredezének vagy eltompultak, szablyát fogtak és úgy konczolák halomra a' perzsa fejeket. Mindkét részről sokan estek el, névszerint Xerxes' két testvére, és maga Leonidas, ki első vala a' megrohanásban 's első adá példáját a' legnagyobb elszántságnak. Holtteste körül borzasztó csata keletkezett, a' perzsák, kik a' testet kezökre akarák keríteni, négyszer veretének vissza 's a' görögök csak a' legnagyobb erőfeszítéssel tarthatták meg a' királyi tetemeket. E' pillantatban érkezett meg az Ephialtes vezette 10,000 halhatatlan. Ezt látva a' kisded görög csapat, egy dombra huzódott, a' végcsatát megküzdendő. A' thebaiak használva az alkalmat, átszöktenek az ellenséghez. A' megmaradt spartai és thespiaei dicső seregecske most minden oldalról bekeríttetvén, nagy mészárlást vitt végbe az ellenség' soraiban.

Debreczeni M. Kir. Piarista Tudom. Gymnasiumi Könyvtár

védelmezé magát míg csak erejének egy kis szikrája lobogott, 's végre elhullott a' legutolsó emberig. Xerxes most eléggé meggyőződött a' spartai vitézségről. Sok ezer emberének elvesztén annyira föl vala indulva, hogy Leonidas' holttetemére öntené dühét. Lefejeztetvén tudniillik a' lelketlen testet, a' hősnek fejét keresztre szegeztette, annak bizonyságáúl, hogy semmi halandó ellen ennyire felbőszülve nem vala, mert különben a' perzsákban megvolt azon szép tulajdon, hogy a' hőserőt ellenségben is becsülték. A' görögöknél minden időkön át szent maradt Leonidasnak és elesett csapatának emlékezete. Egy sírba temettetvén, szobor emeltetett föléjök felirással. A' háromszáz spartait sok ideig név szerint meg tudták a' görögök nevezni, és mind az ő mind a' thespiaeiek' tette dalokban dicsőíttetett. Ezen nagyszerű feláldozás, mivel magas lelkesülést ébreszte a' görögökben, a' perzsák előtt pedig hallatlan lelki erőnek és hazaszeretetnek adá tanúságát, nagyobb hatású volt mint bár mi nagy győzedelem. Hiában özönlé el a' perzsa a' görög földeket, hiába rombolt el városokat, puszta falakat foglalhatott csak, de a' görögök' lelkét száz ezreivel sem volt képes megtörni. Hasztalan ügyekszenek némelly újább irók e' thermopylaei eseményt kisebbíteni, az olly nagyszerű tett marad, mellynek emlékezetére az emberi lélek a' legmélyebb tisztább és szentebb örömet érzendi örökké 's e' feláldozása Leonidasnak, 's a' lelkétől áthatott háromszáz spartainak, valamint Thespiae' hétszáz magas lelkesedésű polgárának, az emberi tettek' legszebbjei közé tartozik, mit a' történetirás följegyzett. Ha e' tettet a' görög-perzsa háború' eseményei közől kiveszszük, úgy eme' korszak' történetének egyik legdicsőbb lapja van kiszakasztva.

Míg Xerxes Thermopylaenél roppant táborát Leonidas' szent csapatának holttestein át Hellasba vitte, az alatt hajóhada is megmérkezett a' görögökével. Mind a' mellett, hogy a' tenger' vihara négy száz nagy hajóját összeroncsolta, a' perzsa tengeri erő mégis igen nagy volt, elannyira, hogy közeledtére Eurybiades és a' többi vezérek' egy része, elvesztvén bátorságukat, a' hadi tanácsban arra szavazának, hogy Euboeát elhagyván visszahuzódjanak, a' mi végre is hajtatik, ha Themistocles, ki beszédével nem volt képes a' félénkeket felbátorítani, végre pénzzel meg nem vesztegeti őket. Az euboeaiak tudniillik, nehogy az ellenség' dühé-

Debreczeni M. Kir. Pisza István Tudomány Egyetemi Könyvtár

nek martalékúl hagyassanak, Themistoclesnek 30 talentumot (78,000 ftot) igértek, ha kieszközlendi, hogy a' görög haderő Euboea mellett maradjon. Themistocles, ki igen ismerte embereit, elfogadá az ajánlatot 's Eurybiadesnek öt, a' corinthi hajók' vezérének három talentumot ajándékozván, kieszközlé, hogy a' had veszteg maradt Artemisium mellett. A' két tengeri erő összemérközött; a' győzelem egyik részre sem dőlt el, de a' görögök 30 perzsa hajót elfogtak. Következő napon pedig mind a' vihar sok kárt tett a' perzsának, mind a' görögök átfurták néhány hajóját. Harmad napon ismét megütközött a' két ellenfél; a' perzsák visszavonulásra kényszeríttettek, ámbár egy hajót sem vesztének, a' görög hajókban ellenben sok kár történt. Ezután a' görög hajóhad elhagyá eddigi állomását és a' Salamis és Attica' déli partja által alakúlt tengerszorosban vetett horgonyt. A' felette találékony eszű Themistocles ezen visszavonulásban is tudott valamit kigondolni a' perzsának ártalmára. Tudniillik azon helyen, hol a' perzsa hajók ivó vizet voltak merítendők, a' sziklára néhány szavakat vésetett, mellyekben a' perzsa táborbeli görögök felszólíttatának a' perzsa hadtóli elszakadásra. E' szavaknak, ha a' kisázsiai görögökre nem is, de magokra a' perzsákra azon hatása volt, hogy vezéreikben gyanú ébredett a' kisázsiai görögök' hűsége iránt, és őket nem merték egész biztossággal használni az ellenség előtt, noha ők voltak a' perzsa hadak' legjobb katonái.

E' közben a' perzsák szárazföldi serege a' Thermopylaeken át gáttalanúl özönlött be Hellasba, és zsákmányolva és pusztítva Phocis és Boeotia tartományokon át, Atticához közelgett. Az egész görög szárazföldi sereg most csak Peloponnesus' megmentéséről gondolkodott, 's kitakarodván Hellasból, az Isthmusban huzódott össze. A' perzsák az ótalom nélkül maradt Athenhez közeledének, melly különben is boszújok' legfőbb czélja vala. Themistocles nem láta egyéb menekvést, mint hogy az atheniek elhagyván a' várost, hajóikra szállva mentsék meg magokat. Azonban a' sokaságot, melly inkább ragaszkodik külsőségekhez, istenei' lakához, saját tüzhelyéhez, szorgalma' munkáihoz, mint a' szellem' megmentéséhez, melly mind ezeket, ha semmivé fogtak lenni, újra teremtheté, e' javaslatra rábirni nem volt könnyű. A' sokaság azon hitben él, hogy ha az ember honi földét elhagyá, többé semmi védelemre, semmi győzelemre nincs szüksége. De The-

mistocles lelki ereje, találékony esze itt is győzni birt az akadályokon. Hasznára fordíta mindent: a' delphusi oraculumot, a' nép' hiedelmét, babonáit, és ezen eszközöknél fogva rábirta az athenieket a' város' elhagyására. A' fegyverfoghatók a' hadi hajókra szálltak, aggastyánok, nők és gyermekek pedig részint Troezenbe, részint Salamis és Aegina' szigeteire menekűltek. Megható látvány volt annyi családot honvesztve idegen földre költözni látni! A' hű ebek a' révig kisérék uraikat 's ott visszamaradni kényszerűlvén, fájdalmasan vonítozának utánok. Themistocles' lelkében pedig egy nagy gondolat élt és érett meg, Athen, Hellas és egész Görögország' megszabadításának gondolata egy tengeri csata által Salamis mellett, hol a' hullámok közötti szoros a' görög hadnak nagy hasznot igérő állomás volt. De a' többiek nem így gondolkodának; a' sokaságot rettegés fogta el, a' vezérekben pedig irígykedés és féltékenység forrongott. Ezen fölűl híre érkezett, miképen Xerxes bement Athenbe 's ott nem találván embereket, kiken boszúját tölthesse, a' lelketlen falakra önté ki mérgét, 's a' szép várost felgyujtá, elpusztította. A' görög seregekben most annak vágya ébredt föl, hogy az Isthmus mellé vonúljanak, hol csatavesztés' esetében könnyebb a' menekűlhetés Peloponnesus' közelében. A' köz elcsüggedésben egyedűl Themistocles' megtörhetlen lelke nem csüggedett el; ő nem álmodott csatavesztésről csak győzelemről, és elmondá a' hadi tanácsban ebbeli hitének okait. Csak nem valamennyien ellene zudulának. Adamantus azt veté ellene, miképen az athenieknek, mivel már hazájok sincs, nem lehet szavazatuk többé. Themistocles méltósággal felelt: „Igen, te, nyomorú, úgymond, mi elhagyók házainkat, el a' falakat, mert élet nélküli kövek miatt nem akarunk rabszolgák lenni. De harczosokkal megrakott 200 hadi hajónk a' mi városunk és pedig legnagyobb valamennyi görög közt, mellyek titeket megvédnek, ha általok védetni akartok. Ha pedig benünket árulólag másod ízben is elhagytok, akkor Olaszországba evezendünk 's ott allapítván hazát, saját sorsotokra hagyunk benneteket." Vitatkozás közben Eurybiades még botot is emelt Themistoclesre, ki azonban egész nyugalommal mondá neki: „Üss, nem bánom, csak hallgass meg!" Végre egyenesen kimondván, hogy ő az athenaei hajókat elszakasztandja a' többi görögökéitől és őket sorsokra bizandja, győzött a' szilárd férfiú

's határozattá lőn, hogy a' perzsa Salamisnál beváratik. De Themistoclesnek most ismét attól kelle tartani, hogy sokan levén a' hadseregben az ő véleménye ellen elfogulva, mégis elhagyják állomásukat, azért cselt gondolt ki ismét, mellyel őket ütközetre kényszerítse. Egy perzsa származatú rabszolgáját titokban, mint szökevényt a' görög hadból, Xerxeshez küldvén, azt mondatá neki, miképen a' görögök félelem és egyenetlenség miatt el vannak tökélve Salamist elhagyni 's igy ha a' perzsa fejdelem őket azonnal meg nem támadja, a' kedvező alkalmat a' görög egész tengeri erő' elrombolására örökre elszalasztandja. Xerxes elhagyá magát ámittatni és eltökélte a' megtámadást. Így eszközlé Themistocles ama' salamisi világhírű tengeri csatát, sept. végén 480. évben Kr. el. A' perzsák egész éjjel készülének, fél kört alakítván Salamis sziget' csúcsától a' munychiai révig, elzártak a' görög hajóhadak elől minden útat. A' görögöknek Aristides hozta hirűl a' perzsák' készületeit; a' nemes Aristides, ki, bár polgártársai igaztalanúl számüzék, elfeledve honáért a' bántalmat, Aeginából életveszélyek közt evezett át a' perzsa hajók között, hogy halálos ellenségével Themistoclessel tudassa a' dolgok' fekvését. Nap' keltekor kezdődött a' csata, mellyet Xerxes és szárazföldi serege az atticai partokról néztek. A' megtámadók a' görögök voltak; mindkét részről nagy vitézséggel és makacssággal folyt a' viadal, de végre a' görögök győztek. Azon zavarodás, melly a' perzsa hajóhadak közt az első hátráló sor' tódulata által okoztatott, legnagyobb mértékben nevelte a' perzsák' szerencsétlenségét. Ők teljesen megveretének; hadi hajóik' nagyobb része tönkre tétetett 's a' győzők megszámolhatlan értékű zsákmány' birtokába jutának. Ezen nagy csatavesztés után lehetetlen volt a' perzsáknak a' görög földön tovább megmaradniok. A' hajóhad' maradványa hirtelen elevezett a' Hellespont felé, a' király pedig visszavonult Thessaliába, hol Mardonius' vezérlete alatt 300,000 fegyverest hagyván hátra, maga egy kis sereggel, melly útközben betegség 's éhség által sanyarva csaknem egészen elpusztult, visszasietett Ázsiába. — Ugyane' napon, mikor a' görögök Salamisnál a' büszke barbarok' hatalmát megalázták, siciliai rokonaik a' carthagóiakat verték meg, Gelo és Theron' vezérlete alatt, Himera város' közelében.

A' salamisi nagy nap' érdeme közönségesen Themistocles' lángeszének tulajdoníttatott. Magok a' spartaiak is mint Görögország' szabaditóját fogadták egész tisztelettel városukban, olajágból font koszorúval jutalmazván, 's egy szép kocsival ajándékozván meg őt. Mikor pedig kiment Spartából, a' 300 előkelőkből álló királyi testőrsereg kisérte őt egész a' tartomány' széleig. Olly megtiszteltetés, minőben Sparta mind ez ideiglen még egy halandót sem részesített! És midőn a' nemsokára ezután bekövetkezett olympi játékokon megjelent, a' küzdőktől minden szem ő rá fordult, mindenki fölkelt helyéből előtte 's minden ajakról a' „Themistocles!" név vala hallható. E' jelenést maga a' hős élte' egyik szebb pillanatának vallotta.

A' következő év' tavaszán (479. Kr. el.) ujra elkezdődött a' háború. Mardonius megindulván Thessaliából, a' nélkül, hogy valahol akadályra találna, ismét Attica ellen vitte roppant táborát. Athen, mivel a' spartaiak csak Peloponnesust akarák védni, újra martalékul hagyaték. A' nép másod izben is elhagyá a' várost és Salamisba menekült. Mardonius a' népetlen Athenből külde követet az atheniekhez, őket szövetségre szólítván fel. De a' követ meg sem hallgattatva visszautasíttatott 's a' nép annyira fel vala indulva a' szövetkezés' eszméje ellen, hogy Lycidas nevű tanácstag, ki a' perzsák' ajánlatának elfogadására szavazott, agyon kövezteték. Spartában azonban I. *Pausanias*nak az ephorok' akarata' daczára, sikerült kinyerni, hogy 5000 spartai, kiknek mindenikét hét könnyű fegyverzetű helota kisérte, 5000 periök is csatlakozván hozzájok, közép Görögország' védelmére saját hadvezérsége alatt küldessék. A' spartaiak' halálos ellenei, az argivok, azonnal tudósíták e' felől Mardoniust, ki elpusztítván Atticát, teljesen lerombolván Athent, Boeotiába ment. A' spartai seregekhez a' megarai, plataeai és aeginai népségek' hadain kivül 8,000-ből álló athenaei had csatlakozék, Aristides' vezérlete alatt, ki Salamis melletti nemes tette után ismét visszahívatott hazájába. A' görög had, mellynek fővezére Pausanias volt, Boeotiába érkezvén, a' perzsákkal szemközt ütött tábort. Némi apró harczok után september hónapban 479. évb. Kr. el. került az ügy Plataea mellett eldöntő csatára. A' görögök' összes száma 110,000 volt, 's közte 38,000 nehéz fegyverzetü, a' perzsák pedig háromszor ennyien 's köztök nem kevés görög, mint a' thebaiak

és phocisbeliek, kikben azonban nem egészen lehete bízni, mert némellyike csak kénytelen követte a' perzsa tábort. Sokáig időzött a' két ellenhad, míg eldöntő csatára kerűlt a' dolog. Tizen egy napig apró viadalokon kivül nem történt semmi. Végre Mardonius megunta az időzést 's megtámadta a' görögöket. Eleinte a' perzsa nyilak sok görögöt megöldözének, 's míg Mardonius paripájáról vitézen harczolva seregeit bátoritá és lelkesíté, addig a' perzsa hadak sok erőt fejtének ki, de nemsokára leszúratván egy spartai lándsa által, a' perzsa sorok zavarba jövének, és hasonlíthatlanúl nagyobb számuk' daczára futásnak eredtek. A' görögök nyomaikban valának és beüzék őket körűlárkolt táborukba. Itt az atheniek áthágdosván a' fa palánkokat, a' mögéjök menekültek' nagyobb részét lekonczolák és kivíták a' nagy hirű plataeai győzedelmet. Fő oka ezen csatavesztésnek maga Mardonius volt, ki, olly ellenség' irányában, melly lovasoknak szükében volt, nem tudá lovasságának hasznát venni. A' perzsák teljesen megverettek 's maga Mardonius is elesett. Csupán 40,000 perzsa menekült meg, kiket Artabazus még jó korán kivitt a' harczból 's velök a' Hellespont felé eltávozott. A' görögök közől egyik tudósitás szerint 1360, más szerint 10,000 esett el. A' győzők' kezébe tömérdek pénz, arany és ezüst szerek 's egyéb drágaságokból álló zsákmány került. Ennek tizedét régi szokás szerint az isteneknek áldozák, egy részszel Pausanias mint fővezér ajándékoztatott meg, a' többi pedig a' győzelem' részesei közt osztaték ki. A' legnagyobb hősiség' jutalma sok vitatkozás után a' plataeaiaknak itéltetett. A' diadal kétségén kivűl Pausanias' hadvezéri elméjének érdeme, de Aristidesnek is nem megvetendő része volt benne.

Ugyane' napon, mikor Pausanias Plataea mellett a' perzsa sereget semmivé tette, a' görög hajóhad is fényes győzelmet vivott ki *Leotychides* és *Xantippus'* vezérlete alatt (kiknek elsőbbike a' spartaiak, másodika az atheniek' hadfőnöke volt) az ioni hegyfoknál, mellynek neve *Micale*. E' két győzelemnek nagy következményei lettek: a' Plataea melletti csata után többé soha nem lépett perzsa hadsereg a' görög földre, a' micalei diadal pedig lerázta a' perzsa igát az ioniak' nyakáról, a' perzsa uralom semmivé lőn az Archipelaguson és ezentúl lehetetlen volt magát itt többé erős lábra tenni. A' perzsátóli minden veszély az európai görögökre nézve ezentúl elenyészett. Ezért a' régi irók a' Mi-

cale melletti csatával a' perzsa szabadság- vagy védhaborút bevégzettnek tartják, mert minden ezentúli harczok inkább támadók és hódítók voltak.

PAUSANIAS, THEMISTOCLES ÉS CIMON.

A' perzsákon nyert győzedelmek szabad tért nyitának a' görög hajózásnak és az Archipelagus' éjszaki és keleti partján fekvő kereskedő városok megmenekedtek a' perzsa uralomtól. Az atheniek e' háborúk' folyta alatt első tengeri hatalommá lettek Görögországban és most nem vala többé nehéz sem a' tengereni uralkodást, sem Görögország' hegemoniáját magokhoz ragadni. E' czélt lassanként elérhetni, biztos kikötőre és városuk' megerősítésére volt szükségök, hogy az, miként eddig, minden háborúban ellenség' martalékává ne legyen. Themistocles, kinek éles elméje és okossága veté meg alapját Athen' ekkori hatalmának, most e' két tárgyra fordítá figyelmét. Ő a' perzsa háborúk' utolsó' éveiben nem bízatott meg hadvezérséggel, vagy azért, mivel a' democratiai féltékenység rettegni kezdé e' rendkivűli szellem' erejét, vagy mivel irígyei hasznát vevék ellene azon visszatetszésnek, mit a' Spartában iránta mutatott tisztelet az atheniekben gerjesztett. De a' plataeai csata után ő csakhamar ismét első embere lőn Athennek, és vezetője a' népgyülések' minden határozatainak. Kieszközlé gyülésileg, hogy mielőtt a' polgárok ellenség által összerombolt magánlakjaikat fölépítenék, először is a' város erősíttessék meg szilárd és tartós kőfallal. E' lépés az aeginaiak és spartaiak' féltékenységét azonnal fölébreszté. Ez utóbbiaktól követség jöve nyilvánítani, miképen a' spartaiak semmi a' Peloponnesuson kivűl fekvő város' megerősítését meg nem engedhetik, mert az a' berohanó ellenségnek szolgálhat védbástyáúl. Görögország' természetes erőssége, ugy mondának, csupán Peloponnesus, hol a' görögök, szükség' esetében, megvonhatják magokat; minden egyéb hely' megerősítése ennek határain kivűl ellenkezik Görögország' érdekével. Az atheniek nem voltak jelenleg azon állapotban, hogy Sparta' fenhéjázó beavatkozását haddal utasítsák vissza, azért Themistocles szokott fegyveréhez, a' cselhez nyúlt, mi neki épen úgy hatalmában állott, mint maga a' hadseregekkeli működés. Kieszközlé, hogy az atheniek egész szelidséggel válaszoljanak:

miképen nekik épen nincs szándekukban valamit Görögország' érdekeivel ellenkezőt tenni, 's azért ezen ügy' bővebb megvítatása végett követeket fognak Spartába küldeni. E' követségbe Themistocles, Aristides és Abronichus neveztetének. Themistocles előre elutazott Spartába, de meghagyá az atheieknek, hogy minden erejöket megfeszítvén, minél előbb végezzék be a' védfalak' fölépítését. Ezért Athen' összes népsége — még a' nők és gyermekek is — munkához láttak, hogy a' lehető legrövidebb idő alatt készen legyenek. Themistocles ez alatt Spartában mindenképen húzta az időt. Már jó korig mulata ott 's még sehol sem jelenté be magát követül. Ha ez iránt kérdezteték, azt felelte, hogy hivatalos lépést nem tehet, míg két társa meg nem érkezendik, kikkel egyébiránt titkon úgy egyezett meg, hogy csak akkor jőjenek, ha majd az építés végéhez közeledik. Spartába azonban híre érkezett, mi szorgalommal látnak az atheniek munkához. Themistocles megkérdezteték, de ő mindent nagyításnak, hazudságnak, nyilváníta, és midőn végre a' spartaiak mindinkább nyugtalankodni kezdének, kérte őket, ne itéljenek hazug hírek után, hanem küldjenek megbizottakat a' dolog' állása felől igaz tudósítást hozandókat. Ez megtörtént. Athenben, honnan Themistocles' követtársai már elutaztak volt, a' spartai megbizottak minden gondolható ürügy alatt visszatartatának 's el volt határozva, hogy szükség' esetében erőszakkal is lefoglaltatnak mind addig, míg Themistocles és társai Spartából haza nem tértek. Ezen cselek által Themistocles addig húzta az ügy' eldöntését, míg végre hirt vőn, hogy a' falak készen állnak 's Athen meg van erősitve. Most egyszerre letevé álorczáját 's a' spartai tanácsnak hímezés nélkül kimondá, miképen az atheniek magok is meg tudják itélni, mi hasznos mind nekik, mind az összes görög népnek, 's véleményök az, miképen Athen' megerősítése egész Görögországnak érdekében áll, és hogy különben is súlyegyen és függetlenség' fentartása miatt, minden görög városnak vagy nyiltnak vagy kerítettnek kell lenni. A' spartai tanács e' szerint kijátszatva látta magát, de már késő vala az athenieken boszút állani, azért haza bocsátá Athen' követeit, valamint ez is Spartáéit, Themistocles' csele azonban nem felejtetett el. Ezután, ismét Themistocles' javaslatára, a' piraeusi kikötő' szárazföldi része szilárd és tartós fallal vétetvén körül, már a' plataeai csata utáni má-

sodik évben teljesen elkészült. E' munka ismét olly gyorsan végrehajtatott, hogy a' spartaiaknak nem maradt idő ellenszegűlhetni. Nyugalmasan kelle nézniök mint emelkednek a' falak, mellyek Athent mind szárazról mind tengerről csaknem megvíhatlanná tették. Igy győzött Themistocles a' spartai erőn, nem fegyverrel, hanem észszel. Ezeket végrehajtván, az athenaei népet olly határozatra birá, miszerint évenként bizonyos számú hajót építtessenek; és intézkedéseket tőn, mik által sok idegen csalatott Athenbe, kikben a' város számos mesterembereket és tengerészeket nyert.

Míg ezek történnek, a' görögök' egyesített tengeri hadereje Pausanias' vezérlete alatt a' Hellespont melletti görög városok, és perzsák által elfoglalt szigetek' megszabadításával foglalkodott. Ez alkalommal Byzant' városa is, a' mai Konstantinápoly, megtámadtatván, hosszu ostrom után bevétetett. Itt sok magas rangú perzsa lőn a' győzőnek foglyává, melly körülmény a' dolgok' csodálatos szövedéke által, nem kevéssé segítette elő Athen' elsősége kifejlését. Pausanias király tudniillik, természettől kevély és uralkodni vágyó, elvakíttatva szerencséjétől, olly sikamló ösvényre tért, melly romlásához vezette. Ő a' plataeai győzelemkor elfoglalt zsákmányból olly értékű részt kapott, mi spartai létére neki szerfelett sok volt. Szerencsés vállalatai a' görög hajóhad' élén nevelték mind gőgjét mind már eddig is nem megvetendő gazdagságát. Byzantban, mint mondók, több perzsa nagyokkal érintkezvén, ő, ki fegyverrel meg tudta győzni a' perzsákat, maga emezek' pompája, szokásai, életgyönyörei által győzetett meg. A' perzsa király' hatalma, melly még satrapáiban is olly ragyogva tükrözé magát vissza, igen vonzó kezde előtte lenni, 's vágy ébredt lelkében korlátlan hatalomra 's illyféle életre. A' tanács és ephoroktól függés, valamint a' Lycurg rendelte egyszerű életmód, vissza kezdtek neki tetszeni és törekvéseit nemcsak oda ügyekezett irányozni, hogy Sparta' királyságát, mit most, mint Leonidas' kiskorú fiának gyámja, csak ideiglen bir, állandóan megtarthassa, hanem ezen fölűl egy nagy tartomány' korlátlan uralkodója lehessen. E' czélra, hogy a' perzsa királynál magát ajánlatossá tegye, perzsa foglyait szabadon bocsátá 's levelet irt Xerxeshez, mellyben a' király' leányának kezét kérte, és igéré segedelmét Görögországnak perzsák általi meghóditására. Semmi sem lehetett Xerxes-

nek ennél kivánatosabb. Nagy kegyességgel fogadá Pausanias' ajánlkozását, mindenkép hizelegni kezde neki, 's meghagyá Artabazus satrapájának, bocsátkozzék alkuba Sparta' királyával. A' megfontolatlan Pausaniast ez annyira elkábitá, hogy, mint ha már elérte volna czélját, egészen perzsa satrapák' módjára kezdett élni, körűlvevé magát ázsiai fénynyel, perzsa köntöst ölte, és a' foglyok' egy részéből némi testőrsereget állítván, a' görög szövetséges társak iránt keménységgel, gőggel és bántólag kezdé magát viselni. Ez köz elégületlenséget gerjeszte a' görög seregekben. A' peloponnesusi szövetségesek haza mentek, a' szigettartományok és ionok' hadai pedig a' fővezérséget az itt együtt táborozó atheni vezérekre, Aristidesre és Cimonra, Miltiades' fiára, ruházván, magokat Athen' ótalma alá adák. Sparta rögtön visszahívta ugyan Pausaniást, helyébe Dorcist küldvén fővezérűl, de az már későn vala, mert a' szövetségesek nem akarák többé a' spartai hadvezért fejöknek ismerni. Erre a' spartaiak elég okosak valának hajóhadaikat visszaparancsolni 's önkényt visszalépni olly főhatalomtól, melly itt többé nem volt megtartható, és talán azon okból is, mivel Görögországbani eddigi elsőségök' megtartására nem látszott ez nekik olly fontosnak, minő valósággal volt. Igy jutott 447. évb. Kr. el. a' tengeri hegemonia a' spartaiak' kezéből az atheniekébe, kik nemsokára a' szárazföldön is kivítták magoknak az elsőséget amazok felett.

Pausanias Spartában törvényszék' elébe állíttaték, de befolyása által megmentette magát a' büntetéstől. Mind e' mellett nem hagyott föl előbbi tervével. Mint magánszemély Byzantba vonúlt, 's innen folytatta alkuvásait a' perzsával. Szándékai másod ízben is tudomásra jövén, a' spartaiak megparancsolák neki, térjen vissza. Bizva az előkelők' megvásárolhatásában, haza ment Spartába. Itt elfogatott ugyan, de csakhamar kiszabadúlt és ismét büntetlen maradt. Mind ez nem döbbenté vissza, sőt még inkább felbátorítá, hogy levelezéseit Artabazussal folytassa és egyszersmind a' helotákkal czimboráljon, kiknek segedelmével szándékozott a' fenn alló kormányt megdönteni. Végtére elárultatván levélhordó szolgáinak egyike által, egy templomba menekűlve akart az üldöző kezek közől kisíklani. Innen szentségtörés' vétke nélkűl ki nem hurczoltathatván, a' spartai hatóság éhség által akarta önkénytes kijövetelre kényszeríteni; ő azonban el vala tökélve in-

kább éhen veszni, mint magát megadni. Midőn az éhség elsanyarván, közel volna végéhez, nehogy holtteste által a' templom megszentetleníttesék kihozatott és kevés pillantat mulva meghalt 469. évb. Kr. el. Kitünő tehetségű ember 's nagy hadvezér, de ki előtt semmi sem volt szent, hogy nagyravágyásának fel ne áldozná.

Pausanias' sorsába a' spartaiak által bebonyolíttaték Themistocles is, kinek ügyét még inkább nehezíté azon változás, melly Athen' kormányában végbement. Itt tudnillik Aristides, ki egy idő óta legnagyobb befolyásu ember lőn, hogy azon vitézseg, mit Athen' alsóbb osztálybeli polgárai a' perzsa háborúk alatt bizonyítának, megjutalmaztassék, és hogy az adózók' száma is nevekedjék, a' népgyülésben keresztül vitte, miképen ezentúl a' nép mind négy osztályának egyenlő jogai és kötelességei legyenek. E' határozat Athent egészen democrataivá tette 's ekkor kezdődött a' pártok' elhatárzott szétválása 's egy olly harcz, mellynek Athen' legfelségesebb elméit, legnagyobb díszeit, szónokait és kormányférfiait köszönhette. Aristides egész haláláig nép' embere maradt, Themistocles ellenben, ki Athent megmenté 's olly hatalomra emelte, hová előtte még senki, a' democratiai féltékenységnek szinte áldozatául esett el. Ellenségeinek egyesített erőfeszítése végre legyőzvén őt, 471. évb. Kr. el. cserepszavazással Athenből számüzetett 's kényszerűlt magát Argosban megvonni. Ellenségei' fondorkodása és a' spartaiak' gyűlölete még itt sem engedé őt nyugodni. A' spartaiak Pausanias' halála után bevádlák őt Athenben, mint ki Pausaniassal hazája elleni titkos szövetkezésben állott, mit ők a' Pausanias elleni vizsgálatokból kivilágultnak lenni állítának. Mennyiben lett legyen emé' vád alapos, nem tudni többé, de annyi bizonyos, hogy ellenségei ezt használták, a' nagy ember' megdöntésére [1]). Az atheniek megegyeztek volt a' spartaiak' azon kivánságában, miszerint Themistocles, mint árulója az összes Görögországnak, elfogatván, az amphictyonok' törvényszéke' elébe állíttassék.

Themistocles baráti által jó korán értesíttetvén, Corcyrába, innen pedig Epirusba Admetus molossok' királyához menekült.

1) Plato és Xenophon, kiknek tanúsága, részint korúk, mellyben éltek, részint tiszta jellemök miatt fontos, mindketten dicsérettel szólnak Themistocles felől. Így Aristophanes is.

Maga Admet, midőn palotájába érkezék, nem volt honn, azért a' királyné' kegyeihez folyamodván, annak közbenjárását biztosítá magának, minthogy a' királylyal egykor ellenséges érintkezésben állott. Igy intézkedve a' király' kis fiát ölébe vevén, leült vele a' tüzhelyre, legszentebb helyére minden görög háznak, 's innen intézte kérő szavait a' fejdelemhez, midőn az visszatért. Admet meghallgatá 's ótalmába vevé őt, és midőn honfiai követelnék tőle, ki nem adá nekik, hanem elsegíté Macedoniába, honnan Ázsiába ment. Itt egyenesen a' perzsa király' karjaiba veté magát, ki, noha birodalma leginkább e' görög hős' csapásaitól még most is vérzett, és a' menekvő Themistocles' fejére 200 talentum jutalmat tett, elég nagylelkű vala őt befogadni. Miután a' perzsa király egy ideig igen megkülönböztetve bánt vele, megajándékozá őt három kisázsiai városnak jövedelmeivel. Ezentúl elvonúlva élt Magnesiában 's boldog lehet vala, ha multjáról megfeledhetetett 's jólétben és nyugalomban kárpotlékot találhatott volna megsértett önérzeteért és beszennyezett dicsőségeért. Thucydides természeti halállal mondja őt megholtnak, mások önmérgezés által, mivel a' perzsa királynak görög rokonai ellen szolgálni nem akart, és ha ez utóbbi igaz, akkor meg kell vallanunk, ő a' salamisi győzőhöz méltólag játszá ki szerepét. Ez vala vége Görögország' megmentőjének! Olly lángszellemnek mint ő, lehetetlen volt kínokat nem érzenie, ha perzsáknáli helyzetére gondolt. Hazájának hatalma és fénye volt a' czél, melly felé ifju kora óta nem csüggedő hévvel törekvék. Ügyekezetei sikerültek, magas dicsőség volt jutalma. És mind ez rá nézve mi borzasztólag végződött! Gyakran ábrázolta le gyermekeinek a' nyomort, melly őket érhette volna, ha a' perzsa király, kinek ő Görögország' megmentéseért annyit árta, nem szánakozik rajtok. „Mi szerencsétlenek volnánk, o gyermekeim, ezen szerencsétlenség nélkül" igy kiálta fel keserű kifakadással családja' körében. Ő egykor még gyermekkorában, mint Plutarch beszéli, apjával a' tengerparton sétálván, egy elhagyott régi összeroncsolt gályát látott vihartól és hullámoktól hányatva. És akkor apja, ki őt a' közhivatalok' viseléséről le akará beszélni, ezt mondá: „Lásd fiam, így bánik a' nép azzal, ki neki szolgált, mihelyt rá többé szüksége nincs." És e' szavakban Themistocles' életpályája volt megjósolva! Nem válhatunk meg e' nevezetes ember' képétől, hogy ide ne irjuk

mit Thucydides' mesterkeze felőle följegyzett: „Themistoclesben, ugymond ő, az emberi természet' legnagyobb erői látszottak kifejtve lenni; kétségbevehetetlen túlsulya minden más emberek' lelki ereje felett bámulatra méltó volt. Éles esze képes volt a' leghiányosabb adatok mellett is, villámsebes átpillantással a' legbizonyosabb itéletet mondani a' multról, és a' legvilágosabb tekintetet vetni a' jövendőbe. Bár mi bonyolúltak és homályba burkoltak voltak az eszközök, éles szeme azonnal megismerte azok' káros vagy hasznos voltát. Azon tehetséggel, maga gondolatait mások előtt világossá tenni, szinte olly kitünő mértékben bírt, mint a' dolgok felől tisztán ítélni. Szóval, lángeszének ereje, valamint itéleti sebessége olly hasonlíthatlan, hogy ő minden más embereknél alkalmasabb volt kitalálni azt, mi az ügyre leginkább tartozott." [2]) Ki végig gondolja egész működését, az még inkább fog bámulni azon tehetségén, mint tudta népének bátorságát köz elcsüggedés' idején fentartani 's elhatárzó pillanatban eldöntő lépésre tökélni, mint hősi nagy tettein. Illyesmit csak olly szellem képes, melly mindeneknek fölötte áll. Ő hatvan öt éves korában halt meg számos családtól környezve, kik a' perzsa király' kegyelmében valamennyien örököltek, és midőn a' pártszellem lecsillapodott, Athenben visszanyerék polgári jogaikat. Tetemeit, miként ohajtá, titkon takaríták el baráti Attica' földén. Külsején, valamint szellemében, úgy mond Plutarch, ki Diana' templomában Athenben még látta szobrát, valami rendkivűl nagyszerű és hősi volt. [3])

Athen azonban szerencsés vala Aristides és Cimonban férfiakat bírni, kik mind hatalmát folyvást emelték, mind uradalmát terjesztették. A' kisázsiai és a' szigetekbeli görögök' élére Sparta' helyébe most Athen lépett, és a' szövetség' ügyei tárgyalására az eszélyes Aristides' tanácsából nem Athen tűzetett ki gyülekezethelyűl, nehogy bizalmatlanság ébredjen, mielőtt még ez új viszony megerősödnék, hanem *Delos*. A' szövetséges társak' segedelméből a' háború' folytatására penztár állíttatott fel, melly Apollo' templomában Delosban őriztetett. Ezen pénzek' felügyelésére

2) Thucydides I. c. 138.

3) Plutarch, Themistocles' életében. — Hasonlítsd Mitford, Gesch. Griechenl. übers. v. Eichstädt. Wien 1818. II. 362—372. l.

a' közbizalmat biró Aristides választatott, utána pedig mindig egy athenaei 's így a' szövetség' kincstára Athen' hatalmában volt. E' kincstárban sok pénz vala letéve, mert az évenkénti adózás 460 talentumra (1,200,000 ftra) ment; harmincz negyven évvel később pedig két ennyire. Themistocles' számüzetése utáni negyedik évben halt meg, 's utána Cimon állott az athenaei állodalom' élére, egy ideig Aristidessel, utóbb egyedül.

Cimon korán magára vonta a' nép' figyelmét, részint születése, részint kitünő tehetségei által. Ő a' marathoni győző Miltiadesnek volt fia. Ő is a' nép' kegyeit ügyekezett mindenkép, leginkább pedig adakozások által megnyerni. A' hová ment, szolgái erszényt vittek utána, hogy a' segélyért esedezőket azonnal kielégíthesse. Nem egyszer történt, hogy utczán mentében szolgái' egyikének köpenyét is le kelle vetni 's ajándékúl adni valamelly szegény' számára. Kertét, mint Pisistratus, megnyitá a' polgároknak és megengedé benne a' fák' gyümölcseinek élvezését. Asztalánál naponként számos szegény polgár étkezett. De mind e' mellett a' népnek kormány-ügyekbeni nagy befolyása ellen dolgozott, hajlott az aristocratiai elvekhez és igen el vala fogulva Sparta' alkotmánya mellett. Mi külviszonyok iránti figyelmét illeti, ügyekezett a' görögök' egész tevékenységét Perzsia ellen irányozni 's hogy czélja még inkáLb sikerűljön, a' görög állodalmak, leginkább Athen és Sparta közt, állandó békét fentartani. A' perzsák elleni háború neki kedvencz eszméje volt 's e' kitűzött czélja felé lelke' egész erejével munkált 's e' mezőn dicső tetteket vitt véghez. Elsőben is *Eion'* városát hódítá meg, melly magát kétségbeesésig védte, és végre lángok' martalékává tette. Ezután elfoglalta *Scyrus'* szigetét, melly kalózok' fészke volt. Itt fölfedezvén a' mesés Theseus' sírját, annak hamvedrét Athenbe hozta. Mind ezen csatáinál fényesebb volt perzsákon vett győzedelme az *Eurymedon* mellett Pamphyliában 470. évb. Kr. el. Xerxes háreme' gyönyörei közt eltemetkezve, egy idő óta kevés gondot fordíta kormányára 's nem ügyekezett a' görög hóditásoknak gátat vetni. De midőn Cimon Cariában és Lyciában sok városokat elfoglalván, a' perzsa őrseregeket mindenünnen elüzné, újra figyelem ébredt a' perzsákban a' görögök iránt, és közel az Eurymedon folyam' torkolatánál egy szárazföldi és tengeri sereget öszpontosítván, csatára hivák fel Cimont, melly nagy és véres vala, de benne

ismét a' görög ügyesség győzött a' perzsa nehézkességen. Cimon előbb a' perzsa hajóhadat verte meg, 's aztán az ellenség' szeme láttára nagy vakmerőséggel partra szállott. A' perzsa szárazföldi sereg vitézül és elszántan harczolt ugyan, de végre nagy veszteség után, futásnak eredt, gazdag zsákmányt hagyva a' győzelmesnek. Ezen dicső csata' bevégeztével, hol, ugyanazon hadvezér egyetlenegy napon vízen és szárazon megverte az ellenséget, Cimon éjszak felé fordult és elragadá a' perzsától Európa' kulcsát, a' thraciai Chersonesust. E' győzelmek által a' perzsa hatalom annyira meggyengűlt, mind vízen mind szárazon, hogy ez idő óta semmi perzsa hajó sem mert nyugot felé a' chelidoni szigeteken, vagy cyani hegyeken túl jőni az Euxin tengernél, és egy szárazföldi sereg sem a' tenger' közelébe. Mi egyébiránt csak hallgatag elismerése volt a' görög hatalomnak a' perzsák' részéről, ámbár sokan valósággal kötött béke' föltételének vélték 's egy soha nem létezett Cimon' békekötéséről álmodoztak, mivel az, eme' hadvezér' győzelmei által vívatott ki. [4])

Illy félelmessé levének az atheniek az ellenség, sőt nemcsak, hanem még szövetséges társaik előtt is, kik ezen győzelmek' részesei valának. Azon egyenlőség, melly a' szigetlakók, ázsiai görögök és atheniek egymásközti szövetkezésének alapja volt eleinte, lassanként eltűnt és Athen' viszonya társaihoz mind inkább uralkodói leve. A' delosi gyülések' helyébe Athen' rendeletei és parancsai léptek, mellyek az adózási tartozásokat erőszakkal és szigorral hajták be, és ki ellenkezni mert volna Naxos' szigete példáján okulhatott, melly meg akarván kisérteni az elszakadást, valódi ostrom alá kerűlt és kénytelen volt teljesen meghódolni. Hasonlólag járt Thasus sziget is. Különben a' szövetséges társaknak eme' roszra változott állapotja sajátlag magok' oktalanságának tulajdonitandó, mert a' tengeri szolgálat' terheibe belefáradván, restség és kényelem miatt Cimonnak azon cseles indítványát fogadák el, miszerint az általalok kiállítani tartozott hajók és fegyveresek' helyébe kész pénzt fizessenek. Nem látták át, hogy ez által harcziasságukat elveszítendik és az athenieknek, kik e' pénzzel magoknak hajó-

4) Dahlmann (Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte. Bd. I.) kétségkivűlivé tette e' pontot.

kat épitvén, azokat saját fegyvereseikkel rakják meg, a' magok feletti teljes hatalmat kezeikbe adandják, míg végre a' mindig nyomasztóbb súly és magok' megszabadítása' minden kisértéseinek hasztalansága tehetlenségök felől őket meg nem győzte. És most nem maradt nekik egyéb hátra, mint idegen segélytől várni szabadulást és ezért ohajtva veték szemeiket Spartára, mellynek Athen' nevekedő hatalma által régi féltékenysége új erőre ébredt. A' nevekedő gyűlölség Görögország' két fő hatalma közt végre erőszakos kitörést hagya sejteni, mi Cimon' elveinek kivitelét Athenben mindig nehezebbé tette.

Mig Cimon Thasos ellen háborút viselt, Athen' politicai egén egy új tünemény, *Pericles*, jelent meg, egyike a' legnagyobb szellemeknek, mellyekről a' történetirás beszél. Ő a' democratia' pártjára állott, 's ennek segedelmével tört maga előtt pályát. Ezen párt, mellynek vezére ez időben *Ephialtes* volt, Cimon' távolléte alatt annyira fölemelkedett, hogy a' hős' visszatérte után elég erősnek érezvén magát vele megmérközni, bevádlá Cimont, miképen Macedoniát azért nem foglalta el, mert annak királyával czimborált. De a' bevádlottnak tekintélye olly nagy volt, hogy nem is kelle magát védenie és a' vád elutasíttatott, Cimon pedig ugyanekkor rá tudta birni az athenieket, hogy örök versenytársukat, Spartát, mostoha körülményei között segéljék.

Spartát, tudniillik, 464. évb. Kr. el. egy nagy földingás csaknem végveszélybe dönté. A' Taygetusról nagy szikladarabok repedeztek le és a' városnak csaknem minden házait összerombolák. A' halottak' száma körülbelül 20,000-re ment. A' helotáknak használák a' közinséget; fellázadának, hogy uraikat' megöldökölvén, a' várost és hatóságát kezeikbe kerítsék. De a' király, *II. Archidamus*, megfuvatván a' harsonát, a' szigorú rendhez szokott épen maradt polgárok a' piaczon fegyveresen egybegyültenek, kiknek tekintetére aztán a' lázadók meghunnyászkodva hagyák el a' várost: de a' tartományban rabszolga-társaikat általános fölkelésre birván, elfoglalák a' messeni Ithome várat és ez erősségbe helyezék be magokat. Mivel a' lázadók' nagyobb száma a' szerencsétlen messeniek' utódai voltak, ezen velök folytatott harcz harmadik messeni háborúnak szokott neveztetni. Tíz évig folyt az (464—454. Kr. el.) és a'

spartaiakat nagy zürzavarba ejté. Sokáig be nem tudván venni Ithome' várát, az atheniekhez folyamodának segélyért, kik ekkor a' görögök közt legügyesebb ostromlóknak tartattak. Athenben a' democrata párt nem akará őket segélni, de Cimon a' spartaiak' nagy barátja és a' lycurgi intézvények' csodálója, kieszközlé, hogy egy hadsereg' élén segedelmökre küldetnék. Azonban a' két versenyző város' hadserege ostrom alatt meghasonlott egymás közt és a' spartaiak Athen' hadait visszaküldék, mintha rájok többé semmi szükségök nem volna, holott az aeginai és phociai segédseregeket megtarták magok közt. Ezen sértés a' legnagyobb gyűlölséget kelté föl Athenben Sparta ellen, és Cimon' tekintélyét is annyira csökkenté, hogy a' democratiai párt könnyű szerrel kivitte, miképen, mint a' spartaiakkal czimboráló, 461. évben Kr. el. cserépszavazattal számüzetett. Az atheniek pedig leginkább Sparta elleni daczból, ennek ellenségeivel, az argivokkal, szövetkezének, és a' messenieknek, mikor békekötés szerinti kivándorlás engedtetett nekik, Naupactus' városát adák lakhelyül, mellyet a' locriaktól ragadtak volt el. Itt aztán egy kis állodalom képződött Athen' ótalma alatt, mellynek ez a' spartaiak elleni csatákban sok hasznát vette.

Cimon' nyomába számüzetése után *Tolmidas*, és az öregebbik *Thucydides* léptek volt, mint vezérei az aristocrata pártnak, de amannak tehetségeivel egyikök sem birt, és ellenök a' leghevesebb demagogok Ephialtes, Leocrates, és Myronides szegültek. E' két párt között aztán Pericles nyitott magának ösvényt. A' democraták túlsúlyt nyertek ellenségeiken. Ephialtes' inditványára, kit titkon Pericles is pártolt, az Areopagnak, mint az aristocratia' legerősebb támoszlopának, minden hatalmát megdönték, csupán a' birói hatóságot, de ezt is csak korlátozottan, hagyva meg neki.

Athen ekkor hatalma' tetőpontján állott. A' Delosból ide áthozott kincstárt sajátjának, szövetséges társait pedig alattvalóinak tekintette, 's mindig újabb és újabb vállalatokba fogott. Aegyptusban a' perzsa igát lerázni törekvő lázadók vezérét, *Inarust*, segélvén, ennek seregeivel a' perzsákat megverte. Segélte a' megarabelieket Corinthus ellen, kik némi határkérdések miatt háboruskodának egymással. Myronides vezérök megverte a' corinthusiakat, Leocrates pedig az emezeknek

segedelmül jött aeginaikat bekerítvén, meghódítá. Phocis és Doris' lakói közt háború ütvén ki, a' spartaiak emez utóbbiak' segedelmére mentek 's kiüzék Dorisból Phocis' hadseregeit. Visszatértökben Peloponnesus felé, arra használák Boeotiábani jelenlétöket, hogy a' thebaiakat, a' tartomány többi városai feletti főuraságra segítvén, bennök hatalmas szövetséges társat állítsanak Athen' ellenében. Ennek 457. Kr. el. háború lett következése Athen és Sparta között. *Tanagra* mellett jöttek össze az ellenséges seregek, az atheniekkel a' thessaliak és argosiak, a' spartaiakkal a' boeotiak szövetkezvén. Az atheniek elveszíték a' csatát, minek következése Cimon' visszahívatása lőn. A' nemes lelkü Cimon, mint egykor Aristides Salamisnál, a' tanagrai csata előtt megjött, hogy az atheniekkel harczoljon Sparta ellen, de elutasíttatott. Mielőtt eltávoznék, saját pártját, az aristocratákat, hősi elszántságra buzdítá fel. Ezek hajlottanak szavára 's egybecsoportozván megesküvének, hogy elfutni vagy csak hátrálni is egyikök sem fog, és esküjöket olly szigorúan megtarták, hogy mindnyájan halva maradtak a' csatán. E' tett Cimonnak és pártjának újra tekintélyt szerze, más részről csökkentvén a' democratákét. Az eszélyes Pericles, látván a' köz ohajtást, maga indítványozá Cimon' visszahivatását, mi azonnal határozattá lőn. A' háború hét évig tartott 's általában Athen' javára végződött el. Myronides a' tanagrai csata' gyalázatát *Oenophyta* város mellett egy teljes győzelemmel törlötte le, mellyet a' boeotiakon nyert vala. Ekkor, Thebát kivéve, minden boeotiai városnak, valamint az opuntiai Locrisnak és Phocisnak is democratai alkotmányt kelle kebelében alapítani és Athen' szövetségébe lépni. Tolmidas és Pericles, Peloponnesus' több pontjain kiszállván, a' spartai szövetségeseknek sok tengeri városaikat és hajóműhelyeiket elrombolák. Végre a' visszatért Cimonnak sikerült három évi alkudozás után Athen és Sparta közt öt évre fegyvernyugvást kötni.

Aegyptusban a' lázadás Athen' megalázásával végződött 455. évb. Kr. el. *Megabazus* perzsa hadvezér megverte a' lázadókat. Athen egész a' spartával kötött fegyvernyugvásig nem gondolhatott becsületének Aegyptusbani visszaállítására. Most egy hajóhad küldetett ki a' perzsák ellen Cimon' vezérlete alatt. Ő 200 hajóval megtámadván Cyprust, elkezdé a' perzsák el-

leni háborút, és egyszersmind 60 hajót Aegyptusba küldött azon czélból, hogy az ellenség' figyelmét némileg Cyprustól elvonván, megoszsza. Cyprus' meghódítását azonban Cimon' halála, melly a' háború' kezdete után egy évvel történt, 449. Kr. el., meggátolá. De az atheni hajóhad, mielőtt haza térne, *Salamis* nevű cyprusi város mellett még egy fényes győzedelmet vitt ki. Cimon Athenben temetteték el 's tiszteletére emlék állíttatott, melly Cimoneia név alatt még Plutarch' korában látható volt. Bár mi kitünők voltak is hadvezéri érdemei, leginkább okossága, becsületessége, mérséklete, nyájassága valamint nagy befolyása az atheniek' gondolkodására, voltak azon tulajdonok, mellyek halálát sajnálatra méltóvá tevék. Hajókat és hadakat vezérleni tudtak mások is, de Görögország' harczias szellemét a' benső nyugtalanságok és háborúktól elvonni 's más felé irányozni, ezen ügyesség csupán neki volt adva. Cimon' halála után, úgymond Plutarch, Görögország' hosszú ideiglen sem kezdett sem végzett semmit a' barbarok ellen, hanem e' helyett a' görög népség egymás ellen fordítva fegyverét, egymást pusztítá Perzsiának nagy hasznára, 's mondhatlan ártalmára Görögországnak.

PERICLES ÉS KORSZAKA.

Nagy emberek' hatása a' magok korára és viszont rájok a' koré, egyik legérdekesebb tárgya azon vizsgálatoknak, mellyekhez anyagot a' történetirás nyujt. Ha egymástól majd közelebb majd távolabb fekvő időpontokat áttekintünk, mellyekben egyes népeknek, vagy az emberiség' egy részének kitünőbb változásai végbementek, bennök mindig egyes férfiakat látunk kiemelkedni, kiket korszakuk' mintegy képviselőinek kell tekintenünk, 's nevöktől koruk méltán nevezhető. Ők bizonyos fokig fölülemelkedhetnek ugyan a' magok korán, de azért mégis fiai és szülöttei maradnak annak, és az emberiségnek illy kitünő szellemekhez kötött története végtére talán a' lehető leghívebb történetirás fogna lenni. Ki Periclest, vagy Caesart, Luthert vagy II. Fridriket hű ecsettel ábrázolá, az fővonásokban azok' korát is festette. Mit korszakon fölüli emelkedésnek nevezünk, rendszerint nem egyéb mint a' kornak

minden vonatkozásaiban felfogása 's a' belőle folyt nézet szerinti cselekvés. Abban fekszik sajátlag a' nagy emberek' titka, hogy őket senki sem árulhatja el, mert belátási mélységöket, vagy sok esetekben, csak sejtéseiket, senkivel meg nem értethetik. Ki Pericles' korát neveztetni hallja, hozzá a' szép és nagy eszméknek egész sorát képzeli, ki annak ismeretébe mélyebben behat, csakhamar átlátja, hogy az nem volt tiszta eszmény, de mind e' mellett a' nagy és nemes nem lesz kevésbbé való. Szabad állodalomnak olly egyszerű polgárát mint Pericles látni, ki a' maga népét 's általa a' mivelt egész emberiséget egy magasabb fokra emeli, olly tekintet, minőt a' történet hasonló körülmények közt csak egyetlenegyszer, a' feledhetlen emlékű Medici Lőrinczben birt ismétleni. Irígylésre méltó férfiak, kiknek fürtei körül örökké ifju borostyán zöldel! Ha a' dicsőség, ha az utóvilág' hálaemléke nem hiú boldogság, ki nem cserélne velök örömest?

Az atheni állodalom' élére Cimon' halála után Pericles emelkedett föl, 's bár Athen' alkotmánya ekkor már a' leglegszilajabb és féktelenebb democratiává fajult, e' rendkivűli ember vezetni birta azt, csupán szellemereje' varázsával. Ő Xantippusnak, a' micalei győzőnek volt fia 's az Alcmaeonidák' gazdag és kitünő családjához tartozott. Anyja, mint Herodot és Plutarch beszélik, álmodá, hogy oroszlánt szült, 's néhány nap mulva Periclest hozta a' világra. Felserdülvén, öreg emberek' iszonyodva emlegették, miképen módja és hangja, alakjának szépsége, sőt még gyors nyelve is, rendkivűl hasonlítának az Athent egykor leigázó híres Pisistratus tyranneához, melly körülmény a' babonás népnél elterjedvén, olly bizalmatlanságot gerjesztett iránta, hogy a' közügyekbeni részvéttől sokáig távol tartá magát. Fiatal korában fegyvergyakorlás és a' tudományok voltak foglalkodása' tárgyai. A' legnagyobb szellemi tehetségekkel levén megáldva, egyszersmind a' legszerencsésebb neveltetésben részesült, mit fiatal korában végzett be és utóljára korszakának egész miveltségét egyesíté magában. Mielőtt közügyekben részt venne, bölcselet által ügyekezett isteni és emberi dolgokban magának mélyebb belátást szerzeni, ezen kivűl müvészet, kormánybölcseség és szónoklattal foglalkodott. Phidias Görögország' legnagyobb szobrásza, Damon a' szónokmüvészet' egyik legjobb tanitója, a' bölcs Anaxagoras 's egyéb szellemi nagyságuk által kitünő férfiak baráti

valának 's velök biztos lábon állott. Szorosabb körébe tartozott a' nagy hírű *Aspasia* is, egyike a' hajdankor' legmiveltebb hölgyeinek, ki, noha nem helyesen, a' *hetaerák*, az az barátnék' sorába számíttatik. [1]) Pericles szenvedélyes imádója volt e' nőnek; szűnidejét többnyire körében tölté 's midőn első nejétől elvált, utóbb egybe is kelt vele, 's egész életén át hozzá bilincselve maradt. Úgy látszik azonban, hogy Anaxagorasnak, kit felette becsült, legtöbb ismeretet köszönhetett Pericles. Ez avatá be a' természet' titkaiba, mi által kora' babonáin fölűl emelkedett, tőle tanult magasb gondolkodást 's bizonyos nagyszerűséget az előadásban, miben semmi mesterkélt 's népkegyet vadászó csevegés nem volt. Tőle nyerte rendkivűli türödelmét, mellyet a' legélesebb és tolakodóbb gúny és szemtelenség sem birtak kifárasztani. Anaxagoras szoktatta azon komolysághoz, melly minden akarat elleni mosolyt eltilta arczvonásaiból, és lassú járáshoz, köpenyének illedékes tartásához, mit még szónoklat közben is semmi indulat nem hozott rendetlenségbe, [2]) a' szózat' nyugalmas hangoztatásához 's több olly tulajdonokhoz, miknek összeségével Pericles mindenkit csodálatra gerjesz-

1) Ezen hetaerák Pericles' kora óta mindig nagyobb fontosságúak levének. A' görög nők tudniillik, férfiaiknak főleg politicai foglalkodásaik mellett, azok' társalkodási életében nem vettek részt, az illedék és női erkölcsök felőli fogalmakhoz képest visszavonúlva éltek, ritkán hagyák el még lakjaikat is. Ezért miveltségben is igen elmaradtak volt férfiaiktól és e' körülmény szerzett az előhaladt miveltség mellett az úgy nevezett hetaeráknak nagy fontosságot. E' hetaerák olly nők voltak, kik ellenére a' fennálló szokásnak, férfiakkal társalgának, 's viseletök' finomsága, szellemök és miveltségök által tűntek ki. Későbbi időkben nagy erkölcstelenségig fajultak, de még Pericles' korában, legalább nagyobb számukat tekintve, erkölcsileg magasabban állottak. Egyébiránt külföldi nők voltak, mivel Athenben törvény és közvélemény nem engedék meg polgárnőknek az övékhez hasonló viszonyt. Aspasia csupán annál fogva, hogy külföldi volt, számíttatik a' hetaerák' közé, mert ő olly tisztességes viseletű nő vala, hogy az igen erkölcsös Socrates sem tartózkodott vele társalkodni 's Plutarch szerint az atheni hölgyek is elmentek férjeikkel hozzá, magokat az ő körében mivelendők. A' hetaerák mondott tulajdonaiknál fogva kivált a' rangbeli és mivelt férfiakat tudák lebilincselni, kiknek ezek' körén kivül a' mivelt női társaságot mindenhol nélkülözniök kelle. Aspasia leghíresebb vala az e' nemű hölgyek közt, nemcsak rendkivűli szépsége, hanem rendkivűli szellemi tehetségei, világos esze és fínom viselete által. Socrates maga megvallá, hogy társaságában miveltsége sokat nyert.

2) Mi sokat tartottak az atheniek kivált szónoknál a' redős felső köntösnek vagy köpenynek illedékes tartására, látható Böttigernél. Griech. Vasengemälde, mit archaeologischen und artistischen Erläuterungen und Originalkupfern. Weimar, 1797. und Magdeburg 1800. II. Heft. 52. 's köv. lap.

te. Szónoki tehetségével minden egykorúit elhomályosítá. Beszéde' hatalmát az elbámult nép mennydörgéshez hasonlítá 's azt mondotta, hogy nyelvén ollykor mennykövek szikráznak, ollykor az isteni Suada minden kecseivel ajkain ül, ezért neveztetett „olympi Periclesnek," Aristophanes által pedig „Athen' Zeüszének." Rábeszélő tehetségét Thucydides, az ellenpárti szónok, festé jellemzőleg: „Ha én meggyőztem is őt, úgy mond, tagadja, hogy elesett legyen, 's azokat is rábeszéli, hogy igaza van, kik elestét látták." Szónoklatát nyelvbeli simaság és finomság bélyegezték, mik által az atheni népet rendkivül el tudta bájolni. De mind e' mellett több ügyelettel volt beszédei' tartalmára mint az előadási külalakra. Soha nem bocsátkozott le hallgatói' pórseregéhez, hanem azt emelte föl magához. Úgy látszik rögtönzött beszédeket monda és szokása volt, mikor szónokszékre lépett, kérni isteneket, ne engedjenek neki akarata' ellenére egy szót is, dologhoz nem tartozót, mondani.

Születésénél fogva aristocrata rendű levén, első föllépésekor csak mint democratia' pártolója ajánlhatta magát a' sokaságnak; különben is az aristocratia Cimonban és másokban már birt vezéreket. De a' democratia neki nem volt czél, csupán eszköz. Részint maga hozá be a' legszilajabb democratiát, részint alkalmat készíte annak legtúlzottabb kifejlésére. Korlátlan hatalmat a' népnek azért szerzett, hogy annak aztán ő levén korlátlan vezetője, saját akarata szerint igazgassa az állodalmat. Mit teljes mértékben el is ért, mert, noha a' legféktelenebb democratiai alkotmány volt Athenben, mi csak gondolható, ő annak a' szó' legteljesebb értelmében vezetője maradt mind halálaig, és a' világ' legkormányozhatlanabb népét azon varázszsal tartá hatalmában, mellyel Napoleon dicsőséggel körül zajgott hadseregén uralkodott. Ő magát olly nélkülözhetlenné tudta tenni, 's a' nép annyira érzette illy vezető' szükségét, hogy utóbb népszerűsége álarczát is letehette, a' népet korholhatá, rémitheté, 's némi tekintetben fejdelmet játszhatott, a' nélkül, hogy akár az athenaei democratia' féltékenységétől, akár ellenségei' nagy számától rettegnie kellene, mert voltak ellenségei neki is, mint minden nagy embernek, sőt minden nem nagynak is, ki a' sokaságon fölülemelkedni bir. Eszközei, mellyekkel magas állást készített olly jól választvák 's olly sokfélék voltak a' mint azokat csak

nagy elme képes feltalálni. Óvakodott magát mindennapivá és közönségessé tenni. Személye körül némi varázs ködöt vont. A' városban csupán a' tanácsba és piaczra ment. Meghivásokat lakomákra nem fogadott el, mert biztos körökben méltóságot és tekintélyt fentartani nehezebb. A' néppeli gyakor érintkezést kerülte 's nehogy megúnassa magát, csak néha közeledett hozzá. Gyülésekben nem sokszor és csak fontosabb ügyekhez szólt, kisebbeket baráti által intéztetett el. Igen eszélyes volt, mielőtt a' nép' kegyeiben szilárdan állana, soha mint sajátképi pártfőnök fel nem lépni. Hatalmat nem szerze magának jogszerűtlen útakon. Közpénzek' kezelésében a' legnagyobb mértékben lelkiösmeretes és megveszthetetlen volt. Hogy szegény polgárokat ellásson, gabonát osztogattatott állodalmi költségen és gyarmatokat telepíte, mi által a' várost egyszersmind a' nyugtalankodók és elégületlenektől tisztogatá meg. Nagy épületeket emelt, hogy müvészeket és kézműveseket foglalkodtasson, 's általok a' várost szépítvén magát is dicsőítsé. Ünnepeket rendelt, mellyeken a' népet látványok és köz vendéglések által köté magához és egyszersmind tanúságos és épületes mulatságokkal képezé. És ez azon nagy miveltségnél fogva, mellyre ezen város' polgárai emelkedtek, igen nagy fontosságú volt 's az ünnepek és látványok épen olly nevezetesek, mint korunk' nagy városaiban a' kenyér' olcsóságának szüksége. Ezért hozta be Pericles az úgy nevezett *theoricont* is, az az olly penztár' álapítását, mellyből szegényebb polgárokért a' színházba bocsáttatás' díja fizettetett. Ő hozta be továbbá a' birói díjat, mi abból álla, hogy a' választott birák minden üléskor egy egy obolust, az az három krajczárt, vagy talán három obolust is kaptak, mert nem egészen bizonyos, valljon nem ő hozta-e be mindjárt eleinte a' később szokásban volt három obolust. Ez által ismét igen lekötelezé a' szegényebb polgárokat, mert három obolus egyes polgár' legelkerülhetlenebb szükségei' fedezésére elég volt. Dijt fizettetett továbbá a' népgyülésbeni részvétért is; mi eleinte egy obolus, később azonban szinte három volt. Ez természetesen sok népet gyüjte a' gyülésbe, mi által a' törvényhozás, igazgatás, birói eljárás a' mivéletlen nép' kezébe került, melly annak leve vak eszköze, ki vezetni tudta, 's hogy ebben Pericles mester volt, a' fentebb mondottak után képzelhetni. Továbbá ezentúl a' katona is zsoldban részesült, mi által a' háború sok ezer embert olly tisztességes

életre segélt, minő korunkban a' közép rendűeké. Pericles gondoskodott arról is, hogy évenként egy nagy sereg ember a' hadi hajókon leljen foglalkodást, 's így a' kiket építésnél nem használhatott nyolcz egész hónapig minden évben állodalmi költségen tartott. Végre hadi vállalataiban, mit már Cimon is gyakorlott vala, zsákmány és rablással gazdagítá a' polgárokat.

Mind ezen eszközök olly vezető nélkül mint Pericles, kártékonyak voltak, miként a' következés is megmutatta. Neki azonban olly dolgokat tettek lehetővé, mik még a' leghatalmasabb fejdelmeknek sem sikerültek. Nem csak teljesen függővé tette az athenieket a' maga akaratától, hanem életöknek egyszersmind olly jellemet is adott, művészetöknek olly fényt, tudományosságuknal olly nemességet, miket később a' büszke rómaiak is Athen' elsősége gyanánt voltak kénytelenek elfogadni. Minden kétkedés nélkül elmondhatni, hogy Pericles' kora után közvetlenül Athen' legközönségesebb polgára finomság, műértés és izlés' tekintetében minden idők' legmiveltebb férfiaival kiállhatta a' versenyt. Ő a' művészetet és tudományt az athenaei democratia' lényeges alkatrészéve tette, polgártársai közé a' legnagyobb miveltséget hozta be 's Athent minden művészetek és kézmüvek' székéve, a' görög szellemi elet' középpontjáva és Görögország' legfényesebb városává varázslotta. Athen' polgárának élete mindenhol érintkezésbe jött és viszonyban állott a' művészettel. A' nyelvtan és dialectica, az az a' beszéd és gondolkodás' tudománya a' mindennapi életben nagy fontosságú volt, törvényszékeknél és népgyülésekben a' legjelesebb szónoklatok voltak hallhatók 's a' piacz, a' naponkénti közlekedés, a' törvényszékek mind annyi tanodák voltak, mellyekhez nem volt szükség idegen nyelveket tanulni, miként nekünk újabb koriaknak, elég volt az élettel egybefüggő és a' vérből fakadt anyanyelv. Ki csodálhatja ezek szerint, ha Pericles' korában Athen' minden polgára azon képzeletben élt, miképen ő művészet, szónoklat és költészetnek értelmesebb birája, mint bár melly korbeli műértő tudós!

Pericles' korában és leginkább ezen férfiú által Athen' városa első és uralkodó leve, mellyre a' többi görögök szemeiket függesztek, és nemcsak külső állása és hatalmánál fogva, hanem művészet, tudomány, ipar és életmód' tekintetében is. Minden, mi eddig a' görög népnél külön válva és elszórtan megvolt,

most Athenben halmozódott össze. E' város példánya lett a' görög elemnek, a' legszellemdúsabb nép' szellemi életének gócza, mellynek lángja Spartát és Boeotiát kivéve' mindenekre kisugárzott. Első kereskedő városa is volt a' görögöknek, a' közlekedés' középpontja, feje egy nagy birodalomnak és körűlbelűl tizenöt millio ember' kormányának széke. Birt sok gyarmatokkal több országokban, hol terjedelmes földrészeket foglalt. Élén állott több görög állodalmak' szövetségének, mellyeket alattvalói gyanánt tekinte. Ezen szövetség' pénztárát, miként Pericles egykor nyilván kimondotta volt, olly kincsnek nézte, melly nem azoké, kik adták, hanem a' beszedőké és sáfárkodóké. A' szövetséges állodalmak' nagyobb része lassanként elveszíté saját birói hatóságát 's minden pöreit atheni itélőszék' elébe kelle vinnie. Az atheni állodalom jövedelmét nem tudni ugyan bizonyosan, de gyanítható az az ünnepek és látványokra tett tömérdek költségekből. A' szövetségesek' adója maga körülbelből 1000 talentumot (több mint harmadfél millio forintot) tett 's mivel a' pénz azon időben 6—8-szor nagyobb értékű volt mint ma, tehát ezen egy rovat olly öszveget tett mint számos német-szövetségi állodalmaké. Az állodalom' gazdagsága olly nagy volt Pericles' korában, hogy minden kiadásokat kivonva, huszon egy millio forintot lehetett félre tenni az ország' kincstárába, mint megtakarított öszveget, mit ismét az akkori érték szerint 6—8-czal sokszorozva kell venni. A' város' egyes polgárai is igen gazdagok voltak, például a' híres Nicias 100 talentummal birt, és Alcibiades' örökölt vagyona többre ment 100 talentumnál. Ehhez járul, hogy az élet' szükségei Pericles' korában igen olcsók voltak 's a' keresetmód könnyű. Igy Athen' polgára háza' gazdaságának rövidsége nélkűl ideje' nagyobb részét a' művészetnek, bölcseleti időtöltésnek és mindennemű szellemdús társalgásnak szentelhette. Egyébiránt Athen' nagy hatalmának és gazdságának voltak káros következései is. Maga a' katonai zsold képes volt a' polgárt gazdaggá tenni. Ez és a' pénz' könnyű szerezhetése a' várost és tartományt nagy számú előkelő henye emberrel töltötte meg. A' vagyon' aránytalansága, a' legszélsőbb fokiglan kifejlődött népuralkodással egybekötve, a' gazdagok' egy roszabbik osztályának kényuraságát idézte elő, a' szegények' ellenében, kik által aztán a' jobb és nemesebb gazdagok is az aljas csoport'

üldözéseinek tárgyai levének. A' democratiai élet az atheni nép' minden idegeit átfutván, valódi pór-zsarnokság keletkezett; a' gazdagság' negéde nem ismert többé semmi korlátokat 's felette kártékony befolyással volt a' kormányra és erkölcsökre. Respublicában valamint monarchiában csupán akkor állnak jól a' dolgok, ha törvények uralkodnak, de ha az alkotmány póruralommá fajúl, akkor épen úgy mint a' kényuralom alatt szenvedély, pártdüh és babona győz minden jogon. 'S ha ehhez még a' gazdagság és fényüzés' kártékony befolyása is csatlakozik, akkor semmi sem szent többé 's minden egyesek' uralkodásvágya és kapzsiságának áldoztatik fel. Tagadhatlan, hogy illy állodalmi élet felkölti és éleszti a' szellem' minden erőit's a' szenvedélyek mellett az elmetehetségek is felizgattatván, fejlődnek. Ezért az atheni állodalom még mindig nagy ellentétet képeze napkelet' birodalmaihoz képest, hol a' szerencse örökké egyetlenegytől függött, ki az egésznek gépét vezette 's minden vitát önkényű hatalommal vágott ketté. Athenben ellenben az állodalmi lét valamennyi egyesek' sajátságos törekvéseinek munkája volt, azok' egymást segélő vagy gátló erényeié és vétkeié 's az általok közösen hozott törvényeké. Különben az atheniek' jobb része igen természetesen a' valódi zsarnoksággá vált democratiától idegen leve 's habár hasztalan is, egy régi és jobb értelemben vett aristocratia felé törekedett. Erre mutatnak amaz idő' jobb irói is, millyenek Thucydides, Aristophanes, Plato, ha mindjárt nem estek is a' szinte aristocrata Xenophon' hibájába, ki Athenre nézve a' spartai oligarchiát kivánatos alkotmánynak nézte.

Mi Athen' gazdagsága és rendkivül nevekedett pénzforgása miatt, mind rá mind az egész Görögországra nézve ártalmas lett, az a' zsoldos katonaság volt. Ennek eszméje a' Kr. el. ötödik század óta nagy mértékben nevekedett. Az atheni polgárok kényelmesebbnek kezdték nézni a' hadseregek' toborzását, minthogy magok szolgáljanak, a' gazdagabbak beiratták ugyan magokat a' lovasok' sorába, de helyeikbe másokat állitottak. A' hadi hajókon idegen tengerészek voltak, kik ha az ellenség nagyobb zsolddal kecsegtette, seregestül átmentek hozzá.

Volt az athenaei állodalomban egy különös pénzügyi intézkedés is, mi újabb időkben egészen ismeretlen, az úgy nevezett *liturgiak'* intézvénye, melly régóta megvolt ugyan, de

csak a' sajátképi népuralom alatt fejlett ki teljesen. A' liturgia szó községérti szolgálatot jelent 's neme volt az adónak,mit a' gazdagok' terményekben adtak az állodalomnak. Volt tudniillik Athenben törvény, melly szerint az állodalom' némi kiadásait egyes gazdagok pótlák. Ezen adó nem tekintetett tehernek, hanem becsületbeli dolognak, 's ki rá kötelezve volt, rendszerint többet tett, mint a' mivel tartozott. Ezen liturgiák által lassanként az állodalom' legnagyobb terhei egyedűl a' gazdagokra tolattak, kik eleinte örömest viselték e' nyomasztó kiváltságokat, mivel az eszköz volt barátok' szerzésére és a' nagy gazdagságot nem tette, mint különben fogta volna, az atheni féltékeny democratia' szemeiben gyanússá. Később azonban kihűlt az e' részbeni adózás'buzgalma és az állodalomra ezen liturgiák kártékonyak levének, mert a' vállalataira megkivántató készületek igen késedelmezve tétettek.

Athen Pericles alatt és főkép általa, mint mondatott, a' legszebb és nagyszerűbb művészeti munkákkal diszesíttetett, és e' tekintetben is az akkori világ' első városává lőn. Némelly művészetek itt emelkedtek a' legmagasabb tökélyre. Egész serege élt a' művészeknek ekkor Athenben, kik közől elég legyen e' helyt csak a' nagyobb nevűeket megemlíteni, millyenek a' görög szobrászok' legnagyobbika *Phidias*, 's ezen kor' első építő művészei *Mnesicles, Ictinus, Callicrates;* a' leghíresebb képirók közől pedig *Polygnotus* és *Parrhasius*. Az ekkor készült művek nagyobb részint szobrászi és építészi neműek voltak. Az építésziek mind középületek valának, mert nagy Sándor' idejéig a' görög hajdankor' magasabb építészete csaknem kizárólag a' vallásnak és állodalomnak szolgált. A' magánélet' szépítését és kényelmeit csak ezután vette figyelmébe. Az ez időben készült építmények legnevezetesbjei a' *Parthenon*, a' *Propylaeumok*' az *Odeum* és több *stoák*, vagy oszlopcsarnokok, mellyek az utcza felől nyitvák, nap és eső ellen menedéket adtak. A' Parthenont Ictinus és Callicrates építé és Phidias ékesítette föl a' maga szobrászi műveivel. Ezeknek némi maradványai még megvannak, 's a' britt museumban elgini márványok' neve alatt, mivel *Elgin* lord hozta őket Angliába, most is csodáltatnak.

Pericles' politicájának egyszerű alapja volt: ő Athenben első ember akart lenni és maradni, de azon föltétel alatt, hogy Athen is első legyen. Ennek szerinte nemcsak hatalommal kellett birnia, hanem mindennel, mi a' görög' szemeiben egy várost dicsőíthetett. Pericles' élete mutatja, hogy ő is pártmozgalmak közepett lett nagygyá, mellyeknek ő később mindnyáján fölül emelkedvén, azokat mind leverte 's ezért nem csodálhatni, ha kora nem itélt felőle egyhangúlag, 's ha, mint Plutarchból látni, sok gúnyolói voltak, kik azonban nem birtak tekintélyének ártani, 's kiket ő bámulandó lelki nagysággal tűrt. Egy szózatot azonban megnyert a' maga részére, egyik ellenségének szózatát, melly minden gúnyolói' szavánál többet nyom, a' Thucydidesét, és ez ellenség neki magasztalója, melly körülményben nehéz elhatározni, ki nagyobb, a' magasztalt-e vagy a' magasztaló. „Meddig az állodalmat béke' idején ő kormányozta, úgy mond a' nagy történetiró, kormánya szelid volt, fentartotta azt, sőt nemcsak, alatta lett az legnagyobbá. Elkezdődvén a' háború, ismét bebizonyítá, hogy erejét ügyesen kiszámította. Méltóságban és eszélyességben első levén 's fölül a' megvesztegethetés' minden gyanúján, a' népet nagy szabadsággal kormányozta, 's nem annyira az őt, mint inkább ő vezette azt, mert nem beszélt ínye szerint, hanem méltósággal sőt még hevesen is ellenszegült akaratának. Ha mi idétlent akart végrehajtani, tudta fékezni, tudta azt emelni. A' kormány csak névleg népkormány, valódilag az első ember' uralkodása volt." Illy mester' jellemzéséhez nem kell több szót tennünk. De érintenünk illik még, hogy Pericles nemcsak kormányférfi volt, hanem hadvezér is nagy, ha ezen név alatt nem azt értjük, ki merész kifejlődések és veszélyteli táborozások által, mellyeket vagy szerencse vagy kétségbeesett harcz diadallal koszorúzott, lett kitünővé, hanem azt, ki óvakodó állások, bizonytalan kimenetelű csaták' kerülése, és az embervérnek kímélése által különböztette meg magát. Az ő példányai nem olly hadvezérek voltak, a' kik merényeinek a' véletlenség kedvezvén, nevök a' tudatlan sokaságtól, melly a' kiszámitás' eredményét az esetleges sikertől megkülönböztetni nem képes, bámultatott. Vezéri és hadtudományát bizonyitják az Euboea, thraciai Chersonesus, és Samos elleni szerencsés taborozások és győzedelmei a' spartaiak és boeotiaiakon, valamint találmányai a' hadtudomány-

ban. Plutarch szerint kilencz csatát nyert, és hol maga volt jelen, seregei egyszer sem verettek meg. De ki Periclesben a' hadvezért dicsérendi, nem szabad elfelednie, a' mi szerencsés tábornagyokban olly felette ritka, hogy szerette a' békét.

Mennyi fényes tulajdonok ez egyetlenegy emberben! Ha valakiről, róla lehet méltán elmondani, hogy egy fejjel nagyobb volt minden egykorúinál, 's magában hordozta a' görög mivelt-ség legszebb virágát, 's megérdemlé azon elsőséget, mellyre hágott, 's mellyet mind halálaig meg tudott tartani.

Míg Athen' belügyei Pericles' vezérlete alatt a' leírt módon képződtek, az állodalom egyszersmind többféle csatákkal volt elfoglalva, hogy szövetséges társait magának megtartsa, az irígy Spartát pedig törekvéseiben gátolja. Az eszélyes Pericles mindkettőt úgy hitte elérhetőnek, ha Athen sem új hódításokra nem törekszik, sem a' perzsákat megtámadásokkal nem ingerli, hanem a' legközelebb fekvő Görögországra fordítja figyelmét. Midőn a' spartaiak egy háború' alkalmával, melly a' delphusiak és phociak közt a' delphusi templomrai felügyelés miatt ütött ki, a' delphusiakat segélnék, Pericles munkás vala benne, hogy a' templom birtokába a' phociak visszahelyeztetének. De hogy egy szerencsétlen táborozás által az atheniek minden befolyásukat Boeotiára elveszték, nem Pericles hanem Tolmidas és pártja voltak okai. Pericles ellenszegűlt e' vállalatnak, de sikeretlenűl. Athen' befolyása által előzött sok boeotiak magokat több városnak birtokába tették, kiket Tolmidas, bízva előbbi szerencsés táborozásaiban, ismét el akart űzni, de az atheni hadsereg 447. évb. *Coronaea* mellett megveretvén, az ütközetben maga Tolmidas is elesett.

Ezen vállalat' szerencsétlensége egy pillanatra csökkenté a' szemszédokban az atheniekről félelmet és Euboea csakhamar elszakasztá magát Athen' hatalmától. Pericles egy hadsereggel ellenök indult, de alig szállott a' sziget' partjára, ujabb veszély vissza hivá őt. Megara, melly némelly szükségei által Athenhez volt kötve, de doriai törzsű levén, peloponnesusi segedelem által bátoríttatva, fellázadt, az atheni őrhadnak nagy részét lekonczolá. Ugyanekkor közeledett végéhez a' spartávali öt éves fegyvernyugvás is és ezért a' spartaiak is beütének Atticába. Mind e' bajokat Periclesnek kelle elhárítani. A' spartai hadsereg' va-

zére *Plistonax* ifju király volt, ki mellé tanácsadóúl *Cleandridas* adatott. Fukar ember, ki a' pénz' csábjainak nem birt ellenállani. Pericles tudván ezt, pénzzel vesztegette meg és a' spartai had, semmit végre nem hajtva, visszavonult. Sparta a' két vezért feleletre voná; Plistonaxnak el kelle hazáját hagyni, a' korábban megszökött Cleandridas pedig halálra itéltetett. Pericles, midőn a' hadi költségekről számolna, tíz talentumot „szükséges költségek" czíme alatt rótt fel, mivel tudniillik Cleandridast megajándékozá, és Athenben senki sem kérdezte, hova fordíttatott legyen a' tíz talentumnyi nem kicsin öszveg. Illy nagy vala a' bizodalom Pericles' szeplőtelen becsületességében! Pericles most ismét Euboea ellen fordítá a' hadakat, az elpártoltakat engedelmességre kényszerítvén, Chalcis' városából elűzte az előkelő polgárokat, hogy ott, valamint hihetőleg a' sziget' más városaiban is, a' kormányt az atheni minta szerint népuralomra változtassa, mert ezen alkotmányi rokonságban tartatott legszorosabb kötelék lenni az uralkodó és alávetett állodalmak közt.

Mind azon egymás elleni fenekedés és kölcsönös ingerlések' daczára, mellyek a' két fő állodalom közt folytak, erős vágy volt mindkét részről Görögországot olly háborútól visszatartani, melly azt a' maga alapjában volt megrázandó, azért Sparta és Athen közt 446. évb. Kr. el. harmincz éves béke köttetett. Pericles hihetőleg igen érzette e' békekötésnek most még szükségét, mert az az atheni állodalomnak áldozatokba került. Ugyanis ennek következtében Nisaea, Pegae és Troezen előbb elfoglalt városokat vissza kellett adnia 's hihetőleg Megara és Boeotia' elvesztése is megerősíttetett. De Boeotiában Athennek még mindig volt pártja; Megara iránt ellenben olly gyűlölet támadt, hogy lakosainak Athennel és hatalma alá tartozó minden tartományaival eltiltatnék minden közlekedés.

Megköttetvéu a' béke, Samos leve Pericles' figyelmének fő tárgya. Ezen sziget, melly hatalma és szelleme által Athen' tengeri uralmának veszélyes kezdett lenni, Milettel háborúba bonyolult és Athen ez utóbbinak fogta pártját. Pericles megjelent egy hajóhad' élén és kényszeríté a' samosiakat oligarchiai alkotmányuk' eltörlésére, és ezen fölül kezesek' állítására. De alig hagyá el hadseregével a' szigetet, az aristocrata párt ismét fölemelte fejét. E' lázongó példát követte azonnal Byzant is, és egy per-

zsa-phoenici hajóhad készen vala a' samosiak' segedelmére. De Pericles csakhamar megérkezett, hogy elnyomja a' lázadást, melly minden pillanatban fontosabb és fenyegetőbb kezdett lenni. Bár erejére gyengébb mint a' samosi had, mégis megtámadta azt és gyakorlott tengerészeivel meg is győzte. Samos' városa vízen és szárazon bekeríttetett, Pericles pedig fő haderejével a' phoeniciai hajók' megfenyítésére ment. Míg távol járna, a' samosiak felbátorodának hasznát venni az időnek, két ségbeesetten támadák meg a' hátrahagyott atheni hadat, meggyőzték azt, 's míg Pericles újra visszatért, urai levének a' tengernek. Megjövén az atheni hadvezér mind hajóikkal mind falaik megől a' legnagyobb elszántsággal harczolának, de hasztalan, Pericles kilencz hónapi ostrom után kényszerité őket olly föltételek' elfogadására, mellyek hatalmukat végkép megtörték. Mondják, hogy a' város' ostromlására egészen újszerű ostromgépeket használt Pericles. Samos után Byzantnak is meg kelle fegyverei előtt hódolnia. Visszatérvén Athenbe, a' Samosnál elesett bajnokok' tiszteletére, bevett szokás szerint, beszédet tarta. E' jeles beszédet Thucydidesnél olvashatni. Ő meg akarván mutatni, minő városért 's mi érdekért áldozták fel magokat az elesettek, lefesti Athen' jellemét 's a' mit mond, mély értelmű és való, 's helyén találjuk azt, mint czélunknak igen megfelelőt, ha bár kivonatban is, közölni.

„Alkotmányunk van, igy szól a' többek közt, melly más városok' törvényeit nem irígyli. Inkább példányai vagyunk sokaknak, hogysem mások' utánzói. Neve néposzáglás, nem nehányat, hanem a' többséget illetvén. Mert törvények szerint magánügyekben jogegyenlőséggel élünk, méltóságokat tekintve pedig, ki miben jeles, nem osztályért inkább, mint erényért becsültetik, 's ha mi részben hasznára lehet a' városnak, szegénység vagy homály miatt attól nem tiltatik. Közre tartozókban leginkább tiszteletből nem vétünk, azoknak kik hivatalban vannak, mindig engedelmeskedünk, kivált pedig azon törvényeknek, mellyek a' sérelmet szenvedő emberek' védelmére hozattak, és azoknak is, melylyek bár iratlanok, a' bűnösre némi szégyent hárítanak. Mi hadban is különbek vagyunk elleneinknél; városunkat nem zárjuk el előlök, tanulhatnak és nézhetnek, 's mit látnak, belőle gyarapodhatnak, mert mi nem készületekben és cselben, hanem

cselekvésbeni erőnkben bízunk. Amazok fiatal koruktól kezdve munkások, és gyakorlat által jutnak erényhez, mi pedig bár kevésbbé szigorúan nevelve, nem kevésbbé vagyunk készek a' veszélyek' kiállására. Ennek bizonysága, hogy a' lacedaemoniak nem magok, hanem minden szövetségeseikkel ütnek be földeinkre, mi pedig mások' tartományait kül segély nélkül támadván meg, a' házi isteneikért csatázókat is többnyire meggyőzzük. Ők, ha hadaink' valamelly részével megütköztek 's közölök némellyeket meggyőztek, mindnyájunk' meggyőzésével kérkednek, ha pedig meggyőzettek, mindnyájunk által megtámadottaknak mondják magokat. Ha tehát inkább könnyű lélekkel, mint nehéz gyakorlás után 's nem annyira törvénytől hajtva, mint saját merészséggel vívunk, úgy elsőségünk az, hogy jövendő inségért nem fáradunk ki, ha inség ért, nem kevésbbé bátrak vagyunk annak eltürésében, mint kik mindig gyakorlották magokat. Szépségre törekszünk, de takarékosan, nem fényűzve, bölcselkedünk a' nélkül, hogy általa elpuhulnánk. A' vagyon nekünk inkább tettre szolgál ösztönül mint dicsekvésre 's magát szegénynek vallani nem szégyen, de az elhárításán nem ügyekezni. Ugyanazon emberek magán és köz dolgokra is ügyelnek 's kik munka után élnek is, nem kevésbbé értik a' közügyeket. Mert kinek ezek felől nincs ismerete, nemcsak henyének, hanem haszontalannak is tartjuk. A' dolgok felől magunk itélünk és határozunk, nem gondolván, hogy a' beszéd a' dolognak ártson, hanem inkább, hogy beszéd által nem tanulni, mielőtt a' teendők' kiviteléhez fognál, kártékony. És mások felett azon jelességünk is van, hogy legtöbbet merünk, 's a' mit merünk, a' mihez fogunk, azt legjobban meg is fontoljuk 's ez másoknak ártalmas szokott lenni, mert tudatlanság bátorságot szül, a' nehézségek és veszélyek' meggondolása ellenben vonakodást és félelemet. Pedig bátraknak azokat kell tekinteni, kik a' bajt 's gyönyört leginkább ismervén, miattok még sem kerülik a' veszélyt. Egyedül mi tudunk nem annyira haszonért, hanem nagylelkűségből másokon segíteni. Szóval, hogy röviden végezzem, ezen város' Görögországnak tanitója 's polgárai legtöbb dolgokra 's legtöbb kegygyel és csínnal alkalmasok, 's hogy a' miket mondottam nem szavakkali hiú kérkedésen, hanem valóságon alapodnak, a' köztársaság' hatalma, mit e' tulajdonokkal szerzettünk, bizonyítja.

Mert valamennyit, mellyek most vannak, városunk' haladja meg hírben; a' megharczolt ellenség egyedűl rá nem neheztel, mivel olly várostól győzetik meg, melly hatalomra és méltóságra nem kisebb 's a' meghódított népeknek sem szolgál panaszra tárgyúl, mintha méltatlan emberek' parancsának kellene engednie. 'S nagy példákkal bizonyított hatalmat hagyván, mind az élők mind az utódoktól csodáltatni fogunk, annyira, hogy Homér' magasztalásaira nem szorúlunk, sem senkire, hogy pillanatig a' kedélyeket megindítván, véleményével a' tények' valoságát meghamisítsa, mi kik a' földet és tengert merészségünkkel megjárhatóvá kényszerítők, mind a' rosznak, mellyel ellenségeinket, mind a' jónak, mellyel barátinkat illettük, örök emlékeit emelvén. Illy városért, nem akarván azt elveszteni, haltak meg ezek erős csatában 's kik fennmaradtak azoknak is illő érette éber szellemmel munkálni. És ezért nyujtám beszédemet az állodalomról hosszabbra, hogy bebizonyítsam, miképen nekünk és másoknak, kik hasonlókkal nem birnak, nem egyenlő ügyért kell küzdenünk, 's hogy világos jelekkel mutassam meg azok' dicséretét, kiket beszéddel megtisztelni akartam, mert azokkal, a' mikkel a' várost magasztalám ezek és a' hozzájok hasonlók diszesíték. Ezek tehát a' városhoz méltólag viselték így magokat, de szükség, hogy azt a' többiek is mind erősebbnek kivánják 's az ellenség előtt nem kevésbbé bátor lélekkel birjanak, nemcsak szóval emlegetvén hasznát, hanem inkább tettel látván naponként annak hatalmát 's azt, nagy mértékben megkedvelvén. 'S ha mikor e' város nektek majd nagynak fog látszani, tudjátok meg, miként azt bátor, és tettekben vetélkedő férfiak szerezték, kik értették mit kell tenni, kik, ha melly vállalatban vesztettek is, a' várost még sem akarták erényeiktől megfosztani, hanem neki a' legszebb adót fizették 's testeiket a' köznek áldozván, magoknak nem avuló dicséretet, 's a' legdicsőbb sírt nyerték, nem ezt, mellyben fekszenek, hanem azt, mellyben dicsőségök minden beszéd és tett' alkalmával magasztaltatik. Mert kitünő férfiaknak sírja az egész föld, nemcsak honn az oszlopok' felirása jelenti őket, hanem idegen országban is az iratlan emlék mindenki' elméjében lakik inkább mint a' sírdombnál. Kiket ti utánozván boldogságnak a' szabadságot, szabadságnak a' lélek bátorságát itélvén, ne rettegjetek a' harczoktól. Ne koldúsok, kikben jónak reménye nincsen, szánják el inkább magokat, ha-

nem kiknek szerencséje, ha tovább élnek, megfordulhat, 's veszélyes és bizonytalan változástól retteghetnek. Értelmes férfinak tudniillik, rémitőbb halált kerűlve nyomorogni, mint vitézséggel és köz jó' reményével meghalni.» Ezeket mondotta Pericles az elesettek feletti emlékbeszédben 's Plutarch írja, hogy midőn a' szónokszékről lelépne, a' hallgatók annyira el voltak ragadtatva, hogy a' nők szalagokkal és koszorúkkal ékesíték fel, mint az olympiai győzőket volt szokás. [3])

Az atheniek most elvitázhatlan urai levének a' tengernek. Semmi tengeri hatalmasság nem mérkőzhetett velök. Cyprustól egész a' fekete tengerig, Thraciának érczben gazdag partjaitól egész Euboeáig terjedett birtokuk, és eme' részeken körűlbelűl negyven sziget hódolt a' tenger uralta városnak, melly a' maga 30—40,000 polgárával középpontját képezé annak, mit a' régiek Athen' birodalmának neveztek. Az atheniek kevélység, uralomvágy 's a' pillanat' benyomásaitól izgatva, már ekkor álmodozának Sicilia' meghódítása, az etruscok és carthagóiak' meggyőzése felől; Aegyptus és a' perzsa tengeri tartományok csábitgaták magasra törekvő vágyaikat. Ha Pericles nincs közöttük, ki annyi észszel és erélylyel igazgatja a' kormány' gyeplőit, fonák vállalatokra ragadtatnak vala, de ezen nagy kormányférfi, kit Athen' népe szeretett és rettegett, szemeit szilárdan függeszté a' legközelebbi ügyekre 's megrendíthetlen szegűlt ellene minden messze kalandozó terveknek. Corcyra' szigetén nemsokára jó alkalom kinálkozott a' dóriai szövetségtől tetemes erőket elragadhatni, mit Pericles nem is hitt elszalasztandónak. Ebből annak utána villongások keletkeztek, mellyek végre eldöntő háborút idéztek elő Sparta és Athen közt, az úgy nevezett peloponnesi háborút, melly ismét nevezetes fordulatpontot képez a' görög történetekben.

A' PELOPONNESI HÁBORÚ.

I.

E' nagy következményű háború' valódi okait Görögország' két fő állodalma' mindig nevekedő egymás iránti irígykedése és ellenséges indulatában kell keresni. Sparta nem bocsáthatá meg

3) E' beszéd nyelvünkön is egész terjedelmében olvasható Húnfalvi Pál' fordítása szerint. Athenaeum, 1842. I. 38—41. számaiban.

Athennek, hogy a' hegemoniát tőle elragadta, Athen' uralkodási vágyának pedig a' perzsa háborúk óta nem voltak többé határai. Egyes események, mellyek mint általános idegenkedés' jelei a' kedélyeket végre harczra tökélték, nem tekinthetők okok gyanánt, ezek csak alkalmúl szolgáltak; nem támasztották, hanem csak egybe sodrották a' haraggal megtelt felhőket, mellyek' viharai Görögország' virulását elpusztíták.

A' háború' kitörésére első alkalmúl az illyr tengerparton fekvő Epidamnus' városa szolgált, hol a' nép és előkelők közt viszálkodás támadván, a' néppárt a' corcyraiakhoz folyamodott, mivel Epidamnus ezek' gyarmata volt, segélyért, de az megtagadtatván tőle, Corinthoz fordúlt, melly, mint Corcyrának anyaállodalma, Epidamnust alapítani segélte. Corinth, mert irígyleni kezdé Corcyra' tengeren nevekedő hatalmát, elfogadta a' felhívást. A' corcyraiak ez által jogaikban sértetteknek érezvén magokat, megtámadák Epidamnust, követelvén tőlök, hogy elűzött nemeseiket ismét fogadják be, a' Corinth által küldött védseregeket pedig küldjék vissza. Az epidamnusiak egyik kívánságnak sem engedelmeskedének, azért fegyverre kelt a' dolog. A' corcyraiak megtámadván és megvervén a' corinthi hadat, bevették Epidamnust. Erre a' felindult corinthiak nagy készületeket kezdtek tenni a' háború' folytatására, mi a' corcyraiakat aggodalomba ejtvén, minthogy magokra hagyatva állottak, az atheniekhez folyamodának és velök szövetségbe lépni kívánkoztak. Az atheniek, kik a' Peloponnesus' állodalmaival keletkezendő háborút már úgy is kikerűlhetlennek látták, 's Corcyra' tengeri hatalmát nem szerették Corinth' kezébe kerülve tudni, megtámadó frígyet ugyan nem, de védőt kötének Corcyrával, tíz hajót küldvén nekik segédűl. Midőn a' háborgó felek közt tengeri csatára kerülne az ügy, az atheni hajók eleinte távol tarták magokat, de balúl kezdvén fordulni a' corcyrai fegyver' koczkája, ők is segedelmökre mentek, és megütközének a' corinthiakkal. Ez volt kezdete az első ellenségeskedésnek az atheniek és peloponnesiak közt 432. év. Kr. el. Hogy ezért az athenieken boszút álljon Corinth, *Perdiccas* macedoni királylyal szövetkezve, ki ekkor Athennel háborúságban volt, Athen' szövetséges társait a' chalcidiai félszigeten ügyekezett felizgatni. Ez, értesülvén az ellene forralt szándék felől, mivel leginkább Potidaeát féltette, melly neki adózott ugyan, de corinthi gyar-

mat volt, azt kivánta Potidaeától, hogy bástyáit rontsa le 's hűsége' zálogául adjon kezeseket, a' hatósági személyeket pedig, mellyeket Corinth, mint anyavárosa, évenként kormányzatára küldeni szokott, ne fogadja el többé. E' szigorú követelések felháborították a' kedélyeket. Potidaea' városa teljesen elszakasztván magát Athentől, példáját több Perdiccas által izgatott város is követte. Erre az atheniek jókora szárazföldi haddal és hetven hajóval mentek Potidaea ellen, 's egy peloponnesi hadcsapatot, melylyet Corinth küldött volt gyarmatának segedelmére, megvervén, Potidaeát bekeríték 432. évb. Kr. el.

A' corinthiak most Athen elleni háborújokat egész Peloponnesus, kivált pedig Sparta' általános ügyévé iparkodtak tenni. A' szövetségi gyülekezetben annak bebizonyításán munkáltak, hogy az atheniek megszegték a' békekötést. Sparta eleinte más gondolatban volt, de utóbb szinte ezen véleményhez állott, minek következtében alkuvások kezdődtek, mellyekben mindkét részről békeszeretet' színlése alatt egyik fél a' másikra ügyekezett hárítani a' megtámadás' vétkét. A' peloponnesiak' első követsége azt kivánta, hogy az atheniek üzzék ki városukból, kik a' cyloni szentségtöréssel (lásd a' 305. lapot) magokat megfertőzték, a' második, hogy a' megarabeliek ellen hozott végzésöket töröljék el, 's végre a' harmadik, hogy meghódított városaiknak adják vissza szabadságát. Az első pont egyenesen Pericles ellen volt intézve, mert ő is a' szentségtörő Alcmaeonidák' ivadéka vala, 's ha a' peloponnesiak' kivánsága teljesedik, kiűzetett volna Athenből. A' peloponnesiak igen érzették, mi sok ereje van Athennek Periclesben, azért őt minden áron meg akarták dönteni. Azonban nem értek czélt, mert az atheniek, látván az ellenség is mi súlyt helyez eme' polgáruk' nagy tehetségeiben, most még inkább ragaszkodának hozzá. Pericles' szónoklata által, ki őket harczra tüzelte, felbátoríttatván, azt válaszolák a' peloponnesiaknak, hogy parancsnak ugyan, bár kitől jöjön is, nem fognak engedelmeskedni, azonban egy bíróság' ítéletének, ha az megegyezés szerint állapíttatván meg, a' mindkét részről egyenlőség el fog ismertetni, örömest alávetendik magokat.

Evvel minden alkuvásnak vége szakadt és a' 431. év' tavaszán kiütött a' romboló háború, melly huszonhét évig pusztítá Görögországot és végre Athen' hatalmának elhanyatlásával végző-

dött. E' háború' inségeit újabb történetirók 's némellyek a' régiek közől is Periclesnek róják fel vétkűl, 's annyiban igazok lehet, hogy ha Pericles más tanácsokat ad honfiainak, e' háború hihetőleg más fordulatot veend, de valljon Athen' javára-e akkor is, felette kétséges. Hogy Periclessel a' háborút a' legtisztább meggyőződés és hazája' javának reménye tanácsoltatta, az teljes világosságban áll az előtt, ki az akkori körülmények mély ismerőjét 's részrehajlatlan birálóját Thucydidest figyelemmel olvasta 's az illyen előtt minden apró érdekből 's önzésből következtetett rúgók, mellyekkel Periclest egykori irígyei e' háború' támasztása iránt vádolák, mesékké fognak válni. Egyébiránt Pericles' tanácsai is e' háborúra nézve igen bölcsek valának. Ő javaslá az athenieknek: maradjanak nyugton, ügyeljenek tengeri erejökre, ne akarjanak új hódításokat, és ne veszélyeztessék illyesmikkel a' várost, [1] kerüljék a' szárazföldi csatát, melly rájok nézve kétes kimenetelű, 's támadólag csak hajóhadaikkal dolgozzanak, mert tengeren az ellenfél nem mérkőzhetik velök, így viselvén magokat, úgy mond, győzedelmeskedni fognak. Nagy szerencsétlenség volt Athenre nézve, hogy e' mély belátású férfiútól mindjárt a' háború' elején megfosztá őket a' sors és utána senki sem támadt, ki helyét pótlani birván, az athenieket az általa kijelelt ösvényen vezetni képes leendett.

Csaknem valamennyi görög állodalom egy vagy más csatázó félhez szegődött, a' legnagyobb rész azonban mégis Spartához. Ehhez tartozott — Argost és Achaia' egy részét kivéve — egész Peloponnesus, Hellasban pedig a' megara-, locris-, és phocisbeliek, Boeotiának nagyobb és Acarnaniának is egy része. Mindnyája vagy hajókkal vagy lovassággal nevelte a' spartai gyalogság' erejét. Így reméltek ellensúlyt képezhetni Pericles' készületei ellenében, mellyek mint Thucydides írja, fölűlhaladtak mindent, mit Görögország akkorig kiállítani képes volt, fölűl még a' perzsák elleni egyesület' legnagyobb erejét is, 's Athent olly állodalomnak mutatták, melly Pericles' mondásaként „békében és hadban egyedűl hagyatva is elég volt magának." Szövetségese ugyan a' peloponnesiakéhoz képest kevés volt, de saját ereje annál nagyobb. Szárazföldi hada 3000 nehéz fegyverzetű katona, ide nem számít-

1) Thucydides II. 65.

va a' 16,000-nyi őrhadat, 1600 nyilast, 1200 lovast; tengeri ereje 300 három evezőű hajó, melly 50,000 tengerészszel volt ellátva. Ezen fölűl kincstárában Pericles' kormánya alatt 6000 talentumnyi kész pénz, ide nem számítva az Acropolisban letett áldozati ajándékokat, mi a' perzsáktól foglalt zsákmánynyal és a' szent szerekkel 500 talentumnyi értékű lehetett. A' város, valamint kikötői is szilárd falakkal erősítvék, 's ostrommal akkori időben bevehetlenek. [2]) E' szerint Periclesnek nem volt szüksége, mint egykor Themistoclesnek, hajókon mutatni az athenieknek ideiglenes hazát, ő csak arra szólítá fel honfiait, hagyják el a' tartományt és vonúljanak a' város' szilárd falai közé, 's földeik' elpusztítása miatt ne bocsátkozzanak csatába. Minek következtében a' tartományokban lakók, nőik, gyermekeik 's becsesebb vagyonaikkal Athenbe jöttek, nyájaikat a' szigetekre vivén. Egy ideig nyugalommal tűrte a' nép ezen kellemetlen helyzetet, miszerint soknak lak sem jutott a' városban, hanem némellyeknek — mennyire ez is lehető volt — a' puszta téreken kelle építeniök, mások pedig templomokban és nyilvános csarnokokban kényszerűltek magokat megvonni.

A' Kr. el. 431. év' tavaszán a' thebaiak hirtelen megrohanák az atheniekkel szövetkezett Plataeát, de ismét elűzetének, elfogatván közölök száz nyolczvanan, kik a' plataeaiak által azonnal ki is végeztettek. 'S ezzel megkezdődött a' baljóslatú háború, melly Görögországot két nagy pártra, magát mindkét részről fényes reményekkel kecsegtetőre, szakasztá. A' peloponnesiak elkeseredvén Plataea' polgárainak kegyetlenségén, tanácskozásra gyültenek a' corinthi földszoroson és *Archidamus* spartai királyt 60,000 ember' élén indúlni parancsolák. Ez beütött Atticába, elpusztíta a' tartományt, de csakhamar vissza kellett vonulnia, nem tarthatván nagy seregét sokáig az ember nélküli puszta földeken. Az atheniek más részről egy hajóhadat küldének ki, melly Peloponnesus' partjai mellett keringvén, annak viruló mezőit pusztítá és Cephallenia' szigetét fegyver-kocczanás nélkűl elfoglalta. *Sitalces*, Thracia' egy részének gazdag királya, valamint az állhatatlan jellemű Perdiccas is az atheniek mellé állottak. Az atheniek Aeginának iráutok mindig ellenséges indulatú lakóit kiűzék,

2) Thucydides. II. 13.

helyökbe athenieket telepítvén, mi által Peloponnesus mellett biztos pontot nyertek 's e' telepítéssel Athen' népességét, melly túlságosan nagy volt, megritkíták. Pericles maga, mihelyt Archidamus' hadai eltávoztak, egy hadsereg' élén Megara ellen indult és rajtok Attica' pusztításáért zsákmányolással gyakorla forbátot.

Következő tavaszon (Kr. el. 430. évb.) ismét megjelent Archidamus király Attica' téreit rombolni, de ez úttal egy még rémítőbb ellenség is jött, mintegy vele szövetkezve, Athenae ellen: ama' ragályos mérgű dögvész, mellyet hihetőleg Ázsia vagy Afrikából jövő hajók hoztak magokkal. A' nyári hőség, a' város' nagy népessége, melly nagy részben szűk, dohos kunyhókra vala szorítva, megkettőzteté a' betegség' iszonyuságát. Borzalommal olvassuk a' mint Thucydides' mesteri keze e' csapást minden insége ivel együtt festi. A' betegek' szeme, nyelve és torka meggyuladván, tűzpiros lett; hascsikarás, görcsök és mellfájások kínozák őket, a' bőrön daganatok támadtak, és a' test' bensejében olly hőség volt, hogy a' betegek semmi takarót meg nem szenvedtek, 's kiket senki sem őrzött, kutaknak rohantak, szomjukat és a' benső hőséget enyhíteni. Aludniok egész betegség alatt nem lehetett. Rémítő volt a' betegség' pusztítása, de még rémítőbb befolyása az emberi kedélyre. A' szerencsétlenség, melly különbség nélkűl ért el mindenkit, megingatá magát az istenbeni bizodalmat. Kit a' betegség meglepett, többnyire a' hetedik vagy kilenczedik napon meghalt, ki megmaradt, utóbb lett áldozattá. Kevés gyógyúlt meg 's az is elveszté látását, lábai 's kezei' használatát és emlékezetét. A' halottak' száma olly nagy volt, hogy temetésöket nem lehete meggyőzni. Sikeretlenek voltak minden rendőri intézkedések, 's borzasztók ez inség' erkölcsi hatásai. Isteni és emberi törvényeknek semmi tekintélye többé. A' köz zavarban a' hatóság' minden ereje elenyészvén, a' pórnép félretett szemérmet és fenyítéket, csupán élvekre gondolt 's a' jelen percz' használatára. Halál, nyomor, erkölcstelenség uralkodtak a' város' falain belűl, kivűl ellenség állott. A' Potidaeát ostromló atheniekből negyven nap alatt 1050 ember halt meg.

Pericles mind ezek mellett rendületlenűl megmaradt védelmi rendszerénél; szárazföldi csatába nem bocsátkozott, a' peloponnesi partokat pedig megtámadá és pusztította. Az Atticában táborozó spartai hadak semmit sem tehettek Athen' magas falai ellen

's ezen fölül a' dögvésztől is megrémülvén, negyven napi pusztítás után eltávozának. Athenben részint a' peloponnesi seregek e' másodszori rombolása, részint a' dögvész nagy elégületlenséget támasztának Pericles ellen. E' nagy ember nemcsak a' sorsot, hanem polgártársait is ellenségekül látta maga ellen kelni. Mivel ő tanácslá a' háborút 's hadviselési terve szerint tódult olly nagy tömeg nép a' városban össze, neki tulajdoníttatott főkép ezen egész inség. Mindent elkövetett, hogy a' zajongókat lecsillapítván a' népet felbátoritsa, 's benne bizodalmat gerjeszszen mind ön ereje, mind maga személye iránt. Thucydidesnél remek szónoklatot olvashatni, mellyet hozzájok tartott, de hasztalan, most az ő varázserejű szavainak sem volt hatása többé. Ellenségei ellene fordíták a' köz elégületlenséget 's végtére az általános kétségbeesésnek ő is áldozata lett. A' nép tudnüllik meg nem engesztelődött mindaddig, míg vele haragját nem érezteté, 's elvevén tőle a' hadvezéri hatalmat, mint eme' nyomornak okát és támasztóját, 50 talentum' (39,000 ft) fizetésére itélte. Ugyanekkor Periclest súlyos házi csapások is érték. A' dögvész elragadá legjobb barátit és rokonait. Eltemette nőtestvérét, családja' több tagjait és e' sok csapás sem birta megtörni szilárd lelkét, senki nem látta őt sírni. Még egyetlen fia, Paralus, volt életben, az utolsó és neki kedvencze, 's most a' halál ezt is elragadá. E' csapás lesujtotta őt. Midőn megholt gyermekének fürteit görög szertartás szerint megkoszorúzná, erőt vett rajta a' fájdalom, 's kit soha leverten, soha könyezni még nem láttak, most hangos zokogásra tört ki. Azonban az atheniek csakhamar megbánván a' mit vele elkövettek, fölmenték őt a' büntetéstől 's mivel alkalmuk volt tapasztalni, miként az ő helyét senki sem képes pótlani, hangos és aggodalmas szóval szónokszékre hivák, ismét meghallani bölcs szavait az országos ügyek, és tanácsait a' teendők felől. Ő megjelent közöttük 's a' nép bocsánatot kérvén a' rajta elkövetett méltatlanságért, visszaadá minden előbbi hatalmát.

Mialatt Athen a' dögvész hozta inségek által meggyöngítve, részint elcsüggedés, részint belviszályok miatt erejét kellőleg nem használta, a' peloponnesiak is megkisérték szerencséjöket a' tengeren. Három evezőjű száz hajó, melly ezer nehéz fegyverzetű katonával volt megrakva, az atheni szövetséghez tartozó Zacynthus ellen ment. A' mező' nagyobb részét elpusztitá, de

egy megerősített helyet sem tudván bevenni, siker nélkül tért vissza. A' nyár' utólján pedig a' peloponnesiak követséget küldének a' perzsa udvarhoz, a' királyt szövetségre szólítandók és tőle pénzsegedelmet kérendők. Azonban követeik az atheniektől elfogatának és kivégeztettek. Illy minden jogokat lábbal tapodó elkeseredés uralkodott ekkor a' görögökben egymás iránt.

A' háború' második évének telében végre bevétetett Potidaea is. E' város hosszas ostrom alatt annyira jutott, hogy a' lakosok kényszerűltek végtére emberhúst enni. Ez ostrom az athenieknek 2000 talentumba kerűlt. Egyike volt ez a' háború' utolsó eseményeinek, mellyeket Pericles megért, mert végtére e' férfiú is áldozata lőn a' kórvésznek. Magát ugyan a' betegséget megláboltа, de annak következtében teste hosszas sínlődés által elsorvadván, meghalt, a' peloponnesi háború' harmadik évében. Emberies gondolkodásának és nemes szivének szép bizonysága az, mit Plutarch jegyzett föl felőle, miként végpillanataiban minden tettei közt legnagyobb érdemét abban helyezé, hogy „miatta, úgy mond, egy athenaei polgár sem öltött soha gyászruhát." Ha meggondoljuk azon veszélyes körűlményeket, mellyeket e' férfiú annyi lelki nagysággal és nemességgel leküzdött, a' mint saját balszerencséje, az ellenség és polgártársai' állhatatlanságától fenyegetve, mégis meg nem ingatva maradt és az ország' minden ügyeit úgy igazgatá, hogy hadvezér-társainak minden munkássága az övé mellett egészen elenyészik, meg nem tagadhatjuk tőle bámulatunkat. Élte' utolsó éveiben, azon kevés időt kivéve, mikor hivatalából letétetett, egész Athen 's mi ettől függött: jövedelmek, seregek, hajóhadak, szövetségesek, szigetek és tenger az ő korlátlan uradalma alatt állottak. Az ő egész hatalma személyében, szónoki tehetségében állott 's azon eszélyességben a' mint nagy tehetségeit használta. Kormányzása nem tetszett egyeduralkodásnak, mint valósággal volt, hanem, mert a' közjóra vala irányozva, erős bástyának az ország' alkotmánya' védelmére és fentartására. Holta után kevesebb vagyont hagyott, mint a' mennyivel birt, mikor a' közügyeket kezdé vezetni, mi legerősebb tanúja, milly vesztegethetlen kezekkel gazdálkodott az országnak roppant jövedelmeivel, mellyek rendelkezése alatt állottak. Halála után honfiai nehéz inségek által nyomatva sokszor emlegették őt és sokszor kivánták, bár közügyeiket még most is e' sok erejű férfiú vezetné. Kiknek

mig élt mindenható hatalma tőr vala szemeikben, mivel miatta nem emelkedhettek magasra, holta után megvallák, hogy az utána jött népvezetőket, szónokokat végig vizsgálván, egy sincs vele távolról is egybemérhető, megvallák hogy nem volt Athennek fő embere, ki büszkesége mellett leereszkedőbb és leereszkedése mellett fennséggel teljesebb volt volna. Egykorúi közt sok irígyei, kisebbítői voltak, de a' legjobb görög és római irók kevés ember felől emlékeznek annyi tisztelettel. Socrates, a' legtisztább erkölcsű görög, nagy és bölcs férfiúnak, mivelt polgárnak mondá őt, 's ketteje a' görög legnagyobb történetiróknak, kik Athen' democratiája által, mellyet Pericles tett olly szilajjá, vesztették el hazájokat, 's így nagy okuk vala e' férfiu iránt idegenséggel viseltetni, a' már főnebb is magasztalt Thucydides és Xenophon tisztelettel szólnak felőle. Pedig nem ócsárolta tatni olly ellenségtől, kinek rá alkalma volna, már magában is dicséret, magasztaltatni pedig kétszeres. Említenünk kell itt még, hogy Pericles' lelkében egy nagy eszme is élt, Görögország' egyesítésének eszméje, mi ha létre jöhet vala, a' későbbi világtörténet egészen más irányt fogott venni. Terve szerint bizonyos meghatározott napon minden hellen állodalom' követe Athenbe, mint Görögország' legnagyobb és virágzóbb városába volt összejövendő 's ott vatamennyi görög népség' ügyei felett végzendő. Valamennyi állodalom egyetlenegy szövetségbe olvadt volna, mellynek alapja a' görög nemzetiség leendett, 's minden görög rokonnak, testvérnek, 's ellenségnek csupán a' barbar nézetett volna. Ez eszmét nagyobbnak és természetesebbnek kell tekintenünk nagy Sándorénál, ki görögöt és barbart egy nemzetté akart olvasztani, meg nem gondolva, hogy a' nemzet' fogalma csak nemzetiségen alapulhat 's hogy két nemzet semmi más föltétel alatt nem olvadhat egybe, csak ha egyiknek nemzetisége elenyészik. E' nagy eszme a' spartaiak' féltékenységén tört meg 's habár szép álomként tünt is el, méltó, hogy a' történetirás által örök emlékűl följegyeztessék. [3])

Minél rendkivűliebbek voltak az eszközök, mellyekre szükség vala, hogy a' külső és belső fenyegető veszélyek gátoltassanak, annál gyorsabban bekövetkeztek azok, midőn a' halál

3) Plutarch, Pericles' életében.

Athen' állodalmi épülete' Atlását Periclesben elrabolta. Az utána következett kormányvezetők hizelgének a' népnek, hogy befolyást nyerjenek 's elronták azt; ellenszegűlni a' tömeg' akaratának 's vezetni azt, mit Pericles olly csodálatra méltólag értett, senki sem volt képes.

A' háború' következő éve csak kártékony volt mind a' két félnek, de semmi nevezetes eredményt nem hozott. Pericles után *Nicias* és *Cleon* levének fő befolyású emberek Athenben. Amaz gazdag volt, de teljességgel nem birt hivatással a' népet vezetni, jóllehet meggondolt és nyugalmas lelkű levén, némi esetekben használható hadvezér lehetett. Nála nagyobb befolyású kezdett lenni Cleon. Ez sem mivelt, sem magas származatú vagy gazdag nem volt, 's befolyását csupán azon vakmerő és szemtelen viseletének köszönhette, mellyel a' nép előtt föllépett, azon aljas gyűlölségnek és rágalmaknak, mellyekkel az előkelőbbeket kisebbíté, 's végre azon szerénytelenségnek, mellyel magát mások' rovására a' néptömeg előtt magasztalá. Durva viselete miatt valódi népbarátnak tartatott 's kiáltozásait szónoklatnak, és mocskolódásait belátásnak gondolta a' bamba sokaság. Ő egy timár-műhelynek volt tulajdonosa 's ezért Aristophanes és Plato „timár politicusnak" gúnyolák.

A' háború Pericles' halála után is egy ideig az ő rendszerében folytattatott. A' peloponnesi had Atticát, az atheni Peloponnesust pusztítá 's apró ütközetek történtek nagyobb részint Athen' javára. 428. évb. Kr. el. Lesbos' szigete elszakaszta magát Athentől, de a' legközelebbi évben ismét meghódíttatott. Mytilene' fővárosának lakói Cleon' indítványára kivégeztetni határoztattak, de szerencsére meggondoltabbak a' határzatot oda másíták, hogy csak a' lázadás' támasztói büntettessenek, 's így sok halálra kijeleltek' élete megkiméltetett. Hogy a' spartaiak Potidaeáért boszút álljanak, 429-ben Plataeát támadák meg és két évig ostromlották. Plataea' védcsapata csak 400 saját polgárából és 80 atheniből állott 's mégis vissza verte Archidamus' nagy seregét, midőn az a' város' feladatását követelte. Semmi élelem nem vitethetett be, minden útakat elzárták az ostromlók, a' lakosok közt leírhatlan szükség támadt, még sem adák meg magokat, hanem a' helyett mintegy 200-an eltökélék kirohanás által szabadulni a' nyomorból. Tervök

sikerült; egy viharos februariusi éjszakán áttörtek az ostromlók' sorain és megmenekvének a' nélkül hogy valaki megöletnék 's egynél több elfogatnék közölök. A' hátra maradtak végre éhségtől elsanyartan, 427. évb. feladák magokat 's közölök négy száz huszon öten kivégeztetvén, nőik rabszolgákúl adattak el, a' város pedig földdel egyenlővé rontatott. Igy lett vége a' perzsák elleni győzelmekben egykor dicső szerepet játszott Plataeának! Ehhez hasonlólag jártak az aeginaiak is mindjárt a' háború' első évében. Elűzetvén szigetökről, lakjaik az atheniek közt osztattak el. Corcyra' szigetén a' democrata 's aristocrata párt közt öldöklésekig ment a' viszálkodás; az atheniek és spartaiak egymást felváltva avatkozának ügyeikbe, 's mondhatlanúl pusztíták a' népet és várost.

A' háború' inségei mindig nagyobban terjedének; ötödik évben átmentek Siciliába is pusztításai, hol az atheniek a' leontiakat segélték Syracusa ellen, mellynek minden dóriak pártján állottak. Ezt az atheniek annak reményében tevék, hogy itteni hódításaik által a' gabona-kivitelt Siciliából Peloponnesusba elzárják. Nevezetesb volt azonban Pylus kikötőnek a' messeni parton elfoglalása és megerősítése *Demosthenes* atheni hadvezér által. Ő ugyan megtámadtatott és ostrom alá vétetett *Brasidas* spartai hadvezér által, de hasztalan, mert ellenállott mind addig, mig atheni hajók jöttek segedelmére, mellyek megütközvén a' merész Brasidassal, azt elűzék 's mintegy negyven előkelő spartait, *Sphacteria'* szigetén, bekerítének. Ezt olly érzékeny csapásúl vették a' spartaiak, hogy békét ajánlván, ideiglen hatvan hadi hajót adtak zálogúl Demosthenesnek. A' belátás nélküli Cleon az alkuvásban túlságos követelésekre izgatá az athenieket, miket a' spartaiak nem fogadván el, a' békéből semmi sem lett, de ez úttal az atheniek' szerencséjére hadvezérei, Demosthenes és Cleon, bevették a' szigetet 's az ott levő 420 spartaiból csaknem háromszázat élve elfogtak, mi felette meglepő esemény volt, mert semmi körülmény sem tartatott olly nyomasztónak, hogy a' spartai katonát fegyvere' letételére birhatná. Ezen szégyenhez még egy veszély jöve a' spartaiakra nézve: az atheniek Naupactusból Pylusba telepíték a' messenieket, kik Laconiát pusztíták. Továbbá Nicias bevette Cythera' szigetét, melly hajózás' tekintetében Lybia és Aegyp-

tus felé volt a' spartaiaknak fontos. Bevétetett Thyrea' városa is, hová az elűzött aeginaiakat telepítették volt a' spartaiak, 's lakói Athenbe hurczoltatván, lekonczoltattak.

E' szerencsés táborozások egészen elbizottá tevék az athenaei népet. Semmit sem hitt az többé elérhetlennek. Hadvezéreit, kik Siciliát elhagyták, mivel az ottani háborgó felek kibékűltek, önhitt mámorukban megbünteték, mintha nekik hatalmukban állott volna az egész szigetet atheni uralom alá hajtani. Azonban a' koczka fordult. Az atheniek' terve, miszerint Megara és Boeotia' városainak az atheni szövetségbe kell vala vonatniok, nem sikerült, Delium mellett pedig az atheniek megverettek. Perdiccas 's az Athenaetől elszakadt chalcidiai városok rábirták a' spartaiakat egy hadseregnek azon vidékre küldésére, hogy a' többi városok is elvonassanak Athentől. Vezérül Brasidas neveztetett. De ennek serege csak zsoldosokból és 700 helotából állott, kiket örömest küldének a' spartaiak távolba, mert féltek tőlök Pylus' közelsége miatt, hol sok messeniek voltak. Ez időben követték el a' spartaiak ama' gyalázatos tettöket a' heloták ellen, mellyet rémképűl jegyzett föl a' történetirás minden időknek. Tudniillik a' vad spartaiak azt igérék a' helotáknak, hogy ki közölök vitézül fog harczolni, szabadságot nyerend. E' felszólításra a' szabadságért imádkozó szegény rabnép közől körűlbelűl két ezeren vállalkozának harczba menni. Felkoszorúzott fejekkel, mint felszabadúltakat, ünnepélyesen vezették őket a' spartaiak templomba és semmit nem gyaníttatva általok, elég emberietlenek voltak ott valamennyit kivégezni. Senki sem látta őket többé és senki sem tudta meg, úgymond Thucydides, miképen öldököltettek meg.

Brasidas egészen a' thraciai vállalatok' kivitelére termett ember volt. Nemcsak vitéz és bátor katona, hanem becsületes jellem is levén, bizalmat gerjeszte Thraciában mind a' spartaiak, mind az általok ezen háborúban látszatra kitűzött czél iránt, miszerint ők a' hellen állodalmak' súlyegyenét akarák megmenteni és az atheniek' hatalma alá vetett városokat felszabadítani. Acanthus azonnal a' spartai szövetséghez állott, Amphipolis pedig a' lakosok' egy pártja által kezökre játszatott. Brasidas' szelidsége több városokat is e' példa' követésére tökélt. Az ingatag Perdiccas azonban ismét Athen' részére állott és a' spartai se-

regek' átmenetét gátolá! Az athéniek a' szájas Cleont küldék Thraciába a' spartaiak' elűzésére és az elszakadt városokat megfenyíteni. Néhány helyet meg is hódíta, de Amphipolis mellett csatába bocsátkozván megveretett 422. évb. Kr. el. Mind a' győzelmes Brasidas, mind a' megfutamodott Cleon elestek e' csatán 's e' két ember' halála által két akadálylyal kevesebb volt a' béke' megkötésében, mert Brasidas szerette a' háborút, Cleon pedig csak nyugtalanságok között remélt szerepet játszhatni. Helyökbe két békeszerető ember lépett: Athenben Nicias, Spartában a' számüzetéséből visszahivott Plistonax, kik a' háború' tizedik évében békekötést eszközlének ötven évre, miszerint mindkét fél visszalépett előbbi birtokaiba 's ezen fölül Sparta és Athen között szövetség is jött létre. Ez neveztetik Nicias' békekötésének, melly azonban nem volt tartós sikerű. Közel hét évig mérséklették ugyan magokat a' felek 's egymás' tartományait kiméltek, de más pontokon folyvást viszálkodának, míg aztán részint a' ki nem egyenlített érdekek, részint a' nagyravágyó ifju *Alcibiades'* ármányai feltörték a' békét.

Alcibiades, ki már a' peloponnesi háború' előjátékában Potidaeánál kitünt vala, 's azóta magára vonta a' szemeket, el kezdte játszani Görögországra nézve olly nagy fontosságú szerepét. Az Alcmaeonidák' előkelő családjának ivadéka, Pericles' rokona, öröklött vagyon által gazdag, külsejére csábitólag szép férfiú, 's ezért a' nővilág' szemfénye, módjában és viseletében mindenkit magához ragadó, hadvezér és szónok egyképen jeles, társalgásában elmés és lelkes, nagy miveltségű és tudományú, a' nagy Socrates' kedvencze. De más részről hiú, léha, határtalanúl nagyravágyó, uralkodást és dicsőséget szomjazó, bujaságra hajlandó, különben, ha a' körülmények kivánták, munkás, türékeny, adakozó, fényüző, magát minden körülményekhez alkalmazni tudó, ravasz és ármányteli ha kelle, ismét erényes és nagylelkű, valódi chamaelon, ki környezetének színét mind magára venni, mind erősebb mértékben visszatákrözni tudta: Athenben nyájas, kedves, lelkes; Spartában szigorú, ön megtagadó, Lycurg' valódi tanitványa; Thraciában zordon vadász, és mérsékletlen dőzsölő; Azsiában buja életű, kéjsovár, mint a' satrapák' bár mellyike; minden körben első, ki maga mellett mindent elhomályosított 's fensősége' öntudatában magát

mintául állitván fel, annak el is ismertetett, szóval magában minden erényt és vétket szertelen mértékben egyesítő, egyképen alkalmas egy egész országot boldoggá vagy boldogtalanná tenni. Görögország' sorsa egy ideig ez ember' egyéniségéhez látszott kötve lenni 's nem egyszer csupán elméjének súlya nyomta le Athen vagy Sparta' mérlegét. Befolyása nemcsak nyilvános, hanem házi ügyekre is kiterjedt 's veszedelmes példája az atheniek' erkölcsére, elveire és gondolkodásmódjára nézve szembetünő 's nagyobb részint kártékony változást okozó. [4])

Pályáját a' niceási béke után azonnal megkezdette. E' békekötés az Athen és Sparta közötti feszültséget nem hárította el, vele Sparta' szövetségesei sem voltak megelégedve. A' corinthiak nem állottak hozzá, Thracia' elszakadt városai pedig nem akartak Athen' uradalma alá többé visszatérni, a' thebaiak Athennel csak tíz napi fegyvernyugvást kötének, Argosban pedig fölébredt a' remény illy körülmények közt a' peloponnesi uralmat megnyerhetni; Spartában magában az ephorok' változása által ismét harczias gondolkodás ébredezett, és általában egy újabb háborúnak magvai kezdettek csirázni. Nicias ügyekezett ugyan Athenben a' békét fentartani, de terve megtört Alcibiades' ármányain, ki haragra gyuladván a' spartaiak ellen, hogy közbenjáróúl a' békekötésben nem őt választák, ki velök vendégjognál fogva volt egybekötve, ügyekezett Argossal eszközleni szövetséget. Hogy ezt a' spartaiak meggátolják 's a' viszálkodásokat elhárítsák, követséget küldének Athenbe, kik a' tanács előtt magokat teljes hatalmúaknak nyilvániták, a' ravasz Alcibiades által azonban rábeszéltettek, hogy a' népgyülésben megjelenvén, ne mondják magokat, miképen a' tanács előtt tették, föltét nélkül felhatalmazottaknak, mivel ekkor, igy ámítá őket, az atheniek követeléseiket túlfeszítendik, hanem bizzanak ő benne, ki hasznokra leend. Az elámított követek e' szerint cselekvének, de nagy bámulásukra Alcibiades szónokszékre lépvén, őket ravaszsággal 's kétnyelvűséggel vádolá és rábirta az athenieket Argossal szövetkezni. A' haragra gyúlt spartaiak nemsokára Argos ellen küldének hadakat, kiknek segedelméül már ott voltak az atheni seregek is. 418. évb. Mantinea mellett

4) Hasonl. Plutarch és Plato' Alcibiadesét, Thucydides' és Xenophon' ide vonatkozó helyeit.

ütközvén meg, az atheniek lettek vesztesek. Erre Argosban az aristocrata párt szövetséget eszközle a' spartaiakkal, azonban nemsokára a' nép ismét visszaszerezvén hatalmát, az Athenneli viszonyt ujra visszaállitá. 416 évb. Kr. el. az atheniek Melos' szigetét foglalván el, a' szerencse ismét nekik látszott kedvezni 's kincstáruk is újra megtelvén, magokat nagy reményekre érzettek felhivottaknak.

Épen ez időben történt, hogy Egesta siciliai város, háborúba bonyolodván Selinus és Syracusával, követei által segedelemre szólítá fel az athenieket, előadván, miként ha Syracusa őket is meggyőzendi 's egész szigetet birandja, mint dóriai törzsű nép a' dóriaknak nagy segedelmül lehet Hellasban Athen ellen. E' vállalat Alcibiades' nagyravágyásának igen kecsegtető volt 's ugyan azért Nicias' erős ellenszegülése' daczára kivitte a' népnél, hogy Egesta' segedelmére Siciliába hadsereg küldessék. Az ő tüzes képzelgéseiben a' legmerészebb remények születtek, Syracusát 's vele egész Siciliát már Athen' hatalmának alávetve látta, 's illy nagy mértékben nevekedendett haderővel Carthago és Nagygörögország' könnyű hódítás leend, 's ekkor, gondolá, Peloponnesus sem merészlend többé ellenszegülni, 's ekként Athen egy nagy birodalomnak lesz ura és — igy tervezhete nagyravágyó lelke — a' birdalom' feje ő. Egy európai város sem készített fel mind ez ideig olly roppant hajóhadat mint most Nicias, Alcibiades és *Lamachus'* vezérlete alatt Athen' városa, mellynek polgárai, kivált az Alcibiades által feltüzelt fiatalok' serege tele volt nagy várakozások és reményekkel.

Mielőtt e' hadviselés' eseményeit' vázolnók, helyén lesz itt egy rövid pillantatot Siciliára vetnünk.

II.

Sicilia, a' földközi tenger' legnagyobb és nevezetesebb szigeteinek egyike, Afrika közt, hol vele szemben a' büszke Carthago állott, és Olaszország' legalsobb része közt fekszik, mellytől a' veszélyes *Scylla* nevű szirt és *charybdisi* örvények miatt elhírhedt messinai tengerszoros választja el. Bájolóbb, termékenyebb és dicsőbb tartomány talán egész földön nincs. A' fenséges Aetna' füstpárás ormairól a' sziget' keleti részén messze he-

gyeken, lapályokon 's tengerpartokon a' természet' leggazdagabb áldásain andalog az elbájolt szem. Sok városai, mellyek valaha fénylettek, öszeomladozának, de közölök még sok ma is virágzik, mások pedig romjaikban gerjesztenek tiszteletet. Terűlete 496 □ mfd 's földének gazdagsága kimeríthetlen 's méltán nevezteteti egykor Róma' gabonatárának. Hajdani neve *Trinacria* volt a' sziget' háromszögű alakjától, neveztetett *Siciniá*nak is a' sicaniaktól, kik egy részét tették legrégibb lakóinak, és *Siciliának* a' siculoktól, kik később Középolaszországba költöztek. Legrégibb története igen mesés 's belőle csak annyit tudhatunk ki, hogy igen korán népesedett meg. A' kisázsiai, phoeniciai és görög gyarmatok' beköltözései a' későbbi történeti korba esnek. Ezek (l. a' 283. lapot) többnyire a' sziget' keleti részén laktak. Nyugoti felében a' carthagóiak telepűltek meg, kitolván amazokat. Szándékozának az egész szigetet elfoglalni, mi által erős rázódásokat okoztak 's egyes városokon győzelmesek leendettek, ha előmenetelökben a' hatalmas Syracusa nem gátolja. Eme' híres corinthi gyarmat igen korán lett kereskedés által nagy, és művészet által fényes. Alkotmánya aristocratiai alapú volt, de gyakran tyrannok emelkedének fölébe 's ezek közt nagy fejdelmek is, kiknek felvirágzását főleg köszönhette. Ezeknek sorait *Gelon*, gelai fejdelem, utóbb syracusai uralkodó, nyitja meg, 484—477-dik évig Kr. el. Ez ellen kötött Xerxes szövetséget Carthagóval, melly miatt Gelo gátoltatott a' görögöket segélni. Szilárd de szelid kormánya alatt érte el Syracusa' hatalma és gazdagsága' tetőpontját. Ő minden belnyugtalanságot el tudott hárítani, nagy és gyakorlott hadserege volt, a' hajóhad' erejét is nevelte, mellynek ótalma alatt virágzóvá lőn a' kereskedés. Gelon kitünő hadvezér is volt. Himera mellett nyilt csatában, melly reggeltől estig tartott, ő verte meg a' carthagóiak' nagy hadseregét, melly hódítani jött Siciliába. E' csata, mint említők, ugyanaz napon vívatott ki, mellyen Themistocles a' perzsákat Salamisnál semmivé zúzta 480. évb. Kr. el. E' nagy hatalmú fejdelem könnyen egyesíthette volna pálczája alatt a' siciliai görögöket, azonban korán meghalt és utóda Hiero' (477—467. év. Kr. el.) országlását inkább fényesnek 's művészet 's tudomány' pártolása által kitünőnek, mint nagyszerű czélra irányzottnak és ügyesnek mondhatni. Ennek utóda, *Thrasybul*, uralkodását erőszakos tettek ál-

tal jelelte meg. Ő egy év' elforgása után elűzetett. Utána Syracusában népuralkodás következett 's a' város a' szabadság' áldásaiban új erőre kapva virágzott, sok gyarmatokat alapíta és Siciliának a' maga függetlenségét utóbb úgy kelle Syracusától valamint magától Carthagótól félteni. Illy helyzetben volt a' sziget, midőn Athen ellene hadsereget küldeni készült. Sok városokra számolhatott, mellyek Syracusa' hatalmát irígy szemmel nézték, ha eléggé eszélyes leendett a' még Syracusaénál is nagyobb uralkodásra törekvő gyanút magáról elhárítani.

Alcibiades, ki az alkuvásokban olly ügyes volt, miként a' hadban vitéz, ezen vállalatot, mellynek eredményei olly nagyok lehettek volna, szerencsésen végrehajthatá és ekkor Róma helyett talán Athen leendett világ' urává: de a' sors ezt máskép akará. Alig tette Athen' hadserege e' nagy czélra az első lépést Catana' meghódítása által, Alcibiades ellen honában villámterhes felhők kerekedtek. Ő irígyei által mint istentelen ember bevádoltatván, a' nép' birószéke elébe idéztetett. Nem sokkal előbb tudniillik mint az atheni hajóhaddal elevezne, Hermes' szobrai, mellyek Athen' utczáin nagy számmal valának felállítva, egy éjjel mind megcsonkíttattak. Ezen szentségtörés' gyanújába Alcibiadest és dőzsölő társainak féktelen seregét vették volt ellenségei. Alcibiades, még mielőtt Siciliába menne, kihallgattatást és ítéletet kívánt, de a' hadak nem várhatván, mennie kelle és a' mezőt szabadon hagynia ellenségei' ármányának. Igy ezeknek nem vala nehéz a' vakbuzgók' nagy tömegében rajta győzelmet nyerni. Egy hajó Siciliába küldetett, hogy Alcibiadest haza hozza, de ő útközben megszökvén, Argosba menekedett, innen pedig, miután halálra ítéltetése felől értesült, Spartába, boszút hordozván keblében polgártársai ellen.

Ez alatt Nicias Syracusa' kapui elébe szállott. Az ostromlottak már meghódolásról gondolkodának, midőn *Gylippus* spartai vezér megjelent (414. évb. Kr. el.) 's a' dolgok' állását megváltoztatta. Syracusának e' segedelmet a' spartaiak Alcibiades' ösztönzésére küldötték. Az ügyes hadvezér, Gylippus, a' syracusaiakba új erőt és bátorságot önte. Mindkét részről több elszánt és nagy vitézséggel vívott csaták folytak. A' sziget' nagyobb része most Athen ellen fogott fegyvert, értesűlvén a' spartaiak által annak hódítási terve felől. Athen' legjobb harczosai elhúllottak

volt már, végre eléggé későn egy új hajóhad érkezett Athenből számos katonával, Demosthenes' vezérlete alatt. Syracusa újra megrémült 's az atheni haderő ügyesebb vezérlet mellett meg fogta vala törhetni. Demosthenes' megérkezése után az atheniek egy eldöntő csatát kisértének meg Syracusa ellen, de nagy veszteséggel visszaverettek. Erre egyik balszerencse a' másikat követte. Bár mi igazságtalan volt is az atheniek' megtámadása, fájdalomtól lepetünk meg Thucydidesben mostoha eseményeiket olvasván. Vizen és szárazon ismételten megveretvén 's hajóhadaikat is elveszítvén, visszavonultak. Hadseregök még mindig jókora számu volt, de elcsüggedett és nyomorok által elsanyart. Gylippus az útakat elzárta, 's visszavonulásuk folytonos csata lett. Demosthenes az éj' homályában a' hátcsapattal az utról letévedvén, megtámadtatott 's a' legelszántabb ellenszegülés' daczára végre meg kelle magát adnia. A' többi sereg előre vonult, míg Asinarus folyamhoz érvén, itt a' szomjuságban ellankadt katonák a' folyam' hullámaiba szökdeltek. Túl a' vízen és köröskörül ellenség állott. Hirtelen megtámadtatának minden oldalról. Hasztalan ügyekezett Nicias seregeit csatarendbe hozni, az atheniek tompa önmegadással hagyák magokat mészároltatni, míg hadvezérök nagy fájdalmában Gylippus' lábaihoz borúlt és nem saját, hanem polgártársai' életeért esdeklett. Gylippus megrendíttetve e' jelenés által, parancsola felhagyni az öldökléssel, 's az atheni sereg' maradványát, 7,000-et, fogolykép Syracusába hurczolá. A' nép' dühe mindnyáját kivégeztetni kivánta; nagy fáradsággal sikerült a' mérséklettebbeknek oda vinni a' dolgot, hogy rabszolgákúl eladassanak, de a' vitéz Demosthenesnek és becsületes Niciasnak, bár Gylippus mindent elkövetett megmentésökre, meg kellett halni. Ez lőn vége ama' vállalatnak, melly olly fényes kilátásokkal kezdetett meg, 's mellyre Athen három évig legvégső erejét tékozlotta. A' győzelem' gyümölcseit Syracusa maga sem élvezte. Benső nyugtalanságok még inkább rongálták mint valaha, 's végre a' katonai erő győzött és Dyonisius hadvezér ragadta magához a' fő hatalmat.

III.

A' siciliai nagy szerencsétlenség' híre eleinte szerfeletti rémülést okozott Athenben, mi utóbb dühösségbe tört ki a' vál-

lalat' javaslói ellen, végre pedig, midőn mindenfelől rémhírek jőnének, a' polgárok kétségbeesett elszántsággal ellenszegülésre tökélték magokat. Siciliában Athen' ifjainak virága veszett el, megmaradt hajóhada nem volt elégséges a' mostani nyomasztó szükségre, a' kincstár kiürűlve, szövetséges társai: Euboea, Chios, Lesbos, Milet, felmondák kötelességeiket, a' peloponnesiak készületeket tettek Atticába beütni és a' spartaiak elfoglalván nem messze a' várostól Deceliát, megerősíték 's jókora őrsereget helyezének bele. Ez által örök nyugtalanságban tarták az atheni polgárokat és saját tartományukkal is megnehezítének nekik minden közlekedést. Ellenségeinek minden mozgalmait áruló polgártársuk Alcibiades vezérlette, ő tanácslá Decelia' megerősítését is, megmutatván az Atticába koronkénti beütések' czélszerűtlenségét; ügyekezett magát a' perzsa hatalmat is Athen ellen izgatni. Míg ezek künn imígy folynának, magában e' szerencsétlen városban erős forrongások voltak, 's egymás után több ízben változott a' kormány, 's vele a' hatalmasok' személye és száma. Legjobb akaratú polgárainak minden ügyekezetei sem mentik meg ekkor többé Athent, ha Alcibiades, a' spartai tanácsnak ekkoriglani lelke, Agis királylyal meg nem hasonlott volna. Az előkelő spartaiak már régóta irígy szemmel nézték ezen rendkivűli ügyességű athenaeinek befolyását, és tekintélyét, I. Agis király pedig, kinek nejét elcsábítá, gyűlölni kezdette őt, ezen fölűl a' mileti ütközet óta a' spartai kormánynak olly felette gyanús kezdett lenni, hogy Astyochus hadvezérhez parancs küldetnék Alcibiades' megöletésére. Ez a' veszélyről jó korán értesittetvén, Tissaphernes perzsa satrapához menekűlt. Nyugtalan életét lassanként megkezdvén únni, vágy ébredt benne honába visszatérni. E' czélra mérsékelni kezdette a' kisázsiai satrapák' Athen elleni buzgalmát 's ügyekezett őket e' város' javára hangolni. Az atheniek rég megbánták volt, mit ellene elkövettek és visszahivák őt. De Alcibiades előbb az atheniek által újonnan kiállított hajóhad' élére állván, több fényes ütközetekben megverte az ellenséget, a' Hellespontnál a' legnevezetesebb pontokat bevette, nagy mennyiségű zsákmányt gyüjte 's ezután fényes diadal közepett jött vissza megmentett szülő városába, hol a' tömérdek sokaság szertelen örömriadással fogadta. Mennyi függött ekkor Görögországra, mennyi Athenre nézve ez egyetlen embertől! Ő, ki kevés évvel

előbb Athen' legveszélyesebb ellensége volt, most egyszerre visszaállitá annak szerencséjét és hirét. Az atheniek korlátlan hatalmú hadvezérnek nevezék mind szárazon mind vízen, kezébe adák elkobzott birtokait, visszavonták az ellene, mint az eleusisi titkok' megszentetlenítője ellen, kimondott átkot. Most az előkelő atheniek nem féltek többé az ellenségtől, hanem inkább attól, hogy a' nagy tömeg' ezen kedvenczét szerfeletti örömmámorában korlátlan urává teendi, a' minthogy voltak is ollyanok, kik ohajtásukat fejezék ki, miszerint őt törvényeken fölül kell emelni, nehogy a' törvényekkel ellene többé visszaélni lehessen. A' koczka ismét úgy fordult, hogy Alcibiades, *Thrasybulus*, és *Thrasyllus*' szerencsés csatái által a' spartaiak kényszerültek békét kérni az atheniektől, mit azonban ezek győzelmi mámorukban kevélyen elutasítának.

A' szerfeletti öröm mindazáltal a' visszanyert Alcibiades miatt, ki, mint hitték, mindent tehet a' mit akar, rövid volt, mert három hónappal visszajövetele után a' csatatéren megjelenvén, ott nagy változásokat tapasztalt. A' peloponnesi hajóhad' élén ekkor már a' kitünő *Lysander* állott, ki magában minden tehetséget egyesíte, mi a' háború' szerencsés folytatására a' peloponnesiak' részére megkivántatott. Lysander nem csak hadvezér volt nagy, hanem e' felett birt ollyasmivel, mi az ekkori körülmények közt még a' hadvezéri tehetségnél is becsebb vala: rendkivüli fortélyossággal és ügyességgel. Egyike vala ő a' legfurfangabb elméknek, kik felől a' történetirás emlékezik, 's a' spartai gőgöt és szigort igen ügyesen tudta a' perzsa udvaroncz' simasága és diplomatiai cseleivel egyesíteni. Zordon gőgje, lelkiösmeretlen fondorkodása felől több történetkék jegyeztettek föl, mellyek, ha talán nem mind valók is, mutatják mit hittek felőle egykorúi 's ugyanazért jellemzék őt. »Hol az oroszlánbőr be nem ér, ott rókabőrt kell használni» szokta volt mondani 's hogy »a' gyermekeket koczkával, a' férfiakat esküvel szokás elámitani.» Egy megarai követnek, ki igen szabadelmüleg nyilatkozott előtte, azt mondá, hogy »szavaihoz Megaránál nagyobb városra volna szükség.» Midőn a' boeotiak nem akarnák megengedni hogy a' spartaiak az ő tartományukon átmenjenek, azt mondá: hogy »sajátképen csak az a' kérdés, azt kivánják-e a' boeotiak, hogy lebocsátott vagy kiszegzett lándsákkal menjenek át.» Ez ember hizelgései által

kíravaszkodá magának a' kisázsiai perzsa helytartónak az ifjabb Cyrusnak barátságát és gazdag pénzsegedelmét, melly körülmény őt azon helyzetbe tette, hogy tengerészeinek naponként négy obolt (valamivel többet 16 krajczárnál) fizetne, minek az lőn következése, hogy Athen' tengerészei, természetesen zsoldosok, kik csak három obolt kaptak, seregestől átszökdestenek hozzá. Ez Alcibiadest nagy zavarba hozta, annál inkább, mert Lysander arra számolva, hogy az athenieket perzsa pénzzel lehetend meggyőzni, kerülte a' csatát. Kitalálván Alcibiades Lysander' fortélyát, hogy ellene sikeresen munkálkodhassék, az ellenséges tengerpartokra ment pénzt keríteni. Lysander használá távollétét, megtámadá hátrahagyott helytartóját *Antiochust* és megverte Ephesus mellett, mire Alcibiades, csak imént még a' nép' hálványa, 's királyként tisztelt ember, azon gyanúból, mintha seregeit mulatkozása és dőzsölései miatt hagyván el, egyedüli oka volna a' csatavesztésnek, ismét letétetett a' fővezérségből. Alcibiades, hogy a' további üldözésektől megmenekűljön, Thraciában fekvő birtokába, hol utóbb egy kis várat építe, vonta meg magát.

Helyébe az atheniek tíz strateget neveztek, kik közt *Conon* és *Thrasylius* voltak kitünőbbek. Athen' szerencséjére ekkor Lysander' hadvezérségének ideje is lefolyt, 's utódává *Callicratidas* lett, ki ügyességben messze mögötte állott Lysandernek, mind a' mellett azonban szerencsével folytatta a' háborút, bevette Lesbos' szigetén Metimna' városát 's Cononnak elfogván harmincz hajóját, őt Mytiline' kikötőjébe szorította 406. Kr. el. 's midőn Dyomedon hajóhadvezér ennek segedelmére jött, Callicratidas őt is megvervén, tíz hajóját elfoglalta, de végre Athenből új erő érkezvén, az arginusi szigetek mellett megveretvén, hatvan hajót veszíte és maga is elesett a' csatán. Az arginusi szigetek mellett utólszor mosolygott a' szerencse az atheniekre. Callicratidas után ismét Lysander nyerte a' hadvezéri pálczát, Athennek pedig, ki Alcibiadestől megfosztotta magát, nem volt Lysanderrel megmérkőzni képes embere.

Mihelyt Lysander másod ízben is hadvezérré lőn, Sardesbe ment az ifjú Cyrushoz, kitől nagy öszveg pénzt hozván, a' peloponnesi hajóhadat ismét helyre állítá és elvitorlázott, hogy a' Hellespont melletti gazdag városokat, honnan az atheniek országos jövedelmének nagyobb része kikerült, elfoglalja. Ide jött gátlására az

atheni hajóhad is, Conon és öt más strateg' vezérlete alatt, Lampsacus várossal szemközt *Aegospotamos* folyam' torkolata mellett vetvén horgonyt. Ez állomás igen roszúl volt választva, mivel a' legközelebbi hely, honnan élelem volt szerezhető, távol volt, 's maga a' hajóhad is sem sajátképi kikötőben nem volt, sem hátulról valamelly erős várossal nem fedeztetett, mint a' spartaiak Lampsacus' kikötőjében. Alcibiades, ki innen nem messze élt birtokában, meginté és figyelmeztette a' vezéreket e' körülményekre, de megvetéssel utasíttatott el. Lysander eltökélte e' ballépést hasznára fordítani. Ötödik napon, mikor az atheni katonaság a' hajókat elhagyván, a' parton gondtalanúl elszéledne, megtámadta hajóit és elfoglalá úgy szólván fegyverkocczanás nélkűl. 170 hajó lőn a' győző' martaléka 's csak kilencz szabadult meg, 405. Kr. el. elfogatván a' hadsereg' nagyobb része is. A' vad Lysander az ütközet után 3000 foglyot mészároltatott le. Athen' hatalmát semmivé zúzottnak látván, magát a' várost sem hitte többé Conon megmenthetőnek, azért nem is haza, hanem Cyprusba ment *Evagoras* salamisi uralkodóhoz, ki barátja volt. Lysander, elfoglalván előbb a' Hellespontnál és Thraciában az atheni városokat, valamint szigeteket is, egyenesen Athen' városa ellen indult 's I. Agis és II. Pausanias spartai királyokkal egyetértőleg vizen és szárazon körülkerítette azt. Mivel előbb már az elfoglalt városok' polgárait mind Athenbe küldözé furfangos kiszámitással, tömérdek népsokaság todult itt össze 's a' szerencsétlen város csakhamar benn élelemtől üresen, künn ostromoltatva látta magát. Békeért könyörge Lysandernél, de ez három egész hónapig halogatta válaszát, hogy az ostromlottakat az éhség egészen megtörje. Hosszas alkuvások után végbement a' bébeköté 404. évi april' végén 's a' város ellenség' kezeibe adaték. Mondják, hogy a' peloponnesi szövetkezettek' egy része 's főleg a' zordon thebaiak, a' városnak teljes elromboltatását akarták, azonban a' spartaiak ezt nem tarták okosságnak 's ellenszegűltek. A' béke' föltételei ezek valának: Piraeus kikötő' erősítvényének és a' hosszu falaknak lerombolása 's minden hadi hajóknak, tizenkettőt kivéve, átadatása, minden száműzöttnek haza bocsáttatása 's szoros szövetség Spartával, vagy igazabban szólva, ennek hatalma alatti meghódolás, az eddigi alkotmány' eltörlése és az állodalomnak harmincz férfiú általi kormányoztatása. E' föl-

tételek azonnal végrehajtattak. Lysander zene-harsogás közt diadalmi vad negéddel romboltatá le az erős bástyákat, mellyeket egykor Themistocles és Pericles örök időkre építettnek hivének, és kiválasztván „harmincz zsarnokot" miként neveztettek, kezeikbe adá a' kormányt. Ez azon elv szerint vala téve, mit Görögország' két fő pártja szokott volt követni. Hol Athen lön befolyása vagy fegyvere által hatalmas, ott a' democratia pártoltatott, hol Sparta, ott oligarchiai uralkodásnak kelle lenni. Ezen különben önhaszonra nem roszúl számoló politica nevelte az elkeseredést, mert a' fegyvercsatához véleménycsatát is kötött 's a' benső háború' iszonyait külsőkkel egyesítvén, nagyobbítá a' népek' nyomorát.

Athen' városának keményen kellett lakolni azon gőgért, mellyel magát a' szerencsében viselte, azon igaztalanságokért, mellyekkel szövetséges társai' ellenében bánt és számos vétkeiért, balgaságiért. Tekintélye, hatalma és jóléte' elvesztését még kiszenvedte volna 's új pályát kezdhete, de népét a' súlyos benső zsarnokság földig nyomá. Igy végződött a' Görögországot huszonhét évig romboló peloponnesi háború.

A' harmincz zsarnok, miután magát és uradalmát a' spartai őrsereg 's jókora számú hozzá szító atheni fegyveres polgár által biztosította, az atheniekkel a' legkeményebb szolgaság' szégyenét és nyomorait éreztette. Üldözött minden vagyonos, minden beesületes polgárt, amazokat kapzsiságból, emezeket félelemből, mert a' polgári erény örökké réme volt a' zsarnokságnak. Kit ők és párthíveik gyűlöltek, vagy csak gyanúba is vettek, el vala veszve. Csak száműzetés, vagyonkobzás, kivégzés és szemtelen erőszakoskodás' hírét lehete hallani. A' nép' nemesebb része, a' jobb érzelműek, seregenként hagyák el a' martalékúl maradt várost. Sparta pedig megtiltá a' menekvők' befogadását, 's azok megállopodhatás nélkűl bolyongának mindenfelé, csupán Theba és Megara szolgáltatott nekik némi aggodalmas menedéket. A' harmincz zsarnok közt csak az egy *Theramenes* volt, ki emberiebben gondolkodott és a' nyomást mérsékleni törekvék, de *Critias*, a' harminczak közt legnagyobb befolyású, ezt is méregpohárral végezte ki, mit azonban Theramenes, habár most ártatlan volt is, korábban elkövetett hona elleni vétkeiért megérdemlett. Hazája' szomorú sorsába, noha távol szá-

műzetésben élt, Alcibiades is bebonyolíttaték. Ezen férfiú' éltének vége felől azonban ellenmondók a' tudósítások 's nem bizonyos, valljon Sparta 's a' vele rokon elvű atheni zsarnokok, vagy Pharnabazus perzsa helytartó, vagy végre magánboszú volt-e oka halálának. A' spartaiak nagy eszétől és dicsvágyától félve, nem bíztak Athen' engedelmességében Sparta és a' harmincz zsarnok iránt, meddig ez ember életben volt, azért üldözni kezdék őt thraciai birtokán. Ő Kisázsiába vonult Pharnabazushoz. Itt sem maradhatott nyugton a' spartaiaktól, kiket Critias és zsarnoktársai folyvást ingerlének ellene, uradalmukat féltvén tőle. Alcibiades Susába készült menekedni a' perzsa királyhoz, de mielőtt szándékát teljesíthetné, egy phrygiai faluban, hol tartózkodék, lakját egy csapat fegyveres éjnek idején megtámadván, szobájába rontani nem mert ugyan, félve a' bajnoktól, kiben nagy testi erő és bátorság volt, hanem a' házfedelet gyujtotta rá. Alcibiades kivont karddal rohant elő, a' gyilkosok hátráltak és távolról nyilazták agyon. Holtteste Timandra nevű hataera által, ki vele Kisázsiába ment volt, temettetett el. Ki küldötte legyen ezen gyilkosokat nem tudhatni. Negyven éves vala mikor megöletett. Ezen emberben az atheni nép' jellemét látjuk tökéletesen összesítve, megvolt benne annak csodálatra méltó jelessége, kártékony könnyelműségével együtt. Hogy a' spartaiak és Athen' zsarnokai csak akkor hitték Athent teljesen hatalmukba kerültnek, midőn Alcibiades nem volt többé, legerősebb bizonyítványa ezen ritka ember' rendkivüli tehetségeinek.

De Alcibiades' halála nem háritotta el a' harmincz zsarnok' bukását. *Thrasybul*, ki szinte kivándorolt Athenből, titkon Theba által segíttetvén, hetven atheni menekvőt összegyűjtvén, velök elfoglalá *Phyle*' várát, Boeotia és Attica' szélén, hová nemsokára nagy számú menekvő gyülekezék, kik aztán a' harmincz zsarnok' hada ellen néhány apró csatát nyervén, elfoglalák a' piraeusi kikötőt, hol Critias is elesett. A' harmincznak most menekedni kelle a' városból és Eleusisbe futa. Az ezek' helyébe választott tíz férfi azonban ismét az ő szellemökben kezdvén kormányozni, mind Eleusisből mind Athenből Sparta szólíttatott fel segélyre. Lysander azonnal megjelent egy hadsereggel az oligarchiát pártolandó, mellynek ő bizonyosan győzelmet fogott eszközleni, ha Pausanias, Lysander' vetélytársa, néhány rokon gondolkodású spartai epho-

rok' segedelmével nem lép közbe. Pausanias király kibékíté a' két pártot egymással, olly föltételek alatt, hogy Thrasybul és minden menekvők visszajöhetnek, mindnyája együtt fogja újra esküvel megerősiteni a' Spartávali békét, 's a' harmincz zsarnokot kivéve, általános bűnbocsánat engedtetik. Ki ez új intézkedésben nem bízott, elmehetett Eleusisbe. De ezután nemsokára a' harmincz zsarnokban új kedv ébredt az erőszakoskodásra 's e' miatt megtámadtatván, elfogatának, és megölettek. Párthíveik visszatértek Athenbe, hol 403. évben *Euclides* archon által a' régi soloni alkotmány állíttatott vissza a' Clisthenes óta beleszőtt potlékokkal, mikhez több hasonló szellemi intézkedések kapcsoltattak.

Most az aristo- és democratiai törekvések' pártmozgalmai meglehetősen el valának hárítva, de Athen nem ért jobb időket és a' népszellem soha nem nyerte vissza többé régi erejét. Népe el volt fajúlva, apáinak lelke és gondolkodása ki volt halva belőle. A' jellemek és erkölcsök' romlottsága, mellybe Athen főuralma' idejekor sülyedt vala, nem változott jobbra, sőt mind inkább fajúlt. Gazdagság és bujálkodó élet minden fáradságos munkától elszoktatta őket, a' legszebb erők puhálkodásban veszteglének. A' divatba jőtt zsoldos katonaság egész Görögország' söpredék népét Athenbe csalá, általa a' polgár fölmenthetvén magát a' hadi szolgálattól, lassanként tunya élethez szokott 's ereje és szelleme restségi hajlammal mérgeztetett meg. Munkátlan nép, mellynek nem volt hazája, minden bűn és vétekkel mocskolt emberek, képezék a' hadsereg' színét, kik ha nagyobb zsoldot reméltek, készek valának Athen ellen fegyvert fogni. Mind a' mellett az uralkodási vágy megmaradt Athen' polgáraiban, mit pénzen vásárolt vitézséggel akartak kiviní. Ezekhez járult, hogy a' régi atheni családok' nagyobb része teljesen kiirtatott, helyébe idegenek fészkelték meg magokat 's a' polgárság nem állott többé az ó atticai törzsből, hanem minden görög tartományokbóli törzsek' vegyítéke volt.

Illy véget ért Athen' nagy hatalma, melly a' salamisi dicső csatától az aegos-potamosi gyásznapig hetvenöt ragyogó évet számlál. Sok nagyot hajta végre ezen város e' kevés idő alatt. Az izlés és bölcseség' birodalmát, 's a' hellen név' dicsőségét örökre megalapitá, a' perzsa hatalmat megtörte, és ha maga nyomta is Görögországot, legalább idegen járom alól megmenté. Azért

nagy szónokainak egyike, Lysias, méltán mondhatta: „Athen' eleste miatt Görögország haját nyirhette volna meg, és hősének sírja felett mint saját szabadsága' temetésén gyászolhatottt volna", mert Sparta, melly perzsa aranynyal győzte meg Athent, nem sokára a' hellenek' egy részét barbaroknak engedé martalékúl, hogy a' másikon háboritlan uralkodhassék.

GÖRÖG-PERZSA VISZONYOK.

A' görög' történetek a' peloponnesi háború után a' perzsákéval jöttek ismét közelebbi érintkezésbe, helyén lesz tehát rájok ismét egy rövid pillanatot vetnünk.

Érintve volt fönebb, miként Aegyptusban lázadás támadván a' perzsa királyi szék ellen, mellyet az atheniek is segéltek, azt hat évi küzdés után végre a' perzsák Megabazus' vezérlete alatt legyőzték, megvervén 455. évb. az atheni és aegyptusi szövetséges sereget. Minthogy az athenieknek itt nem vala más czéljok, csupán a' perzsa erő' egy részét Cyprustól elvonni, a' lázadás' elnyomatása után segélyöknek' semmi további következése nem lett. Az aegyptusi nyugtalanságok ezután száz évig tartottak. II. Darius alatt, kit a' görögök *Nothus*nak neveznek, Aegyptus függetlenné is lőn, 's ez idő óta királyok uralkodának fölötte, kik a' perzsának csupán évi adót fizettek. Darius Nothus' korában a' perzsa birodalom egészen lehanyatlott; a' satrapák csaknem független fejdelmek lettek tartományaikban 's a' király' uralkodni vágyó neje, *Parysatis,* által hagyta magát vezettetni. A' kegyetlenségek, árulás és lázadásoknak, mellyek e' kormány alatt egymást szakadatlan váltogatták, többnyire Parysatis is részese volt. Nevezetes e' királynőnek többek közt azon ármánya, mellyet kedvencz fiának az *ifjabb Cyrusnak* javára szőtt. Parysatisnak tizen három gyermeke volt. II. Darius közölök a' legkorosabbikat, *Artaxerxest*, nevezte utódául. Parysatis ellenben *Cyrust* ügyekezett amannak helyébe trónra segélni. E' czélra helytartóságot szerze neki Kisázsia' nyugoti részén, hogy itt a' görögökkel szövetkezvén, ezek' segedelmével dönthesse meg bátyját. Cyrus mindenek előtt a' spartaiakat ügyekezett megnyerni, mi által nagy befolyása lőn a' peloponnesi háború' kimenetelére. II. Artaxerxes, ki nagy emlékezete miatt *Mne-*

monnak neveztetett, II. Darius' halála után trónra ülvén, megtudá Cyrusnak ellene forralt szándékait 's ezekért ki akará őt végeztetni: de Parysatis meggátolá szándékában sőt kieszközlötte, hogy Cyrus helytartói hivatalában újra megerősíttetnék. Cyrus Tissaphernes helytartóval némi ioni városok miatt visszálkodásba keveredvén, eme' háborgások' ürügye alatt készületeket tön régi tervének kivitelére. Nagy sereget gyüjtvén, a' birodalom' bensejébe vonult azon szín alatt, hogy Pisidia és Ciliciában némi nyugtalanságokat akar elcsillapítani. Hadserege' színét 13,000 görög zsoldos tette, kik a' spartaiak' segedelmével Görögország' minden részeiből gyűjtetének 's vezérök *Clearchus* lön Spartából. Cyrus benyomult egészen Babylon' közelébe 's *Kunaxa* mellett megütközött Artaxerxes' seregével. A' csata véres volt, mellyben Cyrus is, bátyját előbb saját kezével megsebesítvén, elesett. Hadseregének ázsiai része szétfutamodott, de a' 13,000 görög helyt állván, fényes győzelmet nyert a' perzsa seregeken 401. Kr. el. A' görögök, kiknek tábora csata alatt kizsákmányoltaték, felszólíttatának a' perzsa király által, adnák meg magokat, de ők visszautasíták a' felszólítást, 's noha 10,000-re olvadt le számuk, eltökélték, magoknak fegyverrel nyitni utat hazájokba. Ezen menet, egyike a' hajdankor' legnevezetesb hadi tetteinek, *tíz ezer görög' visszavonulásának* neveztetik. Ők Mesopotamián, Medián, Armenián át, 's a' fekete tenger' déli partjai mellett mentek Thraciába. Nem tudván az útakat, puszták és sivatagokon, bérczek közt és hegyszorulatokon át, barbár népek és egész tartományok' fegyverre kelt nemzetei közt törtek pályát 's visszajövének csekély veszteséggel dicsőségesen. Mielőtt útnak indultanak, Clearchus vezérök huszonnégy főtisztből álló hadi tanácsával együtt alkuvás' ürügye alatt a' perzsákhoz csalatván, lekonczoltatott. De e' baleseménysem törte meg a' tíz ezer hős' lelkét. *Xenophon*, a' nagy hírű történetiró, ki eddig elő még csak tiszt sem volt 's csupán kisérőképen követte a' tábort, a' sereg által vezérré választatván, élére állott a' hadnak, a' megölt tisztek' helyébe újakat neveze és megkezdette az örökre nevezetes visszavonulást. 401-dik év' februariusától 400-dik juniusig, az az tizen öt hónap hosszat, tartott az Ephesustól Kunaxáig 's innen a' fekete tengerig, folytonos csata és nyomor közepett, hol nemcsak em-

berekkel, hanem magokkal az elemekkel is kelle harczolniok, míg végre Trapezuntba, az első görög városba, értek. Ámbár Xenophon eléggé okos volt a' spartai Cheirisophus' nevében vezérkedni, de az egész vállalatnak ő volt lelke. A' legnagyobb óvatossággal és harcztudománynyal vezette e' sereget és munkáját olvasván, hol e' menetet ön maga leirá, fényes bizonyságát látjuk, mennyivel állott a' görög nép fölül mind a' hadtudományban, mind a' találékonyságban 's általában a' miveltségben minden egyéb népeken. Egy maroknyi görög a' roppant perzsa birodalom' királyával, ennek nagy hadtömegeivel, satrapáinak minden ármányaival olly fényesen daczol; a' görög képezhetőség és hajlékonyság győz a' perzsa intézkedések' gépiességén és mozdulhatlanságán, a' görög tudomány a' keleti lelki szegénységen, a' görög hadismeret a' perzsa rendetlenségen, 's végre a' valódi becsületérzés és nemzeti büszkeség az ármányok, gyávaságok és szolgai érzelmeken. Gyakori zsákmánylások közt és nem minden veszteség nélkül Bythinián át Byzantba jöttek 's innen benső Thraciába, hol *Seuthes* uralkodó, zsoldjába vevén őket, velök több thraciai törzseket meghódított. Végre pedig a' spartaiakhoz állottak, kik ez időben Perzsiát megharczolák, 's velök újra Ázsiába mentek. Az egész sereg' maradványa 6000-re olvadt le. Xenophon, miután e' maradványt a' spartai hadakhoz vezette, bevégzettnek tekintvén a' körül belül négy száz hatvan mérföldnyi visszavonulást, haza tért Görögországba. Néhány évvel később azonban újra Ázsiába ment Agesilaussal a' perzsák ellen, 's midőn a' spartai sereg visszatérne, jelen volt a' Coronea melletti ütközetben. Míg itt járna, honából Athenből a' democratiai felekezet száműzte, azon okból, mivel a' perzsák elleni harczban részt vett, kikkel Athen ekkor szövetségben álla, 's mert aristocratai érzelme és spartaiak iránti előszeretete miatt az atheni demagogok' és nép gyűlöletét magára voná. Ezentúl mezei jószágán élt, Olympiához közel, Ázsiában szerzett gazdag vagyonából 's itt és Corinthban irta munkái' egy részét. Később szabadságot nyert számüzetéséből visszatérni, de úgy látszik, azt többé nem használta. Corinthban halt meg 355. Kr. el. kilenczven éves korában.

A' 13,000 görögnek részvéte Cyrus' lázadásában csak a' Cyrus' szolgálatába szegődöttek' magánügye volt, de ezen láza-

dás összefüggésbe jött a' görög történetekkel 's távolróli oka lőn Athen' függetlensége' visszaállításának. Tissaphernes tudniillik ezen háborúban igen lényeges szolgálatokat tett királyának, 's azért Cyrus' helytartóságával ajándékoztatott meg, 's mint illyen ügyekezett az utóbbi időben függetlenné vált ioni görög városokat meghódítani. Ezek Spartához folyamodván segélyért, innen 1000 polgárjogot nyert helota és 4000 más peloponnesi állodalmakból szedett had küldetett védelmökre, 400. évb. Kr. el. *Thimbron'* vezérlete alatt, ki azonban nem viselvén kellőleg hivatalát, visszahivaték és a' következő évben helyébe *Dercyllidas* küldetett. Ez 397. évig szerencsével csatázván, Tissaphernessel fegyvernyugvást kötött. Míg ezek történnek *I. Agis* spartai király meghalván, ennek testvére *Agesilaus* lőn Lysander' segitségével Sparta' királyává 397. évb. Őt az álnokúl számoló Lysander azért segélte trónra, mert sánta és tekintély nélküli külsejű ember levén, remélte, miképen csatában nem fogja magát kitűntethetni, és mivel általa emeltetvén föl, maga eszközévé hitte őt tehetni. Azonban felette csalódott számolásában, mert Agesilaus nemcsak hadvezérré neveztetett az ázsiai hadviselésben, hanem egyikévé lőn a' legkitünőbb férfiaknak Spartában. Lysander elkisérte ugyan Agesilaust a' táborba, de csakhamar meghasonlának. Ez idő óta a' nagyravágyó ember Agesilaust és uralkodó társát forradalom által tervezé megbuktatni, magát szándékozván helyébe emelni. De mielőtt szándékát kivihetné, elesett a' csatamezőn az úgy nevezett boeotiai háborúkor 394. évb.

Agesilaus a' perzsákat nemcsak Kisázsia' görög városaiból akarta elűzni, hanem saját birrdalmukban megtámadni ezen fölül Ázsiában hoditásokat tenni. Több görög állodalmaknak is volt illy ohajtása 's talán a' perzsa birodalom már most megdöntetett volna, ha Agesilaus a' boeotiai háború által nem kényszeríttetik Görögországba visszatérni. Ő mindjárt e' hadviselés' kezdetén a' legnagyobb hadi elmének adá jeleit 's ezen fölül a' magának nem rég tapasztalatokat szerzett Xenophon, ki őt kisérte, a' legjobb tanácsokkal gyámolítá. 396. év' tavaszán kiszállván Ephesusnál, meglepte Tissaphernest, ki kényszerült az előbb Dercyllidassal kötött fegyvernyugvás' meghosszabbbitásáért könyörögni, igérvén, hogy a' kisázsiai görög városok' függetlenségét királyánál kieszközlendi. Agesilaus ráállott a' fegyver-

nyugvásra, de mind e' mellett Ephesusban maradt. Tissaphernes most új készületeket tőn 's miután azokat bevégezte 's a' birodalom' bensejéből is segédhadakat nyert, felmondta a' fegyvernyugvást. Agesilaus egy ideig kerülte a' csatát és katonáit gyakorlá, mert Tissaphernes erősebb volt nála, utóbb azonban megtámadván *Sardest*, bevette azt, megverte a' segedelmére érkezett perzsa sereget és gazdag zsákmányt foglalt. Tissaphernes állítólag ezen csatavesztésért, de valósággal Parysatis' ármányából, ki rajta Cyrus miatt álla boszút, fejével lakolt. Helyébe *Tithraustes* lőn helytartó, ki Agesilaussal félévi fegyvernyugvást kötött. Agesilaus most Pharnabazus ellen fordult 's Phrygiát pusztítá 's miután evvel is fegyvernyugvást kötne, készült Ázsia' bensejébe nyomulni. 394-dik évi tavaszán, mikor Agesilaus hadseregét megindítani akarná, az első lépés meg vala téve a' kórhadt perzsa birodalom' ledöntésére, de Görögország' viszonyai meggátlák a' nagy terv' kivitelét.

A' görög állodalmakban nagy elégületlenség mutatkozott azon bánásmód iránt, a' mint Sparta visszanyert elsőségét a' magánál gyengébbekkel éreztette 's többen 's köztök nevezetesen Athen, igen ohajták látszatos függetlenségöket valódivá tenni. Ama' szigor, mellyel a' spartaiak némelly általok gyűlölt állodalmat megbüntettek, egy részről rettegést gerjeszte hatalma' további nevekedésétől, más részről gyűlöletet és vágyat, hogy a' gyengébbek biztosíttassanak hasonló bánásmód ellen. Ez elégületlenség csak alkalomra várt háborúba kitörhetni. Az alkalom, most ajánlkozék, midőn Agesilaus' ázsiai hadviselései elkezdődtek. Ezen fölül Tithraustes egy ügyes embert, rhodusi Timocratest, küldé nagy öszveg pénzzel, hogy Thebát, Corinthot, Argost megnyervén, a' Sparta elleni tüzet lánggá gerjeszsze. Ugyanekkor más vihar is fenyegette Spartát. Conon atheni hadvezér, ki az aegospotamosi csata után Cyprusba menekűlt, távolban is hona' függetlenségének visszaállításán munkálván, Evagoras salamisi uralkodó és perzsa vazall által kieszközlé, hogy a' perzsa udvartól pénzt kapott és hatalmat hajóhad' állítására. Csakhamar tekintélyes tengeri erő állott harczkészen Pharnabazus és Conon' vezérlete alatt Sparta ellen.

A' thebaiak nemsokára alkalmat találtak Sparta ellen fegyvert fogni. Az opunti locriakat háborúra izgatván, a' phociak el-

len, segedelmet igértek nekik, jól tudva, hogy emezeket a' spartaiak segélendik, a' mi meg is történt, mert Spartának különben is neheztelése volt Thebára, melly parancsait nem egyszer visszautasítá. Lysander hatalmat nyert Phocisban hadak' gyüjtésére, addig is míg Pausanias a' peloponnesi szövetséges seregeket egybegyüjtendi. Más részről a' thebaiak is készülének és Athen' segedelmét is megnyerték. Igy keletkezett a' boeotiai háború, melly azért neveztetik így, mert többnyire Boeotiában folyt. Lysander nem várván be Pausaniast, Haliartus mellett megütközött. A' győzelem eldöntetlenül maradt ugyan, de Lysander' serege szétoszlott, maga pedig a' hős halva maradt a' csatán 394. évb. Más nap Pausanias és Thrasybul jelentek meg, amaz a' peloponnesi, ez az atheni sereg' élén. Pausanias nem merészlett megütközni, hanem alkudni kezde, hogy a' csatán elesettek' tetemeit eltemethesse. Ez megengedtetett azon föltét alatt, hogy azután haza térend. Pausanias, mintegy elismerve az atheniek és thebaiak' diadalát, kik hazatérő hadait gúnyszavakkal illeték, visszament Spartába, hol ezért halálra itéltetett, de szökéssel szabadítá meg magát 's utóbb Tegeában halt meg. Most egy világosabb szövetség jött létre Theba, Argos, Corinth és Athen közt, mellyhez a' kisebb állodalmak is hajlottak 's e' miatt a' spartaiak kényszerültek Agesilaust visszahívni. Mielőtt megérkeznék, Sycion mellett egy csata történt 394. évb. Kr. el. hol a' szövetségesek' 25,000-évei, Sparta' 15,000-re ütközött meg. A' spartaiak némi elsőséget vittak ki magoknak, de a' győzelem eldöntetlenül maradt. Néhány héttel később Conon, cariai *Cnidus*' városa mellett *Pisander* spartai vezér' hajóhadával találkozván, megütközött és a' spartaiakon fényes győzelmet vívott ki, semmivé tevén Pisander' tengeri erejét. Ezen győzelemnek többek közt azon nagy következései lettek, hogy a' spartai harmostok (felügyelők) a' kisázsiai partok és szigetek' csaknem minden városaiból eltávozának. Sparta a' tengert nem birta többé hatalmában tartani 's Athen előtt megnyílt a' lehetség hajóhadát helyreállítani. Agesilaus útjában vette hírét e' nagy csatavesztésnek. Neki Thessalián át fegyverrel kelle ösvényt nyitni maga előtt 's Boeotiában a' szövetségesek' serege várta, kikkel Coronea mellett ütközött meg 394. évb. Xenophon szerint, ki Agesilausnak barátja volt, a' spartaiak

MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

győztek, de mások szerint csupán a' csatatért birták megtartani. Agesilaus maga több sebet kapott és az ötven spartai ifju, ki védelmezőleg körűlállotta, nagyobb részint elesett. Agesilaus képtelennek érezvén magát a' csata' folytatására, visszavonult Spartába.

Az ezutáni csatáknak *corinthi háború* a' neve, mert nagyobbára Corinth' környékén folytak. E' háborúban egy nagyobb csata sem vívatott; szárazon a' spartaiak, tengeren a' szövetségesek valának többnyire győztesek. E' hét éves harczok alatt az atheniek időt és alkalmat nyertek hajóhadaik' visszaállítására. A' szárazföldi háború leginkább *Iphicrates* által lőn nevezetes, ki egészen új hadtudományt teremtett 's a' görög hadi dolgokban végbement nagy változás most kezdett észrevehető lenni. Régi időkben minden polgár köteles volt hadi szolgálatra, 's a' katonai élet nem volt önálló életmód, hanem egy része a' polgári állapotnak és kötelességnek. A' polgárok' színe egyszersmind a' hadsereg' színe is volt. Lovasság a' gyalog haddakkal aránylag igen csekély, részint mert a' polgárok' többsége nem birt egy egy lovat kiállítani, részint mert a' föld sem igen engedte meg a' lovasság' használatát. A' spartaiak a' lovasság' csekély számánál mind végig megmaradtak, az atheniek ellenben korán átlátván annak szükségét, mióta Euboea' szigetének lapályait elfoglalák, mellyek lótenyésztésre alkalmasbak voltak mint a' sziklás Attica, lovasságot is tartottak. Ezen hadi állapot utóbb megváltozott 's a' változások' kezdője főleg Iphicrates volt, utána jöttek mint tökéletesitői a' hadtudománynak *Jason* thessali király, Epaminondas és Pelopidas, II. Fülöp és nagy Sándor macedoni fejdelmek. A' polgárság, mint főnebb érintők, elvoná magát a' hadi élettől 's ez önállólag fejlett ki. A' polgári hadaknak egész alakja 's azok' gyakorlata az állodalom' szokásainak és törvényeinek megfelelő volt, a' zsoldosokéi ellenben vezetőik által képeztettek. Illy hadképező volt Iphicrates, 's az általa betanított katonaság igen jó hírben állott. Iphicrates a' legmegvetettebb mesterségű embernek, vargának, fia volt, 's hadtudománya által emelkedett olly fényes helyre. Görög történetekbeni nagy fontossága abból áll, hogy honfiai' hadtudományát és fegyverkezési módját atheni szellemben tökéletesité 's a' meg nem bízható zsoldos népből haszonvehető hadakat képzett. A' peltastokat, kik könnyű paizszsal, hosszú lándsával és karddal va-

lának fegyverkezve, ő hozta divatba. Általok a' tábor olly esetekben, midőn az ellenséget meg kelle lepni, bekeríteni, könnyebb mozoghatású lőn, és velök az olly ellenséget, melly ezen sajátságos hadakozási módban nem volt gyakorlott, meg lehete zavarni. Ez teljesen sikerűlt is Iphicratesnek és 392. évben közel az Isthmushoz egy spartai sereget meglepvén, vele a' fegyvert letétette, mi által hírét megalapitá, noha az magában véve csekély fontosságu tett vala.

A' corinthi háború, melly 387. évig tarta, tengeren döntetett el. Pharnabazus és Conon a' spartaiak' minden birtokát elszedék túl az aegei tengeren, csupán Abydost és Sestost hagyák meg nekik a' Hellespont mellett, és hajóhadaikkal magának Laconiának partjait is pusztíták. Conon elhiteté Pharnabazussal, hogy az magoknak a' perzsáknak is hasznára leend, ha Athen' hatalma fölemelkedik és Spartának ellensúlyt képezhet, ezért a' satrapa pénzt ada neki, mellyel Athen' falait újra fölépítteté. A' spartaiak ezt látván, kétségbeesének régi állásukat Görögországban megtarthatni, 's azért harcz helyett egyezkedési útat választának. E' végre egy a' perzsa udvari cselszövényekben tapasztalt embert, *Antalcidast*, Tiribazus satrapához küldék, hogy őt megnyervén, rábirja Pharnabazus ellen dolgozni. Tiribazus hajlandó lőn nekik segédkezet nyujtani 's legelőször is Cononi magához csalván, némi ráfogott vétkek' ürügye alatt bilincsekbe verette. Conon ezután nemsokára meghalt, természetes halállal-e vagy megöletve, nem bizonyos. Benne az atheniek felette fontos embert és jeles hadvezért veszítének. Ugyanez idő tájban halt meg egy másik jeles emberök Thrasybul is. Ez 390. körűl Kisázsia' partjain szerencsésen harczolt: de Pamphylia' partjain a' lakosok véletlenűl sátorában meglepvén, orozva meggyilkolák.

Tiribazus, nem tudni mi okból, ki nem vihette a' perzsa udvarnál, hogy a' spartaiak segíttessenek és a' háború folyvást tartott, azért Antalcidas 388. év körűl, másod izben is elküldetett alkuvásait megkisérteni, 's ekkor Tiribazussal egyenesen Susába menvén, szerencsés vala ez úttal egy békekötést kieszközleni. Engedelmet nyert egyszersmind ezen békekötés' elfogadását valamennyi görög állodalomtól követelni 's ellenkező esetben őket azzal fenyegetni, hogy a' spartaiak ellenök perzsa fegyver-

rel fognak segíttetni. Az atheniek, kik ismét némi hatalomra vergődtek fel, eleinte nem akarák azt elfogadni, azonban a' spartai tanács némi kedvező pontot eszközölvén ki számukra a' békekötésben, utóbb mégis hozzá állottak. Ezen *antalcidasi békekötés*, miként neveztetni szokott, melly a' Kr. el. 387. évb. köttetett, következőket foglal magában: „Artaxerxes király fentartja magának azon jogot, miszerint Kisázsia' minden városai, Clazomenae szigettől Cyprusig, neki alávetve legyenek, a' többi görög városok pedig függetlenek maradjanak, Lemnus, Imbrus és Seyrus szigeteket kivéve, mellyek, mint az előtt, Athen' birtokai lesznek. Kik ezen békekötéshez nem állanak, azokat a' király egyesülvén azokkal, kik hozzá állanak, vízen és szárazon, hajó és pénz' segedelmével fogja megharczolni." Valamennyi görög állodalmak között csupán a' thebaiak nem fogadák el e' békekötést. De miután a' spartaiak, annak végrehajtói gyanánt lépve fel ellenök, hadsereget készítének Agesilaus' vezérsége alatt, magokra levén hagyatva, nehogy végsőkig menjen a' dolog, ők is engedtenek.

Eme' minden görögre nézve gyalázatos békekötés nagy következményeket vont maga után. Általa egy részről a' perzsa udvarnak joga és ürügye támadt, a' hányszor kedve jött, a' görög ügyekbe avatkozni, más részről pedig Spartának, mint végrehajtó hatalomnak, nyujta alkalmat egész Hellasban bírói szerepet játszani 's ennél fogva olly nagyon igénylett elsőségét fentartania. És ez utóbbi volt az ok, hogy a' spartaiak félre téve a' görög nemzet' becsületét és javát, csupán ön nagyravágyásuknak engedve, a' perzsa szabta szégyenítő föltételeket elfogadák. Czéljokat el is érték. A' városokban, mellyek politicai függetlenségöket megnyerték, benső pártmozgalmak keletkezének; a' polgárok, kik Sparta' hegemoniája alatt befolyással birtak, előzetvén, a' spartaiakhoz menekvének, kik aztán a' békekötés által feljogosítva hivék magokat a' béke' fentartásának ürügye alatt, mindenütt határozni. Igy a' mantineaiaktól azt kivánták, hogy falaikat rontsák le, 's városi lakaikat elhagyván, mint ez előtt, falukon lakjanak, mit azért tettek, mert a' spartaiaknak a' városban öszpontosúlt erőtől több okuk volt félni. Mantinea a' zsarnokparancsnak engedni nem akarván, Sparta hadsereget külde ellene, bevette a' várost és lakóit falukra űzte 385. Kr. el. Ar-

gos ki vala merűlve, Corinthban spartai felekezet uralkodott, 's így Peloponnesusban, nem levén semmi akadálya, Sparta bátran tekintett a' többi állodalmakra is, ha fejeiket fölemelni merészlették.

Ez időben a' chalcidiai félszigeten *Olynth'* városa lőn virágzó és kereskedése által olly hatalmas, hogy a' spartaiak' figyelmét is magára voná. E' város, II. *Amyntas* macedoni királyt birtokai' nagyobb részéből kiűzvén, eme' vidéken fekvő városok felett némi uralmat gyakorla. *Acanthus* 's *Apollonia* városokról, 's az előzött királytól segélyre szólíttatva, a' spartaiak haddal támadák meg Olynthot, 's három évi ostrom után elfoglalván, kényszeríték Sparta' szövetségébe állani. Az Olynth ellen küldött spartai hadsereg' egyik vezére *Phoebidas* útközben megtámadá a' gyűlölt Theba' városát is és *Leontiades* thebai polemarchnak, Thebában az oligarchiai párt' fejének, segedelmével, minden fegyverkoccznás nélkűl csel által elfoglalta Cadmea' várát. Sparta Phoebidast, mivel e' csínt önfejűleg hajtá végre, pénzre büntetè ugyan, azonban az elfoglalt várat megtartotta, benne a' spartai őrsereget meghagyván, mellynek segedelmével aztán Leontiades oligarchiai kormányt állíta és közel négy száz democrata pártu polgárt kiűzött a' városból. Ennek következtében Sparta biztosokat külde, a' két párt között igazságot eszközlendőket, kik természetesen az oligarchiához szítván, folytaták a' democraták elleni üldözést és azok fejét is *Ismeniast* halállal büntették 's magának a' városnak Spartai hatalom alatt kellett meghajolnia.

THEBA' FÖLEMELKEDÉSE ÉS HATALMA.

A' Thebában uralkodóvá lett oligarchiai párt' fejei Leontiades, és *Archias* 's *Philippus* polemarchok, bizva a' spartai őrseregben, gond nélkűl élvezék' hatalmukat, mi által lehetővé tették, hogy őket az ellentél megdönthesse. *Pyhllidas*, a' polemarchok' írásza, és biztosa, eltökélvén magát hona' megszabadítására 's az Athenbe futott menekvőkkel szövetkezve, velök olly tervben egyezett meg, miszerint a' thebai oligarchák' fejeit megöldökölvén, a' democratiát visszaállítsák és a' spartai zsarnokságot kiűzzék hazájokból. Az összeesküdtek' hárma, kik közt voltak *Mellon* és *Pelopidas* is, pórköntösbe öltözvén, estve Thebába

lopakodának és *Charon* társuk' házába rejtvén el magokat, ott maradtak a' következő napon át egész alkonyatig, a' mikor a' polemarchok nagy lakomát adának, hová aztán női álköntösbe öltözötten Phyllidas által bevezettetének. Senki nem gyaníta roszat, midőn egyszerre a' női alakú összeesküdtek a' polemarchokra rohanván, őket meggyilkolák. Ezután egyenesen Leontiades' lakába mentek, hová szinte Phyllidas eszközlött bebocsáttatást, 's ezt is megtámadták. Leontiades fegyvert ragadván, egyet leteríte közőlök, de a' többi erőt vett rajta és megölé. E' szerint az oligarchiai párt' fejei ki valának végezve, mielőtt sok lakos csak sejthette volna is, mi történt. Ez után a' számos democrata párti fogoly kiszabadíttatott börtönéből. Az éjjeli nyugtalan mozgás sokakat fölvert álmokból, kik nem tudván mi történik, aggodalmasan várták a' viradást. Reggel egy jól fegyverzett csoport, többnyire a' később olly nagy hírre emelkedett *Epaminondas* által vezetve, az összeesküdtekhez csatlakozott, 's megjövének csakhamar a' többi száműzöttek is Atticából. A' nép a' piaczra gyülekezett, Epaminondas elővezette Pelopidast 's a' többieket, papoktól környezve, kik koszorúkkal jövének 's minden honpolgárt segélyre szólítának. A' nép tetszést rivalga szabadítóinak 's Mellont, Charont és Pelopidast polemarchoknak nevezte, kik, hogy a' szabadítást bevégezzék, el kezdék a' spartai őrseregtől védett várat ostromlani. Az, élelem' szüke miatt, csakhamar megadta magát, mielőtt a' segedelmökre jött spartai had Boeotia' határához érhetett volna. 'S így Theba meg vala szabadítva a' spartai hatalomtól, de egyszersmind kikerűlhetlenűl háborúba keverve Spartával.

Szerencséje volt Thebának, hogy a' véletlenség Athent szövetségesévé tette. *I. Cleombrotus* spartai király tudniillik, midőn Spartába híre érkezett, miképen Theba' várát a' fölkeltek ostromolják, megindult egy hadsereg' élén, de az atheniek nem engedvén meg neki az átmenetelt Atticán, kerülnie kellett 's e' miatt későn jöve. Azért csakhamar visszafordult, Thespiae' városában hagyván *Sphodriast* egy kis hadsereg' élén. Ez, vagy magától, vagy ollyanok által, kik a' thebaiakhoz hajlának, rá beszéltetve, azon gondolatra jött, hogy a' Piraeust véletlen meglepés által elfoglalja, 's így Athent akadályozza valamelly Spartára nézve káros lépéstől a' thebai ügyben. Szándéka' végrehaj-

tására már ki is indult vala, de nem érhetvén éjnek idején a' Piraeushoz, visszafordult és egészen felhagyott tervével. Azonban Athenben a' thebaiakhoz vonzódó párt használta ez alkalmat 's rábirta a' spartaiak ellen felharagudott népet, hogy Theba' segitségére fegyvert fogjon. Sparta a' legközelebbi években kiküldé ugyan hadseregeit elsőben Agesilaus, aztán Cleombrotus' vezérlete alatt Theba ellen, de főleg Athen' hadmozgalmai miatt, mellynek vezére *Chabrias* sok ügyességet fejte ki mind szárazon, mind vízen, semmit nem tehetvén, visszatértek.

Thebában most két nagy férfiu lépett cselekvési pályára: Epaminondas és Pelopidas, kiknek tettei a' legdicsőbb szakaszok' egyikét képezik Görögország' történetében. Ők hazájoknak nemcsak függetlenséget, hanem azon elsőséget is meg birták szerezni, melly eddig felváltva majd Athen majd Sparta' birtokában volt. Nélkülök Theba soha sem emelkedik azon magasságra, mellyet a' legközelebbi évtizedben elfoglalt. A' thebaiak különböző törzsű 's így különböző természetű és szokású nép is valának akár a' spartaiak, akár atheniektől, 's épen nem alkalmasak arra, hogy tartóslag fontos szerepet játszhassanak. Nagy hajlam volt bennök az érzéki gyönyörökre, a' durvább élvekre, a' dőzsölésre, elannyira, hogy az a' többi görögök közt szinte közmondássá vált. Pedig olly nép, mellynél az evés ivás nagy fontosságú, nem képes tartósabb szellemi fölemelkedésre, hosszabb időkigleni küzdelemre magasabb javakért. Eme' hajlam a' boeotiakat durvákká és merevenekké tette minden időkön át; az élvvágy bennök önzést szült 's eltompitá lelkökben a' becsületérzést és a' hazaszeretetet annyira, hogy állodalmi életökben semmi sem volt, mi egész nemzedékeket ösztönzött volna minden erejöket az állodalomért szentelni. Más görögöknél a' lakomák nem evés-ivás miatt, hanem szellemi élvezetekért voltak divatban: Thebában ellenben nem az együttlét' öröme, nem szellemi mulatságok voltak a' czél, hanem maga a' vastag élvezet, és testi gyönyör. Voltak itt lakoma-társaságok olly nagy számmal, hogy némelly polgár több lakomára volt hónaponként feljogosítva, mint a' mennyi napja volt a' hónapnak. Nem csodálhatni ezek szerint, ha illy szellemű népnek a' Pelopidas 's Epaminondas' vezérlete alatt elért hatalma nem volt maradandó 's mintegy görög iró mondá, Epaminondas' holttestével együtt

sírba tétetett. Ha meggondoljuk azonban, hogy e' két ember illy népet birt Görögországban elsővé tenni, lehetetlen tőlök hámulatunkat megtagadnunk.

Epaminondas és Pelopidas nem voltak egymás vetélytársai, mint Aristides és Themistocles, hanem fiatal koruk óta benső barátságban éltek, és együtt ügyekezének hazájok' dicsőségén és jólétén. Jellemző mit Plutarch beszél, mint viselék magokat egymás iránt egy csatán Peloponnesusban. Minden futott körűlök, magok a' spartaiak is, és szövetséges társaik visszavereténck; a' két ifju pedig összetartott paizszsal ellenszegűlt a' rohanásnak, míg Pelopidás hét sebbel aléltan terűlt a' földre. Most hirtelen Epaminondas előbbre lépett 's egyedűl védte mind magát mind barátját, míg egy lándsadöfés mellén 's egy vágás karján megfosztá minden erejétől. Ekkor kétségtelenűl elveszendők voltak, ha szerencsére Agis király nem érkezik oda kiséretével, 's meg nem menti mindkettőt. Pelopidas kitünő családból eredt, gazdag vala, és vagyonát a' legszebb czélokra használta: Epaminondas ellenben szegény, de sorsával elégűlt és soha rá nem birható, hogy barátjától valamit ajándékképen elfogadjon. Pelopidasban sok természeti ész volt; gyakorlati életre termett ember 's állodalmi és hadi ügyeken kivűl a' vadászatnak a' testgyakorlatoknak nagy kedvelője. Szellemi miveltségre nézve messze mögötte állott Epaminondasnak, de kül életbeni ügyessége miatt alkalmasabb volt emennél diplomatiai alkuvásokra, hol annál kitünőbb volt, mert nagy ügyessége mellett nemesebb ösztönöktől vezéreltetve, becsületét fenn tudta tartani. Mindkettőben veleszült léleknemesség volt 's tetteik ennek kifolyása; mindkettő a' hajdankor' legjelesebb kormányférfiai közé sorozandó. Kitünő hadvezérek, kivált Epaminondas, 's e' tekintetben az egykorú jeleseket millyenek Agesilaus, Iphicrates és Chabrias jóval fölűlmulók, nemcsak egyes hadi tettekben, hanem azon átfogó és teremtő szellemnél fogva, mellyel a' hadmesterséget új fejlődési fokozatra emelték. Ők egy új hadtudományi rendszert teremtettek, melly nemsokára utánok Fülöp és Sándor macedoni királyok által képeztetett tovább. Nem zsoldosokból, akkori szokás szerint, hanem polgárokból állitván egybe seregeiket, azokat nemcsak a' fegyver' használatában tevék ügyesekké, hanem olly szellemet is leheltek beléjök, mellynél

fogva a' spartai vitézséggel és a' legnagyobb jelességű zsoldos sereggel egyenlőleg képesek voltak mérkőzni. Epaminondas épen olly kitünő volt erkölcsi nagyság és miveltségben mint hadvezéri tehetségeivel és gyakorlati ismereteivel a' kormányzásban. Bölcseleti miveltséggel bírván, egész életén át szűnidejét épen úgy szentelé a' tudományoknak, mint Pelopidas testgyakorlatoknak a' magáéit. Nagy szónoki tehetséggel birt 's mély belátással Görögország' ügyeibe 's egy ízben, mikor Spartában más állodalmak' követeivel együtt békekötés miatt jelen volna (372. évb.) lefestvén egy beszédében a' spartaiak' uralkodásvágyát és zsarnokságát, a' spartaiaknak talán épen olly sokat árta, mint Pelopidas egy pár év előtt Tegyra melletti győzelme által hadi híröknek, mert azt eszközlé, hogy a' spartaiak a' magok szövetségeseiknél nem nyertek segélyt. Egyszerűsége, mérséklete és önzés nélküli indulata éles ellentétet képezének kora' uralkodó szelleméhez. Ő szegényűl született, szegénységben maradt 's mind e' mellett mind végiglen első szerepet játszott Görögországban, 's már annál fogva is csodálat' tárgya volt honfiainál, hogy a' külfényt kevésre becsülte. Több olly házi szerekkel nem birt, minők a' legközönségesebb embereknél is föllelhetők valának. Egyetlenegy palástjánál akkor sem volt több, midőn első férfia volt Thebának. A' szegénységet elháríthatá magától, de nem tette, meg akarván mutatni honfiainak, mi kevés szükségei vannak az életnek 's milly balgaság magunkat gyötreni az élet' eszközei miatt, mikor az olly kevéssel fentartható. A' perzsa követ és Jason thessaliai király meg akarák őt ajándékozni, hogy saját érdekeiknek megnyerjék, de mindkettőt elutasítá, ámbár maga olly pénz' szükében volt, hogy egy következő táborozáshoz szükséges szereinek bevásárlására mástól kelle pénzt kölcsönöznie. Illy férfiúnak lehetetlen volt nagy befolyással nem birnia egykorúira, lehetetlen az általa vezérlett állodalom' vállalatainak jobban nem sikerűlnie mint másokénak, kiknek ezenkori legkitünőbb embereik, mint Iphicrates, Chabrias, Timotheus, gazdagság, csillogás és élv után törekvének annyira, hogy ezek miatt hűtlenek levének az erkölcsi törvényekhez is és saját vagyoni körülményeiket is aláásták. Midőn mások mulatkoztak, lakomáztak, ő józan maradt, azért úgymond, hogy mások annál nyugalmasabban és gondtalanabbúl mulathassanak. Epaminondas szerény vala és okos, vise-

letében komoly, körülményekhez bölcsen alkalmazkodó, rettenthetetlen, az igaz beszédnek annyira barátja, hogy még tréfából sem hazudott, béketürő és engedékeny az iránt ki megbántotta, és nagy mértékben titoktartó, mi gyakran többet ér az ékesszólásnál. Midőn Leuctra mellett győzött, azt mondá, hogy „legédesebb jutalma azon örömnek képzelésében áll, mit szüléi fognak érzeni, midőn diadalának hírét veendik.“ Illyen vala Epaminondas.

Agesilaus két nyáron át pusztítá a' thebai birtokokat és a' boeotiai városokat összeköttetésben tartotta Spartával. De megbetegedvén, midőn a' hadaka ttöbbé nem vezérelhette, eme' városokat újra visszaszerzék a' thebaiak. E' kisebb harczok gyakorlák és edzették Theba' seregeit 's egy csata Tegyra mellett különösen fontos leve. Pelopidas a' „szent sereggel“ [1]) 's egy kis csapat lovassággal *Tegyra* boeotiai városka mellett táborozott, hol véletlenül két spartai hadcsapat bukkant rá, és Pelopidas, noha a' spartaiak legalább is két annyi számmal voltak, teljesen megverte őket. Ez régóta első eset volt, hogy a' spartaiak kisebb szám által nyilt mezőn meggyőzettek. Pelopidasnak ezen győzelem nagy hirt szerze a' görög népeknél 's elhiteté velök, hogy nem csak Eurotas' partjain születnek hős fiak, a' thebaiakban pedig bizalmat gerjeszte ön magok iránt. Theba' ügyeit ezen fölül Athen' tengeri ereje is segíté. Az atheniek minden városokat és szigeteket fölkelésre szólítának és sok helyen meghallgattatást nyertek. Athen volt a' szövetkezettek' gyűlhelye. 376. évb. Athen' hadvezére Chabrias egy nagy tengeri csatát nyert *Naxos* mellett a' spartai egyesült hajóhadakon. *Timotheus*, Cononnak fia, pedig Leucas mellett verte meg 375. évb. 's végre Iphicrates a' peloponnesi partokon Sparta' hadseregeit.

Azonban Sparta' két fő ellensége, Athen és Theba, nem sokáig maradtak egyességben. Theba vonakodott a' közhadi pénz-

1) A' szent sereget, mellyet *Gorgidas* állított fel, Pelopidas képezé ki teljesen. Ezen csapat, melly később a' fő csatákban olly kitünő hírt szerze magának, háromszáz válogatott ifjuból álla, kiket szorosabb barátság kötött egybe, mint a' minő a' többi seregek' katonái közt lenni szokott, 's kik egyszersmind honszeretet és azon büszke öntudat által voltak lelkesitve, hogy a' thebai hadseregben ők az elsők és legvitézebbek. Eleinte a' többi seregek közt elszórva, de a' tegyrai ütközet után külön elválhatlan hadtestet képzettek.

tárba adózni, és mint ura Boeotiának, ellenséges módon bánt Phocissal 's Thespiae és Plataea' lakóit, kik baráti lábon állottak Athennel, elűzte. E' miatt az atheniek nyugtalanok kezdének lenni, a' gazdagabb polgárok terheseknek találták a' hadi költségeket, a' várost aeginai kalózok nyugtalaníták, 's mind ez végtére azt eszközlé, hogy ismét közeledének a' lacedaemoniakhoz. Egy Spartában tartott gyülekezetben béke köttetett némileg az antalcidasinak alapján, mellynek fő föltétele vala minden állodalmak' teljes függetlensége. Theba csak azon föltét mellett igérkezett e' békéhez állani, ha egész Laconia és Messenia függetlenné tétetik, mit a' spartaiak el nem akarván fogadni, Theba' neve a' békekötésből kitöröltetett. Ez nagy viharokat idézett ellene, mellyek hogy nem romlását hanem dicsőséget eszközlék, magának Epaminondas' rendkivűli szellemének kell tulajdonítani.

A' spartai Cleombrotus, ki erős hadsereg' élén Phocisban álla, most fölkerekedvén Theba ellen indult. A' thebai hadakat, mivel sokkal kisebb számmal voltak, nagy aggodalom lepte meg. A' csüggedetlen Epaminondas és Pelopidas' bátor szavai azonban föllelkesíték őket. 371. évb. Kr. el. ütközött meg a' két sereg a' *leuctrai* síkon, mindkét részről nagy elkeseredéssel folyt a' harcz, és végre a' szent sereg' bátor szelleme, a' thebai lovasság' ügyessége, mindenek felett Epaminondas' hadvezéri nagy elméje, ki az általa feltalált rézsutos csatarendet most használta először, a' győzelmet a' thebaiak' dicsőségére döntötték el. Egyike volt ez legnagyobb csatavesztéseknek, melly a' spartaiakat valaha érte. Cleombrotus király maga is és több spartai elhúllottak az ütközetben; Spartában, nagy volt a' rémülés, midőn a' csata' kimenetelének híre megérkezett. Ha a' tegyrai kisszerű ütközetet kiveszszük, mind eddig hallatlan esemény volt, hogy a' spartaiak kisebb szám' ellenében nagy harczot veszítének. Azon varázs, melly a' spartaiak' győzhetlensége felől valamennyi görög népekben élt, most egyszerre tönkre vala téve Theba' daliái által. A' rémülés után első gondolat volt Spartában új sereget gyűjteni, hogy a' megvert had megszabadíttassék. A' fővezérség, mivel Agesilaus beteg volt, ennek fiára, *Archidamus*ra bízatott. De mielőtt a' háború tovább folytattatnék, *Jason* a' Thessaliában fekvő Pheraenek' zsarnoka, veté magát közbe. Jason kitűnő tehetségű 's igen cselekvékeny férfiú volt, ki eme' termékeny és né-

pes tartomány' sok városait hatalmába keríté. Őt a' thebaiak, mint szövetséges társukat szólíták fel, de ő a' spartaiakat semmivé tenni vonakodék, hanem e' helyett alku által kieszközlé, hogy a' spartai sereg haza vonúlhasson. Neki nem kisebb terve volt, mint Görögország' hegemoniáját magához ragadni 's összes görög erővel egy nagy háborút kezdeni a' perzsák ellen, mielőtt azonban valamit tehetne, orozva meggyilkoltatott.

Jason' békes közben járása csak félbe szakasztá az ellenségeskedést, melly nemsokára ismét megújult. Mantinea' lakói felbátorodva Sparta' megveretése által, visszaállíták városukat, a' nélkűl, hogy Agesilaus' e' részbeni tilalmát figyelembe vennék. Tegeában pedig a' democrata párt' feje *Lycomedes*, egész Arcadiát összes állodalommá egyesíteni tervezé, mellynek középpontjául Megalopolis új város építtetett. Ennek meggátlására Agesilaus beütött Arcadiába, Epamminondas pedig, hogy az arcadiak' vállalatát segélje, egy hadsereggel Peloponnesusba jött. Erre Agesilans ismét visszavonúlt, Epaminondas és Pelopidas pedig a' hegyeken át Laconiába ütött 369. Kr. el. Emlékezetet meghaladó idők óta nem lépett ellenség ezen tartomány' földére, gondolhatni e' szerint mi haraggal és egyszersmind rettegéssel szemlélték a' spartaiak a' felvonuló füstöt, melly a' tűzzel 's fegyverrel pusztító ellenség' lépteit jelelte, mert Epaminondas senkitől nem gátoltatva, kénye szerint kalandozá be a' tartományt egész a' tengerig, mi által a' thebai nevet egész Görögország előtt nagy emlékezetűvé tette. Maga Sparta nem támadtatott meg, mert ott volt védelmére Agesilaus, ámbár benn a' városban is lázadás forronga, 's csak Agesilaus' leleményes eszének köszönhetni, hogy elnyomathaték. Miután Epaminondas Laconiát át meg átkalandozá, bement Messeniába 's ennek elnyomott lakóit szabadságra szólítván, az arcadiak' segedelmével egy új várost alapíta Ithome hegynél, *Messene* név alatt, benne egy sereg thebait hagyván őrcsapatúl. Ezeket végrehajtván visszament Boeotiába, a' nélkűl hogy az atheni hadak gátolni birták volna. Pelopidas és Epaminondas ez alkalommal négy hónappal tovább maradtak boeotarchok, mint a' törvény engedte. Ezért bevádoltatának. Az egész bűnsúlyt Epaminondas vállalta magára, és midőn az itélőszék előtt megjelent, ellenségei' vádjából semmit sem tagadott, nem is kivánta magát a' törvényes büntetés alól kivonni, csak arra kér-

te biráit, hogy kárhoztatását így írnák a' törvényszéki jegyzőkönyvbe: „Epaminondast a' thebaiak halálra ítélték, mert kényszerítette őket Leuctránál a' lacedaemonok' meggyőzésére, kiknek az ő hadvezérsége előtt egy boeotiai sem mert harczban szemébe nézni, 's mert egyetlen csatába nemcsak a' thebaiakat ragadta ki veszélyből, hanem egész Graeciát megszabadítá 's mindkettő' ügyét oda vitte, hogy a' thebaiak Lacedaemont ostromlanák, a' lacedaemoniak pedig azzal hogy megmenekűltek, beelégednének, nem is szünt meg előbb hadakozni, míg Messenét föl nem építette és meg nem erősíté." A' nép, szavait hallván, örömzajba tört ki, 's a' birák' egyike sem merte őt többé elitélni.

Sparta' szorult helyezete ismét barátokat szerze neki. Syracusa segédhadakat küldött, Athen pedig, féltékenység ébrédvén benne Theba' nagysága miatt, egyesült vele. A' büszke spartaiak annyira meg valának törve, hogy a' mit eddig nem tettek, a' fővezérséget is megosztá az atheniekkel. 368. évben, midőn Epaminondas másod ízben ment Peloponnesusba, Chabrias athenei jeles hadvezér küldetett ki, hogy az Isthmusnál útját állja. De semmit sem tehetett ellene, Epaminondas áttörte vonalait, és bement. Azonban nemsokára a' nélkül, hogy ez úttal a' spartaiaknak sokat ártana, ismét visszatért, mert egy Thessalia felől előnyomuló ellenséggel kelle bajlódniok a' thebaiaknak. A' thessaliak tudniillik segedelmet kértek pheraei Alexander ellen, ki Jason' halála után magához ragadva az uralkodást, kegyetlenkedni kezde. Pelopidas elment a' háborgó felek' kibékítésére, de a' zsarnok által elfogatván, börtönbe vettetett. Erre a' thebaiak egy második hadsereget küldének Pelopidas' megszabadítására, de ez is nagy veszélybe bonyolódék, világosan bizonyitva, hogy Pelopidas és Epaminondas nélkül Thebának nincs nagy ereje. Végre Epaminondas neveztetett vezérré, ki Thessaliába menvén, kényszerité Alexandert minden thebai foglyok' kiadására.

Hogy elég ereje lehessen sokféle ellenségeivel daczolni, Theba is ügyekezett a' perzsák' barátságát megnyerni. E' végből Pelopidast küldé a' susai udvarhoz, ki annyira meghódítá Artaxerxes' szívét a' thebaiak iránt, hogy minden pontokhoz megegyezését adá, mellyeket Pelopidas elébe terjeszte. A' pontok egyebek közt ezeket foglalák magokban: hogy Messenia független legyen

Lacedaemontól, az atheniek hajóikat a' tengerről visszavonják, és ha valaki nem engedelmeskedik, a' perzsa had a' többi görögök' erejével egyesülten fogja megharczolni. Eme' békekötés, mellynek kieszközlése igen sok ügyességet kivánt, nagyobb hírt szerze Pelopidasnak, mint táborozásai. Megjövén Perzsiából egy előkelő perzsa' kiséretében, minden görög állodalmak gyűlésre hivatának Thebába. Itt a' perzsa megbízott elolvasá a' békekötést, 's azt kivánta királya' nevében, hogy a' görögök elfogadván azt, esküdjenek meg rá, mire emezek hajolni nem akarván, a' békéből ugyan semmi sem lett, de a' thebaiakra azon nagy haszon hárúlt belőle, hogy a' perzsák ezentúl nem Spartát segélték pénzzel, hanem őket.

Míg a' thebaiak Thessalia' ügyeivel foglalkodnának, az arcadiak neheztelve, hogy a' thebaiak az aristocratákat vonák szövetségökbe, népkormányt kivántak behozni. E' végre fellázadván, Thebától elszakadának és Athennel szövetkeztek. Midőn *Lycomedes*, a' nép' feje, Athenből a' szövetkezés' föltételeit hozván, haza térne, a' kiűzött arcadiai aristocratáktól útközben megöletett. Ezentúl az arcadiak, nem levén vezetőjök, harcz helyett rablásokat követtek el, 's károkat tevének mind a' spartaiaknak, mind egyéb szomszédoknak, 's egy ízben megrabolták az olympiai gazdag templomot is. Ezen szentségtörést Mantinea 's más arcadi városok rosszalák 's miatta meghasonlának egymás között. A' templomrabló rész a' thebaiaknál keresett segélyt. Epaminondas félvén, hogy Theba Peloponnesusban elvesztendi befolyását, egy hadsereggel Arcadiába ment. Erre Mantinea 's a' vele tartó többi város Athen és Spartához folyamodának.

Epaminondas és Theba' szövetségesei jókora számu hadsereggel Tegea mellett ütének tábort. Az ellenfél, az atheniektől is segélve, Mantinea mellett állott az Agesilaus által vezérlett seregekre várván. Midőn Epaminondas megtudá, hogy Agesilaus Spartából kiindult, olly merész lépésre tökélte magát, mit akarni minden másnak a' legnagyobb vakmerőség volt volna, csupán az ő hadvezéri lángeszének nem. Arra határzá magát, hogy a' védtelen Spartát váratlanúl megrohanván, elfoglalja. Terve sikerűlendett, ha Agesilaus jókorán nem értesíttetvén felőle, Sparta felé vissza nem fordúl. Epaminondas már átkelt Eurotas' folyamán, 's beütött a' városba, hol a' la-

kosok véletlen megjelentén kétségbe valának esve, midőn egyszerre Agesilaus is ott termett, mire Theba' hadvezérének visszsza kelle vonulnia. Epaminondasnak, ha egész Peloponnesust nem akarta az ellenség' hatalmába engedni, nem volt más hátra, mint a' Mantinea mellett álló egyesült peloponnesi sereget megtámadni, erre tökélte tehát magát. A' Mantinea melletti csata, melly Kr. el. 362. évben történt, egyike volt a' legvéresebbeknek e' háborúban. A' spartai szövetséges hadsereg' színe öszvesen 21,000, Theba' 32,000-ből álló seregével állott szemközt. Mindkét rész a' legnagyobb vitézséggel harczolt, de végtére a' thebaiak győztek, melly győzelmet nem nagyobb számuknak, hanem Epaminondas' hadvezéri elméjének köszönhették. Ő egy látszalógas mozdulat által elámitván az ellenséget, hirtelen és váratlanúl ama' csatarendet használta, mellyel Leuctránál győzött 's vele áttörte az ellenség' vonalait. A' csata már csaknem meg volt nyerve, az ellenség mindenütt hátrált, midőn Epaminondas halálos lándsadöfést kapott, mire a' thebai hadak elmerevűlten állottak meg a' csatamezőn, mint megverettek, az ellenség pedig, mintha a' nagy thebai' árnyéka űzné őket, futásnak eredének. Sátorába vitetvén a' megsebzett hős, aggodalommal kérdé, nem jutott-e pajzsa ellenség' kezébe 's győzelmes maradt-e a' thebai hadsereg, 's midőn bizonyossá tétetnék, hogy pajzsa megvan, és az ellenség is megveretett, kivoná a' lándsadarabot sebéből és meghalt. Ez vala vége azon férfiúnak, ki a' győzhetlennek tartott Spartát megalázta és gőgjét úgy megtörte a' hogyan senki nem, kit Cicero a' görögök' legelsőbbikének itél, ki egész Görögországban olly kitünő személynek tartatott, hogy holta után három város vitázna azon kérdés felett, mellyik szülte legyen azon bajnokot, ki Epaminondast megölte. Utána Theba soha sem birt többé azon pontra emelkedni, hol az ő korában állott. Illy fontos gyakran egyetlenegy ember egész nemzetre nézve!

A' Mantinea melletti véres csata után mindkét rész annyira kimerültnek érzé magát, hogy mintegy önkényt béke következnék, mi aztán később a' perzsa követek' eszközlése által meg is köttetett. Ebben minden görög állodalom' függetlensége biztosíttatott, még a' messenieké is. Sparta nem fogadta azt el, de azért óvakodott folytatni az ellenségeskedést a' többi gö-

rögök ellen, annyira megtörte ön maga iránti bizalmát is a' thebai vitézség. E' helyett más úton iparkodott mind megcsökkent tekintélyét visszaállítani, mind pedig kiürült tárát megtölteni. Aegyptusban tudnillik *Tacho* király, ki magát a' perzsa hatalomtól függetlenné tette, félvén, hogy a' perzsa minden erejét ellene fordítandja, a' spartaiakat kérte meg segítségül. Agesilaus ezer nehéz fegyverzetű spartaival küldetett Aegyptusba, hol már Chabrias atheni hadvezér is jelen volt, mint az aegyptusi hajóhad' admirálja. Azonban Agesilaus és Tacho közt viszálkodás támadván, amaz *Nectanebust* segélte, ki Tacho ellen lázadt, 's ezt emelé az aegyptusi trónra, Tacho pedig kénytelen volt a' perzsa király' kegyelménél keresni menekvést. Agesilaus aztán gazdagon megajándékozva indult vissza hazájába, de útközben megbetegedvén, meghalt élte' nyolczvanadik évében 361. Kr. el.

Az atheniek Conon' visszajövetele óta lassanként hajdani tekintélyöket a' tengeren ismét kezdék helyre állítani, de mivel a' velök egyesült tengeri városokkal nem tudtak elég kiméletesen bánni, 's rájok mind nehéz adót vetének, mind azt megengedék hadvezéreiknek, hogy magokat eme' városokban zsarolásokkal gazdagítsák, utóbb *Mausolus* cariai király' izgatására Athen ellen támadának 's Chios, Rhodus, Chos és a' hatalmas Byzant egyesültenek vele. A' háború. 358. évben kezdődött és három évig folyt nagy elkeseredéssel. Az atheniek elvesztették kitünő hadvezéröket Chabriast, ki éltében egy csatát sem veszített, tizen öt várost meghódított, hetven hajót elfogott, és 312,000 ftot szerzett Athen' pénztárába. Miután a' semmirekellő *Chares* Iphicrates és Timotheus jeles hadvezéreket Athenből kiűzetné 's maga emelkedvén hadvezérré, a' perzsa király ellen lázadt Artabazus satrapát segélné, a' perzsa király követséget külde Athenbe, fenyegetőzvén, hogy szövetkezett ellenségeit pénzzel és haddal segítendi, ha Artabazustól haza nem hivják seregeiket. Az athenieknek ezen körülmények közt nem maradt egyéb hátra, mint hajdani szövetségeseikkel békét kötni, annál inkább, mivel II. Fülöp macedoni király is napról napra félelmesebb lőn és magában Görögországban is újra kiütött a' háború. E' békekötés által Athen' ellenségei teljes függetlenséget nyertek. Athennek tengeren visszaszerzett tekintélye pedig ismét elenyészett.

A' görög állodalmak' viszonyai ez időben igen szomorú képet mutatnak, Theba hasonló vala az árvához 's mélyen érzette, hogy ama' két hős személyes jelessége nélkűl nem képes többé szerepet játszani. Sparta rendkivűl elerőtlenedve 's Agesilaus' halalával minden reményei elenyészve, elvoná magát a' közügyektől. Athen iránt, jóllehet újra emelkedni kezdett, nem volt többé bizalom. A' többi állodalmak felől alig lehet szó. Görögország' földének hajdani terjedelme, népessége megvolt 's jóléte még nagyobb mint Xerxes' korában, de a' régi erkölcsök nem voltak meg többé; a' görög életben nem a' régi erély, sem egyesekben, sem népekben nem a' hajdani jellemnagyság. Hős férfiak még voltak, de hazafiúi lelkű emberek nem. A' háború szükség volt, de azt elvadúlt csapatok zsold és zsákmány miatt viselték. A' közügyek' nyilvánosan igazgattatának 's jógondolkozású, magas érzelmű szónokok iránt volt részvét, kik fel is tudták izgatni a' lelki lankadást, de ezek' ellenében szenvedélyeség, megvásárolhatás és árulás uralkodtak. Fínom élet és síma mód bélyegzék a' társalgást, de a' korábbi idők' mértékletessége, erkölcsei és szokásai ritkán valának láthatók 's kapzsiság és igaztalanság harapoztak el mind inkább. Kereskedés és ipar meg nem gátolhaták a' szegénységet. Fényes színészi mutatványokra tolakodott a' csodálók' serege, de a' színpadi hősek nem képezének az életnek hőseket, 's a' balgaság, könnyelműség, mindennapiság feletti kaczaj, nem ébreszte komolyságot és erényt. A' régi istenek mindenek által tiszteltetének, de sokan nem hittek bennök többé. A' legfenségesebb eszmékbeni bőség mindig nagyobb volt, de a' nagy elvek hasonló arányban kevesbültek. Isten, világ 's eszményi alkotmány felől jeles beszédek voltak halhatók, de nép, haza és törvény elfeledvék. Mélyelmű bölcselők mellett híres művészek állottak, de nagy kormányférfiak és katonák ritkábbak voltak. Az egész élet nem szükölködött szellemben, mozgékonyság és csillogásban, de komolyság és méltóságnak vége volt, mert a' mindent egybekötő lélek, a' népies polgáriság hiányzott. Még a' nyelv is elfajulásra mutatott. A' honnak, szabadságnak, nemes hírnek lelkesítő hatalma ki volt halva, helyökbe aljas önzés, meggyökerezett gyűlölség léptek. Az elődök' emlékezete csak üres gőgöt gerjeszte nem versenyt; a' hőseknek még el sem avúlt sírja felett elfajult nemzedék járdalt. 'S mind ez épen azon korban volt így, mellyben olly férfiu élt II. Fülöp Macedonia'

nagy fejedelmében; ki Görögországot ismeré, ki elég nagy lélekkel birt a' legmerészebb tervekre. Görögország' meghódítása Fülöpnek sok éveken át szakadatlanúl folytatott munkája volt, minek végre czélját is érte. Hizelgés és fenyegetés, ármány és erőszak, pénz és fegyver, minden használtatott; magokból a' görögökből fegyvert tudott ő készíteni a' görögök ellen. Egyik város' kincsével párthíveket vásárlott magának a' másikban, egy nép' vérével meghódítá a' másikat, 's midőn a' megalázott, egybeveszített görögökben a' közszellemet a' szükség újra föllgerjesztette és soraikban a' haza és szabadság' jeligéje még egyszer megzendűlt, ekkor II. Fülöp győzelemhez szokott phalanxával eltapodá őket Cheronaeánál holtakkal borított mezőjén, és megalapítá Görögország felett Macedonia' uradalmát.

VALLÁS.

A' perzsa háborútól nagy Sándorig terjedő korszak, körülbelűl száz ötven év, a' görög élet és szellemnek legvirágzóbb szakát, de egyszersmind hanyatlásának kezdetét is foglalja magában. Minthogy az események' ábrázolatában azon korig jutottunk, hol a' görög nép' politicai önállása a' macedoni hatalom előtt kezd meghajolni, e' fordulatpontnál kissé megállapodván, rövid pillanatot vetünk a' görögök' eme' korszakbeli életére, és elmondjuk, mit általában a' vallás felől, mellyről eddig még ritkán emlékezénk, továbbá a' művészeti 's tudományos stb fejlődés' tekintetében följegyezni szükségesnek tartunk.

A' görögök' pelasg őseik, mint gyaníttatik, egy istent hittek, ki teremtője és fentartója a' dolgoknak, kinek legfensőbb ótalma nélkül a' természetben semmi sem támadhat 's tarthatja fenn magát. [1] A' sok istenség' eszméjét az Aegyptusból bevándorlott gyarmatos nép hozta és terjesztette el. A' mondák szerint a' miveletlen bennszülöttek nagy figyelemmel hallgaták amazoknak olly tárgy felőli tanaikat, melly rájok nézve nagy érdekű volt, 's fontos javításnak tartották megnevezhetni azon isteneket, kiknek foglalkodása előttök elregéltetett, annál inkább, mert előbb egyetlenegy névtelen istennek áldoztak volt, kinek lénye felől

1) Mind Plato (Polit. p. 269. To. 2.) mind Aristoteles (de Mundo c. 6 és 7.) ezen véleményben voltak 's illyesminek van nyoma Herodotnál is (L. 2. c. 52.).

nem birtak magoknak világos és kielégitö fogalmat szerezni. Egy mindenhol jelenlevő istenség' határozatlan eszméjéről más és más dolgok és helyek' külön istenségének eszméjére a' miveletlen ember' korlátozott elméjében épen nem is erőszakos, sőt igen természetes az átmenetel. A' több istenség iránti hitet, melly elterjedni kezdett, a' görög élénk képzelet nem hagyta meg ama' korlátolt aegyptusi tan' határai közt. Az istenségek, mellyeket a' görög idegen néptől vett át, nem maradtak azok, mik eredetileg voltak. A' görög' kezei között mindennek más és pedig görög nemzeti alakot kelle öltenie, az ő illetésére, mint Heeren mondja, a' nemtelen ércz is aranynyá változott. Keleten 's különösen az aegyptusiaknál az istenek emberi alakban ábrázoltattak, de ezen emberi alak mellékdolog, csupán az erzékités' nélkülözhetlen eszköze volt. Ennél több soha nem. Azért e' népek legkevesbbé sem tartózkodának az emberi alaktól eltérni. Mihelyt az által a' jelves ábrázolatnak nagyobb magyarázatot véltek adhatni, vagy vele más czélt elérhetőnek reméltek, el is torzíták. Ezen forrásból származtak a' keleti csodálatos istenalakok. A' hindu istenének húsz kezet adott, a' phrygiai ugyanennyi mellel ábrázolá a' maga Artemisét, az aegyptusi pedig emberi vállakra állatfejet is helyezett. Bár mi sokféle volt is ezen eltorzítás, mind egy okból eredt: az emberi alak mellékdolog volt, fő tekintet vala a' jelvnek érthetőbb (az ő módjuk szerint érthetőbb) ábrázolata. A' görögnél ellenben az emberi alak sokkal fontosabb volt, mint alább látni fogjuk.

A' sok istenség' eszméje meghonosodván, azontúl Görögországban minden hegynek támadott *Oreadja*, minden erdőnek *Dryadja*, és forrásnak *Najadja*, a' tengernek *Tritonai* és *Neresei*, minden csermelynek saját istensége. Az évek' változása a' *Horákat* szülte, és a' *Musák* és *Gratiák* valódi magzatai voltak a' görög nemtőnek. 'S ekként az istenségek már Homér' kora előtt megszámíthatlan sokaságra szaporodának. Ez istenek a' jónak mindenható atyjától nem csak számra, hanem tulajdonságra nézve is különböztek. *Jupiter*, ki első volt közöttük, nem vala mindenható, és a' mindentudás 's mindenütt jelenlét sem tartozának tulajdonságai közé, 's valamint teljes jóság nem létezett, úgy teljes boldogság sem uralkodott Homér' egében. Az istenek' legelőkelőbbike is, úgy látszik, a' sors' felügyelése és ótalma alatt állott. Neki félelem tulajdoníttatik az alantabbi isten-

ségektől; több gyarlóságoknak van alávetve és szenvedélyei könnyen győzedelmeskednek rajta. *Ate*, a' balszerencse' istennője, legidősbik leányának tartatott. Ezen eszmével igen egybehangzó az, hogy az alantabbi istenségek hajlandóbbak Jupiter' kormányát nyugtalanítani, mint támogatni. Ő nem jósága és bölcsesége, hanem nagyobb ereje miatt áll tiszteletben emezek előtt. Honnan eredt legyen a' *Zeüsz* név, nem tudhatni, Plato maga megvallá, hogy azt nem könnyű érteni. Többen azt hiszik, hogy *Theos*, vagy inkább *Theo*, *Deo*, *Dia*, *Zeu*, *Jove* és a' zsidó *Jehova* egy.

A' *Fatum* felőli eszme, kiről azon hit volt, hogy az emberek és istenek sorsa felett intézkedik, szerfelett habozó lehetett. Néha egy lénynek, néha három testvérnek lenni mondatott. A' három *Furia*, vagy boszuló istennő, sok esetekben egynek tartatott a' Fatummal, máskor ismét mindenik külön hatalomnak, kik a' Fatumot kisérik. Eme' két hatalom, úgy látszik, az egyetlen görög istenség, mellyről azon hit volt, hogy nem tehet igaztalanságot. Rosz szellemek felől — újabb kori értelemben — a' görögöknek nem volt eszméje. Hesiod világosan mondja, hogy a' Fatum és Furiák' foglalkodása az istenek 's emberek' vétkeinek büntetése. Úgy látszik, Jupiter' fő foglalkodása a' Fatum' akaratának végrehajtása volt 's e' czélból az istenek és emberek' cselekedeteire ügyelt. Minthogy pedig a' Fatum vak hatalom, Jupiter pedig tökéletlen istenség volt, nem csodálhatni, ha Homér olly tetteket beszél, mellyek istenek, sőt emberek által is a' Fatum' akaratának ellenére hajtattak végre.

Képimádás csak később támadott, Homér' idejében még ismeretlen vala, még a' templomok is ritkák voltak. Később azonban nagyszerű templomok építtettek és fényes innepek tartattak istenek' tiszteletére. Az áldozatok szabad ég alatti oltárokon hajtattak végre. Az imádságok halandó szemekkel láthatlan több istenséghez valának intézve. *Herosok*, vagy isteni tisztelet-jelekkel diszített emberek' imádásának nincs nyoma. Bár segélyül több istenek hivattak, úgy látszik mégis, az áldozatnak és imádságnak egyedüli tárgyai *Jupiter*, *Neptun*, *Apollo* és *Minerva* voltak, mint az eredetileg egyetlen istenség' tulajdonságainak képviselői. Ezeken kivül megszámíthatlan sokaságú istenségek lé-

teztek, mellyekről bővebben szólni nem ide, hanem a' görög mythologiába tartozik.

Az ember' istenei iránti kötelességeinek összege áldozatból állott. Énekek is kedvesek valának az istenségek előtt. Szükséges szertartás volt a' mosakodás is, de áldozattétel nélkül semminek sem volt sikere. Ennek elmulasztása isten' büntetését vonta maga után. Erkölcsiségnek csak itt ott találni nyomát a' homéri vallásban. Hesiod azonban már nemes buzgalommal hirdeti az isteni boszút azok ellen, kik embertársaik iránt igazságtalanok. Egyesek' meg nem büntetett igaztalansága miatt mindennemű csapásokkal fenyeget egész állodalmakat. Más részről pedig a' jámbornak istenek' kegyét igéri jutalmúl.

Ama' vélemény, miszerint az istenek néha látható alakban földre szállnak 's a' halandók' ügyeiben részt vesznek, sokáig maradt néphit. Homér' költeményeiben az emberek' kitünő tettei mindig valamelly isten' befolyásának tulajdoníttatnak. E' véleménynek nagy következménye lett: ösztön vala a' bátorságra, sokszor a' gyávaság' mentsége, 's nem egyszer a' csata' kimenetelét döntötte el. Az oraculumoknak a' trójai háború' idejében még nem volt nagy befolyása. Voltak egyes emberek is, kik el tudták hitetni a' görög néppel, hogy jóstehetséggel birnak. Az *augurium*nak, vagy a' természet' változásaiból következtetett jóslatnak is korán kezdődött tekintélye. Hittek a' görögök lélekhalhatlanságot is, de mit Homér e' részben még legnagyobb jellemeinek is tulajdonít, igen komor, bús és kisszerű halhatlanság. A' jövendő életbeni jutalom és büntetés felől is voltak Homér' idejében némi eszmék, de lehetetlen volt azokat az erkölcsi jó és rosz' mértéke szerint rendezni. Mivel Hesiod' moralja már tisztúltabb, fogalmai is a' jövendő állapotról kevésbbé sötétek, mint Homérei.

A' görög népvallás' lényege tehát a' fönebb mondattak szerint abban állott, hogy a' nép maga isteneit emberi tulajdonokkal felruházottnak gondolá. A' görög istenségek erkölcsi személyek voltak. Ezt azonban nem olly értelemben kell venni, mintha nekik magasabb erkölcsi nemességet tulajdonitanánk — mert az ellenkező eleggé tudva van — hanem, mivel az ember' egész erkölcsi természetével voltak felruházva 's annak minden elsőségeivel és fogyatkozásaival birtak, ide gondolva azt, hogy magasabb testi erő, légiebb termet, 's magasabb, ha bár nem mindig

szebb testalkat is mint az emberi, tulajdoníttatott nekik. Ezen népies fogalmak lettek a' görög vallásban uralkodók 's ezeknél fogva különböztek a' görög istenségek a' keletiektől. Így váltak amazok erkölcsi lényekké, mig a' barbar népek' istenei bizonyos tárgyak és természeterők' személyesítései voltak csupán 's ezért erkölcsietlen, jellemtelen lények, ha mindjárt emberi alak 's némi emberi tettek tulajdoníttattak is nekik. Ezen erkölcsies tulajdonságot a' költészet 's müvészség adta a' görög isteneknek. A' költészet teremté, a' müvészet pedig megalapítá. Herodot' vallomása szerint Homér és Hesiod 's az ezek' iskolájából keletkezett költők alkoták a' görög theogoniát. Ők adának az isteneknek neveket, elosztá rangjokat, foglalkodásaikat és lefesték alakjaikat. Mit azonban nem úgy kell érteni, mintha Homér czéljául tűzte volna ki a' népvallás' alkotását, hanem ő felhasználá és meghatározta, mi a' néphitben habozólag megvolt. Mit Homér tőn, átment aztán a' népbe 's későbbi költők az általa kijelelt irányban költvén, megszilárditák a' véleményt. És ez nagy következményü volt a' nép' mivelődésére. Minél emberiebbeknek képzeli a' nép a' maga isteneit, annál közelebb állnak azok hozzá, annál biztosabban él ő azok közt. A' legrégibb hit szerint isteneik közöttök éltek, részt vettek ügyeikben, jutalmazák vagy büntették őket a' mint érdemlették, 's a' mint isteneiket tisztelték. Ezen véleményből ered aztán az egész külső istentisztelet, ettől nyert életet 's jelentőséget, ettől ama' derült, barátságos jellemet. Ezen istenek a' halandókéihoz hasonló örömeket élveznek, jólétök rokon amazokéval, az adományok, mellyek nekik hozatnak, szinte azok, miket az ember is kedvel, köztök hasonló és közös élvezet van. 'S illy vélemény mellett ünnepeik nem lehettek egyebek, mint örömünnepek, hol a' kedély' derültsége táncz és énekben jelentkezett.

A' müvészetnek az illy emberi vallás felette kedvező volt. Az által, hogy az istenek olly emberiek voltak, lettek olly lényekké, millyenekre épen a' költészetnek szüksége van. Újabb költők is megkisérték az istenségeket cselekvőleg föllépteini, az által, hogy emberiekké tették őket, de kevés szerencsével, mert az istenségről magasabb fogalmaink 's a' költő' képei közti ür és nagy különbözés iránt nem birtak bennünket elváltatni. Mi egészen más-

kép volt ez a' görög népvallásban. A' költőnek nem csak lehetett, hanem kellett is isteneit a' néphit szerint ábrázolni, ha hatást ohajta. Az emberi természet' magas vonásai voltak bennök kifejezve 's úgy léptek föl mint meghatározott ősképek. Felőlök bármit regélni szabadságában álla, de magokat a' jellemeket megmásítania, nem lehetett. Bár halhatlanok voltak, megtarták emberi jellemöket 's csak mint illyenek valának érdekesek 's gyarlóságaik és hibáikkal közelebb állottak az emberhez mintha isteni tökélyekkel ábrázoltattak volna. E' szerint maradt a' görög vallás egészen költői 's így lőn kimeríthetlen forrása a' görög költészetnek, melly tőle vette jellemét. Ebben volt fő oka, hogy különbözőleg képződött, mint kelet' népeié, kiknél nem csak eszményiséghez nem emelkedhetett, hanem mint isteneiknek csodaalakjaik bizonyítják, eltorzíttatott. A' görög embertermészetű istenségeket ellenben lehetetlen volt eltorzítani. A' költő vagy művész Zeüszt, vagy Minervát tíz kézzel ábrázolván, ellenére a' néphitnek, saját művét tette volna semmivé. Neki hűnek kelle maradnia a' tisztán emberi alakhoz. Mi közel volt ez által azon lépéshez, melly őt magasabb fokra vitte, hogy tudniillik a' maga ábrázolatait eszményekké emelje! Ez a' művésznek annál könnyebb volt, mert számára már a' költő előre dolgozott. Phidias Homér szerint készíté olympi Jupiterét 's az emberi alak' legfenségesebb képe, mit az idő számunkra meghagyott, a' vaticani Apoll is, valljon nem ezen forrásból van-e merítve?

A' népvallás mellett létezett a' görögöknél egy más vallás is: az avatottaké, melly a' mysteriumokban tartotta fenn magát. Ezen mysteriumoknak nem egyetlen, de mégis fő czélja azon ismeretek' fentartása volt, mik voltak legyen eredetileg a' népvallásban átalakított istenségek, micsoda iróit és tárgyait ábrázolák a' természetnek, hogyan keletkeztek ezek, hogyan a' világegyetem, tehát, cosmogeniák, a' mint azok például az orpheusi tanokban megvoltak.

A' papság a' görögöknél nem képezett külön osztályt. A' papok' sorshuzás által választattak és többnyire csak bizonyos meghatározott időre. Ők papságuk' ideje alatt is bele valának szőve a' polgári életbe, még katonáskodtak is. Nem levén e' szerint a' papság magába zárt külön testület, nem támadhatott benne kaszt-szellem, mint más vallásokban. Sehol sem birt az

a' görögöknél különös tevékenységet vagy erőt 's befolyást kifejteni. Még a' mysteriumokba is nem minden pap vala beavatva 's a' beavatottak is nem mind voltak papok. E' körülmény nagy következményü lett. Nem létezett a' nemzetben olly osztály, melly a' tudományok' bizonyos ágait egyedül űzvén, azok' kizárolagos birtokába tehette volna magát 's a' szellemi mivelődes, mi az emberiségnek közös java és pedig a' legnemesebbik, közös maradt az egész népnél. Ez tette lehetővé a' bölcseleti szellem' kora kifejlődését. Az ioni legrégibb bölcselet a' vallásból eredt 's vele szorosb egybefüggésben volt, de általa le nem bilincseltethetett 's a' szabad vizsgálódás' ébredését nem gátolhatta. A' keletieknél minden tudományos buvárkodás valláshoz volt kötve, a' görögöknél elvált attól 's önálló és független leve, 's nyugoti jellemet öltött magára, mi ismét azon népekre terjedt el, mellyeknek a' görög tanítója lőn. Nem képezhetvén a' papság külön osztályt, a' vallás nem lehetettt azon kiterjedésben állodalmi, mint más népeknél. A' politica használta ugyan, de annak rabszolgája nem lőn. A' szellemi fejlődés egészen független, szabad levén, müvészet 's tudomány, költészet 's philosophiában 's az egész irodalomban csupán benső szükség által föltételezve fejlődött, 's olly sajátságos jellemet nyert, melly minden másoktól megkülönbözteti.

Voltak a' görögök közt babonák is, mellyektől sokszor kitünő férfiaik sem valának mentek. A' jobb korszakokban a' népvallás' fentartására maga az állodalom is ügyelt 's az istentagadók 's vallásrontók megbüntettetének. *Protagoras* mint istentagadó kiűzetett Athenből, *Aeschylus* alig menekülhetett a' megköveztetéstől, *Anaxagoras*, mivel a' napot lángoló kőnek mondotta, ceusi *Prodicus* pedig, mivel azt állitá, hogy az emberek olly dolgokat istenítének, mellyek nekik hasznosak voltak, hazájokból számüzettek; *Diagoras*' fejére jutalom tétetett 's pellengér állitott számára, hogy számos más eseteket ne emlitsünk. [2])

TUDOMÁNY 'S MÜVÉSZET.

A' népek' szellemi életenek vizsgálatában más czél van a' világ más ismét az irodalom' történetében egybekötve. Az iroda-

2) Hasonl. Mitford, Gesch. Griech. I. 2. Kapit. — Heeren, Ideen III. 3. Abschn.

lom' története az egyes elmetermékek' belbecsének a' tudomány' szempontjából meghatározasával foglalkodik, 's vizsgálja, mi befolyása volt legyen egy vagy más munkának a' tudományokra 's azok' gyarapodására, a' világtörténet ellenben azt fürkészi, mi viszonyban állottak egyes nemzet' iratai a' különböző korok' uralkodó szelleméhez 's így egy részről azt törekszik kikutatni belőlök, miben állott valamelly nemzet' különböző kifejlési fokozatainak sajátképi lényege, más részről pedig egyszersmind, mennyiben voltak a' fejlődes' iránya' 's alakulása' eszközei. 'S így a' világtörténetben a' munkák' becsét nem aestheticai, irodalmi, vagy tudományos szempontok határozzák meg, hanem azon vonatkozások, mellyekben valamelly iró' munkája a' maga korához állott 's azon kérdés, mennyiben van ezen munkákban a' kor, mellyben keletkeztek, visszatükrözve 's gátoltatott-e vagy elősegéltetett általok a' nép' fejlődése. Szóval, belőlök a' nemzet' mivelődését kell kiösmerni és azon szellemet, mellyen bizonyos időnek minden politicai, erkölcsi és társadalmi viszonyai alapodnak. [1])

A' perzsa háborúktól nagy Sándor' koráig olly korszakot éltek át a' görögök, mellyben, a' mathematicai 's real tudományokat kivéve, az irodalom' minden ága fejlődési legfensőbb fokát érte el. Először a' drámai költészet kezdett virágozni, utána a' történetirás, erre a' bölcselet és szónoklat, végre a' mathematicai 's real tudományok következtek. Középpontja és lelke az egész szellemi görög életnek Athen volt, 's 'a mivelődés' egész folyama ezen állodalom' viszonyainak felelt meg. Két lassanként egymásba átmenő időszakot alkot a' görög miveltség' azon kora, mellybe Athen vala széke és forrása: egyik a' legnagyobb virágzásának időszaka, melly benyúlik egész a' peloponnesi háborúk' idejébe, másik a' hanyatlás' kora, melly a' perzsákon vett győzelmek' visszaélésével kezdődik. Mindkettő magán hordja az uralkodó politicai és érkölcsi szellem' bélyegét. Az első romlatlan erejét és legélenkebb öntudatát mutatja a' mind szellemileg mind erkölcsileg kitünő görög nemzetnek. Az ezenkori munkákban szemközt látjuk állítva a' szilaj képzelő erővel, vak engedelmességgel és durva erőszakkal, a' görög szabadsági érzelmet, rendszeretet, isteni és polgári törvények iránti szigorú engedelmességet. A' második idő-

1) Schlosser's Weltgeschichte für das deutsche Volk. Unter Mitwirknug des Verfassers bearbeitet von Dr G. L. Kriegk. Frankfurt 1844. II. B. 170. l.

szakban a' győzelemmeli visszaélés és a' régi jórend' elfajulása világosan kifejezi magát, 's ez időszak' irodalmi művei határzottan mutatják a' politicai 's erkölcsi élet' elhanyatlását. A' mint ezen két időszak' irói egymás után következnek, úgy tükrözi magát bennök először egy nagy kornak sajátságos tiszta lelkesedése és el nem gyengült ereje, 's utána lassanként az átmenetel a' legmagasabb képzettségről egy még mindig mivelt, de kevésbbé erős szellemnek simaság és kellem által kitünő termékeire. Az első korszakban lángeszű férfiaknak müveit látjuk, kik előtt az értelem' szabályai vilagosak lettek a' nélkül, hogy az által képzelmi erejök' teljessége gyengült volna, a' másodikban csak müvészi remekek tünnek föl, mellyeket nem tiszta lelkesülés, hanem szabályok és példák alkottak, mellyekben inkább a' gondolatot és kifejezést rendezni tudó tehetség, mint teremtő lángész látható. A' melly mértékben az erő, egyszerüség és természet megfogyatkoztak, 's a' tiszta lelkesülés szülte művek ritkábbak lőnek, azon mértékben gyarapodott kiterjedésében a' miveltség és a' még meg nem gyengült természeti erő' helyébe müvészet lépett. Az emberek ismeretben gazdagabbak, képzettek levének, azonban jó és magas iránti hajlamuk gyengült; érzésökben ingerlékenyebbek lettek, de megcsökkent bennök a' régi időkbeli erős, természetes érzés. Szellem és erő' helyébe tudás és müvészet léptek. Az emberek hajlékonyabbak, kedvesebbek, de egyszersmind prosaibbak, tunyábbak és bágyadtabb szivüek. Az összes polgárok nem voltak többé egyképen miveltek, mind felfogási tehetségök, mind szellemi kellékeik osztályonként különbözvén, az irodalmi művek nem lehettek többé az egész nemzetnek, hanem csak egy résznek irvák. A' miveltség lassanként nem volt czél többé, hanem eszköz más czélokra 's így mind inkább formasággá vált. Míg a' republicanus szabadság önállólag tartá fenn magát, a' miveltség csak az állodalmi élet' czéljaira szorítkozott 's a' képzettség főleg politicai volt, mihelyt azonban a' monarchiai elem kezdett túlnyomó lenni, a' tudás és miveltség a' magánélet' czélja felé fordult 's főleg az ipar és társalkodási élet' formái miatt vált fontossá. Vagy, világosabban szólva, a' görög nemzet' miveltsége idő' folytával mindig formaszerintibb, külsőbb, tanultabb és fölületesb lett 's ezért igen természetes volt, hogy nálok először a' dráma, aztán a' történetirás, bölcselet, szónoklat, végre pedig a' mathematicai

és real tudományok virágzottak. Innen magyarázható azon tünemény is, hogy egyes férfiak és állodalmak annál fontosabbak lettek, minél tudományosabb és tanultabbá vált a' miveltség, 's minél inkább a' külső élethez fordult. Példák erre Euripides és Plato 's egyebek, kik a' macedoni és syracusai fejdelmek által nagy tiszteletben tartattak, 's példa azon fontosság, mit e' fejdelmek az atheni nép' véleményében 's itéletében helyeztek. Athen Fülöp király által minden befolyásától Görögországra nézve megfosztatott, de irodalmi hírét 's azon elsőségét, hogy dicsérete vagy roszalása minden irodalmi 's művészeti ügyekben eldöntő hatású volt, olly nagy mértékben megtartotta, hogy elmondhatni, miképen Macedonia' két nagy fejdelme e' tekintetben Athennek annyira alattvalója és adózója volt, mint a' mennyire Athen' ezen fejdelmektől függő leve.

I.

Fő tekintélyű költészet ezen korban a' *drámai*. A' lantos költészet, mellynek az előbbi korszakokban volt uralma, most háttérbe vonult. *Pindar*, a' hajdankor' legnagyobb lantos költője, a' perzsa háborúk alatt élt ugyan, de ő egyedül álló tünemény volt, 's a' népfejlődésre nem birt elhatározó befolyással. Műveit mint berekesztőjét és legfensőbb fokozatát kell tekinteni azon költeménynemnek, melly ezen időszak előtt mindenek felett virágzott.

A' dráma görög találmány. Ünnepeken az istenek dicsérő énekekben magasztaltattak, mellyeket kar éneklett és táncz kisért. A' görög táncznak azon sajátsága volt, hogy a' tánczolva ábrázolt alakok a' nézőben némi képzelmeket 's érzéseket gerjesztettek. Az énekek hitregéket tárgyazának, a' táncz pedig ezeknek megfelelő vala 's így ének és táncz által bizonyos cselekvény adatott elő. Ebből fejlett ki aztán a' dráma. *Thespis*, atticai költő, volt első, Solon' idejében, ki a' kar mellé egy színészt alkalmazott, 's az előadásba monologot szőtt. A' Kr. el. 500. évb. Aeschylus csatlott hozzá még egy második színészt, őket párbeszédben szólaltatván meg, mi által fel vala fedezve a' sajátképi drámai forma. Először a' tragoedia virágzott 's a' comoedia csak később jött. Valódilag Aeschylussal kezdődik, Sophoclessel éri el legfensőbb magassagát, 's Euripidessel kezd

hanyatlani. E' három költő egymásnak mintegy nyomában következett: 480. év körül Kr. el. Aeschylus mint negyven öt évű férfiú Salamisnál harczolt, Sophocles ezen csata' diadal-ünnepén mint tizen öt évű ifju volt jelen, Euripides pedig magán a' csata' napján Salamis' szigetén született, hová szülei a' többi atheniekkel a' perzsa fegyver elől menekűltek.

Aeschylus hetven, mások szerint nyolczvan tragoediát írt, mellyek közől csak hét maradt fenn. Mindenikben egy nagy kornak képe 's ennek nagyszerű lelkülete tűnik ki. Valamennyi műve, egész szerkezetében, vagy egyes részeiben véve emberfeletti, 's mondani lehetne rémítő magasságban áll. A' mysteriumok' komolysága, mi a' szilaj democratia' fékezésére használtatott, lengi át azokat, 's általában a' költő mindenütt arra látszik törekedni, hogy az aristocratiát a' korában mind inkább erősödő democratia' megtámadásai ellen védje. Csaknem mindnyájában közelebbi vagy távolabbi vonatkozások vannak a' perzsák elleni nemzeti háborúra 's a' perzsa és görög gondolkodás 's életmód közti ellentét emeltetik ki. 'S igy vallás és állodalom ama' középpontott képezik, melly körűl minden forog, 's azon czélt, melly felé a' költő' törekvései irányozvák. Magánügyek csak mellékesen kerülnek elő. Az alapgondolat is, mellyből művei kündulnak, nem annyira a' költő' eszméje, mint inkább a' koré, vagy a' mythosban és vallásban fekvő gondolat, mellyet a' költő drámái által megérzékiteni törekszik. Tragoediáinak alapeszméi tehát vagy vallásosak, vagy mindkettő együtt. *Prometheusá*ban például azon gondolat érzékíttetik meg, hogy az ember' valódi szabadsága soha le nem győzethetik, hogy az igaz lélek-nagyság fölül áll minden erőszakon 's tündöklik még a' balszerencsében is, 's hogy minden zsarnokon, ha még olly hatalmas is, forbátló sors uralkodik. *Perzsái*ban a' görög nép' törvény és jog szerint rendezett kormánya, közszelleme, valamint egyesek' önérzete 's azon erő, mellyet szabad nép a' léteért vívott csatában ön magából meríteni képes, ábrázoltatnak, előtüntetve más részről a' benső kötelék által egymáshoz nem csatolt néptömeg, melly az uralkodónak istenesitésére 's az egyéni szabadság' megsemmítésére alapított önkény alá van vetve, 's egy roppant hadsereg' tehetlensége, mellynek a' csata' czélja iránt sem értelme, sem érzése nincs, csupán vak engedelmesség által vezettetik. Igy *Agamemnoná*ban,

*Coephorusai*ban *Eumenidái*ban stb. mindig a' fentebb érintett eszmék' valamellyike van kifejezve.

Sophocles a' 495—405 évek közt élt, tehát azon izgalmas időszakban, mikor Athenben a' legféktelenebb népuralom volt, 's egyszersmind az állodalom' hatalma legfensőbb fokát érte el. Ő, bár mint Aeschylus uralkodók által tiszteletteljes meghivásokra volt méltatva, mindig Atticában élt. Honfiai' nagy örömére egyik müvében úgy nyilatkozott, hogy a' ki királyok' udvarában él, azok' rabszolgájává leszen, habár szabad lelkülettel ment is hozzájok. Tragoediáinak száma száz harminczra tétetik, hihetőbb azonban, hogy csak hetven volt. Ezek közől is csak hét jutott el hozzánk. Bár Aeschylusnak ifjabb kortársa volt, mégis munkáik közt miveltség, társadalmi viszonyok és vezérelvek' tekintetében nagy a' különbség. Sophoclesnél már a' periclesi korszakot látjuk müvészi törekvések iránti minden izgatottságával 's azon mozgalmakkal, mellyekben szónoklat és költészet folytonosan tarták. Aeschylus' aristocratiájának nincs nála többé semmi kitünő nyoma. Az amannál olly fennségben és rémteljesen megjelenő vallás nála derült és szelid jellemű. A' nőnem, melly amott állodalomban 's annak vállalataiban nem veszen részt, Sophoclesnél már azon szerepet játsza, mellyet neki Pericles' korában Aspasia 's a' hozzá hasonló nők adtak. *Oedipus'* történetét tárgyazó két tragoediájában még a' borzasztónak is barátságos tekintete van; ő az Eumenidákat nem lépteti, miként Aeschylus, a' nép' elébe, ki ezen boszuló istennőket olly borzasztólag tüntette föl, hogy látásukra mélyen megrázódott az izgékony atheni néző sereg. Látszik ebből, mint megváltozott rövid idő alatt az atheniek' mivelt része. Neki már mindent kerülnie kellett, mi kellemetlen benyomást tőn, 's mit Aeschylus a' réműletes által eszközlött, neki a' megindító által kellett elérnie. *Electrája*ban több czélzat van az atheni szabadság' elfajulására, féktelenségre, mint Aeschylusnál. A' nőnem itt, valamint egyéb müveiben is Sophoclesnek, nagy fontosságu, 's egyik nőszemélyben olly gyöngéd nőiség mutatkozik, minő csak finomult korszakban támadhat, olly gyöngédség és nemesség, minő csak nagyobb számú mivelt nők közt fejlődhetik ki, mert nem annyira egyes embereknek, mint bizonyos társasági állapotnak sajátsága. *Ajax*ban elpalástolt szemrehányással az atheniek azon bánásmódukra emlékeztetvék, mellyet a' költő' ko-

rában annyi nagy és nemes férfiak szenvedtek. Ulyssesből Sophocles periclesi korszakbeli kormányférfit csinál, ki egyszerre szolgál az okosságnak és erkölcsnek, *Philoctet* nevű müvében pedig ugyanezen Ulysses Pericles' jellemében állitatik fel, ki az eszélyesnek feláldozza az erkölcsit. *Antigoné*ban a' görögnek érzéki szerelméből ollyasmi látszik, mi nálunk a' szerelem szónak regényes értelmében neveztetik meg, holott a' régieknél ennek kevés nyomára akadhatni. A' két nem' viszonya ezen műben úgy jelenik meg, mint a' társasági élet' megnemesült idejében mindenhol lenni szokott. A' *dühöngő Herculesben* Dejanira' jellemének olly gyöngédség adatott, minőt csak mivelt korszakban 's olly körülmények közt lelhetünk, mellyek a' valódi nőiség' kifejlésének különösen kedvezők. E' jellem a' költő' teremtménye ugyan, azonban ő csak a' fennálló viszonyokból eszményíthetett, 's hogy megértessék, hallgatói' szokásai 's fogalmaihoz kelle alkalmazkodnia. Philoctetben czél van inteni az athenieket, ne bánjanak a' meggyőzöttekkel olly kiméletlenül, mint Sopkocles' életének második felében tettek. Egyébiránt ezen egész szindarabon ez ujabb kor' leventei szelleméhez hasonló érzés vonúl át.

A' Sophoclesétől egészen különböző társasági erkölcs, gondolkodás és szellem tünik fel *Euripides*nél 's ennek irataiban az atheni nép' elfajulása teljesen vissza van tükrözve, mert Euripides, bár néhány hónappal még előbb halt meg Sophoclesnél, de jellemére 's irányára nézve későbbi kor' embere. Ő mar bölcselők' tanítványa volt 's a' philosophián kivűl a' szónoki müvészetet 's mindent, mi evvel összefüggött, űzte. Halála előtt néhány évvel elhagyta Athent, hol drámai művei és törekvései Aristophanes' féktelen gúnyainak lettek martaléka. Öszvesen száz husz színművet irt, mellyek közől tizen kilencz jutott el hozzánk. Euripides politicai pályán nem hatott, csak azt vette gyakorlatba szinpadon, mit iskoláiban tanult. Ő nem saját veleszült erejéből meríte, mint két előde, nem a' természet az az sajátképi költői lelkesedés vezették, hanem a' szabályok. Amazok az általok előadott cselekvényben nyitottak gazdag tanulság' forrását, nekik a' beszéd csak eszköz 's az előadásnak puszta alakja volt, Euripides ellenben kimondott gondolatok által törekedett tanítani 's müvészi szabályok szerint elhelyezett szavak által gyönyörködtetni. Ő egészen kora' gyermeke volt, 's mivel költői elmével, nagy szónoki és

bölcseleti képzettséggel birt, kitünő tehetsége volt kortársai' nagy tömegének tetszését megnyerni, az alatt míg a' belátóbbak 's jelesbek, mint a' comoedia-iró Aristophanes, őt méltán gáncsolák kora' gyarlósági' képviselője 's előmozdítójának. Magában véve költői tehetsége nagy volt, 's az utóvilág, mint egyikét a' hajdankor' legnagyobb tragicusainak Aeschylus, és Sophocles mellé helyezé, ámbár művei belbecsre nézve mögötte állanak ama' kettő' műveinek. Ő két elődétől abban is különbözött, hogy korától igen függe, 's arra kártékony befolyású volt. Műveiben azon kor tükröződik vissza, mellyben a' sajátképi lelkesítés helyett beszéd és tanitás általi mivelődés lőn divattá, hol az izlés szabályokat kapott,mellyek példányokkal egybekapcsoltan lehetségessé teszik a' puszta talentumnak is oda hatni, hová különben csak a' lángész képes. Olly kort látunk nála, hol a' sokaság is bir némi fölületes tudománynyal, a' gyengeség és változékonyság' korát, mellyben a' bágyadt érzelgés érzésnek 's a' mulatságvágy tudományszeretetnek vétetik, hol az emberek restek levének gondolkodni, 's azért minden gondolatot magok előtt kellőleg kiszélesítve, minden eszmét 's itéletet kifejtve, minden képet kifestve ohajtának birni; a' tiszta, lepletlen igazság iránti érzelmet, 's a' tartalmasabb költő' megértésére szükséges szellemi erőt elvesztették, ezért olly szellemnek mint Euripides, a' régi ösvényen nem lehetett maradnia, 's ha tetszeni ohajta, új pályát kellett törnie. Mihelyt ezt megtette, a' legkedvenczebb 's olvasottabb költő leve, 's nyomdokait másoknak is követni kellett, kik azután, miként ez történni szokott, új és még hibásabb útakra tévedtek. Tragoediáiban a' költő nem felette áll a' közönségnek, hanem vele egy fokon. Az atheni népnek általános hajlamát, beszédeket hallgatni, politicai dolgok felől csevegni, minden iránt kétkedni, játszva és birálgatva aggatózni, szőrszálhasogatásokat tenni, 's általános tételeken nyargalózni, Euripides teljesen kielégítette. Ő hódol a' pathosnak, erkölcs mondatokat vadász, simaságra 's beszédbeni kerekdedségre, elmés és meglepő fordulatokra törekszik, a' megható' helyébe jajveszéklőt, a' megindító' helyébe siránkozót állít 's merő külségekkel igyekszik azon hatást eszközleni, mit Aeschylus és Sophocles megvetettek. Euripidessel 's általa érte el a' görög tragicai művészet virágkora' elhanyatlását, és azon hibás ösvényről, mellyre Euripides

és követői vezették, nem tért le többé. A' következő idők is mutattak még tragicai költőket, sőt a' három nagy tragicusnak is voltak kortársai, mint például *Ion*, *Achaeus*, és *Agathon* de ollyan egy sem, ki ama' három mellé állíttathatott volna.

Az ezenkori *színművészet*' jellemét nem ábrázolhatjuk kellő világosságban, mert ez olly tünedékeny művészet, mit csak közvetlen szemlélésből ítélhetni meg. A' peloponnesi háborútól nagy Sándor' koráig nagy virágzásban lehetett, mert a' hajdankor' semmi időszakában sem találunk annyi híres színészt neveztetni és sem a' társaságban olly kitünő ranggal, sem annyi befolyással mint ekkor nem birtak. II. Fülöp' korában *Aristodemus*, *Neoptolemus* és *Satyrus*, atheni színészek, fontos szerepet játszottak az állodalmi ügyekben. *Athenodor* és *Thessalus* pedig kedvenczei voltak nagy Sándornak. *Polus* nevű színész, Demosthenes' kortársa, két estve harmad fél ezer forintot vett be, az az egy talentumot, mi nem csekély öszveg volt, ha meggondoljuk, hogy ez időben tizen öt talentumnyi vagyon kitünőnek tartatott.

A' görög comoedia akkor virágzott leginkább, mikor a' tragoedia hanyatlásban volt. Valamint a' tragoediának úgy ennek kifejlése sem tudatik. Legrégibb nyomait Megaris tartományban találjuk, hol *Susarion* 570. évb. Kr. el. gúnyköltemányeket írt a' Bacchus' ünnepeinek éneklő karai' számára, és Siciliában, hol *Epicharmus*, egyike a' legrégibb comoedia-költőknek, Aeschylus' korában élt. Athenben, hol a' comoedia is legnagyobb virágzását érte el, az ötödik században Kr. el. kezdett divatba jőni. *Cratinus*, *Crates* és *Eupolis* voltak az atheni legrégibb comoedia-irók. Nem csak Athennek, hanem az egész hajdankornak legnagyobb comoedia-költője Aristophanes volt, kinek virágkora a' peloponnesi háborúk' korszakára esik.

Azon különböző formák szerint, mellyekben a' görög vigjáték föllépett, háromféle osztály képződött, mellyeknek termékei *régi*, *közép* és *új* kori vigjátékoknak nevezhetők. A' régi vigjáték a' jelenkori életet nagyobb viszonyaiban 's azon személyek' festésével és nevével állítá elő, kiknek arra hatása volt. Kormány, költészet, bölcselet, szóval az atheni élet' egész valósága, ellentétben az eszményivel és nemessel, feltünőleg gúnyos modorban ábrázoltatott. A' közép vigjáték melly a' Kr. el. negyedik század' kezdetében támadt 's nagy Sándorig tar-

tott, mindent megszelidítve ada. Benne megtámadtattak ugyan a' jelen korszak' viszonyai és személyei, de költött nevek alatt. A' kirivó, durva és aljas erkölcsök' megtámadása szinte megmaradt ugyan benne, de az élet' meztelen valóságához itt ott költészet toldatott 's a' vigjáték' személyeinek ajkaira néha olly erkölcsi tanok tétettek, mellyek a' cselekvényben magában nem voltak meg. Az új comoedia, melly nagy Sándor' korában a' közép' helyébe lépett, nem foglalkodott többé állodalmi viszonyokkal, tárgyait nem vette a' való életből, hanem költött eseményeket használt, hogy azok' előadása által a' magánélet' vonatkozásait az emberi erkölcsre és boldogságra láthatókká tegye. A' görög vigjáték canonába, vagy a' nevezetesb comoediairók' névsorába, melly a' Kr. el. második században Alexandriában a' görög tudósok által készíttetett, a' fentebb megnevezetteken kivűl, *Pherecrates*, *Plato* — kit nem kell a' híres bölcselővel egybezavarni — *Antiphanes* és *Alexis* vétettek föl. Valamennyinek munkáiból, Aristophanest kivéve, csak töredekek maradtak fenn.

Aristophanes' ötven négy müvéből csak tizen egy jutott el hozzánk. E' vigjátékköltő' életéről keveset tudunk. A' peloponnesi háborúk alatt élt és utánok még legalább húsz évig, 's atheni polgár volt. Valamint Euripides magasztalója, úgy ő ócsárlója volt korának. Ő annak elfajult viszonyait állítá egybe a' régi jobb idők' romlatlan erkölcseivel. A' divatozó szőrszálhasogató elmélkedésekkel ellentétben a' közönséges emberi észt emeli ki, és kitűnteti a' valódi költészetet, szemközt állitván azt a' legtöbb költőnek szó és verspengéseivel. Comoediáinak tárgyai az atheni nép' akkori egész politicai, erkölcsi és szellemi élete. Bennök nem az ügyesen megoldott bonyolodás' ingere, hanem a' költészet' ereje, az idő' valamelly felvett oldalának gúnyos ábrázolata, 's a' festett képnek kendőzetlen valódisága foglalkodtatja 's köti le a' néző' figyelmét. Nála nagy gazdagsága látszik az elménczségnek, képzelmi erőnek és költői ékitésnek 's olly féktelenség, melly minden korlátot kigúnyol, 's néha erkölcstelenné és szemtelenné is lesz. Élő személyek saját nevök alatt tétetnek nevetségessé, 's álarczban utánzott saját vonásaikkal jelennek meg a' színpadon. Ez a' mi fogalmunk szerint féktelen kicsapongásnak tetszhetik, de a' mint Aristo-

phanes ezen szabadságát használta, neki csak dicséretére válhatik, mert művei' nagyobb részében nem csak tehetetlen, alant rangú embereket gúnyolt, hanem eléggé merész vala nagy befolyásuak' balgaságait is ostorozni, 's politicai elveiket nevetségessé tenni. Valódi hazafiúi érzelemmel tünteti fel polgártársai előtt őseiket és magasztalja a' marathoni korszak' erejét, jelességeit. Borzasztó azon kép, mellyet honáról ábrázol. Mint emészti föl erejét ezen dicső állodalomnak a' féktelen népuralom 's a' demagogok' esztelen nagyravágyása, sehol sincs illy élénk színekkel ábrázolva. A' peloponnesi háború után, midőn Athen' alkotmánya eltöröltetett, elnémult a' régi comoedia' féktelen szabadsága, mi a' visszaállított democratia' idejében sem emelte föl magát többé.

II.

A' *történetirás* ugyanazon úton ment a' görögöknél, mellyen a' dráma. Teremtője a' valódi történetirásnak Herodot, ki méltán neveztetik történetirás' atyjának. Ő volt első, kinél az események' elbeszélése egy eszméből indúl ki. Miként Aeschylusnál a' tragoedia, úgy nála a' történetirás tisztán természet' és lelkesedés' teremtménye. Thucydides, valamint a' tragoediát Sophocles, már mint bölcselet és művészet' munkáját, legfensőbb fokra emelte. Xenophonnal végre lehanyatlott és álutakra tévedt, honnan többé vissza nem tért, 's igy rövid virulás után a' megváltozott korszellemnek hódolt meg, mellyben az emberek az események' folyamában nem magasb intézkedés' nyomait 's az emberiség' fejlődését ismerték meg, hanem a' szenvedélyek' bonyolúlt törekvését 's a' történeti események' tanulmányát csupán az állodalmi élet' képző eszköze gyanánt nézték.

Herodot 484. év körül született Halicarnassban. Korán utazásokat teve Görögország, Macedonia 's Thracián át egész a' Dniepr' torkolatáig, keleten pedig a' Babylon felé fekvő tartományokban, valamint Aegyptusban 's ennek szomszéd vidékein. Visszatérvén, Samos' szigetén települt meg 's itt kezdé írni történeti munkáját, mellyet *Thuriumban* végzett el, hol további életét töltő. E' munkának czélja, a' görög és keleti elemet egymással ellentétbe helyezve ábrázolni. Kelet' jellemvonásainak némellyike őt annyira elragadja, hogy csodálójuk leszen, minek

aztán munkájára is káros befolyása van. Némelly dolgok felőli adatai gyanúsak, nem mintha ámítani szándékosan akarna, hanem mert keletnek némelly előtte csodás tárgyai őt magát is elámiták. Munkájának alapeszméje abban áll, miképen a' görög szabadságszeretet 's értelmesség, a' nép' veleszült rendkedvelése 's a' nálok uralkodó békés elégültség szerzette meg a' győzelmet kelet' rabszolgáin, az ázsiai és afrikai pompán, a' keleti néptömeg' zűrzavaros egybevegyűlésén, 's ezek' fölhevült képzeletének ábrányos tervein. Elbeszélései' fő folyamába melléktörténeteket sző, részint, hogy olvasói' figyelmét lekösse és mulattasson, részint, hogy a' különbséget a' görög és ázsiai elem közt láthatóvá tegye, 's hogy a' keleti bámulatra méltó dolgok felett a' görög intézvények és ész' felsősége kitünjék. Illyen a' Solon és Croesus közti történet, mellynek czélja az, hogy a' görög tapasztalást és életbölcseséget a' kül hatalommal kérkedő keleti gőg felett kitüntesse. Előállítja a' perzsákat roppant hatalmukkal, hogy a' kis görög nép' győzelme rajtok annál inkább kilássék. Vegyít több mesés dolgokat is elbeszélései közé, mellyek miatt minden adatainak hitelessége gyanúba vétetett. Azonban, miket a' régibb kor regéknek tarta, azokból újabb utazók által 's az országok és népek' bővebb ismeretéből sok bebizonyodott. Különben is ő maga több helyen érezteti az olvasóval, hogy a' mit ír nem mind tartja hitelesnek. Soha nem mond ollyasmit bizonyosnak, mit maga igaznak nem tart, 's így soha szándékosan nem ámít. Különben hangjának egész munkáján át uralkodó egyszerűsége és szivessége egészen magához hódítja olvasóját és tisztán emberi érzelmeket költ. Nagy mester az erkölcsök' festésében és ioni szép nyelvének hangzása valódi zene.

Thucydides Athenben született 471. év körül. A' peloponnesi háborúban, mellyet leirt, eleinte cselekvő részt vőn. Annak nyolczadik évében egy atheni hajóhad' vezérletével bizatott meg, de mivel Amphipolis' városát Brasidas' megtámadásától meg nem védhette, hivatalából letétetvén, száműzetett, és ezen száműzetésnek köszöni a' világ azon történeti munkát, mellyel keveset lehet összemérni az egész világirodalomban. Száműzetése után egy thraciai városkában telepedett meg neje' birtokán, hol húsz évig élt 's megírta a' peloponnesi háború' huszonkét évi történetét. Mikor Lysander bevette Athent, vissza-

tért szülő városába. Melly időben halt meg, nem tudni, csupán annyi bizonyos, hogy a' peloponnesi háború' végén még életben volt. Ő nem azon korban élt, mikor az összes polgárok' mivelt-sége kevés különbséggel ugyanaz volt, hanem akkor, midőn a' miveltek tanultabb és bölcseletibb nevelést kaptak. Illy korban lehetetlen egyenlő eszközzel hatni az összes népre, melly különböző fokán áll az értelmiségnek. Thucydides e' szerint kénytelen volt magának olvasó közönséget választani, 's nem a' nagy tömeget, hanem a' mivelteket választá. Ő nem a' sokaságnak, hanem a' kisebb számú értőknek kiván tetszeni, nem a' jelen pillanatnak, hanem mint maga mondja „örök időknek akar írni." [2]) Mind az imént mondottak, mind egész módja, felfogása 's előadása által különbözik Herodottól. Ő nem közlönye miként Herodot a' maga korának; közepette, de egyszersmind felette is áll annak, 's bölcselettel, tapasztalással 's emberismerettel fölkészülten az értelmesek' kis számának, kikhez komoly egybeszorított rövidségü beszéde intézve van, tanítást ad a' felől, miként lehetne még korában is helyeset eszközleni. A' népuralomtól, melly valódi zsarnoksággá fajult, 's a' hatalmat egyes demagogok' kezébe adá, határzottan idegen, 's a' valódi szabadság' lehetségét a' régi jó értelemben vett aristocratia' visszaállításában találja. Ő nem beszél, miként Herodot, olvasója' képzeletéhez és érzelmeihez, hanem az egész előadásán átlengő szellemi élet, a' benső tapasztalásnak egyes elbeszéléseiből kitünő gazdagsága, és a' jellemábrázolat, mellyben nem drámai hatásra, hanem történeti ismeretre céloz, ad munkájának életet és mozgást. Nevezetes részét teszik történetének a' szónoklatok, mellyeket hőseivel mondat. Ezekkel czélja az, hogy története' fő személyeinek kültettei mellett a' lelkületet és benső erőt, mellyeken ezen tettek alapodnak, az olvasó előtt láthatóvá tegye. És itt is nem annyira a' kifejezett gondolatok és elvek, mellyekben a' vezérfőnökök' benső lényét akarja mutatni, mint inkább azon mód, a' mint ezek eszméiket egybekötik és kifejezik, fontos előtte. Pericles' beszédeiből, példáúl, látszik mind az, mi e' férfiút olly rendkivüli hatásúvá tette, ámbár Pericles szóról szóra nem beszélt úgy mint Thucydides beszélteti. A' tárgyak' éles és mély felfogása

2) Thucydides I. p. 13. sect. 22.

mutatják Anaxagoras' tanítványát 's a' közintézetek, építmények, művek' emlegetéséből magunk előtt látjuk azon kormányférfit, ki a' művészetet és tudományt lényeges alkatrészévé tette az athéni népuralomnak, azon mód pedig, miként mond kedvezőt honfiai' democratiai büszkeségének 's mint állítja intézvényeiket a' spartaiakéval szemközt, 's ennek fölébe, tanúsítja emé' nagy kormányférfi' emberismeretét és hajlékonyságát, ki a' világ' legféktelenebb népét saját akarata szerint volt képes kormányozni. Thucydides nem volt népszerű iró, ő büszkélkedett abban, ha mindenek nem érthették, sok helyen nehéz őt utólérni, de ki szellemét fel birta fogni, bőven megjutalmazva találja magát. Szereti tárgyait nem a' legkedvezőbb oldalról szemlélni 's fájdalom, úgy látszik, hogy e' részben ritkán téved. Ő egészen át van hatva méltósága' érzetétől, 's a' történetirás első és legnagyobb czéljától egy pillantatig sem tántorodik el. Munkájának első lapjától az utolsóig bizonyos félénk tisztelet kisér bennünket. Nem a' történetiró, hanem maga a' történet látszik beszélni. Olvasója Thucydidesben a' kormányférfit fogja csodálni, Herodotban a' jámbor felvilágosult embert szeretni.

Xenophon ollyképen áll Thucydides, mint Euripides Sophocles mellett. Irásai a' peloponnesi háború' végső éveit 's a' következő tíz évet még láthatóbbá teszik, mint Euripides' szinművei. Fontosabb munkái' egyike *Socrates' nevezetességei*, melly Xenophonnak és korának életnézetére vet világot. Ő ebben a' megfoghatót és hasznosat teszi minden bölcselet' czélja és tárgyává. Ez által elveszti szemei elől azon különbséget, melly a' tisztán bölcseleti úton nyert ismeret közt van, és viszont annak lelkesült benső nézlete által szereztetett, mi a' gondolkodó 's érző lények' természetében magában van. Minthogy ő csupán a' hasznoson csügg, és minden képződés' végczelját csak az erről tiszta fogalmakban leli, egész bölcselete 's történetirása az erkölcsiségre, életokosságra és kormánytanra szorítkozik. Ez annyira megyen nála, hogy hazát, rokoni viszonyokat, barátságot puszta vagyonná alacsonít, holott korábbi időkben ezen az ember' legbensőbb lényével egybefüggő vonatkozások mindig magához a' valláshoz tartozóknak gondoltattak 's a' kegyelet' eszméjébe valának foglalva. Innen láthatni mint vala Xenophon' kora minden nemestől és eszményitől idegen, 's mint szállott le azon magasról, mellyen az ember mindent, mit szent-

nek 's kül haszonnali hasonlításon fölül állónak hiszen, vallásos érzelemmel fog fel, 's egyiket, mint másikat szivében tartja. Illy korszak csupán eszeskedésben 's némi kézzel fogható moralban 's minden dolog felől csevegő képességben leli boldogságát. Xenophon' iratai is ezen hiányban szenvednek. Egyébiránt ezen munkát a' párbeszéd' élénksége 's a' benne foglalt jellemábrázolatok, 's azon mód a' mint Xenophon Socratessel a' maga morálját a' viszonyokra alkalmazza, teszik fontossá. Mind ezek az olvasót Athenbe helyezik 's az akkori egész társadalmi állapot fel van tárva előtte.

Cyropaediájában, vagy az öregebb Cyrus' mivelődése' történetében, melly történeti regény, látszik, hogy Xenophon' kora hasonlított a' miénkhez, mellyben az elkényeztetés 's túlmivelődés, a' történetet érdekesebbnek találja regényesítve mint saját alakjában. Herodot, ki akkor élt, midőn még a' polgárok' ereje és önállása volt az állodalom' sajátképi lelke, midőn egyesek' egyéniségei korlátolák egymást, vallás és törvény a' rend és erkölcs' őrei valának, munkája' minden lapján azt bizonyítja, miképen azon alkotmány legjobb, mellyben minden polgár érzi lételét, 's nem egyes emberek' okossága, hanem az istenség és törvény uralkodnak. Vannak ugyan illy alkotmányban is nyugtalanságok, igazságtalan tettek, mert a' szenvedélyeket elfojtani, 's rendőrség által halálcsendet eszközleni, annyit teszen, mint folyóvizet rohadt mocsárrá változtatni! De midőn Herodot ez iránt felvilágosítani és megnyugtatni akar bennünket, nem vezet Xenophonként álmok' országába, hanem részint a' Nemesisre 's a' forbát' titkon intézkedő istennőjére, részint a' sorsnak emberi szabadsághozi örökre megfejthetlen viszonyaira utal, vagy végre az istennek úgy nevezett irigykedésére, melly által minden ember, ki a' nagyság' tetőpontját elérte és túlboldog leve, a' magasságról leszállittatik, mivel az csupán isteneket illet. Xenophon ellenben a' maga korában, mikor egy ellankadt nemzedék élt, melly élvet és nyugalmat keresett 's a' népuralom' örökös mozgalmai, folytonos háborúk és törvénytelenségek közől örömest tevé magát idylli világba, hol minden meghatározott rend szerint és békén foly, ámbár azon fő rosz mellett, hogy illy egyformaság 's mozgalom nélkűliség mindent ellankaszt és megöl. Xenophon az egyetlenegy uralkodónak eszményét állítja fel 's olly álla-

potot akar megszerettetni, mellyben az állodalom gép, mit a' fejdelem' szeretete, gyöngédsége 's mivelt esze tökéletes boldogságra vezérel, hol egyetlen ember intézi milliók' sorsát 's azokat juhnyájként tereli tetszése szerint. Hogy illy kor' emberei inkább kedvelik az eszményi, a' regényes világot mint a' történetirás' komoly, egyszerű és száraz oktatásait, könnyű felfogni.

A' Cyropaediától egészen különböző Xenophon' *Anabasisa*, hol a' 10,000 görögnek híres visszavonulását írja meg. A' Cyropaedia a' görögöket szellemi tévedéseikben és lankadtságukban festi, ez ellenben a' magok cselekvéseikben és vállalataikban 's akkori minden elsőségeik' kitüntetésével. E' vállalat' sikerültét ő isteneknek tulajdonítja, elmondja minden alkalommal mint tettek az isteneknek áldozatok, mint mondattak jövendők a' barmok' beleiből, a' nelkül, hogy csak távolról is sejtetné velünk, hogy ő maga ezen eszközök' csalhatlanságában valaha kételkedett. Mindenütt kitünik e' munkából a' görög értelem, tapasztalás, miveltség a' perzsa felett. A' visszavonulás alatt tett mérések, a' perzsák ellen használt hadmesterség, a' földirati fölfedezések, mind előszámláltattak. Kedvessé teszi ezen munkát azon szerénység is, mellyel Xenophon önmagáról emlékezik. Ő mindenütt háttérbe vonúl, magának semmit, hanem mindent a' görögöknek és miveltségöknek tulajdonítva, holott tudva van, hogy ez egész vállalat' lelke ő volt. 'S itt látszik, hogy Xenophon olly helyt, hol a' gyakorlati élet' tiszta képét akarja adni, egészen másként jelenik meg, mint azon irataiban, hol mint bölcselő lép föl, 's élet-nézeteivel akar a' kor' szellemére hatni.

Szinte illy ellentét mutatkozik Xenophon' iratai közt, ha az Anabasist mint külön történetet egybehasonlítjuk azon próbával, mellyben egyetemi történetet szándékozott adni. Ő tudniillik egy görög történetet írt, mellyben elég merész volt Thucydides' fölülmúlhatlan mestermüvét folytatni. Ezen történetnek, melly a' mantineai csatáig terjed, hangja és nyelve mutatja, hogy benne az emberi törekvésnek keresztülható, minden oldalról átvizsgált, erőteli ábrázolatát nem várhatni. Ez valami közép a' Cyropaedia és Anabasis közt. Hangja nem olly érzelgő mint a' Cyropaediáé, de nem is olly erejű mint az Anabasisé. Neki e' munkájában az vala czélja, hogy Spartát 's annak katonai oligarchiája' kormányszerkezetét a' többi görög állodalmak felett kiemelje. Illy czélo-

kat történetiró csak az igazság' rovására eszközölhet. Ezért Xenophon e' munkájában nem is egészen hiteles tudósító, mert czélját elérni akarván, több dolgokat ügyesen elpalástol, másokat pedig túlságosan kiemel. Xenophon, mint sok újabb történetiró, arra törekszik, hogy magának sok olvasót szerezzen, a' nélkül hogy meggondolná, millyen az olvasóknak ama' nagy száma. Magát azokhoz akarván alkalmazni, könnyű 's látszólag egyszerű irásmódra törekszik 's ennek feláldozza a' beszéd' tisztaságát és a' gondolat' mélységét. Ennél fogva messze megette marad Thucydidesnek, kinek előadását nem hasonlithatni, mint Xenophonét a' patak' tisztaságához, mellyben minden kövecset megszámlálhatni, hanem egy hatalmas világfolyam' mélységéhez.

Ezeken kivül meg két irata van Xenophonnak: *Socrates' védelme* és a' *Symposium*. Az első Xenophon' Socrates iránti szeretete és tisztelete' szavait teszi a' rágalmak' ellenébe, a' másodikban Socratesnek barátság és szeretet iránti elvei adatnak elő. Ha az eddig mondottakat egybefogjuk, Xenophonban korának valódi fiára ismerünk, kinek irataiban a' görög elemnek és életnek, minő az a' peloponnesi háború után volt, fő oldalai világosan tükrözvék. A' sajátképi vallás, az istenek 's hazáérti lelkesedés 's úgy szólva öntudatlan élet elenyészett 's helyét az értelem' képzése és gyakorlati morál foglalták el, az emberek a' hasznosban és kül elet' kellemeiben találtak czélt. Mint lehet az életet ezen czélhoz képest elintézni 's isteni félelmet, barátságot, honszeretet, szóval minden magasabb javakat, ezen czélra vonni, elméletileg Socrates' nevezetességeiben tanitja Xenophon, gyakorlatilag pedig történeti munkáiban. Munkái olly kornak ábrázolata, mellyben republicanus erények már nem léteztek, a' kormányzás és igazgatás, a' hadseregek' vezérlete nem nézetett csupán becsületnek és tehernek, hanem hivatallá és foglalkodássá vált. Illy időben a' történetirás nem maradhat csupán előadás, hanem az előadottak' szemléletévé és átgondolásává kell válnia. Az elbeszélés ekkor nyugalmas és felfogható, gyakran tekintetbe veszi az életviszonyokat, mulattat és tanít, de nem ösztönöz mélyebben behatni az emberi természetbe.

Igy sűlyedt le a' történetirás azon magas állásról, mellyre Thucydides által emeltetett. Xenophon némi politicai és erkölcsi tanitás' eszközévé tette, 's ez által megszünt önálló szellemi fog-

lalkodás lenni, 's olly tudománynyá vált, melly az állodalmi élet' képezésére szolgál. Mindjárt Xenophon után két körülmény állott be, melly a' történetirásnak más irányt adván, egyszersmind hanyatlását is sietteté. Egy felől a' híres Isocrates a' szónoklatot valódi művészetté és iskolai tudománynyá képezvén, a' természetes ékesszólás felett a' művészeti előadást kedvelteté meg, mi által az emberek megszokák a' munkák' becsét nem beltartalom, hanem forma után méltányolni 's a' történetirásban a' nyelvet, hangot és előadást nézték fődolognak. A' történt dolgok' följegyeztetése 's megőrzése az előadás' puszta alakjának volt alárendelve. Ez által a' történetirás a' szónoklati tudomány vagy ékesszólási művészet' egyik ágává tétetett, és elvonatott sajátképi rendeltetésétől, miszerint az életnek magának 's az élet' magasabb czéljainak kell szolgálnia. Az élet' világából a' szoba' sötétségébe 's a' tanuló szoba' csendébe tolatott. Más részről a' görög viszonyok 's állodalmak is olly alakot vettek föl, mik által történetirásra nem támadhatott lelkesülés és ösztön. Az akkori atheni népnek és macedoni udvarnak nem volt hajlama a' valódi történetiráshoz. Az események is Epaminondastól nagy Sándorig, vagy nem voltak az egész görög nemzetre nézve eldöntő befolyásúak, vagy csak szomorú és rosz emberektől vezérlett vállalatok, a' történetiróra nézve épen nem vonzók. A' történetirók, kik Xenophon után következtek, mélyebben állottak ő alatta, mint a' későbbi drámairók Euripides alatt. Azért ezen történetiróknak, kiknek munkái egyébiránt néhány töredéket kivéve, elvesztek, sem a' történettudományra nézve nincs sok becsök, sem az uralkodó szellem' megismerésére. Egyedüli fontosságuk abban áll, hogy néhányat közölök, mint *Philistust*, *Theopompust*, *Ephorust*, később a' római történetirók példányok gyanánt használtak, 's ez által a' római nép' irodalmára befolyásuk lőn.

III.

Szólottunk fönebb a' görög *bölcselet*' kezdetéről, röviden vázolva az ioni, pythagori és eleai bölcseletek' első keletkezését (lap 324—325.), itt leszen helye, annak további fejlődését ábrázolnunk.

Mind Anaxagoras, ki az ioni iskolához tartozott, mind az eleaiak közől többen Athenbe telepedvén, ott kezdették a'

bölcseletet tanítani. Minthogy mind a' két iskola az istenség és világ felől olly nézeteket állitott fel, mellyek a' görög néphittel ellenkeztek 's a' vallási érzelmekre változtatólag hatottak, az állodalom üldözni kezdé a' bölcselet' embereit. Anaxagoras csak szökéssel menekülhetett meg a' haláltól; Diagoras, Protagoras és Prodicus mint istentagadók üldöztetének, a' két első számüzeték, a' harmadik pedig ki is végeztetett. E' bölcselők által elterjesztett új tanok és életnézetek által Athenben a' bölcselet maga is új irányt vőn. Gondolkodó fejek most nem csak a' dolgok' természetének vizsgálatát tevék czéljokká, hanem foglalkodni kezdének a' *dialecticával* is, vagy azon tudománynyal, mit ma alkalmazott logicának neveznénk. E' tudomány' a' gondolkodás' törvényei' által a' szint a' valótól tanitá megkülönböztetni, a' dolgokat több oldalokról szemlélni 's kifürkészni mind azt, mi azok ellen és mellett szól. Ez által a' bölcselet a' politicai életre leve fontos, 's eszközévé vált a' szónoklati képződésnek. A' dialecticából, melly az eleaiaknál csakhamar elméskedéssé és szőrszálhasogatássá fajult, alsó Olaszországban a' *sophistica* támadt és ez is Athenbe települt át. A' sophistica azon mesterséget tanitá, miszerint elméskedés és álkövetkeztetés' útján a' szint való, 's a' valót tévedés gyanánt lehetett feltüntetni. Leghíresebb sophisták, kik az álokoskodásban leginkább kitüntek, *Gorgias*, *Protagoras*, *Prodicus*, *Hippias*, és *Trasymachus*. Ők a' Kr. el. ötödik század' második felében éltek. Volt köztök néhány találékony elme, jobbára azonban csak ügyes feleselők. A' nagy tömeg' balgaságait hasznokra fordíták 's mindenütt fölléptek, hol nyerészkedő vágyukat kielégíthették. Általok a' bölcselet keresetmóddá alacsonittatott, vitatkozási és beszéd-mesterséggé változott 's Athenben, hol leginkább befészkelte magát, mind az állodalmi életre, mind az irodalomra a' legkártékonyabb befolyással volt. A' nyilvános vitatkozások' sophisticai jelleműek levének, a' szónoklat, maga a' társalgási mulatkozás és magánélet, az általa hirdetett bölcseségtől lőn áthatva. Az atheniek' értelmesebb kis része, észrevevén kártékonyságát az állodalmi és erkölcsi életre, határzottan lépett fel e' sophisticai divatmámor ellen, mindenek fölött azonban *Socrates* volt az, ki ellene küzdött, kinek legfőbb érdeme kortársai' hazudsága, hiúsága és nyerővágya elleni folytonos harczában áll.

Socrates 469. évb. született Athenben és 400. évb. esett el mint ellenei' üldözésének áldozata. Az állodalom' igazgatásában csak annyiban vett részt, mennyiben kötelessége megkívánta, mert nem mint kormányférfi, hanem mint népoktató és erkölcsbiró akart hatni. Valahányszor azonban törvényszéknél vagy a' népgyülésben szólt, olly férfiúnak mutatta magát, ki félre téve az önhasznot, nem gondolva még a' veszélylyel sem, meggyőződését szigorúan követte. Szorgalmasan gyakorlá magát a' mathesis, természettan, nyelvészet, zene 's költészetben, és a' bölcseleti tudományok' több ágaiban 's megtanulta Prodicustól magát a' sophisták' kártékony mesterségét is. Ezen fölül mivelt nőkkel társalogván, tulajdonává tette a' finomabb életmódot is. Iskolát, mint az akkori bölcsek szoktak, nem állított; fő czélja volt ön magát bölcsecsé képezni. A' természet' fürkészete tartalmatlannak látszott előtte mihelyt nem tapasztalás és szemlélésen, hanem következtetéseken alapult, és ízetlennek tetszett neki, ha ki a' dolgok' első okairól 's az istenségről elmélkedvén, nem az ember' erkölcsi tehetségeiből 's az emberi akarat' természetéből indult ki. Úgy látta, hogy kortársai ezen úton a' tudás és ismeret' színe alatt hiú öncsalódás és balgaságra vezettettek, 's hogy a' bölcseletteli dialecticai és sophisticai visszaélés arra szoktatta az embereket, hogy magokat a' moralon és minden természeti jogérzelmen túltevén, még gúnyolják is ezt. A' morált tevé bölcseleti vizsgálatainak főtárgyává 's nem bölcseleti tanítás, hanem annak életre alkalmazása által ügyekezett hatni. Illy értelemben ezen mondatot: „Ismerd meg ten magad," a' valódi bölcseség' összfogalmának lenni mondotta. Ő a' természeti értelemnek minden tudás feletti elsőségét emelte ki 's ellenkezőleg kora' sophisticai kérkedéseivel, azt állitá, miképen ő olly ember, ki semmit sem tud, de épen ezért mivel ezt elismeri és megvallja, bölcsebb minden más embernél. Ezért semmi alapnézetet a' dolgok felől, vele új bölcseleti rendszert alkotni akarva, nem állíta fel; tanítása népies és minden elfogulatlan értelemhez szóló vala. Kortársait gondolkodásra ügyekezett ébreszteni, az embereket nem tudósokká és ismeretekben gazdagokká tenni, hanem képzeni, és erényesekké nevelni szándékozott. Iskolája nem volt, előadásokat nem tarta, csupán beszélgetve oktatott. Kérdéseket tett az emberekhez és kitaláltatta velök a' valót. Beszélgetéseinek olly szint

tuda kölcsönözni, mintha a' feltalált igazság nem csak az ő, hanem beszélő társának is érdeme volna. Az igazság' fürkészése utáni törekvés olly itéleti biztosságot szerzett neki végtére, hogy minden dologban erősen bizhatott magában. Ösztönszerűleg működő értelmét védnemtőjének nevezte, ki őt soha nem hagyja el 's megőrzi minden balgaságtól. Voltak számos tanitványi: Xenophon, Alcibiades, a' zsarnok Critias, Plato, Aeschines (de nem a' szónok) Euclides, Aristippus, Antisthenes stb. Irásban nem hagyott semmit, hanem Aeschines, Xenophon és Plato jegyzették föl mondatait, azon kérdező és párbeszédi alakban, mellyben tanítani szokott. Egyébiránt mind három saját fogalma szerint tűnteti fel őt, 's egy részben magok gondolatait adják ajkaira.

Socrates csaló és megcsalt kortársai' ellenében őszinteséggel és tiszta érzelemmel lépett föl, de e' miatt mindenektől üldöztetett, kiknek hiúsága és nyervágya általa veszélyezve lőn. Üldözői' ellenében nyugalom, mérséklet és állhatatossággal viselte magát 's végre azon igazságokat, miket taníta, halálával pecsételte meg. Ő legjótékonyabban az által hatott, hogy a' sophisták' kérkedését, szőrszálhasogatásait, mellyekben ő maga is avatott vala, a' józan emberészen buktatta meg, mire alkalmas segédeszközül szolgált ama' gúnyoló nagy tehetség, mellyel birt. Neki valóban sikerült megtörni ezen sophistákat, 's törekvéseinek felette hasznos eredményei voltak, mert a' hazudság és roszaság' megsemmitésére czélozának. Voltak egyébiránt káros oldalai is. Erkölcsi és vallási tanait tudniillik tanitványai az életből, hová egyedül voltak szánva, az iskolába vivék be, 's formákba és rendszerekbe erőszakolták. Ehhez járul, hogy semmi bölcselet, és morál soha nem pótolhatta még a' nagy sokaságnál a' vallást 's a' jónak puszta megismerése a' nép' nagy tömegére nézve, kivált délibb országokban, felette gyenge eszköz a' szenvedélyek' fékezésére, e' czélra még a' képzelet, félelem és reménynek kell munkálnia, hogy szenvedély szenvedély' ellenébe állittatván, egyik a' má sikat zabolázza. Végre minden a' nép közé vitt bölcseletnek azon káros hatása van, hogy a' sokaságot üres tünődésekre szoktatja, természetes érzéseit megzavarja, a' nélkül, hogy magának szilárd vezérelveket alkotni képesítené. Ezen okokból Aristophanes nem méltatlanul teve, midőn a' bölcs és nemes Socrates ellen harczolt,

ki a' nép' hitét aláásta, és bár mi nagyon ostromlotta is a' sophistákat, törekvése által egy új sophisticát idézett elő.

A' harmincz zsarnok' uralkodása alatt Socrates üldözetlenül hagyatott, minthogy állodalmi ügyekbe nem avatkozván, a' kormánynak nem volt veszélyes. De e' viszony változott, midőn a' népuralom visszaállíttatván, a' sophisták, képmutató papok, és önző kormányférfiak előtt ismét szabad tér nyilt. Ezeknek Socrates veszélyes ember lőn. Ők szövetkezének egymás közt halálos ellenségök' közös üldözésére. Gonosz rágalmakkal kezdék előkészíteni szándéklott bevádoltatását. Critias' rémkormányát, valamint Alcibiades' vallás-gúnyoló szentségtörését, neki tulajdonítják, mivel mindketten az ő tanitványi voltak. Holott egyik mint másik elv nélküli ember volt és Socratestől csupán szónoki és bölcseleti ügyességet tanultak, mint eszközeit nagyravágyásuknak 's azontúl többé semmi gondjuk nem volt tanitójukra, sőt Critias még ellensége is lőn. A' könnyen hivő sokaságnál nem volt nehéz őt gyanúba ejteni, 's midőn a' dolog meglehetősen előkészítve lőn, vád emeltetett ellene, miképen ő istenek' létét tagadja és tanaival az ifjuságot rontja. Socrates férfiasan védte magát; a' vádakat megczáfolá 's vádlóit nevetségessé tevén, megszégyeníté. Birói előtt egyébiránt olly határzottan és tartózkodás nélkül szólott, hogy a' hizelgésekhez szokott nép lezúgta és ez leve főkép oka, hogy elitéltetett. Athenben a' törvénykezési szokás a' bűnösnek itélt polgárnak jogot engede nyilatkozni, mellyikre hiszi magát a' szokott büntetések közől méltónak. Socrates, ki nem tarthatta magát bűnösnek, azt mondá, hogy az atheniek' javára tett fáradozásiért sem többet sem kevesebbet nem érdemel, mint hogy a' Prytaneumban étkezhetés' jogával jutalmaztassék. Ez után a' birák méregpohárra itélték. Itéletét valódi bölcs férfiú' nyugalmával hallgatta ki, 's egy beszédet tarta, mellyben nemes önérzettel mutatta meg biráinak, miképen neki könnyű volt volna magát a' szokásban levő rábeszélési móddal megmentenie, de egész életében azon változhatlan elvet követte, inkább minden méltatlanságot eltűrni, mint azt meggyőződése elleni eszközökkel elhárítani. Az itélet csak harmincz nap múlva hajtatott végre, mert az áldozatokkal Delosba minden évben küldetni szokott hajó csak ekkor érkezett vissza, egy régi törvény szerint pedig míg a' hajó útban volt, tilos vala valakit kivégezni. E'

harmincz napot Socrates tanitványaitól környezve töltötte el. Egyik tanítványa megtevé a' készületeket elszöktetésére, de Socrates nem vala rábirható e' lépésre, mert ő azt hivé és tanította, hogy semmi sem jogosítja fel az embert az ország' törvényei iránti engedetlenségre. Ő bátran, a' nélkül hogy csak szinében is megváltoznék, fenékig kiüríté a' méregpoharat. „Ez volt vége, így szól Phaedon Platónál, a' legjobb, bölcsebb és igazságosabb embernek."

Socrates, mint fönebb mondatott, sem rendszert sem bölcseleti felekezetet nem csinált; tanitványi szedték eszméit rendszerbe. A' mindjárt utána következett században miveltetett a' bölcselet a' legnagyobb buzgalommal. Minél inkább eltávozott a' természettől, minél inkább mivelődött a' görög nép, annál nélkülözhetlenebb lett az. Képző eszközévé vált az állodalmi életnek 's a' magasabb rangúaknál a' vallás' helyét pótlotta, mert ezeket a' görög költői merő szertartásokból álló 's minden elvont hittan és erkölcsi vonatkozás nélküli vallás nem elégítette ki, mivel a' lét' czélját tekintve nem szolgált vezetőül 's a' mivelt ember' kedélyének nem nyujta vigasztalást 's megnyugtatást az élet' változandó sorsában. A' bölcseletnek kelle az embert erkölcsi rendeltetése és magasbak iránti viszonyai felől felvilágósítania, az élet' viharai ellen megedzenie 's a' vallásnak ama' hiányát kipótlania. Ezért lőn a' görögök és rómaiaknál a' bölcselet fontosabb az életre nézve mint bármi más népnél. Nálok nevezetes kérdés vala, ez vagy amaz kormányférfi mellyik bölcseleti felekezet' követője. A' kormányférfiaknak nemcsak menedékül szolgált a' balszerencse' napjaiban, hanem szünidőkben kellemes időtöltésül is.

Socrates' tanitványai közt legnagyobb hatásúak voltak *Xenophon*, *Aristipp*, *Anthistenes* és *Plato*; kivált ez utóbbinak eszményi teremtései a' mivelt világ' minden koraira nagyobb befolyásúak valának, mint minden más rendszerek, Aristoteles' bölcseletét kivéve. *Plato*, ki 430. évb. Kr. el. Athenben született 's ugyanitt halt meg 348. évb. régi atticai családból származott és eredetét Codrus királyig fel tudta vinni. Eleinte költészettel foglalkodott, 's eposi, lantos és drámai költeményeket irt. Huszadik évében ismerkedett meg Socratessel és ennek egész halálig hű tanitványa maradt. Utazásokat teve Cyrene, Aegyptus, alsó Olaszország és Siciliába. Athenben bölcseleti iskolát állíta,

melly kedvencz tartózkodási helyétől academiának neveztetett. Alsó Olaszországban mulatván, egy társulalba állott, melly magát pythagorasi egyesületnek nevezte, mert tanai ezen bölcselő' nézeteiből indultak ki. *Dion* által, ki a' társulat' tagja vala, ismeretségébe jutott I. Dyonisius syracusai uralkodónak, ki költészi próbai által maga is hírt akart szerzeni. A' pythagori társulat' tagjai Dyonisius' segedelmével jobb rendet hittek Sicilia és alsó Olaszország' ügyeibe hozhatni, 's e' czélra Platót az uralkodó' udvarába vivén, neki befolyást ügyekezének szerzeni Dyonisiusra. Plato azt tanácslá a' fejdelemnek, tegye magát a' siciliai és alsó olaszországi görögök' királyává és űzze ki e' tartományokból a' carthagoiakat. A' tanács nem fogadtatott el, mert Dyonisius' keblét más indulatok feszíték, mint a' nemzeti érzés és magasabb tárgyak iránti lelkesülés. Dyonisius csakhamar meghasonlott Platóval és barátival. Plato annyira megbántá tartaléktalanúl szabad beszédeivel a' zsarnokot, hogy kénytelen volt gyorsan elhagyni Syracusát. De útközben Dyonisius' parancsára elfogatván, rabszolgáúl adatott el, és csak midőn baráti kiváltották, térhetett vissza Athenbe. II. Dyonisius alatt Plato ismét meghivatott a' syracusai udvarhoz; a' pythagoriak újra befolyást' akartak szerzeni magoknak Plato által e' fejedelemnél is. De kevésre mehettek, mert a' fejdelem a' bort, mulatságot inkább kedvelte a' bölcseletnél. Plato iránt tisztelettel viseltetett, de nem mert becsét felfogá, hanem mivel ohajtott barátjának nézetni, kivált az atheniek által, kiknek kedvező véleményét megnyerni, még zsarnokok is ügyekezének. Illy tekintélyben állott az atheni miveltség! Nemsokára II. Dyonisius is meguná a' pythagoriakat 's Plato' helyébe Aristipp hivatott az udvarhoz. Később Platoért maga Dyonisius hajót külde Athenbe 's ismét udvarába hivta őt, nagy tisztelettel fogadá, fényes lakot épittete számára, de a' bölcselő másod ízben is kiesett kegyeiből és Dyonisius' zsoldos katonái életére kezdettek törni és csak a' tarenti udvar' közbenjárására menekűlhetett meg Syracusából. Athenbe visszatérvén, ezentúl nem hagyta el szülő városát.

Mi fontosságú ember volt legyen Plato a' bölcseletre mint tudományra tekintve, nem tárgya a' világtörténetnek, de igen ama' nagy befolyás, mellyet kora' szellemére és a' görög miveltségre gyakorlott. Iratai nemcsak tartalom, hanem előadási művé-

szet által is, mellyben mester volt, levének nagy hatásúak. Munkái olly szellemnek teremtményei, melly épen olly nagy költői tehetséggel mint veleszült bölcselői hivatással volt megáldva. Párbeszédei, eltekintve bölcseleti tartalmuktól, költői művek, egy neme a' drámának, hol minden egyes személy, rend és foglalkodás, melly fel van léptetve, miként a' színművekben, élethíven ábrázoltatik. E' műveket nem csak bölcselők tevék tanulmány' tárgyává, hanem költők, szónokok és mind azok, kiknek világ és emberismeretre volt szükségök, A' görög miveltség' változatos elemei mint valamelly góczban vannak irataiban összepontosítva és a' görög élet a' maga mind ki mind be felé tett legnemesebb mozgalmaiban Plato által jutott el hozzánk.

A' görög' miveltséget 's Plato' viszonyait hozzá, leginkább három munkájából ismerhetni meg. Ezek a' *Politicos* és *Politie* czimüek 's a' törvényszékről szóló irat. Politicai irataiban képét adja egy tisztán eszményi állodalomnak aristocratiai alakkal. Nevezetesen pedig Politiájában eszményét adván az egyes emberi tehetségek' rendének, ehhez képest egy olly képét rajzolja az állodalomnak, melly az emberi lény ezen eszményéhez van alkalmazva. Ő világosan megmondja, hogy állodalmi eszménye mind addig lehetetlen, míg a' régi nemzedékekhez hasonló és hibáktól ment szabad nemzedék nem találtatik valahol a' földön. Ezen munkában némi különösségek azért olly feltünők, mivel Plato a' maga eszményét a' való élet' viszonyaira vitte vissza. Törvényekről írt munkájában egy eszményi görög állodalom' képét adja, 's benne aprólékos részletekig megyen. Politicos nevü munkája némileg elődolgozat volt a' Politiára. Ezen irat azon alapodik, mi Platót épen úgy üldözi, mint Rousseaut: egy természet állapotróli eszmén, mi sehol és soha nem létezett. Plato tudniillik azt hiszi, hogy valaha az embernem jobb volt 's hogy ezen elvesztett boldogsághozi visszatérés, mit Rousseau természeti állapotnak nevez, végczélja az állodalmi intézkedéseknek. Plato egy tökéletes állodalom' képét azért állítja fel, hogy fogalmat adjon az igazságos kormányról 's valódi kormányférfiuról, 's ennek szemlélése szükségkép maga után vonja amannak szemlelését is. Ezen iratában megfejti, miért nem felelhet meg egy való állodalom is amaz eszményinek. Ő tudniillik bölcselők, az az aristocraták általi igazgatást tart legjobbnak, meg kell azon-

ban jegyeznünk, hogy aristocraták alatt nem kaszt-embereket, hanem valódi jó és bölcs férfiakat ért. Szerinte az eszmény azért valósíthatlan, mert az emberi természet úgy van alkotva, hogy minden valódi aristocratia elsőben állá, aztán democratiává 's végre kényuralommá fajúl. Az elfajulás' menetele terjedelmesben festetik. A' democratiáról úgy nyilatkozik, hogy bár mi csábitó is az, annak ki az emberi életet csak külső tüneményi szerint fogja fel, a' legnagyobb mértékben kártékony; az érzékiség, melly féktelen democratiában törvény és szokás által nem zabolázható, minden felsőség' daczára csakhamar egyedűl uralkodóvá válik. Itt minden jobb élvet 's nemesb érzést, minden a' közönséges életen fölűl emelkedő gondolatot a' sokaság kigúnyol és megvet, mi annál könnyebben és gyorsabban történik, minél inkább kifejlődött a' sophistica, mi minden komolyat és kitünőt nevetségessé tud tenni. A' nemesnek és fentebbnek kigúnyolása miveltségnek, a' féktelenség szabadságnak, a' ledérség lángeszűségnek, a' szemtelenség férfias gondolkodásnak festetik 's minden gonoszság és dőreség nagy ügyességgel igazoltatik. Itt aztán minden rend felbomlik, a' megvesztegetés általános leszen, egyik a' másikat erőszakkal nyomja 's a' nép a' legnagyobb szabadság közepett a' leggonoszabb szolgaságba esik. Egyes nagyravágyó megvásárolja a' szegényeket 's velök magának egyénuraságot alapít, 's lesz a' népuralomból undok zsarnokság. Lefesti aztán Plato a' zsarnokot, 's egész ékesszólását használja, hogy kényuralom elleni utálatát kifejezhesse. Ő azt olly égő színekkel ábrázolja, hogy a' kitünő későbbi görögök valamint a' római nép' miveltebbjei ezen helyből táplálták gyűlöletöket a' törvénytelen hatalom ellen 's az újabb világ is innen merité utálatát a' zsarnoki önkény iránt. „Még csak saját czélját, hogy uralkodhassék, sem érheti el a' zsarnok, így kiált fel Plato. Lássék bár külsőleg máskép, a' valódi zsarnok a' legnyomorékabb hizelgők és legalacsonabb szolgák' rabszolgája, valamint ő maga is hizelgője a' legelveteműltebb embereknek. Kivánati soha sem csillapodnak le, azok' nagyobb része örökre be nem töltve marad. Szíve örökké árva, örökké félelemmel van eltelve, 's fájdalom és borzadástól kínozva. Napról napra inkább azzá kell lenni, mi elejétől volt, irígyelt, gyűlölt, gyanús, barátokat nélkülöző, igaztalan, ellensége minden isteninek 's véde

Debreczeni M. Kir. Tudomány Egyetemi Könyvtár

és ápolója minden gonosznak. És így ő maga mindeniknél szerencsétlenebb. Az állodalom pedig, mellyet kényúr kormányoz, az ő és szolgáinak, poroszlóinak lelkéhez hasonlít.»

Plato után tanítványaié leve azon tanintézet, mellyet ő maga alapíta, 's neve mint amazé academia maradt. Később az ő nézeteiben és irányában némi változtatások tétettek, mellyek okúl szolgáltanak, hogy a' platói iskola régi, közép és új academiára osztatott. A' réginek feje *Speusippus* volt, ki 339. évb. halt meg. Ezután *Xenocrates* jött, ki 314. évig élt, ezt *Polemo, Crates* és *Crantor* követték, kik a' Plato és követői' tanához és irányához hívek maradtak. Crantor' követője *Arcesilaus* lőn, ki 241. évig élt, új irányt ada a' bölcseletben és alapítója lőn a' közép academiának egy későbbi korszakban, mint a' mellyről itt szólunk.

Plato mellett Socrates' két tanítványa, Antisthenes és Aristippus, egészen különböző életnézeteken külön bölcseleti felekezeteket alapítának. E' két férfiúnak a' görög szellemi életre és erkölcsre nagy befolyása volt és föllépésökben olly tüneményre ismerünk, melly az emberi történetekben bizonyos körülmények közt mindig ismétli magát. Xenophon, Antisthenes, és Aristippus mind hárman az ember' merően gyakorlati oldalát vették szemügyre 's a' bölcseleti ismereteket a' sajátképi életre ügyekeztek alkalmazni, 's így általában ugyanazon czélt tűzték magok' elébe és mégis törekvéseikben egészen más és különböző útakon indultak el és egészen ellenkező eredményekre jutának. Xenophon arra törekvék, hogy a' régi görög elem megváltozván, az életbe némi eszélyesség' moralja, a' társalgásba némi a' mai érzékenykedés és udvariasághoz hasonló szokás hozassék be, a' foglalkodásokba pedig, az állodalom és ház' kormányzatát illetőleg, némi a' mi korunkéhoz hasonlítható igazgatásmód. Aristippus ellenben az élvek' bölcseletét hirdette, mi által a' gazdagok és előkelők' bujálkodó és választékos életmódját egész rendszerbe szedte. A' társaság emez osztályába, melly bizonyos neme nélkül a' szellemi képződésnek meg nem állhat, élvek' tudományát és mesterségét hozta 's tanitá az előkelőket megvetéssel tekinteni a' szegényekre, kiktől a' sors minden élvet megtagadott, vagy kik a' nekik jutott élveket nem tudják szellemi pótlékkal fűszerezni. Antisthenes' bölcselete végre az volt az alantabb osztálybelieknek,

mi Aristippus' tana a' fentebbieknek. Ő azt, mihez a' szegények és alantabbak' míveltebb részének önérzete ragaszkodik, rendszerbe szedte és a' nélkülözés' bölcseletét hirdette. Nevezetesen, hogy a' szegények' boldogsága benső lényök' öntudatában és függetlenségében áll, 's hogy csak azon élhetetlenség és üresség' átlátása, melly a' fensőbb osztálybeliek' szellemi miveltségének tulajdona, menti meg az alantabbit és szegényt azon megaláztatástól, hogy becsületét saját megalacsonodásától várja. Ügyekezett az alsóbb osztálybeli elnyomottaknak megmutatni, hogy ki fénytől magát elvakíttatni, a' gazdagok' élv-morzsáitól megnyeretni nem engedi, az minden helyzetben szabad ember.

Minthogy Aristippus Cyrenében született, bölcselete *cyreneïnek* neveztetett, Antisthenesé pedig *cynicaïnak*, mert Athen mellett *Cynosargében* szokott vala tanítani, vagy, mivel a' későbbi cynicusok a' nélkülözés' elvének alkalmazását minden szokás és illedék' megvetése' tulságaig űzték, gúnyból neveztetének így, mert ezen név egy görög szótól is származtathatik, mi ebet jelent. Egy emberkor után a' cynicai bölcselet is megváltozott 's utóbb *stoicismus*nak, vagy *stoa*' bölcseletének nevezteték, mivel *Zeno*, ezen bölcselet' reformatora, a' Stoában vagy oszlopcsarnokban szokott volt tanítani. Sem Aristippus sem Antisthenes' irataiból némi maradványokon kivűl nem jutott el hozzánk semmi, de tanaik' nyoma más irókban és a' következő korok' szokásaiban maradtak fenn, 's holtok után is hatalmas befolyásuk volt 's még a' rómaiaknál talán nagyobb mint a' görögöknél 's tanaik az emberiség' legnevezetesebb bölcseleti tanai közé tartoznak, olly nézeteken alapulván, mellyek az emberi természet' mélyében gyökereznek 's azért bizonyos körülmények közt minden korokban újra és újra kisarjadók és felvirágzók. Egy felől teljes élvezése az életnek, más felől a' nélkülözés' hősisége, vagy más szavakkal a' kor' szellemének megragadása 's a' belőle eredett tobzódás és képződés egy felől, és más felől a' természeti állapothozi visszatérés és azon két ellentét, melly a' nagy elfajulás' minden korszakaiban úgy állíttatnak fel egymás mellett, mint az élet' legfőbb feladata, a' törekvések' végczélja, mint legfentebb boldogság. Illy korban egy felől a' társasági élet' erkölcstelensége és elfinomulása rendszerbe hozatik, más részről pedig az elfajulás és mesterkéltség mint ellenzéket idézi elő a' szükség nél-

kűli létnek és természeti állapotnak elméletét. Ezen két ellentét, melly túlságosan ügyekszik magát érvényessé tenni, az emberiség' egész történetén át kimutatható. A' hinduknál például az uralkodó duskálkodás mellett öntagadás taníttatik. A' görögök' lantos költészetének egy része, a' kisázsiai, egy felől az élet' élvezését ajánlja, más felől minden érzéki gyönyör' semmiségét és a' szemlélődő nyugalomnak boldogságát hirdeti. A' rómaiaknál a' respublica' vég korszakában és a' császárok alatt nagy rész némi bölcseletet csinált a' bujálkodás és hallatlan vétkekből, a' kevés nemesebb lelkűek pedig benső függetlenségben és nélkülözések közt éltek. Később a' keresztény szerzetesek keletkeztek a' pogány erkölcstelenség és üldözések közepett. A' szerzetesek' kezdetbeni szigora azért kapott fel főkép olly hirtelen, mivel a' kolostori élet elhatárzott ellenzéket képezett az idő' szelleme ellen. Mohamed' vallása a' kalifák udvarának bujálkodása' ellenében *dervíseket* és *fakírokat* hozott létre. Mikor a' Merovingek' korában a' frankok' borzasztó vadságba sülyedtek, a' britt szerzetesek' szigorú fenyitéke, mint gyógyszer üdvözöltetett. A' középkorban, midőn a' lovagrend fényüzésbe merült, a' papság pedig elaljasodott, támadt a' *carthausiak'* kolduló rende és tetszéssel fogadtatott. A' tizen negyedik és tizen ötödik században Németalföldön a' gazdagság és jólétből erkölcsromlás eredvén, vezeklő felekezetek keletkezének a' *Beguinek* és *Beghardok*ban. Angliában a' fényüző Stuartok alatt támadt az *independensek* és *quäkerek'* öntartóztatása, valamint Franciaországban XIV. Lajos alatt a' *jansenisták'* szigorú felekezete. XV. Lajos' puhálkodó és erkölcstelen korszakában a' cyrenei és cynicai bölcselet ismét felvirúlt, amaz Voltaire, Diderot és Helvetius' elméleteik, ez Rousseau' természetállapot és erkölcsi élet felőli tanai által. 'S így Aristippus és Antisthenes' nézeteik végig vonulnak az egész emberiség' történetén. Aristippus és leánya' halála után a' cyrenei bölcselet minden erkölcsiség' kizárásaig elfajult, 's mivel követői, kivált *Theodorus*, még a' vallást is megtámadák, utóbb senki sem merte magát nyiltan ezen tan' követőjének vallani. A' Kr. el. 300. év körül *Epicur* olly bölcseletet taníta, melly Aristippus' elvéből indult ki, mi által az elfajúlt cyrenei bölcselet egy új és jobb alakban visszaállíttatott. Antisthenes' tanítványi közt meg kell még említenünk sinopei *Diogenest*, ki

414. évb. született és 324. halt meg, ki személyes különösségei miatt a' leghíresebb cynicus leve, és a' thebai *Cratest,* kinek neje *Hipparchia* is tanította a' cynicai bölcseletet. Crates általános tiszteletben volt az athenieknél. Ennek halála után csakhamar elfajult a' cynicai bölcselet. A' nemes Crates után jött cynicusok túllépték az illedék' határait és saját szemtelenségöket tevék a' cynicai bölcselet' fő fogalmává. Ezen méltatlan cynicusok hasonlítnak a' tizen negyedik század' kolduló szerzeteseihez, kik egy neme voltak a' keresztény cynicusoknak. Egyébiránt mint említők a' következő időszakban Zeno a' stoicismus által igen megnemesítve éleszté fel újra a' cynismust.

IV.

A' görög *szónoklatnak,* melly az ország' kormányához szükséges minden tudományokat magában foglalt, virágkora a' peloponnesi háborutól kezdve nagy Sándorig terjedt. Valamint a' költészet úgy ez is természet' adománya volt a' görögöknél 's már Homérnál 's a' legrégibb iratokban találni nyomait. Talán semmi későbbi népnél nem volt az olly fontos mint itt, minek oka részint a' görögök' természeti tehetségeiben, részint külön körülményekben keresendő. A' szónoklat tudniillik elválhatlan az élet' szabadsága és nyilvánosságától 's hol emezek léteznek mindenütt található, 's itt aztán müvészietlen alakjában még akkor is támad, ha semmi vagy csak kevés miveltség létezik is, illy körülmények közt azonban nem egyéb az, mint a' lélek és szív' indulatainak természetes kiömlése. Illy természeti állapotban volt a' görög szónoklat mintegy közepéig a' Kr. el. ötödik századnak, mikor az állodalom kül és belviszonyai bonyolúltabbak, a' miveltség általánosb lőn 's a' dialectica és sophistica divattá váltanak. Ekkor keletkezett először sajátképi beszéd-müvészet 's egy neme a' kormánytannak. Első kormányférfi, kiben ez észrevehető vala, Themistocles volt. Azonban ekkor még a' beszédnek tartalma volt fő fontosságú, nem alakja, 's igy a' szónoklat nem volt szabályok szerint tanult müvészet, csupán Pericles' korában kezdett az lenni.

A' szónoklat' szabályok' szerinti első tanítója *Antiphon,* Pericles' ifjabb kortársa volt. Ő pénzért készíte beszédeket, mellye-

ket a' vádlottak, vagy népvezetők betanulván, elmondottak. Thucydides, Alcibiades és a' szónok Lysias, ennek tanítványi voltak. Míg ő Athenben a' szónoklatot iskolai tudománynyá tette, Siciliában *Corax* és *Tisias* a' bölcseletet alkalmazák rá 's utasításokat irtak a' szónoki müvészethez, a' sophisták pedig bölcselői ügyességeikkel kapcsolák össze. Ezen sophisticai szónoklat annyira divattá lőn, hogy mindenki Gorgias, és Protagorashoz tódúlt azt megtanulni. Socrates azonban és más józanok ellene dolgoztak a' sophisticának és sok részben gátolák azt, azért támadtak olly szónokok is ezen korban, kik a' sophisticától menten maradtak. Illyen vala a' híres *Andocides,* ki 468. született. Ennek beszédei csak az ügyre magára voltak irányozva, mentek minden keresett kifejezésektől, pathostól, sophisticától és általános bölcseleti tételektől. Mások ellenben azon útra tértek, mellyen Antiphon és a' sophisták haladtak. Magok Socrates' tanítványi előmozdíták ez irányt a' népszerű bölcselettel 's a' sophistica' azon új nemével, mellyet mesterök támaszott. Ezek közt Euripides, Theodorus és Lysias voltak nevezetesbek. Euripides' tragoediái által terjeszté azt, mellyek egész Görögországban játszattak, Theodorus az által, hogy első irt rendszeres munkát a' szónoklat' ezen új neméről. Mint szónok a' három közt *Lysias* kétségtelenül a' legnevezetesebb. Ő Athenben született 459. évb. Kr. el. 's Antiphon és Socrates' tanítványa volt. Atheni polgárrá tétetett ugyan, mert syracusai apának volt gyermeke, de a' formaságban némi hiba követtetvén el, nem élhetett polgári jogával 's mint kormányférfinak nem lehetett föllépnie 's így csupán beszédeket készített mások' számára. Beszédei közől harmincznégy jutott el hozzánk. A' harmincz zsarnok' uralma alatt elhagyta Athent, 's nem kevés segedelmére lőn Thrasybulnak a' hatalmasok' kiüzésére. Ő, miként Andocides, menten maradt Antiphon' mesterkéltségétől 's a' sophisták' módjától 's példája által utat tört azon szónoklati tökélyre, mellyet utóbb Demosthenes és Aeschines fejtettek ki. Nyelve egyszerű, természetes, szabatos, ment a' keresett pathostól és szinészeti pompától, magának a' dolognak előadása által ügyekszik hatni 's hol hallgatói' kedélyét meg akará is indítani, sophisticai mesterséget és keresett beszédmódot nem használ.

Dyonisius szerint az ékesszólásban a' józan atticai stylusnak tökéletes példánya.

Lysias' kora után a' szónoklat még nagyobb fontosságu leve mint előbb és minden körülmények egybetalálkoztak annak kifejtésére. Minél inkább eltünt a' természetesség az életből és minél bonyolultabbak levének a' viszonyok, annál fontosabb, de egyszersmind mesterségesebb lett a' szónoklat. Költészet és történetirás elhanyatlának 's azon szellemi foglalkodások állottak be, mellyek tapasztaláson és szemlélésen alapodnak és érett gondolkodás által fejlenek ki, millyenek a' bölcselet és ékesszólás. A' mesterség, és nehézkesség, mi az élet' minden viszonyaiba benyomult, nélkülözhetlenné tette az észnek és hajlékonyságnak gyakorlati képzését. Illy körülmények közt a' Kr. el. negyedik században a' bölcselet és szónoklat legfensőbb fokra jutottak, amaz Aristoteles, ez Demosthenes által. Ezen kivül a' peloponnesi háborutól a' Cheronaea melletti csatáig több végeztetett alku, mint fegyver által. Beszéddel többet lehete hatni mint karddal. Illy idő felette kedvező a' szónokmüvészetnek. Gyakori követségek mentek az udvarokhoz, hol hajlékonyság az alkuvásban és beszélő tehetség volt a' fő kellék. A' szónoklatba minden bele vonatott, mi csak a' kormányférfi' hivatásához szükséges vala, és a' Kr. el. negyedik században a' szónok szóbeli értelmén kivül olly férfit is jelentett, ki a' kormánytan' minden ágaiban elméletileg és gyakorlatilag jártas. Ismernie kelle pénzügyi, igazgatási és rendőri tárgyakat; cabinetben, társalgásban és szónokszéken egyképen ügyesnek lennie. A' bölcselet maga is olly irányt vett, melly az ember' lényét 's az élet' viszonyait minden oldalról felfogni tanitá, 's mi nagy hasznú lehetett ez olly müvészetre nézve, mellynek az emberek' eszével és szenvedélyével van dolga, könnyü átlátni. A' szinészet is ez időben virágzott leginkább, minek szinte nem kevés befolyása volt a' szónoklatra, mert keleten, valamint a' déli népeknél is, beszédnél igen szükséges kellék a' tagmozgas és arczjáték 's ott a' szavalás és nyelv' zenéje iránt mindig nagyobb fogékonyság volt, mint éjszakon.

Azon tökélyhez, mellyet a' szónoklat II. Fülöp' korában ért el, az átmenetelt *Isocrates*, a' görög szellemi miveltség' egyik legnagyobb előmozditója, képezi. Ő Athenben született 436. évb. és itt élt 338-ig, midőn fájdalmában a' görög szabadságnak Chero-

naea melletti elvesztén, ön kezeivel végezte ki életét. Gyenge szava és veleszült félénksége miatt nem lépett föl mint nyilvános szónok, hanem beszédeket írt és szónokképző iskolát alapított. Huszon egy beszéde közől, mellyek hozzánk eljutottak, legnavezetesebb a' Panegyricus, melly a' régieknél a' görög irodalom' egyik fő müvének tartatott. Mondják, ezen munkán, melly magasztaló beszéd az atheniekre és egyszersmind buzditó a' perzsák elleni háborúra, tíz vagy épen tizenöt évig dolgozott. Ő új szabályok' alkotása és példányok' felmutatása által legnagyobb tökélyre emelte a' szónoklat' iskolai képzését. Sok nagy irója a' görög és római irodalomnak, maga Cicero, ő utána képezék magokat. Előadása egészen az atheni nép' finom fülére volt számítva. Nyelvének rythmusa és zenéje igen nagy hatású vala. Körmondatainak müvészi alkotása, kedves zengése, időmértéke, a' nélkül, hogy beszéde költészi volna, tették őt csodálat és utánzás' tárgyává. Beszédei azonban hidegek és nem lelkesítők. Azon különös érdeme is van, hogy tanítványai' figyelmét a' való életre irányozá, és kerülni tanitá a' sophisticai elvont és mesterkélt beszédmódot. Ő a' szónoklatot a' kormánybölcseség' öszfogalmává tette 's általa Athen leve a' görög politicai bölcseség' széke. A' görögök ide jártak azt tanulni és maga Fülöp sem sajnálta a' költséget, szolgálatába Athenben tanult szónokokat szerzeni. Ez időben léptek föl mint nevezetes szónokok Isaeus, Demosthenes, Aeschines, Lycurg, Hyperides és Dinarchus. Ezek képezik Antiphon, Andocides, Lysias és Isocratessel a' szónokmüvészet' canonát, mellyet az alexandriai tudósok utóbb készitének.

Isaeus, kinek születése és halála' ideje nem tudatik, Lysias és Isocratesnek tanitványa, Demosthenesnek pedig tanítója volt. Ő szinte nem szónoklott nyilvánosan, hanem iskolát állíta és beszédeket írt másoknak. Tanítványait egészen az élet' viszonyaira és gyakorlatilag képezé. Tizen egy fenn maradt beszéde mind törvényszéki, 's méltóság és nyugalom' tekintetében Lysiaséival rokon.

Demosthenes nem csak a' görögöknek, hanem az egész hajdankornak első szónoka volt. Ő Atticában született 385. évb. Gyenge és beteges levén, testét mesterségesen kelle edzenie. Kiáltásaival a' tenger' zugását ügyekezett fölülhaladni, hogy

gyenge hangját erősitse. Hogy a' selypegéstől meggyógyítsa magát, nyelve alá kövecset tett 's úgy erőködött minden hangot tisztán kiejteni; meredek hegyekre mentében beszédeket monda, hogy mellét hosszabb lélekzethez szoktassa. Bölcseleti mivelődést és nyelvet Plato és Isocrates' tanintézeteiben vett. Isaeust pedig házához fogadá 's ott gyakoroltatta magát általa. A' gyakorlati 's az életviszonyokra alkalmazott irányt ennek köszönhette. Ezen kivül olvasá a' legjelesebb irókat 's ezek által is képezte magát. Jeles szinészektől leczkéket vön még a' tagmozdulatokban is. Noha született lángész volt, még is el lehet róla mondani, hogy nem csüggedő szorgalommali tanulása tették olly rendkivüli szónokká. Tőle hatvan egy beszédet birunk; köztök legremekebbnek tartatik az Aeschines ellen mondott beszéd. Aeschines tudniillik megtámadá az atheniek' azon végzését, miszerint Demosthenes sok érdemeiért arany koszorúval határoztatott jutalmaztatni, és Demosthenes védé és igazolá magát Aeschines' megtámadása ellen. Mind a' régi mind az ujabb világ elismeri Demosthenes' fölülmulhatlan erejét az ékesszólásban. Ő rendkivüli hatású ember volt, nem csak szónoki tehetsége által, hanem mert egyesité magában a' görög nép' egész müveltségét. Az ő korában a' szónoklat a' költőnek és népoktatónak is pótlotta helyét, 's közlönye volt mind annak, mi a' kort megizgatta, és a' nép belőle merített ismereteket. Demosthenes mélyen behatott kora' szellemébe és viszonyaiba 's állását ahhozképest úgy el tudta találni, hogy például II. Fülöp' utolsó hadviselésekor Görögországban az atheni állodalom' összes hatalma sajátképen az ő személyében volt egyesülve. Ezért munkái tűkre az akkori életnek 's bizonyítják, mennyire különböző az ő gyakorlati miveltsége és tevékenysége Isocrates' iskolai bölcseségétől, Isaeus' ügyvédi ékesszólásától, és Lysias' csupán közvetett hatásától. Mint kell az előadásba életét és mozgást hozni, talán senki sem értette úgy miként ő. Majd nevettet és gúnyol, majd ismét, hogy hallgatóit kormánytani elvekre figyelmeztesse, komoly leszen. Sokszor szavai gyászt ébresztenek a' hallgató' lelkében, nem egyszer kérdéseket intéz ellenfeléhez, vagy az atheniekhez, mellyekre aztán azok' nevében válaszol 's ez által a' jelenlevőket néma hallgatókból együtt-beszélő és együtt-cselekvő személyekké változtatja. Fel tudja tüzelni, megindítani, megrázni

hallgatóit. Néha felhevül, özönlik ajkairól a' szidalom és gyalázás és egész aljasságig fajúl.

Demosthenes' rémitő ellensége, *Aeschines*, azon férfiú, ki utána a' legnagyobb görög szónoknak tartatik. Fejlődése felől keveset tudunk. Ő érettebb korában vett részt a' közügyekben 's a' macedoni pártnak volt feje Demosthenes ellen. 330. évben el kellvén honát hagynia, Rhodusba ment, innen Samosba, hol hetven éves korában halt meg 317. Kr. el. Csupán három beszéde jutott el hozzánk, mellyek közt van a' Demosthenes' arany koszorúja miatti nevezetes beszéd is. Gondolhatni, hogy Aeschines, ki Demosthenessel mérkőzni képes volt, nem lehetett közönséges erejű szónok. Ő nem vala olly heves és merész mint ellentársa, beszédeiben nincs annyi drámai élet, és fordulatokban nem olly gazdag mint amaz. Mindkettő ismervén a' maga tehetségét a' szerint használja azt. Demosthenes nem olly mester a' jellemfestésben mint Aeschines 's azért kerüli ezt, Aeschines ellenben nem elménczkedik, érezvén, hogy az neki nem sikerül, mi alatt Demosthenes viszont éles eszű és elménez, elbeszél és fest, ellenfeléhez szól, azt megtámadja, és elkeseríti. Aeschines egészen máskép fogta fel korát mint Demosthenes, de ő azért koránsem volt olly rosz ember, mint Demosthenes festi 's hogy Fülöp megvesztegette legyen, nem bizonyíthatni be. Ő Demosthenesnél szelídebb módokat tanácsolt Macedonia ellen, politicája eszélyesség 's azért beszédei nem lehettek olly hatásúak mint Demosthenesei, ki az igazság' nemes tüzétől izgatva és a' hősiség' kifejezései által kisérve, a' régi jobb kor' ügyét és lelkületét képviselte, mialatt Aeschines' politicája hideg fogalomból indúlt ki. Aeschines' jellemfestései igen bélyegzők korának uralkodó szellemére nézve. Látni belőlök az akkori görögök' nagy elfajulását és csodálnunk kell Demosthenes' lángeszét, ki ezen népbe, habár csak rövid időre is, honfiúi lelkesedést volt gerjeszteni képes.

A' többi szónokokat nem lehet annyira ismernünk, mert vagy semmi, vagy csak töredékek maradtak műveikből. *Demades*től például semmi sem jutott el hozzánk, *Lycurg*tól egyetlen egy beszéd. Ez utóbbi 408. évben született Athenben 's nyolczvan éves korában halt meg. Nagy ellensége volt II. Fülöpnek. Fenmaradt beszéde egyike a' hajdankori legjelesebb szónok-

latoknak, 's benne demosthenesi szellem lehel, 's ennek még hevessége is érezhető, csakhogy amazénál szinészibb 's ebben túlment a' szónoklat' határain. Lycurg szigorú erkölcsű ember volt. Egész müvéből látszik a' méltóságteli férfiú, ki megérdemli, hogy a' nemes Aristides mellé soroztassék; látszik borzasztó szigora is, melly nevét minden állodalmi vagyonrabló és országos bűnös előtt rémitővé tette. Tizen öt évig volt az ország' kincstárnoka 's jelen hivatalviseléseért több megtiszteltetésben részesült. Holta után emlékére réz szobor készittetett 's korosabbik fiának jog adaték a' Prytaneumban étkezhetni.

Hyperides, Plato és Isocrates' tanítványa, sok ideig harátja volt Demosthenesnek, de végre meg hagyván magát vesztegettetni, kieszközlé Demosthenes' számüzetését. Őt magát is 322. évb. Antipater végeztette ki. Míveiből semmi sem maradt fenn. Demosthenes' beszédei közől kettő neki tulajdoníttatott, de hibásan, e' tévedés azonban mutatja, mi közel állhatott Demosthenéshez szónoki tehetség' tekintetében. Ezen szónokok után lehanyatlott a' görög ékesszólás és elveszté nagy fontosságát, főkép azért, mert a' görög szabadság is elhanyatlott. A' hanyatlás *Dinarchus*sal kezdődik. Ő ugyan még az atticai tíz nagy szónok közé soroztatik, azonban műveiben már látható a' sülyedés. Kevés fenmaradt beszédei még mentek ugyan a' később kori mesterkélt ékektől, de már némi soványságot árulnak el. Dinarchus után a' szónoklat, vagy kormánytan, a' bölcselettel szorosan egybekapcsoltatván, csaknem minden bölcseleti felekezetek' iskoláiban taníttatott.

V.

A' perzsa háborútól nagy Sándorig terjedő időszak volt a' képző müvészeteknek is virágkora. A' müvészet' ezen ága is veleszült sajátja volt a' görögnek 's nyomait találni már a' legnagyobb régiségben is. Egyikét képzi ez is a' görög élet' fő tüneményeinek, de csak is mint illyen tartozik a' világtörténetbe, mert a' müvek' belbecse szépség' szempontjából más vizsgálódások' tárgya. A' müvészet először Peloponnessusban a' dóri törzseknél, aztán Siciliában kezdett emelkedni, később nagy Görögországban, kis Ázsiában és az aegei szigeteken virágzott fel,

végre Samos és Aegina lettek fő székei. Athennek a' perzsa háború általi fölemelkedése használt a' művészetnek is. Ennek is, valamint minden görög szellemi törekvéseknek, e' város lett ezentúl középpontja, hol aztán legnagyobb virágzását Pericles' korszakában és általa érte el, mert a' szépmüvészetek' fölemelkedhetésére nagy befolyású emberek' pártolása szükséges; a' kevésbbé mívelt nagy sokaságnál sem elismerésre sem pártolásra nem találnak azok. Fejdelmeknek, köztársaságok' vezetőinek, vagy nagy tekintélyű családoknak kell buzdítólag hatniok, hogy virágozzanak, és a' történetirás Periclest, nagy Sándort, Augustust, Titust és a' Medicieket tanúsítja azon férfiaknak, kiknek hatása által a' müvészet azzá vált, a' mi.

A' Pericles' korában Athenben élt müvészekről és az akkor emelt épületekről főnebb (363. lapon) emlékeztünk. Más helyeken ez időben emelt építészi művek közt nevezetes Zeüsz' temploma Olympiában, és Apollóé Phigaliában, mellyet *Ictinus* épített. 422. évb. épült Juno' temploma Argosban 's olympi Jupiteré, Agrigentben, az ötödik század' második felében. Nevezetes *szobrászok* Phidiason kivül parosi *Agoracritus*, atheni *Alcamenes*, *Polyclet* és *Myron*. A' peloponnesi háború után pedig *Scopas* Párosból, *Praxiteles* Athenből, *Euphranor* Corinthból, és *Lysippus* Sycionból. Euphranor nem csak szobrász, hanem festész is kitünő volt.

A' *festészet* egy időben virágzott a' szobrászattal. Athen, Sycion és az ioni városok voltak székei leginkább. Első nagy hirű festész, *Polygnotus*, Cimon' kortársa volt. Utána jött *Zeuxis* Heracleaból a' 400. év körül 's ennek kortársa *Parrhasius* Ephesusból, ki szinte nagy hírben állott. A' negyedik század' első felében élt *Pamphilius*, kinek tanítványa volt *Apelles* Colophonból, egyike a' hajdankor' legnagyobb festészeinek, ki az elméletet gyakorlattal tudá összekötni 's a' legmüvészibb előadást a' müvészet' bölcseletével. Nagy Sándor mindenek felett kitüntette őt és csupán általa engedte magát festetni. Híres műve volt Apellesnek nagy Sándor' arczképe, melly olly kitünő volt, hogy a' görögök azt mondák felőle, valamint nagy Sándor meggyőzhetlen, úgy Apelles' műve utánozhatlan. Nagy Sándor' korában több festész és szobrász' is élt, sőt voltak híres festésznők is, mert minél míveltebbé lőn a' görög világ, annál inkább részt vettek a' höl-

gyek is a' szellemi ügyekben. Olly kor volt ez általában, mellyben a' képző és rajzoló müvészetek, színészet és táncz nagyobb buzdításban és jutalmakban részesültek mint előbb. Való ugyan, hogy az elhatalmazott puhálkodás és élvvágy miatt a' müvészet 's valódi költészet iránti hajlam nem támadhatott fel 's a' tökéletes müvészi termékek mindig ritkábbak lettek. A' királyi udvaroknak ünnepeik' diszítésére szükségök volt a' müvészetre és mindennemű müvészekre 's ezért jutalmakkal buzdíták őket. Athen, Corinth, Syracusa, Rhodus, valódi ipart alkottak belőle 's egy ágává tették az üzérkedésnek. Valamennyi közt azonban fő tekintélyű Athen volt 's az itt született vagy képzett müvészek voltak a' legkeresettebbek.

Az *épitészet* ez időben megváltoztatta régi jellemét. A' respublicai egyenlőséggel nem tartatott megférhetőnek a' magánlakokkali fényűzés, 's azért az épitészet csupán a' vallás és állodalom' szolgálatára tüntethette ki magát. Themistocles és Miltiades' lakjaik 's minden régibb kori nagy embereké nem tűntek ki a' többi polgárokéi közől. Demosthenes' korában ellenben sok magánlakok fölülhaladták fényben a' köz épületeket is. Pericles' korától nagy Sándorig leghíresebb és magasztaltabb épület volt a' *Mausoleum*, mellyet Artemisia, cariai királyné, férje' emlékezetére építtetett. Ez négyszögű, köröskörül oszlopcsarnokokkal kerített épület volt, terjedelmében 411 láb. Ezt is olly müvészek emelték, kik az atheni müveltségnek voltak tanítványi, és e' híres munka is bizonyítja, mi nagy tekintélyű város volt Athen müvészi szempontból is. Ezen mű' kivitelében látható volt, hogy már nem a' szép és müvészeti nagyság a' czél, hanem, mik később mindinkább túlsúlyt nyertenek, a' pompás, roppant és bámulatos. Még olly nagy szellem mint nagy Sándor sem birt e' részben kortársain fölülemelkedni.

ERKÖLCS, SZOKÁS ÉS EGYÉB VISZONYOK.

A' régi görögök' élete, különösen a' democratiai állodalmakban, a' mozgalomnak élete volt 's annyira magába zárt egész, hogy minden vonatkozások, minden élvek, foglalkodások és törekvések egymáshoz kapcsolvák és egymástól függők valának. Semmi sem volt nálók elkülönözve, és valamint az

állodalmi igazgatás valósággal az egybecsatlakozott és egymásért munkás polgárok' összeségéből állott, úgy rá az élet' minden viszonyai folytonos befolyással valának és magok ismét a' benne végbement változások által alakíttattak. Ezen okból kellett épen Athennek legnagyobb politicai mozgalmai alatt egy részről a' költészet és művészségnek leggyorsabban kifejlődnie, más részről az állodalomban feltámadt pártdüh és uralomvágy által az erkölcsiségnek változást szenvednie, mi szükségkép minden osztályok és viszonyokba behatott. Eme' változásokat Görögország' politicai történetének elbeszélésében, minthogy ennek eseményeivel egyenlő lépést tartottak, jegyeztük föl 's így a' görögök' nagy Sándor előtti erkölcsi állapotja' festésére csupán azt kell egybeállítanunk és tovább fejtegetnünk, a' mi már fönebb följegyezve van.

A' görögök' erkölcsi állapotja folytonos hanyatlásban volt 's végre annak fő támaszai: a' vallás, a' moral' érzete, a' valódi becsület iránti hajlam, csaknem egészen kialudtak az uralkodó osztályokból. Mint fajult el végre a' kormányférfiak' nagy többsége ama' kor' benső történetének csaknem minden egyes eseményeiből, valamint a' fennmaradt törvényszéki vitatkozásokból világlik ki, mellyeket a' görög szónokok' beszédeiben látunk. Demosthenes beszéli, miképen Timotheus, Athennek egyik kitünő férfia, és hadvezére, az egész atheni nép' hallatára hamis esküt tőn. Gondolhatjuk, mennyire elsülyedve lehetett ott az erkölcsiség, hol a' hamisan esküvő az állodalom' kormányán megszenvedtetett. A' vallás elveszté erejét 's tekintélyét 's az állodalom' fejei csupán szemfényvesztésnek nézték. A' phociak nem egyszer kirablották Görögország' legszentebb templomát; a' korosabbik Dyonisius Jupiter' szobráról levevé az arany palástot, azt mondván gúnyolódva, hogy az nyáron nehéz, télen hideg. Iphicrates Corcyra' bevételekor kérdvén katonáit, mit tegyen a' város' templomában talált szent ajándékokkal? katonái azt felelték, ne törődjék azon mi isteneké, hanem gondoskodjék, hogyan fizesse katonáit.

A' vallás nemcsak kül szertartásaiban támadtatott meg, hanem megingattatott maga a' hit legbensőbb lényében. A' Homér' költeményeiben kifejezett erkölcsi érzet 's a' tragicusok' költészi vallása helyett a' népnek politicai bölcseség', és prosai világeszélyesség taníttatott 's a' sophistica lett azon bölcseség, mire min-

denki törekvék, mi állodalmi ügyek' kezelésében is nélkülözhetlennek tartatott. Istenekben csupán a' nép hitt, az uralkodók a' vallást csak mint gépet személyes czéljaikra használták. A' pór végre, mivel gondolkodni rest volt, el hagyá magát ragadtatni a' templomi ünnepek' fénye 's az isteni tisztelettel egybekötött érzéki gyönyörök' iszonyaitól, 's mindig mélyebben sülyedt a' babona' mocskaiba. A' hittelenség mellett felkapott a' mysticismus, mert az ideggyenge nemzedéknek kedves az, a' képzelgésre még mindig elég erővel birván. A' pythagori ábrándok Görögországban rendkivül jól fogadtatának 's még Plato is nem csekély eszköz volt benne, hogy a' görög nép' hajdani érzéki és költészi vallása' helyébe mysticai rendszerek jövének divatba. A' vallási elfajultság mellett vadság és emberietlenség harapozott el, 's azt az uralkodó szellemi mivelődés olly kevéssé gátolta, mint az ábrándozás és mysticismus a' hitetlenséget és babonát. Az időnek ezen borzasztó jellemvonása a' divatba jött rabszolgaság' következménye volt. A' rabszolga legkisebb ok miatt kínpadra feszíttetett 's volt eset nem egyszer, hol még a' szabadok is megkínoztattak. Illy vadságokkal igen éles ellentétben áll az akkori görögök túlfinomultsága, kivált az athenieké. Az ezenkori irások a' legfínomabb árnyéklatokban tükröződő udvariságot mutatják. Az atticai beszédmód még későbbi időkben is példánya volt a' feleselés és mereven állítástól ment szerény beszédnek, és mégis ugyanekkor a' fínom és érzésteli athenieknél a' durvaságok igen közönségesek voltak. Még Demosthenes és Aeschines is, kiknek irásai különben atticai finomság által igen kitünők, beszédeikben egymást a' legdurvább módon gyalázzák. *Meidias*, Athen' egyik legtekintélyesebb férfia pedig és Demosthenes pörlekedének egymással, mivel egyik a' másikat a' szinházban megpofozá és öklözte.

A' fényüzés és csillogási kéj nagy volt ezen időben, mi a' görögökre leginkább a' perzsákhoz küldözött követségek által terjedett el. A' nagyobb városokban mindennemü kicsapongás uralkodott, mi a' hiúság mellett fő rosz vala a' társaságban. Az ez időből törvényszéki tárgyalások valódi undokságait mutatják az erkölcstelenségnek és bizonyitják, hogy illy állodalmak, mellyekben e' nemü gonosz vétkek naponkéntiek, nem állhatnak sokáig függetlenül. A' hiúságot és tobzódást az önzés és kapzsiság min-

dig kisérni szokták, 's így ezen vétkek is fő jellemvonásai ez időnek. A' pénzszomjnak számos alacson példáit találni. A' gazdagság utáni sovárgás a' legnagyobb mértékbeni megvesztegethetést, valamint a' hatalommali visszaélést vonta maga után. Demosthenes példáúl, hogy Aeschinesnek árthasson, egy szegény embernek nagy öszveget ajánlott, ha Aeschines ellen egy olly vétket bizonyítand, mellyet az nem követett el, és két annyit, hogy ha a' koholt vétek' elkövetését birák előtt esküvel is erősítendi. De a' becsületes ember, noha szegény volt, visszautasítá a' gyalázatos ajánlatot.

A' megvesztegetés, miként a' perzsa és macedoni viszonyok mutatják, nagyban űzetett. A' hadseregek' vezéreinek kapzsisága olly nagy volt, hogy haramia-főnököknek méltán lehet őket nevezni. Igaz ugyan más részről, miképen némelly állodalom', például Athen' pénzügyei ekkor olly állapotban voltak, hogy a' hadvezérek csak haramiákként, szövetséges társaikat pusztítva, viselhettek háborút. A' megvásárolhatása miatt híres *Epicrates* egy követsége alatt a' perzsa udvarhoz hatszáz talentumot (körűlbelűl más fél millió, vagy, a' mi pénzértékünk szerint, tizenkét millió ftot) szerzett magának. Egyesek' roppant vagyona mellett csökkent az állodalom' összes vagyona, miként ez mindenütt történik, hol nem szorgalom és ipar a' fő keresetmód, 's a' legnagyobb gazdagság mellett a' legnagyobb szegénység sohajtozott. Athen' jövedelmei megcsökkentek; a' bányák vagy kimerűltek, vagy idegen kezekbe jutának, a' kereskedés más vidékekre vonult. A' melly mértékben Athen' kereskedése sűlyedt, ugyan abban emelkedett Rhodus, Byzant 's a' Kisázsia' éjszaki partján álló más városoké 's ezen politicailag épen nem fontos helyeken halmozódott fel a' kész pénz' legnagyobb tömege.

Mi a' házi viszonyokat illeti, a' görög nép Cecrops' kora óta tisztelte a' házasság' szentségét 's a' házasságtörőkre kemény büntetés volt szabva, miből önkényt következett, hogy a' nő nem volt a' férfi' rabszolgája, mint keleten, sőt a' dóriai törzseknél kitünő szabadsággal birt 's több vonatkozásban részt veve a' politicai ügyekben is. A' házasságnak azonban nem volt valódi erkölcsi alapja. A' férj' kicsapongását, bár mi igen sérthette is az a' törvényes feleséget, sem törvény sem közvélemény' hatalma nem sújtotta, 's rabszolganőkkel és ágyasokkal élni nem volt

tilalmas. Athenben 's az ioni törzseknél általában a' nők a' gynaeceumra, a' ház' leghátulsóbb részére, voltak szorítva, férjeik' lakomáikban nem vettek részt, nyilvános helyen csak bizonyos ünnepeken mutathatták magokat, éjjel csak fáklyával világított kocsiban mehettek ki, férjeik' távollétében nem fogadhattak el férfi-látogatást. Hogy ez a' szegényeknél máskép volt legyen, magában értődik. Később a' családi élet' tisztasága a' divatba jött hetaerák által gyökerében megrontatott. A' spartai nők felől fenebb emlékeztünk. —

Az apának nagy hatalma volt gyermekei felett. Az még Athenben is korlátlan ura volt magzatának. Midőn a' csecsemő megszületék, apja' lábaihoz tétetett, 's ha az karjaiba vevén megölelte, meg volt az élettel ajándékozva, ellenben, ha elfordult tőle, elvitetvén, kitétetett vagy másképen öletett meg. A' nevelés, mint láttuk, Spartában közös volt és csaknem kizárólag testi. A' népnevelés más görög állodalmakban is el volt hanyagolva. Elemi oktatás nem létezett még akkor sem, mikor már a' bölcseleti iskolák virágzottak. Csupán egy törvényhozó, *Charondas* Catanában, rendelte, hogy az iskolai tanítókat az állodalom fizesse. A' nevelés többnyire rabszolgákra bizatott 's nevelőket csupán a' gazdagok tartottak, kik müvészet 's tudományokban adtak oktatást. Leánygyermekek csak a' hetaerák' divatba jötte óta kezdtek szív és szellemképzőleg taníttatni, de e' tanítás is csak fölületes volt.

Rabszolgák Görögország' minden részeiben léteztek. Számuk hatszor annyi volt mint a' szabad polgároké. Ők voltak a' szabadok' szolgái, ők végeztek minden munkákat. A' polgárok annyira el valának foglalva állodalmi ügyekkel, hogy házi, mezei, és ipari foglalkodásaikat rabszolgáikra kelle bízniok. Ezen szerencsétleneknek nem mindenhol volt egyenlőleg nehéz sorsuk. Athenben szelídebben bántak velök. A' törvények védték őket vad uraik ellen. A' mint az atheni rabszolga a' mindennapi életben föllépett, nem sokat különbözött az alantabbi polgártól; meggyilkoltatása vagy veretése, csak úgy mint a' szabad polgáré, büntetést vont maga után; saját urának kegyetlensége elől Theseus' templomába menekülhetett és követelhette, hogy ura őt másnak adja el; halállal csak birói itéletnél fogva büntethetett, de hogy tulajdoni joggal az állodalom' rabszolgáin

kivül a' többi is birt legyen, bebizonyítani nem lehet, igen hihető egyébiránt, hogy a' mit keze' munkájával szerzett, levonva belőle az adókat, sajátja volt, ha megválthatta-e magát, mint némellyek hinni akarják, nem tudjuk bizonyosan. A' felszabadíttatás egyébiránt gyakori volt; a' felszabadultnak egykori urát pártolója gyanánt kellett tisztelnie, ennek elhanyaglása vádat vont maga után, melly *apostasionnak* neveztetett 's isméti rabszolgaság volt következménye. [1]) Mind ez a' spartaiaknál, miként láttuk, másképen volt, kiknek bánása rabszolgáikkal a' nemesebb érzésű mostani embert borzalommal tölti el.

A' földmivelés fontos iparágnak nézetett a' görögöknél. »Az a' legjobb nép, úgymond Aristoteles, melly földet mivel.» Már Homér' korában a' tartományokat magántulajdonoknak látjuk, mellyeknek kimért 's kövekkel megjelelt határaik vannak. A' föld' közvetlen mivelése azonban csaknem minden állodalmakban a' rabszolgák' dolga volt. A' heloták a' földmivelés által nyert termékek' egy nagy részét uraiknak voltak kötelesek adni és Atticában is a' földmüves' földe' termékének hatodát a' nemesnek fizette. Ezen kivül a' földek' nagy része holt kezekben, a' templomok birtokában volt, 's néha egész tartományok átok alá vettetvén, nem volt szabad bennök földet mivelni, ki illy földet bevetni mert, halállal büntettetett.

A' kézi mesterségekben a' görögök valami megvetésre méltót láttak. Tekintélyes embernek illyesmit nem lehete űzni, 's ez is csupán rabszolgák' dolga volt. Csak midőn a' democratia emelkedett, 's uralkodó maradt, lett a' kézmives' viszonya kedvezőbb. Ekkor lehettek a' kézmüvesek polgárokká és tisztviselőkké. Czéhek nem léteztek, mert általában az egész iparnak nem volt semmi fontossága. Két mesterséget egyszerre senkinek sem volt szabad űzni. Spartában sok tilalmak gátlák az ipar' emelkedését. A' hadseregeknél lehetett némi iparágakat űzni, de azon föltét alatt mint Aegyptusban, hogy a' fiú apja' mesterségénél maradjon.

Több okok munkáltak egybe, hogy Görögországnak soha sem lehetett olly virágzó kereskedése, millyet természeti és politicai fekvése által igényelhetett. Egyes állodalmakban mindig

1) C. Fr. Hermann, Lehrbuch d. gr. Staatsalterthümer 244—245. l.

a' szabadság 's nem a' kereskedés volt nevezetesebb pont. Sok eszköz, melly újabb időben az ipart elősegéli és jövedelmezővé teszi, ismeretlen volt a' görögök előtt. Még a' kereskedésben is a' szabadság volt túlnyomó, 's azért a' magánnyerészkedés a' közérdeknek gyakran káros lőn. A' közügyek inkább elfoglalták a' görögöt mint házi gazdasága, 's a' földmivelés nemesebbnek tartatott, mint a' kézi mesterség. A' pénzhiány is nagy akadály volt a' kereskedésben. A' Kr. el. 900. évben már verettek ugyan pénzek, mi minden nevezetes városban 's a' gyarmatokban is utánoztatott, de nem volt olly mennyiségű nemes ércz, melly terjedelmes kereskedésre elégséges leendett. A' kamatláb mindenütt igen magas maradt 's többnyire cserekereskedés űzetett. A' tökéletlen hajózási mesterség és a' hiányos földisme is nagy akadályai voltak a' kereskedésnek. Világkereskedés' eszméje nem támadhatott; csak a' Görögországot körülözönlő tengeren, hol a' partokon görög gyarmatok voltak, űzetett élénkebb kereskedés. A' szent játékok és ünnepek is igen elősegélék a' kezdődő kereskedést, 's voltak hitelvédő és közlekedési előmozdító törvények. A' kereskedő városok közt is Athen érdemel első helyet. Hajóhada Themistocles' kora óta a' kereskedési hajózásnak is tekintélyt szerzett, számos birtokai, magának a' fővárosnak gazdagsága, az iparnak kedvezőbb törvények, jeles kikötői 's a' perzsa háború által szerzett politicai elsősége nagy súlyt adtak kereskedésének is egyéb versenytársai mellett. Midőn Athen lehanyatlott, a' kereskedési nyereményben Byzant osztozott vele. Nevezetes kereskedő város volt még Corinth, melly későbbi időben magát Athent elhomályositá, és Rhodus, Syracusa, Massilia.

A' görögök' magánélete különböző idők szerint változott; ennek részletei inkább a' régiségtudomány mint világtörténet' tárgyai, azonban fő vonásaiban itt adjuk. A' perzsa háború után a' régi egyszerűség elenyészett 's helyébe korlát nélküli fényüzés lépett. De a' görög fényüzés mindig különbözött a' keletitől. Az érzéki elvek jobb izlés által nemesíttettek meg, és a' téterő nem fúladt henye ázsiai kényelembe. A' spartai polgár idejét testgyakorlatban és közügyekkeli foglalkodásban töltötte, mezei gazdálkodás és kézi mesterség kizárólag a' rabszolgák' dolga vala. Az athenieknél mindkettő jobb állapotban volt; kivált a' mezei életet valódi szenvedélylyel szerették. Mezei lakaik fé-

nyesek és kényelemre építvék valának. Öltözékeik többnyire gyapjúszövetek voltak. Attica és Arcadia szolgáltattak legjobb gyapjút, mellyet az atheni nők igen ügyesen el tudtak készíteni. De a' milesi és ioni gyapju legtöbbre becsültetett. Vásznat Peloponnesus, Thracia, és Aegyptus adott. Selyem és gyapot csak pompára használtattak. A' szűk alsó köntös felett szokásban volt palástot viselni. A' nők rokolyát és fátyolt viseltek; a' spartai nők azonban többnyire fátyol nélkül jártak, mit a' szigorúbbak mezteleneségnek mondának. Mindenütt voltak nyilvános fürdők, mert a' tisztaság vallási kötelesség volt. Fürdők, kenőcsök, füstölők, legközönségesebb kellékeknek nézettek. A' görögök szerették a' lakomákat, mikkel azonban többféle szellemi mulatságokat tudtak egybekötni. A' hetaerák is jelen valának a' lakomákon. A' gazdagok közel és távolból egybehordott nyalánkságokkal rakták meg asztalaikat. A' dőzsölők igen tudták hol vannak jó étkek; a' szakács-mesterségről több iró értekezett. Syracusának voltak legnagyobb hirű szakácsai. A' részegítő italok' élvezésére nagy hajlam volt. Az atticai sör korán eltolatott a' drága borok által, mellyek a' görög hegyek és szigeteken termettek. Ismeretesek a' Bacchus' tiszteletére adott ünnepek, mellyek annyi kicsapongással voltak egybekötve, 's hol leginkább a' nők őrjöngének. Mivel hordó-készítésre kevés alkalmas fájok volt, megsűríték boraikat főzés által, 's iváskor vízben olvasztották fel, mi a' bort még kábítóbbá tette. A' görögök' legkedveltebb mulatsága a' táncz, zene és színi előadás voltak, de divatoztak nálok játékok is a' máiakhoz hasonlók.

A' MACEDONOK.

AZ ORSZÁG ÉS LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE.

Macedoniát, a' görögök által lakott félszigetnek Európában legéjszakibb részét, dél felé Thessaliától az Olymp és cambuni most *Volutza*-hegyek választák el, nyugotra pedig Epirustól a' Pindus most *Stymphe*. Keleti, éjszaki és éjszaknyugoti határait illetőleg meg kell különböztetni a' II. Fülöp király előtti és utáni időszakot. Előtte minden a' *Strymonon* túli tartomány, maga az amphipolisi félsziget, egész Thessalonicáig, Thraciához tartozott, valamint éjszakra a' poeonok' tartománya is, éjszaknyugotra pedig a' *Lychnitis* tó, most *Achrida*, képezé Illyria felől Macedonia' határát. Ezen félszigetet Fülöp foglalta el egész a' *Nessus* folyamig és *Rhodope* hegységig, továbbá a' paeonok és illyrek' tartományát, a' Lychnites tavon túl. E' szerint Macedonia legnagyobb kiterjedésében az aegei tengertől egész az ioniig nyult, hol a' *Drino* képezett határt. A' tartományok már Herodot' kora előtt névszerint voltak ismeretesek és számuk Fülöp király' korában tizen kilencz volt. A' tenger Macedoniában négy nagy öblöt képez: a' strymonit, singiticait, toronaicait és thermaeit. Macedonia egyébiránt hegyes és erdős tartomány, mellynek fő gazdagsága arany és ezüst bányákban állott, de a' tengerpartoknál gabonát, olajat, bort és gyümölcsöt termett. Levegője éles, de egészséges 's benne az emberek rendszerint hosszú életűek.

A' macedonok, kiknek mint fenebb érintők, eredete bizonytalan, úgy látszik, jobbára görög származatúak. Királyaik Herculest tartották ős apjoknak; a' többi görögök megengedték nekik részt venni az olympi játékokban, mi nem volt szabad ollyannak, ki görög eredetét be nem bizonyíthatta. Macedonia' lakói igen korán véres háborúkat viseltek a' peonokkal 's egyéb illyr és thrák eredetű szomszéd népekkel, 's a' tengerpartokra

települt görög gyarmatok által egészen elzárattak a' tenger' jótékonyságaitól. Miveltségben ugyan hátrább állottak a' sajátképi Görögország' lakóinál, de mégis ezek' miveltségének korán részesei levének, mi által igen különböztek az őket körűllakó egyéb vad törzsektől. Macedonia' legrégibb uralkodói a' *Temenidák* voltak, mert első királyuk *Caranus*, Temenus Hercules' maradékától származottnak mondatik. Az ország' legrégibb történetei homályosak és érdektelenek. Caranus' hódítmányai képezték a' birodalom' alapját, mellyet ennek unokája, *Perdiccas*, tetemesen nagyobbított. Darius Hystaspis scythák elleni táborozásakor meghódítá Macedoniát és Thraciát. Mindkét országnak szaporítani kelle saját népéből Xerxes' hadait, de a' görögök' győzelmei után és által ők is szabadokká levének. II. Perdiccas király részt vett a' peloponnesi háborúban és a' spartaiakhoz állott. Halála után Archelaus ült trónra, ki II. Fülöpig legnevezetesebb fejdelem. Ő sokat tett Macedonia' mivelődésére. Városokat, várakat, útakat épített, serkenté a' földmivelést 's egyéb iparágakat, hadait görög módra rendezte el. Barátsággal fogadta udvarában a' költőket és művészeket; Euripidessel személyes viszonyban állott, tragoediáit játszatta udvarában; palotája' termeit Zeuxissal festeté, kinek hét talentumot (17,000 ftot) fizetett e' munkáért, mi mostani pénzérték szerint roppant öszveget tett. Ennek halála után öt trónkövetelő kelt föl 's közölök végre véres háborúk után II. *Amyntas* nyerte el a' királyságot. Uralkodása alatt az olynthiak nagy hatalomra emelkedtek, megtámadák magát Macedoniát, 's kiűzték őt *Pellából*, hová aztán a' spartaiak' segedelmével jöhetett vissza: de Olynth ez idő óta mindig veszélyes szomszéd maradt. Amyntas' halála után neje *Eurydice*, ön fiai' mellőzésével, *Ptolemaeus Aloritest* akarta trónra emelni, miből sok zűrzavar és trónváltozás keletkezett 's a' thessaliak, atheniek, thebaiak, thrákok vegyűltek Macedonia' ügyeibe 's majd egyik majd ismét másik nyert eldöntő szerepet 's némi részben függővé tette a' királyt magától. Amyntas' halála után először II. Sándor leve királylyá, ki hatalmát a' thessaliakra is ki akarván terjeszteni, Ptolemaeus ellene szegűlt 's a' thessaliak Pelopidast hivták segédűl, ki Sándort Thessalia iránti minden igényeiről lemondani kényszeríté és Fülöpöt, az utóbb olly nevezetessé vált II. *Fülöpöt*, kezességül Thebába hozta, mi azonban ekkor történt-e valósággal, vagy

más időben, nem egészen bizonyos. A' Pelopidas eszközlötte kiengesztelődés nem volt tartós. Ptolemaeus Alorites Eurydicével szövetkezve, megölte II. Sándort, és mint az ifju Perdiccas' gyáma akarta a' kormányt magához ragadni. De a' macedoniak nem fogadák el, hanem Pausanias mellé nyilatkoztak, kinek trónhozi jogát ki nem fürkészhetni. Erre Ptolemaeus Iphicrates atheni hadvezért hivta segedelmül, ki Pausaniast elűzte ugyan, de az csakhamar ismét visszatért. Alig ült azonban trónra, Thebából követség érkezett a' Thebában élő Fülöpnek és testvérének Perdiccasnak trónhozi jogukat biztosítani. Pelopidás és Ismenias, a' két thebai követ, másod ízben is elüzék Pausaniast és Ptolemaeust helyezék vissza mindaddig, mig Perdiccas nagykorúságát elérendi. Ptolemaeus aztán Perdiccas által öletett meg 366. év körül Kr. el. III. Perdiccas nem sokáig uralkodott. Ő az illyrek elleni háborúban esett el, midőn Amyntas nevü fia még gyermek volt, melly körülményt Macedonia' ellenségei használván, minden oldalról megtámadák az országot. Illy zürzavarok közepett lépe föl 361. évb. II. Fülöp, ki nemcsak megszabadítá az országot a' veszélyből, hanem délkeleti Európa' első hatalmává is emelte. Ő eleinte mint unokaöcscsének, Amyntasnak, gyáma uralkodott, de nemsokára függetlenné tevén Macedoniát, a' nép által királylyá választatott.

II. FÜLÖP

II. Fülöp, Amyntas' fia és Sándor király' öcscse, hét, sőt egy régibb iró szerint nyolcz évig volt Thebában, és itt ébredt 's fejlett ki szelleme, melly őt egyikévé tette a' hajdankor' legnagyobb fejdelmeinek. Ifjú koráról és fejlődéséről bizonytalanság uralkodik. Epaminondassal 's ennek barátival, igy vélekednek több irók, mindennapi viszonyban állott, 's Thebában mulatozása' ideje alatt meglátogatta Görögország' többi szabad városait is; megismerkedett Isocrates, Plato és Aristotelessel 's több nagy embereivel Görögországnak, 's ekként használta az alkalmat a' görög müvészet 's tudománynyal, valamint annak alkotmányaival és hadakozási módjával megismerkedni. Huszonhárom éves korában lépett mint Amyntas' gyáma a' trónra és illy fiatal korában elég erős vala az ellenségekkel megküzdeni és Macedonia' függetlenségét megmenteni.

Macedonia' trónja minden oldalról viszálkodás' tárgya lön. Thracia' fejdelmei Pausaniast akarák trónra emelni. Athen, melly hogy Amphipolist megnyerhesse, már korábban Perdiccast ültette a' királyi székbe, most ugyanez okból bizonyos *Argaeust* segélt a' maga igényeiben. Még erősebben fenyegetőztek éjszakon a' poeonok és mindenek fölött az illyrek, kik utolsó győzelmök óta nagy félelmet gerjesztének. Ennyi ellenségtől zaklatva az ifju Fülöp el nem csüggedett, bízván erejében, hogy a' fenyegető vészt elhárítandja. A' thrákokat alku és ajándék által csillapitá le, az athenieket ravaszsággal ámitá el. Kivonván őrhadait Amphipolisból, a' várost szabadnak nyilvánította, 's ekkor Argaeust fáradság nélkül meggyőzte 's hogy az athenieket még inkább eláltassa, megvendégelé és megajándékozta az Aridaeus' zsoldjában szolgált athenaei foglyokat, haza küldvén őket barátságos biztositásokkal és lemondva Amphipolis iránt minden igényeiről. Ekkor, nem félve többé Athen' megtámadásától, a' poeonok ellen indult, megverte és meghódítá őket 's végre fő elleneit, az illyreket is, legyőzte, egy véres csatában, mellynek szerencsés kimenetele Macedonia' határait Lychnitis tóig terjesztette. Ezen események Fülöp' uralkodása első három éveiben hajtattak végre. Ő Perdiccas' halála után mindjárt egy év mulva királylyá választatott. Az illyreket meggyőzvén, nemcsak országa' terjesztésére gondolt, hanem megkezdé azon benső intézkedéseket is, mellyekkel letette a' macedoni világbirodalom' alapjait.

Fülöpben egyesülve valának korának minden erényei és vétkei. Veleszült tehetségeinél fogva hadvezérnek, kormányférfinak 's uralkodónak volt teremtve, és birt minden eszközökkel a' görögöknek a' monarchiai kormányt, melly rájok nézve szükséggé vált, elfogadhatóvá tenni. Czélja Görögország feletti uralkodás vala 's a' görög erőnek egyesítése a' perzsa birodalom' meghódítására. Ő egyébiránt uralkodását nem akarta a' szabadság' elnyomására alapítani, hanem a' meglevő alkotmányok és intézvények' megtartása mellett egy valódi szabad nemzet' élén fő vezetőként állani. Czélját nem csak rendkivüli eszélyessége, hanem éles elméje, az emberi természet és viszonyok' mély ismerete 's a' nemzet' irányában szellemi miveltségénél fogva vett állása által érte el. Képzettsége 's minden tudomány 's müvészet iránti vele-

szült hajlama őt tiszteletre méltóvá tevék és érdemessé arra, hogy a' legmiveltebb népnek feje legyen. Becsült minden szellemi törekvést, tisztelte a' költőket, müvészeket, szónokokat és saját országában görög szokásokat és szellemet ügyekezett elterjeszteni. Sándor fiának Aristotelest választá nevelőül, kiben a' görögök' minden ismerete és szellemi törekvése öszpontosulva volt. Fülöp erkölcsileg is magasabban állott, mint korának elfajult republicanusai. Valódilag királyi nagylelkűsége, nyájassága és magánélete feltünő ellentétet képezett az akkori legtöbb görög kormányférfiak' vagyonsovárgó és sophisticai mindennapiságával. De más részről nem volt ment egyes, némi részben durva vétkektől 's ez oldalról tekintve messze mögötte áll világgyőző fiának. De ezen vétkek sem voltak benne olly gonoszak, mint politicai ellenségei elhitetni akarják. Kedvelője volt a' boritalnak, mi azonban a' macedonok között olly szokás volt, miként a' középkori german népeknél, vagy a' tizennyolczadik századi német és éjszaki udvaroknál, hol a' jó kormányférfinak egyszersmind erős ivónak kelle lenni. Ez a' macedoni királyban olly szükséges kellék volt, miként a' társalgási hajlékonyság és finomság, mit Fülöp szinte nagy mértékben birt. Ő nagy kedvét lelte a' bohóczokban és maga is bohóczkodott, de ez némileg szeszélyével függött össze, 's a' férfiúi szellemet is semmi sem eleveníti inkább mint a' maga idejébeni gyermekeskedés. Az ő vétkeinek egy része szükséges eszköz volt politicai czéljaira, és azok soha sem gátolák az országos ügyeket. Az énekesek, tánczosok, szinészek, kikkel tele volt udvara, igen kellemessé tevék az élvvadászó görögöknek és thessali nemességnek a' király körüli tartózkodást. Ezek egy részről elősegélték szándékaiban, más részről, ha meggondoljuk, mi rendkivül tevékeny ember volt ő, e' részben is sokkal menthetőbb, mint kora' henye és hivalkodó görögeinek többsége. Neki a' hiú élvek és üres formaságok, mellyek a' mindennapi embernek olly fontosak, mellékes dolgok voltak 's csupán akkor vette hasznukat, midőn magasabb czéljaira szolgáltak eszközül. Tábornokai 's baráti' körében egyszerű ember volt 's udvara csak ünnepélyes alkalmakkal öltött tündöklő színt, mikor például a' hiú atheniek nála követségben jártak 's nagyszerűség és fény által kelle előttök fontosat játszani. Illyenkor vendégszeretet, szivesség, kényelem olly mértékben gyakoroltatott mindenki iránt, hogy

még az ellenséges indulatúakra is hatással volt. Ő korának legfortélyosabb fejdelme volt. Titkolódó, de hallgatagsága keresetlen; beszédes egyébiránt, de beszédeiben nem hosszadalmas; táborozáskor tökéletes hadvezér, tapasztalt és fáradhatlan katona, katonáival nem bánt szigorúan, de meg tudta őket győzni a' rend' szükségéről; táborában inkább apa volt mint vezér 's katonáit pájtásainak 's haditársaknak nevezte; ki megkülönböztette magát, Fülöp' kitüntetésére csalhatlanúl számolhatott. Más részről nagyravágyásának nem voltak határai; szerződéseiben örökké a' haszonnak kellet tulsúlylyal birnia; nagymestere volt a' tettetésnek; azok iránt, kik szándékainak ellenszegültek, éles vala, ha hatalmába estek; a' nőnemnek nagy kedvelője; gyönyört lelt a' hizelgésben, szóval: Fülöp nagy ember volt nagy vétkekkel.

Görögországbani fensősége' elnyerhetésére a' görög elfajultság nagy segedelmére volt. Az uralkodó élvvágy és pénz-szeretet befolyást szerzettek aranyainak; a' divatba jött zsoldos katonaság hadseregét a' legjobb ujonczokkal látta el, és maga a' zsoldért szolgáló rabló csordának és főnökeinek viselete arról győzék meg a' görögöket, hogy sokkal jobb, ha még a' szabad állodalmak is örökösülő és alkotmányos uralkodónak lesznek kormánya alatt, mintha valamellyik vad katona, vagy szerencsevadász keríti őket hatalmába. Az új viszonyokat, mellyek Fülöpnek és fiának kormánya alatt hozattak be, nem e' két fejdelem teremté, hanem maga az idő hozta elő. Fülöp csak rendezé és sietteté, mit elődei akartak és némi részben előkészitettek. Sok a' görögökéhez hasonló szokás volt még a' macedonoknál. Nagy volt a' rabszolgák' száma, kedvelt időtöltés a' vadászat, hadi gyakorlatok és fegyvertáncz. Az asztalnál a' macedonok nem ültek, hanem feküdtek mint a' régi görögök. Az evés ivás nagy divatú 's a' részegség nem volt ritka. A' király és nemesség közti viszonynak egyenlőség volt alapja. A' király semmit sem határozhatott a' nép' akarata, vagy legalább akaratának szine nélkül. A' nemesség harczias vala és hatalmas, a' paraszt szabad földbirtokos, ki örömest csatlakozott a' nemeshez, ha ez által becsületet vagy hasznot remélhetett. És igy a' macedoni király egy jobban vagy kevésbbé, de katonai aristocratiának volt feje. Önálló hatalma csak úgy lehetett, ha hadi elmével birt, 's ha az általa fizetett sereget használni tudta. Fülöp meg-

változtatta Macedonia' eddigi alkotmányát, azonban ő nemzeti irányban tette azt 's igy intézkedései nem voltak újak, hanem magának a' nemzetnek új és erősebb fejlődése. A' macedonok' jogát ő nem bántá, hanem a' katonai elemekkel biró aristocratiát egészen hadiassá tette 's ügyekezett azt az uralkodótól függővé alakítani. A' nemességet vadászat, ünnepek és harczok által saját személyéhez kötelezte. Óvakodott sarampókat és osztályokat alkotni, saját fensősége' érzetében illyen formaságokra nem szorult; ő első volt a' hasonlók közt. A' macedoniakon kivül, kik hatalma' szinét képezék, Thraciában, a' meghódított görög városokban és Thessaliában egy más még nagyobb hatalmat alkota, ámbár ezen népeknek jogait sem csonkította. E' hatalommal magának korlátlan uralmat alkothat vala Macedoniában, de sem neki, sem fiának nem jutott eszébe a' monarchiát kényuralommá változtatni. Mindkettő tisztelte a' görög szabad erőt és a' saját népénél fennálló alkotmányos formákat, mi által nyerték, hogy hatalmuk és törekvéseik nem egyesnek' ügye, hanem az egész nemzetéi voltak. Fülöp a' thessaliak, görögök és thrákoknál is meghagyá a' szokásban levő intézvényeket 's csupán annyit változtatott rajtok, mennyi szükséges volt hatalma' biztosítására. Mindenik népnél két czélja vala: egyik háborúra volt irányozva, másik jövedelmei' szaporítására, vagy csupán más népekkeli érintkezés végett.

De minden fentartott szabadságok, minden törvényszerűségek mellett, Fülöp' hatalma sajátlag katonai hatalom volt és ezért nagy fontosságúak e' király' hadi intézkedései. Ő a' hadtudományt tovább képezé 's az által, hogy azt saját hadseregénél vette gyakorlatba, olly hatalmat alkotott, melly utóbb fiának megszerzé a' világbirodalmat. A' hadcsapatok' különböző nemei, mellyekből tábora állott, megtarták saját fegyverkezési módjukat 's bennök csak annyi változás tétetett, mennyit egy rendezett egészhezi összeköttetésre a' katonai okosság megkivánt. Seregében mindenféle hadak' nemei voltak találhatók; a' nehéz fegyverzetű lovasságon elkezdve egész azon pandúrokig, minőket a' tizen nyolczadik század mutatott. Nagy Sándor és tábornokai a' Fülöp által tört ezen ösvényen mentek tovább és hadi intézkedéseikben használtak mindent, mit hódító hadmenetökben alkalmasat láttak. Seregeinek alaprésze a' macedoni

nemzeti fegyvererő volt, melly hasonlíta a' görög nehézfegyverzetű polgárhadhoz vagy hoplitákhoz. Ehhez lovas őrsereget is csatlott, melly számra, gyakorlatra és fegyverzetre nézve jelesebb vala a' római lovasságnál. A' gyalogok a' népből képeztettek 's ezekből állott az úgy nevezett phalanx, a' lovasság ellenben a' macedoni nemesség' válogatott része volt. E' szerint Fülöp és nagy Sándor' hadai maga a' nemzet voltak, nemzeti érzelemmel és saját akarattal és soha sem vált élet nélküli géppé. Nagy Sándornak, a' hatalmasnak, a' messze Indiától vissza kelle fordúlnia, mivel seregei nem akartak tovább menni. A' phalanx a' nép' tömegét képezé 's egybegyüjtetett valahányszor élet 's halálról kelle itélni, vagy általános fontosságu ügyben végezni. Szinte igy a' phalanxhoz tartozó lovasság és a' király' gyalog őrserege a' macedoni nemességet képviselte és a' görög' szabadságbani kevélységének nemzeties érzelmét és büszkeséget tevé ellenébe. A' phalanx eleinte 16,000 emberből álla, de később megszaporíttatott; tizenhat embernyi mélységben állíttatott fel 's egy bensőleg egybekötött vas tömeget képzett, melly mint tömeg is hatással birt. Mozgékonyságát a' könnyű fegyverzetü lovasságtól nyerte, melly két szárnyán volt felállítva. A' katonáknak vágás és szurásra egyképen alkalmas kardjuk volt; fő fegyverök a' *sarissa*, vagy huszon egy lábnyi hosszaságu lándsa volt, 's még az ötödik sorban állók' lándsái is túlértek a' hadhomlokon. A' többi sorok az előttök állók' vállaikra tevék lándsáikat, mi által a' fordulatok igen megkönnyíttettek. A' pajzsok olly nagyok voltak, hogy az egész testet befedték. A' phalanxhoz tartozó lovasság, melly egy részét tette a' királyi őrseregnek, úgy látszik 1200 embernél soha sem volt több. Ez *ileek*-re vagy századokra volt osztva; 's hihetőleg Macedonia' más és más vidékeinek katonáiból állottak. Ezen lovasság nehézfegyverzetű volt. A' szinte nemesekből álló gyalog őrség, vagy királyi testőrség *pezetaerek* vagy *hystaspidesek*nek neveztetett. Ez 3,000-ből állott; fegyvereik mint a' phalanxé, csakhogy hosszabb és nehezebb pajzsaik és sárissáik voltak. Volt még egy az alantabbi nemességből állított őrség, az *argyraspidek*' serege, kiknek ezüst vagy megezüstözött vérteik 's mind ezek mind lándsáik könnyebbek voltak. Ezek nagy mozgékonyságuk miatt gyakran használtattak és nem keveset emel-

ték Macedonia' hirét. Ezekből állott Fülöp' hadainak tisztán macedoni része. Ezeken kivűl a' meghódított vagy szövetséges népek' seregeit Fülöp azok' saját harczolási módja szerint használta. A' thessali népességből nehéz fegyverzetű lovasai váltak, a' félig vad thrák törzsekből ijászok és könnyű lovasok kerültek.

Legyőzvén Fülöp országa' kül és bel ellenségeit, ügyekezett tartományai' határait a' tengerpart felé terjeszteni és főkép az athenieket Macedonia' közeléből eltávolítani. Athen épen háborúban volt több oldalról bonyolodva, nevezetesen Amphipolis' városával régóta harczolt, a' nélkűl, hogy meg birná hódítani. Fülöp ajánlkozék azt számukra elfoglalni, ha érette Pydna tengerparti várost cserében adandják. Az atheniek el hagyák magokat ámíttatni. Fülöp elfoglalá Amphipolist 358. évb. Kr. el. de nem adá az athenieknek, hanem országához kapcsolta. Ez után az olynthiakkal lépett szövetségbe és segíte nekik Pydna és Potidaea városokat meghódítani, mellyek szinte Athen' birtokai voltak. E' tettében a' fortélyos fejdelemnek csupán az volt czélja, hogy az athenieket megfoszsza minden erősítvényektől Macedonia' közelében. Ezen kivűl az erkölcseiben megromlott atheni népet csodálatra méltólag finom ravaszsággal tudta önmaga ellen eszközűl használni. Pénzzel egy pártot vásárla' magának Athen' polgárai között, melly a' népet részére hódítsa, vagy ha az nem lehetséges, legalább tartóztassa, ellene eldöntő eszközökhöz nyúlni. E' macedoni pártnak előbb Philocrates, utóbb a' szónok Aeschines voltak fejei, kik a' Demosthenes által vezérlett másik párt ellen dolgozának. Valamint Athenben, úgy más görög városokban is szerzett magának a' macedoniai király fizetett embereket, 's lassanként magától függővé tett sok várost, mielőtt fegyverrel meghódította volna.

Potidaea' városának bevétele után beütött Thraciába, elfoglalta az Amphipolis' éjszaki részén fekvő arany bányákat, mellyeknek évi jövedelme ezer talentumra (2,600,000 ftra) ment. Itt építette Philippi' városát, mellyet görög és macedoni lakosokkal népesített meg. Mit Görögországban fegyverrel meg nem hódíthata, ezen bányák' aranyával vásárlotta meg, mert „nincs olly erősség, így szólott gyakran, melly meggyőzhetlen volna, hová aranynyal terhelt öszvér bemehet.“ Ugyan ekkor elfoglalta *Kersobleptes* thrák király' birtokait 's a' Pieriában fekvő *Methone*

városát, hosszas ostrommal, hol egyik szemétől nyillövés által fosztatott meg.

Ez idő tájban, mikor Macedonia' gyorsan nevekedő hatalma' ellenében minden görög állodalmaknak egyesülniök kell vala, Görögország egy újabb, tíz éviglen huzódó polgári háborúba bonyolult, mellynek neve phociai, vagy harmadik szent háború. A' thebaiak régi gyülölségből bevádolák Spartát és Phocist az amphyctionok' gyülésében; az elsőt Theba' várának egykori erőszakos elfoglalása miatt, emezt pedig, hogy némelly Apollónak szentelt földeket mivelni nem irtózott. Mind Sparta, mind Phocis a' Theba' befolyása alatt álló amphyctionok által nevezetes pénzöszvegek' fizetésére ítéltettek és az itélet' végrehajtása a' thebaiakra bizatott. Sem egyik, sem másik vádlott fél nem akará megfizetni a' rárótt öszveget. A' phociak fegyvert ragadának 's vezérök, *Philomelus*, nem találván egyéb menekvést, a' delphusi templomot szállá meg és kincseit megrabolván, rajtok szerzett zsoldos katonákat. A' delphusi isten' templomának megrablása nagy következményű dolog volt. Általa a' görögök vallásbani hite annyira megrendítteték, hogy azt többé megszilárdítani nem lehetett. Görögország' legszentebb temploma tíz évig volt rablóinak kezében! Mi romboló befolyást kellett ez állapotnak az élénk görög képzeletre és kedélyre gyakorolnia! A' ősek' kegyes adományai kereskedési forgalomba jöttek és szentetlen czélokra használtattak. Nem egyszer lehete látni aljas személyeket, kéjhölgyeket, Apolló' templomának drágaságaival ékesítve! Történt nevezetesen Metapontumban, egy ünnep' alkalmával, hogy közönséges hárfásnők olly ékszerekkel piperézetten léptek föl, mellyeket valaha ezen város adott a' delphusi istennek ajándékban, és azoknak megszentetlenítését most a' város' polgárainak ön szemeikkel kelle látni! 'S valljon azon sok görög, ki a' phociai hadseregben mint zsoldos szolgált, tarthatott-e valamit többé olly vallás felől, mellynek legfőbb szentségeit ön maga kirablá. Philomelus, ki a' templomrablást megkezdette, nem soká élt ugyan, de halála által a' phociak' hatalma nem töretett meg. Utána öcscse, *Onomarchus*, következett a' vezérségben, ki a' delphusi kincsekkel annyi hadat tudott egybegyüjteni, hogy még a' thessaliakat is segélhetě, kik Fülöppel harczolának. Eleinte a' phociak két ízben verték meg Fülöpöt, de utóbb a' fő csatát elveszíték 's benne

Onomarchust, fővezéröket is, kinek holttestét a' macedoni király akasztófára függeszteté, hogy a' megsértett istenségért boszút álljon 's a' görögök' szemeiben istenfélő embernek mutatkozzék.

Azon ürügy alatt, hogy a' legyőzött phociakat most saját hazájokban törendi meg, Fülöp a' thermopylaei szorost akarta hatalmába keríteni, de ezzel háttérben rejtegetett szándékába mélyen hagyott bepillantani. Az atheniek fölébredének 's egy hajóhaddal mentek a' hely' ótalmazására. Fülöp szándékát elárulva látván, visszavonult. Ezentúl óvatosabbnak kelle lennie Athen' ellenében, annál inkább, mert itt most egy férfiu lépett föl, ki Athent a' perzsa haborúban tanúsított hajdani dicső hivatásához, hogy a' hellen szabadság' mentője legyen, ügyekezett visszavezetni, egy olly férfiu, ki honszeretettől lelkesült vala mint Pericles, és eszélyes a' hállók' kikerülésére mint Themistocles, ki mindent átlátott, mit Fülöp kigondolt és megkisértett, minden cselszövényeit kikémlelte és ellenök munkált, szóval ébren volt és őrködött az alvó Athen és Görögországért. Ezen férfiu Demosthenes volt.

Demosthenes nem származott előkelő családból; apja egy jövedelmező fegyvergyár' tulajdonosa volt. Müveltsége és szellemi ereje által emelkedett föl. Valamint Fülöp a' maga királyi hatalmát csekély alapon kezdé 's nagy fáradsággal épitette föl, úgy ő is, miként fönebb (456. lapon) láttuk. Plutarch beszéli róla, miképen feje' egy részén haját leborotválta, hogy e' miatt kénytelen legyen hónapokig földalatti szobájában maradva folytonosan tanulni, honnan végtére mint tökéletes szónok lépett ki 's a' népet tetszése szerint vezette. Minden jeles tulajdonokkal felkészülten állott ki a' harczra egy olly kor' ellenében, mellyben az állodalom' bekövetkező halálának minden jelei mutatkoztak. Eltelve Athen' nagy őseinek szellemével, azt hitte, hogy az elbágyadt népbe férfiúi erőt lesz képes lehelni 's a' hajdani erényeket felkölteni. Mint Aristides és Pericles, kik hazájok' javát magasabbra becsülték hallgatóik' tetszésénél, szólott ő gyakran büntető szigorral a' néphez. „Ti örvendetek, úgy mond, ha őseitek magasztaltatnak, ha tetteik és győzelmeik elősoroltatnak, de gondoljátok meg, miképen azokat ők nem azért vitték végbe, hogy csupán nézzétek és bámuljátok, hanem

hogy magas erényeiket kövessétek.» Lefesté előttök tehetetlenségöket, bágyadtságukat, függő és nyomorú létöket »pedig lehetetlen, úgy mond, annak nagy és merész gondolatokat táplálni, ki függő állapotban él, mert a' millyen az ember' életmódja, ollyan gondolkodása.» Fülöpben ő a' görög szabadság' legveszélyesebb ellenségét mutatta fel, kinek minden erőből ellen kell szegűlni. Midőn Fülöp egykor veszélyesen beteg volt 's az atheniek, halálát remélve, örvendettek, megdorgálta őket, hogy ne nézzenek tétlenűl a' váltság' napja' elébe »mert ha Fülöp meghal is, igy szólt, ti ismét egy második Fülöpöt teremtendetek, ügyeiteket a' szerint vivén mint eddig.» E' nagy ember mindent mert honáért, fegyverre és adakozásra tüzelte népét, és, bár halálos büntetés alatt tilalmas volt, indítványozni nem rettegett, hogy a' theoriconi pénztár hadi költségekre fordíttassék. Ha az atheniek inditványait elfogadandják, akkor remélte, hogy a' barbart, miként Fülöpöt nevezni szokta volt, megtörendik. »A' király nem rémít engem, így szólott, ha a' ti gondolkodástok egészséges és férfias.»

Demosthenes' tüze, szónoki hatalma nem maradtak ugyan siker nélkűl, de tartós munkásságra és erőnyilatkozatra, minőt e' vészteli korszak kivánt, nem ébreszhette föl hazája' fiait. Ha néha felriasztá is őket tehetetlenségökből, csakhamar ismét visszaestek abba, míg ez alatt Fülöp tervszerűleg és lankadatlanul minden eszközöket használva terjeszté hatalmát. Balúl ütvén ki szándéka a' Thermopylaenél, egy ideig az atheniek' ellenében tétlennek akarva magát mutatni, Olynth' városa ellen fordult, mellyet el is foglalt 348. évb. Kr. el. nem fegyverrel, hanem megvesztegetett árulók' segedelmével. Ez árulókat, miután hasznokat vette, martalékul adá az olynthi katonaságnak, kik megöldözék őket. Melly tettével a' mély emberismerő fejdelem megmutatta, tanulságul minden időknek, hogy a' ki hazáját csak egyszer elárulni képes, az semmire nem használható többé.

Két pont volt, mellyre Fülöp most kizárólag szegzé szemeit: Görögországnak kulcsa a' Thermopylaek, és a' Hellespont, melly részint kereskedése miatt volt Athenre nézve nevezetes, részint mert legszükségesebb kellékeit innen vette. Mindkettőnek birhatására nyilt alkalom, mellyet ő nem szalaszta ki ke-

zeiből. A' szent háboru még dühöngött 's már kimerité mind a' két fél' erejét 's még sem volt hajlandó egyik sem a' békére, azért az idegen hatalom' beavatkozása kikerülhetetlen leve. A' thebaiak Fülöpre veték szemeiket, ki, hogy eláltathassa Athen' népét, béke-alkuvást kezdett 's azt mesterséges útakon addig húzta, míg hadait kikészítheté 's ekkor annak színe alatt, mintha Thebát akarná megalázni, átrontott a' Thermopylén. Demosthenes lángszavakkal festé a' körülményeket, intette polgártársait ne higyenek Fülöp' hitegetéseinek, de ők csak akkor ébredének, midőn már késő volt. A' phociak részint Fülöp' ármánya, részint vezérök Phalaecus' árulása által legyőzetének, 's kizáratván az amphyctioni szövetségből, helyökbe oda Fülöp vétetett be. A' phociakra szertelenül nagy évi adó rovatott az elrablott delphusi kincsek' visszapótlására, városaik lerontattak, azontul csak falukban volt szabad lakniok, a' templomrablókra átok mondatott 's ez itéletek' végrehajtására az amphyctionok Fülöpöt nevezék ki, főfelügyelőjévé tevén őt egyszersmind a' delphusi templomnak és elnökévé a' pythiai játékoknak. Az atheniek fölserkentenek ámulásaikból, eleinte haragos tekintettel harczhoz készülének 's nem akarának semmit tudni a' felől, hogy Fülöp az amphyctionok' közé vétetett, de midőn haragjok' lángja ellobbant, látták tehetlenségöket a' macedoni király' hatalma' ellenében 's a' szigorú körülményekhez alkalmazák magokat.

Ezen állás, mellyet most Fülöp Görögországban nyert, eldöntő befolyásu leve a' görög ügyekre. A' király ugyan eszélyes szokása szerint kis koriglan időzött még 's a' helyett, hogy egyszerre menne czélja felé, csak lassanként gyengítette Athen' erejét, kiterjesztvén hatalmas befolyását egész a' Peloponnesusra és midőn Argos és Messene nála keresnének ótalmat, kivitte, hogy az amphyctionok megparancsolák Lacedaemonnak e' városok' szabadságát illetetlenül hagyni.

A' Propontis mellett feküdt az Athenhez szító *Perinth'* városa. Ezt és a' fekete tenger' kulcsát, Byzantot, támadá most meg Fülöp, mi még a' perzsákat is fölrázta álmaikból és az atheniek Demosthenes' mennydörgéseire, ama' világhirű *philippicákra*, fölrezzentetvén, szinte hadi sereget készülének állítani Fülöp ellen. A' nevekedő veszélylyel Demosthenes' bátorsága és

szónoki ereje is nevekedni látszott. Fülöp maga azt mondá egyik philippicára, hogy ha azt Demosthenes által elmondatni hallotta volna, ő is háborúra tökélendette magát ön maga ellen. A' Perinth elleni hadviselés mindenkit súlyos aggodalommal töltött el. Az atheniek fegyvert, katonákat és száz húsz hajót küldtek védelmökre. Byzant, féltvén függetlenségét az atheniektől, azok' hadvezérét Charest nem fogadta be, de midőn a' nemes *Phocion* megjelent, ki jámborsága és vitézsége által bizalmat ébreszte, egyesíték vele erejöket és Chios, Rhodus, Chos' stb hadaik egybeszövetkezvén, kényszeríték Fülöpöt Byzanttól eltávozni 340. évb. Kr. el. Több általa elfoglalt helyek visszaszereztettek, hajóhada semmivé tétetett 's ez úttal fel kelle hagynia terveivel a' Hellespontnál. Azonban nemsokára ismét mutatkozott alkalom és ürügy, mit Demosthenes' állítása szerint, árulók csináltak, Görögország' ügyeibe avatkozhatnia.

Aeschines, mint atheni követ, az amphissai locriakat bevádlá az amphyctionoknál, miképen azok az Apollónak szentelt cirrhai kerület' földeit mivelik. Az amphyctionok és delphusiak azonnal megtámadák a' cirrhai kerületet, de az amphissaiak által visszaveretének. Most a' gyülés elhatárzá, hogy a' locriak' megbüntetését az amphyctioni állodalmak' közügyévé kell tenni. Demosthenes látta a' veszélyt ezen általános fölfegyverkezésben, mellynek vezetője Fülöp leend, 's rábirta az athenieket, hogy e' tanácskozásban ne vegyenek részt. De a' többi állodalmak elhatárzák a' háborút és csakugyan, mint Demosthenes előre látta, Fülöpöt tevék a' szent seregek' fővezerévé. Most tehát alkalma nyilt neki, hogy a' legbecsületesebb ürügy alatt egy hadsereg' élén Görögország' szivébe nyomulhasson és Athenhez legsebhetőbb oldaláról, a' szárazföld felől, közeledhessék. Az atheniek titkon segélék a' locriakat, de hasztalan, Fülöp legyőzte őket és a' bekövetkező télen Görögországban maradt, a'thebaiak és atheniek' réműletére, kik jól kezdék sejteni, hogy a'következő évben a' fő csapás végre fog hajtatni. Demosthenes mindent elkövetett, hogy az athenieket és thebaiakat egyesítse. Fülöp pedig levelet irt a' thebaiakhoz, hogy őket megnyugtassa. De midőn hirtelen megszállá, elfoglalá és megerősíté *Elatea* nevű phociai várost, melly a' Thermopylaetől Boeotia felé vezető úton feküdt, 's azért Boeotiára nézve hadilag igen fontos volt, a' the-

baiak sem kételkedtek többé czélja felől 's Athenben az aggodalom a' legfensőbb fokra hágott. Ide estve felé jött meg a' hir; egész éjjel a' legaggasztóbb feszültség uralkodott 's midőn reggel a' nép gyűlésbe összesereglene, senki sem bátorkodott tanácsra nyitni ajkait. Ekkor Demosthenes lépett föl 's használván a' hangulatot, gyors hadias eltökélésre birta polgártársait és végeztetett, hogy a' város' minden ifjai fölfegyverkezvén, Chares és Lysicles' vezérlete alatt, Fülöp ellen induljanak 's egyszersmind valamennyi görög állodalom, 's a' thebaiak kiváltképen, szólíttassanak fel, részt venni a' macedoni király elleni csatában. Demosthenes maga ment el Thebába, hol a' király' követeivel, kik szinte jelen valának, nehéz harczot kelle küzdenie. *Python*, a' király' követeinek legjelesbike, megszólalt a' népgyülésen, lefestvén a' thebaiaknak a' hasznokat, ha Fülöppel egyesülnek 's a' veszélyeket, mellyek őket érhetendik egy olly közel álló és felkészült ellenségtől. Előszámlálta azon sok bántalmakat, mellyeket az atheniektől szenvedniök kelle, 's a' boszú' édes érzelmeit, mellyet most ezen városon vehetnek. Mind ezeket nagy ékesszólási művészettel állítá egybe, hogy a' thebaiakat Athen ellen gyúlaszsza. De más részről Demosthenes még nagyobb művészetet tanusíta az ékesszólásban. Emlékezteté a' thebaiakat Athennek hajdani barátságára; kérte őket, felednék el, mit utóbbi időkben egyik város a' másik ellen bántót elkövetett; gondolnák meg, hogy ők mint görögök dicsőséggel küzdének egymás közt az elsőségért, most ellenben, hol idegen törekszik a' hatalmat megragadni, egymás' ótalmára kellene egyesülniök. Emlékeztette őket a' hellen név' dicsőségére és őseik' diadalmaira, elejökbe terjeszté azon hatalmas segedelmet, mellyel Athen hozzájok csatlakozandik 's a' szolgaság' gyalázatát, ha Fülöp győzend, és ez ármányteli király' minden igéreteinek álnokságát. Özönként áradott a' beszéd ajkairól 's végre a' még mindig ingatag thebaiakat az atheniek' részére vonta. Minden elébbi bizalmatlanság annyira elenyészett, hogy a' gyorsan ide érkezett atheni seregek még a' városba is befogadtatának. A' szövetséges hadak' száma 40—50,000-re ment, mellyek' ellenébe Fülöp csak 30,000 gyalogot és 2,000 lovast birt felállítani, de ezen jelesül gyakorlott, sok csatákban megedzett, 's olly hadvezérektől mint Fülöp, Parmenio és Antipater vezérlett sereg a' hirtelen fegyverzett, csaták-

hoz nem szokott 's Chares és Lysicles által vezetett atheni és thebai fiatalsággal szemközt eleve bizonyos lehetett a' győzödelem felől. Demosthenes a' szabadság' hirtelen fellobbanó lelkesülésétől várt olly sikert, mellyet annak lehetetlen volt eszközlenie.

Az ügy *Chaeronea* boeotiai város mellett került eldöntő ütközetre. A' balszárnyon levő athenieknek sikerült az ellenökben álló macedoniakat hátra nyomni, de az ellenkező oldalon Fülöp' fia, a' később *nagy* nevet szerzett tizen kilencz éves *Sándor*, ki a' macedoniak' balszárnyát vezette 's e' napon első jelét adá hadvezéri nagy elméjének, visszaverte és megszalasztá a' vele szemközt álló thebaiakat. A' győzelmes atheniek, a' helyett, hogy a' még meg nem győzött phalanxot támadnák meg, a' macedoniak' hátráló jobb szárnyát kezdék űzni 's ez által rohantak veszélybe. „Ellenségeink nem értik miként kell győzni" így szólott Fülöp, midőn a' meggondolatlanokat látta, és sebes fordulattal a' győzelmében elbizakodott ellenségnek vezette phalanxát 's kevés idő alatt teljesen megverte azt. Az atheniek közől ezernél több maradt halva, két ezer pedig fogságba esett, a' thebaiak közől hasonlókép sok halt meg és lőn fogolylyá. Az elesettek közt ott volt a' thebai szent sereg, melly mind e' napig győzhetetlen vala, és most a' legutolsó emberig elhúllott. A' háromszáz ifjú, mellyből e' sereg álla, esküjéhez híven, egy lépést sem hátrált, hanem a' szabadság' szent lángjától lelkesülten mindnyája azon helyen halt meg, hová felállíttatott. A' thebaiak egy sírba temeték halottaikat, föléjök óriási kőoroszlánt emelvén. Újabb időben a' régi Chaeronea' omladékai közelében egy márvány oroszlán' töredékei találtattak, mellyek ezen emlék' maradványinak gondoltatnak. Az ütközet után Fülöp király nagy lakomát ada 's utána éjnek idején kiment társaival a' csatamezőre, hol szánakozás és csodálattal nézte az elesettek közt a' háromszáz thebai ifjat, kiknek holttesteik, mind elől sebzetten, egymás mellett feküvének, miként az életben úgy a' hálálban is egymástól elválhatlanúl. Ez volt a' görög függetlenség' végcsatája.

A' diadalmas Fülöp király nemesen és nagylelkűleg viselte magát győzelmében, 's tettel mutatá meg a' világnak, miképen ő a' görög szabadságot nem akarja szétrombolni, hanem minden alkotmányos formák' fentartásával kiván uralkodni. Mi szerencsés lehet vala az erejében lehanyatlott Görögország, ha a' győző

minden állodalmait egy monarchiai szövetséggé egyesíthetendé 's a' görögök' ön megegyezésével új rendet alapíthatandott! — Fülöp az atheni foglyokat váltságdíj nélkül haza bocsátá, 's e' várossal kedvező föltételek alatt kötött békét. Atticába nem ment be seregeivel, ámbár az nyitva állott előtte. Samost ugyan elvette Athentől, de meghagyá szabadságát és alkotmányát. A' thebaiakkal szigorúbban bánt. A' hivatalokat Fülöp' érdekei szerint kelle betölteniök, és várukba macedoni őrsereget fogadniok.

Miután Fülöp a' görögök' teljes legyőzésével a' macedoni-görög birodalmat megalapítá, régi tervére a' perzsa uralom' megdöntésére függesztette szemeit. A' Chaeronea melletti csata után nemsokára Corinthba 337. év' tavaszára nemzeti gyűlést hirdetett. Minden állodalmak elküldék követeiket csupán Sparta és Arcadia nem. Fülöp kényszeríthette volna ezeket is, de ő eszélyesen élt hatalmával 's tisztelettel viseltetett a' görög szabadságérzet és erő iránt. A' megjelent követeket is nem erőszakkal, mit tehet vala, hanem nyájasságával birta rá a' perzsák elleni hadviselésre, hogy megtoroltassék, mit ezek egykor a' görög faj ellen elkövettek. E hadviselési inditvány egyhangúlag elfogadtatván, fővezérré Fülöp választatott.

Fülöp most vágyai' fő czéljánál volt, azonban a' sors nem engedte, hogy ő, ki, Demosthenes szerint, „szemét ki hagyá lövetni, mellcsontját összezuzatni, kezét és czombját megsértetni, 's kész vala minden tagját, mellyet a' sors kivánt, martalékul adni, csakhogy többi tagjaival dicsőségben és hírben ragyogva uralkodhassék" nem érheté el fáradsága' gyümölcseinek élvezhetését. Már meg valának téve a' készületek a' perzsa háborúra, már a' hadsereg' egy része előre küldetett Parmenio és Attalus' vezérlete alatt Kisázsiába, midőn *Pausanias*, a' királyi testőrök' egyike, Fülöp királyt meggyilkolá vagy személyes boszuból, vagy perzsa pénz által megvesztegetve 336. évb. Kr. el. éltének negyvenhetedik évében. Halálának híre nagy örömet gerjeszte a' görögökben, leginkább pedig az atheniekben, kik ez alkalommal magokat a' legszégyenítőbb módon viselék, mert midőn Macedonia' királya hatalma' tetőpontján állott, ők hizelgének neki legcsömörletesb szavakban, mihelyt pedig megöletett, hálaünnepet ültenek és a' nép Pausaniast tiszteletkoszorúra méltónak mondotta.

NAGY SÁNDOR.

Sándor, II. Fülöp' fia, ki minden hibái mellett méltán érdemlett *nagy* nevet, hihetőleg a' Kr. el. 356. évb. született 's húsz éves korában öröklötte apja' trónját. Minden körülmények egyesültenek, belőle egyikét képezni a' legnagyobb fejdelmeknek, kikről a' történetirás emlékezik. A' természet őt valóban királyilag ajándékozá meg tehetségekkel 's ifjúkori viszonyai ollyak voltak, mellyek mind azokat kifejleni segélték. A' világnak épen olly férfiura volt szüksége, ki azt az élet' respublicai formáitól monarchiaira vezette át, 's midőn Sándor trónra lépett, Fülöp annyira előkészíte mindent, hogy neki könnyű volt végrehajtani, mit apja élte' feladatául tűzött ugyan ki, de valósítani csak olly halandó volt képes, mint Sándor. Apja Aristotelesre, a' nagy bölcselőre, bizá fia' nevelését. Általa nyerték Sándor' gyönyörű hajlamai a' leggondosabb kiképeztetést, általa avattatott be az atticai finomságba, tudományok 's művészetekbe, 's lőn annyira görögge, hogy egy ízben kedvetlenül úgy nyilatkozék, miképen a' görögök a' macedoniak közt ollyanoknak látszanak neki, mint félistenek állatok között. Ifju korában idegen volt az érzéki vágyaktól, de lelkesült minden szép és nagy iránt. Versenyjátékoknál nem a' futás és ökölviadal, hanem a' költők és zenészek' versenye volt rá nézve vonzó. Lelkének a' görög szellem' művei adának táplálékot és szerette mindenek felett Homért, a' görög miveltség' emez ősforrását. Magas királyi gondolkodás mutatkozott korán a' gyermekben 's kielégíthetlen vágy dicsőségre méltó tettek után. Valahányszor apja' új győzelmének híre érkezett, fájdalmasan kiáltott fel: „Atyám nekem semmi teendőt nem fog hagyni.“ Apjához egykor egy szilaj thessaliai paripát hozának 's tizen három talentumért kinálák meg vele. Megkísértették azt a' legjobb lovaglók megülni, de semmire sem mehetének vele 's Fülöp végre parancsolá, mint haszonvehetetlent elvinni. „Mi derék paripát veszít el apám csupán azért, mert nem tudnak vele bánni!“ így szóla Sándor 's engedelmet kért és nyert, hogy ő tehessen a' lóval próbát. Észrevevén, hogy a' ló saját árnyékától fél, a' nap' ellenébe vezette azt, megsímogatá és hirtelen hátára szökött. A' ló villámsebességgel rohant el vele 's Fülöp remegni kezde fiáért. Azonban Sándor nemsokára megfordítá a' mént és

mindenek' bámultára akarata szerint zabolázta, 's ez leve aztán kedvencz paripája, ama' híres Bucephalus. Több illy tettek' láttára kiálta fel apja egykor hozzá: „Fiam, keress számodra más országot, mert Macedonia neked kicsin lesz!"

Sándorban apjának minden nagy tulajdonai megvoltak 's ezek mellett annak legtöbb hibáitól ment vala. Apja' vállalkozó szellemét birta ő is 's ezen fölül nagyobb felfogású esze volt. Természete különbözött apjáétól veleszült nemesebb gondolkodás és egész lényét átható költői vonás által. Apjánál egyszerűbb és mértékletesebb is vala. Ifjú korában rosz hatása volt rá a' hizelgő Lysimachusnak és Calisthenes sophistának, kik sokat rontának Sándor' szép és nemes tulajdonain. A' sors úgy akará, hogy e' rosz emberek korán balútra vezessék azon egyetlen férfiú' jó természetét, ki a' világot megmentheté és boldoggá tehette vala, ha a' sors megengedné, hogy a' világ' maradandó boldogsága gazdagok és hatalmasok által eszközöltessék; de a' szegényeknek 's elnyomottaknak azon vigasztalást nyujtja a' történetirás, miként Schlosser olly szépen mondja, hogy az istenség gyakrabban eszközöl forradalmakat az által, mi az ember előtt kicsinnek, mint a' mi nagynak látszik. Egy pásztor, egy ács' fia, szegény halász, 's üldözött missionariusok által gyógyíttatá azon sebeket, mellyeket a' Pharaók' büszkesége, a' római elkelő világ' bujálkodása, Róma' későbbi császárainak kegyetlen nyomása 's éjszak' óriási fiainak vadsága ejtettek az emberiségen. [1])

Fülöp halála után az általa meghódított népek azonnal feltámadának, nyakokról a' macedoni igát lerázni. Az athenieket Demosthenes tüzelte harczra, ámbár Phocion az örömmámorosokat inté, gondolnák meg, hogy azon sereg, melly őket Chaeroneánál legyőzte, csak egyetlen emberrel fogyott meg. Attalus is fellázítá a' macedoni hadsereget Kisázsiában. Sándor legelőször is azokat bünteté meg, kik apja' megöletésének részesei voltak, de egyszersmind vérrel és pedig rokonvérrel fertezé be magát, kiirtván mind azokat, kik trónjának veszélyesek lehettek. A' kisázsiai seregnél szerencséjére Parmenio híve maradt 's Attalusnak halállal kelle lakolnia árulásaért. Hogy a' gö-

1) Universalhist. Übers. III. 91—92.

rögök' mozgalmait elnyomja, seregének válogatott részével jelent meg Boeotiában. Gyorsasága és szilárdsága által félelmet gerjesztvén, Theba azonnal meghódolt, az atheniek pedig követeket küldének hozzá, 's hogy haragját megengeszteljék, még nagyobb kitüntetésekben részesíték mint apját. Sándor megbocsáta nekik 's Corinthba hiván egybe a' görög állodalmakat, ott apja' fővezéri hivatalát magára ruháztatta, legkevésbbé sem törődve a' spartaiakkal, kik követeket ugyan nem küldének Corinthba, de békében maradtak. Ezután visszafordult Macedoniába 's onnan tovább éjszak felé, hol megigázta a' szinte lázangó thrák és illyr népeket 's hódításokat teve egész a' Dunáig. Átment volt a' Dunán is, mellynek balpartján a' *geták'* nagy és vitéz népe települt meg, nem azért, hogy hódítson, hanem hogy magát félelmessé tegye. Ekkor jött hozzá egy népség' követsége is, melly felől mind eddig nem volt a' görögöknek tudomása: ez egy kis része volt a' *celta* vagy *gall* néptörzsnek, melly a' hitelesebb történetirás' kezdetekor Francziaországban, Belgiumban, Britanniában, Schweizban és felső Olaszországban lakott 's innen járt rabló kicsapásokra a' többi Olaszország és a' közép Duna felé. Illy kicsapás' alkalmával egy celta népség Magyarországnak vagy Serviának valamellyik vidéken települt meg 's ez külde Sándorhoz követeket barátságát kérni.

Mialatt éjszakon járna, részint távolléte, részint azon hirtelen elterjedt hír, mintha a' geták elleni háborúban elesett volna, felbátoritá a' görögöket újra megkisérteni a' macedoni iga' lerázását. Hadsereget gyüjtének 's Theba elég merész vala a' macedoni sereget várából kiűzni 's annak fejeit leöldözni. Azonban Sándor tizen négy nap mulva falai alatt álla 's alkut ajánlott a' városnak, mit az visszautasitván, Theba ostrommal vétetett be, 6,000 lakosa felkonczoltatott, 30,000 rabszolgául adatott el, a' város pedig lerontatott. Csupán a' papok és papnők kiméltettek 's Pindarnak, Theba' nagy költőjének, utódai és háza. Ezen szigorú példa, mit Sándor az amphyctionok' parancsának ürügye alatt hajta végre, minden görög állodalmakat elrémíte 's ez idő óta kegyeit keresték. Sándor pedig nagylelkűnek mutatta magát. Az atheniek iránt, kik szinte részesei voltak a' lázongásnak, annyi mérsékletet tanúsíta, hogy csak tíz szónokai' kiadatását követelné 's végtére ettől is elállott 's megelégedett kettőnek,

Ephialtes és *Charidem*nek száműzetésével. Thebaiak iránti kegyetlenségét is utóbb megbánta 's hol csak thebaiakat talált ázsiai táborozásaiban, szabadon bocsátá, holott más görögöket hazaárulókként büntetett.

Megalapítván uralmát éjszakon és délen, 335. évb. visszatért Macedoniába a' perzsa háborúhoz szükséges készületeket megtenni. Országa' kormányát korlátlan hatalommal apjának agg és tapasztalt barátjára, *Antipaterre*, bizá, kinek kötelességűl tette egyszersmind a' görögökre ügyelni, köztök a' népuralmat 's az ettől elválhatlan békétlenségi szellemet a' lehetségig fentartani, Peloponnesust különösen, részint kényszerített, részint önkénytes toborzás által erejében gyengíteni. Összes serege, mellyet Macedonia és Görögországból ázsiai táborozásaira nem egyszerre hanem lassanként használt, 150,000-re tétetik, az pedig, mellyel hadviselését megnyitotta, 30,000 gyalog és 5,000 lovasra. Ezen seregecske elég erős volt a' perzsának roppant táborai ellen, részint, mert lelkes nép vala, 's dicsvágyó 's a' mennyiben görögökből állott, hajdani nagy győzelmek' emlékezete által lelkesült, részint fegyverben gyakorlott és hadtudománynyal vezérlett. Pénzügyi állapotja azonban a' macedoni királynak nem állott olly jól, mint hadi viszonyai. Apja az ország' pénztárát kiürítette, azért neki adósságot kelle csinálnia, hogy seregeit és hajóhadát kikészíthesse, 's az ázsiai táborozás valamint apjának úgy neki is némi tekintetben szükséggé vált, mert csak ez által fizethette seregeit és állíthatta helyre pénzviszonyait. Azonban pénzszükségei' daczára ő nem csak átment a' Hellesponton, hanem ezen fölűl minden hidakat elromboltatott maga után; a' macedoniaknak minden adót elengedett jövendőre, azon föltét alatt, hogy neki katonákat adjanak, sőt a' korona' jószágait is hadvezéreinek ajándékozá. »Mi marad e' szerint neked, oh király?« kérdé Perdiccas. »A' remény!« válaszolt nagy Sándor. A' király' minden baráti és hadvezérei közt *Perdiccas* volt az, ki az ajánlott adományt nem fogadta el 's elutasított minden ajándékot a' győzelem előtt. »Hagyd tetteidnek társait, így szóla Perdiccas, még a' reményben is osztozni.« E' szerint Sándor nem más eszközzel, csupán saját elméjével és hadserege' vitézségével kezdé meg e' szertelen vállalatot, azonban ő, valamint apja is, meg valának győződve, miképen Kisázsiát könnyű leszen meghódíta-

ni, mi aztán eszközöket nyujtand a' további táborozásra. Ez volt Sándor' helyzete a' perzsa táborozás előtt.

Perzsia' királyi székét, mellynek bukása már a' sors által el vala végezve, Artaxerxes Mnemon' halála után ennek fia Ochus, vagy III. Artaxerxes, kerité hatalmába. Hogy uralmát biztosítsa, kipusztítá a' királyi család' nagyobb részét, de viszont maga is *Bagoas* nevű herélttől, ki rajta teljesen uralkodott, méreg által végeztetett ki, 338. évb. Utána Bagoas kiölte a' királynak minden fiait egész *Arsesig*, a' legifjabbikig, kit uralkodóvá tőn, de ennek is csakhamar elvette életét 's az uralkodó ház' egy távolabb rokonát, *Darius Codomannust*, tette királylyá. Ez, kit későbbi szerencsétlen sorsa miatt az utóvilág szelidebben itélt meg, 336. évben kezdett uralkodni, és személyes vitézségéről dicsértetett, ki egyébiránt sajátképi uralkodói és hadvezéri tehetséggel nem birt.

Görögország' zürzavaros viszonyai az antalcidasi béke óta Perzsiát biztossá tevék az innen eredhető veszély ellen. A' perzsák bizakodhatának a' görög állodalmak' egymás iránti féltékenységében 's azon ármányok és megvesztegetésekben, mellyekkel azokat még inkább egymás ellen izgathatták. Csupán Fülöp' növekedő hatalma ellen kezdének készületeket tenni, de bízván az ifju Sándor ellen keletkezett lázongásokban, mellyekben Perzsiának is keze volt, azokat is félbe szakaszták, míg végtére a' királyi ifjoncz' sebes győzelmei 's Ázsia elleni nem titkolt szándéka a' legnagyobb figyelmet és legerősebb ellenszegülést tették szükségessé.

A' Kr. el. 334. év' tavaszán kezdé el Sándor ázsiai táborozását és átment legkisebb akadály nélkül a' Hellesponton. Ázsia' partjaihoz közeledvén, egy gerelyt hajíta azon világrész' földébe, melly most a' görög fegyvererőnek volt meghódolandó. Ő maga első szökött a' partra 's a' helyen, hol ez történt, oltárokat építtete. Hellespont' partjairól azon táj felé tartá menetét, hol egykor Trója állott 's itt az elesett hőseknek, különösen pedig Achillesnek sírjánál, áldozatokat tett, játékokat és versenyküzdelmeket tartatott. E' szertartások igen feltüzelék a' görög tábor' érzelmeit, melly különben is lelkesülve vala a' hadi dicsőség iránt 's egy ifju hős által vezéreltetett, 's élén a' lovagias szellemű macedoni nemesség' csapatai állottak!

A' perzsák' készületei erély és összefüggés nélküliek voltak. A' helyett, hogy a' Hellespontot védték volna, a' Granicus folyónál várták Sándor' seregeit. Hadaik 100,000 emberből állottak ugyan, de közölök 60,000 fegyverben gyakorlatlan volt, kik a' mozgásokat csak nehezíték és a' rendtartást lehetetlenné tették, a' többi negyven ezer sem volt rendszeresen fegyverzett sereg, 's vele egyenlő mozgásokat tenni nem vala lehetséges. A' *Granicus* melletti csata 334. évben ment véghez, hol Sándor, ki minden vitézség erő és ügyességgel birt, mellyek a' homéri kor, vagy a' kereszthadi idők' hősét bélyegezték, valamint minden alkalmaknál úgy itt is személyesen részt vőn a' csatában. Ő ismerte a' macedonokat és a' görög népet, 's tudta, milly benyomást teend rájok az achillesi vitézség. A' perzsák teljesen megveretének; seregeik futásnak eredtek 's annyira elszéledtenek, hogy az egész tábor elenyészett. Közölök' ezeren, vagy mások szerint két ezer öt százan, a' macedonok közől ellenben csak száz ötvenen estek el; maga Sándor csaknem ott veszíté életét, ha *Clitus* meg nem menti, épen azon pillanatban' szelvén le karját *Spithridátes* perzsa satrapának, midőn az Sándor' fejének irányzotta a' halálos csapást. Egész nyugoti Kisázsia a' Taurus hegyekig lőn a' Granicus melletti győzelemnek díja.

E' csatával nyitotta meg Macedonia' világhirű királya azon diadalmak' sorát, mellyekkel roppant birodalmát alkotá, 's mellyeket csak röviden fogunk előszámlálni, minthogy nekünk nem magok a' csaták, hanem azok' eredményei fontosak.

Sándor' seregeiben nevekedett a' bátorság és lelkesedés, ellenségeiben pedig a' rémület és csüggedés. Dascylium, a' phrygiai helytartóság' főhelye, Parmenio, Lydia' fővárosa Sardes pedig nagy Sándor előtt nyitá meg kapuit. A' görög Ázsia' legtöbb városai mint szabaditójukat fogadák a' győzelmes görögöket. Sándor, hogy hűségöket maga részére biztosítsa, mindenhol a' népuralmat állítá vissza, mert az aristocrata párt többnyire a' perzsákhoz szított. Milet' városa ellenszegült és makacsúl védte magát, de ostrommal bevétetett. Szinte igy Halicarnass, hol a' vitéz *Memnon* vezérkedett, ki a' granicusi csata után Dárius által egész Előázsia' satrapájává 's minden perzsa tengeri hadak' vezérévé neveztetett. Eme' rhodusi származatú görög volt az egyetlen férfiú, ki a' dőledező perzsa birodalmat ideiglen talán meg-

mentheté, hogy ha tovább él, mert mind hadi tapasztalás, mind belátással birt, a' katonákat le tudta magához kötelezni, 's jól ismerte a' macedoni viszonyokat is, minthogy II. Fülöp' korában egy ideig ott tartózkodott. Át kellvén adnia Sándor' hadseregének Hallicarnasst, háta megett a' szigetekre vonult. E' terv nem roszúl vala kigondolva, mert a' számos hajóhadak' élén elzárhata a' macedoniak elől minden közlekedést Európával, és biztos lehete, hogy a' mozgalmakra mindig hajlandó Görögországot fölkelésre birhatja. Chiost már megnyerte, Mytilenét ostrom alá vette, midőn hirtelen megbetegedvén, meglepte a' halál' Sándor' nagy szerencséjére, mert ő vala legkitünőbb ellensége, 's a' perzsáknál helyét senki sem birta pótlani.

Sándor mindenek előtt Kisázsia' déli tengerpartjait ügyekezett hatalmába keríteni, hogy a' perzsa hajóhadnak megközelíthetlenek legyenek. Ez okból Halicarnasstól tovább ment a' tengermelléken *Aspendusig*, a' zordon Cilicia' határán. Aztán a' harczos *pisidiak*' tartománya felé fordult, kikkel kemény csatái voltak. *Gordium*ban, Phrygia' fővárosában, ketté vágta a' gordiumi csomót, mellynek megoldásához egy régi jóslat Ázsia' uralmát kötötte. Ezután Paphlagonia és Cappadocián át *Halysig* nyomult. Szerencsésen áttörvén a' zordon hegyszorulatokon, mellyek Ciliciát Cappadociától elválasztják, sikerült neki *Tarsist* Cilicia' fővárosát, mellyet a' perzsa hadvezér előtte elrombolni akarván felgyujta, a' lángoktól megmenteni. Itt Cydnus, ma Carasa nevű folyamban megfürödvén, veszélyes betegségbe esett, mellyből Fülöp nevű orvosa gyógyítá meg. Visszaállván egészsége, meghódítá Cilicia' egyes részeit és elrettenté a' hegyekben lakozó rabló népeket. Darius birodalma' egész táborával, melly 600,000-ből álló roppant sereget képezett, Cilicia' határán állott sokáig habozva, Syria' bensejének tág rónáin várja-e be ellenségét, vagy elébe menjen Ciliciába. Végre elvakulásában arra tökélte magát, hogy a' tengerparti szoros síkon ütközzék meg. Ezen csatában, melly 333. évb. ment végbe *Issus*' városa mellett, a' Syriából Ciliciába vezető út' közelében, a' perzsa hadsereg teljesen megveretett. Darius' seregében csupán a' 30,000 görög zsoldos volt, kik némi munkát adtak Sándornak az ütközet' megnyerésében. Ezek vitézül is harczolának, de látván, hogy a' perzsa király mefutamodott, hátrálni kezdtek, és

követték példáját. Az egész királyi sátor, Darius' anyja, neje és leánya Sándor' hatalmába kerültek 's ezeken fölül néhány ezer talentumra menő öszveg.

Ezen győzelemmel meg vala törve a' perzsa birodalom' ereje 's mind tekintélye mind a' hatalmától félelem elenyészett. Ezt látta Darius 's fájdalmától elkábulásig leveretve oda hagyá táborát, családját és futott birodalma' bensejébe. Syriának keleti határáról egy iratot külde a' macedoni győzőhöz, mellyben családja' szabadon bocsáttatását kérve, egyszersmind béke' föltételeit ajánlott, de Sándor nem fogadta el, hanem teljes meghódolást kivánt. Most azonban egy időre sorsára hagyá a' perzsa királyt 's a' helyett, hogy őt tovább üldözné, Syria, Phoenicia és Palaestina' elfoglalására siete. A' jóléttel dicsekvő lakosok, nehogy az özönt gátolván az veszélyt hozzon rájok, jobbnak láták meghódolni neki. Phoenicia megadá magát, az egy Tyrust kivéve, melly, bizva szigeti fekvésében, hajóhadában és hősszellemü polgáraiban, eltökélé a' világhódító' útját megakasztani. Hét egész hónapig ostromlá Sándor a' megtörhetlen lelkü népet, míg végre nagy erőfeszítés után bevette Tyrust. Ki ezen ostromlás' részleteit régi történetiróknál olvassa, lehetetlen bámulását megtagadnia e' város' lakóinak kitartása, elszántsága, csüggedetlensége és találékony eszétől. Az ostromlók' minden találmányait ellentalálmányokkal tudták hosszas ideig meghiúsítani, 's e' részben Sándor' katonáinál még gazdagabbaknak mutatkoztak. 2) Végre bevétetett a' város 's azon boszú, mellyet a' menetében meggátolt király rajtok állott, rémítő vala és Sándornak épen nem válik dicséretére A' lakosok' egy része. ostrom előtt elhagyta a' várost; kik el nem távoztanak 's az ostromot túlélték, körülbelül 22,000-en, nagyobb részint rabszolgákúl adattak el.

Most a' győző Aegyptus ellen indult. Útjában még *Gaza* szegült ellene, mellyet két hónapi ostrom után vett be. A' zsidók önkényt aláveték magokat hatalmának. Hogy Sándor valaha Jeruzsálemben járt legyen, az csak későbbi irók' költeménye. *Mazakes*, Aegyptus' helytartója, sem emelt fegyvert, hanem megnyitván előtte a' városok' kapuit, barátságosan fogadá 332.

2) Diod. Sic. l. XVII. c. 45.

évb. Kr. el. Sándor csak Memphisig ment 's innen Ammonium felé fordult, leginkább azon okból, hogy az Aegyptus felett fekvő nilusi tartományok' egész kereskedését magától függővé tegye. Mielőtt Ammoniumba, vagy Sivahba, menne, Aegyptus' tengermellékén helyet keresett ki, hol eme' gazdag és termékeny országnak, melly ezentúl a' többi világgal közelebbi egybeköttetésbe volt hozatandó, új fővárost alapítson. Kiválasztván a' kedvező pontot, rá *Alexandria* nevű várost épité, melly mindjárt halála után nagy fontosságú leve az egész emberi nem' mivelődésére nézve. Ammoniumban időzése alatt Jupiter Ammon' fiának nyilváníttatá magát a' főpap által, mit hadai igen rosz néven vettek, ámbár ő azt ekkor még nem felfuvalkodásból, hanem csupán politicából tevé, tudván, mi nagy hatása leend annak a' keleti népekre. Visszatérvén Ammoniumból, Memphisbe jött, és élintézé Aegyptus' jövendő kormányzását, olly sok bölcseséggel, hogy később a' rómaiak foglalván el Aegyptust, az ő példáját követték. 331. évb. ment ki Memphisből Phoenicián és Syrián át az Euphrates' mellékére. Útközben hallá, miképen Darius nagy hadsereggel túl a' Tigris folyamon várja, átmenetelét gátlandó, 's azért most Sándor nem ment Babylon felé, hanem nagy sietséggel Mesopotamián át éjszaknak fordult 's a' nagy Sabathus' közelébe jött, hol a' kurd hegyek' alján egy nagy róna terül el. Itt találkozott Darius' táborával. *Gaugamela* és *Arbela* közt mind a' két fél csatarendbe allítá seregeit. Roppant perzsa had mérkezött meg itt ismét Sándor' kis erejével, de ismét csak olly sokaság, mellynek lehetetlen volt a' macedoni phalanxon diadalmaskodni.

Kr. el. 331. évi octoberben ment végbe ez ütközet. Sándor körülbelül 500 ember veszteséggel lőn győztes. A' perzsa sereg, miként Issusnál, teljesen feloszlott 's Darius részint csatában, részint futás közben csaknem 100,000-et veszíte. Roppant zsákmánynak leve a' macedoni király urává. Darius egy kis csapatkával Ecbatanába futott, vezérei pedig, *Ariobarzanes* és *Mazaeus*, a' tábor' romjaival Babylonba és a' sajátképi Perzsiába menekültek. A' gaugamelai csata után Sándor Babylon' elfoglalására ment, hol Mazaeus megnyitá előtte a' kapukat, *Philoxenus* tábornoka pedig elfoglalta Susát, hol közel 40,000 ta-

lentum (104 millio forint) és nagy mennyiségű drágasagok jutának kezébe. Babylonban Sándor megnyeré a' kedélyeket, 's mit fegyverrel szerze, annak birtokában szelid viselete által erősíté meg magát. Babylonból maga Susába ment 's elfoglalá régi Perzsia' fővárosait, Pasargadát és Persepolist, minden nehézség nélkül. A' susai drágaságok közt volt Harmodius és Aristogiton' szobra is, mellyet egykor Xerxes hozott el Görögországból. Sándor az athenieknek küldé azt, mi által emlékeztette őket, hogy győzelmei egyszersmind büntetések Xerxes' egykori dulásaiért Görögországban. Szinte ez okból rendelé azt is, hogy Plataea' városa ismét fölépíttessék, melly czélra hihetőleg a' Pérzsiában nyert kincsekből külde egy részt, mert Plataeánál harczoltak egykor a' görögök' szabadságnk' védelmére a' perzsa hatalom ellen. De a' spartaiaknál épen ez időben azon vélemény támadt föl, hogy most van ideje még egy ütközetet megkisérteni Görögország' függetlenségeért és szövetségre szólíták a' többi állodalmakat. Az atheniek vonakodának mellé-jök állani, más városok ellenben, kivált a' peloponnesiek, többnyire küldöttek volt hadseregeket, 's II. *Agis* spartai király végre mégis 22,000 fegyveresből álló hadnak élén látta magát. Azonban Antipater még nagyobb haderővel jött Peloponnesusba és csatára kényszerítvén a' szövetségeseket, teljesen megverte őket, 330. évb. Kr. el. Maga Agis király is életét veszíté. 'S így e' forrongás könnyű módon elcsillapíttatott, a' nélkül hogy Sándort a' maga táborozásaiban legkevésbbé gátlotta volna.

Sándor Persepolisban — így vélekednek a' történetirók — boszúból Xerxes' azon vétkeiért, hogy egykor Görögország' templomait és Athen' városát elrombolá, felgyujtotta a' királyi palotát, mit azonban csakhamar megbánt 's a' tüzet ismét eloltatta. Itt egyszersmind és Pasargadában a' perzsa birodalom' kincsei' utolsó, de leggazdagabb, maradványa jutott kezeibe, mellynek elvitelére, némellyek' nagyított tudósítása szerint, több mint három ezer teve és öszvér kellett. Elintézvén itt is az ország' új kormányát, megindult Ecbatana felé, hová Darius a' gaugamelai csata után vonúlt vala. Darius azonban már tovább ment Parthiába. Midőn Sándor kevés napi járó földre volna a' futó királytól, szökevények jöttenek, kik hírt hozának, miképen Darius ellen a' perzsa nagyok összeesküvén, személyét hatal-

mukba keríték 's őt most Bactriába hurczolák, honnan rájok nézve kedvező békefeltételek alatt szándékoznak királyukat az ellenség' kezébe adni. Sándor mindent elkövetett, hogy az árulókat, kiknek feje *Bessus* Bactria' helytartója volt, elérje. Midőn emezek látnák, miképen királyi foglyukat lehetetlen magokkal tovább hurczolni, halálosan megsebezve teste' több helyein, hagyák hátra, remélvén, hogy ez által az űző ellenséget egy ideig tartóztatni fogják. Sándor halála előtt kevés perczczel ért a' szerencsétlen királyhoz 's a' két fejdelem' e' találkozásából némelly hatásvadászó történetirók egy érzékeny jelenést költének. Sándor a' megholt Darius' tetemeit palástjával befedvén, Persepolisba küldötte, hogy ott a' királyi sírboltba temettessenek el.

Mielőtt a' futó gyilkosokat tovább űzné, Hyrcaniában a' hegyek közé menekült görög zsoldosokat ejté hatalmába. Innen Ariába és Parthiába ment, hol hírét vevé, hogy Bessus magát királyi hatalommal ruházván fel, új országot akar alapítani 's hogy Satibarzanes, ariai satrapa, ki már egyszer meghódolt vala, megszegve hűségét, újra hadakat gyűjt. Sándor legelőször is elfoglalá Satibarzanes' helytartóságát 's a' mai keleti Perzsián át India' határaihoz jött, hol éjszak felé fordulván, átment India' Caucasusán, a' Paropamisuson, hol Alexandria nevű várost alapítván, Bactria felé indult Bessus ellen. Ez az Oxuson túl Sogdianába futott, de végre mégis kezébe kerűlt Sándornak, ki őt bilincsekbe veretvén, megmutatá hadseregének, és aztán Darius' öcscsének' adá át, ki perzsa módra orrát füleit levágatá és keresztre feszíttette. Útja a' *Hindu-Kuh* vagy Parapamisuson át, mielőtt Bactriába jőne, képzelhetetlen nehezségekkel ment végbe. Még mielőtt a' tél elvégződött volna, utnak indult 's azon széles és nehéz járatu hegyen ment keresztűl, hol az ut a' *Vamian* és *Dundan-Schikan* nevő szurdokon át vezet. Hófedte zordon bérczeken kelle katonáinak mászni, hol teher-hordó marháik' húsával és gyökerekkel táplálva magokat, mondhatlan sokat szenvedtek a' hidegtől. Ezen menet a' Hindu-Kuh hegyen át nehezebb vállalat volt mint Hannibalé a' havasokon, vagy Napoleoné a' sz. Bernáton. A' macedoni sereg a' legnagyobb csodálatot érdemli, mert földképek 's az újabb kor' számtalan talál-

mányai nélkül, az európai havasi útaknál magasabb vidékeken ment át 's azt hajtá végre, mit korunk' legnagyobb hadvezérei egészen más eszközökkel Európa' havasain valósítván, halhatatlan dicsőségök' legbiztosabb alapjának tekintettek. Sándor egész a' *Sihun*, vagy *Sir* folyamig, a' régiek' *Jaxarteséig*, előre nyomult, hol Sogdiana' határai vannak 's túl a' folyamon scythiai rabló népek laktanak. Sogdiana és Bactrianában két évig maradt, részint hogy e' tartományokat magának birtosítsa, részint, hogy innen a' szomszéd Indiát kikémlelje, hová menendő vala.

Sándor' törekvése már az arbeliai csata után az volt, hogy a' perzsák ne mint legyőzött nép, hanem a' görögök és macedonokhoz hasonlóknak nézessenek, 's mindnyájan mint a' birodalom' tagjai köttessenek egybe. Evvel azonban egész táborában nagy nehezteléstvont magára. Ő eleinte csupán külsőségeken mutatta e' szándékát, de az annál bántóbb volt, minél inkább csügg a' sokaság leginkább a' lényegetlen külsőségeken. Sándor behozá a' perzsa udvari szertartásokat, perzsa királyi öltözetet és diszjeleket vett föl, szolgáit perzsa módra ruházta, noha ő maga személyére nézve ezen szokásokat csak kivételkép használta és rend szerint régi módon élt, mert a' perzsa erkölcsök természete ellen voltak. [3]) Mit leginkább nehezteléneknek, az volt, hogy személyének isteni tiszteletet igényelt, mit azért teve, mert a' mély belátású fejdelem észrevette, hogy a' keleti népek fejdelmeiket magasabb lényeknek nézték 's az uralkodónak közeledését a' maga alattvalóihoz károsan félreértették. Ő ezen isteni czímeivel eleinte nem akart egyebet, mint a' perzsákkal a' magok módja szerint bánni. Czélját úgy hivé legjobban elérhetőnek, ha a' görögök félistenek felőli képzelmét használván, a' keleti balitéletekhez alkalmazkodva magát Jupiter' fiának adja ki. Így gondolá a' görög szellemet a' keleti szokások és fogalmakkal kiengesztelhetni, de honfiai megtagadák tőle, mit húsz évvel később hadvezéreinek, kik magokat királyokúl tolák fel, sőt még azok' nejeinek is, minden ellenmondás nélkül megengedtek. Midőn azonban a' perzsa birodalom' urává lőn, nem maradt a' külsőségeknél, hanem oda intézte terveit, hogy a' kormánya alatti nemzeteket egyenlő állásra emelvén összeolvaszsza. Örömmel

3) Diodor. Sic. l. XVII. c. 77.

nézte, ha a' macedonok perzsa nyelvet tanúltak 's helytartókat nemcsak macedonok, hanem perzsák, médok 's egyéb nemzetbeliekből is nevezett 's még testőrei közé is vett föl perzsákat. Sándor' honfiai mind ezekkel nem voltak megelégedve, mert ők, kik minden nem-görögöt barbárnak 's mélyen magok alatt állónak néztek, nem birtak nagy királyuk' eszméjeig fölemelkedni, ki valamennyi hódítók közt első akará azon tervet valósítani, hogy a' meggyőzött népeket magáéihoz hasonlókká tegye 's hódításai által nem csak az állodalomnak, hanem a' hazának fogalmát is terjeszsze 's így, mit a' görögök és macedoniak neki olly nagy vétkűl tulajdonítának, az dicséretére válik nagy fejdelmöknek. Való, hogy neki ezen tervét saját személyére nézve drágán kelle megfizetnie, mert idegen erkölcsöket és szokásokat kény szerint mint ruhát nem ölthetni fel vagy le 's utóbb szerencséje által is el hagyván magát vakittatni, túlment a' mértéken, de sajátképi és teljes változással gondolkodásban 's erkölcsben nem vádolhatni őt. Hadseregének elégületlensége bántá ugyan, a' mi jellemére is káros befolyásu volt, de sem ekkor sem utóbb nem szűnt meg nagy és nemes lenni. Ő kegyetlenség 's hálátlansággal vádoltatik, Clitus, Callisthenes 's egyebek iránt, de ki a' körülményeket fontolóra veendi, mellyek ezeknek kivégeztetését megelőzték és követték, nem fogja olly szigorral Sándort megitélni. Philotas' halálában, mi szinte folt gyanánt említtetik jellemén, Sándornak semmi része nincs. Philotas áruló volt 's magok a' macedonok által itéltetett halálra, miután kihallgattaték 's minden törvényes formák megtartattak. [4]) Csupán Parmenio' halála az, hol Sándor kevésbbé menthető.

Az egyébiránt eltagadhatlan, hogy Sándor a' bactriai hadviselés óta az alkotmányos monarchia' szorító formáiból, millyen a' régi macedoni volt, mind inkább szabadulni akart 's jóllehet a' macedonok' jogát nem csonkítá, több olly intézkedéseket tett, mellyek korlátlan uralkodásrai törekvésből eredtek. Az ázsiai benszülöttekből macedoni módra hadsereget képezett, melly szükség' esetében akaratának vakeszköze legyen, 's e' seregnek mindjárt a' phalanx után ada rangot. Magába a' macedoni hadseregbe perzsákat, bactriaiakat, sogdianokat 's más ázsiai népeket is vett

4) Diodor. lib. XVII. c. 79.

föl katonákúl, sőt végre azon csapatba is, melly Macedonia' legfőbb nemeseiből képeztetett. E' szerint éltének vége felé közel volt ahhoz, hogy perzsa kényúrrá legyen. Nagy és kis vétket perzsa módra egyenlő szigorral büntetett; a' keleti pompában, mellyet előbb csupán politicából hozott be, utóbb tetszését lelte, 's udvara végre olly fényes volt, minő előtte talán egy perzsa királyé sem. Ez ugyan némileg egybefüggésben volt ipart 's művészetet elősegélő hajlamával 's ennyiből menthető, de fájdalom találni elég más vonásokat Sándor' jellemében is ama' szomorú igazság' bebizonyítására, hogy a' nagy szerencse még magát Sándort is hűtlenné tette ön magához 's hogy a' meggyőzöttek' pompája és hizelgése végtére őt is meg birta győzni. Ő ugyan mind ezek mellett is jobb volt tábornokainál 's dőzsölés és érzéki élvek' tekintetében nem sűlyedett le hozzájok, nem volt vágya, mellyet erény' rovására elégített volna ki. Tábornokai ellenben a' legnagyobb fényüzést és tobzódást vitték véghez 's e' részbeni kicsapongásaik esztelenséggel határosak.

A' Kr. el. 327. év' tavaszán ment ki Sándor India' meghódítására. Megindulván Bactriából, átment a' Paropamisuson. Alexandriában seregét kétfelé osztá. Egyik Perdiccas és Hephaestion' vezérlete alatt *Cophes* folyamnak, a' mai *Pundsir* és *Kabulnak*, jobb partján ment *Dsellabad* és *Pesauron* át *Attok*' vidékére, hol hidat vert az Induson; másik maga Sándor' vezérlete alatt azon hegyes vidéken ment át, melly eme' folyó éjszaki részén fekszik. A' macedonokat igen meglepte, hogy itt olly népekre találtak, mellyek erősebben szegűltek ellen, mint az elpuhúlt perzsák. Katonai tulajdonokkal ugyan nem birtanak a' hinduk, de rendkivűl bátrak valának 's a' halál' megvetésében felűlmúlták az európaiakat, melly sajátságuknak alapja vallásukban volt. Sándor felindúlva ellenszegülésökön 's a' braminok' hazafiúi buzgalmán, kik a' nép' kedélyén uralkodának, Indiában igazságtalan és kegyetlen volt, mi által mind a' lakosokat, mind saját hadseregét elkeseríté.

Már Bactriában mulatása alatt összeköttetésbe tevé magát Taxiles hindu fejdelemmel, kinek birodalma az Indus és Behut vagy *Hydaspes* folyamok közt feküdt, és számos apró független állodalmaktól volt körűlvéve. Sándor nem kímélt semmi fáradságot, hogy ezeket meghódítván, közéjök görög miveltséget

vigyen. E' czélból benyomult a' Hindu-Kuh' déli havasi tartományaiba 's meghódított több várost és erősséget. Élete sehol sem forgott olly sokszor veszélyben mint a' hinduknál, sehol sem kelle annyiszor személyes részt vennie a' csatában, mint itt. Végre az Indushoz ért, hol Perdiccas és Hepaestion hajóhidat építének e' folyamon, innen Taxilába, Taxiles' székes városába ment, hol e' hindu fejdelem nagy fénynyel fogadta, 's több szomszéd fejdelmek érkezének a' macedoni győző előtt meghódolni. Porus királyt, ki ellenszegült, megverte egy csatában a' Hydaspes mellett 326. melly csata értők által legnagyobb tettei közé számíttatik. Húsz ezer hindu, és Porus' két fia estek el, 's maga a' hindu király is fogoly leve, ki iránt azonban Sándor nemeslelkűleg viselte magát 's nemcsak visszaadta neki, hanem még növelte is birodalmát, hogy hatalomban Taxileshez hasonló legyen 's így a' két fejdelem, kik ellenségek valának, egymást féken tartván, a' Sándor iránti hűségben megmaradjanak. Behut folyamnál Sándor két várost építe, mellyek' egyikét kedvencz lova' nevétől, mivel az itt esett el a' Porus elleni csatában, *Bucephalá*nak, másikat *Nicaeá*nak nevezte. Porus' meggyőzése után a' Himalaja' hegyek' előlánczai felé fordult és délszaknak egész a' Hyphasisig vagy Bejahig nyomult. Ezen hegyi lakosoknál, miként a' többi hindu népségeknél, mellyekkel Sándor érintkezésbe jött, nem találtatott arany 's így nem volt nálok semmi vonzó a' kincsszomjas macedonokra nézve. Ellenben a' hadviselés ezen országban, kivált az ekkori esős időkben, igen terhes vala; a' lakosok makacson ellenszegűltek 's minden csata sok vérbe került. Mind ezek miatt Sándor' katonái igen békétlenek kezdének lenni és mikor a' Hyphasishoz értek, királyukat, ki a' Ganges folyam' mellékére szándékozott menni, nem akarák tovább követni. A' király mindent elkövetett, hogy őket akaratára birhassa, de azt semmi eszközzel sem volt képes, azért eltökélte magát a' visszatérésre.

A' Kr. el. 326. év' nyarának végén indult meg. Útját Pendsab' síkján át Bucephala és Nicaea felé vette, innen az Indus folyamhoz lefelé délszaknak egész a' tengerig. A' meghódított tartományokban olly intézkedéseket tett, hogy azok számára biztositva maradjanak és a' bemenetel Perzsiából hadseregei előtt nyitva álljon. Útja a' Hydaspestől az indus ten-

gerig 's innen Beludsistánon és Kermánon át Perzsiába, a' legnevezetesebb vállalatok' egyike, mellyel, ha egyébbel nem, magával is bebizonyítá Sándor szelleme' nagyságát, ki nem csak hódítani akart, hanem korának 's az emberiségnek ismeretkörét is tágitani. Valamennyi hódító, I. Seleucustól Nadir shachig, kik keleti Ázsiába mentek, ugyanazon úton tértek vissza, mellyen az országba nyomúltak volt, egyedül Sándor nem. Ő ismerteté meg nyugottal legelőször alsó Indus' folyamát 's az indus tenger' partjait ezen folyamtól egész Balsoráig. Mások rablának, pusztítának, dühödtek lakosok és vallás ellen, Sándor meghódítá a' vidékeket, de védte és kimélte a' népek' szokásait, azért maradtak még holta után is India' meghódított részei a' görögökkel egybeköttetésben. Ő a' Behut' vizénél mintegy nyolczvan hajót építtete; kiválasztá katonái közől, kik tengermellékiek voltak 's hajózáshoz értettek 's belőlök hajósereget képezvén, *Nearch*' vezérlete alatt megindítá őket, számra mintegy 8,000-et, maga is velök menvén, többi seregeit pedig Craterus és Hephaestion' vezérlete alatt küldvén tovább a' szárazon. Öt napi hajózás után, hol a' Behut és Pendsab egybefolynak, kiszállott, 's egyesülve Craterus és Hephaestionnal, a' *mallók*' meghódítására ment. Itt egy város' ostromlásakor első hágván fel a' lajtorján, nyillövést kapott 's csaknem éltét veszítette. Dsinab' és Behut' torkolatánál, hol Pendsab' egyesült folyói az Indusba szakadnak, ismét egy Alexandriát épite, hol Philippus tábornokát seregei' egy részével helytartóúl hagyá, mi által Indiának Perzsiávali összeköttetését ügyekezett biztosítani. Miután az Indus folyamon lehajózott volna, meghódítván az annak mindkét partján lakó népeket, egész a' világtengerig, Nearchot elküldé, hogy a' perzsa öbölig hajózván, minden réveket, folyókat és kikötőket kémleljen ki, Craterust pedig a' sereg' egy részével a' mai *Kuts-Gundawa* és *Sarawan* országok felé küldötte a' *Zareh* tóhoz, hogy innen *Sedschestan* sivatagon át Kermanba érjen, maga végre a' mekrani tengerparton, nyugoti Beludsistánon át Kerman felé indult, hol Craterussal fogott találkozni. Ezen három vállalat a' legnagyobbak közé tartozik, miket a' macedonok végrehajtottak 's általok be lőn végezve minden országok' fölfedeztetése és meg-

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA • DEBRECEN •

hódítása egész az Indusig, valamint ezeknek egymás közti és Európávali egybeköttetése.

A' menet Indiából Perzsiába egyike volt a' legszerencsétlenebbeknek. A' Kr. el. 325. év' nyarán indult ki Sándor Patalából 's miután Indiának nyúgoti határhegyein átment, az *oritek*' országába jött, mellynek lakóit meghódítván, el kezdé ama' szörnyű útját a' sivatagon át, melly seregének nagyobb részét semmivé tette. Hatvan napig tartott ezen rémületes pálya 's midőn a' macedonok a' sivatag' végén *Purába*, a' gedrosieknek a' mai Kohistanban fekvő fővárosába, érkeztek, még csak negyed része is alig volt életben a' seregnek. A' forróság és tápszerek' hiánya halálos betegségeket támasztának és sokan éhség miatt haltak meg. Lovaikat öldözék le ételkül 's utóbb még azon öszvéreket is, mellyek a' betegek' szekereit húzták, 's betegeiket úgy hagyogaták el a' sivatagban. Ha hosszas menet után folyóhoz értek, felhevülésök' daczára annak hullámaiba veték magokat és halállal lakoltak. Végre el is tévedtenek. Minden fenyíték és rend felbomlott, mi a' balszerencsét még inkább nevelte. A' katonák erőszakosan elvevék és egyszerre fölemészték az élelmet, mellynek több ideig kell vala tartani. A' király minden inséget, minden fáradságokat megoszta katonáival 's ügyekezett szomorú sorsukat mindenkép enyhíteni. Purában üdült fel nyomoraiból a' szerencsétlen tábor' maradványa, innen Karamanián vagy Kermanon át ment útjok, hol Craterussal találkozának, ki sokkal könnyebb módon jött Kandaháron át seregével. Nearch is meglepé itt a' királyt megérkeztével, ki aztán visszatérvén hajóira, folytatta útját az Euphrat' torkolatáig. Sándor maga innen Pasargadába ment. Nearch alsó Industól Karamaniáig tett fölfedezéseket 's az indus tengernek és partjainak ismeretét igen nevelte. Őt Sándor királyilag megjutalmazá 's más felfedező utazással is akará megbízni a' szomszéd Arabia és Afrika' tengerpartjai felé, de e' tervet a' király' kora halála semmivé tette.

A' király' távollétében sok helytartói és vezérei visszaéltek bizalmával 's hatalmukat féktelen cselekedetekre használták. Sándor szigorúan megbüntető őket. Ő sehol sem akart rombolónak, hanem helyreállítónak látszani. Susába érkezvén, mindent elkövete terve' valósitásában, hogy a' macedonokat és

perzsákat egymással bensőleg egybekösse. Összeházasítá őket a' perzsa nőkkel, kikkel nagy jegyajándékokat adott, 's maga is nőül vevé Darius' egyik leányát, miután már előbb sogdianai hadviselése alatt Oxyartes bactriai fejdelem' Roxane nevű leányával egybekelt volna. Hadvezéreit és katonáit, kik magokat megkülönböztették, gazdagon megajándékozá és tiszteletjelekkel ékesítette. Peucestest és Leonnatust, kik a' mallek elleni háborúkban életét mentették meg, és Nearchot arany koszorúval jutalmáza, mi a' görögök' szemeiben legfényesebb tiszteletjel volt. [5]) A' perzsák, valamint a' macedoniai hadvezérek is, a' legnagyobb örömmel vevék a' király' kegyességeit, de a' macedoni hadsereg' nagy tömege igen elégületlen volt, hogy Sándor őket a' perzsákkal egy rangba helyezé 's csak alkalomra vártak, hogy elégületlenségöket nyilváníthassák. Ez alkalom akkor látszott nekik mutatkozni, midőn Opis' városában a' király a' kiszolgált agg katonákat haza' szándékozott bocsátani. Ezt a' macedonok nem nézték egyébnek, mint fortélynak, miszerint a' király a' nyugtalankodókat el akarja a' táborból távolítani 's az ázsiaiaknak nagyobb befolyást engedni. Hangos zúgás és zaj tört ki közöttük 's egyenesen kimondák, bocsássa el őket a' király, ők többé nem szolgálnak neki, bocsássa el mindnyájokat és alkosson ázsiaiakból hadsereget. Sándor testőrei' kiséretében elkomorodott arczczal közéjök lépett, a' fő lázangók közől tizen hármat elfogata, és azonnal kivégeztetett. Ezután beszédet tarta hozzájok, elősorolá apja és maga' érdemeit, 's ügyekezék nekik megmutatni, hogy nélküle ők ismét semmik leendenek, mint voltak apja előtt, ő ellenben nélkülök is hatalmas maradand. Ezután mondá nekik, hogy ha tetszik, oszoljanak szét 's lakába vonulván maga elébe egy macedonit sem bocsáta. Palotája előtt perzsa seregeket állita fel, a' vár és személye' őrizetét rájok bizván. Ezen fölül egy sereg perzsát ünnepélyesen rokonául fogadott 's megengedte nekik magához a' szabad bejárást. Ez hatott. A' macedonok megbánák tettöket 's bocsánatot kértek, mit meg is nyerének. A' kiszolgált katonákat Craterus' vezérlete alatt haza bocsátván, gazdagon megajándékozá 's jogot ada nekik ünnepe-

5) Arrian, lib. VII. c. 5.

ken és nyilvános játékoknál koszorút viselni 's első helyen ülni. A' király könnyek közt bucsúzott el tőlök, kiket aztán Craterus hazájokba vezérlett.

Sándor nem ok nélkűl küldötte Craterust Macedoniába. Antipater régóta nem egyezett Olympiassal, Sándor' anyjával, és a' király maga sem bízott benne többé, miután értésére esett, hogy Antipater az aetolokkal titkos szövetséget kötött. Ezért őt Ázsiába akará híni és helyébe Craterust tenni macedoniai helytartóvá, annál is inkább, mivel Görögországban új mozgalmak' jelei mutatkoztak. Ez okból Sándor minden eszközöket használt, a' görög forrongás' meghiúsítására. Ekkor adá ki azon parancsot is, miszerint minden görög számüzöttek, kiknek száma 30,000 fejre mehetett, fogadtassanak vissza honi városaikba. Ez által Sándornak nagy pártja támadt 's a' dolog nem kis fontosságú leve Görögországra nézve 's a' görögök titkon készületeket tevének a' háborúra 's e' számüzöttek' visszafogadtatása ellen panaszló követségeket is küldtek a' királyhoz. Ez időben fosztá meg magát Athen egyik legjelesebb polgárától Demosthenestől is. *Harpalus* tudniillik, Sándornak kincstárnoka, mialatt a' király Indiában járt, tömérdek kincscsel megszökvén Ecbatanából, Athenbe menekült. Itt gazdag ajándékaival több szónokot megnyert, kik ügyét védték. Ambár Demosthenes azt tanácslá, ne fogadtassék be, mert az Athent veszélyes háborúba keverendi, ő mind e' mellett is Athenbe települt le, mit Antipater megtudván, kiadatását kivánta. Harpalus erre megszökött, de el nem kerülhette a' veszélyt, mert kincsei miatt Cretában életett meg. Az atheniek félve a' macedonoktól, vizsgálatot tartának azok ellen, kiket Harpalus megvesztegetett, vagy kik megvesztegetés' gyanújában voltak, mibe Demosthenes is, minthogy Harpalus' kiadatását nem tanácslotta, belebonyolíttaték, és törvényszék elébe állíttatván, olly pénzösszegre büntettetett, mit nem vala tehetségében megfizetni, 's azért börtönbe került, honnan azonban alkalmat lelt kimenekülni. —

Sándor, miután uradalmát a' messze Indiáig kiterjesztette, Arábia felé szándékozott menni, hogy ezt is birodalmához csatolja, ezen fölül a' Tigris' vizét hajózhatóvá akará tenni, torkolatánál tágas kikötőt építeni és ha Nearch' útja sikerülendett,

Indiát, Perzsiát, déli Afrikát összekötni; végre Babylont akará székvárosává és birodalma' középpontjává 's a' föld' legfényesebb városává emelni. De mind ezen nagy terveket meghiusítá halála.

Babylonból még egy táborozást tett a' király, hogy azon vad népek' még meg nem győzött maradványait meghódítsa, kik a' sajátképi Perzsia' nyugoti határbérczeit félelmesekké tevék. Ezek a' *cossaeek*' voltak. Ők negyven napig tartó hadviselés után teljesen meggyőzetvén, rabló fészkeik elpusztíttattak. Még ezen táborozás előtt meghalt Sándor' legkedveltebb barátja Hephaestion, kinek halála rá nézve nagy hatásu volt. Tiszteletére fényes halotti ünnepek tartattak. Néhány héttel később a' király maga is lázba esett, és egy héti betegség után meghalt Babylonban. 323. évb. Kr. el. harmincz két éves korában. Tetemeit Ammoniumban volt szándék eltemetni. Két év mult el míg az arany koporsó és a' pompás halottas szekér, a' halandó tetemek' ez utolsó hiú ékítvényei, számára elkészültek. Ekkor a' test fényes kisérettel Aegyptusba vitetett, hol ezen országnak ez időbeni uralkodója, Sándor' egyik vezére, Ptolemaeus, vette át, ki a' helyett, hogy Ammoniumba vitetné, Alexandriában temetteté el az úgy nevezett *Sema*ban, mit e' czélra építtete a' mindent hasznára fordítani tudó Ptolemaeus. Sándor alacson termetű férfi volt 's kissé idomtalan, de szellemének fennsége és tevékeny ereje megnemesíté 's lelkessé tette egész külsejét. Szakadatlan munka 's kora és folytonos testgyakorlat megedzék tagjait idő' viszontagságai, éhség és szomjuság ellen 's kevesen birtak annyi nélkülözést és nyomort kiállani mint ő. Neki, miként már érintők, azon terve volt, hogy a' világ' keleti és nyugoti részeit, a' görögöket és barbarokat, egyesítse. Az Ázsiában épített városoknak egy egész sora által ügyekezett a' müveltség' keleti végpontját a' hindu nép' örök korlátok közt tartott világ- és merően szemlélődő életnézetét nyugotnak mindig előre törekvő nyugtalan 's magát az életet újonan alkotó szellemével egybecsatolni. Kora halála meghiusitá ezen czélját, azonban rövid életének hatása megmaradt és belőle a' mivelődésnek egy új neme fejlett, melly a' következő korszak' jellemét képezte. Kelet maga egy egész századig küzdött a' bele vetett görög elemekkel, mellyek neki idegenek valának, aztán

kiveté magából és visszaesett korábbi állapotjába; a' görög viszonyok ellenben elfogadák, európai természet szerint, a' közéjök hozott idegen elemet. Ez által Aegyptusban, Syriában és Kisázsiában, hol Sándor' hódításaiból görög fejdelmű új országok támadtak, a' görögnek és keletinek vegyületéből, valamint a' gyarapodott világismeretből, valami egészen új 's országonként különböző alakúlt 's ez leve azon középpont, mi körűl az emberiség' mivelődési története a' legközelebbi korszakban forgott. Sándor Görögországot 's Macedoniát bizonyos tekintetben Ázsiába tette át 's halála után a' görög művészet 's tudomány' ápolása által a' görögök' fő hatalma és szelleme teljesen Aegyptusba és Előázsiába lőn áthelyezve. Eme' világrész tehát nyert hódításai által, Görögország és Macedonia ellenben veszítének. A' puhálkodásba merűlt kelet görög miveltség és erővel gyarapodott, a' görögök ellenben 's különösen a' még kevesbbé romlott Macedonia, nem kaptak mást mint gazdagságot és tobzódást 's ha Sándor' terve egészen sikerűl, Európa még nagyobb károkat szenvedendett. Kelet a' test és szellem' európai javait nyerte volna, Görögország 's Macedonia ellenben csupán aranyat és érzéki élveket; a' meggyőzöttekből győzök leendettek 's emezek el fogták volna veszíteni az emberiség' legnemesebb javait: a' szellem' szabadságát, törvény előtti egyenlőséget, alkotmányt, a' szabad szót 's emberrel szült jogokat. Azonban kelet többet nyert, mint a' mennyit Görögország veszíte, mivel Sándor több görögséget vitt a' perzsához, mint perzsait a' görögök közé. Egyébiránt a' macedonok' hirtelen elfajulását teljességgel nem kell egyedűl Sándor' hodításai befolyásának tulajdonítani, ezt azon körűlmény is eszközlé, mi mindenhol hasonló eredményű. Hol, tudniillik, félmivelt állapotból magasabb miveltségre, szegénységből gazdagságra az átmenetel hirtelen történik, ott a' népek az erkölcsi egyszerűség és tisztaságból azonnal erkölcsi romlásra fajulnak. Ezen fölűl kártékony hatású volt az is, hogy Macedoniában a' vadság és barbarság olly közel állottak a' túlfínomodáshoz, a' mi mindenütt sebes erkölcsi elsűlyedést szokott előidézni.

A' macedoni király' nagy eszének tanúsága az is, hogy annyi különböző népekből álló hadsereget féken és annyi meghódított népeket függésben tudott tartani. Ha e' részbeni eszközeit a' történetiróknál olvassuk, bámulnunk kell emberismeretét

és tapintatát. Az ő kormányzása nem vala romboló, hanem alkotó; nagy szelleme pártolója volt mindennek, mit népeire nézve üdvösnek hitt. Müvészetet, tudományt, kereskedést, ipart roppant hadi és kormányzási gondjai között is lehetőleg ápolt és segélt. Táborozásaiban egy sereg tudományos férfiút vitt magával, kiknek mindenütt vizsgálatokat kelle tenni Aristoteles' tudományos czéljaira. A' király ismeretlen állatokra tartatott vadászatokat, mellyeket Aristotelesnek külde, hogy az, rendszeres és szemlélődésen alapult természetrajzot irván, ahhoz hasznukat vehesse. Maga személyesen is érdeklette magát a' tudományokért, mit bizonyít egyebek közt az is, hogy a' hinduk' bölcseségét ügyekezett kitanulni, valamint azon sok figyelem és elnézés, mit az atheniek iránt tanusíta. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy befolyásának a' tudományokra káros hatása is volt, nevezetesen a' görög müvészetet a' keletivel akarván egybe olvasztani, mellyben az anyag' drágasága nagyobb értékű volt az alak' szépségénél, mi által a' valódi müvészet iránti érzék semmivé tétetik, az irodalmat pedig megfosztá önállásától 's az uralkodók' jellemétől tette függővé, mi halála után közönséges dologgá vált. Végre kártékony befolyásá volt, hogy a' király érdemes müvészek és tudósok mellett érdemetleneket 's puszta hizelgőket is pártolt.

Emlékeznünk kell még e' helyt, eszmelánczolatnál fogva is, egy férfiúról, ki ez időben élt, kinek az emberi nem' szellemi életére olly roppant befolyása volt, minő kevésnek. E' férfiú *Aristoteles*. Ő az emberi ismeretek' minden ágaira hatással vala 's nemcsak egész nyugotnak 's a' kereszténységnek, hanem keletnek 's még az islamnak is törvényeket szabott. Görögország' eme' legnagyobb befolyású bölcselője 384. évb. született Macedoniának Stagira nevű városában 's tizenhét éves korában Athenbe menvén, itt Plato' tanitványa lőn. Ennek halála után Kisázsiában élt, mig II. Fülöp Macedoniába hiván, Sándor fiának nevelésével bizta meg. Ő Sándornak 13—15 éves korában jött a' macedoni udvarhoz 's nevendékétől csak akkor vált el, mikor az ázsiai táborozását megkezdette. Ekkor Athenbe ment, hol a' *lyceumban*, egy az academiához hasonló intézetben, bölcseleti iskolát állított. Vagy ennek árnyékos útaitól, mellyek görög nyelven *peripatoi*nak, sétáknak, neveztettek, vagy talán attól,

mert Aristoteles fel 's alá setálva szeretett tanítani, bölcselete *peripateticai*nak neveztetett. Sándor' halála után ellenségei vallástalanság' gyanújába akarák bonyolítani 's mint ország' vallása elleni vétkest bevádlani. E' miatt kénytelen volt Athent elhagyni, miután nemsokára 332. évb. Kr. el. meghalt Euboeának Chalcis nevű városában.

Nevezetes, hogy ugyanazon kor egy minden ismereteket átfogó és minden tudományokat újra alakító lángészt, mint Aristoteles, 's egy hőst szült mint nagy Sándor, kinek minden iránt volt érzéke 's annyit ki tudott vinni 's hogy ezen két ember érintkezésbe jött egymással. Aristoteles a' szellemi, Sándor a' külvilágot fogták fel, mindketten meg akarák azt hódítani és másként alakítani. Mindkettő nemcsak megismeré és megértette egymást, hanem törekvéseik közt közvetlen egybefüggés is volt. Aristoteles Sándornak férfiakat küldött a' maga czéljaira, tanácsokat adott terveihez, és könyveket küldött okulására, Sándor pedig nagy költséggel és személyes fáradsággal embereinek egy részét arra használta, hogy Aristoteles' tudományos buvárkodásait elősegéljék. Sándor mindent egybe akart kötni birodalmában, az őskor' csodáit, a' hőskor' erejét 's a' következő századok' bölcseletét, kelet' formáit és fogalmait nyugot' szellemével egybeolvasztani, minden népeket, országokat és éghajlatokat egymással benső közlekedésbe hozni 's az egész világot görög emberiesség' kötelékével egybekötni, hol ne erőszak, hanem szellem uralkodjék. Szinte ezen eszmét követte Aristoteles a' megismerés és tudás' birodalmában. Ő sajátképi tudományáért bölcseletével minden idők' szellemi törekvéseit, minden országokét és minden szakokét egy egészszé olvasztani akarta. A' természetesnek és a' lelkesülésnek eltüntével a' költészet' sajátképi kora lejárt, azon költészetnek, mellyre most szükség volt, 's melly az akkor uralkodó fogalom-élet' korában üzethetett, a' korábbitól, melly sugallat által született, kelle szabályt és törvényt vennie, mire Aristoteles nyujta eszközt első elméletét készítvén a' költészetnek. A' természetvizsgálat eddig vagy csupán elméletileg, vagy csupán gyakorlatilag űzetett 's a' kettő még soha sem köttetett volt össze egymással. Aristoteles volt az, ki ezeket egyesité tudományos nyelvet teremte 's rendszert alkota, 's alapitója lőn a' természet-tudományoknak. A' kormánytan hasonlókép gya-

korlatilag vagy elméletileg űzetett. Aristoteles egybeköté a' kettőt 's fölűl rajta ezen tudományt azzal gyarapítá, mit a' dolgok' folyása azon időben kifejtett. Az épen akkor letűnt idő tudniillik megmutatta, hogy mihelyt az állodalmak nevekednek 's a' külső fejlődés előhalad, a' nép' többsége holt eszközzé fajúl 's a' democratiai elv is merő ámulat leszen, valamint más részről az aristocratia az emberiségre nézve megalacsonító. A' görögök e' szerint monarchiai elvek felé hajlának 's a' jobbak már Aristoteles előtt arra utaltak. Azonban ők monarchiát igazsággal és szilárd törvényekkel, mellyeknek végrehajtója a' király legyen, nem véltek lehetségesnek 's azért Plato a' monarchiai elvet csak eszményileg fogta fel. II. Fülöp alatt látszott ennek lehetsége, és Aristoteles eszközöket teremte, mellyek által valósitható. Ő minden állodalmak' alkotmányait 's alapelveit ügyekezett kikémleni, egymás mellé állítván azokat, előadá az elveket, mellyek szerint belőlök egy egészet alkothatni, mi egy nagy birodalomra alkalmazható legyen. Valamint az állodalmi élet, tudományok, költészet' formái, és fogalmaival, úgy tett Aristoteles a' szónoklati művészetekkel is, és az ember' erkölcsi elvével, bölcseleti megismeréseivel. Rövidleg, Aristoteles a' gondolkodásnak új formáit találta fel, a' szellemi élet' birodalmát kiszélesité, szilárdabb alapot és általánosabb irányt ada neki 's olly bölcseletet teremte, melly holta után sok századokon át világképző tan leve. Az egész következő idő mindent tőle vett át, mit a' görögök életben és tudományban elértek és csak az új, sőt némelly szakokban csak a' legújabb kor birta igazítani, gyarapítani és némi részben helyesen érteni 's magyarázni az ő gondolkodása' eredményeit 's az általa gyűjtött tapasztalatokat. Örök veszteség, hogy munkái nem jutottak el teljesen hozzánk! Iratai közől sokat ő nem bocsátott közönség elébe, részint mivel nem voltak teljesen bevégzettek, részint mivel tanainak csak azon szakaszát tartalmazák, mellyek egyedül jelesebb tanítványainak voltak szánva. Ezen iratokat ephesusi *Teophrast* nevű tanitványa, kire Aristoteles hagyta volt, halálakor bizonyos *Secpsis*-nek adá. Ennek örökösei, félve Pergamum' királyaitól, kiknek alattvalói voltak, hogy könyvtáruk' számára elfoglalandják e' kincseket, nedves földalatti boltozatban rejtegeték, hol több mint száz évig hevertek, mig *Apellicon*, nedv és férgektől már megrongáltan, megvette. Apellicon'

könyvtára Sulla' kezeibe került, ki Rómába vivén, ez iratokat többször lemásoltatta 's egy másolatot rhodusi Andronicusnak ajándékozott, ki a' világgal megismertette. Az ekkép megmentett kéziratoknak is egy része később még elveszett.

A' peripateti bölcselet divatba jött a' görögöknél és túlsúlyt nyert a' platonismus felett, mert gyakorlatibb volt és jobban illett a' monarchiaivá lett korszakhoz, mint a' platoi ábrándok. Aristoteles' halála után Teophrast, tanítványa és barátja, lépett föl Lesbos' szigetén mint a' peripateti bölcselet' feje 's az Athenben alapított iskolának előjárója. Ezen férfiú, ki 286. halt meg, egészíté ki tanítója' munkáit 's kipótlá a' hézagokat, mellyek azokban voltak. Teophrast írt egy erkölcsi munkát is: »Jellemrajzok» czím alatt, mellyben a' gúnynak czélja inkább jó életmódot, mint erkölcsöket tanítani.

A' MACEDONI BIRODALOM' FELOSZLÁSA.

Nagy Sándor' halálától az ipsusi csatáig, öszvesen huszon két évig, a' macedoni nagy birodalom' minden országaiban merő zűrzavart és vérontást látunk. A' népek 's ezek' érdeke iránt ezen egész hosszu idő alatt alig történt valami. Sehol sem látni mást, mint hadvezéreket és táborokat, kik egy uratlan csorda' megosztása felett czivódnak egymással, 's mind azt mind magokat esztelen dühösséggel mészárolják. A' történetirás kevés ehhez hasonló szomorú időt mutat.

A' macedoni nagy király' szilárdsága, mellyel hatalmához annyi ázsiai tartományt birt kötni, halála után is látható volt, mert az itteni népeknek egyike sem szakadt el, és kérdés csupán az iránt támadt, hogy, miután Sándor trónutódot nem neveze, ki uralkodjék a' macedonok közől, miből csakhamar egy más is fejlődött ki, valljon az egész birodalom egy tagban maradjon-e, vagy több a' macedonok' által kormányzott tartományokra osztassék? Sándor több rokonokat hagyott maga után. Még anyja *Olympias* és nőtestvére *Cleopatra* is éltek; *Roxane* neje megáldott körülményekben maradt, volt egy másik nejével *Barsiné*vel nemzett fia is, *Hercules*, 's egy féltestvére *Arrhidaeus Fülöp*, ki azonban buta elméjű vala; ezeken kivűl *Thessalonike* és *Cyane* mostoha' nőtestvérei 's végre ez utóbbinak leánya *Eurydice*, ki Arrhidaeus Fülöphöz ment fér-

hez. Sándor' halála után három hónappal Roxane fiat szült, ki *Aegus Sándor* nevet kapott. Mind ezeknek egyike sem volt képes a' birodalmat kormányozni, mellynek polgári igazgatása még nem vala rendezve, 's csupán a' hadseregek által tartatott össze, ezek pedig a' hadvezérektől függtenek, kik érezve erejöket, nem akarának kiskorú vagy buta'elméjű személyeknek, vagy végre nőknek hódolni. Ők, minthogy a' hódítások' segédei és részesei valának, sajátuknak kezdék tekinteni a' birodalmat, a' győzelmekhez szokott tábor pedig némán várta, hogy valamelly erős szellem új életet leheljen bele. Minden feszültséggel és várakozással teljes vala a' történendők iránt.

Némi viszálkodás után *Perdiccas* között, kinek a' haldokló Sándor pecsétgyürűjét adta volt, 's ki a' nemességből álló lovasság' vezére vala, és *Meleager*, a' phalanx' vezére, között, a' hadvezérek egyességre léptek, miszerint Arrhidaeus Fülöp és Aegus Sándor legyenek királyok, Perdiccas és Meleager, gyámjaik és országigazgatók. Azonban Perdiccas nemsokára kivégezteté fő versenytársát Meleagert, 's hogy magát a' többi hadvezérek' irigysége és uralkodásvágya ellen biztosítsa, a' legnevezetesebb tartományokat mint helytartóságokat osztá fel közöttük. Ez osztály szerint *Ptolemaeusnak* Aegyptus, *Craterus* és *Antipater*nek Macedonia, *Antigonus*nak nagy Phrygia, Lycia és Pamphylia, *Lysimachus*nak Thracia, *Leonnatus*nak kis Phrygia a' Hellespont mellett, jutának, *Eumenes*' számára pedig Paphlagonia és Cappadocia hódíttattak meg. A' többieknek, kik még helytartóságokat kaptak, nincs történeti fontosságuk. De a' béke, melly ezen intézkedésen volt alapulandó, rövid vala, és nemsokára igen szövevényes visszálkodások keletkeztek.

A' büszke Perdiccas nem tartott meg maga számára semmi tartományt, hanem a' hadsereg' vezérletét, melly azonban már Sándor' életében kedvetlenül szokta volt fogadni a' parancsokat. Ő hihetőleg trónra vágyott 's ez okból első nejétől, ki Antipater' leánya vala, elválván, nagy Sándor' testvérét Cleopatrát szándékozott elvenni. Eddig gondosan rejtegetett terveivel nemsokára minden tartózkodás nélkül ki is lépett. Először is Antigonust, ki Cappadocia és Paphlagonia' elfoglalásában Eumenes' számára nem akart részt venni, maga elébe idézte. Antigonus, nem érezvén magát ellene elég erősnek, Antipater

és Craterushoz menekűlt, mire Perdiccas az ő helytartóságát a' nemsokára megholt Leonnatuséval egyesítvén, Eumenesnek adta. Ezután Ptolemaeus ellen indult azon ürügy alatt, hogy nagy Sándor' tetemeit nem engedé Ammoniumba vitetni. Ptolemaeus Antipater és Craterusnál kerese segélyt, velök és Antigonussal szövetséget alkotván Perdiccas' veszélyes sáfárkodása ellen. Perdiccas 321. évben indult Aegyptus ellen, Eumenest küldvén Ptolemaeus' szövetséges társai' megharczolására. Mi alatt ő Ptolemaeus ellen táborozna, Antipater és Craterus átmentek a' Hellesponton, hogy Eumenessel megmérkezzenek. Eumenes, legyőzvén először a' maga áruló alvezérét Neoptolemust, ki a' sereget ellene akarta lázítani, megütközött Craterussal 322. Kr. el. 's egy csatában, [1]) mellyben Craterus is elesett, teljesen megverte a' macedoni seregeket, 's ez által urává tevén magát Kisázsiának, Antipater nem mérkezhetett vele többé. Perdiccas ellenben nem csatázott illy szerencsével. Aegyptusba ugyan ellenállás nélkűl ment be, de seregei közt lázadás ütvén ki, őt saját tábornokai ölték meg. 321. évb. Utána Antipater lőn gyám és kormányzó, 's ekkor *Seleucus* a' nevezetes babyloniai helytartóságot kapta, Antigonusnak pedig visszaadattak előbbi tartományai. Antipater most az egész királyi családdal Európába jövén, a' háború' folytatását Eumenes ellen Antigonusra bizta, parancsa alá adva az egész macedoni sereget. Eumenes öt évig tartotta fenn magát ellenségei' ellenében 's olly nagy hirt szerze a' csatában, hogy a' görögök és rómaiak a' hajdankor' legnagyobb hadvezérei mellé sorozák.

Meghalván e' háborúskodások alatt Antipater, a' dolgok azonnal más alakot öltének. Ő nem fiát *Cassandert*, hanem *Polysperchont* nevezte ki maga helyébe, mire a' megbántódott Cassander átment Antigonushoz. Most Antigonus is megváltoztatta eddigi szerepét 's a' királyi család' ellenében önálló uralkodásra törekvék. E' czélra Eumenest ügyekezett részére csábítani, hogy ennek nagy hadvezéri tehetségeit használhassa. De az, folyvást híve a' királyi családnak, nem volt eltántorítható. Őt Polysperchon nyerte meg a' maga részére és rábizá a' macedoni hadak' vezérségét Kisázsiában. Eumenes egy ideig

1) Hol volt ezen csata, nem tudni bizonyosan. Gillies Corn. Neposra hivatkozva azt hiszi, Trója' sikján, de ezen adatnak nincs hitelessége.

szerencsés volt maga részére a' katonákat megnyerni; velök bement belső Ázsiába, hogy az ottani helytartókat hűségökben megerősítse. Antigonus üldözőleg követte őt, meg is ütköztenek, de egyik fél sem győzött. A' taborozás köztök még tovább is tartott, mellyben Eumenes sokkal nagyobbnak mutatta magát, mint Antigonus, mert neki nemcsak az ellenséggel, hanem a' táborában lappangó árulókkal is kelle küzködni, kik ellen mind e' mellett nemcsak sokáig fenn birta magát tartani, hanem Antigonus ellen még csatákat is nyert velök. De végre megrontották még is, és személyét hatalmukba kerítvén, Antigonus' kezeibe adák, ki elég nemtelen volt a' jeles embert megöletni 361. évb. Kr. el.

Míg Azsia' történeteiben az első hat évben Perdiccas, Eumenes és Antigonus játszák a' fő szerepeket, az alatt Macedonia és Görögország' eseményeit Antipater és Cassander vezeték. A' görögök Sándornak száműzetteket illető parancsa által forrongásba hozatván, mozgani kezdének, 's a' nyugtalanságok a' király' halála hírére még inkább nevekedtek. Még egyszer mutatkozott nekik remény a' macedoni hatalomtól szabadúlni. Demosthenes, kiben a' legtisztább honszerelem olthatatlan lánggal égett, 's mint menekvő Aeginában és utóbb Troezenben élt, honnan gyakran könnyes szemekkel nézte a' honi partokat, most visszahivatván, az atheniek által örömriadással fogadtatott. Az atheniek és aetolok egy szövetség' élén, mellyben a' görög állodalmak is, Spartát és Boeotia' városait kivéve, részt vettek, síkra' szálltanak a' macedonok ellen. Hadvezérök *Leosthenes* volt, kit a' minden idők' legjobb tábornokai mellé sorozhatni. A' kevésbbé készült Antipater nem kis zavarba jött. A' görög lelkesedés és nagyobb szám által megveretvén Thermopylae mellett, *Lamia*' városának bástyái megett keresett menedéket, hol a' görögök ostrom alá vevék. E' város' ostromától neveztetik ezen háború, lamiai háborúnak. Mivel a' görögök Antipatertől föltétlen meghódolást kivántak, nem maradt neki egyéb hátra, mint megvárni, mig Perzsiából segedelme érkezik. Végre Craterus szabadítá ki a' maga agg vitézeivel és egyesűlvén Antipater' táborával, *Crannon* város mellett 322. évb. megverték a' görögöket, kik most békét kértenek. Antipater, hogy, elválasztván őket egymástól, megossza erejöket,

minden állodalommal külön kötött békét 's e' csellel végre valamennyit hatalmába kerité 's az atheniek is kénytelenek lettek magokat akaratának alávetni és Phocion 's a' hitvány Demades által, kit nem régiben nyilvánítának becstelennek, békét koldulni. A' nemes Phocion, ki baráti viszonyban állott Antipaterrel, csak igen szigorú föltételek alatt birt azt eszközleni. Athen, mint egykor Lysander alatt, aristocrata kormányt kapott, szegényebb népének Thraciába kellett költöznie, a' népvezetőket 's köztök Demosthenest és Hyperidest is kiadnia. Antipater Phociont állítá a' kormány' élére 's a' derek férfiu a' macedoni helytartó' előtti nagy tekintélyét hazája' szenvedéseinek legalább enyhítésére használhatta. Még mielőtt az alku Antipater és Phocion között véget érne, Demosthenes, Hyperides és többen eltávozának Athenből. Kiadatásuk e' szerint lehetetlen levén, az alacson lelkű Demades' indítványára halálra itéltettek 's Antipater az itélet' végrehajtására is aztán őt és *Archias* színészt küldötte ki. A' menekvők' egy részét Archias Aeginában fogta el; Demosthenest Calauriáig nyomozá, ki látva, hogy meg nem menekedhetik, meg akarván magát ellenségei' gúnyaitól szabadítani, Neptun' templomába futott 's ennek oltára mellett mérgezvén meg magát, hirtelen halállal múlt ki azon világból, mellyben hazájának eleste után számára nem volt többé öröm. Ez volt vége a' világ' legnagyobb szónokának 's a' szabadság' legnemesb hősei' egyikének. Első föllépése óta azon pillanatig, midőn mérget vesz, harczban látjuk őt a' sorssal, melly kegyetlen játékot űz vele. Többször leveri az őt, de egyszer sem győzi meg. Milly érzelmek' özöne ostromolhatta ezen férfiú' keblét a' keletkező és meghiúsult remények' annyi változásai között! Egy hanyatló állodalom' támasza lenni, volt nehéz hivatása. Harmincz évig maradt hű pályájához 's nem tántorodott el míg csak hazája' romjai magok alá nem temették. Minden politicai jellemek között ő egyike a' legtisztább, legtragicaiabb jellemeknek, mellyek felől a' történetirás beszél! — Utóbb a' két áruló Demades és Archias is megkapták érdemlett béröket. Amazt Cassander ölette meg, ez sokáig élt nyomorban és becstelenül. [2])

2) Demades' halálát Arrian után közöljük (Photii Bibl. Cod. XCII. p. 218). Diodor másképp adja elő halálát (lib. XVIII. c. 48) 's Antipater által megöletettnek mondja őt.

Megzabolázván a' többi görögöket Antipater, ezután Craterussal az aetolok' fenyítésére sietett, kik látván őt közeledni, elhagyák lakaikat völgyekben és síkokon, 's hegyi váraikba huzódtak, hol a' macedoniak sokáig hasztalan ostromlották őket. De végre elzáratván tőlök minden élelmi szer, hódolásra kényszerültek volna, ha hirtelen Antigonus, ki Perdiccas elől menekült, köztök meg nem jelenik, 's arról nem győzi meg őket, hogy Perdiccas' részéről nagyobb veszély fenyeget, mint az mi az aetolok' meg nem törhetéséből eredhet. Ez okból békét kötvén, habár az aetolok' részére kedvezőt is, hadseregeiket Ázsiába vivék. Az aetolok nem sokára megszegvén a' békét, Thessaliába ütének. Az agg Polysperchon, kit Antipater maga helyett helytartóúl hagyott, nehezen állhat vala meg előttök, azonban szerencséjére az aetolok nem sokára visszavonultak, mert saját tartományaikba a' szomszéd acarnanok rontottak be. Polysperchonnak azután könnyű vala az aetolokkal szövetkezett thessaliaikat meggyőzve, a' nyugalmat visszaállítani.

Ez időben halt meg Antipater, ki, miként mondottuk, Polysperchont nevezé maga helyébe, mire a' megbántódott Cassander az országon kivűl keresett segélyt, és meg is nyerte részére Ptolemaeust és Antigonust 's Athenben és más görög állodalmakban az aristocratiai pártokat. Cassander titokban Ázsiába ment Antigonushoz, ki ekkor már saját alakjában mutatta magát és a' királyi család felől, mellynek nevében Polysperchon kormányzott, nem akart többé semmit tudni. Most Polysperchon, kinek a' heves és vállalkozó szellemű Cassander veszélyes lehete, Eumenessel a' királyi család' állandó hivével, szövetkezett, Görögországban pedig a' democratia' visszaállittatását hirdette ki, hogy magának pártot szerezzen Cassander' aristocratái' ellenében. Ez a' görögöket nagy forrongásba hozta; a' pór nép mindenütt dühödni 's a' kormányon ülő aristocratákon vérboszút állani kezdett. Athenben a' jeles Phocion, ki az aristocratia' feje volt 's kinek kormányát magok az atheniek magasztalák, méregpohárra itéltetett, mellyet a' jobb sorsra méltó férfiú, ki hazájának mind jó mind balszerencsében megvesztegethetlenül hű polgára maradt, remegés nélkül ürített ki 318. évb. Kr. el. De a' democratia' diadala nem tarta sokáig. Cassander' pártja erőt vevé Polysperchon felett. Ő újra kizárta a' népet az uralkodásból

és Athen' kormányát *Demetrius Phalereusra* bizá, kit mind Cassander mind Ptolemaeus, nagy ügyessége miatt, hasznos szövetséges társúl tekintvén, pénzzel is segítettek, annyira, hogy évi jövedelme ezer két száz talentumot (3,100,000 forintot) tett. E' sok pénzzel határtalan tobzódást és fényüzést vitt végbe, a' helyett, hogy hadseregek' tartására, 's a' város' használára, mire rendelve vala, fordítaná. Fényes lakomákat ada, nagy számú vendégeket hivott meg naponként, éttermeit a' legszebb szőnyegekkel diszíttette, arczait és haját kifestette, testét a' legdrágább kenőcsökkel kente, új öltözék-nemeket hozott be, nőket csábított el, 's olly fényüzést vitt végbe, mihez hasonlót eddig Athen nem látott, mi által nem kevéssé káros hatással volt Athen' népének erkölcsiségére. Mind ezzel egyébiránt az atheni nép' kegyeit annyira megnyerte, hogy rövid idő alatt három száz szobrot emeltek tiszteletére. Demetrius különben tanult ember és szónok volt, irásait síma és jozán nyelv bélyegzik, 's mindenről finomsággal tudott szólni. Kormánya Athenben tíz évig tartott.

Polysperchon' hatalma csökkenvén a' görög állodalmak Cassander' részére tértek, ki behelyezvén Demetriust Athenben, Macedoniába ment, hol Polysperchon' eltávozása után Eurydice ragadá magához a' kormányt. Polysperchon eleinte Peloponnesusban tartózkodott, innen Epirusba ment, hogy az ott élő Olympiast és Roxanét Sándor fiával, ki Eurydice' üldözései elől menekült ide, Macedoniába vivén, a' királyi család' ügyét visszaállítsa. *Aeacidas,* epirusi király is, Olympias' rokona, egyesité seregeit Polysperchonéival. Más részről Eurydice Cassander' segedelméhez folyamodott, maga pedig egy hadsereg' élén ment az Epirusból közelgők ellen, de szerencsétlen vala, mert a' két szemközt álló tábor Olympias' eszközléséből összebékült és Eurydicét férjével együtt saját katonái átadák az ellenségnek, kiket aztán a' dühös Olympias halálra kínoztatott, 's első példát ada a' királyi család' kürtására. Midőn Cassander ezeket meghallá, vezéreit Polysperchon ellen küldvén, maga Pydna' várának ostromlására ment, hová Olympias, Thessalonike, és Roxane fiával együtt, előle elzárkozának. Olympias hosszas ostrom után megadta magát, kit aztán Cassander halálra itéltetett; Roxanét pedig Aegus Sándorral Amphypolisba záratá, Thessalonikét ellen-

ben nőül vette. Polysperchon, kit seregei' nagy része elhagyott, Aetoliába menekült, innen Peloponnesusba, hol Sándor nevű fiával Corinth 's néhány más város' birtokában tarták meg magokat.

Antigonus meggyőzvén Eumenest, urává lőn Ázsiának. Csak az egy Seleucus volt még neki veszélyes és ezt is nemsokára kitolta helyéből. A' többiek elismerték őt a' birodalom' fejének. Cassander Európában lőn hatalmas, mert Lysimachus, Thracia' helytartója, sokkal inkább el volt foglalva országa' vad népeivel, hogysem ez időben magának a' dolgokra befolyást szerezhetett volna. Nagy fontossága volt ellenben Seleucusnak és Ptolemaeusnak, mind Ázsia' mind Európa' sorsára. Antigonus most Susa' kincseire veté szemeit és Seleucust bizá meg a' városnak és tartománynak elfoglalásával, azon igéret mellett, hogy azt a' babyloni helytartósághoz kapcsolandja. Seleucus' kezébe adá Susát és kincseit, minek következtében Antigonus ez évben 46,000 talentum' (119 millio forint) birtokába jutott. Most azonban a' Seleucusnak tett igéretről semmit sem akart tudni, vele mint alattvalójával kezdett bánni 's utóbb el is akarta fogatni, mi azonban nem sikerült neki. Seleucus, hogy magát ellene biztosságba tegye, Ptolemaeushoz menekült. Mihelyt Antigonus Ázsia' ura lőn, Ptolemaeust is veszély fenyegette, mit ez ügyekezett jó korán feje felől elhárítani. Ez okból fogadá magához Seleucust 's ezen kivül Cassandert és Lysimachust, kik Antigonus által mind fenyegetve valának, rábirá, hogy a' köz ellenség ellen vele szövetségbe lépjenek. Ezen szövetség több évi háborút idézett elő Antigonus ellen, ki minden módon ügyekezett nekik ártani 's Lysimachus ellen a' thrák népeket, és görög tengeri városokat, Cassander ellen pedig a' görögöket izgatta fel, minek következtében az első semmi, a' másik igen kevés részt vehetett az Antigonus elleni ázsiai háborúban. Antigonus fő erejét Ptolemaeus ellen irányzá, ki néhány év óta Aegyptuson kivül Syriát és Phoeniciát is birta, és nagy hajóhadával Antigonusnak legveszélyesb versenytársa leve. Antigonus elfoglalta Syriát és Phoeniciát 's tizen öt hónapi ostrom után bevette a' hősfaj lakozta Tyrust 314. Kr. el. 's ekkor átadván a' syriai háború' vezetését fiának, a' híres *Poliorcetes* (városfoglaló) *Demetriusnak*, maga Cariába ment az ellene lázadt *Asander'* megfenyítésére. Mialatt távol járna, Ptolemaeus és Seleucus egy nagy győzelmet vittak ki Gaza mellett Demetrius

ellen, 's elfoglalák Syriát, Phoeniciát, Palaestinát 312. évb. Ezen fölül Seleucus visszafoglalá Babyloniát is, 's ez idő óta megtartván az egész távol kelet' uradalmát, egy birodalmat alapíta, mellyet utódaira a' Seleucidákra hagyott 's ezen világrészen új időszámlálást hozott be, mi Seleucidák' aerájának neveztetik. Egy év mulva Demetrius és apja visszafoglalták Syriát 's a' többi elvett országokat, Demetrius bevette Babylont is, de itt nem birta magát megerősíteni, mert a' nép szerette a' szelíden uralkodó Seleucust, 's azért Antigonus csakhamar visszahivá őt. Míg ezek folytanak, Roxane' fia, Aegus Sándor, is fölnevekedvén, veszélyes kezde lenni a' nagy Sándor' birodalmán czivódó versenytársaknak 's azért vagy mindnyájok' titkos megegyezésével, vagy saját akaratából Cassander, ki fogva tartotta ugyan őket, de aggodalomban élt miattok, mindkettőt kivégeztette 311. évb. Kr. el.

Most a' birodalom' keleti legszélsőbb része háttérbe vonult, mióta Seleucus 311—310. évben magát Babyloniában megszilárdítván, kelet felé egész Indiáig mindent hatalma alá vetett, 's a' versenytársak újra Görögországra fordíták figyelmöket. Antigonus a' görögöket, a' háboru' érdekébe akarván őket vonni, szabadoknak kiáltotta ki. Ptolemaeus, ki átlátta Antigonus' czélját, hogy azt meghiusítsa, szinte szabadságot hirdete nekik 's mindkettő hadsereget külde Görögországba. És most Ptolemaeus, Antigonus, Cassander, Polysperchon és a' görögök' egy része itt kezdének csatát egymás ellen. Polysperchon nagy Sándor' özvegyét Barsinét saját érdekeibe vonván, annak fiát, Herculest, a' nagy király' egyetlen élő maradékát, királylyá kiáltotta ki, mi által pártot képeze magának 's hadsereget gyűjtvén, a' tizen hét éves Herculest Macedoniába akarta vinni. A' vérengző Cassander nem mervén vele mérkezni, Polysperchont rábirta, hogy 260,000 forintért és Peloponnesus' birtokáért Herculest és anyját végeztesse ki, mit a' gyarló öreg ember elég gyalázatos vala teljesíteni, a' nélkül, hogy csak haszna is lett volna belőle, mert Peloponnesus ellenszegűlt 's nem hagyá magát elfoglaltatni, ő pedig visszasűlyedt előbbi minden fontosság nélküli állapotjába.

Most Antigonus *Ptolemaeus* nevű unokaöcscsét küldé 313. évb. egy hadsereggel Görögországba. E' férfiu nem színlett, hanem valódi barátja volt a' görög szabadságnak. Városokat és tarto-

mányokat foglalt, nem Antigonus' számára, mint megbízatott, hanem hogy őket szabadokká tegye. Boeotiát 's egész Aetoliáig mindent szabaddá tett a' macedoni uralomtól, 's innen Peloponnesusba ment hasonló szándékkal. Ezt látván Antigonus, visszahívta őt Ázsiába, de ő Ptolemaeusnál keresett menedéket. Ez eléggé ravasz vala barátságosan fogadni 's midőn seregeit magához csábította, őt magát mint haszon nélküli eszközt, megöleté 309. évb. Utána Görögország' szabaditója' szerepét Demetrius Poliorcetes vállalta el, azonban egészen más elvek szerint játszá mint előde. 307. évben véletlenül 250 hajóval megjelent Athen mellett 's könnyű szerrel elfoglalta azt. Ezután Munychiát ostrommal vette be, fogolylyá tevén a' macedoni őrséget. Szabadítónak hirdetvén magát, örömmel fogadtatott; Demetrius Phalereus ellenben, az eddigi uralkodó, ki csak az imént még három száz szoborral tiszteltetett meg, alig mentheté ki életét a' szeszélyes nép' dühéből. Ő Cassanderhez futa, később pedig Ptolomaeushoz, hol utóbb tudományos intézetek iránti buzgalma' által nagyobb érdemeket szerze magának az emberiség iránt, mint atheni uralkodásával. Demetrius Poliorcetes ünnepélyes bemenetet tarta Athenbe. Ama' rendkivüli örömrivalgás, mellyel a' nép fogadta, bevezetés volt azon alávalóságokhoz, mellyekkel az atheni nép a' legnyomorúbb és megvásárolhatóbb hizelgők' szerepére alacsonítá magát. Demetrius testi erő és szépség által volt kitünő 's nagy szellemi tehetségekkel megáldott; hajlékony, tevékeny, hadi dolgokban mély belátású, egyébiránt kalandvadász, kicsapongó erkölcsü és hasonlíthatatlan kéjencz. Tetteit soha sem vezette elv, vagy valamelly kitüzött politicai czél; társalgásában épen olly kellemes, mint merész a' csatában, olly ügyes hadvezér, mint gyengéd apja iránt; az ifjukor' élénk szelleme a' hősnek és királynak tiszteletparancsoló tekintetével voltak benne egyesülve, szóval, ő korának Alcibiadese volt. A' görögök közt a' szabadság' helyreállítójaként lépett föl, mi azonban csak színlés vala. Mindazáltal az atheniek mindent elhittek a' mit monda, 's ez embert, ki minden igazságot és erényt gúnyolt, félistenként tisztelték. Bemenvén a' városba, beszédet tarta a' néphez és kikiáltá a' szabadságot és democratiai alkotmányt 's megigérte, hogy Athennek régi tengeri hatalmát segélendi vissza állítani. A' nép

közt 150,000 véka gabonát ingyen osztatott ki. A' kába atheni nép nem király, hanem istenként üdvözlé a' harmincz éves ifjú embert; azon helyen, hol kiszállott a' hajóból, oltárt emelt, mellyen „égből alászállt istenként" imádta 's több efféle esztelenségeket követett el vele. Néhány hónapi dőzsölés után elhivá őt apja Athenből, hol a' legnagyobb democratiai zűrzavaroknak lőn oka, Cyprus' szigetének elfoglalására, hol Ptolemaeus nagy hadi erőt öszpontosíta. Demetrius kiszálla Cyprusnál, megverte Ptolemaeus' testvérét, *Menelaust*, és megszállván Salamist, ennek ostrománál legelső jeleit adta géptani ismereteinek a' hadi gépek' készíttetésében, mellyek miatt a' városfoglaló nevet nyerte. Ő az ostromlás' mesterségét az eddiginél sokkal nagyobb tökélyre emelte 's egyképen kitünteté magát mint hadi építő és mint tengerész. Kimeríthetlen levén az új találmányokban, ekkor építteté ama' híres ostromgépet, mellynek *helepolis* nevet ada. Az ostromlás alatt Ptolemaeus is megérkezett egész hajóhadával, hogy Salamis' városát felszabaditsa, 's a' kikötőben csata keletkezett, mellyben Demetrius fényes győzelmet vívott ki Ptolemaeuson 306. évb. Kr. el. Egyike volt ez a' legnagyobb és véresebb tengeri csatáknak, mellyekről a' hajdankor' történetei emlékeznek. Általa Salamis és egész Cyprus' szigete Demetriusé lőn. E' csata után Antigonus magát és fiát is királynak czímeztette, melly példát Ptolemaeus, Lysimachus és Seleucus is követték, csupán Cassander nem.

Ezután Antigonus szárazon, Demetrius a' tenger felől Ptolemaeus ellen mentek Aegyptus' elfoglalására: de Demetriust a' tengeri viharok, Antigonust pedig Ptolemaeus' ügyessége gátlák szándékaikban 's a' nélkül hogy valamit tehetnének Aegyptus' királya ellen, egyik sok hajót, másik sok katonát veszítve, visszatértenek. E' tervök nem sikerülvén, ügyekeztek Ptolemaeust a' tengerről kiszorítani 's Aegyptus' kereskedését megsemmíteni, melly czélra Rhodus' segedelmében biztak, mert Rhodus ez időben egyike vala a' leghatalmasabb és gazdagabb városoknak 's élénk kereskedést űzött Aegyptussal. Antigonus most eltilta Rhodusnak minden ezentúli közlekedést Aegyptussal. De Rhodus' lakói nem akarván engedelmeskedni parancsának, az ügy háborúra került és a' várost Demetrius ostrom alá vette. Ez ostrom egyik vala a' legnevezetesbek közől a' régi világban. Apjának minden

hatalmát, hadvezeri elméjének, gépészi tudományának egész erejét ráforditá, hogy a' várost bevegye. Más részről a' rhódusiak is, tudván, hogy itt a' legügyesebb ostrom-vezérrel, kit eddig a' világ látott, van dolguk, mindent elkövettek védelmökre. Az ostrom egy egész évig tartott 's végtére mégis Demetriusnak kelle engedni 's a' nélkül, hogy Rhodus' bevételnék, békekötés egyenlité ki a' háborgók' ügyét. Innen ismét Görögország felé fordult Demetrius, hol Cassander és Polysperchon terjesztgeték hatalmukat 's az elsőbbik végre Athent magát is ostrom alá vette. Demetrius 304. évben jelent itt meg újra, mire Cassander egészen visszavonúlt Thessaliáig. Demetrius szövetséget kötvén az aetolokkal Cassander és Polysperchon ellen, bement Athenbe, hol még nagyobb tisztelettel fogadtatott mint előbb, 's Athen' hizelgései nem találtak mértéket és határt. A' legszentebb helyen, Minerva' templomában, adának szállást a' legkicsapongóbb bűnökbe merült embernek. Egy régi iró mondja, miképen szégyenli mind azon gyalázatos dolgokat elbeszélni, miket ekkor Demetrius és az atheniek véghez vittek. 303. évben kiindult Demetrius Peloponnesusba és magát szabadítónak adván ki, mindenünnen kiüzé a' macedoni őrseregeket 's mindenütt ugy istenítteteti, miként Athenben, mi világosan bizonyítja, hogy nem maga Athen hanem csaknem egész Görögország' erkölcsei megromlott állapotban valának. Demetriust a' görögök, mint egykor Fülöpöt és nagy Sándort, fővezéröknek választák Cassander ellen, ki aztán a' jövő évben el is indult Macedonia felé 60,000-ből álló hadával. Cassander eleinte kétségbeesve, hogy e' haderővel és vezérrel mérkezhessék, békét kért Antigonustól, de az teljes meghódolást kivánt, azt nyilvánitván egyszersmind, miképen nagy Sándornak egyedül ő örököse 's a' többiek csak helytartói. Ezen válasz köz veszélylyel fenyegetvén a' többi hatalmasokat is, valamennyien: Seleucus és Ptolemaeus, Lysimachus és Cassander, szövetségbe állottak Antigonus ellen, 's ebből aztán egy általános háború keletkezett, mellynek, mivel a' szövetségesek oda játszották volt át, Ázsiában kelle eldöntetnie. Lysimachus átment a' Hellesponton, Seleucus keletről, Ptolomaeus pedig délszakról támadák meg Antigonust. Antigonus Ázsiába hívta fiát az eldöntő csatára, hová

aztán Cassander is elküldé nélkülözhető seregeit Pleistarch testvére' vezérlete alatt.

Az eldöntő csata *Ipsus* phrygiai város mellett ment végbe 301. évben, mellyben Lysimachus és Seleucus — mert a' kiszámoló Ptolomaeus csak hátul időzött — teljesen megverték Antigonust és Demetriust mind a' mellett, hogy ezek' serege nagyobb számú volt. A' nyolczvan egy éves Antigonus is halva maradt a' csatán. Demetrius csupán öt ezer gyalog és négy ezer lovasból álló serege' élén futott el az ifju Pyrrhussal Ephesusba, honnan aztán Athenbe evezett. A' győzők most megosztozának az ellenség' birodalmán. Ptolemaeus Phoeniciát és Syria' egy részét kapta, Lysimachus Kisázsiát egész a' Taurusig; tul a' Tauruson mindent Seleucus, Pleistarch pedig Ciliciát. E' csatával el vala döntve Ázsia' sorsa, de Európában még vagy harmincz évig nem nyertek a' dolgok szilárd állást.

Igen bélyegzi a' kort és embereit, hogy Athen, melly a' szerencsés Demetriusnak oltárt emelt, most a' szerencsétlen előtt bezárta kapuit, mire ő Thracia felé fordult 's ennek pusztítá partjait. Neki még mindig maradtak annyi birtokai, hogy félelmes lehete, kivált Lysimachusnak, kinek nem voltak hadi hajói. Ez okból Lysimachus Ptolomaeussal lépett szövetségre, 's annak megerősítésére egyszersmind nőül vette az aegyptusi király' leányát *Arsinoét*. Ezen szövetség ismét Seleucust ejté aggodalomba 's azért ő viszont Demetriussal kötött frigyet 's egyszersmind elvette ennek leányát a' híres szépségű *Stratonicét*. Most Ptolemaeuson volt a' sor ellenök biztositékot szerezni 's azért kibéküle mind Seleucus mind Demetriussal, ki ezután nőül vette, jóllehet már több neje volt, az aegyptusi király' másik leányát *Ptolemaist*. Mind ezek' daczára Demetrius Peloponnesusba hajózván, ott azonnal háborút kezde Ptolemaeus' szövetséges társai ellen. Mire Ptolemaeus Pyrrhus epirusi herczeget segélte pénzzel és seregekkel elvesztett országát visszaszerezni, 's benne egy veszélyes versenytársat emelt föl Demetrius ellen. Seleucus pedig fenyegetőzék, hogy elveendi Demetriustól az általa birt phoeniciai és ciliciai városokat. Most Demetrius ismét Athenre veté szemeit, 's 295. évb. ostrom alá vevén, be is vette azt. Az atheniek reszkettek boszújától, de nem bántotta őket, hanem inkább megajándékozá a' szegénységet 100,000 véka gaboná-

val, mire ismét bálványoztaték és ajándékba kapá Piraeust és Munychiát, miket őrseregekkel töltvén meg, magáénak mondhatta Görögország' első városát 's ismét kezdette hatalmát nevelni, mi aggodalmat gerjesztvén, Ptolemaeus, Seleucus és Lysimachus egyesültek ellene 's mindenikök foglalásokat tett birtokaiból. Demetrius a' helyett hogy Ázsiába menne ellenségei ellen, Macedoniát szándékozott elfoglalni. Itt *Antipater* és *Sándor*, a' már megholt Cassander' fiai, czivódának a' trón felett. Antipater megölte saját anyját Thessalonikét, mivel az nem őt, hanem Sándor testvérét akarta királyi székbe emelni. Ez iszonyú tett felázitá a' szíveket ellene 's ő kénytelen volt Lysimachushoz futni, ki ipa volt. Sándor félvén, hogy visszajő, Pyrrhust és Demetriust nyerte meg részére. Mindkettő megindítá seregeit, azonban a' dühöncz Antipater ipát Lysimachust is meg akarván ölni, maga veszté el életét. Most Sándor, hogy Pyrrhus békén maradjon, Macedonia' egy részét neki engedé, Demetriustól pedig orgyilkossággal akart megmenekedni, de bátyja' sorsára jutott, 's maga öletett meg Demetrius által, ki aztán részére hódítván a' megöltnek hadait, általok Macedonia' királyává kiáltatott 294. évb. de nem sokáig maradt trónján. A' macedonok nem voltak kegyetlen uralkodásával megelégedve 's ő maga sem maradt nyugton, hanem ismét készületeket tőn apja' egykori birtokainak visszafoglalására. Mire Seleucus, Ptolemaeus, Lysimachus és még Pyrrhus is szövetkezvén ellene, minden felől megtámadák. Lysimachus éjszak, Pyrrhus kelet felől ütött Macedoniába, míg Ptolomaeus hajóhadával Görögország' partjainál jelent meg 's ezen fölül hihetőleg titokban seregeivel is összeczimboráltak ellenségei, mert azok rögtön elhagyák Demetriust, mihelyt az ellenséges hadak közel voltak 's Macedonia' királyának futással kelle magát megmentenie. Igy veszté el Demetrius Macedoniát hét évi birás után, mellyet most Pyrrhus és Lysimachus osztottak fel egymás közt. Demetrius még Athen' elfoglalását kisértette meg hadaival, de az sem sikerülvén neki, átadá görög birtokait fiának *Antigonus Gonatasnak*, maga pedig 11,000-ből álló sereggel elevezett új kalandokra Ázsia felé, nevezetesen Lysimachus' kisázsiai birtokaiban foglalásokat tenni. De itt *Agathocles*, Lysimachus' nemes és vitéz fia, készen várt rá. Ez nem ütközött meg vele, hanem elzárta a' tenger-

től, meggátlá, hogy élelmet szerezhessen és szakadatlan üldözé, minek az lőn következése, hogy nemsokára 8,000 emberét elveszítette. Most a' hátra maradt kis csoporttal nem volt mit tennie, azért Seleucus' karjaiba veté magát, ki aztán tisztességes fogságban őriztette, hol három év mulva, 283. évb. viharos életének ötven harmadik évében halt meg ezen kora' legkitünőbb szellemeinek egyike, erényben és vétekben egyképen rendkivűli ember.

Demetrius' halála után nemsokára Seleucus és Lysimachus közt támadt viszálkodás. *Arsinoe*, Lysimachus' neje, hogy *Agathoclest* a' trónutódot megdöntse, 's az uralkodást saját gyermekeinek szerezze meg, addig áskálódott Lysimachus előtt a' derék Agathocles ellen, addig gyanúsítá őt, mig a' gyarló apát azon kegyetlenségre bírta, hogy saját fiát meggyilkoltatná. *Lysandra*, Agathocles' özvegye, gyermekeivel együtt, most Seleucushoz futott, ki őket befogadá 's régen áhitozván Kisázsiára, használta ez alkalmat 's fegyvert fogott Lysimachus ellen. Nagy Sándor' két agg tábornoka, egyik hetven két, másik nyolczvan éves, Phrygia' határán, *Curupedion*' mezején, ütköztek meg, hol Seleucus lőn győztes és Lysimachus halva maradt a' csatán, 281. évben. Seleucus átment a' Hellesponton és elfoglalta Lysimachus' birtokait. — A' következő évben Seleucus is bevégzé pályáját, *Ptolemaeus Ceraunus* által öletvén meg 280. évben. hetven három éves korában. Ez aegyptusi herczeget apja elűzvén, előbb Lysimachus fogadta be, utóbb nem tudni mi okból, Seleucushoz jött, ki szinte menedéket ada neki, mit ő az aggastyán' meggyilkolásával hálált meg. Lysimachus' seregei, mellyek Seleucuséival valának vegyülve, most átmentek Ceraunushoz, ki Thraciába sietvén, ott magát királylyá erőszakolta és utóbb a' macedonok által is elfogadtatott. Seleucus' fia, I. Antiochus, eleinte boszút akara állni apja' gyilkosán, de utóbb tanácsosabbnak tartván vele békét kötni, elismerte őt Macedonia és Thracia' királyának. Arsinoe, hogy Ceraunus' kezeitől menekedjék, Cassandrea' erős városába vette magát gyermekeivel. Ceraunus, hogy ez erősséget is birtokába kerítse és Lysimachus' gyermekei ellen is magát biztositsa, kezét ajánlá Arsinoénak, esküvel igérve, hogy az országot Arsinoe' gyermekei tulajdonául nézendi. Arsinoe hitt az álnoknak, de alig tartatott meg a' menyekző, Ar-

sinoe' gyermekeit saját anyjok' ölében gyilkoltatta meg, Arsinoét pedig elzáratá Samothrake' szigetén, honnan az nemsokára kiszökvén, Aegyptusba ment 's itt testvérével II. Ptolemaeussal kelt egybe.

A' MACEDONI BIRODALOMBÓL TÁMADT ORSZÁGOK.

I.

A' nagy Sándor' birodalmából keletkezett egyes önálló országok csak az Ipsus melletti csata után nyertek fontosságot és biztos állást. Macedoniában ugyan még ezentúl is tartottak a' zavargások, ellenben Syria a' Seleucidák, és Aegyptus a' Ptolemaeusok alatt megnyerték szilárd állásukat 's ezeken kivül több apró leginkább kisázsiai tartományok lettek függetlenek.

Midőn nagy Sándor Babylonban, mellyet világbirodalma' fővárosává szándékozott tenni, korán meghalálozott, előre lehetett látni, miképen itt egykor az ő roppant birtokai közől nevezetes állodalom fog kiemelkedni. Babylonia 321. évb. jutott Seleucusnak, olly férfiúnak birtokába, kiben hőserények, vállalkozó szellem, kormányzói tehetség és alattvalói iránti szelid bánás olly mértekben egyesültenek, hogy érdemes vala a' harmadfél századig virágzott uralkodó ház' alapítójává lenni. Egy ideig ugyan hátrálnia kelle a' kevély Antigonus előtt, de megvervén Ptolemaeus Gaza mellett Demetrius Poliorcetest, visszatért Babylonba, meghódítá Mediát és Susiánát és India felé nyomult. Felső Ázsia, az az minden tartományok az Euphrat, Indus és Oxus között, ez új birodalomhoz tartoztak ekkor. Seleucus kelet felé még messzebb hatott be Indiába mint nagy Sándor is. Itt Porus' halála után egy a' görög irók által *Sandrocottusnak* nevezett férfiú kerité hatalmába az uralkodást, kinek országa az Indus folyótól Bengaláig terjedett. Seleucus megtámadta 's *Polibothra* nevű székes városaiglan nyomulván meggyőzte őt, azonban meghagyá országa' birtokában, csupán azt kivánta, hogy neki mint barátjának hódoljon. Ezentúl hatvan évig maradtak Sandrocottus és utódai a' Seleucidák' hatalma alatt. — Seleucus házasság által is összeköttetésbe tevé magát a' keletiekkel, nőül vevén *Apame* perzsa herczegnőt. E' nejétől született neki egy igen kedvelt fia, a' későbbi I. Antiochus, kinek birodalma' ke-

leti részét még éltében átadá, 's mivel az mostoha anyjába, a' híres szépségű Stratonicébe szerelmesedett vala, apja ezt is átengedte neki nőül.

Seleucusban mindig nagy vonzódás volt a' görög szellem iránt 's ügyekezett azt birodalmában mindenkép terjeszteni. A' keleti népeket görögökkel vegyítvén, erőt önte az ázsiai puhálkodásba 's görög müvészet, tudomány és ipar egész Indiáig terjedtek el. A' keleti tespedés tűnedezett 's élénkebb közlekedési mozgás 's nemesebb törekvések léptek helyökbe. Egész serege támadt birodalmában a' virágzó görög városoknak, mellyek a' kereskedés, müvészet és polgári szabadság' székeivé lettek. Harmincz öt város mondatik általa részint alapított, részint szebbített és görög lakosokkal népesítettnek, melly számot alkalmasint inkább lehetne nevelni, mint kevesbíteni. [1]) Az Orontes melletti *Antiochia*, mellyet mindjárt akkor alapíta, midőn Syria' birásához jutott, öt órányi területű volt 's midőn a' kereszténység elterjedett, egyike volt a' régi világ' fő városainak. Valamennyi közt legnevezetesebb azonban a' Tigris melletti *Seleucia*. Ennek első lakói babyloniak voltak, kik aztán a' Seleucus által ide telepített görögökkel olvadának egybe. Alapítójuk jogot ada polgárainak, hogy városukat egészen magok kormányozzák 's ezen független állás volt fő oka, hogy Seleucia oly virágzóvá lőn. Lakói' nagy száma és jóléte által egész ország' fővárosává lett 's egy ideig Róma és Alexandriával egyike volt a' világ' legelső városainak. Utóbb a' szomszéd *Ctesiphon* emelkedvén föl, Seleucia' virágzása csökkent és lehanyatlott. A' római császárok alatt leromboltaték, 's most csak romjai látszanak még. Babylontól nyolcz, a' mostani Bagdadtól öt mérföldre fekütt 's lakosai' számát némellyek 600,000-re teszik.

I. Seleucusnak, ki *Nicator*, vagy győző néven neveztetik, utódai többnyire silány fejdelmek valának. Már I. Antiochus, ki egy győzelme miatt a' gallokon *Soternek* vagy szabaditónak neveztetett, elveszté Cappadociát, Pontust, Bythiniát és Pergamumot. Az utána következő fejdelmek keleti puhálkodásra fajúltak, 's ezentúl a' legnyomorúbb kormányzásmód bélyegzi a' Seleucidák' uralkodását. II. Antiochus, kit a' hizelgő

1) Appian. de reb. Syriac. cap. 57. egész sereg várost számlál el.

miletiek, mivel őket Timarch nevű zsarnoktól menté meg, *Theosnak*, vagy istennek neveztek, két bohó kedvenczére Themison és Aristusra, Cyprusból szakadt testvérekre, bízta a' kormányt, 's tizen öt évi uralkodása alatt udvarában a' legbujálkodóbb és erkölcstelenebb élet divatozott, mérgezés és gyilkolás mindennapi dolgok valának. A' király maga szemtelen kéjencz és ivásba merűlt ember volt, 's helytartói' nagyobb része is hozzá hasonló, 's azért csaknem felét elveszté birodalmának. Bactriában a' görög Theodotus függetlenné tette magát és Arsaces, előkelő parthus, fellázítván harczias honfiait 256-d. évb. elszakasztá az országot a' syriai koronától. Mindenfelé forrongások támadoztak; országa' egyik részét az aegyptusiak, másikat Thraciából jött barangoló gallok' csordája pusztítá, végre a' királyt magát is saját neje Laodicea végezte ki. Olly nagy volt a' fényüzés ez időben, hogy a' király' egyik neje nem ivott más vizet, mint nilusit, mellyet olly nagy távolságról, Alexandriából, arany hordókban vittek számára. Fia II. Seleucus, ki gúnyból *Callinicus*nak, az az győzelemmel koszorúzottnak, neveztetett, egy ideig mint menekvő kalandozott. Hosszas háborúja volt Ptolemaeussal, kinek seregei győzelmesen járták meg egész syriai birodalmat 's elfoglalták volna, ha egy lázadás Aegyptusban visszatérésöket szükségessé nem teszi. E' háború alatt *Antiochus Hierax*, II. Seleucus' testvére, Előázsia' nagyobb részében függetlenné tette magát, miből véres háború, leginkább Kisázsiát pusztító, keletkezett, hol Antiochus gallokkal, kiket zsoldosaivá fogadott, viselte a' háborút. Seleucus harczolt a' parthusok ellen is, de szerencsétlenül. Callinicus után Seleucus *Ceraunus* jött, ki uralkodása' harmadik évében 224. évb. megmérgeztetvén, testvére a' tizenöt éves III. Antiochus, ki utóbb *nagy*nak neveztetett, ült trónjába. Ő a' 223. évtől 187-ig uralkodott. Alatta Media és Perzsia' satrapái, Molo és Sándor, független királyokká tevék magokat és több syriai hadseregeket megvertenek, míg végre az ifjú király maga ment ellenök 's átkelvén a' Tigrisen, nagy győzelmet vett rajtok. Ezután az aegyptusiakat akará kiűzni Coelesyria és Phoeniciából. Eleinte kedvezett neki a' szerencse, de utóbb Ptolemaeus Philopator által 217. évb. *Raphia* mellett annyira meggyőzetett, hogy békét kötni és minden foglalásait visszaadni kényszerűlt. Ezután nagybátyját, *Achaeust*, támadta meg, kit

a' fondorkodás kényszerite rá, hogy magát Kisázsiában királylyá tegye. Őt saját katonái árulák el és Antiochus' hatalmába adák, ki elég kegyetlen vala őt kivégeztetni. Helyre állítván Antiochus tekintélyét, most Parthia és Bactria ellen vitte fegyverét, de itt nem boldogulhatván, végre kénytelen volt mind a' két ország' királyát függetlennek ismerni. Mivel azonban ezen hadviselés által Mediát visszaszerzé és több helytartóságokban a' rendet, helyreállítá, tevékeny és harczias fejdelem' hirét szerzé magának. Visszatérvén használta az alkalmat, melly Ptolemaeus Epiphanes ekkori aegyptusi király' kiskorúsága által ajánlkozott és Coelesyriát, Phoeniciát, Palaestinát a' syriai koronához kapcsolá. Győzelmei által Előázsiában, 's a' thraciai Chersonesusban szomszéda leve az ekkor már hatalmas római nemzetnek, mellyel csakhamar háborúba keveredett, mit nagyobb egybefüggés végett alább fogunk előadni. Ha a' hozzá menekült Hannibal' tanácsát követi, és a' rómaiakat saját földükön támadja meg, nem volt volna olly szerencsétlen mint volt az által, hogy védő háborút viselt. Ő megveretett Magnesia mellett 197. évb. 's békét kelle kötnie Rómával, mellynek föltételei bizonyítják, miképen már ekkor meghajolt Róma' hatalma alatt. Nagy Antiochus 187. évb. megöletett. Utána a' syriai birodalom mind inkább sűlyedt. IV. Antiochus *Epiphanes* kicsapongás és valódi balga tettek által lőn utálatra méltó. Alatta fellázadtak a' zsidók és nem voltak többé meghódíthatók. Halála után benső viszályok hatalmaztak el. A' 144. évtől kezdve több korona-igénylők mindig két részre szakaszták az országot. VII. Antiochus *Sidetes* a' parthusok ellen táborozván, megveretett és 80,000-ből álló hadserege teljesen semmivé tétetett, 129. évb. Ez idő óta a' Seleucidák' hatalma örökre megtöretett. Silány zsarnokok' iszonnyal teljes czivódásai következtek a' rendkivül kicsinné törpült birodalom miatt, mellynek teljes elhanyatlásáról még szólandunk.

II.

A' syriai nagy birodalomtól a' gyenge fejdelmek alatt, mint érintők, több tartományok elszakadozván, lassanként önálló országokat képeztek. Illyenek voltak Pergamum, Cappadocia, Paphlagonia, Pontus, Bactria stb.

A' Seleucus és Lysimachus közti háború' ideje alatt alakult Mysiában *Pergamum* nevű ország. Lysimachus itt tartá kincseit, mellyek *Philetaerus'* felügyelésére voltak bízva. Ez használván a' Lysimachus' csatavesztéséből 's a' Seleucus' csakhamar rá következett halálából keletkezett zavarokat, a' kezében levő kincsek' segedelmével magát függetlenné tette. Unokaöcscse, I. *Eumenes*, Antiochus Sotert 263. évb. meggyőzvén, megszilárdítá uralmát; ennek unokaöcscse 's utóda pedig I. *Attalus* egy győzelmes csata után, mellyet 239. évb. a' gallokon nyert, királyi czímet vett föl. Utána fia jött II. Eumenes, ki alatt az állodalom a' rómaiak' történetében elmondandó körülmények által nevezetes terjedelmet nyert. Ezen országban I. Attalus, II. Eumenes és II. Attalus' idejében, a' Kr. el. második század' elejétől kezdve egy új Görögország virult fel. E' három fejdelem Aegyptus' uralkodóival kezdett vetekedni a' görög miveltségnek alattvalói közti terjesztésében. A' városok' jogait öregbíték, előmozdíták a' müvészet és tudomány' virágzását, iratokat és müvészeti munkákat gyűjtének 's müvészeket és tudósokat pártoltak, kereskedést és ipart segéltek 's volt idő, nevezetesen a' Kr. el. második század, midőn Pergamum' fővárosa a' világ' miveltségére nézve olly nevezetes lett, mint az ezt megelőző században Alexandria. II. Eumenes alapítá a' híres pergamumi könyvtárt, mellyről mondatik, hogy 200,000 könyvtekercset foglalt magában. Midőn a' Ptolemaeusok' féltékenysége a' papyrust Aegytusból kivinni eltiltá, annak itt egy új pótszere találtatott, mi mai napig *pergamen*nek neveztetik. Pergamum' fejdelmei híresek voltak gazdagságukról 's az „attalusi kincsek" közbeszéd' tárgyai a' rómaiak közt; híresek továbbá a' pergamumi ipar' némelly készítményei 's a' rómaiaknál az attalusi szövet, szőnyeg stb. sokáig a' legkitűnőbbet jelentette a' maga nemében.

Bythiniának még a' perzsa fejdelmek alatt czímzetes királyai voltak. Ezeknek egyike *Bias*, nagy Sándor' táborozása alatt, és fia *Zipötes*, Lysimachus' ellenében is fenn tudták magokat tartani. Ennek halála után fia I. *Nicomedes* magát teljesen függetlenné tette a' behívott gallok' segedelmével. Unokája I. *Prusias* már érintkezésbe jött a' rómaiakkal. III. Nicome-

dest a' rómaiak segíték Mithridates ellen, ki aztán hálából nekik hagyá országát, melly római tartománynyá lőn.

Cappadocia' helytartói a' perzsák alatt többször fellázadának. Ennek gátlására a' Hystaspes ház' egyik ága helyeztetett a' kormányra királyi czímmel. Nagy Sándor' halála után Eumenes birta, de a' hadvezérek közt folyt haborúk alatt *Ariarathes* nyerte azt vissza 313. évb. mint apja' egykori birtokát, 's ezentúl független maradt a' görög fejdelmektől. Cappadocia' királyai nemsokára sógorságba és egyéb összeköttetésekbe jövének a' syriai fejdelmekkel, és bevonatának az ázsiai állodalmi viszonyok' szövedékébe. A' görög erkölcsök és szokások ezen országba is elhatottak. Itt a' királyon kivűl egy sereg nemes uralkodott volt, kik mind a' földeknek, mind a' rajtok élő személyraboknak urai valának. A' király után a' főpap volt az első személy, ki nagy befolyással birt az ügyekre. A' templom, hol isteni szolgálatot tartott, *Camanában* volt, 's itt terjedelmes földeknek 's több mint 6,000 személyrabnak volt ura.

*Paphlagonia*nak a' perzsa királyok alatt adófizető királyai voltak, kik azonban adójukat soha sem fizették pontosan. Sándor' halála után e' tartományt és Cappadociát ugyanazon fejdelmek birták. III. Antiochus' idejétől kezdve ismét külön fejdelmei voltak, vagy függetlenek, vagy Pontus és Bythinia' királyainak alávetvék. Nagy Mithridates' bukása után Paphlagonia is római hatalom alá kerűlt, és ennek tartománya lőn.

A' fekete tenger mellett Paphlagonia' keleti részén fekvő *Pontus'* királyai Cyrustól származtatták magokat, 's a' perzsa fejdelmeknek adóztak. Több görög városokat meghódítván, általok itt is görög szokások és miveltség terjesztettek el. I. *Pharnaces*, IV. Mithridates' fia, elfoglalta *Sinopét*, legvirágzóbb görög várost a' fekete tenger' déli partján, 's ez idő óta Pontus hatalma' tetőpontjára emelkedett. A' gazdag Sinope lőn az uralkodók' székhelye, melly alattok még inkább felvirágzott, és művészeti munkákkal szépíttetett. V. Mithridates már a' rómaiak' szövetségese volt 's általok ajándékoztatott meg nagy Phrygiával. Egyébiránt Pontusnak VI. vagy *nagy Mithridates* alatt lett világtörténeti fontossága, ki magával a' római hatalommal is daczolni mert, miként Róma' történeteiben látni fogjuk.

Hanyatlásnak indulván a' Seleucidák' birodalma, az isten nevű Antiochus alatt a' bactriai helytartó Theodot és a' párthusi Arsaces magokat elszakasztván a' syriai koronától, független országokat alkotának, az első *Bactriát* ez utóbbi *Parthiát*. Bactria Theodot' utódai alatt kiterjedett egész éjszaki Indiáig a' Ganges' partjai mellett China' közelében. Indiával nagy kereskedést űzött. Királyainak egyike felfuvalkodva, hogy olly nagy birodalomnak ura, magát „királyok' királyának" címezteté. Nevezetes tünemény, hogy Bactriában, hazájoktól olly távol 's minden összeköttetésen kivűl törzsbeli népeikkel, közepette egy idegen harczos népnek, görögök birtak uralkodni; mert I. *Theodot* és utódai görög származásuak voltak. Körülbelül száz harmincz évig állott a' bactriai birodalom, midőn vándor vad népektől, kik a' Jaxartesen túli részekről jöttek, elromboltatott 134. évb. Kr. el. 's Bactria' neve ez idő óta eltűnt a' történetekből. Mig a' bactriai királyság állott, nemcsak benne, hanem a' vele egybekötött keleti országokban is virúlt a' görög miveltség. Innen magyarázhatni meg azon hasonlatot, mellyet a' hinduk és perzsák újabb irodalma a' görögökével mutat, mi nem más mint görög befolyás' eredménye.

A' caspi tenger' délkeleti részén a' Kr. el. 250. évben támadának fel a' *parthus* népcsoportok *Arsaces* főnökük' vezérlete alatt, 's elűzvén a' Seleucidák' helytartóját, magukat függetlenekké tevék. A' parthusok vad hegyi nép valának 's maradtak egész uradalmuk alatt, teljesek durva vitézséggel és rablási vágygyal. Uradalmuknak pusztán romboló befolyása volt. A' Kr. el. második század' közepétől kezdve az Euphrat és Indus közti országokat mind ők birták 's kiirtották innen minden nyomát a' görög miveltségnek. Uralkodásuk alatt támadt a' híres Ctesiphon' városa, melly utóbb Seleuciát is elhomályosíta. Királyaik, az *Arsacidák*, Arsaces' maradékai voltak, kiknek hatalmát nemesség korlátolá. A' nemzet a' nemességből állott, a' többi személyrab volt. A' király' oldalánál egy magas tanács volt — hihetőleg az úgy nevezett megistanesek — melly a' királyt le is tehette, 's hihetőleg koronázás előtt is, mit a' főhadvezér hajtott végre, ez erősítette meg. A' trónöröklés csak annyiban volt meghatározva, mennyiben szorosan az Arsacidák' házához köttetett. A' korona-igénylők, kik szakadatlanúl támadozának, pártosko-

dást és trón miatti czivódásokat hoztak és örök nyugtalanságban tartották az országot. A' parthusok függetlenségöket a' Seleucus Callinicuson vett győzelemtől, mellyet II. Arsaces 238. évb. nyert, számíták. E' függetlenséget nagy Antiochus ünnepélyesen elismerte. VI. Arsaces volt az, ki elfoglalván Mediát, Perzsiát és az Euphrat' keleti részén fekvő országokat, egy nagy birodalmat alkota. VII. Arsaces, vagy II. Phraates, megvervén Antiochus Sidetest, Parthiát örökre megmenté a' syriai királyok' megtámadásaitól. Nemsokára ezután a' rómaiakkal jövének viszonyba, mit a' maga helyén fogunk elmondani.

A' *zsidó* nép is ez időben ismét kiemelkedett sok százados homályából. A' babyloniai fogságból szabadsággal, mellyet Cyrustól nyert vala, csak 42,000-en akartak' élni, a' többi és pedig gazdagabb rész örömestebb maradt babyloniai új gyarmataiban, mint hogy elpusztult hazájába menjen. A' visszavándorlókat *Zorobabel*, a' régi királyi törzsnek és Josua főpapnak sarjadéka, vezette vissza 539. évb. Ők nagy szorgalommal fogtak templomuk és szent városuk' helyreállításához. Az irígy samaritanok azonban, kik *Garizim*ban építének magoknak templomot, erőszakkal és cselszövénynyel ügyekeztek őket gátlani 's Cambyses és Smerdis' udvaránál is pártolásra találták. Csak Darius Hystaspis alatt szűnt meg nyomatásuk. Ekkor kezdett a' lassanként erősödő nép békében élni, és Esra és Nehemia alatt alkotmányát rendezni. A' fő hatalom a' zsidó nép felett a' perzsa királynál volt, a' közelebbi felügyelés a' syriai satrapánál. Benső ügyeiket ősi törvények és szokások szerint a' fő pap és a' synedrium intézték. Meghóditván nagy Sándor Tyrust, a' zsidók önként aláveték magokat hatalmának, hogy hazájokat a' vértől megkiméljék. Nagy Sándor a' zsidok' egy részét az újonnan alapított Alexandriába telepíté. Halála után Palaestina a' syriai és aegytusi fejdelmek' viszályalmája lőn 's egyszersmind a' földközi tenger' partországai miatti csatájok' színhelye. Eleinte a' három első Ptolemaeus' birtokához tartozott. Vallási és polgári szerkezete meghagyatott 's a' főpap maradt a' tartomány' kormányzója. Azon háborúkor, mellyet nagy Antiochus Aegyptus ellen viselt, 203. évb. a' zsidók a' syriai királyhoz csatlakozának; önként aláveték magokat neki és kiüzék az aegyptusi őrhadakat. Ezért Antiochus ismét meg-

hagyá őket eddigi jogaik' élvezetében: a' fő pap maradt a' nép' élén 's oldalánál egy tanács, a' synedrium vagy sanhedrin. Midőn a' rómaiak nagy Antiochust meggyőzvén, a' syriai pénztárt a' római nyomasztó adó kiüríté, a' zsidókra nézve ismét gyászos idő következett. Antiochus Epiphanes nemcsak a' fő papi hivatalt pénzért adta, hanem a' jéruzsálemi templom' kincseit is elvevé, leginkább pedig az által sértette meg a' zsidó népet, melly ekkor eldődei' vallási fogalmain féltékenyen csüggött, hogy rájok a' görög vallást akará kényszeríteni. Igen érdekes tekintet azon hősi elszántság; mellyel a' nyomott nép hatalmas enlyomóitól magát elszakasztja, csatázó hősei bámulatot gerjesztenek bennünk, 's magának a' népnek küzdés alatti szenvedései szánakozást és részvétet. Illy érzelmekkel olvassuk Palaestina' azon korszaka' eseményeit, midőn népe a' Maccabaeusok alatt lerázvan zsarnokai' igáját, magát száz huszon nyolcz egész évig a' szabad nemzetek' sorában tartja fenn. A' Kr. el. 167. évb. *Matathias* nevű pap, kinek azt parancsolák, hogy a' pogány isteneknek áldozzon, fegyvert ragad 's egy syriai vezért megölvén, öt fiával a' hegyekbe menekül, 's ott maga körül egy elszánt sereget gyüjtvén össze, lelke lőn a' lázadásnak. A' körülmények kedveztek neki; vakbuzgalom 's az újra fölébredt honszeretet olly hősi szellemet gyujta a' zsidókban, minő Dávid' kora óta nem volt látható. *Maccabaeus Judas*, Matathiasnak egyik bátor fia 's ennek testvérei, *Jonathan* és *Simon*, sok csatában visszaverték a' syriai seregeket, fölemelték a' nemzet' bátorságát és kiküzdötték népöknek a' szabadságot. Jonathan és Simon, miután Maccabaeus 161. évb. a' csatában elesett, a' megszabadított nép' élére állván, az eddig kiküzdött hasznokat még inkább nevelték 's a' zsidó nép' harczos fő papjai alatt olly fontosságra emelkedék, hogy a' syriai királyok magok ügyekeztenek őket részökre vonni. Jonathan' helyében testvére Simon leve főpap 143—135. évb. ki mint független fejdelem (etnarcha) uralkodott 's a' syriai korona által adótól mentnek ismertetett el. Ezt *Hyrcan János* követte (135—107) kinek sikerült a' zsidó állodalmat a' samaritánok és idumaeiak' legyőzése által nevelni. Azonban alig menekült meg a' zsidó nép a' külnyomástól 's feltámadának lenne a' pharisaeusok és saducaeusok' vallási pártjai, mellyek poli-

ticai szint vevének magokra. Hyrcan' öregebbik fia, *Aristobul*, 107. évb. királyi czímet veve föl. Utána Sándor jött, ki elég meggondatlan volt a' pharisaeusokat maga ellen lázítani, mi hat évig tartó polgárháborút vont maga után. Végtére győzött, 8,000 pharisaeust, kiket elfogott, keresztre feszíttetvén. Ezentúli története a' zsidó népnek trón miatti viták, lázadások, felekezeti gyűlölség és üldözés' szakadatlan lánczsora, miknek következtében a' zsidó állodalom lassanként a' rómaiak' igájába hajlott.

Szellemi miveltség' tekintetében a' zsidó nép emez időszakban nem tett semmi nevezetes előhaladást, mit ennyi rázódások mellett könnyű megfogni. Visszatérvén a' babyloni fogságból, nagy aggodalommal munkáltak a' zsidók a' mósesi alkotmány' fentartásán, mert azon szenvedések' keserves képei, mellyekkel eldődeik, mint hitték a' bálványimádás miatt, ostoroztatának, soha sem enyészett el egészen emlékezetökből. Illy hangulatban minden külföldit balványozóként néztek, mi vakbuzgókká tevé őket, 's a' maccabaeusok' forradalmának is egyik fő oka volt. De mind e' mellett a' korszellem' hatalmának ők sem állhattak egészen ellent. Nagy Sándor' hódításai óta a' görög nyelv Ázsiában igen elterjedett volt 's kereskedés, háborúk 's egyéb vegyülések által annyira elhatalmazott a' zsidóknál is, hogy hazai nyelvök lassanként a' görögnek kezde helyet adni. Új nyelv új eszméket hozott, mellyek a' régiekkel észrevétlen egy egésszé olvadának. A' Babylonban maradt zsidók, valamint az Aegyptusba áttelepültek, kik az elgörögülésnek még inkább ki valának téve, nagy összeköttetésben álltak a' palaestinaiakkal. Ezek' lelkében világosabb nézetek kezdték magokat megfészkelni. Számukra a' mósesi vallás' iratai görögre fordíttattak. Kivált az alexandriai zsidók az Aegyptusban felvirágzó görög bölcseletet és Plato' iratait ismerni kezdették. Philo' iratai mutatják, mennyire képezék magokat a' görögös zsidók a' hellen eszmék szerint. Ezen eszmék Palaestinában is elterjedének. A' Maccabaeusok szigorú törvények által ügyekeztek eltávolítani a' görög bölcseletet, de az ekkori iratok mutatják, mennyire sikeretlenül, és milly nagy mértékben hatalmazott el köztök a' görög szellem. Még olly férfiak is többnyire, kik a' főpapi hivatalra igényt tartának, vallási fogalmaikat és szertartásaiakat ügyekeztek egyesiteni.

III.

Azon országok közt, mellyek nagy Sándor' halála után annak vezérei közől nyertek uralkodót, egy sem virágzott fel olly erőben és magasságra mint *Aegyptus* a' három első Ptolomaeus alatt. Nemcsak az leve, minek nagy Sándor' tervei szerint lennie kell vala, hanem talán még több is, nem csupán hatalmas ország, hanem a' világkereskedésnek és tudományoknak széke. Különben Aegyptus' története ezentúl majd nem csupán Alexandria' városának története, mellynek alapítása által a' nemzeti jellemen olly változás ment végbe, mit erőszak soha sem fogott vala kicsikarni. A' régi nemzeti sajátsag' alapvonásai ugyan mind inkább eltűntek a' görögök' bejövetele óta, de a' czélszerű benső politicai szerkezet által emelkedő jólét és kivált a' Ptolomaeusok alatti jótékony kormány 's külsőleg is kiterjeszkedett uralom, ezen országba, melly Amasis' szerencsés uralkodása után a' vad perzsa' rombolásainak volt martaléka, ismét békességet és rendet hozott be. Aegyptus nagy Sándor' birodalmának Perdiccas általi felosztásakor Ptolemaeusnak jutott, ki *Soter*nek (szabadítónak, Rhodus' megszabadításától) és *Lagi*nak is neveztetett, mert apja Lagi volt, ámbár sokan azon véleményben valának, hogy ő Fülöp király' házasságon kivűl nemzett gyermeke volt. Ptolemaeus nem csupán hadvezér volt jeles, hanem kormányférfi is nagy; a' tudományok és művészetek' barátja, előmozdítoja, ki maga is írt egy könyvet nagy Sándor' tetteiről, melly, fájdalom, elveszett. Rendkivűl okos és kiszámoló ember, a' körülményeket czéljaira ügyesen használni tudó és megelégedő kevéssel is, csakhogy sokat és mindent ne veszítsen. Míg a' nagy Sándor' birodalmán megosztozott fejdeldelmek' nagyobb része ingadozott a' maga hatalmában, ő szilárdan álla Aegyptusban első belépése óta mind végig, minden ostromokat szerencsésen kiállva, mert, hogy az egyetlen országot megtarthassa, fékezte vágyait 's igen óvakodó volt a' távolabb tartományok' hódításában. Tetteinek egyébiránt nem mindig volt erkölcsi alapja; jót roszat egyképen használt ekközűl, ha czéljához vezették. Nagy Sándor' hadvezéreinek egymás közti folytonos küzdései alatt nem maradt ugyan tétlen, de eszélyessége által ki tudott kerűlni mindent, mi neki veszélyes lehete. Míg

Macedonia, Előázsia és maga Syria csatákban rongálták erejöket, ő a' világkereskedést az újonan épült Alexandriába vonván, melly ezentúl a' Ptolemaeusok' székhelye lett, országát virágzatra emelte. Mi Aegyptusnak ez időben új képet ada, az főleg Alexandria' alapíttatása és királyi lakhelylyé tétele volt. Itt az aegyptusi papoknak nem lehetett politicai befolyása többé, koruk elmult, és túlélte önmagát. Alexandriából, hol több volt az idegen, a' macedoni, görög és zsidó, mint bennszülött lakos, folyt ki lassanként minden újítás a' többi nép közé, és a' régi szokások annál bizonyosabban tolattak háttérbe, mivel rá kényszerítés nem használtatott. A' Ptolemaeusok alatt alig van többé emlékezet az aegyptusi népről, minden történet, mint érintők, a' főváros és uralkodó házon végbe ment változásokból áll. Ptolemaeus Soter' csaknem negyven évig tartó kormánya alatt (323—284.) elegendő idővel bírt országa' czélszerű rendezésére. Míg Előázsiában a' kemény csaták folytak, ő is terjeszté hatalmát ki felé; elfoglalta Cyrenét 's az afrikai partokat egész Carthago' határaig, Phoeniciát, Palaestinát, Coelesyriát, Cyprust, és uradalmát a' földközi tenger' partjáig vitte. Kivált Phoenicia és Palaestina' birtoka volt neki nevezetes, mert uralkodása tengeri hatalom levén, szüksége volt a' hajó-fákat bőven termő Liban' hegyeire. Miként intézte legyen el országa' bensejét, nem tudjuk, de hihető, hogy a' régi nomok meghagyattak, 's hogy az ország' hivatalai görögök' kezeibe adatának. Ő tevé le alapját a' tudományok' azon virágzásának, melly a' kereszténység' első századaiban Alexandriát az akkori világ' irodalmának középpontjává tette. Az általa alapított könyvgyüjtemény magába foglalta a' hajdankor' legnagyobb szellemi kincseit. A' *Museum*, vagy tudós társaság, egyesítő pontja volt ama' kor' legjobb fejeinek, kik gondtalan életviszonyokba helyeztetének 's munkásságuk közös verseny által tápláltatott. A' komoly tudományok itt jeles mivelőkre találtak és ha az itt fölébredt critica nem teremtett is Homért vagy Sophoclest, kérdés, valljon az alexandriai tudósok nélkül olvasnók-e ma Homért és Sophoclest? Mit Ázsia és Görögország az emberiség' legfőbb ügyei iránt századok óta feltalált és kigondolt, mind az itt egyesítve vala. A' kereskedés által szükségessé válván a' földisme, a' természettan, a' mathematicai tudományok, mind ezek itt nagy előmenetelt tettek. Az alexandriai kereske-

dés fölűlhaladt mindent, mi e' tekintetben Tyrusban és Carthagóban volt. Három világrész' termékei és művei hordattak itt egybe csere vagy tovább vitel végett. Ptolemaeus mindent elkövete a' kereskedés' emelésére. Két kikötőt épittete Alexandriában és a' Pharus nevű fénytornyot, melly nagysága és szépsége miatt a' világ' hét csodái közé számíttatott 's a' csúcsán égő lámpa, melly éjjel a' hajóknak világíta, nyolcz mérföldre ellátszott. Ptolemaeus' négy neje közől *Eurydice*, a' macedoni Antipater' leánya, és *Berenice*, ugyan ennek rokona, voltak nevezetesbek. Utódává Berenice' fiát II. Ptolemaeust emelte, Eurydice' fiát pedig, Ptolemaeus Ceraunust, száműzé, ki, mint mondók, Lysimachushoz menekűlt 's utóbb Macedonia' királya lőn.

II. Ptolemaeust, ki *Philadelphus*nak (testvér-szeretőnek) neveztetetett, apja Soter még éltében emelte volt trónra. Ő hadvezéri tehetségekben apjának utána állott, ellenben országa' virágzására többet tett még apjánál is. A' Museumot, mellyet apja kezdett, ő épitette föl. A' könyvtár, mellyet ő gyarapított tetemesen, itt volt felállítva. Az épület' egy része tudósok' lakszobáiból és éttermeiből, olvasó és tanító szobákból és az irászoknak szánt termekből állott, más része egyéb tudományos czélokra volt készítve, és az egész intézetet tudományos egyetemnek vagy társaságnak méltán mondhatni. Az Athenből ide menekült Demetrius Phalereusnak e' részben sok érdeme volt 's ezen tudományos intézet' alapíttatása némi részben neki tulajdonítható. A' könyvek' gyüjtését nevezetesen Ptolemaeus Soter az ő vezetésére bizta volt. Azonban e' gyüjteményre nézve is Philadelphusnak vala legtöbb érdeme. Ő iratta szakadatlanúl minden korok' nevezetes munkáit. A' könyvtár egyébiránt a' következő Ptolemaeusok alatt is nevekedett. Nevezetes a' Ptolemaeusokban a' nőtestvéreik iránti szerelem, mi II. Ptolemaeussal kezdődik, ki Arsinoe nevű hugát vette nőül. E' szokás háromszorosan is kártékony vala. A' családbeli nők nagy hatalmat igényleltek a' kormányzásban, mit aztán szeszélyeik és szerelmi viszonyaik szerint használtak; a' család' tagjai nem vegyűlhetvén idegen vérrel, lassanként testi és szellemileg elcsenevésztek, és végre a' családbeli házasodhatás' bizonyossága az együtt élö testvérek közt gyakran korai, aztán természet elleni szerelmet gerjeszte.

Philadelphusnak utóda fia III. Ptolemaeus lett, ki *Evergetes*nek, jóltevőnek, neveztetett. Ez szinte tudományok és művészetek' kedvelője volt, de ezen kivül harczias szellemű és jeles hadvezér. Győzelmesen táborozott Seleucus Callinicus ellen egész Bactria 's Indiáig, délre a' Nilus' forrásaig és Arabia' déli csúcsáig. — A' Ptolemaeusok' uralkodásának ezen első százada virághozó és áldásteli volt Aegyptusra nézve: de az utánok következő fejdelmek alatt nem olvasunk egyebet zsarnokság, bujálkodás, kegyetlenség, rokongyilkosság és trón miatti czivakodásoknál, mellyek felől emlékezni sem méltó. Már a' IV. Ptolemaeus alatt, kit a' nép gúnyból *Philopator*nak, apa-kedvelőnek, nevezett, mivel gyanú vala rá, hogy apját megölte, Aegyptus némi egybeköttetésbe jött Rómával, mellynek utóbb hatalma alá került.

A' Ptolemaeusok, név szerint a' három első, a' hajdankor' művészete, tudománya, kereskedése és iparára nézve csaknem olly nevezetesek lettek, mint az atheniek. Az atheniek csaknem minden sajátképi művészeteket tökélyre vittek 's nem volt tőlök semmi szellemi munkásság idegen, melly tanultság, roppant gazdagság 's egyéb buzditás nélkül, mint a' mit azok' benső bája ad, lehetséges. Ellenben minden mi kormánypártolás, valamint külső segély és buzdítás által alkota hasznosat szépet és fényeset, az a' Ptolemaeusoknak és koruknak műve. A' művészetek' állapotja ezen uralkodók' korában körülbelül mértékét mutatja annak, mit a' későbbi hajdankor elért, mert a' rómaiak kevés ágakban haladtak tovább 's felette sokban a' görög-aegyptusiak megett maradtak volt. Egyébiránt annak kellő méltatására, mit a' Ptolemaeusok tettek, nem kell szem elől veszíteni, miképen nagy Sándor óta ki e' részben példát ada, és Demetrius Poliocretes óta, ki találmányai által halhatatlan hírt szerze magának, minden görög birodalmakban a' királyi méltósághoz tartozott épiteni, valamint feltalálni, művészeti munkákat és könyveket gyüjteni, vagy készíttetni.

IV.

Láttuk Ázsiának azon tartományait, mellyekben görög szellem terjedett el, szükség hogy újra visszatérjünk e' szellem' fészkéhez, Macedonia 's a' sajátképi Görögországhoz. A' hitvány Ptolemaeus Ceraunus csak más fél évig birta Macedonia' trónját,

mellyet undok vétkekkel mocskíta be, mert 279. évb. megtámadtatván a' vándor gallok által, megveretett, 's maga is éltét veszíté a' csatában. E' gallok felől, kik ez időben nagyobb mozgalmakat idéztek elő, itt leszen helye kissé körülményesebben emlékezni.

A' *celta* vagy *gall* népek' egyik ágát teszik az indogerman' néptörzsnek. Ők a' tőlök nevezett *Galliában* vagy mai Franczia országban települtek meg igen korán. Két fő csoportra oszlottak volt, kiknek neve *kymrek* és *ghadelek*. Az elsők részint Francziaországban és Belgiumban, részint Anglia és déli Scotiában laktak, hol *britteknek* neveztettek. A' ghadelek a' *pictek* vagy *caledoniak*ból állottak, a' mai felső scótok' törzsapáiból és a' scótokból, kiktől az *írok* származnak 's kik miután a' picteket legyőzték, Britannia' szigete éjszaki részét saját nevöktől nevezék. A' gallok minden világrészekbe vándorlásaik által, mellyeknek okát nem tudni, tették magokat nevezetesekké. Már a' Kr. el. ötödik században Spanyolországban gall seregek települtek meg. Igen korán becsaptak volt felső Olaszországba is, mellyet aztán, lakosait elűzvén, megszállottak. Innen ezentúl *senonok*, *bojiak* és *insubriak*' neve alatt közép Olaszországban gyakran tettek rablásokat, míg végre a' rómaiak által győzetének le. Amaz idő tájban, mikor Olaszországba vándoroltak volt, más csapataik keletnek mentek. Lassanként elfoglalák Schweizot, déli Németországot a' Dunáig, honnan később a' germanok által irtattak és űzettek ki, 's a' kiűzöttek Magyarországban telepedtek meg 's innen vonultak Thracia, Macedonia, Görögország és Kisázsiába. Eme keleti vándorlók közől a' *helveták*, *rhaetiek*, *vindeliciek*, *noricok*, *bojok* és *galaták* nevezetesbek. Nagy Sándor' idejében, mint láttuk, egy celta sereg Magyarországig és Serviáig jött, csakhamar utána még nagyobb csapatok az aldunai tartományokba nyomultak. Lysimachus visszavert egy csoportot, melly Macedoniába akart ütni. Halála után nemsokára egy új sereg jött Thraciába és Macedoniába három szakaszban, *Cerethrius*, *Brennus* és *Belgius*' vezérlete alatt. Ptolemaeus Ceraunus megütközött velök, de szerencsétlenül. Egész Thracia és Macedonia' sík részét elfoglalák és kipusztíták. Ceraunus után *Meleager*, ki két hónapig, és *Antipater*, ki negyven öt napig uralkodott, tolák fel magokat fejedelmekül. Ez

utóbbit *Sosthenes*, jeles hadvezér, buktatta meg 's uralkodott utána két évig királyi czím nélkül. Ez megverte a' gallokat és kiüzé Macedoniából. Azonban új csapatok érkezének Brennus és Acichorius' vezérlete alatt, kik viszont Sosthenest győzvén meg, elpusztíták Macedoniát és Thessaliát, csupán a' kerített városokat nem bánthaták. Egy jókora görög sereg ott álla a' Thermopylaek mellett, elzárva az útat előlök, de Brennusnak tudtára jutván azon ösvény, hol egykor Ephialtes a' perzsákat vezette át, csakugyan bement közép Görögországba 's Delphiig jött, hol hirtelen rendkivül erős hideg állván be, sok katonáit elveszíté 's vezértársa Acichorius is az aetolok által visszaveretett. Brennus 40-000-ed magával maradt. Több kis csatában megveretvén, végre még az elemek is — egy pusztító orkán és hóvihar földrengéssel, melly seregeire sziklákat repeszte a' hegyekről—ellene támadván, futásban találá menedéket. A' görögök sarkaikban voltak, sokat elpusztítának közőlök, maga Brennus is elesett 's a' maradvány Acichoriushoz futva ennek seregeit is elrémíté 's magával ragadta 's a' gallok Thessalián Macedonián át Commotorius' vezérlete alatt Thraciába futának azon társaikhoz, kik ez alatt itt pusztítottak. Itt saját országot alapítván *Tyle* név' alatt [1], hódításokat tevének 's még a' hatalmas Byzantot is adó alá vetették. Hatvan évig uralkodtak itt, míg végre tobzódás által, mellybe merültek, elpuhulván, a' hatalmuk alá vetett thrákok ellenök lázadának és semmivé tették uradalmukat.

Még mikor Tyle állott és a' gallok erejökben voltak, I. Nicomedes, bythiniai király, 20,000-ből álló gall sereget átvitt a' Hellesponton, hogy neki segedelmül legyen ellenségei ellen. Ezeket aztán több csapatok is követték és az ázsiai tartományok csaknem huszon öt évig pusztíttattak általok, míg végre megtelepülvén Cappadocia, Paphlagonia és Bythinia' határán, azon országot alapíták, melly *Galatia* nevett viselt. E' nép is aztán görög szokásokat vett föl, de nyelvét sokáig, egész a' Kr. utáni ötödik századig, megtartotta.

Macedoniában ez alatt *Antigonus Gonatas*, Demetrius' fia, használván a' Sosthenes' halála által támadt zürzavarokat, lépéseket tön a' trón' elfoglalására. Neki jogai voltak hozzá. Anyja Anti-

1) Polybius Hist. lib. IV. c. 45—46.

pater' leánya, apja pedig maga is macedoni király volt. Ő birtokaiban maradt 's várta, míg a' zivatar elvonúl, 's midőn minden elcsillapodék, föllépett. Az annyi inségek között kimerült Macedonia, mellynek sebei még vérzettek, szabaditója gyanánt fogadta őt. Alig lépett azonban Macedonia' birtokába, azonnal akadt versenytársa Pyrrhus Epirus' királyában, ki csupán egyéni ereje által a' maga egész ekkorig tekintély nélküli népének olly fontosságot tuda szerzeni, hogy az egy ideig Macedoniával birt küzdeni Görögország' birtokáért. A' dolgok' szoros egybefüggése szükségessé teszi, hogy az epirusiak felől itt emlékezzünk bővebben.

A' hajdani *Epirus*, a' mai Albania' egy részéből állott. Lakói félgörögök valának 's átmenetet képeztek a' görögöktől az illyrekhez. Nem egy hanem több népek fészkeltek itt, kik közt a' *molossok* nevezetesbek, mivel ők valának uralkodó nép a' többi felett. Az Aeacidák' háza, melly nekik királyt ada, a' maga eredetére nézve mesékkel van burkolva 's Achilles' nagy apjáig' Aeacusig szokott felvitetni. A' nép még a' Kr. el. negyedig században is barbarnak mondathatik. *Tharytas* vagy *Tharymbas* király alatt kezde némileg mivelődni. Ennek fia, I. *Alcetas* (a' 380. év körűl) *Neoptolemus* és *Arybas* két fia közt osztá fel országát. Neoptolemus csakhamar meghalván, midőn még gyermekei kiskorúak voltak, Arybas használta az alkalmat bátyja' birtokának elfoglalására. E' miatt II. Fülöppel, a' macedonival, kinek neje, Olympias, Neoptolemus' leánya volt, háborúba keveredett 's midőn az meghalt, fia *Aeacidas*, I. *Sándor*, Olympias' testvére által 342. évb. Kr. el. elűzetett, de ennek halála után ismét ő lépett a' trónra. Ezen Aeacidasnak fia volt *Pyrrhus*, és leánya *Deidamia*, Demetrius Poliorcetes' neje. Antipater, macedoni helytartó' halála után Aeacidas fogta pártúl Olympiast Eurydice 's Cassander ellen. Midőn Cassander lett Macedonia' ura, a' Neoptolemus' utódaihoz szító pártot segélte és Aeacidas elűzetett. A' még csak két éves Pyrrhus, hogy az üldözőktől megszabadíttassék, *Glaucias* illyr fejdelemhez vitetett. Cassander fél milliót igért neki, ha a' gyermeket kiadja, de az eléggé becsületes vala semmi áron ki nem adni. Utóbb Aeacidas ismét trónra jutott 's midőn meghalt, testvére II. *Alcetas* lőn király, ki megöletvén, Glaucias a' ti-

zenkét éves Pyrrhust ültette trónra, de a' gyermek ellen lázadás ütött ki, melly I. Neoptolemusnak I. *Sándor* nevű fiát emelte trónra, Pyrrhus pedig sógorához Demetrius Poliorcetes-hez menekűlt. Az ifjú király itt képzette magát 's itt avattatott be kivált a' hadtudományokba a' nagy hadvezér Demetrius' oldalánál. A' Kr. el. 300. évb. Pyrrhus Demetrius által Aegyptusba küldetvén kezesűl, itt mulatása' ideje alatt Ptolemaeus Soterrel és mindenható nejével, Berenicével, annyira megkedvelteté magát, hogy amaz fiának nevezte, emez pedig első férjétőli leányát nőűl adá neki. Ptolemaeus' segedelmével nyerte vissza aztán elvesztett trónját is, 's általa folyvást pártoltatva foglalásokat tett a' szomszéd tartományokban 's terjesztő országa' határait. Ő ezentúl a' maga hegyi népeivel egy kalandor és rabló főnök' szerepét játszotta; beütött Thessaliába 's egy ízben egy macedoni tábornok által párviadalra szólíttatván, vele a' két tábor' szeme láttára vívott meg. Demetrius Poliorcetessel ekkor már nagy ellenségeskedésben élt 's midőn az egykor betegen feküdnék, beütött Macedoniába 's egész országot elözönlé rabló csoportaival, de felgyógyulván Demetrius ismét kiűzte őt. Utóbb csakugyan birta Macedoniát előbb félig, aztán egészen is, mit Lysimachus foglalt el tőle. Megtámadá Ptolemaeus Ceraunust is, de a' tarentiek által Róma ellen segédűl hivatván, eltávozott Olaszországba, hol öt évig maradt szakadatlan harczban a' már ekkor erős Rómával. Visszatérvén innen, azonnal csatába bonyolodott Antigonus Gonatassal 's elfoglalta birtoka' nagyobb részét. Azonban szerencsés táborozását nem folytatta, hanem ismét más vállalat által hagyta magát elcsábíttatni, mellyre *Cleonymus*, II. *Cleomenes* spartai király' fia szólítá fel. Cleonymus tudniillik I. *Areus* által a' királyságból kizáratván, azóta kalandor életet élt 's egy sereg zsoldossal Olaszországban zsákmányolt, innen Corcyrába ment, hatalmába kerité a' sziget' fő városát, 's egy ideig, mint csavargó csapat' vezére, itt élődött. Ezután ismét Spartába jött. Itt *Acrotatus* I. Areus' király' fia, elcsábítá nejét. A' megsértett Cleonymus, hogy ezért boszút álljon, Pyrrhushoz ment, 's rábirta őt, hogy hadait Sparta ellen vigye. Epirus' királya azon ürügy alatt, hogy az Antigonus Gonatas által elfoglalt városokat akarja megszabadítani, megjelent 25,000 gyalog, 2,000 lovas es 20 elefántból álló se-

reggel Peloponnesusban 272. évb. Kr. el. 's egyenesen Sparta ellen indítá táborát, honnan először visszatolatván, másod ízben csakugyan bement a' városba, de mielőtt azt elfoglalhatná, Areus király 2000 zsoldossal cretai zsákmánylásából megérkezett, nemkülönben *Ameinias* Antigonus' vezére is Corinthból egy sereggel, kik lehetetlenné tették Sparta' elfoglalását. Pyrrhus tehát elhagyá a' várost és Macedoniát ment pusztítani, innen pedig Argosba, hol két küzdő felekezet közől egyik—az Antigonus elleni —őt hívta meg segédül. Mire a' városhoz érne, már Antigonus is ott volt, ki Pyrrhus' eltávozta után Macedoniát visszafoglalván, Peloponnesus' segedelmére sietett. Pyrrhus bement Argosba, de itt egy lándsa-döfést kapott 's midőn megfordúlna, hogy megtámadóját leszúrja, ennek anyja, ki a' háztetőről nézte fia' veszélyét, a' tetőről egy darabot leszakasztván a' királyra bocsátotta. A' király az ütésre, melly épen fejét érte, leszédűlt lóváról. Erre Antigonus tiszteinek egyike mindjárt ott termett és kardjával leszelte a' király' fejét, mellyet *Alcyoneus*, Antigonus' fia, azonnal apjához vitt és annak' lábaihoz vetett. Antigonus felboszankodva ezen vadságon, pálczával üté meg fiát és barbárnak nevezte 's elűzvén őt szemei elől, ezután arczát palástjába rejtve sírt, megemlékezvén Pyrrhus' hirtelen halála által apja es nagy apja' változandó sorsára. Pyrrhus korának kétségtelenül első és az egész hajdankor' legnagyobb hadvezérei' egyike volt [2]), de nem vala kedvencze a' sorsnak, mert a' balszerencse mindenütt üldözé őt, ámbár nagy szelleme által minden csapás után fel birta magát újra emelni. Meg kell azonban vallani, hogy szerencsétlenségei' nagyobb része felfuvalkodás és uralomvágyának voltak következései. Pyrrhus' nagyravágyását semmi szerencse ki nem tudta elégíteni, de más részről lelkét semmi szerencsétlenség meg nem birta törni. Nagy eszű vala és ravasz, de mind e' mellett jó szívü, háladatos és a' szerencsétlen iránt szánakozó. Halála által Antigonus legveszélyesebb ellenségétől

2) Livius beszéli (Lib. 35. c. 14.) miképen egykor Scipio Hannibalt kérdezvén, kit tart legnagyobb hadvezérnek, Hannibal azt felelte, hogy első hadvezérnek nagy Sándort, másodiknak Pyrrhust, harmadiknak magát tartja. Plutarch pedig Pyrrhus' életében azt mondja, hogy Hannibal Pyrrhust mondá legnagyobb hadvezérnek, utána Scipiót és ez után magát. Nincs sok hihetőség benne, hogy ezen beszéd valósággal megtörtént legyen, azonban tanúsítja azt, mit tartottak a' régiek Pyrrhus felől.

menekűlt meg. Ő ügyekezett egész Görögországot magáévá tenni, de az soha sem sikerűlt neki.

Görögországban ez időben minden arra mutatott, hogy az eddigi viszonyok feloszlásukhoz sietnek. Utóljára emelkedének most fel a' görögök régi szabadságaik' visszaszerzésére, de már nem többé azon állodalmak, mellyek hajdan olly nagy szerepet játszottak volt, hanem azok, mellyeknek eddig még neveiket is alig említők: az *achaiak* és *aetolok*. Az achaiak' tizen két democratiai kormányú városa egész nagy Sándor' koráig nem vett részt Görögország' közügyeiben, és egymással békében és szövetségben élt. Később ez állapot megváltozott. Demetrius Poliorcetes, Cassander, és Antigonus Gonatas közőlök néhány várost elfoglaltak, a' többiekben pedig zsarnokok tolák fel magokat. Ez állapot a' 280. évig tartott, a' mikor négy achai város: *Dyme, Patrae*, *Tritaea* és *Pharae* ismét egyesűlvén, a' többiek is hozzájok állottak. Szövetségök egyenlőségen alapult, egyik város sem állott a' másik felett. Évenként *Aegiumban* gyültek össze, hol mindeniknek hasonló joga volt. E' szövetség nevezetes lön, midőn más állodalmak is csatlakoztak hozzá, mit Aratus eszközlött volt.

Ezen nevezetes férfiú Sycionban született. Midőn a' zsarnok *Abantidas* apját megölette, ő is csak alig mentethetett meg. Apjának baráti aztán Argosban nevelték a' gyermeket. Keblében a' legkeserűbb gyűlölség nevekedett a' zsarnokok ellen. Abantidas után *Nicocles* következett zsarnokúl Sycionban. A' fölnevekedett Aratus eltökélte magát ennek megdöntésére, mind a' mellett, hogy czélja' kivitelére kevés eszközök állottak hatalmában. Egy kis csapat' élén, melly zsoldosok és rabszolgákból álla, Aratus és összeesküdt társai éjnek idején átmásztak a' város' falain és megrohanván a' főőrséget, a' népet szabadságra szólíták 's a' zsarnokra gyújták házát. Nicocles elfutott 's a' város meg vala szabadítva. De hogy Aratus a' szabadságot a' zsarnokok és Macedonia' hatalma ellen biztosítsa, Sycion az achai szövetséggel kapcsolá össze, hol ő csakhamar nagy tekintélyre jutván, strateggé választatott. Azonban a' Sycionból számüzötteknek visszajövetelt eszközölvén, ezeknek előbb elkobzott birtokai miatt viszálkodások támadának, mellyek az új szabadságnak veszélyesek kezdettek lenni. Aratus most Aegyptusba ment, Ptolemaeus Phi-

ladelphushoz, kinek kegyeit rég birta volt némi régi és ritka, sehol másutt meg nem szerezhető képek miatt, mellyeket Sycionban, a' művészet' nagy hírű fészkében, megvásárolván, a' ritkaságok' nagy kedvelőjének, Ptolemaeus Philadelpusnak, ajándékozott. Itt sikerűlt neki a' királyt megnyerni a' görög szabadság' pártolására, annyira, hogy az ez ügyre ötven talentumot ajándékozott Aratusnak, ki azután ezen összeggel nemcsak a' birtokviszonyokat rendbe hozta volt Sycionban, hanem a' szegényebb polgárokat is kisegíté ideigleni szükségeikből.

Még nagyobb érdemet szerze magának Aratus Corinth' megszabadítása által a' macedonoktól. Maga részére csábítván nagy igéretekkel néhány macedoni zsoldost, kik elárulák neki a' várfalak' gyengébb részét, és segedelmül igérkezének, egy holdvilágos éjen négy száz emberrel átmászott Corinth' bástyáin 's fellázítván a' lakosokat, viradtig sikerűlt elfoglalnia a' várost, mellyet szinte az achai szövetséghez csatolt Kr. el. 243. évb. Ez felette nevezetes tette volt Aratusnak, mert általa elvesztvén a' macedonok Corinthot, többé nem birták Peloponnesust megtartani. Megara is elszakadt Antigonustól és a' szövetséghez álla. Aratus ezen túl minden második évben strategnek választatott 's ha nem leendett törvény elleni, minden évben is megválasztatott volna. A' szövetség egyre nevekedett. Megalopolis öukényt, Argos pedig miután zsarnokait elűzte, állott hozzá. Athent is sikerűlt Aratusnak a' szövetségbe venni, melly most már tetőpontját érte el, magába foglalván, Spartát kivéve, egész Peloponnesust, Athent, Megarát, Aeginát, Corinthot, Sycionl, Salamist. Kár, hogy a' szövetség' fejében, Aratusban hiányzottak azon tehetségek, mellyekre most szükség volt volna, tudniillik hadvezéri ügyesség és alkudozási hajlékonyság, kár hogy az achaiak, és Sparta között nem volt egyetértés, mik mind annyi okúl szolgáltanak, hogy a' dolgok nem fejlődhettek ki Görögország' üdvére.

Az *aetolok*, kiket a' peloponnesi háború' idejében Thucydides félig vad népnek ábrázol, midőn Macedonia és éjszak leve a' görög ügyek' középpontja, durva erejök és hegyes hazájok' szilárdsága által fontosságot nyertenek. Szövetségök' kezdetét nagy Sándor' korába tehetni. Évenként *Thermumban* volt gyülésök 's a' szövetség' élén itt is egy strateg állott. Déli Thessa-

lia, Acarnania, Locris, Phocis és Boeotia voltak azon tartományok, mellyek felett változó szerencsével gyakorlák befolyásukat. A' helyett, hogy az achai szövetséggel Görögország' megszabadításán munkálnának, Antigonus Gonatassal czimboráltak az achaiak ellen, mi a' macedoni királynak igen kivánatos volt. Midőn az aetolok II. Demetriussal, Gonatas' utódával, háborúba keveredének, az achaiakat megnyerték ugyan segedelmül, de ez egyetértés rövid ideig tartott. Demetrius' uralkodása alatt Macedonia hanyatlásban és folytonos zűrzavar közt állott, melly állapot utódának, *Antigonus Dosonnak*, kormánya' kezdetéig tartott. Az atheniek ezt használni akarván, Aratushoz folyamodának, hogy ő a' macedoni parancsnokot birná rá bizonyos pénzösszegért a' kikötők, a' suniumi hegyfok, és Salamis' átadására. Aratus kieszközlé ezt száz ötven talentumért, mellyhez huszat maga erszényéből adott.

Azon időben, mikor az achaiak' hatalma nevekedésben volt, Sparta' bensejében nagy változások mentek végbe, mellyek a' peloponnesi háború óta nevekedett elfajulásnak voltak gyümölcsei. A régi családok' kihalása, kiknek száma 9,000-ről 700-ra esett le, és Epitadeus' indítványa, melly Lycurg' rendeletei' ellenére, mindenkinek szabad intézkedést engedett földbirtokai felett, a' gazdagság kevés polgár' kezeibe jutott. Ez által a' többiek nyomasztó függésbe jöttek a' birtokos oligarcháktól, kikből kihalt a' régi fegy és életszigor, 's puhálkodás és tobzódás lettek divatosakká. Magok a' spartai királyok más udvarok' példájára olly kicsapongó életet éltek, minő Spartában hallatlan volt, 's az állodalmat gyökereiben rongálta. Azonban épen a' királyi törzs' némelly tagjaiban élénk emléke élt a' hajdani kor' erejének és méltóságának és a' régi alkotmány' leendő visszaállíttatása az állodalom' újjá születése' reményét ébreszté föl bennök. III. *Agis* király volt az nevezetesen, ki ezt megkisérté, indítványozván, hogy minden adósságok engedtessenek el, Laconia újra osztassék föl 's a' sajátképi spartaiaknak 4,500, a' periökoknek pedig 15,000 sors adassék, az elsők' száma egészíttessék ki az utolsók' jelesebbjeiből, a' régi életmód, nevezetesen az együtt étkezés' szigora, állíttassék vissza. A' fiatalságnak tetszett e' terv, de az öregebbek, kiknek élén *Leonidas*, Agisnak tobzódó életű királytársa, állott, élénken ellenszegűltek. Lysander ephorus, Agis'

pártolója, kivitte, hogy Leonidas letétetett 's helyébe *Cleombrotus* választaték, de mind e' mellett a' két király keveset hajthatott végre. Míg Agis Aratus' segedelmére járt az aetolok ellen, a' gazdagok Spartában visszahelyezék Leonidast. Cleombrotusnak el kelle hagyni Spartát, Agisnak pedig nagy tervei' áldozatául elesnie. Még anyja és nagyanyja is megölettek a' dühönczök által 240. évb. Kr. el.

Azonban most *Cleomenes*, Agisnak hozzá hasonló és méltó fia, lépett föl, nem rettegve apja' nyomdokain haladni. Látván, hogy Spartában kevés pártolásra számolhat 's hogy előbb csata' mezején kell hírt és befolyást szereznie, háborúra keresett alkalmat, mi csakhamar mutatkozott. Az achaiak, kik Görögország' érdekét csak szövetségök' szempontjából nézték 's vele egész Peloponnesust össze akarák kapcsolni, ezen czélból az arcadiakat nyugtalanítani kezdették, kik Cleomenest hiván meg segélyűl, háború támadt, mellyben az achaiak lettek vesztesek, főkép azért, mert Aratus ügyetlen hadvezér vala. Most Cleomenes a' maga zsoldos seregével hirtelen Sparta ellen fordult, az ephorokat, kik tervének leginkább útjába állottak, megtámadván, megöleté, más nyolczvan előkelő polgárt pedig száműzött. Ezután kihirdeté az általános adómentességet 's ön maga ment elő példával, birtokait osztályra engedvén, mit aztán a' többiek is követtek, 's az ország felosztatott. A' tekintélyesebb periökökből annyit veve föl a' spartaiak közé, hogy négy ezer hazai hoplitákból álló sereget képezhetett belőlök. Az ifjak' testgyakorlatát és a' syssitiákat visszaállítá 's mindenhol maga mutatott az egyszerűség és takarékosságban jó példát. De hogy Spartában befolyása megmaradjon, szükség vala magát hadban is mind inkább kitűntetnie, azért folytatta az achaiak ellen a' háborút. Peloponnesus' nagy részét meghódítá annyira, hogy végre az achaiak békeért könyörögtek nála. Cleomenes hegemoniát kivánt Sparta' részére, mi fölébresztvén Aratus' féltékenységét, a' békekötésből semmi sem lett. Cleomenes folytatta győzelmeit nagy sikerrel, Aratus pedig, ki hazáját szerette, de maga elsőségét még inkább, a' macedoni királyt, ki ellen mind eddig küzdött, most segedelmül hívta, sőt pártfogását Corinth' átadásával vásárlá meg. Antigonus Doson megérkezvén, visszaűzé Cleomenest, elfoglalta Peloponnesus' nagyobb részét és megverte a' spartai hadakat *Sellasia* mellett 222. évb. Kr. el. Cleomenes

kétségbeesve Aegyptusba futott, Ptolemaeus Evergetesnél keresve pártfogást, ki hajlandó is volt őt segélni, de nemsokára meghalván, utóda Ptolemaeus Philopator nemcsak megvoná tőle segedelmét, hanem udvaronczai által rá hagyta magát birni Cleomenes' bebörtönöztetésére. Innen néhány társai' segedelmével kiszabadulván, midőn Alexandria' utczáin átvonúlna, fel akarta lázítani a' polgárokat, de miután látná, hogy senki nem hallgat rá, senki nem áll pártjára, előre sejtvén mi sors vár reá, öngyilkosság által végezte életét 221. évb. Kr. el. Spartában tett változtatásai ismét elrontattak, minden a' régi lábra állíttatott és a' spartaiak sebes léptekkel mentek elhanyatlásuk felé. Antigonus Doson bement Spartába és a' macedoni trón egész Görögország felett megnyerte a' hatalmat, mellyet azonban nemsokára a' rómaiak csikartak ki tőle, kik szinte addig uralkodának a' világ felett, míg erkölcseik olly romlottak levének, mint alattvalóiké. Mert minden hatalom az erkölcsökben alapodik, 's azon népektől, kik azt nem tudják megérdemleni, azokhoz megy által, kik erényekben gazdagabbak; 's minden nagy birodalom végre ön maga által szokott megdőlni.

SZELLEMI ÉLET.

A' nagy Sándor' halála utáni korszakban a' Ptolemaeusok Alexandriát tevék a' görög szellemi élet' fészkévé és középpontjává 's azért az ezen időbeli görög miveltség *alexandriainak'* szokott neveztetni. Az alexandriai korszak a' hasznos találmányok' időszaka volt, mellyben ipar, kereskedés, hajózás, építés, gyógy- és hadtudománynyal egybefüggő ismeretek magas fokra fejlődtek és nagy befolyásúak levének a' következő századokra. Alexandria az emberi mivelődés' történetére nézve egyik legnevezetesebb pontja a' földtekének 's méltán elmondhatni felőle, hogy ezen város' épittetése azon események közé tartozik, mellyek nélkül nagy Sándor' hadmenete nem fogna különbözni más hódító hadmenetektől. Nagy Sándornak nagy, de kivitelben lehetetlen eszméjét, miszerint a' Gangestől a' földközi tengerig 's az indus tengertől egész a' Nilus' tulsó részeig egy nagy görög birodalmat volt alapitandó, mellynek középpontja Babylonia leendett, megsemmité a' hódító' kora halála, 's talán még hasznosabb volt, hogy eme' roppant birodalom hadvezérei között több kisebb országokra sza-

kadozott. A' kelet és nyugot közt már megkezdett eszmecsere most nem gátoltatott, hanem a' különbféle nemzetek' egymássali vetélkedése által még inkább előmozdíttatott. 'S ez a' dolog' természeténél fogva semmi ponton sem lehetett nagyobb és eredménydúsabb befolyású mint Alexandriában, mellynek mindjárt első lakói aegyptusiak és görögök' vegyületéből állottak, hol már nagy Sándor is zsidókat telepített meg, Ptolemaeus Soter pedig 320. évb. száz ezer fogoly zsidót hozott be. A' nemzetek' ezen vegyülete nem történhetett meg a' nélkül, hogy értelmi tekintetben is nyomokat ne hagyjon maga után. Az aegyptusiak és zsidók közt az egyesülés annál könnyebben eszközöltethetett, mert a' mosaismus Aegyptusból eredt 's a' mi átalakítá, a' parsismus, az aegyptusi eszmékben is átalakulást hozott elő. Mind ezekhez görög eszmék is jöttek, mellyeknek egy része szinte Aegyptusból eredt, ha bár a' görögöknél idegen színt és eredetiséget vett is magára. Kelet és nyugot itt egymásba folytanak 's olly körülmények' nevezetes egybefolyásából, mellyek az egész világtörténetben csak egyszer találkozának így egybe, hatásuk maradandó és egész a' mai napig tartó leve. Azért az emberi mivelődés' történetében alig van valami figyelmes vizsgálatra méltóbb, mint az úgy nevezett alexandriai iskola, melly a' Ptolemaeusoknak köszöni lételét, kik midőn Görögországban a' szabadság és jólét mind inkább hanyatlásnak indult, a' tudósokat udvarukba vonák 's mind személyes pártolás, [1]) mind a' tudományos eszközök' egybegyüjtése [2]) által olly helyzetbe tevék, hogy gond nélkül munkálhattak a' tudományok' gyarapodásán.

Miként mondók, az alexandriai korszak a' hasznos találmányok' korszaka volt, mellyben a' szellem a' külsőre és anyagira

1) Az alexandriai museum nagy épület vala, 's egy része a' királyi palotának. Itt a' tudósok országos költségen éltek, egy pap' felügyelése alatt, kit a' királyok, a' romaiak' idejében pedig a' császárok, neveztek. Nyilvános vitatkozási gyakorlatok tartattak (ludi Musarum et Apollonis) 's a' győzelmesek, mint az olympi játékokon, jutalmakat kaptak. Vitruv, de archit. lib. 7. praef.

2) Már Ptolemaeus Soter két könyvtárt alapíta, mellyeknek egyike *Bruchiumban*, a' kikötőnél, másika *Serapis'* templomában volt. Ennek utóda alatt a' könyvtekercsek' száma fél millióra nevekedett. Minden tengerhajósoknak meg vala hagyva a' régiek' munkáit, hol csak lehet, bevásárlani, mi által sok csaló is ösztönözve volt saját iratát régi gyanánt eladni. Voltak aztán sajátképi tudósok a' *chorizontok*, kik a' valódi munkákat a' hamisaktól megválaszták, mellyek aztán külön helyen állíttattak fel.

volt irányozva, de minden egyéb vonatkozásokban az elfajulás, lesülyedés és romlás' szomorú képét mutatta. A' teremtő szellem ki volt halva, 's mit a' természet nem ada többé önkénytesen, azt mesterség akarta pótlani. A' szellem' hajdani szabad és erőteli nyilatkozásait, lankadt hivságos és üres foglalkodások váltották fel; egész irodalom, az élet' munkálkodásait illető tudományokat kivéve, vagy enyelgő játék és mesterkélésből álla, vagy puszta tudóskodásból, hiú tünődésekből, tartalmatlan sokat tudásból és csillogó tanszéki' bölcseségből. Nem a' világ, hanem könyvek voltak a' bölcseség' kútfeje 's azon sark, melly körül az irodalom forgott, a' királyi udvar és könyvtár, 's azért termékeikben hiányzott a' valódiság, erő, tisztultság és szabadság; azok csupán a' tudományosság, tünődés, túlfeszített képzelet és hivalkodás' gyümölcsei.

Az ekkori tudósok közt nevezetes szerepet játszottak a' *grammaticusok*, kik nem csupán nyelvtanítók voltak, hanem encyclopaedisták, kiknek tudománya mindent magában foglalt, mi a' régibb görög irók' megértéséhez szükséges volt. A' grammaticai tudományban benn foglaltatott úgy szólván minden tudomány, még a' mathematicai és physicaiak is. Szorosabb értelemben azonban a' régi görög irók' nyelvének ismerete 's az úgy nevezett régiségtudomány értetett alatta, azaz, a' népek és országok, ezek' szokásai, erkölcsei, vallási szertartásai, és a' régi irodalom' criticája, vagy a' munkák' meghamisított szövegének visszaállítása. A' régibb görög iratok és ismeretek' egybegyüjtése, rendezése, megbirálása és a' belőlök vont törvények' megalapításával tudományos foglalkodás ekkor vette kezdetét. Legnevezetesbek voltak a' grammaticusok közt ephesusi *Zenodotus*, az alexandriai Museum' első előjárója 's ennek tanítványa *Aristophanes* Byzantból, 's ismét emennek tanitványa, a' híres *Aristarch*. E' két utóbbi készíté a' görög irók' canonait, azaz a' mindenik nemben legkitünőbb görög irók' külön lajstromát.

Az alexandriai költészet többnyire üres játékból vagy verspengetésből állott, vagy pedig fárasztó tudományos munkából, szemérmetlen 's elménczkedő verselésből, mellyek az akkori benye emberek' mulattatására voltak számítva. Az úgy nevezett újabb görög comoedia is, melly jellemfestés által különböztette meg magát a' régitől, ekkor miveltetett ki 's benne

Menander, *Diphilus*, *Philippides*. *Philemon* és *Appollodorus* voltak nevezetesbek, kiket azonban mi már nem birálhatunk meg, mert műveikből csak töredékek maradtak. Az elősoroltak' két elsőbbike azért is nevezetes, mert a' rómaiak őket vevék példányúl. A' tragoedia ezen korszakban nem érdemel figyelmet. Valamennyi ekkori költők közt legnevezetesebb tünemény *Theocritus*, az idyll-költő, ki részint Ptolemaeus Philadelphus, részint II. Hiero' udvarában, Syracusában, hol született, tartózkodott. Ő a' maga nemében legjelesebb költője a' régi világnak. Költeményeit az akkori túlmivelt és természettől eltávozott kor' fiai igen kedvelték mint ellentételét azon körnek, mellyben éltek. Pásztorai' életében a' természetnek valódi képét, mellytől olly távol estek, találták visszatükrözve. Theocritnak sok követői voltak, de elérni őt nem birta senki. Kedvelt költői voltak még ezen kornak *Callimachus*, *Apollonius Rhodius* és *Lycophron*, kivált amaz elsőbbik.

A' történetirásra nézve az alexandriai korszak épen nem volt kedvező. A' mulatság-vadászat és valódiatlanság' korában sem fogékonyság nincs történeti ismeretek' tanulására, sem képesség a' valódi világ és jellemei' felfogására. Csodás mesék' leirásában gyönyörködtek az ekkori olvasók. Nearch és Onesicritus' mesés modora kedveltetett, kik irataikat csodás regékkel czifrázták föl. E' kor' történetirói mind illy bélyegűek, kik közt említésre méltó a' két regeköltő *Timaeus* és *Evhemerus*. A' híres *Berosus* és *Manetho* is eme' korbeliek. Az első Ptolemaeus Philadelphus' korabelinek tartatik, ki chaldaeai pap volt Babylonban a' Belus' templomában. Ő a' babyloniak' történetét irta meg, mellyet 473,000 évvel kezd nagy Sándor' kora előtt, 's bele a' legcsodálatosabb regéket vegyíti. Munkája egészen elveszett. A' neve alatt keringő töredékek későbbi keresztény, vagy zsidó tudósok' iratai. Vele egykorú volt Manetho, aegyptusi főpap. Ő Aegyptus' történetét írta, melly népe' őskorával kezdődik és nagy Sándorig terjed. Ezen kivűl írt magyarázatokat az aegyptusi vallás' szertartásaihoz. Irataiból némi töredékek maradtak meg. Mi becse legyen munkáinak, mutatja az, hogy tudósításai' igazolására az aegyptusi hitrege' Mercurjára hivatkozik, és azon felirásokra, mellyeket az írt.

Becsesebb termékeket mutatnak ezen korból a' real tudományok. Ezek' némellyikében az alexandriai kor annyira ment, hogy a' rómaiak, araboknak és középkori keresztény világnak tanítója lett. Nagy előhaladást tettek a' természettudományok, mert a' Ptolemaeusok szenvedélyes gyűjtői voltak a' természeti ritkaságoknak. Különös figyelem fordíttatott a' gyógytudományra. Felette kedvező volt nevezetesen a' boncztudományra, ezen minden orvosi tudományok' támaszára nézve, hogy az első Ptolemaeusok' parancsára a' holttestek' boncolása megengedtetett, mi a' görögöknél is mind eddig tilos volt, csak az egy Aristoteles mert, nagy Sándor' hatalmára támaszkodva, emberi holttesteket felbontani, de különben a' görög előítélet egészen ellene volt. *Herophilus* és *Erasistratus* udvari orvosok, még az utókor által is tisztelettel és hálával emlegettetnek mint első boncztudósok. Az utolsó Ptolemaeusok alatt, vagy nemsokára utánok lépett föl ama' híres füvész *Dioscorides* is, kinek munkája alapja lőn az arabok és a' keresztény középkor' füvésztudományának.

A' mathematicai tudományokban történt mindenek közt legnagyobb haladás, 's ezek Alexandriában ezentúl csaknem ezer éven át folyvást virágzottak. Itt *Euclidest* kell legelső helyen neveznünk. Ő Ptolemaeus Soter alatt élt Alexandriában. Rendszert alkota, minden tételeket tudományos rendbe hozott 's a' mathematicai tudományokra nézve olly módszert talált fel, melly minden gondolkodó mathematicusok által korunkig, mint egyedül helyes, magasztaltatott. Az újabbak az ő megmutatásait hosszúknak és kevéssé érthetőknek találták 's ügyekeztek helyökbe egyszerűbbek és könnyebbeket kigondolni, azonban az nem sikerült. Mint megmutatási módja, ollyanok rendszerének egyes tételei is; azokat is akarták az újabb mathematicusok itt ott javítani, de végre fáradság után sem vihették messzebb Euclidesnél. Bevégezvén mathematicai rendszerét, az ekkori kereskedő városok mindjárt érzették ezen tudomány' fontosságát, a' kereskedés, hajózás és iparra nézve. Intézetek támadoztak bennök a' mathematicai tudományok' gyarapítására. Nevezetes mathematicus volt továbbá *Erathostenes* Cyrenéből, ki egyéb tudományokban is kitünő volt 's kivált a' földirat és csillagászatra nézve sok érdemű férfiú, továbbá *Archimedes*, korának legnagyobb mechanicusa,

ki a' mathesisnak az iparra és mesterségekre alkalmazásában olly teremtő és alapító volt, mint Aristoteles, vagy Euclides. Ő 287. évb. született Syracusában és midőn Marcellus Syracusát ostromlaná 213. és 212. évb. Kr. el. ő is ott veszté életét. Az ostrom alatt tudománya' találmányaival védte a' várost, mi bámulatot gerjeszte mind honfiaiban mind az ellenségben, és neki az utóvilágban is nagy hírt szerze. A' mechanicai tudományokban az egész hajdankorban egyetlen és felülmulhatlan volt. Nevezetesek voltak még *Hero*, *Ctesibius*, pergai *Apollonius*, Archimedes' tanítványa, ki Euclides és Archimedes után a' legnagyobb mathematicusnak tartatik a' hajdankorban. Legnagyobb csillagásza a' régi világnak *Hypparchus* volt, Bythiniában, a' Kr. el. második században. Ő első talált bizonyos szabályokat a' nap és holdfogyatkozás' kiszámítására, és módszert a' nap és hold' távolságának meghatározására. Ő mondotta meg első a' napév' valódi hosszaságát is, ő tanítá továbbá, miként lehet a' földirati fekvést, valamelly helynek hosszát vagy szélességét a' csillagászat' segedelmével meghatározni, mi által a' valódi földképek' készítését tette lehetségessé. Ő szellem és elmeélre nézve minden csillagászokat fölülhaladt Keplerig, és a' csillagászat háromszáz évig azon ponton maradt, hová ő emelte.

HARMADIK KÖNYV.

A' RÓMAI NYUGOTI BIRODALOM' VÉGEIG.

A' RÓMAIAK.

A' hajdani Italia' partjaihoz értünk, azon földrészhez, hol egykor a' félvilág' urainak hazája volt, hol az örök hírű Róma még ma is áll, habár egy részben csak romjaiban azon nagyságnak, mellyhez egy világ' története van kötve. A' hajdankor' népei közt egyetlenegy sincs, mellynek története a' jelen idő' emberének annyi okból lehetne érdekes mint a' római népé. A' régi görögök ugyan némi tekintetben örök ifjuság' fényében állnak előttünk 's történetök soha nem enyésző részvéttel és csodálattal tölti el lelkünket. Ők a' régi Európa' mivelt népeinek élére helyezendők 's a' mi nagyot, nemeset és szépet az emberiség mutathat, emé' mozgékony, sokoldalu és lelkes népnél virult fel 's érlelődött meg. Azonban számos törzsekre 's apró állodalmakra szakadozva, egészszé ritkán egyesülve, többnyire gyászos harczban egymással 's könnyelmű és vakmerő törekvések 's hirtelen elfajulás által ön magokat romlásba döntve, nem mutatják ama' szilárd elvektől vezérlett, egy középpontra szorított, szakadatlanúl egy czél felé törekvő, küzdő és győzelmes nép' nagyszerű látványát, miként a' világbiró rómaiak, kik nem véletlen sors, hanem erős akarat, czélszerű állodalmi intézkedések, valamint nemzeti érzelmök' kiképzése, alkalmazása 's a' fentartására fordított fáradhatlan figyelem által nyerték el a' nemzetek feletti uralkodást. De eltekintve ama' vakító fénytől is, mellyel a' külnagyság és a' véres győzelmek többnyire környezvék, a' rómaiak' története már azért is igényli figyelmünket, mert mai állapotunk' legfontosabb körülményei a' Tiberis melletti városból veszik ere-

detöket 's kevés nemzete van a' mai Európának, mellynek történetét a' római nélkül érteni lehetne. Állodalma pedig sem a' hajdan sem az új kornak nincs, melly keletkezésében olly kicsin levén, kevés század alatt óriási nagyságra emelkedett volna. 'S mi gazdag ennek története politicai tanokban egyes emberekre úgy mint egész népekre nézve! Mi tanulságosan buzdító és intő minden nagyszerű erények és undok vétkek' példáival, mellyek eme' népet fölemelték és lesülyesztették! Milly vonzó az ember akarati erejének és a' sors' hatalmának bizonyítványai által! Ezen városból özönlött ki, mint a' mentében nevekedő áradat, a' veszély előbb Olaszország' népei, aztán Görögország és azon állodalmak felett, mellyek nagy Sándor birodalma' töredékeiből támadtak. Róma irtotta el Carthagót, Corinthot, Jeruzsálemet és sok virágzó városait a' görög és ázsiai világnak, valamint Európában is minden hatalmat, mellyet fegyvere elérhetett; 's addig meg nem állapodott, míg a' nyugoti tengertől az Euphratig, a' Rajnától az Atlasig a' népeknek egy egész világa felett magát úrrá nem tevé, míg végre a' sors által kijelelt vonalon is túl rontván, nemcsak az éjszaki hegyi népek' szilárd ellenállása, hanem bujálkodás és belviszály, uralkodóinak marczona gőgje, a' borzasztó katonai uralom 's végre a' vad népek' dühe, mellyek mint tenger' hullámai tódultak rá, szerencsétlen véget nem ért. E' város képezi az átmenetet Európa' miveltségére; ő mentette meg a' maga omladékai közt a' hajdani kizsákmányolt bölcseség' minden kincseit 's ezen kivül az ő nyelve lőn eszköz, melly által ezen kincsek' birtokába jutottunk. A' római nyelv még ma is a' tudományos miveltség' eszközének nézetik, 's mi, kikben különben olly kevés római szellem van, előbb ismerkedünk meg a' római világrombolókkal, mint a' szelídebb népek' mivelt erkölcseivel és saját állodalmaink' elveivel 's jótékonyságával. Marius és Sulla, Caesar és Octavian korábbi ismerőseink, mint Socrates' bölcsesége, vagy Pericles' korának miveltsége. A' római történetek, mivel nyelvökhöz az európai miveltség volt kötve, mind politicai, mind tudományos magyarázatokban részesültek, minőkkel a' világnak alig dicsekedhetik valamelly története, mert a' legnagyobb szellemek, kik a' történettan felett elmélkedtek, ezen történeteket vették magoknak alapúl és római elvek és tettek felett fejtegeték saját elmélkedéseiket. E' szerint a' római

nagyság' vérrel ázott földén úgy járdalunk, mint a' classicai tudományosság és fenmaradt művészeti munkák' szent helyén, hol minden lépten új tárgy emlékeztet egy soha vissza nem térendő világdicsőség' elsülyedt kincseire.

A' RÉGI ITALIA' FÖLDE ÉS NÉPEI.

I.

Italia' nevével, mi nyelvünkön, *Olaszországot* jelent, minden időben azon fogalom volt egybekötve, melly napjainkban; név szerint ama' hosszú keskeny félsziget értetett alatta, mellyet éjszak felől az *alpok* választanak el a' többi Európától, dél és nyugot felől a' földközi, kelet felől pedig az adriai tenger' hullámai mosnak. A' görög költők gyakran nevezik *Hesperiának*, *Ausoniának*, mi azonban sajátlag csak részeit tette Olaszországnak. Hosszasága éjszaktól dél felé 150 mfd., legnagyobb szélessége az alpok' aljánál 80 mfd 's az egésznek területe 5,120 □ mfd. Az ország többnyire hegyes, kevés rónáinak némellyike termékeny, mint a' Nápoly és Capua mellett elterülő campaniai síkok, némellyike mocsár mint a' pontini ingoványok, vagy vízben szűkölködő sivány föld, mint az apúliai síkok és Róma melletti Campagna. Olaszország sajátképen az Apennin hegyek által van képezve, mellyek ott emelkednek föl, hol a' tenger mellett a' délnyugoti alpok végződnek 's eleinte éjszakkeleti, azután délkeleti irányban a' félsziget' legszélsőbb csúcsáig nyúlnak. Ezen hegytörzsre van ülepedve Olaszország' földe, mellyen sok nyomai vannak az itt meztelen sziklákat hagyott, amott buja növényzetű tájakat alkotott víz' erejének. Ez országot Galliától is az Apennin hegyek választják el egy lánczolat által, melly a' tengeri vagy liguri alpokból nyulván ki, az adriai tenger' mellékeig megyén; de azt nem éri el egészen, hanem elkanyarodik dél felé 's a' hézagot, mellyet a' tengerig hagy, a' Rubicon' pataka töltötte ki, 's ez képzett itt határvonalt. Azért tartatott Caesar a' respublica' ellenségének, midőn Galliából jövén, fegyveresen lépte át a' Rubicont. Ez volt oka azon különös tüneménynek is, hogy a' Genua körűli tartomány 's Liguria' egész tengerparti vidéke a' Varus folyamig, a' rómaiak' fogalma szerint Italiához tartozott, a' többi Liguria pedig a' galliai tartományhoz számíttatott 's hely-

tartó által kormányoztaték, mert az Apenninek vétettek határúl, mellyek a' ligurok' tartományát hosszában hasítják ketté. Az Apenninek, mellyek az egész olasz félszigeten átvonulván, egy fő gerinczet 's több mellék-lánczokat képeznek, majd keleti majd nyugoti irányuk van. A' Vezuv nem tartozik az Apenninekhez; ez egyedűl, összefüggés nélkűl a' többi hegyekkel, emelkedik ki kúp-alakban 3,600 lábnyi magasságra a' campaniai nagy síkon. Olaszország' jótetteményei közé számítja Strabo a' sok folyamokat is, mi csak annyiban igaz, hogy a' földet termékenyítik, de különben a' benső közlekedést nem igen mozdítják elő, mert többnyire apró sebes hegyi patakok. Legnagyobb a' *Padus* vagy *Po*' vize, melly a' költőknél Eridanusnak is neveztetik. Ez hajózható folyam volt a' rómaiak' idejében is 's igen könnyítette a' termékek' vitelét az adriai tengerparthoz. A' *Tiberis* vagy *Albula*, melly Középolaszország' legnagyobb folyama, 's az etruriai *Arnus* (Arno) is nem nagy távolságig voltak hajózhatók. Említésre méltó vizek még a' *Ticinus* (Tessino), *Trebia*, *Rubicon*, *Athesis* (Etsch). A' tavak közt nevezetesbek a' *Trasimenus* (ma Lago di Perugia), a' *Fucini* tó (Lago di Celano) az *Averni* és *Lucrinus* tavak. Az országot körűlhullámzó tengerek' egyes részeinek nevei voltak: *tyrrheni* vagy alsó tenger, az egész nyugoti tengerpartot körülözönlő rész, az *ioni* és *adriai* vagy felső tenger. — Földe egyike a' legtermékenyebbeknek, kivált rónáin. A' nagy meleg az Apenninek' szellői által mérsékeltetvén, a' levegő kellemes és jóltevő, egy részről nem teszi az ember' erejét tunyává, más részről mindennemű növényeknek kedvező. Vannak nagy erdői, mellyek hajózás és egyéb szükségekhez kivántató fákat szolgáltatnak. De egyébiránt a' déli tartományok gyakori földrengés által szenvednek; az országnak kevés kikötői vannak, melly körűlmény Strabo szerint kül ellenség ellen biztosítja ugyan, de más részről az ország' külkereskedésére nézve nem igen kedvező. Vannak Olaszországnak több kopár részei 's a' Vezuv' gyakori kitörései, az Afrikából átfuvalló, minden erőt kiszárasztó *Sirocco* nevű forró szél, melly néha 14 — 20 napig is tart 's a' Róma melletti fátlan 's emberetlen Campagna' *Aria Cattiva* nevű rosz levegője, melly sok lázt szül, mind annyi csapásai e' különben szép és áldott országnak. Termékenységökről a' régi világban leghíresebbek voltak

Campania és Sybaris' síkjai. Voltak Olaszországnak gazdag arany, ezüst, réz és vas bányái, mint Plinius bizonyítja. Felosztatni az ország három részre szokott: felső, közép és alsó Olaszországra. Felső az alpoktól a' Rubicon és Macra nevű két folyamig terjedt, Közép a' Rubicon és Macratól a' Silarus és Frentoig, Alsó pedig innen a' déli csúcsig. Olaszországhoz számíttattak több szigetek is, mellyek közt Sicilia, Sardinia, Corsica, Malta nevezetesbek.

Felső, vagy éjszaki Olaszország, régente nem számíttatott Olaszországhoz, hanem Gallia vagy Francziaország' egy részének nézetett, minthogy gall eredetű népek lakták, 's mert az alpokon innen feküdt, inneni vagy Cisalpina Galliának és Gallia togatának is neveztetett [1]) ellentétben az alpokon túli, Transalpina vagy sajátképi Galliával. Ezen felső Olaszország két tartományt foglalt magában. Gallia *Cisalpinát*, mellyben *Venetia* és *Istria* is benfoglaltatott, és *Liguriát*. Az első szakadatlan róna, mellyet a' Padus hasított 's az inneni Gallia *Cispadana*, a' túli *Transpadana* néven neveztetett. A' Transpadanában laktak a' taurinok, insubrek és cenomanok; a' Cispadanában a' bojok, senonok és lingonok. Gallia Cisalpina többnyire római gyarmatokból álla, mellyek nagyobb részint maig is megtarták nevöket, például a' Paduson túl Tergeste, Aquileia, Patavium (Padua), Vincentia, Verona, az Athesis' keleti részén; nyugoti részén pedig Mantua, Cremona, Brixia (Brescia), Mediolanum (Milano), Ticinum (Pavia) és Augusta Taurinorum (Turin). Továbbá a' Paduson innen Ravenna, Bononia (Bologna), Mutina (Modena), Parma, Placentia (Piacenca). Sok ezen városok közől Rómától nyert helyhatósági jogokat. — *Liguria* a' liguroktól, olasz néptől, nyerte nevét 's a' Varus folyamtól, melly Gallia Transalpinatól választá el, a' Macra folyamig és Padus' éjszaki részeig terjedt 's a' mai genuai 's Nizza grófsági tartományt Foglalta magában. Nevesebb városai voltak: Genua, Nicaea (Nizza), és Asta (Asti). Egyébiránt felső Olaszországnak szelid levegője volt, mert éjszak felől ma-

1) A' római togá-tól, mellyet lakosai, mint római polgárok viseltek. Az alpokon túli, vagy sajátképi Gallia, *braccatának* is neveztetett, mivel lakosai braccákat (nadrágokat) viseltek.

gas bérczek takarták a' zordon szelek ellen, és egyszersmind mérséklették a' nyomasztó forróságot. Földe kevés szorgalom mellett is sokat termő. Strabo dicséri a' nagy mennyiségű gabonát, jó bort és gyapjút, mellyek itt termesztettek. [2])

A' sajátképi, vagy *közép* Olaszországban hat tartomány volt: Etruria, Latium, Campania a' nyugoti, Umbria, Picenum és Samnium a' keleti részen. — *Etruria* vagy *Tuscia*, *Tyrrhenia* határa éjszakon a' Macra folyam 's délre és keletre a' Tiberis, melly Latium és Umbriától választá, 's azon földrészt foglalta el, mellyen a' mai Toscana 's a' papai birtok' egy része fekszik. Többnyire hegyes tartomány, csak a' tengerpartokon lapály. Fő folyama az Arnus (Arno). A' tartomány a' régi *etruscok*tól vette nevét, kik itt laktanak. Városainak nevei hajdan: Pisae, Pistoria (ma Pistoja), Florentia, Aretium (Arezzo), Perusia (Perugia), mellynek közelében van a' Trasimenus tó (Lago di Perugia) 's a' gazdag Veji' városa. Az Apenninek' több ágai szegdelvén át, többnyire egészséges hegyi levegője van, csupán a' tengerpartok felé vannak a' hegyek' alján mocsárai, mellyek' kigőzölgése egészségtelenné teszi a' levegőt, 's ez a' rómaiak' korától maig így van Livorno 's az úgy nevezett Maremma' vidékén. Mind a' természettől, mind az etruscok' szorgalma által igen termékeny földe volt. — *Latium*, sajátkép a' latinok' hazája, a' Tiberis' éjszaki részétől a' Circei hegyfokig délre terült, és *régi* Latiumnak neveztetett, innen pedig a' Liris folyamig *új* Latiumnak. A' latinok a' Tiberistől Circéig nyuló rónán laktak, 's körülöttök több apró népségek, részint keletre az Apenninekben, mint a' *herniciek*, *sabinok*, *aequek* és *marsiak*, részint délre mint a' *volscok*, *rutulok* és *auruncok*. Nevezetesebb folyamai a' *Tiberis*, *Anio* (Teverone), *Allia*, *Liris* (Garigliano), városai: *Róma*, *Tibur*, *Tusculum*, *Alba Longa*, *Ostia*, *Lavinium*, *Antium*, *Gabii*, *Velitrae*, a' volscok' fővárosa, Latiumban pedig *Fundi*, *Terracina*, vagy *Anxur*, *Arpinum*, *Minturnae*, *Formiae*. A' rómaiak' idejében Latium nem igen volt népes 's száz évvel később Róma' építése után panasz vala a' tartomány' pusztulása és egészségtelen levegője miatt. Midőn a' rómaiak

2) Strabo V. 333.

meggazdagodának, szép mezei palotákat építettek ezen elhagyott tájakon 's így támadtak városok és faluk Róma' közelében, mellyek később ismét elromboltattak' és elhagyatának. Circei és Terracina közt terűltek el nem egészen két geogr. mfdre a' *pontini* vagy pomptini mocsárok, mellyek öszvesen 9 mfdet foglalnak el, hol egyetlen egy fa sem virúl 's a' levegő egészségtelen. Latium' hegyei sajátképen csak halmok, kivevén az' Albanus hegyet és az Algidust. A' világhirű *Róma* a' Tiberis' két partján feküdt nem messze onnan, hol e' folyam a' földközi tengerbe szakad. A' város hét halmon épült, mellyeknek nevei: collis Palatinus, Capitolinus (ennek déli csúcsa a' hires Tarpeji-sziklát képezte, éjszaki része pedig meg vala erősítve és arxnak neveztetett) Quirinalis, Viminalis, Aesquilinus, Caelius és Aventinus. Midőn Aurelian császár a' város' falait kiterjesztette, még a' Collis Hortulorum (Monte Pincio) 's a' Tiberisen túl a' Janiculus és Vaticanus utóbb pedig a' Mons testaceus jöttek hozzájok. A' városnak, mellyet Augustus tizen négy kerületre (regio) osztott fel, 37 kapuja, 7 hidja, 400 temploma, 36 diadalíve, 22 meleg és 756 hideg fürdeje, több színházai, amphitheatrumai, circusai stb voltak. A' Capitolium és Palatinus hegy közt feküdt a' Forum (most Campo Vaccino), körűlvéve oszlopcsarnokoktól (porticus). Trajan' forumán állott egy 120 lábnyi magas oszlop, mellyen most sz. Péter' szobra áll. Hadrian' roppant sircsarnokához (Moles Hadriani) egy híd vezetett a' Tiberisen át, a' híd ma Angyalhídnak neveztetik. Voltak Róma körül gyönyörű kertek; köztök első helyet érdemlenek Lucullus' kertei és Sallustiusé, mellynek még látszanak omladékai. Nevezetesek továbbá Róma' vizvezetvényei, eme' bámulatos művek, cloacái vagy földalatti csatornái, mellyeken át az utczák' sara és szemete a' Tiberisbe vitetett. Ezek még ma is sérthetlenűl állanak. Általában ezen város' gazdagsága a' legfényesebb köz és magánépületekben, művészeti munkákban, megmérhetetlen volt, mellyeknek némellyike az idő' annyi viharain át korunkig fenmaradt. A' város' lakosainak száma legvirágzóbb korában néhány százzal egy milliót meghaladt, kik közt legfelebb 300,000 polgár volt. [3]) *Campania*' délnyugati határát a' Massicus

3) K. Mannert, Geographie der Griechen und Römer. IX. Th. 1. Abth. 603–604. l.

hegy és a' Minerva' hegyfoka, az éjszakit az Apenninek vagy délről a' Silarius, éjszakról a' Liris folyam képezik. Területe körülbelül 40 □ mfd. Az egész végigláthatlan sík, mellyet csupán a' Vezuv 's a' Bajae melletti szinte volkani hegysor szakaszt meg. A' rómaiak Campaniát a' legkiesebb és termékenyebb vidéknek tartották a' földön. Gabona, bor, gyümölcs, a' legnagyobb mennyiségben és jóságban termett itt. A' gazdag rómaiaknak itt voltak legszebb mezei házaiak (villáik). Folyamai: a' Liris (Voltorno) és Silarus (Selo); városai Capua, Linternum, hol az idősbik Scipio halt meg, Cumae, a' legrégibb görög gyarmat, Sybilla' oraculumával, 's a' tengerparton Puteoli (ma Puzzolo). Az Avernus tónál látni azon üreget, melly az alvilág' ajtajának tartatott. A' hires Bajae fürdő most puszta falu. Itt fekszik a' regényes Nápoly is 's az eltemetett Herculanum és Pompeji, 's a' gyönyörű nápolyi öböl' végén Surrentum (Sorrento). Azon mondat' valóságát, hogy a' természettől gazdag tartomány a' lakosokat puhálkodásba meríti, Campaniával bizonyithatni be leginkább. Vad és vitéz népek fészkeltek felváltva ezen áldott mezőkön és ismét kiűzettek, mivel e' jó levegőben, e' termékeny földön eltunyúltak. Egy rövid itt mulatás elegendő volt Hannibal' erős seregeit elgyengíteni. Magában e' tartományban rejtezhetik oka, hogy daczára a' nagy népességnek itt maig sincs független állodalom. — *Umbria'* nagyobb része sík föld, mellyet éjszak felől a' Rubicon, délről az Aesis (Gesant) és Nar (Nera) folyamok kerítnek, 's amaz Picenumtól, emez pedig a' sabinoktól választja el. Lakosai korábbi időkben nagyob tért foglaltak el. A' tartomány többnyire róna. Városai: Ariminum (Rimini), Spoletium (Spoleto), Narnia (Narni), Ocriculum (Otriculi), Senogallia vagy Sena (Senigaglia), hol Hasdrubal egy csatát veszite. — Umbriától dél felé az Aternusig (Pescara) *Picenum* feküdt, hol a' sabelli picentek laktak. Tartományuk termékeny róna volt. Nevezetesb városok Ancona, Adria, és Asculum Picenum (Ascoli). — Az Abruzzok' hegyes tartománya, a' régi *Samnium*, volt a' vitéz sabellek' hazája, kik mint samnitek Beneventum, Bovianum, és Caudiae' környékén laktak. Samnium Campania' éjszaki részén fekszik az Atarnus vizétől Frentóig. Csupán éjszaki részén vannak

Debreczeni M. Tudom. Egyetemi Könyvtár

12542

lapályai, többi része az Apenninek' ágaitól átszegdelve, mellyek itt sokkal jobban elterjedvék, mint bármelly részén déli Olaszországnak, azért a' tartomány délibb fekvése' daczára meglehetősen zordon 's inkább állattenyésztés, mint növénytermesztésre alkalmas. Ma ezen zordon részen Molise grófság fekszik. — Szelídebbek azonban tájai az Apenninek' déli részén; Campania felé Samnium' lakói nem csak samnitek voltak, hanem éjszakon a' maruccinik és pelignik, keleten a' frentanik és délen a' hirpinik. Nevezetesebb folyói a' Sagrus és Tifernus, városai: Allisae, Beneventum, Caudiae.

Alsó Olaszországnak, vagy nagy Görögországnak négy tartománya volt: Lucania és Bruttium, Apulia és Calabria. — *Lucania*' határa éjszak felé a' Silarus, délre a' Laus. Nevét a' lucanoktól az ausonok' egy ágától vette. A' tartomány nagyobb részint hegyes. Városai Paestum vagy Posidonia, melly hajdan rózsás kerteiről volt híres, most pedig gyönyörű romjairól; Helia vagy Velia, az eleai bölcseleti iskola' széke, és az elpuhult népéről elhirhedt Sybaris a' tarenti öbölnél. — *Bruttium*, a' mai Calabria, mellyet a' nyugoti földnyelv képez a' Laus folyamtól a' déli földcsúcsig, Rhegium mellett. Keleti határát a' Brandanus' vize teszi. A' tartomány hegyes. Nevét a' bruttiaktól nyerte, az ausonok' félig elvadult egyik ágától, kik a' hegyekben laktak, mivel a' tengerpartok görög gyarmatok által voltak elfoglalva. Városai: Consentia (Cosenza), Pandosia, Mamertum, Petilia, a' híres athleták' hazája Croton, Rhegium (Reggio). — *Apulia* a' keleti tengerparton a' Frento folyamtól a' tarenti öbölig feküdt. A' tartomány termékeny róna, kivált állattenyésztésre alkalmas. Folyói az Aufidus és Cerbalus. Apuliának két része volt, az éjszaki Apulia Dauniának, a' déli Apulia Peutiának neveztetett, mellyeket az Aufidus folyam választott. Városai: Sipontum, Luceria, Barium, Cannae, hol Hannibal megverte a' rómaiakat, és Venusia, Horátz' hazája. — *Calabria* vagy Messapia a' kisebb keleti földnyelv volt, melly Japygium hegyfokkal végződik. Plinius magasztalja Calabria' termékenységét. Városai a' híres Tarent, Brundusium (Brindisi), Callipolis (Gallípoli).

Debreczeni M. Kir. Tudom. Egyetemi Könyvtár

Az olasz nagyobb szigetek közől *Sicília* felől felebb (384-5. l.) emlékeztünk. *Sardinia'* szigete, melly Ichnusa, Sandaliotis és Sordo néven is neveztetett, a' földközi tengeren fekszik, keletről a' tyrrheni, délről az afrikai, nyugotról a' sardiniai tengertől környezve, éjszak felől pedig a' Bonifacio szoros által Corsicától elválasztva. Terűlete 440 □ mfd. A' tartomány termékeny. Tengerparti mocsárai körűl a' levegő egészségtelen. Nevezetesebb városa: Cagliari. — *Corsica* Sardinia' szomszédságában fekszik, terűlete 178 □ mfd. Hegyes tartomány. Levegője kellemes, némelly mocsáros vidékeit kivéve; földe a' völgyekben és tengerpartokon termékeny. Őslakói liguri eredetűek.

II.

Mint minden népek' eredetét, 's legkorábbi történeteit, úgy Olaszország' első népeiét is, mély homály fedi. Már Halicarnassi Dyonisius, a' régi római történetek' egyik legszorgalmasabb buvára, érinti ennek bizonytalanságát, annál kevesebb reményünk lehet nekünk későbbkoriaknak e' részben tisztába jőni. A' nélkűl tehát hogy e' tárgy' fürkészetébe mélyebben bocsátkoznánk, minek e' helyt úgy sem volna sok érdeke, röviden előadjuk, mit e' részben a' történetirók valószinűnek tartanak.

Többen azon véleményben vannak, miképen az olasz népek' nagyobb része az indogerman törzsnek pelasg vagy görög-latin ágához tartoztak, kik kelet felől vándoroltak be 's a' görögökkel ugyanazon népcsoportot képeztek. Olaszország' éjszaki részét az Apennineken túl az alpokig igen korán gall vagy celta eredetű népek szállották meg, de e' tartomány' legrégibb lakosi között is a' *ligurok*, Genua és Nizza' környékén, és a' *venetek*, az adriai partokon, nem tartoztak a' celta nép közé és eredetök nem tudatik. Az Umbriában lakó *umbriak*, valamint az *opikek* felől, kik *oscok* és *ausoniak*nak is neveztetnek 's Campaniát és Latium' déli részét lakták, csak annyit tudunk, hogy Italia' legrégibb népei közé tartoztak, eredetök azonban bizonytalan. Az opikek' egy része a' *volscok* és *aequek* voltak. Az *etruscok* sem voltak görög-latin ágbeli nép. Állitják némellyek, hogy ezek az alpokon lakó *rhaetiekkel* — kiket azonban nem kell a' hasonló nevű gallokkal egybezavarni — voltak rokonok, de mi viszonyban állottak legyen eredetökre nézve a' kaukazi

néptörzs' ágaival, az nem világos. Alsó Olasz- vagy nagy Görögországban, mint több ízben mondottuk, görögök laktak.

A' régi Italia' számos népségei közől csak három érdemli a' világtörténetiró' figyelmét: az etruscok, a' latinok, és a' samnitek' több ágai. Ezen három nép számos önálló városok és kerületekből álla, mellyek egymással szövetségben éltek, 's úgy látszik közös ünnepeik és áldozataik is voltak. 4) Ezen különböző népségek' némellyike igen korán állott a' miveltség' magasabb fokán, 's ezek aztán a' déli részeken lakó görögökkel érintkezvén, ezekhezi több hasonlitásuknak mutatják jeleit, 's innen magyarázhatni meg aztán határzott bizonyítványok' hiányában, miért vannak ezen félsziget' ősnépei között hasonlatok és egyszersmind különbözések.

Az *etruscok* Kr. előtt csaknem ezer évvel jelennek meg a' történet' színpadán, mint híres tengerhajósok és tizenkét városban lakó szövetséges nép. Ők hihetőleg éjszakról vándorolván be, miután az umbriakat meghódíták, ott telepedtek le, hol a' mai Toscana és a' pápai birtok' egy része van. E' nép — melly tyrseniek, tyrrheniek, hetruscok és tusciaknak is neveztetett, maga pedig *rasenae*-knek nevezte magát — egy időben a' Tiberistől az alpokig uralkodott 's gyarmatait kiterjeszté déli Olaszországba, 's a' földközi tenger' kisebb szigeteire 's a' trójai pusztulás' korszakában híres nemzet volt. Társadalmi szerkezetök egy kaszt' uralkodásán épült, mellynek tagjai *lucumok*-nak neveztettek 's az etruriai népnek papjai és egyszersmind nemesei valának. Ők képezék a' nemzet' szabad részét, kezeikben volt minden jog és uralom 's a' többi nép csak ezek' személyrabja volt. Minden város külön állodalmat képezett. A' kormányzó hatóság a' papi nemességből alakíttatott, melly maga kebeléből királyt választa, nem örökülő, hanem csak holtiglani hatalommal. Ő volt azután hadvezér, a' gyülekezetek 's ünnepek' elnöke, ő biráskodott és végrehajtá a' tanács' határozatait. Egy egy szövetség tizenkét városból állott össze 's a' rómaiak előtt három illy szövetség létezett. A' sajátképi Etruria' városainak szövetsége közel Volsinii mellett Voltumna istennő' templomában tartotta gyüléseit. Ezen szövetséges állodalmak' czélja volt,

4) Dionisyus Halic. Antiq. Rom. III. 32.

egymást külellenség ellen védeni. Egyébiránt teljesen függetlenek valának egymástól. A' gyülésekre követeket küldöttek, hol szavazattöbbség határzott. Közös háborúkor a' tizenkét város' lucumon-jai közől egy hadvezér választatott, ki előtt ünnepélyes alkalmaknál tizenkét lictor, minden városból egy, ment vala. Az etruscok tizenkét főistenséget tiszteltek, kiknek korábbi időkben embereket is áldoztak. A' vallás tanai a' papok' titka voltak, mellybe a' nép nem avattatott. A' jóslat állatok' beleiből, madárrepülésből, villámlásból volt legnagyobb bölcsesége az etruscoknak. Gyógytudománynyal és csillagászattal foglalkodtak ugyan, azonban sajátképi tudományos miveltségre nem emelkedtek föl. Általában, a' mi miveltség' nyomai az etruscoknál találtatnak, azokon európai szellem' bélyege van, 's Ázsia vagy Afrikával egybefüggés' nyomai nem mutatkoznak. A' hadtudományban némi tökélyre emelkedtek. Igen korán volt nálok meghatározott időszámlálás. A' rómaiak' mindezeket tőlök tanulták el. Tőlök vették a' vallási és polgári szertartásokat, a' hadtudományt, a' zenét, még a' római számjegyek is etrusc eredetűek. [5] A' művészetben is tettek előmenetelt, 's az, miként a' maradványok mutatják, különbözott más népekéitől, és saját bélyegű volt. A' görög befolyás azonban nagy mértékben látszik műveiken. Agyag edényeiken egész görög mondákat találunk lerajzolva. A' föld és szőlőmivelés, az ezekhez szükséges szerszámok, a' malmok, az építészet, nevezetesen a' toscanai oszloprend, a' zene és többféle hangszerek, a' játék' több nemei, sokféle öltözetek, ha nem etrusc találmányok is, mit nem tudhatni bizonyosan, legalább e' népnél szokott dolgok valának. A' virágzó kereskedés és a' kalóz-élet — a' tyrrheni tengeri rablók híresek voltak a' földközi tengeren — gazdaggá tette e' népet, mi aztán lassanként tobzódást és puhálkodást szült. A' római királyok alatt az etruscok még veszélyes szomszédai valának Rómának, de később a' többi olasz népekhez képest igen erőtleneknek mutatják magokat, és elfajulásuk igen kedvező volt Róma' emelkedésére nézve. — A' nevezetesebb etrusc maradványok közé tartoznak az eugubi táblák, hét réz lap, mellyből öt etrusc, kettő latin irással van beírva. Eugobio vagy Iguvium' városában fedeztettek föl, 's rajtok

5) Diodor Sic. V. 40. — Strabo, V. p. 336. C.

az etrusc irást még eddig nem sikerült elolvasni. Másik nevezetes maradvány a' philistini árkok, mellyek sokkal régiebbek Róma' építésénél. Ezek Adria' környékén vannak 's csatornák' maradványai, mellyekkel részint a' Padus' áradásai korlátoltattak, részint ingoványok tétettek termő földdé. Vannak ezeken kivűl faltöredékek, épület-maradványok még a' Róma előtti korból, mellyek közt roppant, örök időkre készült művek vannak Chiusa, Arezzo, Perugia, 's Bolsena mellett, mind magasabb miveltség' bizonyítványai. Találtatnak továbbá e' néptől áldozó csészék, hamvedrek, sarcophagok, metszett kövek és edényfestések.

A' *latinok*, kik Latiumban laktak, harmincz respublicát képeztek, [6]) mellyeknek mindegyike benső ügyeire nézve teljesen független volt, még háborút is viselhetett akár egymással, akár külnépekkel, a' nélkül hogy a' többi részt vett volna benne. Azonban olly ügyekre nézve, mellyek egész Latiumot illették, vagy mikor benső viszálkodásaik miatt biróra volt szükségök, egybeköttetésben álltak egymással 's illy közös tanácskozások' alkalmával a' városok' egyike kormányzott. Illy kormányzó város volt régi idő óta *Alba Longa*. [7]) Benső szerkezetök hasonlít az etruscokéhoz. A' nagyszerű régi latin épületek' romjai, mellyekben a' kövek' kapcsolékai az etrusc építésmódra emlékeztetnek, kasztoknak és papi uralkodásnak jelei, mert csak papi állodalmakban találni illy roppant műveket. Latium valaha igen népes és virágzó tartomány volt, inkább mint a' rómaiak' idejében, mikor csak egyesek' kezében volt a' gazdagság 's a' tömeg nyomorú rabszolgákból álla. A' latin munkásság még a' pontini mocsárokat is ki tudta szárasztani, és azok' helyén, melly most dögvészes levegőt lehel, népes helységeket épite. A' római irók huszon három nevezetes várost, és számos kisebb és nagyobb helységeket emlegetnek, [8]) mellyek arra mutatnak, hogy eme' kis tartomány rendkivűl népes lehetett, és a' rómaiak' kora előtt egyike Európa' legvirágzóbb tartományainak.

A' *samnitek* a' hajdani Olaszország' legvitézebb népei közé tartoztak; meghódíták a' szomszéd tájakat; részt vettek déli Ita-

6) Dionys. Halic. III. 172.
7) Dionys. Halic. u. o.
8) Plinius, lib. III. 5.

lia' görög gyarmatainak harczaiban; hetven évig folyvást küzdöttek a' római hatalom ellen változó szerencsével, 's még mint legyőzettek is, Marius és Sulla' polgári háborújakor, mint igen veszélyes ellenségek léptek föl. Ez vala oka, hogy Sulla halálos gyűlölettel viseltetett irántok és csak megsemmisítésök által hitte Rómát ellenökben biztosíthatni. Azért pusztítá őket minden kigondolható módon. A' samnitek nem állottak tisztán egy népből. Az Apenninek' azon gerincze, melly az etruscoktól kezdve déli Olaszország' legszélsőbb részeig nyúlik, némelly szomszéd tájakkal együtt, sok apró népségek' fészke volt, mellyek valószinűleg többnyire egy törzsből eredtek, 's a' samnitek' általános neve alá foglalhatók, mivel ezek voltak köztök nevezetesbek. Ezen népek közé tartoztak magok a' samnitek, sabinok, vestinek, marsok, marucinik, pelignik, herniciek, frentanok, hirpinek és picintek. A' lucaniak is samnitek voltak, 's a' Campaniában lakó népségek is samnitek és oscok vagy ausonok' vegyületéből támadtak. Harczias természetök mellett egyszersmind szabadság-kedvelő népek valának 's köztök kivált a' sabinok egész római történeteken át megtarták eredeti jellemöket, egyszerű, jámbor, igazságszerető természetöket. Életmódjuk 's alkotmányuk már a' görögök által dicsértettek, a' dóriai intézvényekhez hasonlíttatván. Polgári szerkezetöknek aristocratia és vallási szertartás volt alapja. De ez aristocratia nem volt nyomasztó, mert rabszolgák vagy nem léteztek, nem ismervén e' nép a' fényüzést, vagy ritkák voltak; a' vallás pedig nem volt papi önkény alá vetve, hanem irott törvények' kormánya alatt állott. [9]) Foglalkodásuk földmivelés 's állattenyésztés volt leginkább. Ezekkel, szinte úgy mint a' latinoknál, egybefüggésben volt a' vallás. Az úgy nevezett fratres arvales olly papi szerzet volt, melly földmiveléssel foglalkodott, nemcsak a' vallásra vonatkozólag, hanem tudományos tekintetben is. A' földmivelés nagy tökélyre vala emelve, 's a' vallási szertartások és népünnepek is erre vonatkozott ösztönző eszközök valának. A' szőlőmivelés' eredetét is, mint Virgilnél látszik, ide helyezék a' rómaiak. Marhatenyésztésök olly nevezetes volt, hogy még a' későbbi rómaiak is tőlök szoktak volt szerzeni szarvas marhat, ösz-

9) Livius X. 38.

vért és sertést. A' szorgalom e' népben olly nagy volt, hogy alig maradt tája hegyes tartományuknak miveletlenül; még az erdők is nyilvános felügyelés alatt állottak. Az ország ennek következtében népes volt, elannyira, hogy más földekre kellett áttelepednie. A' házasság állodalmi felügyelés alatt állott. A' legjobbaknak ismert ifju legények szabadságot nyertek a' szűzek közől nőt választani, a' többieknek pedig a' hatóság rendelt nőket, 's így a' házasság ösztönül is használtatott az ifjuságot tevékenységre ébreszteni. Szigorú erkölcseiket a' rómaiak a' samnitektől vették. Erkölcs-szilárdság, jámborság, igazságszeretet, nagy mértékben uralkodtak nálok, 's különösen a' sabin erény a' rómaiaknál még később is közbeszéd volt, és költőik sokszor utaltak rájok. A' samnitek' községei közt némi szövetség állott fenn, melly nem volt ugyan szoros, de még is erősebb mint az etruscok és latinok közt létezők. Azonban, mind ennek daczára, a' samnitek egyenként is erős nép valának 's a' kül ellenségnek nem egyszer szegültek ellene a' legrémítőbb módon.

Az etrusc, latin és samnitai vér' vegyületéből keletkezett Róma' városának népessége, [10]) melly rendkivüli mértékben birt ama' tulajdonsággal, minél fogva minden hozzá alkalmas idegent sajátjává tudott tenni, 's mind a' három nép' miveltségét, szokásait, erkölcseit egyesíté magában, mire igen kedvező volt a' város' fekvése is, e' három népségnek úgy szólván közepette. Az etruscoktól tanulták a' rómaiak a' vallást a' kormánytani bölcseség' alapjává tenni, ezektől kapott irányt előhaladásuk a' tudományok 's művészetekben, ezektől tanultak épiteni, vizeket lecsapolni, ezek és a' latinok állottak előttök példányúl a' kereskedés, földmivelésben és szorgalomban; a' samniteknél pedig a' democratiai állodalom' eszményét látták valósulva, hol a' kormány valláson, családi életen, erkölcsi egyszerűségen és földmivélesen alapodott. Eme' három nép' miveltségéhez járult még az alsó Olaszországból átszivárgó görög miveltség, melly által egy új elem vegyült bele, 's a' görög szellem' izgató erejével élesztetett. Igy emelkedett fel Róma az elődök' vállain világ' urává.

10) Florus lib. III. cap. 18.

RÓMA A' KIRÁLYOK ALATT.

Róma' történetének első négy századából igen bizonytalan adataink vannak, 's való és áltudósítások annyira egybe kevervék, hogy egyiket a' másiktól felette nehéz megkülönböztetni. De mind e' mellett is ezen tudósításokat amúgy könnyeden elvetni nem lehet, mert habár sok részben költőileg ékesítvék is, alapjok többnyire igaz, 's a' rómaiaknál is nemzeti hit valának, mellyekkel vallásuk, alkotmányi és hadi szerkezetök, irodalmuk és művészetök a' legszorosabb egybeköttetésben állott, 's ezen mesés mondák történetöknek épen olly fontos részét tették, mint az utóbb kori legbizonyosabb tudósítások. Művészeik és költőik innen vettek anyagot, szónokaik ide szoktak volt utalni, 's ezen regés kor' ismerete nélkül a' római nép' irataiban, műveiben, vallásában sokat nem fognánk megérteni.

Ezen mondák szerint Aeneas, Anchises' fia, Trója' elpusztulása után honfiai egy seregével Olaszország' partjaira evezett, és Latiumban a' latinok közt telepedvén le, itt a' királynak, Latinusnak, Lavinia nevű leányát nyerte meg nőül, és a' király' halála után Latium' királyi székét. Ennek fia Julus, vagy Ascanius, építette Alba Longa várost, és miután itt utódai négy száz évig uralkodának, közölök a' legutolsó fejdelmet, Numitort, öcscse Amulius fosztá meg trónjától. Numitort magát azonban életbe hagyta, de egyetlen fiát ölte meg és Rhea Sylvia nevű leányát, hogy utóda ne szülessek, Vesta' papnéjává lenni kényszeríté. De szándéka nem teljesült, mert Mars hadisten Rhea Sylviával iker fiakat nemzett, mit a' zsarnok Amulius megtudván, a' gyermekeket egy tekenőben a' Tiberis' hullámaira bocsáttatta. A' folyam partra vetvén a' kisdedeket, ott farkas által szoptattatának, mind addig, mig Faustulus, Amulius' főpásztora, véletlenül rájok nem bukkant, ki aztán nejéhez, Acca Laurentiához, vivén a' gyermekeket, *Romulus* és *Remus* nevet ada nekik, és sajátjai gyanánt nevelte. Midőn a' fiak fölserdültek, vadállatok és rablók' ellenében testi erő és bátorság által tüntették ki magokat, míg egy napon Numitor' pásztoraival bizonyos legelő miatt összekoczódván, Remus elfogatott és Numitor' elébe vitetett. Numitorban a' gyermek' látására különös sejtelem ébredt fel, 's kérdőre vevén Faustu-

lust, kiviláglott, hogy a' gyermekek az ő unokái. A' bátor lelkű iker fiak most eltökélék nagybátyjokon boszút állani. Összegyüjtvén társaikat, megrohanák Amulius' várát, a' trónrablót megölék, és nagyapjokat Numitort helyezék vissza Alba Longa' kormányára. Numitor ezután nagy darab földet ajándékoza unokáinak a' Tiberis mellett, hol partra menekültek volt, megengedvén nekik, hogy itt várost építsenek. De most a' két testvér között keletkezett vita a' felett, mellyik legyen a' város' alapítója. Végre abban egyeztek meg, hogy isteni jelek döntsék el a' kérdést. A' két testvér két különböző halmon állott meg a' jeleket bevárni. Legelsőben is Remusnak hat sas jelent meg, Romulusnak pedig később tizenkettő. E' felett új czivódás támadt; Remus a' neki előbb mutatkozott jelen, Romulus a' sasok' nagyobb számán építé elsőségét. Mindkettőt királyúl köszönté pártja, melly miatt köztök valódi csatára kelt a' dolog, 's a' vita Remus' megöletésével végződött. Romulus most a' Collis Palatinus nevű halmon, a' Tiberis' balpartján, a' város' alapításához fogott. Az alapítás' napját a' későbbi rómaiak aprilis' 21-dikén tartották, 's ekkor ülték a' Paliliákat, vagy Pales pásztoristennő' ünnepeit. Az évet, mellyben Róma építtetett, nem tudni bizonyosan. Az ez iránti számítások közöl Varróé lett a' történetiróknál szokottabb. Szerinte az alapítás' éve a' Kr. el. 754.

Róma' első lakói, miként érintettük, Olaszország' legrégibb három fő népének vegyüléke volt. A' monda szerint Romulus, hogy népét szaporítsa, egy helyen menedéket (asylum) nyitott, minden a' szomszéd népektől menekvők vagy számüzöttek' befogadására, kik aztán Róma' polgárai levének. Ez által sok férfival szaporodott a' népesség, de nőkben nagy hiány volt. A' szomszéd népek közöli nőszemélyek vonakodának egybeházasodni Rómának ekkor még mindenhonnan egybefutott csőcselék népével. Hogy e' bajon segitsen, Romulus fortélyhoz nyult. Ünnepet rendelt az istenek' tiszteletére, mellyet játékokkal kötött egybe, 's meghívá az ünnepre a' szomszéd népeket. Sokan jelentek meg, kivált sabinok, nőik 's leányaikkal. Az ünnep alatt Romulusnak egy adott jelére a' római ifjak fegyveresen rohanván meg a' vendégeket, erőszakkal elragadozák leányaikat, kikkel aztán a' következő napokon házasságra keltek. A' vendégjog' ekképeni megsértését a' sabinok háborúval akarák megtorlani. *Titus Tatius*, Curesnek királya, megjelent

egy sabin had' élén 's csata keletkezett épen ott, hol később a' római Forum lett. Közepette a' harcznak egyszerre megjelentek az elrablott sabin nők és a' két ellenséges fél közé állván, sikerült nekik kiengesztelni a' háborgókat, minek következtében Cures és Róma' városa között béke köttetett, 's a' két fél egymás között szövetségre lépett. A' sabinok a' Capitolium és Quirinal nevű halmokon új várost építének, melly Tatius' halála után szinte Romulust ismerte el királyaúl 's egy községgé olvadván Rómával, ez idő óta a' rómaiak *quiritesek*nek neveztettek, vagy a' Quirinalis hegy, vagy Cures városa' nevétől. Ezután Romulus néhány etruriai várossal viselt szerencsés háborút, és a' monda szerint, ő vala első ki, a' római állodalmat rendezé.

Mindjárt Róma' alapíttatása után száz tanácsosból álló kormányszéket alkota, kiknek száma a' sabinokkali egyesülés után kétszázra emeltetett, 's ezek igazgatták a' várost a' király' felügyelése alatt. E' kormányszék' tagjai *patres*eknek, atyáknak neveztettek, és ezek' utódai voltak az úgy nevezett *patriciusok*, Róma' nemessége, kik a' többi népen a' *plebejusokon* a' királlyal együtt uralkodának. A' monda szerint a' nemesség és polgárság közt álló másod rendet, a' *lovago*két, is Romulus alkotta. Neki tulajdoníttatik a' népség' felosztása is tribusok és curiákra, miszerint az egész polgárság három tribusra 's minden tribus tiz curiára szakasztaték. Végre ő határozá, hogy minden plebejus egy patriciust válaszszon magának pártfogóúl. A' pártfogó *patronus*nak, a' pártfogolt pedig *clien*snek, védenczenek, neveztetett. E' viszony, melly az utódokra is átszállott, kötelességűl tette a' pártfogónak védencze' pártolását minden nemű nyomás ellen, a' védenczet pedig olly függésbe helyezé, minőben a' fiú apja iránt szokott lenni. Ezeket beszéli a' monda. Éles eszű történetbuvárok' nyomozásai szerint azonban Róma' első szerkezete leghihetőbben következő volt.

Róma' polgárai, miként az etruscok, latinok és samniteknél, kasztokra valának osztva 's nemességből 's az ezeknek alávetett rabszolgákból állottak. A' nemesség, melly patriciusok, vagy patronusoknak neveztetett, egyesíte magában minden hatalmat 's ő képezé a' papságot. A' rabszolgák pedig, kik clienseknek, védenczeknek neveztettek, örökösűlő alattvalók voltak, és sem szabadok nem

valának, sem a' kormányban részt nem vettek, hanem egyes patriciusi családokhoz tartoztak 's általok képviseltettek az állodalom' ellenében. A' patriciusok, mint egyedűli földbirtokosok' földét ők mivelték, meghatározott adót fizetvén 's egyéb kötelességeket teljesítvén érte. Ezen két kaszt mellett egy harmadik, a' plebejusoké támadt, melly a' szó' mai értelmében polgári rendet képezett. Hihetőleg e' rend a' szomszéd városok' azon polgáraiból támadt, kik, a' Romulus alapította menedékjogot használva, Rómába települtek át. A' plebejusok, szinte úgy mint a' patriciusok, és clienseik nemcsak földmiveléssel, hanem kézi mesterséggel is foglalkodának; sokáig nem folytak ugyan be a' kormányba, de személyesen szabadok voltak, 's ez okból sajátságos rendet képezének, millyen sem a' latin és etrusc, sem a' samnitai állodalmakban nem létezett. A' kormány hasonlított az etruscokéhoz. Egy tanács a' patriciusokból, vagy más szavakkal mondva, a' papi nemesség' egy választmánya rendezé és vezette az állodalom' ügyeit. A' király nem volt más mint ezen szent aristocratiától választott főnök, ki a' tanács' határozatait végrehajtá, birói tisztet gyakorolt, hadvezér vala és a' vallási szertartások' intézője. A' lovag rend' eredetét nem tudni, csak az bizonyos, hogy a' királyok' uralkodásának vége felé mint a' patriciusok és plebejusok közt álló új rend jelenik meg. A' polgárság' felosztása tribusok és curiákra, csak patriciusokat és clienseket foglalt magában, 's hihetőleg a' rómaiak' három féle eredetökön alapult. Legalább a' három tribus' nevei: *ramnensek, titiensek* és *lucerek* úgy magyaráztatnak, hogy a' ramnensek latinok, a' titiensek (Titus Tatiustól) sabinok, és a' lucerek (talán a' lucumo szótól) etruscoknak tekinthetők. Egyébiránt Romulus' tribusai a' későbbkoriaktól mind számra, mind a' felosztás' alapjaira nézve különbözők. A' curiákra osztályozásnál az isteni szolgálat vétetett alapúl és hasonlít a' mi egyház-község szerinti felosztásunkhoz. — Romulus holta után, mi a' Kr. el. 717. évbe tétetik, *Quirinus* név alatt isten gyanánt tiszteltetett Rómában.

Utána a' tanács egy évig nem választa királyt, hanem maga kormányzott, de a' nyomott nép lassanként nyugtalankodni kezde és királyt kivánt, minek végre engedni kellett 's a' viták' lecsillapítására a' sabin és római nép úgy egyezett meg, hogy római nép válaszszon ugyan királyt, de a' sabinok közől, és megválasztatott 716. évb. *Numa Pompilius*, Titus Tatius' veje. Numa békeszerető

fejdelem volt, ki nem fegyver, hanem rend' behozatala és erkölcsök által erősíté a' római állodalmat. Intézkedései polgári és vallási dolgokban olly bölcsek valának, hogy miattok Numa az utókor' szemeiben rendkivüli embernek tetszett 's neve szent tisztelettel említtetett, mint a' zsidóknál Mósesé, és a' spartaiaknál Lycurgé. A' vallási szertartásokat ő rendezte, a' papságot nyolcz osztályra szakasztá, a' vallási ügyek' élére *pontifexeket* állíta, kik a' tanácstól függő testületet képeztek, mellynek a' pontifex maximus volt felügyelője. A' *flaminek*, a' négy *vestá-szűz*, a' tizenkét *salia*, a' *feciálok*, egy sereg jós (augur) az ő teremtményei valának; ő hozta be a' samnitektől a' fratres arvaleseket is. A' földmívelés' előmozdítására is tett intézkedéseket 's neki tulajdoníttatik a' naptár' megigazíttatása is. Ő hozta be azon szokást is, miszerint háború' idejekor Janus' templomának egymással szemközt álló ajtai nyitva tartassanak, béke' idején pedig bezárassanak.

Numa' halála után, mi 673. évben történt, ismét tanács-kormány volt egy ideig, aztán *Tullus Hostilius* választatott királylyá. Ő harczkedvelő fejdelem volt. Alba Longa' meghódítása, a' Horatiusok és Curiatiusok' híres harcza, alatta történt. Alba Longa tudniillik és leánya Róma háborúba bonyolodván egymással, a' két állodalom' fejdelme úgy egyezett meg, hogy mindkét részről három és három bajnok választatván, ezek küzdjenek meg egymással 's a' melly fél vesztes leend, hódoljon meg a' másiknak. Történetesen a' kiválasztott három római bajnok testvér volt és testvér ismét a' három albai is, és mind a' hat egymással rokon, mert az albaiak' három Curiatiusa olly anyától származott, ki testvére volt a' római három Horatius' anyjának, ezen fölül a' Horatiusok' egyik húga jegyese volt a' Curatiusok' egyikének. A' harcz a' két tábor' szeme' láttára ment végbe. Két Horatius csakhamar megöletett 's a' rómaiak már már kétségbe estenek diadalmuk felől, három Curatius állván egy Horatius' ellenében. Azonban a' még életben maradt Horatius most cselhez folyamodott. Futásnak erede tudniillik 's egyenként maga után csalván a' Curatiusokat, ez által elválasztá őket egymástól és külön külön mind leöldözé. Midőn a' rómaiak' örömrivalgása közt diadalmasan haza térne, a' város' kapujában hugával, a' megölt Curiatiusok' egyikének jegyesével, találkozott. Látván a' leány megölt mátkája' köntösét és fegyvereit, mint bátyja' győzelmi jeleit vitetni, kétségbeesésében megátkozta bátyját, ez pedig kar-

dot ráutva: „Menj, úgy mond, ki idétlen szerelmed miatt elfeledéd élő és holt testvéreidet, el hazádat, menj innét jegyesedhez, 's kivánom így menjen veled minden római nő, ki ellenséget fog megsiratni," általdöfé hugát. A' testvér-gyilkolási jelenet borzalommal tölté el a' rómaiak' nagy részét, 's a' bajnok Horatius törvény' elébe állíttatván, halálra itéltetett, de a' nép megkegyelmezett neki és a' halálos büntetést szelídebbre változtatta. Ezt regéli a' költőileg fölékesített monda Alba Longa' népének meghódolásáról. Mi legyen az egészből igaz, az többé ki nem fürkészhető, vannak okok, mellyek valószinűnek mutatják, hogy Alba Longát a' latinok rombolák el, minek következtében lakosai önkényt települtek át Rómába. Egyébiránt Tullus királynak szerencsés csatái voltak a' fidenatok, vejentek és sabinok ellen, 's Alba Longa' elpusztíttatása is neki tulajdoníttatik.

Ő 640. évb. Kr. el. szünt meg élni 's utána *Ancus Martius*, Numa' unokája, lön királylyá. Ancus a' Tullus alatt csökkent vallás' tekintélyét visszaállítá, megverte a' latinokat, elfoglalta némelly városaikat, azok' lakosait Rómába, az Aventin hegyre telepítvén. Továbbá elfoglalá Fidenaet, megverte a' vejenteket és Rómához foglalá a' Tiber' torkolata melletti tartományt. Az *Ostiát*, Róma' kikötőjét, ő építette; a' Tiberisen is ő épített első hidat 's a' rajta túl fekvő *Janiculum* halmot ő erősítette meg.

Meghalálozván Ancus 617. évb. etrusc származatú fejdelem, *Lucius Tarquinius*, az öregebbik (Priscus), jött a' trónra. Ő a' Corinthból kivándorolt Demaratusnak volt fia, 's Tarquin nevű etruriai városban született, de mivel jós tehetségekkel bíró neje, *Tanaquil*, azt jövendőlé, hogy Rómában szerencsét teend, ide települt át. Ő is viselt szerencsés háborúkat a' latinok, etruscok és sabinok ellen, mellyekkel a' rómaiak' tekintélyét emelte, 's ezeken kivül Róma' városa sok szépítéseket köszönhetett neki. Az útezák alatti csatornák, a' híres *cloacák*, az ő építményei. Eme' néhol tizenkét lábnyi magas boltozatok olly rendkivüli erősségűek, hogy még Augustus' korában is bámultattak, és számos földingások 's a' roppant súlyú rajtok álló épületek' daczára még ma is szilárdak és sérületlenek. A' várost is ő vétette körül kőfallal, ő tevé a' Circus Maximust nyilvános piaczczá, hol testgyakorlatok és játékküzdelmek tartattak. Jupiter' templomának a' Capitoliumon ő tette le első alapját, 's a' Forumot ő ékesítette

ki. Mivel azonban eme' nagy építmények' végrehajtására a' köznépet kényszeríté, kormánya az alsóbb osztályúakra nézve igen nyomasztó volt. Azon családok' számát, mellyeknek joguk vala tanácsbeliekké lenni, százzal szaporítá, és a' tanácsosok' számát is háromszázra emelte. Úgy látszik a' lovagrend is alatta nyert tekintélyt. Tarquiniust a' monda szerint Ancus Martius' fiai ölették meg bérlett gyilkosokkal 578. évb.

Utána *Servius Tullius*, Tarquinius' veje, lön királylyá, kinek eredete mesékbe van burkolva. Róma' királyai között e' fejdelem a' legnevezetesbik, ki nemcsak hadi tettek, hanem törvényei és benső intézkedései által emelte föl az állodalmat. Felőle azt találjuk följegyezve, miképen nemcsak Veji' városát, hanem az egész etrusc népet meghódítá 's a' latinokkal köz akaratból az Aventin hegyen templomot építvén, amazok' Rómától függésének alapját tette le. Kormánya alatt a' latin és görög szokások lettek Rómában divatosak 's azon elv kezdett uralkodni, miszerint régi alkotmányokat törvények által kell alkalmazni új körülményekhez. 'S így Servius Tullius' kormánya időszakot alkot a' római történetekben, mert itt kezdődik a' polgári szabadság' fejlése, háttérbe tolatván a' kaszt-rendszer és a' népnek' vele egybekötött szolgasága. Egyébiránt, minthogy Servius Tullius a' belügyek' elintézése miatt jutott olly nagy hírre, sok későbbi rendelkezések is neki tulajdoníttattak 's többé nem tudhatni bizonyosan, mi az ő érdeme egyes ügyekre nézve. A' polgárok' vagyon szerinti osztályozása, mi által megtöré a' régi aristocratiát és előkészíté a' respublica' alakulását, neki tulajdoníttatik. A' plebejusokat kerületekre vagy czéhekre osztá, mellyeknek *tribus* volt neve, 's minden tribusnak egy előjárót, vagy *tribunust* adott, 's ez idő óta a' római népnek két fő osztálya volt: a' patriciusi és plebejusi. Az egész nemzetnek tribusokrai felosztása, mellyek mind a' patriciusokat, mind plebejusokat magokba foglalták, későbbkori.

Servius Tullius osztályozta volt az egész római népet is, melly osztályozás nem a' rendek' hanem a' vagyoni állapot' különbözésén alapodott. Ő az egész népet hat osztályra szakasztá és minden osztályt több centuriákra. Az I-ső osztályba azon polgárok jöttek, kiknek vagyona százezer assist, vagy 10,000 drachmát (4000 ftot) ért; a' II-dikba, kiknek legalább 75,000, a'

III-dikba 50,000, a' IV-dikbe 25,000, az V-dikbe 12,000, a' VI-dikba mind azok, kiknek vagy ennél kisebb értékű vagy semmi vagyonuk nem volt. A' centuriákrai osztályozásnak kettős czélja volt: egyik, hogy a' római nép a' táborban azok szerint osztassék századokra, másik, hogy mint polgárság aránylagos részt vehessen a' kormányban. Ez egész osztályozásnak legnevezetesebb pontját azon körülmény tette, miszerint az egyes osztályok különböző számú centuriákat képeztek 's ebben alapodott Servius Tullius tulajdonképi alkotmány-változtatása. Az I. osztály 40 nehéz fegyverzetű centuriára oszlott, mellyhez csatoltatott a' vagyon szerint még nem osztályozott lovagrend. Ezt Servius Tullius gazdag plebejusokkal szaporitá, 's 80 centuriára osztotta. A' II, III, és IV. osztályok' mindenike külön 20 centuriát foglalt magában. A' II. osztály' centuriái még nehéz fegyverzetűek valának, a' III. és IV-dikéi átmenetet képeztek a' könnyű fegyverzetű hadakra. Az V. osztály 30 könnyű fegyverzetű gyalog centuriából állott. A' VI. osztálynak csupán egy centuriája volt, de ez három szakaszból álla, mellyeknek neve: *accensi* vagy velati, *proletarii* és *capite censi*. Az accensusok (az az; beszámláltak) vagy velatusok (hadi köpenynyel fedettek) azokból állottak, kik 1500-tól 12,500 assist érő vagyonúak voltak. Ezeknek nem volt fegyverök 's a' tábort csak úgy követték, mint tartaléksereg, hogy az elesettek, vagy megsebesültek' helyébe lépvén, azok' fegyverével harczoljanak. A' proletariusok 375-től 500 assisig érő vagyonnal birók, kik proletariusoknak vagy azért neveztettek, mivel még képesek voltak magzataikat (proles) fölnevelni, vagy mivel az állodalomnak semmi más közvetlen hasznára nem voltak, mint hogy gyermekeket nemzettek, 's ez által a' polgárok' számát szaporíták. [1]) Háborúra csak rendkivüli szükségben használtattak, de a' Kr. el. harmadik század' elejétől rendes hadi szolgálatokat tettek. A' capite censusok (vagy fejenként számláltak) mind azokat foglalták magokban, kiknek vagyon-értéke nem haladt meg 375 assist. Ezek hadi szolgálattól mentek voltak 's csak két száz évvel később, mint a' proletariusok használtattak e' czélra. És valamint a' lovagrend' 18 centuriája tekintet nélkül a' vagyonra az első osztályhoz kapcsoltaték, úgy a' négy első osztály-

1) Cicero de republica II. 22.

hoz szinte négy illy tekintet nélkül alkotott centuria csatoltatott. Ezeknek ketteje ácsok és fegyvergyártókból álla, másik ketteje pedig zenészekből, nevezetesen kürt- és harsona-fuvókból, kik a' négy első osztályhoz kapcsoltatának. A' centuriák' száma összesen 193-ra ment, mellyek úgy voltanak felosztva, hogy az I. osztály 99, a' II, III, és IV. mindenik külön 21, az V-d. 30, a' VI. pedig 1 centuriát foglalt magában. Ezen osztályozás aztán Servius' rendelete szerint minden ötödik évben megigazíttatott, vizsgálat alá vétetvén, mi censusnak neveztetett, a' népség' vagyona. Ez öt éves időszaknak *lustrum* volt neve. Az időszak' végén a' nép Mars' mezejére gyülvén fegyveresen, bevallá a' királynak ingó és ingatlan vagyonát. Egyébiránt itt más alkalmaknál is összegyült volt a' nép' kormánybani részvété jogait gyakorlani. Ezen gyülekezetek *comitiák*nak neveztettek és pedig centuriata comitiáknak, mikor centuriák szerint tanácskozának és szavaztak. Itt választatának a' legfőbb tisztviselők, végzések hozattak a' béke és háború iránt 's elfogadtatának vagy félrevettettek a' tanács' töryényjavaslatai. Egyes centuriák' polgári szavazat-többséggel határozák el egy más közt, hogyan szavazand centuriájok. Ekkor a' 193 centuria' szavazata egybegyüjtetvén, ennek többsége szerint mondatott ki a' végzés. A' centuriata comitiákon kivül voltak patriciusi és plebejusi gyülekezetek, vagy curiai és tribusi comitiák (curiata et tributa comitia), ezeknek azonban mint csupán rendek' gyülésének kevesebb fontossága volt. A' tribusok' gyülései csak saját rendök' ügyei felett végeztek. A' curiákéi több joggal birtak, mert felügyelésök alatt nemcsak vallási tárgyak, hová a' fiúvá fogadás (adoptio) és végrendelet' ügyei is tartoztak, hanem a' centuriata comitiákban választott tisztviselőknek is az imperiumot, vagy parancsnokságot ünnepélyesen átadták 's így látszólagos helybenhagyást gyakoroltak az általános népgyülés' választásai felett.

Servius Tullius a' maga intézkedései által a' nemesség' eddigi egyeduralkodása' ellenébe gazdagok aristocratiáját állított fel, mert egy centuriát képezvén a' hatodik osztály, csupán egy szavazattal birt, az első osztály ellenben többet mint felét valamennyi centuriák' szavazatának. E' szerint törvényhozásba, tisztviselők' választásába és külügyekbe a' gazdagoknak túlnyomó befolyása volt. Minthogy pedig a' földbirtok nagyobb részint a' régi nemesség' kezeiben volt, hatása ezentúl is nagy maradt, miből

látható, hogy Servius nem hozott be pénzuralmat nemesek' uralma helyébe, hanem e' két alkotmányi forma egyesíttetett igen bölcsen, mi meg nem döntötte ugyan mindjárt az aristocratiát, de jövendőre megingatá, mert szabad népnél a' gazdagság nem maradhat állandóan egy rendnél. Egyébiránt ez osztályozás arányt hozott be jogok és kötelességek közé. Kik több javakkal bírtak, nagyobb terhet viselének. Miből az állodalomnak is nagyobb haszna volt, mert mind a' hadi vállalatok, mind a' belügyek a' polgárok' miveltebb részének kezében voltak, 's a' tudatlan pórnak nem volt nagy befolyása.

Servius Tulliusnak nem voltak fiai, hanem két leánya, mindkettő *Tullia* nevű, kiket két sógorának, *Lucius* Tarquiniusnak és *Aruns* Tarquiniusnak adott nőül. Arunsot neje, az öregebbik Tulliát pedig férje ölte meg, 's a' fennmaradt ifjabbik Tullia, valódi furia-lelkületű nő, Lucius Tarquiniussal kelt egybe, ki hozzá hasonló indulatú ember volt. Ezek mindenkép azon ügyekezének, hogy Róma' királyi székét magoknak megkerítsék; mivel pedig okuk volt félni, hogy Servius Tullius, gyülölve kegyetlen természetöket, megnehezítendi nekik a' trónhoz jutást, eltökélték megöletését. E' végre Tarquinius összeesküdött azon patriciusokkal, kik Tullius' újításainak ellenségei valának, 's egy alkalomkor felöltözvén a' királyi diszruhába, megjelent a' tanácsban, hol annak egy része, a' vele czimboráló, királylyá kiáltotta ki. Hallván a' király, mi történik, a' tanácsházba megy, hogy vejét a' fölségsértésért kérdőre vonja, az azonban megragadván a' gyenge öreget, a' lépcsőkön lelökte, 's mielőtt az erősen megsérült aggastyán haza vitethetnék, Tarquinius' szolgái az utczán megrohanván, megölték őt. Tullia, hallván férje' tervének sikerültét, a' tanácsházba ment, hogy férjét mint királyt üdvezelje. Innen visszatérvén, esetleg azon utczán ment át kocsia, hol apja' holtteste feküdt, 's midőn kocsisa ki akarna térni, parancsolá neki, hogy hajtson rajta keresztül 's apja' vérével fecskendett kocsiban és köntösökben tért haza az emberiességéből kivetkezett nő. Ez vala vége Servius Tulliusnak 534. évb. Kr. el. Neve mint bölcs törvényhozóé nagy tiszteletben állott az utóvilág előtt, ámbár igen bizonytalan, valljon a' fenebb előszámlált intézmények mind általa eszközöltettek-e, mit az is kétessé tehet, mert ezen intézmények igen re-

publicai jelleműek 's a' királyi hatalmat leglényegesb részeiben megsemmítők.

Ekként adván elő Róma' történetirói *Tarquinius*' trónra jutásának körülményeit, igen következetes azon ábrázolat is, mellyet aztán uralkodása felől irataikban találunk. Erőszakkal szerzett trónját erőszakkal ügyekezett megtartani 's az utóbbi római korszak őt *superbus* (felfuvalkodott) névvel bélyegzette. Személyét testőrökkel biztosító; tanácsosokat és egyéb előkelőket öletett meg és számüzött, elfogtalván birtokaikat. Új tanácsosokat a' megöltek vagy kiüzöttek' helyébe nem nevezett 's a' meghagyottakat sem hivá gyülésbe. Uralkodását a' szomszéd népeknél rémítővé tette. A' latinokat Róma' hatalma alá hajtá, a' volscokat kizsákmányolá; a' capitoliumi templomot, mellynek alapját az öregebbik Tarquinius tette le és Servius Tullius tovább épité, fölépítette és itt tétettek le Sybilla' könyvei. De minden nagy hatalma mellett is, nem tarthatta meg magát a' trónon. A' patriciusok gyülölék, mert megfosztá őket hatalmuktól, a' nép, mert sok háborúval 's épitészi munkákkal gyötrötte; sőt gyülölte őt saját családja is, mert ha czéljai kivánták, nem tartózkodott ezeket is rendre gyilkoltatni. Megölette többek közt Marcus Junius rokonát 's fiai' egyikét, hogy birtokait elfoglalhassa, 's másik fiát is, a' később olly híressé vált Lucius Junius Brutust, úgy mond a' rege, csak azért hagyá életben, mert magát őrültnek szinlette. Azonban épen e' Brutus leve megdöntője. Tarquinius' bukása Rómában rég ohajtott esemény volt, 's csak alkalom' kelle, hogy végrehajtassék. Az alkalmat véletlenség idézte elő. Midőn tudnillik Tarquinius Ardea' városát ostromlaná, az alatt Collatinusnak, a' Tarquiniusok' egyik rokonának, ki maga is a' táborban volt, *Lucretia* nevű neje, a' királynak Sextus nevű fia által női erényében megbecsteleníttetett 510. évb. Kr. el. A' tiszta erkölcsű nő, nem viselhetvén el e' gyalázatot, ön kezével végezte ki életét. E' hölgyerény' magassága és hősies elszántsága bámulatot gerjeszte, és a' vétkekkel mocskolt tarquiniusi ház ellen kitörésig ingerlé az elkeseredést. A' körülmények is épen kedvezők valának a' zsarnok fejdelem' megdöntésére. A' hadsereg, mellyre a' király leginkább támaszkodhatott, a' városon kivül volt, a' katonák' női és gyermekei pedig mintegy zálogúl a' városban. A' vétkes tett' hírére azonnal bezáratá-

nak Róma' kapui. Lucius Junius Brutus, a' lovagrend' feje, egybehivá a' népet, megmutatta nekik Lucretia' holttestét és lángszavakban festé le a' Tarquiniusok' zsarnokságát. A' hallgató tömeg fellázadt. A' népgyülésben elvégezteték és ünnepélyes eskü mellett fogadás tétetett, hogy Tarquinius minden családostul kizárassék Rómából és annak tartományaiból 's ki részökre ezentúl bár mi kedvezőt teend, halállal fog lakolni. Tarquinius hallván a' lázadás' hírét, Rómába siete, de midőn a' városhoz érne, annak kapuit maga előtt zárva találta. Ez alatt Brutus is az Ardeát ostromló seregekhez ment 's azokat Tarquinius ellen lázítá, 's midőn Tarquinius ide visszajőne, látván, hogy egészen el van hagyatva, Gabii' városába menekült, mellyet ő foglalt vala már előbb a' római birtokhoz. Igy bukott meg Róma' hetedik és utolsó királya a' Kr. el. 510, és Róma' építésének 244. évében. Ugyanezen évben üzték el az atheniek is Pisistratus' fiát, Hipparchot. Hogy mind az, mit a' történetirók Tarquin király ellen följegyeztek, alig leszen igaz, abból is gyaníthatni, mert ő sok dicséretes tulajdonokkal is birt; nevezetesen jeles hadvezér és kormányférfi volt 's Rómát olly hatalomra emelte, minőre egy király sem előtte. Természetes egyébiránt, hogy a' sokáig nyomott nép megbuktatott elnyomójára minden keserűségeket költött.

A' RESPUBLICA' ELSŐ IDŐSZAKA.

I.

A' királyság' megdöntése Rómában a' királyi házzal rokon aristocrata párt' munkája volt, melly az eddigi monarchia' helyébe nemesek' uralmát ügyekezett behozni 's a' patriciusok' hajdani kaszt-kormányát visszaállítani. Ez azonban nem egészen sikerülhetett, mert a' kiűzött királyi család' megtámadásai ellen az aristocraták csak úgy tarthatták fenn magokat, ha a' népet is érdekökbe vonák, melly czélra a' plebejusoknak is némi jogokat kelle engedni. E' jogok által, mint gondolható, csak épen annyi hatalom adatott a' népnek, mennyi elkerülhetlenül szükséges volt, 's mit megtagadni épen nem volt lehetséges, 's a' királyok' kiűzéséből keletkezett egész alkotmány-változtatás végtére leginkább a' patriciusok' javára történt. A' monarchiai uralkodás patriciusi

lőn; az örökösülő kormány évenként újra választott kormányzók' uralmáva módosult. A' népnek csupán azon haszna volt belőle, hogy a' centuriák' szerinti gyülések visszaállittattak 's a' forradalom' vezetői a' tömeget a' megbukott király' javainak felosztása által ügyekeztek az új alkotmányhoz csatolni. Azonban a' centuriák szerinti gyülések' visszaállíttatása-maga elegendő volt arra, hogy belőle idő' jártával democratia fejlődjék ki.

Egy helyébe most kettő leve király, kik minden évben újra választattak a' centuriák' gyülésében. A' királyi méltóság' díszjeleinek nagyobb része meghagyatott nekik, nevezetesen a' rőzse és bárddal ellátott tizenkét lictor, kik hónaponként felváltva, hol egyik, hol másik kormányzó' tiszteletére használtattak. E' két kormányzó *consulnak* neveztetett. Hatalmuk ugyanaz volt, melly előbb a' királyoké, 's hogy a' szabadságra nézve ismét veszélyes eszközül ne használtathassék, rövid időre, csupán egy évre, adatott. [1]) A' legfőbb kormányhatóság, miként a' királyok alatt, ismét a' tanácsnál volt, mellynek tagjai' száma újra három százra emeltetett. A' két első consul a' híres Lucius Junius Brutus és Lucius Tarquinius Collatinus, a' derék Lucretia' férje voltak.

Mind ezen új intézkedések mellett az elűzött Tarquinius nem vesztette el reményét Róma' birhatása iránt. Neki a' patriciusok közt sok barátja volt 's a' nagy tömegre is, melly ingatag természetű és elcsábítható, számolt. Az etruscokat, kik közől anyja származott, megnyervén, Tarquinii' városából követség ment Rómába kieszközleni, hogy a' király magát a' nép előtt igazolhassa vagy legalább jókora mennyiségű magánvagyona visszaadassék. Az első kérelem megtagadtatott, a' második ellenben Brutus' erős ellenzése' daczára is megadatott. A' követség egyébiránt Rómában mulatása alatt alkalmat nyert pénzzel és a' királytól hozott levelekkel, mellyek mindennemű igéreteket foglaltak magokban, többeket a' király' részére csábítani 's valódi összeesküvést eszközleni, mellybe bebonyolíttattak Brutus' két fia és Collatinus' egyik rokona is. Az összeesküvést egy szolga árulta el. Mivel ez időben a' vérbiróság is a' consuli hatalomhoz volt kötve, a' két consul a' legkeservesebb helyezetbe jött, mert saját gyermekeik 's rokonuk

1) Cicero de legib. III. 3. „Consulum regium imperium.“ De repub. II. 32. „atque uti consules potestatem haberent tempore duntaxat annuam, genere ipso ac iure regiam.“

felett kelle itéletet mondaniok. Brutusban győzött a' polgári kötelesség az apai érzelmeken; ő igazságos leve egész a' borzasztó kegyetlenségig, és saját gyermekeit halálra vitette. Collatinus habozott és mindent elkövete, hogy unokaöcscsét megmentse. De Brutus, ki maga iránt is kérlelhetlen volt, nem engedett neki, sőt gyanúba vevén részint e' habozás miatt, részint mivel már előbb Tarquinius' birtokainak visszaadására szavazott, magát Collatinust is, mintha az előzött királyhoz szítana, kieszközlötte, hogy az consuli hivatalát letevén még a' városból is eltávozott. Helyébe *Publius Valerius* választatott consullá. Miután saját fiain olly szigorú' példát mutatott, ezentúl mindenki rettegett a' Tarquiniusokkal czimborálni, 's így az előzött király kénytelen volt nyilt csatán kisérteni szerencsét. Veji és Tarquininii' városai jókora hadsereget gyüjtvén, Tarquinius' fiának, Arunsnak, vezérlete alatt mentek Róma ellen. A' rómaiakat Brutus vezérlette. Arsia nevű erdőnél véres csata keletkezett, de győztes egyik fél sem leve. A' két vezér Brutus és Aruns, egész dühösséggel támadák meg egymást 's mindkettő halva maradt a' csatamezőn.

Brutus' halála után, így beszéli az e' korszakbeli történeti rege, a' másik consul Valerius gyanúba vétetett, mintha királyi hatalomra törekednék, mivel Brutus' helyének betöltésére nem hívta volt össze azonnal a' népet, 's mivel egy halomnak csucsán erős palotát építtetett magának. Ez a' gyanú' eloszlatására leromboltatá félig épült házát 's a' halom' alján emelt egy másikat, és két democratiai szellemű törvényt inditványoza, mellyek szerint ki trónra törekvendik, vagy a' nép' kinevezése nélkül visel hivatalt, halállal lakoljon, 's ki bünvádi vétek miatt itéltetik el, fölebb viteli joga legyen a' tribusi gyülekezetekhez. Az év' végén a' derék Valerius ismét consullá választatott.

Az Arsia melletti csata után Tarquinius Clusiumnak, az etrusc állodalmak' egyik legvirágzóbb és hatalmasbikának fejdelmét, *Porsennát*, nyervén meg maga részére, az táborával kiindult Róma ellen, elfoglalta a' Tiberis' tulpartján fekvő Janiculumot és Róma' hadait visszaverte a' városba. Porsenna a' Tiberis' fahidján benyomúlt volna magába a' városba is, ha Rómának hőslelkű fia, *Horatius Cocles*, harmad magával a' hidfőnél őtjokat nem állja. Ők hárman eltökélték mind addig víni az ellenséggel, mig a' hidat a' római nép elrombolhatá. Két társa vissza

vonult még mielőtt a' híd' utolsó padlója elvétetnék, de Horatius Cocles mind végig ott maradt, 's miután a' híd elrontatott, fegyverestül a' mint volt, vízbe szökvén, nyil' zápora közt úszta át a' Tiberist 's visszajött szerencsésen megmentett hazája fiai' hálája és örömrivalgásai közt. E' hőstett azonban csak pillanatra menté meg Rómát, mert Porsenna be nem vehetvén a' várost, elzárta minden közlekedéstől, hogy éhséggel törhesse meg. Most egy másik hős ifju, *Cajus Mucius*, tökélte el magát saját életveszélyével megmenteni a' hazát. Ő belopózott az ellenség' táborába azon czéllal, hogy Porsennát meggyilkolja. Senkitől meg nem ismertetve, bement sátorába, hol az épen titkárjával foglalkodásban volt, de nem ismervén személyesen őt, helyette titkárát döfte le. A' tett után azonnal elfogatván, midőn Porsenna megégetéssel fenyegetné, önmaga tette jobbját a' közel levő izzó tűzre 's megégette azt mintegy büntetésül, hogy tárgyát elhibázta és egyszersmind, hogy meggyőzze a' királyt, menynyire nem rettegi semmi nemét a' halálnak. Bámulattal eltelve 's elborzadva e' jelenésen, Porsenna szabadon bocsátá ez aczélkeményifjat, ki aztán hálából azt vallotta, miképen háromszáz római van összeesküdve a' király' élete ellen, 's ő egy pillanatig sincs bátorságban. E' hír annyira hatott Porsennára, hogy kész vala Róma' követeivel egyezkedni, minek következtében Tarquinius' ügyével felhagyott, ellenben — hogy ha igazak e' tudósítások — a' rómaiak' kényszerültek tartományuk' egy részét és fegyvereiket átadni, Porsennát uroknak ismerni 's tiz ifjat 's ugyanannyi szűzet kezesül átadni. A' szűzek aztán *Cloelia*nak, ki szinte kezes volt, vezérlete alatt átúszván az ellenség' nyilai közt a' Tiberist, visszajöttek Rómába, de a' rómaiak adott szavukhoz hivek, újra kiadák őket az etrusc fejedelemnek, kiket ő aztán, tiszteletből hősi bátorságuk iránt, haza bocsátott. Cajus Mucius, ki ezentúl balognak (Scaevola) neveztetett, jutalmúl egy telket kapott a' Tiberisen túl. Porsenna, nemsokára szerencsétlenül harczolván Aricia nevű latin város ellen, elveszté rómaiak feletti uralmát is.

Ezután Tarquiniusnak Tusculum nevű latin város, hol veje Octavius Mamilius uralkodott, fogta pártját, felizgatván egyszersmind a' latin városokat Róma ellen, mellyek különben is irígy szemmel nézték annak magok' fölébe emelkedését.

Hadseregük a' *Regillus* tó mellett ütközött meg a' rómaiakkal 496. Kr. el. és elveszíté a' csatát, minek következtében e' két nemzet békét kötött egymással, melly szerint köztök ezentúl egyenlőségi viszony állíttatott fel. Többé nem háborgaták egymást, hanem közösen viseltek háborúkat más népek ellen. Tarquinius ezután végkép elvonult viszontagságos pályájáról 's Cumae' városában halt meg Campaniában. Igy végződött a' római respublica' tizen három éves harcza egykori királya ellen, de azért nem nyert békét sem benn sem kivűl.

A' királyok' elüzetése által hatalmassá vált patriciusi rend csak addig mérséklé magát a' nép' irányában, mig kül ellenségei ellen annak karjára szorult, mihelyt kivűlről nem volt mitől tartania, semmi kiméletet nem mutata többé [2]). Legelső igazságos okot a' forrongásra azon bánásmód szolgáltatott, mellyel a' patriciusok azon szegény plebejusok iránt viseltettek, kik adósaik voltak. Régi szigorú törvények szerint, ha az adós a' kiszabott időre nem fizethetett, hitelezőjének joga volt vagyonát elvenni, személyét elfogni és idegeneknek eladni. E' joggal a' patriciusok gyakran igen kegyetlenül éltek, mi a' plebejusokat nem egyszer kétségbe esésig vitte. A' plebejusok' gazdagabbjai és az idegen nemesség a' nép' nyugtalankodásait hasznára fordította 's jogokat vitt ki magának, mellyek őt az eredeti római nemesség mellé helyezék. Ez által a' szigoru aristocratiai alkotmányba democratiai elem vegyűlt 's a' régi nemesi rend mellett egy újabb emelte föl magát, melly amannak jogait ragadozá. A' plebejusok' első izbeni háborgását a' tanács egy *dictator*' kinevezése által csillapította le. A' dictatori hivatal latin eredetű volt. Valahányszor aggasztó körülmények' jöttek elő 's királyi tekintélyre volt szükség, egy fő tisztviselő neveztetett ki dictator név alatt, bizonyos meghatározott időre, hogy a' zűrzavart rendezze. Rómában hat hónapi időszakra volt szokás a' dictatori hatalmat kiterjeszteni. Eleinte a' tanács, később a' consulok nevezték a' dictatort consularis személyek, az az ollyanok közől, kik már consuli hivatalt viseltek. A' dictator előtt húsz lictor szokott volt menni. Utána rangban a' magister equitum, az az lovagrend' vezére, következett,

2) Livius II. 21. „plebi cui ad eam diem summa ope inservitum erat, iniuriae a primoribus fieri cepere.“

kit eleinte a' tanács, utóbb vagy a' nép vagy a' dictator nevezett. Miből, állott legyen ennek hatalma, nem tudni.

A' Regillus tó melletti csata után ismét fellázadott a' nép és megtagadta a' hadi szolgálatot, mig P. Servilius consul engedményeket nem igért vala. De midőn a' háború elvégződött Appius Claudius [3], kinek családa az egész római történeteken át daczos felfuvalkodás és vas érzéketlenséggel különböztette meg magát, ismét ellenszegült a' tett igéret' teljesitésének, mire 494. évb. újra lázongás következett. Most M. Valerius neveztetett dictatorrá, ki a' népnek megigérvén terhei' enyhitését, rábirta azt, hogy őt harczba kövesse. De midőn a' háború' bevégeztével a' tanács újra ellenkeznék a' dictator' igérete' teljesítésében, a' városon kivűl álló legiók a' közel fekvő szent hegyre vonultak, eltökélve, hogy ott új várost alapítsanak. A' tanács nagy zavarba jött e' lépés által és hosszas tanakodás után követséget külde őket megengesztelni. A' követség' tagjainak egyike Menenius Agrippa volt, szelid és szerény férfiu, és ment a' patriciusi párt' minden felfuvalkodásától. Ő mesét monda a' népnek a' gyomorról, melly ellen a' többi tagok összeesküvének, mivelhogy ő maga emészt föl mindent 's miatta a' többi tagok éheznek. A' nép felfogá a' mese' értelmét 's hajlandónak mutatkozott a' városba visszatérni, hogy ha baján segítve lesz. E' szerint a' tanács kényszerűlt meghallgatni panaszaikat. A' tehetetlenek' adóssága eltöröltetett 's az adósság miatti rabszolgák szabadon bocsáttatának; egyszersmind a' népnek jog adatott saját kebeléből évenként két képviselőt, kiknek neve nép' *tribunusai* volt, választani. A' tribunusok' száma eleinte kettő volt, utóbb öt, végre pedig tíz. Tisztökhöz tartozott a' népet védeni a' patriciusi önkény ellen 's eme' szó' kimondása által „veto" (tiltom) a' tanács' minden végzéseit érvénytelenekké tehették. A' tribunusi hatalom kezdetben nem volt nagy, de utóbb nevekedett fokonként 's olly nevezetes leve, hogy Rómának benső története nagyobb részint a' tribunusi tisztség körül forgott. Mert elv volt ugyan itt is, valamint a' görögöknél, a' népfölség, de gyakorlatban csak színleg volt meg. A' királyok alatt tudniillik a' törvényhozó hatalom a' patriciusok' kezében volt, az az, a' patriciusokból álló tanácsban, a' király-

3) Liv. II. 23. „Appius vehementis ingenii vir."

ság' vége felé az összes polgársághoz ment át a' törvényhozás, valamint a' tisztviselők' választatása, és a' végső bíróság is, de ezen jogok' gyakorlatba vétele igen korlátolva volt a' curiák szerinti gyülések által, hol a' patriciusok és védenczeik határoztak, és a' centuriák' gyülései által szinte, hol a' gazdagabbak birtak szótöbbséggel. Ezen fölül gyülések a' tanács' akarata nélkül nem tartathattak; bennök tanácsbeli tisztviselő elnökölt 's mindkét gyülés az augurnak — patriciusi papnak — hatalmában volt, ki szent jelekből magyarázta meg, ha isteneknél kedvező vagy nem kedvező időpont van-e gyülés' tartására? E' szerint a' plebejusi rend' befolyása a' közügyekre gyakorlatilag ki volt játszva. A' tribunusi hivatal' behozása által mind ez megváltozott. Az úgy nevezett tribusi gyüléseket a' tribunusok hívták egybe, mellyekben eleinte csak a' plebejusok' ügyei tárgyaltattak, azonban lassanként hatalmuk messzebbre is terjesztetett. Továbbá e' gyülések sokáig csak plebejusokból állottak 's már a' tribunusi hivatal' alapításakor függetlenek voltak, mert jelek, azaz auspiciumok nélkül is, 's így patriciusi papok' befolyása nélkül, tartattak. A' tribunusi tisztséggel vagy egy időben, vagy utána nemsokára egy más plebejusi tisztség is hozatott be, a' plebejusi aediliseké, kik szinte képviselői, védői és vezetői voltak a' plebejusoknak, rendőri hatalommal birtak, a' városokra ügyeltek és alárendelt segédeik valának a' tribunusoknak.

Hogy a' patriciusoknak, kivált azok' kevélyebb részének, a' tribunusi hivatal tőr vala szemeiben 's mindenkép ügyekeztek azt ismét megsemmíteni, könnyen gondolható. Ez iránti érzelmöket nemsokára be is bizonyíták; midőn a' városban éhség támadván, bizonyos gabona-kiosztási kérdés merült föl. A' rómaiak tudniillik Siciliából és Etruriából részint ajándékban, részint pénzért gabonát kaptak 's a' gyülésben tárgyaltatás alá vétetett, mi történjek e' gabonával. A' tanácsosok' egy része azon véleményben volt, hogy az ajándékban kapott gabona ingyen osztassék ki a' nép közt, a' pénzen vett pedig csekély árért adassék. Ezen vélemény ellen Cajus Marcius tanácsbeli, ki vitézsége miatt, mellyel Corioli várost bevenni segélte, *Coriolanus* nevet nyert, hevesen kikelt, 's azt mondá, hogy az úgy is már igen felfuvalkodott népnek gabonát csak azon föltét alatt kell adni, ha újabb időkben kicsikart jogairól,

nevezetesen a' tribunusi hivatalról lemond. A' plebejusok e' beszéd által fellázasztatának 's tribunusaik azt kivánták, mi mind eddig hallatlan volt, hogy Caius Marcius, mint a' patriciusokkal legújabban kötött béke' megsértője, a' tribusi gyülésekben a' nép törvényszéke' elébe állíttassék. Coriolan a' fenyegetést megveté és az idézésre nem jelent meg, azért a' gyülés által számüzetésre itéltetett. Boszútól lángolva hazája ellen e' heves patricius a' volscokhoz ment hol szívesen fogadtatván, egy hadsereg' élére állíttatott, melly Róma ellen volt menendő. E' sereggel Coriolan a' Rómával szövetkezett latin városokat egymás után elfoglalván, 488. évb. öt mérföldnyi távolságra ütött tábort Rómától, pusztítva a' nép' birtokait és kimélve a' patriciusokéit. Rettegés fogta el Róma' népét; nem akart harczba bocsátkozni, hanem a' tanácsot szólítá fel, egyenlitse ki ez ügyet alkuvás' utján, minek következtében három követség küldetett a' volscok' táborába, de egyik sem birta őt kiengesztelni. Végtére Coriolan' anyja és neje több római hölgyek' kiséretében mentek hozzá 's ezek' könyeinek engedve, vonta vissza seregeit Rómától. Nemsokára ezután, vagy az e' miatt elkeseredett volscok, vagy önmaga gyilkolá meg magát, sőt van egy harmadik tudósítás is, miszerint sokáig élt a' volscoknál és gyakran panaszkodott, miképen agg korában érzi leginkább, mi keserű az idegen nép közötti élet.

Coriolan' története, lett legyen bár egyes körülményeiben igaz vagy nem, [4]) igen fontos, mert egy felől a' római gondolkodást tükrözi, más felől pedig, mert ez időben ragadta a' nép magához a' biráskodási legfensőbb hatalmat 's e' vita' kimeneteléből láthatták a' patriciusok, mi vár rájok jövendőre.

Mi alatt a' rómaiak künn a' volscok, herniciek és vejentekkel csatáztak, benn a' városban ismét új mozgalmak támadtanak. A' meggyőzött népek' földeinek egy harmada tudniillik régi idők óta a' római állodalom' sajátjává nyilváníttatott. Mivel a' tisztviselők, kik e' földeket használatúl kiosztani szokták, patriciusok voltak, ezen földeket a' patri ciusi családok ragadozták magokhoz vagy tulajdonúl, vagy csekély haszonbér és tized' fizetése mellett, 's a' sajátúl

4) Hogy Coriolan' története nem egészen mese, mint Niebuhr gondolja, bár részleteiben költőileg ábrázoltathatott is későbbi irók által, azt több okkal támogathatni. „A' fortuna muliebris"-nek szentelt templom és szobor is, miket Plutarch említ, kétségtelenné teszik ezt.

és haszonbérben birt telkeket úgy egybe tudták zavarni, hogy végtére nehéz vala a' megkülönböztetés 's az állodalom csekély jövedelmet vehetett be birtokaiból, 's így a' római nép' háborúinak használtól fosztatván meg, szerfelett megcsalatott. Hogy e' miatt aztán elégületlenség támadt, természetes következmény volt. Spurius Cassius Viscellinus consul indítványoza egy mind a' nép mind a' szövetséges társakra nézve igazságosabb osztályt. A' tanács a' zavarból, mellyet ez indítvány okozott, nem bontakozhatván ki más módon, tíz tagból álló biztosságot nevezett e' tárgy' elintézésére, de a' consulnak meg nem bocsátá, hogy saját rendének érdekeit elárulta 's gyanúba hozván őt, mintha felsőbb hatalomra törekednék, mihelyt consulsága kitelt, egy curiai gyülés által halálra ítéltette. A' földek' felosztása elhalasztatván, ezúttal meg nem történt, azonban nem hagyatott abba, és a' lex agrariát, vagy földek' felosztását tárgyazó törvényjavaslatot, még sokszor látandjuk szóba vételni több féle alakban, mi mindig rázkódásokat szült Rómában [5]).

Nevezetes változást okozott az alkotmányban azon határozat, mellyet Publius Volero, ki 472—471-ben volt tribunus, eszközlött. Ennek ereje szerint ezentúl a' tribunok és aedilek nem a' centuriák, hanem a' tribunusok' gyülésében választattak. Továbbá Volero azt is keresztűl vitte, hogy a' tribusi gyülések ezentúl nemcsak plebejusi, hanem minden más közügyek felett is tanácskozhattak és végezhettek. Eme' végzések, mellyek *plebiscitákn*ak neveztettek, nem birtak ugyan törvény' erejével, meddig a' curiák' gyülései által meg nem erősíttettek, azonban a' minden ügyek feletti szabad tanácskozási jog olly nagy vagy még nagyobb következésű és fontosságu volt, mint korunk' alkotmányos országaiban a' sajtó' szabadság. Ez által a' plebejusi rend szilárd állást nyervén, lépésről lépésre ment tovább a' patriciusi hatalom' korlátolásában. És hogy a' törvények jövendőben ne legyenek patriciusi önkény' játékai 462. évb. Kr. el. Terentillus Arsa tribun indítványozá: minden polgárok' jogai irott törvény által határoztassanak el és a' consulok' hatalma, mellyel gyakran zsarnokilag visszaélnek, korlátoltassék. Ezen indítvány heves ellenszegülésre talált a' patriciusoknál, de szakadatlanúl és

5) Livius II. 41. „Tum primum lex agraria promulgata est, nunquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis motibus agitata."

makacsúl ismételtetvén, végre nem lehetett elmellőzni. Leginkább ellene volt *Lucius Cincinnatus*, az erős, mértékletes, munkás római régi aristocraták' ezen példányképe és ennek fia Coeso Quinctius. Ezeknek vezérlete alatt a' patriciusok erőszakhoz is nyultak. De mind hiába! A' tribunok Coeso Quinctiust a' tribusi gyülés' elébe idézték, 's midőn az be nem várva az ítéletet, a' városból eltávozott, az érte kezeskedőknek kelle megfizetni a' kezeskedési törvényszabta díjt, kiket aztán Cincinnatus maga vagyonából kármentesíte, de ez által annyira kimerité értékét, hogy szegénységre jutott 's csupán csekély terjedelmű birtoka maradt, hol elvonúlva élt, régi római módon, földeit mivelve. Nemsokára azonban ekéjétől Rómába hivatott, hogy vállalja el a' consuli hivatalt, mellyre megválasztatott. Mint consul ügyekezett a' patriciusokat fenyegető veszélyt elhárítani, de sikeretlenűl. Az utána következő év' consulai hasonlólag jártak, kik még azon fölűl csatát is veszítének az aequek ellen. Most Cincinnatus dictátorrá neveztetett, ki a' hadsereg' élére állván, megverte az aequeket és tizenhat nap múlva letevén a' dictátorságot, visszatért Róma' legfelsőbb hivatalából másod ízben is szántóföldeihez.

A' patriciusok' szakadatlan ellenszegülése a' plebejusok' törekvései ellen sikeretlen volt. 457. évb. Kr. el. a' tribunok' száma tízre emeltetett 's az Aventin halmon fekvő földek felosztattak, jog adatván a' plebejusoknak gyülésök' végzéseit a' tanács elébe vinni, hol azokat tárgyalás alá kellett venni, és a' tribunoknak szabad volt azok' védelmére felszólalni. A' törvények' összeiratása is 454. évb. végzéssé lőn 's három tanácstag küldetett ki Athenbe, hogy az ottani alkotmánynyal megismerkedvén, törvényeket irjanak össze.

II.

Visszatérvén a' három kiküldött férfiu két év mulva Rómába, az általok egybegyüjtött törvények' szerkesztése 's gyakorlatba hozatala tíz tekintélyes férfiuból álló testületre bízatott 451. Kr. el. E' tíz férfiú mind patriciusi rendbeli volt 's *decemvirek*nek neveztettek. Foglalkodásuk' ideje egy évre határoztatott, mi alatt az állodalom' egész igazgatása rájok volt

bízva 's minden egyéb hatóság még a' tribunoké, sőt maga Valerius' fölebbviteli törvénye is, felfüggesztetett; szóval, a' decemvirek dictatori teljes hatalommal ruháztattak fel.

A' decemvirek' törvényhozása fő vonásokban következő. Az összes népet, az az a' patriciusokat is minden védenczeikkel együtt, lakaik szerint tribusokra osztályozák 's a' centuriai gyülések' helyébe a' tribusiakat (comitia tributa) tették törvényhozó testületté. Ezen gyülések' tartásánál nem volt tekintet előjelekre (auspicia), bennök a' szavazás személy szerint számíttatott 's gazdagság és születésnek nem volt befolyása, mi által az állodalom határzottan democratiai alapot nyert, 's ez idő óta Róma nem két külön állodalomból, patriciusi és plebejusiból mint eddig, hanem egygyé olvadt nemzetből állt. A' védenczi viszony is megszünt szolgaság lenni, hanem lett a' szegényebbek' hatalmasok általi védelme. A' patriciusok és plebejusok' egymással házasulása elleni tilalom még e' törvényekben meghagyatott ugyan, de hat év' mulva aztán ez is eltöröltetett. A' tribusi gyülések választották aztán nemsokára a' tribunokat, aedileket, a' később behozott quaestorokat stb 's a' birói hatalom' egy része is rájok ruháztatott. A' centuriai gyüléseknél a' consulok' 's később támadt nagyobb' tisztviselők' választása maradt, valamint a' háború 's béke iránti határozás' joga, 's minden bűnvádi eseteknél a' legfelsőbb biráskodás. Az úgy nevezett imperiumot vagy hadi parancsnokságot a' már megválasztott magasabb tisztviselőknek ezentúl is a' curiák' gyülései adták 's ezek erősíték' meg a' centuriai gyülések' végzéseit, mik azonban idő' jártával puszta formaságokká váltak, miknek teljesitése lictorokra bizatott. Nehogy azonban eme' tribusi gyülések népuralommá fajuljanak, városi és mezei tribusok alkottatának; az első' tagjainak többsége iparüző osztályból álla, a' másodiké földbirtokosokból. Városi csak négy volt, a' mezei ellenben a' legközelebbi két században harmincz egyre szaporodott. Az elsőbe soroztaték lassanként, tekintet nélkül lakaikra, a' vagyontalanok' egész tömege. 'S így harmincz öt szavazat közt csak négy volt veszélyes. A' tanács' tagjait eddig a' consulok nevezték, de ezen jog a' decemvirek után néhány évvel behozott censorokra ruháztatott, 's mivel plebejusok is jöhettek ekkor már a' tanácsba, az nem volt többé mint előbb a' patriciusi kasztot képviselő testület. Censorok a' nép által neveztettek, 's ezeknek kötelességök

volt tanácsosokat a' legjelesebb polgárokból választani 's ezen kivül a' quaestorok is, midőn hivataluk kitelt, a' tanácsosok közé léptek 's így a' népnek a' tanács' tagjai választására is volt közvetve befolyása.

A' decemvirek hivatalkodásuk' első éveiben olly jelesül viselték tisztségöket, hogy igazgatásukat általános megelégedés követte. Az év' végén azonban azt állítván, miképen törvényhozásuk' teljes bevégzésére a' törvényeket még egy hatod résznyivel kell szaporítani, ennek következtében a' centuriai gyülés új decemvireket választa, és pedig ötöt a' patriciusi 's ismét ötöt a' plebejusi rendből [6]. A' megválasztottak közt legnevezetesebb volt Appius Claudius. Az összes törvények, mellyeket aztán az előbbi és ez ujabb decemvirek alkottak, később tizenkét réztáblára véselvén, *tizenkét tábla' törvényeinek* neveztettek. Appius Claudius, kinek teremtménye volt a' többi decemvir, 's ki egy általa vezetendő oligarchia' behozatalának titkos tervét forralta magában, most letevén álorczáját, zsarnokoskodni kezdett, 's egyet értve társaival, midőn hivataluk' idejének vége elérkezett is, nem tevék le tisztségöket, hanem önkényleg megtarták még akkor is, mikor a' sabinok és aequek fegyverrel támadák meg Rómát, és seregeket gyüjtvén, azokat harczba is vezették. A' megelégületlenség ellenök általános kezde lenni, mit még inkább nevelt az általok kivégeztetett Sicinius Dentatus' halála, mi a' hadsereg' neheztelését a' legfensőbb fokig emelte. Mi alatt a' táborban minden pillanatban lázadás volt kitörendő, a' városban Appius Claudius olly csint követett el, melly fő oka lőn a' decemvirek' bukásának. Tettét következőleg beszélik a' történetirók. *Virginia*, kitünő szépségü római szűz, Virginius vitéz hadi tisztnek leánya, és Icilius egykori érdemteljes néptribun' jegyese, annyira felingerlé bájaival Appius' buja vágyait, hogy eltökélé a' leány' minden áron birhatását. Semmikép nem keríthetvén azt hatalmába, azon ármányt koholá ki, miszerint egyik védenczének azt kelle állítania, hogy Virginia tőle, a' védencztől, megszökött rabnő. Az ügy biró' elébe került 's Appius Claudius, mint biró, olly itéletet hozott, miszerint Virginia a' védencz' tulajdona levén, annak hatalmába adassék. Hallván a' táborban levő Virgi-

6) Schlosser, Univ. Uebers. II. Theils 1. Abth. 318. l. — Dionys Halic. lib. IX. cap 58. három plebejusi decemvirt nevez.

nius a' történteket, a' városba jött 's mindent elkövete gyermeke' kiszabadítására, de midőn látná, hogy Appius' hatalmán minden tervei megtörnek, kést ragadott 's e' szavakat mondva: „Ez egyedüli eszköz ártatlanságod' megmentésére" átdöfé saját gyermekét. A' nép megborzada és felzúdult e' jelenetre. Virginius és Icilius pedig a' táborba mentek 's fellázítván a' seregeket, Rómába vezették és elfoglalák az Aventin hegyet. A' tanács követeket külde hozzájok, de ők elutasíták azokat, kijelentve, hogy semmi más követekkel nem fognak szót váltani, mint Lucius Valerius Potitus és Marcus Horatius Barbatussal, kik régóta egyedül valának bátrak a' decemviratus' hatalmaskodása ellen szót emelni. E' két férfiu ellenben azt nyilvánítá, hogy míg a' decemvirek' hatalma fenn áll, nem vállalnak közbenjárást a' két fél közt. Igy a' patriciusok kettős vész közé szorúlva, kénytelenek valának engedni és eltörlék a' decemvireket. Az Aventin halmon levő nép pedig tíz nép-tribunt választván magának, kik közt volt Virginius és Icilius is, általuk alkuvásba bocsátkoztak 's a' régi alkotmány visszaállíttatott olly kikötéssel, hogy jövendőben a' tribusi gyülések' végzései az összes római népet kötelezők legyenek. Consulokká a' fönebb említett Valerius és Horatius lettek, kik aztán kivitték a' tribusi gyülések' törvényalkotó hatalmát egyéb kedvezésekkel együtt a' plebejusok' részére, mik közt nevezetes volt azon határozat, melly mindenkinek tilta olly hivatalt viselni, mellynek itéletétől ne lehessen a' néphez hivatkozni. Ezek után Appius Claudius 's egyik tisztársa, ki általa leginkább hagyta magát vétkes eszközül használtatni a' nép' törvényszéke' elébe idéztettek, de mielőtt vétkökért megbüntettetnének, ön kezökkel végzék ki magokat. A' többi büntársak számüzétenek 449. évb. és Rómát most másod ízben szabadítá meg a' zsarnokságtól ártatlan nő' halála.

Ezen a' plebejusoknak annyira kedvező törvények után is a' patriciusok nem szüntek meg makacsúl védni régi jogaikat, de minden siker nélkül, mert a' nép szabadsága' fejlődését nem gátolhatták többé. 445. évb. C. Canulejus tribun kivitte azon törvény' eltöröltetését, melly a' patriciusok és plebejusok közti házasságot tiltá, 's ezentúl a' két rend személyes viszonyok által is még közelebb hozatott egymáshoz. Egy másik tribunusi inditvány azonban, miszerint a' consulok plebejusok közől is

választathassanak most nem volt kivihető. A' tanács ellenszegzé magát, a' tribunusok pedig megtagadák a' nép' részéről a' hadi szolgálatot. E' nehéz körülmények közt közép útat talált ki, mellyen legalább a' consuli szent czímet vélte megmenthetni a' plebejusi szennytől. Ennyire függ az ember néha megszokott régi semmiségein! A' két versenyző fél abban egyezett meg, hogy hadi tribunok neveztessenek consuli hatalommal (tribuni militum consulari potestate) 's e' hivatal' elnyerésére plebejusoknak is jog adassék. Azonban az első hadi tribunok 447. évb. három hónap után letétetvén, az év' hátra levő részére ismét consulok választattak 's így váltogatá egymást e' két hivatal, mig a' gallok bevevevén Rómát, a' plebejusok is nemsokára megnyerték a' képességet a' consuli hivatalra. Ekkor a' patriciusok ismét az által ügyekeztek magokon segélni, hogy a' consuli hivataltól némi hatalmat elvevén, arra más hivatalt gondoltak ki egyedűl patriciusok által betölthetőt. Igy támadott a' *censori* hivatal, mellynek jogai közé tartozott az adó alatti vagyont megbecsűlni, mi által a' centuriak' rendezésében sok függe tőlök. Továbbá a' polgárokat is ők irák össze tribusokba 's lajstromaik által ők határzák el, ki tartozik a' tanácsba 's lovag rendbe, és a' ki az állodalom vagy saját rende iránti kötelességet elmulasztotta, azt joguk volt a' censoroknak alsóbb rendbe sorozni. Erkölcstelen vagy megbecstelenitő tettek, mert világos törvények ellenök nem léteztek, a' censor által fenyíttettek. Illy jogok által a' censori tisztség igen fontos leve. Végre 421. évb. a' quaestori hivatal is megnyittatott a' plebejusok előtt.

A' plebejusi nemesség' nevekedő hatalma 's az ez által fölébredt verseny közte és a' patriciusok közt volt főleg eszközlője a' római bátorság' kifejlésének és Róma' külső vállalatai' sikerültének. Az előtt születési rang ada elsőséget, most erények által volt megszerezhető, miket leginkább háborúban lehetvén kitüntetni, mind két fél ohajtá a' háborút, 's így ama' hódító irány, melly ez idő óta mind inkább észrevehető, 's melly utóbb e' népet világ' urává tette, szorosan egybefügött azon vitákkal, mik által alkotmánya kifejtetett. A' két rend valahányszor kül ellenség fenyegette az állodalmat, hadi érdemekkel ügyekezett egymást fölülmúlni. Mihelyt a' háborúnak

vége lőn, kezdődott a' pártok' benső mozgalma, mi béke' idején is ébren és örök tevékenységben tartá a' polgárokat, senkit nem engedve a' tunyaság' párnáin heverni.

A' benső nyugtalanságok és változások közt, mellyeket az imént vázolánk, nem mulasztotta el a' római nép magát külháborúk által is emelni. A' sabinok csaknem húsz évi háború után teljesen meggyőzetvén, országuk római birtok leve. Az aequek hasonlólag megveretvén, részint a' latinokkal kötött szövetségbe vétettek föl, részint földeik római gyarmatosok' közt osztattak ki. A' volscok' sorsa hasonló volt. A' Kr. el. ötödik század' végén Róma' birtokai keletre közép Olaszországon kivűl Sabinum' keleti határáig terjedtek és a' Fucinus tóig, ellenben éjszak felé még nem sok hódítást tevének, mert itt az etrusc városok 's köztök leginkább Veji gátolá őket. Most tehát ezeken volt a' sor 's legelőször is *Veji* városa ellen fordíták fegyveröket. Ezen a' rómaikra nézve nevezetes háború tíz évig (406—396 évig) huzódott. A' rómaiak' eddigi háborúi csak néhány hétig tartottak 's mindig nyári időkben. A' csatatér ritkán volt messzebbre a' várostól egy napi járatnál. A' győzelmes had néhány napig zsákmányolván a' közel környékben, aztán haza siete ragadományát biztosítani. Illy táborozásra a' római katona könnyen elláthatta magát hazulról is élelemmel 's nem volt szüksége állodalmi zsoldra. Azonban illy hadi szolgálat által sem gyakorlott hadsereg, sem hadias szellem nem képződhetett. A' Veji elleni háborút más módon kelle folytatni. A' város' erős falai ostromgépeket, téli táborozást 's mi ebből következett, a' hadi zsold' behozatalát tették szükségessé. Ezért a' Veji elleni háboru fordulat-pontot képez a' római hadmesterség' kifejlésében. Veji' városa a' többi etruscok által nem gyámolíttatván, hosszas ellenszegülés után végtére megdőlt a' római erő alatt. Az ostrom' tizedik évében a' jeles hadvezér *Marcus Furius Camillus* választatván dictatorrá, szerencsésen bevette azt. Ő a' bástyák alatt ásott aknán ment be Vejibe. Egyébiránt ezen ostrom' története sok mesével van fölékesítve, mellyekben némi törekvés látszik Veji' ostromából bizonyos római Trója' ostromát költeni. E' város' elfoglalása 's azon terjedelem, mellyet általa Róma' birtokai nyertek, nevezetes előhaladása volt hatalmának. A' zsákmány is nem megve-

tendő lehetett, mert a' vejentek' tartományának termékenysége a' rómaiak' egy részének olly csábító volt, hogy sokakban vágy ébredett Vejibe költözni 's a' római állodalmat két városra osztani. De ennek ellenszegült a' tanács és Camillus. Falerii etrusc várost is Camillus vette be még Veji' elfoglalása előtt 394. évb. Eme' hős azonban hadvezéri nagy hírét felfuvalkodással homályosította be, mi elidegeníté tőle a' nép' szivét. Nagy botrányt szült az, hogy diadalát fejér lovakon tartá, mellyek isteneknek voltak szentelve, sokakat pedig azzal keseríte el, hogy a' Vejiben nyert zsákmány' tizedét a' pythiai Apollnak tett fogadalom' beváltására foglalta le olly időben, mikor annak nagyobb részét a' nép már el is költötte. Ezeken kivül Camillus minden alkalommal kimutatá, mennyire megveti a' népet, annyira, hogy a' néptribunok végre tribusi törvényszék' elébe idézvén 391. évb. beválolák, hogy a' vejii zsákmányt törvények' ellenére maga részére foglalta le. A' gyülés pénzbüntetésre itélte őt, de Camillus, ki a' gyülés előtt meg sem jelent, be nem várta az itélet' kimondását, hanem önkényes számüzést választa és Ardeába ment, kérve isteneket, hozzák el az időt minél előbb, mellyben hazája megbánja, mit vele elkövetett.

ITALIAI CSATÁK ÉS HÓDÍTÁSOK.

Camillus' ohajtása csakhamar teljesedésbe ment, mert eltávozása után nemsokára 391. évb. a' gallok *Brennus*' vezérlete alatt megtámadák Clusium' városát Etruriában, melly a' rómaiakat hivta segélyül. A' rómaiak M. Fabius Ambustus' három fiait küldék a' dolgok' állását kitudni 's a' gallokat rábirni, hogy a' clusiumiakat ne háborgassák; Róma, úgy mondák, fogja tudni fegyverrel is védeni barátait, azonban ohajtaná a' békés kiegyenlítést. A' gallok büszkén azt felelték, hogy ők csak most hallják ugyan először a' római nevet, gondolják azonban, miképen a' rómaiak vitéz nép lehetnek, mivel a' clusiumiak nálok kerestek segélyt. Ők a' békétől ugymond nem idegenek, ha a' clusiumiak nekik szántóföldeket adandnak a' magok' fölöslegéből, ellenkező esetben megmutatandják, mennyire fölülmulnak vitézségben minden népet. Midőn a' követek kérdenék, mi joggal követelik más tulajdonát 's mit keresnek Etruriában? Azt

felelték, hogy »ők a' jogot kardok' élén hordják 's hogy vitéz férfiaknak mindenhez joguk van.» E' szerint, nem sikerülvén a' kiegyenlítés, fegyverre került a' dolog. A' római hadakat a' három volt követ vezérlé. *Allia* folyam mellett ütköztek meg 390. évb., de olly szerencsétlenül, hogy ez egyike volt a' rómaiak' legnagyobb csatavesztéseinek. Hadseregök' maradványa még csak haza sem mehetett, hanem Vejibe menekült. E' csapás készületlenül találta Rómát, 's az minden kétségen kivül teljesen martalékává leendett a' gallok' dühének, ha azok azonnal a' városba jőnek, de egy egész napot zsákmánylás és ivással töltvén, az alatt a' rómaiak' nagy része a' szomszéd vidékekre menekült, a' többi pedig a' Capitoliumba, oda takarítva a' város' legfélthetőbb kincseit. A' gallok bejövén, ember nélkül találták a' várost 's azonnal felgyujtván azt, rablani kezdék. A' Capitoliumot több ízben megrohanták, de siker nélkül 's azért eltökélék éhség által bevenni. Ehhez több idő kellett, 's közben kicsapásokat tettek a' szomszéd környékekre. Egy csapat Ardea' városára is ráütött, de az itt lakó Camillus az ardeaiak' élére állván, megverte őket. A' Vejiben tartózkodó rómaikban ez által bizalom ébredvén iránta, kieszközöltetett, hogy a' Capitoliumba menekült tanács őt dictatorrá nevezte. A' Capitolium egy ízben csaknem hatalmába került a' galloknak. Éjnek idején néhányán átmásztak a' falakon, de midőn le akarnának bocsátkozni, Juno istennőnek itt tartott szent ludai közé hullottak, mellyek nagy gágogást támasztván, a' zajra felijedt álmából Marcus Manlius Capitolinus, fölverte a' népet és a' falakra jutott gallok a' mélységbe lökdöstetvén, a' Capitolium megmentetett.

A' gallok nemsokára hírt vevének, hogy a' venetek beütöttek hazájokba és ott zsákmányolnak. Részint e' hír, részint az éhség és dögvész, melly soraikat pusztítani kezdé, egyezkedésre tökélte őket. Camillus nem gyűjthetvén olly hirtelen össze az elszéledt rómaiakat, hogy belőlök sereget képezve a' Rómában fészkelők ellen indulhasson, a' capitoliumiakkal úgy egyeztenek meg a' gallok, hogy ezer font arany' lefizetése mellett eltávoznak Rómából. Az arany' megmérésénél Sulpitius tribun észrevette, hogy a' gallok hamis mértéket használnak, 's midőn ellene óvást tenne, Brennus kardját veté a' mérlegbe ezt kiáltva: »Jaj a' meggyőzötteknek!» De e' pillanatban ott terme Camillus hadseregével, 's

kinyilatkoztatván mint dictator, hogy az ő megegyezése nélkül kötött alku érvénytelen, a' gallokat visszautasítá, azt mondván, hogy a' rómaiak nem aranynyal, hanem karddal szokták szabadságukat megszerzeni. Most véres csata keletkezett Róma' utczáin. A' gallok kiűzetének a' városból és futás közben többnyire lekonczoltattak.

Róma a' gallok' elmenetele után nagyobb részint hamu és omladék vala. Népének jókora része elveszett, 's a' megmaradtak vonakodának lakaikat fölépíteni 's ismét Vejibe kivánkoztak. A' nagy tömegnek megbocsátható e' vágy, miszerint a' balszerencse' színhelyétől távozni akart; közlelkeknek a' még ép Róma' falaihoz volt kötve honszeretete, de Camillus és a' magasabb gondolkozásúak előtt kedvesebbek voltak e' romok, bár mi másnál, mert itt székeltek régi isteneik, mert e' helyeken nagy emlékezetek lelkesíthették a' polgárt 's mert a' város' fekvése biztos volt 's nagy virágzást igért a messze jövendőben. Ő és a' tanács másod ízben is kivitték, hogy az átköltözés meg nem történt 's az omladékok' helyén ismét paloták emelkedének. Mig a' rómaiak városuk' helyreállításával foglalkodnának, a' latinok, volscok és herniciek használni akarván hódítóik' meggyengűlt állapotját, fegyvert fogtak ellenök, de a' harmad ízben is dictatorrá nevezett Camillus meggyőzvén őket, meghiúsítá minden terveiket. A' városban a' gallok' pusztítása által még inkább elszegényedett nép ismét adósságokba bonyolítá magát 's újra tapasztalnia kellett a' patriciusi hitelezők' egész szigorát. Manlius, a' Capitolium' megmentője, pártjokat fogván, bálványa lőn a' szegénységnek 's ez által réme a' patriciusi rendnek, mi meg is buktatta őt, mert királyi hatalomra törekvéssel vádoltatván, halálra ítéltetett 's a' tarpeji szikláról, dicsősége' egykori helyéről, löketett le, 383. évb.

Nem sok idő mulva Manlius' halála után 376. évb. Kr. el. *Cajus Licinius Stolo* és *Lucius Sextius Lateranus*, két jeles férfiú, levének tribunokká, és ezután tiz évig folyvást megválasztatván, szilárd és szakadatlan küzdés által, a' patriciusok kétségbeesett ellenszegülése és a' városban folyvást tartó forrongása' daczára, három fényes jogott víttak ki a' népnek, mellyek között legfőbb vala, hogy consuli hivatalra ezentúl plebejusok' is választhatók voltak 's egyik consulnak mindig plebejusnak kelle lenni. Másik jog, mellyet indítványozának és szerencsésen keresz-

tül vittek, ama' híres telektörvény volt, miszerint a' köztelkekből (ager publicus) egy polgár sem birhatott többet használatúl 500 holdnál. Kik a' törvény' hozatalakor többet birtak, azt az állodalom elvevé és hét holdnyi kis részekben a' plebejusok közt tulajdonúl osztá ki. A' harmadik törvény szerint az adós csak három év alatt volt köteles adósságát három egyenlő részre osztva lefizetni 's az addig fizetett kamatok a' tőkéből vonattak le. A' patriciusok most ügyekeztek megmenteni a' mit lehetett. Nevezetesen a' főbirói hatalmat és a' fő rendőrséget elszakasztván a' consulságtól, rá két új hivatalt alkottak, mellyekre csupán patriciusok voltak választhatók. Igy támadt 366. évb. a' *praetori* és az *aedilis curulisi* hivatal. A' praetor' hatásköre sajátkép a' polgári törvények szerinti biráskodás volt, azonban voltak esetek, mikor itéleteiket, ha azok fölebbvitettek, a' consulok megváltoztatták. Bár e' hivatalt viszálkodás alkotta, igen bölcs volt, mert általa a' biráskodási hatalom elválasztatott a' kormányzásitól. A' fő rendőrségi hatóság az aedilis curulisekre ruháztatott. Ők ügyeltek fel a' nyilvános játékokra, középületekre, útakra olly időkben, mikor censorok nem voltak, továbbá a' vásárokra, mulató helyekre, kocsmákra, szóval mindenre, mi az utczákon és piaczokoni tisztaságot és rendet illeti. Mennyiben különböztek legyen a' plebejusi aedilektől nem tudni, de az bizonyos, hogy mindig két plebejus és curulis aedilis volt. 338. évb. a' plebejusok jogot nyertek a' censori hivatalra is, 302. pedig megengedtetett papokká is lenniök. A' liciniusi törvényhozás alapja lőn a' római alkotmány' súlyegyenének és ledönté a' korlátokat, mellyeket egyik rend' kiváltságai alkottak a' néperő' kifejlésének gátlására. Ezentúl Róma a' külföld' ellenében is több erélylyel és kitartással lépett föl, győzelmeinek több sikere lőn 's nemsokára megkezdhette a' harczot Italia' birtokáért. A' jeles Licinius' személye felől, ki illy nagy dolgokat tudott kivinni, alig jegyzett fel valamit a' történetirás. Ennyire háladatlan a' sors néha a' legvalódibb érdem iránt is!

Az ezutáni időszak egyike a' legszebbeknek Róma' történeteiben, kár hogy benne az igaz tudósítások sok mesékkel vegyítvék. A' 360—348. évig Róma ismét a' gallokkal csatázott, melly csatákból a' rege néhány hős nevet emelt ki, millyen Titus Manlius Torquatusé, ki egy gall óriást, Marcus Va-

lerius Corvusé, ki egy másik gall bajnokot párviadalokban öltek meg, és Cajus Sulpicius Longusé, ki fényes győzelmet vívott ki a' gallok' seregein.

Nevezetesbek voltak azonban a' gallok elleni csatáknál a' samnitekkeli hosszadalmas és makacs háborúk. A' samnitek' vitéz és harczias népe ez időben hatalma' tetőpontján állott, 's birtokait hódítólag kezdé terjeszteni. E' czélra megtámadá a' sidicineket, kik gyengéknek érezvén magokat illy erős nép ellen, Capua' városát hivák segedelmül. Ez megigéré ugyan pártfogását, de szinte nem bizva erejében, egyszersmind Rómát is felszólitá, a' háborúbani részvétre. Róma két hadsereget külde nekik. Egyik, mellynek élén Marcus Valerius Corvus consul, korának első hadvezére állott, a' *Gaurus* hegynél találkozván a' samnitekkel, győzött; a' másik Aulus Cornelius Cossus' vezérlete alatt szinte, de a' rómaiak megvallák egymásnak, hogy illy erős és makacs ellenséggel még nem volt csatájuk. A' háború békekötéssel végződött.

Most a' szövetséges latinok támadtak fel Róma ellen, azt kivánva és követelve, hogy a' római uralkodásnak ők is részeseivé tétessenek [1]) 's a' tanácsosok és tisztviselők' fele ezentúl latinok közől választassék. Illy gondolat megsérté a' római büszkeséget 's a' két fél fegyverhez nyult. A' Vezuv hegy mellett ütköztek meg 340. évb. 's ez ütközet sokkal jobban megalapitá Róma' hatalmát, mint bár mellyik 's nevét rémületessé tette az italiai népek előtt. A' római hadsereg' egyik szárnya, mellyet *Publ. Decius Mus* vezérlett, hátrálni kezde, mit látván Decius, megemlékezve a' jóslatra, miszerint azon sereg győzend, mellynek egyik vezére el fog esni, az ellenség' soraiba rohant és halála által kivítta a' római névnek a' győzelmet, mert katonái látván vezérök' feláldozását, kétségbeesetten harczolának. Ugyan ekkor T. Manlius Torquatus, az óriási gall hős' meggyőzője, saját fián büntette meg a' hadi parancs' megszegését. Fia tudniillik, a' tusculani lovagok' vezére által párbajra hivatván, hadi parancs' ellenére elfogadta azt, és megölte ellenfelét. Az apa nem bocsátotta meg, mit fia a' consul ellen vétett, és fejét vétette a' hős ifjoncznak, ki egykor büszkesége leendett családjának. Mi mai

1) Liv. VIII. 5 „unum populum, unam rempublicam fieri (oportet), et ut imperio eadem sedes sit, idemque omnibus nomen."

emberek méltán borzadunk az illy kegyetlen igazságtól, de Rómának szebb időszakában a' törvény, 's annak teljesítése legfőbbnek nézetett, 's polgárai olly szeretetet, melly a' törvényszegést el tudta nézni, nem tartának dicséretesnek. Mind e' mellett Manlius' keménysége még Rómában is sokak előtt borzasztónak nézetett, és az ifjak, ugy mond a' történetirás, mig élt, kitértek a' kegyetlen Torquatus elől. Latium 338. hódíttatott meg, azonban lakosai iránt a' rómaiak kimélettel viseltettek 's nem tekinték őket más megigázott népekhez hasonlóknak.

A' samnitekkeli első háború után mintegy tizenöt évvel a' két nemzet ismét fegyverben állott egymás ellenében. Szokásban vala a' rómaiaknál, hogy hódításaikat birtosítsák, gyarmatokat alapítani az elfoglalt vidékeken. Egy gyarmatuk többek között Fregellae nevű város' helyén telepedett meg, 328. évb. Mivel a' samnitek e' várost nem rég elfoglalván a' volscoktól, szétrombolák, Róma' e' lépését béketörésnek tekintették, 's ezen fölül, azon panaszuk is volt, hogy a' nápolyi görögöket, kikkel a' samniteknek némi viszálkodásuk volt, segélték. Ezért ujra fegyvernek kelle a' két nép közti bajt eligazítani. A' római sereget ama' szigorú és vitéz *L. Papirius Cursor* vezérlé, mint dictator. Ez, rövid időre Rómába kellvén utaznia, *Quint. Fabius Maximus Rullianus*nak adta át ideiglen a' vezérséget, azon meghagyással, hogy távollétében semmi föltétel alatt meg ne ütközzék. De Fabius nem tudott ellenállni a' kisértetnek, megütközött a' samnitekkel és fényes győzelmet nyert. Mind e' mellett a' dictator meg akarta őt büntetni 's csak a' nép és tanács' közbenjárására bocsátott meg neki. Ezután Papirius maga is néhány ízben megverte a' samniteket, kik aztán békét kértenek, de nem nyertek, mert a' rómaiak teljes meghódolást kivántak. A' samnitek most a' legvégsőkre tökélek magokat, 's olly elszántságot és kitartást tanúsítottak, melly bámulatot gerjeszt. Vezérökül *Pontiust* választák, olly férfiút, kiben okosság és fortély személyes vitézséggel 's valódi hadvezéri belátással egyesültenek. Ennek 321. évb. sikerült a' római hadvezéreket csel által a' *caudiumi* hegyszorosnál úgy bekeríteni, hogy sem előre sem hátra nem mozdúlhattak, 's midőn magokat átvágni akarnák, megverettek. Pontius a' beszorított római consullal olly erős föltételek alatt egyezett meg, miket

a' rómaiak meg nem tarthattak. Szerinte a' rómaiaknak a' samnitek' birtokaiból ki kelle menniök, gyarmataikat onnan kivinniök 's a' samniteket, mint független népet ezentúl békén hagyniok. A' fogoly hadsereg elbocsáttatott ugyan, de fegyvereik és lovaik ott maradtak és három oszlopból alkotott járom alatt hajtaték át, mi a' legnagyobb megszégyenítésnek tartatott. Ezen fölül hat száz lovag kezesül a' samniteknél maradt. De a' rómaiak nem ismerték el e' békekötést, 's a' következő évben egyik consulok Samniumba ütött be, Papirius pedig Luceria mellett megvervén a' samniteket, e' várost is elfoglalá, és viszontorlásúl járom alatt űzvén át őket, megszabadítá a' kezesekűl maradt lovagokat is. 316. évben ismét a' rómaiak veszítének csatát *Lautulae* mellett, de ők ujra fölemelkedének mialatt a' samnitek' ereje lassanként csökkenni kezdett.

Rettegés fogta el Italia' népeit, látván Róma' nevekedő hatalmát a' samnitekkeli háborúk alatt, és saját lételöket féltve, az etruscok, umbriak, marsok és herniciek fegyvert fogtak. Az etruscok egy csatában diadalmaskodtak C. Martius Rutilius consulon, de utóbb Q. F. Maximus Rullianus consul a' *Vadimoni* tó mellett teljesen megtörte őket, Papirius dictator pedig ismét a' samniteken vett győzelmet *Longulae* mellett. Huszon két évi háború után a' samnitekkel béke köttetett, mellyben ezek 304. évb. elismerték Róma' felsőségét és a' marsok, peliguiek, marucinok és frentanokkali szövetségöket fel kelle bontaniok, kik aztán Róma' szövetségébe vétettek föl, mi által a' respublica ezek' erejével is rendelkezhetett, miként az aequekével, kik polgárjogot nyertek, és a' herniciekével, kik hasonlókka' tétettek a' latinokhoz.

A' samnitek azonban csak azért kötöttek békét, hogy új erőt gyüjthessenek függetlenségök' kivivására. Hat évvel a' békekötés után a' lucanok ellen viseltek háborút 's olly szerencsével, hogy Lucania' függetlensége veszélyben forgott. A' rómaiak kik egyedűl akarának Italiában uralkodni, ezt nem türhetvén, megintek a' samniteket, hagyjanak fel a' lucaniak' háborgatásával, mire emezek nem hajtván, ismét fegyvert fogott e' két nép egymás ellen, mi nem kis aggodalmat okozhatott a' rómaiaknak, mert csaknem ugyanegy időben az etruscok, umbriak, gallok és apuliak is mozgani kezdének és rendkivűlinek látszott a' mi tör-

MAGYAR KIRÁLYI TISZTVISELŐK-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

ténendő volt. A' római tanács nagy készületeket teve 's erősíteni kezdé magát a' várost. Sok függött egyébiránt a' következő 295-ik évi consul-választástól, mi azonban szerencsésen ütött ki, mert Fabius Maximus és Publ. Decius Mus, a' Vezuvnál elesettnek fia, Róma' ekkori legnagyobb hadvezérei, lettek consulokká, ez első ötödik, a' második negyedik izben. Egy sereg által, mellyel Etruriába ütöttek, sikerült a' consuloknak az etruscokat és umbriakat a' többi ellenséges népektől elválasztani, és a' *Sentinum* melletti nagy csatában a' rómaiak csupán gallokkal és samnitekkel állottak szemközt, de ezek is voltak azután a' legerősebb ellenségek. A' római sereg már már hátrálni kezdett a' samnitek' kétségbeesett harcza előtt, midőn Decius Mus, épen úgy mint egykor apja, eltökélte magát feláldozni, hogy Rómának a' diadalt kivivja. Az ellenség' sorai közé rohanván vég erőfeszítésre tüzelé Róma' lelkes hadait, és hatalmasan segíttetvén Fabius Maximus' ügyes mozdulatai által, kivivta a' diadalt, bár maga halva maradt a' csatán. De mind ez sem törte meg az erős samniteket. Ők folytatták a' háborút, 's több ízben verve és veretve küzdének végső elszántsággal szabadságukért. Megalázni nem engedte magát ezen bátor, szabad 's alkotmánya és egyszerű erkölcsei által ősidők óta kitünő nép; azt teljesen meg kelle győzni, és kiirtani. Végre egyik fő csatában, hol a' római seregeket *Q. Fabius Gurges*, híres apja Rullianus által segélve, vezette, a' derék Pontius is fogságba esvén, a' samnitek Róma' alattvalói levének 290. évb. Pontiusnak a' győzelmes vezér' diadalakor bilincsekben kellett menni Róma' utczáin, 's azután feje vétetett. Hogyha e' tudósítás igaz, tanúsitja, melly távol voltak a' rómaiak ama' nemesebb lovagiságtól, mi egyedül volna képes bennünket olly nemzet iránt kiengesztelni, melly a' háborút mindenek felett mesterségének tekintette.

A' samnitekkeli háborúk időszakot alkotnak Róma' hadi és politicai életében. Rövid zsákmányló kicsapások 's egyes városokkali durva csetepaték helyett most nagyobb hadi munkálatokat látunk hasonlatlanul nagyobb czélokkal és eredményekkel egybekötve. Szabályok szerint harczolni csak most tanultak a' rómaiak 's erős harczias népekkel csatázva fejlett ki saját kivívott szabadságuk által erejök, mellynek érzetével tágulni kezde látkörük és nevekedtek vágyaik. Kinyujták kezeiket Italia' birása után, a' nevekedő veszély felrázta az olasz népeket, szövetségbe csatolá 's

még a' meggyőzötteket is új felkelésre birta. Rómának ennyi ellenség közepett vagy buknia kelle vagy nagynak lennie. Egy időben sem volt annyi diadalmenet Róma' utczáin és egyben sem vitettek végbe annyi hős tettek. Ez volt a' rómaiaknak valódi hőskora.

A' samniteken vett győzedelem által alapja tétetett le Róma' Italia feletti uralmának. Birtokai éjszak felől a' gallokig, délről a' görög gyarmatokig terjedtek már 's most ezeken vala a' sor a' meghódításban. A' minthogy nemsokára be is következett a' gallokkali háború. 285. évb. a' volsiniek ragadának fegyvert, hogy a' rómaiakhoz szító Arretium' városát elfoglalják, 's e' czélra a' szomszéd gallok is segélték őket. A' volsiniakat egy római sereg *Curius Dentatus*' vezérlete mellett megvervén, egyszersmind benyomult a' gallok, nevezetesen a' senonok' megfenyítésére is 's azokat békekötésre kényszerítvén, tartományukban *Sena* (ma Sinigaglia) nevű gyarmatot alapíta. Ez fölrettenté a' gallokat, nevezetesen a' bojiakat, kik egyesülvén több népekkel, fegyvert ragadának és meggyőztek egy római sereget. E' csatavesztést azután *Publ. Corn. Dolabella* boszulta meg egy hadviseléssel, mellyben a' gallok' tartományát pusztítá, közölök sokakat elfogva, lekonczolva és szolgaságra hurczolva. Innen Etruriába ment, megverte a' szövetkezetteket két csatában, kik aztán békét kötének. Az etruriak' teljes meghódítása azonban nem most, hanem csak később következett.

E' gallokkali háborút nemsokára egy más, ennél sokkal nevezetesebb, a' Tarent elleni, követte. Tarent' városa, egyike a' leghatalmasbaknak az olaszföldi görögök közt, irígy szemmel nézte Róma' terjeszkedését Italiában és rettegett saját szabadságáért. E' helyezetet némelly izgatók használák 's a' lakosokat nem szüntek ingerleni a' rómaiak ellen, mi végre egyenes megtámadásban tört ki, 's egy napon tiz római hajó érkezvén a' tarenti öbölben fekvő Thurium' városába, mellyel a' rómaiak egybeköttetésben állottak, Tarent' lakosai elég vakmerők valának e' hajókat megtámadni, egyet közölök elfoglalni, kettőt átfúrni, a' többit pedig tova űzni. Ezen fölül a' tarentiek Thuriumba hadsereget küldvén, ott a' népet pártolák, 's a' nemességet, melly római őrsereget hozott volt a' városba, kiüzék 's magát az őrsereget, noha ezt bántatlanúl, tova küldötték. Róma használva az alkal-

mat, mellyet rég várt, követeket külde Tarentbe a' bántás' kiegyenlítésére, de csak szinleg, mert föltételei nem voltak elfogadhatók. A' tarentiek nemcsak ki nem békültenek, hanem eléggé oktalanok valának a' követeket is ujra megsérteni. Tehát fegyvert fogott mind két fél. Róma L. Aemilius Barbula consult küldötte ki egy hadsereggel 281-ben, ki Tarentet ostromlani kezdette. A' tarentiek Pyrrhust Epirus' hős királyát, hivták segédül, ki előre küldve *Cineas* nevü irodárját (cancellárját), és *Milo*' vezérlete alatt 3,000-ből álló seregét, maga utóbb 25,000 ember' élén jelent meg. A' rómaiak visszavonultak az ostromtól, Pyrrhus pedig elkezdé a' háborút mind azon görög városok' pusztításával, mellyek nem állottak részére. Ő a' rómaiakat a' hadi mesterségben tapasztalatlanoknak tartá, 's mint barbarok ellen némi önhittséggel viselte magát, [2]) de nem kevéssé elbámult, midőn azok' fegyverzetét, hadi mozgásaikat és táborukat meglátta 's rajtok a' vadságnak semmi nyomát nem tapasztalá. Velök Heraclea' városánál ütközött meg először. A' római hadvezér *Publ. Valer. Laevinus* elveszté a' csatát a' római irók szerint Pyrrhus' hadi elefantjai miatt, mellyeket a' rómaiak ekkor láttak hadban először, hihetőbben azonban Pyrrhus' jeles lovasai miatt, mikkel a' rómaiak nem birtak, és végtére, mert Pyrrhus is nem közönséges hadvezér vala. Ezen győzelme után Pyrrhus rábirta a' görög városokat, hol római őrseregek valának, azok' kiüzésére, 's átmenvén az Apennineken véletlenül megjelent Campaniában, hol azonban nem ismerve embereket és körülményeket, mi neki főhibája volt, sok időt veszíte hasztalanúl olly népek' csábítgatásával, mellyek nem voltak elcsábithatók. Benyomult Latium' bensejébe egész hét mérföldnyi távolra Rómától, honnan azonban csakhamar visszahuzódott, mert egyszerre egy római sereg termett előtte. Egy biztos szövetségese és semmi megerősített helyei sem levén 's nem birván semmi dolgaiban kitartással, alkuvásba kivánt inkább bocsátkozni, hogysem magát hosszas táborozásra tökélje. Ez okból Cineast, egyikét kora' nagyobb szónokainak és országos ügyekben nagy hajlékonyságú férfiút, Rómába küldé. Ennek ékesszólása annyira elcsábitá a' rómaiakat, hogy már már megköttetik a' béke, ha az ősz Appius Clau-

2) Dionys. Hal. lib. XVII. fragm. XV. egy levelét közli Pyrrhusnak Laevinushoz 's viszont ennek válaszát reá, mellyek igen jellemzők az akkori körülményekre nézve.

dius ellen nem szegül. Eme' szélütött és szemei' világától megfosztott agg férfiú, ki szilárdsága, szigora és egyszerűsége miatt élő képe volt a' hajdani római patricius' szellemnek, a' tanácsba vitetvén magát, egyszerű beszédével megfordítá a' véleményeket és Pyrrhus' alkudozásai visszautasíttattak. Cineas, ki eddig csak a' görög állodalmak' hatóságaival volt ismeretes, annyira meg vala lepve azon jelenéstől, minek a' római tanácsban tanúja volt, hogy midőn Pyrrhushoz visszatérne, azt vallá, miképen a' római tanács fejedelmek' gyülekezetének tetszett előtte. Pyrrhus ezután Campaniába ment téli szállásra 's ide küldték hozzá a' rómaiak foglyaik' kiváltására követeiket, kiknek feje ama' nevezetes *C. Fabricius Luscinus* volt. Ezen férfiúnak Pyrrhus magas tisztségeket és gazdagságokat igért Epirusban, ha békét eszközlend 's előre is pénzzel kinálta meg. De Fabricius, noha nem birt egyéb drágasággal, egy ezüst sótartónál és áldozó csészénél, visszautasította azt, 's csak egy fillér' elfogadására sem volt birható. A' háború folytattatván 279. Pyrrhus másod izben is megverte a' rómaiakat *Asculum* mellett, de diadalát olly drágán vásárlotta meg, hogy megvallá, miképen még egy illy győzelem semmivé teendené őt. E' csata után nemsokára Pyrrhust a' syracusaiak hivták meg segitségül a' carthagóik ellen, mit ő, hogy a' tarenti háborúból menekedni ürügye legyen, elfogadott 's Tarentben hagyván Milót egy őrsereggel, átment Siciliába, honnan néhány szerencsés csata után, három év mulva 275. évb. ismét visszatért a' tarentiekhez. De Olaszországban többé nem mosolygott neki szerencse, A' rómaiak megtanulták mint kell vele csatázni 's mindjárt az első ütközetben, *Benevent* mellett, Cornelius Lentulus consul összetöré minden hatalmát, annyira, hogy Pyrrhus csak egy részét menthette meg seregének. E' csata után a' király visszatért Görögországba. Milo és őrserege szabadon bocsáttatott, Tarentnek pedig meg kelle hódolni Róma' hatalma előtt.

Pyrrhus eltávozása után a' lucanok, bruttiak és a' még mindig háborgó samnitek, 's a' Kr. el. harmadik század' közepén a' görög városok is meghódíttatván, bevégeztetett a' foglalás közép és alsó Olaszországban.

Itt leszen helye Italia' meghódított népeinek sorsa felől emlékeznünk. A' régi népek általában a' meghódított állodalmakat

ritkán emelték jogaikra nézve saját polgáraikkal egyenlő fokra. A' rómaiak nevezetesen egész a' császárság' idejéig megkülönböztették az olaszországi és egyéb meghódított népeket. Ez utóbbiak alávetett állapotúak, az olaszok ellenben némileg függetlenek és szabadok voltak. Csupán az olasz földön kivűli birtokok neveztettek tartományoknak (provinciae), az olaszországiak soha nem. Ezért a' római állodalom' polgárai, midőn Róma' világ urává lön, három félék voltak: tartományi, olasz és sajátképp római polgárok. Az elsők, egyes gyarmatokat és városokat kivéve, nem birtak atkotmányi jogokkal 's a' római helytartók kényszerint kormányozák őket. Az olaszok, kevés várost kivéve, meghatárzott alkotmánynyal és jogokkal is birtak, mellyek azonban nem voltak mindenütt egymáshoz hasonlók, azon okból, hogy ezen népek elkülönözve maradjanak egymástól. A' *latinok* eleinte csaknem egyenlők valának a' római polgárokkal. Ki egy fiat hagyva otthon, Rómába jött lakni, polgárrá lőn 's a' jelenlevő latinok gyakran szavaztak a' római gyüléseken. Eme' jogok, mellyek *jus latinum* czim alá foglaltatának, nem csupán latin városoknak adattak 's kiknek adattak is egyéb lényeges dolgokban aztán messze mögötte állottak a' római polgároknak. Később a' tanács lassanként megcsonkítgatá e' jogokat, mellyek' kedvezéseit különben is fölülmulta a' katonáskodás' nagy terhe, mi őket jobban nyomá, mint a' római polgárokat. Ők a' háborúknak minden terheiben osztozának, de semmi dicsőségében nem. A' többi olasz népeknek kevesebb jog adatott miként a' latinoknak, de egymás között ezeknek sem hasonló mértékben, azon okból, mivel közölök némellyek önként hódoltak meg, mások pedig csak fegyver' erejének engedve, némellyeknek katonáskodniok kellett a' római hadseregek közt, másoknak pedig aljas és megvetett szolgai kötelességeket végezni. Kik szerződés szerint veték alá magokat, szövetséges társaknak neveztettek és szerződési viszonyaik *jus italicum* név alá foglaltatának, mi azonban felette különböző viszonyokat tartalmazott. Általában mind a' latinok, mind ezen utóbbiak csak látszólag voltak függetlenek, valósággal nem. Előljáróik, noha azokat magok közől választák, a' római tanács' kemény parancsait kötelesek voltak a' legnagyobb szigorral végrehajtani és valahányszor Róma' nagyai közöttük utaztak, mindenre felszabadíták magokat

a' nélkül, hogy valaki ellenszegülni merne. Szokás volt egyébiránt minden meghódított néppel bizonyos mennyiségű földeket, mint állodalmi javakat, lefoglalni.

Szükség még azon olasz városok felől szólnunk, mellyek *municipiumok, praefecturák* és *coloniák* vagy gyarmatok' nevét viselték. A' municipiumok szabad városok voltak, mentek a' telek-adótól, mellyek ön magokat kormányozák 's római polgárjoggal vagy teljesen, vagy némi korlátozással birtak [3]). Praefecturák azok voltak, mellyekben vagy csupán a' törvényes eljárás, vagy az egész kormány Rómában nevezett praefectus' felügyelése alatt állott. Az első esetben, a' törvényes eljárást kivéve, egészen a' municipiumokhoz hasonlítottak, a' másodikban semmi függetlenséggel nem birtak 's hasonlók valának a' tartományokhoz. A' municipiumok közt is nagy különbség volt; némellyek épen azon jogokkal birtak, mellyekkel magok a' római polgárok, mások ellenben ezek' jogainak csak egy részével. Alkotmányukat többnyire a' rómaihoz alkalmazák. Két férfiu *duumvir* név alatt, miként két consul, vezette az ügyeket, voltak censoraik, aediliseik, quaestoraik stb. Gyarmatok két félék voltak: rómaiak és latinok, az az vagy római vagy latin lakosságból állók. Többnyire olly szerkezetök volt mint a' municipiumoknak, és kis Rómákat képeztek. A' római gyarmatosok római polgárjoggal birtak, kivévén a' római gyülésekbeni szavazatjogot. Egyébiránt adót fizettek és katonáskodniok kelle [4]). Voltak tengeri gyarmatok is Olaszországban, millyen volt például Ostia a' Tiberis' torkolatánál. Ezek' polgárainak a' hadi hajókon kelle szólgálniok 's a' kikötőkben ők képezék az őrhadakat.

ÉLETVISZONY ÉS HADI ÁLLAPOT.

Kiküzdvén a' plebejusok a' patriciusokkali jogegyenlőséget, Rómában a' régi patriciusi nemesség' helyébe egy új lépett, melly nem származás, hanem érdemei által emelkedett föl 's újra és újra megifjuló színéből állott a' legérdemesebb férfiaknak

3) Gellius XVI. 13. „Municipes sunt cives R. ex muncipiis, suo iure et legibus suis utentes, muneris tantum cum populo Romano honorarii participes, nullis aliis necessitatibus, neque ulla populi R. lege adstricti.
4) Gellius XVI. 13.

és ezek' utódainak. Ezek voltak sajátkép, kiknek Róma a' maga nagyságát köszönhette, 's a' Róma' évkönyveiben megörökített nevek nagyobb részint plebejusokéi, kik érdemeik által dicsőíték magokat. Érdemeket illy hadias irányú állodalomban leginkább hadi pályán lehetett szerzeni 's azért a' jogegyenlőség' behozatala utáni kor egész a' második pun háborúig valódi hőskora a' rómaiaknak, kiknek életviszonyaira és hadi állapotjára annál szükségesebb egy tekintetet vetnünk, mert e' nép' nemzeti jelleme ezen korban fejlett ki legerősebben és tisztábban.

A' királyok' idejében latin és etrusc erkölcs és csillogás uralkodott; ezek' előzetése után a' patriciusi aristocratia egyszerű életmód által is ügyekezett bebizonyítani királyság elleni gyűlöletét. Midőn a' régi aristocratia új családoknak volt kénytelen helyet adni, még ekkor is megmaradt eme' szigorú egyszerűség és fenyíték, mert a' római állodalom' jelleme hadi volt 's az egész nemzet' élete földmivelői egyszerű viszonyokon alapodott 's csupán honszeretet, bátorság és hadi tettek nézettek érdemül, csupán ezek adának tekintélyt. És minél inkább hadias állást vett az állodalom, annál inkább győztek a' samnitai egyszerű erkölcsök az etrusc és latinokon. A' sok háború és a' gallok' pusztítása elszegényíté, de egyersmind megerősítette a' népet, 's ez aztán a' külső életet egyszerű viszonyokhoz és nyers hadiassághoz vitte vissza. Nem levén bányái, ipara és kereskedése még csekély, a' római nép szegény volt, de a' szegénységet nem kell olly szó szerint venni, mint a' Cincinnatus, Curius Dentatus 's mások felől regélt történetekben nagyítva előadatik. Ezeket Servius Tullius' osztályozása is megczáfolja. Ipar, kereskedés és fényüzés is bizonyos fokig már voltak Rómában ekkor is, 's hogy a' kereskedés korán fontosnak nézetett, mutatja a' Carthagóval kötött szerződés. Az állodalmi bevételek, adók, vámok és állodalmi javak' jövedelmeiből és hadi zsákmányokból állottak. A' tisztviselők nem fizettettek ugyan, de minden szükségesekkel el valának köz költségen látva, és meggazdagíthatták magokat mások' rovására a' nélkül, hogy ezért kérdőre vonatnának. A' tisztviselők gyakran változván, rövid hivataloskodásuk alatt siettek meggazdagodni. Nekik rész adatott a' hadi zsákmányokból. Nagy kiadásokat okoztak a' folytonos

háborúk és építmények. A' rómaiak igen korán sok roppant műveket emeltek, mellyeknél csaknem mindig a' közhasznúságra volt figyelem. Ezeknek némellyike olly nagyszerű, hogy méltóbb tárgya lehet a' csodálatnak mint Aegyptus' diszépítményei és a' hindu sziklatemplomok. Hasznosság' tekintetében fölülmulták a' görög építményeket. Országútaik és vizvezetvényeik már a' legkorábbi időkből igen nevezetesek. 312. évben kezdett Appius Claudius, akkori censor, egy útat építeni, melly Rómától Capuáig vezetett, később pedig meghosszabbíttatott egy részről a' siciliai tengerszorosig, más részről Brundusiumig. Hatszegletű egymásba szorosan beillesztett kövekből vala építve. Maradványai ma is, leginkább Terracina mellett, mutatják a' nagy nevezetességű építményt, melly minden egyéb ekkori útak közt leginkább hirdette Róma' nagyságát. Másik műve Appiusnak Róma' legrégibb vizvezetvénye, melly a' várost három órányi távolságról látta el ivó vizzel. Ez föld alatti csatorna vala, egybefüggő erős falakból építve. A' magán-épületek nagy ellentétet képezének a' középületekkel. Pyrrhus' idejéig a' házak többnyire fából voltak 's a' polgárok, kik mind katonák valának, a' hadias egyszerű életet magánlakaikba is bevitték. Csupán a' nőknél volt némi fényüzés. Fő foglalkodása a' római polgárnak földmivelés és hadi szolgálat voltak; 's ezek tartattak egyedűli becsületes munkálkodásnak. A' dicsvágy egyik háború' elvégeztével ohajtást gerjeszte másik után. Régibb korban a' rabszolgák' állapotja is jobb volt. Ezek földmivelésre használtattak és együtt munkáltak uraikkal 's azok' családjával 's minthogy ez időben a' rabszolgák még olasz népek voltak, mellyeket a' rómaiak mindig némileg egy népnek néztek magokkal, kimélőbben bántak velök. Családi életök a' rómaiaknak nemesebb és tisztább volt a' görögökénél: erkölcsös, mértékletes és falusiasan egyszerű, szóval, valódi samnitai. A' családapával laktak gyermekei 's az ezekkel csaknem egyenlő állású védenczek. Ő volt ura és birája a' családnak, mellynek belügyeibe az állodalom nem avatta magát. Gyermeke' életének és vagyonának határtalan ura volt, mi ugyan zsarnoki állapotra mutat, de az apának e' jogain többnyire a' természeti érzés uralkodott. A' nőnemnek is szabadabb és díszesebb állása volt, mint a' görögöknél. A' férfiak' mivelődéséből nem volt kizárva, 's azért nem kis befolyása volt a' nemzet'

kifejlésére. A' római nő mivelt volt 's részt vett a' férfiak' társalgási életében. A' házasok közti elválás régi időkben, ámbár azt a' férfiaknak könnyű vala kieszközleni, hallatlan volt. Mulatságaik' fő részét lófuttatás és hadi játékok tették. A' tánczosok és mimicusok' testmozgásaibani mulatkozást, valamint a' gladiatorok' küzdelmeit is hihetőleg az etruscoktól vették, mellyek azonban ez időben még nem voltak divatban. Egyébiránt a' komoly római mind azokra megvetéssel tekintett, kik magokat nyilvános nézés' tárgyául tették ki. Zenéjök igen zajos és víg, de igen tökéletlen volt. Különben a' fényüzés' legaljasabb neme, a' lakomákbani gyönyör, korán uralkodó divat volt, 's már ez időben intézkedések tétettek ellene.

A' had tudományt [1]) a' rómaiak messzebb vitték mint bármelly nép, mert csak nálok volt meg ama' szép tulajdon, hogy a' mi alkalmasat a' hadtudományban is, valamint minden egyébben, más népnél találtak, sajátjokká tették. Minden római polgár tizen hét éves korától negyven ötödik éveig köteles volt hadi szolgálatra, mig csak tizen hat, szükség' esetében húsz táborozásban nem volt jelen, mint gyalog, vagy tízben mint lovas. E' kötelesség alól csak az utolsó osztálybeliek (capite censi) voltak kivéve, és egyszersmind kizáratva az állodalmi szolgálatból is, mert hivatalt csak az nyerhetett, ki tíz táborozásban volt jelen. Marius vala első, ki az utolsó osztálybelieket is bevette seregébe. A' hadsereg *legiókra* osztatott. A' legio nem állott mindig egyenlő számból. Régi időben egy legiót 3,000-re, később 4,200—6,000-re tehetni. Az egész haderőt azon időszakban, mellyről eddig szólottunk, onnan mérhetni, hogy a' 350. év körül a' római hadak a' latinok nélkül tizenkét legióból állottak, 's minden legio 4,200 gyalog és 300 lovasból. Ezen nagy szám még egyszer annyival fölért szelleme és benső ereje által, mert olly férfiakból állott, kik saját ügyökért 's mintegy önkényt mentek csatába 's közölök minden közlegény minden perczben tiszt lehetett, sok még hadvezér is. Legrégibb időben a' legio, melly ekkor 3,000-ből álla, a' három patriciusi tribusból állíttatott egybe, mindenikből ezer vétetvén, mi ismét századokra osztatott. Innen a' *tribunus*, tribus' feje, és *centurio*, százados, nevek. Később

1) Hasonlítsd Livius VIII. 8. és IX. 19.

a' legio' rendezése Servius Tullius' osztályozásának felelt meg, de azon túl is még sok változásokat szenvedett. A' legio, melly eredetileg nehéz fegyverzetű gyalogokból álla, a' macedoni phalanxxal hasonlítható; utóbb az a' nehéz fegyverzetű gyalogok' három fő tömegéből képeztetett, kik *hastati*, *principes* és *triarii* nevek alatt ismeretesek, 's ezen sorban a' mint megneveztük, három külön megtámadást alkotának. Hogyan kapcsoltattak aztán ezek össze a' könnyű fegyverzetűekkel és lovasokkal, hogyan osztatott fel a' legio különböző időkben manipulusok, cohorsok és centuriákra stb eff. nem ide, hanem a' hadtudomány' történetébe tartozik. A' római katona hosszú vérte által jobban el vala fedve és a' *pilumban*, melly szúrás és hajtásra egyképen alkalmas gerely volt, jobb fő fegyverrel birt, mint a' görög - macedoni katona, 's a' római legiók is könnyebben mozgatható hadtestek voltak mint a' phalanxok. Egyébiránt a' rómaiak mind fegyvereikben, mind hadakozási mesterségeikben sokat változtattak a' szerint a' mint a' szükség hozta magával, és a' millyen néppel harczolának. Mi a' katonák' zsoldját illeti, itt azon arány tartatott, melly a' görögöknél. A' centurio két annyi zsoldot kapott, a' tribun négy annyit, mint a' köz katona. A' lovas közlegény három negyedrészét a' tribunus' zsoldjának, vagy egy harmaddal többet mint a' centurio. A' hadi mértant a' rómaiak a' görögökkeli érintkezés után és midőn a' mathematicai tudományokkal megismerkedének igen javították. Azonban már előbb is tudományos elveket alkalmazának a' hadmesterségben. Jó korán voltak mérnökeik, kik tábort ütének és munkások voltak az ostromoknál is 's ha foglalkodásuk talán nem ment is szorosan tudományosan, annyi bizonyos, hogy a' hadi mértudomány meglehetős előhaladást tett a' rómaiaknál.

AZ ELSŐ PÚN HÁBORÚ.

Miután egész közép - és alsó-Olaszország el vala foglalva, a' rómaiak Siciliára függeszték szemeiket, mellytől most már csak egy keskeny tengerszoros választá el őket. Beavatkozásuk eme' sziget' ügyeibe ellenséges érintkezésbe hozta őket a' carthagóiakkal, miből nemsokára háború fejlődött ki a' nyugoti világ' uradalmának kérdése fölött. A' rómaiak' minden eddigi tette csak előgyakorla-

túl tekinthető ezen rendkivüli harczhoz, melly egyike a' világtörténet' legvonzóbb és gyászosabb csatáinak, akár a' ráforditott erők' nagyságát, akár a' megbukott fél' mély sülyedését, vagy nagy következményeit a' győzőkre nézve tekintsük. Mielőtt ezen háború' kezdetét 's további folyását ábrázolnók, szükség egy rövid pillanatot vetnünk Sicilia és Carthago' történeteire.

Valamennyi kültartományuk közt, mellyekre Carthago hatalmának Afrikábani megalapitása után hódítási vágygyal tekintett, egy sem volt olly fontos, mint Sicilia. Fekvése, nagysága, termékenysége, mind kereskedési mind politicai tekintetben, a' legohajtottabb birtokká tevék e' szigetet. A' partjain fekvő phoeniciai gyarmatok igen korán Carthago' védelme és uralma alá kerültek, 's ezen idegen uralom' tovább terjedésének igen kedveztek a' sziget' sokfelé szakgatott állapotja és szakadatlan benső mozgalmai. De más részről az itteni görög gyarmatok, remegve saját szabadságukért, minden erejökből ellene törekvének eme' terjeszkedésnek és az egész görög nemzet, melly a' carthagóiakat mint barbarokat és a' kereskedésben versenytársát gyűlölte, hajlandó volt e' részben őket segélni. Illy viszonyokból 's a' legfontosabb érdekek' ellentételéből szükségképen rendkivül makacs küzdésnek kellett keletkeznie, annál inkább, minthogy mindkét fél meglehetősen egyenlő erejű is volt. A' carthagóiaknak nem kedvezett ugyan a' szerencse Siciliában, de ők azért nem hagytak föl hódítási tervökkel. Egész hadseregeik semmivé tétettek, ámde ők pénzzel új zsoldos hadakat teremtének. A' Himera melletti csatavesztés példáúl Hamilcar alatt (l. 385. lap) egész táborába került Carthagónak, mert 300,000-ből álló hadának egy része megöletett, más elfogatván, rabszolgává tétetett. Ez hosszú időre elvette ugyan kedvöket új vállalatoktól 's tovább száz évnél nem kezdettek semmit Siciliában, de a' peloponnesi háborúkor újra hódítókként látjuk őket föllépni.

Egesta' városa, az atheni szerencsétlen vállalat után (l. a' 386—387. lap.) megfosztatván minden gyámolától, 's rettegvén a' syracusaiak' boszúját, a' carthagóiaktól kért segedelmet. Ezek megjelentek 100,000 emberrel, elfoglalák és szétrombolák Selinust, Himerát és a' gazdag Agrigentet. Az idegen hatalom' illy nagy előmenetele megdöbbentvén a' syracusaiakat, polgártársuk' egyikének, az alacson származatú, de kitünő elméjű *Dionysius*-nak korlátlan vezéri hatalmat adnak, ki, használva ez alkalmat,

magát Syracusa' zsarnokává teszi 406. évb. Kr. el. 's a' helyett, hogy hadait a' carthagóiak ellen vinné, békét kötött velök, miszerint Selinus, Agrigent, Gela, Camarina nekik adatott át, ők pedig Dionysiust Syracusa' urának ismerték [1]. Ekkép biztosítván magát külellenség ellen, ügyekezett hatalmát bensőleg megszilárdítani, hogy aztán Carthago' hatalmát Siciliában megtörhesse. De e' szándéka nem teljesült 's Carthago elleni három véres csatájában a' szerencse nem neki, hanem ellenségeinek mosolygott. Most nagy Görögországra veté szemeit, és ennek meghódítása által akará magát kármentesíteni. Rhegiumot el is foglalta, de eme' törekvésének sem lett sikere. Hogy bitorlott hatalmát megtarthassa, a' rém' rendszeréhez nyúlt 's nyomá, gyötré és gyilkoltatá a' népet. Azonban kormánya' végső éveiben Syracusa olly virágzó lőn, miként Gelon' uralkodása' fénykorában, 's ki ezen külfényt veszi szemügyre 's feledi mi eszközökkel teremtetett az, magasztalni fogja eme' zsarnok' belátását és erélyét. Régi irók őt erős, okos és szakadatlanúl munkás fejdelemnek festik, de egyszersmind tekintet nélküli önzőnek és politicai czélokból rendkivül kegyetlennek. Azonban erőszakos uralkodásaért keményen lakolt, nem levén nyugalmas órája, nem percze. Számos apró történetkék maradtak följegyezve, mellyek félelmeit festik 's azon ellentétet, mi külfénye és benső állapotja közt volt. Ezek szerint ő erős várban lakott, hálószobáját minden éjjel változtatta, maga elébe senkit nem bocsátott, míg köntösei meg nem vizsgáltattak. Borotváltatni csak saját leányaival merte magát. Midőn Damocles nevű udvaroncza őt minden halandók közt legboldogabbnak mondaná, a' hizelgőt gazdag asztalhoz ültetvén, királyilag megvendégelte, de feje fölé hegyes kardot akasztatott lószőrre, mellynek leszakadása szünetlenül fenyegette az ízletes étkekből lakomázót, 's így festé neki saját sorsát [2]. Bár a' Nemesis hozzá hasonlólag boszúlna meg minden bitort, zsarnokot és törvényszegőt! Dionysius igen szomjazott a' költői hír után is, de silány költeményeket irván, ajándékai és befolyása által eszközölhette csak ki, hogy Athenben tragoediái' egyike elnyerte a' jutalmat. E' diadala feletti örömében kilencz napig tartó ünnepet rendelt, mellyen mértéktelen ivás által megrontván egészségét, meghalt 368. évb. Kr. el.

1) Diodor. Sic. l. 13. c. 6 et 7.
2) Cicero, tuscul. quaest. l. 5. c. 20. 21. — Valer. Maxim. l. 9. c. 13.

Uralkodása ellenmondás nélkül ment át fiára II. *Dionysius*ra, ki nem volt tehetségek nélkül, de hizelgők vevék körül 's befolyást akarván nyerni az ügyekre, érzéki gyönyörökbe merítve tarták őt távol a' kormánytól. Nagybátyja *Dion*, mivelt és bölcseleti elvek által vezérlett férfiú, ügyekezett őt más útra téríteni, de nem ért czélt, sőt a' királyt magára haragítván, számüzetett Görögországba. A' nép' szerette Dionl 's számüzetése miatt most kétszerte inkább gyülölé Dionysiust, 's azért midőn egy izben a' király Olaszországban járna, Dion a' nép' kivánatára visszatért és elfoglalta Syracusát, hol ünnepélyesen fogadtatott, 's azonnal respublicai kormányt hirdetett ki 357. évb. Dionysius, hirét hallván a' történteknek, visszatért várába, mellyet még hívei elfoglalva tartottak számára, 's alkudozást színlelvén árulást forralt. Egy ízben véletlen kicsapást tett várából, minek azonban rá nézve nem lett kedvező sikere, mert Dion által visszaveretett. Azonban Dion' hatalma csak rövid vala. Szigorú és törvényszerű uralkodása nyomasztó volt az elfajult syracusai népnek. Ez okból Dionysiusnak sikerült őt kitolni 's kis ideig ismét hatalmaskodni, a' mikor aztán Dion újra visszahivatván győzött, és a' városnak új a' spartaihoz némileg hasonlító alkotmányt szándékozott adni, de mielőtt tervét valósíthatná, összeesküvés keletkezett ellene 's gyilkosok rohanván őt meg, saját lakában végezték ki 353. évben [3]). Most az összeesküdtek' egyike, *Calippus*, Dion' egykori biztosa és barátja, ragadta meg a' hatalmat, de tizen három hónapi uralkodás után ismét elűzetett. Ez eseményt használta a' Locriba vonult II. Dionysius 's ismét visszatérvén, a' várost hatalmába kerité 346. évb. De őt a' balszerencse sem javítá meg; még nagyobb önkénynyel uralkodott mint előbb. Ezen fölül a' carthagóiak is ugyanekkor támadván meg Syracusát, a' két felől szorongatott nép anyavárosát Corinthot hivá fel segedelmül.

Corinthban nem sokkal ez események előtt az előkelőbb polgárok' egyike' *Timophanes* az alsóbb nép' segedelmével magához ragadá a' főhatalmat, de testvére *Timoleon*, ki nagy szellemerővel, belátással és erénynyel birt 's ezekkel lángoló republicanus érzelmeket kötött egybe, megbuktatta őt és zsarnokságát. Egy napon két barátjával Timophanes' házához ment 's kérve kérte őt, mondjon le az uralkodásról, de midőn az sza-

3) Plutarch Dion' életéb. — Diodor S. l. 16.

vaira nem hajolna, Timoleon befedte arczát, két társa pedig megrohaná a' zsarnokot és legyilkolá [4]). Ezen hajdankori gondolkodás, miszerint a' hon drágább volt minden vérköteléknél, mi a' későbbi időkben vadnak és erkölcs elleninek nézetik, sok corinthi által már ekkor is roszaltatott. Sokan tisztelék őt mint honszabadítot, mások ellenben kárhoztaták mint testvérgyilkost. Timoleon maga, kinek kebelében a' természet' szava hasonló ellenmondással nyilatkozott, évekig elvonúlva élt minden emberi társaságtól. Ezen férfiút küldé most Corinth a' syracusaiak' segedelmére, hogy alkalmat nyerjen bűnét nagy és üdvös tettek által az emberek' emlékezetéből kitörleni. Timoleon 345. évb. evezett el Corinthból 1,200-ból álló hadsereg' és tíz hajó' élén. Syracusát a' legnagyobb zűrzavarban találta. Eleinte egy siciliai város sem akart hozzá csatlakozni, de miután egy a' magáénál sokkal nagyobb hadsereget megvert, bizalom ébredt iránta. Dionysius maga is alkuba bocsátkozott vele, 's miután a' corinthi katonák a' zsarnok' várába is belopakodtak, lemondván hatalmáról, Corinthba vonúlt, hol az egykor rettegett kényúr kocsmákban és szatócsboltokban mulatkozva, és fiatal lánykákat énekben oktatva, élte le életét. Timoleon megszabaditván Syracusát, az alkotmányt is újra rendezé és népkormányt hozott be, 's hogy a' democratiai időszak' láthatóbb jelét adja, a' zsarnokok' palotáját is földig rontatta, és más siciliai városokból is kiűzte a' zsarnokokat.

Azonban a' meggyőzött és Syracusából is kivert carthagóiak nem feledhetvén elvesztett befolyásukat a' siciliai görögökre, ismét kiszállának Sicilia' partjaira 7,000-ből álló hadsereggel. Timoleon sokkal kisebb erővel ment ellenök 's egy nagy csatában, Crimissus nevű folyam mellett, megverte őket 340. évb. Az utána következő évben pedig Mamercus catanai, és Hicetas leontinii zsarnokok' egyesített hadereje ellen nyert csatát és egyszersmind békét kötött a' carthagóiakkal. 'S így végre elérte azon dicsőséget, hogy egy elnyomott 's kül és belviszonyai által megrongált országot zsarnokaitól megszabadítván, jólétre emelt. Timoleon indulatit fékezni tudó és szerény ember volt, mi által a' syracusaiak' szeretetét nagy mértékben megnyerte. Ő szinte úgy

4) Plutarch, Timoleon' életéb.

uralkodó vala Syracusaban, miként Dionysius vagy Dion, de mivel a' törvényeknek szabad folyást engedett, uralkodása senkire nézve nem volt nyomasztó. Agg korában egészen visszavonult a' közügyektől és kies mezei jószágán, mellyel a' syracusaiak ajándékozták meg, éldegelt sok ezer polgártól, kiknek szabadságot szerzett, szeretve és tisztelve. Élte' végén elveszté szemei' világát 's megható vala látni, hogyan zarándokoltak a' háladatos syracusaiak ezen öreg emberhez, miként valamelly szenthez, 's hogyan mutogaták őt mint jóltevőjöket dicsekedve az idegeneknek, 's miután 337. évb. meghalt, az egész város kisérte koporsóját, melly az általa lerombolt zsarnoki palota' romjain vitetett keresztül. Hamvai fölé emlék állíttatott és emlékezete évenkénti játékok által rendeltetett megünnepeltetni [5]).

Halála után ismét felbomlott minden rend Syracusában. Mert e' jeles férfiu csak a' kormányt volt képes megváltoztatni, 's azt mig élt erejében fentartani, de új lelket a' népbe nem önthetett. Olly gazdag és bujálkodó várost, mint Syracusa az egyszerű és szigorú dóriai élethez törvények által visszavinni épen úgy nem volt lehetséges, miként az előhaladó mivelődés' menetét gátolni, melly Sicilia' lakosit puhálkodókká tette. 'S az a' democratia' lényegének félreismerése volt, midőn Timoleon az általa behozott alkotmánytól várt olly dolgokat, mik csak aristocratiai vagy oligarchiai kormány alatt létesíthetők. Állodalmak, hol a' hazafiság' helyét önzés foglalta el, csak úgy mentethetnek meg, ha férfiú találkozik, ki vagy apai vagy kényúri hatalommal leszen a' nép' gyáma 's azt erélyes önakarattal igazgatja. Illy monarchiai igazgatás' szükségén épült Syracusában Timoleon' halála után először Agathocles' katonai uralma, aztán II. Hiero' apai kormánya.

A' Timoleon' halála után visszatért szakadatlan háborgás és zsarnokság' borzadalmai közől *Agathocles*, rhegiumi fazekas' fia, emelkedett föl a' hadi pályán Syracusa' uralkodójává 317. évb. 's miután magát vérontás által megerősíté, a' sziget' városainak nagyobb részét is hatalmába kerítette. Megrettenve előmeneteleitől, a' carthagóiak hadsereget küldének Siciliába és Agathoclest ostrom alá vették Syracusában, ki szorult állapot-

5) Plutarch. — Diodor. Sic. l. 16. cap. 12.

jában azon vakmerő lépésre tökélte magát, hogy a' háborút Afrikába vigye át, 's a' város' kormányát Antander testvérére bizván, közepette az ellenség' hajóinak átillant, 's hadával Afrika' partjaira szállott ki 's itt olly szerencsével nyomult előre, hogy győzelmei hihetőleg maradandó következésűek leendettek, ha őt új nyugtalanságok Siciliába vissza nem szólítják. A' béke, mellyet ekkor a' carthagóiakkal kötött, visszaadta amazoknak ezelőtti birtokaikat Siciliában, a' többi tartományok pedig az ő tulajdona maradtak. Huszon nyolcz évig birta ezen ember erő, ravaszság és kebellázító kegyetlenkedés által uralmát fentartani [6]. Halála után azonnal beállottak ismét a' zűrzavarok. Egy felől zsarnokok harczoltanak egymással, más felől Agathocles campaniai zsoldos' hadai, kik magokat *mamertinok*nak nevezték, elfoglalván Messinát, innen viseltek rabló háborút. A' carthagóiak ügyekeztek e' zűrzavart hasznukra' fordítani. Végre Syracusa, melly három pártra volt szakadva, és a' carthagóiak által is ostromoltatott, Agathocles' vejét, az epirusi Pyrrhust, hívta fel segedelemre. Ő megjelenvén mindenhol örömmel fogadtatott; kibékíté egymással a' pártokat, egyesülésre birta a' sziget' legnevezetesebb városait, mi által nagy számú sereget gyüjtvén, vele olly szerencsésen csatázott a' carthagóiak ellen, hogy azok egyen kivül minden városaikat elveszíték. De Pyrrhus nem értette Agathoclesként azon mesterséget, mint kell a' siciliai vegyes hadakat megnyerni, 's nem tudta a' hatalmat következetes 's egyszersmind bölcs mérséklettel egybekötni. Két év mulva már meghasonlott azon kis uralkodókkal, kik eleinte hódoltak neki, 's egyet megöletvén közölök, valamennyit maga ellen ingerlé, minek következése az lőn, hogy seregek és városok elszakadának tőle 's részint a' carthagóiak, részint a' mamertinokhoz állottak. Pyrrhus aztán ennyi ellenséggel nem mérkezhetvén, visszatért, honnan jött vala, Olaszországba.

Elmenetele után *Hiero*, Gelon' családjának egyik ivadéka, lőn hadvezérré, 's miután magát megkedveltette, királylyá, Syracusában. Neki sikerült a' mamertinokat egy eldöntő csatában a' Milae, ma Milazzo, melletti rónán megverni 's Messinát is elveendette tőlök, ha a' carthagóiak által nem segittetnek, kiket a'

6) Diodor. Sic. 19 et 20. — Justinus l. 22.

mamertinok' egy része segédűl hiván, bebocsátá magába' Messinába 's átadta nekik a' várat. Ugyanekkor a' megszorult mamertinok' egy másik része a' rómaiaktól kért segedelmet. A' római tanács eleinte nem volt hajlandó ezen lázadókat pártolni, azonban a' nép mellettök nyilatkozott, részint mert Siciliában gazdag zsakmányt reménylett, részint pedig mivel félt, hogy a' carthagóiak Messina' elfoglalása által mintegy hidat építenek Italiába 's magába Rómába jöhetni. Ennek következtében *Appius Claudius Caudex* consul küldetett 264. évb. Kr. el. a' mamertinok' segedelmére, ki daczára a' carthagói had' lesekedésének, átment Messinába, mellyet a' mamertinok azonnal megnyitottak előtte.

A' rómaiak' megjelenése Messinában és szövetkezése a' mamertinokkal Hiero királyra nézve olly aggasztó leve, hogy azonnal szövetségre lépett a' carthagóiakkal és a' két állodalom' hadai Messina' ostromlására mentek. De mielőtt a' város bekeríttethetnék, Appius Claudius megtámadta Hierót, kinek hada elválva volt a' carthagóitól, és megverte őt. Hiero erre visszavonulván, Appius a' carthagói sereget is megrohaná és ez is megfutamodék' előtte. Ez volt kezdete ama' nagy háborúnak Róma és Carthagó közt, a' Kr. el. 264. évb. melly huszon három évig folyt, 's az ezt követő két másiknak, mellyeknek mind hárma *pun háborúk'* neve alatt ismeretes, mivel a' carthagóiak phoenici eredetök miatt *poenusok* vagy *punok*nak is neveztettek.

Appius Claudius, kinek Messina melletti kettős győzelme nyitá meg a' pun háborúkat, nemsokára beütött Syracusa' birtokaiba és pusztított. A' következő év' consulai folytatták a' dulásokat, mik Hierót békekötésre kényszeríték. Ennek következtében ő adófizetője ugyan, de egyszersmind szövetségese lőn Rómának, 's mind végig hű maradt, mi ezek' előmenetelét igen segélte nem levén ezentúl a' carthagóiakon kivűl egyéb ellenség a' szigeten. Végbe menvén a' Hieróvali békekötés, a' rómaiak legőször is Agrigentet, a' carthagóiak' fő erősségét foglalák el 272. évb. Carthago' hadvezére, *Hannibal*, Gisconak fia, 50,000-rel volt itt, 's csupán seregét szabadítá ki, de a' várost meg nem védhette. Az kipusztíttatott, 's lakói rabszolgákká tétettek. A' rómaiaknak azonban, mind ezen szerencséjök' daczára, hogy a' tenger uralta Carthagóval folyvást mérközni birjanak, 's a' többször pusztított

olasz partokat is védhessék hajóik ellen, tengeri haderőre volt szükségök. Ők ugyan nem voltak egészen hajók' hiányában, 's nem kell hinni, hogy a' tengerészet egészen ismeretlen volt legyen előttök, de apró hajóiakat a' carthagói hadi hajókkal szemközt állítani nem lehetett. Az első hadi hajó' építésére egy az italiai partokra vetett carthagói hajó szolgált nekik mintául. Legelső hajójuk 120 vitorlajú volt. *Duillius Nepos* consul az ekkori hadvezér, valamint általában a' rómaiak, nem értvén még ekkor a' tengeri hadakozáshoz, kapó csáklyákat használt, mellyekkel a' rómaiak az ellenséges hajókat saját hajóikhoz rántván, ember ember ellen harczolhatott, miként a' szárazföldi csatákban. E' találmánya által Duillius, Roma' első tengeri hadvezére, megnyerte az első tengeri csatát és Molae mellett megverte az illy csáklyákhoz nem szokott 's azok' ujsága által meglepett carthagói hadvezért Hannibalt.

Következő években a' háború változó szerencsével folyt ugyan, de többnyire mégis a' rómaiak voltak győztesek. 259. évb. elfoglalák Sardiniát és Corsicát is, 258-ban pedig sok siciliai város' birtokába jutának. Ez évben történt, hogy *Attilius Collatinus* consul vigyázatlansága által Mytistratum mellett Siciliában hadseregét olly helyzetbe bonyolítá, honnan kevés reménye lehetett menekvésre. Ekkor *Calpurnius Flamma* [7], egy második Leonidas, 200 kiválasztott katonával elfoglalván egy közel halmot, hihetetlen elszántsággal az egész carthagói tábort mindaddig feltartóztatá, míg a' consul' seregei elvonultak. Mind a' 300 bátor római elesett; Calpurnius életben ugyan, de nehéz sebekkel találtatott meg társai' holttesteitől elfedve. 157. évb. Attilius Regulus Lipara és Melita szigeteket foglalta el.

Mivel a' tengeri had' alakításának merész terve olly jól sikerült, egy másik lépésre tökélték magokat a' rómaiak, mellyet nem kevéssé merésznek mondhatni. Ők elhatárzák, Agathocles' példájára, a' carthagóiakat egyenesen Afrikában megtámadni. Ama' később olly nagy hírre jutott *Attilius Regulus* consul nyitá meg ez afrikai táborozást egy nagy csatával *Ecnomus* hegy mellett 256. évb Kr. el. Egyike volt ez a' hajdankor' legnagyobb tengeri csatáinak. 330 római hajó állott 360 carthagói ellen. Dia-

7) Gellius l. 3. c. 7. Q. Caeditiusnak nevezi őt, de több írók Calp. Flammának. — Hasonl. Aurel. Victor, de viris illustrib. c. 39.

dalmas Regulus lőn; Carthago 104 hajót veszíte 's mindkét részről öszvesen 30,000 estek el [8]). Semmi által sem gátoltatván többé a' római hadvezér, Hermaeum hegyfoknál kötött ki 's elfoglalván Clupeát, fegyverrel pusztítá a' gyönyörűen mivelt tartományt. 255-ik évb. Regulus ismét megverte Carthago' három vezérét Hasdrubal, Bostar és Hamilcart' 's ekkor békét ajánla a' carthagóiaknak, de olly szigorú föltételek alatt, hogy a' carthagói tanács készebb vala minden áldozatra, mint azok' elfogadására. A' veszély nem csekély volt, melly most Carthagót fenyegette, mert a' consul eltökélé magát a' várost ostrom alá venni. Illy nagy szükségben egy szabadítót ada nekik a' sors *Xantippus* nevű spartai polgárban, ki görög zsoldos hadak' élén jött Carthagóba. Országa' szokásai közt nevekedve 's jártas a' hadban, megmutatta a' carthagóiaknak, hogy csatavesztéseiket olly nagy hadi eszközök mellett, millyeket használtak, csupán vezéreik' ügyetlenségének köszönhették, győzelmet igérvén nekik, ha tanácsaira hallgatandnak. A' carthagóiakban bizalom ébredt a' görög iránt és seregeik élére állíták őt. Xantippus azonnal megmutatta, hogy még Regulust is fölülmúlja 's halhatatlan hírt szerze magának, mert a' Róma 's Carthago közötti afrikai háborúnak egyetlen csatával végét szakasztá, 's bár mint idegen a' carthagóiak által nem használtathatott többé hadvezérül a' külföldi háborúban, 's az afrikai háború' bevégezte után azonnal elbocsáttatott, de érdeme azért nem kisebbedett 's azon dicsőséggel tért meg hazájába, hogy Róma' vitéz seregeit és jeles hadvezérét Regulust győzte meg. Az egész római had hét ezeret, kik Clupeába menekültek, és 600-at kivéve, kik foglyok levének, tönkre tétetett 255. évb. Kr. el. Regulus maga is foglya leve Carthagónak [9]).

A' rómaiak ugyanezen évben tengeri vihar által 270 hajót veszítének 's két ével később ismét többet 150-nél, de a' megtörhetlen tanács mindig újakkal pótlá a' veszteséget. Siciliában a' hadi szerencse folyvást változékony volt, míg végre L. *Cecilius Metellus* Panormus mellett, hol 20,000 carthagói esett el, 150. évb. megvervén a' carthagóiakat, annyira megtörte, hogy követséget küldenének Rómába békét eszközleni,

8) Polyb. lib. I. c. 26—28. — Orosius lib. IV. c. 8.
9) Polyb. lib. 26—36.

vele küldve a' fogoly Regulust is, annak reményében, hogy nagy tekintélyű szavaival gyámolni fogja kérelmöket. Ez alkalommal bizonyíta Regulus olly honszeretetet és megtörhetlen lelket, melly neki nagyobb hírt szerze mint minden csatái 's csodálókat mind a' hajdani, mind az utóvilágban. Neki Carthagóban esküt kelle tennie, hogy ha a' béke iránti alku eredménytelen leend, vissza fog térni fogságába. E' szilárd lelkű római a' helyett, hogy a' római tanács előtt a' béke mellett csak egy szót is szólana, vagy a' foglyok' kiváltását sürgetné, épen ellenkezőleg arra buzdítá honfiait, legyenek állhatatosak, a' háborúval ne hagyjanak fel, mert Carthago' ereje elébb kimerülend mint övék, 's a' béke 's foglyok' kiváltása iránti alkuvást egyenesen útasítsák vissza. A' rómaiak hajlottak nagy fioknak szavára 's nem fogadák el a' békét. Regulus pedig adott szavához és esküjéhez híven, visszatért Carthagóba és sem barátinak kérelme, sem nejének és gyermekeinek könnyei által nem volt rábirható, hogy az ellenségnek tett esküjét megszegje. Legyen bár az esemény igaz, vagy nem, annyi bizonyos, hogy eme' korban a' rómaiakban sok hazafiság, becsületérzés és jogtisztelet volt, mik fontosabbaknak nézettek bár mi magánérdeknél. Reguluson aztán, miként képzelhetni, kegyetlenül megboszúlák magokat a' carthagóiak 's ha való, mit a' régiek beszélnek, szekrénybe zárták, melly befelé álló szegekkel volt kiverve 's benne e' nagy embert éhség és fájdalommal gyötrötték halálra [10]).

Béke nem eszközöltethetvén, a' háború tovább folyt. A' rómaiak két nevezetes pontot *Lylibaeumot* és *Drepanumot* ügyekeztek elvenni Siciliában a' carthagóiaktól, de megverettek és vihar által hajóikat is újra elveszíték. A' sok csata végre annyira kimerité Rómát is, hogy kénytelen volt ismét csupán szárazföldi háborúra szorítkozni Siciliában. Azonban 247. évb. Carthago' egyik legnagyobb hadvezére és Rómának engesztelhetetlen ellensége, *Hamilcar Barcas*, lépett a' csata-síkra, 's elfoglalván Panormus mellett egy hegyet, a' mai Monte Pellegrinót, itt három évig tartotta fenn magát közepette a' rómaiaknak, folytonosan megtámadozván őket vízen és szárazon. Öszvesen hat évig háborgatá Róma' seregeit, pusztítva Olaszország' partjait 's olly nagy ügyességgel viselve magát, hogy a' rómaiak' minden hadi tudománya és

10) Livius, Epit. l. XVIII. 65. — Diodor. l. 24. — Zonaras l. 8. cap. 15. — Appianus in Puni. — Valer. Maxim. l. I. c. 1. — Cic. de off. l. 3. c. 27.

vitézsége megtört rajta, 's okot ada nekik a' rettegésre, hogy erejök előbb kimerűlend mint Carthagóé. Azért most a' legvégsők kisértettek meg. Ki levén merűlve az ország' pénztára, a' tanács a' polgárok' hazafiságát hívta fel. A' római aristocratia megnyitá erszényét 's pénzt kölcsönze, csupán győzelem' esetére visszafizetendőt, hajók' építésére. Igy állíttatott ki ismét 200 nagyobb hadi hajó, 242. évb. Hallván a' carthagóiak ennek hirét, ők is sietve fölszerelék tengeri hajóikat 's Hanno' vezérlete alatt Siciliába küldék, hogy ott Hamilcarral egyesűlvén, ennek vezérlete alatt támadja meg a' rómaiakat. De mielőtt egyesűlhetett volna *Caj. Lutatius Catulus* consul az aegati szigetek mellett csatára kényszeritvén őt, megverte, 70 hajóját és 10,000 emberét elfogván, 50 hajóját pedig átfurván. A' carthagóiak most otthon kimerűlve, és siciliai seregeiktől is minden élelem elzárva levén, e' nehéz körülmények közt Hamilcar jeles hadvezérök' itéletére bizák, hogy a' háborút folytassa, vagy bevégezze. Hamilcar békét kötött 241. évb. melly szerint Carthagónak Siciliáról 's minden szomszéd szigetekről le kelle mondania, minden római foglyot váltság nélkűl kiadnia 's eleinte húsz, utóbb tíz év alatt 2,200 talentumot fizetnie 's végre Hierót és Syracusát ezentúl nyugton hagynia. Igy végződött az első pún háború, mellyben Róma 200,000 embert 700 hajót, Carthago 500 hajót veszíte [11]) 's a' két nemzet között engesztelhetlen gyűlölség támadt. Sicilia lőn az első római tartomány. Vele a' rómaiak mindig szelidebben bántak, mint egyéb meghódított országokkal, részint, miként Cicero véli, mivel ez éreztette legelőször is a' rómaiakkal, mi dicső dolog idegen népek felett uralkodni, részint mert többnyire önként hódolt meg. Azonban maradtak még e' szigetnek némelly tájékai, mellyek nem csatoltattak a' római tartományhoz. Illyen volt a' syracusai kis királyság is Hiero alatt, mellyet ezen fejdelem szeliden és bölcseséggel kormányzott, noha valódi függetlenséggel nem birt.

A' MÁSODIK PÚN HÁBORÚ ELŐTTI IDŐ.

Carthago a' békekötés után azonnal szét akará oszlatni minden nélkülözhető zsoldos seregeit, de kiürűlt pénztárából nem levén képes őket kifizetni, a' hadsereg, körűlbelül 30,000 em-

11) Polybius I. 64.

ber, melly később 70,000-re szaporodott, fellázadt és néhány a' carthagói uralkodással megelégületlen várost is, millyen volt például Utica és Hippo, pártjába vont 's magát Carthagót ostrommal fenyegette. Hanno egy hirtelen gyűjtött haddal kiküldetett ugyan ellenök, de semmit nem eszközölhetvén, ismét Hamilcar Barcas neveztetett fővezérré. A' zsoldosokkali nagy elkeseredéssel folyt háborút e' jeles hadvezérnek is többszöri veszélyek után csak négy év mulva sikerült a' lázadók' legyőzésével bevégezni [1]. Ugyanez időben Sardiniában is fellázadtak volt Carthago' zsoldosai. A' rómaiak, azon szín alatt, mintha a' carthagóiaknak segélyt akarnának nyujtani, seregeket küldének ide, azonban legyőzvén a' zsoldosokat, az elfoglalt szigetet magoknak tarták meg és hallatlan szemtelenséggel még 1200 talentumot zsaroltak a' carthagóiakon hadi költségek' címe alatt. Nemsokára elvették Carthagótól Corsicát is [2]. Carthago nagy szorultságában kénytelen volt nekik mindenben engedni, de nem feledé a' méltatlanságot.

Ez időben Rómát magát is veszélyes viharok kezdék fenyegetni éjszak felől. A' felső olaszországi gallok negyven őt éves csend után 238. évb. Kr. el. ismét mozogtak Róma ellen, azonban e' háborgást még most elfojtá maga a' nép közepett keletkezett belviszály. De midőn 232. évb. C. Flaminius Nepos tribun' inditványa, hogy a' senonoktól korábban elfoglalt sena-gallicai földek egész a' Rubiconig római földmivesek közt osztassanak ki, törvénynyé lőn, a' gallok megrettenvén, hogy ez által a' hazájokból kiűzetés czéloztatik, két hatalmasb törzseik, a' bojok és insubriak, több törzseket is fellázasztván, fegyvert ragadának Róma' ellen. A' rómaiak tudva a' hajdani napok' gyászos emlékéből, mi erős ellenséggel van dolguk, összeiraták seregöket, mellynek száma 770,000-re ment, nem hogy azt egyszerre a' gallok ellen vigyék, hanem hogy ismerjék erejöket 's készületlenül ne találtassanak. E' nagy hadsereg hizonyítja, mi népes volt ekkor Italia 's mi nagy a' római erő, daczára a' nem rég bevégzett pun háborúnak! A' gallokkali első csata balúl ütött ki 's a' rómaiak teljesen megverettek. De nem sokára ezután a' gall fő sereg Etruria' egy mocsáros vidékén bekeríttetvén, el-

1) Polyb. I. 88.
2) Livius XX.

veszté a' csatát és 20,000 embert, minek következtében egy rész azonnal meghódolt a' többit pedig a' legközelebbi évben az ekkor már consullá lett Caj. Flaminius Nepos, és Marc. Claud. Marcellus, egyike a' legjelesebb római hadvezéreknek, igázták meg; 222. évb. pedig ismét Marcellus és Caj. Corn. Scipio consulok, elfoglalván Mediolanumot (a' mai Milano nevű gall várost) és vele egész felső Olaszországot, azt római tartománnyá tevék *Gallia cisalpina* vagy *togata* név alatt, 's két gyarmatot, Cremonát és Placentiát, alapítának ott, hogy őrei legyenek a' római érdekeknek a' gallok közt [3]).

Ugyanez időben nyert Róma uralmat az adriai tengeren is, miután az illyrek' kalózkodó állodalmát, *Teuta* királyné alatt, 226. évb. meghódítá 's egyszersmind barátságos egybeköttetésbe jött a' görögökkel, kik hálájokot fejezék ki a' rómaiak iránt, hogy megszabadíták őket az illyr kalózoktól, kik nekik sok nyugtalanságt okoztak. És itt kezdődik a' rómiak' befolyása a' görögök' politicai viszonyaira, midőn több görög város önkényt veté magát a' rómaiak' ótalma alá 's az atheniek és az achai szövetkezettek hálásoknak mutatkoztak Róma iránt [4]).

Mielőtt Róma' felső Olaszországra és Illyriára kiterjeszté hatalmát, a' carthagóiak is nagy hasznú foglalásokat tettek Spanyolországban. E' spanyol hódítás' eszméje Hamilcar Barcas' fejében született, ki biztos pillanattal jó előre látván, hogy egy második háboru a' rómaiakkal kikerülhetlen lesz, új segédforrásokról gondolkodott, kivált miután Carthago siciliai 's egyéb birtokait is elveszité. Spanyolország, melly ez időben a' mai Spanyolországból és Portugaliából állott és Hispaniának és Iberiának is neveztetett. Eredetileg két nép lakta, *celták* és *iberek*. Az elsők meghódíttatván ez utóbbiak által, mindkét nép egygyé olvadt. Az iber népek, ujabb irók' véleménye szerint, nem voltak indo-german törzsbeliek, hanem külön törzsét képezék a' caucazi emberfajnak. Nevezetesebb iber népek a' lusitanok, cantaberek vasconok, és celtiberek voltak. Később más bevándorolt népekkel vegyűlvén elenyésztek, egyedül a' *bascok* ma-

3) Appianus de reb. gall. IV. — Plutarch Marcellusában. — Livius epit. XX. — Polyb. II. 21. 's köv.

4) Polyb. II. 8. 's köv. — Livius ep. XX. Orosius IV. 13. — Appianus de reb. Illyric. 7.

radván fenn közölök, kik ma Biscaya, és Navarrában laknak 's számra fél milliót tesznek. Világtörténeti fontosságot az iber nép legelőször Hamilcar Barcas által nyert, kinek spanyolországi hódítása lőn oka a' második pún háborúnak. A' carthagóiaknak már előbb voltak Iberiában birtokaik. Az első pún háború előtt csaknem az egész mai Andalusia övék volt, de ki kellvén innét vonni a' római háborúkor seregeiket, az elfoglalt földrészek' magokra hagyatának. Hamilcar Barcas kieszközlé, hogy a' carthagói tanács őt 237. évb. egy hadsereg' élén ide küldötte. Hamilcar magával vitte kilencz évű fiát is Hannibalt, ki nevét később vérbetűkkel irá Róma' történeteibe, kit a' rege szerint gyermekkorában megesketett, hogy Rómának örökké ellensége leend. Iberia' erős népeit nehéz lett volna meghódítani, ha közöttök összetartás van, de Hamilcar okosan tudta használnát venni meghasonlásuknak 's kilencz évig tartó (237—228) küzdés alatt nagy előmeneteleket tőn e' föld' meghódításában a' déli és nyugoti tengerpartokon. Hamilcar ütközetben esett el 's benne Róma engesztelhetlen ellenséget, Carthago pedig nagy hadvezért veszíte. Utána veje, a'szép Hasdrubal, lőn hadvezérré, ki folytatta ipa' vállalatait, több népeket meghódíta és várost épített új Carthago (Carthagena) név alatt közel a' gazdag ezüst bányákhoz, mellyekben nagy szorgalommal dolgoztatott.

E' spanyolországi foglalások, mellyek pénz és harczos népek' tekintetében olly gazdag segélyforrásai lettek Carthagónak, fölgerjesztek a' rómaiak' aggodalmát, de a'gall háború foglalván el őket, ez úttal nem tehettek egyebet, mint hogy Hasdrubalt szerződésre birták, mellyben ez kötelezé magát hódításait az Iberis (Ebro) folyamon túl nem vinni. Hasdrubalt, az eszes kormányférfit és nem ügyetlen vezért, főparancsnoksága' nyolczadik évében 221. évb. egy gall megölvén, a' seregek Hamilcar Barcas' fiát, *Hannibalt*, választák nagy örömzaj közt vezérökké, mit aztán a' carthagói tanács is helyben hagyott, daczára az úgy nevezett nagy *Hanno*' ellenszegülésének, ki Carthagóban a' két uralkodó párt' egyikének, a' Barcas család' elleninek, feje volt. Az ifju Hannibal már Hasdrubal alatt alvezér volt, 's mindenütt használtatott, hol erőre és kitartásra volt szükség és már ekkor nagy mértékben meg tudta nyerni a' seregek' bizalmát. Ők jeles hadvezéröket Hamilcart látták ez ifjúban feltámadni. Arczában ugyanazon elevenség, szemei-

ben azon erő, ajkai és vonásai egészen azok. De ő nemsokára bebizonyítá, hogy apjához hasonlata legkisebb érdeme az emberek' megnyerésére. Soha még ember két különböző dologra, engedelmeskedni és parancsolni, alkalmasabb nem volt, 's azért nehéz vala méghatározni a' hadvezér vagy a' seregek előtt volt-e kedvesebb. Huszon hat éves volt, midőn fővezérré lőn 's apja' szellemét örökölve lelke egészen ennek tervei' végrehajtásával volt eltelve A' Róma elleni háború volt fő gondolata, mit okosság is tanácslott ugyan, de a' boszú is sugallt, mert Carthagónak legveszélyesebb viharait Róma felől latta felvonulni. Ő ezen ellenség' hatalmát gyökerében akará megrázni 's azon tervet forralta, hogy a' harczot egyenesen Róma' földére vigye át. Ezen épen olly vakmerő, mint rendkivűli eszme' valósitására a' természet minden szükséges tulajdonokkal felruházta őt, de maga is semmit el nem mulaszta tenni és látni, mire az egykor leendő nagy hadvezérnek szüksége volt. Rajta minden uralkodói fennséget mutata 's bálványa vala a' hadseregnek. Midőn veszélybe kellett menni ő vala legbátrabb, a' veszély közepett pedig senki okosabb és meggondolóbb nem volt. Testét ki nem fárasztá, lelkét meg nem törte semmi munka. Hideget és hevet egyképen türni tudó; étel 's ital neki nem élv, csupán természet kivánta szükség volt 's ébrenlét 's álom nem voltak nála éji vagy nappali időhöz kötve 's nyugalomra csak munkátóli üres óráit szánta. 'S bár mi kemény fekvésen 's bár mi zajban ki tudott pihenni. Sokszor látták hadi köntösével fedetten a' földön aludni őrei és katonái között, kikkel minden nyomort egyenlően megosztott. Öltözetén semmi kitünő, csupán fegyverein és lován. Ő vala a' legjobb lovag, és a' legjobb gyalogló. Első rohant a' csatába és utolsó tért meg. A' minden századok' legjelesebb hadvezérei és kitünő férfiai' egyikének e' jellemzését nem carthagói történetiró hagyta hátra, hanem a' római Livius [5]), azon rómaiak' egyike, kiknek annyi oka volt a' Hannibal iránti ellenséges indulatra. Ez festi igy Hannibalt 's midőn utána veti, hogy benne eme' tulajdonokat emberietlen kegyetlenség és hűtlenség mocskolák be, a' történetirás ez utóbbi állitását nem igazolja 's gyanú ébred bennünk, miképen az csak rágalom és nemzeti gyűlölség' sugalma. Semmivel sem volt hűtlenebb és kegyetlenebb az akkori

5) Livius XXI. 4.

világ' hadvezérei' legtöbbjeinél. A' rómaiakban saját hazája' ellenségeit és irtóit látta és gyülölte, 's azért a' mit tett Róma ellen annak az emberi érzelmek' egyik legszebbike, a' legszentebb hazaszeretetet, volt forrása. Különben Hannibal mint hadvezér is rendkivüli volt; találékony, eszélyes, előre látó, kiszámoló bámulatra méltólag; mihez ereje nem volt, csellel tudta végrehajtani, ezeken fölül nem csupán hadias dolgokban volt kitünő, hanem egyszersmind mély belátású kormányférfi, ki a' miveltségben is maga mögött hagyá minden honfiait. Még italiai táborozása' aggodalmai és vészei között is szorgalmasan foglalkodott a' görög irodalommal. Czélját szilárdan kitűzni, de az eszközökben meg nem kötni magát; politicában mindeneket ámulatban tartani, hogy maga egészen tisztán láthasson; csatában a' legnagyobb merészség és erély egész a' semmivé tételig; hadmenetekben hihetetlen sebesség és kitartás; hadkormányzásban mély titok; szerfeletti gondoskodás a' seregekről 's a' lakosokra csak akkor figyelem, ha azok' hangulata, vagy a' pillanat' viszonyai kivánták, ezek valának munkálkodása' elvei.

Mihelyt e' rendkivüli ifju fővezérré lőn, azonnal kimutatta, mit várhatni tőle, mert kevés idő alatt mindent végre hajta, mit apja és sógora Spanyolországban kezdettek. Más fél év alatt meghódolt fegyvereinek Lusitaniát kivéve, mellyben Sagunt feküdt, Spanyolország egész az Ebro folyamig. Az Ebro mellé érvén, készületeket kezde tenni azon nagy munkára, mit élte' fő feladatául tűzött volt ki, a' római nemzet' megalázására. *Sagunt*, gazdag tengerparti kereskedő város, 's ez oknál fogva természetes ellensége a' hatalmát mind inkább terjesztő Carthagónak, megdöbbenvén Hannibal' szomszédságától, Róma' pártfogásához folyamodott. Hannibal, kinek tervében volt Rómával minél előbb egybeütközni, kieszközlé Carthagóban, hogy Saguntot elfoglalhassa, 's nem gondolván a' római követekkel, megtámadá a' várost 's nyolcz hónapi ostrom után bevette mind a' mellett, hogy a' saguntiak hallatlan vitézséget és feláldozást tanusítának védelmökben. Falaikat lerombolván az ellenség, mind addig védték azok' romjait, míg csak újakat épithettek, 's midőn ezek sem adnának többé menedéket, városuk' egyik terén máglyát rakván, sokan magokat kincseikkel együtt a' lángokba veték, sokan pedig hajlékaikat gyujták fejökre. Hannibal az elfoglalt várost földig rontatván, életben maradt lakóit rabszolgákká tette 219. évb.

Kr. el. [6]) Egyébiránt itt gazdag zsákmánynak jutott birtokába, mellyel az italiai táborozás' hadi pénztára tetemesen gyarapodott.

Rómába érvén Sagunt' elromboltatásának híre, a' tanács azonnal két hadsereget készíte föl, mellynek egyike Publ. Corn. Scipio' vezérlete alatt Spanyolországba, másika Titus Sempronius alatt Siciliába 's ha szükség Afrikába volt menendő. Ezen kivűl Manlius praetor Gallia Cisalpinában állott két római legióval és 11,000 szövetséges sereggel. Ezen készületek után a' rómaiak még egyszer követséget küldének Carthagóba a' vakmerő Hannibal' kiadatását és ellene elégtételt kérni. Miután a' carthagói tanácsban az ügy hosszasan megvítattatott volna, a' római követek' egyike Quint. Fabius, redőkbe szedvén palástját, szilárd hangon és büszke rövidséggel így szólt: „Kezemben béke és háború van, válaszszatok!" — ‚Adj a' mit akarsz' feleltek a' carthagóiak. — „Tehát háború!" mond Fabius és a' második pun háború' koczkája el lőn vetve 's a' század' két leghatalmasabb nemzete fegyvert fogott a' világ' uradalmáért [7]).

A' MÁSODIK PÚN HÁBORÚ.

Sagunt' bevétele 's elrombolása után Hannibal még egy telet tölte Spanyolországban, melly alatt hadait pihentetvén, készületeket teve a' Róma elleni háborúra. Legelőször is követségeket küldött déli Franczíaország és Piemont' gall népeihez, alkudozni seregei' átbocsátatása iránt 's egyszersmind tudomást szerezni az alpokon át vezető útak felől, mert Italia' révei el levén zárva a' carthagói hajók elől, kénytelen volt szárazföldi útat választani. Italia' körülményei felől már előbb értesítteté magát 's nem vakon, hanem a' legjózanabb kiszámítással kezdett nagy vállalatához. Noha nem tagadhatni, hogy még így is, erősített helyek, magtárak 's megveretés' esetére bár mi menedék nélkül, a' római nemzetet saját földén megtámadni egyike volt a' legmerészebb eszméknek, mellyek valaha hadvezér' elméjében támadtak.

A' Kr. el. 218. év' tavaszán a' lelkében nagy terveket forraló fiatal hős átkelt az Ebro folyamon 90,000 gyalog, és 12,000 lovasból álló hadával, Spanyolországban hagyván 15,000-nek élén

6) Livius XXI. 11—15.
7) Livius XXI. 18.

Hasdrubal testvérét. Az Ebrótól a' pyreni hegyekig minden ellenszegülő spanyol népeket levert 's hogy további útját biztosítsa, itt hagyá Hanno alvezért 11,000-nyi haddal. Ezután átment a' felhő magasságú Pyreneken, mellyek a' spanyolok' földét Franciaországtól elválasztják 's fegyverrel nyitva útat magának a' harczos népektől hemzsegő Gallián, átküzdve a' Rhodanus' (ma Rhone') vadul ro'anó habjait, megszalasztva az ennek túlpartján fenyegető ellenséget, az örök hó és jégfedte Alpok' alján termett, eltökélve ezek' óriási gerinczein is áthágni. Mivel ismeretlen volt előtte e' sivatag, nem az alacsonabb és járhatóbb tengermelléki havasokon ment át, hanem az iszonynyal teljes grajaei (Mont Cenis) bérczeken,[1]) mellyek még nem láttak vándort. Kilencz napig tartó mászás után fölért az Alpok' csúcsára, mondhatlan veszélyek, nehézségek és károk közt, honnan megmutatta már már csüggedező seregeinek Italia' gyönyörű vidékeit, kecsegtetve őket a' jó szerencse' minden kedvezéseivel. Ezen út egyike volt a' legnagyobb vállalatoknak, miket hadvezér az ó és új világban végre hajta. Mert gondoljunk csak egy sereg afrikait és spanyolt, kik égető hőséghez vannak szokva, az évnek téli szakában, eme' zordon hó és jéghegyek' meredekein, hol ez időkben magok a' hegyi lakosok sem járnak, hideggel, éhséggel, rohanó folyamok' árjaival küzködve, folytonos csatában az erős hegyi népekkel, mellyek nyilzáport szórtanak és sziklákat zudítottak rájok, térképek és teljesen biztos vezetők nélkül, lovaik 's elefantjaikkal bolygani 's előttünk fog állani e' merény egész nagyságában. Fenn az Alpok' legmagasabb vidékén két órányi távolságra a' sziklákban útat kelle vágniok, hogy tova haladhassanak. Lejövetelök még nehezebb vala mint a' felhágás. Egyik megcsuszamodó tizet ránta magával a' mélységbe; sokakat a' rohanásban óriássá nevekedő lavinák temettek el, másokat a' hideg fagyasztott meg. Végre az elbágyadt 's tetemesen megfogyott sereg szertelen erejű vezérével együtt Piemont' völgyeibe ért, miután az Alpokon át tizenöt napot 's új Carthagótól idáig öt egész hónapot jött volna örökre emlékezetes

1) Hol ment legyen át az Alpokon nem tudni bizonyosan, ámbár ez iránt újabb időben több vizsgálatok tétettek. A' derék geograph Mannert úgy vélekedik, hogy a' Cenis hegyen. L. Mannert Geogr. v. Italia Leipz. 1823. I. Abth. 37—42 l. — Hasonlítsd ezekkel L. Georgii, Alte Geographie II. Abtheil. 60—64. lap.

útján. Hannibal megszámítván seregeit, az ötven kilencz ezeret, mellyel a' Rhodan mellől elindult, 26,000-re olvadottnak találta. És ezen maroknyi sereggel ment eldönteni azon kérdést, Dido vagy Romulus' városa uralkodjék-e országok és tengerek felett; ezzel ment megtámadni a' világ' első harczosait otthon saját fészkökben, kiknek Polybius szerint 150,000 polgáruk volt fegyverkészen, 's olasz szövetségeseikkel együtt közel 800,000-ből álló hadat birtak kiállítani. De ő a' megelégületlen italiai népek, leginkább pedig az épen ekkor legyőzött gallok' segedelmére is számolt. Azonban, hogy ezekben is bizalom ébredjen iránta 's bátorságot nyerjenek elnyomóik ellen fegyvert fogni, rögtön jelét és bizonyitványait kelle adni saját erejének. E' nélkül az elbágyadt carthagói kis számú sereg elveszendő volt. Ezt mind jól látta Hannibal' lángesze, azért leérvén az insuberek által lakott síkra, gyorsan megrohaná 's megverte az ellenszegülőket, és elfoglalta fővárosukat a' mai Turint [2]).

A' rómaiak meg sem álmodván Hannibal' hallatlan útját, a' tenger felől gondolák őt jöendőnek. Publ. Corn. Scipio hajókon volt Spanyolország felé evezve 's épen akkor szállott ki Massiliánál, midőn Hannibal a' Rhodan folyamon át akart kelni. Értesülvén ez iránt, fölkerekedett őt czéljában gátlani. De a' figyelmes pún vezér megtudván közeledését 's nem akarván vele itt megütközni, három napi úttal megelőzte őt. Ezt látva Scipio, ismét hajóra szálla és seregei' egy részét Cnaeus Scipio testvére' vezérlete' alatt Spanyolországba küldvén, maga felső Olaszországba sietett, hogy ott a' carthagói hadvezért, mihelyt az Alpokról lejön, megtámadhassa. Az also *Ticinus* vagy Tessin folyamnál, Padua mellett, találkozott a' két hadsereg. Mind a' két tábor' vezére beszéddel lelkesíté katonáit. Megütközének, és Hannibal lett győztes leginkább numidiai lovasainak erejével. Scipio maga is nehéz sebet kapott 's a' veszélyből tizen hat éves fia, Hannibalnak későbbi meggyőzője, a' nagy afrikai Scipio, mentette meg. Az ütközet után a' római táborban levő gallok, mintegy két ezeren, átmentek a' carthagóiakhoz. Scipio kénytelen volt Trebiához vonulni; hol a' hegyes tartományban Carthago' lovasai kevésbbé voltak veszélyesek. Sempronius Longus az első csata' hirére meg-

2) Polybius III. 55. — Livius XXI. 37.

rettent római tanács által gyorsan visszahivatván Siciliából, összecsatlá seregét Scipióéval 's égett a' kivánságtól Hanniballal megütközhetni a' mint hogy Scipio' ellenére meg is ütközött *Trebia'* mellett, és a' carthagói vezért is teljesen megverte. Ez ütközetnek az lőn eredménye, hogy a' felső olaszországi gallok egészen Hannibal' pártjára szegődtek!

Illy két nagy csapással kezdődött a' rómaiak' harcza Hanniballal, 's ők rettegve néztek a' következő 217. évben folytatandó háború' elébe. A' trebiai csata után Hannibal téli szállásra vonult a' Padus mellett, de sokkal korábban mint a' tavasz kinyilt, megindulván Etruriába négy nap és három éj hosszat a' clusiumi nehéz járatu ingoványokon gázolt át, mert minden más menetek el valának előle zárva. Ez útja sok emberébe került 's maga is elveszté egyik szeme' világát gyuladás' következtében. Flaminius ekkori consul, ki hadseregével Arretium mellett álla, nem kevéssé meg vala lepve, midőn őt e' veszélyes úton jőni látta. Hannibal elvonult a' consul' seregei mellett 's pusztítá a' vidéket, hogy őt oda csalja csatára, hol a' carthagói seregnek alkalmasabb lesz. Nem is csalatkozott számolásában; Flaminius utána indult hadával 's mind addig követte, míg a' cselek' kigondolásában kifogyhatlan Hannibal egy hegyektől körűlvett völgybe csalá a' *Trasimen* tó' mellékére, hol úgy bekeríté, hogy semmikép sem lehete menekednie 's ekkor megtámadván őt, a' tóból felkelő köd' homályában teljesen megverte 217. évb. Tizen öt ezer római veszett itt el és maga a' consul is. A' foglyok közől azokat, kik az italiai' szövetséges népek közől valának Hannibal szabadon bocsátá, a' rómaiakat ellenben nehéz bilincsekbe verette. E' csata után Hannibal egy másik római seregre bukkant, melylyet C. Centenius vezetett 's 2,000 lovasból álla, 's ezt is megverte, néhány ezeret megölvén 's többeket elfogván közőlök [3]).

Hannibal most kikerülve Rómát, mellynek megtámadására nem érzette hadát elég erősnek, Umbriának fordult 's a' marsok, marucinok és peligne k' tartományán pusztítva átmenvén, Apuliába jött azon czéllal, hogy a' római fegyver által

3) Livius, XXII 3—7 — Polyb. III. 82—84. — Zonaras VIII 25.

megigázott nepeket elnyomóik ellen bátorítsa. A' nagy rémülésbe hozott rómaiak e' nyomasztó szükségben *Quintus Fabius Maximust* nevezték dictatorrá. Ez tapasztalt 's nagy megfontolású férfiu vala, ki azonnal kitalálta, mi módon árthatni Hannibalnak leginkább Ő mindenütt nyomában volt neki, figyelemmel kisérte minden léptét, de csatába nem bocsátkozott vele, hanem ügyekezett hadait háborítani, azoknak az élelemszerzést megnehezíteni 's a' seregeket apró ingerkedésekkel fárasztani. Hannibal' éles szemei azonnal észrevették, hogy itt olly vezérrel van dolga, kinek nem annyira ereje, mint okossága veszélyes. A' pún vezérnek az álla érdekében, hogy csatát nyerjen minél többet 's minél gyorsabban. Az időzés idegen földön rá nézve legveszélyesebb volt; neki még a' győzelmek által is fogyott ereje, nem levén honnan toborzania, míg az ellenség minden pillanatban pótolhatta kárait. Ezért mindenkép ügyekezett Fabiust, ki e' csatázási rendszere miatt *időzőnek* (cunctatornak) neveztetett, harczra ingerleni, de az nem volt semmi eszközökkel ütközetre birható. Hannibal most cselekhez folyamodott, pusztítá Fabius' szeme' láttára a' környéket, csupán az ő földeit kimélte, hogy gyanúba ejtse őt honfiai előtt; megvetéssel szólt felőle, gyávának és ügyetlenek hirdetvén őt, kit egyébiránt lelkében igen is ügyesnek hitt. Fortélyaival némi részben czélt is ért. A' rómaiak magok is gyanúsítani kezdék őt 's egy rész gyávasággal, más árulással vádolni, kik között volt Minucius Rufus is, a' lovasság' vezére. Fabius nem hagyta magát megzavartatni 's tervéhez hű maradván, egy ízben meg is szorítá a' carthagói hadvezért az Eridanus nevű szurdokon, hol 4,000 embert külde elébe, maga pedig többi seregével Callicula nevű halmon állott meg, az afrikai had' hátulján. Hannibalt, midőn észrevenné, hogy bekeríttetett, soha nem érzett félelem szállta meg, de találékony esze csakhamar kivezette őt a' hinárból. Midőn tudniillik az éj leszállt, a' táborában levő ökrök' szarvaira száraz gallyakat köttetvén, azokat meggyujtatá és a' barmokat a' hegyek' meredekei felé kergetteté, a' táborban pedig csendet parancsolván eloltata minden tüzeket. Szarvukra égvén a' tűz, és különben is üzetvén, az ökrök nagy robajjal rohantak a' hegyeknek. Fabius látván ezt, fortélyt gyaníta, de nem tudván kitalálni mi történik, seregével mozdulatlan maradt; a' carthagóiak

előtt álló 4,000 római ellenben fenn a' hegyen zajt és tüzet, alant az ellenség' táborában csendet tapasztalva, azt hivén, hogy az elül és hátulról megszorult ellenségoldalvást a' hegyeken át akar menekedni, elhagyá helyét és a' futónak útját akará állani. Most Hannibal elfoglalá az elhagyott helyet: megfuvatá harsonáit 's tüzet gyujtata táborában. És csak most vevék észre a' rómaiak, hogy rászedettek 's az ellenség kisiklott kezeikből [1]).

A' rómaiak otthon városukban már nyugtalankodni kezdének Fabius' hosszadalmas hadviselése miatt, azt hivék, hogy az egyetlen csatával bevégezhető, ha Fabius bátrabb vezér. E' hitben még inkább megerősödének, midőn egy izben Fabius' távollétében a' kérkedő Minuciusnak sikerült egy carthagói csapaton némi győzelmet nyerni, mit meglehet Hannibal cselből engedett neki. Mivel a' tanács és nép meg nem foszthatta Fabiust hivatalától, tehát Minuciusnak is fővezéri hatalmat, Fabiuséval egyenlőt, adott. Fabius nagylelkűleg eltűrte ez érzékeny sértést. Hannibal azonban hasznára fordítá e' körülményt 's Minuciust ütközetre csábítván, semmivé teendette, ha a' derék Fabius nem őrködik a' meggondolatlan felett. Most elismeretett Fabius' bölcsesége 's az időző gúnynév ezentúl dicséretűl ragasztatott neve mellé, Minucius pedig letevén a' hadvezérséget, megvallá tehetlenségét 's egészen Fabius' parancsai alá adta magát.

Kitelvén Fabius' dictatorságának ideje, a' következő 216. évre *Terentius Varro*, megfontolatlanúl merész és heves természetű ember, és *Luc. Aemilius Paullus*, ki mint az illyrek' győzője nagy tekintélyben állott, 's meggondolt ferfiu vala és hajlandó a' Fabius' hadviselési rendszerét követni, választattak consulokká. E' két vezér kedélykülönbségből eredő egyenetlensége veszélyesebb lőn a' rómaiaknak mint maga Varro' megfontolatlan heve. Az okos Aemil. Paullus átlátván a' körülményeket, az időző fabiusi rendszert akará követni és vonakodott a' csatától, Varro ellenben nem akart hiába lenni vezére olly nagy hadnak, minőt a' rómaik rábíztak volt. Dicsvágytól izgatva, minden áron meg akart ütközni. Carthago' hőse, ki az ellenében álló hadvezéreket bámulatra méltólag éles szemmel tudta keresztül látni, mintegy előre számolt, hogy Varro' he-

1) Livius XXII. 30. — Polyb. III. 106.

vességét és dicsszomját hasznára fordítandja, 's egy ízben, midőn a' naponként változó vezéri hatalom épen Varro' kezében volt, harczot ajánla neki, mellyet az el is fogadott. A' csata Apuliának *Cannae* nevű városa mellett az Aufidus folyamnál ment végbe. 216. évb. 's egyike volt a' rómaiak' legrémítőbb csatavesztéseinek, mellyekről a' történetirás emlékezik, mind a' mellett, hogy a' római had 80,000 gyalog és 6,000 lovasból, a' carthagói ellenben 40,000 gyalog és 10,000 lovasból álla, 's így mind a' szám sokkal nagyobb volt Hannibal ellen, mind az erkölcsi erő, mert az ő hadai több népek' zsoldos vegyülékéből állottak Róma' gyakorlott katonái' ellenében, kiknek jó része hazaszeretet által lelkesült polgár volt; Hannibalnak lángeszével kelle pótlania az erőhiányt. Régi iróknál ez ütközet' leirását olvasván, bámulnunk kell azon ügyes fogásokat, mellyekkel Hannibal élt e' csata' megnyerésében. Ő minden legkisebb körülményt hasznára tudott fordítani: a' helyet, hol az ütközet végbement, hadserege' különbféle népeinek különböző fegyverzetét, még csak az ezen vidékeken bizonyos időben fúni szokott szelet is szövetségesévé tette, olly állást adván hadának, hogy az annak hátulról a' rómaiaknak ellenben arczúl fútt és szemökbe csapkodta a' mező' porát. Ezeken kivül többféle cselekkel is élt. Öt száz celtibert átküldé az ellenséghez azon szín alatt, mintha Hannibalt elhagyva a' rómaiakhoz szöknének, kik letétetvén velök a' fegyvert, nem is sejték, hogy valamennyinek egyegy rövid szablya van keblébe rejtve, mellyet adott jelre előrántván, hátulról támadák meg a' rómaiakat. Egy más, lovasság és könnyű fegyverzetűekből álló hadosztályt egy cserjével benőtt és üreges hegy mögé rejte, mellynek szinte adott jelre a' rómaiak háta mögé kelle kerülnie. Végre néhány csapat lybiainak futnia kelle, mintha a' rómaiak elől akarna menekedni stb eff. Az ütközetben mind ezen gépeit mozgásba téve 's ezen felől táborát is mesterileg elrendezve, egyikét vítta ki a' legnagyobb győzelmeknek. E' csatában 50,000 római lelte halálát 's köztök két quaestor, huszon egy tribun, nyolczvan tanácsbeli és számos lovagrendű és a' derék Aemilius Paullus is. Terentius Varro pedig, e' nagy csapás' eszközlője, gyáván futva menekült meg. Jelen volt e' csatában Hannibal' későbbi meggyőzője, Scipio is, kit a' Canubiumba futott római lovas sereg

vezérévé választván, ő Rómába vezette azt. Itt egy csoport előkelő ifjat, kik a' cannaei csata miatti kétségbeesésből el akarák hagyni hazájokat, merész eltökélése által kényszeríté Rómában maradni. Kivont karddal lépett az ifjak közé 's ledöféssel fenyegette mind azt, ki azonnal meg nem esküszik, hogy hazáját el nem hagyja. Az ifjak megrettenvén, mintha magát Hannibalt látnák magok előtt, úgy mond Livius, engedének akaratának 's megesküdtek Rómát el nem hagyni [5]).

A' fényes győzelem után Hannibal körűljárta a' csatamezőt és sok barátit a' holtak közt találván, könyezve mondá, hogy több illy diadalt nem ohajt magának. Ő összvesen 8,000-et veszíte. Rómában nagy vala a' rémülés, midőn a' cannaei nap' hire megérkezett. Mindenki le vala verve, kétségbeesve; a' nők jajveszékelve jártak az utczákon, sokan el akarának futni a' városból, 's mindenfelől ezen rémszó hangzott: „Hannibal Róma' kapui előtt áll!" E' közrémülésben egy férfiú volt, ki megtartá lelki nyugalmat 's ki újra bátorságot önte a' már már elcsüggedőkbe. E' férfiu az időző Fabius vala. Ő kieszközlé, hogy a' tanács összeült és rendeléseket teve a' város' védelmére, 's hogy a' félénkeket újra felbátorítsa, kivitte hogy a' visszatérő Terentius Varro nemcsak feleletre nem vonaték megfontolatlan heveskedéseért, hanem elébe ment a' tanács 's háláját fejezé ki, hogy visszatért és a' haza' sorsa iránt nem esett kétségbe.

Hannibal a' cannaei győzelem után nem indult Róma ellen, miként egyik jeles alvezére Maharbal tanácslotta volt, mert átlátta, hogy Rómának már magában is erős, ostrom' esetében pedig kétségbeesett bátor polgárai ellen nincs elég ereje, hanem e' helyett eltökélte az italiai népeket maga részére megnyerni 's Róma ellen izgatni és egyszersmind bevárni, míg Carthago segedelmet küldend számára. A' cannaei ütközet' hirére a' samnitek 's déli Olaszország' csaknem minden népei és városai elszakadának Rómától 's Hannibal mellé állottak. Ugyanekkor III. Fülöp Macedoniának királya is követe által barátságát és segedelmét ajánlá Hannibalnak és szövetségre lépett a' carthagóiakkal Róma ellen [6]).

5) Lásd a' cannaei csatát Liviusnál XXII. 43—50. — Polybius III. 100—117.
6) Polybius VII. 2.

A' rómaiak ügye' Olaszországon kivül is roszúl kezdett állani. Felső Italiában Posthumius praetort egész hadseregestül semmivé tették a' gallok. Siciliában meghalt Hiero király, a' rómaiaknak mind végig hű szövetségese, 's ennek unokája *Hieronymus*, hogy lerázza Róma' igáját, Carthago' részére állott, miért a' római irók bűnökkel teljes fejdelemnek festik őt. Azonban Hieronymus egy lázadás' alkalmával minden gyermekeivel és Hiero' valamennyi rokonaival megöletvén, a' nagy mozgalmak közepett Hannibal' ügyviselői nyertek felsőbbséget, minek háború lőn következése Róma' részéről Syracusa ellen. *Marcus Claudius Marcellus*, Rómának ekkori legnagyobb hadvezére, küldetett Siciliába, más részről a' carthagóiak is küldének ide seregeket. Marcellus egy egész évig (213. Kr. el.) hasztalan ostromlotta Syracusát, mert fekvése, erős bástyái és a' lángeszű Archimedes' erőművei megvíhatlanná tették azt, 's végre is csak árulás által játszatott a' rómaiak' kezére 212. évb. Sok syracusai leve a' római vad katonaság' martalékává, kik közt volt a' jeles Archimedes is, a' tudománykedvelő Marcellusnak, ki nagy tisztelője volt, mondhatlan fájdalmára. A' mathematicai vizsgálatokba elmélyedettnek szobájába rontván egy római katona, átdöfé a' magát nem is védelmezőt. Syracusa' elfoglalásával egész Sicilia római tartomány lőn [7]).

Spanyolországban Cn. Corn. Scipio 's a' Ticinusnál megvert 's amaz után egy évvel később oda küldött Publ. Cornelius Scipio, nagy szerencsével harczolának Hasdrubal és Mago ellen, és sok földeket foglaltak. Hat évi véres harczok után a' rómaiak levének Hispaniában hatalmasbak. De ugyanaz évben, midőn Marcellus Siciliát elfoglalta, a' két Scipio megveretett és elesett a' csatán. Most a' megvert had' hullongó maradványait Marcius nevű római lovag egybegyüjtvén, nemcsak meggátlá további győzelmökben a' punokat, hanem apró csatákat nyerve, visszaállitá a' hadnak önbizalmát 's az utána következett hadvezérnek egy jól fenyítékezett 's bátor seregecskét adott át. A' Scipiók után következett Caj. Claud. Nero ügyetlennek mutatván magát, más vezérről kelle gondoskodni. Egy illyennek választása felette nehéz volt 's a' tanács ezt a' népnek engedte. Mindenki várta,

7) Livius XXIV. 33—35 XXV. 23 32 — Polyb. VIII. 5-9. — Plutarch, Marcellus' életében.

hogy lesznek vállalkozók, kik magokat e' nehéz állomásra elszánják, azonban senki sem jelentkezett, mivel e' pálya kevés dicsőséget és vagyoni hasznot igért 's a' nép már már nyugtalankodni kezde, hogy az ország' előkelői így elhanyagolják a' haza' ügyét. Ekkor mindenek' meglepésére *Publ. Corn. Scipio*, a' huszon négy éves ifju, kit a' Ticinus mellett apja, Cannae mellett hazája iránt láttunk szent érzelemtől lelkesülve, ajánlkozott a' veszélyes spanyolországi táborozásra. A' már ekkor is meglehetősen népszerű ifju, minden centuriák által hadvezérré választatott. Ő szelidsége és nyájas kedélye által mindeneket meg tudott hóditani, 's felőle, vagy ájtatos természete miatt, vagy mivel szándékosan támaszta maga iránt illy hiedelmet, azon vélemény volt a' népben, hogy istenekkel társalog a' Capitoliumban. Mintegy születve látszott arra, hogy népeken uralkodjék, mert erős volt az ön magán uralkodásban is. Egyébiránt finom miveltségü 's barátja a' tudományoknak, ki csakhamar reményteli nevéhez kötötte hazája' sorsát. 210. évb. ment Spanyolországba és személyessége 's biztos föllépte által annyi bizalmat és lelkesedést gerjeszte a' hadakban, hogy semmi ellenség sem látszott előttök többé győzhetlennek. Eltökélte Spanyolországbani megjelenését valamelly merész tettel kitüntetni, melly ha talán nem sikerülend is, nagy hírt szerezzen neki. Illy gondolattal támadta meg hirtelen és véletlen új Carthagót, mellyet szerencsésen be is vett, elfoglalván a' carthagóiaknak minden itt találtatott hadi szereiket és készületeiket. A' foglyok között egy nagy szépségű leány is hatalmába esett, ki az ifjú vezért egészen elbájolá kecseivel. Azonban megtudván, hogy a' leány Alluciusnak, egy előkelő celtibernek, jegyese, visszaadá azt szüléinek és mátkájának, csupán azt kérve ki magának jutalmúl Alluciustól, hogy a' rómaiaknak barátja legyen. E' nagylelkűséggel magához kötelezvén Alluciust, több spanyolokat is megnyert részére, kik vele szövetkezni kezdének. Ezután egész erejét Hasdrubal ellen fordítván, megverte őt egy fő csatában 209. évb. Kr. el. de azt meg nem gátolhatta, hogy Hasdrubal a' Pyreneken Galliába és onnan Italiába menjen Hannibal' segedelmére. A' következő két évben több ellenséges seregeket is megvert, és ez ország' nagyobb részét római hatalom alá vetette. Hispania' népeiben olly tiszteletet és csodálatot tudott maga iránt gerjeszteni, hogy utóbbi időkben nem nevezték egyébként mint királyi czím-

mel, mit ő azonban, mint a' rómaiak előtt gyűlöleteset, elhárita magától. 206. évb. visszatért hazájába olly fény között 's olly diadallal, minőt még eddig Róma nem látott.

Míg ezek folytanak, Hannibal, mind a' mellett, hogy a' cannaei nagy nap után több italiai nép hozzá csatlakozott, igen nehéz helyezetben vala. De ő annál fogva, hogy sem hazája, sem senki által nem segíttetve csupán ön ereje és hadvezéri lángesze által tizen három hosszú évig birta magát a' legerősebb ellenség' földén, mint valamelly fenyegető vész fentartani, mind azok előtt, kik az embert valódi érdeme nem szerencséje után értik megitélni, nagyobb dicsőséget szerze magának, mint a' világhódító nagy Sándor. Hogy honából semmi segedelmet nem kapott, nehéz érteni. Hogy ezt Carthagóban Hanno' pártja képes lett legyen eszközleni nem valószinű, mert ez esetben hogyan történhetendett, hogy sem Hannibal Italiából, sem Hasdrubal a' spanyol földről annyi évek alatt vissza nem hivatik? Hihetőbb az, hogy Hannibal' segéltetése Spanyolországban gátoltatott a' Scipiók által, mert Spanyolország volt a' pún hadak' előgyakorlatának tére.

A' Cannae melletti csata után Hannibal Campaniába ment, hol Capua' városa azonnal megnyitá előtte kapuit, 's itt tölté a' telet, mi által nem kevéssé ártott magának, mert a' campaniai puhálkodó élet annyira elkényezteté hadait, hogy sokak' véleménye szerint neki ezen itt mulatás valóságos cannaei csatavesztés volt. A' 215. év' elején a' rómaiak az előre látó Fabiust és a' siciliai hős Marcellust, kiknek elsőbbike Róma' pajzsának, utóbbika kardjának neveztetett, tevék vezérekké Hannibal ellen. Marcellus volt az első római hadvezér, ki Hannibal ellen némi szerencsével harczolt Nola mellett 212. évben, hol Hannibal néhány ezer embert veszíte 's 1,200 numidiai és spanyol lovasa átment a' római táborba. A' 213. évb. semmi nevezetes nem történt, mert a' római seregek' nagy része Marcellussal Syracusa alatt állott, Hannibal pedig Tarent' ostromlásával volt elfoglalva. A' 212. évb. a' rómaiak beütének Campaniába, Capua' visszafoglalására. Hannibal oda küldé Hanno vezérét, de az nagy veszteséggel visszaveretett. Most maga jött 's útjában Lucania 's Apuliában egymás után két római hadat, egyiket 8,000-ből, másikat 18,000-ből állót, semmivé tett, mi intő jelül szolgálván a' Ca-

puát ostromlóknak, azok nem merészeltek vele nyilt csatán szembe szállni, hanem nagy gonddal készült sánczaik' mögé vonultak. Itt nem mérkezhetvén velök a' pun vezér, hogy kicsalja őket, Róma ellen indult, mintha aztakarná ostrom alá venni, noha ez nem volt szándékában, ismerve saját erejét és Rómáét. Rómában rendkivüli rettegés volt Hannibal' közeledtére, ki azonban látva, hogy a' Capua mellett álló seregek ki nem mozdulnak helyeikből, midőn 3,000 lépésnyi távolságra volna a' várostól, megfordult Lucania és Bruttium felé. A' következő három évben (210—208-ig) folyvást Marcellus volt a' fővezér. Őt Hannibal, kivel hadvezéri tehetségekben mind eddig egy római sem mérkezhetett, néhány ízben megverte, azonban ollykor ő is győzött's fentartá a' római fegyver' becsületét, 's bebizonyítván, hogy Carthago' vezére sem győzhetetlen, lassanként azt eszközlé, hogy az olasz népek elhagyogaták Hannibalt. Végre 208. évben Hannibal egy mesteri csellel, mellyekben kifogyhatlan volt, veszélybe csalá a' jeles Marcellust is, hol az nem csak a' csatát, hanem saját éltét is elveszíté. Mondják, hogy a' carthagói vezér' szemeiből könyek csordultak ki, midőn Marcellusnak, kit becsült, holttestét meglátta, mellyet aztán' tisztességesen el is temettetett. Marcellus' halála nyereség volt ugyan Hannibalnak, de ő mind e' mellett folyvást aggasztó körülmények közt volt, nem levén sehonnan segedelme. Súlyos helyzetében még egy remény táplálta, hogy öcscse, Hasdrubal, hozand neki hadakat Spanyolországból. Azonban ez is csakhamar meghiusult. A' Pyreneken és Alpokon szerencsésen átjött Hasdrubal 207. évb. felső Olaszországban a' *Metaurus* folyam mellett megveretett Caj. Claud. Nero consul által és maga is elesett a' csatán. 56,000 lelte itt halálát a' púnok' részéről, 5,000 pedig elfogatott. Nero Hasdrubal' fejét Hannibalhoz küldötte, ki meg látván azt, e' szavakra' fakadt; »Szerencsétlen Carthago, most ismerek balsorsodra!» Ő testvére és hazája' feletti nagy fájdalmában visszavonult Bruttiumba, Italia' legszélsőbb zugába. Hasdrubal' csatavesztésével minden reményei meg valának semmítve, ő maga mindentől el vala hagyatva, semmie sem maradt egyedül bámulatra méltó lángesze 's most csupán ennek erejével négy egész évig birta magát Italia' legdélibb zugában, nemcsak győzhetlenül fentartani, hanem seregeit kiegészíteni 's e' nem ter-

mékeny földön élelemmel is ellátni [8]). Azért jól jegyzé meg felőle már Livius 's utána mások, miképen ő nagy vala a' szerencse' kedvezései közt, de még nagyobb midőn az ellene fordult. Rendkivűlinek látjuk őt, midőn Hispanián és Gallián 's az Alpok' borzasztó meredekein ismeretlen népek és tartományok közt fegyverrel tör utat maga előtt Italiába, 's ott Ticinus és Trebia, Trasimen és Cannae mellett megveri a' világ' első hőseit, remegésbe hozza Rómát, de midőn testvére' eleste után mindenektől elhagyatva, egyedűl lángesze által tartja fenn magát évekig, ekkor pedig elhivatva nagy tettei' színhelyéről a' zamai napon egyszerre minden törekvéseit megsemmisűlve látja 's még sem csügged el, hanem törhetlen lélekkel hazája' romjait újra fölépiteni fárad, ekkor bámulatra méltó. Itt a' tökély' legmagasabb fokán látjuk őt, hová ember emelkedhetik, 's e' tekintetben a' világtörténet keveset mutat hozzá hasonlót, mert a' sors' kedvezései közt sokan emelkednek magasra, de a' balszerencsében nagyok' száma felette kicsin.

Míg a' rómaiak őt bántatlanúl, mert rettegve erejét, Bruttiumban tartózkodni hagyák, az alatt a' népek' szemei egy más kitünő férfiúra, Scipióra, fordultanak, ki részint spanyolországi fényes táborozása' jutalmáúl, részint mert a' szerencse személyéhez látszott kötve lenni, törvényes kora előtt consullá választátott. E' jeles ember a' sorsnak is kedvencze volt. Az ő és már Marcellus 's a' két Flaminius' föllépteével a' görög miveltség' befolyása kezd érvényessé lenni a' rómaiaknál. Alsó Olaszország' elfoglalása által a' görögökkeli érintkezés finomult erkölcsöket, különbözőket a' régi rómaitól, hozott be néhány előkelő családba, a' millyenek Marcellusé és Scipióé voltak. Az erkölcsökbeni ezen miveltebb irány ellentétben volt a' római aristocratia' nagyobb részének gondolkodásával 's hogy ennek ellenében a' nevezett családok fentarthassák magokat, a' néphez kelle fordulniok 's minden eszközzel népszerűségre szert tenniök. Ehhez járult, hogy a' hódítások által nagy aránytalanság támadt a' vagyoni viszonyokban, néhány család, mellyek közé a' Scipiók' háza is tartozott, gazdagsága által fölülemelkedett a' többi római nemességen, lassanként az aristocratia háttérbe tolatott és csak színleg létezett és helyé-

8) Liv. XXVIII. 12. „Neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privatoque, neque lacessierant quietum Romani.“

be oligarchia lépett, melly ha a' többivel szemközt ellenzéket akart képezni, a' népnél kelle párthiveit szaporítania, vagy más szavakkal, a' demagogiához fordulnia, mi a' görög democratiákban igen szokott vala, de Rómában mind eddig ismeretlen. Illy viszonyokon épült a' Scipio családnak fontossága 's e' körülmények' következtében leve ő az első római, ki a' demagogia útján némi monarchiai állást nyert az állodalomban, miként Athenben egykor Pericles és mások. Példájára okulva ezentúl minden római nagyok titkon ez úton jártak, míg Marius egészen nyiltan lépett föl, végre pedig Caesar Róma' urává tette magát [9]). A' Scipiók' családja régóta nevezetes volt, de ez előtt befolyását más családokkal osztotta meg, a' második pun háború' kezdete óta azonban amazokon is fölülemelkedett és sokáig az állodalom' vállalatainak élén álla. Ezen körülmények' befolyása alatt emelkedett föl afrikai Scipio. Ő Spanyolországban fejdelemnek látszott inkább mint római respublica' tisztviselőjének. Fényes tettei nagy tekintélyt szereztek neki, 's előkelő családbóli származása, síma, finom, kiszámítottan nyájas módja, méltóságteli kül alakja és tartása, mellyet nem öltözéki pipere, hanem férfiasság és hadiasság emelt, bálványává tette a' népnek. A' régi aristocratiában sok ellensége volt ugyan, kik tőle mint demagógtól és határtalan nagyravágyású embertől féltek, de épen ez használt neki a' nép előtt. Consullá választatván eltökélte Afrikába menni és a' carthagóiakat saját földjükön megtámadni, hogy Olaszország megszabadíttassék Hannibaltól, ki megfogyott erejében is, mint fenyegető zivatar állott egész réműletességében Italia' földén. Minden ellenszegülés' daczára kivitte Scipio a' mit akart, és átevezvén Siciliába, hol a' nép seregestől tódult szerencse hordozta zászlói alá, készületeket tőn az afrikai táborozásra.

Két numidiai fejdelemmel, kik Carthago' uralma alatt állottak, már Spanyolországban egybeköttetésbe tette magát. Ezek' egyikét, *Massinissát*, az által nyerte meg, hogy elfogott unokaöcscsét haza bocsátotta, minek következtében midőn Scipio Massinissával a' Spanyol földön találkozott, emez megigérte a' római vezérnek, hogy Carthagótól eláll és őt segélendi. A' másik numidiai fejdelem *Syphax* volt, kit Scipio hizelgés által és ér-

9) Lásd ezt bővebben Schlossernél: Universalhist. Übers. II. Th. 2. Abth. 192. 's köv. l.

dekeinek kedvezve nyert meg. Syphax szövetségre lépett Scipióval, de a' carthagóiak ismét visszacsábíták őt, nőül adván hozzá Hasdrubal' szép leányát, *Sophonisbét*, Massinissa' jegyesét, kibe Syphax régóta szerelmes volt. Sophonisbe, ámbár Massinissát szerette, apja' tudta nélkül, csupán hazájának akarva használni, áldozta fel magát Syphaxnak. E' miatt Massinissa boszúra gerjedvén ürügyöt is talált egyszersmind a' rómaiakhoz szegődni, mi felette nagy hasznára lőn Scipiónak, mert a' carthagóiak és Syphax olly nagy hadat állítának ki, mellyel Scipio Massinissa' segedelme nélkül nem mérkezhetett volna. Scipio 204. évb. szállott ki Afrikában. A' következő év' tavaszán a' carthagóiakat két csatában megverte, Massinissa pedig Syphax' seregeit, elfogván magát a' fejdelmet is. Hatalmába kerűlt ez alkalommal egykori jegyese Sophonisbe is, kivel azonnal egybekelt. Syphax Rómába küldetett, Sophonisbét pedig, nehogy e' hazafiúi érzelmű nő Massinissát Carthago' részére csábítsa, Scipio mint foglyot szinte hatalmába kivánta adatni. Massinissa ki nem adta őt, de feláldozá Scipiónak, mérget itatván a' jobb sorsot érdemlett nővel. 'S így az istenített Scipio is, meg tudá tagadni az emberies érzelmeket kormánybölcseség miatt. Massinissa aztán némi csekély tiszteletjeleket és Syphax' országát nyerte jutalmúl megölt kedveseért.

Scipio Afrikában gátolhatlanúl haladt előre hadi pályáján. Hasztalan ügyekezett Carthago fegyver, hasztalan alkuvás által a' vihart feje fölűl elháritani. Semmi menedék többé számára nem mutatkozott 's egyetlen és végső reménye nagy hadvezérében Hannibalban volt még 's most eltökélte a' tanács őt Italiából viszszahívni. Hannibal folyvást Bruttiumban tartózkodott 's ezentúli harczai kétségbeesés' küzdelmei voltak a' carthagói fegyver' becsületéért. Vas akarata még meg nem törve, lelke még mindig éber a' cselszövésekre, mint győzelme' legszebb napjaiban, kifáradhatlan a' segédeszközök és fortélyok' kitalálásában, minden kigondolható módokkal ügyekezett a' rómaiak' ellenségeit szaporítani. Ha nyugodott, nem háborgaták a' rómaiak, olly nagy erőt hittek, hogy ha minden romba dőlne is körűlte, ő benne magában [10]. Bámulatra méltó ha meggondoljuk, mit felőle Livius ír. Ő seregeit, mellyek nem polgárokból állának mint Rómáé, ha-

10) Liv. XXVIII. 12. „tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo duce censebant."

nem olly sok népek' vegyülékéből szokás, nyelv, öltözet, vallás által különbözőkből, kik csupán zsoldért és zsákmány' reményében harczoltak: annyira együtt és féken birta tartani, hogy sem egymás, sem maga Hannibal ellen soha fel nem lázadtak, holott gyakran pénz és élelem' szűke is volt a' táborban. 203. évb. Kr. el. [11]) érkezett hozzá a' parancs, miszerint Italiát elhagyni és Afrikába mennie kellett. Keserű fájdalommal hagyá el tizen hat éves nagytettei, és halhatatlan hirének mind végig szilárdan megtartott színhelyét, panaszt emelve sorsa, hazája 's magok az istenek ellen, kik nem engedék Carthago' engesztelhetlen ellenségeit megtörnie [12]). Az örömünnepek, mellyek Rómában elmenetele miatt tartattak, mind annyi bizonyítványai és emlékei e' férfiú' rendkivűli erejének [13]).

Afrikába érkezvén ismét felbátorodának elcsüggedt honfiai. Nagy számú önkénytes tódúlt hadához. Ő Leptis mellett szállott ki, de nem tartá tanácsosnak ellenségével azonnal mérkezni, 's a' következő télen csupán Massinissa ellen fordult, kinek elragadta országát. A' következő év' tavaszán és nyarán Scipio ellen lépett ugyan fel, de kikerülve minden eldöntő ütközetet. Ügyekezett mindenkép békét eszközleni, mert éles szeme átlátta, hogy a' Scipióvali csata igen veszélyes leend, miután neki a' római gyakorlott, és dicsvágytól égő hadak' ellenében csak gyarló zsoldosokat lehete felállítani. Azonban béke nem eszközöltethetvén, fegyver' szerencséjére kelle a' két nemzet' ügyét bízni. A' *zamai* síkon octob. 19. 202. évb. állítá fel korának két legnagyobb vezére egymás' ellenében hadát. A' világ' szemei voltak e' csatára függesztve. Scipio elbízottan ereje' öntudatában, Hannibal, mint ki érzé mennyire gyenge, minden körülményeket aggodalommal kiszámítva, rendezék seregeiket. A' két tábor megütközött 's a' szerencse Rómának mosolyga. A' carthagói sereg, méltatlan olly nagy hadvezérre mint Hannibal, a' római legiók' fegyvere által csaknem semmivé tétetett. A' púnok' részéről 20,000 leve fogoly 's ugyan annyi halál' martaléka. Hannibal visszavonult seregének csekély maradványával Adrumetumba, olly mesterileg, hogy maga

11) Liv. XXVIII. 12.
12) Liv. XXX. 20. „Frendens gemensque ac vix lacrymis temperans. — Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus sed senatus Carthaginensis obtrectatione atque invidia.“ Hasonl. Zonaras IX. 13.
13) Liv. XXX. 21.

e' visszavonulás elegendő leendett bebizonyítani hadvezéri nagy tehetségeit. Onnan gyorsan hazájába sietett, mellyet harmincz öt év előtt mint gyermek hagyott el, 's most mint agg férfiú, nagy, de szerencsétlen, látott újra. A' zamai nap Rómát tevé világ' urává, és vége lőn a' többi nemzetek' szabadságának [14]).

Hannibal a' csata után minden áron békét javasla honfiainak, noha sejté, hogy annak ő leszen áldozata. Az meg is köttetett 201. évb. 's következtében Carthago kényszerült minden foglyot, minden szökevényt kiadni, ezen fölül valamennyi elefantjait, hajóit, tizet kivéve; Massinissát numidiai királynak ismernie, ötven év' leforgása alatt 10,000 talentumot fizetnie és, a' mi legsúlyosabb volt, Róma' engedelme nélkül tilalmas volt ezentúl háborút viselnie. Hajói a' város' láttára égettetének el a' tengeren. Scipio visszatért Olaszországba. Útjában egész Rómáig tódult a' nép elébe, fényes diadalmenetet tarta, *afrikai* nevet kapott, és szobrok emeltettek tiszteletére. A' nép holtiglani consulságot 's állandó dictatorságot ajánlott neki, de ő ezeket el nem fogadá. Róma' leghatalmasabb ellensége le volt verve, azonban Italia is rémítőleg elpusztítva, 's a' rómaiak soha sem látták azt többé olly népesnek, minő Hannibal' bejövetele előtt volt.

Hannibal, kit eddig csatában látott rendkivűlinek a' világ, most mint kormányférfi tanúsítá magát nagynak. Ő mindent elkövetett hona' fölemelésére és annak alkotmányában nevezetes javításokat tett. Daczára az aristocratáknak suffetté választatván, megtöré a' századosok' rendkivűl nagygyá nevekedett hatalmát, és Carthago' pénzügyeibe olly rendet hozott, hogy tíz év alatt ki birta fizetni a' római adót, mit csak ötven alatt volt köteles. Róma újra rettegni kezdett, hogy ezen nagy szellem ismét fölemelendi levert hazáját, azért eltökélé őt semmivé tenni. Hiába nyilatkozék a' nemesebb lelkületű afrikai Scipio, hogy e' bánásmód méltatlan és megalacsonító a' római nemzetre, Hannibal bevádoltatott, miképen Antiochus syriai királylyal titkon Róma ellen czimborál, minek következtében a' tanács elhatárzá Carthagótól személye' kiadatását követelni. Hannibal, látván a' vészt feje felett felvonulni, jó idején elhagyta Carthagót és Antiochus királyhoz menekült nem maga, hanem hazája' sorsát gyászolva lelkében [15]).

14) Polyb. XV. 5—16. — Liv. XXX 29—35. — Zonar. IX. 14.
15) Liv. XXXIII. 45—48.

MACEDONIA, SYRIA' ÉS GÖRÖGORSZÁG' MEGHÓDITTATÁSA.

A' Róma és Carthago közötti második békekötéssel letűnt azon érdekes látvány, mellyben Róma, többnyire egyenlő 's néha magánál nagyobb erejű ellenséggel szemközt, hosszú, fáradságos és veszélyteli háborúban Olaszországnak, a' földközi tenger' szigeteinek, és Spanyolországnak birtokát megnyerte. E' látvány' letüntével elenyészett az erkölcsi egyszerüség is és a' lelkület' jámborsága, mert a' külháborúkban szerzett gazdagság nem maradhatott hatás nélkül a' kedélyekre 's hódítás, országok' kizsákmányolása lőn czélja a' római politicának. A' külügyek' vitele, a' háború és béke iránti határozás, többnyire a' tanács' kezében volt, melly tapasztalt kormányférfiak, gyakorlott és harczkedvelő vezérekből álla, és katonai szellemű volt, mert Rómában leginkább hadi tettek által lehetett kiemelkedni. Mint minden katonai állodalom természetes ellensége a' szomszéd országoknak, úgy Róma is az vala. Minden békekötés új magvait veté el a' háborúnak 's a' római tanács soha sem volt zavarban háborúra okot találni. A' népek' meghóditásában vitézseg és a' római fegyver' szerencséje, végrehajtásbani állhatatosság és szilárdság, szolgáltak főleg, és emez elvek' alkalmazása: soha békét nem kötni csak midőn Róma volt győzelmes, minden háborúból új haború' eszközeit szerzeni, a' meggyőzötteket kimélni 's a' daczolókat leküzdeni, az ellenség' erejét megosztani, gátlani, és megsemmíteni, a' népeket a' szövetség' szép czimével ámítani 's mind inkább függőkké tenni 's végre alattvalókként bánni velök. Igy levének az országok aztán a' rómaiak' sajátjaivá, kik kény szerint rendelkeztek azoknak minden segédeszközeikről. Még többet tett azonban a' rómaiak' világbirodalmának nevelésére, hogy Macedonia, Syria és Aegyptus, leghatalmasabb állodalmai e' korszaknak, bensőleg gyengék és egymás közt viszálkodók valának 's a' római fegyvernek nem birtak ellenállani 's Görögország is, melly hajdan a' nagy perzsa birodalommal daczolt, elaljasodva és pártokra szakgatva, csakhamar meghajolt Róma előtt.

A' Sellasia melletti csata (546—547. lap) ismét megszerzé Macedoniának a' fő hatalmat Görögországban. Utána Antigonus Doson csakkamar meghalt, 's helyébe rokona III. *Fülöp* lőn ki-

rálylya, kiben sok szép tulajdonok voltak, de sílány udvaronczok által korán megrontatott lelkében. Uralkodása' második évében az achaiakat segélte az aetolok ellen, 's meggyőzvén őket, békét kötött 113. évben. Nemsokára ezután Hanniballal szövetkezett a' rómaiak ellen, leginkább azon czélból, hogy Illiriát ezektől elragadhassa. A' rómaiak ez iránt értesülvén, az aetolokkal szövetkeztenek és meggátolák őt Italiába hadsereget vinni, miből új háború ámadt az aetolokkal. E' háború csak a' rómaiaknak gyümölcsözött, mert általa gátoltatott Fülöp Hannibalt segélni. Végre a' háborúskodók közt béke kötteték, mellyet a' rómaiak is elfogadtak nem levén elég erejök most, midőn Hannibal Italiában állott, Fülöp' megfenyítésére. Görögország ez időben teljesen tehetetlen volt. Még az achai szövetség sem emelhette föl, ámbár ennek Aratus' halála után jeles feje támadt *Philopoemen*ben, ki igazságos, mély belátásu, fáradhatlan férfiú és nagy hadvezér volt. Nyolcz izben volt ő strateg, és az achaiak' hatalmát nagyra emelte. Első nevezetes tette Machanidas' meggyőzése volt, ki Spartában, hol a' Heraclidák' királyi törzse kihalt, zsarnokká tolta fel magát és Peloponnesust pusztította. Az ütközet a' hires Mantinea mellett ment végbe 207. évb. hol Philopoemen megverte és saját kezeivel ölte meg a' zsarnokot. Ennek halála után Nabis bitorlá a' spartai királyságot 's gyilkolt és pusztita tizen öt évig, most a' rómaiakkal Fülöp ellen, majd viszont harczolva, a' mint czéljai hozták magokkal.

A' rómaiak elvégezvén Carthagóval háborújokat, Fülöp ellen fordultak, ki a' békekötés óta a' helyett, hogy magát Róma ellen erősítené, elég meggondolatlanúl háborúba keveredett Aegyptus és Pergamum' királyaival, Rhodussal, az atheniekkel 's több görög állodalmakkal, hol magát jeles hadvezérnek tanusítá ugyan, de nem elég eszélyesnek politicai ügyekben. Rhodus, Athen és Pergamum' királya a' rómaiaktól kértek segélyt, kik két kézzel nyultanak az alkalom után és a' 200. évben háborút izentek Fülöpnek. A' két első esztendőben a' római fegyvernek nem volt szerencséje, mig *Titus Quinctius Flamininus* 198. évb. consullá választatván, oda nem küldetnék. Ezen görög miveltségü, sima és ravasz ember, kinek jellemében az uralkodni vágyáson kivül semmi római vonás nem volt, nyájasságot szinlelve, és a' görög hiuságnak hizelegve, Fülöptől elidegeníté és magához hóditotta

a' görögöket, 's mindjart vezérsége' első évében oda vitte a' dolgot, hogy Fülöp kénytelen volt alkudozni. De Flamininus nem volt hajlandó most még, mielőtt fegyvere' élét Fülöpön megkisértené, a' békére. Scotussa nevű thessaliai város' halmainál, mellyek ebfejeknek (Kinoskephalae) neveztetettek, ütközetre került az ügy. Fülöp nagy veszteséget szenvedve veretett meg, de igen ügyesen vonult vissza és békét kért, mit most meg is nyert; mert a' rómaiakra uj háború várt Antiochus syriai királylyal. Fülöpnek ki kelle adni hajóhadát, lemondani a' hadviselhetés' jogáról, tetemes mennyiségű pénzt fizetni, fiát Demetriust kezesül adni és elismerni a' görög állodalmak' függetlenségét [1]). Ez által a' római hatalom keleten is erős állást nyert. Corinth, Demetrias és Cholcisba római őrhadak telepíttettek. Hogy a' görögöket egészen a' rómaiakhoz csábítsa a' fortélyos és felette hajlékony Flamininus, ki hadvezér is jeles volt, az isthmusi játékokon a' római nép' nevében szabadságot hirdete minden görögnek és ezen elaljasodott és elvakult nép hálával fogadta azt, meg nem gondolva, hogy ki magát más' kegyelméből szabadnak elismeri az annak szolgájává lőn. Flamininus még három évig maradt Görögországban, hogy Antiochus' mozgalmait figyelemmel tartsa és Rómának a' görögök közt barátokat szerezzen.

A' görög szabadság' kihirdetésével, meg lőn vetve alapja a' syriai háborúnak. Róma tudniillik ezen szabadságot az ázsiai görög városokra is, mellyeket Antiochus elfoglalt volt, kiterjedettnek akará tudni. Antiochus ellenben azt kivánta, hogy Róma Ázsia' ügyeibe ne avassa magát. Ezenfölül elfoglalta a' thraciai Chersonesust is és Lysimachia várost, ámbár a' rómaiak kijelentették, hogy minden foglalást Európában ellenséges cselekedetnek fognak tekinteni. Hannibal, Rómának véglehelletéig éber ellensége, még Carthagóból nagy figyelemmel kisérte eme' görög-ázsiai viszonyokat. Neki egy terv forgott elméjében, miszerint Carthago, Syria, Macedonia és az aetoli szövetség között egyesülés alkottassék Róma ellen. De a' római kormánybölcseség ezen fenyegető nagy vészt követségek, igéretek és hitegetések által háritá el feje felől. Mindenek előtt Hannibalt, e' terv' mesterét akará hatalmába keríteni, azonban, mint láttuk, ez Antiochushoz mene-

1) Polybius XVII. 20—22. — Livius XXXIII. 7—10. — Zonaras IX. 16.

kűlt, ki őt kitüntetésekkel fogadta 's benne nagy hadvezért nyervén, még inkább megerősödött azon szándékában, hogy Rómát megtámadja. A' rómaiak hozzá is követséget küldének, mellyben africai Scipio is jelen voltnak mondatik, és hogy a' két nagy hadvezér Ephesusban ismét találkozván, egymással több izben szót váltott. De ezen találkozás nem bizonyos. Némellyek szerint ezen római követség tette Hannibalt Antiochus előtt gyanússá; mások szerint a' görög syriai udvaronczok' cselszövényei voltak oka. Antiochus Hannibal' tanácsát, miszerint a' rómaiakat saját földükön kell megtámadni, nem követte. Ez időben az aetolok is a' rómaiak ellen keltek föl és Antiochust hívták segedelmül, ki nagy pompával 's ázsiai fényüzéssel ment Görögország felé és elfoglalta a' 192. év' végén Euboeát, egy általános görög fölkelésre várva, mi azonban nem történt meg. A' telet Chalcisban töltötte kéj és gyönyör közt, lakodalmát ünnepelve egy görög leánynyal. A' 191. év' tavaszán Acilius Glabrio consul Thessaliába jött egy hadsereggel. A' syrok és aetolok elfoglalták Thermopylaet, de Marc. Portius Cato, ki mint legatus volt itt, hátok mögé került és megverte őket. Antiochus nagy nehezen menekűlhetett Ázsiába. Glabriót, midőn consulságának ideje letelt, a' hatalmas Scipio család kitolá a' hadvezérségből 's helyébe *Luc. Corn. Scipio* lépett, kit senki sem tartott nagy tehetségű embernek. Neki főleg africai Scipio eszközlötte ki a' hadvezérséget, megigérvén, hogy öcscsét mint legatus elkisérendi Ázsiába. Scipio hat heti fegyvernyugvást kötvén az aetolokkal és biztositván magát Fülöp király' hűsége iránt, átment a' Hellesponton, miután a' római hajóhad már két csatában megverte a' syriai seregeket. Antiochus most békét kért, de Scipio nehéz föltételeket szabván elébe, újra megkisérté a' fegyver' szerencséjét. A' *Sipylus* hegynél *Magnesia* lydiai város mellett ütköztek meg 190. évb. Kr. el. és Antiochus teljesen megveretett. Ez ütközetben sem Hannibal, sem afrikai Scipio nem vett részt [2]. E' győzelem' következtében a' rómaiak egész kis Ázsiának urai levének. Antiochusnak nagy mennyiségű pénzt kelle fizetnie, 's kötelességéül tétetett minden hajóit, elefantjait, 's Hannibalt is kiadnia. Róma még mindig kerülve az uralomvágy' színét, a' kis

2) Appian de reb. syr. 33—35. — Zonaras IX. 20.

ázsiai tartományokat II. Eumenes Pergamum' királya és a' rhodusiak közt osztá föl jutalmúl, minthogy mindkettő e' háborúban szövetségese volt Rómának. Scipio nagy diadallal ment Rómába és *ázsiai* nevet kapott. Rómának szava az Atlas' hegyétől egész a' Taurusig hatalmas volt, részint fegyver, részint szövetség által és mégis egy számüzött és már elaggott ember, a' carthagói Hannibal, még mindig rettentő volt neki. Ő Syriából eltávozván megmenté Antiochust azon aljas tettől, hogy barátját ellenségei' kezébe adja 's többféle kalandok után Prusias bythiniai királyhoz ment és ennek háborúját vezérlé a' rómaiak' barátja Eumenes ellen, várva az időre, míg ismét Róma ellen léphet föl. Azonban Flamininus megtudván hollétét, egy követség által kiadatását követelte Prusiastól, mit e' nyomorú fejedelem nem mert megtagadni. Hannibal ezt jó korán megtudá 's midőn az őrök házát körülvevék, egy földalatti rejtekbe menekült. „Mivel Róma nem győzi bevárni egy agg ember' halálát, tehát magam mentem meg rettegéseitől," úgymond 's megivá a' mérget, mellyet mindig magával hordott. Igy halt meg carthagónak e' nagy fia magához méltólag 183. évb. Kr. el. élte' hetven hatodik évében. Ugyanez évben mondatik megholtnak a' derék Philopoemen és afrikai Scipio is. Ez utóbbinak keserűen kelle tapasztalnia a' republicai hálátlanságot. Irigyelvén nagy tekintélyét, két néptribun bevádlotta, hogy bizonyos hadi zsákmányt elsikkaszta. Scipio, ki honát a' legveszélyesebb ellenségtől menté meg, 's nagy vala Spanyolországban a' királyságot, Rómában az állandó dictatorságot, mikkel megkinálltatott, el nem fogadni, méltósága' teljes érzetében megjelenvén a' tanács előtt a' vádiratot saját kezeivel eltépte, nevetségesnek mondván négy millió öszvegért kérdőre vonatnia, ki négyszáz millióval gazdagítá a' pénztárt. Más alkalommal ismét bevádoltatván, a' zamai csata' napján jelent meg magát védeni, azonban a' népgyülésben szót sem szólt védelmére, hanem fölállván ezeket mondotta: „Rómaiak! e' napon nyertem a' carthagói Hannibal ellen egy szép és szerencsés csatát. Illő, hogy ma, minden viszálkodás megszünjék. Én a' Capitoliumba megyek isteneknek hálát adni, hogy illy tettre erőt engedének. Ti is, rómaiak, velem fogtok jőni, 's kérni isteneket, hogy Rómának hozzám hasonló hadvezéreket adjanak." Az egész gyülés felállott szavaira őt a' Capitoliumba követni, és vádlói egyedül maradtak megszé-

gyenülten. Hogy azonban magát a' folytonos üldözésektől megmentse, utóbb elhagyván Rómát Liternumba ment mezei jószágára, hol még néhány évig élt. Lucius Scipio, az ázsiai, is bevádoltatott és elitéltetett, minden ok nélkül, mint később kiviláglott. Vagyonai elfoglaltattak, és az egykor istenített ember börtönben halt volna meg, ha egy tribun magát közbe nem veti érette [3]).

A' magnesiai csata után nemsokára ismét beállott a' meghasonlás a' macedoni király 's a' rómaiak közt. Mind a' mellett hogy Fülöp szövetségesök vala Antiochus ellen, a' rómaiak sértő felfuvalkodással viselék magokat iránta. Fülöp ügyekezett országát bensőleg erősbbé tenni és ezen kivűl Acilius consul' megegyezesével apró foglalásokat is tőn Thraciában. E' miatt a' görögök és Eumenes bevádolták őt Rómában. A' rómaiak azt kivánták tőle, hogy a' thraciai tengerpartokat adja ki hatalma alól. Fülöp vonakodék és eltökélte ismét fegyverhez nyulni. De mielőtt ezt tenné, Demetrius nevű fiát Rómába küldötte, ki ott olly ügyesen viselte magát, hogy a' rómaiakat kedvező föltételekre birá. Azonban midőn visszatért, nagy hajlamot mutata a' rómaiak iránt, mit bátyja *Perseus*, féltvén trónöröködését öcscsétől, gonoszúl használt ellene 's olly gyanút ébreszte Fülöpben, mintha ez a' rómaiakkal Macedonia ellen czimborálna. Az ingerlékeny Fülöp annyira felindúlt erre, hogy fiát megölette, de midőn megtudá, hogy az ártatlan volt, megátkozván az áruló Perseust, meghalt bánatában. Most a' testvérgyilkos Perseus jöve trónra, ki minden erejét egybeszedé, hogy a' gyűlölt rómaiak ellen használhassa. A' háború 171. évb. tört ki. Perseusnak egyetlen szövetségese volt, Cotys' nevű thrák fejedelem, a' rómaiakhoz ellenben számosan csatlakoztak. Mind e' mellett eleinte Perseus győzött és Licinius Crassus consult visszaverte, de győzelmét olly balúl tudta használni, hogy béke-föltételeket ő ajánla a' meggyőzött római consulnak, miket azonban az kevélyen visszautasított. A' háború három egész évig a' rómaiak' kárával folytattatott, míg végre a' hatalmas Scipio' családnak egy tagja, *Luc. Aemilius Paullus*, fia a' Cannae mellett elesett Aemilius Paullusnak, és afrikai Scipio' sógora, ki magát a' ligurok elleni háborúban tüntette ki,

3) Livius XXXIX. 52. — Polybius XXIV. 9. — Gellius IV. 18. — Appian Syr. 40. 's köv.

lőn hadvezér. Ez megverte Perseust *Pydna* mellett jun. 22. 168. évb. Kr. el. 's hatalmába kerítvén a' kincseivel elszökni akaró királyt magát is, véget vetett a' macedoniai birodalomnak [4]). Róma egy ideig nagylelkűnek szinlette magát, 's némi adófizetés mellett szabadsággal ajándékozá meg Macedoniát. Aemilius Paullus a' Perseussal szövetkezett görögök' megbüntetésének ürügye alatt hetven görög várost kizsákmányolt, meggazdagítá katonáit és roppant pénzmennyiséget hozott az ország' pénztárába. Diadalkocsiát Macedonia' királya három fiával kisérte, ki aztán négy év mulva börtönben halt meg.

Az achaiak is Perseussali egyetértéssel vádoltatván, közülök ezer előkelő nemes Rómába idéztetett és tizenhét egész évig (167—150.) Italiában tartattak kemény fogságban a' nélkül, hogy kihallgattatnának. Végre Catónak jutott eszébe kérdeni: „Meddig fogunk még tanácskozni a' felől, Görög- vagy Olaszországban haljon-e meg néhány achai férfiú?" 'S ekkor, miután már nagyobb részök kihalt, a' még élők haza bocsáttatának. Ezen szerencsétlenek közt volt a' történetiró *Polybius* is, Scipio Aemilianus' barátja, ki ennek társaságában és szellemi foglalkodások közt leginkább feledhette szerencsétlen sorsát.

Macedoniában a' 149. év körül ismét nyugtalanságok támadtak, mellyek sietteték Görögország' romlását is. Egy *Andriscus* nevű merész kalandor, ki magát Fülöpnek nevezé, és Perseus' fiának mondotta, 's közönségesen ál Fülöpnek szokott neveztetni, használta a' nép' megelégületlenségét 's magát királylyá emelte föl, 's elfoglalván Macedoniát Juventius Thalna nevű római praetort is megverte egy csatában. Erre *Quint. Caecil. Metellus* praetor küldetett ellene, ki a' bitort két csatában megvervén, Thraciába űzte, hol elfogatott 's a' rómaiak' hatalmába került és Metellusnak, ki e' szerencsés hadviselés miatt *macedoniai* nevet nyert, diadalát kelle ékesítenie. Egy második bitor, az ál Perseus, ki 142-dik évb. lépett föl, kevés hatalomra vergődhetvén, csakhamar ismét visszavonult. Macedoniától a' rómaiak most már szinét is elvevék a' szabadságnak, és azt Illyriával egyesitvén, római tartománnyá tevék. Az ezer achai közől, kik Italiában foglyok voltak, három

4) Livius XLIV. 41. 42. — Plutarch Paull. Aemil. életében. — Polybius XXIX. 2. 's követ.

százan tértek vissza hazájokba; köztök voltak Critolaus és Diaeus, Róma' legdühösebb ellenségei és utolsó strategei az achai szövetségnek. Mind ezek nevelték a' gyűlöletet és felizgaták Görögországot a' rómaiak ellen. Mi alatt Rómának végküzdése volt Macedoniával, ugyanekkor volt végküzdése Carthagóval is 's így az achaiak azt hitték, kogy most van ideje megszabadulniok a' római iga alól. Mielőtt azonban egyenesen ezek ellen kelnének föl, Spartát támadták meg, mivel az ellenszegült egy végzésének. Sparta, melly olly sok ízben hozott romlást a' többi görögre, most is a' rómaiakat választá birákul 's nálok keresett menedéket. Egy római követség Corinthban jelent meg e' vitát elintézni, de az achaiak által gúnyosan utasíttatott el. Hasonlólag járt egy másik is, mellyet Metellus küldött oda. Metellus most fegyvert fogott és Scarphae város mellett megverte az achaiakat 147. Azonban Diaeus új seregeket gyüjte rabszolgákból és az ország' ifjaiból. Ezen sereget *Lucius Mummius* consul, durva ember, kinek sem müvészet sem tudomány felől nem volt fogalma 's ki Görögország' teljes meghóditására küldetett 147. évb. a' *leucopetrai* völgyben, nem messze Corinthtól, semmivé tette. Diaeus Megalopolisba futván, ott mind magát, mind családját megmérgezé. A' csata utáni harmadik napon a' győzelmes Mummius bement Corinthba, 's a' fényüzésnek 's müvészetnek legszebb müveivel gazdag várost, melly 955 évig virágzott, martalékául adá hadseregének, melly azt fölégeté és földig rombolá. Fegyverfogható lakosai lemészároltattak, a' többiek rabszolgákúl adattak el 's a' müvészet' örök életre méltó munkái vagy elromboltatának vagy Rómába vitettek, sok elveszvén közölök útközben is. [5]) Chalcis, Theba és több városok is Corinthhoz hasonló sorsra jutának. Igy lőn vége 146. év. Kr. el. a' görög nép' függetlenségének, 's Görögország ezentúl római tartomány lett Achaia név alatt. Mi régtől várható volt, az nem szokott meglepni. Ha a' görög szellem kevésbbé nagy és mély 's a' világ' viszonyai nem olly különösek miként voltak, a' görög függetlenség sokkal előbb semmivé leendett. De mind e' mellett mély fájdalommal telik el az emberi szív, hogy a' dicső görög nép, melly a' szabadság' el-

5) Polyb. XXXVIII. 1—5. XL. 2. 37. — Vellejus Paterc. I 13. — Pausanias VII. 76. — Zonaras IX. 31.

ső ápolója volt, melly annyi zsarnokokkal daczolt, tudomány 's müvészetet olly fokra emelt, hol az némi tekintetben utólérhetlen, melly a' földet betölté dicsőségével, durva és kiméletlen bánásmódot tapasztalt a' szabad római néptől!

A' mint Róma' győzelmei szaporodának, úgy nevekedett felfuvalkodása és hóditási vagya is. A' rómaiak, kik a' népeknek szabadságot igértek, legkeményebb zsarnokai levének a' szabad állodalmak 's népeknek. A' szerencsétlen Perseus' sorsa rettegésbe hozott minden királyt. Aegyptusban megmutatták a' rómaiak, hogy már puszta szavuk is elég hatalmas királyok' lefegyverzésére. Itt Ptolemaeus Philopator' halála után ennek kiskoru fia, *Ptolemaeus Epiphanes*, jött a' trónra (204—181. évig), 's a' gyermekkirály feletti gyámságot Agathocles és húga akarták magokhoz ragadni, de a' nép fellázadt ellenök 's azt az ifjabb Sosibius és Tlepolemusra bízta, azonban, az utóbbiknak könyelmű és pazar igazgatása nem tetszett, ezen fölül az aegyptusiak, Macedonia és Syria' szövetkezett fejdelmei által megtámadtatván, arra tökélék magokat, hogy a' római tanácsot, melly eddig is már barátságos viszonyban állott Aegyptussal, kérjék meg kiskorú fejedelmök' gyámjául, mit a' rómaiak elfogadván, ez idő óta Aegyptus függésbe jött Rómától. Ptolaemeus Epiphanes' halála után Ptol. *Philometor* következett a' királyi székben. Ennek uralkodása alatt történt, hogy Antiochus Epiphanes syriai király, fegyvert fogott Aegyptus ellen 171. évb. és egész a' fővárosig nyomulván, már már elfoglalá egész Aegyptust. A' megszorult Philometor Rómához folyamodott 's az követséget külde az ügy' kiegyenlítésére, melly nem messze Alexandriától találkozott Antiochussal. A' király kezét nyujtá a' római követség' fejének, *C. Popilius Laenasnak*, de e' szigorú és kemény római nem fogadta azt el, hanem átnyujta' neki a' tanács' végzését. Antiochus elolvasván azt, úgy nyilatkozék, hogy majd értekezni fog iránta saját tanácsosaival. Ekkor Popilius Laenas kezében levő botjával egy kört vont a' porban a' király körül és ezt mondá: „Mielőtt ezen körből kilépnél, tudnom kell mit határzasz" E' nagy elhatározottsággal mondott szavakra kissé visszadöbbent a' király, 's kevés gondolkodás után így szóla: „Teljesítendem, mit a' római tanács kiván." Csak ekkor nyujtá neki Popilius is jobbját, Epiphanes pe-

dig kivoná hadseregeit Aegyptusból, melly már csaknem egészen övé volt, és hajóhadát, melly már Cyprust szinte meggyőzte, haza küldé. Popilius' ezen követsége méltán hírdedett el a' külföldi népeknél, mert szavaival töré meg a' fegyver' hatalmát [6]).

Perseus' meggyőzetése után vetélkedtek a' királyok a' Róma előtti szolgai alázatosságban. Prusias bythiniai király felszabadított rabszolga' köntösében ment a' római követek' elébe és a' római nép' felszabadított szolgájának nevezte magát [7]). Később a' római tanácsba menvén, megcsókolta a' küszöböt és a' tanácsosokat szabaditó isteneinek nevezte. Massinissa Rómába küldvén fiát, általa jelenté, mint érzi magát megszégyenítve, hogy a' tanács tőle hadi segedelmet kér, holott parancsolhat vele 's továbbá, hogy az általa küldött gabona' árát megfizette, holott egész országa Róma' sajátja, 's ő megelégszik azzal, mit neki Róma kegyelemből hagy. Illy alávaló hizelgők nem voltak méltók egyébre, mint Róma' jármát viselni! Ezek 's a' hozzájok hasonló nyilatkozások mutatjak, mennyire el volt ismerve 's mennyire megtörhetlennek gondolva Róma' hatalma. A' rómaiaknak nem volt többé semmi legyőzendő hatalmas ellenségök; nekik ezentúl csak ügyesség kellett, melly az ellenség' szenvedélyeit használni tudja, a' még fennlevő erők' megtörésére. A' 162. évb. teljes intézkedő hatalommal feloszta' Aegyptust Ptolemaeus Philometer és Physcon testvérek közt, hogy az egész annál biztosabban álljon hatalma alatt. Antiochus Epiphanes syriai király' halála után 164. évb. ennek unoka öcscsét Demetriust, ki mint kezes Rómában élt 's legközelebbi joggal birt a' trónhoz, letartóztatta, és Epiphanes' kilencz éves fiát, V. *Antiochus Eupatort*, ültette trónra, hogy az országot tehetetlen állapotban tartsa; ezen kivűl római kormányt alakíta Syriában, hogy gyáma legyen a' gyermek-királynak. De ez olly elkeseredést szült, hogy egyik római követ, Cn. Octavius, a' lázadásban agyonveretett. Demetriusnak' sikerült Rómából elillanni 's most Syriában polgárháború ütött ki, mellyben Eupator megöletvén, Demetrius lőn a' fejedelem, kit később a' rómaiak is annak ismertek. Ő utána Syria olly zűrzavarok' színhelyévé vált, hogy hatalmától nem félhettek többé a' rómaiak. Aegyptus és Syria' herczegei ezentúl Rómába jártak vagy hogy mint kezesek ott maradjanak, vagy hogy

6) Livius XLV. 11. 12.
7) Liv. ep. XLV. — Polyb. XXX. 16.

törvényeket fogadjanak a' mindenható római tanácstól. A' királyoknak tilalmas volt engedelem nélkül Rómába jöni [8]). Ezentúl Róma csak parancs' hangján szólt a' népekhez. A' fátyol lehullott, mellyel eddigi követeléseit leplezgette, 's miután Görögország és Carthago' semmivé tételével két legborzasztóbb emlékezetű bünét elkövette, minden tartózkodás nélkül lépett fel mint világ' ura és parancsolója.

A' HARMADIK PÚN HÁBORÚ.

Két évvel később Corinth' elpusztíttatasa után Carthagót is hasonló sors érte. Az utólsó békekötéskor eltiltatott a' carthagóiaknak Róma' engedelme nélkül háborút kezdeni, minek következtében amazok hosszas, ötven évig tartó, békében élvén, allodalmuk újra jólétre és nagy virágzásra emelkedett. De most több körülmények találkoztak egybe, mellyek ezen városra végromlást hoztak. A' római tanácsban két párt tört egymás ellen, melly aztán Carthagó' sorsát is viszálkodásába sodrotta. Egyik, mellynek a' Scipiók voltak fejei, mint fönebb is érintők, idegen, leginkább görög erkölcsök és szokások' pártolása által a' nemzeti miveltséget és sajátságokat általános világmiveltséggé ügyekezett alakítani, 's magának népszerüséget ez úton szerezni. Egy másik párt, mellynek feje Marcus Portius Cato volt, a' régi római érzelmeket és nemzeti jellemet az új szokások, erkölcsök' elnyomása ellen védte 's ügyekezett a' dolgok' folyamát, melly a' római uradalom' terjedése által szükségképen új alakjait teremté a' létnek, gátolni. Ezen két párt mindent 's igy Carthago' ügyét is érdekeibe vonta. De ezen kivül Hannibal' eltávozta után Carthagóban magában is három párt ütötte fel fejét. Egyik abban, remélt Carthagóra nézve üdvet, ha egészen Róma' karjaiba vetendi magát, egy másik Massinissának volt híve, 's ettől várta hona' megszabadulását. A' harmadik, melly democrata párt volt, saját erejére és alkotmányára akará épiteni hazája' fenmaradását és hatalmát. Ezen pártok' egymással folytonos viszálya egy részről Carthago' erejét gyengíté, más részről könnyíté az ellenségnek tervei' kivitelét. A' nyolczvan kilencz évü, de még teljes erejében levő Massinissa, kinek Rómában is nagy

8) Liv. Ep. XLVI.

befolyása volt, hsszára fordítván e' körülményeket, egyik carthagói tartományt a' másik után maga részére foglalgatta. A' carthagóiak, kiknek nem vala szabad háborút viselni, Rómában kerestek elégtételt, de ott csaknem mindig Massinissa nyert. Végre egy követség küldeték Rómából ezen ügyek' elintézésére, melyben a' szigorú Cato is jelen volt. Ez elrémült, midőn Carthago' virágzását és gazdagságát, melly még mindig kezeiben tartá a' világkereskedést, meglátta; újra nagy veszélyét sejté Rómának Afrikából; ezen fölül megbántva is érezé magát, hogy a' carthagóiak a' Massinissávali bajok' elintézésében vonakodtak a' római követség' birósságát elismerni. Ennyi ok miatt fölgerjede Carthago ellen, 's nagy haragot táplálva keblében tért vissza Rómába 157. évb. Kr. el. és ez idő óta a' római tanácsban mindig élénk színekkel festegeté az Afrikából Róma ellen újra felvonuló vihart és soha nem csüggedő hévvel dolgozott azon, hogy Carthago elpusztíttassék. E' czéljára minden gondolható eszközöket használt. Egy ízben carthagói fügéket vitt be a' tanácsba, 's midőn azok' nagysága 's frisesége dicsértetnék, ezt mondá: „Tudjátok meg, hogy e' fügék csak három nap előtt szakasztattak le Carthagóban; olly közel van hozzátok a' halálos ellenség!" Valahányszor a' tanácsban szólott, bár mi tárgyban, beszédét mindig e' szavakkal rekeszté bé: „Egyébiránt úgy vélekedem, hogy Carthagónak le kell romboltatnia." Cato' véleménye ellen a' Scipiok' pártja szegült, melly azon eszmét állitá fel, hogy Carthagót Róma' hasznára kell fentartani, mert ha illy ellenség nem létezik többé, a' rómaiak, nagyon elbizakodván, erejökben lankadni és csökkenni fognak. Végre mégis Cato' pártja győzött Rómában; Carthagóban pedig a' democratáké, 's ez utóbbinak következtében a' Massinissa' felekezete Carthagóból száműzeték. Massinissa pártúl fogá a' kiűzötteket 's kivánta, hogy visszamenetelök megengedtessék, mit meg nem nyervén, mindkét fél fegyvert fogott 151. évb. A' szerencse Massinissának kedvezett, a' carthagóiák 58,000-ből álló hadát csaknem egészen semmivé tevén, Carthago kénytelen volt 50,000 talentumot fizetni és a' számüzöttek' visszatérését is megengedni. Róma, melly csak alkalmat várt Carthago' megsemmisitésére, meg nem elégedett a' carthagóiak' vesztesegével, hanem kinyilatkoztatván, hogy a' Massinissa elleni háború a' békekötésnek feltörése, ha-

dakat gyüjte Afrikába küldendőket. Erre a' megrettent Carthagó követség által ügyekezett ellenségeit kiengesztelni, és elégtételt ajánlott a' békeszegésért. A' ravasz római tanács nem adott határozott választ, 's jöttek és mentek a' követségek a' Kr. el. 150 évb. Végre *Utica*, Carthago után a' legnagyobb és gazdagabb város az afrikai tengerparton, elszakadva Carthagótól Rómához állott. Ekkor elhatároztatott a' háború 's Manius Manilius 's Luc. Marc. Censorinus consulok 84,000-nyi hadsereggel először Siciliába, onnan Afrikába küldettek.

Mig ezek történtenek, új követség jöve Carthagóból, jelentve, hogy az kész magát minden teljesithető föltételeknek alávetni. Neki az okosság minden áron békét tanácsla, mert nem volt elkészülve Rómával harczolni. A' római tanács álnokúl azt kivánta, hogy Carthago három száz előkelő családbeli gyermeket küldjön kezesül és hogy mindenben engedelmeskedjék a' consulok' parancsának, titokban pedig úgy utasitá consulait, hogy Carthagót megtámadván, a' háborút egész a' város' elrombolásáig folytassák. A' kivánt három száz kezes átadatván, a' consulok azt kivánták, hogy a' carthagóiak minden fegyvereiket, hajóikat és hadi szereiket adják át. A' szerencsétlen város e' részben is engedelmeskedett, gondolván, hogy ez leszen a' végső, mi tőle kivántatni fog. De mind ez nem volt elég Róma' dühének megengesztelésére. A' consulok még tovább mentek 's azt kivánták, hogy Carthago' falai leromboltatván, lakosai költözködjenek négy órányi távolságra a' tengertől belebb a' tartományba. E' váratlan parancs mint villámcsapás sujtott le a' szánatra méltó városra. Midőn a' carthagói tanács azt kihirdette, a' nép fellázadt 's megátkozván a' római nevet, isteneket hivá fel segédűl e' kegyetlen csalárdság' megtorlására. A' város' minden lakosát egy érzelem, egy akarat szállá meg, a' boszúállás' érzelme és lelkesedésökben eltökélék az ellenszegülést mindaddig, míg csak egy kő álland Carthago' falaiból. Egyik suffet, ki azon véleményt merte nyilvánitani, hogy a' rómaiak' kivánatának engedni kell, a' népgyülésben agyon hajgáltatott. Minden rangú és rendű nép el vala tökélve a' város' védelmére. A' rabszolgák felszabadíttattak, 20,000-ből álló sereg gyüjtetett, minden piacz és templom műhelylyé és hadi szertárrá alakíttatott, a' lakosok éjjel 's nappal dolgoztak, 's mit az imént a' rómaiak' megengesztelésére feláldoztak volt, hajóikat, hadi szereiket fegy-

vereiket, mind azt most újra megteremté a' kétségbeesés' találékonysága. A' házak' gerendáiból hajók építtettek, minden ércz egybehordatván, fegyverré gyártatott. A' számüzöttek visszahivattanak, gyermekek, rabszolgák, és a' börtönbeli bűnösök föl-fegyvereztetének és nem találtatván a' városban egyéb anyag, a' nők fejök' ékességét, hajokat, lenyirték és kötelekké engedék fonatni. A' nagy római tábor mindjárt az utólsó követség' nyomában megérkezvén, ostrom alá vette a' várost, mellyet védtelennek képzelt 's most bámulva látta, hogy elszánt csatára készülő tábor az. A' consulok erős ellenszegülésre találtak és Hasdrubal, a' carthagói vezér, egy ízben nagy veszteséggel visszaverte őket, és talán megsemmítendé, ha Scipio Aemilianus, ki mint hadi tribun volt itt jelen, eszélyes viselete és ügyessége által meg nem menti a' római legiókat. Ez időtájban halt meg Massinissa. Scipio, kire végrendelésileg örökségének fiai közti felosztása bízva volt, úgy intézte el az ügyet, hogy a' legkorosbik fiú, Micipsa, vigye a' benső kormányt királyi czímmel, a' második, Gulussa, határozzon a' béke és háború iránt, a' harmadik Mastanabal, ügyeljen fel az igazság' kiszolgáltatására.

Következő évben, midőn Luc. Calpurn. Piso lőn fővezér, semmivel sem voltak a' római hadak szerencsésbek. A' carthagói véglelkesedés és elszántság két egész évig dicsőséggel tartá fenn magát a' roppant római erő' ellenében. Miután a' dolgok két évig olly roszúl folytak, hogy a' rómaiak már csaknem kétségbeestek a' győzelem iránt, *Publ. Corn Scipio Aemilianus* neveztetett consullá. Ő a' macedoni Paullus Aemiliusnak volt fia, kit a' zamai győző Scipio fogadott vala fiává. Ezen jeles ifjú ember fölemelésén még ellensége Cato is munkált, azt mondván felőle, hogy az Afrikában harczoló római vezérek közt csupán neki van esze, a' többiek csak bolygó árnyak. És valóban Scipio egyike volt Róma' legnagyobb embereinek. Benne apjának és nagyapjának erényei egyesültek, 's kitünő hősszellemével finom miveltség és tudomány párosult. Róla azt mondák a' rómaiak, hogy élte igazolá azon legnagyobb magasztalást, mit halandó érdemelhet, miképen sem tett sem mondott soha ollyat, mi dicséretre méltó nem volt. Consulla' választatván, mielőtt törvényes korát elérte volna, a' Kr. el. 147. évb. ment Afrikába 's helyreállitvan a' római táborban, hol nagy zürzavar

uralkodott, a' rendet, szigora fenyítéket, szelleme győzelmet hozott közéjök. Most a' carthagóiak ostrom alá vételtén, bebizonyiták örök emlékezetre méltólag minden népeknek, mit tehet az elszánt 's erejét egy akaratban öszpontosító nemzet, melly szabadságáért és leteleért vív. Carthago' népe csodákkal határos tetteket vitt véghez. Scipio a' kikötőt egy alul 96, fölül 24 lábnyi széles gerébbel elzárván a' várostól, a' carthagóiak hihetetlen gyorsasággal új torkolatot ástak a' tengerhez és átbocsáták rajta hadi hajóikat, mellyeket a' rómaiak meglátván, elrémültek az ellenség' hihetetlen erején. Két bástyájok elromboltatván, a' harmadik mögé vonultak. A' carthagói had a' város' kapui előtt megveretett, minden közlekedés elzáratott és a' nép mégis daczolt mind az éhséggel, mind a' harcz' borzadalmaival. Végre Scipio az éj' homálya alatt az utolsó kikötőbe nyomult 's már a' város' alsó része is el vala foglalva, mégis a' felső és a' Byrsa nevű erősség meg nem adták magokat. Nappal és éjen át szakadatlanúl ostromoltak a' rómaiak. A' várban, melly legerősebb pontja volt Carthagónak, legtöbb nép keresett menedéket. Ide három út vezetett, mellyeknek mindenike hat emeletű házak közt vonult el. Ezen házakról, mellyek lapos fedelüek voltak, nyilaztak le és dobáltak köveket a' carthagóiak az ellenségre. Scipiónak egyik utczát a' másik után, egyik házat a' másik után kelle sok véráldozattal nyomról nyomra elfoglalnia. Midőn az első házat elfoglalta, katonáit annak fedelére küldötte 's most fenn a' házfedeleken 's alant az utczákon folyt a' csata. Egy rész alant csatázva halt meg, többen élve lökettek le a' házfedelekről, vagy az utcza' kövére vagy a' fölfelé meredező hadi dárdák' élébe. Scipio három utczát felgyujtatván, új iszonynyal teljes látványt nyitott fel a' szemnek. Mi alatt a' lángok az épületeket emészték, a' harczosok egész tömegben döntögették a' tüz rongálta házakat 's a' leomló falakkal együtt egész embercsoportok zudultak le élve és halottan az utczákra. Aggok, gyermekek és nők öszvetépett tagokkal, félig megégve, de még életben, vonattak elő a' házak' zugaiból. A' lángpattogás, a' leomló házak' ropogása, jajszózatok, zokogás, haldoklók' nyögése, 's az előre 's hátra futamodók robogása, a' harsonahang 's a' vezérek' parancsszava egybekeveredve, borzalommal tölték el a' lelket 's a' roppant vérmunkában megkö-

vűltek a' szív' minden érzelmei. Hat nap és hat éjjel tartott az ostrom' szörnyűsége. A' hetedik napon Byrsából követség jelent meg Scipiónál, kérve őt, engedné meg, hogy a' kik akarnak a' városból kimehessenek, semmi egyebet nem kötve ki, mint éltök' megmentését. Scipio megengedte azt nekik, de kivette közőlök az átszökötteket. 50,000 férfi és nő távozott el a' várból. Hasdrubal vezér, ki mind eddig a' legnagyobb szilárdsággal vitte a' város' ótalmazását, nejével, két kis fiával és 900 átszököttel Aesculap' templomába menekült, melly nagy erősség vala 's olly magas sziklán állott, hogy hatvan lépcső vezetett föl hozzá. Eme' kis sereg még egy ideig kétségbeesetten védte magát. De midőn éhség és álmatlanság által végsanyaruságra jutna, egy része a' templom' fedelére ment, vezérök Hasdrubal pedig kiszökött Scipióhoz. Scipio megmutatta az elhagyott seregnek áruló vezérét, melly azt meglátván, káromlást szórva ellene, magára gyujtá a' templomot és romjai közé temetkezett. Hasdrubal' neje két kis fiával az égő templom' fedelére lépve, átkot mondott gyáva férjére, ki árulója lett honának, hona' szentségeinek, nejének és gyermekeinek, 's tőrével férje szeme' láttára átdöfvén fiai' szivét, azokat és magát a' lángokba veté.

Scipio, látván e' borzasztó jelenést, a' pusztuló várost, melly hét száz évig virágozva annyi afrikai tartományon, szigeteken és tengeren túli országokon uralkodott 's most földig rombolva vala, könyek gördültek ki szemeiből 's átgondolva a' sors' változandóságait, 's azt, mire juthatand majd egykor a' most nagy hatalmú Róma is, a' mellette álló történetiró Polybiusnak Homer' e' verseit mondá el: „Eljön majd az idő, mikoron szent Trója leomlik, 's dardavető Priamos 's Priamosnak népe ki pusztul." Tizenhét napig égett a' szerencsétlen Carthago; lakosi közől, kiknek száma 700,000 ment, kevés maradt életben 's ezek is rabszolgákúl adatának el. A' város' romjai felett a' római biztosok átkot mondtak arra, ki valaha fölépitendi. Rómában mondhatlan öröm terjedt el Scipio' diadalának hirére, mellyben azonban a' kevéssel előbb meghalt Cato nem vehetett részt. Elképzelve azt, mit szenvedtek a' rómaiak mindent Carthagótól, mit különösen Hannibaltól, kinél rémitőbb hadvezér mind eddig nem állott Róma' ellenében, annyira magokon kivűl valának örömükben, hogy végre alig hitték azt igaznak 's ismételve kérdezék

egymást, valljon Carthago csakugyan elromboltatott-e? Scipio diadalmakor magával vitte azon sok kincset, és számos művészeti munkákat, mellyek Carthagóban zsákmányúl kezébe estenek [1]. Róma ekkor csaknem egy időben három nagy diadalt ünnepelt; Mummius, Metellus és Scipióét, kiknek elseje Görögországot, másodika Macedoniát hódítá meg, utóbbika pedig Carthagót rombolá el. Scipio, miként nagyapja, *afrikai* nevet kapott; Carthago' tartományai ezentúl Rómát ismerték uroknak. A' Kr. el. 122. évb. Cajus Grachus megkisérté Carthago' fölépitését, de a' tanács ismét felhagyott a' tervvel 's a' 88. évb. Caj. Marius csak kunyhókat talált omladékai közt. Julius Caesar is gyarmatot akart ide telepíteni, de halála meggátolá szándékában. Végre Octavianus Augustus császár a' réginek közelében egy új várost épite, melly virágzóvá lőn. 439. évb. Kr. után ez a' vandal királyok' székhelye lett, míg 553. évb. Belizar véget nem vete uradalmuknak. Ekkor Afrika byzanti tartomány lőn, mig 706-ban az arabok egészen el nem rombolták. Ez idő óta itt minden romban hever, csupán *Tunis* maradt kitünő város. Egy szegény arab falu, *el Mursa* fekszik a' későbbi Carthago' elporlott omladékain, mellyekből csupán egy vizvezetvény 's egy templom' maradványai figyelemre méltók. A' carthagói partokat annyira megváltoztatták a' tenger' árjai, hogy a' régi Carthago' helyét ma bizonyosan kimutatni nem lehet.

HÓDÍTÁSOK A' SPANYOL FÖLDÖN.

A' Carthago' pusztulása utáni első évtizedben a' spanyol népek' nagyobb része is meghódíttatott. Itt a' rómaiaknak kemény csatákat kelle kiállniok, mert a' spanyol félsziget' harczias és vad népe vitézűl védte függetlenségét, 's ezen fölül a' hegyes tartomány' fekvése is igen kedvező vala rá nézve. Róma' hadvezérei itt sokkal inkább harczolának a' csalárdság és árulás' fegyvereivel mint máshol, mi által e' népek még jobban elkeseríttetének. A' vitéz lusitanok, kik a' mai Portugaliát lakták, szakadatlanúl csapkodtak be a' rómaiak által elfoglalt spanyol földekre és ha egy helyen megverettek is, más helyen újra

1) Appian de reb. punic. VIII. — Livius ep. XLVIII. és XLIX. — Polyb. XXXV. 1. 2.

fegyverben jelentek meg, szüntelen fenyegetve és háborgatva a' rómaiakat. E' nép némi csekély mértékben marhatenyésztéssel foglalkodott 's a' földmivelést gyűlölte, kényelmesebbnek tartván a' szomszédoktól rabolni, mint dolgozni. A' rómaik sokáig csak a' spanyol földeket védték ellenök, de a' harmadik pún háború' idejében már magában Lusitaniában keresték föl a' nyugtalankodó ellenséget. A' 151. évb. *Serv. Sulp. Galba* praetor megveretvén általok, csaknem egész seregét elveszté 's kevesed magával menekülhetett meg. Következő évben azután a' római had leve győztes és annyira megszorítá a' lusitanokat, hogy kénytelenek lettek békét kérni. Galba eltökélve e' nép' erejét bármi áron megtörni, áruló tervet koholt ellenök. Szánakozást színlelvén irántok, mivel földeik' terméketlensége rablásra kényszeríti őket, jobb tartományokat igért nekik. Az igéretre több ezer lusitani fölkerekedvén honából, Galbához jött, ki a' fegyvert, mint jó barátok közt szükségtelent, letétetven velök, hadaival megtámadta és lemészároltatá a' védteleneket. Cato, az elnyomott spanyolok' védője, ez alacsonságért bevádlotta ugyan Galbát a' római tanácsnál, de az ki tudta eszközleni fölmentetését. A' lusitanok elkeseredvén e' gyalázatos árulásra, eltökélték boszút állani és Galiciától egész Cataloniáig fellázíták a' népeket, a' római zsarnokok ellen. A' harcz annál makacsabb leve, mert a' lusitanok közt egy nagy ügyességű férfiu lépett föl és feje lőn a' megtorlásra fegyvert fogott hadaknak. E' férfiu *Viriathus* volt. Ezen rendkivüli ember, ki erőteljes, élet látásu, gyors lábú, mértékletes, öltözékben egyszerű, éhség, hév és hideg ellen megedzett vala, lelki tehetségre nézve még kitűnőbb, veszélyben soha nem tanácstalan, okosságban mindeneket fölülhaladó, hír- és aranyszomjatlan, terveit titkoló és halgatag, igazságos, embereit egyességben összetartani tudó és mindenektől kedvelt volt. Előbb pásztor, aztán vadász vala, utóbb zsákmányló csapatok' vezére, vagy mint a' rómaiak nevezték haramia, de olly haramia, ki ha szerencse pártolja, Hispania' Romulusa leendett [1]). A' római hadak ellen maga találta harczolási rendszerrel élt, melly igen ügyesen volt mind a' föld' fekvéséhez, mind a' lusitanok' csatázási módjához alkalmazva. Ámbár szándékait senkivel nem közlé,

1) Flor..s II. 17. — Appian de reb. hisp. 58—75. — Livius epit LII.

még is honfiai vakon bíztanak benne 's az ellenséget megtanítá még jobban rettegni személyétől, mint a' mennyire fenyegetőzött. A' római vezérek alig birtak ellene valamit végrehajtani. Gyakran csalta őket hálóba és rútúl megverte hadaikat. Általa a' lusitani fegyver olly hatalmassá lőn, hogy egy alkalommal ezer római és száz lusitani egy erdőben egymásra bukkanván és megütközvén, ez utóbbiak győztek 's 370 római és csak 70 lusitani esett el. Viriathus' hatalma már túlterjedt Lusitania' határain 's közel volt ahhoz, hogy egész Spanyolországot kiragadja a' római hatalom alól. 145. és 144. évb. *Quint. Fabius Maximus Aemilianus* megverte ugyan őt, de győzelmének kevés sikere lőn, mert Viriathus ismét számos népeket fellázítván, újra csatát nyert Quint. Pompejus praetor ellen. A' nagy hadvezér Metellus Macedonicus is nyert csatákat a' lusitanok ellen, de Viriathust megtörni nem bírta, 142. évb. *Quint. Fabius Maximus Servilianus* consul küldetett ellene 's eleinte szerencsés is volt, de később egy hegyi szurdokba szorítván őt Viriathus, egész seregét elfogta épen úgy mint egykor a' samnitek Posthumiust Caudinum mellett. Servilianus és hada elveszendők valának, ha Viriathus nagylelkűleg el nem bocsátja őket, azon föltétel alatt, hogy a' lusitanok ezentúl békén hagyassanak, 's megtartsák mind azon tartományokat, mellyeket az időben birtak. Viriathus ekkor a' római nép' barátjának neveztetett. Róma' tanácsa eleinte elfogadta, de csakhamar feltörte e' békekötést. Ennyire elsülyedett volt már ekkor a' római aristocratia erkölcsileg, hogy ő maga a' leggyalázatosabb szószegéseket és hűtlenségeket követte el, holott minden alkalomkor őszinteséget 's hűséget emlegetett! Viriathus nem számolva illy alacson szószegésre, a' békekötés után szétbocsátá seregeit, és midőn *Quint. Servilius Coepio*, a' békeszegés' fő eszköze, seregeivel megjelent, csak egy kis hadat vihetett ellene, de ezzel is olly ügyesen viselte a' háborút mind addig, míg erejét egybegyüjthette, hogy Coepio semmit sem hajthatott végre ellene. Coepio, ki meglepéssel akart Viriathuson győzni, meghiúsulva látván reményét, egy még az iménti békeszegésnél is megszégyenítőbb eszközhöz nyult és megvesztegetvén Viriathus' embereit, velök orozva gyilkoltatta meg a' lusitanok' vezérét 140. évb. A' lusitanok felbőszültek Viriathus' megöletése feletti fájdalmukban, de veszteségöket semmi, még vitézségök sem pótolhatta többé 's nemsokára egészen

visszaveretvén, hegyeik közé szoríttatának. Viriathus' holttestét nagy ünnepélylyel égeték el honfiai. Ő csaknem tíz évig (149—140.) védte hazáját a' hatalmas római fegyver ellen.

Halála után Spanyolország' éjszaki részén ütött ki a' háború még sokkal erősebben. Itt a' Viriathus által fellázított *arewakok* és más népségek folytonosan csatáztak Róma' hadaival, és az ó castiliai hegyek közt a' Duero folyam mellett, nagy erdőség közepett, meredek ormon *Numantia* nevű erősséget építék, melly csak egy felől volt megközelíthető. E' város nem volt nagy, még is több évig ellenállt Róma' fegyvereinek, megvert több consuli seregeket, harmincz negyven ezerből állókat, mert lakosai erős nép valának, 's lovon és gyalog egyképen ügyes katonák. 137. évb. Caj. Hostilius Mancinus consult 20,000-nyi hadával bekerítvén, olly békekötésre kényszeríték, minél fogva Numantia függetlennek ismertetett és biztosíttatott minden jövendőbeli háborgatások ellen. De a' római tanács el nem fogadta e' békekötést, azt mondván, hogy az csak Hostiliusra, nem rá nézve is kötelező és Hostiliust bilincsekbe verve a' numantinok' hatalmába adá, kik azonban megvetéssel utasíták vissza e' nyomorú ürügyöt. A' háború folytattatott két egész évig a' kis Numantia ellen és szerencsétlenül a' rómaiakra nézve, annyira, hogy végre a' világgyőző római tanács kénytelen volt legnagyobb hadvezére Scipio Aemilianusra bízni e' maroknyi nép' megtörését. Még Scipio is két egész évig küzködött 60,000-nyi had' élén Numantia ellen, melly béke' idején csak 8,000 fegyverest hirt kebeléből kiallítani, és midőn végre inkább éhség mint ostromügyesség vagy fegyver' ereje által a' várost bevette, borzasztóbb jelenéseknek volt tanúja mint egykor Carthagóban, mert Numantia' lelkes népe, még Carthagónál is fényesebben bizonyítá be a' világnak, mit tehetnek szabadságszeretet és kétségbeesés még ott is, hol győzelemre többé nincs remény. Scipio látva e' nép' lelkesülését és elszántságát, nem tartá tanácsosnak velök csatára kelni, hanem eltökélte a' várost éhséggel bevenni. E' végre minden oldalról bekeríté azt. Numantia' lakói a' folyamon látták el magokat élelemmel 's a' víz alá bukdosván úgy úszták át a' hullámokat, hogy elrejtezzenek a' római hadak' szemei elől. Hogy ezt is meggátolja Scipio, éles kardok és dárdákkal kivert gerendákat kötelekre kötve bocsátott a' viz alá, mi által teljesen elzáratván a' közlekedés, Numantia'

lakói leírhatlan éhségre jutának, elannyira, hogy végre holt emberek' husával éltek, utóbb pedig eledel végett egymást is öldözni kezdették. E' rendkivűli inségökben követséget küldének Scipióhoz megkérdeni, mi sors vár reájok, ha magokat megadják. Scipio azt kivánta, hogy adják át személyeiket, fegyvereiket és városukat, 's teljesen hódoljanak a' római hatalomnak. E' válasz rendkivűli dühösségre keseríté őket. Eltökélék magokat városuk' romjai alá temetni, 's megöldözvén előbb nőiket és gyermekeiket, magokra gyujták a' várost 's borzasztó, de dicsőséggel teljes halált haltanak. Scipio megünnepelte Rómában véres diadalmát, a' nélkül azonban, hogy foglyot vagy zsákmányt mutathatna, mert Numantia' lakói közől csak egy maradt életben; fegyvereiket önmagok elrombolák, pénzzel és aranynyal pedig a' város nem birt. Scipio *numantiai* nevet nyert; a' város földig romboltatott, részint önlakói, részint az ellenség által. Azóta e' dicső népecskének neve a' leghősiebb feláldozás' példájaúl szokott említtetni. A' mai *Soria* nevű város mellett még látni Numantia' romjait, emlékeit azon gyalázatnak, mellyel magát a' római nemzet itt megbélyegezte [2]). A' város' elestével eltűnt a' lázongó spanyolok' minden reménye, 's ezentúl nem nyugtalankodának többé.

RÓMA' EKKORI BENSŐ VISZONYAI.

Igy hódítá meg Róma lassanként a' világot, kizsákmányolva az országokat, összetörve a' népeket és kiszíva mind azok' vérét, mellyek elég szerencsétlenek valának általa eléretheti. Világbirodalma különbözött az assyr-babyloni, perzsa és görög-macedonitól, mellyeket ez előtt feltűnni és összeomlani láttunk. Amazokban a' meghódított tartományok teljesen egybeolvasztattak a' hódítókéival, nemzeti létöket többnyire elvesztek és egyenlő kormány alá hajtattak. A' római tartományok ellenben lassanként kapcsoltattak a' birodalomhoz; külön állodalmakúl hagyattak saját intezményeik és erkölcseikkel, mellyekben a' rómaitól egészen különböző törvények uralkodának, azonban a' fő kormányzó római tisztviselő volt. A' szerint a' mint kedveztek vagy ellenszegűltek a' római hatalomnak, midőn az ellenök hódító fegy-

2) Appian de reb. hisp. 95—98. — Liv. ep. LIX

vert emelt, részesültek mind községek, mind magános emberek Róma' kegyeiben 's lettek kevesbbé vagy jobban elnyomottak. Igy támadtak a' helyhatóságok, praefecturák, gyarmatok, az úgy nevezett latin joggal biró városok, vagy máskép rendezett községek. Egyedűli nyereségök a' legyőzött népeknek a' rómaiak alatt jobb törvények voltak, [1]) mert a' gyakorlati római nép mindig nagy figyelemmel volt a' jogviszonyokra, a' népek' polgári szerkezetére. Az általok mindenütt behozott törvények mutatják, mi nagy mértékben voltak ők tökéletesítői a' jogtudománynak. Azonban sok római helyartó' önkényes kormányzása ezen jótéteményt is megsemmítette, mert ezek gyakran, midőn hivatalaikba léptek, olly rendeleteket adának ki, mellyek háttérbe tolák magokat a' törvényeket. A' rájok' bízott tartományokat vagyonszerzés' eszközének nézték, 's a' törvénynek nem egyszer hátrálnia kelle a' vám-haszonbérlők' önkénye előtt is, kik ellen, mivel Róma' előkelő és nagy befolyású polgárai voltak, nem lehetett igazságot eszközleni. A' helytartók, praetorok, propraetorok, és proconsuloknak neveztettek, velök szokásban volt quaestorokat is küldeni, kik főleg pénzügyekkel voltak megbízva.

A' főnebb elősorolt nagy hódítások után minden viszonyai megváltoztak a' római nemzetnek, melly ez országok' elfoglalása által világ felett uralkodó nemzetté lőn. Hódítóvá levén az előbb tisztán katonai állodalom, a' régi democratiai kormány' helyébe néhány család' oligarchiai uralkodása állott be, mellyek, hogy a' népet czéljaikra használhassák, az alkotmányt mindinkább democratiához vezették. Korábbi időkben a' régi erkölcsök' fentartása, a' férfiúi erő' túlsulyának öntudata a' szomszéd népek felett, tehát uralkodásvágy és nemzeti elsőség, nem pedig vagyonszerzés volt a' római nép' közös törekvése. A' katonai rendszer a' földbirtok és földmiveléshez, mint az állodalom' egyedüli alapjához, volt kötve, minden polgár egyszersmind katona is volt, ki mihelyt az ellenség meggyőzeték, haza bocsáttatott, de ha háború ütött ki, ismét fegyvert kelle fognia. Később a' folytonos háborúk állandó sereget tettek szükségessé, mellyeknek a' katonáskodás mesterségökké vált, mivel csupán akkor hagytak fel ha mint gyarmatosok települtenek le valahol. Minthogy eme' polgár-

1) Lásd Ciceronál Orat. in Verrem lib. II. c. 13. mit a' siciliai törvényekről mond és Liviust XLV. 32. Marcellus' törvényeiről Macedoniában.

katonák a' népgyülésben is szavazattal birtak, a' vezérek a' hadseregek' kegyeit kezdték vadászni, és a' katona polgárok' ragaszkodása azon hadvezéri férfiúhoz, ki alatt valamelly nevezetes táborozásban szolgáltak, minden kigondolható rosz következményeket vont maga után. A' hadi szellem is megváltozott, a' katonák megszokták a' tábort nézni hazájoknak 's tiszteiket a' magok' hatóságának. A' hadvezérek és tisztek nem becsületet ügyekeztek többé nyerni polgártársaik előtt, hanem az ellenség' földén gazdagságot, otthon katonáik által befolyást. A' hadi fegy felbomlott, az ellenség úgy, mint a' szövetséges népek, kizsákmányoltattak, mivel a' tisztek meggazdagodni és katonáikat barátaikká tenni ügyekeztek. Ez volt oka, hogy a' második pun háború óta' minden első ízben kiküldött hadvezér kudarczot vallott, mind addig, míg olly férfiú nem állíttatott a' hadak' élére, kinek fontossága és befolyása az állodalomban biztos volt 's nem vala szüksége magának katonái előtt mesterséges eszközökkel tekintélyt szerezni. Ama' zsákmányoló harczdüh, mellyel a' rómaiak háborúikat viselték, még inkább nevekedett a' hadi fegy' felbomlása által. Nemesebb lelkületű és mivelt hadvezérek is a' legvirágzóbb városokat katonai fosztogatás' martalékaúl engedék, 's magok is müvészeti munkákat 's egyéb drágaságokat Rómába hurczoltanak. A' vezérek' diadelmeneteit illy rablással szerzett zsákmányok ékesíték. Rómában egész halmaza volt utóbb a' müvészeti munkáknak, holott azok nagyobb részint csak czifraságnak nézettek, mert, néhány miveltebb családot kivévé, kevés rómainak volt képzettsége azok' belső becsét érteni [2]). Ez kártékony leve a' müvészetre, melly illy módon megszűnt messzeható lenni, leginkább Rómára szoríttatott, hol csekély számú egyesek által értetvén, csupán hiúság és győzelmi felfuvalkodás' eszköze lőn, a' helyett, hogy előbb az általános, tisztán nemzeti érzelmeknek volt vallási, költészeti és politicai tekintetben táplálója. Ezen fölül a' római nagyok és tisztviselők az ellenségnek úgymint a' tartományoknak, sőt még a' szövetségeseknek is vagyonaik jólétök és becsületökre rátették rabló kezeiket. Nemcsak háború, hanem tartományok' igazgatása által is meg lehetett gazdagodni, és Rómában befolyást nyerni. A' helytartók a' Rómában befolyással biró vámbérlőkkel egyetér-

2) Plutarch Marcellus' életéb.

tőleg rendszeresen szivták ki az országokat és ha azok kimerültek, kölcsönzésekre kényszérítéték bár mi nagy kamatfizetés mellett; mi által a' földbirtok a' hitelezők' kezeire került. Ha valamelly előkelő római nem juthatott helytartósághoz, tanácsvégzést eszközlött magának, mintha valami országos megbizásban utazna, holott semmivel nem volt megbízva 's mind maga mind kisérői' számára fejdelmi megvendégeltetést, útjára szükséges fogatokat 's dús ajándékokat zsarolt. Az állodalmi javak' nagyobb részét előkelő polgárok foglalák el, mi által valódi herczegi birtokokat szerzettek magoknak. Megtörtént ugyan, hogy néha ezen visszaélések szigorúan helyre igazíttattak, de az csak ideiglen segített a' bajokon. Mind a' tartományok, mind maga Italia sínlett e' balkörülmények közt, kivált ez utóbbi egész századokra kiható pusztulási állapotra jutott. Ez elpusztult tájakat aztán előkelő rómaiak ragadozták magokhoz és olly roppant birtokokat alakítának belőlök, mellyekhez csak grófságok 's herczegségek hasonlíthatók. És, a' mi fő rosz vala, ezen nagy birtokok aztán sok ezer rabszolga által miveltettek, kik a' szabad polgár és paraszt' helyébe léptek 's Italia hasonlított a' mai Nyugotindiához a' maga néger rabszolgáival. Ezen rabszolgákkali bánásmód a' legnagyobb mértékben lázító volt és nem csekély eszköze annak, hogy a' római nép' jelleme egészen elfajult. E' rabszolgák részint Sardiniában és Corsicában vad állatok gyanánt elfogdozott 's aztán a' római piaczokon árúba bocsátott félig vad emberek valának, részint mélyen alá sülyedett ázsiaiak és görögök, kik romlottságukkal megmérgezék a' római népet. Uraik velök emberiességet alacsonítólag bántak. Házi állatok gyanánt nézettek és pénzértékök szerint becsűltettek 's némelly római nagy úr valódi állattenyésztést űzött velök; megvásárolván, mint libákat és malaczokat, fölnevelte és eladta őket. Ezek mívelték a' földet, tettek minden házi szolgálatot, még az ifjuság' nevelése is rájok bízatott. Hajdanában a' védenczek a' rómaiak' gyermekkori játék-, a' rabszolgák munkatársai voltak, most pedig a' római ifju vad csőcselék nép közt nevekedett, kegyetlenséghez és gőghöz szokott, és itt vette alapjat az emberi méltóság' azon megvetésének, mellyet aztán mint rabszolgái' ura és az alávetett népekkeli minden viszonyban olly borzasztóán tanusított.

A' világ' gazdagsága Rómába folyt össze, 's vele idegen elvek erkölcsök és vétkek. Mi nagyok lehettek a' kincsek, mellyeket Róma a' meghódított országokból koronként nyert gyanítani lehet az egyes hadi zsákmányokból, pedig azon öszvegek, mellyek a' tartományok' kizsarolásából folytonosan behajtattak, még ezeken kivűl valának. Paullus Aemilius egyéb drágaságokon kivűl tizen öt millio forint kész pénzt hozott az állodalmi pénztárba. Az ő korában az állodalom' jövedelmei olly nagyok voltak, hogy levonva minden kiadásokat, 716 font ezüst, 92,000 font arany maradt meg, mihez még 775,000 font jött, melly rendkivűli jövedelmekből folyt be. Azért most könnyen tarthattak a' rómaiak ünnepeket, és épithettek olly óriási, épületeket, mellyek hasonlítottak a' régi papi állodalmakéihoz. Ekkor épittettek új országutak, mellyek közt a' flaminiusi és aemiliusi híresebbek. A' 184. év körűl Cato censor és társa Luc. Valer. Flaccus három millió forintnyi összeget költöttek el a' földalatti csatornák' tisztítása, a' városbeli mocsárok' kiszárasztása és kövezésre stb eff. Tömérdek öszvegek pazaroltattak az ünnepekre is, mellyek vadság, kegyetlenség, és túlzott fény által különböztek a' görögökéitől, hol a' Musák' müvészete földeríté, emberies érzelmekkel tölté el és táplálta a' nagy tömeget. Öldöklés és kegyetlenkedés volt fő mulatsága a' rómainak 's müvészség és költészet, 's általában a' szép, csak alárendelt szerepet játszott e' mulatságoknál. A' gladiatorok' játéka 's az állatviadal a' pún háborúk alatt lőn divattá és ezentúl kedvencz mulatsággá. Ezen játékok élethalálra mentek 's rabszolgák, sőt szabad emberek is saját mesterséget csináltak belőlök, magokat gladiatoroknak nevezvén. A' rómaiak e' kegyetlen látványokban meghaladták magát a' véres középkort is, mellynek lovagjátékaiban az öldöklés csak véletlenség volt, nem pedig czél. Hiába ügyekeztek némelly miveltebbek e' vérengző mulatságokat drámai előadásokkal legalább néha felváltani, a' dráma nem kaphatott fel, a' szinészet maga megvetett volt, és a' római nagyok semmivel sem kedveltethették meg magokat a' nép előtt annyira, mint eme' vad játékok tartása által. Azért egyik a' másikkal e' részben vetélkedett, miből roppant pazarlások keletkeztek, mellyeknek még törvénynyel sem lehetett gátat vetni. Ennek aztán két rosz következése lett, egyik, hogy ezen játékok' költségei a' meghódított népektől zsa-

roltattak, más hogy a' játékok kártékonyan hatottak a' nép' kedélye 's erkölcsi érzetére.

A' hódításoknak egy másik rosz eredménye a' magánéletbeni fényüzés lett, mi a' nemzetével ugyanazon időben kezdődött, 's annál sebesebben elharapozott, mert a' rómaiaknál is, miként a' germanoknál a' hölgyek voltak a' divatadók. *Oppius* néptribun törvénynyel korlátolá a' hölgyek' fényüzését, mit azonban emezek tizen nyolcz évvel később a' 195. évb. valóságos lázadással töröltettek el. Az oppiusi törvény szerint minden hölgynek tilalmas volt két latnál több aranyat magán viselni, tarka ruhát ölteni, 's a' városban és városon kivűl ezer lépésnyi távolságban kocsizni. Hasztalan ügyekezett a' szigoru Cato e' fényüzési hajlamot megtörni, az neki épen úgy nem sikerült ez időben, mint nem másnak a' későbbi századokban.

A' kevesek' mérték feletti meggazdagodásával benső egybefüggésben volt a' nagyobb rész' elszegényülése 's adósságokba merülése, miből aztán mint kimaradhatlan következmény csirázott fel az uzsora. Egyesek roppant birtokaikkal, nagy jövedelmeikkel valódi herczegekké, uralkodó családokká levének, a' többit ellenben adósság 's a' tartományokat a' mérték feletti adó 's a' tisztek és vámbérlők' zsarolása nem engedte vagyonosokká lenni. Az uzsorára szabott büntetéseket valamint ma, úgy akkor is, kijátszotta az emberi leleményes roszaság. De hogy mind ezen viszonyokat még jobban megérthessük, a' kereskedés' állapotjára 's a' római lovagrend' állására kell egy tekintetet vetnünk. A' kereskedést sem a' rómaiak nem fogták fel helyes szempontból, az az nem úgy mint az ma nézetik. Mindkét nép csak szükséges rosznak tekintette azt, nem pedig olly eszköznek, mi által a' társaságban támadozó egyenetlenség önmaga kiegyenlíti magát, mit ők csak mesterkélt útakon, millyen volt az adósságok' elengedése és a' telektörvény, tudtak eszközleni. Nem levén a' kereskedés a' rómaiak' szemében tisztességes foglalkodás, az egész árukereskedés idegenek' kezében volt. A' pénz ellenben zsarolás, hadi zsákmány, uzsora, vámbér, és bankászi ügyködés' által a' római lovagok' kezébe folyt, kik kész pénzöket sem elpazarlani, sem birtokba ruházni nem akarták. Ennek természetes következése volt, hogy a' pénzaristocratia és nemesi aristocratia, mint napjainkban, szorosan egyesültek egymással. De ezzel az uzsorának

és a' vámügy' terheinek kelle elhatalmazni, mivel az állodalmi hatalom a' helyett, hogy az adós és hitelező között közvetítő volna, egészen a' gazdagok' kezében volt, az uzsorás és vámbérlő' javára használtatott, mert az első az uralkodó osztályhoz tartozott, 's az utóbbi nemcsak szorosan volt szövetkezve, hanem valódi szabály is létezett, miszerint a' tanácsnak a' lovagrendből kelle kiegészíttetnie. A' lovagrend az uralkodó aristocratia' egy részével képezte a' római tőkepénzesek' osztályát 's a' pún háborúk alatt az ország' sajátképi pénzhatalma volt. Jólét, ipar, kereskedés, és minden tartományok tőlök lettek függőkké, mint a' mi gyárállodalminkban a' nép' küljóléte a' gyárlulajdonosok és ezek' bankászaitól. A' pénz által mind inkább hatalmukba keríték a' nemzet' sorsát, és nevekedő befolyást nyertek a' kormányra, 's középen állván aristocratia és nép közt, a' melly részre hajlottak, ott volt a' súly. Ők bérlették ki a' tartományokban az állodalmi jövedelmeket, középítményeket vállaltak, a' meghódolt városok és fejdelmeknek pénzt kölcsönöztek, kik aztán birtokaikat zálogíták el nekik vagy pedig roppant kamatokat fizettek. Illy czélokra a' lovagok nagy társulatokot alakítának, a' mai részvényes egyesületekhez méltán hasonlíthatókat, és tetemes öszvegeket tettek egybe. Ekként a' lovagok a' birodalom' csaknem minden kész pénzét magoknál halmozván egybe 's magokhoz ragadozván csaknem minden nevezetes vállalatot, valamennyi tőkepénzesnek ugyanazon érdeke volt velök 's végre olly befolyást nyertek, mi valódi zsarnokság volt 's mit megtörni ritkán sikerülhetett, mert a' pénz minden eszközöket kezeikbe adott. Azonban, bár nagyon sínlett az ország azon sebben, melly által később elvérzett vala, még két fő támasza volt a' vallásban és tanács' tekintélyében vagy világosban szólva a' nagy tömegnek istenektőli babonás félelmében és azon fortélyban a' mint ezen félelmet az ország' kormányzói használni tudták. Jól tudván mi mélyen gyökerezik Italia' népeinek lelkében a' babonás hit, azt állodalmi czélokra használták igen ügyesen, a' nélkül, hogy a' papi hatalmat ez által magok fölébe emelkedni engednék. A' második pún háború' végén a' tanács komolyan vitatkozott némi fűvek és kövek iránt, mellyek régi szokás szerint békekötések' alkalmával szertartásúl használtattak. A' III. Antiochus elleni háborúkor a' tanács, mivel gyors munkálatra volt szüksége, kivitte, hogy maga a' papság némi szer-

tartásokat elhagyatni tanácsolt. Ugyanezen háború' kezdetekor afrikai Scipiónak szüksége volt politicai okokból hadával lassan előre nyomulni, mit ő papi tekintély által tudott mint szükségeset a' néppel elhitetni. Mégis a' papok' hatalma föl nem emelkedhetett, mert mind a' mellett, hogy a' vallás egyeseket kötelezett, a' tanácsnak 's népgyülésnek volt alávetve 's minden szertartási 's papi jogok iránti kérdéseket ez döntött el. 'S a' mennyivel a' vallás 's intézményei szilárdabban állottak a' rómaiaknál 's egészen más hatással voltak a' népre, mint amaz időbeli elromlott görögökre, úgy az italiai erkölcsök is hasonlíthatlanúl jobbak voltak. Különösen nagyoknak mutatkoznak a' rómaiak és italiaiak gondolkodás és törekvésbeli egyezésben az idegenek ellen 's még katonai durvaságuk is a' legkedvezőbb világításban tűnik fel, ha a' görögök' egymás elleni irígykedése és fenekedésével hasonlatba tételik 's ha azon készségre gondolunk a' görögökben, mellyel hazájukat, barátaikat vagy többet igérőnek elárulták, vagy aprólékos szenvedélyeiknek áldozák fel. Hogyan bírhatott volna illy nép Róma' fegyvereinek ellenállni! Illy széttépett állapotot mutat Ázsia is, örök vissálkodásaival. Ez is csupán minden népekből összecsődített seregeket állíthatott Róma' nemzeti hadai' ellenébe, mellyek népök' dicsőségeért és minden egyesek' becsületeért harczoltak. Mind az ázsiai mind a' görög népek elvesztek ekkor örök időkre függetlenségöket és egyszersmind fontosságukat az emberiségre nézve. Egyedül Athen maradt még szolgasága' korában is nevezetes a' világra 's annak kifejlésére. Kereskedését más városok ragadván magokhoz, kebelében a' művészetet és tudományt tette ipar-ággá és széke maradt a' sajátképi szabad művészeteknek. A' hajdankor' későbbi századaiban is mind a' görögök mind a' rómaiakra nézve fő képző intézet volt, 's azon rangot, mit politicailag elveszíte, irodalmi tekintetben nyerte vissza, és megtartá még akkor is, midőn az irodalom mindenütt elenyészett, egész a' Kr. utáni hatodik századig. És ez atheni miveltség nem volt pusztán theologiai, mint Alexandriában a' kereszténység' elterjedése után, sem pusztán sophisticai, mint Antiochiában, sem ügyvédi fogásokbani oktatás, mint a' nyugoti városokban 's magában Rómában is, hanem sajátképi egyetemes miveltség, mennyire csak a' hajdankor és későbbi századok' szelleme megengedte.

A' római birodalom' nevekedése visszahatott a' népek' állodalmi életére is. Eleinte patriciusok uralkodtak az alatta álló polgárságon, utóbb az érdem' aristocratiája a' születési nemességgel osztá fel egymás közt az uralkodást, végre most a' puszta gazdagság is útat tudott magának törni, 's a' mi még fontosabb és eredménydúsabb lőn, a' rómaiak' erkölcseibe és viszonyaiba bejött változás a' demagogiának is pályát nyitott, 's néhány családnak olly tekintélyt és állást ada, mi által aristocratia' helyébe sajátképi oligarchia lépett. A' hadvezérség most nemcsak haza iránti érdem' dicsőségét, mint ez előtt, hanem gazdagságot szerző eszköz is volt és meg lehetett általa a' tisztek és seregek' hajlandóságát is nyerni. Puszta törvény- és kormányzási tudomány nem volt elég többé, gazdagnak is kelle az embernek lenni, hogy a' népet ajándékok és fényes látványok által magához hódíthassa, ezen fölül pedig ügyvédi ügyességgel is birni, hogy a' római szövevényes viszonyokban megtalálja az útat, mellyen a' népet magáévá tehesse. Azon családok, mellyek az ezen czélra igen allalmas görög miveltséget tették sajátukká, valamint azok, mellyek leggazdagabbak voltak, szerfeletti hatalmas állást nyertek, 's több családokat magoktól függőkké tevén, a' kormányt formaszerinti oligarchiává változtatták. Ezen családok aztán az egymás közötti harczban csak demagogiai eszközöket használhattak, 's valaki csak ellenzéket akart képezni ez ösvényen kellett elindulnia. Ez által a' római állodalom azon pályára sodortatott, melly, mint előbb Görögországban, szükségkép polgári háborúkhoz és monarchiához vezetett. Az ez által fontosabbá vált népgyülések a' tribunoknak is olly előkelő állást szereztek, minővel előbb nem birtanak 's fölébe fogtak volna emelkedni a' tanácsnak is, ha számuk tízre nem szaporíttatik, mi nehezíté a' közöttöki egyetértést.

Közvetlenül az oligarchia' keletkezése után tört ki az uralkodó családok közt a' fenebb érintettük harcz, hol egy rész a' görög miveltséget, mellyel egyszersmind fényüzés és tobzódás is elharapoztak, pártolá, más rész pedig ebben veszélyt 's a' nemzet' jellemének romlását rettegvén, ellene szegűlt, annál inkább, mivel ama' másik félnek hatalom felé törekvése is nyilván volt. A' küzdés, mint lenni szokott, túlzásokra ragadta a' pártokat. Egyik az egyszerű római-samnitai jellemet ügyekezett alászni, más a'

Debreczeni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem

12342

hadias durvaságot pártolá. A' harcz e' szerint politicai, de egyszersmind szellemi is volt. Egy felől a' hajdani szigorú aristocratiai elvek' fentartása vagy elhagyása körűl forgott az, más felől a' miveltség' harcza volt a' durvaság ellen 's az életnek görög finomságáé a' csupán külhaszonra irányzott munkásság ellen. A' régi elvek' védőinek élén az időző *Fabius*, és *Marcus Porcius Cato* állottak; a' miveltség mellett harczolókén, pedig M. Cl. *Marcellus*, a' *Scipiók'* egész családa, *Paullus Aemilius* 's a' *Flamininok*. Fő képviselőkűl azonban afrikai Scipio egy részről, a' másról Cato nézethettek. Ha Scipio' jellemét közelebbről tekintjük, az ő nagy tekintélye nem annyira személyes érdemein, hanem családja' fontosságán és a' nemesi párt' hatalmán alapult, mellyhez tartozott. Scipiónak azon viselete bevádoltatásakor, mit fönebb érintettünk, mutatja azon tulnyomó állást, mit ő és családja Rómában elfoglalt. Ezen viseletből nem csupán nemes önérzet tetszik ki, hanem Róma' első embereinek e' korbeli gondolkodása is, mellyel ez idő óta többször találkozunk, miszerint a' haza iránti érdemek jogot adnak az állodalommal őnkényleg bánni, és mintegy magán-vagyonként tekinteni azt. Lucius Scipión, mint fönebb láttuk, győzött ugyan Cato' pártja, de maga az, hogy illy kevés tehetségű ember a' hatalmas Antiochus elleni táborozásban a' fővezérséget megnyerhette, tanúsítja a' Scipiók' nagy hatalmát, valamint magaviselete és tartományokbani zsarolásai arra mutatnak, hogy a' római állodalom ekkor már néhány nagy családé és érdemes emberé volt. Ez annyira az idő' megváltozott szellemében volt gyökerezve, hogy utóbb Flamininus, ki a' római világ' finomodó új irányában legmesszebb haladt volt, e' tulajdonsága által még maga Scipio felett is hatalmat nyert. Catónak harcza ezen új irány' ellenében neki nagyobb hírt és történeti fontosságót szerzett, mint egyéb érdemei. Ő mint minden elhatárzott jellemű és módjában darabos ember, ellenséges keserűségeiben gyakran messze ment és a' leghevesebb rágalmaknak lőn kitéve azok által, kik a' világot haladni hagyják a' mint halad, azért hogy ők is haladni engedtessenek tetszésök szerint. Az ő jelleme nevezetes, mint élő lenyomata a' koráig uralkodó' szellemnek, a' legrégibb népjellemnek 's nemzeti vonásoknak. Miként a' mai olasz, ha ingereltetik heves és engesztelhetetlen, ollyan volt Cato is 's megvolt benne ama' különös

Tudomány Egyetemi Könyvtár Debreczeni

vegyüléke az alacson nyervágynak egy, és a' külső javak iránti határtalan közönösségnek más részről. Földmivelésről szóló egyetlen munkájában, melly tőle fenn maradt, egyenesen kimondja, hogy a' haszon és nyereség az ő szemeiben fontos élet-czél, az uzsorát azonban tilalmasnak es becstelennek nyilvánitja, de mind e' mellett soha sem tartózkodott rabszolga-kereskedést üzni és pedig igen aljasan, mert rabszolgáit úgy tekinté mint juhnyájat vagy ménest [3]). Egyébiránt minden nagy pénzszomja mellett, valódi példánya volt az egyszerűségnek, és önmegtartóztatásnak. Mint tartományi helytartó nemcsak nem zsarolta a' népet, ellenére az ekkori divatnak, hanem megtagadá magától a' törvény engedte kényelmeket is, mire elég legyen azon egyetlen példát említenünk, hogy ő gyalog, csupán egyetlen szolga' kiséretében, utazott tartománya' egyik városából a' másikba. Jellemében valódi olasz vonás az is, hogy babonákat hitt. Egyébiránt kedvelője volt a' társalgásnak, az aljas és nyers tréfáknak. Gyakran adott víg lakomákat, hol késő éjig örömest elcsevegett. Boritalban mindig megtarták lakomázói a' régi samnitai mérsékletet. Nyájasan bánt és barátságos viszonyban állott védenczeivel is, mi ez időben már ritkaság vala. Azoknak apja és barátja volt 's nőül is egyik védencze' leányát vette. Életében egy felől a' régi samnitai erkölcsökre ismerünk rá, de más felől igen eledegenit rabszolgákkali bánása, valamint azon kegyetlen keménysége is, mellyet hadviseléseiben tanúsított, mi még borzasztóbbnak látszik, ha Marcellus és Scipio' finomságával hasonlítjuk. Spanyolországban 600 szökevényt lekonczoltatott és 400 helységet elrombolt. Illyesmit csak olly ember vihet véghez, ki a Musák' énekére soha nem figyelt. Egyébiránt ő rendkivül hiú volt és dicsekvő is, [4]) hadi dolgokban, mint a' régi rómaiak, túlszigorú. Katonáival minden fáradságot megoszta, 's minden kényelemről, mit mint vezér igényelhetett volna, lemonda. Az elharapozó újitások ellen a' 187. évben, midőn censor volt, fejtett ki legnagyobb tevékenységet. Róma' előkelői mindent elkövettek, hogy censorrá ne választassék, félvén — és méltán — kérlelhetlen szigorától, de ő mégis kivitte megválasztatását. Már előre mondogatá a' szónokszékről, hogy az állodalmat teljesen meg kell tisztitani. Túlszi-

3) Plutarch Cato' életében.
4) Plutarch ugyan ott.

gorúan viselt censori hivatalától nyerte a' *censorius* nevet. A' fényüzési czikkekre nagy adót vetett, azon magánépületeket, melyeket a római nagyok tekintet nélküli negédökben köztelkeken építettek, leromboltatta; az állodalmi jövedelmek' haszonbérét szokatlan magasra emelte 's a' középületek' emelésére vállalkozóktól elragadta a' haszonnak nagyobb részét stb. eff. Azonban mind a' mellett, hogy a' nép hangos elismeréssel fogadta takarékos censori hivatalkodását, mégis a' flamininusi pártnak sikerült némi intézkedéseit eltörleni, és kivinni, hogy Cato egy ízben két talentum' fizetésére ittéltetett. Illy élesen állottak a' pártok már ekkor egymás ellenében! Mi ismét annak bizonyitványa, mit fönebb mondottunk, hogy azon egyesek' hatalma, kik Rómában ez időben önkénykedni birtak, nagy volt, hogy azon szellem, melly szegénység és egyszerűségből gazdagság és tobzódásra átment, erősebb volt, hogysem Cato és pártjának minden ereje gátolhatta volna, és hogy az, mi a' dolog' természetében fekszik az állodalom' minden hatalmai által fékezhetetlen. Azért Cato' törekvései megbuktak mind azon hatalmak' ellenére, mellyeket mint censor, praetor, consul, hadvezér használt, ellenére a jó példának, mellyel ő maga elül ment, ellenére keserű gúnyainak, mellyekkel a' görög-ázsiai elfajulást korbácsolá. Végre még maga is megtért és agg korában az általa annyira gyűlölt görög irodalom' tanulására adván magát, az újítók' nyomdokán kezdett járni, mert okosabb vala, hogy sem át ne látná, miként a' római állodalomnak azon terjedelme miatt, mellyet nyert, ezentúl másféle kormányra van szüksége, mihez a' puszta samnitai erkölcsök és korlátolt latin miveltség nem elegendők. Cato egyébiránt egyike volt kora' legtanultabb férfiainak és legjelesebb szónokainak 's olly becsületes erkölcsű, hogy irígyeinek vádolása ellen negyvenszer diadalmaskodott [5].

A' GRACCHUSOK.

Rómának eddig rajzolt korszakai, 's köztök kivált az utóbbi csaknem egészen külháborúk' történetei voltak, most egy más, a' belső forradalmak' korszaka következik, melly a' numantiai há-

5) Lásd Róma' ekkori benső viszonyait bővebben Schlossernél Univerhist. Übers. II. Th. 2. Abth. 158—238. l.

borúnál kezdődik 's körűlbelűl száz évig tart. Nagy erények és szertelen vétkek' korszaka, mellynek ábrázolata bámulattal és borzalommal tölti el a' lelket. A' világ' ura megittasodva a' nemzetek' vérétől ön keble ellen kezdett dühöngni és egy egész századon át tartó polgárháborúkban és pártviszályok közt ereje megtörve, erényei elcsábítva, erkölcsei megsemmítve, ő maga teljesen kifáradva, végre annak volt kénytelen a' fő hatalmat engedni, ki vagy a' legerősebb pártot tudta megnyerni, vagy saját erejét legeszélyesebben használta. A' néptribunok hatalmas demagogok' alakjában léptek föl a' tanácsnak rég gyűlölt családi aristocratián épült mindenhatósága ellen 's az aristocrata és democrata párt között olly polgári vihart idéztek elő, melly összerombolván a' respublicát, annak romjain teljes hatalmu monarchiát támaszta föl. Eme' viharok' előidézői a' Gracchus testvérek voltak. Mielőtt őket közelebbről szemlélnők, lássuk az általok támasztott háborgás' okait.

Az uralkodó családok' jobbjai a' romlásnak sietö állodalom' megmentését úgy gondolák eszközölhetőnek, ha a' birtoknak és hatalomnak néhány kevés kezekbeni öszpontosulását gátolandják, ha a' vagyontalan polgároknak birtokot és munkát szerzendenek 's ez által kevesbítendik azok' számát, kik szegénységök miatt megvásárolhatók levén, a' gyülésekben káros befolyást gyakorolhattak, 's végre, ha az italiai népeknek, kik nagyobb részét viselték a' terheknek, mint a' nagy tömeg, evvel egyenlő jogokat szerzének. A' római aristocratia gonoszúl visszaélt hatalmával. Róma' nagyai még akkor is, ha hivatalt nem viseltek, az italiai szövetségesek' városaiban a' legszemtelenebb követelések és erőszakoskodásokra szabadíták fel magokat. E' városok' lakosai aztán, kiknek egy részben joguk volt a' népgyülésben szavazni, minden alkalmat sovár kézzel ragadtak meg, hol a' dölfös nemességen boszút állhatának. Ez okból minden mozgalom, mellyet valamellyik tribun támaszta, mivel Italia' minden tartományain könnyen elharapozhatott, kétszeresen veszélyes lőn. Ezen kivűl Licinius Stolo' idejétől törvény vala, miszerint az állodalmi telkekből valakinek 500 holdnál többet birni tilos volt, [1]) melly törvény feledésbe ment 's elavult, 's az aristocratia a' telkek' na-

1) Livius, epit. LVIII.

gyobb részét elfoglalta, miből az következett, hogy az adó' alapja bizonytalan lőn 's az állodalom' tulajdonát a' magánbirtoktól felette nehéz volt megkülönböztetni. Az így elfoglalt birtokok' nagyobb részét aztán a' római nagyok legelőkké változtatván, a' marhatenyésztést a' gabona-termesztés' rovására nevelték 's mindkét foglalkodást rabszolgáikkal végeztették. Ennek következtében Italia' népességének nagyobb része rabszolgákból állott, a' szabad parasztok' osztálya nyomorban, birtok és munka nélkül tengett, és a' nagy birtokok miatt nem volt kilátása jobb létre 's így mindenkép azon ügyekezett, hogy Rómába telepűlhessen, hol a' köznép' egy része állodalmi költségen tápláltatott. Ez által a' városban a' néptömeg mind inkább nevekedett és a' népgyülés napról napra nagyobb mértékben leve a' demagogok' czéljainak eszköze.

Illy körűlmények közt lépett föl *Tiberius Sempronius Gracchus*, előkelő plebejusi család' ivadéka. Ő és öcscse, Cajus Sempr. Gracchus, ama' nagy hadvezér és egykori consul Tiber. Sempr. Gracchus' fia volt, ki két diadal' dicsőségében részesült 's tiszta erkölcsei és szigorú önzetlensége által volt kitünő. Anyjok *Cornelia*, az első afrikai Scipio' leánya, a hajdankoriak' egyhangú bizonyítása szerint korának első hölgye, és öröklője ama' szellemi magasságnak, melly apját, kinn ábrándos csodálattal csüggött, mintegy a' maga korán fölűlemelte volt. E' hölgy férje' halála után egészen gyermekeinek élt, 's hogy ezen gondjaitól el ne vonassék, az aegyptusi királytól, ki őt nőűl kérte, tagadá meg kezét. Leánya Sempronia Scipio Aemilianushoz, Carthago és Numantia' hőséhez, ment férjhez, két fiát pedig Tiberiust és Cajust, kik szeme' fényei valának, ő maga nevelte, 's azon miveltséget, mellyel a' két Gracchus kortársai felett kitűnt, neki köszönhette, azért e' hölgyet a' történetirók többnyire nem saját nevén, hanem „Gracchusok' anyjának" szokták nevezni. Tiberius Gracchus nemes miveltségű, kedves külsejű férfiú volt 's a' természet mind azon adományival birt, mellyek az érdemnek olly jó ajánlói. Önzetlen, mérsékelt indulatú, mély belátásu és harminczadik évében korának egyik legkitünőbb szónoka volt, ki midőn beszélt, hallgatóit azonnal megtudta nyerni. Egyébiránt ellenségei azt állították, hogy szelíd és kedves külseje és csaknem leányilag szerény viselete alatt határtalan nagyravágyást rejteget, szivében pedig engesztelhetlen gyű-

löletet a' tanács ellen és tulzó hevet a' nép' ügyeért, mi ösztönűl, de meglehet álorczáúl is szolgált neki [2]). Nyilvános pályáját hadi szolgálatban kezdette. Sógora Scipio Aemilianus' hadvezérsége alatt tizen nyolcz éves korában jelen volt Carthago' ostrománál és szemtanú' bizonyítása szerint első hágott az égő város' falaira. Később mint quaestor Mancinus consullal Spanyolországba ment, hol Numantiánál a' beszorított római tábort egyezkedés' utján mentette meg, 's mivel ez alkut a' tanács elvetette, ő is kérdőre vonaték, de a' nép, mellynek emberies gondolkodásaért, igazságos elveiért és szónoki nagy tehetségeiért kedvencze volt, megmenté őt. Még előbb, midőn Numantiába utazna, bámulva látta Etruriában, hogy a' mezei telkek kevés nemesek' kezében' voltak és csak rabszolgák vagy barbarok által miveltettek, 's a' szegényebb polgárok munka és birtok nélkül valának. Ekkor ébredt föl benne azon gyökeres javítás' eszméje, mellynek később kezdője lett. A' 134. év' végén, midőn még harminczadik évét el nem érte, kieszközlé, hogy tribunná választatott. A' római aristocratia' nemesebb része javalá szándékait 's a' történetirók névszerint három férfiút jelelnek ki, kik noha előkelők voltak és távol minden demagogiától, pártolák Tiberius Gracchus' terveit. Egyike volt ezeknek ipa Appius Claudius, ki előbb már consul és censor is 's most nagy tekintélyű tanácsos volt, másika Publ. Licin. Crassus Mucianus fő pontifex 's végre Publ. Mucius Scaevola ekkori consul, kora' legnagyobb törvénytudóinak egyike. Ezek valának Gracchus' részén. Ellenben az előkelő osztály' nagy serege, melly a' magához ragadozott birtokok' élvezésétől megfosztatni rettegett, minden kitelhető módon ellenszegült Gracchus' indítványainak. Gracchus csupán a' nép által remélhette terveit valósíthatni, de mind a' mellett, hogy a' mit tenni akart a' nép' többségének javára volt, nem vala könnyű kivihetése, mert a' nép, noha ez időben egész törvényhozás és a' kormány nagyobb részben hatalmában volt, némelly egyes aristocratáknak volt eszköze. Ez ugyan némi korlátok hözt űzve eddig még ön maga kiegyenlíté bajait, de utóbb a' viszony a' Gracchusok alatt megváltozott, mert ők valamint a' másik részen állók is, tulhágtak a' korlátokon 's az uralkodó

2) Plutarch, Tib. Gracchus' életéb. — Cicero de Orat. XVIII. - Vellej. Paterc. II. 2.

osztály és nép közötti viszonyok lerontatván, olly democratia alakult, melly szilaj demagogoktól lett függővé, 's megrázta az egész birodalmat [3]).

Tiberius Gracchus, kinek eleinte gondolatában sem volt a' forradalom, ezen javaslattal lépett föl: Egy polgár se birhasson ezentúl az állodalmi javakból többet 500 holdnál, ki pedig jelenleg már többet bir, a' feleslegből minden felnőtt fia' javára megtarthat 250 holdat, a' többit tartozik visszaadni, de a' benne tett javítások 's épületekért az ország' pénztárából kármentesíttetni fog; továbbá az állodalmi javak' birtokosai jövendőre kötelesek lesznek pásztoraik és földmiveseik' közt meghatározott számu szabad embereket is tartani, a' visszaadott birtokok' végre a' szegényebb polgárok közt felosztandók, 's e' czélra évenként három biztos fog kineveztetni, kiknek tisztökben álland felügyelni, hogy az ekként módosíttatott liciniusi törvény többé feledékbe ne menjen. Ez indítvány a' tanács' tagjai nagyobb részétől heves ellenmondást idézett elő, maga Gracchus pedig gyanúkkal vádoltatott, mintha uralkodásra vágyódnék. Gracchus ügyekezett mind a' gazdagokat mind a' szegényeket javaslatának megnyerni. Amazoknak nagylelkűségére és hazaszeretetére hivatkozott, emezeknek pedig kilátást nyitott nyomoraik és megvetett állapotjukból kivergődni. „Italia' boldog földén, mond egyik beszédében, még a' vadállattok is barlangokkal és fekhelyekkel birnak, hol magokat megvonhatják, azok pedig, kiknek munkája által az ország' nyugalma, halála által a' többiek élete váltatik meg, semmivel sem; minden más kényelmekből kizárvák azon egyen kivűl, hogy a' gazdagokkal ugyanazon levegőt 's ugyanazon napnak világát élvezik. Nincsenek hajlékaik hova rejtezzenek, nincs talpalatnyi föld, mellyre mint tulajdonukra lábokat letehessék. Számüzöttekként bolyonganak nejeik és gyermekeikkel saját hazájokban. Merő gúny és hazudság, midőn csatában a' hadvezérek őket felhivják, házi isteneikért, őseik' sírjaiért harczolni, mert alig van közöttük egy, ki házi oltárral vagy övéi' sírjával birna. Mások' gazdagsága, fényüzése, bujálkodásaért viselnek fegyvert és áldozzák éltöket a' csatamezőn. Ők hódíták meg a' világot 's világ' urainak nevez-

3) Plutarch, Tib. Gracchus' életéb.

tetnek, és egy göröngy földet nem mondhatnak magokénak.» [4]) Gracchusnak ez emberies és boldogító indítványa még tisztársai a' tribunok közt is ellenzésre talált. Marcus Octavius tribun, kit a' gazdagok megvesztegetének, kimondá veto-ját ellene és az inditvány fel nem olvastathatott. Gracchus mindent elkövete, hogy az ellenszegülő tribunt szava' visszahuzására birja, de miután nála semmit ki nem eszközölhetne, végsőkig ment 's egy viharos gyülésben kivitte, hogy a' nép őt megfosztá hivatalától. Ezen eszköz, melly egy pillanatra foganatos volt, vészhozó vala, mert általa Gracchus az ellenfélnek is fegyvert adott kezébe maga ellen, mivel sebet ejte a' törvényen, melly a' tribunt sérthetlennek mondá, 's a' végrehajtó hatalom az az tanács' ellenében védte. Octavius' letétele után egy tribun sem mervén többé ellenmondani, Gracchus' inditványa elfogadtatott, törvénynyé lőn és végrehajtására maga Tiberius' öcscse, Cajus Gracchus és ipa' Appius Claudius, neveztetének. Most a' tanács és gazdagok mindent elkövettek, hogy annak végrehajtását gátolják. Tiberiust nemtelen és kisszerű boszontásokkal ingerlék, miket ez új indítványokkal a' nép' javára irányzottakkal, torolt meg. Ez időben történt nevezetesen, hogy Attalus, Pergamum' királya, végrendeletileg a' római népet tette mind maga mind kincsei' örökösévé. Gracchus indítványozá, hogy Attalus' kincsei a' nép között osztassanak fel és hogy az ország iránt is ne a' tanács, hanem a' nép intézkedjék. Illy indítványok az aristocratia' hatalmát gyökerében megrázták. Azért a' tanács eltökélte, minden eszközt használni Tiberius' megdöntésére, nevezetesen pedig gátlani, hogy a' következő évre néptribunná valasztassék. Más részről pedig Tiberius is mind személye, mind indítványai' biztosítására kitelhetőleg munkás volt, hogy újra megválasztassék. A' választásra kitűzött nap eredménytelenül tölt el. Az aristocratáknak sikerült olly forrongást támasztani, hogy a' gyülést el kelle oszlatni és más napra halasztani. Tiberius Gracchus' ügye aggasztólag állott. Az erő nagy volt ellene, 's mivel épen nyár vala és aratás' ideje, párthiveinek nagyobb része a' városon kivűl volt mezei foglalkodásban. Ő elmondá a' népnek aggodalomteli helyzetét 's az igérkezett őt

4) Livius epit. LVIII. — Plutarch, Tib. Gracch.

védeni. Más nap reggel a' tanács épen azon időben, mikor a' nép a' Capitoliumon összegyült, szinte egybeült nem messze a' népgyülés' helyétől. A' hevesebbek a' tanácsban a' consult arra akarák birni, hogy erőszakhoz nyuljon, de a' consul, Mucius Scaevola, vonakodott polgári vért ontani és most *Scipio Nasica*, a' fő pontifex, szólalt fel. „Mivel a' consul a' hazát elárulja, úgy mond, ki azt meg akarja menteni, kövessen engem.“ Ezzel megindult és több tanácsbeli' kiséretében egyenesen a' Capitolium felé tartott. Itt ekkor már nagy volt a' forrongás. A' vagyonosok erőszakkal előzétenek, hogy a' választásra csupán a' szegényebb osztálynak legyen befolyása, és egy, Gracchussal baráti viszonyban álló, tanácsbeli hirét hozván, mik történtek a' tanácsban, 's hogy Scipio Nasica erőszakhoz készül nyulni, a' forrongás még inkább nevekedett, mivel Gracchus a' hallott hírre, nem szólhatván a' nagy zajban, fejére mutatott, úgy akarva jelenteni, hogy élte veszélyben forog. Ellenségei ezt azonnal balra magyarázák, 's azt hirdették, hogy Gracchus koronát kér fejére a' néptől. E' zűrzavar közepett megjelenik Scipio Nasica nagy számú pártjával és egyenesen megtámadja a' népet, melly, nem levén illyesmire elkészülve, futásnak ered 's midőn a' megtámadó fél tovább űzné, közöttük verekedés és dulakodás keletkezik, mellyben három száz ember veszítette életét. Gracchus maga is elfogatván, agyon veretett és a' dühöngők még halála által sem csillapodtak le, hanem holttestét az utczákon hurczolván, végre, mint közönséges gonosztevőjét, a' Tiberisbe vetették. Hasonló sors érte a' többi holtakat is [5].

Igy halt meg a' jeles Tiberius Gracchus, mint nemes szándékai áldozata, mert nemesek voltak azok, ha tán a' kivitelökre használt eszközök nem jól választvák is. Azonban ki láthatná előre czélja' leghelyesebb eszközeit? Ki állhatna jót érette, hogy legtisztább akarattal kezdett munkája nem' lesz kártékony? A' körülmények mennyit változtatnak az emberi szándékon? 's hányszor sodorják azt oda, hova nem vala irányozva? Ki igazságosan akar ítélni a' dolgok' kezdetére kell tekintenie, későbbi lépésekért csak annyiban felelős valaki a' mennyiben azok szabadok voltak. Annyi

5) Plutarch, Tib. Gracchus. — Livius epit. LVIII.

elvitazhatlanúl igaz marad, hogy a' két Gracchus javítani akart hazája' balkörülményein, 's ha megengedjük is, hogy ezen lökés mellyet a' római viszonyoknak ők adtak, folyvást kártékonyan munkált a' respublica' feloszlásaig, de azért balgaság volna állítani, hogy a' respublica' bukásának ők voltak legyen okai. Azonban, bár Gracchus gyalázatos módon kivégeztetett is, halála által nem semmíttetett meg az ügy, mellyért buzgott. Az általa akart javitás mellőzhetlen szükség vala és Gracchus már nagyobb súlyt is ada neki, hogysem olly könnyen háttérbe tolathassék. A' küzdés a' két párt között nemcsak folyton tartott, hanem a' democratiai párt nagyobb erőre is vergődött mind a' mellett, hogy Gracchus' párthívei a' tanács által fürkésztetének és üldöztettek. A' 129. évtől Fulvius Flaccus, Papirius Carbo és Cajus Gracchus, a' megölt Tiberiusnak testvére, mind annyi ellenségei a' tanácsnak, voltak felhatalmazva a' telektörvény végrehajtására, kik egész buzgalommal munkáltak benne. Munkájok ellen rendkivűli nehézségek gördültek, mert lehetetlen volt egész bizonyossággal kikutatni, melly telkek köz és mellyek magántulajdonok. Még a' birtoknyerő felekezet sem volt megelégedve 's panaszkodék, hogy vagy nem kapott eleget, vagy nem jót. Ezen hangulatot használta Scipio Aemilianus, ki épen most érkezett vissza a' numantiai háborúból és egy beszédében azt mondotta nyilvánosan, hogy Tiberius Gracchus jogszerűleg öletett meg. Szavait zajos visszatetszés követte. Ő pedig érdemei' önérzetében csendet inte a' zajgóknak, így szólva hozzájok: „Hallgassanak azok, kiknek Italia csak mostoha anyja, mert én nem fogok megijedni tőlök, bár most szabadok is, kiket egykor bilincsekben hoztam ide, és rabszolgákúl adtam el.“ Szavaira és méltóságteli tekintetére olly csodálkozás lepte el a' zajgókat, hogy mindnyája elnémult. Hogy az aristocraták' pártja időt nyerjen, Scipio kivitte a' maga nagy tekintélyével, hogy annak elitélése, mi köz, mi magánbirtok, a' három biztos' kezéből kivétetett és C. Sempronius Tuditanus consulra bizatott, ki aztán, háborúba kellvén mennie Illyriába, az egész ügyet elhalasztá, és épen ez vala czélja Scipiónak. A' nép sejtvén ez egész cselszövényt, méltó haragjának egész súlya a' carthagói és numantiai hős ellen fordult, annyira, hogy ő maga is aggódni kezde életéért. Nemsokára ezután Scipio egy reggel ágyában halva találtatott a' 129. évb. Természetes vagy erőszakos ha-

lállal mult-e ki, nem tudni. Az idők olly mostohák voltak, hogy ez iránt még vizsgálatot sem lehete tartani. Kortársai Gracchus' barátjainak tulajdonítják halálát, sőt voltak, kik úgy vélekedtek, miképen ez orgyilkosság felől neje Sempronia, a' Gracchusok' testvére is tudott, ki férjével nem élt boldog házasságban. Ez vala vége Róma' nagy polgárának. Milly tekintélyű férfiú volt ő honában, bizonyítják némelly kortársak' nyilatkozatai. Quintus Fabius Maximus hálára kötelezettnek mondá magát istenek iránt, hogy Scipio Rómában született; mert a' világ' uralmának úgy mond ott kell lenni, hol Scipio van. Q. Metellus Macedonicus pedig, noha Scipióval ellenséges viszonyban élt, midőn az halva feküdt, így szóla fiaihoz: „Menjetek, nézzétek meg őt; nagyobb rómait soha nem fogtok látni!" A' jeles férfiu, ki olly sokat tett Róma' nagygyá emelésére, nem részesült nyilvános temetés' tiszteletében. Az emberi hálátlanság gyakran kis botlás miatt elfeledi a' mult legragyogóbb érdemeket.

A' democratia napról napra aggasztóbb erőre vergődött, de a' tanács is nem vala hanyag mindenképen gátolni az ellene zudúló árt. Midőn a' szenvedélyes democrata Fulvius Flaccusnak sikerült a' 125. évre a' consulságot megnyerni, indítványozá, hogy az italiai népeknek polgárjog adassék. Azonban a' nép nem fogadta el inditványát, a' tanács pedig Fulviust Galliába küldé, ki ott szerencsés csatái által a' salyak, allobrogok és arvernek ellen egy Alpokon túli tartományt alapíta. Most a' római nagyoknak egy még sokkal veszélyesebb ellensége lépett fel, mint az eddigiek valamennyien voltak. Ez a' megölt Tiberiusnak testvéröcscse *Cajus Gracchus* vala. Ő még bátyjánál is kitünőbb elme volt, de egyszersmind hevesebb is, mert a' legutóbbi idők' eseményei és megölt testvérének árnya boszúra izgaták. Benne nagy mértékben voltak meg mind azon tulajdonok, mellyek a' demagogot hatalmassá és rettentővé tehetik. Míg a' szelídebb Tiberiust a' körülmények tökélték el, Cajus' gyors esze megelőzte magokat a' körülményeket. Mivel élesebben és messzebbre látó volt, tervei is nagyobbak és merészbek. Míg Tiberius tetteinek csupán meggyőződés volt első ösztöne, Cajusnál elkeseredés, és bátyja' gyilkosai elleni bosszú is munkált nagy mértékben 's illyesmi jellemzé szónoklatát is, melly ellenállhatlan és elragadó volt. Ezen fölül kedves egyénisége, nemes viselete mindeneket megnyert. Midőn bátyja' halála felől emlékezett, mit a' kedélyek' izgatására gyak-

ran teve, festései olly élénkek és meghatók voltak, hogy mindenek' szemei kik hallották, könyekkel teltek el. „Tiberiust így szóla egy ízben, mivel vele a' jog' térén nem mérkőzhettek, lázadásban' gyilkolák meg; őt, a' szelíd embert, ki a' végveszélyben sem volt polgári lázadásra birható, ki nehogy mások' vére ontassék, magáét hagyá kiontatni! Ő például szolgálhat, mi sorsvár azokra is, kik vele hasonló ösvényen járnak, mind addig, míg a' római nép olly hanyag és a' nagyoknak kevélysége boszulatlan marad.» Cajusnak magánélete is dicséretes volt, példás vala mint férj és apa, 's még azok is, kik terveit nem helyeslék, tiszta hazaszeretetét nem hozhatták kétségbe. A' tanács jól látta, mi veszélyes lehet, ha a' néppárt' élére áll, azért Sardiniába küldvén őt quaestorúl, ügyekezett minél tovább távol tartani a' várostól. Miután három évig dicséretesen viselte hivatalát, visszajött Rómába a' tanács' akarata' ellenére. Az kérdőre vonta őt, de nem merte elitélni, mert Cajus már ekkor kedvencze volt a' népnek. Ő, úgy mond Plutarch, nem örömest avatta magát az ország' ügyeibe, de borzasztó álmai voltak, mellyekben bátyja' árnyéka jelent meg neki, kérdőre vonva őt, „Miért késik? miért akarja sorsát kikerűlni, miután nekik mindkettejöknek rendeltetése a' népért élni és halni.» Ki illyeneket álmodik, annak lelkében nincsen csend, az a' tett' ösvényétől nem maradhat sokáig távol, mint ez csakhamar be is bizonyúlt [6]).

Cajus Gracchus a' 123. évb. tribunusi hivatalért tett lépéseseket és megnyerte azt. Ő azonnal forradalmi ösvényre lépett, részint a' multnak emlékei, részint a' tanács' fondorkodásai, 's ezeken kivűl nagyravágyása által is izgatva. Megujítván a' telektörvényt, ezen fölűl a' népet az úgy nevezett gabona-törvény által hódítá magához. E' törvény szerint hónaponként élelem osztatott ki a' szegény nép közt állodalmi költségen. Továbbá a' polgárok' szabadságának biztosítására törvényt alkota, miszerint senki a' nép' határozata nélkül halálra nem itéltethetik. Útak' építését rendelé el egész Italiában, a' katonák' állodalmi költségen leendő ruháztatását, és azt, hogy a' centuriák szavazási sora ezután sors által döntessék el. Ez indítványokkal annyira megnyerte a' nép' kegyét, hogy a' következő 122. évre újra tribun-

6) Plutarch, Tib. Gracchus. — Vellej. Paterc. II. 6. — Gellius XI. 13.

ná választatott, és most ama' nevezetes lex iudiciaria hozatalát eszközlé, miszerint ezentúl az országos bűnösök' elitéltetésére szükséges bíróság, ne a' tanácsbeliek, hanem a' lovagok közől választassék. Ez által a' lovagrendet hódítá magához. De leginkább megrendíté a' római alkotmányt az által, hogy az italiai szövetséges társakat minden római polgárjogok' részesévé tenni indítványozá [7]). Ez utóbbi szándékával sokakat elidegenített magától még azok közől is, kik egyébiránt vele tartottak. A' tanács végre, hogy eme' veszélyes ember' hatását elrontsa, egy eszélyesen kiszámolt cselhez nyult. Tudniillik egy másik tribunt, az öregebbik *Marcus Livius Drusust*, nyerte meg a' maga részére, azon utasítást adva neki, hogy még sokkal democrataibb törvényjavaslatokkal lépjen fel, mint Cajus Gracchuséi, és ez által ügyekezzék a' nép' kegyét Cajustól elvonni, és maga részére megnyerni. E' törvényjavaslatok azonban csak színleg voltak indítványozva, mert később aztán a' tanács mind eltörlötte azokat. A' cselnek nagy sikere lőn Cajus ellen, ki most avval is ártott magának, hogy egy gyarmat' telepítését indítványozá Carthagónak megátkozott romjai felett. A' tanács örömmel fogadta ez indítványt és végrehajtására többekkel magát Cajust is elküldé. Távolléte aztán megdöntésére használtatott, és ez alatt tolá háttérbe Drusus' népszerűsége az övét, mert a' nagy tömeg nem volt képes a' kárpit mögé látni 's ahhoz ragaszkodott nagyobb mértékben, ki többet igért. Meg kell egyébiránt vallanunk, hogy e' csel nem nagy diszére válik a' világbiró római tanácsnak, 's igen jellemzi a' kort és embereit, kik nem átallottak azon elv szerint cselekedni, miképen a' czél szentesíti az eszközöket. E' fortély által annyira csökkentetett Cajus' népszerűsége, hogy midőn harmad izben tribúnnak ohajtana választatni, kisebbségben maradt, ellenben *Lucius Opimius*, Fregellae város' kegyetlen elrombolója, ezen emberietlen aristocrata, consullá választatott, ki hivatalába lépvén, nemsokára a' carthagói gyarmatítás iránt hozott törvény' eltörlését indítványozá, és egyszersmind Cajus Gracchust is bevádlá, hogy a' nemkedvező jelekre, mellyek ezen gyarmatítás ellen mutatkoztak, semmit nem ügyelt. A' tárgy népgyülés' elébe került. A' kedélyek fel valának tüzelve 's

7) Vellej. II. 6. — Livius epit. LX. — Plut. C. Gracchus. — Appian I. 21. 23. — Plinius h. n. XXX. 8.

kiki aggodalommal nézett a' gyűlés' napjának' elébe. Az megjelent 's mialatt a' consul az illyenkor szokott áldozattételt végezné, egyik lictor sértőleg viselte magát Gracchus' pártja iránt és ott helyben agyon szúratott, ebből nagy forrongás lett, mit azonban ez nap a' hirtelen közben jött zápor vert szét. Más nap Fulvius egy sereg gracchus-pártiakkal az Aventin' hegyére vonult 's később Gracchus is oda ment híveivel. Opimius consulnak erre a' tanács parancsolván, hogy ügyeljen, veszély ne érje a' köztársaságot, ez hadakat indíta meg az Aventin hegyre vonultak ellen. Cajus Gracchus el akará hárítani a' polgárihábort 's követet küldé Opimiushoz a' dolgok' kiegyenlítése végett. A' követ ki nem hallgattaték, sőt el is fogatott, mire a' hadak haladék nélkül megtámadák Gracchus' pártját. Az egy ideig ellenállott, de midőn közőle néhány száz életét veszíté, a' többi futásnak eredt. Fulvius is ott lelte halálát, Gracchus pedig a' szent ligetbe menekűlt, hol parancsolatára egyik rabszolgája döfte át mellét. Róma' utczáin polgári vér patakzott és három ezeren veszíték éltöket. Az elesettek' holttestei a' Tiberisbe hányattak és rokonaiknak eltiltatott őket gyászolni. A' tanács kemény vizsgálatokat tartatott a' gracchus-pártiak ellen és egypár ezeret végeztetett ki. E' kegyetlenség aztán a' legkeserűbb gyűlölséget támasztá a' gazdagok és szegények, az aristocraták és nép közt. Hogy azok' nagy része, mik a' két Gracchus alatt és által törvénynyé és végzéssé lettek, most eltöröltetett, vagy hatás nélkülivé lőn, el lehet gondolni [8]).

Ez volt a' gracchusi forradalom' folyama és vége. E' két nemes szivű testvér későn jött a' maga szent czélzatú indítványaival, az idők sokkal mostohábbak, Róma' népe sokkal romlottabb volt, hogysem javításaik teljesülést és maradandóságot érhettek volna. Az ő hatásuk nem vala jótékony, hanem sietteté a' respublica' omlását. De azért a' Gracchusok, kiknek czélja nemes és a' legtisztább honszeretet' sugalma volt, nem vádolhatók. Ők csak szerencsétlenek voltak, de nem vétkesek, és jól mondá egy jeles történetiró, hogy nemesebb és nagyobb férfiak a' Gracchusoknál talán soha sem kezdettek még sehol polgári szerkezetbeni javítást. Azért nevök tiszteletben is maradt a' római népnél, melly szobrokat emelt emlékezetökre. Anyjok, a' nagy hírű Cornelia, túlélte háza' rom-

8) Plutarch, Cajus Gracchus. — Plin. h. n XXXIII. 14. — Appian I. —24 27. — Vellej. II. 7.

lását, és római nőhöz méltólag viselte a' csapás' nagyságát. Még Tiberius' halála után Misenumban vonult meg, nem messze Nápolytól, 's nem elzártan a' világtól, hanem olly mivelt körben élte le életét, melly a' nagy Scipio' leányához méltó volt. E' díszes körben gyakran emlékezett apja és fiai felől, 's ez utóbbiakról szólván azt szokta mondani, hogy mindketteje szent helyen gyilkoltatván meg, magokhoz méltó sirt találtak [9]).

A' JUGURTHA ÉS CIMBEREK ELLENI HÁBORÚK.

Két nevezetes külháború, a' Jugurtha és cimberek elleni, egy időre elvoná a' figyelmet a' pártérdekektől, azonban még magok ezek is táplálói voltak a' tűznek és okai, hogy az nemsokára újra kilobbant. A' Jugurtha elleni háború felette nevezetes, mert nagy világot vet Róma' viszonyaira. — Afrikában Massinissa három fia közől kettő korán elhalván, az életben maradt Micipsa lett egész Numidia' fejdelme. Ez Jugurtiát, Mastanabal' fiát, és Massinissa' unokáját, fiává fogadván, udvarában saját két fiával *Adherbal* és *Hiempsallal* nevelteté. Az ifju Jugurtha jól termett, ajánlatos külsejű férfi vala. Ügyes nyilazó, lovagló és a' versenyfutásban a' vele egykorú ifjak között első. Bátor vala egész a' vakmerőségig, mit már ekkor nem egyszer tanusíta vadászatokon, hol rendszerint ő rohant első az oroszlán, vagy más erdei szörnyeteg' megölésére. Bujálkodás vagy henye élet nem rongálák őt. Legtöbbet cselekedni 's magáról legkevesebbet beszélni volt szokása. De ezen szép tulajdonságok mellett, mellyeket örvendve látott Micipsa, határtalan nagyravágyást és rendkivüli ügyességet magát másoknál beszínleni,'s álnokságra és cselszövésekre nem kis hajlamot fedezett föl lelkében. Ha a' király saját agg korára és fiai' ifjuságára gondolt, aggodalmasan nézett a' jövendőbe, mert Jugurthában titkos ellenséget sejte, ki egykor talán háza' romlását eszközlendi. Nem tartózkodott volna őt el is irtani, ha nem fél, hogy népe, mellynek az ifju Jugurtha kedvenczévé tudta magát tenni, felzendül. Ezért eltökélte magában őt háborúba küldeni, annak reményében, hogy ott veszélybe döntendi merészsége. Ez okból a' Scipio' segedelmére Numantiához küldendő hadak' élére állítá őt. De szán-

9) Hasonlítsd Heeren Geschichte der Revol. d. Gracchen (Kleine hist. Schrift. I. Th. Göttingen 1803.)

dékai nem teljesültek. Jugurthának a' numantiai háború' veszélyei nagy hasznára voltak. Mind Scipio, mind a' római tábor megkedvelte ez éles eszű bátor, hősszellemű ifjat, ki előrelátólag ügyekezett minél több barátokat szerzeni a' rómaiak közt, már ekkor számolva ezen nép' nagyainak segedelmére, kiket itt alkalma volt, mint nagyobb részint erkölcs nélküli, megvásárolható embereket megismerni. Jugurthában a' szép tulajdonok mellett korán kifejlett a' gonosz indulat 's tetteiben olly kiszámoltan keresztül vitt eszélyességet látni 's megvetését minden isteni és emberi törvényeknek, mit lehetetlen nem bámulni, ámbár már részről borzalommal kell lelkünknek eltelni, meggondolva, hová juthat az ember, ha ön magának lett istenévé és sorsává. Ő csodálatra méltólag át tudta látni korát és embereit [1]).

Visszatérvén mind Scipio', mind a' rómaiak' nagy magasztalásai közt a' numantiai háborúból, elkezdett ön fölemelésén munkálni. Részint pénzzel, részint ijesztve magáévá tette Micipsa' udvaronczait 's általok kivitte, hogy az öreg király' fiai mellett őt is örökösévé és országa' egy részének fejdelmévé nevezte. Micipsa nemsokára meghalván, Jugurtha rég elkészített tervei' valósításához nyult és először is Hiempsalt orozva meggyilkoltatá, Adherbalt pedig fegyverrel támadván meg, kiűzte országából. Adherbal Rómába menekűlvén, panaszt tett Jugurtha ellen a' tanács előtt, de nem nyert elégtételt, mert Jugurtha' pártja erősebb volt mint a' törvény. A' tanács biztosokat külde Numidiába, kik az országot Adherbal és Jugurtha közt feloszszák. De ezeknek élén a' galád Opimius állott, ki mind maga, mind társai' nagyobb része megvásároltatván, az ország' jobbik felét adák Jugurthának. Egy év mulva Jugurtha ismét haddal támadta meg Adherbalt 's megvervén és Cirta nevű városba szorítvan őt, a' római tanács' kétszeri küldöttsége' daczára, hatalmába kéríté és megölette a' Kr. el. 112. évb. Most a' római tanács, mind a' mellett, hogy nagyobb része Jugurtha' megvásárlott embereiből álla, a' szilárd Cajus Memmius tribun' fenyegetésére, hogy ez ügyet a' népgyülés' elébe viendi, elhatárzá, Jugurtha' megbüntetésére Luc. Calpurnius Piso Bestia consult Afrikába küldeni. Vele ment mint legatus ama' nagy törvénytudó, szilárd

1) C. Sallustii Crispi Bellum Jugurthinum 5. 6.

és ügyes, de egyszersmind pénzsovár, hírre és hatalomra vágyó, kevély, boszúálló, vakmerő 's minden erkölcsi szebb érzés iránt tompa *Aemilius Scaurus* is [2]). E' két rosz ember, meghagyván magokat Jugurtha által vesztegettetni, a' numidiai király' részére igen kedvező föltételű békét kötének, mit a' zsoldban álló római tanács' többsége is meg fogott volna erősíteni, ha Cajus Memmius tribun fel nem izgatja a' népet, le nem leplezi az aristocratia' gyalázatosságait 's végzést nem eszközöl, miszerint Jugurtha Rómába idéztetvén maga' igazolására, az egész ügy vizsgálat alá vétessék. Jugurtha, biztosíttatván, hogy nem leend bántása, megjelent Rómában. Memmius kérdőre vonta őt a' népgyülés előtt, de egy másik megvesztegetett tribun eltiltván neki a' válaszolást, a' gyülés eredmény nélkül oszlatott el. Jugurtha' vakmerősége és vásárlási eszközeinek hatalmábani elbizakodása annyira ment, hogy Gulussának fiát, *Massivát*, ki szinte, joga levén a' numidiai trónhoz, neki félelmes volt, magában Rómában orozva megölette. Ekkor a' tanács, biztosító szavát meg nem szeghetvén, kénytelen volt Jugurthát kiparancsolni Rómából. Mondják, midőn Róma' kapuin kiment, még egyszer visszatekinte a' városra 's igy kiálta fel: „Oh megvásárolható Róma, mi hamar igába hajolnál, ha számodra eléggé gazdag vevő találkoznék!" [3]).

A' Numidia' királya elleni háború újra elkezdődött 's vele egy egész sora a' leggyalázatosabb jelenéseknek. Egyik római vezér, Aulus Posthumius Albinus, kinek nem győzelemre, hanem arra volt gondja, hogyan vehetné be könnyű szerrel a' várost, hol Jugurtha' kincsei voltak, úgy bekerítteték a' numidiai király által, hogy nem menekülhetett. Mind maga mind seregei' éltének megmentésére meg kelle igérnie, hogy Numidiát tíz nap alatt elhagyandja és ezen fölül seregei járom alatt hajtattak át [4]).

Rómában e' közben kivitték a' tribunok, hogy három tagból álló bizottság neveztetett, kifürkészni és megbüntetni azokat, kik magokat Jugurtha által megvesztegettetni engedék. Ne higyük azonban, hogy e' végzést igazságszeretet eszközlé, az pusztán

2) Sallust, Bell. Jugurth. 15.
3) Sall. bell. J. 35. — Livius epit. LXIV.
4) Sall. B. J. 38.

pártviszály' szüleménye volt. Nevezetes esemény e' mellett az, hogy a' legvétkesebbek' egyikének, Scaurusnak, sikerült a' maga cselszövényei által kivinni, hogy nemcsak tagjává, hanem elnökévé is neveztetett e' bizottságnak. Scaurus, abban bízva, hogy ellene semmit nem bizonyíthatni, most az igazságosat és szigorút kezdé játszani. Elitélte Opimiust és saját bűntársát Calpurniust, kik mindketten számüzettek. Ő maga nemcsak minden büntetestől megmenekült, hanem még azután is fő támasza maradt az aristocratiának, később censor is leve, Mithridates által még egyszer megvesztegettetett's bevádoltatván hetven hét éves korában, ügyessége, vakmerő bátorsága és azon méltóság által, mellyet magának adni tudott, megszabadítá magát másod izben is, holott bűntársai elitéltettek. Ezen embertől, noha cselekedeteinek nem volt erkölcsi alapja, szilárd, elhatározott jelleme miatt, még a' szigorú Tacitus sem tagadja meg a' dicséretet. A' férfiúi jellemszilárdságban van valami, mi tekintélyt ví ki magának az emberek előtt!

Elbámulva és haragra gerjedve vették Róma' jobbjai azon gyalázatos eseményt, hogy a' római tábor Aulus alatt becsületén vásárlá meg életét, és Aulusnak Jugurthávali szerződését megsemmítvén, őt magát visszahivák és helyébe Quintus Caecilius *Metellust*, Metellus Macedonicus' unokáját, ekkori consult, küldötték. Metellus előkelő ház' ivadéka, kitünő hadvezér, megvesztegetlen erényü polgár, és mindenek előtt tiszteletben álló férfiu, a' nemességnek támasza és dísze vala [5]). Ezen szép tulajdonainál fogva mindenki bizton hivé, hogy Jugurthát megfékezendi. Nem is csalódtak benne, mert ő, a' szinte nem középszerű hadvezért Jugurthát, a' Kr. el. 108. évben csaknem teljesen megverte, miért tiszteletül *numidiai* nevet nyert. Ő ha tovább is meghagyatik a' vezérségben, bevégzendette a' háborút, de aristocratiai rendbeli levén, osztályának bűnei miatt kelle lakolnia. A' nép elkeseredve Scaurus' galádságain, minden előkelő rangúakat gyanús szemmel nézett. E' körülménynek hasznát vevé a' nagyravágyó Cajus Marius, ki legatusként volt Metellus' táborában, és eltökélte azon munkálni, hogy hadvezérét kitolván, magát emelhesse helyébe. Gyanusítani kezdé Metellust, mi-

5) Sallust, Bell. Jug. 43. „acri viro, et quamquam adverso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata."

képen készakarva húzza a' háborút, hogy minél tovább maradhasson a' gazdag országban. A' nép hitt neki és a' 107. évben consullá választván, őt bízta meg a' Jugurtha elleni hadvezérséggel, daczára annak, hogy a' tanács már előbb Metellusnak adá e' tisztséget a' következő évre is. Marius szerencsével harczolt, de épen úgy járt mint vele Metellus. Tőle ismét saját quaestora, a' később mindenhatóvá lett Lucius Cornelius Sulla, ragadta el a' háború' bevégzése' dicsőségét. Marius mind Jugurthát mind Mauriatania' királyát, *Bocchust*, kihez aztán Jugurtha menekült, több csatákban megverte annyira, hogy végre Bocchus kénytelen volt alkudozni. Marius, ki alkuvási mesterségekben nem érzette magát elég ügyesnek, Sullát bizta meg e' részben. Ez éles eszű ember, ki azonnal átlátta, hogy csellel hamarabb be lehet e' háborút végezni, mint fegyverrel, ösvényt tört magának az afrikai hitszegések és álnokságok közt, 's addig foná cselszövényeit, míg végre rábirta Bocchust, hogy árulóvá legyen és saját vejét, Jugurthát, kezeibe adja, kit aztán Sulla bilincsekbe verve a' római táborba hozott. Igy végződött a' hallatlanúl fondor és ravasz Jugurtha elleni háború a' Kr. el. 106. évb. Rómában az aristocratia, minthogy Sulla közéjök tartozott, kapott az alkalmon és vetélkedett Sulla' dicsőítésében. A' nép' embere, Marius, kénytelen volt osztozni vele a' numidiai háború' dicsőségében. Numidia részint Bocchusnak adatott, részint apró fejdelmek közt osztatott fel, kik Rómától levének függők. Jugurthának bilincsekben kelle menni Marius' diadalkocsia előtt 's miután a' bámész pórtömegnek látványúl szolgált volna, Marius' durva katonái valódi tatár módra bántak vele 's öszve ránczigálván őt, függőit fülei' leszaggatásával tépték el, aztán sötét börtönbe zárták, hol hat napi éhség' kínjai közt végezte eléggé gyalázatosan folytatott életét [6].

A' numidiai király feletti győzelem' örömét a' cimberekkeli háború' ijedelmei zavarák meg. Ezen háborúk már elkezdődtek és folytak volt, mielőtt még amaz elsőbbik bevégeztetett volna. Híre jött tudniillik Rómába, miképen éjszakról egy vándor nép tódúl, mellyet még eddig senki nem ismert. Kék szemű és

6) Liv. epit. LXVII. — Plutarch Marius' életéb. A' börtön, mellyben meghalt, a' mostani San Pietro egyház alatt volt. Kortüm, Römische Geschichte. Heidelberg 1843. 216. lap.

szőke hajú emberek 's férfiai rendkivűl magas termetűek. A' csoport mintegy 300,000 férfiból áll, 's nőik 's gyermekeikkel végig láthatlan sokaságban vonúl éjszak felől. A' Kr. el. 114. évb. jelentek meg először két csoportban *cimberek* és *teutonok'* neve alatt a' keleti Alpoknál, berohanásukkal fenyegetve Italiát. Sem eredetöket, sem vándorlásuk' okait mind eddig nem sikerült kifürkészni, valamint azt sem, celták vagy germanok voltak-e, hihetőbben azonban ez utolsók, ámbár celták is vegyültek közéjök. Ugy látszik az Elbe folyam' keleti részéről indult meg, a' scandinavok 's más german népekből vegyült tömeg, 's úgy ment tovább dél és nyugot felé, Galliában és a' Rajna mellett kalandozván, *helveták*, *tectoságok*, *ambronok* 's más celta csoportok csatlakozának hozzájok, és két irányban vonultak a' római birodalom' határai felé. Egy csapat Provenceba és Langvedocba ment, más a' Duna és Inn folyamok közt fekvő Noricumba, mellynek lakói régóta baráti viszonyban állottak a' rómaiakkal. A' római tanács a' 113. évb. Cnaeus Papirius Carbo consult küldte ellenök, de az megveretett és utána több hadvezér hasonlólag. Ezen barbarok szálas termetök, rendkivűli testi erejök, megtörhetlenül szilárd csatarendök és hadakozási módjuk által tevék magokat rettentőkké. Szokásuk vala egy egész órányi tért némi földbástyával körűlvenni, melly mögé szekérvárdát állítottak fel, 's igy velök minden csata vár' bevételéhez hasonlított. A' 106 és 105. évb. Quint. Serv. Coepio és Cnaeus Manl. Maximus hadvezérek' seregeit tették e' barbarok semmivé és szerencséje volt Rómának, hogy nem mentek egyenesen Italia ellen, hanem Gallia és Spanyolország felé fordultak.

A' nagy rémülés' ezen időszakában senki sem vágyódott a' hadvezérségre, még a' vele járó consulság is keresetlenül maradt. Ez aggasztó körülmények közt az egész római nép' reményei Mariusban központosultak és csakhogy őt tehessék hadvezérré, készek valának egyszerre két törvényt is megszegni, mellyeknek egyike szerint tilalmas volt valakit távollétében, másika szerint tíz év' lefolyása előtt másod ízben consullá választani. A' cimberek elleni 105-i csatavesztés után Cajus Marius, ki még Numidiában volt, consullá választatott, és megbizaték a' cimberek elleni had-

vezérséggel, ezután pedig míg csak e' háború tartott, folyvást consul volt.

Mielőtt az események' elbeszélését tovább folytatnók, itt lesz helye kissé megállapodni és az olvasót Cajus Mariusnak, ezen nagy nevezetességü rómainak, jellemével közelebbről megismertetnünk. *Cajus Marius* Arpinum nevű latin városhoz közel fekvő faluban, mellynek nevét nem jegyezték fel a' történetirók, szegény szülőktől, kik kézmunkával keresték kenyeröket, vette származását. A' gyermek' első foglalkodása földmivelés volt. Egész módja és viselete durva; arczvonásaiban valami marczona és megdöbbentő. Egyébiránt magas termetű, nagy testi erővel biró 's katonának mintegy születve volt. Bátor és vakmerő, kemény mint a' vas, fondorkodó mint maga az ármány, és ezen fölül kegyetlen. Korán hadi szolgálatba álla, 's vagyon, tudomány, nevelés nélkül, csupán katonai érdemek és jellemének zordon nagysága által tünteté ki magát. Eleinte a' Metellus család pártolá, de midőn észrevenné, hogy pártolói csak bizonyos fokig akarják őt segélni, azontúl pedig nem, félre téve a' hálát, mellyel nekik tartozott, egyenesen ellenök fordult, és mint láttuk, magát Metellus Numidicust kitolá ármányaival a' numidiai hadvezérségből és maga foglalta el helyét. Kora ifjuságában ritka elszántságu tettekkel és a' hadi fegy' szigorú megtartásával tüntette ki magát. Minden veszélyt, mellyet nagy bátorságához méltónak hitt, maga keresett föl. Gyönyörök iránt idegen és érzéketlen volt 's megedzett teste könnyen viselt badi nyomort és fáradságokat. Boszú és nagyravágyás voltak keble' fő szenvedélyei, mellyek Rómának sok polgári vérbe kerültek. A' hadi rangnak csaknem minden fokozatain átment 's előléptetései mind annyi érdem' jutalmai voltak. Jelen volt Numantia' ostrománál, és Scipio Aemilianus már ekkor egy leendő nagy hadvezért ismert meg benne. Midőn beszéd közben némellyek Scipio' nagyságától elragadtatva kételkedéssel kérdenék, ki lesz, ki Scipiót holta után Rómának kipótolandja, Carthago és Numantia' hőse Marius' vállára ütvén, „Ez lesz!" úgy mond. Róma' népe sokkal előbb ismerte Marius' tetteit és nevét, mint személyét [7]).

Illyen vala Cajus Marius, kit most Róma a' cimberekkeli veszélylyel teljes háborúba küldött. Mintegy a' sorstól látszott ezen

---

7) Plutarch, Marius' életéb. — Sallust, Bell. Jugurth. 63. — Vellejus, II. 11. —

ember Rómának adva lenni a' barbarok' megtörésére. Alakja, marczona tekintete, zordon erkölcsei, fáradhatlan munkássága épen arra látszottak meghíva, hogy az ellenségbe félelmet, a' római hadakba pedig önbizalmat, bátorságot és lelkesülést öntsenek, mert Marius, mikor hadak' élén állott, hol határtalan nagyravágyása nem ragadta bűnbe, egyenes és igazságkedvelő embernek mutatta magát. Mielőtt a' cimberekkel csatába bocsátkoznék, seregeit gyakorlá és edzette. A'102. évb. találkozott a' teutonokkal déli Galliában, de nem ütközött meg velök, hanem táborát körűlárkolván, annak erősítvényei mögé vonult és olly sokáig maradt tétlen, hogy hadai végre nyugtalankodni kezdének. Ő ezt okos kiszámolással tette, egy részről szoktatni akarván hadait a' rettentő tekintetű barbarokhoz, más részről pedig, mivel azok a' római tábort naponként körülkalandozván, gúnyos kihivásokkal ingerlék, Róma' katonáiban éledt és nevekedett a' harag ellenök. A' teutonok megunván a' rómaiak' hosszas tétlenségét, fölkerekedének Italia felé. Ekkor Marius is kimozdúla földbástyái közől 's lépésről lépésre követte őket 's végre *Aquae Sextiae* (a' mai Aix) mellett Provenceban ütközetre került a' dolog. Az ütközet, így irják a' rómaiak, két egész nap tartott; a' barbarok' vesztesége rémitő volt. 150,000 mondatik közőlök elesettnek.

E' közben Quint. Lutatius *Catulus* consul Tyrolban foglalkodott a' cimberek ellen, de nem birhatott velök. Ő, ha hadvezéri tehetségben nem is, de igazságszeretet, szelidség és jámbor erkölcsökben fölűlmulta Mariust. Catulus felső Italiában az Alpokon átjövő cimberek által visszatolatott. Marius segedelmére jött 's a' két sereg egyesülvén, mintegy 56,000-ből álló haddal megtámadák a' barbarok' sorait. Forró augustusi napon volt a' csata nem messze Veronától. A' barbarok' száma végetlen. Sokáig bizonytalan volt, mellyik részre hajlik a' győzelem, végre a' római hadak levének erősbek és a' cimberek megverettek. Hatvan ezer lett fogolylyá, a' többi pedig ütközetben lelte halálát. Jelen volt ez ütközetben Sulla is, és a' győzelem főleg azon tanácsok' következtében nyeretett meg, mellyeket ő Catulusnak adott. A' rómaiak, mint egy nagy történetiró mondja, e' napon nem egyedűl saját dicsőségökért és hazájokért, hanem a' déli világ' törvényei, erkölcsei, művészete és tudományáért 's minden jó és nagyért, mi Róma által jött hozzánk, harczoltak. Midőn ezen csata' híre

Rómába jött, Mariusnak miként félistennek tiszteletére áldozatok tétettek, a' nép Róma' harmadik alapítójának' nevezte őt 's még ellenségei; az aristocraták is, kénytelenek voltak megvallani, hogy az állodalom' megmentője. Volt azonban egy nagy sereg, melly Catulust is részesíté e' győzelmi nap' dicsőségében [8]).

E' háborúban fogolylyá lett sok ezer barbár aztán rabszolgákúl adatván el, elszóraték egész Italiában. Ezek aztán kétképen is kártékonyak levének: elvadíták az Italiai nép' erkölcseit zordonságuk által, és a' rabszolgák' fellázadása idejében nevelték a' veszélyt. Illy rabszolgai lázadás többször volt a' római birodalomban és a' legutóbbi, melly Siciliában ütött ki, csak három év mulva fojtathatott el.

HÁBORÚ AZ ITALIAI SZÖVETSÉGEKKEL.

Alig menekült meg Róma a' barbaroktól 's a' belső pártok, mellyek a' veszély' idején nyugodtak, újra feltámadtanak 's olly viszályokat idéztek elő, mellyek teljes polgárháborúvá változtak. A' viszálkodás' okai a' római nép' balviszonyaiban és erkölcsi lesülyedett állapotjában keresendők, mellyeket egyes személyek használvan, és magok az események is előségelvén, mintegy összemunkáltak a' zűrzavarok' előidézésére. A' hatalmas családok a' kezökben levő kormányt saját czéljaikra fordíták, a' gazdag lovagrend kész pénze által nyert befolyást, mellyet hol egyik, hol másik párt' javára fordított, az elszegényedett nép pedig a' neki hizelgők vagy többet igérők' vak eszközévé lőn. A' rosznak meggátlására egyik fő eszköz csakugyan az állodalmi telkek' felosztása leendett, mert ez által a' nyugtalan fejek eltávolíttattak volna Rómából, az elparlagodott italiai földek pedig mezei munkásokkal népesülendettek. De ez nem volt kivihető; részint azon hatalmasok' ellenszegülése miatt, kiknek kezében voltak ezen telkek, részint, mert a' nép' védőit, valamint az oligarchákat, rosz akarat vezette. Marius, ki legkitünőbb vala köztök, nem volt pártvezérnek való. Ő inkább megátalkodott volt mint szilárd 's ezen fölül eszközei' választásában nem eléggé meggondolt. A' katonai zsarnokság' első alapjait ő tette volt le, midőn a' jugurthai háborúkor épen azokból gyüjté seregeit, kik ki voltak zárva a'

8) Hasonlitsd: Joh Müller, Bellum Cimbricum, Tigur. 1772.

hadi szolgálatból: a' legalsó vagy hatodik osztályból (capite censi); a' többi polgároknak pedig, kik soha sem fogták volna magokat a' hadvezéreknek vak eszközül engedni, szándékosan nyujta alkalmat a' katonáskodás' terheitől menekülni. Ezen időbeli polgári mozgalmak nagy egybefüggésben vannak azon vétkek és alacsonságokkal, mellyek a' Jugurtha általi megvesztegetések' vizsgálata' alkalmával világosságra jöttek. E' vizsgálat nagy sebet ejte az aristocratián, mi aztán néhány vállalkozóbb embert felbátoríta, a' népet a' tanács ellen lázítani. Demagogok keltek föl használni a' nép' hatalmát, kik azonban hajszállal sem voltak jobbak azoknál, a' kik ellen izgattak. A' telektörvény és a' szövetséges italoknak rómaiakkali egyenjogúsága voltak az eszközök, mellyekkel czéljaikra munkáltak. Az elsővel a' városbeli tömeget, a' másodikkal a' megelégületlen italiai szövetséges népeket lehete felingerleni, más részről pedig szinte ezekkel az aristocratiát felbősziteni, mellynek Cajus Gracchus óta a' telekosztály és a' szövetségesek' polgárjoga valódi borzalom volt. A' pártok vetélkedtek egymással az önzésben, vagy mint Sallust mondja: a' „nemesség elsőségét, a' nép szabadságát önkénynyé változtatta; vont, húzott, ragadozott minden: minden két részre szakasztatván, a' hon, melly középen állt, a' viszálkodók közt ketté tépetett." Eme' pártcsaták' különösen azért is érdekesek, mert az emberekben, kik bennök szerepeket játszának, gyalázatos önzésök mellett is kitünő szellem volt 's mind a' római név, mind magok' dicsősége mellett olly buzgalom, melly bámulatra méltó tetteket idézett elő.

Ki a' pártviszályokat a' legfensőbb fokra izgatá, Marius volt. Ő születése, rokonszenvei és egész egyéniségé által a' néphez tartozott 's használva a' néptömeg és szövetséges italok' érzelmeit, a' tribunok' törekvéseinek olly szárnyalatot és erőt ada, minővel mind eddig nem birtak. Marius hatodik ízben is consullá vágyván választatni, e' czélra két legszilajabb demagoggal szövetkezett, kiket valaha Róma ismert. Ő ugyan nem volt azokkal egy elven, mert általában megállapodott elvei nem is voltak, csupán határtalan nagyravágyás és kapzsisággal volt szíve eltelve, és sokáig levén parancsoló hadak felett, nem tuda elszokni az uralkodástól. Az említett két demagog Lucius Apulejus *Saturninus*, és Cajus Servilius *Glaucia* voltak. Az elsőb-

biket egykor Metellus mint censor, rosz viselete miatt, ki akarta a' tanácsból lökni. Ő nem remélhete egyébként befolyást mint demagogia' útján, azért két ízben vitte ki (102. és 101. évb. Kr. el.) tribunná választatását, 's hivatalát aztán a' tanács' pártjának üldözésére használta. Most harmad ízben vágyván tribunná választatni, Mariussal és Glauciával szövetkezett. Glaucia most praetor volt, előbb mint tribun ő is ügyekezett nevelni a' népben az aristocratia elleni gyűlöletet. E' két embernek már magában is nagy hatalma volt a' nép felett, mi most Mariussal szövetkezve még nevekedett. Marius két társa' segedelmével megnyerte a' hatodik ízbeni consulságot, mi azonban sokat árta tekintélyének, mert ez időben rendíték meg az állodalmat a' legszertelenebb mozgalmak, mik alatt bebizonyodott, hogy ő polgári nyugtalanságok' fékezésére vagy vezetésére nem bir ügyességgel. Marius rosz szónok volt, 's hol okosságra volt legnagyobb szükség, épen ott veszíté el mérsékletét, 's miveltséget 's szónoki elmét igényelvén, magát egyszerre mind gyűlöltté mind nevetségessé tette [1]).

Saturninus, ki Mariusnak megszerzette a' consulságot, ki nem birta még is eszközleni, hogy maga tribunná választassék. Most tehát erőszakhoz nyult, 's hogy magának helyet ürítsen, a' tíz megválasztott tribun' egyikét meggyilkoltatá, a' vele egy czélra dolgozó Glaucia pedig éjnek idején elfoglalván a' Capitoliumot, következő napon lázítólag tribunná választatta őt. Lázadási cselekedetét csak lázadás tarthatta fenn, 's így a' háborgók' fejei ügyekeztek a' népgyüléseket erőszak' színhelyévé tenni. E' czélból Saturninus törvényeket hozott javaslatba és vitt is keresztül, mellyeket túlzás bélyegez. Illyen volt az, hogy a' nép a' közgabonatárból csekély áron gabonát kapjon, hogy Marius' katonái, kik a' cimberek és teutonokkali háborúkban szolgáltak, telkekkel ajándékoztassanak meg, és hogy Mariusnak, mind eddig hallatlanúl, jog adassék az általa telepített gyarmatok' mindenikében három embert római polgárjoggal ajándékozni meg 's végre a' tanács' boszontására azon határozatot hozatta a' népgyülésben, hogy a' tanács minden népgyülési végzéshez tartozzék öt nap alatt helybehagyását adni, mire eskü-

1) Plutarch, Marius' életéb. — Vellej. Pat. II. 12.

vel kivánta kötelezni a' tanácsbelieket. Ezen határozat aztán a' mind hármok' által gyűlölt Metellusnak, ki nem akart megesküdni, száműzetésére használtatott.

Most a' magát eléggé népszerűnek hitt Saturninus eltökélte társát Glauciát consullá, magát pedig ismét tribunná választatni. Marius, kinek reménye volt egy hetedszeri consulságra is, úgy látszik, mintha végtére nem volt volna velök egy akaraton. Azonban Glaucia nem választatván consullá, Saturninus' példáját követte 's egyikét a' megválasztott consuloknak megöleté 's eltökélte párthíveivel a' Capitoliumot elfoglalni. Erre a' tanács parancsot ada a' consuloknak, hogy nem tekintve a' fenn álló törvényekre, minden eszközöket használjanak az állodalom' megmentésére. Marius, a' consul, e' parancs által akarata' ellenére az aristocratiai párt' élére tolatott és két társa ellen kellett föllépnie. A' lázadók ostrom alá vétettek a' Capitoliumban, 's éhséggel törettek meg. Glaucia még ott agyon veretett. Saturninus pedig később számos társaival együtt, több aristocratiai pártbeliek által, kiknek Scaurus volt vezére, öletett meg. A' győzelmes aristocraták most ismét úgy dühöngtek, mint a' Gracchusok' megöletése után 's üldözték és büntették az ellenpártiakat minden kitelhető módon. Metellus visszahívaték, Marius pedig az aristocratáknak részint e' győzelme, részint utóbbi időbeni viselete által elveszté tekintélyét 's befolyását, 's mindkét párt előtt gyűlöletes lőn. Azért néhány évre elvonult a' közügyektől, és utazni ment Ázsiába. Ellenben vetélytársa Sulla ekkor emelkedett fel. Ő praetorrá neveztetvén, a' nélkül hogy eddigi szokás szerint előbb aedil volt volna, elkezdé nagy szerepét játszani.

Sulla egyike a' hajdankor' legnagyszerűbb alakjainak. Hozzá hasonló jellemeket csak Róma szülhetett, melly nagy erőknek volt teremtője és ápolója mind jóban mind gonoszban. Ő hajdan előkelő, de később lehanyatlott patriciusi házból vette eredetét. Minthogy rendkivűli embereknél a' legkisebb körülmények is érdekesek, elmondjuk felőle, hogy arcza himlőhelyes de szép vala, haja vereses, külseje általában ajánlatos, termete szabályos, tartása nemes, ámbár tekintetében, úgy mond Plutarch, volt valami szilaj és keserű. Midőn Azsiában járt, hogy Ariobarzanest országába visszahelyezze, egy jós, arczvonásait és teste mozdulatait látva és beszédére figyelve, azt jövendölé, hogy be-

lőle a' legnagyobb emberek' egyike fog válni. Módjában könnyű és keresetlen's látszatra olly nyilt és őszinte, mintha nyelvén' hordaná szivét, holott belseje átláthatlan titok volt. Természettől készséges és ékesszóló, hatalmában volt az emberek' meggyőződése. Vadászta a' gyönyöröket, még jobban a' dicsőséget, de ennek daczára kötelességét mindennek elébe tevé, és valamint a' gyönyörökben el tuda merűlni, úgy hatalmában volt azokat magától meg is tagadni. Midőn még ifjú vala, mindeneknek vágyott tetszeni. Szerény volt ha magáról 's pazar a' dicséretben ha másokról kellett szólnia, de még pazarabb vagyonával. Örömmel kölcsönze pénzt a' megszorultaknak, mellyet aztán nem követelt vissza, 's úgy látszott, mintha azon törekednék, hogy minden embert adósává tegyen. Katonáival rendkivűl biztos lábon állott. Velök lakomáza, tréfált és hagyott általok magával tréfáltatni, mert kivált ifjabb korában a' tréfának nagy kedvelője volt. De lakomákon kivűl komoly vala, tevékeny és munkás; szóval, Protheus volt, kinek azon sok egymástól különböző sőt ellenkező szerepek, mellyeket játszott, semmi erejébe sem kerültek. Azonban jó és gonosz oldalai mély tettetés' leplébe burkolvák 's még legtitkosabb gyönyöreinek társai által is átláthatlanok. Carbo az ellenpárt' vezére, midőn hadaival Sulla ellen ment, azt mondotta, hogy Sullában oroszlán és egyszersmind róka rejtezik, 's ő a' rókától még jobban fél mint az oroszlántól. Egyébiránt tanult ember volt, jártas mind a' görög mind a' római irodalomban. Bátor katona egész a' vakmerőségig, nagy hadvezér és minden tetteiben a' szerencsének kiválasztott kedvencze, ezért nevezte magát „Szerencsésnek." Hadai bálványozák őt 's határtalan bizodalmuk volt benne. Nagyravágyása végnélküli; sem észre sem fegyverre elsőbbet magánál nem tűrt. Ifjú korában szánakozó, könyörületes, hamar könyekre olvadó, ellenben midőn a' legfőbb hatalom kezében volt, engesztelhetlenül kegyetlen. Egészben véve a' lélekbuvárnak óriási talány, mellynek megfejtése sokakat kifáraszta [2]). A' legvalószinűbb számolás után négy éves lehetett Tiberius Gracchus, és tizenhét Cajus Gracchus' megöletésekor 's így saját szemeivel látta a' tribuni hatalom' forradalmas befolyását. Harmincz egy éves volt mint quaestor Afrikában, ötven mi-

2) Plutarch Sulla és Marius' életéb. — Sallust, Bellum Jugurth. 95. 96. — Vellej. P. II. 25.

dőn consul, ötven hat, midőn dictator leve 's hatvan midőn meghalt.

Mielőtt Mariussal a' jugurthai háborúba menne, egészen a' bujálkodásnak és gyönyöröknek élt 's Marius nem várt tőle semmi kitünőt. De Afrikába lépvén, egyszerre más emberré lőn. A' hadtudományokban mind eddig járatlan, rövid idő alatt bámulandó előmenetelt tett. Legelőször is oda irányzá törekvéseit, hogy a' hadak előtt magának tekintélyt szerezzen. Ügyekezett tanuságát adni bátorságának, kereste a' veszélyt 's vidám arczczal ment ellenébe. Csakhamar figyelem és szeretet' tárgya is lőn mind a' katonák mind Marius előtt, ki rá eddig csak megvetéssel tekintett. A' Jugurtha elleni háború' végén, mint láttuk, odáig emelkedett, hogy Marius kénytelen volt vele a' dicsőségben osztozni. A' cimberek elleni háborúban Catulust olly tanácsokkal segélte, mellyek legtöbbet tettek a' veronai csata' megnyerésében. Egyképen nagyravágyó levén Mariussal, köztök korán fölébredt a' dicsféltő irigység, mit aztán a' pártok, mellyek őket egymás fölébe ügyekeztek emelni, még inkább neveltek és utóbb engesztelhetlen ellenségei lettek egymásnak, mi Rómának olly sok vérbe került. Sulla Mariusnak Ázsiába távoztakor kezdte játszani szerepét. A' Kr. el. 93. évb. praetor leve, 's a' népnek olly fényes játékokat tartatott, minőket előtte addig senki. A' következő évben Ázsiába küldetett szinte praetori hivatallal, hol, mint népek és királyok közti biró, uralkodó' szerepét játszá. Midőn Ázsiából visszatért, nemsokára a' szövetséges italok elleni háborúban fényes alkalma nyilt hadvezéri tehetségeit kitüntetni, 's egyszersmind Mariust dicsőségei' mezején a' csata' síkján hátérbe tolni.

A' Saturninus és Glaucia által támasztott forradalom után néhány évig csend vala Rómában. De az aristocratia nemsokáig élvezheté győzelme' gyümölcseit, mert csakhamar új láng gerjedett, melly végig harapozott egész Italián. Ennek oka főleg a' Gracchusok' mozgalma idejében hozott szigorú törvények voltak, mik szerint a' szövetséges italok a' római polgárok' sorába jegyeztetni és a' népgyülésben részt venni gátoltattak. A' Kr. el. 95. évb. ezen törvények még szigorúbbá tétettek 's egyszersmind vizsgálat tartatott, mi az eddig polgárokká bevetteket is joguk' elvesztésével fenyegeté. Ezen lépés igen rosz érzést gerjeszte és

MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

egész Italiát mozgásba hozá. Több városokban gyülések tartatván, szövetkezések támadtak. A' körülmények aggasztók kezdének lenni, 's a' tanács hadat állíta fel Róma' közelében ezen mozgalmakat figyelemmel tartani. A' 91. évb. az ifjabbik Marcus Livius *Drusus*, bátor és lelkes fiatal tribun, lőn oka a' lázadás' kitörésének. Ő minden pártokat ki akart elégíteni, és ez által, miként a' politicai közvetitők' sorsa szokott lenni, valamennyit maga ellen haragítá. Ő gabona és telkek' kiosztását indítványozá ismét, de hogy egyszersmind a' nyugtalan tömeget a' városból eltávolítsa, új gyarmatok' alapítását javaslá, 's hogy a' tanácsbeliek' családjait kielégítse, javaslatba hozá egyszersmind, hogy az állodalom ellen elkövetett vétkek' birái ne csupán a' lovagok közől mint eddig, hanem félig ezek, félig a' tanácsbeliek közől vétessenek, a' lovagok közől pedig neveztessék három száz tanácsbeli. Drusus keresztül vitte indítványait, de azok' végrehajtása csak erőszak' útján volt lehető, mit azonban ő nem akart, hanem e' helyett más eszközhöz nyúlt. Azokat nevezetesen, kiket telektörvénye megkárosított, pénzzel akarta kármentesíteni 's e' czélra rosz pénzt veretett és ártalmára lőn a' kereskedés, 's adás-vevésnek [3]). Ez által népszerűsége csökkenvén, eszközökről kelle gondoskodnia, hogy a' minden oldalról fenyegető veszélyt megelőzze. E' czélra egy sereg földmivest tett barátjává és a' szövetséges italiai népeknek megigérte, hogy megszerzendi számukra a' polgárjogot. *Quintus Pompedius Silo*, a' marsok' feje, ajánlkozott, hogy 10,000 ember' élén meg fog jelenni Rómában és ellenségeit megsemmítendi, de Drusus félt ajánlatát elfogadni. Nemsokára ezután Drusus vagy egyenes akaratával, vagy legalább tudtával a' tanácsnak megöletett, törvényei megsemmíttettek és baráti, kik a' szövetkezett italok' fejeivel összeköttetésben és alkudozásban álltak, szigorúan büntettetének.

Italia' szövetséges népeinek rég fojtogatott haragja most nyilvános forradalomba tört ki. Közölök sokan, de főleg a' marsok és samnitek, fegyvert fogtak Róma ellen, csupán a' latinok, etruscok és umbriak maradtak hozzájok hívek. A' fellázadtak szövetséget alapítának egymás közt 's a' római állodalom' példájára,

3) Plinius, hist. nat. XXXIII. 13. „Livius Drusus in tribunatu plebis octavam partem aeris argento miscuit.“ — Appian, Bell. civil. I. 35. — Livius epit. LXX. LXXI.

a' különböző népek' öt száz követéből tanácsot alkotának két consullal és tizenkét praetorral és ezekre bizák a' szövetség' kormányát. A' római polgárjog' eszméjével felhagytak, 's egy új állodalmat akartak alapítani, mellynek a' római helyébe kell vala lépnie. Corfinium nevű város, közel a' mai Popoli-hoz, nézetett ki a' szövetség' fővárosául 's a' kormány' székhelyéül és *Italica* nevet nyert. Rómát nagy veszély fenyegette, mert a' had, melly most ellene készült, eddigi seregeinek legerősebb részét tette, 's e' szerint ellene saját fegyverei fordultak. A' rómaiak engesztelő eszközökhöz nyultak 's mindjárt a' háború' elején kihirdeték, hogy azon népek, mellyek az italok' szövetségéhez nem állának, római polgárjogban fognak részesíttetni. Igy maradtak részökön a' latinok, umbriak és etruscok. Ezekből 's a' felső italiai gall és ligur népekből, kik szinte hívek maradtak Rómához, 's ezért a' 90. évb. latinjogot nyertek, képezé Róma a' maga hadait, mellyeket az italok ellen vezetett [4].

A' szövetséges háború, melly marsok' háborújának is neveztetik, mivel a' fellázadtak közt a' marsok voltak ez időben legerősebb nép, három évig tartott 's mindkét reszről nagy vitézséggel és kitartással folyt. A' szövetségesek' kitünőbb vezérei Qu. Pompaed. Silo, Lamponius, Pontius Telesinus, Martius Egnatius, Apenius Mutulus, Titus Afranius, Vettius Cato voltak. Más részről pedig Róma is legnagyobb hadvezéreit állítá ki. Valamennyi közt leginkább kitüntette magát Sulla. Az agg Marius nem felelt meg a' várakozásnak. Az italok eleinte szerencsések voltak. Csak egy év' eltelte után sikerült Luc. Julius Caesar consulnak az első csatát megnyerni. Ezután a' két fél közt habozott a' szerencse. Egész tartományok elpusztultak a' csaták' vészei alatt, mellyek három száz ezer ember' életébe kerültek. Végre Róma kényszerült polgárjogot adni minden italiai szabad polgárnak, mire béke köttetett a' Kr. el. 88. évb. Csak a' samnitek és lucanok nem tették le még ekkor sem fegyvereiket, míg Sulla a' 82. évben végmaradványaikat is ki nem irtá. Sok virágzó város romboltatott el hajdani emlékeivel együtt ezen áldatlan háborúk' viharaiban, kivált Samniumban, a' Liris' folyam' partjain és Campaniában. [5].

4) Diodorus Sic. I. 37. — Strabo V. 4. — Vellej. P. II. 16.
5) Vellej. II. 15.

AZ ELSŐ SAJÁTKÉPI POLGÁRHÁBORÚ.

Az italok elleni háború nagy következményű volt. Nemcsak bevezetése és előjátéka hanem egyszersmind forrása is lőn a' legdühösebb polgárháborúknak. Ekkor teremté magának Sulla azon eszközöket, mellyek által Róma' mindenható urává lőn. E' háborúban nyert győzelmek a' legnagyobb tekintélyt szerzék neki a' nép előtt, azon mód pedig, mellyel katonáival bánt, a' hadseregek' bálványává tette. E' két eszköznek ő azután béke' idején úgy vette hasznát, a' hogyan még senki előtte Rómában nem, 's bebizonyítá, hogy olly állodalom, mellynek folytonosan kell háborút viselnie, polgári viszályok alatt hadak' martalékává lesz. Valamint újabb időkben Francziaország' köztársasági alkotmányát, úgy a' régi világban Róma' szabadságát hadak' zsarnoksága tapodta le.

A' hadak' kedvencze, a' nagy hírben és tekintélyben álló Sulla, a' Kr. el. 88. évb. csaknem egyhangúlag consullá választatván, egyszersmind azt is kieszközlé, hogy párthíve, Quint. Pompejus Rufus, lőn tiszttársa a' consulságban. Ez időben emelte föl fejét a' hatalmas *Mithridates*, Pontus' királya, Ázsiában, megsemmítéssel fenyegetve ama' tartományokban Róma' uradalmát. A' tanács elhatárzá hadakat küldeni ellene, mellyeknek vezérévé kit nevezhetett volna méltóbb joggal, mint a' férfiúi teljes erejében levő és diadaljelekkel koszorúzott Sullát? Ez a' kielégíthetlen nagyravágyású Mariusban fölébreszté az irigységet régi vetélytársa és halálban gyűlölt ellensége iránt 's hetven éves kora' daczára eltökélte e' hadvezérséget tőle elragadni. E' végre Publ. Sulpicius Rufussal, egyikével a' legvakmerőbb néptribunoknak, kiket valaha Róma látott, szövetkezék. Sulpicius eleinte az aristocraták' pártján volt, később, nem tudni mi okból, elhagyván azt, ellene dühösen izgatá a' népet. Zsoldjában 3000 fegyveres volt, kiket valódi haramiáknak lehetett tekinteni, és 600 ifju ember a' lovagrendből, kiket ő maga ellentanácsnak nevezett. Ezeken kivűl a' római polgárjogot nyert italokat is maga' részére akarván hóditani, azt hozá javaslatba, hogy a' nyolcz új tribus, mellybe soroztattak, eltöröltetvén, azok a' régi harmincz öt tribusba osztassanak fel. Ezen indítvány heves moz-

galmakat idézett elő, mert szerinte a' régi polgárság sokszor maradt volna szavazati kisebbségben. A' régi és új polgárok között ez okból naponként támadtak czivódások Róma' utczáin és piaczain. Sulla ez időben Campaniában volt hadak' gyüjtésével a' Mithridates elleni háborúra elfoglalva. Hirét vevén a' nyugtalanságoknak, visszajött a' városba 's hogy Sulpicius' inditványát későbbre halaszthassa, társával és a' tanácscsal egyetértőleg olly eszközhöz nyult, mi szükség' idejében szokott használtatni. Kihirdeté, hogy az állodalom' ügyei néhány napig függőben hagyatnak. Ezt hallván Sulpicius, körül fogá fegyvereseivel Castor' templomát, hol a' tanács együtt vala. A' megtámadott tanács' tagjai a' consulokkal együtt szétfutámodának. Sulla is üzetvén, ellenségének Mariusnak házába menekült. Marius nem akarván megsérteni menedékké vált házának becsületét, nem bántá őt, hanem esküre kényszeríté, hogy az ügyek' folytatását megszüntető parancsot visszavonandja. Csak így eszközölheté Sulla mind élte' megmentését, mind azt, hogy hadseregéhez menekülhetett, melly még mindig a' szövetséges italok' maradványával csatázott. Sulpicius most kivitte indítványát és egyszersmind Mariust is hadvezérré választotta a' Mithridates elleni háborúra.

Marius azonnal elküldé tiszteit, hogy részére vegyék át a' sereg' vezérletét. De Sulla már ekkor a' hadak' élén álla 's elmondá nekik, hogy Rómában törvény helyett erőszak uralkodik, a' consulok' tekintélye megsemmíttetett, a' régi polgárok az újaknak utána tétetnek, ő maga megfosztatott a' hadvezérségtől, mit a' tanácstól nyert vala, és helyébe Marius neveztetett. Ez okokból felhívá a' hadakat, hogy vele Rómába menjenek a' régi rend' visszaállítására. Szándékát nem volt nehéz elérni, katonái, kik előtt olly nagy szeretetben állott, magok kivánták tőle, hogy mielőtt Ázsiába mennének, vezesse őket Marius' pártja ellen. A' hadakból ez időben már fenyíték, erkölcs, honszeretet rég kihalt; az általános elfajulásban, mindenre hagyák magokat használni az olly hatalmasok által, kik nekik zsákmányt és jutalmat igértek. Sulla megindítá hadseregeit Róma felé. A' tanács, melly Marius és Sulpicius' hatalma alatt állott, követeket külde Sullát rábirni, hogy szándékával hagyjon fel. De az újabban értesülvén, mi kegyetlen öldökléseket vitt végbe Marius az ő pártja' emberein, megvetéssel utasitá el a' követeket 's mikorra azok a' város-

hoz értek, már ő is ott álla Róma' kapui előtt, 26,000 ember' élén, kik előtt csak akarata volt törvény. Most történt először, hogy Róma' consulai, római hadakat vittek Róma ellen. A' városban nagy volt a' rémülés, 's Marius maga a' legnagyobb megzavarodásban. Sulla megölt polgárok' holttestein át ment a' városba. Marius' pártja ellenszegűlt és Sulla' legiói már már hátrálni kezdének, midőn merész haragú vezérök égő szövétnekkel kezében egyszerre megjelent, felgyujtással fenyegetve Rómát hogy ha mentében gátoltatik. Most a' nép felhagyott az ellenszegüléssel, a' hadak, mellyek nem voltak többé Róma' polgárai, hanem Sulla' katonái, benyomultak a' collini és esquilini kapukon. Polgár polgárnak ontotta vérét. Hasztalan követett el ellene Marius mindent, hasztalan igért szabadságot a' rabszolgáknak, kik Sulla ellen fegyvert fogtak, egyetlenegy kéz sem mozdult. Neki és Sulpiciusnak futnia kellett, és Sulla ura lön Rómának. Ő azonnal eltiltá katonáit a' zsákmánylástól, összehivá a' népet, panaszolva mondotta el, miképen egyes nagyravágyók a' haza' romlására irányzott tettei kényszerítéték őt e' lépésre, 's rendeléseket tőn a' nagy tömeg' zavargásai ellen. Sulpicius és Marius tíz más tanácsbeli férfiúval haza' ellenségeinek nyilvánittatván, kimondatott rájok a' számüzetés és jutalom tétetett fejökre. Sulpicius csakhamar azután szolgája által árultatván el, megöletett. Marius több veszélyes kalandok által menekült meg üldözőitől. Tengerre szállván, a' vihar visszaverte Italia' partjaira, hol erdőkben kellett bolyongania, 's ingoványok' vizeiben nyakig lemerűlve bujdoklania. Végre elfogatván, Minturnae város' tanácsának adatott át, melly azonban megszabadítá, noha eleinte meg akará öletni 's egy gall vagy cimber katonát küldött kivégzésére. Marius meglátván gyilkosát, dörgő hangjával rákiálta: „Ember, te bátorkodol-e Cajus Mariust megölni?" A' cimber harsány szavától 's vad tekintetétől megdöbbenve, kiejté kezéből fegyverét 's többé nem volt rábirható a' gyilkosságra. Marius ezután kiszabadíttatott börtönéből és Afrikába evezett. Midőn Carthago' révében kikötne, az ottani római helytartó parancsolá neki, elhagyni a' tartományt. Mondják, hogy a' helytartó' hírnöke Carthago' omladékai közt találkozott vele 's elmondván a' parancsot, kérdé Mariust, mit válaszol rá. Marius egy ideig némán maradt, végre így szóla: „Mondd meg uradnak, hogy Cajus Mariust Carthago'

romjain ülve találtad» melly szavakkal az emberi sors változandóságát akara' jelenteni. Ezután egy kis szigeten Afrika' közelében vonulván meg, itt tartózkodott, míg a' körülmények változván Rómába visszatérhetett.

Rómában ez alatt Sulla' befolyása alatt consulok választattak a' következő évre. Ő megengedte, hogy híve Cnaeus Octavius mellé *Lucius Cornelius Cinna* választassék, ki Marius' pártjához tartozott, de előbb megesketé őt, hogy semmit sem fog ellene elkövetni. Most a' Kr. el. 87. évben Sulla mint proconsul Ázsiába ment. Alig hagyák el hadai a' várost, Marius' pártja azonnal fölemelte fejét és felizgatá az új polgárokat, hogy fölvétetésöket a' régi tribusokba, követeljék. Octavius consul egész pártjával ellene szegült. Mindkét consul seregeket gyüjte és Róma' piaczain naponként csaták folytak, mellyekben nagy számu polgár veszíté életét. Végre Cinna meggyőzetvén, elfuta Rómából, 's vele hat néptribun, egyikéhez azon három római hadseregnek, mellyek még fegyverben állottak a' teljesen le nem csillapodott samnitek ellen. Itt elpanaszlá Rómából kiűzetését, élénken' előadva, miképen személyében a' római nép' szabad választási jöga van megsértve. A' hadseregek azonnal részére nyilatkoztak, hozzá csatlakozott ama' merész és később olly fényes nevű *Quintus Sertorius* is, 's ő Róma ellen indult. Útjában számos italiai népek állottak hozzá, és serege nagyra nevekedett. Ez alatt Rómában a' népgyülés Cinnát letevén hivatalából, helyébe *Luc. Cornelius Merulát* választá consullá, mi egyenes jel volt a' polgárháborúra. Cinna' seregei közelegtek, Rómában nagy volt a' réműlés. A' Cinna által visszahivott Marius is megérkezett. Ennek boszút lehelő indulata olly veszélyesuek tetszett, hogy a' cinna-pártiak legnemesbike, Sertorius, ellenszegült visszahivatásának, de hasztalan. Marius gyászöltözetben jött át Etrurián; emlékezteté a' népeket hatszori consulságára, cimbereken nyert győzelmeire és hat ezer etruscot rábirt, hogy hozzá álljon, kiket aztán Cinna' hadaival egyesítvén, együtt mentek hazájok ellen. Octavius consul, nem érezvén magát ennyi fegyver ellen elég erősnek, alkudni kezde. Cinna kiköté, hogy consulnak ismertessék, mi megigértetvén, megfogadá ugyan, hogy a' polgárok' vérét kímélni fogja, de mivel fogadalmát esküvel

erősíteni nem akará, gondolni lehetett, mi várt az ellenpártiakra mind tőle, mind az engesztelhetlen Mariustól.

Bemenvén Rómába, nyomokban rablás és halál járt. Marius fegyveres őrök és rabszolgák' kiséretében ment az utczákon, 's kinek köszöntését el nem fogadá, kire szemeivel inte, az ki volt jelelve a' halálra, és azonnal lekonczoltatott. Octavius consul lerántatott tiszti székéből 's feje elvágatván a' szónokszékre szegeztetett. Illy sors ért több előkelőket, illyen többek közt a' jeles szónok Marcus Antoniust. Midőn ennek fejét Mariushoz vitték, a' dühöncz gyermeki örömet mutata, a' fejet asztalára tevé 's, mint vérevő vad, gyönyörködék e' borzalomteli látványban. A' derék Catulus, Marius' egykori vezértársa a' cimberek ellen, hogy megmenekedjék Marius' hóhéraitól, maga végezte ki életét. Hasztalanok voltak minden kérelmek e' jeles férfiuért, az ősz Mariusban ki látszott halva minden emberi érzés. Cinna maga is eliszonyodott ez agg ember' cselekedetein. Rabszolgái berontottak a' polgárok' házaiba, a' férfiakat ölék, a' nőket megbecstelenité. Öt nap és éjjel tartott ez iszonyatos vérmunka. Halmokban hevertek a' holttestek az utczákon. A' gyilkosok végtére már semmi parancsra nem figyeltek többé, annyira hogy Cinna és Sertorius megsokalván végre ez emberek' iszonyú munkáját, éjnek idején egy haddal megrohanva őket, mind lemészároltaták. Sulla' híveinek nagyobb része, melly Italiában maradt, elveszité életét. Neje és gyermeke külföldön álló táborába futva menekültek meg, és Sulla maga, az alatt míg Ázsiában győzelmei által a' római nevet dicsőité, otthon haza' ellenségének nyilváníttatott. De neki semmi sem használt annyira mint Marius' e' korlátlan vadsága, ki nem csak emberek, hanem pórias jelleménél fogva minden ellen dühöngött, mi csak finomság és miveltség volt; elannyira, hogy a' nép' jobb része, már csak e' miatt is, Sullához hajolt. A' következő 86. évre Marius és Cinna consulokká választatták magokat. Azonban nagy hatalmuk közepett nemsokára megjöve híre Sulla' fényes győzelmeinek, mi villámcsapás volt Marius' pártjának, annál inkább, mert az agg Marius, ki talán maga lehetett volna képes mint hadvezér Sullával szemközt állani, hetedik consulsága' tizen hetedik napján meghalt. Plutarch szerint aggodalmai gyötrék őt halálra, mert rettegve kép-

zelé száműzetése alatti sorsát és most hassonlót várt magára, ha Sulla ismét Rómába hozandja boszuló fegyvereit [1].

HÁBORÚ MITHRIDATESSEL.

Mielőtt Sulla' keleti háborújáról szólnánk, egy pillanatot fogunk vetni az ázsiai viszonyokra.

Kisázsia a' rómaiak' III. Antiochussali békekötése után (652. lap) számos apró állodalmakra oszlott fel, mellyek egymás közti örök viszályaik által kevés nehézséggel lettek Róma' martalékivá. Bythiniát III. *Nicomedes* király holta után végrendeletileg hagyá Rómának, Pergamumot pedig III. *Attalus*. De mivel ez utóbbi a' gracchusi forradalmak' idején történt, *Aristonicus*, egyik pergamumi király' fia, használá az alkalmat, elfoglalta a' trónt, 's néhány évig birtokában maradt, mig a' Kr. el. 130. évb. *Marcus Perperna* consul küldetvén ellene, elfogta őt, országát meghódítá és római tartománynyá tette *Ázsia* név alatt. Ez új tartomány, melly ezentul mindig nagyobb terjedelmet nyert 's végre egész Kisázsiát magába foglalta, sokkal nagyobb mértékben nyomaték és zsaroltatott a' római helytartók és vámbérlők által mint más tartományok. Virágzó kereskedése levén, sok gazdagság volt benne egybehalmozva, mi nagyobb zsarolást vont maga után, melly ellen lehetetlen vala Rómában, mint fönebb érintők, elégtételt nyerni.

Cappadocia, Paphlagonia és Pontus' fejedelmei szerencsésbek voltak a' többi kisázsiai királyoknál. Ezeket nem fenyegették hatalmas szomszédok, sem a' rómaiak nem háborgatták olly korán boldogságuk' élvezetében, mellyet a' kebelökben fekvő görög városok 's a' görög szokások és intézvények' magok közé behozatala szerzett nekik. Azonban Cappadocia és Paphlagonia később csakugyan Rómától leve függő, Pontus ellenben nemcsak szilárdabb állást vőn, hanem VI. Mithridates alatt kelet' leghatalmasabb országa lett. V. *Mithridates*, ki a' rómaiakat Aristonicus ellen segélte, jutalmúl Phrygia' egy részét nyeré és egyszersmind engedelmet Paphlagonia' elfoglalására. Halála után fia VI. *Mithridates*, ki *Eupatornak* (az az nemes apától szárma-

1) Plutarch, Marius és Sulla' életéb. — Appian, Bell. civ. I. 71. 73. — Livius, epit. LXXX.

zottnak) és *nagynak* is neveztetett, lett Pontus' királya a' Kr. el. 124. évb. E' fejdelem nagy szerepet játszik a' római történetekben. Mind egyénisége mind azon körülmények által, mellyek közt föllépett, remitő hatalmat alkota Róma' ellenében. Erős teste, melly képes volt fáradságot és nyomort könnyeden tűrni, olly lelket zárt magába, melly felfogá a' legnehezebb dolgokat és semmi balszerencse közepett el nem csüggedt. Azok, kikre nevelése bizatott, korán észrevévén kegyetlen és szilaj természetét, el akarák őt irtani, de a' gyermek már ekkor annyira tudott magára vigyázni, hogy kijátszá a' fondorkodók' minden cseleit. Testét igen korán edzette a' fáradságokhoz; egész hónapokat tölte vadászva erdők közt és szabad ég alatt, gyakorta fagy és hó között hált. Ez által megkeményült a' legnagyobb munkákra, ügyességet és hajlékonyságot nyert, de lelke egyszersmind szilajjá, kegyetlenné, és ifjúkori üldöztetései miatt gyanakodóvá vált. Jog és erkölcs iránti tisztelet, emberiesség, idegenek voltak tőle; minden eszköz, melly czélra vezett, helyes volt neki. Egyébiránt saját érdekét mélyen átlátó, a' körülmények' felhasználásában biztos tapintatú, szóval mind bel mind kül tulajdonokkal birt, mellyek egy leendő nagy fejedelemben megkivántattak. Semmit sem becsült csak saját erejét és uralkodásvágyának terveit [1]). Törekvései csak azért állanak szebb világosságban, mint más nagyravágyó erős barbarokéi, mert háritékok voltak a' római nép' kielégithetlen hóditási szomja ellen. Uralkodását anyja és testvére' meggyilkolásával kezdette, és mindjárt kormánya' első évében országa' nagyobitásán törte eszét, 's nem kevesebb mint egy ázsiai nagy birodalom' alapitása volt tervében. Használva a' görögök' minden intézvényeit és találmányait, vad népének erejét görög szemmel tudá élesíteni. Első tervei nem voltak Róma ellen intézve, hanem a' fekete tenger mellett lakó barbar népeket 's a' köztök fekvő görög gyarmatokat, ezen fölül a' Pontus' keleti részén levőket a' fekete tenger körül egész Thraciáig hóditá meg, melly foglalása aztán a' cimeri Bosporustól *bosporusi birodalom*nak neveztetett. Most nyugot és délszaknak fordult, elfoglalá Paphlagonia' egy részét, megöleté Cappadocia' még kiskoru fejedelmét, saját hugának fiát, és elvevé országát. De a' rómaiak' védel-

1) Justinus XXXVII. 2. — Appian bell. Mithr. 112. — Vellejus II. 18. „animo maximus, consiliis dux, miles manu, odio in Romanos Hannibal.“

mére keltek e' két országnak és ő Cappadociát kibocsáta' hatalma alól. Azonban Róma épen ekkor az italok elleni háborúval lévén elfoglalva, Mithridates használta az alkalmat, és vejével II. *Tigranessel*, nagy Armenia' fejedelmével, egyesülvén, újra meghódita Cappadociát, Bythiniát, Phrygiát 's az egész többi Kisázsiát a' Kr. el. 89. évb. Néhány római helytartó összemérte ugyan vele fegyverét, de ő győzelmes lett ellenök, mert ügyes görög vezérei voltak és a' római igát megunt népek is segélték szándékaiban. Midőn Kisázsia' ura lőn, nagy hasznát vette a' lakosok' elkeseredésének, kik a' római nyomorgatások miatt fel valának bőszülve. Manius Aquilius római hadvezért, ki magát szertelen zsarolásai által tevé gyűlöletessé, elfogván, szamárhatra ültette, a' főbb városokban körülhordoztatá és végre olvasztott aranyat töltetett torkába, hogy jól lakjék vele, a' mire éhezett. A' Kr. el. 88. évben pedig felszólitá Kisázsia' városainak tisztviselőit, hogy bizonyos meghatározott napon minden nálok lakó rómait öljenek meg, minek következtében legkisebb számolással véve 80,000 római veszíté életét [2]). Ezután elfoglalta az aegei tenger' szigeteit, Rhodust kivéve, 's legjelesebb hadvezérét *Archelaust* Görögországba küldé hadi hajókkal és sereggel, hogy megelőzze a' rómaiakat, kiknél már el vala tökélve Mithridates' haddali megtámadása. Archelaus mindenek előtt Athent foglalta el, hol az ő megegyezésével és hadai' segedelmével *Aristion*, atheni bölcselő, urrá tevé magát a' város felett, és szoros szövetségre lépett Mithridatessel. Archelaus maga is Athent tevé fő hadi szállásává és szabadságot hirdetvén a' görögöknek Boeotia és Sparta azonnal egyesültek vele Róma ellen. Mithridates' hatalma már kiterjedett a' többi állodalmakra és Macedoniára is, midőn a' Kr. el. 87. évb. Sulla megjelent és megállitá a' hatalmas hóditót mentében. Ha Mithridates csak egy évvel előbb kezdi foglalásait, midőn még a' rómaiakat az italiai háború nem engedte kizárólag mint most Ázsiára gondolni, Görögország teljesen elveszendett Rómára nézve.

Sulla, miután ellenségeit Rómában leverte, gyorsan hajókra ült és egyenesen Athen felé evezett, és most erős és biztos karral folytattatott a' háború. Athenben Aristion parancsolt, a'

2) Appian, bellum Mithrid. 21, 32—33. — Plutarch 150,000-re teszi a' megölteknek számát; lásd Sulla' életét. — Vellej. II. 18.

Piraeust Archelaus védelmezte. Sulla ostromló eszközök' építése végett kivágatta ama' szép és híres mulató erdőcskét Athen mellett, melly Academiának neveztetett, 's hogy a' háborúra szükséges költséget szerezzen, Olympia, Epidaurus és Delphi' kincseit minden tartózkodás nélkül elfoglalta. Öt izben rohanta meg Athen' bástyáit hiába, de hatodik izben ura leve a' városnak, hol aztán katonái irtózatos pusztítást vittek végbe. A' Piraeusban Sulla maga gyujtá fel az épületeket és ama' hires *Arsenalt,* melly általánosan csodált művészi munka volt, fölégetteté. Magának a' városnak dicső művészi emlékeit kimélte ugyan, de hadai annál inkább dühöngtek az emberek ellen, mig végre Sulla kihagyá magát engesztelni és megbocsátván „a' kevesekért sokaknak, a' holtakért az élőknek," mint mondotta volt, Athen' dicső hajdankorára célozva, eltiltá katonáinak a' pusztítást [3]. Archelaus, nem érezvén magát a' római hadakkal és olly vezérrel szemközt mint Sulla elég erősnek, kihuzódott a' Piraeushól, 's egyesülvén Mithridates' Tracia és Macedoniából érkező seregeivel, Chaeronea mellett ütközött meg a' római táborral, hol Sulla fényes győzelmet nyert ellene. Másod izben Orchomenos' sikjain találkoztak az ellenséges hadak. Itt a' szerencse eleinte Sulla ellen fordult; seregei hátrálni kezdtek a' barbar lovasság előtt 's a' csata már már elveszendő volt a' rómaiakra nézve. Ekkor a' vakmerő Sulla leszökvén lováról, kezébe ragadá a' zászlót, 's vissza kiáltva seregeihez: „Katonák, ha kérdenek benneteket, hol árultátok el vezérteket, mondjátok, hogy Orchomenosnál," berohant az ellenség' soraiba. Hadai föllelkesülve e' szégyenitő szavak által, megfordultanak és megfeszítvén végerejöket, fényes diadalt vittak ki. Archelaus' seregei csaknem egészen semmivé tétettek, ő maga nagy bajjal menekülhetett meg. [4].

Hogy Sulla tovább folytathassa táborozását, most hajókra volt szüksége. E' czélra Lucius Licinius Lucullust, legatusát, Aegyptusba és Cyrenébe küldé, ki itt nem kapott ugyan hajókat, de a' rhodusiak 's más tengermelléki városok segélték őt e' részben. Míg ezek történtek, Lucius Valerius Flaccus consul a' marius-pártiak által küldetve megérkezett a' Mithridates elleni háború' folytatására, a' Rómában hadvezérségből letett és

3) Plutarch, Sulla' életéb.
4) Plutarch, ugyanott.

számüzött Sulla' helyébe, de csakhamar összekocódván Cajus Flavius Fimbria nevű legatusával, emez ellene lázitá a' seregeket, és megölette őt a' Kr. el. 85. évb. Most Fimbria folytatta a' háborút Mithridatessel, 's kiűzvén őt Pergamumból Mysia' partján Pitane nevü kis városkába szorítá, 's ostrom alá vette, felszólitva egyszersmind Lucullust is, hogy segélje őt, minek következtében ketten osztozandanak majd Sulla nélkül a' bevégzett háború' dicsőségében. Lucullus azonban semmit sem akart tudni e' marius-párti ember felől és megengedte, hogy Mithridates Lesbosba menekülhessen.

Pontus' fejedelme már ezen események előtt békekötés iránt alkaduzott Archelaus hadvezére által Sullával. Archelaus használni akará Sulla' azon kedvetlen helyzetét, mibe az hozta volt, hogy Rómában a' marius-párt ragadván magához a' hatalmat, őt számüzé és hadvezéri hivatalatól megfosztá. Sullának azon ajánlatot tette, hogy ha az ázsiai háborúval felhagyand, Mithridates őt pénzzel, haddal és hajókkal segélendi, Rómában ellenségei' megtörésére. De Sulla nemesebben gondolkodott, hogysem Róma' ügyét magaé után tegye. Archelaust megdorgálá, hogy római polgár felől illy honárulást föltehet. Szigorú vala a' békekötés' föltételeiben 's azt kivánta, hogy Mithridates Paphlagoniát, Cappadociát, Bythiniát hatalmától függetlennek nyilvánitsa, a' római tartományokat adja vissza, fizessen két ezer talentumot, és állitson ki hetven fölszerelt hadi hajót. Mithridates vonakodék Paphlagoniát kibocsátani és hajókat adni. „Hogyan, úgy mond haragra lobbanva Sulla, Mithridates nem köszöni meg nekem térdhajtva, hogy csak ennyit követelek, hogy még jobb karját épségben hagyom, mellyel annyi rómait orozva meggyilkolt? Meglássa ő, hogy azonnal más hangon szóland velem, mihelyt Ázsiába átmegyek". Megrettenve hallák a' követek e' szavakat, és Mithridates, látván Sulla' vas akaratát, és egyersmind Fimbria által is nyugtalanittatván, engedett a' római vezérnek 's a' béke a' fenebb elmondott föltételek alatt megkötteték a' Kr. el. 84. évb. Ezután Sulla Fimbria ellen fordult, kivel csakhamar elvégzé a' bajt, mert az katonáitól elhagyatván, hogy Sulla' hatalmából megmenekedjék, ön kezeivel végezte életét. Most Sulla a' rómaiaktól elszakadt ázsiaikat készült megbüntetni, mivel azonban sietnie kelle Rómába ellenségei' megfenyítésére, nem kivánt tőlök vért, hanem kincsei-

ket, hogy ezekkel aztán katonáit magához kötelezvén, bennök boszújának erős eszközöket teremtsen. E' végre 20,000 talentumot (csaknem negyven kilencz millio forintot) kelle fizetniök és Sulla' táborát gazdagon megvendégelni, sőt két rendbeli ruházattal is ellátniok. E' szertelen zsarolás római uzsorások' kezébe juttatá a' szerencsétlen ázsiai népet, és teljesen tönkre tevé az ország' jólétét.

SULLA MINT DICTATOR.

Bevégezvén Sulla ázsiai háborúját, négy évi távollét után megindult Róma felé. A' tanácshoz irt levelében, mellyben megemlékezett köztársaság iránti érdemei és ellenségeinek rajta elkövetett méltatlanságai felől, jelenté visszajövetelét és egyszersmind azon eltökélését, hogy ellenségein boszút álland [1]). Seregei, kincsei, hajói és azon fényes győzelmek, mellyekkel Róma' kevély ellenségét, Mithridatest, megalázta, nagy súlyt adának szavainak. Marius már ekkor nem élt, Cinna Illyriába akarván menni, hogy Sullát visszatértében gátolja, Anconában katonái által megöletett. A' marius-párt' fejei most az ifju Marius, ki apjához csak kegyetlenségben és durvaságban, de nem ügyességben és tételőben volt hasonló, Papirius Carbo, Norbanus, Lucius Scipio, az ázsiainak fia, 's végre a' valamennyi közt legjelesb, de legkisebb befolyásu Sertorius voltak. Hadseregök, melly azonban fegy nélküli, áruló és ügyetlen népből álla, 200,000 fejet számlált. Sulla ennek ellenébe csak 40,000 állíthatott fel, de hadban gyakorlott, edzett 's vezérökhöz híven ragaszkodó katonákat. Táborában számos tanácsbeli, kik a' marius-párt' dühe elől hozzá menekültek, 's a' nemesség' virága volt. Mihelyt Brundusiumnál a' 83. évb. kiszállott, számosan csatlakozának seregeihez 's köztök több előkelő is. Ezek közt volt *Metellus Pius* és a' most még igen ifjú, később olly nagy hírű Cnaeus Pompejus, ki maga által gyüjtött seregével csatlakozott hozzá. Sulla megindult Róma felé. Midőn azon hegyről leereszkednék, melly Capua alatt fekszik, Norbanus' seregei készen várták. A' két vezér megütközött és a' győzelmes Sulla lőn. A' másik consulnak, Lucius Scipiónak, Teanum mellett fekvő seregeit a' cselek' mes-

1) Plutarch, Sulla' életéb.

tere Sulla magához csábitá és Scipiót magát is elfogá. Nagy szerencséje volt egyébiránt Sullának, hogy az ellenfél' legjelesebb hadvezére Sertorius, meg nem elégedve pártja' viseletével, Italiát elhagyá és Spanyolországba ment. Carbo Etruriát és Umbriát védte, az ifjú Marius Latiumot és Rómát. Sulla az első ellen Metellust és Pompejust küldte, maga pedig Marius ellen ment. Amazok sikerrel munkáltak és Carbót kiüzék Italiából, Sulla pedig Mariust verte meg Praeneste mellett. E' közben Pontius Telesinus és Lamponius lucanok és samnitekből álló erős haddal fölkerekedének Róma' elfoglalására, mi e' köz zűrzavarban sükerülendett is nekik, ha Sulla még idején ott nem terem. A' két sereg épen a' város' kapui előtt ütközött meg. Egyike volt ez Sulla' legnehezebb csatáinak. Eleinte hátráltak hadai, de utóbb megis ő lett győztes, mit leginkább Marcus Licinus Crassus' hadvezéri ügességének lehete köszönnie. Sulla alig állott valaha illy rémitő had' ellenében, mellyben olly jeles hadvezérek és egyszersmind bátor gyakorlott katonák harczoltak. E' győzelme halálcsapás volt az ellenfélre és most a' remegő Italia' sorsa egészen Sulla' kezeibe került [2]).

Sulla, ki, míg az emberek' megnyerésére volt szüksége, finom és nyájas vala, most miután dicsősége' tető-pontjára emelkedett, egész irtóztatosságában mutatta magát. Szerencse leendett rá nézve, ha eddigi szép pályáját itt végezte volna be, mert ezentúli tetteinek nagyobb részétől borzalommal fordul el minden emberiebb érzés. Meggyőzvén a' samniteket, bement Rómába 's a' tanácsot egybegyüjté Bellona' templomában. Hat ezer elfogott samnitet és campanit ugyanekkor a' Hippodromba hozatott, 's mialatt beszédet tartana a' tanácshoz és komolyan dorgálná azt, egyszersmind a' hat ezer foglyot mészároltatá. A' szerencsétlenek' jajszava áthatott a' tanács-gyülésbe 's nagy rettegés fogá el a' jelenlevőket. Sulla megállapodék beszédében 's komolyan 's a' legkegyetlenebb hidegséggel így szóla: „Ne törődjetek e' jajszóval. Néhány nyomoru' kiáltozása az, kiket megbüntetni parancsoltam, és semmi egyéb" [3]). Praeneste is, hová az ifju Marius bezárta magát, meghódolt és Sulla itt is 12,000 embert hidegen legyilkoltatott. Marius maga végzette ki magát.

2) Appian bell. civil. I. 93. — Plutarch Sulla' életéb.
3) Plutarch Sulla' életéb.

Mind ez csupán kezdete volt annak a' mi még bekövetkezendő vala. Sulla teljes változást akart előteremteni Rómában 's a' régi alkotmány' formáiból újat alakítani, mellynek erős aristocratia legyen lelke, 's hogy azt semmi meg ne rendithesse, eltökélte mindent elirtani, mi tervének ellenszegül. A' franczia nagy forradalom' rémfiai is illyesmit akarának, csakhogy ők intézvényeiknek a' nagy tömeg által hittek szilárdságot adhatni, mi alatt Sulla a' nemzet' felsőbb osztályát választá terve' támaszául és halállal és vérrel ügyekezett neki erőt és tekintélyt adni. Sulla olly férfiú levén, ki korának egész miveltségét és romlottságát magában viselte, ki a' szerencsének ama' borzasztó magasságán állott, hol minden emberi és isteni dolgok, hol ezerek' élete, minden tudomány, vélemény és hit előtte megvetett és fontosság nélküli volt, olly férfiu, ki mindent láta, szenvede és élvezett, 's épen ezért mindenbe bele fáradt, ki 120,000 vagy még egyszer ennyi főből álló had' élén álla, 's Görögországban és Ázsiában semmi szentséget nem kimélt, vérpatakokban fürdött, 's a' mondhatlan nyomorra, mellyet okozott, irgalom nélkül tekinte, illy férfiú inkább volt képes egy egész nemzedék' kiirtása által, melly nem tudott a' megszokottól elválni, a' következő nemzedéknek uj alkotmányt adni, mint a' franczia rém-emberek [4]). Valamint emezek úgy Sulla is kimondá hangosan és nyilván, hogy mind azoknak, kik az uj rend' ellenségei, meg kell halniok és igérete teljesítésében épen úgy nem maradt hátra mint amazok.

Kifüggeszteté nyilvános helyeken azok' névsorát, kiket számüzésre vagy halálra kárhoztatott. Ki illy kárhozatosat megölt, öt ezer forint jutalmat kapott, minden különböztetés nélkül habár a' szolga urát, a' fiu tulajdon apját gyilkolta is meg. A' kárhozatosak' vagyonai elkoboztattak, fiaik és még unokáik is képteleneknek nyilvánittattak minden közhivatalra 's mégis — mi leglázitóbb volt — noha örökségöket és rangjok' jogait elveszíték, az ezekkel járó terheket viselniök kelle. E' mind ekkoráig példátlan kegyetlenség több volt mint a' mit az aristocratia a' Gracchusok' korában, több mint a' mit Saturninus, Sulpicius, és Marius végbevittek. Sulla volt első, ki illy kegyetlenséget kigondolt, mit aztán később Rómában többen követtek. Az elkárhoztatás' sorsa nemcsak azokat érte, kik

4) A' franczia rém-emberek' kegyetlenkedése Sulláéhoz képest csekélység, úgymond Kortüm, Römische Geschichte. Heidelberg 1843. 239. lap.

Sulla ellen vétettek, hanem ártatlanokat is. Sulla' párthivei, kiknek személyes ellenségei voltak, vagy kiknek halála által valamit reméltek, kiknek pénzzel 's egyéb tartozással kötelezve voltak, a' kárhozatosak' névsorába jegyeztették. Volt eset nem egy, hogy ollyanok is a' névsorba kerültek, kik hívei voltak Sullának. Ki valamelly elitélt, vagy kivégzett iránt szánakozást mutatott, meg kellett halnia. A' természet' legszentebb kötelességei gúny' tárgyai lettek. A' testvér testvérének, a' fiu apjának nem adhatott menedéket. A' nők elzárták ajtaikat elitélt férjeik elől. Még a' holtakra is kiterjedett e' féktelen dühödés. Az öreg Marius' csontjai fölásatván, az Anio' vizébe szórattak; szobrai, diadaljelei leromboltatának. A' később olly híressé vált Catilina megölvén saját öcscsét, hogy miatta a' büntetést kikerülje, annak nevét a' kárhozatosak közé iktattatá. Sulla' háza maga is vérpadhoz hasonlított. Lábainál levágott emberfejek hevertek 's a' mit beszélt öldöklés volt mint a' Samum' halállehelete. 'S mind ezen vérmunkákat Sulla valódi ördögi hidegséggel és nyugalommal hajtatá végre. Néhány ezer halottal több vagy kevesebb neki csekélység volt. A' megöltek' számát nem lehete bizonyossággal megtudni. Közönségesen a' polgári háborúban elveszettek' száma 100,000-re tétetik, 's közőle a' harczon kivül megölteké 40,000-re. Ezek közt 2,600 lovagrendű, 90 tanácsbeli volt és 75. kik előbb consuli hivatalt viseltek. Ezen véget nem érő öldöklések között méltán kérdé tőle Catulus, hogy ha mindeneket meggyilkoltat, kiken fog aztán uralkodni? [5]

Miután sok ezereket kiirtott, dictatorrá neveztette magát. A' dictatori név azonban neki nem azt jelentette, a' mit eddig Rómában, hanem korlátlan uraságot, mert holtig tartó, sem időhöz, sem külön megbizáshoz kötve nem volt. Egyszersmind teljes hatalmat adatott magának uj kormány-szerkezet' behozatalára. Ennek következtében aztán aristocratiai alkotmányt alapíta. Hogy monarchiát alkosson 's magát királylyá tegye, az nem volt tervében. Jobban szerette a' kényelmet és élvezetet mint az uraságot 's a' zsarnoki hatalom nem látszott neki azon fáradságra és aggodalmakra méltónak, mellyel egybekötve szokott lenni. Hogy parancsainak súlya legyen, a' számüzött és kivégzett előkelők tiz ezer rabszolgájából magának testőrsereget alakíta 's őket elválhatlanúl saját sor-

5) Plutarch Sulla' életéb. — Appian bell. civ. I. 103. — Dio Cassius fragm. CXXXVI—VII. — Liv. epit. LXXXVIII.

sához akarván kötni, nemcsak szabadsággal, hanem polgárjoggal és az elkobzott birtokok' egy részével ajándekozá meg. Ezeket aztán, hogy soha el ne feledjék eredetöket, saját nevétől *Cornelianusok*nak nevezte. Magának ugyanekkor *Felix* (szerencsés) nevet adott, mert teljes életében nem tartá magát nagy embernek, hanem szerencse' kedvenczének. Egy uj aristocratia' alapítása volt terve és lehetetlenné tétele a' democratiának. Szerencse leendett, hogy ha átlátja, miképen Román az akkori körülmények közt csak jól rendezett alkotmányos monarchia segithet, és ha átlátja azt, hogy a' mit alkotand egy magához hasonló merész ismét halomra döntheti. Hogy az aristocratiát megerősitse, elvette a' néptribunok' befolyását. Az ő rendelkezése szerint a' tribuni hivatalt ezentúl csak tanácsbeliek nyerhették el, kik egyszer elfogadák, minden más hivataltól örökre el voltak zárva. A' megkevesült tanácsot három száz lovagrendi férfiúval egészité ki; a' quaestorok' számát huszra, a' praetorokét nyolczra, a' fő papok' és augurokét tizen ötre tette. Egyes nagyok' hatalmaskodásait több eszközökkel ügyekezett korlátolni. Hadvezérek és helytartóknak ezentúl tilos vala felsőbb hatóság' helybenhagyása nélkül hadi vállalatokba fogni. A' biráskodást visszaadta a' tanácsnak, de egyszersmind szigoruan intézkedett, hogy hatalmukkal vissza ne éljenek. A' tartományok' sorsát is ügyekezett enyhiteni és az aristocratia' érdekeivel összekötni, 's a' zsarolásokat fékezni. Szigorú büntetéseket szabott az erkölcsiséget sértő vétkekre. Mind ezek igen jeles intézkedések valának, de más részről kártékony volt, hogy a' kárhozatosak' vagyonai elkobozva és maradékaik a' hivatalokból kizárva maradtak, és hogy Sulla Italiában saját katonáiból gyarmatokat alapíta, kiüzvén és irtván azon lakosokat, kik iránta ellenszenvvel viseltettek. Intézkedéseivel azonban czélt nem ért, mert a' kor' szellemét, miben a' rosz gyökerezett, meg nem birta változtatni, és maga sem ment elő jó példával. Törvényei közől a' legjobbak nem értek teljesülést. Mind ő maga, mind szeme' láttára mások is fényüző és határ nélkül kicsapongó életet éltek, 's az oligarchia, mellyet ki akart irtani, még életében ujra alakult. Baráti Lucullus, Pompejus, Crassus, Metellus stb. sajátképi oligarchiát képezének.

A' Kr. el. 81. és 80. évben Sulla dictator maradt, a' következő 79-dikben pedig egyszerre mindenek' bámultára letevé a' di-

ctatorságot, nem rettegve azon sok ezernek boszuját, kiket boldogtalanságba sülyesztett. És ez nem vala elég, hanem a' piaczon hangos szavakkal a' sokaság' hallatára nyilvánitá, miképen ő kész számott adni eddigi tetteiről, és szétbocsátván lictorait, testőreit, néhány barátival még egy ideig sétált, mint magánszemély a' nép között, melly mint rendkivüli csodát, bámulá őt és az imént végbement eseményt. A' legtöbb római ezen lemondást Sulla' erős lelke' legmagasabb jelének tekintette. Ő bizott személyes tekintetében, hogy nem lesz semmi bántalma. Bensőleg kifáradva és kimerülve olly szertelen pálya után, nyugalomra vágyodott. Ellenségeinek egy része Siciliába és Afrikába, más Spanyolországba futott, 's ez utóbbiak közt vott Sertorius is. Az elsők ellen Sulla a' maga kedvenczét Pompejust küldötte, ki Carbót elfogván, kivégeztette, holott egykor ez menté meg a' törvényszék előtt Pompejus' vagyonát. Ő aztán mind Siciliában mind Afrikában szerencsével csatázva jött vissza. Sullában ez idő óta némi féltékenység ébredett föl Pompejus iránt, de óvakodott őt bántani, mert kedvencze volt a' katonaságnak. Sulla Campaniai jószágán vonta meg magát, hol gyönyörökbe merülve élt, minek következtében undok férgek lepék el testét és a' betegségek' egyik legutálatosabb nemében halt meg, miután kora' történetének huszon kettedik könyvét is megirta vala. Ő szörnyü tettei után olly csendben halt meg ágyában, mintha soha senkinek nem vétett volna. Lemondása azt bizonyitja, hogy az uralkodás nem volt kedvencz szenvedélye. Veszélyes példájával megtanitá az utána következett nagyravágyókat mint lehet a' főhatalmat megszerezni 's megtartani és azt, hogy a' római nép már meg van érve az egyéni uralkodás' jármának elviselésére. Testét Pompejus Rómába vitette, és nagy pompa közt égetteté el. Nagy sokaság vett részt az ünnepélyben. Tanács, lovagok, papság jelen voltak. A' hölgyek, kikben a' személye iránti csodálat' érzelme legyőzte azon iszonyodást, mit éltében kegyetlenségei gerjesztének, virágokkal hintették be máglyáját. Illyen volt már ekkor a' római nép! Sirköve a' Mars' mezején allittatott fel, ezen felirással, mit maga készitett. „Itt nyugszik Sulla, kit sem baráti a' jótétemény', sem ellenségei a' boszuállás' visszafizetésében fölül nem haladtak [6]".

6) Plutarch Sulla' életéb. — Hasonlitsd Zachariae L. Corn. Sulla 2 Abtheilungen. 1834. — Érdemes olvasni mit Ferguson Sulla' védelmére ir: Gesch.

SERTORIUS. SPARTACUS.

A' legnagyobb virágzat és legnagyobb erkölcsi romlottság' képét látjuk együtt a' római respublica' végső századában. Mindkettő ugyanazon forrásból szokott eredni. Tudniillik a' gazdagság szaporitja az élvek' eszközeit, neveli a' vagyonbeli aránytalanságot, mikből aztán az élvek' többfélesége 's az életviszonyok és szellemi izgalmak' nagyobb változatossága következik. 'S igy a' népeknél ugyanazon korban, melly a' szellem és tettek' nagysága által leginkább kitűnik, legnagyobb erkölcsi romlottság is látható. Az erkölcsi viszonyok' megbirálásában egyébiránt igen óvatosaknak kell lennünk és nem felednünk, hogy a' régi világ' előkelő embereinek romlottsága sokkal nyilvánosabb volt, mint a' napjainkbeli aristocratiaé és fővárosoké, mi nagyobb részint hallgatással lepleztetik és senki által olly gonddal le nem iratik, mint a' régi római vagy görög a' maga egykorúi által. A' rómaiak' ekkori erkölcsi allapotja nem volt roszabb, mint az hasonló körülmények közt lenni szokott. Nagy gyarlóságok mellett nagy jelességeket is látni. Az erkölcsi elsülyedés mellett nemes büszkeség, hon' dicsőitésére irányzott hazafiság, a' kitűnő férfiaknak szilárd elvek szerinti cselekvése, a' fensőbb osztálybeliek' élete bölcselet által világosodva, az alacsonabbaké józan ész által vezetve, jelennek meg. Nagy jellemeket látunk, magas miveltséget az előkelő osztályban, 's a' bölcselet' átható befolyását az életre. Csupán születés által senki nem emelkedhetett magasra; mindenki maga alkotá sorsát és szerencséjét miveltség és ügyesség által. Elme, képzettség, szilárd elvektől vezetett élet nagy elismerést találtak, noha más részről meg kell mégis vallani, hogy a' megszerzett tekintély' fentartására gazdagság és párt kellett. Az aristocratia' miveltsége nem könyvből, hanem életből merített miveltség volt. Az emberi élet a' világ' egyik végétől a' másikig, háborúk és tartományok' igazgatása által fel vala nyitva a' rómainak szeme előtt 's kivált kis Ázsia, hol a' keleti miveltség a' göröggel folyt egybe, alapos képződésnek lőn szinhelye. A' római állo-

---

d. Fortg. und Unterg. der Röm. Rep. Mit Anmerk. und Zusätzen von D. Beck. Leipz. 1785. II. 164—171. lap.

dalmat miveltség és jellem tették nagygyá 's ezek tarták fenn a' respublicai szabadságot is olly sokáig. Ezek teszik emez időszak' történetét olly vonzóvá 's a' magánélet' sötét színei mellett is az állodalmi életet olly magas fényben állitják elő. Nagyravágyás és kapzsiság volt ugyan ezen viszonyok' lelke 's a' pénz sajátképi hatalommá lőn és kielégíthetlen élvvágy ragadta a' nemzetet a' romlás' örvényébe, de ezen köz romlásból a' hajdankori szellem, melly Rómát nagygyá tevé, ragyog ki, mi a' respublica' végső időszakát egyikévé teszi a' világtörténet' legérdekesebb és tanulságosabb korszakainak [1].

Sulla' intézvényei halála után csakhamar összeomlottak 's elkezdődött a' folytonos forradalmi állapot, melly a' respublica' bukásával végződik. Azon férfiak, kik Sulla' hatalmát öröklék, nem birtak kitünő elmével és csakhamar viszálkodásba keveredvén egymással, alkalmat teremtének egy fiatal embernek, ki különben is egyike volt a' legrendkivülibb erejü halandóknak, Cajus Julius Caesarnak, valamennyi fölébe emelkedni. Eszével túlszárnyalva minden egykorúit, nem elégedett meg az aristocraták közt fényleni, hanem magasabbra törekvék 's az uralmat ragadá kezeibe. A' respublica' végidőszaka egészen Caesar és azon négy férfiu' viszonyai körül forog, kik Sulla' környezetében leginkább feltünték, névszerint Lucullus, Pompejus, Crassus és Metellus Pius. Még azon évben, hogy Sulla meghalt, egyik consul, Marcus Aemilius Lepidus, pártot akarván maga részére alakítani, inditványozá, hogy a' Sulla által számüzöttek visszahivatván, elkobzott jószágaik is visszaadassanak, és Sulla' rendelkezései töröltessenek el. A' tanács ellenszegült akaratának, Lepidus pedig seregeket gyüjtvén, fegyverrel akart szavainak súlyt adni, de először Róma' kapui előtt, másod izben pedig Etruriában megveretvén, ön kezeivel végezte ki életét. Seregének maradványa aztán Marcus Perperna' vezérlete alatt Spanyolországba vonult [2]. Etruriában Pompejus vezérkedett Lepidus ellen, a' nélkül, hogy vagy tisztviselő, vagy tanács' megbizottja lett volna. Ez neki olly állást ada, minővel előtte még eddig senki sem birt.

---

1) Körülményesebben Schlossernél: Weltgeschichte, bearbeitet v. Kriegk IV. 1—7.

2) Plutarch, Pompejus' életéb. — Appian bell. civ. I. 107.

Cnaeus Pompejus nevezetes embere Róma' történeteinek. Ő ama' jeles hadvezér, de fösvénysége miatt gyűlölt Pompejus Strabónak, kit villám sujtott agyon, volt fia. Igen ifju vala még, midőn apja' táborozásában Cinna ellen részt vett. Az Ázsiából visszatérő Sullának egy maga által toborzott hadat hozott segedelmére. Sulla leszállva lováról elébe ment, és *imperator*-nak köszönté őt, melly czím nagy jelentésű volt Rómában. Sulla maga is e' czím miatt viselt háborút Marius és Scipio ellen. Sulla az ifjat épen úgy mint magát szerencse' választottjának tartá, 's ezen fölül átlátva, mi nagy szolgálatokat tehet neki, előrelátó eszélyességből annyira megkülönböztette, mennyire senki mást nem. Mindig állva és levett föveggel fogadta őt. A' hatalmas embernek e' figyelme egyik alapitója lön Pompejus' szerencséjének, mi egyébiránt az önhittségre különben is hajlandó ifjat igen hiúvá tette. Más részről azonban minden gőgje mellett megmaradt Sullának igen nagy befolyása reá, annyira, hogy ennek kivánságára még nejétől Antistiától is elvált és helyette Sulla' mostoha leányát Aemiliát, ki másnak neje és megáldott körülményekben volt, vette feleségül. Valódi zsarnoki házasság, mi nem nagy dicséretére válik Pompejus jellemének! Midőn Pompejus Afrikában harczolt, Cnaeus Domitius Ahenobarbus ellen, gyanúba jött Sullánál, mintha tőle el akarna pártolni, de azért a' dictator nem daczolt vele, hanem látva, mennyire kedvelletik Pompejus, maga is ügyekezett iránta minden tiszteletet bizonyítani. Elébe ment, barátságosan fogadá és nagynak nevezte őt. E' czím leginkább elbizakodóvá tevé Pompejust; ezentúl szerfelett sokat képzelt maga felől, mi aztán hamis ösvényre tévesztette. Afrikából visszatérvén, diadalmi ünnepélyt követelt a' maga részére, mi eddig csak consulnak vagy praetornak engedtetett meg. Sulla eleinte vonakodék ezt neki megadni, de látva, hogy Pompejus daczol vele, végre megengedte. Lepidust is Pompejus segélte consulságra Sulla akarata' ellenére, ki aztán inté őt, óvakodnék, mert Lepidusban ellenségei' egyikét emelte föl, 's hogy az embereket átlátni tudó Sulla nem csalatkozott, csakhamar bebizonyult. Különben Pompejus igen ajánlatos külsejű férfiu volt. Szemeiből szelidség szólott, emberekkeli bánása nyájas vala, és nyájassága kedves méltósággal párosult 's már ifjuságában némi fenség tünt fel alakján. Nagy mértékben hiú és dicsvágyó volt, de

a' dicsőséget nem erőszakos uton, hanem minél tündöklőbb érdemekkel ügyekezett elérni. Sulla' dictatori hatalmára törekvék, de az amaz által használt eszközökhöz nem akart nyúlni, 's tetteinek azon szint adá, mintha az alkotmányt rettegne megsérteni. Ő nagy Sándor' szerepét szerette volna játszani, miért gúnyolásnak is tette ki magát. Belőle inkább a' körülmények és szerencse képeztek kitünő férfiút mint tehetségei, ámbár ez utóbbiaknak is jókora mértékben volt birtokában, ha mindjárt olly nagy szellem nem volt is mint Sulla, Marius, vagy Sertorius. A' nép' kegyeit olly nagy mértékben birta, hogy még a' hatalmas Crassus is csak akkor mert a' consuli hivatalért lépéseket tenni, midőn az ő megegyezését kinyerte [3]).

Lepidus' meggyőzetésének daczára Sulla' intézvényei lassanként megsemmisültek, mire legerősebb lökést az ada, hogy a' 75. évb. a' tribunoknak ismét megengedtetett magasabb hivatalokat viselni, 's így visszaadatott régi hatalmuk, minél fogva a' nagyravágyók magok' részére hóditván a' néptömeget, a' legfensőbb helyekig emelkedhettek.

Ez időben kezdé *Quintus Sertorius* is spanyolországi nagy szerepét játszani. Ő előkelő sabin családból eredt. Hadi pályáját a' cimberek és teutonok elleni háborúban kezdette, hol mint merész katona tünt fel Marius előtt. Később Spanyolországban szerzett magának hirt. Quaestor vala Galliában és felső Italiában. Az italok elleni háborúban ismét megkülönböztette magát vitézsége által, hol elveszté egyik szemét is. Mind a' mellett, hogy a' nép nagy hajlammal volt iránta, hiába vágyódott az aedili hivatalra. Sulla ki tudá vinni, hogy azt el nem nyerhette. Hihetőleg itt van eredete Sulla iránti engesztelhetlen gyűlöletének. Midőn amaz a' marius-pártot legyőzte, Sertorius Spanyolországba menekült, hol nemsokára megnyervén a' lakosok' szeretetét az ott tartózkodó rómaiakból derék hadat állíta, 's hadi hajót és hadi szereket épitett. Azonban Sulla' hadvezére Cajus Annius őt a' pyreni hegyek mellett meggyőzvén, kiűzte Spanyolországból. Kétségbeesve a' respublica' ügyei felett, Sertorius eltökélte, hogy az ismert világ' határain túl megyen 's az úgy nevezett boldog (a' mai Canari) szigetekre vonúl, hol nem törődve Rómával és mozgalmai-

3) Plutarch, Pompejus' életéb.

val, csendben töltendi napjait. Azonban Mauritaniában lázadás ütvén ki, oda ment a' lázadók' segedelmére, hol megverte Mauritania' királyát, és egy római sereget is, mellyet Sulla küldött a' király' segedelmére. Míg ezek történnek, Sulla' vezérei megtámadák Spanyolországban a' lusitanokat, kik aztán Sertoriust hivták meg hadvezérül. Ő nagy szerencsével csatázott Sulla' vezérei ellen, és bálványa lőn, mint egykor Viriathus, a' spanyol népeknek. Még a' Kr. el. 79. évben ellene küldött Metellus Pius sem birt vele, elannyira, hogy végre a' mindig veszélyesebbé váló ember ellen Róma a' maga kegyenczét Pompejust küldötte. Sertorius iránt olly bizalom ébredt, hogy lassanként minden római elitéltek, számüzöttek és menekvők táborában gyültek össze. Annyi tanácstag volt itt, hogy Sertorius méltán mondhatá, miképen nem Sulla' újan alakított tanácsa Rómában, hanem a' régi, melly az ő táborában van, képezi a' római tanács' valódi kormányhatóságát. Mihelyt Pompejus Spanyolországban megjelent, azonnal tapasztalá, hogy itt más hadvezérrel van dolga, mint kik ellen eddig csatázott. Sertorius négy egész évig tartotta meg a' csatamezőt Sulla' hadi tanodájának két legnagyobb vezére' ellenében. Valenciában Lauron és Sucro nevű városok mellett két nagy csatában verte meg a' Kr. el. 77. évb. Pompejust's ez utóbbiban annyira, hogy ha Metellus nem érkezik segedelmére, semmivé teendette őt. Ekkor mondá Sertorius visszavonultában: „Ha ama' vén asszony (Metellus) közbe nem jő, én ezen gyerkőczöt (Pompejust) egy jó sereg ütleggel küldöttem volna haza iskolájába [4]).

A' hatalmas Mithridates is kereste Sertorius' barátságát, és követet külde hozzá, nagy mennyiségű pénzt és hajóhadat ajánlván neki, ha megegyez benne, hogy ázsiai tartományát visszafoglalhassa. Sertorius valódi római lélekkel utasitá vissza ez ajánlást, azt válaszolva, hogy ő Róma' kárán, sem maga sem pártja' ügyét nem fogja megvásárlani. Illy nemes hazaszeretet lángolt még ez elfajult korban is Róma' egyes nagy fiaiban! Mind e' mellett Mithridates szövetséget kötött Sertoriussal, de csak egymás' segélésére. Végre a' lusitanok' nagy hadvezére, kit nyilt csatán Róma' seregei és két legnagyobb tábornoka, Pompejus és Metel-

4) Plutarch, Sertorius' életéb.

lus, még nem birtak győzni, árulás és orgyilok által esett el. A' gyalázatos Perperna az ő bukásán akarván szerencséjét építeni, összeesküvést rendezett ellene és egy lakomán a' Kr. el. 72. évb. meggyilkoltatá őt. Azonban czélját nem érte el. Pompejus megverte, elfogá és kivégeztette az árulót. A' spanyol nép' egész ereje Sertoriusban volt. Halála után Pompejus és Metellus könnyen urai levének Spanyolországnak.

Még a' spanyol háború nem volt bevégezve, midőn Italiában egy más nem kevéssé veszélyes, a' gladiatorok' háborúja, ütött ki a' Kr. el. 72. évb. A' gladiatorok' öldöklő játéka folyvást kedvencz mulatsága volt a' római népnek. A' legizmosabb rabszolgák külön erre szánt tanodákban képeztettek a' vivás' mesterségében, kiket aztán nyerészkedő uraik nemcsak mulatásra használtak, hanem eladták őket nagyravágyó tribunoknak 's más nyugtalanságokat kedvelő polgároknak, és ezek némi testőrséget alkottak belőlök terveik' erőszakos kivitelére. A' mondott évben Capuában Lentulus Batuatus' vivó-tanodájából hetven három illy gladiator- megszökvén, fegyvert ragadott, 's egyet, kinek neve *Spartacus* vala, vezéréve választa. Spartacus nagy testi erővel birt, korábban katona, utóbb haramia volt. A' sors úgy akará, hogy ez ember vezéri tehetségekkel legyen megáldva. Ezen fölül tájismerettel is birt és nagy ügyességgel a' körülmények' használatában. A' szökevények Capua' őrseregét, melly ellenök küldetett, meggyőzték és elszedvén fegyvereiket, a' hozzájok csatlakozó rabszolgákkal együtt csakhamar jókora sereget képeztek, megnyiták a' házakat, hová a' gladiatorokká képezendő rabszolgák zárva voltak; és számuk nemsokára hetven ezerre szaporodott, szerencséjök pedig olly nagy vala, hogy két praetort és két consult vertek meg nyilt csatán. Az épen ekkor egyszerre három külföldi háborúval elfoglalt Róma reszketni kezde ezen szolgatömeg' szerencséje' nevekedésétől. Ez okból Marcus Licinius Crassust, egyikét Sulla' hadvezéreinek, küldötte ellene, ki aztán Spartacust és seregét Lucaniában csatára kényszeritvén, megverte. A' csata véres vala és sokáig kétes kimenetelü, olly elszántan harczoltak a' rabszolgák. Végre Spartacus, nem csekély jelei után vitézségének, elesett, seregei pedig megfutamodának. Öt ezer közőlök az Alpok felé akarván menekülni, a' Spanyolországból visszatérő Pompejusra bukkant, ki őket ha-

daival összekonczoltatá. Pompejus aztán magának tulajdonítá e' háború' bevégzésének dicsőségét is, mi méltán csak Crassust illette, és azt irá a' tanácsnak, hogy Crassus csak meggyőzé a' rabszolgákat, de ő gyökerestül kiirtotta. Ez aztán a' két ember között nevelte az irigységet, annál inkább minthogy már előbb is némi feszültség volt közöttük [5].

Crassus nem annyira hadi szerencse, mint rendkivüli gazdagsága által volt nevezetes embere Rómának. Ő eléggé tehetős volt valamennyi polgárt hónapokig szükséges kenyérrel ellátni. Egy izben a' népet ezer asztalnál vendégelte meg, és daczára rendkivüli kiadásainak a' parthusok elleni háboru előtt, hol éltét veszíté, tizen hét millio forintnyi értéke volt. Ő gazdag vala már előbb is, de olly szertelen vagyont Sulla' idejében szerzett, olcsón vásárolva sok elkobzott birtokot és a' kárhozatosak' névsorába iratva sokakat, kiknek vagyonára vágyott. Ezen fölül bányákat és földeket miveltetett és nagyban üzte a' rabszolgakereskedést. Egyébiránt saját érdekei' előmozdításában épen nem vala fösvény. Hogy magának barátokat szerezzen, kamat nélkül is kölcsönze pénzt, mi által aristocratákat és népet egyképen függőkké tett magától. Volt saját költségein tartott hadserege. Belátással birván állodalmi ügyekben, szónoki tehetséggel, és veszély' idején hősi bátorsággal, fölébe birt emelkedni sokaknak mind a' mellett, hogy telhetetlen kincsszomja miatt gyülöltetett [6]. Ő és Pompejus egyszerre voltak consulok a' Kr. el. 70 évb. de egész consulságok alatt viszálkodásban éltek 's midőn idejök kitelt, nehogy polgári báborúba keverjék Rómát, a' népgyülésben rábeszéltettek, hogy béküljenek ki, mi azonban csak szinleges béke volt. Pompejus, hogy magát vetélytársai Lucullus, Metellus és leginkább Crassus' ellenében fentarthassa, és utóbb föléjök emelkedhessék, megtagadá saját aristocratiai elveit is és democrataként lépett föl, mi által a' nép' kegyencze lőn 's hallgatag uralmat alapíta magának 's akarata sok évig volt minden ügyekben eldöntő volt.

---

5) Appian bell civ. I. 116. — Plutarch Crassus' életéb. — Vellej II. 30.
6) Plutarch Crassus' életéb.

HÁBORÚ A' KALÓZOKKAL ÉS MITHRIDATESSEL.

Carthago és Corinth' elpusztulása és azon elv, miszerint Róma saját nagy tengeri hatalom' tartása nélkül az ellenség' tengeri erejének elrombolásával akarta fentartani a' földközi tenger' uralmát, igen kedvezett a' kalózok' elszaporodásának, kik már jó idő óta minden római tengert és partot nyugtalanítottak. A' Mithridatesseli első háború óta leginkább Ciliciában, Isauriában és Kisázsia' déli partjain rémitő kalóz-hatalom alakult, mellyhez sok a' rómaiak által kizsarolt ázsiai lakos és szolgálatból elbocsátott tengerész, kivált számos cretai martalóz, csatlakozott, hogy közösen rabolhassanak az ázsiai partokon. Számuk csakhamar sok ezerre nevekedett, rabló hajóik elfoglalák a' földközi tenger' uralmát, annyira hogy a' kereskedés félbeszakadt 's Rómát, melly szükséges gabonáját Aegyptusból és Afrikából kapta, éhség kezdé fenyegetni. A' kalózok kicsapkodtak Italia' partjaira, még magához Ostiához is, és vakmerőségök annyira ment, hogy előkelő római nőket és férfiakat 's egy izben két praetort, hivatalos köntöseikben és lictoraikkal együtt, elfogván magokkal vittek [1]). Publ. Servilius, és Quint. Caec. Metellus néhány csatát nyertek ugyan ellenök, de ki nem irthatták őket. Végre a' Kr. el. 67. évb. Gabinius tribun' inditványára Pompejus neveztetett ellenök hadvezérül, olly különös hatalommal, hogy küldetése három évig tartson, 's intézkedései az egész földközi tengerre, annak minden partjaira tiz mérföldnyire a' szárazon befelé, legyenek érvényesek; pénzt vehessen, hadakat állíthasson annyit, mennyire szüksége leend. Sokan ellenszegültek ugyan Gabinius' ez inditványának, melly az állodalom' minden hatalmát egyetlenegy ember' kezeibe adá, de hasztalan, az törvénynyé lőn [2]). Illy roppant hatáskörrel nem volt nehéz Pompejusnak a' kalózok' rövid idő alatti megsemmisítése. Ő 500 hadi hajóját és 24 alvezérét ugy osztá fel, hogy a' kalózok egyszerre minden felől fenyegetve látván magokat, többnyire

1) Appian, bell. Mithridat. 92. — Plutarch Pompej. élet. — Dio Cassius XXXVI. 3. — Zonaras X. 3.
2) Dio Cass XXXVI. 6—20.

önkényt meghódoltak 's az egész háború negyven kilencz nap alatt be vala végezve. 10,000 tengeri rabló megöletett, 20,000 elfogatott, 120 kikötőjük és várdájuk leromboltatott. A' foglyokat Pompejus részint *Soli* nevű városba, melly ezentúl *Pompejopolisnak* neveztetett, részint más helyekre telepíté. Mig ezek iránt Pompejus intézkedéseket tenne, a' cretaiak, kik ellen Metellus hallatlan kegyetlenkedéssel harczolt, követeket küldének Pompejushoz, jelentve, hogy meghódolnak. Pompejus nem gondolva azzal, hogy Metellus törvényes megbizatással volt fölruházva, parancsot külde hozzá, hogy a' háborúval hagyjon fel. Metellus nem akart engedelmeskedni. Ebből aztán valódi harcz keletkezett Creta' szigetén a' két vezér' hadai közt, és Pompejus maga is indulóba volt ide, nem gondolva a' tanács' nehezteléséve!, hogy hatalmával visszaél, de a' tanács más küldetéssel bizá őt meg és hadvezérré nevezte, 's így szakadt félbe a' két ember közötti viszálkodás [3]).

Midőn Sulla a' Mithridates elleni háborúból Italiába visszatért, legatusát Luc. Licin. Murenát hagyta Ázsiában egy haddal. Murena hírre és gazdagságra vágyó ember levén, keresett és nemsokára talált alkalmat Mithridatessel összetűzni. Csakhamar uj háború keletkezett, de Murena nem volt az, ki Pontus' nagy erejű királyával mérkezhetett volna. Sulla most más legatust külde helyébe, ki az ügyet úgy egyenlíté ki, hogy Mithridates a' Sullávali békekötéshez alkalmazkodék. Nemsokára azonban, midőn a' rómaiakat a' Sertorius, rabszolgák és kalózokkali háború elfoglalá, Ázsiában Mithridates és Tigranes, szabad mezőt látván magok előtt nyilni, ujra fölemelkedének és kevés idő alatt Előázsia' legfőbb hatalma kezeikben volt. Mithridates, okulva eddigi tapasztalásain, hadait római módon taníttatá a' hadmesterségben és mint láttuk, Sertoriussal tevén magát egybeköttetésbe, rómaiakat szerze táborába vezérekül. Értesülvén a' római tanács e' mozgalmak felől, *Lucius Licinius Lucullust* és *Marc. Aurel. Cottát* küldé hadseregei' élén Ázsiába. Cotta ügyetlennek mutatván magát, az egész háború' vezetése Lucullusra bizatott, ki teljesen meg is felelt a' várakozásnak. E' görög miveltségü, tudományos és széles ismeretekkel biró férfiu csakhamar nagy hadvezérnek is mutatta ma-

3) Dio Cass. XXXVI. 28.

gát 4). Pontus' királyát minden állomásaiból kiverte, és a' hol csak nyilt csatában megjelent előtte, futásra kényszerité. Cysicus várost fölmenté a' király' ostroma alól, megverte a' 73. évb. hajóhadát a' Tenedosnál 's kiüzve őt Bythiniából saját földén támadta meg. A' király új erőket teremte magának, uj seregeket állita ellenébe, de azokat az ügyes római ismét megsemmité a' Kr. el. 72. évb. 's egész Pontust elfoglalá, annyira, hogy már a' hatalmas Mithridates saját földéről kiszoríttatva, Tigraneshez menekült, kiben azonban nem lőn erős támasza. Tigranest kegyetlen zsarnoksága miatt gyűlölték népei és félnie lehete, hogy az ellenséghez állanak, azért hajlandó vala Lucullussal békét kötni, a' mi meg is történt volna, ha más ember küldetik hozzá nem Publius Clodius Pulcher, Róma' legbüszkébb családjának, a' Claudiusok vagy Clodiusoknak legbüszkébb férfia, a' később olly hires néptribun. Ez olly felfuvalkodottan viselé magát, hogy Tigranes nem egyezhetett meg vele, és az ügy csakugyan fegyverre került. Az ország' fővárosa Tigranocerta mellett ment végbe az ütközet a' Kr. el. 69. évb. hol Lucullus a' huszszorta nagyobb számu ellenhadat teljesen megvervén, elfoglalta a' várost, hol teméntelen kincs és csupán kész pénz tizen kilencz és fél millio forintnyi került hatalmába. Ezután Mithridates és Tigranes' egyesült seregeit győzvén meg, Parthia' elfoglalására készült. De ázsiai táborozásai alatt ollyasmit követett el, mit a' római uzsorások, üzérkedők, és zsarolók, kik Kisázsiában mondhatlanúl nyomorgatták a' népet, meg nem bocsáthattak neki. Ő tudniillik, ámbár saját kezei sem voltak e' részben tiszták, de mégis emberibben gondolkodott amazoknál, szigorúan fékezé a' római nagyok' e' részbeni visszaéléseit, minek igen jótékony következései lettek a' nyomott lakosokra nézve, de általa Lucullus hatalmas ellenségeket szerze magának, kik eltökélték megdöntését. Nevelte részére a' bajt az is, hogy hadai nem szerették, mert rablásaikat fékezte és erős fenyitéket tarta közöttük. Ellenségei Pompejus' pártjával szövetkezve csakugyan ki is eszközlék visszahivatását. Mert Pompejus' pártja sem szerette a' valódi sullai aristocratiáju Lucullust, Pompejust ellenben imádta, mind a' mellett, hogy emez is kardja és tőre volt Sullának. A' tanács

4) Plutarch Lucullus' életéb. — Vellej. II. 33.

Marius Acilius Glabrio consult nevezte ki Lucullus' helyébe vezérül, mit meghallván a' seregek, fellázadtak Lucullus ellen és elhagyák őt [5]). Mithridates használva e' zürzavart, visszament Pontusba, elfoglalta Cappadociát és megverte Lucullus' egyik alvezérét. Glabrio nem mert vele megütközni, hanem bevárta Pompejust, kiről tudá, hogy vágyódik a' Mithridates elleni háború' vezetésére 's hogy erős pártja ki is eszközlendi azt részére. Épen ez időben álla Pompejus a' kalózok elleni nagy hatalom' élén és kivitte, hogy a' Kr. el 66. évben Ázsiába küldetett és pedig olly korlátlan hatalommal, miként előbb a' kalózháborúba, mert a' római lovagok és tőkepénzeseknek, kiknek birtokai nagyobb részint Kisázsiában voltak, érdekökben álla Mithridates' minél előbbi fékezése [6]).

Pompejusnak olly roppant hadi erővel, millyennel eddig alig birt valamelly hadvezére Rómának, nem volt nehéz e' háborút is szerencsésen végezni. Ázsiába lépvén, Lucullus' minden itteni intezkedéseit, bár mi üdvesek voltak is, eltörlötte, melly tette igen kisszerü irígykedést tanúsit. E' miatt aztán igen megsértetve érezvén magát Lucullus, e' két ember között engesztelhetlen gyűlölködés támadt. Lucullus visszajött Ázsiából, Rómában megtartá fényes diadalmenetét, de azontúl egészen elvonult a' közügyektől magánkörbe, hol olly fényüzésnek lőn teremtője, melly napjainkban is emlegettetik. Roppant palotákat építtete, lakomái fölül haladtak fényben és gazdagságban mindent, mit eddig Róma látott, legközönségesebb 's mindennapos ebéde 5000 forintnyi költségbe került és olly tündér szépségü kerteket építtete, mellyek még a' pazarúl építő császárok' korában is bámultattak. Ez által a' római erkölcsökre kártékonyan hatott ugyan, de más részről maga mivelt ember levén, nagy előmozdítója volt a' tudományok 's müvészeteknek, keletről sok találmányt és terméket, nevezetesen több gyümölcs-fajokat hozott, és ismertetett meg Európával. Pompejus' ázsiai táborozását azzal kezdé, hogy III. Phrahates parthus királyt maga részére hóditván, Mithridatest és Tigranest hatalmas támaszától fosztotta meg, A' 66. évben Mithridatest az Euphrates mellett éjnek idején csatára kényszerítvén, megverte, annyira, hogy az kénytelen volt ázsiai

5) Plutarch, Lucullus' életéb. — Dio Cass. XXXV. 16.
6) Plutarch, Lucullus' életéb.

tartományait elhagyni, és bosporusi birodalmába menekülni [7]). Ide most nem követé őt Pompejus, hanem előbb az ütközet' mezején Nicopolis nevű várost alapitván, Tigranes ellen fordult és fiát, ki apja ellen lázadt, maga részére csábitá. Az öreg Tigranes fia' cselekedetén kétségbeesve, önként meghódolt Pompejusnak. Ez meghagyta őt örökölt birtokában, de a' mit foglalt, arról le kelle mondania. Most a' Caucasus felé indult, azonban nem vala hajlandó e' hegyi népekkel megküzdeni 's mást gondolván, visszafordult és Amisus nevű városba gyüjtvén sok fejedelmeket és azok' követeit, köztök mint korlátlan úr intézkedéseket tett állodalmi viszonyaik felől. Régi fejedelemségeket eltörölt, újakat alapított és koronákat mint játékszereket osztogatott, melly alkalommal mind magát mind katonáit gazdagítani akarván, intézkedéseivel igen megrontá az ázsiai nép' állapotját, ádósságokba meríté őket és a' római lovagok' zsarlásainak martalékivá tette. Ezután elfoglalta Syriát. Itt egyik tartomány' birtokáért két testvér II. *Hircanus* és II. *Aristobul*, mindkettő a' makkabeusok' házából, czivódott, a' másikat pedig III. *Antiochus*, a' Seleucidák' házából, birta. Pompejus Hyrcanust ismét élére állitá a' zsidó népnek, de királynak nem, csupán fő papnak volt szabad magát neveznie. Aristobul Jeruzsálem' városába zárta magát és daczolni akart Pompejus' legyvereivel, de utóbb meghódolt. Pártja azonban nem akart Róma' hatalma alatt meghajolni 's Jeruzsálem csak három hónapi ostrom után vétetett be egy a' zsidók által szigorúan ünnepeltetni szokott szombati napon, a' Kr. el. 63. évb. Ez ostrom sok ezer zsidó' életébe került [8]).

Mig ezek történtek, Mithridates saját gyermekei' hütlensége 's árulásával küzködött. Három fiát ölette meg részint gyanúból, részint ellene koholt fondorkodásuk miatt. Senkiben sem bizhatott többé, mert gyermekei és nejei ármánykodtak élete ellen. Azonban az óvakodó és cselekben gyakorlott fejedelem minden árulásokon diadalmaskodott. Végre kedvencz fiát Pharnacest is ellene forralt gyilkolási szándékon kapta. Az apa

7) Dio Cassius XXXVI. 32. — Appian (Bell. Mith. 100.) irja, hogy ez ütközet nappal volt.

8) Josephus Flavius de bello judaico I. 6—7. — Dio Cass. XXXVII. 16. — Livius epit. CII.

megtudott bocsátani fiának, de a' hálátlan gyermek újra apja ellen támadt és beszorítván őt Panticapaeum nevű erősségbe, ostrom alá vette. A' hetven három éves ember fiatal erővel harczolt elfajult gyermeke' fegyverei ellen, és midőn látta, hogy minden küzdelmei sikeretlenek, maga végzé ki életét a' Kr. el. 63. évb. Az alávaló Pharnaces még apja' holttestét is kiadá Pompejusnak és érette bosporusi birodalom' fejedelme lőn. Ez volt vége Mithridatesnek, kinél nagyobb és erősebb ellensége Hannibal óta nem volt Rómának, ki huszon öt évig harczolt a' világhódító ellen, kinek lánglelke mindent megkisérte, semmitől nem rettege, és semmit nem kímélt, mi Rómának árthatott, és csak akkor hajtá meg fejét a' sors' csapása alatt, midőn minden emberi eszközöket kimeritvén, isteni segedelemben sem bizhatott többé. Mi nagyságban állana ő rendkivüli bátorsága és belátásával, tudománya és megtörhetlen lelkével és végre népeket izgató erejével a' világtörténet' lapjain, hogy ha szerencsés volt volna! Ő volt Előázsiának utolsó szabad embere [9]).

Halálával bevolt végezve az ázsiai táborozás, és a' hiu Pompejus olly gőggel jött vissza Italiába, hogy dicsekvéseivel egészen gúny' tárgyává tette magát. Utjában mindenütt igen adakozó vala az emberek iránt. Kivált a' tanult embereket Mytiline, Rhodus és Athenben igen megkülönböztette, és mindeneket elbájolt azon leereszkedésével, mellyel ő, ki előtt egész Ázsia reszketett, hadi dicsőségét utána látszott tenni eme' tanult férfiak' dicsőségének. Mivel Róma aggodalomban volt, nehogy e' nagy hatalommal biró ember némileg a' Sulla' visszatértekori napokat idézze elő, Brundusiumnál kiszállván, szétbocsáta seregeit, és magános polgárként utazott Róma felé a' nép' örömrivalgásai között, melly el vala telve nagy tettei' csodálatával. A' Kr. el. 61. évb. ünnepelte Pompejus diadalát, melly gazdagabb és fényesb vala mint a' mit Róma valaha látott. Előtte vitt táblákon lehete olvasni a' meggyőzött népek' neveit, és azt, hogy ő ezer várat, kilencz száz várost vett be, 's a' kalózoktól nyolcz száz hajót foglalt el, harmincz öt várost alapita vagy népesitett meg ujra, és győzelmei által hány millióval nevelte az állodalom' évenkénti jövedelmeit. Fegyverek és drágaságok csillogtak, 's meghóditott fejedelmek mentek dia-

9) Dio Cassius XXXVII. 10—14. — Appian, bell. Mith. 111.

dalkocsia előtt. Pompejus maga nagy Sándor' fegyver-öltönyében ült drága kövekkel kirakott kocsián. Ez öltöny állítólag Mithridates' kincseivel zsákmányoltatott el. Pompejus' táborozásai által roppant mennyiségü kincs folyt Ázsiából Rómába, és az elromlott ázsiai nép százezerenként hozatott rabszolgául Italiába' és vegyült a' római családok közé. A' meghóditott tartományok' apró királyai ezentúl, hogy magokat fentarthassák, kénytelenek voltak előkelő családok, vagy egyes férfiak' pártfogása alá adni magokat, kik aztán hihetetlen mennyiségü pénzt zsaroltak ezért tőlök. Pompejus, ki nem volt a' leghaszonlesőbb közöttük, hónaponként egy cappadociai király által többet fizettetett magának 65,000 forintnál. Egyébiránt illy emberek mint Pompejus, Lucullus és mások, kiknek királyok' voltak védenczei, nem is tekintethetnek magán-személyek gyanánt. Ők fejedelmeket játszának, fejedelmi fénynyel vették magokat körül, fejei voltak számos olly családoknak, kik Rómában együtt laktak, egymás közt megosztva a' világ' birodalmát [10]).

CATILINA' ÖSSZEESKÜVÉSE.

A' Sulla okozta változásoknak és a' mind inkább nevekedő erkölcsi elfajulásnak egyik következése Catilina' összeesküvése volt, melly míg Pompejus a' birodalom' határait Ázsiában messze kiterjeszté, benn a' városban csaknem felforgatta a' római állodalmat Szertelen fényüzés 's az ebből keletkező pénzzavar volt szülő oka eme' fenyegető vésznek. A' hajdani samnitai erkölcsök, mellyek később ama' keresetlenül szép 's a' természethez még mindig közel álló görög-európai jellemet ölték magokra, kihaltak, és helyökbe keletiesen görög szín terjedt el a' római életen. Mértéktelen tobzódás és hivalkodás lettek divattá, 's az aristocratia' még olly férfiai is, kik nem leltek bennök gyönyört, 's nem is voltak gazdagok, illedelem miatt kénytelenek voltak követni a' divat' balgaságait. E' pazarfény nem csak a' magán-, hanem a' nyilván életet is átözönlötte. A' játékok például, mellyeket az aedilek a' nép' számára adni kényszerültek, roppant pénzösszegeket emésztének föl. A' költségeket csak kevés család birhatta meg sokáig, számosan merültek adósságokba, mellyekből béke-uton

10) Vellej. II. 40. — Plutarch, Pompej. életéb. — Plinius hist nat. VII. 26.

nem volt menekvés. Már Sulla' korában a' többek közt Crassus példát ada, mint lehet a' zavarban halászni, mint lehet nem csak távol háborúkban, hanem otthon a' városban is meggazdagodni. Illy viszonyokból fejlett ki a' Kr. el. 63. évben Catilina' összeesküvése, mellynek fejei, nem annyira új rendet előhozni, mint a' fenn levőt is felforgatva egy sullai kort előidézni, adósságaiktól megmenekedni, polgártársaik' rovására meggazdagodni és ellenségeiket megsemmítni törekvének.

Lucius Sergius Catilina, az összeesküvés' feje, azoknak egyike volt, kik a' kicsapongó élet' minden nemeivel eltékozlák vagyonaikat. Ő régi nemes családból származott, nagy erejével volt megáldva mind a' testnek mind szellemnek, 's képes ennél fogva a' legnagyobb dolgok' végrehajtására. De nagy tulajdonai mellett valódi erkölcsi szörnyeteg, ki előtt semmi vétek nem volt iszonyatos. Vad szenvedélyei nem tekintettek sem jogra vagy becsületre, sem emberiességre. A' sors azért látszott őt olly nagy tehetségekkel felruházni, hogy annál erősebb eszközt készítsen benne az ártalomra. Már serdülő korában czivódás, verekedés és rablás 's polgári viszályok kedvencz foglalkodásai voltak, 's ezekben gyakorlá ifjusága' napjait. Merész, fondor, színlő, vagyaiban lángoló, eléggé szónokló, de kevésbbé bölcs. Tömérdek szelleme mértékfeletti, hihetetlen 's rendkivűl nagyokra vágyódott. Miután vétkei által minden hitelét elveszíté, vagyonát teljesen elpazarlotta, csak a' közpusztulásban voltak reményei. És különben is megundokított, istenek 's emberek által gyűlölt lelke sem ébren sem alva nem hagyott neki nyugtot; bűneinek tudata verdesé szüntelen felriadt elméjét. Szine véretlen, nézése undok, járása hol sebes, hol lomha. Már szemeiből látható volt feldult lelke [1]). Sulla' idejében, mint láttuk, saját testvérét ölé meg, és szűzeket áldoza fel buja vágyainak. Mind ezek mellett mégis a' 69. évb. praetorrá választatott, és a' 63. évben, ugyanakkor midőn a' híres szónok Cicero, consulságra törekvék. Rómának és Italiának legaljasabb gyülevész népeivel kötött szövetséget, hogy rablás, ölés, gyujtogatás által szerezzen vétkeinek és pazarlásainak eszközöket. Czéljára nem csak az alantabb osztályban, hanem a' magas aristocratiában is talált társakat. Tanácsbeliek, néptribunok

1) Cicero in Catilin. III. 7. — Sallust, bell. Catilin. c. 5. 15.

és quaestorok lettek czimboráivá, sőt a' consulok' egyike Caj. Ant. Hybrida, maga Crassus és Caesar is gyanúban voltak [2]). Illy mélyen volt sűlyedve Róma, hogy első férfiai nem iszonyodtak rablók és gyilkosok közé vegyűlni. E' czimborálkodás nem is volt már titok. Az aristocratia' jobb része tudta, hogy az állodalom' első tisztviselői szövetkezvék ezen galád czimborákkal 's hogy Catilina nagy reményt táplál consullá választatása iránt. Azért igazságkedvelő férfiút kelle keresni, azok közt, kiknek nincsenek patriciusi ősei. Az aristocraták e' szerint Cicero' megválasztatásán ügyekeztek, mivel Catilinának ellensége volt és Rómának tisztább jellemű emberei közé tartozott.

Marcus Tullius Cicero nem születés hanem ön ereje által lett kitünővé [3]). Ő Arpinumban született alacson, de lovagrendű családból. Rómában képezte magát görög tanítók által a' szónoklat, bölcselet és jogtudományban. Szónoki tehetsége korán kitűnt 's egyike lőn Róma' sőt a' világ' első szónokainak. Első, kit a' törvényszék előtt védett, 's kinek ügyét megnyerte, az apaöléssel vádolt Sextus Roscius vala. Ez Cicerónak olly nagy hírt szerze, hogy sokan azt állíták, miszerint nincs ügy, melly Cicero' nagy elméjének nehéz volna. Tapasztalás és mivelődés végett Görögországot beutazván, harmincz éves korában questorrá neveztetett a' siciliai helytartó mellé, hol nagy becsületesség és ügyessége által mindenek' kegyét megnyerte. Később aedil és praetor volt, a' 63. évb. pedig Caj. Ant. Hybridával egyszerre leve consul. Kevés férfia volt Rómának, kiben az észtehetségek annyira kimívelve és annyi nemességgel, fáradhatlan szorgalommal párosulva lettek volna. Kitünő bátorság mint Pompejusban, és olly méltóság mint Catóban benne nem volt ugyan, de ő tisztelője vala az erénynek és bensőleg szerette hazáját és a' szabadságot. Természeti félénksége' daczára fenyegető veszély közepett bátor leve mint a' hősek' legbátrabbika és szónoklatával rettentőbben sujtá a' bünt, mint a' legélesebb fegyver. Egyébiránt voltak benne gyarlóságok is: hiú vala, dicsekvő és ingatag, miket azonban fényes tulajdonai mellett megbocsáthatni [4]). Consulsága felette veszélyes időszakba esett, mert a' consulválasztásban

2) Plutarch Cato' és Caesar' életéb.
3) Vellej. II. 34.
4) Plutarch Cicero' életéb.

megbukott Catilina kétszerte dühösebb lőn 's ügyekezett czimborái' számát mind inkább nevelni. Az összeesküdtek nem csupán férfiakból állottak, voltak köztök gyanús életű előkelő nők is. Cicero a' legnagyobb figyelemmel kisérte mozgalmaikat, de sokáig föl nem léphetett. Az összeesküdtek már a' gallok' egyik fajával az allobrogokkal alkudoztak, kiknek követei esetleg épen Rómában valának. Sulla' Italiában megtelepült katonái már meg voltak nyerve az összeesküvés' részére, és még sem volt lehetséges bizonyítványokkal föllépni. Végre Cicero hölgyek' segedelmével birt fordulatot adni a' bajnak. Ezekkel tevén magát egybeköttetésbe, közöttük az előkelő rangú *Fulvia* által, ki tiltott viszonyban élt *Quintus Curiussal*, az összeesküdtek' egyikével, mindent megtudott és egyszersmind bizonyítványokat is szerzett Catilina ellen. Ekkor egybegyüjtvén a' tanácsot, hatalmat adatott magának felügyelni, hogy a' hazát baj ne érje. Sulla' agg vitézei Etruriában már fegyvert is fogtak Mallius' vezérlete alatt Catilina' részére, 's a' Rómában levő összeesküdtek csak arra vártak, hogy megérkezzenek, 's azonnal tizen két helyen felgyujtandván a' várost, Cicerót a' tanács' nagyobb részével 's több másokkal együtt megfogták volna ölni.

Ekkor Cicero tanácsgyülést tartván, Catilinát, ki elég vakmerő vala ott megjelenni, egy hatalmas beszédben, melly mai napig is nagy hírben áll, szemtől szembe megtámadta. Szónoklata bámulatos hatású volt. Még azokban is felgyujtá a' becsületnek és honszeretetnek érzelmeit, kikből az rég kihalt vala, 's többen Catilina' czimborái közől elszakadának az összeesküvéstől. A' beszéd után Catilinának nem volt többé Rómában maradása, kénytelen volt még az nap a' várost elhagyni és az Etruriában álló seregekhez vonulni. Ezután az allobrogok' követei Cicerónak mindent fölfedezének; bizonyítványokat adtak kezébe, és az összeesküdtek' nagyobb részének neveit, kiket Cicero azonnal elfogatván, a' tanácsban kivégeztetésöket indítványozá. Csak nem határozat kelt már Cicero' indítványa' helybehagyására, midőn Caesar fölkelt, 's olly nagy ékesszólással szegűlt az indítvány ellen, hogy Cicero' nagy szónoklata sikeretlen maradand, ha egy férfiú nem áll részére, ki erényei és jellemnagysága által volt tiszteletes tekintélyű [5]). E' férfiú *Marcus Porcius Cato* vala, a' híres

5) Plutarch Cato' életéb. — Sallust. bell. Catil. 50—53.

Cato Censoriusnak másod unokája, ki *ifjabb*, vagy *uticai* Catónak is neveztetett. Egyike volt ő a' világtörténet' legtisztább jellemeinek 's képe a' hajdankori Róma' nagy polgárainak, ki az elfajult erkölcsök 's kihalt szabadságszeretet' korszakában, midőn a' közromlás mindeneket magával sodrott, annak árja' ellenében fenn tudta magát tartani. Nem pénz, nem dicsőség, nem hatalomvágy, hanem erény, igazság, haza és annak szabadsága voltak istenei, mellyeket imádott, mellyekért élt és utóbb meghalni is tudott. Szigorú és szilárd vala szóban és tettben, kiméletlen maga és mások iránt, mert képtelen volt kibékülni kora' romlottságaival és azon kor' embereinek gyarlóságaival. Soha nem létezett még az erény' eszményéhez hasonlóbb férfiú, ki jót csupán azért tett, mert lelkében nem volt tehetség maskép cselekedni. Igaz, miképen jellemével olly magasan fölül emelkedett polgártársain, hogy mindenkiben félénk tiszteletet gerjeszte maga iránt, de vágyakat nem költe tettei' utánzására, mert mindenki kétségbeesett hozzá hasonló lehetni. Igaz, hogy több jót eszközlendett hazájának, ha kissé hajlékonyabb tud vala lenni, de jól vette észre egy nagy történetiró, hogy ekkor a' világtörténetnek nem volna Catója. Bár mennyit fáradtak szellemdús ellenségei az ő lealacsonyításában, neve mocsoktalan volt és maradt örökké, mi szép tanúja az erény' diadalának az ármányokon [6]). Mit Cicero Catilina' társai ellen ragyogó szónoklatával kivinni nem birt, Cato' jellemének varázshatalmával eszközlötte ki. Ő Caesar' véleménye ellen nyilatkozott, és az egész tanács, mellyet Caesar' csábszónoklata Cicero' részéről elvont, mellé állott, és az indítvány elfogadtaték. Cicero azonnal kivégeztette az elfogottakat. Ezután sereg küldetett Etruriába az összeesküdtek ellen. Catilina és hadai hősileg harczolának és olly elszántsággal, minő nem illy galád ügyhöz lett volna méltó. Róma' hada sok halottat számlált, az összesküdtek pedig többnyire a' csatamezőn végzék éltöket 's közöttük Catilina is. Holttestét elesett társaié közt, kik mindnyájan elül voltak megsebezve, találták meg, arczában még ekkor is ama' szilaj daczczal, melly éltében sa-

6) Plutarch, Cato' életéb. — Sallust, bell. Catilin. 53—54. — Dio Cassius XXXVII. 22. — Vellej. II. 35. „homo virtuti simillimus, et per omnia ingenio diis, quam hominibus propior, qui nunquam recte fecit ut facere videretur, sed quia aliter facere non potuerat, cuique id solum visum est rationem habere, quod haberet justitiam.“ — Cicero p Sextio c. 28.

játja volt [7]). Antonius, a' hadvezér, fejét Rómába küldötte volt. Ez vala vége Catilinának, ki, ha lelkiösmeret és kedély lakoznak kebelében, egyike leendett a' világtörténet' legkitünőbb embereinek. Róma hálásnak mutatta magát megmentője Cicero iránt. Kitüntetésében minden ember vetélkedett 's a' tanács két legnemesbik férfia, Cato és Catalus' indítványára az egész nép a' haza' atyjának szép és még ekkor meg nem mocskított czímével tisztelte őt meg [8]).

AZ ELSŐ TRIUMVIRATUS.

Catilina' halála és pártjának legyőzése által még ez ügy nem volt bevégezve. Pompejus' teremtményei azon körülményből, hogy Cicero Catilina' czimboráit, római polgárokat, a' nélkül, hogy a' népgyülés' meghallgattatott volna, megölette, vádat emeltek Cicero ellen és Caesar' közremunkálásával azon indítvány tétetett, miszerint Pompejus hivassék vissza a' rendnek, mellyet Catilina és Cicero felzavartak, helyreállítására. Az Ázsiából visszajött Quintus Caec. Metellus erőszakkal akarta ez indítványt keresztül vinni, 's a' vásártéren ütközetre kerűlt a' dolog, mellyben azonban végre az ellenszegülő tanács győzött 's Metellusnak Ázsiába kellett futnia Pompejushoz. A' 61. évb. visszatért Pompejus sok győzelmei által rendkivűli tekintélyű ember lőn. Minden eszközök hatalmában voltak az embereket magához csatolni. Az alkotmány és szabadság' fennmaradását senki sem hitte többé, csak az volt még kérdés, Pompejusnál lesz-e a' főhatalom ezentúl vagy másnál. De Pompejus nem volt azon ember, ki a' hatalmat, mellyet a' sors kezeibe játszott, meg birta volna tartani. Elbámult, midőn Rómába érvén a' megváltozott viszonyokat látta. Crassus, Lucullus, Metellus Creticus ellenségei voltak és az aristocratia' egy jó részével hatalma' megdöntésén munkáltak. A' szilárd Cato igen elhatárzottan lépett föl ellene. Csupán Cicero volt részén nagy hatalmú ékesszólásával, és az elnyomott catilinai forradalom' ragyogó érdemével. Pompejusnak sem ázsiai intézkedései nem hagyattak helybe, sem a' telkeknek katonái közötti általa javaslott felosztása. Ő

7) Sallust, bell. Cat. 59. 60. —
8) Plutarch Cicero' életéb.

kénytelen volt ebbeli indítványait visszavonni, és veszélyben forgott, hogy egész tekintélyét, eddigi sok fáradságai' gyümölcsét, elveszítendi. Hogy ezt kikerülje, körültekinte az emberek közt, kiket használhatna czéljaira eszközökül és szemei most Caesaron, az általa mind eddig nem' eléggé méltánylott Caesaron akadtak meg.

Azon férfiúhoz értünk, kinél lángesze nagyságát tekintve Róma nem szült kitünőbbet, ki, mint egy nagy történetiró mondja, [1] tizen négy év' leforgása alatt a' hős faj lakta egész Galliát, kétszer Hispaniát meghódítá, megjárta hadával Germaniát, és Britanniát, győzelemmel átment Olaszországon, nagy Pompejus' hatalmát megtörte, Aegyptust elfoglalá, Mithridates' fiát meglátta és meggyőzte, Afrikában Juba' fegyverein és Cato' nagy nevén diadalmaskodott, ötven ütközethen csatázva volt győztes, 's ezen fölül Cicero szerint legnagyobb szónok, a' történetiróknak fölülmulhatlan példány, a' tudományok' avatottja akár jóslatokról akár a' nyelvtanról írt, ki hirtelen halálakor nagy terveket hagyott a' birodalom' nagyobbítására és törvényhozásra emlékezetben. Szóval, ki élő példa gyanánt áll, hogy az embernek nem ideje hiányzik, hanem akarata annak használ venni.

Cajus Julius Caesar a' Juliusok' híres családjából eredett, melly, miként más római nagy házak, azon balgaságban gyönyörködött, hogy magát Anchises és Venustól származtatta. Ő korának legszebb férfiai közé tartozott. Termete magas, tagjai teljesek, arczvonásaiban kellem és méltóság, tüzzel teljes fekete szemeiben elevenség. A' természet uralkodóvá látszott teremteni; egész lényén királyi fennség ömlött el, azonban méltósága' kifejezéseit szelidség és nyájasság enyhítették. Öltözetére 's külsejére általában, különösen hajfürtei' rendezésére nagy gondja volt. Ifju korában gyenge alkatú levén, testét folytonos gyakorlások által edzette, annyira, hogy utóbb minden levegőt és évváltozásokat ki tudott állani. Embereket átlátni, és szíveket megnyerni, nem volt senki ügyesebb mester és e' két sajátsága emelte őt leginkább magasra. Kik igéző tulajdonainak, elragadó ékesszólásának ellen tudtak állni, azokat jótéteményeivel csábitá magához. A' fénynek nagy kedvelője 's adakozó volt egész a' tékozlásig. Testgyakorlatokban

1) Müller János (Sämmtliche Werke. Stuttgart und Tübingen 1831. I. Bd. 296 — 's követk.).

teljesen jártas, fáradhatlanúl munkás, egyike kora' legmiveltebb férfiainak, bátor katona, mindent kiszámolni tudó hadvezér, terveiben tömérdeket egybefoglaló, hihetetlenűl előre látó és éles felfogású. Messze terjedő czéljait ügyesen tudta elrejteni, hogy senki nem sejtvén azokat, senki nem is félt tőle. Sokáig teljesen átnézhetlenné tudta magát tenni. Még Cato, a' szabadság' leghűbb 's féltékenyebb őre, sem vette őt sokáig észre; Cicero volt az első, ki kormányszabályait át kezdé látni 's mosolygó vidorságát olly veszélyesnek mondá mint a' tenger' derült nyugottsága. Szabad állodalom' egyszerű polgára születvén, nagyravágyó tervet készíte, korának minden emberein fölülemelkedni. E' czélnak sem veszélyei sem rendkivűlisége nem rettenték őt el. Ezen eszme, melly lelkén minden mértéket meghaladólag uralkodott, lengi át minden tetteit. Marius és Sulla' legközelebbi példái, mellyeknek maga is szemtanúja volt, megmutaták neki, hogy bármi nehéz is, nem lehetetlen a' legmagasbat elérnie. Okossága, melly legszenvedélyesb pillanataiban sem hagyta el, terve' kivitelét felosztá élte' több időszakaira. Nem egyszerre, hanem nyomról nyomra 's a' legbiztosabb léptekkel közeledett czéljához. Hogy a' jövendőt megnyerhesse, a' jelent mindig kész vala feláldozni. Czéljai csak akkor lettek egészen világosak, midőn hatalma már csak nem megdönthetlenűl nagy volt, midőn az egész alkotmány' felforgatásán törte elméjét, 's csak ekkor gondolák meg, kik szándékainak ellenszegülni akartak, hogy semmi sincs olly parányi, mit meg lehetne vetni 's mi kezdetben figyelem nélkül hagyatva, utóbb óriási nagygyá és ellenállhatlanná ne válhassék. Ismerve a' szenvedélyek' hatalmát, ő nem tagadta meg magától a' gyönyöröket, de nem lett azok' rabjává. Megtanult uralkodni magán, hogy mindeneken uralkodhassék. Harczban nem volt olly nehézség, mellynek elhárítására eszközt ne tudott volna találni, nem hadi csel, mellyet váratlan fordulattal meg nem birt volna hiusítani. Hadi mestersége egyszerű vala és eldöntő. Katonáival bizalmasan szólott győzelem iránti reménye' alapjairól. Hadi társainak nevezte őket és szokása vala a' legvitézebbeket nyilvánosan megdicsérni. A' tizedik legiót különösen ki szokta volt tüntetni. Midőn a' german Ariovist roppant haddal álla a' római sereggel szemközt 's ezeket aggodalom lepte meg azok' hadakozási módja iránt, Caesar egy valóban mesteri beszédet tarta hozzájok, megdor-

gálá őket, hogy az ellenség' harczolási módján ők aggódnak, holott annak gondjai egyedűl a' vezért illetik 's azzal végzé beszédét, hogy ha az egész sereg elhagyja is, ő magával a' tizedik legióval fogja megtámadni a' germanok' csapatait. A' tizedik legio megköszönte, hogy érzelmeit olly helyesen fogá fel és örök hűséget igért neki, a' többi legiók pedig fájdalmukat jelenték, hogy csak egy pillanatig is kétkedik bennök, 's e' nemes versenynyel, mellyet hadai közt ekként gerjeszte, kivítta seregeinek a' győzelmet. Kifogyhatlanok volnánk, ha e' rendkivűli embernek minden nagy tulajdonait elő akarnók számlálni, azért csak röviden mondjuk el, miként kevés született olly mindent keresztül ható egyetemes lángészszel, mint Caesar, kevés hadi ember volt olly emberies, mivelt, tudománykedvelő, de más részről nagyravágyása, melly nem csak felette, de mellette sem tűrt senkit, melly nem elsőségre, hanem uralkodásra törekvék, tette őt nemes és valóban magas gondolkodása' daczára igazságtalan bíróvá, rosz polgárrá, hűtelen baráttá, és nem egyszer emberek' gyilkosává [2]).

Caesar hat évvel volt ifjabb Pompejusnál, és mikor Pompejust Sulla már nagynak nevezte, tizenkilencz éves ifjú vala. De már ekkor érzette erejét; és a' mindenható Sulla' ellenében inkább férfiúnak bizonyította magát mint Pompejus. Ő Cinna' leányát Corneliát vette nőül 's mivel Sulla Mariusnak és Cinnának minden parthívei, különösen pedig rokonai, ellen dühönge, Caesar, ki Marius nejével is rokonságban álla, parancsot kapott, hogy nejétől váljon el. Caesar szilárdan válaszolt, hogy nejét, kit szeret, semmi halandó' kivánságára nem hagyja el. Ez által elveszíté papi hivatalát és neje' örökségét és ámbár beteg volt, bujdoklania kelle, hogy Sulla' gyilkosaitól megmenekedjék. Végre rokonai, kik Sulla' baráti is valának, addig könyörgének a' dictator előtt, míg az kiengesztelődött iránta, de mélyen kell vala az ifju Caesar' lelkébe tekintenie, mivel azt mondá, hogy óvakodjanak ez ifjútól, mert benne sok Marius lappong. Caesar megtudván Sullának e' szavait, nem tartá tanácsosnak visszatérni, hanem Ázsiába ment, és itt kezdé meg hadi pályáját. Rómába csak Sulla' halála után tért vissza.

---

2) Caesar' jellemzésének forrásai általában szólva: Plutarch, Caesar, Pomp. Crass. Brut. Cic. Cato' életéb. — Svetonius, Caesar. — Caesaris Comment. — Hirtius bell. alexandr. afric. et hispanicum. — Dio Cass. — Vellejus Paterc. — Cic. epistolae ad Atticum et famil.

Nemsokára Rhodusba ment, hol Molon, korának egyik legnagyobb szónoka, ékesszólásra tanítá. Útközben elfogák a' kalózok, húsz talentumot kivánva tőle váltságdíjul. Caesar kinevette őket, hogy olly keveset kérnek érette 's ötvenet fizetett nekik. Míg köztök vala valódi urat játszott, tréfából maga által írt költeményeket és értekezéseket olvasott nekik, 's ha nem vett észre bennök tetszést, barbaroknak szidalmazá, és azzal fenyegette, hogy ha megszabadúl, keresztre feszítteti őket. És igéretét meg is tartá, mert kiváltván magát, Miletbe ment, hajókat készíte föl, megtámadá őket 's elfogdozván, sokakat keresztre függesztetett. Visszatérvén Rómába, nyájas viselete és ékesszólása által sok barátokat szerze a' nép közt, 's mindeneket annyira el tuda maga iránt ámítani, hogy míg a' legmerészebb terveket forralná, mellyekkel Róma' világuradalmát vala megdöntendő, polgártársai nem láttak benne egyebet csínos pipere-ifjoncznál, kitől nincs mit félni. Hadi tribunsága alatt Marius' meghalt özvegye felett, ki rokona volt, emlékbeszédet tarta, és minden tilalmak' daczára felállítatá Marius' ledöntött szobrait. A' nép örült e' merész tettén. A' nagyok kérdőre vonák, de annyi észszel és szónoki erővel tudta magát védeni, hogy fölmentetett. Midőn quaestor volt Spanyolországban Gadesben nagy Sándor' szobrát meglátván, rendkivűl felindulva állott meg előtte, panaszolva, hogy Sándor az ő korában már meghódítá a' világot, holott ő még semmit sem tett. Később aedil lőn 's fényes játékokat adatott a' népnek, mi által annak kegyeit megnyervén, főpappá (pontifex maximussá) választatott. Cicero' consulsága alatt praetor volt 's midőn Metellus Pompejus' érdekében zavargást gerjeszte, ő is Pompejus' részére állott. E' miatt a' tanács letevé hivatalából. A' nép erőszakkal akarta visszahelyezni, de ő eléggé eszélyes vala annak segedelmét el nem fogadni, mert ez neki csak pillanatnyi diadalt szerzett volna, ellenben miatta az aristocratia örökre ellensége leendett. A' tanács nyilvánosan megköszönte neki e' szép mérsékletet és visszahelyezé hivatalába. Kitelvén hivatalának ideje, Spanyolországba küldetett, mint propraetor, de annyi adósságai voltak, hogy ha Crassus körűlbelűl két millio forintnyi értékig nem kezeskedik érette, hitelezői nem bocsátották volna el. Ez utjában, egy kis városkán menvén keresztül, mondotta azon igen nevezetes szavakat, miképen inkább akarna ama' kis városban első, mint Rómában második lenni, melly mondat annyira belyegző

rá nézve, hogy sok történetiró hajlandó azt későbbi kohol-mánynak tartani.

Spanyolországból tömérdek kincsekkel gazdagodva tért meg és most elkezde magának ajándékokkal, kölcsönökkel párthíveket vásárolni. Háza mindenki előtt nyitva állott, közössé tette mindenét, csupán lelkének nagy gondolatai voltak zárva még legbiztosabb baráti előtt is. Figyelmét semmi sem kerülte ki. Másokat egészen át tudott látni, őt igen kevesen. Minden léptét kiszámolá és mégis olly könnyen mozgott, hogy senki sem vette eszre a' mesterséget, mellyel művét mindig tovább és tovább épité. Korát és annak viszonyait ő tökéletesen ismerte. Midőn Spanyolországból visszajött, minden tehetségét arra fordítá, hogy a' consulságot megnyervén, hadvezérré lehessen 's állandólag vezethetvén egy sereget, azt egészen magához hódíthassa. Hogy ezeket elérhesse, Pompejussal kelle szövetkeznie, ki ekkor legfőbb tekintélyben állott. Szándékaik találkoztak. Pompejus Caesart, ez viszont amazt akarta czéljai' eszközéül használni, 's azért egyesültenek. Az egyesületnek már volt tekintélye Pompejus, ügyessége Caesar által, csupán pénzre volt még szüksége, azért Caesar most a' gazdag Crassust is rábeszélte, hogy velök szövetkezzék, azzal hitegetvén őt, hogy hárman osztozandnak a' főhatalomban. Az ügyes embernek sikerült Pompejust és Crassust, e' régi ellenségeket, egymással kibékíteni és megállapítani a' hármas szövetséget, az az *triumviratust*, mellynek pénz és népszerüség, ész és tekintély 's ezeknél fogva nagy befolyás levén hatalmában, erősebb vala minden Cicerók, Catók és Metellusoknál, erősebb az egész tanácsnál és népgyülésnél. E' három férfiú' mindenike eszközül nézte társát saját czéljára, de helyesen csak Caesar látott, csak ő számolá ki, hogy a' mit teremte, a' triumviratus, egyedül neki leszen hasznára. Ő két társának eszét korán tulszárnyalá, azok ellenben őt csak akkor kezdék átlátni, midőn késő volt. A' triumviratus, melly a' Kr. el. 60. évb. alakult, némi monarchiai kormányt hozott be, melly most még három személy közt volt ugyan megosztva, de csak addig míg Caesar elég erősnek látta magát két társától megmenekedni, és azok' bukásán saját nagyságát fölépíteni [3]).

3) Plutarch, Crassus' életéb. — Vellej. II. 44. — Sveton. Caes. c. 19. — Liv. epit. CIII. — Florus IV. 2. — Appian bell civ. II. 9.

A' triumviratus mind három tagjának más és más czél volt szemei előtt. Caesar consulságra vágyódott, aztán társai' segedelmével hosszasabb ideigleni helytartóságra 's egy külön hadsereg' vezérletére. Crassus vagyonait kivánta nevelni, Pompejus pedig ázsiai intézkedéseinek és a' telkek' katonái közötti felosztásának tanács általi megerősítését. Sem Pompejus, sem Crassus nem akarák az aristocratiát megdönteni, sem Caesar a' népnek azon hatalmát visszaadni, melly azt alkotmányilag illette. Caesar megnyerte a' consulságot, bár Lucullus, Cato, és Cicero mindent elkövettek gátlására, de viszont az aristocratiai párt is megválasztá mellé consultársúl a' maga emberét Marc. Calpurn. Bibulust, kit azonban Caesar csakhamar teljesen háttérbe tolt, és maga vitte a' consulságot, mert ő minden kezet, melly ellene emelkedett, le tudott bilincselni. Azért mondatott volt gúnyosan, hogy ez évben Julius és Caesar voltak consulok. Hogy consulságát a' nép előtt kedvessé tegye, telektörvényt indítványozott, 's hiába szegűlt ellene Bibulus, hiába az egész tanács és pártja, az törvénynyé lőn. Ez által Caesar egyszersmind Pompejusnak adott igéretét teljesíté és 20,000 polgárt látott el földekkel. Ezután a' lovagrend' megnyerésére végzést hozatott, miszerint az országjövedelmek' haszonbérlőinek a' bér' harmada elengedtett. Most legkisebb nehézség nélkül kivitte, hogy Pompejus' ázsiai intézkedései megerősíttettek [4]).

Bibulust teljes tétlenségbe helyezvén, csakhamar függővé tette magától a' nagy tekintélyü Pompejust is, kit most rokoni kötelékkel is csatla magához, nőül adván hozzá Julia leányát. Catót és Cicerót ügyekezett maga részére megnyerni, mert egyiknek erényei 's jellemszilárdságától, másiknak szónoki tehetségétől félt, de igéretekkel egyiket sem nyerhetvén meg, erőszakhoz nyult ellenök 's Cicero' megdöntésére Clodiust használá, Catót pedig, ki telektörvényi inditványának ellenszegűlt 's világosan megmondá, miképen ő nem a' törvénytől, hanem azon jutalomtól fél, mellyet Caesar ezen törvény' alkotásáért nyerni fog, 's ellene egész gyülésen át egy nap hosszat beszélni akart, Caesar végre csak úgy tudta hallgatásra birni, hogy consuli hatalmánál fogva börtönbe záratá. De midőn lát-

4) Sveton. Caes. 20. — Dio Cass. XVIII. 7. — Vellej. II. 44. — Plutarch, Pompej. életéb.

ná, miképen a' tanács' színe is Catóval eltávozik, és erőszakos lépése a' legnagyobb visszatetszést gerjeszti, ügyekezett jó módjával őt szabadon bocsátani. A' törvényjavaslat elfogadtatott és minden tanácsbelinek meg kelle rá esküdni, számüzetés' büntetése alatt. Mind megesküvének, csupán Cato nem, míg Cicero nem kérné és intené, miképen ő nélkülözheti Rómát, de Róma őt nem, 's azért ne engedjen ellenségeinek maga felett illy győzelmet [5]). Hivatalának éve eltelvén, jövőre két consult választatott, akaratának egészen eszközeit, és a' népgyülés által felső Italia és Illyria' helytartójává neveztette magát 's nem egy, mint a' gracchusi törvény parancsolá, hanem öt évre. A' tanácspárt ugyan ellenszegült, de látván gyámoltalanságát, nehogy a' hatalmas Caesar csupán a' nép által pártoltnak higye magát, önkényt még egy harmadik tartományt, az Alpokon túli Galliát is, helytartósága alá adta, 's eddigi három legiójához még egy negyediket is csatolt [6]). Most Caesar, két társa' felügyelésére hagyván Rómát, elment tartományaiba, de folytonos egybeköttetésben maradt velök és munkált a' trumviratus' hatalma' emelésére. E' czélra a' három triumvir legelőször is *Publius Clodius Pulchert* nyeré meg maga részére, egy régi patriciusi család' ivadekát, ki az ekkori aristocratiának minden vétkei és erényeivel birt. Ő szép ember vala, gazdag, szájas 's a' nép által kedvelt, de egyszersmind kevély, elbizott, bátor, ki sem szóban sem tettben nem tarta mértéket 's erőszakos vala a' legrosszabb czélok' végrehajtásában. Ő Pompejába, Caesar' nejébe szerelmesedett vala, és sikerült neki viszonszerelmet gerjeszteni. Mivel azonban vele titkon összejőni nem tudott, mert Caesar' anyja, a' szigorú Aurelia, őrszem alatt tartá a' nőt, Clodius azon vakmerőségre vetemedett, hogy éjnek idején, midőn Caesar' házában Bacchus istenség' anyjának ünnepe tartatott, hol férfi személynek nem volt szabad megjelennie, asszonyi köntösben Caesar' lakába lopakodott. Azonban terve nem sikerült, mert megismertetett 's másnap mint szentségtörő és ünnep-háborító, a' tanácsnak bejelentetett. Caesar ez esemény után Pompeját haza küldötte szülőihez. Az egész város, kivált a' nők, meg valának botránkoz-

5) Gellius IV. 10. — Appian bell civ. II. 11.
6) Svet. Caes. c. 20. „Unus omnia in republica et ad arbitrium administravit.“

va Clodius' tettén. Mindenki Caesartól várta annak megtorolását, ki mint férj leginkább érezhette magát sértve. Azonban mindenek' csodálkozására, Caesar midőn kérdeztetnék, azt felelte, hogy mind a' felől, mivel Clodius vádoltatik, semmit nem tud. 'S midőn erre a' tribun a' gyülés előtt kérdené: Mi okból üzte tehát el nejét? Azért, válaszolá Caesar, mert az ő nejének még csak gyanú alatt sem szabad állania. Caesar' különös viseletét az fejti meg, hogy nem akart Clodiussal összeütközni, kit a' nép kedvelt, ő pedig eszközűl választa magasabb czéljaira. Clodius fölmentetett, és ez által még bátrabb leve. Cicero az imént előadott ügy' tárgyaltatásakor Clodius ellen nyilatkozott, miért ezt engesztelhetlen ellenségévé tette. [7]).

A' triumvirek kieszközlék, hogy az 58. évb. Clodius néptribunná választatott, ki hogy a' népet még inkább magához hódítsa, democratiai indítványokkal lépett föl, mellyek közt egyik nevezetesebb az volt, miszerint a' szegény nép ingyen, állodalmi költségen kapjon gabonát, mi által aztán Róma roppant sereg henye és nyugtalan néptömeggel szaporodott meg. Ezeket aztán Clodius erőszakos tettekre izgatta 's közölök fölfegyverzett sereget tarta maga körűl. Midőn elég hatalmassá leve, a' triumvirek' közremunkálásával Cato és Cicero ellen lépett föl 's ezeket ügyekezett tétlenségbe helyezni. Catót Cyprusba és Byzantba küldé hivatalos megbizásokkal, Cicerót pedig egyenesen vád alá vette, miképen a' catilinai összesküvéskor polgárokat öletett meg a' nélkűl, hogy ügyök, mint a' törvény kivánandotta, népgyülés' elébe terjesztetett volna. Cato átlátván az egész cselszövényt, ellene szegült elküldetésének, de Clodius kivitte azt a' gyülésben 's ő kénytelen vala távozni. Nélküle most annál erélyesebben léphetett föl Cicero ellen. Cicero mindent elkövetett megmentésére. Gyászba öltözve járt a' nép között, hogy azt szánatra birja. De ezzel csak gyengíté ügyét, mert hallgatag vétkesnek ismerte el magát. A' lovagrend szinte gyászt ölte miatta és sokan szánták őt. De a' consulok, kiket Clodius megvesztegetett, nem tettek érte semmit. Pompejust lábaihoz borúlva kérte Cicero, de az egyenesen kimondá, hogy Caesar' akarata ellen nincs hatalma. E' szerint Cicero, a' haza' megmentője és atyja, elhagyat-

7) Plutarch, Caesar' éz Cicero' életéb. — Vellej. II. 45.

va látván magát mindentől, a' Kr. el. 58. évb. eltávozott Rómából. Azonban Clodius ezzel meg nem elégedett, hanem kimondatá rá a' számüzetési itéletet, miszerint nyolczvan mérföldnyi távolságra kelle maradnia Rómától. Vagyona elkoboztaték, háza leromboltatott [8]).

E' két jeles férfiú' eltávozása után Clodius mindinkább elbizott és vakmerő lett, és most már egyenesen Pompejus' megdöntésére kezdett dolgozni. A' megsértett Pompejust ez arra tökélte, hogy Cicero' barátival egyesülvén, a' számüzött' visszahivatására dolgozzék, mi végre *Titus Annius Milo* tribun' segedelmével, ki Clodiusnak halálos ellensége volt, ki is eszközöltetett, ámbár sok viszálkodás és vérontással. Róma és egész Italia örömriadozás közt fogadá a' visszatértet, kinek jelenléte azonban új forrása lőn a' mozgalmaknak, mert Cicero maga is boszúállással eltelve mutatta magát mindenek iránt, kiket bár mi kis mértékben gyanúsaknak vélt a' maga ügyében. A' tanács kármentesité őt elkobzott vagyonaiért és fölépitteté házát. Clodius' pártja azonban még most is mindent elkövetett ellene, háza' épitésétől a' munkásokat elűzte, Cicerót magát nem egyszer az utczán megtámadá, 's többször még élte is veszélyben forgott. Cicero ezek' megtorlására indítványt tön, hogy Clodius' minden rendeletei érvényteleneknek nyilváníttassanak, de Cato ennek ellenszegült 's az indítványt meghiusitá, mert a' szerint az ő küldetése és rendelkezései is Cyprusban és Byzantban érvénytelenekké váltak volna, holott ő azokat olly dicséretesen végezte és az ország' pénztárába olly roppant öszveget hozott, hogy a' tanács elismerése' jeléül őt rendkivüli praetorsággal akará megtisztelni és neki szabadságot adni, hogy köz látványoknál biborral fedett öltönyben jelenhessék meg, miket azonban Cato nem fogadott el, hanem e' helyett Niciast a' királyi javak' őrét, ki magát becsületesnek tanúsitá, kérte szabaddá tétetni [9]).

A' mozgalmak Rómában folyton folytak 's bennök Pompejus lassankét olly ingatag szerepet kezde játszani, melly őt mindenek' szemeiben nem gyűlölet' hanem megvetés' tárgyává te-

8) Dio Cass. XXXVIII. 13. 14. 15–18. — Plutarch Cato és Cicero' életéb. — Cicero ad Attic. ep 18. — Vellej. II. 45.
9) Livius epit. CIV. — Plut. Cic. és Cato' életéb. — Vellej. II. 45.

vék [10]). Ő soha sem tudott hatalmával kellőleg élni és mindig a' körülményektől függött. Neki most egyszerre kétféle aggodalmai is támadtak. Egy felől tekintélye csökkent Rómában, más felől Caesar' hire betölté a' világot és Pompejusnak méltó oka volt a' rettegésre, hogy annak fénye homályt vetend az ő tetteire. Míg tudnillik Pompejus a' forumon Clodiussal és annak rabszolgáival dics nélkűli csatákat folytatott, az alatt Caesar Galliában egyik ütközetet a' másik után nyerte, győzelmet győzelemre tetézett, gazdag zsákmányokat szedett, mellyeknek eszélyes elosztogatása által rendkivűl nevelte mind népszerűségét mind tekintélyét a' római polgárok' szemeiben. E' móddal csakhamar nagy hatalmat teremte magának 's most azon gondolkodott mint tehesse azt egyszersmind maradandóvá. E' czélból a' Kr. el. 56. évb. Luccába jött tanácskozni triumvir-társaival. Számos római nagyok tódultak itt össze, magokat a' triumvirek, vagy inkább azok' leghatalmasbika a' diadalkoszorúzta Caesar' kegyeibe ajánlani, mi annak bizonysága, hogy Róma' függetlensége már ekkor csak névleg volt meg. A' triumvirek itt elvégezték volt egymás között, hogy Caesar' galliai helytartósága új öt évre terjesztessék ki, Pompejus és Crassus a' jövő évre consulok legyenek és hivataluk' kiteltével hadseregeket és tartományokat kapjanak. Rómában a' szabadság' őszinte őrei még ekkor annyi erélyt birtak kifejteni, hogy Pompejus és Crassus csak a' legnagyobb erőfeszitéssel és Caesar' egész hatalmas befolyásának használatával birták magoknak kivíni a' consulságot, és választatásuk verekedésbe és embervérbe került. A' szilárd Cato látván a' triumvirek' hatalmának terjedését, lépéseket tőn a' praetorság' elnyerésére, csupán azért, mint nyiltan megmondá, hogy erőt nyerjen a' szabadság-rombolók' terveinek meghiusítására. Az elkeseredés nagy volt. Egy verekedés' alkalmával híre terjedt, hogy Pompejus is megöletett, mire neje Julia annyira megrettent, hogy következtében megbetegedvén, később meg is halt. Pompejus és Crassus kivitték, hogy az ármány az erényen diadalmaskodott és Cato nem választatott praetorrá. Ezen fölűl, minthogy Cato és pártja más móddal nem voltak legyőzhetők, kiűzetének a' népgyülésből és ekkor határozattá lőn, mit a' hatalmasok Luccában egymás közt elvégeztek,

10) Ciceronis epist. ad Atticum II. 21.

Caesar' helytartósága új öt évre terjesztetett ki, Crassus syriai, Pompejus spanyolországi helytartó lőn, mindkettő szinte öt évre, és hatalom adaték nekik annyi hadakat gyűjteni mennyit jónak látnak [11]).

Midőn a' két consul' ideje letelt, Pompejus Rómában maradt, mivel már előbb gabona-biztosnak neveztetett öt évre, azon kötelességgel, hogy a' fővárost élelmi szerekkel lássa el, és tartományát legatusai által kormányozta; Crassus pedig Syriába ment, hol háború által új gazdagodás' forrásait remélt magának megnyithatni, mint egykor Lucullus. Ő az ázsiai puhálkodó népellen könnyűnek hitte a' győzelmet, azonban a' parthusokban olly hős népre talált, mellynek erején megtörtek minden reményei. A' parthusok' hazája igen kedvező föld vala lótenyésztésre. Az ifjak gyenge korukban kezdék a' lovaglást és midőn felnőttek, ebben és a' nyilazási ügyességben senki sem mérkőzhetett velök. Ha ellenség támadta meg őket, futásnak eredtek minden irányban, és futás közben visszafelé olly ügyességgel nyilaztak, hogy tárgyukat ritkán hibázták el. Kis idő mulva hirtelen és nem vélve ismét visszatértek, meglepték és zavarba hozák az ellenséget 's addig fáraszták, mig teljesen meg nem verték. Illy ellenséggel más tábornoknak is nehéz leendett mérkezni nem Crassusnak, ki ügyes hadvezérnek nem mondathatik. Azért a' Kr. el. 53. évb. Mesopotamiának Carrae nevű városa mellett rémitő csatát veszített 's futás közben maga is ott lelte halálát [12]).

CAESAR' TÁBOROZÁSA GALLIÁBAN.

Caesar' táborozása Galliában nagy nevezetességű esemény nem csak a' római hanem a' világtörténetre nézve is, mert itt készültek Róma' szabadságának rablánczai. Caesar' messzeható elméje azt jó előre kiszámitá magának 's azért a' mit akart, pontról pontra teljesült. Ő azért vágyódott a' szomszéd Gallia' helytartóságára, hogy Rómát a' közelből mindig figyelemmel tarthassa. És valóban galliai táborozása neki egyszerre két győzelmet szerzett, meghódítá egy részről a' barbarokat, más részről a' mivelt

11) Plutarch Cato, Caesar és Pompejus' életéb — Appian b. c. II. 17. — Sveton. Caes. c. 24.
12) Plutarch Crassus' életéb.

Rómát. Ő csak 40,000-rel kezdette táborozását, de ügyessége által ki tudta vinni, hogy e' számot a' tanács' akaratával háromszorta nagyobbra emelhette. Hadserege szigorú fenyítékhez 's minden nélkülözésekhez vala szoktatva, de egyszersmind annyira hadvezéréhez kötve, hogy az határtalanúl bízott benne és parancsainak föltétlenűl engedelmeskedett. Caesart katonái a' legnagyobb veszélyekbe is bizalommal követték, mi hadvezérnek mindig legnagyobb dicsőségére válik. Kik más tábornok alatt csak aggodalommal fogtak volna fegyvert, Caesart látván élökön, győzhetetlen bátorságot tanúsítának. Katonáinak ezen nagy ragaszkodását okos bánásával szerzette magának. Gazdagon ajándékozá őket, gondoskodék jólétökről, bajaikban osztozott, védőjök és segélyök vala, 's így hadai nem Róma hanem Caesar' hadai levének. Kétségkivűl Rómának alig is volt nagyobb hadvezére, akár hősi bátorságát, akár azon módot mint háborúit folytatta, akár azon szép mérsékletet tekintsük, mit győzelmei után többnyire tanusított. Mert ezen terveinek mindent feláldozó ember azon nemes sajátsággal birt, hogy mihelyt a' győzelmet kivítta, maga a' jóság vala. Vajha ne volt volna olly nagyravágyó! De ez indulatának mindent feláldozva homályosítá meg sok szép tulajdonait. Ő zsarolt csak úgy mint bármellyike a' római helytartóknak 's mindent jónak és dicséretesnek tartott, mi hatalmát nevelte. Cicero' vallomása szerint gyakran lehete tőle hallani Euripides' e' szavait: „Ha az ember igazságtalan akar lenni, csak koronáért legyen. Kisebb értékű czélért távolról sem szabad a' jó ösvényről eltérni.»

Galliának a' narbonnei Gallián kivűl, melly már római tartomány vala 's a' cevennei hegyektől a' földközi tengerig és Alpokig terjedt, három fő része volt, ugymint *Aquitania* a' Piren hegyektől a' Garonne folyamig; a' celták' hona a' Szajnáig, és a' belgáké a' Rajnáig. Ezen utóbbit, melly Helvetiát is magában foglalta egész a' földközi tengerig, sok germanfaju nép lakta, kik a' Rajna' jobb partjára is átcsapkodtak és a' gall törzseket nyugtalaníták. Ezeknek száma roppant nagy volt.

A' galliai táborozást Caesar ön kezeivel irta meg. A' római hadmesterség' túlsúlyának a' barbar felett, valamint Caesar' saját szellemi fensőségének magas érzelme mindenek felett, kik őt környezék, vagy hozzá közeledének, tetteinek valamint iratainak némi fenséges könyedséget ad, melly minden iszonyatosságok

mellett, elámítja a' kedélyt 's az ember legszentebb érzelmeit is képes elragadni, azon férfiu' bámulatára, ki illyeket beszélhetni és tehetni elég magasan állott. Örvendünk emberek fölötti nagy hatalmának, ama' nyugalomnak a' veszélyben, körülmények feletti uralkodásnak 's általában amaz erőknek és a' könnyű játéknak, mellyel azok kifejtettek. De mi kegyetlen ezen játék és mi fájó hangulatot gerjeszt, ha kérdjük magunktól, miért ezen sok vér, hűtelenség, rablás és gyujtogatás 's nem felelhetünk egyebet, mint hogy mind ez uralkodás, elnyomás, erőszak és kedvtelés miatt vitetett végbe! De mind e' mellett is Caesar' Commentariusai gyönyörködtető és tanulságos olvasmány maradnak.

Minthogy nem háborúk' történetét írjuk, mint eddig, úgy most is röviden vázolandjuk a' Galliábani nagyszerű táborozást. A celta faju helveták ismeretlen okból tömegben megindulván, elhagyák földeiket és körülbelül 350,000-en Galliába rontottak. A' gallok Caesart hívták ellenök segédül, ki őket egyetlen csatában semmivé tette. Ezután a' sequanok szomszédaikkal az aeduokkal keveredvén harczba, a' germanokat hivák segédül. Ezek megjelentek *Ariovist'* vezérlete alatt 120,000-nyi haddal, de egyszersmind a' sequanok' tartományának egy részét is elfoglalva, benne megtelepedének. A' sequanok meg akarva menekedni ez alkalmatlan vendégektől, Caesarhoz folyamodának segélyért. Caesar alku' utján akará kiegyenlíteni ügyöket, de Ariovist kevélyen visszautasitá föltételeit. Erre mindkét rész fegyverhez nyult 's közel a' mai Besanconhoz Caesar egy véres csatában megverte a' germanokat, túl űzvén őket a' Rajnán, a' Kr. el. 58. évb. A' gallok most megdöbbenve kezdék érzeni, mi nagyon terjed földükön a' római hatalom. Különösen a' belgák, kik hihetőleg celta és german vegyülék valának, 's Gallia' éjszaknyugoti részén, a' Szajna és alsó Rajna közt, laktak, aggódni kezdének 's közölök a' nerviek és bellovacok fegyvert fogtanak önvédelmökre. Caesar hirtelen megrohanván meggyőzte őket 's egyszersmind meghódítá az aquitanokat és nyugoti Gallia' egyéb népeit. A' Kr. el. 52. évben azonban egész tömegben keltek föl újra a' gall népek' Vercingetorix' vezérlete alatt. Daczára hősi nagy bátorságuknak, mellyet bizonyítottak, meg kelle hódolniok a' római fegyver és Caesar' kitünő hadvezéri erejének. Hét év'

elfolyása alatt be volt végezve e' sok fáradságot, vitézséget és kitartást igénylő hadmunka, és a' gallok teljesen római iga alá hajtva. Ezentúl még két táborozása volt Caesarnak, egyik Germania, másik Britannia' ismeretlen tartományaiba. A' Kr. el. 55. évben egy nagy sereg german nép, kik tenchterek és usipeteknek neveztettek, mintegy 40,000-en beütének a' belgák' Galliájába. Caesar megtámadván őket, átűzte a' Rajnán 's hidat vervén Bonn és Coblenz között, maga is utánok ment 's husz napi száguldozás után, megrémítve a' sicambrokat tért vissza. Két évvel később a' svévekkel volt harcza, kiket szinte túl űzött a' Rajnán. Az 55. és 54. évben Britanniába ment, hol még vadabb népek ellen harczolt és győzött mint a' gallok és germanok. Sem Germaniában sem Britanniában viselt táborozásainak nem volt eredménye, azonban ezek Caesarnak nagyobb hírt szereztek, mint bármi más hadi tettei, mert ezen országok a' rómaiak előtt még mind eddig meg nem járt mesés világhoz tartoztak 's Caesart ragyogó fényben álliták fel honfiai' szemeiben, mellyben magokat és dicsőségöket látták visszatükrözve és nevöket átvive ismeretlen országok' határaig [1]. Caesar a' mai egyházi állodalom' határaitól egész Britanniáig 's a' Rajnáig korlátlanúl parancsolt, Plutarch szerint nyolcz száz várost vett be, három száz népett győzött le, negyven nyilt csatát nyert, három millio néppel harczolt, mellyből egy millio elesett, más elfogatott, az állodalom' jövedelmeit negyed fél millió forintnál többel nevelte és a' birodalmat több ezer mérfölddel nagyobbítá, 's általában nagyobb tetteket vitt végbe mint a' Scipiók, mint Marius és Sulla, Lucullus vagy maga Pompejus, kinek dicsősége egekig emeltetett [2].

A' MÁSODIK POLGÁRHÁBORÚ.

Tíz évig volt Caesar távol Rómától, de folytonos figyelemmel kisérte az ottani mozgalmakat, mellyek mind inkább nevekedtek, 's végre a' legnagyobb zűrzavarokat idézték elő. Az 54. évb. a' pártviszályok miatt nem lehete consulokat választani és a' követ-

1) Caesar Comment. de bello gallico. — Plutarch Caes. életéb. — Sveton. Caesar.
2) Schlosser Univ. Uebers. III. Th. I-te Abth. 9. és 10. lap.

kező 53. évnek is eltelt már nyolcz hónapja, a' nélkül, hogy Rómának consulai volnának. A' viszálkodások' fő okai *Titus Annius Milo* és *Clodius* voltak. Az első consul vágyott lenni, a' második, ki mindent elkövete, hogy őt e' részben gátolja, praetorságot keresett. Pompejus, ki e' viszálkodásban határozatlan és nyomorú szerepet játszott, látszólag egyikén sem, titkon azonban Clodius' részén álla. Az állodalomban minden rend felbomlottnak látszott. A' consulságot és helytartóságot alku szerint akarák némelly hatalmasbak egymás' kezeibe játszani; Aulus Gabinius, syriai helytartó, Aegyptus' elűzött királyát nagy pénzösszegért helyezte vissza. E' gyalázatos vétségek feladattak a' tanácsnak, 's az nem boszúlá meg, félvén, hogy Pompejus ez ügyet hasznára fordítván, magát dictatorrá nevezteti. E' miatti félelemből a' birói hivatalokra is kötelesség-mulasztó és lelkiösmeretlen emberek választattak, mi legnagyobb bizonyítványúl szolgálhat, hogy a' respublicának nem sokáig lehete fenn maradnia, mert birák a' törvények' őrei 's nélkülök szabad ország' alkotmányának nincs támasza. A' két ellenfél Clodius és Milo, kik mindketten gladiatorok' kiséretében jártak, és naponként véres verekedéseket támasztának a' városban és kivűle, egy napon esetleg a' Bovillae latín város felé vezető úton találkozván, mindkét fél' emberei megrohanák egymást 's a' nagy verekedésben Clodius is megöletett. E' gyilkosság fellázasztá Clodius' nagy számból álló pártját. A' megöltnek holttestét két tribun köz nézés végett a' piaczon tétette ki; az ingerült nép pedig felfogván azt, a' tanácsházba vitte, 's ott padokból rakott máglyán elégetvén, az épület is lángot fogott, 's több szomszéd házakkal együtt elégett. Milo' házát a' nép ostrom alá vette 's alig mentethetett meg a' lerombolástól. Fegyverzett seregek kalandoztak a' város' utczáin és consulok' nem létében az egész közbát ingataggá lőn. A' néptömeg a' zavarok' lecsillapítására Pompejust kivánta hangosan dictatorrá neveztetni. A' jobb rész, és közöttök Cato is, rettegve a' dictatori hatalomtól, olly fordulatot adának végre a' dolgoknak, hogy Pompejus egy maga választatott consullá, ki aztán néhány hónap múlva ipát Metellus Scipiót, kinek első neje' halála után Cornelia nevű leányával kelt egybe, választá maga mellé consultársúl. Milo, Clodius' megöletésének fő eszköze, törvényszék' elébe idéztetett, ügyét Ci-

cero védte, nagy erejű szónoklatával, de mind e' mellett elitéltetvén, elhagyá Rómát és Massiliába vonult [1]).

Pompejus egy részről új hivatala, más részről házassága által most ismét az aristocratiához csatoltaték. Az aristocratia tőle várt segélyt a' pórnép' ellenében, Pompejus pedig azt hitte, hogy ez összeköttetés által megerősítendi magát Caesar' ellenében, kinek most már mind hatalmát, mind fényét rettegni kezdette. Azonban csalódott, mert az aristocratiával szövetkezvén, az egész néppártot elidegeníté magától, és Caesar' részére kényszerité állani. Pompejus a' tanácscsal egyetértőleg most elkezde Caesar ellen dolgozni, és a' hatalmast kisszerű boszontásokkal ingerelni. A' tanácsosok, kik Caesar' pártján állottak, kitörölteténck a' tanács' tagjai' sorából és az 51. évb. Marc. Claudius Marcellus indítványozá, hogy Caesar' tartományai iránt egy évvel előbb, mint helytartóságának ideje kitelnék, intézkedés történjék. A' meggondoltabbak elveték ugyan e' szokatlan indítványt, de annak sértő fulánkjai megmaradtak Caesar' szivében. Pompejus e' mozgalmakban nem lépett föl nyilván, de tudva volt, hogy része van bennök, mi által rá mint habozóra, mindenki kedvetlenül tekintett.

Caesar mindeneket tudott, mik Rómában történtek. Ő nyugodtan várta, míg megondolatlan ellenei magok szolgáltatnak neki alkalmat a' bonyolúlt csomót ketté vágni. Az alatt ügyekezett párthívei' számát nevelni, és sikerült neki még az ellenfélből is tekintélyes férfiakat maga részére nyerni. Igy szerzé meg pénzzel Luc. Aemil. Paullus consult, és Caj. Scribonius Curio tribunt [2]). A' nagy eszű és szónoki erejű fiatal Curio, ki valamint a' consul is, előbb Pompejus' pártján volt, ötöd fél millio forintnyi öszvegen vásároltatott meg. Caesar, mielőtt hivatala kitelnék, és seregeit szétbocsátaná, Rómába akart jőni és a' consulság' elnyerésére lépéseket tenni. Már előbb engedelmet, nyert, és pedig Pompejusnak is beleegyezésével, hogy a' consuli hivatalért távol létében is tehessen lépéseket. Most a' tanács ebbeli engedelmét vissza akará vonni, 's azt kivánta, hogy seregeit oszlatná szét. Caesar azonnal észrevevé, hogy itt hálló ké-

1) Dio Cassius XL. 48. 49. — Appian bell. civ. II. 20—22. — Cicero pro Milone. c. 9.
2) Svetonius Caesar c. 29.

szíttetik számára 's értesülvén a' tanács' végzése felől „Ez, úgy mond kardjára ütve, megszerzendi, mit olly méltatlanúl megtagadnak tőlem". Egy egész évig tárgyaltatott e' Caesar iránti kérdés, mig végre Curio azon indítványt tette, hogy mind Caesar mind Pompejus oszlassák szét hadaikat. A' tanács' nagyobb része elfogadá ez indítványt és csak huszonketten szavaztak a' mellett, hogy Pompejus tartsa meg hadait. Mire a' pompejus-párti Marcellus, felindulva, hogy kisebbségben maradt, e' szókat mondá a' jelenlevőknek: „Minthogy úgy kivánjátok, tehát legyen Caesar uratok". Ezzel nagy heven kiment a' gyülésből, hogy, mint mondá, a' haza' megmentésére azon eszközökhöz nyúljon, mellyekre hivatalánál fogva fel van jogosítva. És maga mellé vevén Lentulus tiszttársát, a' külvárosba ment Pompejushoz, átadá neki kardját 's így szóla: „Én és tiszttársam, parancsoljuk neked, Pompejus, hogy hadseregeidet Caesar ellen vivén, védjed a' hazát". Pompejus azt válaszolá színlett nyugalommal, hogy ha kevésbbé erőszakos eszközök nem használandnak, engedelmeskedni fog [3]).

Caesar' most levelet irt a' tanácshoz, hogy seregeit elbocsátja, ha Pompejus is hasonlót teend. Két tribun, Quint. Cassius Longinus és Marcus Antonius, kik Caesar' pártján valának, mindent elkövettek, ez ajánlat mellett. Hiába ügyekezett Marcellus rábirni a' tanácsot, hogy addig semmi ellenséges lépésre ne tökélje magát Caesar iránt, míg seregeket nem gyüjt, semmit ki nem lehetett vinni. Az állodalom szenvedélyes emberek' játékszere lőn. Az egész világbirodalom szemei a' tanács' hosszadalmas gyüléseire és Caesarra voltak függesztve. Régi barátságokat felbontott, régi gyülölségeket kiengesztelt a' pártszellem. A' szenvedélytől vezetett tanács végre azt határozá a' 49. év' januariusi hónapjában, hogy ha Caesar martius' első napjáig seregeit szét nem bocsátja, haza' ellenségének nyilvánittatik [4]). Hiába tiltakozék e' végzés ellen a' két tribun, Antonius és Cassius, a' tanács nem csak figyelembe nem vevé őket, holott még a' zsarnok Sulla is meghagyta a' tribunok' tiltakozási jogát, sőt egyik consul fel is szólitá őket, hogy távozzanak el a' gyülésből. A' tanács elhirtelenkedve végzést hozott, miszerint

3) Appian bell. civ. II. 31.
4) Dio Cass. XLI. 3. — Caesar de bell. civ. 2.

a' haza veszélyben van, 's a' consulok és tisztviselők ügyeljenek, bár rendkivüli eszközök által is, annak megmentésén. Pompejus korlátlan hatalmú fővezérré neveztetett Most a' megsértett két tribun és velök Curio, hogy meg ne ismertessenek, rabszolga-köntösökbe öltözve, Caesar' táborába mentek, és felszólíták őt a' tribuni személyszentség' védelmére és az alkotmány' megmentésére.

Caesar bevégezvén Galliában örök emlékű csatáit, Ravennába jött, 's itt várta el nyugalommal, mit végezend ügye iránt a' római tanács és nép. Ő, mint mondottuk, levelet irt, 's követet is küldé Rómába, olly nyilatkozatokkal, mellyeknek mindenike béke' szinét viselé magán. Midőn látná, hogy ajánlatai nem fogadtatnak el, és a' tanács végzéseket hoz, mellyek egyenesen ő ellene vannak intézve, eltökélte fegyverhez nyúlni. Részén volt a' nép és az időnek egész forradalmi ereje, mellyet egyes egyedül ő vezetett és senki olly ügyesen mint ő felhasználni nem tudott. Hosszasan nem kelle készülnie, minden mi czéljaira szükséges volt, intésére állott. Gyakorlott és ütközetre kész serege csak parancsára várt. Míg más részről Pompejus és az aristocratia' részén sok volt a' rendező, kevés a' teljesítő. Mivel Pompejus azzal ámíttatott, hogy Caesar' hadai vezéröktől idegenkednek 's készek átmenni Pompejushoz, ő nagy önhittséggel azt mondá, hogy csak a' földre kell dobbantania és belőle kész legiók fognak előteremni, 's elbizakodtában semmi készületeket nem tőn [5]). Caesar, a' körülményeknek mindig szerencsés ura, mind ezeket jól látta és teljesen használa is fordítá. Neki Ravennában csak egy legiója volt — Plutarch szerint öt ezer gyalog és három száz lovasa — többi hadai az Alpokon túl állottak. Egybehivá ezen maroknyi sereget, mellyel mint Livius mondja, a' világot támadta meg, előszámlálta előttök a' méltatlanságokat, mellyeket ellenségeitől szenvedett [6]) ő, ki úgymond hazája' hasznát és dicsőségét törekedett emelni, említé a' törvényszegést, miszerint a' tribunok' hatalma semmivé tétetett, és miután lázító szónoklatával a' kedélyeket teljesen felingerlé, felszólította hadait, védjék az alkotmányt, és vezérök' méltóságát, kinek parancsai alatt kilencz éven át dicsőséggel csatáztak, Galliát meghódíták, Germaniát megfenyíték és Britan-

5) Plutarch Pompej. életéb.
6) Caesar de bello civ. I. 7.

niát bejárták. Beszédére a' seregekben nagy zaj támadt; katonái készeknek nyilatkozának a' méltatlanságokat megboszúlni. Ekkor megindult Italia felé. Midőn a' Rubiconhoz ért, kissé tétovázott. A' világ' sorsát eldöntő eme' pillanatban sötét gondolatok' vészteli felhői vonultak át lelkén. A' Rubicon patak volt Italia és Gallia közt a' elválasztó határ. Ezt hadakkal átlépni, annyit jelentett, mint ellenség' gyanánt jőni a' hazába. „Ha e' folyón átmenni vonakodom, így tünődék, el vagyok veszve, ha nem, mennyi milliók lesznek általam boldogtalanok!" De ismét végig gondolva ellenségeinek viseletét iránta, Róma' partokra szaggatott állapotát, egyszerre eltökélé magát, 's e' szavakkal. „A' koczka el van vetve!" [7] a' folyamba szökött 's átment hadseregével együtt, 's olly sebesen nyomúlt előre a' mint csak gyalog hadai haladni birtak, és azonnal elfoglalá Ariminium' városát. Jól tudta ő, hogy kis számú seregének a' gyorsaság és meglepés megszerzendi a' győzelmet.

Jövetelének híre, melly mint szokott lenni, nagyítva szárnyalta be Italiát, elrémíte mindeneket. Szájról szájra terjedt: Caesar egész nagy hadával, gallok és germanoktól segélve, jön Róma ellen. A' merre ment kedvesen fogadtatott, mindenünnen kiüzé az ellenfél' hadait és az első sereg is, melly ellene küldetett, átment pártjára. Pompejus' felekezetén ijedelem, kapkodás, határozatlanság uralkodtak. Intézkedések helyett, egyik a' másiknak szemrehányásokat tőn. Mindenek meg valának lepetve Caesar' nagy merészségű lépésétől, melly őket egészen váratlanúl találta, mert azt hivék, elég idő leszen elkészülniök, mig ő Galliából seregeit egybegyűjtendi és az Alpokon áthozza. Pompejus' hirtelen gyüjtött hadai senki parancsának nem engedelmeskedve, ismét szétmentek. Minden mozgásban volt; falukból és városokból a' népség, melly Caesarhoz nem állott, elfuta; a' pártok egymáson erőszakoskodának, rendet sem szelidséggel, sem szigorral nem lehete eszközölni; Rómát elözönlé a' futamodók' sokasága, kevés híja volt, hogy a' város e' köz zürzavarban ön magát szét nem rombolá. Pompejus és a' tanács csakhamar átlátta, hogy Caesar' fegyvereitől többé Italia meg nem menthető. Azért eltökélék a' háborút Görögországba átvinni.

---

7) Svetonius Caesar XXXI. — Appian II. 35.

Caesar hatvan nap alatt ura lőn egész Italiának [8]). Mielőtt Rómába bemenne, Brundusiumba sietett, hogy ott Pompejust és az aristocratia' fő embereit, kik vele Rómából elfutának, meggátolja tengerre szállni. Azonban későn jött. A' futamodó Pompejus, kinek nagyobb hadereje volt Caesarénál, de el vala ámítva ál hírek által a' dolgok' helyzete iránt, már ekkor hadainak nagyobb részét tengerre szállítá és Caesarnak nem levén hajói, nem szállhatott utánok. A' helyett tehát, hogy készületeket tenne a' megfutamodottak' üldözésére, bámulandólag helyes tapintattal, arra tökélte magát, hogy legelőször is Spanyolországba menjen, hol Pompejus' hadai voltak, 's ott, mint mondá meggyőzve előbb a' vezér nélküli seregeket, aztán a' seregek nélküli vezérrel Pompejussal, annál könnyebben bánhassék. Mielőtt azonban e' szándékát végrehajtaná, Curio által elfoglaltatá Siciliát és Sardiniát, maga pedig Rómába ment. Itt mindenki Sulla' korabeli vérlátványokra volt elszánva. De Caesar más jellemű férfiú volt mint Sulla. Megérkezvén Rómába, egybehívá a' tanács' itt maradt tagjait 's ügyekezett őket és mindenkit szelíd viseletével és nyilatkozataival megnyugtatni. Előszámlált előttök minden méltatlanságot, miket ellenségei vele elkövettek, nekik tulajdonítva a' polgárháború' egész bűnsulyát. Elmondá, hogy ő az által, mert a' consuli hivatalt kereste, semmi törvényt nem sértett, de ellenségei háborították őt jogaiban 's azon fölül megsérték a' tribuni szentséget. Hogy ő egész mérséklettel kész vala letenni hadvezéri tisztét, de mások nem akartak hasonlót tenni, 's elébe olly föltételeket szabtak, miknek ők magokat nem akarák alávetni 's készek voltak inkább az állodalmat romlásba dönteni, mint követeléseikből valamit engedni. Inté a' tanácsot, ne hagyja el a' respublicát, hanem vele kezet fogva állítsa helyre a' rendet, vagy ha ez terhére lenne, fölmentendi e' veszödségtől, mert tenni ő maga is tud. Véleménye szerint most követséget kellene küldeni Pompejushoz 's felszólítani őt, kimélje a' respublicát. Jól tudja, hogy Pompejus az illy küldöttség által tett ajánlatot jog-elismerésnek mondá azok' részére, kik azt tették, vagy félénkségnek azok' részéről, kiknek az tétetett. De ez, úgymond, kis lelkek' gondolkodása. Ő maga részéről ellenségeit őszinte és nemes tettekben ohajtja

8) Plutarch, Caesar életéb.

fölülmúlni, mint fölülmúlta csatamezőn fegyverrel [9]). Illy színekkel ügyekezett e' nagy eszü ember' ügyét szépíteni 's mi alatt hathatós eszközökkel birt intézkedéseit hatalommal is végrehajtani, annyi ékesszólást 's annyi szíves készséget mutata, hogy e' részbeni viselete épen olly veszélyes valamint fegyvere. Hogy mindeneket kiengeszteljen, még azok iránt is kegyesnek mutatta magát, kik fegyvert fogtak ellene. Mennyivel bölcsebb bánás volt ez Pompejusénál, ki mindenkit halállal és számüzetéssel fenyegetett, ha Caesárhoz áll és Rómában marad! [10]) Ez mutatja, hogy Caesar egyaránt nagy volt, akár fegyverrel kelle, akár szivességgel embereket hódítani 's helyesen mondá egy angol történetiró [11]), miképen nehéz elhatározni, karddal vagy nyelvével volt-e veszélyesebb azon állodalomnak, mellyet megtámadott. Rómában a' szükséges rendeléseket gyorsan megtevé; az ország' pénztárát, a' háborúnak e' biztos eszközét, elfoglalta. Lucius Caecilius Metellus tribun gátlani akarva őt, tribuni székét a' pénztár' ajtaja elébe tevé. Caesart elhagyá mérséklete 's ha nem enged halállal fenyegette Metellust, mit úgymond, könnyebb lesz teljesíteni, mint kimondania. Most a' várost Antonius' felügyelésére bízván, Spanyolországba indult. Utközben Massilia elzárta előle kapuit. Caesar ostrom alá vevén azt, Cur. Treboniust hagyá itt egy haddal, maga pedig tovább ment. Spanyolországban Afranius, Petrejus, Catilina' győzője, és Varro állottak Pompejus' hét legióból álló hadainak élén. Itt eleinte nem kedvezett a' szerencse Caesarnak; első megtámadását Afranius visszaverte, hadai vizáradás által is szenvedtek, de utóbb találékony' eszével mind a' természet, mind a' hadi fortély gördítette akadályokat legyőzvén, tizennégy nap alatt leverte a' magát már diadalmasnak hitt ellenséget. Visszatértében a' massiliaiakat két tengeri csatában meggyőzte, 's e' várost is elfoglalá 's a' lakosokat szigorúan büntetvén, azt tanúsítá, hogy ő nemcsak szelíd és engedékeny, hanem kegyetlen is tud lenni [12]).

---

9) Caesar de bell. civ. I. 32.
10) Cicero ad Atticum VIII. epist. 11. — Caesar I. 33. — Plutarch Caesar' életéb.
11) Adam Ferguson, Geschichte des Fortgangs und Untergangs der Römisch. Republik. Übers. und mit Anmerk. und Zusätzen begl. v. Ch. D. Beck. Leipz. 1786. III. Bdes I. Abth. 198. 199 lap.
12) Strabo, Geogr. IV. — Dio C. XLI. 25.

Rómába érvén, dictatorrá neveztette magát, hogy jogszerűleg hozhasson némelly általa szükségesnek látott törvényeket. Milót kivéve valamennyi számüzöttnek megengedte a' visszatérést, felső Italia' lakosainak római polgárjogot ada, 's az adóssági ügyeket jobb rendbe hozá [13]). Tizen egy nap mulva ismét letette a' dictatori hivatalt, melly Sullát hozván emlékezetbe, gyülöletes volt, és egyik párthivével Servilius Isauricussal consullá választatta magát. Ezután nemsokára hadainak egy részével elevezett Görögországba. Mialatt ő Italiát, Siciliát, Sardiniát, Massiliát és Spanyolországot elfoglalta, Rómában ügyeit teljes rendbe hozá, Curio' vezérlete alatt Afrikába hadat küldött. Pompejus' pártja úgy szólván semmi hadi munkálatokat nem tett, de seregeket nagy számmal gyűjte. Caesar tizen egy napot töltvén Rómában, december hónapban Brundusiumba ment, hol seregei állottak. Az idő nem volt hadi munkálatokra alkalmas, ő még is eltökélte átszállani Görögországba. Kevés hajói levén, csak kis részével evezhetett el hadainak, és olly helyen szállott ki, hol legkevésbbé várhatták, egy igen veszélyesnek tartott parton, magas és sziklás hegyfoknál, mellynek neve Acroceraunus, Epirus' éjszaki szélén. Ezután csakhamar elfoglalá Epirus' nagyobb részét, megerősítette magát Dyrrhachium mellett, melly pompejus-pártiak által volt megszállva 's itt várta be hátra hagyott seregeit. Azok sokáig nem érkeztek meg, Caesar végre nyugtalan leve 's eltökélé hogy Brundusiumba evezzen átjövetelöket siettetni. Midőn a' tengeren volna, vihar támada, a' szelek feltornyozák a' vizeket, a' hajókormányos vissza akart evezni. Caesar, ki rabszolga-köntösbe öltözötten nem ismertetett a' hajós nép által, most rájok rivalkodék, hogy csak bátran evezzenek előre, mert „Caesart viszik és szerencséjét!" E' szóra föllelkesült a' hajósnép, újra neki indult a' háborgó tengernek, azonban vele megküzdeni emberi erőt fölülhaladta 's csakugyan vissza kellett térniök [14]). Végre megérkezvén seregei, Caesar felüté táborát az ellenséggel szemközt. Első csatái nem voltak szerencsések. A' sokkal nagyobb hadakat vezérlő Pompejus, kinek táborában sok jeles hadvezér is volt, csatát nyert ellene, melly, ha használni tudta volna, eldöntő leendhetendett. De azt elmulasz-

13) Dio C. XLI. 36. — Svetonius Caesar 41.
14) Appian bell. civ. II. 56. — Dio C. 41. 46. — Plutarch. Caesar' életéb.

tá, azért mondotta Caesar, hogy Pompejus nem tud győzni [15]). Caesar, mivel hadai élelemhiány miatt is sokat szenvedtek, elvonult és gyors menetekben Thessalia felé fordult, hol minden város egész Larissáig meghódolt neki.

Pompejus' táborában most tanácskozások folytak, az ezután teendők iránt. Sokan át akarák vinni a' háborút Italiába, melly lépés úgy gondolák, visszaszerzené Sicilia, Sardinia, Spanyolország és Gallia' birtokát. A' tanakodás' eredménye, mi rájok nézve a' lehető legroszabb volt, az lőn, hogy Caesarnak utána menjenek Thessaliába. Szerencsétlensége volt Pompejusnak, hogy táborában sok tanácsbeli, előkelő és nagy tekintélyű római férfiú volt, kik mind tanácsolának, mind parancsoltak 's végre Pompejust magát is megzavarták. Caesar' táborát ellenben testnek lehete nézni, mellynek egy lelke van. Caesar' lángesze, és csak egyetlen akarata. Caesar' felsősége előtt miudenki hátra vonult; minden dolgokban csak neki volt szava. A' két ellenséges tábor a' *pharsaliai* mezőn találkozott. Pompejus' serege két annyi számú volt, de Caesaré gyakorlottabb. Amazok annyira bizonyosnak hitték a' győzelmet, hogy már előre osztozának, ki mifelé hivatalt kapjon Rómában [16]). Táborukban sok fiatal patricius volt, kik kényesen valának nevelve, sokat tartottak arczszépségökre. Caesar „fiatal tánczosoknak" gúnyolá őket, 's megparancsolá katonáinak, hogy fegyveröket azoknak ne más tagjaik, hanem egyenesen arczaik ellen intézzék. E' fortély sokat használt. A' szépségöket féltő ifju patriciusok eleinte elfödék arczaikat, utóbb megfordultak 's futásnak eredvén zavart okozának a' táborban. Ütközet előtt a' két tábor egymás' ellenében állván, ünnepélyes csendben nézett egymásra, mint két ellenséges testvér. Sokan könyekre fakadva siraták, hogy e' nagy erő, melly közczélra egyesülten a' barbar ellenségekben olly nagy pusztítást tehetne, egymás' vérét ontja [17]). Julius' 10. a' Kr. el. 48. évb. ment végbe e' nagy nevezetességű csata, és egy napi harcz után Pompejus' seregei teljesen megverettek. 24,000-re tétetik az elesettek' száma a' pompejus-párton. Az életben maradtak elszóródának minden irányban futás által. Pompejus szolga-köntösbe öltözvén

15) Caesar b. c. III. 70. — Appian II. 261.
16) Caesar b. civ. III. 82. 83. — Cicero ad fam. VII. 3.
17) Plutarch Pompej. életéb. — Appian II. 65.

a' tenger felé menekült. Midőn Caesar a' holtakkal fedett mezőn átnyargalna, látszatos megindulással mondotta: „Ők akarák azt így! — Mert nekem még olly nagy tetteim után is lakolnom kell vala, hogyha seregeim nem védelmeznek.“ A' győzelem után Caesar nagylelkűleg viselte magát. Az ellene harczolókat megajándékozá éltök, vagyonuk, és szabadságukkal. Csupán azokat zárta ki kegyeiből, kik már egyszer foglyai voltak 's elbocsáttatván újra fegyvert ragadtak ellene. Sőt még az illyek közől is némellyik, ha Caesar' valamellyik barátja érette könyörgött, bocsánatot nyert. Pompejus' iratait, mellyek zsákmányúl kezeibe jutának, mind elégeté, nehogy általok sokak ellen boszúra ingereltessék. Mi más szellem vezette Pompejus' pártját, hol már előre meg vala készítve a' büntetendők' névsora! [18]).

Pompejus hajóra szállván, Lesbosba futott. Itt magához vevén nejét és gyermekeit Ázsiába evezett, sokáig nem tudva, melly világrészen fog menedéket lelni. Ha neki a' pharsaliai csatavesztés meg nem zavarja elméjét, Afrikába menendett, hol alvezérei Juba' numidiai királylyal egyesülten jókora sereget gyüjtének. Ázsiába menni, hol egykor mint hódító járt 's a' fejdelmekben kevés rokonszenvet gerjeszte maga iránt, legkevésbbé volt tanácsos. Ezt most csakhamar tapasztalá, mert a' rhodusiak hozzájok menekvő párthíveit elutasíták, a' syriai városok pedig halálbüntetés alatt tilták nekik a' hozzájok menetelt. E' szerint Pompejus is Aegyptus felé fordult, hol a' király' apját egykor ő segélte trónra, mellyről elüzetett, 's így némi hálára számíthatott. Király Aegyptusban most a' tizen három éves XII. Ptolemaeus volt, 's az ország' kormányát ennek gyámjai vitték, kik, 's köztök nevezetesen *Achillas*, használni akarván az alkalmat, mellyel magát a' diadalmas Caesar' kegyeibe ajánlhassa, eltökélte Pompejust éltétől megfosztani. A' bujdokló Pompejus hirét vevén, hogy Ptolomaeus Pelusiumnal áll hadaival nőtestvére ellen harczolva, idejött 's kérte a' királyt, fogadná be. Achillas néhány embert magához vevén, Pompejus' hajójára evezett, mintha őt a' királyhoz akarná hozni. Pompejus elbucsúzván nejétől, Philippus nevű felszabadított szolgájával Achillas' csolnakjába ült. Hátra hagyott nejéhez, ki némi előérzetből előre megsiratta, és fiához

18) Lásd a' pharsaliai csatát Caesar III. 88—96. — Plutarch Pompej. életéb.

még egyszer visszafordulván, Sophocles e' szavait mondotta: „Ki zsarnokhoz megyen, szolgája lesz, szabad volt bár előbb.“ Midőn kiszállanának, Pompejus megfogá Philippus' kezét, hogy bátrabban léphessen. E' pillanatban Achillas' emberei közől Septimius, ki valaha Pompejus alatt katonáskodott, hátulról kardjával átdöfte őt. Pompejus erre mindkét kezével arczára vonó palástját 's a' nélkűl, hogy valamit szólna, mi hozzá méltatlan leendett, nagy nyugodtsággal állotta ki a' gyilkosok' többi csapásait is, 's meghalt 60 éves korában. Feje később Caesar' elébe vitetett, ki borzadva fordult el látásától és sírva fakadt egykori barátja' sorsán 's megesküvék, hogy gyilkosain boszút álland. Miután gyilkosai fejét elvágták, testét kivetették a' csolnakból. Philippus hű szolgája ott állott, míg a' kiváncsi nép, melly nézésére összefuta, el nem távozott. Ekkor megmosá a' tenger' vizébe és saját palástjába burkolván, máglyát rakott egy kórhadt halász-csolnak' darabjaiból és megégette azt. Hamvait aztán nejéhez küldé, ki azokat albani birtokán temette el. Ez vala vége azon férfiúnak, ki előtt egykor remegett Ázsia, kit Sulla nagynak nevezett, Róma pedig első polgára gyanánt tisztelt [19]).

Caesar a' pharsaliai csata után nemsokára szinte tengerre szállott Pompejus' üldözésére, tudván, hogy addig az ellenpártot nem tekintheti legyőzöttnek, míg fejét, Pompejust, hatalmába nem keríti. Ő is Aegyptusig jött. Utjában mindenek meghódoltak neki. Cajus Cassius Longinus, a' később Caesar' élete ellen összeesküdtek' egyike, kire Pompejus hetven hajó' vezérletét bizta, meghajolt a' győzelmes előtt, és átadá neki hajóit. Caesar megértvén Pompejus' halálát, az ázsiai ügyekre fordítá figyelmét. A' népre vetett adó egy részét elengedte és több intézkedéseket tett. Aegyptusban *Cleopatrát*, a' király' üldözött nőtestvérét, vette ótalmába. Őt, hogy magok uralkodhassanak, a' galádúl sáfárkodó gyámok, kizárták a' hatalomból és annyira üldözék, hogy Syriába volt kénytelen előlök menekedni. A' királyi hölgy most, titkon Alexandriába jött, azon reménynyel, hogy szépsége és dús szelleme által a' világgyőző Caesart maga részére hódítandja. Reménye teljesen sikerült. E' híres nő felől Plutarch azt írja, hogy nem volt olly rendkivüli szépség, mellynek puszta látása

19) Plutarch Pompej. életéb.

bámulatet gerjesztett volna, de társalgása és módja ellenállhatlan kecscsel birt, és egész alakján olly kellem és báj ömlött el, melly mindenki' figyelmét lelánczolá. Szava kellemesen zengett, mint a' hangszer' húrja' és számos nyelven nagy könnyűséggel beszélt. Ezen kivűl be vala tanulva a' keleti bujaság' csábmesterségeibe, mellyek olly kéjencznek mint Caesar, ellenállhatlanok voltak. A' világgyőző egészen meghódolt e' nő' bájainak, visszahelyezé őt jogaiba 's Ptolemaeus' uralkodó-társnéjává tette, mi által olly zűrzavar támadt Aegyptusban, melly Caesarnak csaknem életébe került. Achillas, és Pothinus, ki szinte gyámja volt a' kiskorú királynak, orgyilkos tervet koholtak Caesar ellen, 's midőn az nem sikerült 's miatta Pothinus éltét veszíté, Achillas valódi lázadást támasztott, és fegyverrel szállotta meg Alexandriát. Caesar, kinek itt nem volt nagy számú hada, csak ügyességgel birt megmenekedni. Felgyujtván a' révben az aegyptusi hajóhadat, megverte az ellenfélt. Ezután Pharus' szigetét akará elfoglalni, de hadai visszatolatának 's maga is életveszélybe jutott, mert hajója szertelenül meg levén terhelve emberekkel, elmerülni készült. Ezt látva Caesar hirtelen eltökélé magát, a' hullámok közé szökött, 's egyik kezében magasan fentartva a' vizek felett becses iratait, az ellenség' nyilzáporai közt szerencsésen átuszta a' tengert. Ezután hadainak egy része megérkezvén Ázsiából, teljesen leverte az ellenfél' erejét. A' megfutamodott király a' Nilusban lelte halálát. Most Cleopatra lőn Aegyptus' királynéja. Caesar, miután Cleopatra' karjai közt egy ideig elfeledve győzelmeit, el Rómát, és Pompejus' pártjának még mindig fegyverben álló hadmaradványait, újra fölébrede, ismét ferfiúvá lőn, 's Azsiába ment, hol Mithridates' fiát a' hatalmassá vált Pharnacest, ki míg a' polgári zavarok folytak, egy nagy tartományt elfoglalt, hihetetlen gyorsasággal meggyőzte. E' táborozása felől írta Rómába, hogy „jött, látott és győzött" [20].

A' 47. év' decemberi hónapjában Rómába jött. Távolléte alatt itt nagy zavarok uralkodtak. Őt a' római nép a' pharsaliai győzelem után holtiglani néptribunná, öt évre consullá, egy évre dictatorrá nevezte. Ezen hatalmainál fogva Marcus Antoniust, ki Pharsaliánál a' hadak' egy szárnyát vezérlé, Ró-

20) Svetonius Caes. 35. 37. — Dio XLII. 44. — Hirtius de bello Alexandrino.

mába küldötte katonai kormányzóúl, Publ. Corn. Dolabellát pedig néptribuni hivatallal bizá meg. Mindkettő, kivált Dolabella, adósságokkal elterhelt ember volt, 's erőszakos módokkal akartak hitelezőik' kezeiből menekedni. A' tanács és egy másik tribun, ellenszegült szándékaiknak. Ebből czivódás és valóságos csaták keletkeztek Róma' utczáin. A' zavarok mind addig tartottak, mig Caesar meg nem érkezett. Ő szelíd bánásával mindeneket kiengesztelt és lecsillapíta. Ellenségeinek megbocsátott, barátinak jutalmakat ada 's valódi békenemtő gyanánt jelent meg [21]).

De most egyszerre nagy veszély tornyosult feje fölé. Hadseregei kezdtek eddigi példátlan hűségökben ingadozni. A' pharsaliai csata után Italiába küldött legiók igen felfuvalkodának, hogy a' respublica' romjain most hadi hatalom alapíttatott. Érteni kezdék fontosságukat, kivált Caesar' távollétében. Az alvezérek, parancsainak többé nem engedelmeskedtek, és féktelenkedéseiket, mellyekhez már szinte hozzá valának szokva, még Caesar' megjövetelekor is folytatták. A' lázongók közt leginkább a' híres tizedik legio tüntette ki magát. Szállásuk Capua' közelében volt, honnan nemsokára Afrikába kell valla indulniok, 's mivel e' háborúra egészen nélkülözhetleneknek hitték magokat, nagy hevesen kezdék követelni már előbb Caesar által megigért jutalmaikat. Caesarnak most nem volt tehetségében kivánságaikat kielégíteni, azért Crispus Sallustius praetort küldé hozzájok azon nyilatkozattal, hogy az afrikai háború' bevégeztével megadatik nekik az igért jutalom. Azonban nemhogy lecsillapultak volna, hanem még inkább heveskedének, Sallustiust magát is sértegeték, dühökben két tanácsbelit is megöltek, és most fölkerekedvén, egyenesen Róma felé jöttek. Ez esemény még Caesarban is némi aggodalmat költe. Saját testőreit sem vala tanácsos ellenök küldeni, nehogy hozzájok álljanak, más részről pedig átgondolá, hogy ha hadai ellen kényszerűl fegyvert használni, azon egész hatalomnak, mellyet alkota, össze kellend omlania. E' nehéz körülmények közt egy merész lépésre tökélte magát, 's fegyveresen a' mint voltak, a' városba bocsátván őket, a' Mars' mezejére menni parancsolá. Ott, nem hagyva magát lebeszéltetni baráti által, egye-

21) Cicero ad Atticum lib. XI. ep. 12. 14. 23. — Plutarch Antonius' életéb.

nesen a' feldühültek közé lépett, és emeltebb helyre állván, kérdé tőlök, mi panaszuk van. A' dicső csaták' elkényeztetett, és büszke fiai seregenként tolakodának mellé, és több helyről számosan elkezdék számlálni sérelmeiket, elmondák tett szolgálataikat 's mivel ezekért mind eddig nem kaptak jutalmat, azonnali elbocsáttatásukat kérték. Caesar beszédeikből azonnal átlátta egész lelköket, 's azt, hogy ők nem a' fegyvert letenni, hanem Caesarral, kinek most az afrikai háborúhoz rájok szüksége van, fontosságukat akarják éreztetni, átlátta, hogy e' perczben eddigi egész hadvezéri tekintélye van koczkán. Beszédet tarta hozzájok, melly mind emberismeretének, mind gyakorlati eszének fényes bizonyítványa volt. Követelésöket igazságosnak mondá, megvallá, hogy őket újabb fáradságokkal terhelni nem lehet, azért bátran letehetik fegyveröket, szolgálatuknak ezennel vége van, ő elbocsátottaknak tekinti őket. Beszédé' végén nem is nevezte őket többé hadi társainak, mint szokta, hanem polgároknak (quirites). A' polgár szóra roppant zajongás szakasztá félbe beszédét. E' szó Caesar' szájából hihetetlen hatásu volt. A' feldühült lázadók mint varázsütésre egyszerre megváltoztak. Megszégyenítve, megalázva és lefegyverezve érezték magokat. Ezer ajak egyszerre kiáltá, hogy ők nem polgárok, hanem katonák, és készek Caesar alatt tovább is szolgálni. Mindnyája megbánta cselekedetét, és az afrikai háborúba kivánkozott. Caesar megbocsáta nekik, de a' lázadás' fejeit megbüntette. Igy csillapíta le egyetlenegy szavával egy forradalmat, melly verözönbe fogta volna Rómát boritani [22]).

A' Kr. el. 47. év' őszén, igen alkalmatlan időben, mikor senki sem várta volna, átevezett Afrikába. A' vihar szétverte gályáit 's ő csak kevés hajóval szállott ki. Midőn partra lépne, súlyegyent veszítve, földre esett. Nehogy ezt hadai rosz jelnek vegyék, hirtelen feltalálva magát igy kiálta fel: „Afrika, én elfoglallak téged!" A' pharsaliai csata után Pompejus' haderejének maradványa Afrikába vonult, az alatt míg Pompejus' két fia, Cnaeus és Sextus, hajóhadat gyüjtének. Ez afrikai tábornak Metellus Scipio volt vezére. Egyes hadosztályokat Cato, Labienus, Afranius és mások vezettek. Velök szövetkezett *Juba*,

22) Svetonius, Caesar. — Dio Cass. XLII. 52–55. — Appian II. 92.

numidák' fejdelme is. Erejök sokkal nagyobb vala, mint Caesaré, de nem volt vele mérkezhető vezérök. Mind e' mellett nem egyszer hozák aggasztó helyzetbe apró csatáik által, mellyből csak találékony esze szabadítá meg. Végre *Thapsus* mellett egy fő ütközetet nyert ellenök a' 46. évb. Csak kevesen menekülhettek meg, kik aztán Spanyolországba futának. Metellus, Juba, és mások nem látván egyéb menedéket, magok végzék ki magokat. Igy halt meg a' nemes Cato is. Caesar egy világot bírt meghódítani, csak ennek szilárd lelkét nem [23]). Önzetlenebb és tisztább indulattal a' haza' javán, a' szabadság' megmentésén soha nem fáradott még senki mint Cato. Ő a' thapsusi csatában magát a' szabadságot látta meggyilkolva; a' szabadságot, melly neki éltető eleme volt, mellyért egy életen át rendületlenül küzde, csüggedetlen fáradott. és szíve' minden dobbanását áldozá. Róma' szabadságának összeomlásával neki nem voltak többé reményei ez életben, azért véget keresett 's azt magához méltót csak az önkénytes halálban hitt lelhetni. Ő, a' valódi római polgár' példányképe gyanánt nézetett 's azt hitte, hogy halála használni fog a' szabadság' ügyének, hogy általa példát adand Róma' jobb fiainak, mennyi áldozatra érdemes azon ügy, mellyért ő élt és meghalt. Hogy Róma' szabadsága többé meg nem menthető, hogy mostoha idők nehezedtek rá, mellyeknek súlya alól többé ki nem szabadíthatni 's hogy hasztalan ontja ki szíve' vérét, azt ő nem látta át. Ha volt valaha szabadság' vértanúja, Catót mondhatni annak legtöbb joggal. Ő a' szabad Róma' leomlása után nem élhetett többé, vagy ha igen, nem leendett Cato, az a' nagy polgár, ki egész életén át vallási érzelemmel csüggött a' szabadság' szent eszméjén, kinek lelkét egészen annak megmentése foglalta el. A' Stoa' bölcsei, kiknek ő tanítványa volt, azt taníták, hogy az embernek meg kell halni, ha szabadon nem élhet, 's hogy a' férfiú' kötelessége 's valódi nagysága abban áll, ha úgy hal meg miként élt. Ezért ő élete' tetteit halálával erősítette meg, 's ezzel igazolta, hogy meggyőződése neki nem ábránd, hanem a' legtisztább valóság volt. Baráti ajánlkozának, hogy Caesar előtt könyörögni fognak érette, de ő megbántódva utasítá őket vissza. Jól tudta Cato, hogy Caesar diadalmát fogja abban

23) „Cuncta terrarum subacta praeter atrocem animum Catonis.“ Horatius, Od. 2, 1, 23.

látni, ha neki megkegyelmezhet, ő ellenben ha zsarnok-kegyelmet elfogad, lealacsonyítandja az ügyet, mellyért észszel, és fegyverrel annyi éveken át küzdött. Utica' városában, mellyet Caesar' hadai ellen védett, minden rendeléseket megtőn azon polgártársai' megmentésére, kik jobbnak látták Caesarnak meghódolni, mint meghalni. Végestvéjét haráti' körében tölté, azután hálószobájába vonult, éjjel Plato' Phaedonát olvasá a' lélek' halhatlanságáról. Reggel, midőn megnyugtaták, hogy Uticából menekvő polgártársai szerencsésen elevezték, ágyára dőlvén, kardját mellébe döfé. A' zörejre befutának baráti, ő ájulva találtatott a' földön, bekötözék sebét, de midőn föleszmélt, felszaggatá a' kötelékeket és meghalt. A' város' népe összefutott, jóltevőjének, szabadítójának, egyetlen szabad és meg nem törhető férfiúnak magasztalva, siratta őt. Caesar és győzelmes hada már előnyomulának a' város' kapuihoz, de azért Utica' lakosi nem tartózkodtak neki a' végtiszteletet megadni. Testét fölékesítve temették el a' tengerparton, hol még Plutarch' idejében szobra állott. Midőn Caesarnak hirűl vivék a' gyász eseményt, így kiálta fel: »O Cato, irígylem halálodat, ki tőlem irígyletted megmentésed' dicsőségét!» Cato élte' 48-dik évében halt meg. Sok nagy elmék dicsérték és gyalázták őt, úgymond Livius [24]), de mocsoktalan hirét sem a' dicséret nagyobbra emelni, sem az ócsárlás csökkenteni nem volt képes [25]).

CAESAR' URADALMA ÉS HALÁLA.

Bevégezvén öt hónap alatt az afrikai veszélyes háborút, Caesar visszajött Rómába. Még mielőtt megérkeznék, a' tanács meghajolva nagy hatalma előtt, tíz évre dictatorrá és háromra consullá tette őt. Midőn a' városba ért, tódulva jött a' nép elébe, és örömriadozással kisérte a' Capitoliumba. És most elkezdődött az aljas és szabad néphez illetlen hizelgések' időszaka. Mindenki szolgai csúszással vetélkedett Caesar' megtiszteltetésén, és látni lehetett, mi mélyen volt már sűlyedve Rómának egykor szabadon büszke népe. A' tanács Caesar' személyét szentnek nyilvánítá és

24) Livius Hieronymusnál Proleg. l. II. in Hoseam a' Drakenb. kiadásban VI. rész 993. lap.
25) Plutarch Cato' életéb. — Dio C. XLIII. 10. 11. — Appian II. 98. — Hirt de bello afr. 88. — Cicero ad Atticum XII. ep. 4.

szobrot emelt neki a' capitoliumi Jupiteré mellett illy felirással: „A' félistennek" A' Juba feletti győzelem negyven napig ünnepeltetett. Elhatároztaték, hogy diadalkocsiát, mint egykor Camillusét, négy fehér ló vonja és hetven két lictor kisérje. Következtek most a' diadalünnepek. Négy különböző napon négy diadalmenet tartaték, a' gallok, Aegyptus, Pontus, és Numidia' királyain vett győzelmeiért. Ezek' fénye, nagysága, Caesar' világuralmának volt tanúja. A' diadalkocsi előtt ment személyek közt Vercingetorix gall fejdelem, Arsinoe Cleopatra' nőtestvére, és Juba király' fia voltak kitünőbbek. Ott lehete látni Cato' arczképét is [1] a' mint bekötözött sebeit feltépte, minek látására minden jobb római' szeme könybe borult. A' zsákmányolt kincsek, mellyek a' diadalmenetkor látványúl vitettek, 159 millio forintnyi értékűeknek mondatnak. A' hizelgő tisztelkedések olly túlságig mentek, hogy egy részöket Caesar elutasítá, azonban azokkal is, miket elfogadott, eléggé bebizonyítá hiúságát, mi csodálatra méltó az ő valódi nagysága mellett [2]. Ha tekintetbe veszszük ügyességét, mellyel az embereket czéljaira használni, eszközeit megválasztani tudta, terveit elkészíté és kivitte, ezeken kivül bámulatra méltó előrelátását és kiszámolásait minden dolgaiban, kénytelenek vagyunk megvallani, hogy ő magasan áll a' világtörténet' sok legnagyobb emberei felett, de más részről fontolóra véve fő czélját és szenvedélyeit, mellyeket kielégíteni törekedett, egyikét találjuk benne azon mindennapi embereknek, kik a' czímek és megtiszteltetések után reszketve sovárognak. Ő érzéketlen volt olly dicsőség után, melly Catót, Cicerót 's több másokat nagy polgároknak tanúsított; és inkább akart a' roszgondolkodásúak közt első lenni, inkább vezér a' szerencse' hadfiai közt, és kicsikarni polgártársaitól azon tiszteletet, mellyet bámulatra méltó tulajdonai bizonyosan meg fogtak volna neki szerzeni akkor is, ha eléggé nagylelkű leendett amaz eszközöket megvetni.

Megtartván diadalmeneteit, gazdagon megajándékozta mind katonáit, mind a' népet. Ünnepi játékokat rendelt számára, és 22,000 asztalnál vendégelte meg. Barátinak és párthíveinek hivatalokat osztogatott, és a' tanács' tagjainak számát 900-ra emelte. Ellenségei iránt a' legnagyobb mértékben szelídnek és engedé-

1) Appian bell civ. lib. II. — Liv. ep. CXV. 17. 18.
2) Plutarch, Svetonius Caesar' életéb.

kenynek mutatta magát [3]). Megható jelenés vala a' többek közt, a' mint Quintus Ligariusnak megkegyelmezett, ki az afrikai háborúban Caesar' engesztelhetlen ellenségének mutatván magát, halálra ítéltetett. Cicero, ki ekkor már visszavonulva a' közügyektől a' tudományoknak élt, azonban hamikor barátinak használhatott, megemlékezve szónoklatának hajdani hatalmára, előlépett magányából, elvállalta Ligarius' védelmét, és beszéde egyik legnagyobb diadalmát vítta ki az ékesszólásnak. Caesar, midőn Ligarius' ügye tárgyaltatás alá vétetett, azon erős föltétellel jelent meg, hogy a' halálra ítéltnek nem fog megkegyelmezni, de Cicero' szónoklata annyira elragadta őt, hogy megengesztelődött. A' beszéd' elejét kedvetlenül hallgatta Caesar, ügyekezett a' kezében tartott irásokban szórakozást keresni. De az elragadó szónoklat' folytában egészen megváltozott szinében 's látható volt mint fel van indúlva. Midőn Cicero a' beszéd' végén egyenesen Caesarhoz fordúlva így szólna: »Minden erényeid között, ó Caesar, jóságod a' legszebbik, halandók istenekhez lesznek hasonlókká, ha magok körül boldogságot terjesztenek. A' te fenségedben nincs semmi dicsőbb, mint az, hogy jót tehetsz, természetedben semmi nemesebb, Caesar, mint akaratod azt tenni. Én hallgatok, a' többit szíved mondja meg neked!» Ekkor kiestek Caesar' kezeiből az iratok, könyekbe borúltak szemei, és Ligariusnak meg vala bocsátva [4]). Igy engedett meg a' tanács' kérésére az egykori consul Marcellusnak is.

Caesar a' fejdelmi hatalmat, mellyet magának szerze, nem csak megszilárdítani, hanem az állodalom' javára használni is ügyekezett, azért törvényeket hoza, intézkedéseket tett, mellyek annak virágzását emeljék. Róma' és Italia' népességének, melly e' hosszas háborúk alatt igen megfogyott, gyarapítására jutalmakat tett a' nagy családú apák' számára, korlátolá a' magán-életbeni fényüzést, és a' vétkekre keményebb büntetéseket szabott. Az időszámlálást, melly ekkor már teljesen össze volt zavarodva, Sosigenes alexandriai csillagász' segedelmével megigazítá, mi által a' keresztény Európának és napkelet' egy részének más fél ezer évig tartó hasznot tett. A' tartományok' igazgatását, az

3) Dio Cass. XLIII. 14. 's köv. — Appian de bell. civ. II.
4) Plutarch, Cicero életéb.

adósági ügyeket stb rendezte [5]). Azonban nem sokáig foglalhaták el a' béke' gondjai, mert Spanyolországból új veszélyek tornyosultak hatalma ellen.

Az Afrikában levert republicanusok' megmenekült része Spanyolországba futott és itt csakhamar olly erőre vergődött ismét, hogy Caesar' vezérei nem mérkezhettek vele, 's igy az ő személyes jelenlétére volt szükség. A' Kr. el. 46. évb. indult el és Saguntnál kötött ki. Baetis, a' mai Quadalquivir, és Cordova körül volt a' csatapiacz. Több apró ütközetek után *Munda'* városa mellett egy síkon találkozván a' két tábor, mart 17. a' Kr. el. 45. évb. köztök olly elszánt csata keletkezett, melly mind kétesebb mind veszélyesebb vala Caesar' minden eddigi csatáinál. Seregei már ingadozni és hátrálni kezdének. Most a' dictator leszökvén lováról, seregei közé rohant, igy szólva hozzájok: „Gyermeknek fogjátok-e hatalmába adni vezérteket?" Szavaira megállapodának a' hátrálók, megujult a' csata és Caesar győzött. Az ellenség közől 30,000 esett el; köztök Varus és Labienus is, kik Afrikából menekültek ide. Cnaeus Pompejus futás közben öletett meg; Sextus pedig a' celtiberi hegyekbe menekült, hol egybegyűjtve a' csatából elfutamodottakat, rablócsapatot alapíta. Caesar azt vallá a' Munda melletti ütközetről, hogy „Eddigi csatáiban győzelemért, de ebben életeért harczolt" [6]).

Visszatérvén Rómába, ezen győzelmét is diadalmenettel ünneplé, mi sokakat igen bánta, kik érzették, hogy ez a' hon feletti diadal. A' nép komor hallgatással nézte azt, és miatta nem kevesen elidegenedtek Caesartól. De a' szolgalelkű tanács most sem szűnt meg minden kigondolható tiszteletjelekkel hizelegni a' hatalmasnak. Holtiglani dictatorrá, állandó hadvezérré, azaz imperatorrá, tette; az év' egyik hónapját, mellynek eddigi neve quintilis volt, *juliusnak* nevezte; a' tisztviselőknek eskütt kelle tenni, hogy Caesar' akaratának nem fognak ellenszegülni. Jog adatott neki, miszerint a' diadalmenetek két fő díszjelét, a' bíbor palástot és borostyán koszorút, mindig viselhesse, arany széken ülve mondhasson itéletet, és, mi eddig egy élő emberrel sem történt, arczképe pénzekre veretett [7]). Caesar nemcsak elfogadá

5) Dio Cass. XLIII. 25. 26. — Plutarch, Sveton. Caesar' életéb.
6) Plutarch és Sveton Caes. életéb. — Dio Cass. XLIII. 38.
7) Livius ep. CXVI. — Dio Cass. XLIV.

mind ezeket, hanem hatalma és kitüntetése' jeleit maga is nevelte. Venus istennőtől, Romulustól stb származottnak mondogatá magát, mindenütt hadi kísérettel járt, a' tanács és tribunok iránt gőggel 's némi megvetéssel kezdte magát viselni. Ő ekkoráig még olly színt ada tetteinek, mintha hatalmát csak ideiglen akarta volna használni, a' végre, hogy az elharapozott visszaéléseket kiirtsa, most pedig egyszerre Róma' korlátlan ura gyanánt lépett fel. Minden arra mutatott, hogy éltében új időszak kezdődik. Számos javításokat kezde tenni, mellyekkel bebizonyíta, hogy nemcsak hódítónak, hanem uralkodónak is kitünő mértékben hivatva van. Óriási terveket alkota, mellyek által a' közhasznon túl, mint kelet' kényurai, nevét és uralkodása' időszakát akarta az emberi emlékezetben megörökíteni. Illyen vala a' pontini ingoványok' tervezett kiszáríttatása, a' corinthi földszoros' átszegése, Róma' nagyobbítása és világ' fővárosává tétele, egy nagy táborozás a' parthusok ellen, melly éjszak' ismeretlen tartományain ment volna át és egyszersmind világfelfedező utazás leendett, egy új törvénykönyv' készíttetése, a' Tiberisnek hajózhatóvá tétele, az Ostiának nagyobb révvé változtatása, útak' építése, könyvtárak' alapítása stb. eff. [8]).

De sem szellemének és uralkodói tehetségeinek nagysága, sem közhasznú intézkedéseinek czélszerűsége, sem szelídsége és nagylelkűsége, nem voltak képesek őt azokkal kibékíteni, kik benne egyebet Róma' szabadsága' rablójánál nem láttak. Ő maga is ekkori viseletével elég okot szolgáltatott a' megelégületlenségre. Mert ő is, a' szertelen erejű, ki veszélyek közt olly sokszor mutatta magát bámulandólag nagynak, ki eddig mindeneken uralkodni birt, kinek maga felett is annyi hatalma volt, nem tudott fölülemelkedni szerencséjén, és lerogyott annak nagysága alatt. Elvakíttatva helyzete' fényétől, mindenhol nagy követelésekkel lépett föl. Elég meggondolatlan vala egy ízben kimondani, hogy a' respublica csak név és alak nélküli test; hogy ezentúl figyelmezzenek szavaira, mert a' mit mond, mind az törvény erejű leszen. Egy napon, midőn a' tanács előtte megjelent, a' dicsőítésére hozott végzéseket átnyujtani, ő nem kelt föl előtte, hanem ülve fogadta. Ez mélyen sérté azon testületet, mellyről egykor Cineas

8) Svetonius, Plutarch, Caes. életéb.

azt mondá, hogy fejdelmek' gyülekezetének tetszett előtte. Mindenki érzeni kezdé, hogy Róma' függetlensége meg van semmítve. De leginkább gyűlöletessé lőn Caesar az által, hogy magának királyi czímet ügyekezett szerzeni. Tényleg már is király volt, de hiúságának ez nem vala elég, névleg is akart lenni. Antonius, hívei és biztosai' egyike, egy ünnep' alkalmával, hihetőleg Caesar' akaratából, arany koronát nyujtott át neki a' nép előtt e' szavakkal: „E' koronát a' nép nyujtja Caesarnak az én kezeim által.“ De a' nép mély hallgatással jelenté visszatetszését, mit Caesar észrevevén, elutasítá magától a' koronát, és ekkor a' nép' tetszése zajos tapsokban tört ki. E' jelenésből eléggé megérthette Caesar a' nagy tömeg' érzelmeit. Más alkalommal, midőn a' latin ünnepekről visszatérne, királynak köszönték őt hívei, és egy éjjel szobrait megkoronázták. A' tribunok leszedték a' koronákat és parancsot adának, hogy a' királyi czímet kiáltozók bebörtönöztessenek. Caesar el nem birta fojtani e' miatti neheztelését. A' tribunokat bevádlá a' tanácsnál, mintha őt zsarnokságra törekvés' gyanújába akarnák hozni. A' mi végre leginkább felingerlé a' kedélyeket és Caesar' bukását sietteté, az volt, hogy egyszerre híre terjedt, miképen Sybilla' könyveinek őrei azt fogják nyilvánítani, hogy a' nevezett jóskönyvben olly jövendölés van, miszerint a' parthusokon, kik ellen Caesar épen most tervezett egy nagy táborozást, csak olly vezér diadalmaskodhatik, ki *királyi* czímet visel, 's hogy ennek következtében Caesarnak meg fogja engedni a' tanács Italián kivül királyi czímmel élni. Mind ezek elég világosan mutaták, hová törekszik Caesar. E' gyűlöletes dolgokhoz még azon körülmény is járult, hogy a' parthusokkali háború' ideje alatt olly helytartókat szándékozott Rómában maga helyébe hagyni, kik már előbb is mint illyek gyűlöltekké tevék magokat 's most is Caesar' távollétében egyebet a' legkiállhatlanabb önkénynél nem lehetett tőlök várni. E' gyűlölt emberek Antonius és Dolabella voltak, kiket fönebb mint rendzavaró sáfárokat láttunk. Mind ezekkel az ürömkehely csordultig megtelt. Voltak még Rómának szabad fiai, ha bár nem sokan is, kik hangosan nyilvánítták e' dolgok miatti visszatetszésöket. Azonban Caesarnak nem azok voltak veszélyesek, kik szóltak, hanem azok kik hallgattak, és köztök kitünőleg a' szigorú Cassius és a' szabadságimádó Brutus [9].

9) Plutarch és Svetonius. — Cicero Philipp. II. 34.

E' két ferfiúval, kiknek neve vérbetűkkel van Caesar' életirásában följegyezve, közelebbről kell az olvasót megismertetnünk. *Marcus Junius Brutus*, Rómának egyik legnagyobb és legnemesebb lelkű fia volt, de mind e' mellett vétkes ember. Ő magát a' Tarquinok' megdöntőjétől, L. Junius Brutustól, származottnak tartá, és annak hitte a' nép is, ámbár ez bebizonyíthatlan. Apja a' sullai polgári zavarokban veszett el, anyja Servilia uticai Catónak huga volt, ki Caesarral egykor szerelmi viszonyban élvén, e' miatt Brutus Caesar' fiának tartatott, mit azonban megczáfol az, hogy Caesar Brutusnál csak tizenöt évvel volt korosabb. Az egyébiránt történetileg való, hogy őt Caesar anyja iránti hajlama, vagy tán személyes tulajdonai miatt, kedvelte és minden alkalommal figyelmet és szeretetet tanusított iránta. Brutus mivelt ferfiú volt, mind tudományok' körében, mind állodalmi ügyekben sok ismerettel birt, jeles szónok vala és tanítványa a' Stoa' bölcseinek. Hazáját és a' szabadságot mindenek felett és ábrándos hévvel szerette, melly szenvedélyét még inkább nevelé és edzette nagy bátyja Cato' magas példája. De ő nem vala szigorú és kemény mint Cato, sőt e' részben annak ellentéte; érzékeny, lágyszivű és szelíd, melly tulajdonaiért mindenek előtt kedves, szeretetreméltó, de más részről igazság és becsület' dolgában rendíthetlen, véleményében elhatározott és szilárd. Apja Sulla' korában Marius' pártján állott és Pompejus' hatalmába került, ki őt megölette. Ezért az ifju Brutus gyűlöletet hordott szívében Pompejus iránt. Soha nem szólott hozzá, nem köszöntötte, mind addig, míg a' második polgárháború ki nem ütött. Caesar mindent elkövetett, hogy Brutust maga részére hódítsa; elhalmozá őt jótéteményeivel és szívességével. És Brutus szerette is Caesart 's fel tudá fogni annak egész szellemi nagyságát, de még inkább szerette a' szabadságot, azért, mikor Pompejus és Caesar között Róma pártra oszlott, ő nem Caesarhoz állott, kit szeretett, hanem Pompejushoz kit gyűlölt. Apja' gyilkosa iránt ki tudott engesztelődni, de a' szabadságé iránt nem. De hogy Pompejushoz állott, annak az is volt oka, mert tőle kevésbbé féltette Róma' jövendőjét, mint Caesartól. E' vonás, melly élesen jellemző, nagy véleményt gerjeszte az ifju Brutus iránt. A' pharsaliai csata után foglya leve Caesarnak, ki neki nemcsak megbocsátott, hanem ezen fölül helytartóvá tette az Alpokon inneni

Galliában. Később a' praetori hivatalért egyszerre folyamodott Cassiussal, kinek neje Brutus' testvére volt, és Caesar mind a' mellett, hogy megvallá, miképen Cassiusnak több igényei vannak e' hivatalra, Brutusnak adá a' városi praetorságot. E' miatt Cassius' lelkében gyűlölség támadt Caesar és idegenség Brutus iránt [10]).

Cajus Cassus Longinus magas és bátor lelke által volt polgártársai előtt korán kitünő. Midőn Sulla' mindenhatósága' tetőpontján állott, ő még gyermek vala és tanulótársa a' hatalmas dictator' fiának, Faustusnak. Az ifju Faustus társai között egy izben dicsekvék, miképen az ő apja a' római népnek ura, és hogy egykor ő is az leend. A' gyermek Cassius e' szóra annyira felindult, hogy a' dictator' fiát megverte. Ez esemény ez időben nevezetesebb volt, hogysem egykedvűleg vétethetett volna. A' czivakodó gyermekek Pompejus elébe idéztettek, hol a' szilárd Cassius semmit meg nem ijedve így szóla Faustushoz: „Ismételd csak szavaidat még egyszer, 's én itt Pompejus előtt foglak megverni." Cassius jelen volt a' parthusok elleni háboruban 's Crassus' eleste után összeszedvén a' had' maradványait, velők visszaverte a' parthusokat, veszélybe csalá vezéröket Pacorust és őt is meggyőzvén, megmenté Antiochiát. Illy jeles vezér igen nevelhette azon párt' erejét, mellyhez állott. A' második polgárháborúban Caesar ellen fogott fegyvert és Pompejus által hadi hajók' vezérletével bízatott meg. Midőn a' pharsaliai csata után látná, hogy a' diadalmas Caesarnak nem lehet többé ellenszegűlni, átadá neki hajóit. De Cicero bizonyítja, miképen Cassius' lelkében már ekkor megfordult Caesar' megöletésének gondolata, és végre is hajtandotta szándékát, ha Caesar ott száll ki, hol ő várta, nem pedig a' Cydnusnak másik oldalán. Caesart aztán Brutus engesztelé ki iránta. Cassius némiekben hasonlított Brutushoz. De nem volt olly tiszta és nemes lélek, 's nem is olly szelid mint amaz. Cassius nagyobb hadvezér, Brutus nagyobb ember volt. Brutust mindenki barátjának óhajtotta, Cassiustól mindenki méltán remeghetett, ha ellensége volt. Cassiusban erő, Brutusban erény volt nagyobb [11]). A' hont, a' szabadságot nem

10) Plutarch Brutus' életéb. — Cicero Academ. I. 3. Brut. 6. 22. — Vellej. P. II. 56.
11) Vellej. P. II. 72.

kevésbbé szerette mint Brutus, de ő Caesarban inkább gyűlölte a' zsarnokot mint a' zsarnokságot, mi Brutusnál megfordítva volt. E' férfiaknak mindketteje a' bölcseleti tudományokat az élettel köté össze. Brutus Epicur' világnézeteinek hódolt. Mindkettőtől levelek maradtak fenn, mellyekből lelkeiket olvashatjuk. Ezekből kiviláglik, hogy ők elveiket nem akarák aristocratiai vagy olygarchiai elnyomásra használni. Brutus Ciceróhoz írt egyik levelében így szól: „Sokkal nemesebb és szabad állodalom' polgárának szentebb kötelesség az ellenpártot, melly bukik vagy szerencsétlen. nem üldözni, és nyomni, mint hatalmas barátink' határtalan vágyait teljesíteni és ez által azok' birvágyát nevelni." Ugyane' levél' más helyén így kiált fel: „Nincs-e az életben a' legmagasabb elérve, ha az ember eltelve annak öntudatával, hogy helyesen cselekedett és a' szabadságot ön magaért szerette, minden más földi jót megvet?" 's hogy ezek nem voltak üres szavak mutatja Brutus' azon levele, mellyben nyiltan kimondja, hogy Cicero' tehetségeit és ismereteit nem tartja fontosaknak, mert a' miket ír és beszél, nem alkalmazza saját életében. Így Cassius is, midőn a' bölcseleti rendszerek fölött tréfálva elmondja, mi nagy különbség van az iskola és élet között és megmutatja, hogy a' valódi gyönyörnek és az életben elérhető valódi erénynek eszméi rokonok, 's hogy a' bölcseleti rendszerek' nagy feltalalóit nem kell egybezavarni azoknak betűhöz ragadt utánczsevegőivel [12]).

A' Caesar elleni összeesküvés' eszméje Cassius' lelkében fogant meg. Többen voltak a' római nagyok közt, kik úgy gondolkodtak mint ő, de azokat egyesíteni csak Cassius tudá, ki magát érzelmeik, vágyaik és tervök' középpontjává tette. Azonban mindnyájan jól érzették, hogy nekik egy közhitelű férfiú' nevére van szükségök, ki minden alacson gyanún fölül álljon 's mintegy megszentesítse és a' nép' szemeiben jogszerüvé tegye a' merényt. Illy férfiúnak Brutust gondolák, azért valamennyien csak azon föltétel alatt szövetkezének Cassius' tervének végrehajtására, ha Brutus hozzájok áll. Őt kelle tehát Cassiusnak megnyerni, de az nem vala könnyű, mert Brutus Caesarnak barátja volt, noha más részről Cassius ismerte lelkét, 's tudta, hogy Brutusban a' szabadságszeretet fölülhalad minden egyéb érzelmeket. Cassiusnak

12) Plutarch Brutus és Caesar' életéb. — Cicero Philipp II. 11. — Ciceronis epist. ad diversos. — Schlosser Univ. Übers. III. Th. 1. Abth. 145. 146. l.

távolútakon kelle Brutushoz közeledniе, annál inkább, mert köztök némi feszültség vala. Cassius legelőször saját nejét, ki testvére volt, a' nélkül azonban, hogy a' titokba avatná, rábeszélte, hogy ügyekezzék Brutusban azon magas honfiúi és szabadságérzelmeket beszédeivel felkölteni, mellyek a' Brutus-háznak sajátjai. Midőn Brutus' képzelete illy általa nem sejtett irányú beszédek által már meglehetősen fel volna tüzelve, egy reggel praetori székén illy tartalmú iratot talált: „Brutus, alszol?" És ismét a' királydöntő Brutus' szobrán ezt: „Oh, ha te élnél, Brutus!" Mondják, hogy ez iratoknak Cassius volt titkos eszközlője. Nemsokára azután Cassius meglátogatá Brutust, először azóta, hogy a' praetori hivatal miatt meghasonlottak. Kiengeszteltődvén egymás iránt, Cassius azon tárgyra fordítá beszédét, miért tulajdonképen jött vala. Eleinte csak távolról és kémlelőleg. Miután tapasztalá, hogy Brutus hozzá hasonlólag gondolkodik, fölfedezé neki az egész összeesküvést. Midőn társai megtudák, hogy Brutus részökön van, azonnal határzottan állottak össze a' terv' kivitelére. Több mint hatvan férfiú szövetkezett. Köztök volt *Decimus Junius Brutus* is, Marcusnak rokona és Caesarnak régi barátja 's párthíve és *Publ. Servilius Casca*, szinte caesar-párti, ki a' 43. évb. néptribun volt. Cicerót, ámbár tudták, hogy velök rokon érzelmű, nem merték a' titokba avatni, mert neki a' gondolatban és szóban volt nagy ereje, de a' merész tett és végrehajtás' embere nem volt 's kétkedéseivel könnyen csökkentheté az összeesküdtek' némellyikének bátorságát.

Caesarban Marcus Brutus iránt nem volt teljes bizalom, mert hallott felőle több dolgot, mi gyanússá tette. Azonban leginkább a' zárkozott Cassius volt az, ki neki nem tetszett, kiről csaknem bizonyos vala, hogy lelke' mélyén sötét gondolatokat hord, de nem akarván őt gyanúival még inkább ingerleni, nem kémleltette embereivel, a' különben is nehezen kikémlelhetőt. Midőn egykor Caesart hívei intenék, miképen Antonius és Dolabella terveket forralnak ellene, Caesar azt mondá, hogy ő a' kövér és fodrozott fürtű embereket nem tartja veszélyeseknek, hanem a' sápadt és soványokat, kik éjjel nem alszanak és sokat gondolkodnak, melly szavaival egyenesen a' halvány Cassius és Brutusra czélozott. Mi világos jele, hogy az emberis-

merő Caesár, mélyen bepillantott e' férfiak' lelkébe. Brutus, ki minden veszélyeket átgondolt, mellyekkel szándéka egybekötve volt, ügyekezett megtartani lelki nyugalmát, mi házán kivűl sikerült is neki, de otthon éjeken át nem aludt 's látható volt rajta az aggodalom. Neje, *Porcia*, az uticai Cato' leánya, észrevette ezt és sejté, hogy nagy titoknak kell férje' lelkében rejtezni. Azonban nem mert hozzá ez iránt kérdést tenni, míg meg nem kisérté, méltó-e ő abba beavattatni, és ha kérdőre vonatnék, van-e benne erő még a' kinzás' fájdalmainak is ellenállni és azt ki nem vallani. Ez okból testén mély sebet vágott, mellynek fájdalmai őt lázba ejték, 's csak ekkor vallá meg a' miatta aggódó Brutusnak baját. Most Brutus fölfedezé a' nőnek az egész összeesküvést 's könyörge isteneknek, adjanak sikert czéljához, hogy magát illy nőhöz méltóvá tehesse [13]).

Az összeesküdtek eltökélék, hogy nem titokban orgyilkos' módjára, hanem nyilvános helyen a' nép' vagy tanács' szemei előtt ölik meg Caesart, hogy a' tett annál merészebb és egyszersmind ünnepélyesebb legyen a' nagy tömeg' szemeiben. Több tanakodás után a' tanácsgyülést választák annak színhelyéül, mind a' mellett, hogy a' tanács nagyobb részint Caesar' teremtményeiből állott. A' merény' végrehajtására a' Kr. el. 44. évnek mart. 15. jeleltetett ki, midőn Caesar baráti a' tanácsban indítványozni akarták, hogy a' dictator Italián kivűl királyi czímet viselhessen. Megérkezvén a' nap, az összeesküdtek palástjaik alá rejtett gyilkokkal jelentek meg a' gyülésteremben; de nem kis rettegésben volt valamennyi, hogy tervök elárultatik. Decimus Brutus gladiatorokat állíta fel a' szinházban, mintha vivási mutatvány volna czélja, holott a' szükséges esetre akará őket készen tartani. Martius' 15-dike felviradott. Brutus és Cassius a' gyülés előtt praetori székeiken ülve pörös ügyekben itéleteket mondának olly önmegtagadó nyugalommal, mintha lelkök csupán e' tárgyakkal volna elfoglalva. Most egyszerre híre terjedt, hogy Caesar a' mult éjjel megbetegedvén, nem fog a' tanácsban megjelenni. Nagy vala a' rémülés az összeesküdtekben, hogy ha tervök' végrehajtása tovább halad, fel fognak fedeztetni. Félelmöket kettőzteté az, hogy egykét olly személy, ki a' titokba nem vala avatva, szókat ejtett az

13) Plutarch Brutus, Caesar, Antonius' életéb.

összeesküdtek' némellyikéhez, mellyek arra mutattak, hogy az egész terv tudva van. Név szerint Popilius Laenas tanácsbeli, Brutus és Cassiushoz fordulván, kik egymással beszéltek, szerencsét kivánt nekik tervökhöz. Caesart, mielőtt kimenne lakából, neje *Calpurnia* kérve kérte, maradjon ez nap otthon, mert neki borzasztó álma volt, miszerint férjét megölve tartá karjai közt. Spurina híres jós, azt jövendőle, hogy Caesart mart. 15. veszély fenyegetendi. Azonban mind ezek' daczára Dec. Brutus, Caesar' meghittje, kinek érdekében álla a' dolgot nem halasztani, beszédeivel rábirta őt, hogy a' tanácsba menjen. Caesar bízott azon banásmódban, mellyel ellenségeit hálára kötelezte maga iránt, és különben is benne nagy hajlam volt a' veszélyeket megvetni, és gyakran mondotta, hogy jobb a' veszélyt egyszerre kiállani, mint félelemben élni. Mielőtt a' tanácsba érne, az úton levelkét adának kezébe, mellyen úgy mondják, az összeesküdtek' nevei voltak följegyezve, 's kéretett annak azonnali elolvasására, de gátoltatva azok által, kik folytonosan mellé tolakodva beszéltek vele, olvasatlanúl vitte kezében egész a' tanácsba. Gyaloghintajából kilépvén, Popilius Laenas ment hozzá és igen komoly beszédbe merült vele. Az összeesküdtek ezt elrémülve látták, 's mintegy bizonyosnak tarták már, hogy el vannak árulva. Ijedten tekintgetének össze és szemeikkel adának egymásnak jelt, hogy be nem várják míg elfogassanak, hanem előbb kivégzendik magokat. De csakhamar Laenas' arczát mosolygásra látták vonulni és megnyugvának, hogy más rájok nézve közönös tárgy felől szólott. Caesar a' tanácsba lépvén, Spurina jött elébe, kihez mosolyogva ezt mondá: „Martius' tizen ötödike jelen van!" — „Igen, de még nem mult el" válaszolt Spurina. Mihelyt Caesar székére ült, melly Pompejus' szobra mellett állott, az összeesküdtek' nagyobb része is helyet foglalt közel hozzá. L. Tullius Cimber, az összeesküdtek' egyike, mellé lépett és kérte őt számüzött bátyja' ügyében, ki a' minapi kegyelmezésből kihagyatott. Caesar tagadó választ ada neki némi kedvetlen kifejezéssel a' miatt, hogy illyesekkel terheltetik. Cimber, mintha kérelmével még tolakodóbb akarna lenni, megfogá a' dictator' palástját. „Nem, ez már valóban erőszak!" így szóla Caesar. Mire Cimber leráńtá a' dictator' vállairól a' palástot. Ez jel vala a' megtámadásra. Casca azonnal ott termett 's első volt, ki Caesart megsebzé, nyakába dőlvén tőrét. Caesar felugrott

székéről 's egyik karjával ellökvén Cimbert, a' másikkal Cascát ragadá meg, így kiáltva: „Átkozott Casca, mit csinálsz?" Most az összeesküdtek mind rárohantak és tőreikkel több helyen megsebezék. Caesar védte magát mind addig, mig Brutust, szinte fegyverrel kezében ellenségei közt meg nem pillantá. „Te is fiam, Brutus!" így kiálta rá, olly hangon, mellybe csodálkozás és fájdalom vegyültek. Ezután elbocsátá Cascát, nem szólt többé, hanem befedte magát palástjával, némán állotta ki a' gyilkok' ezutáni döféseit 's huszon három sebbel testén halva rogyott össze Pompejus' szobra előtt, mellynek talapját egészen befecskendé vérével. Az összeesküdtek olly dühösen rohanák meg, hogy hevökben egymást is megsebzék. Brutus maga is kezén kapott szúrást. „Csak dölj, ha mindjárt engem gyilkolsz is meg!" így szóla a' kemény Cassius egyik társához, ki nem férhetett Caesar mellé. A' gyilkosok közt alig volt csak egy is, kivel Caesar életében egy vagy más jót ne tett volna [14]).

Igy halt meg azon férfiú, kihez szellemnagyságra hasonlót keveset, nagyobbat egyet sem mutathat fel a' világtörténet. Az emberi tebetségek' egyes oldalaiban kitűntek mások is és kitüntek talán nagyobb mértékben mint ő, de annyi különböző helyzetekben, annyi szellemerőt kifejteni felette keveset látunk. Azért ő méltán talált minden időkben csodálókra, 's a' Caesar név méltán lett az emberek' ajkain valami nagynak és rendkivűlinek jelentője, mert a' szellemnagyság' örökké magával ragadja a' meg nem romlott keblű embereket. Azonban Caesar' nagysága' csodálóit a' történetirás' részrehajlatlan szózatának kell figyelmeztetni némiekre, hogy elfogulatlanúl itélhessenek. Caesar, jellemének erkölcsi oldalát tekintve, megette áll sok nála kisebb embereknek. Vannak egyes tettei, mellyek nemes szívre mutatnak, de nem kell feledni általában, hogy az emberi természet magában véve jó, 's hogy uralkodókban a' jóság gyakran nem egyéb a' legnagyobb okosságnál, hogy annak, ki mindentehető, nem nehéz magát szeretetreméltónak mutatni. Nem akarjuk Caesartól a' szívnemességet elvitázni, de tagadhatlan, hogy tetteinek egy része ész' hideg kiszámolása volt. Nem kell feledni azt is, hogy olly férfiúnál, kinek csatáiban száz ezerek hullottak el,

14) Plutarch Caesar és Brutus' életéb. és Svetonius.

sok dolog szépnek tetszik, mi más embernél föl sem tünne. Tevékeny fejedelemnek szükségesek a' nagy vállalatok, az őrült felgyujtja, az okos fölépiti a' várost, és sok tett, melly kitünő férfiaknak dicsőségül számíttatik be, másoknak keserü könyekbe került. Caesar' uralkodásra törekvését azzal szokták menteni, hogy Róma nem volt többé méltó a' szabadságra. Ez megmagyarázza ugyan czélja' sikerültét, de cselekedetét jóvá tenni nem képes. Korábbi emberekre mondatik kárhozat, kik Róma' szabadságát megingaták, de hogyan lehet ekkor Caesart magasztalni, ki hasonló úton járt 's amazoktól csupán abban különbözik, hogy szerencsésebb volt? Ha Róma nem volt is méltó a' szabadságra, a' szabadság maga mindenre méltó volt, méltó olly erénydús életre és olly nagyszerü halálra mint Catóé vala. Mi Brutus' tettét illeti, felőle jól jegyzé meg az újabb történetirás, hogy ki őt meg akarja itélni, be kell magát gondolnia helyzetébe. Élénken kell képzelnünk — ha lehetséges — mint jelent meg Brutus' lelke előtt Róma' dicsőséggel teljes ötszázados szabadsága, föl kell emelkedünk ama' rég' eltünt szenvedélyes szabadság-szeretethez, mellyért az ó világban olly sokan örömmel haltak meg, áthatva lennünk azon eszméktől, mellyek szerint Harmodius, Timoleon, és a' királydöntő Brutus nagyoknak tartattak. Eltekintve a' természet 's állodalmi jog' korunkbani alaposabb ismeretétől, az erkölcsiség' általános szabályai után, mellyek a' tettet azon indokok és erkölcsi erő szerint méltatják, mik által az előhozatott, Brutustól, ki önzés és személyes érdek nélkül ölte meg kit szeretett, lehetetlen a' léleknagyságot megtagadni. Ő úgy látta, hogy Caesar' halála által Róma' szabadsága újra születendik. Tévedés volt a' mit látott, de a' politicai tévedés nem vétek. Mi utókoriak, kik tudjuk tettének káros következményeit Rómára nézve, szerencsétlennek mondhatjuk Caesar' megöletését, de ezeket Brutus másképp látta. Ő ábrándosan szeretett honában a' szabadságot nem tartotta lehetetlenségnek. Tiszta jelleme nem hitt olly nagy erkölcsi romlást, minőbe Róma' népe ekkor már sülyedve volt. Azért Rómának nemesebb lelkü férfiai, maga Cicero is, nemcsak javalák Brutus' tettét, hanem egekig emelték, 's még a' császárok' korában is minden nevezetesebb iró, sőt magok több császárok is, így itéltek felőle. A' gyilkosság mindenesetre bün,

de Brutus' bűne a' legszentebb és nemesebb érzelemnek, a' hon és szabadságszeretetnek, volt kitörése [15]).

A' MÁSODIK TRIUMVIRATUS.

Caesar' éltének 56. évében öletett meg, miután tizennégy évig fáradott a' világ' meghódításan. Hogy meggyilkoltatása' perczében a' neki szolgailag hódoló tanács egy tagja sem mozdult megmentésére, hanem nyugalmasan nézték az ellene intézett halálcsapásokat, mutatja ezen testület' lelketlenségét és gyávaságát. A' tett' végrehajtása után Brutus felszólítá a' tanácsot, mondja ki ítéletét a' szemei előtt végbement esemény felett és beszédet akara hozzájok tartani a' merény' igazlására. Azonban a' bámulatból föleszmélt tanácstagok hirtelen felszökdelvén helyeikről, elfutának a' teremből. Mindenki rémüléssel volt eltelve. Caesar egész kisérete, minden lictorai szétmentek és ijedelemmel tölték el a' város' népét, elbeszélvén, mi történt a' tanácsgyülésben. A' megölt Caesar egy ideig a' földön heverve hagyatott, azután rabszolgák vitték el a' lelketlen testet, melly előtt pár perczczel előbb a' római tanács meghajolva kelt föl, melly az imént még egy világnak volt ura. A' rettegés általános vala, mindenki elzárta ajtaját és ön védelméről gondolkodott. Antonius, ki nem volt jelen Caesar' megöletésekor, mert az összeesküdtek' egyike szándékosan tartóztatá őt beszédével a' terem' ajtajánál, azt hivén, hogy Caesar mellett az ő halála is czéloztatik, hirtelen álköntösbe öltözötten biztos helyre menekült. Cassius és társai csakugyan ki is akarák őt is végezni, de Brutus, ki e' halált nem hitte szükségesnek, ellenszegült, mi által nagy kárt tőn azon ügynek, mellyért Caesart feláldozá. Ha Antonius ekkor életben nem hagyatik, másként alakulandott a' világ' sorsa. Brutus és Cassius' czélja az volt, hogy a' tanács által kimondatják Caesar' uralkodásának törvénytelenségét, minden intézkedéseit eltörlik, vagyonát elkoboztatják és testét a' Tiberisbe vetik. Azonban a' tanács' tagjai szétfutamodván, mind ez nem történhetett. Sőt ellenkezőleg nekik kelle menekvésről gondolkodniok, hogy a' Caesar' halála miatt feldühült nép' ha-

15) Hasonlítsd Rotteck, Allg. Gesch. Freiburg 1832. II. Bd. 251—255. lap. és Luden, Allg. Gesch. der Völk. und Staat. d. Alterth. Wien 1817. II. Bd. 158. lap.

ragja elől elrejtezzenek. Azért Dec. Brutus' gladiatorainak kiséretében a' Capitoliumba vonultak. Út közben véres gyilkaikkal felhivák a' népet, hogy a' megszabadított Róma' ügyében álljon pártjokra. Előttök egy hirnök ment dárda' hegyére szúrt kalapot vivén, mi a' szabadság' jele volt a' rómaiaknál, és kiáltozák, hogy Róma' királyát és a' haza' zsarnokát megölték. Midőn Ciceróval találkoztak, Brutus fölemelé véres gyilkát 's igy szóla hozzá: „Boszút állottunk, Cicero, Rómáért!" E' szavakkal azt akará elhitetni a' néppel, hogy Cicero is, Róma' egykori megmentője és a' szabadság' őszinte barátja, pártjokon van. De a' nép nem állott melléjök, sőt látható volt, hogy haragot forral ellenök. Ez az elrejtezett Antoniust annyira felbátoritá, hogy Caesar' agg katonáitól védve, más nap már nyilván megjelenni mert. Az összeesküttek' terve, úgy látszik, nem terjedt tovább Caesar' megöletésénél. Azt vélték, hogy a' respublica magától is újra fog születni, ha elnyomója megbukott. Ez nagy tévedés volt részökről [1]).

Antonius, látván az összeesküdtek' habozását és a' nép' haragját ellenök, éjnek idején Calpurniához, Caesar' özvegyéhez ment, kezébé keríte a' megholtnak minden iratait és azon több millio forintra menő kincsét, mellyet az a' parthus háborúra megtakarított. Ezután mart 17. mint consul összegyüjté a' tanácsot a' respublica' állapotjai felől értekezni. Itt Cicero, ki véleményben az összeesküdtek' pártján volt, indítványt tőn a' békére és engesztelődésre, mihez Antonius is hozzá állott, és végzés lőn, hogy minden megtörténtek feledékbe menjenek, de ugyanekkor az is határoztatott, hogy a' megölt dictator minden törvényei és intézkedései érvényesek maradjanak. A' béke, úgy látszott, helyre van állítva. Marcus Brutus és Cassius meghivatának a' gyülésbe 's az elsőbbik beszédet tarta a' néphez, mellyben lefesté Caesar' zsarnokságát. Azonban a' mit a' tettetésben és álnokságban kitünő mester Antonius cselekedett, mind az csak szándékai' elpalástolására volt, mert néhány nap mulva titokban Lepidussal szövetkezett, kinek jókora hadsereg volt vezérlete alatt, és magát nem sokára való alakjában mutatta meg.

Marcus Antonius ama' híres szónok Antoniusnak volt unokája, kit Marius öletett meg. Anyja Julia, igen okos és erényes

1) Plutarch Caesar és Brutus' életéb. — Dio Cass. XLIV. 21.

nő, a' Caesarok' családjából származott. Antonius korán ismeretségébe jutott ama' tékozló Curiónak, ki őt boritalhoz, pazarláshoz és bujasághoz szoktatta 's a' nagy reményekre született ifjait teljesen elrontá. Külsejére nézve deli alak volt 's hasonlított Hercules' férfiúi erővel és szépséggel teljes szobraihoz. Katonái szerették, mert együtt lakomázott és ivott velök, de jellemében sok volt, mi őt gyűlöletessé tette. Dicsekvő vala, álnok és kegyetlen, mértéktelen a' gyönyörökben és érzéki élvekben, miknek képes volt mindent feláldozni. Curio őt jókorán a' Caesar' pártjára voná, és kivitte, hogy tribunná neveztett. Caesarnak aztán sok szolgálatott tett, miért az őt pártolá és hivatalokra nevezte annyira, hogy Caesar' halálakor már consul volt. E' körülmények adák neki azon tekintélyt és befolyást, mellyek által olly nagy szerepet birt játszani Caesar' halála után. Ő Brutus és Cassius' megdöntésén munkált, hogy aztán olly hatalomra emelkedhessék, minővel Caesar birt, mire azonban nem volt annyi tehetsége mint vágya [2]). Már Caesar' végrendeletének kihirdetése által felingerlé a' népet az összeesküdtek ellen. A' megölt dictator minden polgárnak egy kis összeget hagyott, és a' Tiberisen túl fekvő kerteit a' népnek adá mulató helyül. Ezek által a' nép úgy emlékezett rá mint jóltevőjére. De még inkább felizgatta Antonius a' kedélyeket azzal, hogy Caesarnak fényes temetést tartván, holttestе felett emlékbeszédet monda, mellyben kiemelé Caesar' népe iránti szeretetét, kiterjeszté annak véres palástját és megmutogatá rajta a' gyilokszurásokat. A' felingerlett nép égő üszköket ragadott Caesar' holttestének máglyájából 's felgyujtá velök az összeesküdtek' házait, és egy Cinna nevűt, kit Caesar' ellenségének gondolt, megragadván, összetépett, 's dühében dárdára szúrott fejét hordozá körül [3]). Brutus társai nem tarták többé tanácsosnak a' városban maradni és titokban eltávozának. Elmenetelök után Antonius teljesen magához ragadta Rómában a' főhatalmat. Egy felől a' hadakat hódítá részére a' kezében levő pénzzel, más felől pedig olly tanácsvégzést eszközlött ki, miszerint Caesarnak mind azon intézkedései, mellyek hátra hagyott irataiban följegyezvék, törvényes erejűek legyenek. E' balga vegzés' erejénél fogva azután Antonius

2) Plutarch Antonius' életéb.
3) Dio Cass. XLIV. 36—49. — Appian b. civ. II. 144.

mindent kivitt a' mit csak akart, mert kezeiben levén Caesar' iratai, csak ő tudhatta mi foglaltatik bennök. A' gyáva tanács szolgailag hajlott meg erőszakjai előtt, 's ő királyi vagy dictatori czím nélkűl korlátlan ura lőn a' birodalomnak [4]).

De nemsokáig tartott Antonius' nagy hatalma, mert csakhamar egy más személy lépett föl a' zavarok' szinpadán, uralkodasát kétessé tenni. Ez az ifju *Cajus Julius Caesar Octavianus* volt, később Rómának első császára Augustus név alatt. Ő Acciának, Caesar' Julia nevű testvérhuga' leányának, volt fia, kit Caesar végrendeletében fő örökösévé tett. Ez ifju ember Caesar' halálának hírére Apollóniából jött haza, hol szónoklatot 's bölcseletet tanult 's a' hadi gyakorlatokban tökéletesítette magát. Kiszállván Brundusiumban, a' katonák őt Caesar' fia gyanánt üdvözlék 's utjában több hadi ember hozzá álla 's felszólítá őt a' dictator' halálanak megboszulására. Octavian nagy előlátással és okossággal viselé magát és mérsékletre intette őket. Ezen ifju emberben sok szellemi nagy tulajdonok voltak, de leginkább kitűnt meggondoltsága és uralkodni tudása önmagán, mi egész nyilvános életét képmutatássá és valódi színeszetté tevé. Erős vala az emberek' elámításában, hasonlíthatatlan mester a' ravaszságban. Csodálatos okosságú viselete által cseleibe szőtt mindent, mi csak eszközűl szolgálhatott czéljaira. Meg tudta csalni Antoniust, a' tanácsot, az éles eszű Cicerót, míg végre mindnyájokon fölűlemelkedve, egyedűl állott mint világ' ura a' hajdani római szabadság' omladékai felett. Csak tizenkilencz éves volt midőn föllépett 's már annyi belátást és okosságot tanúsíta, mennyit csak nagy tapasztalású érett férfiaktól lehetett várni [5]). Midőn Rómába ért, birtokába tette magát a' Caesar által neki hagyott örökségnek és egyszersmind Caesar' nevét is fölvette. Antonius, midőn nála ez ifju ember első ízben megjelent, kevély lenézéssel fogadta, és midőn beszédéből észrevenné, mi merész vágyakat táplál kebelében, minden gondolható akadályokat ügyekezett elébe gördíteni. Caesar' elfoglalt kincseit nem adá ki neki, azt mondva, hogy azok az ország' tulajdonai, megnehezíté örökséghezi jutását és meghiúsítá vágyát tribunná lehetni [6]). E' viseletével maga ellen in-

4) Dio Cass. XLIV. 36—50. — Svetonius Caesar.
5) Svetonius Octavian.
6) Appian b. c. III. 15—17.

Debreczeni M. Kir. Piszta István Tudomány egyetemi Könyvtár

gerlé Octavint, ki ezentul el kezdett Antonius' megdöntésére dolgozni, mit észrevevén a' republicanus párt, melly Antonius' féktelenkedéseit már meglehetősen gyűlölte, hozzá szövetkezék. A' hozzá szövetkezők közt volt Cicero is. E' viszony a' tanácsnak is erőt ada, és némi befolyást Antonius' ellenében és most Cicero, ki Caesar alatt elvonulva élt, ismét hallatá szabadságvédő hatalmas szavait. Beszédeket tarta és röpiratokat készíte Antonius ellen, mellyek *philippicák*nak neveztetnek, mivel hasonlítnak Demosthenes' Fülöp elleni szónoklataihoz. Első beszédét Antonius éles és keserű beszéddel torlá vissza, de erre Cicero újra irásban felelt, olly erővel 's annyi észszel, hogy írata általános mozgást idézett elő. Antonius, ki ellen más részről Octavian dolgozott és a' hadakat lázítá, aggasztó körülmények közé jutott. Hadaiból két legio Octavian' részére állott, Cicero a' kedélyeket ingerlé ellene, annyira, hogy végtére kénytelen volt felső Italiába menekedni, melly tartományt már előbb a' tanács által Decimus Brutustól elvételvén, magának adatott, öcscsének Cajus Antoniusnak pedig Macedoniát. Eltávozása után az aristocratia Octaviannal egyesült, kinek már meglehetős hadserege volt. A' tanács Octaviant propraetorrá és tanácsossá nevezte. De Octavian' fölemelésében Cicero tett legtöbbet [7], ki őt rendkivül pártolá, csakhogy Antoniust megdönthesse. E' miatt Brutus nagy mértékben kárhoztatta Cicerót, 's azt mondá felőle, hogy Antoniustól rettegvén, Octaviannak hizeleg, 's nem a' hon' szabadságán munkál, hanem azon, hogy magának szelídebb urat szerezzen Antoniusnál. Cicero ez időben fényes szerepet játszott 's mind dicsősége mind befolyása' tetőpontját érte el. Ő volt ekkor nemcsak az Antonius elleni pártnak, hanem magának az állodalomnak is feje, 's nem hadi dicsőség és pénz, családi összeköttetés vagy párthívek által, hanem esze és szóhatalma' erejével, mi rendkivüli példa volt Rómában és fényesen tanúsitja Cicero' szellemnagyságát. Szavai fegyverek voltak, és hatalmasbak mint Antonius' legiói. Antonius' megdöntésére semmi olly kártékony nem volt, mint Cicero' beszédei és iratai, azért leve Antonius neki kibékít-

7) Cic. Philipp. V. 8. 23. „Caesar (Octavian tudniillik) deorum immortalium beneficio, divini animi igenii, consilii magnitudine, quamquam sua sponte eximiaque virtute tamen approbatione auctoritatis meae colonias patrias adiit stb."

hetlen ellensége. Ez indítványozá és vitte ki a' tánácsban, hogy Antonius haza' ellenségének nyilváníttasék és ellene, a' Kr. el. 43. évb. Octavian 's a' két consul, Aulus Hirtius és Cajus Bibius Pansa, hadseregekkel küldessenek. Antoniusnak a' felső italiai helytartóságot csak fegyveres kézzel lehetett elfoglalni, mert Dec. Brutus nem akarta azt átengedni. Mielőtt seregeit ellene vezetné, Brundusiumban katonái fellázadván, köztök nagy mészárlást tön, és háromszázat, részint tisztet, részint közlegényt, kivégeztetett. Ez öldöklési látványon jelen volt a' dühös Fulvia is, Antonius' neje, 's eltelve férje' megsértői iránti mérgétől, olly közel állott a' vérpadhoz, hogy a' kivégzettek' vére köntöseire fecskendett [8]). Decimus Brutus értesülvén Antonius' hadainak közeledése felől, Mutinába (a' mái Modenába) zárkozott. Antonius azonnal ostrom alá vette, de Octavian 's Hirtius nemsokára ott voltak Brutus' védelmére, kit, fordulván Antonius' koczkája, most a' tanács megerősített helytartóságában és megdicsért, hogy Antoniusnak ellenszegűlt. A' csata makacs volt és nehéz. Antonius ügyes hadvezérnek bizonyítá magát és első ízben megverte Octaviant és Pansát; ez utóbbi maga is a' csatán esett el. Azonban egy másik ütközetben ismét őt verte meg Hirtius és Octavian, hol ismét Hirtius esett el. Antonius most Galliába futott hadaival 's úgy látszott, hogy a' respublica diadalmaskodni fog, mert Brutus és Cassius is szerencsésen csatáztak Macedoniában és Syriában Antonius' pártja ellen és elfoglalák egész keletet [9]).

Azonban most a' dolgok más fordulatot vettek. A' respublica' baráti, kik eddig Octaviant pártolák, félni kezdvén annak növekedő hatalmától, meg akarának tőle menekedni, mit az észrevevén, elfordult tőlök és más segédeszközökhöz nyult, hogy eddig szerzett tekintélyét 's befolyását megtartsa, 's egyszersmind meg is erősitse. Ő maga nem birván még elég erővel czéljaira, 's jókorán átlátván, hogy a' Brutus' pártjával egyesülnie nem lehet, a' szinte hatalomra törekvő Antonius és Lepidussal szövetkezett, hogy segedelmökkel először a' republicanusokat vervén le, utóbb mint nagybátyja, Caesar, ezek' megdöntésével emelkedhessék föl. Legelőször is kivitte a' tanácsban, hogy Antonius és Lepidus, kik előbb haza' ellenségeinek nyilváníttattak 's mint

8) Cicero Philipp. III. 2 és 4.
9) Appian b. c. III. 67—71. — Dio Cass. XLVI. 39.

illyek most Galliában egymással szövetkezetten állottak, a' tanács által fölmentessenek a' rájok kimondott ítélettől, és kivitte egyszersmind, hogy maga consullá választassék, 's a' Caesar' kivégzői ellen vizsgálat rendeltessék, mind a' mellett, hogy ezekre nézve a' tanács már előbb kimondotta az általános bocsánatot. Mind ezeket már erőszak' útján hajtá végre, hadakat vivén Rómába, olly időben, mikor a' városban a' republicanus pártnak nem voltak seregei [10]). Ezután tanácsvégzés által az Antonius és Lepidus elleni táborozás' vezéréül neveztette magát Decimus Brutus' helyébe, ki már előbb volt e' részben megbízva. Most egybegyüjtvén hadait, felső Italiába ment, nem hogy harczoljon, hanem, hogy szövetkezzék Antonius és Lepidussal. Dec. Brutus illy balúl látván a' körülményeket alakulni, át akart menni Marcus Brutushoz Macedoniába, de hadaitól elhagyatván, Antonius' katonái elfogák és megölék [11]).

Octavian, Antonius és Lepidus, Bologna mellett egy folyam' szigetén jöttek össze és egymással szövetkezvén, egy második triumviratust alkotának a' zavarok' elintézésere 's önkényleg öt évre alapítának egy magok által vezetendő főhatalmat, és ugyan ekkor feloszták egymás közt a' római birodalom' nyugoti tartományait. Spanyolország és délnyugoti Gallia Lepidusnak, a' többi Gallia és felső Italia Antoniusnak, Afrika, Sicilia, Sardinia Octaviannak jutott [12]). E' szövetség leginkább Brutus és Cassius' pártjának megsemmítésére alkottatott, de czéljok' e' részbeni kivitelére költségekre volt szükségök, minek beszerzésére most a' három nagyravágyó és önzéssel teljes ember azon emberietlen módhoz nyult, mellyet legelőször Sulla használt. Névsorát készíték tudniillik egy nagy sereg polgárnak, kiket számüzetésre vagy halálra kárhoztatván, vagyonukat elkoboztaták. Szánakozás, hála' érzelmei, könyörület semmik voltak a' hatalom és kegyetlen önkény e' három képviselője előtt. Egyik a' másik' kívánságára feláldozá vérrokonát, barátját; fel azt, kihez megfizethetlen hála' érzelmei kötötték. Mihelyt egyességöket megkötek, mind hárman Rómába jöttek, nyilatkozványt bocsátának ki, mellyben kihirdeték triumviratusi szövetségöket és elkezdék áruló, rabló és vérontó mun-

10) Appian b. c. III. 92—95. — Vellej. II. 65. — Svetonius, Octavian.
11) Livius ep. — Vellej. II. 64.
12) Dio Cass. XLVI. 56. — Plutarch, Cicero és Antonius' életéb.

kájukat. Ezerek hullottak el nemcsak mint pártérdek és zsarnokság, hanem személyes gyülölség és rabló vágy' áldozatai. Sem templomok, sem a' ház' oltára nem voltak elég szentek többé valakinek megmentésére. A' férj neje' karjaiban, a' fiú anyjáéban gyilkoltatott le. Jaj volt annak, ki a' kárhozatosnak menedéket ada! Egy egész évig tartott az öldöklés és vagyonkobzás. Kiöleték a' római nemzet' legnemesebb része és birtokaik söpredék nép' kezébe jutának. Még Sulla' rémkora is, mivel egy részről megtorolás volt, más részről nem olly átgondolt és ördögi hidegséggel kiszámolt mint ez, emberiebb vala. Kevés esemény van a' világtörténetben, melly az ember' lelkét annyi undorral töltené el e' vadállati kegyetlenkedés, annyi méreggel az őrjöngések, annyi fájdalommal az elfajult emberiség felett, mint Rómának ezen borzalommal teljes kora. Illyenek' szemlélésén kétségbe kellene esnünk az ember' jobb természete felett, ha a' jótékony gondviselés még e' közromlás' időszakából is nem mutatna nemes tetteket, nagy feláldozásokat, mellyek lélekemélők és megnyugtatók az iránt, hogy csak egyesek, ha bár nagy számmal is, voltak gonoszok, de az egész nem. Itt a' fiú mentette meg mondhatlan fáradsággal, saját élte' koczkáztatásával apját, amott a' szolga valódi vértanúi feláldozással urát, és a' nő nemét' megtagadó szilárdsággal és erővel férjét, és leginkább a' nőnem mutata olly példákat, mellyeknek látása sejteti, hogy az emberben van valami, mi földöntúli, isteni eredetre mutat. A' később olly nagyon magasztalt és dicsőített Octavian kevéssel volt különb társainál, még a' dühöncz Antoniusnál is. Ő feláldoza érdekeinek még azt is, kinek annyi hálával tartozott, ki őt fölemelte, a' nemes lelkű Cicerót, és martalékul adá Antonius' ellene rég táplált haragjának. Cicero, midőn elszörnyedve venné észre, mi gonosz embert pártolt Octavianban, elvonult mezei birtokába Tusculumba. Értesülvén, hogy neve is a' kárhozatosak' közé van jegyezve, Marcus Brutushoz akart menekülni, de elfogatott és megöletett Antonius' bakója Popilius Laenas által, kit egykor, apagyilkolással vádoltatván, Cicero' szónoklata mentett meg. Popilius, Antonius' meghagyásából a' megölt Cicero' fejét és jobb kezét, mellyel hatalmas philippicáit irá, Rómába küldötte a' triumvirhez. Antonius magán kivül volt örömében, hogy ellenségét, kinek esze és nyelve neki olly rettentő volt, megboszúlva látta. Gyilkosának 56,000 forint-

nyi ajándékot ada. Mondják, hogy Antonius' neje, a' furia-indulatú Fulvia, a' halotton akarván boszúját tölteni, tűvel szurdalta összse Cicero' nyelvét, melly férjének annyit árta, mellyel a' nagy erejű szónok olly sokszor ragadta el Róma' forumán a' nép' ezreit [13]). Igy halt meg élte 67. évéb. Rómának nagy szónoka, kiről Caesar azt mondá, hogy borostyánai úgy haladnak meg dicsőségben minden diadalmakat, mint meghaladja a' római tudományosság' határainak terjesztése a' birodalméinak terjesztését dicsőségben. Árulója Octavian később már mint római császár érzeni látszott tettének szégyenét, 's midőn egykor egyik unokája' kezében Cicero' munkáit látná, elvevé tőle a' könyvet, átlapozá azt, és ezen szavakkal adta neki vissza: „Fiam, ez tanult ember volt, és hazáját igazán szerette [14])". A' triumvirek által megöldököltek' számát bizonyosan nem tudni. Irják, hogy a' tanácsbeliek közől 3,000, a' lovagrendből 2,000 's az alantabb rendből még ennél is több halt meg. Az ez úton zsarolt pénz még mind nem volt elég, fölül rajta szertelen adó rovatott Italia' népeire.

Míg Italia illy borzalmak' szinhelye volt, az alatt a' republicanus párt' fejei, Brutus és Cassius, nem maradtak tétlenek. Ők Antonius' cselei által kijátszatva, hogy a' római nép' dühét kikerüljék, eleinte Antiumban és Lanuviumban tartózkodának, utóbb eleveztek Italiából Görögországba. Athen szobrokat állíta tiszteletökre Harmodius és Aristogitonéi mellett. Brutust a' tanács Macedonia és Illyricum, Cassiust Syria' helytartójává nevezte. Mint illyek mindketten ügyekeztenek magokat hadak' gyüjtése által erősíteni. Midőn már seregeik jókora számra nevekedtek, Smyrnába jövének össze tanácskozni a' teendők iránt, de csakhamar ismét elváltak, hogy kis-Ázsia' ellenséges tartományait elfoglalják. Mindketten szerencsésen csatáztak 's nagy foglalásokat tevének. Ez alatt Octavian és Antonius is elkezdék táborozásukat ellenök, 's már átjöttek seregeikkel Macedoniába. Most Brutus és Cassius is egybevonák hadaikat és Macedonia felé huzódtak. A' szabadság' ez utolsó két bajnokának mélyen kellett érzenie, hogy saját életök és Róma' jövendője van koczkán. A' heves képzelgésű Brutus gyakran tünődött a' nehéz kö-

13) Vellej. II. 67. — Appian IV. 5. 6. 12. 13. — Svetonius, Octavian. — Zonaras X. 16. — Plutarch Cicero' élet. — Dio Cassius XLVI. XLVII.
14) Plutarch Cicero' életéb.

rülmények' átgondolásán. Illy komor pillanatban hihette rosz nemtőjét láthatni, miről Plutarch emlékezik. Midőn tudniillik Ázsiából Európába át akarnának jőni, a' mai Gallipoli melletti tengerszorosnál éjjelezett a' tábor. Brutus ébren maradt sátorában 's lelke a' jövendő' képeivel foglalkodott. Egyszerre neszt halla 's úgy tetszett mintha sátorába valaki lépne. Körültekinte és egy óriási alakot vélt látni, melly halkan felé lépett. „Ki vagy, ember-e vagy egyike isteneknek, és mit kivánsz?" kérdé Brutus. A' tünemény így szólt: „Brutus, én rosz nemtőd vagyok. Philippi mellett újra meglátjuk egymást." Ezzel az alak eltűnt. Philippinél ismét megjelentnek mondotta Brutus e' tüneményt, de ekkor szótlan foszlott el szemei elől. Cassius, midőn Brutus elbeszélte neki látományát, azt jegyzé meg igen helyesen, hogy az nem vala egyéb, mint a' fölhevült képzelet' álma, melly külérzékeit elámítá [15]).

A' két ellenséges tábor *Philippi* mellett, Macedoniában, találkozott egymással, és itt ment végbe a' római szabadság' utolsó harcza. A' tábor úgy helyeztetett el, hogy Octavian Brutussal, Antonius Cassiussal állottak szemközt. Számra mindkét fél egyenlő vala, 's öszvesen 200,000 ember állott egymás ellenében, de szellem jobb volt a' triumvirek' hadaiban, mint a' republicanus seregben, hol átszökésektől is lehete tartani. A' republicanus sereg e' szót kiáltva rohant a' csatába: „Szabadság!" [16]) Az első ütközetben egészben véve a' republicanusok győztek. Cassius visszaveretett ugyan Antonius által, de Brutus teljesen megverte Octavian' hadát, elfoglalta táborát és magát Octaviant is csak nem elfogta. Ő hihetőleg Antoniust is meggyőzendette, ha Cassius idő előtt kétségbe nem esik és halálával nem csökkenti a' hadak' bátorságát. Cassius tudniillik visszatolatván, egy dombra huzódott, honnan az egész tábort átláthatta. Nemsokára egy sereg lovast vett észre felé vágtatni. Ezek a' győzelmes Brutus' lovasai voltak, kik segedelmére jövének. Cassius egyik barátját Titinniust küldé elejökbe megtudni, kik legyenek. A' lovasok azonnal ráismertek Titinniusra, többen leszálltak méneikről, körülvevék és kezet fogva üdvözlék őt, és zajt ütöttek örömükben. Cassius, ki ezeket távolról nézte, azt hivé, hogy a' lovasok ellenséges csapat, melly Titinniust elfogá, és hogy Brutus is megveretett. Kétségbeesve

15) Plutarch Brutus' életéb. — Appian IV. 58. 59. 63. 's következ.
16) Dio Cass. XLVII. 43.

az ügy miatt, mellyért fegyvert fogott, nehogy az ellenség' kezébe essék, sátorába vonult, és ott ön kezeivel végezte ki életét. A' nemsokára megérkezett Brutus már halva találta őt. Keserű könyeket hullatott megholt barátja felett, és „utolsó rómainak" nevezé őt, az az ollyannak, kihez hasonló lelkű ferfiút többé Róma nem fog szülni. Testét Thasusban takarittatá el. Most egybecsatolván Cassius' seregeit magáéival husz nappal később ismét megütközött a' triumvirek' hadával de elveszté a' csatát 's ekkor mint barátja Cassius, mint a' hasonlíthatlan Cato, nehogy meglássa a' megbukott szabadságot és a' rablánczba vert Rómát, ő is kivégezte életét. Végpillanataiban vidám arczczal szólott barátihoz 's megszorítván jobbjaikat, elmondá nekik örömét, hogy baráti közől egy sem leve hozzá hűtelen. Ő nem maga, hanem hazája' bal szerencséjén bánkodék, magát boldogabbnak nyilvánítá, mint azokat, kik győztek, mert neki úgymond azon dicsőség jut osztályrészül, mi az erény' jutalma szokott lenni, mit zsarnokság és jogtalanság magának soha ki nem víhat. Brutus' erényei előtt még a' bűn' fia Antonius is meghajolt és azt mondotta felőle, hogy ő volt az egyetlen, kit tiszta meggyőződés és becsületesség vezetett Caesar' megölésében, a' többit mind nem a' zsarnok, hanem a' személy elleni irígység és gyűlölet tüzelte boszura. Brutus' becsületessége és tiszta hazafisága felül egy volt a' vélemény Rómában 's ő azon ritka tünemények közé tartozott, kiben mindenki bízott, hogy a' szabadságot ön magáért szereti. Antonius Brutus' testét bibor palástjával fedte be és római szokás szerint megégettetvén, hamvait anyja' hamvaihoz tétette. Fejét a' boszuálló Octavián levágatta, hogy Rómában Caesar'szobra elébe vettesse, de útközben vihar támadván, a' hajósok babonás hitből a' tengerbe dobák. Soha még nemesebb vér szentebb ügyért nem folyt, mint Philippinél! Brutus volt Róma' szabadságának utolsó hőse. Ezentúl nem az volt kérdés többé, szabad legyen-e Róma, hanem csak az, ki legyen ura [17])?

A' csata után Octavian és Antonius újra megosztozának a' birodalmon a' nélkül, hogy harmadik társukat, Lepidust, különös figyelembe vennék. Octavian eddig birt tartományaihoz

17) Plutarch Brutus' életéb. — Dio Cass. XLVII. 46. 48. 49. — Livius epit. CXXIV. — Appian IV. 127—130. — Vellej. II. 70. 71.

még Spanyolországot és Numidiát csatlá, Antonius pedig Galliát. Lepidus egészen Afrikára szoríttatott. Most Antonius Ázsiába ment, Octavian pedig Italiába, hogy a' republicanusok' végmaradványát is megsemmítse. Antonius, kiben az érzéki élvekre teljes éltében nagy hajlam volt, most egészen azokba merült, átengedve magát az ázsiai kéjnek és puhálkodásnak. Kis Ázsia sajnálatra mélto népének most ismét kelle érzenie a' római zsarnokság' sujtó kezeit. Antonius régi irók' bizonyítása szerint 289 millio forintnyi összeget zsarolt tőlök, mi olly sok, hogy szinte hihetetlen. Ciliciában mulatván, maga elébe idézte Cleopatra királynőt, hogy kérdőre vonja, mért segélte Brutust és Cassiust. A' szerelmi csábokba mélyen avatott nő maga ohajtá az összejövetelt a' kéjsovár Antoniussal. Ő előre tudta, hogy azt hállójába kerítendi, 's mint remélé úgy történt. A' királynő egy hajón, mellynek hátulja arany lemezzel volt kiverve, biborból készült vitorlái, ezüst evezői voltak, fuvola és hárfa' zenéi közt jött a' Cydnus' vizén. Ő maga aranynyal hímzett sátorban ült ékes mezben. Fiúk szerelem' isteneinek öltözve állottak mellette, hűs levegőt hajtva rá. Szép asszonyok és leányok eveztek tengeristennők és Gratiák' alakjában 's ők bántak a' hajó' köteleivel is. A' hajót illatozó füst vevé körül. Hihetetlen sokaságu néző sereg hemzsegett a' viz' partján egész Tarsusig kisérve a' királynőt, hol megérkezésekor Antonius épen törvényszéket tarta a' piaczon. A' királynő magához kérte a' triumvirt lakomára, hol annyira elbájolá őt kellemeivel, hogy az teljesen rabja lőn és nemsokára vele ment Aegyptusba, hol egészen bujálkodásba és gyönyörökbe merülve elfeledé saját nejét, az egész világot 's olly életet élt, mellyben nem lehetett ráismerni a' római férfiúra. Roppant pazarlások vitettek végbe, egy nap a' másik után gyönyörökben tölt el, és Antonius teljesen bebizonyítá a' rómaiak előtt, hogy tőle egyebet erkölcstelenségnél, hivalkodásnal és zsarnokságnál nem várhatni. Ezért is kelle neki, kiben több szellem volt mint Octavianban, nemsokára Octavian előtt hátrálnia, noha ez középszerű elme volt ugyan, de átgondolt bánású, hidegen számoló és fondor természetű levén, az akkori körülmények' felhasználására sokkal ügyesebb volt [18]).

18) Plutarch, Antonius' életéb.

Míg Antonius Aegyptusban hóborttal és balgasággal teljes gyönyör-mámorokban élt, az alatt Octavian Rómában korlátlan úrként kezde intézkedni. Italiában egész tájak' lakosait elűzte, hogy katonáinak a' jutalmúl igért telkeket megadhassa. Ez aztán nagy zűrzavart és elégületlenséget gerjesztett. A' megajándékozott katonák keveslették a' jutalmat, az elűzött fölbirtokosok sok helyen ellenszegültek, vagy bujdokló életre adván magokat, a' többi népnek és a' kormánynak lettek terhei. Nevelte a' bajt, hogy az ország' pénztára kiürült 's a' békétlenkedőket nem volt mivel kielégíteni [19]). E' zavarokat Antonius' uralkodni vágyó neje, Fulvia, hasznára akarván fordítani, sógorával Lucius Antonius consullal szövetkezvén, az elégületlen lakosokat és katonákat részökre csábítgaták és fegyvert fogva Octavian ellen a' respublica' visszaállitását használták ürügyül. Az ügy csatára került, de Octavian lett győztes, Lucius Antonius elfogaték, de nem lett bántalma, Fulviának azonban nem volt maradása 's Görögországba futott. Octavian a' többi elfogottakon hallatlanúl kegyetlenkedett, négy száz polgárt, kik közt tanácsbeliek és lovagrendűek is voltak, lemészároltatott [20]).

Ugyanez időben két nagy parthus sereg fogott fegyvert a' római uradalom ellen és egyik Syria és Palaestináig, másik Kisázsiáig nyomult be. Antonius mind ezek, mind a' Rómában történtek által végre felrázaték kéjmámorából és seregeket gyüjte. Azonban nem ment a' parthusok ellen, hanem a' római ügyek' elintézésére, hol Octavian által teljesen kitolva érzette magát a' hatalomból. Görögországban beteg nejével Fulviával találkozott, kinek olly keserű szemrehányásokat tett Octavian elleni viselete miatt, hogy az bújában nemsokára meghalt. Octavian minden készületeket megtőn, hogy Antonius Italiába be ne bocsáttassék. Ekkor Antonius Sextus Pompejussal szövetkezett, ki a' mundai csata után sokáig a' celtiberi hegyek közt rejtezkedett, utóbb Antonius' indítványára a' tanács által visszahivatott és a' tengeri had' vezérévé tétetett. Ennek következtében kijött Spanyolországból és Siciliában tartózkodott. Midőn a' triumvirek szövetkeztek, rá ismét kimondatott a' számüzetés, de azért Sicilia birtokában maradt mind a' mellett, hogy az Octaviannak adatott. Octavian ügyekezett őt in-

19) Appian b. c. V. 12. 's követ.
20) Appian V. 14. 19. — Vellej. II. 74. — Dio Cass. XLVIII. 4. 5.

nen kitolni, volt is egy tengeri csata közöttük, de egyik fél sem győzött és Sextus megmaradt Siciliában. Később némi erőre és tekintélyre vergődött, mert a' menekvő republicanusok mind hozzá jövének. Most Antoniussal szövetkezvén, elkezdék Italiát nyugtalanítani, éhséggel és polgári háborúval fenyegetve azt. Octavian jónak látta Antoniussal kibékülni 's új szövetségre lépni, mellynek megerősítésére saját hugát a' jeles *Octaviát* Antoniushoz adá nőül. A' szövetségből kihagyott Pompejus most fegyvert fogott a' triumvirek ellen, de azok vele is kibéküllek, és Siciliát, Sardiniát, Corsicát, sőt még Peloponnesust is hatalmába adván, megengedék neki, hogy Rómába jöhessen, és elkobzott apai birtokaiért is kárpótlék igértetett neki. Antonius ismét keletre ment, 's ott jeles hadvezére Ventidius Bassus által a' parthusokat saját földükre visszaverte, maga pedig újra Cleopatra' karjaiba sietett folytatni előbbi életét 's elfeledni a' derék Octaviát, ki nemének dísze volt, csak úgy, mint előbb elfeledé a' dühös Fulviát. A' Sextus Pompejussali kibékülés' gyümölcsei nem sokáig voltak élvezhetők. Ő és Octavian újra meghasonlottak és újra fegyvert fogának egymás ellen. Octavian, érezvén saját tehetlenségét, Marcus Vipsanius *Agrippát* kezdé használni mind hadi mind állodalmi ügyekben, 's most erre bízá a' Pompejus elleni háború' vezérletét a' Kr. el. 38. évb. Pompejus sem értelmes, sem bátor hadvezér nem levén, csakhamar meggyőzetett, és Ázsiába futott. Itt Antonius' hatalmába kerülvén, annak parancsára kivégeztetett. Utána Octavian Lepidussal keveredett háborúba, kit azonban könnyű szerrel semmivé tett, elcsábitván részéről a' hadakat. Lepidus ezentúl mint magánszemély élt fő papi czímmel egész a' Kr. el. 13. évig [21]).

Octavian most egész nyugotnak ura levén, készületeket tőn keletnek is megszerzésére és csak alkalomra várt, mellyben Antonius ellen fegyvert foghasson. A' nemes Octavia mindent elkövetett, hogy férjének feje fölül a' vihart elhárítsa, de az bántólag utasítá vissza ügyekezeteit a' derék nőnek, ki már egy ízben kiengesztelé iránta Octaviant. Octavia mind e' mellett fegyvert és pénzt gyüjött férje' számára és hozzá sietett, de útközben levelét vevé férjének, mellyben az eltiltá neki a' hozzá me-

21) Plutarch, Antonius' életéb. — Dio Cass. XLIX. — Appian V. 140—141.

netelt [22]). Octavia nyájasan felelt neki; kérve őt, hogy legalább a' felől értesítse, hová küldje a' számára hozott ajándékot. Ezen nemes szivűség nem maradt hatás nélkül Antoniusnál, de az ármányos Cleopatra újra magához csábítá őt. Octaviának vissza kelle Rómába térni, hol a' kifogyhatlan nemességű és türelmű nő újra férje' megmentésén munkált, 's midőn attól levelet venne, mellyben a' közöttüki házasságot felbontottnak jelenté, magánál tartotta Antoniusnak Fulviával nemzett fiát és anyai gonddal nevelé, sőt Antonius és Cleopatra' halála után még ezek' gyermekeire is gondot viselt. Illy ritka szelidség és szívnemesség jobb sorsra volt méltó! A' milly nagy tekintélyre jutott Octavia' nemes viselete által a' római nép' szemében, annyira sülyedett az Antonius iránti vélemény, ki ezen fölül most olly intézkedéseket tőn, mellyekből ollyasmit lehete gyanítni, mintha Rómát Cleopatra' uradalma alá akarná hajtani. A' tanács felindulván ezen bántó cselekedeteken, végre eltökélte a' kevély aegyptusi királynőt megfenyíteni, 's azért Octavian tanácsvégzésileg megbízatott Cleopatra ellen hadakat vinni Aegyptusba. Hogy e' tanácsvégzésre Octavianniak nem kis befolyása volt, képzelhetni [23]). Értesülvén e' körülmények iránt Antonius, még egyszer föleszmélt kéjmámorából és készületeket teve Cleopatra' védelmére. Azonban még most is sok időt tölte hivalkodásaival Ephesusban, Samosban és Athenben, hol fényes ünnepeket adott Cleopatra' tiszteletére, annyira, hogy mielőtt Italiába jöhetett volna, már elébe jöttek Octavian' hadi hajói, a' derék Agrippa' vezérlete alatt. Az ütközet az acarnani tengerpartnál *Actium*' városa mellett ment végbe sept. 2. a' Kr. el. 31. évb. hol Octavian vagy inkább vezére Agrippa, fényes tengeri csatát nyert Antonius ellen [24]). Szárazföldi hadai még meg nem győzve állottak és vártak Antoniusra, de ő a' csata alatt Cleopatrát a' maga hajóján megfutamodni látván, mint ki eszét veszté, utána iramodott. Hét napi hasztalan várakozás után hadai meghódoltak Octaviannak, ki győzelme után azonnal Kisázsiába ment, 's onnan nemsokára Aegyptusba. A' Cleopatra után futó Antonius egyenesen Aegyptus felé vette utját.

22) Dio Cass. XLIX. 33.
23) Dio Cass. L. 4. 6.
24) Svetonius, Octavianus. — Dio Cass. L. 34. 35. — Plutarch Antonius' életéb. — Zonaras X. 29.

Maradék seregei még ott álltak az ország' szélén, de őt nem fogadák el többé vezérökül, hanem Octavian' részére nyilatkoztak. Antonius most Aegyptusba ment, 's átlátván az örvényt, mellynek szélére jutott, ki akará magát végezni, de baráti meggátolák őt szándékában. Most kétségbeesve menekülésök iránt, mind ő, mind Cleopatra, érzékkábító gyönyöröknek adák magokat, mellyekből csak akkor eszméltek föl, midőn Octavian' seregei Aegyptushoz közeledtek. Cleopatra most alkudozni kezde. Titokban lemonda Antoniusról és Octavianra veté ki csábszereit, sőt Pelusiumot is hihetőleg ő maga játszotta kezére. Antonius eltökélé, hogy éltét drágán fogja az ellenségnek engedni. Első megtámadása az Alexandriához közelgő Octavian ellen szerencsésen ütött ki, de a' második ütközetnél elhagyták hadai. Cleopatra, hogy Antoniustól megmenekedjék, kétségbe ejté és öngyilkosságra birta őt, azt izenvén Antoniusnak, hogy ő éltét kivégzé. A' hirre Antonius átdöfé mellét kardjával, azonban csakhamar megtudván, hogy Cleopatra él, hozzá viteté magát és karjai közt halt meg [25]). Cleopatra most mindent elkövetett Octavian' elcsábitására, de az hideg vérű és számoló ember volt, és a' buja nő csábjai nem hatottak rá. Mindazáltal úgy viselé magát iránta, hogy reményeiben egészen el ne csüggedjen és élve kerithesse őt hatalmába, hogy aztán Rómában diadalmenetét díszesítse vele. De a' fortélyos nő észrevette czélját, és kivégzé életét a' Kr. el. 30. évb. Octavian most, hogy magának Aegyptust teljesen biztositsa, megölette Caesariont és Fulvia' fiát is, de Antonius' Cleopatrával nemzett gyermekeit Rómába küldötte. Ezután elfoglalá Aegyptust és miután minden ellenségein győzedelmeskedett, visszatért Rómába, mint ura egy roppant birodalomnak, mellyhez hasonlót mind eddig nem látott a' világ. Sextilis hónapban, melly ezentúl *augustus* hónapnak neveztetett a' Kr. el. 29. évb. jött a' fővárosba, hol bezárta Janus' templomát 's hármas diadalt ünnepelt mondhatlan fénynyel, nagy pénzöszvegeket osztogatott a' katonák és polgárok közt, hogy a' letapodott nép' elfelejtse a' respublica' egykori szabad korait [26]).

---

25) Plutarch Antonius' életéb.
26) Dio Cassius LI. 1—16. — Svetonius, Octavian.

VALLÁS ÉS E' KORSZAKBANI MIVELTSÉG.

A' római nemzeti vallás-rendszer etrusc eredetű volt, de sok részeiben hasonló a' görögh̄öz, mert az alsó Italiában lakó görögökkeli érintkezésnek volt rá befolyása és meglehet, hogy a' görög hitregék már a' legrégibb időkben átszállongottak az olasz népek közé. Változtatott nevek alatt ugyanazon istenségeket találjuk itt, mint Görögországban és ugyanazon történeteket az istenekről, habár kevésbbé költőileg is, és alkalmazottan a' rómaiak' viszonyai és fogalmához 's szaporodva több honi istenekkel. Az istentisztelet is hasonlít a' görögh̄öz. Imádságok, áldozatok — még emberáldozatok is! — ünnepek, játékok, és rejtelmek mind kettőben. Templomaik nagy számmal voltak és többnyire pompásak, de ligetekben, barlangokban stb is imádtattak istenek. A' római nép igen vallásos volt. Vallási szertartások nélkül semmi magán vagy nyilvános ügyek nem hajtattak végre. Istenektől hitték magokat körülvéve, kik tetteiknek tanúi, bűneiknek megboszulói, és sorsuk' vezérei és jóslói [1]). És ez állapot sokáig tartott. Csak a' polgári háborúk' korszakában tanítá a' görög bölcselet a' rómaiakat vallás tárgyakbani kétkedésre, utóbb pedig az erkölcsromlással a' hitetlenség is elterjedt a' magasabb rangúak közt. Némelly római irókból látszik, hogy nemcsak vallásosság, hanem babonás kedély és istenektőli szolgai félelem is volt vallási érzelmök' kútfeje. Numa [2]) király volt a' vallás' első rendezője 's mind ő mind annak többi alapitói szándékosan ápolák ezen vallási érzelmet és gondolkodást, hogy alkotmány' támaszául, 's honfiúi buzgalomra és a' polgári erények' fentartására használhassák ösztönül. Polybius a' római erények' egy részét vallásos buzgalmuknak, mit ő babonának nevez, tulajdonítja. És valóban ők egész legkésőbbkori elhanyatlásukig annyira függtek babonáikon, hogy legszilajabb kedélyű hadvezéreik is istenekkeli összeköttetést hittek és azok' segedelmével vélték magokat győzteseknek nemcsak a' nép és hadak' kedélyén, hanem magán a' véletlenségen és szerencsén is. A'

1) Liv. X. 39. 40. „Deos immortales adesse."
2) Aurel. Victor de vir. ill. c. 3. „Ut populum ferum religione molleret sacra plurima instituit."

vallás a' legdrágabb állodalmi vagyon volt; azt bolygatni annyit tett, mint a' népfölség ellen bűnhödni. Általa eszközlöttek a' nép' fejei engedelmességet. A' nemesebb családok' elsősége ellen törekedni, a' zászlót elhagyni, felsőbbeknek nem engedelmeskedni, isten elleni véteknek tartatott. Terhesebb kötelességek, nagyobb áldozatok istenek' nevében szabattak ki; minden erény, mellynek fentartása az állodalom' érdekében volt, vallási kötelességgé bélyegeztetett és az ellene szegülés istenek' tekintélyével fojtatott el [3]). Istenekről szóló azon görög regék, mellyek csupán csak költői képzelmek, vagy mulattató 's erkölcsrontó hatásúak voltak, Rómában nem lettek divatozókká. Itt csak az fogadtatott el, mi politicailag hasznosnak mutatkozott. A' római vallás' jelleme komoly volt és ünnepélyes. Kicsapongásoknak sem palástúl, sem mentségűl nem szolgált, 's az erkölcsiség és jog' parancsainak magasabb szentség által szerzett meghallgattatást.

Ugyanazon okból, mivel a' vallás Rómában inkább az állodalom, mint a' polgárok' javára létezett, folyt az is, hogy a' lélek-halhatlanságról szóló tanaik olly habozók voltak. Ugy látszik, az soha sem tekintetett hitök' fő pontjául; az istenekhezi imádkozás csaknem kizárólag a' közjóra vonatkozott és az Elysium és Tartarus felőli regék' legtöbbje költői képzelgésnek nézetett. A' római vallásnak mint politicai rugonynak alapjellemét papságának viszonyaiban láthatni leginkább és a' papság volt kezes főleg annak fenmaradásáért. A' római papok a' történeti időszakban sem örökösülő kasztot, sem külön rendet nem képeztek. Tisztségök állodalmi hivatal volt, mit azonképen lehetett elnyerni, mint más hivatalt, vagy pedig törvény által volt az magasabb polgári hivatalokhoz kötve. Néhány, mint például az auguroké, flamineké, holtig tartott, de mivel a' nép által választattak, és többnyire tagjai voltak a' tanácsnak, nem birtak különvált papi érdekkel.

*Pontifexek*nek neveztettek azon papok, kik az isztentiszteletre általában felügyeltek. Ezek' feje a' *pontifex maximus* volt. Őket a' tribusi gyülekezetek választották és sokáig csupán a' patriciusi rendből. A' pontifex maximus' hivatala nagy fontosságú volt; maga Augustus császár szükségesnek látta azt,

3) Dionys. Halic. II. 6. IX. 57. — Liv. V. 49. 51. 52. VII. 6. VIII. 9. X. 29. — Dio Cass. LII. 36. — Cicero de divin. I. 40.

épen ugy mint a' tribuni és consuli hivatalt uralkodásának fentartására magának megszerzeni. Nagy befolyású volt az *augurok'* hivatala is. A' magasabb jelekre (auspicia), millyenek voltak a' madárrepülés, mennydörgés, villámlás, szent tyúkok' evése, figyelmezni az ő tisztök volt. Semmi nevezetes állodalmi ügy nem hajtatott végre auspiciumok nélkül: azonban magok az augurok az ország' kormányától függöttek. Az augurokon kivül voltak még aruspexek, kik a' kevésbbé fontosaknak tartott jelekre vigyáztak. Ezen osztályba tartoztak a' híres Sibylla' könyveinek magyarázói is. Eme' honi oraculumokon kivül a' romaiak idegenekhez is folyamodtak, különösen a' görögökhöz. Hogy az illy cselek' vezetői magok szabadok valának minden ámulattól, magában értődik. Voltak még curionok, fecialok, a' rex sacrorum, a' flaminek, a' saliak, a' luperk-ek és a' nagy tiszteletben álló vesta-szüzek. Mindnyájoknak istentiszteletet illető szertartások voltak foglalkodásaik [4]).

A' legrégibb italiai miveltség vallási alapon épült. Minden tudomány és szellemi tapasztalás papok' tulajdona volt. Ők voltak azok' alkalmazói a' gyakorlati életre is. A' samniteknél papi egyesület vezette a' földmivelést, az etruscoknál papi lucumonok készíték a' naptárt; ők ügyeltek az épitésre és minden ollyasmire, mihez tudomány kellett. Illyen papi jelleme volt a' római mivelődésnek is a' királyok alatt, csak hogy itt az állodalom' harczias iránya a' patriciusok' nemesi és papi kasztját mind inkább elvoná a' tudomány 's művészettől és már igen korán az etruscokhoz vagy az alsó italiai görögökhöz kelle folyamodni ha rájok szükség volt. A' respublica' korszakának kezdetével az élet' régibb italiai szelleme eltünt a' római népből 's a' mivelődésnek egy más neme lépett helyébe, melly kezdettől végig nemzeti irányon alapodott. A' romaiak' egész élete csaknem pusztán külső volt; földmivelésre, ország-kormányra és hadviselésre irányzott, mellyben a' gyakorlati, a' valódi, a' száraz, de e' mellett érthető és kézzel foghatónak volt túlnyomadéka. Illy életben tudományra és müvészetre nincs idő és figyelem, 's az emberek a' képzelet' teremtései és az elméleti szellemfoglal-

4) Liv. X. 6. — Cicero de rep. II. 7. 11. 17. de leg II 9. — Plin. h. nat. XVIII. 2. — Varro de lingv. lat. VI. 3.

kodások iránt érzéketlenek. A' hasznosnak és gyakorlatilag értelmesnek ezen túlnyomadéka sajátja maradt aztán a' római népnek következő időkre. Jogtudomány, rendszeres földmivelés voltak tisztán nemzeti foglalkodásaik 's a' mivelődés' minden egyéb nemeit ezeken kivül nem magokból fejtették ki, hanem más népektől vették át. Ezen okból a' korábbi republicanusi idő' élete durva és vad volt ugyan, de tiszta és komoly szín volt rajta és benne egység; a' belső a' külsőnek nemcsak megfelelt, hanem vele szorosan egybe is olvadt. A' ház' gondjai férj és feleség közt felosztvák; a' házi anya tisztes asszonyság, a' férj szorgalmas földmivelő, kikészült katona, és gyakorlati kormányférfi, ki egyszerű élete szerint méltatta a' dolgokat és erénye a' vétkek' nem ismerésében állott. Hogy illy vallású és életű népnél, hol minden józanságra és értelemre volt irányozva, nem támadhatott, miként a' görögöknél, olly tökéletes nemzeti költészet és nem fejlődhetett ki a' nemzet' szellemében gyökerezett bölcselet, könynyű megfogni. Vallási szertartások szorosan meghatározott formákhoz voltak kötve. Rejtelmek és szokások, a' görögökéihez hasonlók, mellyek a' képzelmet felizgatják és a' szellemet fenséges eszmékkel töltik el, nem voltak nálok. Egy részről a' vallás általi csalások örökre elzárvák, de más részről a' költészet és tudomány sem használhatta a' nép' hiedelmét arra, hogy a' formák és szokásoknak mélyebb értelmet adván, a' közönséges lelkeket is fölülemelje a' mindennapi életen és annak foglalkodásain.

Az irodalom itt is, mint máshol, költészettel kezdődik. Áldozatok és lakomáknál ünnepi dalok énekeltettek, mellyeken azonban nincs meg a' római nép' különböző korainak jelleme, mert kiszabott formák és szokásokhoz voltak kötve. Voltak ezeken kivül gúnydalok, bizonyos személyek és viszonyok ellen irányozvák, mellyek ünnepi alkalmaknál daloltattak. E' legrégibb korból valók az úgy nevezett *atellanok* (fabulae atellanae), mellyek drámai bohózatok voltak, jellemes álarczokkal. Forgásban voltak ezeken kivül némi intő és tanító mondatok, mellyeknek tartalma a' nép' szigorú erkölcstanából vétetett. Volt történeti költészet is, melly az előkorok' hőseit dicsőitő 's fuvola és czitera mellett énekelni szokott dalokból állott. Ezen dalokból meritvék a' királyok alatti és respublica' első korszakának tudósítások. Mind ezek a' ró-

MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

maiak közt később elterjedt görög miveltség által az alantabb körökbe tolatván, nem váltak a' római mivelődés' alapjaivá, sőt eme' hősdalokból még nemzeti epos sem keletkezett, mint a' görögökből Homér' költeményei; sem lantos költészet, nemzeti bölcselet, vagy történetirás nem fejlett ki belőlök.

Ha a' legrégibb költészetről a' képző művészetre vetjük szemeinket, a' respublica' elsőbb századaiban még az ez iránti érzéknek is alig van nyoma. Sok mű hurczoltatott ugyan a' meghódított etrusc és görög-italiai városokból Rómába, de nem műértés- vagy szeretetből, hanem csak hadi zsákmányokkali kérkedhetés miatt. Vannak ellenben annak nyomai, hogy a' rómaiak a' tudományok' némelly ágait az életben alkalmazák; például némi földmérést gyakorlottak, 's az évet 's napot bizonyos módon felosztani tudták. Azonban a' tisztán gyakorlati mathematicánál messzebb nem birtak menni. Ezen tudománynak csak a' hadmesterségre alkalmazásában tettek, mint felebb láttuk, (a' 610. lapon) nagyobb lépést.

A' mivelődés lassanként, és csak eredményeiben észrevehetőleg támad és halad 's így csaknem lehetetlen annak keletkeztét meghatározott évre visszavinni. Nehéz kijelelni például az évet, mellyben a' görög miveltség a' rómaiaknál elterjedni kezdett. Körülbelül azonban a' Kr. el. 270-diket lehet illyennek mondani, mikor Róma az alsó italiai népek' meghóditása által a' görögökkel érintkezésbe jött. De egyes rómaiak már előbb ismeretesek voltak a' görög irodalommal. Legelsőbben is a' görög költészet terjedezett a' római előkelők között. Ez valódi szükséggé vált a' finom életkéj után sovárgó gazdagoknál, mert saját népköltészetök' durva tréfái nem elégítették ki őket többé. Sok mivelt görög, ki védenczképen jött a' római nagyokkal érintkezésbe, az által ügyekezett magát előttök ajánlatossá tenni, hogy görög izlésű római költeményeket írt. Így változtatta el a' római költészetet a' terjedező görög szellem, és az első költők, kik az új irodalomban föllépték, született görögök voltak, például *Livius Andronicus*, *Cnaeus Naevius*, *és Quintus Ennius*. A' két elsőbbik a' Kr. előtt, 235. év körül élt, a' harmadik harmincz évvel később. Livius Andronicus görög szinműveket, vigakat és komolyakat, fordított. A' 240. vagy 241. évb. adatott elő egyik műve 's ez volt az első kisérlet a' görög drámának helyet

készíteni a' honi atellanok mellett. Cnaeus Naevius, ki a' három nevezett közől legnagyobb tehetségnek látszik lenni, a' római irodalmat el akará téríteni aristocratiai irányából és visszavezetni a' népiességhez. Ő a' nép' számára irt és aristophanesi politicai comoediáit ügyekezett Rómában meghonosítani. A' Metellusok és Scipiók felett gúny-korbácsot kezdett suhogtatni, de idegen létére a' megbántott uralkodó családoknak martaléka lőn és előbb börtönbe záratván, utóbb számüzeték Rómából [5]). Ennius, ki nyelvmesterképen jött Rómába, afrikai Scipiónak, Cato Censoriusnak és másoknak volt védencze. E' cseles görög igen ügyes volt irodalmi áruinak ajánlásában. Megmutogatván, hogy a' latin, osc és görög nyelvek közt rokonság van, elhiteté, miképen a latin nyelvet ama' két másik' tudása nélkül nem tanulhatni meg alaposan. Ez aztán a' görög tanulmányosságnak nagy fontosságot szerzett Rómában, mert az uralkodó rendbeli férfiak mindent elkövettek, hogy nyelvöket alaposan értsék. Ennius az öregebb Scipio' hadi tetteit hőskölteményül dolgozta fel, mi által az új irodalomnak még nagyobb mezőt nyert, mert a' magas családokban azon gondolatot ébreszté, hogy a' dicsőség' elnyerésére magok a' tettek nem elegendők, hogy vers és folyó beszéd általi magasztalókra is van szükség. Ennius római történetet is irt versekben, és Euripides' tragoediáit fordította. Ő és pártfogói teljesen megalapíták és uralkodóvá tették a' szellemi élet' új irányát az előkelő osztálybeliek közt, mi szembetünő változást hozott elő. Az előkelő családok a' nép' élveiben, a' nép pedig amazok' szellemi életében nem vett többé részt. A' sajátságos nemzeti mind inkább hátra vonult az irodalomból 's a' római miveltség csupán a' magasabb világ' köreinek és társaságinak lőn tulajdona. Az előkelő osztály saját szükségei szerint alakítá át magának az irodalmat; hangja mind inkább finomúlt és életkéjeit tudomány 's művészet által emelte. Ez aztán mindig jobban elkülönzé a' néptől 's a' nagy tömeg mélyebben és mélyebben sülyedt a' durvaságba, 's mind e' körülmény miatt, mind a' folytonos háborúk, kegyetlen diadalok, gladiatori és állatviadalmak által eltávozott mezei erkölcseitől, egyszerűségétől és elotrombult. Mi nagy lőn ezen elválás által a' két osztály közötti

5) Gellius lib. III. cap. 3.

különbözés a' Plautus és Terentius' egymással összehasonlításából észrevehető, kik bár rövid időköz választá el éltöket, még is annyira különböznek egymástól.

Marcus Attius Plautus egy korban élt Enniussal és a' Kr. el. 184. évb. halt meg. Comoediáiból husz jutott el hozzánk, mellyek többnyire görög eredetiek', leginkább Diphilus és Philemon' műveinek átdolgozásai. Ő megtartá a' görög erkölcsöket és jellemeket, de néha római színt ada nekik. Nyelv és elménczségek övéi és valódi rómaiak. Még az ő korában lehetséges vala minden osztályoknak közös szellemi mulatságot szerezni 's azért művei népiesek és egyszersmind az előkelő osztalyra is számítvák. Naevius' példáján okúlva óvakodott személyeket bántani, csupán az erkölcsök és törekvések' sebhető oldalait állítá színpadra. Használt aristophanesi köznapi tréfákat is a' nép' számára, de egyszersmind érettök a' mivelt nézőt valódi humor, sima elménczség és erőteli előadás által kármentesíté. Utána következett *Publ. Terentius Afer,* ki a' 193. évb. született, 's az ifjabbik afrikai Scipióval és a' bölcs Cajus Laeliussal barátságban élt. Menander' vigjátékait szabad átdolgozásokhan hozta a' rómaiak közé. Műveiből csak hat jutott hozzánk. Plautus óta az ő koráig elfolyt kis idő alatt az aristocratia nagy előhaladást tőn a' mivelődésben és messze maga megett hagyá a' népet. A' nagy családok herczegi módon éltek mind a' városban mind falusi birtokaikon. Fényes udvarokat tartottak 's görög rabszolgákat tudományos és művészeti foglalkodásra, 's görögből átdolgozott színműveket olvastatván és adatván elő magoknak, ez által egészen külön szakadtak a' néptől. Ezért Terentiusnak nem volt többé lehetséges mind a' római nagyokat mind a' népet kielégíteni. A' nép egy izben ott hagyá művét és a' gladiatori játékok' nézésére futott. Ő eredeti példányaihoz hívebb Plautusnál. Nincs benne olly éles és találó elménczség, melly a' korabeli körülményekre vonatkoznék, de más részről igen finom, mit Scipio és Laeliussali gyakori társalgásának köszönhetett.

A' játékszín nem verhetett Rómában gyökeret, mert nem volt honi termék, görög jellemeket és állapotokat ábrázolt és csak a' görög mivelteségű előkelőknek volt felfogható. Plautus és Terentius' korában éltek más színmű-irók is, mint *Pacuvius, Caecilius Statius, Attius*, de kisebb hatásúak. Ők mind nem

birtak nemzeti játékszínt alapítani, de érdemök van abban, hogy a' nyelvet gazdagíták, annak alapos tanulását fölébreszték és útat törtek oda, mi a' római irodalom' sajátképi jellemét és alaplényét teszi: tudniillik a' római irodalom nem annyira az anyag mint inkább az alak' sajátlagos tárgyalásában állott. Mi előtt rhetori jellemének fejlődéséről szólnánk, két más ága felől fogunk emlékezni.

Valódi római termékek voltak az öregebbik Cato' iratai, ki egyszermind legrégibb prosai irója is Rómának. Földmivelést tárgyazó munkája, melly hozzánk is eljutott, nemzeti tartalmú. Irt Cato történeti munkát is Italia' őskoráról egész az ő idejéig, mellynek erős biráló szelleme és a' tények' ügyes válogatása miatt kell vala tetszést nyernie, azonban bár valódi római szellem lengi át, az elharapozott görögség' korszakában épen azért nem tetszett, mert pipere nélküli alakja volt. Egyébiránt mellette semmi más történetiró nem érdemel neveztetést; valamennyi a' túlzottat, kalandosat vadászta és a' történetirást mondákkal töltötte el. Kor szerint, belső összefüggés nélkül soroztatnak elő általok a' külső események 's így nem a' történet, hanem annak csak anyaga adatik, és még ez sem hitelesen.

Megismerkedvén a' rómaiak a' görögökkel és irodalmukkal a' való (real) tudományokban kezdettek előhaladni. A' Perseus elleni háborúban egy hadi tribun nagy figyelmet gerjeszte az által, hogy egy holdfogyatkozást megjövendölt. A' mathematicai tudományt a' hadmesterség, építészet, út-készítés stb eff. tették szükségessé. Ez aztán Epicur' bölcseletének nyitott útat a' rómaiak közé. Epicur mint tudjuk a' cyrenei bölcseletet állítá vissza. Tana szerint az élet' fő czélja gyönyör, mit ő lelki élvre szorít, de a' lelket magát a' testtől elválhatlannak nyilvánitja. Ebből természetesen következett, hogy bölcseletének fő tárgya a' természet' vizsgálata lőn. És épen ez által tetszett meg bölcselete a' gyakorlati rómaiaknak. Ennek eredményei voltak aztán azon munkák, mellyek már igen korán a' dolgok' természetéről irattak. Közölök csak *Titus Lucretius Carusé* jutott el hozzánk, ki a' Kr. el. utólsó század' elején élt. Munkája tanköltemény és az epicuri rendszert tárgyazza. Lyrai részei teljesek lelkesüléssel. Különben csak ott költői, hol tárgyától elcsapong.

Cajus Lucilius a' Kr. el. 148. évb. született és a' 103-ban halt meg. Barátságban élt az ifj. Scipióval és a' Scipiók' családját hőskölteményben dicsőité 's műveinek ez úton szerzett az aristocratia előtt tekintélyt. Irt satyrákat is valódi római szellemben 's bennök a' görögség ellen kelt ki. Munkáinak, mellyek elvesztek, maradandó hatása nem lehetett, mert épen az ő kora volt az, mellyben a' görög-római irány, egyesülve a' rhetorica' mélyen érzett szükségével magának útat tört. A' rhetorica az ő idejében lőn a' római miveltség' fő alapjává. Az ország' alkotmánya ekkor menyén által egy tökéletlen democratiára, a' szónoklat és dialectica nélkülözhetlenné lett a' nyilvános ügyekben. Ezen iránynak még erősebb lökést adott egy atheni követség, melly a' Kr. el. 156. évb. bizonyos pénzbüntetés' ügyében jelent meg Rómában. A' követek mesterek valának a' szónoklatban és egyszersmind fejei a' görög bölcselet' három fő iskoláinak, úgy mint a' peripateticus *Critolaus*, az academicus *Carneades*, és a' stoicus *babyloni Diogenes*. Több ok munkált össze, hogy hatásukat elősegélje. II. Eumenes' követe, *Mallus*, híres görög rhetor, Rómában mulatása alatt leczkéket adott a' szónoklati müvészetben és más külföldiek mellett két római lovag is tanodát nyitott a' szónoklatnak. Tizenhét évvel előbb jött az achai ezer kezes is Rómába, kik tudományos miveltségű férfiak levén, a' görög miveltség iránt bizalmat gerjesztének. Az atheni követek nagy kedvezéssel fogadtattak a' római előkelők' házaiban. Kivált Carneades támaszta bámulatot maga iránt dialecticájával, midőn arra ajánlkozott, hogy ma az igazság mellett, holnap ellene tartand beszédet 's mind két vélemény felől meggyőzendi hallgatóit. E' tudomány, mellyel respublicában annyit eszközölhetni, igen vonzó leve a' rómaiak előtt, mindenki tanulni vágyott azt. Cato, hogy e' veszélyes mesterségtől megóvja a' római ifjúságot, kieszközlé az atheni követek' minél előbbi eltávozását, de az elharapozott özön nem vala többé gátolható, még törvény' parancsával sem, melly a' görög bölcselők és szónokokat kitiltá Rómából.

Ez idő óta a' római mivelődésnek a' görög irodalom lett alapja, és fő vonása rhetoricai. A' népies és eredetileg római háttérbe tolatott. A' mivelődés külföldi irodalomtól függve 's csak egy részére szoritva a' római népnek, megszűnt a' nemzeti élet'

léteges része lenni, magát kifejteni és nemzedékről nemzedékre átörökűlni, és lőn idegen és iskolailag eltanult. Mind a' tanácsban, mind a' nép előtt görög tanelveken alapult szónoklat vala fő kelléke a' hatásnak. A' bölcseleti mivelődés és görög iratokbani olvasottság finom hangot és szellemdús társalgást hoztak be. Az irói pálya' egyedüli neme, melly az uralkodó aristocratia' tetszését remélhette, görög költők és prosaisták' utánzása volt. Hogy a' mivelődés' e' neme által még a' hölgyek is nagy befolyást nyertek a' római képződésre és irodalomra, könnyű megfogni, ha tudjuk, hogy Rómában a' hölgyek kezdet óta magas állást foglaltak el. Mint újabb időben a' francziáknál, úgy Rómában is, tekintélyes hölgyek és a' társalgási termek valának azok, mik a' nyelvben különös finom hang' teremtői voltak. Mi előtt e' nemben, csak egy kitünő iró is föllépett volna, már néhány hölgy a' nyelvnek nagyobb könnyűséget és hajlékonyságot, finomabb és gyengédebb jellemet kölcsönze. Illy hölgyek voltak Cornelia, a' Gracchusok' anyja, Laelia, a' bölcs Laelius' leánya, és más nők a' Liciniusok és Muciusok' családjából [6]). Ki az állodalomban szerepelni vágyott, ezen miveltséget sajátjává kellett tennie. Sulla, Lucullus és Pompejus, kik Caesarig fő emberei Rómának, mind birtokában voltak annak. A' megromlott elvű és durva élvekben gyönyörködő Sulla kitünő szellemi miveltséggel birt. Irt gúnyos vigjátékokat, mellyekről annyit tudunk, hogy a' milly eredetiek és elmések épen olly fajtalanok voltak: de ezek mellett, mint törvényei és éltének maga átal megirt emlékei bizonyíták, komoly tanulmányairól sem feledkezett meg. Emlékeit görög nyelven írta, 's Lucullussal, ki nála jobb görög volt, és egy felszabadított göröggel javíttatta ki. E' fontosság, mellyet a' hatalmas ember a' görög nyelvnek adott, sokat tett a' görög irodalom' terjesztésére. Ő hozta Rómába és terjesztette másolások által Aristoteles' munkáit is [7]). Lucullus is egész fényüzéssé tette a' görög irodalommali foglalkodást. Nagy könyvtárt gyüjte, mellyet mindenkinek megnyitott. Házához minden görög tudósnak bemenetele volt. Ő maga megírta a' szövetségesek elleni háború' történetét görög nyelven, melly teljesen hatalmában volt, és cselekvőleg hatott a' való tudományok' terjesztésére is. Pompejus is se-

6) Cicero in Bruto cap. 58.
7) Plutarch Sulla' életéb.

gélte a' hasznos tudományokat. Fordíttatott görög gyógytudományi munkákat [8]), körűlvette magát görög tudósokkal és tettei' megiratását is egy görögre bizta. Meglátogatván Ázsiából visszatértében néhány görög tudóst, ez által igen emelte a' görög irodalom' tekintélyét Rómában.

A' római nép ezen új iránybani mivelődése, melly egészen a' puszta formán alapodott és közvetlen alkalmazásra volt számítva a' politicai és társalkodási életben, szinte úgy mint a' rómaiak' erkölcse, csillogásba és játékszini tulzásba fajult volna, ha Cicero a' veszélyt át nem látja, és az egyedűli helyes útra térve, a' dolgoknak szilárd és határzott irányt nem ad. A' római miveltség egész történetében ő a' legfontosabb ember. Ő is görögök' tanitványa volt. Huszonhat éves korában szólott először nyilvánosan, a' törvényszék előtt. Rómában valamint a' görögöknél a' népgyülések sajátképi tanuló helyek voltak, hol a' nép' minden osztályai a' szónok' élő szavaiból többet tanult mint napjainkban tanoda, könyv és hirlap által. Mert a' régiek' politicai szónoka semmi sem volt kevésbbé mint puszta ügyvéd, diplomata, vagy ékes beszédű ember. Cicero honszeretet' ébresztője volt, a' jónak, nemesnek és szépnek érzete által hatott mint erkölcsi oktató, terjesztette a' törvény, az állodalmi viszonyok és emberi természet' ismeretét, táplálta a' tudomány és müvészet iránti érzéket és a' bölcselet' eredményeit az életbe vitte. Mestere vala az általános mivelődésnek, kora' szellemi életének közlönye, hangadó a' közvéleményben mindazokra nézve, miknek fontossága volt a' nemzetre. Ő Görögországban járt tanulmányai' folytatása végett. Nagy befolyása lett rá már ekkor és később is Plato' bölcseletének. Visszatérvén Rómába, nagy fontosságú ember lőn a' politicai pályán, mint láttuk, de talán még nagyobb az irodalmin. Őt szellemi fensőbbsége tette olly nevezetes emberré, és példája mutatja, mi nagy kora lehetett az Rómának, minden erkölcsi romlottsága mellett, mellyben az egyszerű emberben lakozó szellem olly hatású volt. Ő volt az, ki a' római irodalom' jellemét minden időkre megalapitá. A' római nép' jellemének alapvonása kezdet óta rhètoricai volt 's a görög irodalom' befolyása által még inkább az leve. Cicero volt az, ki ezt legelőbb

8) Plin. hist. nat. lib. XXV. c. 3.

megismerte és használta. Ö jó korán átlátta, hogy a' tudományok és müvészetek' rhetoricai tárgyalása azon egyedüli eszköz, mellyel Rómában magasabb miveltséget terjeszthetni. Ennek következtében ifju kora óta ez irányt követte és e' felé vezette a' nemzet' minden jobb fejeit. Miveltségében görög, tetteiben és egész lényében pedig római levén, a' kettőt szerencsésen tudta egyesíteni, 's a' görög miveltséget latinná és rómaivá alakitotta át. A' nélkül, hogy a' görögök által feltaláltakat legkisebbel is nevelte volna, a' régi világ' nyugoti részének új irodalmat teremtett. Mulatkozás és finomság, szónoklat és országtani okosság, életbölcseség és gyakorlati belátás, ezek voltak ama' tulajdonok, miket a' római, valamint mai időben a' franczia, irójában keresett, és Ciceróban mind ezeket feltalálta. Ezeknél fogva az egész római irodalomnak, a' költészetet, és történetirást kivéve, középpontja és fő forrása lőn. Sőt e' kettőre is, ha bár nem közvetlen munkálkodása, de az általa teremtett izgalom és iránynál fogva alakitólag hatott.

A' görög bölcselet' eredményeit ő hozta a' római nép közé; az előtte száraz törvénytudományt széptani miveltséggel egyesité, bölcseletet hozott bele, mi által annak sokoldalú fejlődési lehetséget ada. E' mód által a' törvénytudomány olly emelkedést nyert, hogy mikor más irodalom-ágak lehanyatlottak is, ez fentartá magát és kik vele foglalkodtak még nyelv' tekintetében is kitünők maradtak. A' történettudomány' fontosságával is ő ismertette meg honfiait a' nyilvános tárgyalásoknál, és azon mód által, miként ő azt szónoklataiban használta, nélkülezhetlenné tette minden későbbi szónoknak. Megmutatá tanai és példája által, mi alkalmas a' történetirás 's mintegy erkölcsi segédeszköz a' kedélyek' felinditására és honfiúi érzelmek' gerjesztésére, hogy ha rhetoricailag tárgyaltatik. A' szinészetet is kiemelte megvetett állapotjából, szükséges tulajdonává tevén azt a' szónoknak. Továbbá a' római nyelv' szellemét és formáját is annyira kifejté, a' mennyire előtte és utána senki. A' füleket hozzá szoktatta a' beszéd' zenéjéhez és mind e' mellett távol tudá magát tartani, mitől az őt megelőzött szónokok nem voltak mentek, a' dagálytól. Szónoklatai közől azoknak volt legnagyobb hatása, mellyekben nem fordul elő személyes ügye, mellyeknek az ő hiúsága' czéljaihoz semmi köze. Illyen például a' Cajus Verres elleni beszéd.

E' beszédeiben igaz és biztos kormányelveket és népszerű erkölcsi nézeteket hirdet, és meg tudja felölök győzni hallgatóit. Legnagyobb hatásúak voltak azonban philippicái, mellyekkel többet birt eszközleni mint Brutus és Cassius fegyvereikkel. Azon útat, mint kelljen a' bölcseletet az életre visszavinni, ő törte meg minden utána következő időknek egész korunkig. Magát a' bölcseleti tudományt előbbre nem vitte ugyan, mert eclecticus volt, mi kizárja a' szilárdan meghatározott elvből kiindulást, egyedüli eszközét a' bölcseleti tudomány' előbb vitelének. A' tiszta észnek és szellemi élet' magasabb czéljainak befolyást szerzett a' hadias római népre, melly addig csak kül czélokra ügyelt és törvénytudományi hajszálhasogatásokban volt erős.

Mint rhetornak és szónoklat-tanítónak is sok érdemei vannak. Egyetlen embere volt ő a' hajdankornak, ki a' szónoklat' elméletét gyakorlattal kötötte egybe. Isocrates tudott ugyan szobában szép mondatokat kerekíteni, de Cicero' szava egész politicai testületeket indíta meg, pártot emelt vagy vert le és hangot, szót, tagmozgást mint eszközöket tudott használni a' zajgó sokaságban. Nevezetesek Cicero' hátra hagyott levelei is nemcsak irásmódjuk miatt, hanem mert élő tükrei a' kor' miveltségének és a' társalgási finomságnak, azon kivül, hogy történeti bizonyitványok is. Vannak köztök Róma' előkelő férfiainak levelei is 's feltünő bennök a' kifejezésbeli kellem és simaság, és ama' nyiltság és egyenesség, melly a' nyilvános élet' következménye.

A' társalgasi hang a' nemzet' rhetoricai iránya mellett a' történetirásnak is sajátságos jellemet adott. Élet- és emlékiratok lettek divatosakká. E' neme a' történetirásnak, mellyben az iró nemcsak a' tetteket, hanem azok' indokait is följegyzi és az eseményeket a' személyre vonatkozásban állitja elő, a' régibb görögöknél egészen ismeretlen volt, 's csak az alexandriai korszakban kezdődött. A' rómaiak előbb évkönyveket és naplókat (annalisokat és chronicákat) irtak, mellyek az események és különösségek' száraz elősorolására szoritkoztak. Később, midőn a' római nép miveltebb lőn és finomabb világnézetet nyert, ezek nem birtak többé vonzó erővel. A' történetrajz' illy tárgyalása olly korban, mellyben a' dolgok' menetele inkább egyes személyek' mint a' nemzet' jelleme által határoztatik el, megette maradt az előhaladt miveltségnek, 's nem felelt meg az olvasó osztály' kellékeinek.

Ehhez járult azon körülmény is, hogy a' római történetek a' régibb időkben is többnyire egyes emberek és családok körül forogtak, és az aristocratiai családok a' történetirást jó eszköznek látták őseik' érdemeinek emlékezete által a' magokét emelni a' nép' szemeiben. Ennek következtében természetes lőn, hogy a' történetirás egyéni szempontok szerint dolgoztatott. Illy emlékiratokat készítének Quint. Lut. Catulus, Marius' hadvezértársa, a' jugurthai háborúból ismeretes Scaurus, Publ. Rutilius Rufus, Sulla és ama' hires lovag Titus Pomponius Atticus. Ez utóbbi, tanult, gazdag, és mivel hivatalokat nem viselt, teljesen független levén, e' sajátságai által nagy befolyású ember volt Rómában és minden pártok' fejeivel egybeköttetésben állott. Az általok szerkesztett emlékiratok nem jutottak el hozzánk [9]).

Caesar is irt emlékiratokat, mellyek korunkig fenn maradtak. Bennök nem egész életét, hanem csak vállalatait ábrázolja Galliában, és háborúját az aristocratiai párttal. Mivel Caesar maga állott ezen vállalatok' élén, úgy jelenik meg ezen iratokban mint azok' középpontja. Katonái az ő ügyeért harczoltak, 's csak az ő dicsősége által vívták ki a' magokét. Azért Caesar' beszéde nyilt, nem szenveleg erkölcsiséget és gyöngédséget, mellyekkel nem bir. Elbeszél minden rablást és kegyetlenkedést, miket végrehajtott és mint politicailag szükségeseket fest, 's elbeszéli nyugalmas és hideg szavakban, mellyek mentek minden szinlett emberiességtől és kérkedéstől. Ő egészen ollyannak adja ki magát a' millyen; naplóit nem igazíttatja ki nyelvtudósokkal, mint Sulla, és mégis hanyag könnyűségében sokkal kedvesebb amannál. Nyelve, még ha Cicerónak legmagasabb példányúl tekintett nyelvével hasonlíttatik is, sajátságos nagyságban mutatja Caesart. Amaz beszédének gazdagsága, nyelvének zenéje, kerek mondatai' művészetével tudott a' kedélyekre hatni, Caesar ellenben minden művészet' elhanyaglásával lett példánya a' stylusnak, mert ő ama' ritka 's talán csak neki saját ügyességgel bir, miszerint a' legnagyobb művészeti egyszerüséget a' stylusbeli legnagyobb hanyagsággal tudta egyesíteni.

9) Corn. Nepos, Atticus cap. XV.

Caesarnak ellentéte *Cajus Sallustius Crispus,* ki a' 86—35. évek között élt. Munkáiból csak a' Jugurtha elleni háború és Catilina' összeesküvése maradt meg. Ő egészen korszakának gyermeke, melly magas miveltségű, de rémítőleg romlott. Csupán a' romlottságot ismeri és ábrázolja, 's a' művészi tökélyt olly természetlenséggel köti össze, hogy bölcselete és módja a' mint magát kifejezi, keserűsége és elavult szavak utáni kapkodása érezhetővé teszik, mi kevés része van szivének és meggyőződésnek abban a' mit esze teremt. Annál tökéletesebb azonban az, mit nyugalmas munkával alkot, és senki, ki történeti munkában mulatságot és egyszersmind tanulságot keres, ki csak a' művészt akarja bámulni, nem az embert szeretni, nem fog mellette csodálkozás nélkül elhaladni. Sallust csak roszat látott és cselekedett, azért az emberi életben is mindenhol csak szenvedélyt, gyarlóságot, ármányt és önzést szemlél. Rövid beszédűsége és homályossága keresett, nem szándéktalan, mint Thucydidesé. Ő szellemdúsnak akar látszani 's epigrammai hatásra törekszik, 's arra, hogy szavainak magyarázata és kitalálása hasonló legyen a' rejtvény' megfejtéséhez. Nem festeni akarta korát, hanem gúnyt írni rá. Mert különben ha a' történetnek gúnyos tárgyalása nem leendett korának szelleméhez mérve, nevetséges volt volna, hogy olly ember, ki rosz élete miatt a' tanácsból kiűzetett, erkölcs-bíróképen akart vala megjeleni. Azonban még ekkor nem volt eléggé mélyen sülyedve a' római nép, hogy a' gúnyos és epigrammai történetirás, mit Sallust magának választa, uralkodóvá lehetett volna. Az később, a' császárok alatt, lön divatos.

Sallust' czéljának és iratainak teljes ellentéte azon munka, melly *Cornelius Neposnak*, Cicero' kortársának, tulajdonittatik, de a' mellyről nem tudni bizonyosan, valljon nem a' néhány századdal később élő *Aemilius Probus'* elmeszüleménye-e. Emez ismert forrásokból röviden kivont életirások azon czélból készültek, hogy lelkesülést és új életet ébreszszenek. Valamint Sallust kora' kitünő embereinek rémítő önző oldalát választá műve' tárgyául, úgy Nepos épen ellenkezőleg ragyogó oldalát állítja fel egy sereg különbözö korbeli férfiúnak. Egyik igen világos, másik igen sötét színekkel fest. Cornelius polgártársaiban az emberiség iránti hitet újra' fel akarja ébreszteni, a' kihalt hazafiságot felköltení és a'

szemeket az uralkodó aristocratia' nyomorú törekvéseitől jobb idők' küzdelmeire fordítani.

Teljesen korszerű munka volt *Titus Liviustól* a' rómaiak' története. Ő a' Kr. el. 58. évtől a' Kr. ut. 19. évig élt. Száz negyven két könyvből álló nemzeti története, mellyből csak harmincz öt jutott el hozzánk, nem egyes osztályoknak, hanem az egész nemzetnek volt írva. Ő azt ada népének, mire épen szükség volt: rhetoricai néptörténetet, az az Cicero' modorát és elveit alkalmazá a' történetirásban. Cicerónak e' modora Livius' kora óta minden ágakon el vala terjedve és népszerű lőn. Egy iró sem remélhetett tetszést rhetori ékitvények nélkül. A' haza' történetét nem az olvasó' értelme, hanem kedélye' számára írni, azt nem tanítás, hanem lelkesülés' terjesztésének eszközéül használni a' népnél, ez czélja Liviusnak. Ő azon modorban írt, mint az újabb franczia történetirók. Irata valódi nemzeti mű lett, átment a' rómaiak' népéletébe és az hajdankorának történetét épen úgy fogta fel és úgy hitte, mint Livius előadja. Neki ebben áll fő érdeme 's őt nem azon szentpomból kell megitélni, mellyből a' történetirás mint tudomány tekintetik. Livius' példánya nem Herodot volt, kinek természetes egyszerűségétől a' római nép igen távol állott, hanem Ephorus és Theopompus és azok, kik Isocrates' rhetori tanodájából kerültek ki. Egyébiránt Livius némellykor már szavalásokra is téved, mi által a' római irodalom utána csakhamar egészen elrontatott. Némelly eseményeket költőileg fest, másokat szándékosan figyelem nélkül hagy, fölvesz valószinűtlenségeket is 's a' tárgy komoly és igaz oldalát feláldozza az alak' szépségének. Ezen modor mint látni fogjuk, később igen elhatalmazott [10]).

OCTAVIANUS AUGUSTUS MINT RÓMA' URA.

I.

Róma, négy századig tartó csatáiban, az akkor ismert föld' legszebb részét megfosztá szabadságától, most azon időpont következett be, mellyben maga is meghódíttatván, elveszté

10) Lásd ezeket bővebben Schlossernél: Univ. Üb. II. Th. I. Ab. 482—94. II. Th. 2. Ab. 239—71. 538—69.

szabadságát és ezentúl egész elhanyatlásaig uralkodókat kelle maga felett ismernie. Az actiumi ütközettel és az alexandriai csatákkal bevégződött a' polgári háborúk és borzalmas tettek' vérsora. A' szabadság' férfiai vagy elhulltak, vagy számüzetének, új nemzedék nőtt fel, melly a' szabadságot nem is ismerve [1]), nyugalomra és birtoka' békes élvezetére vágyott. A' bölcsebbek átlátták az erény nélküli respublica' iszonyúságait és a' monarchiai hatalom' szükségét.

Midőn Octavian sextilis hónapban, melly az ő tiszteletére később *augustus*nak neveztetett, Samosból Rómában megérkezett, semmi más hatalom nem volt többé az állodalomban mint övé, semmi más fegyver, mint a' neki engedelmeskedő legiók. Az actiumi csatánál kezdődik Róma' monarchiai kora, melly öt századon át, az állodalom' elhanyatlásaig tartott. Mielőtt Rómába jőne, intézkedéseket tett Syria és Kisázsia' kormányzása iránt és kezébe kerítvén a' parthus királyi háznak egy herczegét, biztosítá magát a' parthus berohanások ellen. Visszaérkezvén a' birodalom' fővárosába, az actiumi csatának, Aegyptus' meghódításának 's egy táborozásnak, mellyet még korábban Dalmatiában és Pannoniában vezérlett, háromszoros diadalmait ülte [2]). Kiűzvén a' tanácsból a' gyűlöltebb tagokat, annak újra némi tekintélyt adott. 'S mivel azt most olly emberekkel töltötte meg, kik neki engedelmesek voltak, könnyű vala minden önkényeit tanácsvégzéssé tenni és tetteit törvényszerűsíteni. Ekként biztosítva magát, elkezdé színészi szerepeit játszani 's kinyilatkoztatá, miképen ő a' fő hatalmat csak szükségből, az állodalom' megmentéseért, vállalta fel, 's most azt ismét leteszi a' respublica' kezébe. És a' tanácsnak, mellynek nagyobb része szolgája volt, koldúlnia kellett a' bilincseket, mellyek számára voltak verve. Megkéretett általa Octavian a' fő hatalom' megtartására, ki némi színlett vonakodás után elvállalta azt ismét, *imperator* név alatt, melly név ezentúl a' császári hatalommal egybekapcsolt katonai uralom' jelentésére használtatott. A' consulság ezentúl koronként személyére ruháztatott. Öt évre censor-

1) Taciti Annales I. 3. „juniores post Actiacam victoriam, etiam senes plerique inter bella civilia nati; quotusquisque reliquus, qui rempublicam vidisset?“

2) Dio Cass. Ll. 21. —

rá tétetett és a' tanácsban elnökké (princeps senatus), mi által az állodalmi kormány' fejévé lőn, 's ezért a' *princeps* szó ezentúl lassanként a' fejedelmi hatalom' fogalmát jelentette. Ő ezen hivatalokat azután színleg többször letevé, de kicsinált kérelmekre újra elvállalta, azonban mindig csak ideiglen. Illy alkalommal a' tanács *augustus* (fenséges, szent) czimmel tisztelte meg, mi neki minden czímnél kedvesebb volt 's utóbb név gyanánt ragadt rá és a' történetirók maig e' néven szokták nevezni. A' tartományok' kormányzását színleg megosztá a' tanácscsal, de valódi kormányzójuk ő maga volt. A' Kr. el. 23. évb. holtiglani tribunná neveztetvén, a' nép' fölsége és jogai ruháztattak rá. A' 19. évb. egész életére consullá tétetvén, személyében egyesült a' végrehajtó hatalom. Lepidus' halála után (a' 13. évb.) pontifex maximussá lőn, mi által befolyást nyert a' vallást is és annak szertartásait czéljaira használni [3]).

Augtustusnak legfőbb ügyekezete az volt, hogy az állodalom' rémitő új alakját, a' hadi monarchia' alakját, a' szemek elől elrejtse. Ezért meghagyta az eddigi respublicai alkotmányt, de elvevé annak minden hatalmát. A' respublica név most nem volt egyéb ámításnál, mi által aztán az önkénynek és képmutatásnak nyilt szabad tér. A' birodalom' sorsa a' kormányzó' személyességén alapodott. Míg Augustus volt a' kormány' élén, ki nem vala erőszak' embere, boldog volt a' római nép, de már Tiberius alatt az új rendszer megmutatta magát csak hamar egész borzasztóságában, mert a' polgár az önkény és kegyetlenség ellen nem talált védelmet a' respublicai formában. Ezen respublicai ámulat nagy mértékben kártékony volt. A' tanács még valóságnak gondolván azt, nem egyszer tévedésekbe botlott, a' fejedelem pedig gyakran megfeledkezvén, hogy a' tanács csak üres név, szükségtelen sanyarúságokra vetemült. Minden az uralkodótól függött mégis azon színe volt a' dolgoknak, mintha a' tanácsól és népgyüléstől függne. Tettetés és színlés lett a' tanács és nép' jelleme, 's mintegy kötelessége. Az uralkodó' joglalansága és kegyetlenke-

3) Érdemes megolvasni Dio Cassiusnál egy tanácskozás' beszédeit Octavian, Agrippa és Maecenas közt. E' beszédeket valószinűleg Dio Cassius csinálta, de az akkori körülményekből, 's igen bélyegzőleg Augustus' terveire nézve. Dio Cass. LII. 1—40. — Taciti Annales I. 1—6. — Svetonius, Octavius.

dése törvényszerű formákkal szépíttetett, minek erkölcstelenítő befolyása lőn. Sokkal üdvösebb lecndett, az állodalmat azonnal monarchiai mintába önteni, mi Augustusnak, ki Kisázsiát és Syriát e' tanács' megkérdezése nélkül rendezé, hatalmában állott volna [4]).

Augustus a' tanács' tagjait ezerről hat százra szállította le, kik mindnyájan teremtményei voltak. Mivel ezeknek a' vissza állított aristocratiát, vagy inkább egy nemét az ország' nagyainak, kelle képezniök, ügyekezett őket a' közvélemény előtt fölemelni. Ez okból a' tanácsnak több szinleges előjogokat és ál hatalmat adott, mint a' minővel előbb birt. Sajátképi hatalma azonban nem volt, mert mögötte az uralkodó állott, ki mindent, tetszése szerint cselekedett. A' tanácsbeliek közől minden hat hónapban egy bizottmány választatott, melly az egész tanácsot képviselte [5]). Azonban Augustus' sajátképi tanácsosai *Marcus Vipsanius Agrippa*, *Cajus Cilnius Maecenas*, és *Marcus Valerius Messala* voltak. Ezen három férfiú' jelleme bélyegzi uralkodásának szellemét. Maecenas és Messala koruk' legmiveltebb férfiai közé tartoztak 's az irodalom' pártolása által igen kitüntették magokat. Maecenas kivált olly véde és előmozditója volt a' szellemi miveltségnek, hogy neve korunkig közmondás maradt, ő egyike azon kormányférfiaknak, kik önzés és elpuhultságból minden tulzástól idegenek 's kényelem 's finom életkéjek iránti szeretetből mind azt gyűlölik, mi jellem, érzelem és lelkesülésből veszi eredetét [6]). Agrippa ellenben nemes, önzetlen, hazafi gondolkodású ember volt, ki még a' respublicai alkotmányt is szerette meggyőződésből, 's ügyekezett rábirni a' császárt annak visszaállítására. Augustus után ő volt az ország' első embere. Jeles hadvezér lévén, a' hadi ügyek' kormányát ő vezette [7]). Augustus mint kormányférfit és hadvezért becsülte őt, azonban Maecenas mint barát és élettársa szolgált neki tanácsaival. Messalát, mint hadvezért és tudományosan mivelt embert kedvelte.

A' népgyülések' hatása ezentúl a' tisztviselők' választására szoríttatott, de a' választásban is a' császár' ohajtása parancsnak nézetett. Polgári ügyekben a' bíróság polgárokból nevezett ta-

4 Dio Cass. LIII. 25. 26.
5) Sveton. Octav. c. 35.
6) Dio Cass. LV.
7) Vellej. II. 79.

gok' kezében hagyatott. A' büntető biráskodás ellenben a' tanácsnak és város' praefectusának (praefectus urbis) adatott. Az itéleteket fölebbvitel által magától tette Augustus függővé. Új hivatalokat teremte, mellyek nem sokára nagy fontosságúak levének. Illyen volt az imént nevezett város' praefectusa és á' testőrhadé (praefectus praetorio). Az első a' rendőrségnek volt feje, 's azon ügyeket intézte, mellyek valaha a' republicanus főhatóságoktól függtek. A' büntető biráskodás fő része is hatalmában volt és számüzetési itéletet is mondhatott a' polgárokra. A' testőrhadi praefectusság' hivatala, nehogy szembeötlő legyen, két lovag között osztatott fel. Ezek még fontosabb tisztviselők voltak a' város' praefectusánál is, de polgári hatalommal nem birtak. Tiberius császár alatt a' testőrhad' praefectusa a' császár után legfontosabb személy lőn. Általában a' rendőri és hadi hatalom lett az új alkotmány' sarka, csak hogy Augustus mindkettőt még nagy ügyességgel tudta elrejteni. Augustus a' hadakat, uralkodása' legfontosabb támaszait, is rendezte. Ezek' összes száma az ő idejében legfelebb 200,000 lehetett [8]). A' hadak a' tartományokban voltak elosztva. Rómában eleinte nem tartattak, mert a' hatóságokat Augustus akarat nélküli eszközeivé tette, a' nép pedig, mellyet gyakran meg ajándékozott, játékokkal mulattatott, nem volt neki veszélyes. A' hadakat és nagy néptömeget kielégíteni fő gondja volt mindig. A' hadak az ő korában nagyobb részint olly emberekből állottak, kik a' háborút iparágnak nézték. Zsoldért szolgáltak, nem a' hazának és kormánynak, 's csak vezéröket és a' körülményt ismerték uroknak. Hogy az új kormány költségesebb volt mint a' régi respublicai, könnyen képzelhető, mi aztán nagyobb adókat tett szükségessé. De a' tartományok még e' mellett is nyertek az új kormánynyal, mert e' császárnak érdekében állott a' tisztviselők' eddig divatozó zsarolásait korlátozni [9]). Ő nehány izben beutazta a' tartományokat és megvizsgálta a' lakosok' panaszait.

A' tartományi városok többnyire meghagyattak helyhatósági (municipalis) jogaikban 's annyi szabadsággal birtak, mennyit

8) Tacitus szerint Annal. IV. c. 5. huszon öt legio volt. — Gibbon 450,000 teszi a' hadak' számár.
9) Taciti Annales I. 2. —

csak az általános intézkedések megengedhettek. Ezen városokban maradt fen aztán a' szabadság' régi eszméinek egy része. Az egész birodalom, mellynek népességét száz millio lélekre tehetni, a' császári uralkodás' első korszakában Italián kivül huszon négy tartományból állott, mellyek a' világ' mind három részén elszórva feküdtenek. A' császár az anyagi jólétben lesülyedett Italiát közlekedés és a' városok' virágzása által ügyekezett fölemelni. Utakat, vizvezetvényeket stb eff. épített. Uralkodása alatt a' kül jólét és kényelmesebb élet elterjedett a' birodalom' nagyobb részén. Spanyolországban és Galliában az ipar és kereskedés, Italiában a' szőlőmivelés, juh-, sertéstenyésztés és fatermesztés, Afrikában, Aegyptusban és Siciliában a' földmivelés szembetünőleg előment. Azonban ezen észrevehető emelkedés mellett, más részről a' kereskedési szellem azon káros irányt szülte, mellyet napjainkban olly helyeken szül, hol a' status-papirosokkali kereskedés elharapozik, 's pénzek tétetnek egybe óriási vállalatokra és némelly együgyűek nagy nyereséggeli hitegetés által keríttetnek hálóba. Az emberek hirtelen ügyekeztek meggazdagodni, mi által az uzsora harapozott el, annyira, hogy a' számolás és nyerészkedés a' nevelés' fő tárgyául nézetett. Egyik nevezetes elsősége a' római birodalom' népeire nézve Augustus' uralkodásának az utak' készítése és nyilvános épületek' emeltetése volt. A' császár nem csak maga eszközlött építményeket, hanem másokat is buzdított erre. Utak készíttettek és javíttattak ki a' tartományokban, és Róma' városa nagy palotákkal díszesíttett. Agrippa roppant gazdagságát illy czélokra fordítá. Nagy vízvezetvényeket készittette és tetemes öszvegeket adott a' cloacák' kitisztítására; több épületeket emelt, mellyek közt nevezetesebb a' Pantheon, a' minden istenek' temploma, egyike régi Róma' legnagyobb építményeinek, melly korunkig fenmaradt, 's a' hetedik században keresztény templommá alakíttatván, ma Mária rotondának neveztetik [10]).

Kormánybani egység és egy fejtőli függés' érzete uralkodott a' birodalom' minden részeiben. Valamint előbb az állodalomra és vallásra, 's a' szabad nép' méltóságára vonatkoztak minden nyilvános vállalatok, úgy most az uralkodó' személyére. A' csá-

10) Suet. Octav. 28. 29.

szár' minden ügyekezete arra volt irányozva; hogy a' nép a' kormányoztatás' kényelmeihez 's az élvek és magán-ügyekérti élethez szokjék. Hogy ezen nyugalom és kényelmesség, csend és béke, szelidség és engedékenység az embereket és állodalmakat romlásba dönti, lehetővé teszi a' zsarnokságot és az önzést ülteti trónra, azt senki nem sejté, mi azonban csak hamar, már Augustus' első utóda alatt, bekövetkezett. Az új rendszer' következményei nem sokára érezhetők lettek és a' magán-életnek is más jellemet kötesönzének. Mivel otthon megunták az emberek a' megszokott tárgyakat, utazni mentek, 's az utazás, épen úgy mint napjainkban, az elökelő rendűeknél nagy divat lőn. A' társalgási körök' mulatkozásai nem forogtak többé állodalmi ügyek, hanem lakomák és más élvek körül. Szegények és gazdagoknál a' semmit-tevés' kényelmei és a' szabadság és becsület iránti közönösség harapoztak el. Önzés volt az egyedüli ösztön, csuszás és szolgai hizelgés mind azok iránt, kiket születés, gazdagság vagy udvari kegy tűntettek ki.

II.

Augustusnak kormányelve volt, 's hiuságának igen hizelgett, hogy a' római népnek azon általános béke' élveit szerezze meg, mellyeket a' respublica' egész ideje alatt nem ízlelhetett. 'S valóban ő Janus' templomát, melly a' pún háborúk óta nyitva volt, három ízben zárta be. De a' harczias szomszédoktól körülvett római birodalom még illy kormány-elv mellett sem maradhatott sokáig békében. Augustusnak magának is kelle háborút viselnie Spanyolországban a' cantaberek és asturok ellen, kiket azonban nem hajthatott római uralom alá, valamint nem éjszaki Arabia' harczos pásztor törzseit, kiket aegyptusi helytartója által támadtatott meg. Ezeknél azonban nevezetesbek voltak a' german népek ellen viselt háborúi. Mi előtt e' háborúkról szólnánk, alkalmat veszünk itt az olvasót e' nevezetes és az emberiség' történetében nagy szerepet játszott néppel közelebbről megismertetni.

Melly időben és mi körülmények közt vándoroltak be a' *german* törzsek keletről, mint a' népek' elterjedésének általánosan elfogadott hasonlatából hihető, Németországba, ezt mély homály fedi, mert semmi történeti tudósitás nem nem hat fel odáig.

Újabb, nyelvhasonlítason épített vizsgálatok a' germanokat a' perzsák és hinduk' rokon törzseinek mutatják. Sem a' german, sem a' *deutsch* név' eredetét nem tudni bizonyosan; a' *teuton* név egy népág' neve volt, mellyen a' rómaiak némellykor minden germanokat nevezni szoktak. A' german nép legkorábbi időben két törzsből állott, a' scandinavi vagy éjszaki törzsből és a' szorosb értelemben vett germanokból. Amazok a' keleti tengeren túl, ezek közép Európa' száraz földén laktak. Mindkét törzs még ma is az által különbözik egymástól, hogy mindeniknek különböző népei a' magok' szójárásában közelebb rokonságban állnak egymással, mint a' más' törzséivel. A' törzsek több-népségekre szakadoztak, mellyeknek a' rómaiak különbféle neveket adtak. Ezek aztán vándorlásuk alatt egymástól elválván, új egyesülések által új népségeket képezének. Így támadtak az *alemannok*, *frankok*, *hessek*, *thüringiek*, *bajorok* stb. A' *goth* törzs a' népmozgalmak alatt egészen eltünt. Még legrégibb lakhelyeiket is kevesen tartották meg, azért itt elég csak általánosan megmondanunk, hogy lakföldük' határai a' Viszla, Duna, Rajna, az éjszaki és keleti tenger voltak. Hazájuk hideg és nehéz lakhatású, végetlen erdőségek 's mocsárok által fedve, mellyeket vadállatok laktak, minőket korunkban csak éjszakon találni. Folyamaik minden évben befagytak, földük nem volt termékeny. A' nép magas testalkatú, kék szemű, verhenyeg-sárga hajú, testi erőben nagy, fáradságot, nélkülözéseket, hideget tűrni tudó, de hőséget nem. Faluik 's városaik nem voltak; minden család külön, saját földei közepett, lakott. Foglalkodásuk földmivelés, marhatenyésztés, vadászat és háború. A' két elsőbbik foglalkodást azonban nem magok hanem rabszolgáik által végeztették, kik a' földeket vagy szolgaképen munkálták, vagy külön földeket kaptak, mellyekből évenkénti adót fizettek, gabona, marha és vászonban. Vadászat és harcz a' férfiak' dolga volt; a' nőké minden házi munka és a' földmivelés. Vadászat és háborún kivüli idejét a' férfi henyélés, evés-ivás és játékkal tölté. Italuk sör-nemű készítmény volt, mellynek becse nem kellemes izében, hanem részegitő hatásában állott. Éj- 's naponta folyvást inni, nem tartatott szégyennek. Itatással könnyebben lehetett volna őket meggyőzni, mint fegyverrel. A' koczkajátékot annyira szerették, hogy mindenöket el-

játszván, végre még személyes szabadságukat is fölvették rá. Öltözetök egyszerű és durva volt. Sokak' ruházata nem állott egyébből meglőtt vad' bőrénél, melly köpönyeg gyanánt fedte be a' testet. A' fegyver, mint fő dísze a' ferfinak, minden gyülekezetben viseltetett. Paizs és gerelyből állott az főkép; pánczél és sisak ritkák valának. Ki paizsát harczban hagyá, azt gyalázat érte, kitiltatott a' gyülésekből és a' nyilvános áldozásbani részvétből. Sokan öngyilkolással előzték meg e' miatti szégyenöket. Fő erejök gyalog csatában állott. A' rómaiak magasztalják vendégszeretetöket és vitézi erejöket. Különös sajátságuk gyanánt jegyeztetett föl, hogy soknejűség nem divatozott nálok és a' szüzeség' erénye nagy becsben tartatott, és hogy vezéreik iránt nagy hűség és engedelmesség volt bennök. A' nőnem általában nagy tiszteletben állott és szerződéseknél a' szűz leányok jobb kezeseknek tartattak, mint a' férfiak, mivel ezek által a' férfi nem erősebben kötelezettnek hitte magát. A' nőknek nagy velőkszült becs tulajdonittatott. Sok nő mindentudó vagy prophetai szerepet játszott és befolyást gyakorlott a' nép' tanácskozásaiban [11]).

Democratiai alkotmány' nyomait csak a' *frieseknél* találunk. Háború alatt választott vezérök volt, különben béke' idején az ügyeket holtiglan választott főnök intézte korlátolt hatalommal. A' népgyülés az összes szabadokból állott, kik minden ügyek felett, még élet és halál' kérdéseiben is, határoztak 's egyes kerületek' törvényszéki elnökeit is ők választák. Volt köztök nemesség is, mellynek néha a' választásoknál elsőség adatott 's kik kevésbbé fontos ügyeket egymás közt tanácskozva döntöttek el. Születés vagy különös kitűntetés által nyerték-e ezen állásukat, nem tudni. Közölök választatott a' király is, ki azonban nem parancsoló volt hanem törzsének képviselője, 's ezért királyúl nem a' legvitézebb, hanem a' legelőkelőbb választatott. A' hadsereg a' szabadok' összeségéből állott. A' fő hadseregen (Heerbann) néha egyes hadseregek külön vállalatra külön vezért választottak magoknak. Az illy hadak aztán megválasztott vezéröknek kiséretei voltak és vele harczoltak dicsőség és zsákmányért. Minél nagyobb volt valamelly nemesnek kisérete, annál nagyobb befolyású volt a' nép gyülésben. A' biráskodást e' czélra választott fő biró vezette, ki

11) Tacitus, de situ, moribus et populis Germaniae.

minthogy legöregebb volt *graf*-nak (grau, ősz) neveztetett. Birótársai több család-apából állottak.

Vallásuk felől csak annyit tudhatni bizonyosan, hogy sok istent imádtak. Egyébiránt a' scandinavoknak a' középkorban leirt vallásán építve sokan az itt vázolandó vallást tartják valószinűnek a' régi germanoknál. Fő istenök *Wodan*, vagy *Odin* volt, ki *Tuiskón*ak is neveztetett. Ő vala mindenek felett parancsoló, 's az összes german népnek törzsatyja. Legközelebb állottak hozzá korosabb fiai: *Thor*, a' mennydörgés' istene, és *Tyr* vagy *Tiu*, a' had' istene. Wodan' neje, a' házasság' istennője *Freia* volt, másik neje *Hertha*, a' föld' istennője. Imádtatott ezeken kivül a' bölcselet' istene *Bragi*: a' szepsége által kitünő istenhős *Balder*: az ifjúság' istennője *Iduna*; a' *Nornák*, a' sors' istennői stb. Ezen istenek felől számos hitregéket tudott a' nép. Az isteneken kivűl két látható világot hittek a' scandinavok: az óriásokét, és törpékét; hitték a' halhatatlanságot is. A' harczban elesettek felől azon képzelet volt, hogy Wodannál élnek, *Walhalla* nevű palotában, 's idejöket csatázás, vadászat és ivással töltik, és a' *Walkyrok*, vagy csaták' istennői, kik rémitő éneklés közben szövik a' csaták' szövedékét, szolgálják őket. A' papoknak nagy tekintélyök volt ugyan, de nem képeztek külön rendet. Voltak, szinte úgy mint a' galloknak, *bárd*-jaik, de azok nem papok, hanem csatadalok' költői és éneklői voltak. Isteneiket nem templomokban, hanem fölszentelt ligetekben imádták, hopapok áldoztanak a' népért. Néha az elfogott ellenségek is feláldoztattak. Az istenek' akaratát és a' jövendőt több módon, de különösen fehér lovak' nyeritéséből kémlelték ki, melyeket isteneknek szentelt ligeteikben tápláltak.

Caesar' ideje óta néhány german népség, mellyek közt az *ubierek* Köln' vidékén és a' *vangionok*, *tribokkok*, *nemetek*, Schlettstadt és Oppenheim közt, voltak legnevezetesbek. Ezek a' Rajna' balpartján megtelepülvén, római szokásokat kezdtek fölvenni. A' rómaiak velök kereskedési közlekedésbe jöttek. A' Kr. el. 16. évb. a' Rajna' jobb partján lakó germanok megölvén néhány közéjök jött rómait, átmentek rabolni a' bal partra. Itt megverték *Lollius* római kadvezért [12]). De Augustus ez úttal kiesz-

12) Dio Cáss. LIV. 20. — Vellej. II. 79.

közlötte velök a' békekötést, mit azok megtartani is igértek. Később a' császár a' római fegyver' becsületeért támadó háborút kezdett ellenök és két mostoha fiát *Drusust* es *Tiberiust* küldte ellenök. Ők a' Kr. el. 15. évb. meggyőzték Rhaetia, Vindelicia és Noricum' népeit. Tiberius benyomult egészen a' mai Magyarországig, Drusus pedig meghódíta mindent a' Dunáig és római gyarmatokat alapíta. Míg Tiberius éjszakkeleten, a' Dráva és Száva mellett, a' sarmaták' törzseivel csatázott, addig Drusus a' Kr. el. 15—13. évb. készületeket tőn egy hadviselésre Germania ellen. A' Kr. el. 13—9. évb. öt izben ütött be a' german népek közé. Meggyőzte a' *sigambrokat* és *usipeteket*, kik Sieg és Lahn' vidékén laktak, a' Majnától Westfaliáig fészkelő *kattokat*, benyomult egész Thüringig a' *hermundurokhoz* 's innen a' Harz felé fordult a' *cheruscok*' honába. A' tél meglepvén, visszajött a' Rajnához, de útközben leesvén lováról, eltörte lábát és harmincz nap mulva meghalt, a' Kr. el. 9. évben [13]). A' tanács a' jeles hadvezért és maradékait Augustus' indítványára *Germanicus* névvel tisztelte meg. Drusus egész sorát telepíté a' katonai állomásoknak a' Rajna' két partján, a' Tannus hegységben és más helyeken. Illy allomás volt maga Mainz is. Drusus' halála után Tiberius tett a' germanoknál hóditásokat és éjszaki Németország' nagyobb részét római uralom ála hajtotta, mit a' germanok ez időben békén tűrtek, sőt nem vonakodának a' római hadak közt katonákúl is szolgálni. Ez alkalommal ismerkedett meg két nevezetes germánfi a' római politicával és hadmesterséggel: egyik *Arminius* (Herman), ki római lovaggá is lőn, másik *Marbod*, a' markomannok' fejdelme. Eltávozván Tiberius alsó Németországból, hogy Germanicussal, Drusus' fiával, a' Pannoniában feltámadt népeket megigázza, helyébe *Sentius Saturninus* lett a' hadak' vezére, ki igen ügyesen tudott a' germanokkal bánni. De ezt is nemsokára Augustus' rendeléséből *Quinctilius Varus* váltotta fel. Ez felfuvalkodott ember vala, bántó gőggel viselte magát e' nép' irányában, adót vetett rá és római törvények szerint büntette. Néhány főnököt lefejeztete, másokat megvesszőztetett. A' szabad german nem tűrhette ez eljárást. A' főnebb nevezett Arminius, Sigmarnak, egy előkelő cherusknak fia, boszúállásra tökélte magát.

13) Dio Cass. LV. I. Sveton. — Claudius.

E' végre titkos szövetségre bírá a' nyomottak' egy jó seregét. Varus tudósíttatott e' szövetség felől, de ő kevély elbizakodásában megvetè e' készületeket 's annyira nem tarta semmitől, hogy rá hagyá magát birni Ariminius által, éjszaki Westfáliába menni egy nép' megigázására, mellyet épen ő izgatott fel, azon czélból, hogy Varust hálójába kerítse. Varus a' teutoburgi erdőségen ment át. Midőn Detmoldhoz ért, hol sem előre sem hátra nem lehetett fordúlnia, a' germanok hirtelen kiváltak hadseregei közől és egyesűlve a' körűllakó népekkel, megtámadák Varus' hadait. Hasztalan volt minden ügyekezete menekülnie. Több mint 20,000-ből álló hada semmivé tétetett [14]). Ő maga kétségbeesésből kivégzé életét. A' győzelmes germanok sok foglyot feláldozának, sokat fákra akasztattak és csonkítással kinoztattak halálra. A' római állomások leromboltatának és vége szakasztatott a' római uralomnak a' közép Rajnánál. Crassus' csatavesztése óta nem volt a' rómaiaknak illy pusztulása külföldi ellenség által. Rómában nagy volt a' rémülés. Félni lehete, hogy a' meghódított népek újra fölkelnek. Augustus néhány napig nem tudott ijedelméből magához térni. Többször kiáltozá: „O Varus, add vissza seregeimet!" De csakhamar ismét hadak gyüjtettek és Tiberius a' Rajnához küldetett. Azonban az elveszettnek vissza szerzését nem merte megkisérteni. Egyébiránt a' teutoburgi csatavesztés (a' Kr. el. 9 évb.) csak a' nyugoti Németország' közép részének birtokától fosztá meg a' rómaiakat, a' friesek közt alsó Emsnél, és alsó Rajna mellett még erősen állottak [15]).

Augustusnak hosszu és egy részben dicsőséges pályája' végén nem volt azon öröme, hogy birodalmát olly utódra hagyhassa, ki az uralkodást az ő szellemében folytathassa. Őt hosszú időkön át házi csapások is szomoríták. Harom izben házasodott meg és fia nem született, hanem csupán egy leánya, *Julia*, második nejétől Scriboniától. E' leányában sem volt öröme.

---

14) Dio Cass. LVI. 18—22. — Taciti Annal. I. 61. — Vellej. II. 119. — Sveton. Octav. és Tiberius.

15) Segédforrások a' régi germánok' történetéhez: Wersebe, über die Völker und Völkerbündnisse des alten Teutschlands 1826. — Wilhelm, Germanien 1823. — Mannert, Geographie III. Theil. — Luden, Geschichte des Deutschen Volks I. Bd. — Von Ledebur, das Land und Volk der Bructerer 1827. — Justus Möser, Osnabrückische Geschichte 1780 II. Bde; a' harmadik kötet 1824.

Az egymás után háromszor ment férhez: Marcellus, Agrippa és Tiberiushoz. Agrippával nemzett fiai meghaltak; ő maga kicsapongó életű volt. A' császár harmadik neje, *Livia*, (előbb Tiberius Claudius Nero' felesége, kitől két fia születék, a' fentebb nevezett Tiberius és Drusus) mindent elkövetett, hogy e' két fiúnak befolyást szerezzen. Ezen uralkodni vágyó ármányos asszonynak olly hatalma volt Augustuson 's azt úgy tudta cselszövényeibe bonyolítani, hogy a' csaszár maga sem vette észre. Fiainak, kik a' képmutatás' mesterségét anyjoktól korán megtanulták, megszerzette mind hadi mind polgári ügyekben a' befolyást. De daczára Livia' fondorkodásainak, Augustus átlátta mostoha fiait, ismerte jellemöket és nem előbb csak akkor tökélte el magát, hatalmát rájok hagyni, midőn más menekvése nem volt. Eleinte Marcellust Julia' első férjét, ennek halála után Agrippát nézte ki utódainak, 's midőn ez is meghalt, ennek két fiára, Cajus és Lucius Caesarra, veté szemeit, de ez is mind kettő korán elhalván, végtére kénytelen volt a' birodalom' uralmát családa' legrémitőbb emberére, Tiberiusra, hagyni. Ezt azonban csak azon föltétellel fogadta fiává, ha az ismét Germanicust, Drusus' gyermekét, fogadandja maga fiává és uralkodó társává. Julia ama' két megholton kivül még egy fiat szült Agrippától, *Agrippa Posthumust*, de ez vad és féktelen viselete miatt Augustus által számüzetett. Magát Juliát, ennek anyját is, kénytelen volt Augustus botrányos élete miatt Rómából kitiltani és soha többé nem is bocsátá szemei' elébe [16]).

Augustus a' Kr. ut. 14. évb. halt meg hetven hat éves korában. Midőn végét közel lenni érzené, tükröt hozatott maga elébe, és hajfürteit elrendezteté. Ezután magához bocsátván barátit; kérdé tőlök igen jellemzőleg: Mit gondolnak, jól játszotta-e comoediai szerepét? 's egy görög comoedia' végversével tapsra szólítá fel őket [17]). Augustus' jelleméről már korában is sokféle volt az itélet [18]). Ha tetteit tekintjük, azokban két különböző embert látunk. Míg a' főhatalmat el nem érte, ravasz, fondor, félénk, hűtlen és kegyetlen, midőn az teljesen kezében volt,

16) Vellej. II. 100. — Sveton. II. 65. III. 11 — Dio Cass. LV. 10.
17) Sveton. Octavius.
18) Taciti Annales, I. 9. 10.

szelid, mérséklett, állhatatos, bocsánatra hajlandó. Azt kell hinnünk, hogy e' későbbi tulajdonait csak eszélyességből vette föl, mert ki ifju korában rosz természetet árul el és meggondoltan tud kegyetlen lenni, valamikor csak önhaszna úgy kivánja, az később is csak színleg, nem belsőkép és nem valósággal változik meg. Augustus' fő szenvedélye uralkodni vágyás volt. Ez volt alapja minden tetteinek, ennek rendelt alá mindent. Ő sem barátja sem ellensége nem volt az emberiségnek, csak a' személyes érdekek és körülmények vezették. Kezdet óta végig semmi mást nem akart mint uralkodni, és csak az idők' egymástóli különbözése szerint választott e' czéljára különböző eszközöket. Az eszközök' megválasztásában igen előre látó volt, 's nem nyúlt erős módhoz ott hol szelidebb is czélszerű volt, innen látszólagos mérsékletete és szelídsége.

TIBERIUS, CALIGULA, CLAUDIUS, NERO.

Augustus' egyénisége olly kormányt teremte a' rómaiaknak, melly kétséget támaszthata bennök, valljon egy ember' uralkodása nem áldáshozóbb-e a' szabadságnál. Ha egybehasonlíták a' respublica alatti végetlen zűrzavarokat a' jelen renddel és nyugalmas jóléttel, könnyű megfogni, hogy a' nagy tömegben a' hajdani szabadságszeretet' helyébe az egy uralkodó iránti engedelmesség' érzete támadt fel. Az emberi itélet el fogott volna tévedni a' helyzetek' méltatásában, ha az Augustus után mindjárt következő Tiberius csakhamar meg nem mutatja az egy embertőli függés' egész borzasztóságát.

Tiberius Nero Caesar ötven hat éves volt, midőn a' fő hatalmat kezeibe vette. Ő eddigi csatáiban sok erőt, vitézséget és okosságot tanusíta, jóllehet Drusus megholt testvérével semmi tekintetben nem volt összemérhető. De lelke mindig teljes volt álnoksággal. Hazudság és ámitás voltak fő mesterségei, bujaságra vala hajlandó és durva erkölcsei elárulák belseje' undokságait. Természeténél fogva is már kegyetlen levén, tanítói' egyike méltán nevezte őt vérrel gyúrt darab agyagnak. Az embereket csak utálatra méltó oldalaikról ismerte meg, 's anyja' ármányai és fortélyoskodása között sötét kedélye még inkább megkeményedett. Nagy mester volt a' képmutásban, de tettein még is átsugárzott

gonosz természete. Anyja' iránti gondoskodását és jótéteményeit hálátlansággal fizette vissza és nejétől Juliától eléggé érzéketlen volt még az Augustus által rendelt élelemdíjt is elhuzni, annyira, hogy a' világbirodalom' urának leánya, és az élő császár' neje, a' legnagyobb szükségben halt meg. Ohajtásait szorgalmasan rejtegette, szavai és mozdulatai mindig mást jelentettek mint a' mit gondolt. Barátságos volt gyűlöltei, kemény és hideg kedvenczei iránt. Ki lelkét átlátta, azt gyűlölé és üldözte, és sokaknak csak azért kelle meghalni, mert lelkébe birtak látni. Uralkodását mindjárt képmutatással kezdette, 's úgy szinlé, miutha ő nem érzené magát alkalmasnak a' kormány' nehéz ügyeinek vezetésére és a' császári méltóságot csak a' tanács' kérésére vállalta el. Míg Germanicus élt, kit fiává kelle fogadnia, nem mert szabad folyást engedni gonosz indulatainak, mert Germanicus ember és hadvezér egyképen jeles volt, hadai szerették és Tiberiusnak méltán volt oka erényeitől rettegni. Azért uralkodása' első nyolcz évében bölcs fejdelemnek mutatta magát. A' hizelgőknek megtiltá, hogy őt úrnak nevezzék; eltürte a' szabad szót, sőt kimondá, hogy szabad állodalomban a' nyelvnek is szabadnak kell lenni. De míg nyilván illy mérséklettnek és jó indulatúnak mutatta magát, titokban minden ügyekezete arra volt irányozva, hogy az útjában álló Germanicustól megmenekedhessék. Azért a' Kr. ut. 17. évb. visszahivta őt Germaniából, hol az szép diadalmakkal nevelte dicsőségét 's a' nép előtt mind inkább kedves lőn, és keletre küldé hadvezérül. Germanicus itt is szerencsésen csatázott. De az ármányos Tiberius *Cn. Pisót* nevezvén Syria' helytartójává, ez a' kevély ember, ki magának a' császárnak sem könnyen engedett, eleinte boszontá és gátolá Germanicust a' maga előmeneteleiben, utóbb pedig méreggel végezte ki a' Kr. ut. 19. évb. A' birodalom' népei mondhatlan fájdalommal teltek el, a' harmincz négy éves férfiú' halálának hirére, kinek éltéhez annyi szép remény volt kötve. Egész Róma gyászba borult. Neje Agrippina kezeiben vitte a' vedret, mellyben hamvai voltak, 's Brundusiumtól Rómáig jajszóval kisérte a' sokaság. Illy fájdalom-nyilatkozat nem lehetett ok nélküli. Tiberius is fájdalmat szinlett, 's hogy annak valóságát el is hitesse, Pisót, a' gyilkost, törvényszék' elébe állitá, ki elhagyatva látván magát a' császártól, öngyilkos leve, vagy, mint némellyek hitték, titokban végeztetett ki, nehogy árulója legyen Tiberiusnak, kire gyanú volt,

hogy Germanicus' megöletésének részese, mi azonban nem egészen bizonyos.

Most Tiberius' zsarnokságának szabad mező nyilt. A' hozzá közel állók' alávalósága mindig bátrabbá tette őt, míg végre kedvencze, a' hires *Sejanus*, teljes zsarnokot képezett belőle. E' lovagrendből származott római már Augustus alatt testőrhad' vezére volt, később pedig annyira behizelgé magát Tiberius' kegyeibe, hogy annak senki olly meghitt embere nem volt, mint ő. Ezen gonosz ember az, ki a' zsarnokságot megalapítá és szilárddá tette Rómában az által, hogy a' testőrhadakat a' fővárosnál öszpontosítá, azon ürügy alatt, miszerint szükség' esetében együtt legyenek, és hogy a' városok' lakosival közlekedésben élve el ne romoljanak, a' főváros' közelébe telepítvén, Róma' kapui előtt megerősített táborba helyezte el őket. E' lépés a' birodalom' jövendő sorsát dönté el. Általa a' testőrhadak' viszonya saját vezérökhöz, az uralkodóhoz, és polgárokhoz változott meg. A' császár ezentúl testőrhadaitól függött és a' testőrhadak' vezére második személy leve a' birodalomban.

Tiberius a' népgyüléseket egészen eltörlötte és azok' hatalmát a' tanácsra ruházá, melly azonban egészen az ő vak eszköze volt. A' fölségsértési bűn, mi alatt eddig a' respublicát veszélyeztető, vagy annak méltóságát sértő tettek vagy szavak értettek. most a' fejdelem' személyére is kiterjesztett. Kémlők lesekedtek minden szóra és tettre. Az erény veszélyes volt; ha ki magát kitünteté, gyanúba bonyolodott. Legkisebb szó és tett halált vont maga után, mellynek kegyetlenségét csak öngyilkossággal lehetett enyhíteni. Barát baráttal, rokon rokonával félt szót váltani. Mint a' villámterhes borúlat, mellyből minden perczben lesujthat a' halál, ollyan volt Tiberius' uralkodása a' római birodalom felett. A' nemes *Cremutius Cordus* történetirónak meg kellett halni csak azért, mert Brutus és Cassius felől dicsérettel szólt [1]. Se-

1) Cremutius Cordus Sejanus' kémei által bevádoltatván, észrevette mind erről, mind Tiberius' zord tekintetéből, mellyel önvédelmét fogadá, hogy el van veszve, azért egész bátorsággal így szólott: „Szavaim roszaltatnak, egybegyült atyák, annyira ártatlan vagyok tetteimben. De még ezek sincsenek a' fejdelem, vagy annak atyja ellen, kiket a' felségsértési törvény véd. Brutust és Cassiust mondatom dicsérni, kiknek tetteit, bár sokan irták meg, senki tisztelet nélkül nem említé. Titus Livius, ki ékesszólás és hűsége által volt leginkább kitünő, Cnaeus Pompejust annyi dicsérettel il-

janus rémképekkel és gyanúkkal tölté meg a' császár' lelkét, szünetlenül ijesztgette őt, annyira, hogy végtére saját családja, minden nemes és jó ember, a' század' kitünőbb szellemei, gyanúsak levének előtte. Eme' szerencsétlen állapot azonban nem csupán Tiberius vagy Sejanus' műve volt, hanem az időké, melylyekben az életkényelem vala főczél 's minden nemesebb törekvés ennek nemcsak alárendelve, hanem fel is áldozva. Köz ügyekkel senki nem gondolt és a' zsarnokságnak mindenütt szabad kezek hagyattak. Romlott idők szülték a' zsarnokokat 's ezek megszületvén, újra segélték romlani az időt 's annak embereit 's egyik a' másik fajulását mozdította elő. Tiberius maga parázna életben keresett elszóródást 's az egész uralkodást Sejanusra bízta, ki utóbb arra is rávette, hogy részint bátorság miatt, részint hogy bujálkodásai Rómában ne legyenek tudott dolgok, Capri' szigetére vonuljon. Mondják, Tiberius ezt azért is tette,

---

lette, hogy miattok Augustus őt pompejus-pártinak nevezné, 's az még sem rontá el közöttük a' barátságot. Scipiót, Afraniust, magát ezen Cassiust, ezen Brutust, soha sem nevezi haramiának, vagy apagyilkosnak, mint most parancsoltatik, hanem nevezi gyakran jeles férfiaknak. Asinius Pollio' iratai kitüntetik emlékezetöket. Messala Corvinus Cassiussal mint hadvezérével dicsekedett, 's mindketten hivatalaik 's vagyonaikra nézve virágzó állapotban hagyattak. Marcus Cicero azon könyvére, mellyben Catót égig emelte, Caesar dictator, mintha bírái előtt állana, irott beszéddel felelt. Antonius' leveleiben, Brutus' beszédeiben hamis vádak vannak ugyan Augustus ellen, de sok keserűséggel. Bibaculus és Catulusnak Caesar elleni sértésekkel teljes levelei olvastatnak; de maga a' dicső Julius, dicső Augustus türték és hagyták az illyeket, nehéz megmondanom, mérsékletből-e inkább vagy bölcseségből, mert megvetve elfeledtetnek, ha haragszol értök, igazaknak tetszenek. Nem említem a' görögöket, kiknél nemcsak a' szabadság, hanem a' féktelenség is büntetlen maradt, vagy ha megboszultatott, szavak szavakkal. De leginkább szabad volt és soha büntetésre méltó nem, azokról szólni, kiket a' halál gyűlölet vagy kedvezés alól kivett. Izgatom-e én a' népet beszédek által a' Philippi mezőn álló fegyveres Cassius és Brutussal polgárháborára? Miért ne tartanák fel az irók is a' hetven év előtt elhúnytak' emlékezetének egy részét, kik szobraikban is ismertetnek, mellyeket még a' győző sem rombolt le? Mindenkinek megadja érdemét az utókor és lesznek, ha én elitéltetem, kik nem csak Cassius és Brutusról, hanem rólam is megemlékeznek." Ezen beszéd után nem kétkedve, hogy el fog itéltetni, Cremutius eltávozott, és halálra éheztette magát. Könyveit a' tanács aedilek által égetteté el, de azok elrejtetvén terjesztettek és fenmaradtak. Azért nevetni kell, úgy mond Tacitus, azok' balgaságát, kik mai hatalmukkal a' jövendő idő' emlékezetét is kitörölhetőnek hiszik. Mert az elmék' büntetése hitelt szerez szavaiknak és más külföldi fejdelmek is, vagy kik hasonló kegyetlenséggel bántak, csak magoknak szerzettek szégyent, amazoknak ellenben dicsőséget. Taciti Annal. IV. 34. 35.

hogy rút alakját elrejtse a' szemek elől, mert aggott korában sovány és meggörbűlt vala, haja egészen elment és arczán kelések fakadoztak, mellyeknek tapaszai elundokíták tekintetét. De ez nem bizonyos, mert más irók őt tekintélyes külsejű embernek festik. Capri' szigetén egészen gyönyöreinek élt, a' birodalom' valódi uralkodója pedig a' semmirekellő Sejanus leve, kinek hatalma végre annyira nevekedett, hogy vágyak ébredtek benne magának a' császárságnak elnyerésére. Ezt észrevevén Tiberius, *Macro* nevű testőr kapitány és meghitte által a' Kr. ut. 31. évb. kivégeztette őt. De most a' császár még gyanakodóbb és kegyetlenebb leve, kormánya egészen durva erőszakká fajult, mellynek alapja rém és iszony volt. Hetven nyolcz éves korában megbetegedvén, egy ízben olly ájulás lepte meg, hogy megholtnak tartanák. Mire Macro és az udvariak azonnal Caligulát kiáltották ki császárrá, de Tiberius újra magához jövén, ezek elveszetteknek hivék magokat és bizonyosan lakolni is fogtak volna, ha Macro bátor lépésre nem tökéli magát. Ő annyi párnákat rakatott a' beteg császárra, hogy az alattok megfúladott a' Kr. ut. 37. uralkodása' 23. és élte' 78. évében.

Midőn a' nagy történetiró Tacitusnál Tiberius' uralkodását olly borzalmasan hű szinben festve olvassuk, utálattal telik el lelkünk, de a' gondviselés némi vigasztalást nyujt abban, hogy az emberietlen Livia nem nyerhette meg az annyira ohajtott uralkodást, hogy az aljas lelkű Sejanust elérték a' boszuló istenek, 's hogy a' rómaiak, a' mint viselték magokat ez időben, méltók valának olly zsarnokra mint Tiberius, 's végre, hogy Tiberius Tacitusban olly történetiróra talált, kinek lelke eléggé nagy és tiszta volt, őt olly erős világitásban feltüntetni, mi szerint minden idők előtt egyike maradand a' legutálatosabb zsarnoki alakoknak, és ha valakin, rajta bizonyosan teljesíté a' történetirás a' maga világbirói hatalmát [2]).

A' megholt Tiberius végrendeletében unokáját Tiberius Gemellust és Cajus Caesart nevezé utódának, de a' tanács érvénytelennek nyilvánítá azt, és Cajus Caesar, az annyira kedvelt Germanicusnak fia, lőn uralkodó. Őt a' katonák szerették, mert köztök nevekedett a' harczmezőn, és ők nevezték

2) Sveton. Tiberius. — Taciti Annales. I — VI. — Dio Cass. LVI — LVIII.

az általa már gyermekkorában viselt katonai csizmától (caligulae) *Caligulának.* Ő eleinte szerény ember volt, szelid és dicséretes tettekre hajlandó, de később, midőn a' hatalomba beleszokott, lelkiösmeretlen és eszeveszett zsarnok, kinek cselekedetei kétségessé teszik, valljon kegyetlensége volt-e nagyobb, vagy őrültsége. Első kegyetlen tette Tiberius Gemellus' megöletése volt, ezt követte Macro' kivégeztetése, ki őt trónra segélte vala. Nagyanyját Antoniát is, vagy gyötrő bánása, vagy épen mérgezés által végezte ki. Drusilla hugával vérförtelemben élt és halála után istennőnek nyilvánítá. A' mit tett, kegyetlenség, vagy elmeháborodás', vagy mindkettő' jeleit hordta magán. Legkisebb vétek miatt ölette, fürészeltette és kikeresett kínokkal gyötré az embereket. Állatokat emberhússal táplálni egyik gyönyöre volt. Magát istennek nyilvánítá, 's a' mint öltözött, Bacchus, Hercules, Juno, Diana, vagy Venus' alakjába, a' szerint imádtatta magát. Gépeket készíttete, mellyekkel a' mennydörgést 's villámlást utánozá és Jupitert versenycsatára hivá fel, ámbár olly gyáva volt, hogy égdörgéskor ágy alá rejtezett. Mint isten papi egyesületet alapíta maga tiszteletére, mellynek élén maga állott; az egyesületbe fölvette Incitatus nevű lovát is, annak házat építtete, saját asztaláról aranyozott zabbal tartotta, és saját csészéjéből itatta. Pazarlása határtalan volt; előde többet hagyott rá 20 millio forintnyi összegnél 's ő azt egy év alatt eltékozlotta 's aztán kifogyván pénze, roppant adókat vetett népeire 's a' gazdagokat halálra hurczoltatá, hogy vagyonaikat elfoglalhassa. A' Kr. ut. 39. évb. nagy hadsereget gyüjtve, Galliába ment, mintha a' germanok ellen akarna háborút viselni. Midőn a' Rajnához ért, német testőreit átküldé a' folyamon, hogy ott rejtezzenek el. Aztán azon hírt hozatá magának, hogy az ellenség jelen van, mire hirtelen átkelt a' Rajnán, de csakhamar visszajött elbujtatott zsoldosaival mint foglyokkal. Következő évben 20,000-re menő haddal megállott a' tengerparton Britanniával szemközt. Aztán maga hajóra szállt, de csakhamar újra visszafordult, azon parancsot adva katonáinak, hogy a' parton tengeri csigákat szedjenek, mellyeket azután Rómába hozott, és a' Capitoliumba tett, mint a' tengertől elvett zsákmányt. Visszatérvén, Rómában diadalmenetet tarta 's gallokat german ruházatba öltöztetett, mint german foglyokat. Többször mondá azon ohajtását, bár a' római népnek egy nyaka volna, hogy egy csapás-

sal elvághatná. Balgaságainak nem volt mértéke és határa. Alatta a' kormány nemcsak egyéni akarat, hanem puszta szeszély leve, 's a' nép és tanács annyira el valának aljasodva, hogy ez esztelen embernek csak úgy hizelgének mint egykor Julius Caesarnak vagy Augustusnak. Egy időben Caligula megbetegedvén, fogadást tettek, hogy ha meggyógyúl saját éltöket áldozandják fel megmaradásáért. Uralkodása példáúl szolgálhat, hogy még a' legkegyetlenebb és őrültebb zsarnok is talál emberekre, kik magokat eszközeiűl engedik használni.

Ezen ész nélküli dühöncz annyira félre teve minden illedéki és becsületérzést, hogy a' bujaságot saját palotájában kereskedés' tárgyává tette, 's magát még hamis játékossá is alacsonítá. Legnagyobb bizonysága a' római nép' elaljasodásának az, hogy Caligula négy egész évig űzte balgaságait, mellyeket ő kormánynak nevezett, míg találkozának kik, összeesküdtek ellene, és Chaerea őrtiszt és Sabinus által saját palotájában meggyilkoltaták a' Kr. ut. 41. évb. [3]) Illy császárt megérdemlett olly nép, millyen ekkor a' római volt! — Híre terjedvén megöletésének, a' german testőrhad, melly őt tékozlásai miatt szerette, palotájába rohant és mindent összekonczolt, mi elébe akadt. A' tanács a' Capitoliumba gyülekezett, hogy gyilkosait megjutalmazza és — balga gondolat ez időkben! — a' respublicát vissza állítsa. De a' testőrhad elővonván *Tiberius Claudius Caesart*, Caligula' nagybátyját, rejtekéből, hová az a' császár' megöletésekor bújt vala, császárrá kiáltotta ki, miben aztán a' gyáva tanács is megnyugodott. Ez volt az első császár, kit a' testőrhad emelt trónra.

Claudius, ki a' 41. évtől az 54-ig uralkodott, Germanicus' testvére volt és trónra léptekor már ötven éves. Ifjú kora óta buta elméjű volt, de még sem tanulatlan: alakjára nézve valódi csodaszülött, kiben, mint saját anyja mondá, a' természet csak elkezdett embert teremteni, de művét nem végezte be; mindenektől elhanyagolva, sokaktól kigúnyolva, megvetve mind azoktól, kik hozzá közel álltak, csak teljes gyámoltalansága miatt tűretett és — nevezetes! — ez ember mégis író volt és csodálója a' görög elmeszüleményeknek. Eleinte vonakodott a' császárságot elvállalni, de később rábeszéltetvén, megajándékozta a' testőrhadat, melly

3) Svetonius. Caligula. — Dio. Cass. LIX.

trónra emelte. Minden katona 1200 forintnyi értéket kapott. Ez ajándékozás aztán nem sokára odáig fajult, hogy a' császárság valódi portékává lőn. Uralkodása' elején Claudius némi dicséretes intézkedéseket tett. Eltörlötte a' felségsértőket ítélő törvényszékeket (iudicia majestatis), sok számüzöttet visszahivott, fölmenté a' népet némelly nyomasztó adóktól, a' Caligula alatt kezdett vízvezetvény' építtetését bevégeztette 's még természeti félénkségét is legyőzvén, a' Kr. ut. 43. évb. átment egy hadsereggel Britanniába. De mind ez csak kis ideig tartott. Neki semmi gyakorlati esze nem volt, ámbár munkái alapos ismereteket tanúsítának. Azért kormánya alatt nők' ármányi és kegyenczek' zsarnoksága játszott rémitő szerepet. Két neje *Messalina* és *Agrippina*, 's néhány felszabadult szolgái, *Pallas*, *Narcissus*, és *Calistus*, voltak Róma' sajátképi uralkodók. Ők szeszélyeik szerint ütének vásárt az ország' hivatalaival, tanácsbelieket, lovagokat stb kényszerint itéltek halálra. Messalina, kinek neve a' legelvetemültebb nők' jellemzésére maradt fen, erkölcstelen, kegyetlen és búja asszony volt, 's kivált ez utóbbi tulajdonsága nem ismert semmi határt. Mindent üldözött, ki utjában álla, ki vagyonos volt, vagy élete az ő életéhez nem hasonlíta. Férjét ijesztéssel birta rá minden akaratára. Tettei és az egész udvar' romlottságának példája a' legkártékonyabb hatással voltak a' köz erkölcsiségre. Azonban a' gondviselés még e' nagy elsülyedésben is tud felmutatni jellemeket, mellyeknek látása fölemeli a' jók' lelkét és megóv az elcsüggedéstől. Illyenek voltak *Appius Silanus*, *Arria*, *Valerius Asiaticus*. Silanus, Messalina' mostoha apja, inkább meghalt, hogy sem a' császárné' buja vágyainak engedjen. Arria, Caecina Paetusnak neje, midőn férje halálra ítéltetett, el vala tökélve őt túl nem élni, 's példája által felbátorítani, hogy ön maga végezze ki életét. Midőn Paetus ezt tenni vonakodnék, Arria átdöfé mellét férje' szeme' láttára 's ezen szavakkal nyujtá neki a' gyilkot: »Paetus, nem fáj.« Valerius Asiaticus gazdagsága miatt és mivel Lucullus' kerteinek volt birtokában, mellyeket Messalina magának szeretett volna megszerzeni, felségsértés' ürügye alatt bevádoltatott, 's a' császár és vádlónéja' elébe kerülvén, ott olly férfiasan viselte magát, hogy még az együgyü Claudius és az emberiségéből kivetkezett Messalina is megöbbentek szavaira, de azért meg nem menekült a' haláltól,

mit római nagysággal állott ki. Claudius alatt a' hadseregben is régi római vitézség' jelei mutatkoztak. Parthia, Armenia, Mauritania meghódolt, és a' római uralmat Britaniában is megszilárdítá fegyvereivel. Az épületek, mellyek ez időben emeltettek, valódi római nagyságnak bélyegét viselik magokon. Az építmények közt legnevezetesbek az Ostia révnek kiásatása és megerősíttetése és a' fucini tó' (ma Lago di Celano) lecsapolása.

A' minden tekintetben gonosz Messalinát végre elérte érdemlett sorsa. Bele szerelmesedven *C. Silius* nevű előkelő ifjúba, elég vakmerő vala Claudius' távollétében vele forma szerint egybekelni. Narcissus tudósítá e' felől Claudiust, és a' két vétkes kivégeztetett. A' császár most negyedik ízben házasodott és elvette húgát, *Agrippinát*, Germanicus' leányát, Domitius Ahenobarbus' özvegyét, kiben egy új Messalinát nyert. Ez uralomvágyó, minden vétekre hajlandó asszony ismét teljesen hatalmában tartá Claudiust. Első férjével nemzett fiát Lucius Domiciust trónra szándékozván segélni, kivitte ármányaival, hogy az a' császár' *Octavia* nevű leányával házasíttaték össze, és azután Claudius fiává is fogadta őt, 's ez idő óta *Nero Claudius Caesar*nak neveztetett. Messalina' kegyenczei közől még Narcissusnak volt befolyása a' császárra, az által, hogy ez Messalina' gyermekeit, *Britannicust* és *Octaviát*, védte Agrippína' ármányai ellen. Agrippínának *Burrus*, a' testőrhadak' praefectusa, és ama' híres bölcselő *Seneca* voltak kegyenczei. Az öreg császár előtt nem maradtak Agrippína' ármányai elrejtve és egy ízben elég meggondolatlan volt e' miatti boszúságát kijelenteni, és azt, miképen utódának nem a' fiává fogadott Nerót, hanem Messalinától született fiát Britannicust teendi. Ezt megtudván Agrippína, hogy megelőzze a' császár' szándékait, megmérgezé őt, élte' 64., uralkodása' 13. évében [4]. Mihelyt Claudius halva volt, Agrippína Britannicust és húgát őrizet alá tette, Nerót pedig Burrus az őrhadak' tanyájára vivén, ott császárrá kiáltatta olly öszveg' igérete mellett, mellyel Claudius vásárlá meg magának a' trónt, 's melly ezentúl szabott díj gyanánt nézetett.

4) Svetonius, Claudius. — Tacitus, Annal. XI.

Nero a' Kr. ut. 54. évtől a' 68-ig uralkodott. Neki már apja is híres volt a' pazarlás, bujaság és kegyetlenségről, anyja Agrippína pedig, kiről az imént vala szó, egyike volt a' leggonoszabb nőknek. Már apja azt jóslá, hogy az ő és neje egybeházasulásából csak szörnyeteg származhatik. Nero tizenkét éves koráig egy tánczos és egy borbély' felügyelése alatt volt. Azontúl Seneca nevelte, de mivel tizenhét éves korában már korlátlan úr leve, Seneca pedig országos ügyekkel, tanulmányaival és vagyonszerzéssel foglalkodott, nem adhatott lelkének más irányt, mint a' mellyet gyermekkorában vett. Az ifju Nero nem volt ugyan egészen miveletlen, de miveltsége épen olly nemű volt, mellynek hasznát nem vehette. Ügyes festő, képfaragó, énekes, lovagló, kocsizó volt, irt meglehetős verseket, mellyek némi tanodai miveltségre mutattak, azonban kormányférfinak, és uralkodónak épen nem volt képezve.

Uralkodásá első öt éve, midőn még Senecának és Burrusnak volt rá befolyása, dicséretes volt. Jónak, szelidnek mutatta magát, sok rendetlenséget és visszaélést eltörölt; a tanácsnak egy köszönetét azon nyilatkozattal utasitá el, hogy ügyekezendik azt megérdemleni; egy halálos itélet' aláirásakor pedig azt kivánta, bár soha ne tanult volna irni. Hogy mind ez csak szinlés volt, mutatta a' következés, mert a' valódilag jó ember nem fajulhat odáig, hogy Nero váljék belőle. Anyja, az uralomvágyó Agrippína, azt hitte, hogy fia által majd a' birodalmon uralkodhatik, de Nerónak az anyjátóli függés nyüg volt, mellytől szabadulni vágyott. Agrippína ezt észrevevén, Britannicussal, kinek szinte joga volt Claudius' trónjához, fenyegeté fiát. Nero, hogy magát ez oldalról biztosítsa, Britannicust megmérgezé, anyját pedig kitiltá a' császári palotából, de aztán annyira megfélemlett a' büszkeségében megbántott nő' boszújától, hogy csak halála által hitte magát bátorságba tehetni. Azért e' vad szív eltökélte saját anyja' halálát is. Burrus és Seneca elrémültek e' tervtől, de akadt embere, a' felszabadított *Annicetus*, ki a' szörnyű tettet végrehajtá. Ezután Nero bele szerelmesedvén a' szép, de épen olly kicsapongó életű *Poppaea Sabinába*, ki semmivel sem volt jobb a' legnyilvánosabb kéjhölgynél, nejét Octaviát gyalázatos vétekkel vádolva, kivégeztette. Ezentúl Burrusnak és Senecának sem volt rá semmi befolyása, és Burrus is hihetőleg az

ő parancsára végeztetett ki a' Kr. ut. 63. évb. Ezután mások, hozzá csaknem hasonló gonosz indulatu emberek, lettek meghittei, kik közt a' tudós *Petronius Arbiter* is fő szerepet játszott.

A' buja életű és kegyetlen zsarnok Nero gyermekesen hiú ember is volt. Mint művész akart fényleni és nevezetessé lenni. Nyilvánosan is föllépett, mint zenész, énekes és színész, mi őt a' rómaiak' szemében megvetésre méltóvá tette, mert Rómában a' nyilvánosan föllépett személyek hasonlóknak nézettek a' szemfényvesztőkhöz és kuruzsokhoz. De hogy e' tekintetben saját szégyenét kisebbé tegye, tanacsbelieket és tekintélyes férfiakat kényszeríte, hogy mint gladiatorok láttassák magokat a' néppel. Nemes családbeli ifjakat színészekké tett és lovagrendi fiatal emberekből tapsolók' seregét képeze magának. Ennyire birta ez ember Róma' népét saját maga előtt lesülyeszteni. Művészi balgaságait nemcsak Rómában, hanem a' birodalom' más részeiben is űzte. A' hizelgő görögöknél 1800 művészi koszorút szerzett magának. Élete mulatság és féktelenkedés volt. Szokása volt Rómában éjnek idején az utezákon korhely társaival csatangolni és illyenkor a' legnagyobb illetlenségeket követte el a' békés polgárokon, tisztes nőszemélyeken és szűzeken. Pazarlás, bujaság és kegyetlenkedés mindennapi foglalkodásai voltak. A' magához hasonló fajtalan Poppaea Sabinát egy ízben haragjában úgy megrúgta, hogy az bele halt. Mind e' mellett hadai és a' nép pártolák, mert ajándékozta őket és fényes játékokat rendezett számukra.

A' Kr. ut. 64. évb. tűz ütvén ki, nagyobb részét elemészté Rómának. Erős gyanú támadt, hogy ő maga gyujtatta meg a' várost. Való-e ez, nem tudni, de annyi bizonyos, hogy a' tűzoltást gátolá és el is űzette az oltókat, hogy a' megégett város' helyébe szebbet épithessen; az égést magas helyről egész gyönyörrel nézte 's Homer' verseit szavalá Trója' pusztulásáról. Utóbb mindent elkövetett, hogy a' gyanút magáról elhárítsa és e' végett a' keresztényeket, kik már ekkor meglehetős számmal voltak Rómában, üldöztette mint gyujtogatókat. A' leégett házak' helyén nagy épületeket emelt. Ekkor épitteté saját lakát is, az úgy nevezett arany palotát, a' legpazarabb fénynyel. A' szükséges költségeket népei' zsarolásából szerzette; nagy

adókat vetett ki, megrablá a' templomokat és még seregeitől is elvoná a' zsoldot. Azért ez idő óta gyűlölet ébredt ellene, összeesküvések keletkeztek, miknek aztán öldöklések lettek következései, és nem csak azoknak kelle halállal lakolniok, kik vétkesek voltak, hanem ollyanoknak is, kiknek környékezését a' császár megúnta, és szabadúlni akart tőlök. Igy ölettett meg a' költő *Lucanus* és maga Seneca is. Nero maga csodálkozott, hogy zsarnokságát annyira türték alattvalói, 's azt nyilvanítá, miképen ő az egyetlen uralkodó, ki értette, mennyire vihetni a' zsarnokkényt. Azonban nem sokára elkövetkezett az idő, mellyben kénytelen volt látni, hogy emberietlen tetteinek határa van. Az elégületlenség általános kezdett lenni, mindenhol forrongás' jelei mutatkoztak. Ő még ekkor sem változtatta meg eddigi módját. Most tehát lázadások törtek ki a' birodalom' több részein. *Julius Vindex*, galliai helytartó, Servius Sulpitius Galbával, spanyolországi helytartóval, szövetkezett. Galba magát a' római tanács' fő helytartójának nevezte és a' seregek' hozzá csatlakozának. A császár elhagyatva látván magát, egy viharos éjszakán elfutott Rómából 's midőn megérté, miképen a' tanács lovas sereget küld üldözésére, szolgájával megölette magát. „Milly müvész hal meg bennem!" így kiálta fel végperczében. Uralkodása a' Kr. ut. 68. évben végződött. Neve, mint a' világ' legkegyetlenebb zsarnokáé maradt fenn az emberi nyelveken. A spanyol legiók Galbát kiáltották ki utódává, mi aztán a tanács által is helyben hagyatott. Neróval Caesar' családa még fogadott fiaiban is kihalt. [5]

GALBA, OTHO, VITELLIUS.

Galba' megválasztatása által a' római birodalom feletti uralkodás' ügyeiben egy új rosz oldal fejlett ki: a' katonai hatalom. A' hadak' lázadása divatos kezdett lenni 's ők választák a' birodalom' urait. Kik legyenek ezentúl császárok, azt a' hadak dönték el, a' tanács csak helybenhagyója volt akaratjoknak. Galba tapasztalt hadvezér volt, gyűlölte a' hizelgést, a' hadak szerették, de hetven két éves levén, gyengébb vala már mind

5) Svetonius, Nero. — Taciti Annales XIII. — XVI. — Dio Cass. lib. 61—64.

testben, mind lélekben, hogysem Róma' zűrzavarral teljes kormányán szükséges erélyt birt volna kifejteni. Takarékosságot és szigoru rendet akart behozni, de elfeledé, hogy megromlott időkben él 's elfajult néppel van dolga. Alig tölte néhány hónapot az uralkodásban, minden felől elégületlenség' jelei mutatkoztak. A' nép, melly csak élvet és mulatságot keresett, nem szerette e' takarékos uralkodót, a' Németországban álló hadseregek fellázadának, és ifjabb, erősebb férfiat kivántak a' tanács által trónra emeltetni. Erre Galba *Licinius Pisót* nevezte maga mellé uralkodó társul, de ez alkalommal meg nem adván a' seregeknek a' szokott ajándékot, nem csillapítá le azokat és nem segített ügyén. Ezen körülményeket hasznára fordíta Marcus Salvius Otho, eddigi barátja, 's összeesküvést rendezvén ellene, magát a' testőrhadak által császárnak kiáltatta ki, és azok' élén a' városba jövén, megölette mind Galbát, mind Pisót, a' Kr. ut. 69. évb. Galba hét hónapig 's néhány napig uralkodott [1].

Otho' uralkodása is csak kilenczven napig tartott, mert a' Rajna mellett 's felső Németországban álló seregek nem hódoltak meg neki, hanem a' magok vezérét Aulus Vitelliust kiálták ki császárrá. Vitellius maga tivornyázó, elpuhúlt, tehetetlen és határozatlan ember volt, de volt két jó alvezére, Fabius Valens és Aulus Caecina, kik megütközvén Otho' hadaival, azokat meggyőzték. Ez még nem volt volna eldöntő esemény Otho' sorsára nézve, de ő maga sem vala tettre született ember. Nerónak egykori dőzsölő társa levén, puhalkodáshoz volt szokva, 's alkalmatlan minden fáradságosabb munkára, hadvezér pedig épen ügyetlen. Megvert hadai átmentek az ellenséghez 's ő kétségbeesve ügye iránt, ön kezeivel végezte ki életét a Kr. ut 69. évb. [2].

Holta után a tanács *Vitellius'* császárrá választatását nemcsak azonnal helybehagyá, hanem meg is köszönte a' hadaknak. Vitelliust katonái szerették, mert némi aljas bizalmasságba tevé magát velök. Ő egyébiránt csak vétkei által volt kitünő. Pazarlásban még Nerót is fölülhaladta. Eltompult érzésű, lankadt ember volt, de egyszersmind kegyetlen; minden gondja csak

1) Svetonius, Galba. — Taciti Historiarum l. I. cap. 6—49.
2) Svetonius, Otho. — Taciti Historiarum I. II.

mulatozás és henyélés vala. Evő telhetetlen volt, egész az undorig. Hánytatót szokott volt bevenni, hogy kiürítvén gyomrát, naponként három négy lakomát végig ehessék. Az asztalára adott ételeknek a' legdrágább 's válogatottabb szerekből kelle készíttetniök. Nyolcz hónapi uralkodása alatt hetven millio forintnyi értéket ellakomázott és ha sokáig uralkodik, egész birodalom szegény lenedett ebédeire elegendő költséget adni. Alakosak és bohóczok voltak legkedvesebb társai és kegyét nagy mértékben megnyerte, ki jó lakomát tudott rendezni. Hogy adósságaitól menekedjék, hitelezőit rendre kivégeztette. Mi alatt Rómában vig lakomák közt ekként sáfárkodott, a Duna mellett, Syriában és Aegyptusban tanyázó hadak Titus Flavius Vespasianus hadvezért, ki ekkor épen Jeruzsálemet ostromlá, kiálták ki a' Kr. el. 69. évi julius' 1-én császárrá. A' Duna melletti legiók' vezére, Antonius Primus, hadseregével beütött Italiába és megvervén Cremona mellett Vitellius' seregeit, egyenesen Rómának tartott, hol Vitellius Vespasian testvérével, Sabinussal, eleinte alkuvásokba bocsátkozott, utóbb pedig ellenséges helyzetbe tette magát és embereivel a' Capitoliumot ostromoltatá, hová Sabinus és Vespasian' egyik fia, Domitianus, kevesed magokkal menekültek. Az ostrom alatt a Capitolium leégettetett, Sabinus megöletett, de Domitian megmenekült. Antonius bejött Rómába, az utczákon véres csata keletkezett, mellyet a' nép minden jók' botrányára mint színi látványt, kiáltások és tapsok közt nézett. Vitellius' pártja megveretett, a' császár maga előhuzaték rejtekéből, hová elbútt, és a' vad katonák nem könyörülve a' rimánkodón összetépték ruházatát, kezeit hátra kötözék, nyakába kötelet vetének 's összelökdösve, meghurczolva az utczákon, fejét vevék, testét pedig horgokon vonczolák a' Tiberisbe a' Kr. el. 69. év' végén, uralkodása' nyolczadik hónapjában. Nerótól Vespasianig, nem egészen két év alatt, négy császárt látott a' birodalom [3]).

A' FLAVIUSOK 'S A' ZSIDÓSÁG ÉS KERESZTÉNYSÉG.

Mig Róma illy jelenések színhelye volt, az új császár *Vespasian* távol keleten a' palaestinai háborúval foglalkodott. Ale-

3) Svetonii Vitellius. — Taciti. Histor. I. II. III.

xandriában hallotta meg hirét Vitellius' megöletésének és hogy a' nép és tanács elismerte őt császárjának. Ő a' Kr. ut. 70. év' nyarán jött Rómába, hogy a' zavarokat lecsillapitsa és a' birodalom' ügyeit intézze, melly ekkor két részén volt véres háborúba keveredve: a' Rajna mellett és Palaestinában. A' tenger, a' Maas és Issel folyamok közt lakó *batavok* Drusus' kora óta szövetségesei voltak a' rómaiaknak, de ezek' részéről kemény bánást tapasztalván, már Vitellius' uralkodása alatt fellázadtak 's a' merész és kitünő tehetségü *Claudius Civilist* választák vezérökké. Ez használta a Vitellius és Vespasian' seregei közti viszályokat 's annak ürügye alatt, mintha Vespasiant pártolná, hadakat gyüjte, szövetkezék a' german és gall népekkel és csatákat nyert a' római seregek ellen. Előmenetelei aggasztók kezdtek lenni Rómában, minek következtében Petilius Cerealis jeles hadvezér küldetett ellenök, ki a' lázadók' egy részét a *trevireket* (triereket) megverte és meghódítá. Civilis' ellenében azonban egy pár csatát ő is veszíte: de a batavok még sem birták magokat a' rómaiak ellen hosszasabban fentartani, azért Civilis a' 70. évb. békét kötött, mellynek következtében a' batavok, miként az előtt valának, Róma' adómentes szövetségesei maradtak [1].

A' zsidók elleni háború Palaestinában szinte ez évben végeztetett be. Mielőtt e' felől közelebbről emlékeznénk, szükség visszatekinteni azokra, mik' Pompejus' kora óta a' zsidó népnél történtek. Elfoglalván Pompejus Jeruzsálemet (l. a' 730. lapot) az ellenszegülő Aristobult fiával és két leányával Rómába vivé, testvérét pedig Hyrcan Jánost főpap' czíme alatt a' zsidó nép' fejévé tette. Hyrcan csak névleg volt uralkodó, a' valódi uralmat ministere *Antipater* ragadta magához, ki mind inkább megszilárdítván hatalmát, Julius Caesar alatt már Palaestina' világi uralkodója volt, Hyrcan pedig főpap maradt. Antipater' fia, *Herodes*, kit a' történetirók *nagy*nak is neveznek, apja' halála után megnyerte Brutus és Cassius' kegyeit, ezek' bukása után Antoniusét, 's végre Augustusét. Jeruzsálemet, honnan kiüzetett volt, a' Kr. el. 37. évb. ismét visszafoglalta, és Augustus által korlátlan urává tétetett a' zsidó népnek. Herodes gyanakodó em-

1) Taciti histor. IV. V.

ber volt és különben is, oka levén hatalmát félteni, kegyetlen. Kiirtá a' maccabaeusok' minden sarjadékát, még saját nejét, a' szép Mariamnét, Aristobul' hugát és vele nemzett gyermekeit is rendre kiölette. Mivel római szokásokat ügyekezett behozni, a' vallásukban buzgó zsidók előtt gyűlöletes leve. Kivált a' pharisaeusok mindenben ellenkeztek vele, ő pedig üldözé őket. De más részről megótalmazá országát a' kóbor arabok' becsapásaitól Jeruzsálemet szépité és megerősítette és az ottani templomot újra nagy fénynyel fölépítteté. Élte' vége felé valódi ádáz természet fejlett ki benne, és rendre gyilkoltatá az embereket. A' zsidó nép' állapotja az elviselhetlenségig terhes volt. Állodalmi függetlenségökről szó sem volt többé. Herodes maga is külföldi ember vala, 's ezen fölül a' római uralomtól függő 's az innen jövő parancsok' szolgai végrehajtója, még az általa föllépített templom' tetejére is római sast tétetett, minek szemlélete kétszeresen bántó vala a' zsidó népnek, egyfelől a' római uralomra émlékeztetvén őket, másfelől vallás elleni levén, mert Moses' törvényei szerint állatok' ábrázolata tilalmas vala. Herodes' halála után ennek fia *Archelaus* uralkodott, ki apjához hasonló kegyetlenségű, de nem hasonló okosságú volt. Ő semmit sem mert tenni, a' nélkül hogy előbb Rómában megkérdezze. A' zsidók már a' kegyetlen Herodes alatt inkább a' rómaiak' közvetlen uralkodását ohajták, mint saját fejdelmökét, és Archelaus' nyomásai alatt egyenesen megkérték Augustust, szabadítsa meg őket e' zsarnoktól. Augustus a' Kr. ut. 6. évb. elvette Archelaustól a' kormányt, Palaestina Syriához csatoltatott, de úgy, hogy a' császar által nevezett külön római procurator, vagy ügyviselő, kormányzá azt, függetlenül a' syriai helytartótól. Ezen római procuratorok között legnevezetesebb volt *Pontius Pilatus*, ki a' Kr. ut. 26—35. évig. volt Palaestina' kormányzója, mert alatta lépett föl Krisztus mint Messias, és alatta üldöztetett a' vakbuzgó pharisaeusok által halálra [2]).

A' zsidó nép' legmostohább elnyomatása alatt, a' legszomorúbb időszakban, Herodes' halála előtt két évvel, született *Jézus Krisztus*, a' keresztény vallás' alapitója, nem Róma' épí-

2) Taciti hist. V. — Josephii Flavii Antiquitates judaicae XVII. XIX. — Dio Cass. XXXVII—LX.

tése' 754. évéb. melly a' keresztényi időszámítás' kezdetpontjául vétetik, hanem négy évvel korábban. Éltének közelebbi körülményei a' szent történetekbe tartoznak, tanainak birálása pedig a' hittudományba, azért mi ezeket mellőzvén, csak az ide tartozókat mondjuk el röviden. Midőn ő férfiúi korában nyilvánosan föllépett, nemzetének tizenkét férfiával, kik nem voltak tudósok, tevé magát közelebbi egybeköttetésbe. Ezek, mint tanitványai, három egész évig csaknem mindig az ő közelében éltek. Velök közlé ő a' maga tanait, nézeteit. Halála után ezen tanítványai, kik *apostolok*nak nevezteténck, hirdették azt, mit tőle tanultak és általok terjesztetett el a' keresztény vallás. Sem a' korábbi, sem a' későbbi időknek egyik bölcse sem hozott be olly jótékony változást az emberi nemre, mint Jézus. Minden jobb idők' képei, mellyek a' várt Messias' ábrázolatában honfiai' lelke előtt állottak, fölébredének, midőn ő az isten' országának' e' földöni alapítását kihirdette. Tanai előkészíték az emberiség' erkölcsei ujjá születését, tettei tanusíták magasabb küldetését, feddhetlen élete pedig gyakorlatilag valósítá tanait. Az ő három évig tartó tanításainak köszöni az emberiség tizennyolcz század óta igazság, jog és erény iránti magasabb eszméit. Meddig élt, egy lépést sem teve az uralkodó népvallás' eltörlésére, tanításainak czélja főkép az volt, egyszerű örök érvényességű igazságok által az erkölcsiség iránti érzéket felkölteni, edzeni és az ember' üdvét erkölcsiségével legbensőbb egybeköttetésbe hozni. Az erkölcsi előhaladástól remélte ő, hogy a' meg nem állható le fog omlani, és a' lényeges az esetlegestől elválni. Ő nem taníta saját erkölcsi rendszert, hanem beszélt kora' szükségeihez képest férfiasan szilárd, nemes, érthető szavakban. Isten, minden ember, és magunk iránti szeretet voltak egyszerű erkölcsi szabályainak alapjai. A' keleten kedvelt és megszokott képek és hasonlatokba burkolá tanait, hogy a nép' nagy tömegének figyelmét is foglalkodtassa. A' hajdankornak egy bölcse sem nyilatkozott olly tisztán, határzottan, egyszerűen az istennek emberek iránti viszonyairól, az emberek isten előtti egyenlősége 's rendeltetéséről, erényről, egymás iránti kötelességökről 's a' jövendő életről, mint ő. A' néphez intézvén szavait, tanításait közös birtokká tette, és ez által az emberiség' oktatója lőn. Hogyan kerülhette volna ki illy tanító

a' papi vallásdüh, pártosság és a' visszahatás' rendszeréből következő gyűlöletnek üldözéseit? Ezek neki halált készítének, gondolván, hogy vele együtt tanait is megölhetik. A' kábák csalódtak, mint mindazok előtte és utána, kik az igazságot üldözés, az észt hatalom, a' tiszta ismeretet vak tévelygés által hiszik elnyomhatónak. A' megöltnek tanai fenn maradtak az emberiség' boldogitására, Krisztus mint a' keresztény vallás' alapitója egyetlen, senkivel nem hasonlítható jóltevője a' világnak. Ki számítja meg azon milliókat, kik tizen nyolcz száz év alatt tanai által felvilágositva, javitva, vigasztalva lettek? Kik az ő elveit, mint isten tanát, befogadván, általa tiszta erkölcsi életet éltek? Ki számitja meg azon jótékony változásokat, intézeteket, mellyek kizárólag ezen vallásnak köszönik lételöket? E' vallás volt az, melly a' házi és polgári élet' minden viszonyait megnemesité, melly az erkölcsi elsülyedés ellen még a' római birodalomban is hatalmasan munkált és utóbb nyugoti részének éjszakról tóduló győzőit is kivetkezteté vadságukból. Ki tagadhatja, hogy a' keresztény vallásu népek a' földteke' legerkölcsösebb és miveltebb népei és a' kereszténység' elterjedése óta Európa, a' világ' eme' legkisebb része, leghatalmasabb és erősebb lön, mialatt más vallású népek feloszlának, vagy lesülyedtek? A' keresztény vallás egyike azon fő gyürüknek, mellyeken az ember' minden következő rendeltetésének' láncza függ.

Az alapitója' vérével igazolt és megszentelt tanok kiterjedtek a' kis Palaestinából a' római birodalom' nagy részére. Egy két század alatt a' Ganges' partjaitól egész az atlanti tengerig ismerték a' népek Jezus' igéit. *Keresztelő János*, egyike azon férfiaknak, kik bűnbánat és maga találta kinokkal ügyekeztek magokat erkölcsileg tökélyesiteni, és *nasiraeusok*nak neveztettek, volt az első, ki Messias' megjelenését hirdette. A' ki általa meghagyta magát kereszteltetni, egyszersmind kijelentette, hogy Messiasnak ismerendi azt, kit János annak fog mondani. *Pál* apostol, a' keresztény vallásra tért zsidó, volt azonban Krisztus' tanainak első és legbuzgóbb hirdetője. A' merre ment, terjesztette az igét 's mivel azt mondá, hogy a' zsidók' vallási szertartásait a' Krisztus által hirdetett emberszeretettel és szabadsággal össze nem egyeztethetni, a' zsidók által üldöztetve a' pogányok

által figyelemmel hallgatva, sokakat maga részére hódíta. Keresztény községek támadoztak, mellyek egymással összeköttetésben álltak. Ki ezek' valamellyikéhez tartozott, azt nem engedék szükségben szenvedni. Ezen községek tiszta érzelem és erkölcsös viselet által tűntették ki magokat és a' zsidó zsinagogák' üldözései' ellenében a' legnagyobb szilárdságot tanusítvan, nagy tekintélyt szerzettek magoknak. A' görög római miveltség és a' bölcselet' terjedése által a' pogányság' hittanai veszíteni kezdének becsökből és a' vélemények más vallások felé fordulni. Már előbb napkelet' rejtelmes tanai, az aegyptusi vallás' titkai, még a' megvetett zsidó nép hittanai is útat törtek magoknak a' római világba. Illy körülmények közt lehetetlen volt sokak által kedvesen nem fogadtatni olly vallásnak, melly szeretetet, irgalmas istenbeni hitet, szellemi istentisztelet' tanát 's valódi és igaz erkölcsöt hirdetett. Az erkölcstelenség, vétek és hitetlenségnek ezen korszakában és a' zsarnoki nyomás alatt csakkamar minden tájakon ezerenként csatlakozának az emberek ezen új községekhez. Szaporodván a' keresztények' száma, lassanként mindig jobban elszakadoztak a' zsidóktól.

A' zsidók még mindig várva Messiast, ki őket a' római zsarnokságtól megszabadítandja, minden vakbuzgóhoz hozzá csatlakoztak, ki őket lázadásra izgatta. Forrongásaik aggasztók voltak a' rómaiak előtt és annál keményebben büntetteténck, mivel Palaestina olly közel feküdt az arabok és parthusok' hazájához, melly két népet soha sem birtak a' rómaiak megigázni, ámbár gyakran becsapkodtak a' birodalom' határaiba. E' zűrzavaros időkben Palaestina megtelt rablókkal, gyilkosokkal és ál prophetákkal; a' procuratorok használták a' forrongások' korszakát 's kegyetlenkedének a' zsidó népen, míg végre azok' egyike, *Gessius Florus*, teljes elkeseredést gerjeszte annyira, hogy általános feltámadás idéztetett elő, a' Kr. ut. 65. évb. A' zsidók a' rómaiakat és viszont öldöklék. Aegyptusban 6000 zsidó végeztetett ki. A' zsidók készületeket tevének a' római iga' teljes lerázására. A' történetiró *Josephus Flavius*' fölfegyverzé a' népet, Jeruzsalem' falai megerősíttetének. A' dolog olly komoly kezde lenni, hogy végre Nero császár egyikét legjobb hadvezéreinek, Vespasiant, küldé hadsereggel Palaestinába a' Kr. ut. 67. évb. A' szilárd és férfias Vespasian, helyre állítván a' fel-

bomlott hadi fenyítéket, azonnal érezteté a' zsidókkal karjának súlyát. Csaknem három egész évig valódi irtó háborút viselt Palaestinában 60,000-nyi hadával. A' zsidók' dühe és kétségbeesése nagy volt, 's egyes helyeket olly elszántsággal védtek mint Sagunt vagy Numantia' lakosi a' pun háborúk' korában. Vespasian elpusztítva az országot a' Kr. ut. 70. évb. Jeruzsálem' falaihoz jött, hogy azt ostrom alá vegye, azonban reménytelenül császárrá választatván, az ostromot fiára Titusra bizá, maga pedig eltávozott Judaeából. Az ostrom rémítő gyilkolást, pusztítást és éhséget idézett elő. Kivülről az ellenség, benn a' pártok rombolák egymást. Titus örömest bánt volna a' lakosokkal kegyelmesen, de azok visszautasíták minden ajánlatait. A' zsidók rendkivüli vitézséget fejtettek ki. Minden utczát, minden házat csaknem külön kelle bevenni 's végre magát a' templomot felgyujtani. A' város bevételtén, templomával együtt földig rontatott. Több mint egy millio zsidó veszté életét ezen irtó háborúban, sok ezer pedig fogságra hurczoltatott. A' zsidó állodalomnak vége lőn, és népe elszéledt a' világon. Titus és apja egyszerre ülték Rómában a' palaestinai győzelmek' ünnepét [3]).

Titus Flavius Vespasianus császárban, ki a' 69–79. években uralkodott, végre olly fejdelmet nyert a' római birodalom, ki alatt hosszú ínségeiből kissé felüdülhetett. Kormányát azzal kezdé, hogy Nerónak minden balga intézkedéseit eltörlötte, 's annak daczára, hogy hadai tevék császárrá, szigorú fenyitéket hozott seregeibe. A' tanácsnak visszadta sok jogait, megtisztítá a' rosz hitelben álló tagoktól és tagjai' számát ismét ezerre emelte, kiket nemcsak római polgárok, hanem a' tartománybeli birtokosokból is választott, mi által Róma ezentúl megszünt a' világ' uralkodó városa lenni. Ő maga szigorúan erkölcsös életet élt; egyszerű ember volt, nem tűrt maga körül fényt és tobzódást. Kortársa olly sok rosz fejdelemnek, megtanulta tőlök mint nem kell uralkodni 's arra kérte istent, hogy mind ő bölcs embereken, mind rajta bölcs emberek uralkodjanak. Mint uralkodó komoly vala és méltósággal teljes, társalgásban ellenben nyájas; minden polgárnak, bár melly időben, akadálytalanúl szabad beme-

3) Joseph. Flavius de bello judaico. — Taciti hist. V. — Dio C. LX. LXVI. — Sveton. in Vesp. et Tito.

netele volt hozzá. Semmi felfuvalkodottság nem volt benne, néha tréfákra is lebocsátkozott. Ellensége vala a' puhálkodásnak; egy hadi tisztet megfosztott hivatalától csak azért, mert előtte kenőcsöktől illatozva jelent meg. A' birák' gyülésein szorgalmasan megjelent, a' folyamodásokat maga olvasá és semmi nevezetes ügyben nem hozott határzatot, míg a' tanácsot ki nem hallgatta. Törvényszékeknél az ügyvédeknek szabad szót engedett még maga ellen is, de más részről nem engedte meg a' democratiai elvek' terjesztését, és az Augustus alkotta kormányszerkezet' kisebbítését, mellyet ő e' korszakban a' legczélszerűbbnek tartott. Mivel volt oka népe' szeretetében bízni, forradalomtól és személye elleni összesküvéstől nem félt, 's azért személye elleni fölségsértési vétket nem ismert. Az astrologokat és jósokat kiűzte ugyan Rómából, mert még kormányügyekbe is beavatkozának, de a' tudományokat és müvészeteket becsülte 's ő vala első, ki a' tanítóknak meghatárzott díjt szabott. A' keresztényeknek ellensége volt, mert csak mások' értesítése után ismerte őket. Némelly bölcselőket üldözött, mert republicanus elveket terjesztettek és vallás 's erkölcs elleni tanaikat bölcseség gyanánt árulták. Mondják, hogy igen fösvény volt, azonban ez inkább hasznos vala mintsem ártalmas olly korban, mellyben a' pazarlás olly igen elharapozott. Roppant épületeket emelt, mellyek közt nevezetes a' béke' temploma, a' leégett Capitolium' újra építése, az amphitheatrum, mellybe 80,000 embernek volt helye, 's melly *Coliseum*' név alatt ma is fenn áll, és fő dísze Rómának. Két tettét azonban, Helvidius Priscus, és Julius Sabinus' kivégeztetését, ámbár mind kettőre oka vala, nem lehet egészen menteni. Csaknem tíz évig tartott uralkodása. Végperczében e' szavakat mondva: „A' császárnak állva illik meghalni" a' körűlállók' karjaiba rogyva mult ki; a' Kr. ut. 79. évb.

Uralkodása' végén a' 78. évb. még háborút viselt Britanniában, de nem személyesen, hanem jeles hadvezére Agricola által. Britannia Julius Caesartól Claudiusig békén maradt a' római fegyverektől. Claudius alatt Aulus Plautius meghódítá annak déli részét. Utána Galba és Vespasian is viseltek itt háborút, kivált az utóbbi itt is jeles hadvezérnek tanúsítá magát. Ezek után Ostorius Scapula és Suetonius

Paullinus csatáztak szerencsével. A' rómaiak által nyomott brittek fellázadván, a' mostani Suffolk és Norfolkban lakó *icenek'* királynéja *Boadicea* száz ezer ember' élén fogott fegyvert, megtámadta *Londont*, melly ekkor már nevezetes kereskedő város volt, és más városokat 's a' barbar sereg 70,000-et leöldökölt a' rómaiak és szövetségeseik közől. Paullinus megütközött velök 's megverte őket egy nagy csatában, mellyben 80,000-en maradtak halva a' Kr. ut. 61. évb. Boadicea ön maga végezte ki életét és a' forradalom teljesen elnyomatott. Ezután Vespasian, uralkodása' vége felé, *Julius Agricolát* küldé Brittaniába. E' jeles kormányférfi és hadvezér nemcsak fegyverrel hóditá meg e' népet egész Edinburgig és Glasgowig, hanem szelidségével is és római míveltséget vitt be közéjök [4]).

Vespasian' halála után ennek apjához hasonló nevű fia, *Titus Flavius Vespasianus*, ki azonban különböztetés végett *Titus*nak szokott nevezteini, következett a' császárságban. Apja még éltében uralkodó társává tette őt 's Titus ez időben olly kegyetlen indulatának adta jeleit, hogy a' nép második Nerót várt belőle, de midőn trónra lépett, mindenek' meglepésére egészen más emberré lőn. Benne szivjóság és kötelesség-érzés olly mértékben párosultak, minőt kevés fejdelem tanúsita. A' napot elveszettnek mondá, mellyben valakivel jót nem tehetett és nem akarta, hogy valaki szavai által megszomoritva távozzék el tőle. Kötelesség-érzetének még szenvedélyét is fel tudta áldozni, mit tanusít az, hogy *Berenicét*, Herodes I. Agrippa' zsidó fejdelem' leányát, kit hévvel szeretett, 's kitől viszonszeretteték, elküldé Rómából, mert a' római nép nem akarta az ázsiai nőt uralkodónéjává fogadni. Titus olly jó és szelid vala, erényeiben nemcsak szeretetre méltó, hanem rendithetlen is, hogy a' nép »emberi nem' szerelmének és gyönyörének» nevezte őt [5]). Uralkodása alatt nagy csapásokkal látogatá isten a' római birodalmat. A' 79. évb. a' Vezuv' kitörése olly nagy volt, hogy lávája Herculanum és Pompeji városokat 's más helyeket egészen eltemetett. A' 80. évb. Rómában három napig tartó égés volt, utána dögvész uralkodott, melly ezerenként pusztitá az embereket. Úgy

4) Sveton. Vespas. — Taciti histor. II--V.
5) Sveton. Titus. „Amor ac delicae generis humani.“ —

látszott, mintha valamelly jó istenség helyezte volna Titust épen ez időben az uralkodó székbe. Ő mindent elkövetett e' csapások' enyhítésére. A' veszélyből menekyőket segélte 's inkább saját drágaságait adta el, hogysem e' miatt adóval nyomta volna többi népeit. Titus az apja által kezdett épületeket bevégezte, nevezetesen az amphitheatrumot és a' fürdőket, mellyek Rómában ma is az ő nevét viselik. Két évig tartó uralkodása alatt a' legjobb fejdelem' kormányát élvezte a' nép. Megholt élte' 41. évéb. 's a' nép fájdalmában azt hitte 's lehet nem ok nélkül, hogy testvére Domitian mérgezés által sietteté halálát [6]).

Utóda *Titus Flavius Domitianus* lett, Vespasiannak fia és Titusnak ifjabbik testvére. Soha talán még hasonlatlanabb fiú és testvér nem élt mint Domitian volt atyjához és bátyjához. Apja' uralkodása alatt, ki őt semmi kormányügygyel meg nem bízta, elvonulva élt Alba nevű villáján henyélve és feslettségben. Uralkodása' elejét ő is dicséretesen vitte. A' tisztviselőket és kivált a' birókat olly ellenőrködés alatt tartá, a' hogyan senki előtte nem, 's az igazság mindenkinek dicséretesen szolgáltatott ki. Szigoráért gyűlölni kezdte a' tisztviselőség és maga a' tanács is, mit észrevevén, a' népet és katonaságot ügyekezett maga részére hódítani, és nevezetesen ennek' zsoldját olly mértéken fölül emelte, hogy utóbb nem birván meg pénztárai, számukat akará leszállítani, mit azonban megtenni még sem mert, részint mert elégületlenséget gerjesztett volna a' hadakban, részint pedig, mert a' birodalom' határait sok felől fenyegette a' barbarok' fegyvere, mi ellen haderőre volt szükség. Domitian pazarló volt, gőgös egész a' nevetségig és gyermekesen kitűnni vágyó. Már külseje elárulta felfuvalkodását és zsarnoki természetét. Félénksége gyanússá, kémlővé és kegyetlenné tette őt, pazarlása pedig zsarolóvá. Szenvedélyei csupán mulatságok állat- és gladiatori viadalok és némi balga építkezési kór voltak. Ő egyébiránt nem volt szellemi tehetségek nélkül. Ifju korában jó verseket írt, költeményt készíte, mellynek tárgya Jeruzsálem' bevétele volt, 's Aratus' egyik művét sikerültebben fordítá mint előtte Cicero és Germanicus. De később mint császár, elég balga volt méltatlannak hinni magához a' szellemi foglalkodást. Embereken kegyet-

6) Dio Cass. LXVI. — Sveton. Titus.

lenkedni nagy gyönyöre volt. Újabb és újabb nemeit fedezte föl a' kinzásnak, mellyeken szeretett személyesen jelen lenni 's midőn az emberkínzás és gyilkolás' nézésében kifáradt, otthon legyeket fogdozott és tűhegyre szurdalá. Mint Caligula, isten gyanánt tiszteltette magát 's hivatalos iratokban illy szavakban kellett róla emlékezni a' tisztviselőknek: „A' mi urunk és istenünk ezt parancsolja". Hogy feslettsége, mulatozásai és építései' költségeit fedezhesse, visszaállítá a' felségsértési törvényszéket és öldökölteté a' gazdagokat, hogy vagyonukat elkobozhassa. Millyen idők valának ezek, mennyire függött minden az uralkodó' egyéniségétől, mutatja a' tanács' viselete. A' tanács' mellyet Vespasian megtisztított 's melly alatta és Titus alatt magához méltólag mutatta magát, Domitian' idejében olly szolgalelkű leve ismét, hogy a' zsarnok' minden szeszélyeibe bele alkalmazkodék, a' Domitian után következő jeles fejdelmek allatt pedig újra értelmesen és tekintélyre méltólag viselte magát. Hiúságból, hogy mint hadvezér is kitünjék, Domitián kiindult hadviselésre is a' *cattok* ellen és azok' országát dulta, de visszatért a' nélkül, hogy ellenséget csak látott volna is 's nevetséges diadalmenetet tarta és *Germanicus*nak neveztette magát. A' *dákok* ellen, kik a' mai Magyarország, Erdély, Moldva és Oláhország' egy részét lakták, szinte elküldte vezéreit, maga pedig csak Moesiáig ment, hol tétlenül maradt. A' dák fejdelem, *Decebal*, azonban megverte a' római vezéreket és Domitian eléggé gyalázatos volt békét évenkénti adó' igérete mellett vásárolni. Mind e' mellett nem szégyenlett Rómába diadallal menni, és magát *daciainak* neveztetni. 'S így háborúban és békében egyképen megvetésre méltónak mutatta magát. A' jeles Agricolát, ki közszeretett' tárgya' lön, irígységből és gyanúból visszahivá Britanniából, ki aztán egészen visszavonulva a' köz ügyektől, nyolcz év mulva meghalt, a' nép' véleménye szerint Domitian' rendeléséből megmérgezve. Ezen Agricola volt az, kit veje Tacitus dicsőite, kinek életét örök betűkkel írta meg. Domitian, kit Titussal ellentétben méltán lehet emberi nem' utálatának nevezni, 16 évig uralkodott 's még tovább is fogott volna, ha saját meghitteinek is okot nem szolgáltat, hogy tőle a magok' életét féltsék. Egy szolga lajstromot talált nála, mellyen a' halálra kijeleltek' nevei voltak följegyezve, köztök volt magáé a' császárnéé, a'

testőrhadak' két prefectusáé 's több másoké, kik eddigi eszközei voltak zsarnokságának. E' halálra jeleltek azután, hogy szándékában megelőzzék, alvó teremében rohanván meg, erős küzdés után — mert Domitian nagy testi erővel birt — meggyilkolák őt a' Kr. ut. 69. évb. [7]).

NERVA, TRAJAN ÉS HADRIAN.

Domitiantól kezdve a' következő nyolczvan év alatt bölcs és jótékony fejdelmek' kormányát élvezé a' római nép. Ezen fejdelmek nem születési véletlenség, hanem szerencsés választás által jutottak trónra, egyik a' másikat nevezvén utódának. Ők nem romlottanak meg már ifjuságukban a' császári felség és korlátlan hatalom' eszméi által, 's midőn oda jutának, hová gyermekkorukban még reményök sem szárnyalt fel, hála, vetélkedési vágy és becsületérzés ösztönzé őket kötelességök' teljesítésére. Nerótól Domitianig csodálatos változásokon ment át a' római birodalom. Látott kegyetlen, erélyteli, jó és balga fejdelmeket. A' megromlott kedélyűek, kik tobzódás és tivornyában találtak boldogságot, szerették a' romlott időket; középszerű, szellem nélküli emberek közönösség, henyélés és aljasságba sűlyedve egészen az érzékiségnek éltek, mert alélva volt bennök minden nemesebb gondolkodás. Olly lelkeknek ellenben, kik tehetséget érzettek a' kül benyomásoknak ellenállni, egészen magokba vonulván, nagy erőt kelle nyerniök az erényben. Azért nem csodálhatni, ha a' Stoa' bölcselete, melly erényt 's nyugalmas megfontolást taníta, 's az életnek némi megvetését, minden élvei és gyötrelmeivel, kötelességűl tette, nagy tetszést nyert; csodálhatni ellenben, hogy ezen bölcseletet olly uralkodók ellenezhették, kik a' világon pillanataikkal uralkodtak 's az életet hatalmuktóli félelem 's remény 's kegyelmöktől függés által akarák mozgatni. Illy boldogtalan változékonysággal teljes korszak, millyen a' Nerótól Domitianig terjedő volt, talán csak egy embert szülhetett olly tiszta kedélylyel, magas erényekkel, mindenható szellemmel, olly nagyszerű élvekkel és olly elragadó szóha-

7) Sveton. Domitianus. — Taciti Vita Agricolae. — Dio Cass. LXVI. LXVII.

talommal, minőt Cornelius Tacitusban látunk, minő szükséges volt, hogy az uralkodók' féktelen szenvedélyeinek iszonyúsága és az alattvalók' gyáva, megvetendő hunyászkodása felől igaz, és szigorúan hű képeket állítson fel örök utálatúl a' későbbi kor' embereinek, ki méltó szavakkal birja „bevádolni az időket, mellyek mostohák és kegyetlenek voltak az erény iránt." Kis lelkek mindig vissza fognak borzadni Tacitus' nagyságától, zsarnokok gyűlölni az ő szabad, fennséges haragját, és óhajtani munkái' megsemmisülését, habár a' Stoa' tanait nem tartják is veszélyeseknek, de nemesebb lelkek minden népek közt és minden időkben az emberiség' legmélyebb és szentebb érzelmeivel fognak eltelni, éljenek bár jó vagy balszerencsében, szabadság vagy szolgaságban, Tacitus' munkáit olvasván. Azonban megteremtvén az idők a' magok' emberét és kiképezvén őt, szelídebb napoknak kelle jőniök, hogy ő magát meg is mutathassa lelke' tisztaságában és vétek elleni szent haragjában. Illy szelíd napok, mellyek után a' jók ohajtozának, de a' mellyekhez a' roszak nem szokhattak, állottak be *Marc. Coccejus Nerva* császár' uralkodásával. Ezen időket a' rómaiak arany kornak nevezik, mert bennök nyugalmasan lehetett élvezni, 's a' sokaság ezt tartja boldogságnak. De e' boldogság, mint alább látni fogjuk, ál fogalom volt 's ollyasmiben állott, mellyben embernek boldogságot helyeznie nem kellene.

Domitianus' halála után a' 71 éves agg tanácsbeli *Nerva* kiáltatott ki császárrá, nem annyira erényei miatt, hanem mert egy astrolog már előbb megjövendőlé császárságát. Ennyire babonás volt ekkor a' római nép! Nerva' uralkodása ollyan volt, mint ő maga, mérsékelt, szelíd. Ő ügyekezett a' kormányt egészen a' tanácsban központosítani, 's egyéb javításokat tenni, de nem levén katona és hadvezér, kik egyedűl voltak képesek e' katonai befolyás alatt álló időkben dolgokat kivinni, és hanyatló kora miatt sem birván elég erélylyel, czéljai sikeretlenek maradtak. Ő a' fölségsértés miatti büntetéseket eltörlötte, a' nyilvános játékok' pazar fényét korlátolá, hogy az országos kiadásokat kevesbítse. E' miatt a' nép és testőr-had egész éven át forrongásban volt. Nervának félnie lehete, hogy Galba' sorsa vár reá, azért eltökélte mint amaz, uralkodó társat választani maga mellé, kedvelt, de egyszersmind szilárd férfiat, és választása a' lehető

legszerencsésebb volt, midőn Trajant nevezte társaúl. Az agg férfiú ezután csak hamar meghalt a' Kr. ut. 98. évb. uralkodása' tizenötödik hónapjában. Róla mondotta Tacitus, hogy »a' régente egyesíthetlen dolgokat, az uralkodást és szabadságot egyesíteni tudta.» Ritka tulajdon fejedelemben [1]).

Ulpius Trajanus spanyol eredetű volt. Ő fényes hadi tettei által kitünő véleményt szerzett maga iránt, 's egy ízben Rómában királyi alakja és hősi tekintete annyira feltűnt, hogy a' nép istenség gyanánt üdvezlette őt. Kineveztetése által a' forrongás azonnal lecsillapult 's a' büszke testőrhadak ellenmondás nélkül engedelmeskedtek, midőn őket a' szilárd fejdelem a' németországi legiók közé, mellyeknek vezére volt, szétszórta. Trajan olly fejdelem volt, kiről nem szólhatni lelkesülés nélkül. Mint hadvezér nem maradt messze Caesar megett, mint ember és kormányférfi sok tekintetben fölötte áll. Méltán nevezték őt alattvalói *legjobb* (optimus) fejdelemnek, méltán állíták fel századok után is példányképül, midőn későbbi császáraikat így üdvözlék: »Légy szerencsés mint Augustus, és jó mint Trajan.» Szellemét igen festik azon szavak, mellyekkel uralkodása' elején a' testőrhadak' praefectusának a' kardot átnyujtá: »Védelmemre ha jól, ellenem ha roszúl uralkodom!» Trajan' húsz évig tartó uralkodása alatt kivívta magának minden idők' tiszteletét. Egyike volt ő a' szeretetre legméltóbb uralkodóknak, kik valaha országlottak. Mindenre a' mit tett, rá van nyomva nemesebb gondolkodásának bélyege. Azonban rendeleteinek csak akkor leendett maradandó sikere, ha utána is olly fejdelmei lettek volna Rómának mint ő volt. De mit használt a' szabadság' szózata az elaljasult tanácsnak, mit a gyülések az erkölcstelen népnek, mit a' fölségsértés' törvényszékének eltörlése olly embereknek, kik csak vakon engedelmeskedni tudtak. Trajan tisztelte a' törvényt, jogot, egyenlőséget, polgárerényt, legfőbb hatóságok' tekintélyét és a' régi római erkölcsöket. Idegen vala az önkénytől, még magát sem vette ki a' törvény alól. Udvara és környezete egyszerű volt, országa' nagyaival mint barátokkal társalgott, visszaadta látogatásaikat, meghivatlanúl is szivesen látta őket asztalánál 's minden panaszos előtt

1) Plinii, Epistolae; Panegyr. Trajani. — Dio Cass. LXVII—LXIX. — Taciti Vita Agricolae: „res olim dissociabiles miscuit, principatum ac libertatem.“ — Eutropius VIII. 1.

nyitva állott ajtaja. Bizalmas viszonyban élt kora' jelesebb férfiaival. Tacitus és az ifjabb Plinius baráti voltak. Gondja volt a' tudományokra, az oktatásra. Nagy épületeket emelt; útak, kikötők építésére 's egyéb a' kül élet' czéljaira szolgáló intézkedésekre nézve nemcsak követője volt Vespasiannak, hanem még tovább is ment annál. Nyilvános könyvtárt alapíta, melly az ő nevét viselé és az egész hajdankorban legnevezetesebb könyvgyüjteménye maradt Rómának.

Uralkodásának nagy tévedése volt az, hogy a' birodalom' ótalmát új hódításokban és az erkölcsök' fentartását a' hadi dicsvágy' fölgerjesztésében kereste. Ő maga hadi emberré neveltetvén, kedvelője volt a' hadi munkáknak és teste meg vala keményülve azok' fáradalmai iránt, miket ő katonáival oszta meg, 's a' leghúzamosabb tábori menetekben versenyt gyaloglott velök. Uralkodása' harmadik évében a' thraciai eredetü dák néppel harczolt az al Dunánál, meggyőzte azok' derék királyát az erős *Decebalt*, a' 106. évb. 's midőn később újra forrongának, hidat vert a' Dunán [2]) elfoglalta országukat, melly a' mai temesi Bánát, Erdély, Moldva és Oláhországban feküdt, és római tartománynyá tevén, római miveltséget vitt a' nép közé és a' latin nyelvet honossá tette e' földön. A' 114. évb. a' parthusokkal volt háborúja, kik Augustus' kora óta viszálkodásban éltek a' rómaiakkal. A' jeles hadvezér Domitius Corbulo, kit még Nero küldött ide, elűzte I. Tiridates parthus királyt és elfoglalá Armeniát. Tiridates Rómába menvén, ott megnyerte a' császár' kegyeit és később visszahelyezteték Armenia' trónjára. Az ő halála után a' nyugtalanságok megujúltak és folytak egész Trajanig, ki aztán Armeniát elfoglalván, római tartománynyá tette, bevette Ctesiphont és a' parthusoknak királyt adott. Nisibis, Edessa, Seleucia, mind annyi nevezetes város, római hatalom alá estek. Trajan kicsapkodott seregeivel egész Arabiáig és a' perzsa öböl' partjáig. De e' keleti táborozásainak nem volt maradandó sikere. A' meghódított népek mögötte újra fellázadtak 's újra hadakat kelle ellenök küldeni. A' hadi nagy munkák és fáradságok annyira megrongálák a' császár' testi erejét, hogy meg-

2) Ezen hídnak még ma is látszanak nyomai 's hirdetik a' római nagyságot. Lásd Athenaeum 1838. II. 28. szám, hol Vásárhelyi Pál leirja e' híd' nagyszerü romait.

betegedvén kénytelen volt a' hadvezérséget Hadrianus tábornokára bízni, ki syriai helytartó volt, maga pedig Ciliciába utazott, hogy onnan haza térjen Rómába; de ő többé Rómát nem látta meg. A' halál útjában érte el a' Kr. ut. 117. évb. A' római császárok' e' legjobbikát sok nagy művei hirdetik. Midőn Decebalt meggyőzte, a' tanács egy 115 lábnyi magasságú oszlopot állíttatott tiszteletére a' nevét viselő forumon. Belsejében lépcsőkön lehetett menni egész csúcsáig, mellyre érez szobra tétetett. Az oszlop' külsején ábrázolatok voltak a' dákok elleni csatákból. Az oszlop még ma is áll, de csúcsán most Péter apostol' szobra van. Hódításainak egy részét foltnak mondhatni országlásában, mert pusztán hadi dicsőség miatti vérontások voltak, nem pedig nép, hon és szabadság' ótalmára kelt csaták [3]).

Az utána császárrá lett *Aelius Hadrianust* nehezen ő választá utódává, hanem Trajan' neje Plotina koholta iromány' erejével lőn azzá. Hadrian az állodalom' érdekében felhagyott a' keleti hódításokkal, a' dunai hidat is elromboltatá, nehogy a' barbaroknak útat nyisson a' virágzó Thraciába. A' szinte spanyol eredetű Hadrian, Trajannak rokona, jellemére nézve jónak és rosznak vegyítéke volt. Kormánya is ellentétekből álla; okos intézkedések és ízetlen szeszélyek, szelíd tettek és jogtalan szigorúság váltogaták egymást benne. Ő mivelt ember volt, izlést tanúsíta és szeretetet a' tudományok iránt, más felől azonban némi ábrándozásnak adta jeleit, gyalárkodást és üres tünődéseket pártolt 's üldözé a' valódi alapos ismereteket. Mind ezen különösségeit egy forrásra lehet visszavinni, a' hiuságra, mellynek nagy mértékben rabja volt. Ő mindenhez akart érteni, másokat mindenben túlragyogni, 's ez okból kevés kitünő embert tűrt maga mellett. Kik nála értelmesbek voltak, nem egyszer éltökkel lakolának, ha azt irányában kimutatták. Apollodorus, a' nagy építész, is azért végeztetett ki, mert azt mondotta, hogy Hadrian mitsem ért az építészi művészethez. Hadrian nagy emlékező tehetséggel birt. Az elolvasott könyveket el tudta mondani. Egyszerre írt, mondolt (dictált), beszélt barátival és meghallotta beszédeiket. Uralkodása' nagyobb részét utazásban töl-

3) Plinii, Panegyric. Trajani, Epistolae. — Dio Cass. LXVIII, LXIX. — Res Trajanin imp. ad Danub. gestae auctore Conr. Mannert. Norimb. 1793.

tötte. Gyalog, kalap-levéve, volt szokása utazni. A' tartományok nyertek ez utazással, mert sok visszaélést és nyomást meggátolt. Róma pedig nem érzette meg távollétét, mert a' tanácsnak elég tekintélyt ada, mellynél fogva erélylyel birta vinni a' kormányt. Legtovább mulatott Aegyptusban és Athenben, hol mindenütt nagy építészi emlékeket hagyott maga után. Athenben beavattatá magát a' görög eleusisi titkokba, Alexandriában pedig a' régi aegyptusi papi bölcseségbe. Az itt nyert eszmék őt még ábrándosabbá 's egyszersmind türelmetlenebbé és szigorúbbá tették mint volt. Aegyptusban mulatásakor halt meg kedvencze, az ifju Antinous, kit ő aztán istennek nyilvánított, szobrokat emelt számára és nevezetessé tett a' müvészet' történetében, mert számtalanszor ábrázoltatván a' férfiúi fiatal szépség' eszménye lőn. Tudományok 's müvészetekre nézve kormánya' ideje, mint alább látni fogjuk, nevezetes lett. Nagy kedvelője volt Hadrian az epitészetnek. Számtalan épitményei közt nevezetesb a' Hadrian-vár (moles Hadriani) Rómában, melly ma Sant-Angelo-várda nevet visel, 's mellyet Hadrian sírboltozatúl épite maga számára; és roppant mezei palotája Tivoliban, melly most hét egész mérföldre terjedő romok' tömkelege és a' müvészeti munkáknak kimeríthetlen bányája. Ezen nagy épitmények sok zsarolásba és polgárok 's parasztok' vérverítékébe kerültek. Hadrian' kormányában sok önkény is volt. Ő ugyan elismeré, hogy sajátképi uralkodói felsége a' népnél van, a' nép' javát mondotta a' kormány' legfőbb czéljának és fentartotta a' tanács' tekintélyet, de mind e' mellett sok intézkedéseket önkényleg és nagy szigorral tett, törvényei zsarnokiak voltak, országlása, leginkább a' tudomány és müvészet' pártolása miatt, költséges. Uralkodásának legdicséretesebb részét a' törvény-kiszolgáltatás teszi. Nagy gondja volt rá, hogy a' polgárok' pörös ügyei igazságosan döntessenek el. Nevezetes Hadrian *edictum perpetuuma*, melly a' respublica' korabeli praetorok' edictumait foglalta magában, és elveket alapított meg irányúl a' birák' itéleteiben. Ezt Hadrian Salvius Julianus, kora' első törvénytudója, által készítteté.

Hadi hírre és a' birodalom' szelesbítésére nem vágyódott. Ellenben szorgalmasan őriztette a' birodalom' határait keleten és éjszakon a' barbarok ellen, kik vágygyal tekintgettek át a' római virágzó tartományokra. A' roxolanok és más sarmata

törzsek ellen maga viselt háborút, és visszaveré őket Illyriától. Britanniában az elfoglalt tájak' egy részét ismét elhagyta, a' megtartott részt pedig árkolással erősítette meg a' becsapások ellen. Jeruzsálemet római gyarmatvárossá akarván átalakítani, a' lakosokat annyira elkeserité, hogy fellázadtak. A' zsidók, valamint a' keresztények is, kik zsidó felekezetnek tartattak, már Trajan alatt többször nyugtalankodának, 's azért a' római kormány nagy szigorral bánt velök. Hadrian Jeruzsálemben Jupiternek építtetett templomot, mi a' zsidókat egészen kétségbeejté. Minden tájról Palaestinába tódultak és *Barcheba'* vezérlete alatt, ki magát Messiasnak adta ki, fegyvert fogván, öldökleni kezdék a' rómaiakat. Hadrian Julius Severus' legügyesebb tábornokát küldé ellenök. Ez hosszas és fáradságos hadi munkák után végre legyőzte őket. 580,000 zsidó lelte ekkor halálát, 's közel 50 város és 80 más helység romboltatott össze. A' zsidók kitiltattak a' városból és Jeruzsálem ezentúl *Aelia Capitolina* nevet nyert, de ez csakhamar kiment divatból és ismét Jeruzsálem lett neve. Hadrian kormánya' végén kínos betegségbe esett, mi őt rosz kedvűvé, szeszélyessé, kegyetlenné és általános gyűlölet' tárgyává tette. Midőn a' 138. évb. meghalt, a' tanács el akará törleni minden rendeleteit és őt kihagyni az istenek' sorából, mellybe a' megholt császárokat iktatni szokás volt, de Antoninus, kit utódának nevezett, ellenszegült és nem engedett meg semmit, mi a' megholt iránt tiszteletlenséget tanúsított volna. Hadrian 60 évet élt és 21 évig uralkodott. 4)

AZ ANTONINOK' KORA.

Titus Aurelius Antoninus, ki mivel Hadrian' emlékezetét olly buzgalommal őrzötte a' tiszteletlenségtől, *Piusnak* (apatisztelőnek) neveztetett, olly emberiséggel uralkodott, mint Titus. A történetirók helyesen hasonlitják őt Numa királyhoz, mert ugyanazon vallásosság, béke- és igazságszeretet jellemzik cselekedeteit, mint Numáét. Rend és béke voltak uralkodása' fő czéljai és azok' megalapítása sikerült is neki a' birodalom' legnagyobb részében. Kormányának azon különössége

4) Aelius Spartianus, vita Adriani caesaris in Scriptorib. Hist. August. minorib. — Zonaras XI. 23. — Dio Cass. LXIX.

van, hogy kevés tárgyat szolgáltat a történetirásnak. Ollyan volt az, mint az áldáshozó év, melly láthatlanúl hat és csak gyümölcseiben észrevehető. Antonin magánéletében szeretetreméltó, jó ember volt; egyszerű erényei sem hiúságot, sem feszességet nem ismertek. A' császárság' fennségét mérséklettel élvezé 's háboríthatlan derültségén mutatkozott lelkének jó akarata. Uralkodása alatt a' tartományok jólétre virágzottak fel, mert mindenhol rend volt. Az alkalmas tisztviselőket nem cserélte föl, mint eddig divat volt, másokkal, hanem meghagyá hatáskörükben; a' tanítókat fizette, Rómát és tartományait nagy épületekkel ékesíté. Még ellenségei' bizalmát is meg tudta nyerni annyira, hogy idegen népek ügyeik' birájává választották. A' barbar brittek, germanok, 's a' Don mellől közelgő alanok, valamint az aegyptusiak' háborgásait lecsillapitotta. Ő egyike volt az emberi nem' valódi boldogítóinak, kit nem politicai tekintetek, hanem saját nagysága tett azzá, a' mi volt. Gyakran a' zsarnok-természet is jónak mutatkozik, mert hatalmasbnak érzi magánál a' közvéleményt, vagy fél az ellenségektől: Antoninnak nem kelle magát színleni, ő természettől vala jó és főbb vágya nem volt népe' boldogságánál. Ő 23 évi országlás után az életet a' kötelesség' betöltése tiszta öntudatával, 's azon vigasztalással hagyta el, hogy Marcus Aureliust nevezvén utódának, benne a' birodalomnak olly fejdelmet adott, kihez hasonlót keveset mutathat fel a' történetirás. Meghalt Antonin mart. 7. a' Kr. ut. 161. élte' 73. évében. Nevét még a' következő századokban is büszkeséggel emlegette a' római nép. [1])

Marcus Aurelius Antoninus, kit *bölcselőnek* is neveznek, mert a' stoica philosophiának nagy tisztelője volt és örömest foglalkodott vele, *Lucius Verust*, ki Antoninnak szinte fogadott fia volt, Lucilla nevű leányával házasítván egybe, uralkodó társúl nevezte maga mellé. Marc. Aurel erényre, szelidségre és igazságszeretetre nézve hasonló volt Antoninhoz, lelki erőben fölülhaladta őt, legalább erősebb kisértéseken menvén át, tisztán állott meg. Élete a' legszebb gyakorlati magyarázat a' stoica philosophiához. Egyike volt ő Róma' legnagyobb embereinek 's egyike a' legjobb fejdelmeknek, kik valaha né-

1) Julius Capitolinus, Vita Antonini Pii. (Lásd Script. hist. Augustae.)

peket boldogítottak. Szigorú maga, kiméletes mások, igazságszerető és jótékony minden ember iránt. Jelleme személyesített emberiesség, és uralkodása jellemének hű lenyomata. Ember, polgár, fejdelem olly öszhangzólag volt egyéniségében összeolvadva, hogy egyik sem emelkedett a' másik fölébe ártólag. Ő valódilag érzette, hogy ki a' világon uralkodni akar, annak legelőbb is magán kell uralkodni tudnia, 's eszének teljes hatalmában voltak indulatai. Szigorú erényeit nem követelte másokban és Cato' komolyságát Socrates' kiméletességével bölcsen egybe tudta kötni. A' köz erkölcstelenségben ő állott egyedül az erény' oltára előtt. Emberekkeli bánásában fő elve volt: az embereket úgy venni, a' millyenek; a' mi bennök jó, lehetőleg használni 's még büntetés által is csak a' kedélyökben rejlő jót kicsalni. Minél kitünőbb ember volt Marc. Aurel, annál hasonlatlanabb hozzá veje és uralkodó társa Lucius Verus. Ezt Marc. Aurel a' legjobb vezérekkel és válogatottabb hadakkal keletre küldé a' szilajkodó parthusok ellen. De Luc. Verus az ellenséggel vezéreit hagyta veszödni, maga pedig henye, hivalkodó, buja és tékozló életbe merült. Marc. Aurel alatt sok vihar fenyegette az országot: háborúk, dögvész, áradások, mintha istenek mindent fel akarnának verni azon nagy álomból, mellybe az egész birodalom merűlve volt. Uralkodása' idejében tört ki ama' rémitő marcomann-háború, melly olly veszélyes volt mint valaha a' cimberek és teutonok' vihara. A' marcomannok, egyik leghatalmasbika volt ama' népcsoportoknak, mellyek apró german és sarmata csapatokból szövetkezve, olly erősek és rettentők kezdettek lenni. Ők a' helveták mellett, utóbb pedig éjszaki Bajor és Csehországban laktak. Az Augustus alatt élt Marbod az ő vezérök volt, ki őket egyetlen nagy nemzetté akarta egyesíteni, mi azonban nem sikerűlvén, feloszlának és Róma' alattvalói lettek. Domitian alatt újra egyesűlvén, függetlenné tették magokat. Marc. Aurel' uralkodásakor rémitő pusztitásokat vittek végbe a' dunai tartományokban. A' császár háborút indítá ellenök, melly élte' nagyobb részét elfoglalta. Ezeken kivül a' Rajna' mellékéről is becsapkodtak a' german törzsek egész Italiáig. A' békeszerető fejdelem kénytelen volt kezeit csaták' vérébe fürészteni. Ő megverte e' népeket több izben, egy pár törzset egészen kiirtott, benyomult ellenök egész a' mostani Magyarországig. Néha egye-

sekkel békét kötött, mellyek azt nem sokára ismét feltörték, ő újra meggyőzte őket, de velök a' háborút be nem végezhette. Lelke fájt a pusztulás' látására és teste leroskadván a' háborúk' szünetlen fáradságai alatt, meghalt mart. 17. a' Kr. ut. 180. évb. Az uralkodása alatti benső ügyekről, fájdalom, nincsenek tudósításaink 's ez által a' római történetek' érdekesebb lapjai hiányzanak. Marc. Aurel tanult ember levén maga is, sokat tett a' tudományokért. Athenben tanító intézetet állítván fel, általa a' görög miveltség' e' fészke mint tanuló egyetem' városa ujra felvirágzott, 's tudományos tekintetben még egyszer világtörténeti fontosságot nyert. Egyetlen hibájául rovathatik fel Marc. Aurelnak, hogy sok elnézéssel volt némelly rosz emberek iránt, kik környezék. Ezek' számába tartozott saját neje Faustina, Antoninnak leánya is, a' minden erkölcs és szeméremből kivetkezett nő. Marc. Aurel egyszerűen élt, többnyire távol az udvartól, hogy környezőit kimélje azon feszességtől, melly őket az uralkodó' jelenlétében nyűgözte. Minek aztán kártékony befolyása lőn, mert alattvalói hozzá szoktak a' császárt a' társalgási körön kivül gondolni, mi a' fejdelmet aztán még távolabb magasságba helyezé, mint eddig volt [2]).

Marc. Aurel' tizen kilencz évi uralkodása után Rómának valódi gyászkora kezdődik. Az utána következő uralkodóknak egyike sem érte el Trajan, Antonin, vagy Marc Aurel' nagyságát. Sötét Tiberiusok, dühöngő Caligulák, vérszomjas, félénk Nerók, baromi Vitelliusok és kegyetlenségben megtompult Domitiánok váltogaták egymást, a' nagy Cesar alapította trónon. Ezen gyászkort *Titus Commodus Antoninus*, a' jeles Marc Aurel' hozzá méltatlan fiának uralkodása, nyitja meg. Kormánya alatt leginkább két dolog említésre méltó, egyik a' marcomannok elleni háborúnak kedvező föltételek alatti bevégeztetése és az, hogy e' békekötés' következtében 20,000 marcoman és quad nép római hadi szolgálatba lépett, mi által a' barbarok megismerkedvén a' római hadmesterséggel, nagy erőre vergődtek a' birodalom' ellenében. Commodus valódi dühöngő vérebe volt a' római trónnak. Számos legnemesebb polgár és tanácsbeli lőn kegyetlenségének ál-

2) Julius Capitolinus, Avidius Cassius, Vulcatius Gallicanus (in Script. Hist. Augustae).

dozata. Egész életében nincs pont, mellyet a' történetirás örömmel jegyezhetne föl. Féktelen kicsapongások, öldöklések és gladiatori viadalmak közepett töltötte napjait. A gladiatori győzelmeknek olly szenvedélyes kedvelője volt, mint Nero a színészetnek és zenének. Tizen három évig tűrte őt az elaljasult római nép, és végre is nem valamelly szabadság-hősnek kara, hanem saját kéjhölgye ölette meg bérlett gyilkosok által a' Kr. ut. 193. évb. A' gyáva tanács holta után átkozta, mint gladiatort, gyilkost és haza' ellenségét [3]).

A' KATONAI KORLÁTLAN URALOM' KORA.

A' birodalom' feloszlása nagy lépésekkel kezdett közelegni. A' trón, melly két századig nagyobb részint kinevezés és fiúsítás' útján töltetett be, most egészen a' hadak' hatalmának kénylabdája lön. E' korszak sötét, elszomorító és története borzalommal teljes. Hadseregek' kegye vagy pajkossága teremtett és buktatott császárokat. Mindenkiben élt remény trónig emelkedhetni 's azért sehol sem volt nyugalom. Örök változás mindenben 's e' változáson a' szünetlen háború és fejdelem-gyilkolás' veres fonala huzódik át. Legtöbb császár vérrel fertőzve jutott trónhoz és ismét úgy lépett le arról. Minthogy ez idők kevés tanulságosat foglalnak magokban, röviden fogunk rajtok átsiklani.

Commodus' halála után az öreg értelmes *P. Helvius Pertinaxot* [1]) választák a' testőrhadak császárrá a' 193. évb. azonban pénzügybeni változtatásai, mellyekkel kormányát kezdeni kénytelen volt, mind hadai, mind udvaronczai előtt gyűlöletessé tevén, lázadás ütött ki ellene, melly az agg férfiúnak, nem egészen három hónapi uralkodása után, életébe került. A' katonai uralom kezdette magát egész rémítőségében mutatni, melly aztán senkinek nem volt borzasztóbb, mint azoknak, kik rá épiték hatalmukat, a' fejdelmeknek. Pertinax' megöletése után a' testőrhadak' egyenesen árverésre bocsátották a' császárságot 's mivel *Didius Julianus* [2]), gazdag tanácsbeli, legtöbbet igért —

3) Aelius Lampridius in Script. Hist Aug. —
1) Julii Cap. Pertinax.
2) Aelii Spartiani Didius Julianus, Sept. Severus, Pescennius Niger. - Julii Capitolini Cl. Albinus in Scrip. Hist. Aug.

250,000 forintot egy egy testőrnek — ő nyerte azt el mart. 28. a' 193. évb. Alig hallották meg ezen botrány' hirét a' tartományokban fekvő legiók, azonnal egyszerre három helyen is ellene nyilatkozának Didiusnak, és mindenütt saját vezéröket választák császárokúl, név szerint Pannoniában *Septimius Severust*, Britanniaban *Clodius Albinust*, Syriában *Pescennius Nigert*. Septimius Severus megindult Italiába. Útjában a' seregek hozzá állottak, a' tanács pedig Didius Julianusnak, miután saját katonái is elhagyták, fejét vételtvén, Severust ismerte el császárúl jun. 1. 193. évb. Ez legyőzvén négy év' leforgása alatt mind Pescennius Nigert, mind Julius Albinust, egyedűli ura lett a' trónnak és tizennyolcz évig országlott. Szerencsével csatázott a' parthusok ellen, később (a' 208. évb.) Britanniában is a' caledoniakkal, de itt kevesebb sikerrel. Severus szigorú, heves és kegyetlen ember volt, de ezen tulajdonait a' történetirók inkább afrikai származatának, mint jellemének hajlandók tulajdonítani. Csupán két fia, Caracalla és Geta, 's kegyencze, a' testőrhad-vezér Plautianus, iránt volt engedékeny, ki olly befolyású ember volt mint Tiberius alatt Sejan. Egyébiránt Severus takarékos ember volt, szerette a' rendet 's jóságának olly sok' bizonyítványait adá, hogy az ember hajlandó túlszigorát sok esetekben szükség' parancsával menteni. Jelen volt a' törvényszékeken és kérlelhetlen biró vala. Alatta élt és befolyással birt a' legnagyobb törvénytudók' hárma: *Papinianus*, *Paulus* és *Ulpianus*. A' testőrhadakat, kik a' császárságot árrverési tárgyúl alacsonították, megbünteté és feloszlatta, de új testőrhadakat állítván helyökbe, kikben császári tekintélyét alapitá, 's újra hatalmasokká tevén őket, kárt hozott a' későbbi időkre, és nevezetesen e' hadak' vezéreiben utódainak a' legrémítőbb ellenségeket készített. Meghalt a' 211. évb. Eboracum' (York) városában.

Utána két fia következett, Bassianus, kit *Caracalla* gúnynéven szoktak nevezni, és *Geta*. E' testvérek mindig gyűlölték egymást 's ez egyenetlenségnek Caracalla vetett véget, ki öcscsét anyja' ölében meggyilkolá. Egyedűl maradván a' trónon, olly durva erőszakkal és őrjöngéssel uralkodott, hogy Dio Cassius german varázsénekek által megtébolyítottnak hitte őt. Ész nélküli dühöngéseit nem csak Rómában gyakorlotta, hanem a' tartományokban is. Hol megfordult vér és zsarolás

jelelte nyomait. Hogy Róma' polgárai ellen, kiktől nem ok nélkül féltette életét, támaszt nyerjen, a' germanoknak különös pártfogója volt. Ő istentelen, buja, minden tekintetben gonosz ember volt; saját atyjának is élete ellen törekedett és 20,000 embert végeztetett ki, nagyobb részint Geta' párthíveit. Zsarnoksága öt évig tartott, míg végre Opilius Macrinus a' testőrhad' vezére, megsokalván tetteit, megölette őt april' 10. 217. 's helyébe magát választatá császárúl. *Macrinus* sem hadvezér sem katona nem volt 's mindjárt hivalkodásnak adván magát, gyűlöletessé lett. A' parthusok ellen szerencsétlenül harczolt 's kénytelen volt kárpótlékot fizetni nekik azért, a' mi előbb a' rómaiak által tőlök elzsákmányoltatott. Míg Syriában járt, az Emesa mellett táborozó nyugtalan hadak elhagyák magokat hitetni, hogy Bassianus Heliogabalus, napisten' papja, Caracallának természetes fia, és azért császárrá kiáltották őt ki. Hirét vevén ennek Macrinus, fegyvert emelt a' lázangó seregek ellen, de hadának egy része elhagyván őt, megveretett jun. 8. a' 218. évb. maga pedig futás közben megöletett tizen négy hónapig tartó uralkodás után [3]).

Tizen négy éves volt a' szép és gonosz *Heliogabalus*. midőn a' császári trónt elfoglalta. Ezen fiatal szörnyetegről nem lehet szólni. Nincsenek szavak, mellyekkel botrány nélkül leírható volna erkölcstelen, elvetemült élete és uralkodása. Ki ezeket életirójánál olvassa, vágy ébred benne, vajha lehetséges volna fertelmes őrjöngéseinek emlékezetétől a' történetirás' lapjait megtisztítani. Könnyű képzelni, mi mélyen volt lesülyedve a' szabad Róma, hogy az emberiség' eme' szégyenét uralkodójává fogadta és maga feletti undokító pajkosságait öt egész évig tűrni képes volt. Végre is nem a' tanács menté meg az emberiséget ezen szörnyetegtől, hanem a' testőrök, kik fellázadván ellene, anyjával együtt megölték és testét a' Tiberisbe vetették élte' 18. évében, mart. 11. a' 222. évb. [4]).

Utána *Alexander Severus*, ki rokona volt, emeltetett császárrá. E' nemes indulatú ifjat finom miveltség, szelíd gondolkodás és sok szép erények tűntették ki. Őtanyja Mammaea,

3) Aelius Spartianus. — Jul. Capitolinus.
4) Aelius Lampridius.

nevelte, kinek a' kormányra is nagy befolyása lőn 's uralkodása egyike volt a' legjótékonyabb női kormányoknak, mellyekről a' történetirás emlékezik, Severus' korában ismét némi rend állott be. Az igazságszerető Ulpian és Paulus befolyással birtak a' császárra és kormányára. A' császár maga egyszerű ember volt mint Vespasian, tiszta erkölcsű, pártolta a' tudományokat, nagy gondja volt a' jobb erkölcsök' visszaállítására, azonban kormányában volt valami, mit gyalárszerűnek és önállástalannak bélyegezhetni. Sem ő, sem anyja és a' jeles Ulpian, minden ügyekezeteik' daczára, nem voltak képesek e' gonosz időkben 's annak emberei közepett nevezetes változást eszközleni. A' birodalom fentarthatlanúl sietett hanyatlása felé. Severus alatt bukott meg a' parthusoknál az Arsacidák' uralkodó háza és helyébe egy új perzsa birodalom támadt. A' parthusok valószinűleg nem voltak a' perzsákkal rokon nép. Erre mutat sok történeti jel. *Ardischîr* vagy I. *Artaxerxes*, *Sassan* nevű közkatona' fia, a' hajdani perzsa királyoktóli származással dicsekvék. Ő mint helytartója a' parthus uralkodás alatti egyik tartománynak, fellázadt IV. *Artaban* utolsó arsacida fejdelem ellen 's egyesítvén népeit, megtörte a' parthus hatalmat, 's egy új perzsa birodalmat alapíta a' *Sassanidák'* házának uralkodása alatt a' Kr. ut. 226. évb. Visszaállítá a' régi perzsa vallást, a' magusok' kasztját és a' hajdani perzsáknak sok intézvényeit. Hogy uralkodását megalapítsa és hatalmát terjeszsze, hódítani kezde és egyik tartományt a' másik után elfoglalván, végre Cappadocia római tartományba is beütött, mi őt háborúba keverte a' rómaiakkal. Alexander Severus maga ment hadával ellene, jeles hadi tervet készíte, nevezetes ütközeteket nyert ellene, és messze benyomúlt a' perzsák' birodalmába. Azonban anyjának szerfeletti aggodalma visszaidézte őt a' háborúk' veszélyeiből és megakasztá győzelmeit. Táborozásainak még is azon haszna volt, hogy a' perzsák megrémülvén a' római fegyvertől, ezután több évig nyugton maradtak. Severus a' 235. évb. a' Rajnához ment a' german népek' becsapkodásait fékezni, de szorosabb fenyítéket akarván katonái közé behozni, azok fellázadtak és a' császárt anyjával együtt megölték, [5] 's helyébe a' thraciai ere-

5) Aelius Lampridius.

detű *Maximinust* választák a' 235. évb. Ezen magas termetű, rendkivűl nagy testi erejű, de nyers és durva ember olly szigorral és kegyetlenséggel uralkodott, hogy csakhamar általános lőn ellene az elégületlenség. Afrikában a' nyolczvan éves I. *Gordianust* és annak fiát választák meg helyébe, de ezek csakhamar ismét megölettek 's ekkor a' tanács a' gyakorlott hadvezér *Maximust* és az ügyes kormányférfi *Balbinust* emelte a' császári trónra, sőt még egy harmadikat is III. *Gordianust*, I. Gordianusnak tizenhárom éves unokáját. Maximinus fegyvert fogott és ellenök indult, de saját katonái nem állhatván ki kegyetlenségét, Aquileja' városa mellett megölték a' 235. évb. Hasonló sors érte csakhamar Balbinust és Maximust is és III. Gordian egyedűli ura maradt a' trónnak. Ő szerencsésen harczolt a' perzsák ellen, de a' testőrhadak' vezére, az arab *Philippus*, császárságra vágyván, nyugtalanságot támaszta Gordian ellen és megölette őt a' 244. évb. [6]) maga pedig felöltvén a' császári bibort, a' tanács által uralkodónak ismertetett. Ezen arabnak uralkodása alatt ünneplette Róma a' 248. évb. alapíttatásának ezeredik évét rendkivűli fénynyel. Épen ezen ezer éves ünneplések alatt közel látszott lenni a' római birodalom feloszlásához. Minden felől lázongás és a' barbar népek' becsapkodásai. A' german népek' pusztítva mentek át a' Rajnán és Dunán, más felől pedig úgy látszott, mint ha egész kelet a' perzsák' birtokába volna esendő. A' császár Deciust küldötte egy sereg' élén Pannoniába, erre aztán hadai ráerőszakolták a' császárságot 's ő meggyőzvén az arab Fülöpöt Verona mellett, elfoglalta az uralkodást a' 249. évb. *Decius* a' következő évben a' gothok elleni csatában, kik C n i v a nevű fejdelmök alatt Dacia, Moesia és Thraciába ütöttek Trebonianus Gallus' árulása' következtében esett el. Helyébe *Gallus* lőn császár, ki adón vásárla békét, mi által megsérté a' rómaiak' büszkeségét és új ellenségeket csalt fegyvert fogni a' birodalom ellen, kik az illy békekötésben gyengeségét látván a birodalomnak, felbátorodtak. A' Pannoniában vezérkedő *Aemilianus* nemsokára ezután a' gothok ellen indulván, megverte őket, megszabadítván a birodalmat e' szégyenhozó adótól, miért e' seregek

6) Julii Capitolini Maximinus, Gordiani tres, Pupienus et Balbinus.

által hálából császárrá kiáltatott ki. Gallust a' 253. évb. saját katonái ölték meg, de néhány hónap mulva Aemilianust is hasonló sors érte. Most *Publ. Lic. Valerianus* választatott helyébe. Valódi gyászkora volt ez a' birodalomnak. Katonai szeszély választá és tette le a' császárokat, Galliát és az éjszaki tartományokat barbarok pusztíták, éhség és dögvész uralkodott a' birodalomban. Ezeken kivűl Decius császár üldözni kezdvén a' kereszténveket, ez által Róma egy mindinkább terjedő és hatalmassá váló hitfelekezettel keveredvén tusába, ön magát rombolá. Valerianus szelíd, belátással bíró, de erőtlen fejdelem volt 's nem felelt meg a' kor' kivánatainak, szinte nem fia, a' tobzódó *Gallienus*, kit uralkodó társául választott. Alattok a' birodalom feloszlásához látszott közel állani. Keleten a' perzsák, éjszakkeleten a' gothok, éjszaknyugoton az alemannok rohanták meg a' sülyedező birodalmat. A' tartományok megúnva a' tétlen császárokat 's nem remélve tőlök semmit, hogy magokat a' barbarok ellen védjék, saját fejdelmeket választának magoknak, 's most egyszerre 10—20, mások szerint, de a' mi nem valószinű, harmincz császára volt a' birodalomnak. Valerianus a' perzsák' fogságába esvén, hol aztán meg is halt, fia Gallienus a' 268. évb. saját emberei által öletett meg. Most *Claudius* választatott Rómában császárra. Neki sikerült a' barbarokat több ízben megverni, és birodalmát ideiglen megmenteni. De ő kevés idő után 270. évb. meghalt 's utána *Aurelianus* foglalta el a' trónt, ki hasonlított elődéhez, 's kevéssel több mint négy évi idő alatt meggyőzte a' germanokat és visszaverte az Italia felé tóduló ellenséget. De csak kevés időre szerezhetett nyugalmat, mert a' barbarok néhány év mulva ismét elkezdették becsapkodásaikat. Ő már Róma' városát erős falakkal kezdé körülépíteni a' rohanó barbarok ellen. Minden harczai közt legnehezebb volt Aurelianusnak Zenobia palmyrai királynét megtörni.

Zenobia és férje *Odenathus* nevezetes személyei a' világtörténetnek. Odenathus törzs-főnöke volt a' római birodalomhoz tartozó *Palmyra* nevű viránynak (oase) Syriában, mellyen *Thadmor* utóbb *Palmyra* nevű város feküdt Salamon zsidó király' kora óta. E' város egyike vala a' perzsa-öböl és földközi tenger' fő kereskedési helyeinek. A' Seleucidák alatt görög miveltség terjedt el e' tartományban 's a' város görög épületekkel ékeskedett.

Odenathus, ki egyszersmind polgára volt a' városnak, Gallienus császár' idejében összegyüjtvén saját népét és a' környéken elszórt rómaiakat, megtámadta a' birodalmat háborgató perzsákat és túl kergeté az Euphrates folyamon, 's ez által olly hírre és tekintélyre jutott, hogy Palmyra' fejdelme gyanánt tiszteltetnék. Ő nejét Zenobiát is mindjárt eleinte uralkodó társúl nevezte maga mellé. Ezután folytatván a' perzsák elleni háborút, szerencsés vala *Balista* római tábornok' hadait, ki magát római császárnak neveztette, elcsábítani és a' tábornokot megölni. Ezért hálául Gallienus kelet' fő hadvezérévé tette őt 's magát és nejét Cesár és Augustus czímmel tisztelte meg. Odenathus' halála után Zenobia lett Palmyrában uralkodó. Ezen nőt szépsége, nagy esze, görög miveltsége, ékesszólása, erkölcsi és feddhetlen élete épen olly kitünővé tették, mint férfias foglalkodási szenvedélyei 's merészsége, mind vadászaton mind harczon. Fényes fejdelmi udvart tartott. A' rómaikat miveltsége által bájolta el, a' boritalt kedvelő keletieket pedig tivornyáikban részt véve nyerte meg. Sok nyelveket beszélt, jártas volt kelet' történeteiben 's kényúri szigort és baráti szelidséget, adakozást és takarékosságot ügyesen tudott egyesíteni. Claudius' országlása' idejében hatalma már olly nagy volt, hogy az egész syriai birodalmon és Kisázsia' legtöbb tartományain uralkodott, még a' hátra levőket akará meghóditani, midőn Aurelian bevégezvén germanok elleni háborúját, ellene vitte hadait. Zenobia' seregei több ízben megveretteк, végre maga a' királyné is elveszíté a' csatát Emesá mellett, 's bevonult Palmyra' falai közé, de nem sokáig védhette magát. Menekűlni akarván, a' rómaiak' kezébe került és a' császár' foglya lőn, Palmyra' kapui pedig megnyiltak a' győző előtt. Palmyrában élt, mint Zenobia' ministere, ama' hires rhetor és bölcselő *Longinus* is. Ez iránt a' fogoly királyné elég gyarló vala hálátlan lenni 's a' császár előtt az ő tanácsainak tulajdonítani, hogy a' királyné a' római hadak' fegyvereinek ellenszegült, 's ezért Aurelian a' derék Longint halálra itélte. Alig hagyá el a' császár Palmyrát, a' lakosok ellene lázadtak a' római uralomnak, mire ő visszafordúlt, bevette a' várost 's minden nagy épületeivel együtt leromboltatá és lakosait kor és nemkülönbség nélkül lemészároltatta. Később Palmyra újra fölépült, de a' nyolczadik században ismét az arabok pusztíták el, 's azon

túl annyira eltűnt még az emberek' emlékezetéből is, hogy omladékai is csak ez előtt fél századdal födöztetének fel. Ezen omladékok az utazók által olly nagyszerűeknek mondattak, hogy a' felőlök beszélő hir eleinte még hitelt sem talált. Zenobia' végét nem tudni bizonyosan. Némellyek szerint útjában halt meg, midőn fogolyképen Róma felé vitetnék; mások szerint Aurelian' diadalmenetét kelle kisérnie, de aztán birtokot kapott Italiában, és még sokáig élt tisztességes magányban. Aurelian szigorúsága miatt nem kedveltetett. Midőn harczba menne a' perzsák ellen, Heraclea és Byzant között saját irásza által öletett meg a' 275. évb. [10])

Utána a' tanács választá *Claudius Tacitust*, a' nagy történetiró' unokáját. A' 75 éves aggastyán, miután a' tanácsnak, mellynek ő egykor dísze volt, tekintélyét megerősítette, az Antoninok' kormányelveit, noha sikerellenül, törvény által vissza állította, túl a' Caucason az alanokat megverte, meghalt uralkodása' hetedik hónapjában. A' syriai hadak most *Aurelius Probust* választák helyébe mind a' mellett, hogy Tacitus' testvére *Florianus*, a' császári bíbort már ekkor magára öltötte volt. Probus tiszteletre méltó ember és fejdelem volt. Már ifju korában kitünt erénye és tehetségei által. Ő egyike vala Róma' jelesebb uralkodóinak; derék kormányférfi és nagy hadvezér. Bámulatos gyorsasággal termett majd egyik majd másik részén az országnak, védni a' határokat és megtörni a' lázongásokat. Megverte több csatákban a' perzsákat és germanokat. Illyriából kiüzé a' gothokat, Galliából a' frankokat, alemannokat és burgundokat. Hadait háborún kivül munkákra szorítá, hidak és útak' építésére; szőlőt miveltetett velök a' Rajna mellett és Pannoniában. De részint ezzel, részint fenyítéki szigorával maga ellen ingerlé seregeit, 's azok megölték őt, azután pedig megsiratták, a' 282. évb.

Aurelius Carus választatott most császárrá, ki vitéz vala mint Probus, de nem olly jó. A' tanácsnak épen úgy mint a' sarmatáknak és perzsáknak rettentő volt. Őt villám sujtotta agyon a' 283. évb. Trónját fiai örökölték: a' szelíd *Numerianus*, kit ipa ölt meg, és a' vad buja *Carinus*, ki elcsábítván egy tribunnak nejét, ennek kezei által esett el. Halála C. Valerius

10) Trebellii Pollionis Valerianus, Gallieni duo, triginta tyranni, divus Claudius. — Flavii Vopisci div. Aurelianus.

Diocletianusnak csinált helyet a' császárságban, a' 284. évb. [11]).

DIOCLETIAN ÉS URALKODÓ TÁRSAI.

Cajus Valerius Diocletianussal, ki Numerian' megöletése után Chalcedonban a' seregek által császárúl kiáltatott ki sept. 17. a' 284. évb., új szakasza kezdődik a' római történeteknek. A' katonai kényuralom után a' birodalom vagy inkább a' császári hatalom' megosztásának korszaka következett. Diocletian veszélylyel harczolt Carinus ellen, de hatalmát aztán eszélyes jósággal alapítá meg. Midőn elég szilárdnak érzette magát, szigorúbb hangot vett föl a' kormányzásban, mert a' szigort szükségesnek hitte és erőt érzett magában annak föntartására. Egy császárban sem volt több erély, és egy sem értette jobban az uralkodás' mesterségét, pedig egy sem származott olly alacson rendből, mert apja házi rabszolgája volt Anulinus senatornak 's a' Diocletian nevet is csak anyja' szülő helyétől, Diocleatól, nyerte. Ő korán kitünteté magát a' hadi pályán; lépcsőnként emelkedett fölebb és Numerian' halála után legméltóbbnak találtatott a' trónra. Illy erőteli, bölcs, országlásban és hadmesterségben egyképen ügyes, ön magán uralkodni, másokat vezetni tudó fejdelemre soha sem volt olly szükség mint épen most, midőn a' barbarok' rohanásai mindig rémitőbbek levének, az állodalmi gép' kerekcséi leforogtak, a' seregekben fegytelenség, a' népben gyávaság volt, és valamennyi hadvezér uralkodásra törekedett. Messzeható elméje átlátta, hogy e' roppant birodalmat rendben tartani és kormányozni egy embernek lehetetlen, azért *Maximianus Herculeust*, ki nála kevésbbé mivelt, de tevékeny férfiú volt, uralkodó társául nevezte ki, később pedig caesar czím alatt még más kettőt, *Maximianus Galeriust* és *Constantius Chlorust*. A' kormányzásnak vezetője és lelke azonban Diocletian maradt, kinek lángesze a' maga társait kellő függésben birta tartani. A' négy császár' mindenike más részében uralkodott a' birodalomnak. Szerencsésen csatáztak a' barbarok ellen. Diocletian megverte a perzsákat és Aegyptusban a' pártütő Achillest; Maximian a' ger-

11) Flavii Vop. Facitus, Florianus, Probus, Carus, Numerianus, Carinus.

manokat és Julianus ellencsászárt Italiában; Constantius pedig Allectust Britanniában; ismét Maximian a' mórokat; és Galerius másod ízben is a' perzsákat.

Diocletian a' kormányszéket Nicomediába tette át, mi által tetemes változás történt az országlásban. A' római tanácsnak meghagyatott ugyan neve és tekintélye, de elvétetett minden befolyása a' kormányra, a' testőr-hadak' eddig bitorlott hatalma pedig nagy mértékben korlátoltatott. A' császár külső díszjelekkel 's nagyobb fénynyel vette körül magát. A' fejdelem' eddigi külső kitűntetése a' bíbor palástban állott, most a' hajdani perzsa udvaréhoz hasonló pazarfény hozatott be. Diocletian diademát, azaz fehér homlokkötőt, tett fejére császársága' jeléül, és magát *úrnak* nevezteté. Ki a' császár' elébe bocsáttatott, lett legyen bár ki, földre kellett borulnia. Hogy e' szertartásokat Diocletiannal nem hiúság hozatta be, hanem azokat szükségesnek látta a' fejdelmi tekintély' megalapítására, az neki, ki a' császárságot nem tartá fő boldogságnak, jelleméből magyarázható.

Lecsillapíttatván a' barbarok' nyugtalankodásai, a' fejdelmek diadalmenetet tartottak Rómában a' 303. évb. Két évvel később, miután Diocletian olly sok nevezetes tettet végbe vitt, a' fejdelmi magasságnak olly sokáig ragyogott csúcsán, szava olly sokáig volt törvény az emberek előtt, egy nagy betegség megrongálván épségét, letette a' császárságot és hasonlóra birta Maximiant is. Ezentúl Spalatumban (Spalatroban Dalmatiában) élt elvonultan, kertészettel töltve idejét. Maximian utóbb még egyszer a' kormány' átvételére akarta birni. „Ha látnád, így válaszolt ő neki, ama' szép növényeket és virágokat, melyeket kertemben nevelek, nem beszélnél nekem a' nyomasztó kormánygondok felől.“ És nem engedte magát illyesmire rábeszéltetni. Meghalt Diocletian a' 313. évb. élte' 68. évében, miután 20 évet uralkodásban, 8-at nyugalomban élt le [1].

Utódai Constantius és Galerius lettek, kik aztán magok mellé két fejdelmet neveztek *caesar* czím alatt: *Severust* és *Maximinust*, mindkettőt illyr származatút. Constantius a' 306. évb. meghalálozván, hadai Brittanniában fiát Constantinust

1) Eutropius IX. 13. — Aurelius Victor 39. — Eumen. paneg. XI. — Orosius VII. 25. — Lactantius de morte persec. — Claudii Mamertini panegyricus et Genethliacon Maxim. et Diocl.

kiáltották ki császárnak. Galerius csupán caesarnak akarta őt ismerni, császárságra pedig Severust emelni, de Constantinnak sikerült megszerzeni a' császárságot. Eszközei, mellyeket e' czélra használt, nem mindig voltak igazságosak. Ravaszságait azonban szerencse kisérte. A' többi fejdelmek egymásközt sem levén békében, ő használta a' zavart, 's végre sikerült neki valamennyin diadalmaskodni. Sever Italiában olly gyűlöletessé tette magát, hogy ellene a' lelépett Maximinus és fia, Maxentius, tevék magokat császárokká. Severt elhagyák seregei, ő megadá magát Maximiannak, és kivégeztetett 307. Maximian, ki saját fiát, el akarta tolni az uralkodásból, végre vejéhez Constantinhoz volt kénytelen futni, de mivel ez ellen is tört, a' 309. évb. kivégeztetett. Galeriust kicsapongó élete ölte meg a' 311. évb. Ő előbb már Sever' helyébe *Liciniust* nevezte császárrá. Liciniust Constantin hosszú kétes háború után, melly elfogatásával és kivégeztetésével végződött, győzte meg a' 324. és 325. évb. Maxentius már előbb Róma' kapui előtt megveretvén Constantin által, csatában esett el 312. évb.

NAGY CONSTANTIN ÉS FIAI.

Constantin, kit hizelgő kortársai *nagy*nak neveztek, minden vállalataiban szerencsés volt, és meg is érdemlette azt nagy tevékenysége által. Bámulatot érdemel, mennyi mérséklettel és észszel tudta ő dolgait intézni. A' császárok' egymás közti harczában fő dolog az volt, milly viszonyba tudja egyik vagy másik magát a' keresztényekkel tenni. A' keresztények ekkor már a' birodalom' minden részeiben nagy számmal voltak 's egymásközt a' legszorosabb egybeköttetésben. Az ő hierarchiájok és zsinataik (synodusaik) fentartottak magokat mialatt nemcsak az ország' hajdani alkotmánya már régóta alá volt ásva, hanem a' régi vallás' hívei is több nézetek és vélemények által elszaggatvák, sem belső sem külső hierarchiai kötelékek által nem tartattak össze. Kinek pártján az együtt erős felekezetet képző keresztények voltak, annak előbb vagy utóbb győznie kellett többi uralkodó társain. Mind Galerius, mind Maxentius át kezdették ezt látni, de a' keresztények' őszinte barátja leginkább mégis Constantin volt. Ő még mikor pogány volt is, hajlott

már feléjök, 's mind neje Fausta, mind napa Eutropia, különösen pedig anyja Helena pártolák a' kereszténveket. Ezen felül katonai hatalommal és önkénnyel kormányzó társai közt Constantin legrendszeretőbb volt és legkevésbbé igazságtalan. Ő gyakorlott hadvezér is levén, könnyű szerrel verte meg Maxentius' hadát Róma előtt oct. 27. a' 312. évb. Itt a' keresztények' vallási hitét igen okosan használta maga részére és a' keresztet is hadainak fő jelévé tette. Hir terjedt tudniillik, hogy szemeinek egy ragyogó kereszt tűnt fel az égen ezen irattal: „E' jelben győzni fogsz!" 's hogy a' legközelebbi éjszakán Krisztus megjelenvén, maga parancsolá a' keresztet hadi zászló gyanánt kitüzni. Constantin kitűzte a' keresztet Krisztus' nevével a' császári zászlón, melly ezentúl *labarum*nak neveztetett, 's az ütközet után hirdeté, miképen ellenségei isteni segély által győzettek meg. E' győzelem után Constantin' jelleme megváltozott és sok tettei nyilvánosan vallott elveivel ellenkezésben állnak. Ő kereszténynyé lön 's e' lépésért a' keresztény papság mindent megbocsátott neki, a' tanács pedig a' három császár között elsőnek nyilvánítá. De mind a' mellett, hogy keresztény volt, részt vön a' pogányáldozatokban, megkérdette nem egyszer a' jósokat és a' régi vallás' fő papjainak (pontifex maximus) czimével élt. Magát a' keresztséget csak halálos ágyán vette föl.

Constantin' kormányrendszere és a' fölvett keresztény vallás egy új székes város' alapítását is tette szükségessé. Rómában, a' pogányság' főfészkében, a' keresztény császár nem lakhatott többé. Diocletian' uralkodása, és a' gothok és perzsák két legrémitőbb ellenségnek közelebbről léken tartása is egy okúl szolgált, más részről szükségessé tette egy más székes hely' választatását. Constantin a' hajdani Byzantra veté szemeit, melly a' thraciai Bosporus' torkolatánál fekszik, három oldalról tenger által van körül hullámozva, a' negyedikről hegyektől fedve 's kulcsa mind a' földközi, mind a' fekete tengernek, középpontja a' legnevezetesebb kereskedési útvonalnak 's Azsia 's Európa között feküvén, büszkén tekint két világrészre. Mind vizen mind szárazon már magában véve is erős 's mesterséggel még inkább megerősithető. Ezt választá Constantin kormánya' székhelyéül és Rómához hasonlólag építtetvén föl, eleinte új Rómának is nevezte, de utóbb alapitója' nevétől *Konstantinápoly* nevet ka-

pott. Épittetése a' 325. évb. kezdődött és több mint tizenöt millio költséggel hajtatott végre a' 334. évb. Róma ezentúl elveszté fontosságát és nem volt többé a' birodalom' középpontja. Sok gazdag római Konstantinápolyba költözött. Rómának és a' birodalom' más városainak sok művészeti kincsei ide hordattak, a' császári város' ékesítésére.

Constantin alatt a' kormányban is sok változás történt. A' birodalom új osztályozást kapott 's a' polgári és katonai hatóság' elkülönítése nagy változást hozott a' hadi viszonyokba. A' régi régi római birodalom' alkotó részeiből új állodalom alakúlt, melly egészben véve keletiesen intéztetett el. Az egész birodalom négy praefecturára osztatott, mellyeknek mindenike egy egy praefectus praetorio alatt állott, kik azonban katonai hatalom nélkül csak polgári kormányzók voltak, mi által megtöretett az eddigi katonai zsarnokság. A' praefecturák következők voltak: keleti, illyriai, italiai és galliai; Konstantinápoly és Róma ki voltak véve ezen praefecturákból és saját praefectussokkal birtak. A' praefecturák aztán dioecesisekre 's ezek ismét tartományokra osztályoztattak. A' dioecesisek helytartói' vicariusok-a' tartományokié rectorok, proconsulok, praesesek, curatorok, correctorok' nevén neveztettek. A' hadak gyalog és lovas (magister peditum és magister equitum) tábornok alatt voltak, 's ezek alatt ismét a' comes és dux czím kisebb hadi tisztek. A' ministeriumot több fő országos tisztviselő képezte (ministri palatini illustres); egyik a' császári szent szoba' előjárója (praepositus sacri cubiculi), mert szentnek neveztetett minden a' mi a' császárhoz tartozott, másik a' fő kamarás, kinek heréltnek kellett lennie; harmadik a' magister officiorum' a' cancellar vagy belminister, ki a' császárnak irásbeli közlekedéseit alattvalóival és a' külügyeket is vitte; negyedik a' quaestor, az igazság' ministere és egyszersmind állodalmi titkár; ötödik a' comes sacrarum largitionum, kincstárnok; hatodik a' comes rei privatae, a' császár' magán- pénztárának és korona' jószágainak gondviselője; végre a' testőr-hadak' parancsnokai, comites domesticorum equitum et peditum. Minden ministernek hivatal-terme volt számos altisztekkel. Az udvari szolgák közt a' császári ruha és asztal' felügyelői (comes castrensis) voltak az előkelőbbek. A' tisztviselőknek rang szerinti czimök volt.

Nobilissimi voltak a' császári herczegek; illustres a' ministerek, consulok és praefectusok; spectabiles a' vicariusok, proconsulok, comesek, duxok; clarisimi a' consularisok, correctorok, praesesek; perfectisimi és egregii más kisebb udvari tisztek.

Constantin elrendezte a' pénzügyeket is, de a' közjónak kárára, mert a' behajtási költségek talán negyedrészét emésztették föl a' jövedelemnek. Az alattvalók' zsaroltatása és a' tisztviselők' hűtlen kezelése nem voltak szokatlan dolgok. Az eddigi jövedelmeken kivűl Constantin még következőket hozott be, az *indictiót*; mi állandó telek- és jövedelemadó volt, 's részint kész pénzben, részint termesztményekben fizettetett. Ehhez minden 15. évb. új cataster (lajstrom) készíttetett a' 312. év. septemb. első napjától kezdve. Továbbá a' *collatio lustralis*, vagy chrysargirum, minden negyedik évben beszedetni szokoit iparadó; a' koronapénz (aurum coronarium), a' városok' tiszteletadója a' kormány' kezdetén vagy a' császári család' valamelly örvendetes eseményekor. A' már ekkor hatalmas keresztény papság adómentes vala és saját hatósággal birt. A' hadak' számát Constantin tetemesen leszállitá, de zsoldban egész barbar seregek tartattak segédűl. A' Constantin' uralkodása alatt támadt vallási vitákról alább fogunk emlékezni.

Constantinnak élte' végső éveiben háborúi is voltak, a' germanok és sarmatákkal a' Duna mellett. Ezekben az nevezetes, hogy e' háborúk alatt nem kevesebb mint 300,000 vandal és sarmata, részint a' római birodalomba telepíttetett, részint a' hadsereghez csatoltatott. Perzsiában újra bonyolodni kezdtek a' viszonyok 's Constantin személyesen akart ott egy táborozást vezetni, de hírtelen megbetegedvén, meghalt Nicomediában, miután Eusebius püspök által megkereszteltette magát majus 22. a' 337. évb. Constantin jó és némi részben tehetségekkel biró, 's kormánya' első szakában minden dicséretre méltó fejdelem volt, de nevelvén a' körülmények benne az uralkodásvágyat, erényei megmérgeztettek és jellemét egészben véve roszra' változtatták. Uralkodási hatalmát tettetés, csalárdság és kegyetlenséggel gyarapította. Uralkodói gőgje eltompítá jógérzetét, és keble' szánakozó érzelmei ismételt szigora' gyakorlatától nyomattak el. Hogyan lehetett volna őt

valódi kereszténynek és jó embernek nevezni, ki számtalan egyéb áldozatokon kivül saját legközelebbi rokonait mint uralkodási vágya' martalékait felmészároltatta, ki ipát Maximint, sógorát Liciniust, megszegve legszentebb esküjét, unoka öcscsét, az ártatlan Licinianust, megölette? ki reményteli fiát Crispust 's végre saját nejét, talán alaptalanúl, kivégeztette? 's ki ezen fölül pazarló vala és zsarolá a' népet? A' keresztény vallás' pártolásáért neki sokat köszönhet az emberiség, ámbár ő ezt is csak politicai czéljai' eszközéül tekintette, és a' türelem és szeretet' vallását magát is az emberek' hite és lelkiösmerete feletti kegyetlen zsarnokká és üldözővé változtatta. Ő mivel római pontifex maximus vala, azt gondolá, hogy a' vallási vitákban a' legfőbb eldöntő szózat őt illeti [1].

Halála előtt két évvel olly intézkedést tőn, hogy három fia, *Constantinus*, *Constantius* és *Constans* két unokaöcscsével *Dalmatius* és *Annibalianussal* oszszák meg magok közt a' birodalmat. Az ezek' uralkodása alatt elfolyt tizenként év egymás elleni háborúságok alatt telt el, míg valamennyi vagy békes vagy erőszakos halállal mulván ki, Constantius maradt ura a' birodalomnak. Ezen bujálkodásba merült és heréltek' befolyása alatt álló fejdelem képtelen volt az uralkodásra, azért rokonát, *Constantius Gallust* nevezte maga mellé caesar czímmel. Azonban nem sokára gyanú ébredvén benne iránta, megölette őt és helyébe testvérét *Julianust* nevezte a' 355. melly lépésre csak szükség által kényszerítve tökélte el magát, mert a' perzsák megújiták a' háborút, Galliában Sylvanus császári bibort ölte fel, és a' germanok, sarmaták, és isaurok fegyveres kézzel fenyegetőztek. Constantius nem érzette magát erősnek ennyi ellenség ellen, azért Juliantól remélt segedelmet. Nem is csalatkozott, mert Julianban nagy tehetségek rejteztek.

Julian egész fiatal korát elnyomatás 's bántalmak és veszélyek közt élte le. Midőn bátyja kivégeztetett, az ő élte is veszélyben forgott. Eusebia, a' császárné, szabadította őt meg,

1) Anonymi exc. de Constantint. — Eutropius X. — Sext. Aurel. Victor, Caes. — Eusebii vita Const. M — Zosimus II. — Zonaras Annal. XIII. — Lactant. de morte persec. — Codex Theodosianus edit. Ritteri Lipsiae 1736. — Manso. Leben Constant d. Gr. Wien 1819.

és az eszközlé ki császárrá emeltetését. De a' viszontagságok' edzői voltak erényeinek. Megismerkedve a' balszerencsével és megszokva minden baj ellen ön magában keresni erőt, megszerzette magának azon tűrelmet, azon öntartóztatást, férfiúi bátorságot és a' mások' szenvedései iránti szánakozást 's végre ama' lelki magasságot és erőt, mellyet aztán eme' megromlott korban a' világ' nagy színpadán olly fényesen tanúsitott. Ifju korában szorgalmasan buvárkodott Athenben a' bölcsek' irományaiban. Csupán tanult emberekkel társalkodott 's könyvek és tudomány voltak egyedűli foglalkodásai. Hadi és állodalmi ügyekben semmi előkészületei nem voltak, de lángesze kipótlá e' hiányt, és az iskolából trónra hivatva, Gallia' hat évigleni kormányzása alatt belátással biró, igazságos, atyai uralkodónak és jeles hadvezérnek tanusitá magát. Megtörte az alemannokat és frankokat a' Rajna mellett; nagy csatát nyert Strasburgnál a' 357. évb. 's elfogván Chnodomart, az alemannok' királyát, békére kényszeríté e' háborgó népeket. A' tisztelet, mellyet magának mind kormányzása, mind hadi tettei által kivívott, irígységet gerjeszte Constantiusban. Mit Julian észrevevén, sejté, hogy rá bátyjának sorsa vár, azért titokban kieszközlé, hogy seregei Párisban fellázadván, őt császárnak kiáltották ki. Constantius felbőszült ellene, midőn a' hírt vevé 's azonnal megindult hadaival, de útközben meghalt Tarsusban és Julian polgárháború nélkül nyerte el a' birodalom' uralmát [2]).

JULIANTÓL VALENSIG.

Julian császár nagy tettek' végbevitelére volt hivatva, 's nagy emlékezetű fejdelem leendett, ha pályája tovább nyúlik, 's ha a' körülmények úgy nem alakúlnak, hogy ellenségévé legyen a' keresztény vallásnak. Ő jeles fejdelem volt 's egyike a' legnemesebb embereknek. Ifju korában keresztény papok nevelték, kik mindent elkövettek, hogy belőle buzgó kereszténynt képezzenek és a' pogányság' befolyásától óvják; de épen e' nagy ügyekezet, őt e' vallásban megerősíteni 's azon föltétlen tisztelet, engedelmesség, melly tőle az egyház' tekintélye iránt követeltetett, meg-

2) Zonaras XIII. — Zosimus II. III. — Aurel. Vict. Caes. — Socrates hist. eccl. II. — Ammianus Marcell. XV—XXII. — Julian ep. ad Athen.

makacsítá szabadságra törő lelkét és ellenkező hatással volt rá. Ő buzgó barátja volt a' görög irodalomnak 's e' hajlama a' görög bölcselethez vezette. Érintkezésbe jött a' harmadik században keletkezett új-platói bölcseleti iskola' követőivel, melly a' polytheismusnak megtisztításán munkált, hogy általa aztán annak új fényt és tekintélyt szerezzen. Juliannak ezen eszmék tetszettek, annál inkább, mert a' keresztény vallás előtte mind ekkoráig igen gyűlöletes szinben tűnt fel. A' keresztény Constantin megölette Juliannak apját, testvéreit és rokonait, ő maga bebörtönözteték és Constantius is zsarnokoskodék rajta. E' szerint gyűlölet támadván benne a' kereszténység' fejei iránt, gyűlölte magának a' vallásnak tanait is. Mivel a' kereszténységet nem látta a' maga jótékony és tiszta alakjában, hanem csak elkorcsult oldaláról, 's naponként tanúja levén, a' már ekkor folyt egyházi szakadás' vitáinak, megszoká ezen vallást az erkölcsi és politicai elhanyatlás' 's minden rosz' kútfejének tekinteni. Ez okból a' görög-római vallás' visszaállítására tökélte magát, mit azzal kezdett meg, hogy áttért a' pogányságra. Ezért neveztetett hitehagyottnak (apostata). Bár Juliannak e' nagy tévedése, minthogy a' körülmények' által előidézett meggyőződésén épült, megbocsátható, de meg kell vallani más részről, hogy maga azon eszme, miszerint az elavultat akarta visszaállítani, fonák, sőt rosz volt, mert mind rosz az, mi a' szellem' gátlására irányoztatik 's azért sem a' bölcselő fejdelem' gúnyaival, sem a' kormányférfi' finomságával, sem az uralkodó' nagy hatalmával nem volt kivihető, és Julian minden ellentörekvései nemcsak nem ártottak a' kereszténységnek, sőt inkább előmozdíták azt. Őt magát azonban jószerencséje megkímélte annak keserű látásától, hogy tervei egyenesen ellene fordultak 's a' birodalomnak a' pogányság visszaállítása által remélt fölemeltetése nem sikerült, mert rövid uralkodása után csak hamar kimult. A' perzsák ellen vezetvén hadait, hol magát ismét Róma' legszebb koraihoz méltó hadvezérnek tanusítá, csatában kapott sebe' következtében meghalt a' 365. évb. csak húsz hónapig tartó, de nevezetes uralkodása után. Eltekintve vallásban elkövetett tévedésétől, egyike volt a' felvilágosultabb és erényesebb emberek 's fejdelmeknek, tisztelője a' jognak és szabadságnak, emberbarát, mások gyarlósá-

gai iránt elnéző, szerény, és a' milly szeretet és érzésteli, olly szeretetreméltó [1]).

Mivel utóda iránt semmi intézkedést nem tett, seregei a' Pannoniából származott *Jovianust*, a' házi vagy testőr hadak' vezérét választák vezérül. Jovian azonnal bevégzette a' perzsa háborút, visszaadván a' perzsáknak az eddig meghódított tartományokat. Ő gyenge ember volt, de buzgó keresztény. A' keresztet ismét zászlójára tűzé hadi jelül és elődének keresztény vallás elleni több intézkedéseit megsemmitvén, visszaadá annak előbbi tekintélyét. Nyolcz hónapi uralkodás után, hihetőleg mérgezés' következtében, meghalt febr. 17. a' 364. évb. Utána a' praefectus praetorio, I. *Valentinianus*, választatott császárrá. Ez testvérét *Valenst* uralkodó társául nevezvén, ennek kormánya alá a' birodalom' keleti részét adá, maga pedig a' nyugoti részt igazgatta. Valentinian' uralkodását vallási türelem bélyegzi. Ő vitéz, igazságos, de nem ritkán kegyetlen fejdelem volt. Uralkodása alatt már igen is láthatók voltak a' felhők, mellyekből a' birodalmat szétrombolandó viharok készültek. Csaknem minden oldalról nyomultak elő a' barbarok a' birodalom' határai ellen. Neki és vezéreinek erős csatái voltak a' szászok, frankok, burgundok és alemannokkal. Jeles hadvezére Theodosius meggyőzte Britanniában a' scót hegyi tartományokból lerohanó picteket és scotokat. A' 375. évb. miután Macrianus alemann fejdelemmel békét kötött, Valentinian Pannoniába jött, elűzte Carnuntum mellől a' barbarokat, Acincum mellett, mellynek romai Ó Budánál még látszanak, hidat vert a' Dunán és becsapott a' quadok' földére, 's nagy pusztítást vivén véghez közöttük, visszament téli szállásra Bregetiumba, mellynek omladékai *Szőny* mellett, nem messze Komáromhoz, ma is láthatók, és itt halt meg hirtelen haragból eredt szélütésben nov. 17. a' 375. évb [2]).

Trónutóda öregebbik fia *Gratianus* lett. Ez aztán fiatalabb testvérét II. *Valentiniant* nevezé uralkodó társúl, ki helyett, mivel még csak négy éves volt, anyja Faustina uralkodott, mint gyámnő, egész Italia és Illyricum felett.

---

1) Ammian Marcell. XXII. — XXVI. — Zosimus III. — Zonaras XIII. — Neander, über Kais. Julianus und sein Zeitalter 1812. — Mamertinus.
2) Eutrop. X. 9. — Amm. Marc. XXV. — XXXI. — Zosimus III.

Valens' uralkodása keleten véres háborúk és szakadatlan egyházi viták' lánczolata volt. A' háborúkat leginkább a' hunnok megjelenése Európában okozá, az egyházi viták' forrása pedig abban volt, hogy Valens az Ariant követő hitfelekezetre tért és üldözte nemcsak a' pogányokat, hanem az Athanasiust követő kereszténveket is. Az egyházi bajokat alább fogjuk röviden vázolni, a' hunnokról ellenben, mint a' nagy népvándorlás' kezdőiről, itt lesz helye szólnunk.

A' NÉPVÁNDORLÁS' KEZDETE.

Eddig a' római birodalom a' külső megtámadásoknak, ámbár nem kis fáradsággal, de mégis ellen tudott állani. A' germánok mihelyt zsákmányási czéljokat elérték 's ragadománynyal megrakodának, azonnal visszatértek honaikba. Egyébiránt látható volt mind inkább, hogy a' birodalom nemsokáig fog már fenn állhatni. Darabonként kelle ezen nagy testnek egymástól elszakadoznia, míg a' halál szivéhez érhetvén, tünő életének véget vetett. Nehéz volna meghatározni, meddig fogott vala még huzódni senyvedő állapotja azon esetben, ha vihar nem kerekedik felette, melly egész Európát alapjaiban megrázván, e' beteg testnek felét, a' nyugoti részt, vég enyészetbe nem dönti. E' vihar idézte elő azon nagy világmozgalmakat, mellyek népvándorlásoknak neveztetnek, mellyek Európát hatalmas benső forrongásokra izgatván, és rémítő vajudások közt annak ujjá születését eszközölvén, egy újabb és szebb rendet hozott a' dolgokba. A' vihar' áma' világrészről keletkezett, honnan a' közép és éjszaki Európát lakó népek' özöne ezen tartományokra eláradt, és eredt olly néptől, melly mindeddig nevéről is alig volt ismeretes a' rómaiaknál. Mint derült égből lecsapó villámé ollyan volt megjelenése. Ezen népet *hunnok*nak nevezik az egykorú irók.

Honnan származott, mi története volt korábbi időkben, mi ösztönzé honából elköltözni, ezek iránt eltérők a' vélemények. Csak az kétségtelen, hogy a' népek' áma' nagy bölcsejéből, Ázsiából, költözött át Európába. A' régiek a' hunnok' nevét, valamint a' scythákét több népekre ruházták. A' történeti tudósításokban a' Caspi szorulattól kezdve India' ha-

táraig hunnokat hallunk emlegettetni. Nevök legrégibb nyoma Aegyptusban van Karnak helységének valamellyik teremfalán, hol éjszaknak a' Kr. el. 1600. év körül I. Menephta által meggyőzött népei közt *unnuk* említtetnek [1]. Sesostris király az *unnok*kal, kik scythákuak vagy parthusoknak is neveztetnek, szövetkezvén, meghódítá Ázsiát [2] A' Darius Histaspesnek (520—485. évek közt) Persepolisban állított emlékkövön a' perzsa uralkodónak adózó népek' névsorában a' *hunnaek*' neve is följegyezve áll [3]. Plinius a' hinduk és scythák' szomszédságában *hunnokat* említ [4]. Dyonisius Periegetes a' scythák, caspiak és albanok közt a' Caspi tenger' nyugoti részén lakó *unnok* felől emlékezik Kr. ut. a' 200. évb. Ptolaemeus *chunik*nak nevezi őket és lakhelyöket az európai Sarmatiába a' bastarnok és roxolanok közé, az alsó Dnéper mellé teszi [5]. Régi armeniai történetirók a' hunnokat *hunk* név alatt emlegetik, a' Don és Volga közé helyezvén őket, és az Elő-Caucasusban a' Derbend melletti hegyszorulatokat a' hunnok' berontása miatt *hunn-árkoknak* nevezik. Priscus szerint a' hunnok a' médok' szomszédságából jöttek. Zonaras említi, hogy némellyek' véleménye szerint Carus császár a' 284. évb. hunnok elleni csatában esett el. Ammianus Marcellinus, ki Európába jövetelök' idejében élt, állitja, hogy a' hunn nép, melly túl a' Moeotis' taván a' jeges tengernél lakik, régibb irásokban (veteribus monumentis leviter nota) alig ismertetik. Mi azonban a' fentebbiek szerint nem való, mert a' hunnok Európába jövetelök előtt is ismertettek Media és Perzsia' éjszaki határaitól egész a' Donig és Moeotis tóig.

A' hunnok' eredete iránt Ammianus Marcellinus, Jornandes, Zosimus egymástól eltérő véleményben vannak, majd a' királyi scythák' maradékainak, majd szörnyeknek festvén őket, kiket ördögök boszorkányokkal nemzettek a' pusztákban. Az

---

1) Lásd Häufler József' ezen történeti pályamunkáját, melly a' magy. academia' levéltárában őriztetik: „Magyarország nem magyar népei, annak gyarmatai, és ezeknek befolyása a' magyar nemzeti életre az Árpádiak alatt" 1843. a' 34. l.

2) Constant. Manasse in compendio chronico p. 12. ed. Paris.

3) Az ó perzsa ék- vagy czövekiratok Persepolisban. Lassen Pr. Ch-tól. Bonn 1836. 89. stb. lap.

4) Plin. IV. c. 17. — 5) Ptolaem. III. 5.

iránt azonban, hogy a' Don és Dnéper folyón át a' Moeotis tavától jöttek Európába, valamennyien egy értelemben vannak. A' fentebbi három iró és Sidonius Apollinaris szerint a' hunnok kis szemű, lapos orrú, vaskos fejű, 's mivel nálok már a' gyermekeknél összemetéltetett az arczbőr, szakálltalan, és sárga vagy sötétbarna szinű nép valának. Külsejöknek eme' túlzottan ábrázolt tulajdonságaikra építi aztán Deguignes [6]) és az őt követők (a' német irók' egész serege) a' hunnok' mongol eredetét, és arra, hogy a' *hiungnu* és *hiunyu* neveket, mellyeket történetesen a' chinai évkönyvekben találtak, hasonlóknak láttak a' *hunn* névvel. De ezen szóhasonlaton épült bizonyitványok olly gyengék, hogy általok a' hunnokat a' világ bármelly népétől lehetséges volna származtatni. Hiteles görög történetirók, millyenek Menander, Theopylactus, Nicetas, Leo Grammaticus, Georgios Monachos, Kinnamos, Cedrenus, és mások, a' hunnokat és avarokat magyarok' rokonainak bizonyitják. Újabb irók, kik e' véleményt követik, e' három népet urali vagy *csúd* [7]) eredetűnek állitják, habár honukban turk (török) fajjal vegyültek is. A' hunnok' testalkatának leirását hasonlónak találják a' mai *vogulakéhoz*, kiket magyarok' rokonainak mondanak lenni [8]).

A' hunnok elhagyván ismeretlen időkben legrégibb hazájukat 's egy ideig a' Volga, Don és Caucasus közt csatangolván, a' 374. évb. Kr. ut. *Balamber* királyuk' vezérlete alatt nőik,

---

6) Deguignes, Allg Gesch. d. Hunnen stb. übers. v. J. K. Dähnert. Greifsw. 1768.

7) Th. S. Bayeri Opuscula ad histor. antiquam. Hal. 1770. pag. 373. „quid autem Czud est aliud quam ipsum scythicum nomen? — Hasonlítsd P. T. Schafarik, Schlavische Altherthümer. Deutsch von Mosig von Aehrenfeld herausg. v. H. Wutke. Leipz. 1843. I. Bd 267—288. lap.

8) A' caucasusi *avarok'* maradékainál, kik hazájuk' egy részét *Chundzag* (talán Kunság) néven nevezik, ma is vannak hunn és régi magyar nevek szokásban, mint Atilla avarúl *Adilla*, Buda: *Budak*, Ellak: *Ellak*, Dingicsik: *Dingacik*, Eskam: *Eska*, Balamir: *Balamir*, Almus: *Armus*, Leel: *Leel*, Zolta: *Solta*, Bleda vagy Beled: *Beled*. — *Uar* a' hunnoknál Jornandes szerint folyót jelent, mint a' mai lesgi avaroknál *uar*, *uor*, *or*, *hor* szinte ezt jelent. Némelly vogul szójárásokban a' *hum*, *chum*, *kum*, embert jelent. Ezen okokból állitja Ruysbröck ki 1253. utazta be az Ural melléki tartományokat, hogy a' hunnok és magyarok' hazája Nagyhunnia vagy Paskatir, az az a' baskirok' országa, itt fekszik. Lásd Schafariks Slavische Alterthümer 1. Bd 321—330.

gyermekeik és nyájaikkal együtt átkelvén a' Volgán, megtámadák az *alánokat*. A' Don és Dnéper közt lakó vitéz alanok szilárdan ellenszegűltek, de meggyőzetvén a' rohanó hunnok által, részint a' Caucasus' hegyei közé futának, részint távolabb éjszakra, részint pedig a' hunnokkal szövetkeztenek és egyesült erővel rohanák meg a' szomszéd *gothokat*, kik déli Oroszország' nagy síkjait lakták 's országuk a' Don folyamtól a' Dunáig 's az Euxintól a' balti partokig terjedt. A' gothok' száz tíz évü királya, *Hermanrich*, nem birván nekik ellenállni, ön kezeivel végzette ki életét. *Withimer* férfiasan harczolt ellenök, de elesett a' csatán. Ennek fia *Witherich* a' nyugoti gothokhoz futott, kik aztán *Athanarich* vezérök alatt fegyvert fogtak a' hunnok ellen. A' hunnok átkelvén a' Dnesteren megkerülék őket és ismét megverték. Athanarich most némelly híveivel a' Karpátok közé vonult, ott keresve menedéket, de a' nép' nagyobb része a' Dunához futott és Valens császártól engedelmet kért azon által mehetni. Valens, ki Arian' hitfelekezetéhez tartozott, valamint a' gothok is, hajlammal viselteték irántok, 's megengedé nekik az átköltözést, de igen szigorú föltételek alatt, nevezetesen, hogy fegyvereiket adják át, gyermekeiket pedig engedjék kezesek gyanánt Kisázsiába vinni, és az általok vásárlandó élelemszereket fizessék meg jó áron. Ezen föltételek veszélyesek lettek Valensre nézve. A' merő önérdek által vezérlett római tisztviselők megvesztegettetvén a' gothok által, nem vevék el fegyvereiket, az élelemszereket pedig olly nagy áron adták nekik, hogy végre rabszolgáikat és gyermekeiket el kelle adniok, hogy az éhen halástól megmentsék magokat. E' keserű helyezet kétségbeesésig gyötrötte őket, annyira, hogy erőszakoskodni és rabolni kezdettek. A' Dunán átkelt gothok' száma egy millióra tétetik, kik közt 200,000 fegyverfogható férfi volt. Később *Alatheus* és *Saphrax*' vezérlete alatt több gothok is nyitának magoknak útat a' római birodalomba és feldúlták Thraciát. A' római seregek egy egész évig harczoltak velök 's végre Valens is megjött Ázsiából 's be nem várhatván a' Gratiantól kért és megigért segélyt, megütközött velök Drinápoly mellett aug. 9. 378. évb. és véres csatát veszíte, mellyet kártékony következményei miatt Ammianus Marcellinus egykorú iró a' cannaei csatához hasonlít. A' gothok semmivé tették Valens

seregeit; a' császár maga is elesett a' csatán 's az ország egész Konstantinápolyig nyitva állott az ellenség előtt, kik most szabadon zsákmányoltak 's csak a' kerített városok menekülhettek meg féktelen dühöktől.

Megértvén a' segedelemre jövő Gratianus az ütközet' gyász hírét, visszavonult Szerémbe, és *Theodosiust* keleti' császárává nevezvén, Thraciába küldé a' gothok ellen a' 379. évb. Szerencsésebb választást alig tehetett volna. A' spanyol származatú Theodosius teljes elvonultságban élt, midőn a' császári udvarhoz hivaték. Hasonló nevű apja I. Valentinian' kormánya alatt nagy érdemeket szerzett magának. De Valentinian' halála után megbuktatták ellenségei és Carthagóban feje vétetett. Gratian nem kevéssé bizhatott az ifju Theodosiusban, midőn azt remélte, hogy az apjával elkövetett méltatlanságot elfelejtendi. Theodosius teljesen megfelelt a' várakozásnak 's nemcsak nagy hadvezérnek, hanem belátással biró férfiúnak is tanúsítá magát. Ő meggyőzte a' gothokat, a' nélkül, hogy csak egy nagy csatát is koczkáztatott volna. Szerencsésen választott állásokkal, erősítvényekkel, okos veszteglléssel, az ellenség' hibáinak ügyes használásával négy évi háború után egy részét elpusztítá az ellenségnek, a' más részt pedig békekötésre kényszeríté. Lakást ada nekik a' birodalomban, hol aztán a' császár' jobbágyaiként éltek ugyan, de saját módjuk szerint. Theodosiusnak 40,000-ből álló hada is volt egészen gothokból képezve, kik szövetségeseknek neveztettek, 's barbar vitézségök római hadmesterséggel egyesülvén, később nemcsak az ellenségnek, de magoknak a' rómaiaknak is veszélyesek lettek.

Alig csillapíttatott le ezen vihar keleten 's a' nyugoti tartományokban egy trónbitor lépett föl: *Maximus* hadvezér. Ő a' 387. évb. Britanniában császárrá kiáltatván ki magát seregei által, Galliába ütött és Gratiant, kit saját emberei is elhagytak, egy árúló helytartója elfogván, kezébe szolgáltatá 's ő kivégeztette. Theodosius eleinte habozott: valljon boszút álljon-e jóltevője' haláláért, de utóbb tanácsosabbnak látta Maximussal alkuvásba bocsátkozni és császárnak ismerte őt, azon föltét alatt, ha az ifju II. Valentiniant, Gratian' testvérét, italiai birtokaiban nem háborítandja. Maximus megigérte azt, de nem tartá szavát, hanem beütött Italiába. Most Theodosius fegyvert fogott ellene, 's a' 388. évb. megvervén 's elfogván őt, ki-

végeztette, 's helyébe II. Valentiniant tevé nyugoti császárrá. Valentinian méltónak mutatta magát a' pártoltatásra és szép reményeket ébreszte maga iránt, de nemsokára *Arbogast* frank eredetű ministere kivégezte őt és helyébe saját irászát, *Eugeniust*, tette császárrá a' 392. évb. hogy ennek czíme alatt uralkodhassék, mivel őt magát, mint barbart, el nem fogadták volna a' rómaiak. Azonban Theodosius el nem ismerte Eugeniust császárnak, 's háborút indítván mindkettő ellen, Eugeniust elfogák katonái, Arbogast pedig ön kezeivel végzé ki életét a' 394. évb. Most Theodosius egyedűli ura volt az egész nagy római birodalomnak, de győzelme' gyümölcseit csak egy évig élvezheté, mert a' 395. év' elején élni megszünt. Ő hadvezéri nagy tehetségeinél fogva befolyásának még áldáshozóbb nyomait hagyta volna maga után a' birodalomban, ha magát az egyházi vitáktól távol tartja. A' nélkül, hogy magának sok ismerete lett volna a' vallási vélemények iránt, megdönté az arianismust, üldözé a' pogányokat és nevelte a' káros ellenszenvet az egyházi pártokban, mi aztán politicai ügyekben is rosz hatásu leve. A' *nagy* nevet nem kormányzása és nem is hadi tettei által, melylyek kitünők voltak, hanem a' keresztény vallás' pártolása által nyerte. Nagy Theodosius végső felcsillámlása volt a' római császári hatalomnak, utána a' nyugoti birodalom' császári trónja nem mutat többé szellemi fényt [9].

Milly nagy volt már Theodosius' kórában a' keresztény papság' hatalma, mutatja azon jelenés a' mint *Ambrus* püspök a' császárt Milanóban megalázta. A' 390. évb. tudniillik Thessalonich városban egy a' nép által a' circusi játékokban kedvelt kocsist a' helytartó bizonyos botrányos vétke miatt elfogatván, miatta a' nép fellázadt 's a' helytartó és tisztviselők éltöket veszíték. Theodosius eltökélte a' lázongókat megbüntetni és a' büntetés a' legnagyobb kegyetlenséggel hajtatott végre. A' nép a' circusba gyüjtetvén, ott katonaság által kor- és nemkülönbség nélkül lekonczoltatott. Három óra' lefolyása alatt 7,000 ember veszíté életét. Ambrus püspök haragra lobbant, midőn hírét vevé ez eseménynek, 's illy levelet írt a' császárnak: „Én nem bátorkodtam volna az úr' vacsoráját kiosztani, ha te be mertél volna az

9) P. Er. Müller, de genio etc. saeculi Theodosiani 1797. 2. 8. 2.

egyházba lépni. Ha nekem csak egy ártatlan' gyilkosának jelenlétében is bűn volna isteni tiszteletet tartani, hogyan tehettem volna azt olly fejdelem' jelenlétében, ki mészárszéktől jő, mellyen olly sok ártatlan vér ontatott. Hogy az úr' vacsorájában részt vehess, várakozzál míg ostyád isten előtt kedves lesz. Addig sírj és imádkozzál.» Theodosiusban fölébredvén a' lelkiösmeret' vádja, Milanóba jött, és a' templomba akart menni. De Ambrus püspök a' nép' jelenlétében elébe lépett, és megtiltá neki a' templom' küszöbét áthágni. A' bünbánó császár' aláveté magát a' püspök' parancsának 's csak nyolcz hónapig tartó ajtatoskodás és bűnbánás után, meggyónva vétkét 's irgalmat és bocsánatot esedezve, léphetett az egyházba [10]).

ARCADIUS ÉS HONORIUS.

Nagy Theodosius alatt utolszor volt a' keleti és nyugoti birodalom egyesülve. Ő két kiskorú fiat hagyott maga után, *Arcadiust* és *Honoriust*, kik között a' birodalmat felosztá. Arcadius keletet, Honorius nyugotot kapta. Ezen felosztás ezentul maradandó lett. Theodosius' halála után a' nagy népvándorlás' egész özöne megindult és ez azon időpont, mellyben a' sajátképi hajdankor végződik és kezdődik a' középkor. Azonban még itt el kell mondanunk a' nyugoti birodalom' végképi elhanyatlását, mivel annak minden intézvényei a' hajdankor' szüleménye.

Theodosius a' kiskorú Honorius mellé, ki szellemi tehetségeire nézve soha nem is vált nagykorúvá, a' vandal eredetű *Stilichót* nevezte ország' kormányzójává, mert Róma annyira sülyedt már, hogy nemcsak testi, hanem szellemi erejét is a' barbaroktól kelle kölcsönöznie. Theodosius' választása szerencsés vala. Stilicho olly férfiu volt, minőt épen a' körülmények kivántak: elhatárzott, előre látó, az omladozó birodalom' támogatására szolgáló segédeszközökben kimeríthetlen, és, a' mi legnevezetesb, volt, őszinte becsületességgel viseltetett császárja' érdekei iránt. Nem kis szerencsétlenség volt az, hogy Stilicho meghasonlásban élt a' gall eredetű *Rufinussal*, kit nagy Theodosius Arcadius

10) Zonarás XIII. 18.

mellé nevezett a' keleti birodalom' kormányzójául. Ezen két férfiú gyűlölte egymást és a' helyett, hogy a' közös veszély' elhárítására szövetkeznének, kölcsönös féltékenység miatt egymás erejét ronták. Stilichónak sikerült ugyan a' gothok' vezére *Gainas* által Rufinust megbuktatni, azonban a' megölt kormányzó' ügyét most a' herélt *Eutropius* folytatta, kinek csakhamar alkalom mutatkozott a' Stilicho elleni boszúra.

Nagy Theodosius' bölcsesége és ereje magához tudta hódítani a' gothokat és veszélyes ellenségekből hasznos szövetségeseivé tenni, de halála után e' viszony felbomlott 's e' nép ismét ellenséges indulatot kezde táplálni, kivált midőn merész főnökük, *Alarich*, ki korának legnagyobbszerű alakjai közé tartozik, felizgatá őket. Alarich ifju korát Theodosius' táborában élte le, és görög miveltségével egyszersmind gyűlöletet szivott magába Róma ellen. Húsz éves korában a' keleti gothok vezérökül választván őt, számos barbar népekkel szövetkezve, fölkerekedett a' keleti birodalom ellen, elözönlötte Macedoniát és Görögországot. Borzasztólag pusztíttattak ezen országok, 's a' művészet' legnemesb munkái barbarok' lábai alatt töredeztek össze. Miután semmi segély nem volt e' hatalmas ellenség' gátlására, megengedtetett Stilichónak, a' ki' ajánlata előbb féltékenyen visszautasíttatott, a' birodalmat megszabadítani. Ő megérkezett nyugottnak egész erejével és sikerült neki a' rémitő ellenséget Arcadia' hegyei közt bekeríteni. De a' merész goth vezér áttört a' körültáborozó római legiókon és gazdag zsákmányaival együtt Epirusba menekült. A' két jeles hadvezér készülőben volt újra megmérközni egymással, de most ármány vegyité magát a' játékba, melly Stilicho ellen irányoztaték. A' keletrómai udvar, készebb volt barbar ellensége előtt gyalázatosan meghajolni, mint megszabadulását a' gyülölt Stilichónak köszönni. Konstantinápolyból császári parancs érkezett, melly a' rettegett halálos ellenséget a' keletrómai birodalom' barátjává és keleti Illyria' praefectusává nevezte. A' fegyvertárak megnyittattak a' gothok előtt, hogy magokat római fegyverzettel erősítsék. Ezen csodálatos cselekedet' titkos czélja csakhamar kiviláglott, midőn Alarich, kit most a' gothok fejdelmöknek választottak, a' 400. évb. Italia ellen vitte fegyvereit. Illy súlyos körülmények közt a' nyugotrómai birodalomnak már most el kell vala romboltatnia, ha

Stilicho nem tartja fenn. A' gyáva Honorius a' gothok elől Galliába futni és az ellenségnek mindent martalékúl akart engedni. Stilicho egybegyűjté hadait, megindult Alarich ellen, azt újra bekeríté, de az másod ízben is kimenekült. Stilicho azonban folyvást nyomában volt és Pollentia mellett, nem messze Turintól, ütközetre kényszeríté a' 403. évben. Mindkét fél győzelmesnek tartá magát, azonban fő nyertesek a' rómaiak valának, kik több ezer honfitársukat megmenték és az ellenség' málháit kizsákmányolák. Egy másik csata a' veronai szurdokok közt kényszeríté a' goth vezért nagy hadserege' romaival Italiát elhagyni. Stilicho megmentője lett a' nyugoti birodalomnak.

A' 405. évb. új veszély környékezte Honorius' trónját. *Rhadagais*, egyike azon german fejdelmeknek, kik Alarichchal Italiában jártak, a' Feldunánál egy nagy sereg barbart gyűjtvén, mellynek száma száz ezerekre ment, Alarich' példáját követve, beütött Italiába, Stilicho nem mervén e' roppant csapattal megütközni, figyelemmel kisérte őket egész Firenzéig, itt elzárván tőlök minden útakat, éhség által törte meg őket, 's midőn teljesen el voltak bágyadva és erőtlenedve, rájok ütött és csaknem egészen semmivé tette. Etruria nagy sírhoz hasonlított mellybe az éhség és fegyver szórta martalékait. Rhadagais elfogatván, kivégeztetett. Stilicho' győzelmes hadai közt ekkor alan lovasok, hunnok, gothok és más barbarok is voltak. A' hajdani római hőserő annyira kihalt, hogy a' Scipiók és Fabiusok' maradékainak barbar fegyverrel kelle magokat védetniök. Alarich sem maradt sokáig nyugton 's újra fegyvert emelt. Stilicho képtelennek látván magát neki ellenszegülni, alkuvások' útján ügyekezett őt lecsillapítani. Alarich nagy összeg pénzt követelt, mit Stilicho, hogy időt nyerjen, meg is igért neki, 's ő talán most is fogott volna módot találni a' szabadulásra, ha az ármány ellene nem áskálódik és el nem ejti. A' gyenge és gyáva Honorius engedett Stilicho' irígyeinek, kik régóta törekvének megdöntésén és megölette őt a' 408. évb. A' minden hibái mellett is jeles Stilicho' méltatlan halálát a' sors boszúlá meg. Alarich, ki hasztalan várt az igért öszvegre, megindult seregeivel Italia ellen és meg sem állt csak Róma' kapui előtt. A' hajdani hős Róma' elnyomorodott népe pénzzel váltotta még magát, mellynek egy részét azonnal kifizetvén, Alarich eltávozott a' 408. év' vé-

gén. De mivel a' császár nem akart a' római tanácsnak e' szerződésében megegyezni, csakhamar viszatért, és Róma' praefectusát, *Attalust*, császárrá nevezvén, Ravenna ellen indult, ott bekerité Honoriust, de *Sarus* nevű római tábornok által véletlenül megtámadtatván, elhagyá Ravennát, Róma ellen indult, mellyet gyenge ellenállás után be is vett a' 410. évb. Három napig volt kitéve Róma a' gothok' dühének; tűz, rablás, öldöklés járt a' barbarok' nyomában. Polgárok fogságra hurczoltatának, a' művészet' örök munkái elromboltattak. Ezután Alarich nemsokára elhagyta Rómát, hihetőleg mivel nem remélte Italiát megtarthatni. A' monda szerint, mellyet Procopius jegyzett föl, Honoriusnak egy kedvencz kakasa volt, mellynek Róma nevet adott. A' herélt, ki e' kakasra felügyelt, Róma' városa' elfoglaltatásakor aggodalmasan állítá a' császárnak, hogy Róma oda van! A' császár megrettent, mivel azt hitte, hogy a' kakasnak történt baja, de megtudván, hogy csak a' várost pusztítja Alarich, megnyúgodott. Róma' és e' fejdelme méltók voltak egymásra! Alarich most Siciliába és Afrikába akart menni hódításokra, de mielőtt tervei' kiviteléhez foghatna, meghalt 34. éves korában Cosenza nevű calabriai város' közelében a' 410. évb. Népe Busento folyam' fenekén ásott neki sírt 's oda temetvén, rábocsátá a' víz' folyását, hogy senki ne háborítsa nyugalmát az egykor olly hatalmas daliának és királynak [1]). Most Alarich' sógora *Athaulf* lett a' gothok' vezére. Ez Honorius hugának, *Placidiának*, kezére vágyván, békét kötött a' császárral és 414. évb. Narbonneban tartá lakodalmát Placidiával. Ő aztán elhagyá a' kipusztított Italiát és a' Pyrenek' két oldalán alapíta országot, melly nyugoti gothok' birodalmának neveztetett. Megöletvén 415. évb. *Siegreich* ragadá magához a' királyságot, ki azonban két nap mulva kivégeztetett 's most a' gothok *Walliát* választák királyukká, ki Tolosát (Toulouse) tette fővárosává a' 419. évb. Italia mggmenekült ugyan ismét, de ereje végkép meg vala fogyatkozva 's nem ön érdeme, hanem csak a' sors' kíméléséből maradt még önálló.

Mialatt délszakon imígy fejlődtek az események, a' hunnok, eme' nagy mozgalmak' kezdői, megfészkelték magokat a' meg-

1) Jornandes de reb. gethicis.

hóditott tartományokban. A' 376. évb. a' keleti gothokat meggyőzvén Thraciába űzték, következő évben pedig elfoglalván egész Pannoniát, a' thraciai gothokat segélték a' rómaiak ellen. A' drinápolyi nagy csatában jelen voltak. Nagy Theodosius alatt beütöttek Thraciába és Görögországba, de itt a' 379. évb. Theodosius által meggyőzettek. Balamber után *Charaton* lett a' hunnok' fejdelme a' 387. évb. a' 400. *Udinus*, vagy *Uldianus*, a' 411-ben pedig *Bendegucz*, vagy a' görög irók szerint *Mundzuchus*. Ennek tettei homályba burkolvák, de hogy a' rómaiakkal nem élt békében, onnan gyanithatni, mert azok kezesül adták neki Aetiust, mit hihetőleg csak kénytelenségből tettek. Bendegucz után, kinek halála a' 428. év körül történhetett, a' fejdelemség *Oktárra* vagy *Otárra* és *Ruasra* szállott, kik mindketten Bendegucz' testvérei voltak. Ottar a' 430. évb. halt meg, Ruas pedig négy évvel később. Ekkor a' 434. évb. *Atilla*, kit a' magyar irók *Etele* néven is neveznek, lett a' hunnok' fejdelme. A' hunnok' birodalma ekkor már ki vala terjedve déli Oroszországon át Magyarországba egész a' Tiszáig és messze be Germaniába 's a' keletrómai birodalom adót fizete nekik. A' közel lakó german és sarmata népeknek meg kelle hódolniok a' hunn fegyvernek. A' Karpát éjszaki részén a' herulok, Pannoniában a' keleti gothok, a' Duna mellett a' scirrek, rugiak, turcilingek, közép Németországban a' marcomannok, quadok, és hihetőleg thüringiek őket ismerték uroknak. Az alanok, svévek és vandalok, engedve rohanásaiknak, a' Rajna felé húzodtak és innen Galliába, honnét Stilicho kihúzta a' római seregeket, hogy Alarichnak ellenszegülhessen. Az itteni népek által pártolva, kik menekedni akartak tőlök, átmentek a' Pyréneken, megszállták déli és nyugoti Spanyolországot (Andalusia vagy Vandalusia a' vandaloktól kapta nevét). A' burgundok a' Jura mellett, az alemannok a' Rajna' két partján, a' frankok pedig Galliában telepedtek meg. Armorica és Britannia függetleneknek nyilvánitták magokat. Igy Honorius, ki a' 423. évb. végezte be életét, és nyomorú uralkodását, még megérte legszebb tartományai' elvesztését.

Most Honorius' titkára, *Johannes*, foglalta el a' császári trónt, de a' keleti birodalom' ekkori fejdelme, II. Theodosius,

Placidia' fiát, III. *Valentiniant* nevezte Honorius' utód ává, ki mivel nem volt kormányzásra képes, anyja Placidia uralkodott helyette. Ennek kormánya alatt a' római tartományoknak még maradványai is elszakadtak a' birodalomtól. A' távol Britanniát önként elhagyta a' római uralkodás a' 427. évb. Afrika magoknak a' rómaiaknak árulása által szakadt el, mivel Rómának ellenséges sorsa úgy akarta, hogy utolsó két jeles hadvezére, Bonifacius és Aetius egymás ellen fordítsák fegyvereiket 's az első elámíttatva a' második által, hogy magáért a' római udvaron boszút álljon, behivá a' vandalokat Spanyolországból Afrikába, mellynek helytartója volt. Később észrevette csalódását 's ügyekezett a' partra szállott ellenséget visszanyomni a' 429. évb. de hasztalan. A' vandaloktól megveretvén, el kelle hagynia a' gazdag és szép országot és az ellenségnek átengednie. *Genserich*, a' merész vandal király, Carthagóba helyezé országló székét 's birodalmat alapitá, melly kiterjedt a' rómaiak által birt egész Afrikán, 's a' távol keleti tengertől az Atlas' hegyéig german befolyás lőn uralkodó. Brittanniában is a' 449 évb. szász seregek települtek le és lassanként új politicai szerkezetet alapítának. 'S igy a' nyugotrómai birodalom csaknem egyedül Italiára volt szorítva 's ez is az erőtlen uralkodó alatt közel állott végéhez. Germanok osztoztak meg nagyobb részint a' gazdag örökségen, mellyet a' hajdan erős római nép' elfajult unokáira hagyott. Most egy más nép, a' hunnok' vad erőben pezsgő népe, közeledett ahhoz, melly már fél Európának vólt ura, és igényt tartott másik feléhez is.

Bonifacius meg nem állhatván a' vandalok' fegyvere előtt Afrikában, alkudozni kezde Placidiával és sikerült azt neki maga iránt kiengesztelni, minek következtében visszatért Ravennába, hol ismét megnyerte az udvar' kegyeit. Látván ezt versenytársa, Aetius, ki ez időben a' hunnokkal szövetkezetten a' frankok ellen csatázott, Italiába jött, hogy fegyverét Bonifacius ellen fordítsa. A' két hadvezér megmérkezett egymással egy véres csatában. Bonifacius győzött ugyan, de halva maradt az ütközetben. Utána Sebastianus neveztetett hadvezérré, kit azonban Aetius meggyőzvén, Placidiának és fiának nem maradt egyéb hátra, mint a' győzővel kibékülnie. Aetius illy események után nem bizhatva többé saját császárjában, a' vele szövetséges

hunnokra támaszkodék, melly körülmény által e' nép befolyást nyert a' birodalom' sorsára, mi annál nagyobb lön, minthogy most a' hunnok' erejét egy lángeszű fejdelem', Atilla, akarata egyésité.

A' HUNNOK ÉS ATILLA.

Itt leszen helye a' hunn néppel közelebbről megismerkednünk.

A' hunnok felől szóló tudosítások [1]) nagyobb részint túlzás, vagy ellenséges indulat' sugalmai, mert a' velök egykorú irók olly nemzetbeliek, kiknek a' hunnok sokat ártottak, 's így könnyű megfogni, ha irásaikat szenvedély vezette. E' körülményből önkényt következik, hogy a' miket felőlök mondanak, csak alapos vizsgálat után kell elhinni. Ammian, Jornandes, és a' byzanti irók szerint a' hunnok olly vadak voltak, hogy még ételeiket sem főzték vagy fűszerezték, gyökerekkel éltek, a' húst nyeregbe magok alá téve puhíták meg és nyersen ették. A' házakat sírok gyanánt nézték és a' bennök lakástól irtóztak. Időviszontagság, éhség és szomjuséghoz ifju koruk óta szokva valának. Öltözetök otthon vagy künn vászonszövet és állatbőr. A' köntös, mellyet egyszer felöltöttek, fel nem váltaték mással míg el nem rongyollott. Fejöket bőrrel fedett sisak fedé 's lábbeliök olly formátlan volt, hogy mentöket gátola, ezért gyalog csatára nem is voltak alkalmasok. Lovon gyakran nők' módjára oldalvást ültek. Minden dolgaikat, adást-vevést, étkezést, ivást, ügyeik felőli tanácskozást, lovaikon ülve végezték, még aludni is lovaik' nyakára feküve szoktak volt. Királyaik eleinte nem voltak. Nagyaiktól vezéreltetve, minden akaratukat végrehajták. A' csatát, czövek-alakot képezve seregeikből, kezdették nagy zaj között. Szokásuk volt azután csakhamar szétfutamodni, és csatarend nélkül kalandozva öldökleni, nemsokára ismét visszatérni és az ellenséget váratlanul meglepni. Nyilaik' hegye csontból volt, de

1) Források és segédiratok a' hunnok' tö.ténetéhez: Ammianus Marcellinus XXXI. 2. — Jornandes de reb. gethicis. – Priscus Rhetor (lasd Bél Math. Apparat. ad hist. hungariae 1735). — Stritter, Memoriae populorum. Petrop. 1771. — Pray, Annales veterum hunnorum etc. Vindob 1773. — (I. Müller?) Atilla der Held des V Jahrhunderts Berl. 1806.

olly kemény és halálos, miként az aczél 's azokat teljes futás közben is el tudták lőni nagy erővel és ügyességgel. Az ellenséget fejére hálót vetve fogták el. Az előkelő családok' egyikének előjoga volt köztök az ellenségre rohanni; addig nem vala szabad a' csatát megkezdeni, míg e' család' leventéje példát nem adott rá. A' catalauni csatában maga Atilla élt e' joggal. „Én magam akarom, így szólt, az ellenségre az első nyilat lőni.» A' nők versenyt csatáztak a' férfiakkal és gyakran lehete többet az elesettek vagy sebesültek közt találni. Szántás nem vala mesterségök. Hadi foglyok mivelték földeiket és őrzék nyájaikat. Semmi bizonyos törvény, szokás és helyhez nem kötve barangoltak szekereiken tétova, miként menekvők. Nőik eme' szekereken szőtték durva ruháikat, itt szülték és nevelték gyermekeiket hasonlólag az alanokhoz. Egyik sem volt képes megmondani, hol születék és nevekedett. Ravaszok, megbizhatlanok, minden új reményhez szenvedélyesen ragaszkodók, haragra hajlandók, kincssovárok voltak a' legnagyobb mértékben, sem vallás sem babonához nem kötvék 's nem tudták mint az állatok, mi illendő mi nem. A' soknejűség divatban volt nálok; az apa saját leányát is nőül vehette [2]).

Eme' vonások, mellyek közt elég képtelenség van, ha valók volnának is, csak az Európába költözködő hunnokra illenek, az Atilla alatti hunnok, mint Priscus' tudósításából kitetszik, már sokat elsajátítának az európai miveltségből és erkölcseikben valószinűleg szelidültek.

Atilla harmincz éves korában vette át az uralkodást, mellyet Bleda vagy *Buda* testvérével osztott meg. Ő a' hunnok' birodalmát tető-pontra emelte. Pontustól a' balti tengerig ura volt a' scytha és german népeknek 's a' keletrómai birodalom már Ruas alatt adófizetője lett a' hunn hatalomnak. Atilla egyike volt százada' legnagyobb szellemeinek. Rendkivül éles eszű, fortélylyal teljes mind a' tervezésben mind a' kivitelben, szerencséje' változhatlansága iránt elbízott, hizelgéssel meg nem vesztegethető, harczias fejdelmek és népek iránt jó

2) Jornandes de reb. gethicis c. 30. — Ammianus Marc. XXXI. 2.—Stritter, Mem. pop. I. 478 543. 445. — Priscus(lásd Bélnél a' 39. és 40. lapot, hol azon szokás, valótlansága is, miszerint az apa saját leányát vette nőül, bebizonyittatik.)

indulatú, de gyengék és gyáváknak rémitő, kielégithetlen zsarnok; csatában vakmerő, de még is inkább támaszkodó tanácsára mint fegyverére. Czéljai' elérésére nemcsak erőszakot és rettentést, hanem ármányt is használt. Minthogy nem kevesebbet akart, mint a' világot meghóditani, feje telve volt új és új tervekkel. Nagy hatalma és szerencséje büszkévé tette őt s' e' büszkeség minden mozdulatában látszott. Megtetszett rajta, úgymond Jornandes, hogy a' világ' felzavarására van hivatva. Híre és jelenléte rémülettel tölte el mindenkit. Midőn a' 451. évb. Galliában járt, sok fejdelem jött fogadására, kik remegve állottak előtte, és szólni nem merve félelmökben, nehogy valamivel megbántsák a' hatalmast, minden intésének és parancsának engedelmeskedtek, vitáikat általa hagyták elintéztetni és szavait törvényül ismerték. Egy pásztor ember kardot hozott hozzá, mellyet a' mezőn talált 's Atilla megismervén, hogy az Marsnak szentelt fegyver, kihirdeté, miképen azt az istenség küldi neki, mi által tiszteletet és nagy bizalmat gerjeszte maga iránt a' népben, és magát győzhetlenek mondá. Alattvalóival jól bánt, erejökön fölül nem zsarolta őket, kit egyszer védelmébe fogadott, nem hagyta el soha. A' meghódított népeknek nem bántá alkotmányát és egyéb intézeteit, csupán évi adót fizetni és katonáskodniok kellett, és a' rájok rótt adó is kisebb volt, mint a' miket a' római tisztviselők zsaroltak. Az igazságszolgáltatás pontos és szigorú volt. A' tisztviselők' zsarnokságát nem türte, ezért a' rómaiak és görögök, kivált müvészek és iparüzők, ezerenként települtek át a' hunn birodalomba. Ők azután fényüzést 's a' mivelt népek' kényelmeit hozák be közéjök 's ezen barbarok' élete különös vegyüléke lőn az ázsiai vadságnak 's görög-római szokásoknak, élveknek. Atilla' tábori udvara fényüzés' tekintetében hasonlitott a' konstantinápolyi és ravennai udvarokhoz. Hadvezérei, udvari tisztjei, és női pompás beszőnyegezett és fürdőkkel ellátott teremekben laktak, lakomáknál ezüst tálakról étkeztek, görög konyhát tartottak 's mind magokat, mind paripáikat drágaságokkal ékesitették. Csupán Atilla volt mindenben egyszerű. Míg környezete csillogott az aranytól és drága kövektől, ő faházban lakott, faszéken ült, fapohárból ivott, egy tányérról evett és csak hús-étket. Vidámság uralkodott asztalánál, csak ő tartotta meg komolyságát, még olly esetnél is,

mint a' szemtanú Priscus beszéli, midőn mindenek nevetésre fakadtak. Kis termetű, aránytalanúl nagyfejű ember volt, szemei kicsinek, mélyen fekvők, mellyek büszkén tekintének szét. Sok testi erővel birt 's viselete elárulá, hogy valamennyi környezőinek ura. Sok nejei voltak. Hogy magát „isten ostorának" nevezte legyen, egykorú irók nem mondják 's így későbbiek' költeménye lehet. Ő általában a' barbar hódító' vadsága és nyerssége mellett nagy uralkodói tulajdonokat tanúsíta, 's olly szilárdságot, belátást és fennsőbbséget, melly mindenkiben félelem és függés' érzelmeit ébreszté föl [3]).

Atilla' hatalma a' görög birodalomra nézve igen kártékony volt. Rablá és pusztítá azt, 's mindent meg kelle neki adni, a' mit kivánt. A' 447. évb. beütött a' keletrómai birodalomba. A' császár' hadait megverte 's a' tartományokat a' fekete tengertől az Adriáig és a' Thermopyléig rémítőleg pusztítá. Hetven város zsákmányoltatott fel; Konstantinápoly alig menthette meg magát. Végre békét kötött, de nagy tartományt a' Duna mellett birtokába kellett adni és évenként 2000 font aranyat fizetni. Midőn Marcianus lett keleti császár, ki szilárdabban tudta védeni a' birodalmat, mint elődе, Atilla a' nyugoti birodalom ellen fordítá fegyverét. Hihetőleg keletet olly martaléknak tartá, melly később korább ki nem menekszik hatalmából. Ehhez járult, hogy Genserich vandal király, ki a' nyugoti gothok' királyát Theodorichet igen megsérté, 's félt annak Rómávali szövetkezésétől maga ellen, a' hunnokat felizgatá Róma ellen, hogy általok bajt szerezzen neki. Mondják, mi egyébiránt kétes, hogy III. Valentinian' huga Honoria is, kit anyja szűz életre kárhoztatott, titkon Atillának ajánlá kezét. A' hunnok' királya ennek következtében nőül kivánta őt 's vele jegyajándékúl a' birodalom' egy részét, de tagadó választ nyert. Volt legyen bár mi indoka, Atilla a' 451. évb. roppant (öt vagy hét száz ezerből álló) haddal megindult. Pusztulás és halál jártak nyomában 's a' monda szerint, „hová lovának patkója tapodott, ott fű nem

3) Jornandes, de reb. get. 35. 36. 43. — Priscus Bél' Apparatusában. — Juvencus Caelius Calanus szinte Bél' Apparatusában. — Callimachus, de gestis Atilae. Hagenoe 1581 — Olahus, Hungaria et Atilae dit. Kollar Vindob. 1763. — Pray Annal. vet. hunnor. — Fessler, Atilla König der Hunnen, Breslau 1808.

nőtt többé.» Ellene szegülni lehetetlen volt, csak a' meghódolásban mutatkozott remény és üdv. Metz' városa elromboltatott; Mainz, Strassburg, Trier, Vorms, Speier kizsákmányoltaték és Orleans, déli Gallia' kulcsa, közel vala a' bevételhez. Nevezetes, Európa' sorsát eldöntő pillanat közelgett. Az vala várható, hogy nyugot is, valamint kelet, a' hunnok' lábai alá tiportatik. A' régi miveltség' maradványai, 's talán az egész európai emberiség' reményei voltak koczkán. Azonban Rómának épen ez időben olly hadvezére volt, ki méltó vala hősei' legragyogóbb korára, kinek magas szelleme Rómát még egyszer kiemelni látszott mély sülyedéséből, gyalázatából. Soha sem bizonyodott be inkább mint most, mennyit tehet egyetlenegy szilárd jellem. E' hadvezér *Aetius* volt. Ő Italiát békekötés által menté meg a' vandalok' pusztításától 's a' frankokat, keleti gothokat, burgundokat meggyőzte. Most a' merész hódító hunn király hozván seregeit a' birodalom ellen, egybeszedé minden tehetségeit, hogy vele méltólag megmérkezhessék. Sikerült neki a' szomszéd germanokat (nyugoti gothokat, burgundokat, frankokat, szászokat, alanokat) zászlói alá gyűjteni.

Atilla Orleans mellett nagy tapasztalású hadvezérnek bizonyítá magát, mert bevevén azt hosszas ostrom után, midőn megértené Aetius' nagy tábora' közelgését, elhagyta a' várost és a' *catalauni* mezőkre (Chalons sur Marne nevű város mellett) vonult, hol roppant táborát kiterjeszthetvén, egész haderejét használhatta. E' mezőn ment végbe a' 451. évb. amaz óriási csata, mellyben a' Volgától az atlanti tengerig lakozó népek egy részről Aetius és Theodorich goth király, más részről Atilla' vezérlete alatt harczoltak egymás ellen. Ezen csata, melly a' nyugoti birodalom' sorsát dönté el, egyik volt a' legvéresebbek közől, mellyeket a' történetirás följegyzett. Egy egész nap, reggeltől estig, tartott eme' végigláthatlan síkon az ütközet' viharа, 's mindkét rész újabb és újabb pihent tömegeket állíta egymás ellenébe. A' csata' kezdetén a' római seregek' jobb szárnyát Aetius, a' balt Theodorich, nyugoti gothok' királya, vezette, középen Sangipan az alanok' vezére állott. Más részről a' hunnok' hadának egy szárnyát Harderich, gepidák' királya, másikat Theodomir, Dietrich, Walamir keleti goth fejdelmek vezették. Az egész nagy tábor, fejdelmek és

közvitézek egyképen, Atilla' intéseire ügyeltek és rettegve lesték parancsait. A' hunn fejdelem a' „királyok királya" egyedül gondolkodott valamennyi helyett. Az ütközet' kezdetén így buzdítá hadait: „Semmi közönséges dolgot nem illik hozzátok mondanom, sem nektek hallanotok, csupán azt: legyetek férfiak! Rontsatok rájok, terítsetek le mindent; azok csatarendet alkotnak, ti rohanjatok az alanok 's gothokra, ezekben van az ellenség' ereje. Ha meg kell halnotok, meghaltok futás közben is. Rám tekintsetek, én előre megyek, ki nem követ, halál' fia." 4) A' csata elkezdődött 's elszánt és kétségbeesett volt. Theodorich elesett és a' legkisebb szám szerint, mellyet egykorú irók mondanak, 162,000 ember maradt halva a' síkon. Midőn az éj meglepte őket, Atilla visszavonult, 's mivel kétséges vala, nem fogja-e az ellenség üldözni, nyergekből máglyát rakatott, hogy ha más útja nem maradna menekedni, lángok' martalékává legyen. Aetius örült visszavonulásának 's tartózkodott a' megbántott oroszlánt legkevésbbé is háborítani. Igy végződött e' nagy csata, melly ha le nem győzte is, de megállítá mentében a' zivatart, mellyet a' hunnok Róma ellen hoztak.

Atilla ezen nagy ütközet után sem hagyott fel a' római birodalmat háborgatni. A' 452. évb. újra berontott Italiába, és pusztítva ment egész a' Po' vizéig. Hiába állott ellent Aquileja' városa; ő azt földig rombolá, férfi lakosait lebonczoltatta, 's a' nőket és gyermekeket rabszolgaságra hurczoltatta. Padua, Verona, Bergamo, Milano, Pavia sokat szenvedtek fegyvereitől. Sok italiai lakos, hogy megmenekedjék haragjától, a' velenczei lagunákra menekedett 's ez esemény ada alkalmat Velencze' városa' alapítására. Aetius semmit nem tehetvén a' hatalmasnak meggátolására, alkuvások' útján ügyekezett őt megkérlelni. Követeket külde hozzá 's köztök Arszlán római püspököt, kik rá birák őt felhagyni pusztításaival. Atilla, mivel katonái már úgy is eléggé meg voltak terhelve zsákmánynyal, vagy mint mások hiszik, mert a' Po' vidéke mocsárai közt igen elharapozott a' betegség, engedett a' rábeszélésnek és kénytelenségnek 's eltökélte magát Italia' elhagyására. Ez vala Atillának' utolsó hadviselése. Ő a' 453. évb. midőn sok nejei' számát még egygyel,

4) E' beszéd Jornandesnél a' 39. fejezetb.

a szép Ildicóval, akarta szaporítani, lakodalma' éjjelén meghalt. Ijjedelem és gyász terjedt el a' hunnok' seregében hős fejdelmök' kimultán. Hajaikat megnyirték, mint szokás vala nálok, és sebeket vágtak arczaikon, mert nem női könyekkel, hanem férfi- vérrel tarták illőnek illy daliát gyászolni. Atilla' tetemei arany, ezüst és vas koporsóba tétettek 's mellé ellenség' fegyverei, drágakövek 's egyéb az udvarnál divatozó ékszerek zárattak. Kik sírját megásták, megöletének, hogy meg ne tudassék nyughelye 's el ne raboltathassanak a' vele eltemetett kincsek [5]).

Atilla' három fiat hagyott maga után *Ellak*, *Dengesics* és *Irnakot*, [6]) de ezek' egyenetlensége semmivé tette a' hatalmas birodalmat. Atilla' akarata szerint Ellák lett volna hatalmának örököse, de a' többi testvér is osztályrészt kivánt. Ebből vita keletkezett, mit Ardaricus, gepidák' királya, használván, fegyvert fogott ellenök és Netad folyamnál megverte őket. Ellak a' csatában esett el, a' más két testvér pedig a' fekete tenger felé vonult 's ott a' Pruth, Dnester és Dnéper folyamok közt, hol az előtt gothok és alanok laktak, települtek meg. Itt azután Dengesics uralkodott, Irnak pedig alább dél felé, hol a' Duna a' fekete tengerbe omlik. Ők többször becsapkodtak a' régi hazájokban lakó népekre, de nem voltak szerencsések. Egy illy alkalommal Dengesics elfogatván, megöletett a' 469. évb. Irnaknak mi vége lön, nem tudni. Honi történetiróink állítják, hogy a' Pannonia felé költöző avarok felszedvén őket, magokkal hozák a' mai Magyarországba és velök egybeolvadának. A' hunnok' birodalma kezdődött Balamber alatt 374. évb. 's végződött 469-ben 's így csaknem egy egész századig tartott.

A' NYUGOTI BIRODALOM' VÉGSORSA.

A' nyugotrómai császárság eme' külviharok által teljes tehetlenségre jutván, ezentúli fenmaradása egészen esetleges lön. A' german népek vagy megosztozának tartományai' nagyobb részén vagy a' császári trón' szolgáinak és védeinek czímezvén magokat, játékot üztenek belőle, 's megunván végre még eme'

5) Jornandes 35.
6) Honi iróink, nevezetesen Thuróczi, Dengesicset *Aladár*, Irnakot *Csaba* néven nevezi.

viszonyt is, véget vetettek a' birodalom' ezen névleges létének.

A' hunnok' hatalmának elenyészte után III. Valentinian császár talán még egyszer szilárdságot adhat vala uralmának, ha elismervén saját tehetlenségét, Róma' ekkori egyetlen kitünő szellemű férfiában, Aetiusban, bizalma volt volna. De a' puhálkodásban, henye és buja életben elmerült császár nem vala képes illy férfiúnak még csak felfogni is érdemeit. Aetius nagyobb hatalommal birván, mint azt alattvaló' állásával meglehetett egyeztetni 's ezen fölül viseletében büszke levén, könnyü vala iránta a' nyomorú Valentinianban gyanút gerjeszteni. A' császár félteni kezdé tőle hatalmát 's eltökélte megdöntését. Egy alkalommal, midőn vele palotájában beszélne, a' boszút forraló császár kivoná fegyverét, mellyet gyáva volt valaha ellenség ellen használni, és átdöfte uralma' legerősebb támaszát, a' jeles Aetiust, 454. évb. A' népnek Valentinian iránt eddig táplált megvetése, most gyülöletté és boszúállássá változott. *Petronius Maximus*, tanácsbeli, kinek nejét Valantinian elcsábította, felizgata két testőrhadbeli katonát, Aetius' barátjait, 's ezek megölték a' császárt mart. 16. a' 455. évb. Most Maximus lőn császárrá, ki hogy trónját annál inkább megszilárdítsa, saját neje' halála után Valentinian' özvegyét, *Eudoxiát*, kényszeríté magával egybekelni. Eudoxia, meg akarván új férje' utált kezétől menekedni, Genserich' vandal királyhoz folyamodott, ki csakhamar átjött Afrikából seregeivel. Erre a' kétségbeesett római nép fellázadt és Maximust agyon verte. Genserich bevette Rómát, és tizen négy napig pusztítván hadával, a' mi becseset csak talált elvitte. Campania' partjai, Capua, Nola, Nápoly szinte kipusztíttattak. Megszámíthatlan kincs raboltatott el, maga Eudoxia császárné két leányával és sok előkelő római mint foglyok hurczoltattak el, kik aztán Afrikában hallatlan kínoztatást szenvedtek. Egy hajó, melly müvészeti remekek' ragadományával volt megterhelve, út közben tengerbe merült.

A' vandalok' eltávozása után *Avitus*, római hadvezér, ki a' nyugoti gothoknál volt, még Maximus által küldetve oda, alkuvás végett, a' gothok' biztatására császárrá kiáltatta ki magát. De a' goth *Richimer*, ki a' római hadaknál idegen seregek' vezére volt, és a' tekintélyben álló *Majorianus*, ellene szövetkezvén, kényszeríték őt a' trónról lemondani. Most a' 457. évb.

vége felé Majorianus lett császárrá, ki ügyekezett fegyverrel és alkalmas törvényekkel a' birodalom' állapotját javítani. A' nagyravágyó Richimer azonban, ki maga akart Majorianus' neve alatt uralkodni, nem tűrhetvén az önállólag munkálkodó császárt, megfosztá őt trónjától és aztán ki is végeztette a' 461. évb. 's helyébe *Libius Severust* emelte trónra. Ez a' 465. évb. uralkodott 's ekkor vagy betegség vagy Richimer' mérgezése' következtében mult ki. A' Richimer választotta császároktól egészen függetlenül uralkodtak éjszaki Galliában *Aegidius*, utána pedig fia *Syagrius*, Dalmatiában pedig *Marcellinus*. Severus' halála után maga Richimer ragadá kezeibe a' hatalmat, megverte a' betóduló alanokat Bergamo mellett 's uralkodott korlátlanúl Leo keleti császár' nevében két egész évig. Végre úgy egyezett meg a' császárral, hogy az Marcianus volt keleti császár' vejét, *Anthemiust*, nevezze nyugot' trónjára, ki aztán Richimer' leányát vegye nőül. Ez egyezkedés valósult a' 467. évb. De Anthemius nem sokáig maradhatott nyugton a' nagyravágyó Richimer mellett. Meghasonlának és fegyvert fogtak egymás ellen. Richimer bevette Rómát a' 472. évb. 's megöletvén Anthemiust, helyébe *Anicius Olybriust*, III. Valentinian' vejét, tette császárrá. Mielőtt ez trónját elfoglalná, az ármányos Richimer aug. 20. a' 472. évb. meghalt. Olybrius csak pár hónapig uralkodhatott, mert a' fővárosban pusztító dögvész őt is kiragadá az élők közől. Most Richimer' utóda, a' burgund eredetű Gundobald a' 473. évb. *Glycerius* tábornokot tette császárrá; a' byzanti udvar ellenben egyik rokonát, *Julius Nepost*. Glyceriust ezután saját katonái elfogák 's kiadák Neposnak, ki őt pappá lenni kényszeríté a' 474. évb. Egy évvel később Nepos is megdöntetett. *Orestes*, Atilla' egykori barátja és jegyzője, most Róma' barbar zsoldosainak vezére, elűzvén Nepost, saját fiát *Romulus Augustulust* tette császárrá a' 475. évb.

Az ismeretlen eredetű kalandor *Odoaker*, egy sereg zsoldos' vezére, ki mind ezen változásokat nyugalmasan nézte, Nepos' elűzetésekor az Alpokon túl csatázott. Ő látta, hogy a' római birodalom elhanyatlott, azért felbuzdítá barbarokból álló seregeit használni az alkalmat, 's magokat zsoldosokból birtokosokká, idegen vagyon' védőiből sajátaik' védőivé tenni. A' seregek követék tanácsát, királyukká kiálták őt 's Italia ellen in-

dulván, könnyű szerrel meggyőzték Orestest Pavia mellett aug. 28. a' 476. évb. Az elfogott Orestes kivégeztetett, Romulus Augustulus pedig Ravenna előtt Odoaker' táborába jött, 's egész alázattal meghajolva a' győző előtt, letevé császári bíborát és átadá Odoakernek fejdelmi hatalma' jeleit. Augustulus' fiatal kora és ártatlansága kegyelmet nyert a' győző előtt; meghagyá életét 's 6,000 arany évdíjjal Campaniába küldé, hol magányba vonulva végezte napjait. A' nyugoti birodalom' császársága ő vele enyészett el a' 476. évb.

Odoaker tizen három évig uralkodott Italiában nem császári hanem csupán királyi czímmel 's annyi bölcseséget és belátást tanúsíta, hogy az elnépetlenült ország ismét felüdűlt alatta. Népeinek nyugalmat szerze, minőt századok óta nem élveztek. Utána azután Italia a' keleti gothok' hatalmába került, kik megtarták a' régi római törvények és intézkedések' nagyobb részét, egész a' longobardok' berohanásaig, kik aztán széttépvén Italia' egységét, apróbb állodalmakat alapitának. Odoaker és a' gothok' uralma átmenő időszakot alkot, melly az elválasztó falat képezi a' letünt hajdan-és a' keletkező középkor között.

Eme' korszakkal az emberiség' egy nagy időköre végződött be. Rá a' nagy népviharok' homályán túl egy új hajnal' viradása várt, egy egészen más, az előbbitől különböző világ. Midőn az eszmélő ember' lelke a' hajdani italiai nagyság' összeomlása pontjánál megállapodván, Rómára visszatekint 's képzelmében átfut annak támadásán, nevekedésén, nagy gondolatok ébrednek föl lelkében. Sok birodalom omlott össze, de szégyenítőbben egy sem a' rómainál. Az embert, ki minden enyészet' láttára elkomolyodik, Róma' lehanyatlása némi megnyugvással 's örömérzettel tölti el. Itt minden szép és nagy régóta kihalt, vagy gyalázatossá vált, 's elfojtatott a' nemesb életnek minden csirája. Az embernem megvetésre méltó csorda, urának akarat nélküli tulajdona lett, csupán testi élvekre vágyó, az emberi nemesb javak és emberméltóság' minden sejtése nélkül. Ezen faj, melly a' hajdani erény és dics' magasságairól olly mélyen alá hullott, istenei és hősképeinek szine előtt pirulás nélkül fetrengett a' porban, a' szabadságot mint hajdanvilág' meséjét megvetette, a' szolgaságnál semmi jobbat nem remélt nem kivánt, hogyan emelkedhetett volna ez még fel vala-

ha? E' faj teljesen el volt romolva, 's vagy egy új özönvíz által kelle elirtatnia, vagy új elem' vegyülésével fölélesztetnie, Illy körülmények közt a' barbar dulásokat Nemesis' fegyvereként kell tekintenünk vagy fájdalomteli és éles, de a' gyógyulás' egyedűl lehetséges eszközeiként. Szívmetsző ugyan a' vérözönben küzdőt látni, az általa elrombolt népek' boszúló szelleme ellen, de midőn elbukott, megnyugszunk benne, mert a' győzelem az emberi jobb ügy' győzelme volt. Azonban a' megdöltnek nagyszerű romjai fölébe szent komolyság áll, melly minden jó embert visszatartóztat a' gúnytól.

A' KERESZTÉNYSÉG' ELSŐ SZÁZADAI.

A' kereszténység már az első három század alatt nagy elterjedésénél fogva olly befolyású lőn, hogy Constantin' idejében, mint láttuk, azon császárnak szerzé meg a' hatalmat, ki pártján állott. Fájdalom, hogy e' legtisztább vallással is mind azok közt, mellyek eddig ismertettek, az emberi gyarlóság visszaélt 's annak isteni igazságát emberi tévelygésekkel zavará. Több okok munkáltak össze elterjedésének eszközlésére. Egy részről a' meghódított, számüzött és világba elszórt zsidóság volt terjesztője. Mert noha Pál apostol az új tant és községet megszabadítá a' zsidóság' bilincseiből, még is alapja volt az a' kereszténységnek 's a' zsidó iratok annak megismerésére nélkülözhetlenek, és a' legjobb bevezető eszközök voltak a' pogányok' megtérítésére. A' keresztények sokáig nem is tartattak egyébnek zsidó felekezetnél. Üldöztetésök a' pogány állodalmi hatalom által felette sokat használt e' vallás' elterjedésére. Egy részről megőrzötte az új tanok' kifejlését a' pogány erkölcsök, vallási szertartások és eszmék' koráni befolyásától, más részről pedig edzé a' keresztények' erkölcsi erejét. A' történetirók tíz vallási üldözést említenek; az elsőt Nero, az utolsót Domitian alatt. Azonban ezeknek nem mindenike volt kormányok' elnyomási törekvése. Néha személyek, másszor felekezetek' elkeseredéséből eredtek, volt eset, mikor a' kormánynak politicai czéljai lappangtak alattok. Voltak ezen üldözéseknek nem egyszer természetes okai is. A' keresztények ellenséges felekezetet képezének az állodalom' vallása ellen és buzgalommal függvén sa-

ját tanaikon, ügyekeztek minél többeket hitökre téríteni. Ezek miatt istenteleneknek tartattak 's mint kűjönczök gyűlöltetének és sok borzasztó vétkek költettek rájok [1]. Kedvetlenűl tekintetett azon helyzetök is, miszerint összetartásuk által valódi külön állodalmat képezének az állodalomban. A' legjobb és erélyesebb császárok, kik az elhanyatlott régi intézvényeket és erkölcsöket törekvének visszaállítani, mellyek a' régi vallással szóros egybefüggésben voltak, épen azért valának üldözői a' kereszténységnek, mivel az czéljaikkal ellentétben állott, azokat gátolá és a' nép' szemeiben a' régi vallást lealacsonítani törekedett. Sok keresztény egyenesen kimondá, hogy a' római pogány vallás ördög' műve. Továbbá a' keresztények azon elvet állíták fel, hogy a' belső élet és vallási hit' kivánatai elsőbbek a' polgári kötelességeknél, mi egyenes ellentétben állott a' görög és rómainak élet felőli alapnézetével, miszerint az ember' rendeltetése cselekvés, cselekvésének középpontja pedig az állodalom. Igen természetes volt tehát, hogy erőteli fejdelmek, mint Decius és Diocletian, a' kereszténység' üldözői voltak. Azonban mind ezen üldözéseknek nemcsak kivánt foganata nem volt, sőt a keresztényi községnek még több erőt adának, mert olly egyesület, mellynek tagjai nem cselekvés és uralkodásban, hanem türés és nélkülözésben kerestek erényt, a' kül nyomás' által csak bensőbbé és szilárdabbá vált. Ellenben a keresztény községek' jelleme akkor romlott leginkább, mikor azok az üldözéstől békén hagyattak. Traján' idejében annyira meg volt erősödve a' kereszténység, hogy némelly tartományokbóli kiirtatása már lehetetlennek találtatott. Alexander Severus alatt még a' császári udvarba is bejutott már 's Mammaea nagy pártolója volt. Decius, úgy látszik, egyenesen kiirtására törekvék; az utána közvetlen következő fejdelmek pedig folytatták e' részbeni intézkedéseit. Gallienus nem bolygatá őket 's utána negyven évig békén hagyattak. Diocletian alatt tört ki aztán a' legvégső és legvéresebb üldözés, mi Galerius' türelmi parancsának kibocsátásáig folytattatott; ez aztán véget vetett a' kormány' részéről a' keresztények ellen irányzott minden kiirtási szándéknak.

A' keresztény községben uralkodó szabadság és felebaráti

1) Eusebii hist. eccles. V. I.

MAGYAR KIRÁLYI TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

szeretet is egyik fő oka volt az új tan' terjedésének. A' rabszolgák, kiktől a' pogányok minden emberjogot megtagadtak, a' keresztények közé állván, itt ismét megnyerték emberi becsöket, mert a' rabszolgaság e' vallással, melly isten előtti egyenlőség' elvét hirdette, nem volt össze egyeztethető. Nem kis befolyással voltak az új vallás' terjesztésére azon segedelmek is, mellyeket a' keresztény községek a' szükségben sínlőknek nyujtának, valamint a' szegény és betegápolók — diaconusok és diaconissák — férfi és nő személyek' számára. Azon nagy összetartás és levelezésnél fogva, melly a' községek közt volt, az utasok bátran járhattak Perzsiától egész Brittanniáig. Magok azon eltorzítások, mellyek a' keresztény vallíson igen korán végbevitettek, sokat tettek annak terjesztésére. Mert nem lehet fájdalommal nem említenünk, miképen Krisztus' hitelvei és tanainak esetleg és szándékosan rejtelmes magyarázatok adattak, a' keresztény istentiszteletbe pogány szokások, mellyeket az ekkor elharapozott érzékiség kivánt meg, vegyíttettek, 's mind az fölvétetett bele, mi a' korszellemben alapodott. Ez által ugyan az evangeliumi igazság' tiszta forrása emberi találmányokkal és agyrémekkel zavartatott, de egyszersmind a' kereszténység a' kor' mélyen lesülyedett embereinek elfogadhatóbbá tétetett. Igy egy részről az előkelő osztály' remény és vigasztalás nélküli érzékeinek leve vonzó, más részről az iskolás tudósok gazdag tápforrást leltek benne olly irodalmi munkálatokra, mellyek az akkori miveltség' egész irányából és sajátságaiból folytak ki, mert a' keresztény vallás korán felcziráztatott mondákkal és képekkel, 's tanai bölcseleti lepelbe burkoltattak, mik által alkalmasakká lőnek mind a' platói álmokat, mind az aristotelesi szőrszálhasogatásokat magokba fölvenni. 'S így még magok az emberi tévek és csalatások is eszközei levének annak, hogy isten a' hajdani világ' elkórhadt romjaiból új életet teremtsen.

A' keresztény vallás külső és belső kifejlése csak annyiban tartozik ide, mennyiben az emberiség' történetével általában egybefügg. E' tekintetben kiemelendő, hogy a' keresztény vallás sem menekülhetett meg a' körülmények' befolyásától. Az ábrándosnak és tünődőnek, a' rejtelmesnek korán volt hatása a' keresztények' vallási fogalmaira. Az új tannak ezek által eszközlött átalakulása leginkább Alexandriából eredett. Két legrégibb egyházi atya,

Clemens és *Origenes*, a' kereszténység' egyszerű tanát bölcseleti rendszerbe állíták, rejtelmes értelmet és képes magyarázatot adának neki 's tért nyitának a' keresztények közt a tünődő észnek és képzelgésnek. Ők valának teremtői a' keresztényi mysticismusnak, 's ők adának az egyszerű tannak bölcseleti lepelt. Mihelyt az illy új irányt nyert, lehetetlen volt idő' jártával nagy változásokat nem szenvednie. Az irástudók' felfuvalkodása, kiket az apostolok lesujtának 's maga Jézus a' zsidóság' elfajulása okának nyilvánított, most a keresztények közt is feltámadt. Új tért láttak magok előtt nyílni irásra és beszédre és a' bölcselő ábrándosok a' kereszténységben sokat jelentő mysteriumokat és jelveket találtak, mellyek a' pogányokéinál több ujsággingerrel és nagyobb mélységgel birtak. Minél inkább nevekedett a' keresztények' száma, annál közelebb hozattak tanaik azokhoz, kik a' rejtelmekhez, szőrszálhasogatásokhoz, bonyolúlt agyszüleményekhez szokva valának és egyszersmind a' külső istentisztelet is pogány fény által tétetett érzékibbé. A' nem tünődésre hanem külső tevékenységre született polgár és ember minden kötelességeinek hátrálnia kelle a' vallási szemlélődés önsanyargatás és megfoghatlan dolgok feletti tünődések előtt. A' keresztényi istentisztelet is mind inkább eltávozott a' Krisztus által parancsolt és behozott isteni szolgálattól. Külszertartások és nevekedő fény által elvonatott az igazi czéljától. *Gregorius Thaumaturgos* püspök, hogy a' nagy sokaságot könnyebben megnyerhesse a' keresztény vallásra, Pontusban ünnepet alapíta, mellyen mulatságok, lakomák 's érzéki gyönyöröknek, a' pogányokéihoz hasonlóknak, engedtetett hely [2]). A' martyrok vagy hittanúk, kik a' vallás miatt ölettek meg a' pogányok által, nagy tisztelet tárgyai levének, mert mi is volt természetesebb, mint hogy azok hősek gyanánt csodáltassanak és tiszteltessenek, kik sem kínokkal sem a' halál' ijedelmeivel, sem semmi hatalommal nem voltak rábirhatók, hogy a' keresztényi szövetkezés' törvényeit az állodalmi törvényeknek alárendeljék. A' hittanúk' tisztelete születésök' megünneplése, sirjaik' látogatása és a' könyörgés hozzájok, hogy legyenek isten előtt közbenjárók, szóval a' szentek

2) Opera Gregorii Thaumaturgi edit. Vosii pag. 312.

iránti hit, már Decius császár' erős üldözései előtt szokásba jöttek a' keresztények közt.

Mi a' keresztény egyház' szerkezetét illeti, az első időszakban a' keresztények közti különbségről szó sem volt. A' községek egészen democratiai szerkezettel birtak. A' közügyeket presbyterek vagy öregebbek' neve alatt néhány kiválasztott férfiú kormányozá. Ez később monarchiailag aristocratiai szerkezetté változott. A' presbyterek' előjáróinak, kik püspököknek (episcopi) vagy felügyelőknek neveztettek, a' második és harmadik században uralkodói hatalmuk leve; a' presbytereket csupán tanácsadó testületnek nézték, és öszvesen sajátképi papi rendet képezének, melly clerusnak neveztetett, 's mint illyen ellentéte volt a' népnek vagy laicusoknak E' papi rend nem volt örökösülő kaszt, de mivel ön magát egészíté ki, külön vált renddé alakult, mert a' harmadik században már a' községnek a' papok' választásánál nagyobb részint csak helybehagyási hatalma volt. Már ez időben nem találtatott a' püspöki vagy papi állással megegyeztethetőnek más világi foglalkodást űzni. A' papság' számára hónaponkénti fizetés alapíttatott, 's már ekkor gyakori említésbe jött a' papi tizedről szólú mósesi törvény a' papi jövedelem' biztosítására. A' papok' hivatala holtiglani volt, 's a' püspökök olly férfiakat vettek a' clerusba, kik teljes papi rendet ügyekeztek alapítani. A' papok' divatba jött felszenteltetése még nagyobb tekintélyt ada a' papságnak, ez által az más embereken fölül emelé magát, 's kivált keleten nagy tisztelet támadt iránta. A' püspökök' hatalma ezek által mind inkább nevekedett 's Krisztus' születésénél két századdal később már joguk vala az egyházi tisztviselők' kinevezésére, és a' vétkeseknek községből számüzésére. Egyébiránt a' hierarchia, vagy papuralom' kora kifejlésének meg volt azon haszna, hogy az új vallást terjesztette. A' papság' hatalma és tekintélye nagyobb volt a' keresztények' egyházi állodalmában, mint bármellyik világi tisztviselő' befolyása és tekintélye. Semmi világi hatóság' büntetése nem volt olly rémitő, mint a' keresztény papságé, mellyeknek a' jövendő élet' félelme és reménye rendkivüli hatást adott. A' nagyravágyásnak az egyház fényesebb pályát nyitott, mint az állodalom. Az egyházi tisztviselő szabadabb, és ha püspökségig emelkedett, tiszteltebb

's hatalmasab lőn. Az úr' fölkentének nagyobb tekintélye lett magánál a' császárénál is. Azért lettek ezen viszonyok sok fejdelem' szemeiben egyik oka a' gyűlöletnek, azért üldöztettek a' községek. Ezen kivűl a' keresztény községek és azok' hivatalai csáberővel birtak méltatlan embereket is, kik az első keresztények' nemes buzgalmától távol voltak és bölcseségök' hiányát csellel is pótlák, magokhoz vonni. Mi aztán annál roszabb volt, mert, fájdalom, az időnek általános romlottsága a' kereszténveket és előljáróikat is korán magával ragadta. Az elfajulásról, melly már Decius' üldözése előtt mutatkozott az előjáróknál, a' harmadik század' tekintélyes püspöke, *Cyprianus*, maga is panaszkodik [3]). A' hierarchiát az egyes püspökök egymás közti viszonyainak változása is előmozdítá. Az egyházak és papok közt tudniillik rangfokozat támadt. A' tartományi városok' püspökei a' fővárosok' (metropolisok) püspökeinek rendeltettek alá. Az előkelő községek' *apostoli* egyházak' czímét viselék. Illyenek voltak' Róma, Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria, Ephesus, Corinth. Ezek' püspökei voltak a' legtekintélyesebbek, ezek közt pedig a' római. Mikor jutott azonban a' római püspök tekintélyre nézve a' többiek' fölébe, meg nem mondhatni bizonyossággal. A' pápák Péter és Pál apostolok' tekintélyére építik a' magokét, kik Nero alatt haltak martyr-halált.

A' községek' hierarchiai fejeinek fölemelkedésével egy egészen új törvényhozás is támadt, a' zsinatok, vagy synodusok, a' papság' tartományi gyülései, mellyekről az volt a' vélemény, hogy őket ugyanazon szent szellem vezeti, melly az apostolokban volt, tehát a' mit végeznek, olly kötelezéssel bir, mint amaz örök törvények, mellyeket az apostolok hirdettek. Ezen zsinatokban aztán vallási viták keletkeztek. Az egyházi tudósok, az új hittanok' feltalálói, ezen intézkedésnél fogva más tudósok' birái lettek 's a' zsinatok egy felől kárhoztatásokat mondottak, más felől nemévé váltak a' hittani törvényhozásnak. Nem egyszer megfoghatlan, vagy felesleges dolgok feletti viták miatt lényegesek tolattak háttérbe. A' viták

3) Cyprianus de lapsis (Opera, Oxonii 1682.) mit Neander hoz fel (Kirchengesichte I. 198. lapon).

olly visszavonásokat idéztek elő, mellyek gyakran a' keresztényeket egymásnak nagyobb ellenségeivé tették még a' pogányoknál is. Legtöbb viszálkodás Ázsiában folyt. Itt a' *gnosticusok* léptek föl, kik különbséget állítottak fel a' közönséges és magasabb felfogás közt a' vallási igazságok' megismerésében. Ők aztán magok is több felekezetekre oszlának, 's balga eszméket koholtak, miken ma is törik még némelly emberek fejöket, a' nélkül, hogy egyébre szolgálhatnának tanulságúl, mint arra, hová tévedhet az emberi elme. *Mani*, a' keresztény vallásra tért perzsa, Zoroaster' két istenségről tanával akarta a' keresztény vallást egybeolvasztani, azon időben, mikor a' Sassanidák a' régi perzsa vallás' visszaállításán munkáltak. Ennek aztán követői is voltak, kik magokat *manichaeusoknak* nevezték. Ezeken kivül más viták is folytak, nevezetesen a' Krisztus' lényéről és természetéről, a' keresztelés' valódi idejének fontosságáról, a' házasság nélküli életről 's ennek isten előtti becséről, mik a' keresztények' elméjét jobban elfoglalták, mint a' felebaráti viszonyok' fentartásának gondja és magának a' vallásalapítónak erkölcsi czéljai. Egyébiránt mind ezen kártékony újítások előmozdítói voltak a' kereszténység' terjedésének, mert közelebb hozták azt a' kor' kivánataihoz 's olly formát adtak neki, melly alkalmassá tette, hogy állodalmi vallás legyen és politicai czélokra szolgálhasson. Diocletian ezen körülményeket nem fogta fel, midőn a' kereszténeket üldözé, nagy eszélyességet tanúsíta ellenben Constantius Chlorus és még inkább nagy Constantin, mert a' kereszténység' pártolása által a' birodalom' fiatal erejét és új életét nyerte meg maga részére.

Mielőtt a' keresztény vallás nagy Constantin által állodalmivá tétetett, mind inkább a' kor' szelleméhez alkalmaztaték 's így vált aztán ollyanná, mit a' régi pogány vallás' helyébe lehetett tenni. Constantin csak a' korszellemnek engedett, midőn az új hitnek hódolt, annak behozatalán iparkodott és végre állodalmi vallássá tette. Neki főgondja volt e' hit' megalapítása, egy papi rend' alkotása, melly a' zsidó papság' példájára legyen szerkesztve, 's gazdag világi javakkal ellátva. Az ő buzgalmából következett aztán a' tanítási és nevelési rendszernek változása, mik ezentúl keresztény felügyelés alá kerültek, mind a' mellett, hogy némelly nagy városokban a' pogány tanító

intézetek még sokáig fenmaradtak. Most a' régi költők, bölcselők, szónokok és történetirók' helyébe, kik eddigi tanitói valának az ifjuságnak, az ó szövetség' iratai jöttek divatba. A' vallás úgy nevezett tudománynyá alakíttatott át. A' csupán szívnek és érzésnek rendelt tan a' szőrszálhasgató ész' számára is elkészíttetett, a' legegyszerűbb dolgok bebonyolíttattak; a' hajdani apostolok' egyszerű hitszónoklata sophisták' mesterségévé lőn, 's a' templomba menetel 's a' vallástan feletti viták egy neme volt a' szellemi mulatságnak. Miknek eredménye az lőn, hogy a' hajdani honszeretet, polgári kötelesség' betöltése, az erőnek hasznos munkálkodásra fordítása, mik fő czéljai valának az életnek, és az ó világban legnagyobb erények gyanánt magasztaltattak, most munkátlanúl szemlélődő élettel cseréltettek föl. Minden gondolatok égre valának függesztve 's még a' házasság nélküli élet is nagy érdeműl rovatott fel az embernek. Szokásba jött a' kereszténveket két részre osztályozni: szentek és nemszentekre, mi aztán egy nemét képezé a' nemesi és polgári rendnek. Az elsők, kik nagyobb részint a' clerusból állottak 's néhány kevés világiból, ügyekeztek a' fentebb felhordott nézeteket életök által megerősíteni, a' nagytömeg pedig a' nem-szent foglalkodásokat végezte és csak bizonyos napokon részesült isten' igéjében. Ennek következése az lőn, hogy a' világiak' tekintélye és hatalma csökkent, a' papságé ellenben emelkedett. Ezekhez járult, hogy Constantin minden állodalmi terhektől fölmenté a' papságot, mi által a' henyélők és érdemetlenek' serege is papi életre csábíttatott. A' császár határtalan adományaival és sok előjogokkal gazdagítván a' clerust, ez által az némi gyámságot alapíta a' nagy tömeg felett. A' gazdagságból következett aztán egy részről a' jótéteményezés' lehetsége, más részről a' tömegek feletti hatalom. Már Constantin kivette a' püspököket az állodalom' hatósága alól, sőt birói hatalmat ada nekik világi dolgokban is fölebbvitel nélkül, miknek olly bal következései lettek, hogy némelly későbbi császárok kénytelenek voltak e' jogokat korlátolni vagy fel is függeszteni [4]). Illy jogoknál fogva a' püspökök nemcsak egyházi, hanem állodalmi magasabb tisztviselőkké is váltak, 's politicai befolyásuk

4) Codex Theodos. XVI. tit. XI. de religione l. I.

is olly nagy leve, hogy vallási vitáikat állodalmi ügyekké tudták tenni, velök megrázták néha az ország' nyugalmát 's annyira elfoglalták az elméket, hogy gyakran a' legfenyegetőbb veszélyre sem volt olly nagy figyelem, mint ezen vitákra.

A' nevezetesebb vallási viták közé tartozott a' *donatistáké*, melly Afrikában száz éven tul dühöngött. Itt tudniillik Caecilianus választatott püspökké, ki traditor volt, az az ollyan, ki a' diocletianusi üldözések alatt a' szent könyvek' átadása 's egyéb engedékenység által ügyekezett éltét megmenteni. Egy szigorúbb párt, kiknek élén *Donatus* püspök állott, a' traditorokat kizárta az egyházi községből 's így érvénytelennek nyilvánítá Caecilianus megválasztását is. Constantin bele vegyült e' vitába, hogy lecsillapítsa, de az által még nagyobbítá a' szakadást. A' római püspökre 's más papokra bizá az ügy' vizsgálatát 's eldöntését, azonban ez foganatlan levén, egyházi gyülekezetet tarta, mellyben csak italiai püspököknek, kik a' római püspököt ismerték fejökül, adatott hely és szavazat. Tartott azután még második conciliumot is Galliában, de mind ez nem használt. A' donatisták óvást tettek e' végzések ellen; a' császár világi hatalommal üldözé az ellenszegülőket 's Afrikában valódi háború ütött ki a' felekezetek közt 's a' zűrzavar végsőkig megyen, ha végre Constantin nem enged és türelmet nem parancsol a' donatisták iránt. Még ezután is száz évig, egész a' vandalok' afrikai hódításaig, tartottak e' viszálkodások. A' zsinatok a' viták' lecsillapítására nem voltak foganatosak, sőt mint a' tekintélyes *nazianzi Gergely* püspök írja, még ártottak is. Constantin' idejében ütött ki az *Arius* támasztotta vallási viszálkodás is.

Arius az alexandriai egyház' presbytere, azon véleményt nyilvánítá, miképen Krisztus csak hasonló, de nem egyenlő természetű lény istennel. *Alexander* püspök ellenkező véleményt állítá fel. Mindkettőnek párthívei támadtak, mellyek közt nagy vita keletkezett. E' kérdést azon iratok, mellyek a' keresztény vallásnak irányadói, megvítatlanúl hagyták, mert az emberi életre és munkásságra nézve meddő, azonban, a' keleti ábrándozó bölcsek ezt is feszegetés' tárgyául választák, csakhogy rajta eszöket fitogathassák. Constantin nem birta őket szép szerrel lecsillapítani. Ugyanekkor vita támadt a' keresztségi tan

és a' húsvéti ünnepek' ideje felett is, azért a' császár zsinatot tarta Nicaeában a' 325. évben, hol maga is megjelent és egész alázattal viselé magát az egyházi hatalom előtt, mi még nagyobb tekintélyt ada a' papi rendnek. E' zsinat nem csak végét nem vetette a' viszálkodásnak, sőt a' politicával vegyült theologiai háborúk' kezdetének kell azt tekinteni. A' fő kérdésben Alexander' véleménye fogadtatott el 's az ellenszegülők üldöztettek. Alexander nem sokára meghalt 's most utóda *Athanasius* folytatta az arianusok' üldözését. Később Arius megnyerte a' császár' kegyét, megküldte neki saját hitvallomását, mellyet sok pap egyezőnek talált a' nicaeai zsinat' határozataival. Arius engedelmet nyert Alexandriába visszatérni 's most Athanasius üldöztetett. Neki Galliába kelle futni, Arius pedig Konstantinápolyba hivatott, hol nem sokára meghalt a' 336. évb. Constantin' halála után e' viszály újra kezdődött 's a' birodalomnak nem volt fontosabb ügye mint az, valljon a' két nézet közől mellyik igaz. A' nép semmit sem értett ugyan mind ezekből, még is a' legnagyobb részvéttel volt iránta, és miatta véres tusákba keveredett. Neki a' keresztény vallás egészen külső istentiszteletben állott, melly szerint az isten nagy fénynyel ünnepeltetett 's a' Krisztus és apostolok' egyszerű intézkedései zsidó és pogány szertartásokkal kevertettek. Papi dolgok világiakká és viszont tétettek 's istennek lélekben és valóságbani tisztelete helyett, mit Krisztus parancsolt, udvari ünnepélyekből álló fényes tisztelet hozatott be.

Mind ezen itt elősorolt változások' daczára, mik megszülték káros befolyásaikat az állodalomra, erkölcsre, mivelődésre, a' keresztény vallás áldáshozó és nemesítő befolyású volt minden időkben. Még azon századokban is, mellyekről itt szó vagyon, a' lényével ellenkező formák' daczára, mellyeket magára öltenie kellett, jótékony hatása volt. Csupán ezen változott alakban lehetett az elfogadható mind a' vad barbarok, mind pedig a' lankadt erejű rómaiak és görögök által, hogy emezeknek aztán vigasztalást nyujtson, amazokban pedig, kik a' világ' ujjá alakítására voltak hivatva, nemesebb lét' csiráit fejtse ki. A' vélemények miatti üldözés, mit a' görögök és rómaiak nem ismertek, a' keresztény vallással támadott fel, de azok' feltámasztója korán sem e' vallás volt, hanem a' benne keletkezett szakadások,

mellyek felekezetességet szültek és gyűlöletet, visszavonást hintettek azok közé, kiket az emberszeretet' vallásának össze kell vala foglalnia. Ezen szakadások kártékonyabbak voltak sok háborúnál és magoknál a' barbarok' beütéseinél. Annyira elfoglalták az elmékét a' nép' minden osztályaiban, hogy a' hunnok, gothok 's egyéb népek' dulongásaival keveset törődtek, a' püspökök' vitáiban ellenben legélénkebb részt vettek. Az eretnekek (egyik fél a' másikat nevezte így) kegyetlenül üldöztettek még a' világi hatóság által is. Már Honorius alatt valódi eretnek-kémlő (inquisitiói) törvényszék állíttatott' fel, 's általa megkezdetett a' középkor' legborzasztóbb intézvényeinek egyike. Az üldözés kiterjesztetett a' pogányokra is. Minden romboltatott, mi tőlök eredt, nem kiméltettek még a' művészeti remekek sem. Arcadius és Honorius romboló parancsokat adtak ki, mellyek szerint minden pogány mű pusztíttatott. És mégis a' könyörtelen üldözések' e' korszakában is megható és bámulatra méltó jeleneséit látjuk az emberszeretetnek és tiszta jellemnek, mellyeket némelly egyházi férfiak mutattak. Nevezetes tünemény e' korszakban az is, hogy szabadságot, igazságot, emberiességet elsülyedni nyugalommal néztek egész tartományok; eltűrték a' zsarnoki nyomást és szolgaságot, elvesztették érzéköket az erény, az igazságszeretet iránt, ellenben némelly vallási ábrándképekért, hihetetlenségekért, a' legnagyobb elszánással és vakmerőséggel harczoltak.

Azon állásnál fogva, mellyet az egyház Constantintól nyert, az állodalom egészen egyházi hatalom alá került. A' püspök' tekintélye szent vala, 's az egyházi gyülekezetek isteni törvényszékek gyanánt nézettek. A' császárok' némelyike a' főpapság' irányában azon alázatos helyzetbe jutott, mellyben utóbb a' német császárok voltak a' pápák' irányában. Egyébiránt a' püspökök' hatalma gyakorta hasznos vala a' népnek 's a' nép a' katonailag zsarnokoskodó állodalomban szerette a' papi hatalmat; mivel a' papság által ő is némi befolyást nyert a' törvényhozásra és közügyekre. Míg a' világi hatóságok zsarnokság' szolgáinak és a' nép' ellenségeinek mutatták magokat, a' papi hatalom nem egyszer barátja és véde gyanánt lépett föl. Meg kell azonban vallani más részről azt is, hogy az ekkori papság nem ritkán a' zsarnoksággal is szövetkezett, mert voltak egyes személyek

közte, mint minden osztályban, kik a' nép' elnyomásától nem voltak idegenek. Változván a' keresztény vallás' lénye iránti nézet és az egyház' külviszonyai az istentisztelet is más jellemet ölte. Az előtt a' keresztény gyülekezetekben az evangelium' olvasása és az apostolok' iratai voltak fő dolgok. Most itt a' papi viták és szerzetesi erkölcsök felett voltak beszédek hallhatók 's a' nép' képzelete zsidó és pogány szertartásokkal kevert istentisztelettel foglalkodtatott. A' hitszónokok nem annyira dologra, mint szavakra ügyeltek; a' szónoklatok, mint hajdan a' sophisták' szavalatai, lemásoltattak. A' templomokban, miként a' színházakban fogadott tapsolók által tapsoltatott meg az egyházi szónok. Ekkor jött divatba nyugoton az egyházi zene is — keleten rég szokásban volt — a' keresztvetés és füstölés, az ereklyék' tisztelete, a' szentekhezi imádkozás. A' negyven napi böjttel némi ünnep és lakoma is divatba hozatott, mellyekben kárpótoltaték a' hosszas nélkülözés. Azon egyszerű teremekből, mellyekben az első keresztények ajtatoskodtak, idővel fényes, márványnyal és szoborművekkel ékesített templomok, a' pogányokéihoz hasonlók, támadtak. *Chrysostomus*, és több egyházi férfiú eleinte nagy hévvel buzogtak a' Krisztusnak, apostoloknak és szenteknek képekbeni ábrázolata ellen; szent Ágoston a' képimádókat méltatlanoknak mondá a' keresztény névre, de minden nagy befolyásuk' daczára, hódolniok kelle a' korszellemnek. Az az idő' jellemében alapodott, hogy a' sokaság az érzéki benyomások után vágyott, a' fénynek és gazdagságnak örült, 's az istentiszteletet képes ábrázolatokkal akarta élvezetesbbé tenni. Egyébiránt eme' törekvésben 's vágyban a' szépnek érzete nem volt meg 's a' müvészet általa nem gyarapodott.

A' szerzetesi és remetei élet is sokat tett a' régi kereszténység' jellemének átalakitására. Ennek eredete Aegyptusban keresendő. Keleten régóta volt uralkodó eszme, hogy az önsanyargatás és az érzékiség' elfojtása isten előtt érdem. A' harmadik század' közepén, Decius császár' üldözésekor, *thebai Paulus* magános barlangba vonult 's csupa tünődő és böjtölő élet és önsanyargatás által ügyekezett isten előtt magát érdemessé tenni. Ő tartatik az első keresztény remetének, vagy, mint a' görögök nevezték, anachoretának és monachusnak. De a' sajátképi kolostori élet' alapitói *Antonius* és *Pachomius* vol-

tak. Antonius a' 251. évb. Aegyptusban született 's korán elvonulva az emberek közől, magányban élt ajtatos életet, és önsanyargatással gyötré testét. E' miatt aztán szentnek és csodatékonynak tartaték, a' sokaság 's maga Constantin is tisztelték őt 's példája sokakat csábított el és nemsokára Aegyptus, Syria és Palaestina' pusztái elteltek remete-barlangokkal és kunyhókkal. Midőn a' 356. évb. élte' 105. évében meghalt, a' remeteségből keletkezett a' szerzetesi élet. Kortársa Pachomius felső Aegyptusban a' Nilus folyam' egyik szigetén nagy számú remetét gyüjte össze, hogy közösen 's együtt éljenek nélkülöző életet. Ezek aztán egy vidéken üték föl remete-kunyhóikat. Az illy remetetársulatok görögül *coenobiumok* 's latinúl *claustrumoknak*, kolostoroknak neveztettek, tagjai pedig *monachok*nak vagy szerzeteseknek. Már Pachomicus alapíta apácza-kolostorokat is. Remeték mind e' mellett léteztek ezentúl is 's a' negyedik század' közepén nyugoton is elterjedtek. Szavaik jóslatoknak vétettek, tetteik és imádságaiknak csodatékony erő tulajdonittatott. Ezek levének aztán a' kereszténység' sajátképi hősei. Felőlök sokféle hiedelmekkel volt eltelve a' nép. Volt kiről azt hitte, hogy imádsággal betegségeket gyógyít, másról, hogy harmincz évig nem szólt, harmadikról hogy tüzet hord kebelében, negyedikről, hogy mindenki' gondolatját eltalálja. Keleten roppant száma volt a' remeték és szerzeteseknek, kik néha nyugtalanságokat tudtak támasztani 's mindig készek valának véleményöket fegyveres kézzel is védeni. Könnyű megfogni, ha az embereknek ezen faja ama' korban maga iránt tiszteletet gerjeszte. Ön feláldozásaik valóban sokszor a' legnagyobb csodálatot érdemlik. Mert valljon lehet-e nagyobb lelki erő, mint a' föld' mind javairól lemondani, azért hogy egy magasabb erkölcsi tökélyhez eljuthassunk? Sokkal nagyobb és nehezebb egy magasabb eszmének egész életet áldozni, mint a' lelkesülés' órájában érette vért ontani. Ki magában a' földiséget le birta küzdeni, nem kevésbbé méltó csodálatra, és gyakran tiszteletre is, mint ki a' csatamezőn honért és szabadságért hal.

Sajnálhatni, hogy a' keresztény vallás első egyszerűségétől eltért, de meg kell más részről vallani, hogy csak ez úton nyerhetett terjedelmet, 's ez úton juthatott erőre, mellyel minden ellene szegülő akadályokat leküzdött. Az elfajult görögök és ró-

maiak nem voltak képesek Krisztus és az apostolok' tiszta egyszerű tanát felfogni és elfogadni, a' vad kedélyű barbarok pedig csak fény és csillogás által nyerethettek meg. Az ő számukra korlátlan hatalmú papi rendre volt szükség. Legendák és hagyományok által lehetett bennök szeretet és irgalom' érzeteit gerjeszteni, kiknek lelke az egyszerű tiszta igazságot fel nem foghatta. [5])

IRODALOM A CSÁSZÁRI KORSZAKBAN.

A' római irodalom' sajátképi virágkora Augustus alatt volt. A' császár maga nem talált ugyan valódi érdeket az irodalom és művészet' pártolásában, de kormánybölcseség és hiúság ezek' előmozdítását is politicájába foglalák. Az udvar ellenben 's annak első emberei, millyen Maecenas és Messala voltak, s ezeken kivül Asinius Pollio és más római előkelők' finomabb életének fő szüksége volt az irodalom. E körülmény általán szólva hasznos vala az irodalomnak; az forma és tudományos ismeretekre nézve a' maga bevégzettségét érte el, de más részről tartalmára nézve csökkent és gyorsan 's visszatérithetlenül azon tévútra vezettetett, mellyre a' Cicero által adott iránynál fogva tántorodnia kellett. A' müveltebbek' törekvése, mint egykor Alexandriában, egészen a' puszta forma és puszta tudásra irányoztaték, 's ezen kivül azon szellemtől tétetett függővé, melly az udvarnál 's a' fővárosi előkelő rendnél uralkodott. A' nemzet' elveszté befolyását a' szellemi fejlődésre, az irodalom' haladását nem ő határzá el többé, hanem ama' kis körtől vette az irányát és mivelődését, melly az uralkodót környezte. Izlés és tudomány' dolgában az udvar határzott a' főváros ez pedig aztán a' nemzet' számára. 'S ekként irodalom és müveltség azon jellemet nyerte, mellyel az udvar és erkölcseiben megromlott előkelők' osztálya birt, a' mi kártékonyan hatott a' nemzet' izlésére és nézeteire. A' római irodalom szónoklati, tudós és előkelő volt és maradt. Simaság és tudás voltak a' czél, mellyre az emberek törekvének. Nem a' születés, hanem a' mivelődés.

5) Bővebben Schlossernél: Univ. Übers. III. Th. I. Abth. 249—274. — II 109—129. 381—416.

által szerzett tulajdon volt nagyobb becsű. Három körülmény eszközlé leginkább, hogy ezen irodalom gyorsan eljutott a' maga tetőpontjához, szónoklatiból szavalóivá leve, 's ez által sebes elhanyatlásához ért. E' körülmények' egyike a' korán kifejlett, kicsinségekre ügyelő 's az előkelő osztály által gyakorlott, 's a' teremtő észnek szárnyait szegő critica, másika a' görög miveltség' nevekedő túlnyomadéka, harmadika a' puszta tudásnak elharapozása, melly koránsem volt valódi tudományosság, hanem inkább időtöltés, elmeél' gyakorlata, melly rejtvényszerű fejtegetésekben gyönyörködött. Ezen hajlam tevé divatossá, mind magánszemélyeknél, mind a' városokban a' könyvtárak' alapítását, mellyek egyszersmind tudósok' gyűlhelyei valának. Eme' tudóskodó, puszta formára ügyelő, a' kül élet' hasznait és mulatságait eszközlő dolgokat tökéletesítő jellem Augustus' korában lett szilárdan elhatározott és maradandó bélyege az irodalomnak, 's elterjedt minden felé hova a' latin nyelv, és sok századokra elhatárzá egész nyugot' irodalmának és miveltségének jellemét.

A' mondott három tekintetben, kivált a' forma' bevégzettségét a' mi illeti, Augustus' időszaka volt a' római irodalom' virágkora. Ellenben a' képző művészetekre nézve a' rómaiak mint mindenkor igen aljas fokon állottak. Ők szerettek görög müvekkel ékeskedni, de magok, az egy építészi szakot kivéve, semmi kitünőt nem alkottak. A' respublica' korában e' harczos és gyakorlati nemzet a' művészetteli foglalkodást nem engedte szokásba jőni, midőn pedig a' görög miveltséget befogadta, a' későbbi görögök' ízlésével a' fényüzés is elterjedt köztök. De más különben is a' szónoklati annyira jellemében volt a' rómainak, hogy nála minden időben nagyobb becsület vott szónok, költő és történetirónak, mint művésznek lenni. Augustus' korának prosai iratai magokon viselik az idő' fő bélyegét. Az irók csak az életet 's annak hasznát, a' tudományosság' dicsőségét, a' dolgoknak szép, kellemes, mulattató előadás általi ajánlását tarták szem előtt. A' tudományok többnyire csínnal voltak előadva 's az azokbani oktatás a' szellemdús társalgás' hangjához, kellékeihez alkalmazva. Igy írt *Vitruvius Pollio* az építészetről, *Terentius Varro* a' földmivelésről és *Cornelius Celsus* a' gyógytudományról. Egyébiránt

minden real tudományban a' görögök maradtak a' rómaiak' tanitói. Csillagászat, épitès, gyógytudomány, földirat, mind a' görögöktől jött át Rómába.

A' szépirodalom' arany kora is Augustus alatt volt, 's ezen is megismerhetni a' fentebb vázolt jellemvonásokat. Eme' kor' valamennyi költői csak a' müvelt osztály' mulattatására írtak, 's inkább a' fülnek 's játszi elmeélnek, mint a' szívnek és észnek. Példányaik a' görög költők valának. Mind a' mellett azonban, hogy az Augustus' korabeli római költészet csupán a' görögnek utánzása, ránk nézve felette fontos, mert müvei nálunk mestermüveknek tartatnak 's példányúl szolgálnak mind a' classicitas' bennök lehelő szelleme miatt, melly minden időkben legtisztább forrása volt az ízlésnek és szellemi nemesedésnek, mind pedig ama' nagy müveltség miatt, mellyet a' latin nyelv a' Gracchusok' kora óta nyert. A' rómaiak legnagyobb három költője: Ovidius, Horatius es Virgilius Augustus' korában élt, szinte ekkor vagy kevéssel előbb *Catulus*, *Cornelius Gallus*, *Tibullus* és *Propertius*. E' két utóbbiban sok sajátság van, de az előttök említett kettővel együtt mindnyájan magokon hordják a' fentebb vázolt bélyeget. Róma' három első költőjének, ámbár teremtő ész' tekintetében messze megelte maradtak Homer vagy Pindarnak, mind e' mellett nagy világtörténeti fontosságuk van, mert az utánok következő századokon át nagyobb befolyásuk volt a' világra, mint a' görögök' egész költői irodalmának, minthogy a' görögök a' középkorban egészen el valának hanyagolva.

Publius Ovidius Naso a' Kr. el. 43. évb. született és a' Kr. ut. 16. évb. halt meg. Ő Róma' előkelőinek társaságában élt, mind addig mig Augustus, nem tudni mi okból, a' Kr. ut. 8. évb. Tomi' városába, a' mai Bolgárországba, számüzte. Ovid holta után és a' középkorban volt kedvelt költő. Versei könnyen érthetők és mulattatók. Ama' magát kedveltető hanyagság kifejezései és verselésében tette őt olly kapóssá. Egy részről az alexandriai tudományosság, más részről a' sikamlós beszéd iránti hajlam, melly munkáiban van, nagy ingerrel birt az olvasókra nézve. Benne sok természeti tehetség volt, képzelme kifogyhatnúl gazdag 's a' legnagyobb pongyolaságig természetes. — *Quintus Horatius Flaccus* a' Kr. el. 65. évb. született 's a'

Kr. ut. 9-dikben hult meg. Ő kegyencze vala Augustusnak és Maecenasnak. Ő is görög példányokat követett a' maga ódáiban 's annyira, hogy gyakran csak puszta fordítója vagy átöltőztetője a' görögnek. A' példányok' választásában különben kényes volt, nem úgy mint Propertz vagy Tibull, és csak jeleseket követett. Ő az leve a' római magasabb költészetnek, mi Cicero a' szónoklat és bölcseletnek. Fínom világ és emberismerete levén, igen el tudta találni azt, mit korának előkelő osztálybeli emberei kívántak. Munkáiban nemes életbölcseség és okosság van. Legeredetibb satirái és leveleiben. Nyelve szabatos, tiszta, szép; kifejezéseiben finomság, hajlékonyság van 's nagy gazdagság a' fordulatokban. Ő a' középkorban nem igen kedveltetett, ellenben a' tizen hatodik században igen olvasott költő vala és munkái kormány-férfiaknak 's világ' fiainak valódi kézi könyvűl szolgáltak. Harmadik nagy költője Rómának *Publius Virgilius Maro* a' Kr. el. 70. évb. született és a' Kr. ut. 21-dikben halt meg. Ő is Augustus' udvarában élt mint Horatz. A' római irodalomra egy költőnek sem volt olly nagy befolyása mint neki, de műveinek szerfeletti csodálása és utánzása épen olly ártalmas volt a költészetre mint Cicero' utánzása a' szónoklatra nézve. Forma és nyelv' tekintetében ő a' legtökéletesebb Róma' minden költői közt. A' nyelv' zenéjét senki sem értette úgy, senki nem vigyázott a' hangzók és mássalhangzók' változatosságára úgy, mint ő. Legnagyobb művésznek mutatta magát Georgiconában. Az Aeneisben Apollonius Rhodius 's más alexandriai költőket választá példányául 's tőlök egész jelenéseket és festéseket átvett, azonban latin mondák' hősét választván eposa' tárgyául, költeményébe nemzeti érdeket szőtt 's az idegen formába római életet lehelvén, egyszersmind nemzetivé tudta azt tenni. Ezen három költővel a' római költészet' mesterséges virulása lehanyatlott 's ama' tudákoskodó, mesterkélt, szellemi dolgokkal játszó jellem mind inkább elterjedt benne. Az utánok következő költők már tárgyválasztásukban is bebizonyíták jellemöket. Egyik a' kigyók 's madarakról, másik a' vadászatról, csillagászatról írt. Köztök az egy *Phaedrus* leginkább méltó említésre, ki részint Aesop' meséit burkolá római lepelbe, részint újakat is költött, 's életből-

cseségi tanai, pajzánsága, elménczsége, tiszta könnyű nyelve által tudta műveit érdekesekké tenni.

Drámai művek ezen korból nem maradtak ránk, azonban elég adatok vannak, mellyek tanúsítják, hogy azok becs nélküliek voltak. Színi előadásokban is nem a' beltartalomra és művészeti élvre, hanem külfényre és zajos mulattatásra volt ügyelet. A' színi és gladiatori mutatványok mellett már Caesar' korában mimicusok is hozattak szinpadra, Augustus alatt pedig pantomimek jöttek divatba, mellyek zenével kisért néma tagmozgásokból állottak 's rövid idő alatt balletekké fajultak, 's kivált a' byzanti birodalomban lettek divatosokká, nem kevés kárára az erkölcsiségnek.

Az Augustus után következő század' legdicséretesebb oldala a' miveltség' elterjedésében 's a' népeknek ez általi egymáshoz közeledésében állott. Ismeretek' szerzése, tudományokkali foglalkodás, a' jobb miveltség' fogalmához tartozott. Mindenfelé iskolák és képző intézetek alapíttattak. Azonban mindenütt háttérbe volt tolva a' valódi miveltség' czélja: a' belső élet' kifejlesztése; az ismeretek' társalgásbani használata 's az anyagi életre haszonvétele volt az, mi irányba vétetett. A' tudomány a' hivalkodásnak és közönséges czéloknak szolgájává tétetett. Soha sem volt a' tudás a' korábbi időkben annyira elterjedve, soha annyi gond tanodákra, könyvtárakra, a' társalgási nyelv soha olly finom és csinosult, mint ez időben; de a' társalgás' magasztalt finomsága 's a' fogalmak, eszmék és ismeretekkeli szellemdús játék megett szívvadság, léleküresség és felületes ismeretek rejteztek. Csupán két dolog van, mi ez időben dicsérettel említtethetik, egyik, hogy a' hasznos tudományok díszlettek, másik, hogy a' kevés, még meg nem romlott férfiak annál nagyobb buzgalommal törekvének ezen uralkodó szellem ellen, minek következtében aztán szebben nemesben fejlett ki a' jobb értelem. Ez idők' tudományossága egy részről a' nemzet' régibb iratainak magyarázatával foglalkodott, más részről az ismeretek' azon ágait mivelé némi előszeretettel, mellyek a' külső élet' tökéletesedését segélik elő. Ezek közt nagy szerencsével miveltetett a' mezei gazdálkodás' tudománya. Régibb időben az öregebbik Cato, utóbb Terentius Varro gyarapíták e' tudományt; Virgil megkedvelteté azt a' maga Georgiconával. Ez volt czélja a' Nero' ko-

rában élt *Columellának* is. Ő tudván, hogy az emberek a' tudományt ritkán szeretik ön magáért, előadás' varázsa által tette azt előttök kivánatossá. Szinte így tökéletesedett a' törvénytudomány is, melly Augustus óta azon mértékben nyert, mellyben a' római szabadság hanyatlott. Már az ő kormánya alatt két felekezetre oszlának a' törvénytudók azon elv iránt, mellyet a' törvényes eljárásban követni kell, *Labeo* a' szigor, *Atejus Capito* a' méltányosság mellett nyilatkozott. Az első még republicanus szellemet tanúsíta, a' második Augustusnak hízelgett.

A' többi összes irodalmat, hogy belőle az ekkori miveltség' jellemét és különbféle irányit láthassuk, négy osztályra fogjuk elkülönzeni. Az *elsőbe* azon irókat sorozzuk, kiknek czélja szónoklati fényelgés, ál csin, kik puszta szavalásra, csengő beszédre, mesterséges de egyszersmind üres mondatokra törekvének. Az emberek természetlenség, hivalkodás és élvvágy által elpuhulván, elvesztek izlésöket az egyszerű, a' valódi és méltóságos iránt, csak a' mesterkéltben, túlzottban, dagályosban találtak gyönyört, az irók is hozzájok alkalmazák magokat. Az ifjaknak már az iskolák illy irányt adtak, a' tudomány a' szüléknek mellék-dolog volt; gyermekeiket csak keresetre és szerzésre 's társalgási életre képezték 's alig várhatták, hogy őket olly foglalkodásban láthassák, melly pénzt és becsültetést szerez. A' szellem természetszerű kifejléséről, valódi ismeretekről és igaz mivelődésről szó sem volt. A' tanulók telve voltak elbizottsággal és siettek éretlenül az életbe jutni. Korán tévútra vezetve és önhittekké téve, tanítóik' elébe hamis izlés' törvényeit szabák 's kik pénz és pillanatnyi tetszés miatt hiuságuk és hasznuknak feláldozának elvet, itéletet és izlést. A' tanulmányi ügy' ezen ábrázolata, melly egykorú irókból vétetett, igen hasonlít a' korunkbeli állapothoz. Ezen osztálybeli irók közé költők és prosa-irók sorozandók. Illyenek *Curtius Rufus*, *Silius Italicus*, *Valerius Flaccus*, *Papinius Statius*; ide tartozik *Lucanus* is, ámbár ő maga tehetségre, és munkái belbecsre nézve amazokéit fölülmulják.

A' *második* osztályba azon irók tartoznak, kik megelégületlenek levén a' szódagálylyal, üres, széles és nagy hangú modorral 's kerülni ügyekezvén azt, ellenkező hibába, túlzott rövidségbe, mesterkélt élességű és szabatosságú kifejezésekbe

tévedtek. Ezek is olly irók, kik, eltérve a' természettől, mesterséggel ügyekeztek czéljokat elérni. Illyenek *Vellejus Paterculus* és *Florus*. *Seneca* az ezen fajú irók' jobbjai közé tartozik. Az ő egyéniségében a' legnagyobb ellentétek voltak egyesülve. Híve vala például a' stoica philosophiának 's egyszersmind alacson hizelgő; nagy észtehetségekkel aljas szenvedélyeket kötött össze, 's általában ingatag jellem volt. Erkölcsi czéljai jók voltak, de ő azokat eszélyesség' útján akarta elérni, 's ez által valamint tetteiben úgy irataiban is önmagával ellentétbe jött. Ekként lett aztán iratainak olly különböző hatása, 's ekként keletkeztek maga felől is olly ellenkező itéletek. A' moral, mellyet tanitott, 's azon ügyesség, mellyel az ember' valódi méltóságát a' belső élet' becsét és a' földi javak' megvetését egykorúinak lankadt kedélye előtt ajánlá, a' világnak minden időkben hasznosak voltak, és a' nemesebb keblű emberekre rendkivül jótékony befolyással birtak. Azonban ugyanezen ember merő politicából és eszélyességből nyomorú zsarnokszolga előtt is képes volt csúszni. Szigorú erkölcs-bölcselete még a' jobb embereket is, millyen Tacitus volt, meg tudta nyerni, mert nemesebb lelkek' tulajdona, hogy az általános romlás feletti boszuságukban annál határzottabban adják át magokat a' szilárd és szigorúbb elveknek. Igy magyarázhatni meg Seneca' tanainak nagy hatását. Neki nem kis befolyása volt kora' ízlésére és irásmódjára is. Ő eltért ama' puhálkodó, tompa irásnemtől, mellynek jelleme üres szavalás és hangokkali merő játék volt, 's éles, tömött, nehéz értelmű beszédmóddal élt. Az emberek' részint megúnták amaz irásmódot és másra törekvének, melly az észt ingerelje és foglalkodtassa, részint lankadtságukban új, szokatlan és meglepő után kapkodtak. Seneca' hatása' ama' kor' jobb embereire leginkább látszik *Tacitus*' irásmódján. E' nagy nevezetességü történetiró Domitian alatt lépett hivatalba és, úgy látszik, Hadrianig élt. Ő Seneca' bölcseletét tette sajátjává, irásmódjában is őt vette példányúl, a' nélkül, hogy vakon követné és az övéhez hasonló stylushan irt, melly azonban nála nem puszta szívtelen müvészet, hanem neki egészen természetévé vált. Ő korának kicsin számú nemes szellemei közé tartozott. Hitt az emberi természet' méltóságában, 's el vala telve a' régi jobb idők iránti csodálattal. Illy férfiú a' maga elfajult korában nem remélhette, hogy czéljainak az olvasók' nagy

tömegét megnyerhesse, tehát csak azon keveseket tartá szem előtt, kik komoly tanitásait fel tudták fogni 's ügyekezett iratai által a' hasonlóan hangolt lelkeket a' körülmények' nyomása ellen edzeni. E' czélra igen alkalmas volt Seneca' bölcselete és irásmódja. De Tacitus nem született mint Seneca udvari embernek, ő nem akart a' körülményeknek szolgálni, a' világ' tetszését megnyerni és egykorúi között szerepet játszani. Neki szükségkép, minél inkább külön állott a' magához hasonlókkal, magába kellett vonulnia, 's irataiban, a' nélkül hogy akarná, a' magába vonult és az uralkodó roszaság miatt boszusággal eltelt kedély' keserű hangulatát kifejeznie. Csupán romlottságot és ármányokat látván maga körül, ezen tapasztalás őt a' dolgok' olly nézetéhez vezette, minél fogva mindent a' mi történik, meghatárzott czélból és a' cselekvő személyek' jelleméből következteti. Egyébiránt sem az emberiség, sem az erény iránt nem esett kétségbe. Hogy olly sötét és keserű, könnyen magyarázható olly férfinál, ki tele volt nemes boszúval, 's elfajult kora' embereinek rugó erejét akarta vissza adni, ki ezen felül a' dolgoknak mindig csak fő menetelére figyelt, 's azért mellékbeszédekbe, fontolásokba és okoskodásokba nem bocsátkozhatott. Az itt mondottakat Agricolája és Germaniája bizonyitják legvilágosabban.

A' harmadik osztályba a' gúny és rágalom-irók, anekdota-gyüjtők és botrányos dolgok' jegyzői tartoznak, kik a' magánélet' napi történeteit szedték össze. Ezen nemű iratok' keletkeztét onnan magyarázhatni, mert sokan voltak eme' kor' emberei közt, kik gyönyörködtek a' roszban, 's másoknak azok' rovására mulatva ügyekeztek ártani. Miként napjainkban vannak bizonyos emberek, hírlapok' munkatársai, kik mesterséget csinálnak a' kósza hírek' felkapkodásából és közléséből, úgy voltak már Cicero' idejében és később is, kik történetkéket, apró híreket szedtek házasságok, halál-esetek, czivakodások és más mendemondák felől szólókat, mellyeket egybeszerkesztvén, nagy uraknak pénzért adtak el, 's ezek aztán barátaiknak falura és a' tartományokba küldözték. Az irodalom' ezen neme rokonságban van az újság- vagy hirlap-irással, azért itt van helye említenünk, hogy illyesmi is létezett a' rómaiaknál. Caesar a' tanácsgyülések' jegyzőkönyveit rendesen iratván, közlé a' közönséggel. Augustus jónak látta ezt eltiltani, de meghagyott más valamit,

mit szinte Caesar kezdett, tudniillik, acta diurna vagy acta populi czím alatt közlé a' nép, törvényszékek és kormányhatóságok előtt tárgyalt dolgok' lajstromát. Ezekkel aztán más apró hírek is közöltettek. Volt bennök néha arról is, mi a' tanácsban történt. Ezek aztán másolatok által sokasíttatván, nemcsak Rómában, hanem a' tartományokban is nagy kiváncsisággal olvastattak. Sok történetiró ezeket használta forrásúl a' könyv- és levéltárakon kivűl 's így támadt olly történetirás, mellyben a' közérdekű és nyilvános a' személyes és tisztán magánügynek alárendeltetett. Illy irók' sorába tartozik *Svetonius Tranquillus*, és *Valerius Maximus*. Ez osztályba sorozandók amaz éles és keserű gúnyirók is, kik a' vétket egész meztelenségében leplezték fel, mi által többet ártának, mint használtak, milyen *Juvenalis*, *Petronius Arbiter*, illyen az epigrammairó *Martialis*. *Persius* emezektől eltérő irányban hatott 's inkább a'

Negyedik osztályba tartozik, vagy azon irók közé, kik a' fönebb bélyegzett tévutak' egyikére sem tántorodtak el. Eme' jobb irók közől legtöbb befolyása és fontossága volt *Quintiliannak* 's az öregebb 's ifjabb *Pliniusnak*. Quintilian mint szónoklattanító és criticus hatott 's nagy tekintélyével és irataival ellene dolgozott a' dagályos, mesterkélt, valamint a' tulzottan rövid, érthetlen senecai irásmodornak, 's megtámadta magát Senecát is. Az ifjabb Plinius Quintilian' nyomdokait követte, 's mint szónok, iró és ezen fölül Trajan császár' barátja hatott, egy részről a' dagályos és szavaló, más részről a' senecai iskola ellen, jobb és tisztább izlést ügyekezvén terjeszteni. Az öregebbik Plinius egy nagy munkát írt, mellyet ő természet' történetének nevezett, de a' melly inkább encyclopaediának volt volna nevezhető, 's hasonló volt azokhoz, mellyeket napjainkban egész tudós egyesületek készítenek. Ő mind azon ismereteket, mellyekkel az akkori mivelt embernek bírnia kellett, e' munkába foglalta 's benne közel 2500 munka' tartalma összesíttetett. Roppantsága okozá, hogy itt ott benne kevés critica van, de mind e' mellett az emberi mivelődésre nagy fontosságú, mert a' középkorban igen olvastatott 's a' régi müvészet' történetére nézve most is nevezetes forrás.

Nevezetes volt az irodalomra nézve Hadrian' kora. E' császárnak magának is nem kis befolyása volt rá. Tudomány 's iro

dalom kedvencz foglalkodásai voltak 's mint szónok, költő és bölcselő vágyott maga is kitűnni. Ő alapos ismeretekkel birt a' tudás' több ágaiban. E' részben nagy segedelmére volt rendkivüli emlékező tehetsége. Iskolákat és tudományos academiákat alapíta, minő volt Rómában az Athenaeum, melly az alexandriai museumhoz hasonlítható. Itéletének befolyása volt az őt környező jobb irókra is 's általok a' tudományokra 's egész irodalomra, 's e' tekintetben hang-adó volt egykorúi közt. Egyébiránt különködő itéletei nem voltak jótékony befolyásuak. Kedvelője vala a' sokat tudásnak, a' tudós elménczkedés és játékoknak, rejtelmeknek, astrologiának, álomhüvelyezésnek 's ártalmas hatása volt az által is, hogy irodalmi ügyekbe avatkozván, azokat az uralkodónak személyességétől tette függővé. A' görög irodalmat a' latín felett pártolá. Kegyeit egyéb iránt több jeles emberre árasztván, más részről használt is. Arrian, Favorinus és Plutarch kegyenczei voltak. E' korban az ábrándozás, a' sophistica, vitatkozások, szavakkali játék, különködő állítások és tudós felfedezésekkeli csillogás, mellyekben azonban sem fontosság sem valódiság nem volt, divatosak voltak; illyekkel figyelmet gerjeszteni mindenki vágyott, még maga a' császár is. Eme' divatos sophistica nem is ollyan volt, mint a' régibb görögöké, melly legalább bölcselettel kötteték egybe, hanem üres szavalás körül forgott. Híres sophistái voltak ezen kornak *Polemo*, *Herodes Atticus*, *Alexander*, *Aelius Aristides*, *tyrusi Hadrianus*.

Augustus óta a' császárok alatt mind inkább terjedtek a' keleti tanok, mondák és szokások. Aegyptusi, syriai és zsidó képzelmek és szertartások jöttek forgásba, mellyeket a' kereszténység' terjedése is igen elősegélt 's bemenetelt szerzett nekik még a' magasabb körökbe is. Természet feletti tünemények, jóslatok, képzelgések hitelt nyertenek és kedveltettek. Nerva jóslat által lett császárrá és *tyanai Apollonius*, ki csodatevőnek tartatott, még Hadrian által is pártoltaték. A' zsidó *Philo* és *Josephus* voltak főkép azok, kik irataik által a' görög römai irodalomnak keleti jellemet adtak 's elkészíték' utját a' keresztény irodalomnak. Philo a' Pythagorások, Platók és stoicusok' tanait a' zsidó hittel és más keleti ábrándozók' rendszereivel ügyekezett összeköttetésbe hozni. Josephus pedig megírván a' zsidó

nép' régi történetét, ez által kelet' ismertebb népeit olly viszonyba tevé a' zsidókkal, hogy ezen eddig megvetett nép a' görögök és rómaiak előtt világtörténeti fontosságú leve, és a' szent könyvek a' keleti történeti kútfők közt első rangúaknak tartattak. Legszebb oldala eme' kor' miveltségének az újra fölébredt stoicismus, mit Hadrian is pártolt 's Antonin és Marc Aurel' fölemelése által trónig juttatott. A' stoicismus is már Seneca előtt fogalmakkali játékká és üres elménczkedéssé fajult. *Epictet* tisztítá meg ezen salaktól és visszavivé azt az életbe. Ő példája, társalgása, bölcseleti fürkészete és szigorú tudományossága által hatott. Az általa szóval nyilvánított szabályokat azután tanítványa *Arrian*, Hadrian' barátja, gyüjté egybe. Ezen könyvecske annyira egyez a' kereszténység' erkölcsi tanaival, hogy miatta sokan Epictetet kereszténynek vélték. A' stoicismus' visszaállítása nem kis eszköze volt annak is, hogy a' kereszténység a' főbb rendűeknél elterjedett. Arrian írt még a' hadtudományról és nagy Sándor' táborozásairól, melly utóbbi munka legjobb története nagy Sándornak. Nagy befolyással voltak még korukra és magára Hadriánra is, *Favorinus* és *Plutarch*. Ez utóbbi terjesztője volt a' türő engedelmesség és az élet' vétkessége iránti elveknek, mellyek szinte útat törtek a' kereszténység előtt. Legnevezetesebb munkája a' párhuzamos életirások, mellyekben a' régi görög és római világot a' maga emberei által ügyekezett eszményíteni, 's e' szellemben olly munkát írt, melly mint történeti mű tartalmára nézve ugyan nem nevezetes, mert sok nem való is foglaltatik benne, azonban tárgyalásnál fogva roppant hatású volt egész a' mái napig. Ő lelkesülést tuda ébreszteni 's vágyat a' régiek' miveltségének elsajátítására.

Hadrian' idejében keleten és a' birodalom' közepén a' görög irodalom annyira gyarapodott, hogy a' latint még Italiában is csaknem elnyomá; ellenben nyugoton, nevezetesen Afrikában, Spanyolországban és Galliában a' latin irodalom emelkedett. Marseilleben, Lyonban stb a' negyedik század' elején nevezetes latin iskolák voltak, mellyekben grammatica, rhetorica, bölcselet, törvény, és gyógytudomány taníttatott. A' tanítók nagy kedvezésekben és díjakban részesíttettek. Eumenes, híres autuni tanító' évi jövedelme (a' 300. év körül) többre ment 13,000

forintnál. A' latin irodalom iránti ezen nagy buzgalomnak azonban csupán a' törvénytudományokra nézve volt jó eredménye. Az irók' nyelve keverék-költészet és prosa és irataik' tartalmában sincs semmi örvendetes. Csak az egy *Cornelius Fronto* tesz kivételt, ki tárgyát egyszerűen és természetesen ügyekezett előadni. A' történetirás csupán adatok' gyüjtése volt, feldolgozás nélkül, mellyek gyakran egymásnak is ellenmondanak. A' scriptores historiae Augustae fontos forrásokat nyitának meg ama' kor' ismeretére, de sem a' magok' korának, sem a' későbbi időknek mivelődésére nem voltak befolyással. A' törvénytudók tettek ez időben legtöbbet 's nemcsak munkáik, hanem gyakorlati életök által is sokat használtak a' világnak. Hátra hagyott munkáik' legdicséretesebb oldalát teszik e' kor' irodalmának. A' többi latin irók közől az egyetlenegy *Apulejusnak*, az Antoninok' kortársának volt fontos befolyása a' maga korára. Iratai közől az arany szamár' története olvastatott leginkább, mi egy neme volt a' regénynek. Ő sok babonaságot és ábrándot vegyíte irásaiba és czéljára Plato' iratait is használta. A' görög városokban, nevezetesen Athenben, a' görög irodalmi törekvések' jelleme rhetoricai és sophistai volt; a' babona, miként nyugoton, itt is uralkodó vala, az izlés elfajult, a' tudomány merő szemfényvesztés.

Kiemelendők ezen korban némelly nevezetes irók. Illyen *Galenus*, ki a' 131. évb. született és Sept. Severusig élt. Ő sok századon át a' legnagyobb orvosi tekintély volt, és a' keresztény középkor, valamint az arabok belőle merítették minden gyógytudományaikat. Mint orvos és természetbuvár maga is tett fölfedezéseket. Ezen fölül szónok és bölcselő is volt 's mind ezeknél fogva befolyása leve a' mivelődésre. Egyéb iránt kora' babonáitól nem ment és természetfeletti hatásokban és tünemenyekben hiszen. Csaknem egykorú volt vele *Claudius Ptolemaeus*, ki csillagászat, időtan és földirásra nézve a' keresztény és arab korban olly nevezetes ember mint Galenus. Jó mathematicus volt, 's mi a' csillagászatról előtte elszórva iratott egy könyvbe gyüjté, melly *Almagestnek* neveztetik. Chronologiai munkájában ő osztá fel az egész hajdant négy fő időszakra, mellyeket a' bennök kitünő népektől nevezett el assyr-babyloniai, perzsa, macedoni, és római általános monarchiáknak. A' világ-

történet' ezen felosztása megmaradt egész a' tizen nyolczadik századig. Miként a' két elsőbbik, olly nagy érdemű iró *Pausanias*, a' görög müvészet' történetéről írt munkája által. Ő hihetőleg a' második század' közepén élt. E' munka nemcsak a' művészet, hanem általában az egész hajdankor' történetére nézve igen fontos. A' második században élt a' híres *Lucianus* is, ki egykorúinak balgaságait gúnynyal és elméncczséggel ostorozá, mellyeknek nem kis hatásuk volt.

A' bölcseleti szakban a' Hadrian utáni kor' elején a' stoicismus kezdett uralkodó lenni, ezután némelly jobb elmék a' bölcselettől elfordulván, az izlés és szónoklat' elméletét kezdték mivelni, 's a' szépnek eszméit és fogalmait meghatározni. Ekkor kezdett lábra kapni az új platói bölcselet is és ezen különböző irányok mellett a' scepticismus, vagy a' minden emberi tudás és fogalom' elvitázása, harapozott el. A' scepticusok közt, kik a' meggyőződés' bizonyosságát vették kérdésbe 's minden igenlegeset tudományos alapokon ügyekeztek tagadni, voltak gondolkodó jeles férfiak is, de annyira elkapá őket a' korszellem, hogy még ezen nemleges bölcselet is iskolai bölcselet' alakját ölté magára. A' scepticismust *Pyrrho*, Anaxarch' tanítványa, a' görög virágzás' vég korszakában külön bölcseleti rendszerben alapitá meg. Legnevezetesb párthíve és védője *Sextus Empiricus* volt, a' római virágzás' végszakában. Ő mindent egy könyvbe foglalt, mit a' korábbi kétkedők feltaláltak 's azt törekvék megmutatni, hogy az emberi ész' minden állítását azon fegyverekkel lehet megtámadni, mellyekkel az védetett. Az újabb híres scepticus Bayle is igen használta Sextus' iratait. A' stoicusok közt, kik Epictet' tanát ismét életbe lépteték, *Marc Aurel* császár legnevezetesebb. Irataiban mindenhol látszik a' mivelt szellem, nemes lélek és jeles gondolkodás, de más részről azon férfiú is, ki nem szünik meg tudós lenni, és az iskolás bölcseségen nem tud fölülemelkedni. Azok közt, kik a' szépnek bölcseletével foglalkodtak, nevezetes *Hermogenes*, és *Longinus*, Zenobia' ministere, ki egy iratot hagyott hátra a' fenségesről. Ő azon egyetlen bölcselő, kinek tanulmányai iskolán, rendszeren, felekezeten kivül állnak 's az életnek és foglalkodásainak szentelvék. Longinus egyike volt kora' legjelesebb embereinek.

Az új-platói bölcselet, melly a' császári korszak' elején támadt 's a' harmadik században divat-bölcseletté vált, főleg azon törekvésben állott, hogy az ábrándozást és bölcseletet egymással egyesítse. Követői a' pogányhitregék és allegoriáknak, az uralkodó babonák és keletről kapott képzelmeknek bölcseleti alapot ügyekeztek adni 's e' czélra Plato' bölcselete használtatott. Plato' iratainak tudniillik voltak olly helyei, hol ő kelet' képleteit 's a' pythagoriakét vagy a' görög mondákat és költeményeket használja czéljaira. Neki azonban ezen képletek és hitregék csupán eszközök voltak, részint, hogy az emberi szellemnek ott, hol az ész' ereje nem hathat tovább, a' költői adjon megnyugvást, részint, hogy azt, mit tan' alakjában nem lehet többé világossá tenni, allegoriailag mutassa meg. Eme' költeményeit és allegoriáit aztán a' római császári korszakban nemcsak úgy vették mint valódi tanait, mint igazságokat, hanem elébe is tevék amazoknak 's a' kijelentés' egy neménck nézték. Ezen felfogás igen jó szolgálatot tett a' korszellemnek. A' keresztények már korán a' platonismust az istenségnek emberiséghezi viszonyai felőli nézeteik' megalapítására alkalmazák. A' platói iratok' ezen felfogása és alkalmazása egyszersmind a' pythagori tanokkal és mondákkal köttetett egybe. Az új platói felekezet Pythagorast is szentnek, és mondatait oraculumoknak nézte. Ezért az uj-platonismus később *új-pythagoreismusnak* is neveztetett. A' nevezetesebb uj-platonicusok' egyike *Ammonius Saccas* volt, másika aztán ennek tanítványa *Plotinus* (205—207. évb.). Ez nem elégedvén meg elődének aegyptusi-görög titkos tanaival, Perzsiába ment a' perzsa és hindu bölcsek' tanulása végett. Ezután Rómába jött, hol a' keleti rejtelmesség iránti hajlamot igen alkalmasnak találta czéljaira 's egész halálaig prophetai szerepet játszott. Gallienus császár és neje hódoltak ábrándjainak, és sok előkelő római tanait égi küldeménynek tekintette. Plotinus kuruzslók' mesterségével is élt, szellemeket idézett és még tolvajokat is fedezett föl. Tana szerint az emberekkel és emberek közt élés vétkes és fonák dolognak mondatik, 's a' valódi bölcseség és boldogság az érzéki világtól teljes elválásban, a' tünődésben, sötét magába sülyedésben és a' magasabbak felőli képzelgésben áll. Milly felette kedvező tan volt ez a' szerzetesi eszmékre nézve, könnyű elgondolni! Plotinus magát isten által fel-

világosított bölcsnek tartván, mindent belső ösztönből hitt tudni, 's valaminek megtanulására nem volt szüksége semmi fokozatra. Ez igen kivánatos dolog volt ama' kor' embereinek, kik nem szerették a' munkát 's valódi tudományt, mert a' plotinusi tan szerint némi formaságok' megtartása mellett mindentudókká lehettek. Plotinusnak három tanítványa volt: *Herennius*, *Amelius* és *Porphyrius*, kik aztán az új-platonismust terjesztették, mind keleten mind nyugoton. Az új-platonismusnak befolyása volt a' kereszténységre és szent Ágoston világosan mondja, hogy a' kereszténytan' értelmét az új-platonicusok' irataiból tanulta 's ez által lön kereszténynyé. Keleten ellenben, kivált Athenben, ezen új bölcselet' fegyverül használtatott a' kereszténység ellen.

Vessünk most egy pillanatot a' történetirásra. Hol kényuralom és babona tartják a' lelkeket elfogultságban, ott balitéletlenséget, pártatlanságot, egészséges itéletet, valódi tapintatot és módszert, szóval azon tulajdonságokat, mellyek a' valódi történetirót a' puszta elbeszélőtől és krónika-irótól megkülönböztetik, nem kell keresni. Azért a' történetirás e' korban kevés örvendeteset mutathat. *Dio Cassius* és *Herodianus* említendők leginkább, kik mindketten rhetoricai jellemű munkákat irtanak. Dio a' harmadik század' elején élt, 's Róma' történetét irá, egész a' 229. évig. A' történet' tárgyalásában közelebb áll az új mint a' régi modorhoz, azért sajnálni kell, ez okból is, hogy munkái' nagy része, kivált az első harmincz hat könyv, elveszett. Herodian a' Marc Aureltól ifjabb Gordiánig terjedő kort irá meg. Munkáján látszik, hogy tanuló szobájában inkább otthon volt, mint a' világban.

A' költészetben olly iskola és izlés divatozott, melly az egyszerűt és igazat gyűlöli, 's mesterkéltet és tudóskodót követel. Aggodalmasan keresett atticai kifejezések, messzéről egybehordott tudományosság, mesterkélt nyelv, voltak bélyegző vonásai. Tárgy: vadászat, madarászat stb magok a' munkák költői becs nélküliek, mellyeknek sem a' mivelődésre, sem a' nemzetre nem volt befolyásuk. A' költészet' eme' haldokló korszakában született a' regény. A' korábbi régiség a' költészet' e' nemét nem ismerte. Apulejus arany szamárról írt története és Lucian' hasonló beszélyei első illy fajú ismert iratok, ugyan ezekkel egykorú Rhodanes és Sinonis' története *Jamblichustól.*

A' harmadik és negyedik században már egész özöne jelent meg a' regényeknek 's a' mi nevezetes, mind keleten, míg a' latínoknál nyoma sem volt. Azonban olly befolyásuk a' népekre, mint az újabb regényeknek, nem volt, és nem ismerhetni meg belőlök, mint a' tizennyolczadik század' legolvasottabb regényeiből, némi társaságok' hangját.

A' hajdankor' végszázadainak irodalma nem belbecs, hanem történeti nevezetessége miatt fontos. Egy részről látjuk belőle azon sajátságos irány és mozgás' teljes feloszlását, melly a' régi irodalom' jellemét képezi, más részről emez időszak' irataiban a' középkor' tudományos és költészi mivelődésének keletkeztét. Az új keresztény mivelődés zsidó és keresztény fogalmak' vegyüléséből támadt az elfajult pogány költészet' eszméi és hagyományaival, a' tartalmatlan mesterkéléssé és játékká fajult régi szónoklattal, 's a' puszta dialecticává és rejtelmességgé vált görög römai bölcselettel. Az ekkor keletkezett keresztény irodalom mellett létezett pogány irodalom is, melly amannak ellentéte volt. A' tanintézeteket a' kormányok folyvást pártolák. Julian' idejében a' pogány hajdankor' tanulmányai Görögországban és Előázsiában virágzottak, de midőn Alarich Görögországba jött, keletre menekültek és itt fennmaradtak egész az arabok' koráig. A' görög tanodák' legnevezetesbike Athenben volt. Az eltűnt politicai élet' egész mozgékonysága az irodalom és iskola' ügyeihez fordult. Azonban a' valódi tudományosság el volt aluva és a' régi irodalommal foglalkodó tudósok, kik általános néven *sophistáknak* neveztettek, csak szólás formákra és dialecticai ügyességre, a' régi vallástan' rejtelmes magyarázatára 's az ezekhez alkalmazott némi látszólagos bölcseletre fordíták egész figyelmöket. De mind e' mellett ez irodalomnak nagy befolyása volt az életre. Valamennyi ezenkori sophista közt *Julian* császár és *Libanius* voltak legnevezetesbek. Julian' iratai mutatják eme' császár' reformatori törekvését, mellyekkel a' pogány néphitet rejtelmes symbolicus vallássá akarta átalakítani és az uralkodóvá lett kereszténység ellen hatni. Ezen iratokból becsűlni tanúljuk e' császárt, ki el nem vala vakítva azon fénytől, mellyel az emberi gyarlóság a' fejdelmi felséget körűlvette, csak a' tudomány és irodalombani kitünés után törekszik. Egyébiránt ez iratai tanusítják nagy tévedését, hogy e' kor' kivánatait meg

nem értve a' kereszténység ellen törekvék, mellyet szinte félreértett, és a' többé vissza nem állítható pogányságot pártolá. Libanius a' 314. év körül született és Arcadius' koráig élt mint tanító Konstantinápolyban, Nicomediában és szülővárosában, az Orontes melletti Antiochiában. Iratai világos tükrei a' hajdani irodalom' elhanyatlásának.

Az ekkori latin irodalom közvetlen átmenetet képez ahhoz mi a' középkorban tudományos miveltséget tett. Ez elfajult irodalom a' korszellemhez alkalmazva az újabb népekre tolaték, mi hasznos volt ugyan annyiban, hogy útat tört a' mivelődésre, káros ellenben, hogy általa a' sajátképi szellemi élet' keletkezése a' középkori népeknél gátoltatott és az emberiség eltávolíttaték Görögország és Róma' jobb korának valódisága, természetessége és egyszerűségétől, egész a' tizen negyedik századig, mikor lassanként újra fölébredt álmaiból. Az ekkori irók az általunk fenebb rajzolt tévutakon jártak 's mivel az utánok következő kor nyomdokaikba lépett, ők levének okai, hogy az egész középkoron át az élet és tudomány egymástól elválva voltak 's hogy ez utóbbi csupán csontváza vala a' tudománynak, a' nemzeti költészet harczban állt az iskolai miveltséggel 's ez állapot a' középkorból átment az újabba is. Az irodalom megszünt a' valódi miveltség' forrása lenni és lőn csak emlékezettel felfogott száraz iskolai bölcseség, melly a' megtanultat nem alkalmazá, az észt nem képezé, hanem csupán értelmezéseket és szómagyarázatokat tanultatott könyv nélkül. És ekként teremtetett meg azon iskolai tudomány, melly egész a' tizen ötödik századig kielégité az emberiség' szellemi szükségeit.

A' keresztény irodalom' befolyása az általános mivelődésre nem az új szövetség' irataival, hanem később kezdődik, az úgy nevezett apologiákkal, mellyek Hadrian' korában irattak a' kereszténység' védelmére, a' pogányok' ellenvetései ellen, miknek következése lőn, hogy azon tant, mellynek csak a' kedélybe kell vala oltatnia, az észnek is ügyekeztek ajánlani, 's a' keresztény vallás a' hajdankori bölcselet' tudományos fogalmaival hozatott érintkezésbe 's ennél fogva az általános miveltséghez közelebb tétetett ugyan, de egyszersmind eltorzíttatott. Ebből aztán új szellem 's új irodalom fejlett ki. Legrégibb apologia-iró, kinek iratai fenmaradtak *Justinus*, ki

Marc Aurél alatt martyr-halált halván *Martyrnak* neveztetett. A' keresztény vallás' tanait ezután *Clemens* és *Origenes* foglalák tudományos rendszerbe 's alkalmazák a' korszellemhez, mi által Jézus' vallásának nem nagy szolgálatot tettek ugyan, de más részről terjedését igen elősegélték. Ők voltak a' később uralkodóvá vált keresztény mysticismusnak is teremtői, melly aztán a' középkorban annyira elterjedett. Valamint ők ketten a' keresztény bölcseletnek és mysticismusnak pályát törtek, úgy *Eusebius*, caesariai püspök, teremtője lőn a' keresztény történetirásnak, és általa az theologiai irányt kapott.

Mindjárt Eusebius' kora után az irodalom és tanítás a' byzanti császárságban azon jellemet kapta, mellyet mind e' mai napig megtartott. Tudniillik nemcsak theologiai, hanem asceticai is lőn, vagy az érzékiség' elfojtására volt irányozva. Bizonyos korlátok mögé tolatván 's rá hittani rendeltetés erőszakoltatván, gátoltatott a' maga előmenetelében. Szerzetesi iskolák támadtak 's papi őrködés a' tanítás felett, miként két híres püspök és egyháztanító *nagy Vazul* és *nazianzi Gergely*' irataiból látni. Ők mindketten Julian alatt éltek, példányuk Libanius volt 's az egyházi szónoklatra ama' szabályokat és mesterségeket alkalmazák, mellyeket a' sophisták a' világi és iskolai szónoklatra nézve találtak fel. Mindkettő kitünő elmetehetség levén 's a' keleti hierarchiában nagy hivatalokat viselvén, példájuk és befolyásuk keleten eldöntő volt, kivált hitszónoklataik által. Ők a' görög világot a' valódi és sajátképi tudománytól a' puszta hithez térítek 's olly erkölcstant terjesztettek, melly apróságokig menő aggodalmasság által minden önállást és szabadabb mozgást gátolt. Az általok 's követőik által parancsolt fenyíték 's gépies ajtatossági gyakorlat elfojtá a' természetes érzelmeket és szenvedélyeket. Gergely, hogy a' gyűlölt pogány költeményeket az iskolákból kiirtsa, keresztény költeményeket készíte 's köztök egy színművet is, mellynek tárgya a' szenvedő Krisztus. E' színmű példánya lön a' középkori papi és iskolás színmüveknek.

Száz évvel később szent *Ambrus* és szent *Ágoston* által a' latin népek' számára is keresztény tudomány, költészet és műveszet támasztatott, melly fentartá magát az egész középkorón át 's még az újabb korban is nagy befolyásu lőn az életre és irodalomra. Ambrus a' Clemens és Origenes által feltalált rejtel-

messég' segedelmével a' kereszténységnek költői és allegoriai nézetét nyugoton is elterjeszté. Ő a' világot a' szent irástól 's annak egyszerű értelmétől azon találmányokhoz vezette, mellyek az egyház' épületének mind addig alapjai maradtak, míg a' reformatio meg nem rendité. Ambrus hozta be az egyházi zenét is. De sokkal nevezetesbek Ambrus' görögöktől kölcsönzött szemléleteinél szent Ágoston' iratai. Ezek századokig fő forrásai valának a' keresztény bölcseletnek és hittudománynak 's mind az általános irodalomra, mind az újabb népek' történetére legnagyobb befolyásuak voltak. Ama' nevezetes theologiai vitában Abaelard és szent Bernát közt, a' tizen kettedik században, szent Ágoston' bölcseletének fő pontja körül forgott a' kérdés. Ezen vita ujult meg Calvin és Luther' követői közt és szakadást okozott a' reformált egyházban. A' jansenisták' harcza, melly száz ötven év előtt Francziaország' catholicai egyházát megrendíté és a' forradalom' kiütésére is befolyással volt, szorosan egybefüggött Ágoston' nézetei és tanaival. Fő munkái: Az isten' országáról, a' Vallomások, 's az Igaz vallásról, mellyek' mindenikének nagy hatása és számos olvasói voltak. Szent Ágoston kitünő elme 's mély érzelmű ember volt, gondolataiban gazdag és változatos. Valamennyi egyház-atyák közt a' legnagyobb befolyású volt 's a' nélkül, hogy előre tudta volna, egy új keresztény irodalom, müvészet és világnézet' teremtője lőn.

Még két férfiú' iratairól kell itt megemlékeznünk, kik a' régi irodalmat egészen a' középkor' tanulmányára vezették át. E' két férfiú *Cassiodorus*, minister a' keleti gothok' fejdelmeinél, és *Boethius*, egyike a' legtekintélyesebb római tanácsbelieknek. Cassiodorus nemcsak irataival, hanem iskolák' alapításával is hatott. Boethius a' középkori iskolai tudományok' nagyobb részét olly kimerítőleg tárgyalta, hogy a' szerzetesek az ő irata mellett minden más könyvet nélkülözhetőnek hittek. Munkái alapjai lettek az iskolai tanításnak a' középkorban. Ő fordította Aristoteles' munkáit is latinra, mellyek hasonbecsűeknek tartattak az eredetivel mind addig, míg azokat az arabok meg nem ismertették. A' középkori bölcseletnek 's úgy nevezett scholasticának ő leve teremtője ezen munkái által. Valamennyi közt azonban legnagyobb hatású volt azon munkája, mellynek címe

a' Bölcseleť vígasztalása. Cicero, Seneca és szent Ágoston hasonló tartalmú munkái mellett ez azon egyetlen, melly említést érdemel. A' benne foglalt bölcselet és nézetek átmentek a' nép' mivelődésébe és egész a' tizen nyolczadik századig ezereknek nyujtottak fölemelkedést és megnyugovást a' balszerencsében. E' munkának számos olvasói, fordítói és átdolgozói voltak; a' kilenczedik században nagy Alfréd, angolszász király, is átalakitá azt és népszerűvé tette [1].

1) Schlosser Universalhistor. Uebers. III. Theils 1. Abth. 187. 392. 2-te Abth. 167. 3-te Abth. 47. lap.

AZ ELSŐ KÖTET' TARTALMA.

	Lap.
Előbeszéd	I
Bevezetés	13

ELSŐ KÖNYV.

A' történetirás előtti kor	35
A' föld' alakulása	35
Az embernem	39
Az első haza 's első állapot	44
A' társasági lét' első viszonyai	51
A' történet' kezdete	54
A' chinaiak	56
A' hinduk	72
A' babyloniak és assyrok	91
A' phoeniciek	101
A' zsidók	113
A' zsidó irodalom	133
Az aethiopok	144
Az aegyptusiak	153
Az ország' képe	153
Az események' folyama	162
Társadalmi viszonyok	170
A' chartagóiak	186
A' perzsák	196
Föld, nép és vallás	196
A' nép' története	203
Társadalmi viszonyok	222

MÁSODIK KÖNYV.

A' görögök	231
Ország és nép	231
A' görögök' legrégibb kora	248
A' dóriak' vándorlása	271

Lap.

A' görög gyarmatok 275
A' görög nép a' Heraclidák után 284
Közigazgatási viszonyok 291
Sparta 293
Athen 303
Szellemi fejlődés 318
Perzsák elleni védcsaták 326
Pausanias, Themistocles és Cimon 343
Pericles és korszaka 355
A' peloponnesi háboru 370
Görög-perzsa viszonyok 395
Theba' fölemelkedése és hatalma 404
Vallás 417
Tudomány és müvészet 423
Erkölcs, szokás 's egyéb viszonyok 460
A' macedonok 468
Az ország' legrégibb története 468
II. Fülöp 470
Nagy Sándor 485
A' macedoni birodalom' feloszlása 509
A' macedoni birodalomból támadt országok . . . 524
Szellemi élet 547

HARMADIK KÖNYV.

A' rómaiak 553
A' régi Italia' földe és népei 555
Róma a' királyok alatt 568
A' respublica' első időszaka 579
Italiai csaták és hóditások 594
Életviszony és hadi állapot 606
Az első pún háború 610
A' második pún háború előtti idő 621
A' második pún háború 627
Macedonia, Syria, Görögország' meghódíttatása . . . 644
A' harmadik pún háború 654
Hóditások a' spanyol földön 660
Róma' ekkori belviszonyai 664
A' Gracchusok 675
A' Jugurtha és cimberek elleni háborúk 687
Háború az italiai szövetségesekkel 695
Az első sajátképi polgárháború 703
Háború Mithridatessel 708
Sulla mint dictator 713
Sertorius, Spartacus 719

Lap.

Háború a' kalózokkal és Mithridatessel 726
Catilina' összeesküvése 732
Az első triumviratus 737
Caesar' táborozása Galliában 748
A' második pólgárháború 751
Caesar' uradalma és halála 767
A' második triumviratus 781
Vallás és e' korszakbani miveltség 797
Octavianus Augustus Róma' ura 812
Tiberius, Caligula, Claudius, Nero 825
Galba, Otho, Vitellius 836
A' Flaviusok 's a' zsidóság és kereszténység . . . 838
Nerva, Trajan, és Hadrian 849
Az Antoninok' kora 855
A' katonai korlátlan uralom' kora 859
Diocletian és uralkodó társai 867
Nagy Constantin és fiai 869
Juliantól Valensig 874
A' népvándorlás' kezdete 877
Arcadius és Honorius 883
A' hunnok és Atilla 889
A' nyugoti birodalom' végsorsa 895
A' kereszténység' első századai 899
Irodalom a' császári korszakban 912

Debreczeni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Könyvtár

12342

E' munka' tisztelt olvasóihoz.

Azon igen kedvező 's mondhatom, várakozásomat meghaladó részvét, mellyel magyar academiai rendes tag Bajza József ur' Világtörténete, mindjárt első füzeteinek megjelenésekor, az olvasó közönség által fogadtatott, 's melly azóta is folyvást növekedésben van, olly örvendetes helyezetbe tesz, hogy a' szerző ur' megegyezésével a' munka' első terve szerinti terjedelmét kissé nagyobbítsam. Minek következtében bátor vagyok ezennel nyilvánítani, miképen annak első izben igért 15 füzete még néhánynyal szaporíttatni fog, hogy így az újabb kor' történetei is azon érdekes részletességgel adathassanak az olvasó' kezébe, melly a' hajdankorról szóló eddigi füzeteket olly népszerűekké tette. Ugy hiszem, e' Világtörténet' barátinak ez által örvendetes hírt jelentek, mert ha a' hajdankor' tőlünk távol eső történetei szerző' tollából olly részvétet tudtak magoknak kiviní, kétszerte érdekesebb leend előttök az újabb koré hasonló körülményességgel tartva. Nehogy azonban valakiben olly vélemény támadjon, mintha a' füzetek' számának ezennel jelentett szaporitásában valami túlságos mennyiség ezéloztatnék, ezennel kimondom tájékozásul, hogy a' következő 9dik füzet' három első ívein bevégeztetvén az I. kötet, vagy a' hajdankor' története, az egész munka' két ötödénél több lesz készen, és a' hátra levő, körülbelül 10—11 füzetet teendő, rész' megjelenése is lehetőleg gyorsíttatni fog, hogy az olvasó közönség minél előbb birtokába tétethessék e' nemcsak alapos és igen tanulságos, hanem népszerűleg irt és gyönyörködtető történeti munkának, mellynek hasznossága és érdekessége felől egyezők a' vélemények, melly magának az olvasó közönségben olly hitelt vivott ki, hogy valamint egy részről czifra ajánlgatásokra nincs szüksége, úgy más részről rosz szándékú gyanúsítgatás sem árthat neki legkisebbet is.

Hartleben K. A. kiadó.

Figyelmeztetés.

A' Budapesti Hiradó' 604-dik és ismét 606—610-dik számaiban, Világtörténetemnek egy birálata közöltetik, mellyben a' névtelen biráló azon, a' közönségre nézve sem szükséges, sem épületes, sőt még csak nem is mulattató fáradságot veszi magának, hogy az olvasókat elámítván, felőlem balvéleményt gerjeszszen. Mert a' mi kevés igazat mond, azt felesleges volt mondania, miután én Előbeszédemben rég megmondottam: többi állitásai pedig mystificatiók. Míg ezen névtelen urat a' maga birálatával együtt kellő rendre utasitani időt vehetnék — mert meglehet kissé hosszabban kell hozzá szólnom — míg őt kérdőre vonhatnám, valljon, mi és ki jogositá fel, tőlem birálatában többet követelni, mint a' mit én a' közönségnek igértem, és hol tanulta azon igazságszolgáltatást, miszerint valakit, csupán saját rosz szeszélye' sugallatából, olly törvények szerint erőködik megitélni, mellyek alá az nem tartozik, vagy világosabban szólva, hol tanulta azon birálati modort, miszerint az irót más szempontból akarja megitélni, mint a' melly szempontból munkáját irá? Míg ezeket megkérdhetném tőle, addig kérem az elfogulatlan olvasót, legyen szives Világtörténetem' Előbeszédét átfutni 's figyelmére méltatni mind azokat egészben — nem kiszaggatva mint birálóm tevé — miket én ott munkám' mi szempontbóli tekintése végett elmondottam, 's reménylem, eligazitva találandja nagyobb részét birálóm' bajainak 's meg fog győződni, hogy nem én vagyok vétkes, ki haszonvehető — ezen birálónak saját vallomása szerint is haszonvehető — munkát irok, hanem ő, ki egy egészen felesleges és igy haszonvehetetlen birálattal törekszik annak hitelét lerontani 's az olvasó közönséget elidegeniteni olly olvasmánytól, mellyet maga sem mert rosznak nyilvánitani.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA DEBRECEN

Bajza.

12342

IX. FÜZET.

VILÁGTÖRTÉNET.

A'

LEGRÉGIBB IDŐKTŐL

KORUNKIG.

ÍRTA

BAJZA.

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA
DEBRECEN